

316.861

I. 9

1987

Társadalom-
tudományi
Közlemények

h^o
s

1987|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1987 · 1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVII. évf. 1987/1. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kulcsár Kálmán: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években</i>	5
<i>„Szocializmus és gazdaság” (A tizenegyedik cavtati kerekasztal-konferenciáról) (A vitát és az előadásokat ismerteti: G. Márkus György)</i>	20
<i>Kéri László: Elméleti válaszkérés a világban a politika változásaira</i>	41
<i>Deák Dániel: Integrációs kategóriák alkalmazási lehetőségei a társadalmi tagozódás kutatásában</i>	57
<i>Brana Marković: Szociáldemokraták és szocialisták a hidegháború és az enyhülés között</i>	71

MŰHELY

<i>Kolosi Tamás: A Társadalmi tagozódás csoport kutatási terve (1986–1990)</i>	84
<i>Sik Endre: A háztartás mint a megélhetés forrása (Tallózás a külföldi szakirodalomban)</i>	90
<i>Kovács Nándor: „Summásjárás” a nyolcvanas években?</i>	106

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása a szocializmus időszerű kérdéseiről (Összeállította: Homonnai Márta)</i>	117
<i>„A munkásosztály és a jelenkor” (Nemzetközi tudományos tanácskozás Moszkvában) (Lengyel Zsuzsa)</i>	122
<i>A központi pártoktatási intézmények rektorainak tanácskozása Varsóban, és a tudományos rektorhelyettesek szófiai értekezlete (Guba László)</i>	126
<i>Konzultáció a magyar gazdasági reform kérdéseiről Belgrádban (Szpirulisz Ildikó)</i>	129
<i>Nemzetközi szociálpolitikai szimpózium az NDK-ban (Stuber Ervinné)</i>	133

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

<i>Konferencia a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről a szocialista országokban (Simon Judit)</i>	139
<i>Tanulmányút a szakmai képzés és a munkahelyi beilleszkedés problémáinak tanulmányozására (Laki László)</i>	142
<i>Róbert Péter kandidátusi védése (S. E.)</i>	145
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	150
<i>Idegen nyelvű tartalom</i>	158

KULCSÁR KÁLMÁN

Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években*

I

Hasonlítsunk össze két számsort. Az első 1949-re vonatkozik, a második a nyolcvanas évekre.

Ágazatok részesedése a nemzeti jövedelem előállításában

	ipar	mezőgazdaság	egyéb
1949	31,0	43,7	25,3
1980–1983	48,5	14,4	37,1

Az aktív keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint

	mezőgazdaság	ipar	egyéb
1949	53,4	21,4	25,2
1984	18,6	40,1	41,3

Az aktív népesség megoszlása a fő foglalkozási csoportok szerint

	munkás	mezőgazdasági fizikai	szellemi	egyéb
1949	29,0	56,3	8,6	6,1
1980–1983	55,0	14,5	30,5	—

A 7 éven felüli népesség megoszlása iskolai végzettség szerint

	nem ír, nem olvas	ír, olvas, iskolai végzettség nélküli	8 általános iskolát vagy kevesebbet végzett	középiskolát végzett, érettségizett	egyetemet, főiskolát végzett
1949	4,7	0,7	86,7	6,4	1,5
1980	—	—	71,0	24,0	5,0

Az aktív népesség megoszlása

	nemek szerint		települések szerint	
	férfiak	nők	falu	város
1949	71,0	29,0	61,6	38,4
1983	56,6	43,4	44,0	56,0

Az idézett adatok általánosan ismertek, s valóban imponáló mértékű társadalmi változásokat jeleznek. Ha a változásokat így, az adatok tükrözte társadalmi méreteken elemezzük, joggal következtethetünk arra, hogy a magyar társadalomban az 1949 óta eltelt csaknem négy évtizedben, a szocialista társadalom kereként, a társadalom modernizációja is kibontakozott. Ezek az adatok egy a modernizáció folyamatában előrehaladott társadalom képét rajzolták fel, s ez annál is inkább így tűnik, mert a politikai jellegű változásokról, a politikai rendszer helyzetéről ebben a folyamatban nem szóltam, s most nem is feladatom szólni. Azok a társadalmi folyamatok tehát, amelyek az elmúlt négy évtized kezdeti helyzetéből, az akkori és a későbbi politikai döntések következményeiként kibontakoztak, sok szempontból valóban a szándékolt módon változtatták meg társadalmunk s gazdaságunk szerkezetét, általános összefüggésekben sok tekintetben a szocialista társadalom fejlődéseket elgondolt eredményeket hozták létre. Akkor is így van ez, ha az elmúlt négy évtized folyamán többször is módosult a politika és a gazdaságpolitika, ha – természetszerűleg, s a változó politikai erőviszonyoknak megfelelően – többször korrigálni is kellett, igaz, a szükséges mértéket nem mindig elérve, a korábbi döntésekből adódó társadalompolitikát, és pedig nemritkán éppen e döntések diszfunkcionális következményei miatt.

Ha azonban a fent jelzett adatokat kissé felbontjuk, olyan problémákhoz jutunk, amelyek nem kérdőjelezik meg ugyan ezt az általános képet, de jó néhány elemében átalakítják. Ezek a problémák szintén általánosan ismertek, összefoglalásuk azonban – a további következtetések érdekében – mégis szükséges.

Az ímént adatszerűen is bemutatott változások sorrendjét követve a következő jelenségekre gondolok.

– Az *iparnak* a nemzeti jövedelem termelésében jelentősen növekedő részesedési arányával együtt járt, hogy az iparosítás, amely lényegében importpótló jellegűként indult és évtizedekig így is fejlődött, és pedig társadalmunk adottságainak ellenére, végül is olyan ipari szerkezetben öltött testet, amely gyakorlatilag már a születésekor korszerűtlen volt. E szerkezetnek és technológiai szintjének megváltoztatása, a világ gazdaságba való integrálódás feltételeihez való adaptálása már jó néhány éve szinte alig megoldható problémát jelent. Az ipar technikai szintje rendkívül vegyes, egészében elmaradott, szervezetrendszere – bizonyos kivételekkel – korszerűtlen, túlbürokratizált, s jölehet az utóbbi években egyes összetevőiben rugalmasabbá kezd válni, a változó követelményekhez nehezen alkalmazkodik. Az adaptációs készséget is elősegítő kisvállalkozások és másfajta kezdeményezések, a végül is megjelent, bár ambivalens jogszabályi lehetőségek ellenére, nehezen bontakoznak ki, a ciklikusan jelentkező hullámszerű visszafogás folytán pedig – és ez különösen károsan mutatkozott meg a termelőszövetkezetek melléküzemágai esetében – elbizonytalanodtak.

– A *mezőgazdaság* a nagyüzem és a kisüzem jó kombinációjával sok tekintetben világszínvonalú eredményeket ért el, de technológiai fejlődése lassú, napjainkban megállni látszik, az élőmunka aránya nagy, és a technológiai megtorpanás ezt még tovább növelheti. Ezen túl, mindkét elemében (a nagyüzemben és a kisüzemben) megjelentek – ismét szinte ciklikusan – a visszafogási törekvések, tükrözve egy a munkásmozgalomban és a szocialista fejlődésben egyaránt kísérő „gyanakvás” időnkénti felerősödését a parasztsággal, lebecsülést a mezőgaz-

* Az írás alapja az 1987. február 19–21-én Szegeden megtartott, szocializmussal foglalkozó elméleti konferencia referátuma.

dasággal és ellenséges attitűdöt a kisüzemekkel szemben. Az agrárrolló nagyfokú nyitottsága folytán a mezőgazdaság drágán termel, s a világpiacon feltételek rosszabbodásával (nemkülönbön az élelmiszeripar fejlesztésének nem kielégítő üteme és szintje következményeként) a mezőgazdaság egyre nehezebben adaptálódhat a világpiacon feltételeihez.

– A *harmadik szektor*, s ez már az ismertetett adatokból is következik, egészében véve nem felel meg a többi adat által jelzett szintnek. Nem felel meg ennek az ország infrastrukturális ellátottsága sem, kezdve az úthálózattól és végezve a telefonhálózattal vagy a lakáshellyel. Ez a tény pedig a társadalom egészében jelentősen visszafogja a fejlődési folyamatokat.

– A *munkásosztály* összetételében a szakmai képzettség fejlődése (ismét „globálisan”) kedvező, hiszen a szakképzett munkások aránya körülbelül 44 százalék. A szakképzettség azonban túlspecializált, nehezen konvertálható, s a segédmunkások nagy aránya tükrözi az ipar technikai szintjében mutatkozó ellentmondásokat. A munkásság egészében átalakult, jelentős része származásilag, lakhely szerint és a háztáji vagy kiegészítő gazdaságban, azaz a kisüzemi termelésben való részvételével kötődik a mezőgazdasághoz, ebből is fakadóan kevésbé mozgékony. Egészében véve is heterogén összetételű, erőteljes belső rétegződése alakult ki, jelentős érdekdifferenciákkal.

– A *mezőgazdasági fizikai* dolgozók aránya nem csupán csökkent, hanem maga a végzett munka, legalábbis sok tekintetben, *jellegeben* is átalakult. Jóllehet a kisüzemi termelés, a falu viszonyai stb. hatására egyes vonásai még élnek, mégis a *tradicionális értelemben vett parasztság* egészében véve eltűnik. A mezőgazdaság mint rétegeképző sajátosság inkább a hozzá kapcsolódó érdekekkel hat, egyre kevésbé az üzemi szervezettségben vagy a munka jellegzetességeiben mutatkozó különbségekkel. A hagyományosabb értelmű mezőgazdasági munka inkább a háztáji és a kiegészítő gazdaságot jellemzi, s minthogy ilyen tevékenységet a népesség több mint 41 százaléka folytat, úgy tűnik, a differenciáló tényező itt már nem a mezőgazdasági főfoglalkozás, hanem a falun, a mezőgazdasági környezetben való lakás, és ezzel a mezőgazdasági kisüzemi termelésben életvitel-szerűen való részvétel lehetősége.

– A *szellemi dolgozók* arányában tapasztalt emelkedés első pillantásra tükrözi a modernizáció folyamatában mindenképpen felértékelődő szakszerűség növekedését. A valóságban azonban – összetevőit vizsgálva – az ország gazdasági szintjéhez képest egyrészt túlzott méretű, másrészt kedvezőtlen vonásokkal áthatott. A túlzott arány jelzi a gazdasági, az állami és nem állami politikai szervezetek gyakori párhuzamait, túlbürokratizáltságát, a tulajdonképpen hasznos társadalmi funkció nélküli intézményeket, az ezzel járó további problémákkal (túlhierarchizáltság, túlszabályozottság stb.) együtt. Ezzel a körülménnyel függ össze az is, hogy a szellemi dolgozók tömegének alacsony az iskolai végzettsége, hiányos a szakképzettsége, és csak 26 százalékuknak van egyetemi vagy főiskolai diplomája. Hogy ennek a rétegnek belső differenciáiról, az egyes értelmiségi foglalkozások egymáshoz viszonyított egyenlőtlen helyzetéről és lehetőségeiről már ne is szóljak. A szellemi dolgozók, különösképpen az értelmiség társadalmi-politikai megbecsültsége még az így elfoglalt helyéhez képest is alacsony, ennek egyes összetevői pedig, mint az értelmiség abszolút alulfinanszírozása, rossz kihasználtsága, utánpótlásának – éppen e körülménnyel is összefüggő – szűkülése, ma már felismerten a fejlődést nehezítő problémákat jelentenek. Kevésbé feltártak azonban e problémakör összefüggései. Mennyiben hat közre ebben a jelenségben pél-

dául egy sajátos s ugyancsak Marxra visszavezetett, de társadalomképét sajátosan félreértő ideológiai elem, mennyiben a munkásmozgalom inerciái, s mennyiben egy olyan technikai struktúra és gazdasági viszonyrendszer, amely valójában talán még mindig nem tudja fogadni az alkotó szellemi munkát? Ez utóbbi összefüggései között feltehetően ott található az az intézményeinkben uralkodó hierarchikus függőségi rendszer, amely még nem mentes egyes feudális elemektől, s amely egyaránt gátolja a tárgyi racionalitás érvényesülését és a szerves kooperáció kibontakozását. Ez egyúttal – legalábbis bizonyos fokig – a sikeres adaptációhoz Toynbee által oly fontosnak tartott „kreatív kisebbség” kreatív jellegét is csorbítja. A hierarchikus függőség azt az uralmi elemet erősíti, amely éppen a kreativitás csökkenéséhez vezet.

– A népesség egyes *iskolatípusok* szerinti végzettségének megoszlása – különösen ami az alsó- és középfokú oktatást illeti – első pillantásra kevesebb problematikus jelenséget mutat. Problémák jelentkeznek azonban, ha az adatokat az iskolarendszer társadalmi funkcióival vetjük össze. Csak egyet-kettőt említek: az iskolarendszer keveset tud tenni a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi hátrányainak leküzdésében, ugyanakkor egészében véve – az oktatási színvonalat tekintve – mégis „lefelé” igazodik. Ez a körülmény, ha nem is egyedüli tényezőként, az összes iskolatípusban negatívan érinti a színvonalat. Sokáig túlspecializált oktatás alakult ki a közép- és a felső szinten, máig hatóan nehezítve a tudás társadalmilag szükséges konvertálhatóságát. Különösen a felsőoktatásban ma is túlságosan tagolt a struktúra, amellet az egyes diplomatípusok (esti, levelező, nappali) távolról sem nyújtanak azonos mértékű tudást.

– A *nők* gazdasági aktivitásának magas aránya – amelyben kétségtelenül kifejeződik a tradicionális kötelek bomlása vagy átalakulása, az új társadalom által nyújtott lehetőségek kihasználása, jelentős pozitív következményekkel is – együtt jár a családon belüli feszültségekkel, nem jelentéktelen tényező a válási számok emelkedésében, a születések számának csökkenésében. Bizonyos fokig összefüggenek ezzel az öregkori ellátás problémái, sőt egészében véve, a népesség minőségi romlása is. Egyes – főleg értelmiségi – munkaterületek elnöiesedése nemcsak e területek alacsony bérszintjének mutatója, hanem jelentős társadalmi problémákkal is jár.

– Az *urbanizáció* folyamatának előrehaladását mutató adatok is differenciált képet adnak a közelebbi vizsgálat során. Bár az egyes városok urbanizációs mutatói is különbözőek, a meggondolatlanul államosított, majd elhanyagolt lakóépületek, egyes kialakult építési formák, a városi ipartelepítés, közlekedés stb. következményei pedig esetenként ma már el nem hanyagolható egészségkárosodást és társadalmi nyugtalanságot is eredményeztek, mégis ez a „különbség” még nagyobb a falvakban. A korábbi településpolitika tévedései ugyanis nem csupán megzavarták a spontán urbanizációs folyamatot, hanem egyes falutípusokat katasztrofális helyzetbe hoztak. S éppen akkor, amidőn a városi környezeti ártalmak ugrásszerű növekedésével a falunak mint lakóhelynek a társadalmi értéke megnövekedett. E helyzet ésszerű kihasználásával, a településfejlesztés más koncepciójával a lakáshelyzet épp úgy kedvezőbben alakulhatott volna, mint az úthálózat, s ilyen módon is csökkenthető lett volna a városi környezet egészségkárosító hatása.

Csak a bevezetőben idézett és a fejlődést mutató adatok mögöttes területeiről kíséreltem meg néhány jelenséget felvázolni. Nem szóltam azokról a problémákról, s most is csak megemlítem őket, amelyek – mint a népesség fogyása és minő-

ségének romlása, a megnövekedett halandóság, az öregkori gondozás és ellátás, a lakáshelyzet, a deviancia stb. – valamennyiünk számára ismertek.

A fejlődést mutató adatok és az adatok mögötti jelenségek egymásra vetítéséből alapvető következtetések vonhatók le.

– *Mindenekelőtt az a szinte közhelyszámba menő megállapítás, miszerint mai társadalmunk, éppen a tudatos társadalomépítés következményeként, minden makrojellegű mutatójában különbözik a négy évtizeddel ezelőtti állapotától.* S ebből következik, hogy más társadalom lévén, *másfajta* megközelítést, *másfajta* kezelést, irányítást stb. igényel. Napjaink problémái a korábban kialakult szervezetrendszerben, a régi politikai-irányítási és igazgatási módszerekkel nem oldhatók meg. A korábbi állapot *másfajta „hatékonyaságot”* igényelt és tett lehetővé, mint amire ma van szükség ahhoz, hogy az ország a saját fejlődéséből és globális folyamatokból egyaránt érkező kihívásnak eleget tehessen.

– *Másodszor: az idézett adatok röviden felvázolt mögöttes problémái két jelenséget sejtetnek. Mindenekelőtt azt, hogy a korábbi társadalomépítés nem hatolt be eléggé átalakító módon a „mikrovilágba”.* Pontosabban, bizonyos értékeket, kötelekeket eltüntetett, ám a kétségtelen változások ellenére sem teremtett a makrováltozásoknak megfelelő mértékben újat, másokat viszont létrehozott, de azok összeférhetetlenek a makro méretű mutatók által jelzett modernizációval. Továbbá, e társadalomépítés, a sok tekintetben sikeres gazdaság- és társadalompolitika, a már sokszor hangoztatott eredmények mellett, jelentős diszfunkcionális következményekkel is járt. Ezeket a következményeket – a kialakulásukban közreható jelenségeket, mint például doktrínér kiindulás, a hibás helyzettélmérés, a régi tradíciók megerősödése (akár új formában) vagy éppen újak keletkezése stb. – nem valamiféle visszamutató kritika vagy önostorozás miatt, hanem éppen fejlődésünk érdekében, fel kell tárni, meg kell ismerni, mert *mai cselekvésünket formáló, illetőleg kondicionáló tényezők.* Olyan közeget jelentenek, amelyek a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait jelentősen befolyásolják, amelyeknek figyelmen kívül hagyása diszfunkcionális következményeket teremt és erősít a *mai döntésekkel* összefüggésben; adott esetben akár kudarcra is ítéli ezeket a döntéseket. Az is világos, hogy ezek és az itt nem említett hasonló, például a politikai rendszerben vagy a politikai kultúrában, az ideológiában stb. élő, történetileg létrejött, de már megkövesedett jelenségek gátjai lehetnek a további fejlődést elősegítő, racionális döntéseknek.

E két következtetés alapoz meg egy *harmadikat*: a tudatos társadalomalakítás tudatossága, racionalitása csorbát szenved, mi több, irracionálissá válik, ha nem ismerjük vagy elhanyagoljuk a társadalom spontán folyamatait, ha nem történik meg az egyes döntések – bármennyire csak egyes ágazatokra elgondoltak legyenek is – következményeinek más területen való lehetséges beszámítása. Azt mondhatnánk, ez a következtetés ma már közhely. Talán az. Szavakban. Társadalmunk gyakorlata azonban jelentős mértékben még nem honorálja ezt. A politikai vezetés többször is hangoztatta: a társadalom nem arra való, hogy absztrakt elméleteket próbáljunk ki rajta. Igaza van. Csak azt tenném hozzá, hogy nem rágaskodhatunk olyan absztrakt tézisekhez sem, amelyek „kipróbálása” során már hosszú ideje megjelentek és napjainkban is hatnak a negatív mellékkövetkezmények. Még akkor sem, ha ezek a tézisek valamikor ideológiai alapelvekként működtek.

A magyar társadalom utóbbi négy évtizedére jellemző folyamatok történetileg összetettek. Jelentős összefüggéseik a korábbi helyzethez kötődő szocializmuskép

alapján született döntések szándékolt és diszfunkcionális következményeihez visznek. Mások messzebbre nyúló történeti kontinuitás hatását is őrzik, hiszen ma már világos, hogy saját történelmünkötől nem szakadhatunk el, a forradalmi helyzetek nem kezelhetők absztrakt elméleti sémák alapján, a valóság alakítja az elgondolásokat is, a forradalmi változások után is hatnak bizonyos történeti sajátosságok, s az új jelenségekben ott van a régiek hatása is. Végül – ha ambivalens kötődésekkel is – de nem függetlenek napjaink folyamatai és jelenségei a közvetlen környezetünkéből adódó és a globális méretű hatásoktól sem. Mindezek következtében alakult ki az a szituáció, amelyben a magyar társadalmat *ma* érő kihívásokra kell válaszolni.

II

Amidőn tehát a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait kívánjuk elemezni abból a szempontból, hogy mennyire teszik lehetővé, segítik elő vagy nehezítik meg társadalmunk alkalmazkodását, akkor két körülményt kell mindig szem előtt tartanunk.

Mindenekelőtt azt, hogy társadalmunk nagy keretei és átfogó folyamatai modernizáltak vagy modernizálódóak. Ezzel szemben azonban a modernizációt akadályozó, nehezítő jelenségek is élnek, egyrészt a modernizációt sajátos összefüggésekben felfogott döntések eredetileg is hibás voltából, másrészt e döntések és a fogadó közeg viszonyából adódóan megerősödött (vagy kellőképpen el nem gyengült) tradíciók következtében.

Másodszor, ezek, továbbá *egyes* ideológiai-politikai berögződések, megfelelő érdekösszefüggésekkel nehezítik a korábbi diszfunkcionális következmények felszámolását, az új viszonyoknak megfelelő döntések kialakítását és főleg végrehajtását, szinte szakaszosan elbizonytalanítva ezzel az alapvető folyamatok további kibontakozását is.

Kérdés azonban, mi az a helyzet, amely a nyolcvanas évek magyar társadalmára kihívást jelent, s amelyhez társadalmi folyamataink, jelenségeink és politikai rendszerünk „közegében” alkalmazkodni kell. Ha azzal felelnénk, hogy a modernizáció folyamatának fenntartása, annak az *autonóm mechanizmusnak* teljes kibontakoztatása a társadalomban, az egyes tevékenységi szférákban működő intézményekben, s a politikai rendszerben, amely a jövőben *szervesen képes alkalmazkodni az új helyzetekhez*, kedvező feltételeket teremtve ezzel a szocialista társadalom további építéséhez, igazat mondanánk, de *már* keveset. Napjainkban ugyanis a további folyamatából érkező kihívás a mi társadalmunk számára is kritikus helyzetet teremtett. A kihívás összetevői összességükben nem csupán a „fejlett” és az „elmaradott” ellentétpárban fogalmazhatók meg. A világban olyan technikai változás van folyamatban, amely talán az iparosodás megindulását lehetővé tevő technikai fejlődéshez fogható. Ezt a technikai fejlődést – legalábbis napjaink rövid távlatában – a tőkés társadalom viszonyai nem csupán nem fogják vissza, nem csupán lehetővé tették, hanem a jelek szerint kedvező feltételeket képesek számára biztosítani. A technikai változások húzóerőként hatnak – nem problémamentesen ugyan – a gazdasági-társadalmi viszonyok alakulására is. Fokozzák a fejlettek fejlettségét és az elmaradottak elmaradását, illetőleg – s ez figyelemre méltó – néhány korábban elmaradott, de különböző tényezők következtében ma kedvező feltételek között élő társadalmat gyorsan fejlesztettek.

Európában például a harmincas években Finnország és Magyarország a gazdasági fejlettségnek azonos szintjén állott, mára a különbség körülbelül ötszörösre nőtt Finnország javára (a Világbank 1985. évi kiadványa szerint 1983-ban az egy főre eső bruttó nemzeti termelés Magyarországon 2150 dollár volt, míg Finnországban 10 740 dollár). Említhetném azonban Spanyolországot vagy Görögországot is. Ezek a gyorsan fejlődő társadalmak azonban újabb és újabb alkalmazkodásra és váltásra kényszerülnek, de úgy tűnik, létrehozták azokat az alapokat tudásban, oktatásban, társadalmi-gazdasági mozgékonyásban, amelyek ezt lehetővé teszik. Kérdés persze, hogy a fejlett tőkés országokban a gyors technikai fejlődést kísérő negatív gazdasági és társadalmi jelenségek kezelése mennyire megoldott. Ismeretes, hogy az utóbbi években – a gazdasági feltételeknek bizonyos fokig a gyors technikai fejlődéssel is összefüggő romlása közepette (gondoljunk a foglalkoztatottság gondjaira) – az úgynevezett jóléti államok tevékenységét is megkérdőjelezték, s ezek a kérdőjelek egyaránt megfogalmazhatók a gazdaság- és a társadalompolitika területén. E problémák kezelése annyiban azonban, legalábbis egyelőre, mégis sikeresnek mondható, hogy a fejlett tőkés országok társadalmi-gazdasági berendezkedése a technikai fejlődést és a gazdaság normális működését – a leglényegesebb összefüggésekben, és az esetenként, országos méreteket öltő sztrájkmozgalmak ellenére – napjainkban, úgy tűnik, nem veszélyezteti. Sok jel arra mutat azonban, hogy a technikai verseny ezekben az országokban az elmaradott iparágak leépítése mellett egyre inkább a technikai fejlődés és tudományos kutatási, valamint képzési alapja finanszírozásának fokozását igényli. (Svédországban például a felsőfokú oktatás és a tudományos kutatás költségvetésének azonnali 30 százalékkal való emelése szükséges ahhoz, hogy az ország a saját legfejlettebb ágazataiban ne maradjon le a nemzetközi élvonal-tól.)

In abstracto persze megkérdőjelezhetjük, hogy a gyors technikai fejlődés és hatásai milyen mértékben szolgálják az emberiség fejlődését. Különösen indokoltnak tűnik ez a kérdés, ha a fizetendő „árat” is bekalkuláljuk. Ám ez mindenképpen csak elvont kérdés maradhat. Egyrészt azért, mert a technikai fejlődés, *ha nem önmagáért értelmesszük* és hatásait kezelni tudjuk, segíti az ember lehetőségeinek kibontakozását és végső soron lehetővé teszi fennmaradását, másrészt pedig azért, mert a fejlődés ütemétől való túlzott elmaradás végül is teljesen kiszolgáltatottá teszi az elmaradt társadalmakat.

Kérdés, hogy a világban, legalábbis fejlett részében, végbemenő folyamatokkal szemben milyen technikai fejlődést produkáltak a szocialista társadalmak. A válasz az itt lehetségesnél alaposabb elemzést igényelne, de annyi bizvást elmondható, hogy a szocialista társadalmak fejlődése során az úgynevezett központi tervutasításos gazdasági rendszer az első időszakban – más tényezőktől is befolyásoltan – az akkori viszonyok által lehetővé tett energia-összpontosítással jelentős technikai fejlődést hozott létre a régió múltjához viszonyítva. Később azonban önmagát túlélve, nagymérvű diszfunkcionális jelenségeket produkált (például állandóan növekvő, eladhatatlan készleteket termelve), s ezzel is, de az uralmi-elemtől elsődlegesen erősítő szervezeti következményeivel is, a technika további fejlődésének fékjavá vált. Így a technikai fejlettség általános szintjében – a fejlett tőkés országokhoz képest – a különbség növekedett. Régióink országainak nem sikerült a periferikus vagy félperiferikus helyzetből kitörni, sőt egyes számítások szerint korábban a centrumhoz tartozó társadalmak (Csehszlovákia nyugati fele és az NDK) is inkább félperiferikus jellegűvé váltak.

A magyar társadalom – s éppen a politikai vezetés – a változás szükségességét már a hatvanas években felismerte, jóllehet akkor a centrum és régiók közötti jelentős különbség a technikai fejlettségben még nem mutatkozott a mai mértékben, az új technikai felgyorsulás a centrumban jórészt azóta következett be. Az 1966-ban elhatározott gazdasági reform tulajdonképpen a világban végbemenő – elsősorban gazdasági – folyamatokhoz való jobb alkalmazkodást kívánta lehetővé tenni, s ezzel együtt társadalmunk életszintjének emelkedését. (Az utóbbi a megváltozott világhoz való sikeres adaptációval gyakorlatilag együtt járna.) Ám a két összetevő közül – politikai-ideológiai, s rövidebb lejáratú gazdasági stb. megfontolások folytán – hol az egyik, hol a másik hangsúlyozódott szinte kizárólagosan. A hetvenes évek derekán például az életszint emelése kapott hangsúlyt (ismeretes, hogy 1974 és 1979 között, a termeléssel alá nem támasztva, a fogyasztási szint körülbelül 25 százalékkal emelkedett); a nyolcvanas években pedig éppen az szorul háttérbe. A világhoz való alkalmazkodásunk azonban – legalábbis gazdasági értelemben – egyik időszakban sem érte el a kívánatos mértéket, viszont az életszint emelésére vagy visszafogására hozott döntések mindkét esetben diszfunkcionális következményeket bontakoztattak ki a társadalomban. Az első esetben a viszonyok által meg nem alapozott emelkedés a társadalom teljesítményével nem eléggé alátámasztott fogyasztási szintet hozott létre, s ez sajátos „eufóriára” vezetett, amely megnehezítette a problémák felismerését, s később megnehezítette az életszínvonal csökkenésével járó döntések hozatalát és fogadtatását is. A második esetben a többoldalúan hátrányos helyzetben levők társadalmi problémái kifejezettebbé váltak, s olyan viszonyok alakultak ki, amelyek folytán nehezen hozhatók létre a társadalomban – a vállalkozás mellett – a teljesítményekhez is igazodó jövedelmi különbségek, s az előrehaladáshoz szükséges gazdasági szerkezetmódosítás is fokozódó problémákkal járhat. A reform pedig annyiban váltott ki kedvező hatásokat a technika fejlődésére – kicsit leegyszerűsítve –, amennyiben kibontakozott. Ezért is vált napjainkra politikai kérdéssé a műszaki fejlődés.

Mindazonáltal magának a reformnak a megindítása is óriási jelentőségű. Túl a gazdaságban – különösképpen a mezőgazdaságban – sikeres új elemeken, a megindult mozgáson, ma szinte beláthatatlan fontosságú változás indult el a gondolkodásban, a problémák kezelésében, s végül mindez különösen kedvező következményekkel járt a tudományos kutatásra, amelynek eredményei segíthetik a továbbfejlődést.

A gazdasági reform meginduló, visszafogott, majd ismét meginduló, bizonyos értelemben azonban még napjainkban is stagnáló elemekkel áthatott folyamata tehát a maga *alapvető tendenciájával kedvező* feltételeket produkált a társadalom egészének változására. Ingadozásaival viszont kedvezőtleneket is létrehozott azon társadalmi folyamatok és jelenségek számára, amelyek a társadalmunk alkalmazkodási képességének alakulásában különösen jelentősek.

Lássunk egy-két problémát csak példaszerűen.

A modernizáció folyamatának egyik fontos eleme egyrészt a társadalmi tevékenységi szférák elkülönülése, sajátos törvényszerűségeiken alapuló racionalitásuknak megfelelő fejlődése. (Csak így képesek ezek a tevékenységi szférák a változó körülményekhez spontán automatizmussal is alkalmazkodni.) Ezzel függ össze az a másik elem – amely viszont a tudatos változtatás sikerességének „conditio sine qua non”-ja – a társadalomnak, mint magas fokú komplex rendszernek a kezelése a politika részéről, azaz a *politikai döntéseknek, mint a különböző ra-*

cionalitásokat az adott hatalmi stb. feltételek alapján egyeztető mechanizmusnak a működése. (A politika mint integratív erő, s ezt a szakirodalom egyöntetűen hangoztatja – ha szabad így mondani Lenintől David Apterig –, minden felülről elinduló modernizációs folyamatban kitüntetett jelentőséget kap.) Mindezt fokozatosan differenciálódó szerepstruktúra szolgálja, amelynek fejlődésében a szakértelem – ideértve a politikai szakértelmet is – válik döntővé.

Az elmúlt két évtized alatt azonban a reformfolyamatok sem a tevékenységi szférák elkülönülését nem alakították ki teljesen (külön politikai szociológiai probléma, hogy mennyiben hatnak ebben közre a párhuzamosan működő, a tevékenységi struktúrákat a maguk működésében feleslegesen egybekapcsolódó szervezetrendszerek), s ennek megfelelően a politikai rendszer, s ezen belül a centrum történelmileg kialakult túlsúlya sem mérséklődött, a többi tevékenységi szféra sajátos racionalizmusának teret engedve. Pontosabban nem különült el világosan a politikai tevékenység a *maga* jellegzetességének megfelelően, s mind ebből következik, hogy a szükséges szerepstruktúra világos differenciálódása sem következett be. Így a politika *saját specifikus racionalitását* sem érvényesítheti teljesen, saját feladataiban is szükségképpen visszafogott.

Ha igaz az a megállapítás – márpedig ebben aligha kételkedhetünk a világban mutatkozó folyamatok alapján –, hogy a modernizáció mai szakaszában különösen fontossá vált az *igazolt tudás alkalmazása a termelésben, az irányításban, röviden az élet minden területén*, akkor a hazai kép ebből a szempontból is ambivalensnek tűnik. A tudomány jelentős hazai fejlődése ellenére nem kielégítő még sem a tudás termelése, sem pedig felhasználása. S ebben nem csak és talán nem is elsősorban a szubjektív tényezők hatnak közre, illetőleg amennyiben azok, e tényezőket is objektív körülmények alakítják. Az iskolai képzés, ideértve a felsőoktatást is, strukturálisan, személyi állományában, egyéb feltételeiben és működésében sem kedvez a tehetségeknek, az új gondolatok születésének, sokkal inkább a szürke középszernek. A tehetségek későbbi, megfelelő munkakörben való alkalmazása is problematikus, hiszen ezt a korábbi tanulmányi eredmények alig befolyásolják, előrejutásuk pedig kevésbé függ a szakmailag végzett munkától. Így nem motiváltak az önképzésre, sőt amint ez általánosan ismert, saját és társadalmi körülményeik éppen elvonják őket ettől. Nem kielégítő a tudás termelése sem. Nem csak azért, mert a tudomány ellátottsága az újabb erőfeszítések ellenére sem elegendő (egyes esetekben a világszint követéséhez is kevés), hanem azért sem, mert a tudomány területén is hatnak a már említett tényezők.

Másrészről azonban a technikai, a gazdasági és az irányítási struktúrák sem képesek sok esetben az igazolt tudás fogadására, sőt adott esetben ellenmotiváltak is. (Ismeretes például, hogy az 1986. évi szabályozó rendszer mennyire nem kedvezett a műszaki fejlesztésnek a manifesztált politikai szándék ellenére.)

Lássunk egy másik, ugyancsak eléggé ismert példát. A korábbi ideológiai és bérpolitikai elvek és gyakorlat (feltehetően a szűkösség társadalmi jelenségeitől is motiválva) létrehozott s el is mélyített egy sajátos egyenlőségi felfogást a társadalmunkban. Sajátos, hiszen tulajdonképpen mindig is különféle típusú egyenlőségeket takart, de sajátos azért is, mert hipokrita. Azaz hirdetői általánosan követelik az egyenlőséget, egyenlő esélyeket, ám saját magukat ténylegesen kivételnek tekintik, vagy pedig éppen jelenlegi – esetleg átmeneti – helyzetük motiválja az eszmei elfogadást. Minthogy a gazdaságirányítás – megint csak messzire vezető okok folytán – egyrészt kevésbé képes a jó teljesítményt lehetővé tevő feltételrendszer kialakítására, így a teljesítménnyel *reális háttérének* biztosí-

tására, másrészt nem sikerült a teljesítménynek megfelelő jövedelmek biztosítása az úgynevezett első gazdaságban, ezért a teljesítmény szerinti differenciálódás – a sokszor csak átmenetinek tekintett – második gazdaság közegében valósul meg. Itt azonban, éppen e szférával összefüggő bizonytalanság, az engedések és a visszafogások gyakorlata ismét sajátos jelenségeket alakított ki. A vállalkozás megengedése – a gazdaságban mutakozó funkcióin túl – valóban létrehozhatja a társadalmilag oly szükséges kezdeményező, újító szellemet és hatékony munkát, vannak biztató jelek. Ám, minthogy a vállalkozási lehetőséget (a közvéleménykutatás adatai szerint és az ingadozó irányítási gyakorlat miatt szinte megalapozottan) sokan csak átmenetinek tartják, egyúttal kiváltotta a gyors meggazdagodás igényét, és gyakorlatát is. A jogi szabályozás ellentmondásos, nem mindig világos, az egyes szituációkban különféle módon értelmezett jellege folytán sokszor a vállalkozások törvényes jellege is bizonytalan, vagy annak tűnik, és értékelése jelentős mértékben az értelmezőtől függ. Mindez önmagában és következményeiben is alkalmas a vállalkozással, a teljesítményekkel, az ezzel összefüggő jövedelmekkülönbségekkel való *szembenállás* kiváltására a társadalom különböző szegmenseiben, s alkalmas az egyenlőség eszméjének, mint ideológiai-politikai eszköznek különböző érdekeknek megfelelő felhasználására. Minthogy a teljesítmény az elsődleges gazdaságban inkább csak kivételes körülmények között hozza magával egyértelműen a megfelelő anyagi honorálást is, ezért az anyagilag elismert teljesítmény *mögötti* tevékenység is gyanússá válik, s a jövedelmekkülönbségek szinte büntetőjogi eszközökkel megfogható, elítélendő magatartással összefüggő jelenségnek mutatkoznak. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a társadalom számára objektíve *nem minden teljesítmény fontos*, hanem elsősorban csak azok, amelyek a modernizáció érdekében működnek, a társadalmunkat ért kihívásra adható választ segíthetik. Mégis, társadalmunk, a társadalom teljesítményének fokozásával semmi összefüggésben sem álló sajátos teljesítményeket (sport, könnyű zene és hasonló) hajlandó elismerni, egyébként a teljesítményelv tulajdonképpen csak tessék-lássék elfogadott.

A probléma társadalmi-gazdasági összefüggései messzire vezetnek és még elemzésre szorulnak, ám ezzel együtt két szempontból is súlyosabbá válik, ha a következőkre is gondolunk.

Az első a magánvállalkozás szociológiai összefüggéseihez vezet. A legutóbbi években úgy tűnik, társadalmunkban a kis- vagy magánvállalkozások sok szempontból diszfunkcionálisan működtek. Monopolhelyzetek alakultak ki, nincs igazi, az árakat kordában tartó verseny, az egykori „kisiparosi” tisztesség sem él mindenütt, s a kisvállalkozásból fakadó (s hasonlóképpen a más eredetű) jövedelem felhalmozódása *látványos fogyasztást* eredményezett (bár a valóságban és társadalmilag jelentősen inkább relatív értelemben). Ez természetesen irritáló tényező, különösen, ha a szegényedő rétegek helyzete relatíve gyorsan romlik. A megoldás lehet egy lefőlőző jellegű (bár sok esetben nehezen megvalósítható) adózás, amely következményeiben elriaszthat a vállalkozástól, vagy pedig a jövedelemnek a vállalkozásba való beruházását elősegítő politika. Ez utóbbinak is vannak jelei, de ellene hat a „társadalmi”, sőt a hatósági gyanakvás, s különösen az utólagos, szinte esetre szabott intézkedések táplálta bizonytalanság.

A feladat a magán- vagy kisvállalkozás *funkcionálissá tétele* a szocialista gazdaságban. Bár aligha kíván indoklást, hogy társadalmunk fejlődése a társadalmi tulajdonra alapozott gazdaság működésének további és erőteljes javulásától, mozgékonyságának, vállalkozásképpességének és hatékonyságának növekedésétől

várható, a kisvállalkozások lehetőségei ebben a folyamatban – s ez ugyancsak nem kíván indoklást – objektíve adódnak. E lehetőségek nem ítéltethők meg egy korábbi, a kis- és magánvállalkozást voluntarista módon kiküszöbölő politika alapján, látni kell, hogy az tévedés volt, nem szolgálhat a mai politika „ideológiai” alapjául.

Max Weber nézeteivel – a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme összefüggéseiben – indokoltan vitatkozhatunk, de hogy a vállalkozó több pénzt akar, s a pénzt racionálisan kívánja elkölteni, nem elpazarolni, azzal aligha. Weber maga ad képet a vállalkozó személyiség deformálódásáról, akit már csak az újabb és újabb befektetések érdekelnek. Nem adhatunk mi viszont mintát a vállalkozó másik típusú deformálódására, akit a vállalkozás csak a pazarló életvitel miatt érdekel. Az utóbbira való hajlandóságnak a magyar társadalomfejlődésben amúgy is jelentős gyökerei vannak, nem szabad tehát normatív eszközökkel ezt a hajlandóságot erősíteni. A vállalkozást vagy racionálisan kell kezelnünk, vállalva (még a kifejezés is összecseng!) a problematikusnak tekintett összefüggéseket, a belőlük adódó konfliktusokat és megoldásukat is, vagy meg kell szüntetni. Ami azonban aligha lenne racionális döntés. S itt emlékeznem kell a Heti Világgazdaság egyik minapi cikkére, amely szerint „noha a gazdasági reform a piaci szereplők számának növekedését igényelte volna – 1969 és 1980 között 9400-ról 3700-ra csökkent Magyarországon a gazdálkodó egységek száma...” Nem ismerem az azóta kialakult tendenciát, kétségtelen azonban, hogy a „piaci szereplők” számának alakulása nemcsak a magánvállalkozásokkal összefüggésben jelentős. Az állami és szövetkezeti „szereplők”, s főleg az ő vállalkozási lehetőségük biztosítása, fokozása a gazdaság racionális működésében jóval nagyobb fontosságú, mind a jelen helyzet, mind pedig a jövő tendenciája szempontjából. E „szereplők” racionális gazdasági (piaci) magatartása szempontjából a hazai környezet, az a „normatív szituáció”, amelyben működniük kell, ma még legalábbis ellentmondásos, ha nem kedvezőtlen.

A másik jelenség sem kevésbé bonyolult. A modernizáció, minden társadalmi fejlődés lényeges eleme a *már* létező, de *még* nem mindenki számára elérhető életmódminta *húzóereje*. Egy-két évtizeddel ezelőtt elfogadott feltételezés volt, hogy a modern, ám a modernizálódó társadalom számára *külső* életmódminták megjelenése az elmaradottabb társadalmakban a tömegkommunikáció segítségével változtatja meg a szükségletstruktúrát és teremti meg a készséget a modernizáció által megkövetelt magasabb szintű, szervezettebb és hatékonyabb munkavégzésre. Ez így önmagában persze nem igaz (absztrakt minta nagyon kevésbé képes a magatartás mélyebb formálására), de *amidőn valóságos mintaként jelennek meg* az életmód új elemei, akkor a húzóerő is működik, és plusz erőfeszítésre sarkall. (Még inkább így van ez, ha a magasabb életmódszint alapfeltételeinek, például a lakásnak a megteremtése is ilyen erőfeszítést követel.) Ha azonban az úgynevezett első gazdaságban érvényesülő feltételek – szervezettség, a kellő mozgékonyosság, bérpolitika, s a hatékonyság más tényezői – nem teszik kifizetővé a plusz erőfeszítést, akkor ez más, kedvezőbb lehetőségeket nyújtó szférába tevődik át. Ennek a szférának – adott esetben az úgynevezett második gazdaságnak – elbizonytalanodása, politikai, ideológiai értékelések vagy egyszerűen a versenytől való félelem, irigység stb. által való nehezítése, visszafogása, bármilyen hangzatos érvek alapján is történik, végül is társadalmunk fejlődését károsítja.

A jelzett probléma nyilván senki előtt nem ismeretlen. A kérdés nem is a probléma feltárása, hanem valami más. Képes-e *társadalmunk*, hangsúlyozom, nem-

csak a politikai vezetés, a *társadalmunk* ennek a problémának racionális, azaz nem csupán büntetőjog iránt kiáltó emóciók, nem csupán az újtól való tradicionális félelemmel telített ideológiai berögzöttségek alapján való, hanem fejlődésünk feltételrendszerébe reálisan beágyazott kezelésére?

A változtatás igénye a hatvanas években a *politikai rendszerben*, a politikai vezetésben vált felismertté és érett döntéssé. Az így elindított reformfolyamat természetesen vonzása az, hogy a változásokat kívánó döntések „felülről”, a politikai rendszer központjából indulván el, az „építkezés” *felülről lefelé* történik. Ez *szükségszerű* a mai társadalmi-politikai rendszerünkben, és megvannak az itt nem részletezhető történelmi összefüggései is. Felülről adott intézkedésekkel kell tehát létrehozni a társadalomban az öntevékeny, a változásokat elfogadó, azokra automatikusan adaptíve reagáló emberi és szervezeti tevékenységet, és ez önmagában is tartalmaz valamiféle kikerülhetetlen ellentmondást. A „modernizáló” bizonyos értelemben maga építi fel a modernizálás egyik akadályát, a felfelé tekintést, a központ cselekvésére való várakozást, a felelőtlen „nyugalmat”. E folyamat másik vonása is érdekes problémához vezet. A további fejlődéshez olyan racionálisan gondolkodó és cselekvő emberre van szükség – és ezt történelmileg kialakult politikai kultúránk kevésbé alapozta meg, aki képes a racionális politikai gondolkodásra, akinek magatartása nem az „alattvaló” meghunyászkodó, félelemmel telített mintáját követi, de nem is a viszonyokkal és lehetőségekkel számot nem vető, éppen ezért felelőtlen „kuruckodását”. Ez a politikai racionalitás bizonyos fokig a gazdaságilag cselekvő emberhez is kötődik, tehát politikai kultúránk fejlődése hosszabb távon a politikai intézményi gyakorlaton túl, a racionális gazdaság kialakításán is múlik. Sokszor emlegetjük – joggal, hiszen már Friedrich List is szólt róla a 19. század első felében, éppen az akkori magyar gazdasági reformmal kapcsolatban, hogy a gazdasági reform sikere a politikai, sőt a tágabb értelemben vett társadalmi reformot is igényli. Most megfordítanám a kérdést: *politikai kultúránk fejlődése nagymértékben a gazdasági reform sikerén is múlik*. Annak függvényében jöhet létre és erősödhet az a társadalmi gyakorlat, amelynek összefüggéseiben is kialakult politikai kultúra megoldhatja a változás, az új körülményekhez való adaptáció említett problémáját, megteremti a „felülről” irányított reformfolyamat „alulról” való indukációját, kontrollját, s az egészet valóban a társadalom tudatosan felismert „ügyévé” teheti.

III

Nem először hangsúlyozom, de ismételni kell, hogy a külső és a belső változásokból adódó kihívásokra adandó megfelelő választ, azaz a társadalmunk adaptációs képességét olyan tényezők is befolyásolják, adott esetben nehezítik, amelyek a távolabbi múltba vezetnek ugyan, de amelyek – szinte új tradicionális elemként – megerősödve kötik gondolkodásunkat és cselekvésünket. Sokszor, ha fel is ismerjük, esetleg akarjuk is a szükséges változtatásokat, ezekből a tradicionális struktúrákból, nézetekből, értékekből és cselekvésmódokból következően mégsem szakítunk azzal, ami a szükséges új bevezetését akadályozza. Így van ez az üzemi struktúrában, a politikai szervezetekben, s így van ez társadalmi méretekben is. Ezek az elemek azonban összefüggenek, egy részükben szinte konzisztens egységben *ideológiai jelleget* is kapnak, sőt meghatározott szocializmusképhez is köthetnek. Sok szó esik ma már – publicisztikai szinten is – a szocializmuskép

szükséges változásáról, s esetenként arról is, hogy a régi szocializmuskép *meghaladott elemeiben* visszafogja a társadalmat vagy egy részét.

Nem feladatom itt az ideológia problémáiról szólni. Csak egyetlen összefüggésben – funkcionális jellegében – említem, mert ez elválaszthatatlan a társadalmi folyamatok alakulásától.

Az ideológia funkciója történelmi szituációktól függően különböző lehet. A forradalomban, az új társadalom felépítésében erősíti a szolidaritást, a sikeres tevékenységhez szükséges társadalmi identitást, bár – ahogyan már utaltam rá – *kognitív tartalmában* nem szükségképpen adja meg a kulcsot a társadalomépítés eredményeihez, s következményeihez. A társadalomépítés során – éppen funkcionális jellege folytán – maga is változhat, egészében vagy egyes elemeiben, sőt sajátos értelmezésben is megjelenhet. Reformszituációban egyes, a múlthoz tapadó elemeiben visszahúzhat, az új helyzetet adekvátan értékelő elemeiben, kognitív tartalmában is és funkcionális jelleggel is előrevihet.

Ha mármost mindezt napjainkra és szocializmusképünkre vonatkoztatom, két körülményt említhetek.

Az egyik az, hogy a régi szocializmuskép, amely meghatározott történeti időszak szülötte és meghatározott történelmi szituációk igényeinek megfelelően alakult ki, egyaránt magában foglalja az emberiség évezredek vágyait jelentő eszméket és a mozgalom változó történeti helyzeteiből fakadó következményeket. Mi több, ez a két „csoport” néha kifejezetten ellentétes elemeket hordozhat. A szocialista társadalmak az elmaradottság, a szegénység történelmi körülményei között jöttek létre, a születésük vagy építésük *politikai* körülményeiből, e körülmények értékeléséből fakadó tényezőktől, de esetenként a hibás értékelés negatív következményeitől is terhelten. A szocializmuskép egyes elemeinek a „megvalósítása” a szegénység körülményei között azután máig érezhető, gazdaságilag és politikailag egyaránt nehezen kezelhető ellentmondásokat eredményezett. Csak egyetlen példára, a lakásállomány már említett, elhamarkodott államosítására hivatkozom. A „munka nélküli” jövedelemszerzés elutasítására, az egyenlő lakásfeltételek, az olcsó lakások biztosítására stb. hivatkozó intézkedés valóságos következményei a szándékoltakon túl kettős értelemben is diszfunkcionálissá váltak. Egyrészt újabb egyenlőtlenséget, és pedig sok tekintetben véletlenszerű egyenlőtlenséget teremtett a lakással rendelkezők és nem rendelkezők között, másrészt anyagilag és szervezetiileg sem elviselhető terhet rótt a közigazgatásra, amelynek szakszerűsége egyébként éppen ekkor csökkent nagy mértékben. A következmény a lakásállomány példátlan leromlása, majd a vásárlási (esetleg éppen visszavásárlási) lehetőség az intézkedés nyilvánvaló csődjének beismerése lett.

Egy absztrakt szocializmuskép távlati értéke és a jelen viszonyai közötti óriási ellentmondást – és erre már a publicisztika is rámutatott – a *hit* hidalhatta át. A vallásoktól eltérően azonban, amelyek az új világot a túlvilágra ígérték, a szocialista mozgalom ezen a földön akart és akar új társadalmat építeni. Ehhez pedig a hit, jóllehet a forradalmi időszakban funkcionális lehetett, később már kevés. Sőt, a hit – különösen ha khiliasztikussá változik, márpedig az adott körülmények között csak azzá változhatott – ellensége az innovációnak, akadályozza a racionális gondolkodást. Akadályozza a gyakorlatban is, akadályozza a tudományban is, hiszen ez a khiliasztikus hit többnyire leegyszerűsített, de tudománynak tekintett tételekből táplálkozik.

A modern fejlődés egyik elengedhetetlen összetevője a tudomány felhasználása. A tudomány pedig nem tűri a hitet és szükségszerűen szemben áll mindenfaj-

ta leegyszerűsítéssel. A karizmatikus egyén, vagy karizmát hordozó vagy hordozónak tartott szervezet a maga csálhatatlanságát hirdelve lehet mozgósító erő, segítheti a modernizálódás nekilendüléséhez szükséges energia-összpontosítást, mint ahogyan a felszabadulás utáni fejlődésünkben segítette is, de éppen ebből adódóan sajátos ellentmondásra vezet. A folyamatos fejlődésben, a változásokhoz autonóm módon és automatikusan alkalmazkodó mechanizmusok működését a régi, akár hajdan mozgósító erejű eszmékből táplálkozó hit már akadályozó tényezővé válik. Régen ismert tény, hogy az ember nem csak a környezetére mint „olyanra” válaszol, hanem a környezetéről alkotott képre is. Ha ezt a képet a múltat „ábrázoló” ideológiai elemek befolyásolják, lehetetlenítik a racionális választ. Hangsúlyozom még egyszer: *az ideológia mint a társadalom reális célkitűzéseit megfogalmazó erő előrevivő tényező*, a múlthoz tapadó elemeiben csak visszafoghat. Esetünkben az ideológia kialakuló új elemei, amelyek megfogalmazzák a változásokat, felbecsülhetetlen segítséget jelenthetnek; az idejélműlt elemek azonban visszafoghatják a gazdasági fejlődést: a nem objektív érdekekben háttérbe szorítva a tudományos elemet.

Egyetlen összefüggésre szeretnék még ezzel kapcsolatban kitérni, amely régi-ónk történelméből, gazdasági, politikai, kulturális sajátosságainkból fakad. Említettem, az ilyen történeti kontinuitással számolnunk kell, ez nem elhanyagolható tényező.

Európa keleti periferiáján is élt és hatott az az elsősorban a keleti kultúrához, ott is a politikai kultúrához kapcsolódó hit „a világ megingathatatlan rendjében”, e rendet a társadalomban szinte „megvalósító” személy, személyek vagy szervezetek karizmájában. Ismétlem, ez jellemzően a nagy ázsiai kultúrák sajátja volt, de Kelet-Európa, sőt Kelet-Közép-Európa fejlődési sajátosságaiban is hatottak olyan tényezők, amelyek ennek elemeit kisebb-nagyobb mértékben beépítették a politikai kultúrába. A személyi kultusz idején kialakult politikai gyakorlatban ez a sajátos elem egy leegyszerűsített marxizmusfelfogásban és a korhoz kötődő szocializmusfelfogásban manifesztálódott. Egészében túlhaladott már, de – különösen azok tudatában, akik eszmeileg vagy érdekviszonyaik folytán, de akár mindkettő következtében szinte elszakíthatatlanul kötődnek ehhez a leegyszerűsített szocializmusfelfogáshoz s az azt megalapozó dogmákhoz, különösképpen a belőle fakadó gyakorlathoz – ma is megjelenik, adott esetben felerősödik. Különösen akkor, ha az új gyakorlat problémákkal küzd és ellentmondásos; ha régi, beidegződött értékeket kérdőjelez meg; ha konfliktusokat teremt. Még bizonyos nosztalgia is felébredhet a régi, egyszerű, ellentmondásmentesnek látott szocializmusfelfogás iránt.

Jóllehet éppen az ilyen berögződöttségekkel szemben a racionális érvelés keveset jelent (annál is kevésbé, mert minden alaptételből fakadhat valamiféle absztrakt logika, amelyet a társadalom ellentmondásos viszonyai bizonyos fokig akár alá is támaszthatnak), mégis éppen itt van jelentősége annak a második körülménynek, vagy inkább igénynek, amelyet említeni szeretnék.

Reális szocializmuskép csak úgy formálható, ha alaposan elemezzük a régít. Meg kell állapítani, hogy milyen összetevője milyen történelmi időszakhoz, milyen feltételekhez kötődik, milyen társadalmi és politikai folyamatok hozták létre, és természetesen azt is, hogy a rá alapított döntések milyen folyamatokat indítottak el, ennek folytán milyen jelenségek, viszonyok alakultak ki, melyek voltak a kívánt, látens, illetőleg a diszfunkcionális következményei. Így válaszolható fel azután a létező szocialista társadalomból kiinduló olyan perspektivikus kép, amely

a jelenlegi viszonyokra és a belátható jövőre épülve célokat tűzhet ki, és – esetleg már formálódó – értékeket határozhat meg.

Minden szociológus jól tudja, hogy a társadalom adott viszonyaiból következő strukturális kötöttségek és kényszerek hatása óriási. Egyetlen ponton lényegében egyetlen struktúra sem változtatható, az ilyen változást felszívja a struktúra több eleme, egésze. Az ilyen változások esetében is van tehát egy kritikus tömeg, a *változó tényezők kritikus tömege*, amely képes a struktúra egészének alakítására, amely visszafordíthatatlanná teszi már a változásokat.

Az a reformfolyamat, amely a magyar társadalomban a külvilágból adódó kihívás felismerésével indult meg gyakorlatilag már két évtizede, éppen a nyolcvanas években érkezett, érkezik el ahhoz a ponthoz, ahol a *társadalmi folyamatok éppen a visszafordíthatatlanság vagy a visszatérés kérdését fogalmazzák meg*. Nagyon is természetes, hogy nem kis jelentőségű társadalmi tényezők és erők működnek a visszafordíthatatlanság ellenében. Az is világos, s minduntalan emlegetjük is, hogy a nyolcvanas évek e kritikus fordulóján olyan világgazdasági környezetben kell élnünk és tevékenykednünk, amely a magyar társadalom számára nem kedvező. A világgazdaságban azonban ciklikus jelenségek vannak, számunkra kedvezőbb és kedvezőtlenebb szituációk is válthatják egymást. Az alaptendencia azonban – a már megfogalmazott összefüggésből következően – számunkra csak kedvezőtlenebb lehet. Nem lévén közgazdász nem állíthatom, csak sejthetem, hogy a kedvezőtlen külső helyzet indokára hivatkozó stagnálás, megtorpanás vagy bizonytalankodás, nem is szólva a visszalépésről, már eddig is rontotta válaszadó képességünket. A konfliktusoktól való menekvésünk pedig fokozta a konfliktusveszélyt társadalmunkban.

Végezetül, hadd ismételjem meg a magam korábban és másutt már megfogalmazott tételét: társadalmunkban vannak nagy problémák, „sorskérdések” – ahogyan mondani szoktuk –, most is említettem például a népesség csökkenését, minőségének romlását. A legnagyobb „sorskérdés” azonban fennmaradásunk, mint autonóm nemzeti társadalom és ez egyet jelent lemaradásunk immár csaknem két évszázada megkísérelt leküzdésével. Minden problémánkat csak ennek függvényében oldhatjuk meg. Ahogyan a szocialista értékek, a vívmányainknak tartott eredmények is csak fejlődő, gazdaságilag stabil országban őrizhetők és valósíthatók meg.

„Szocializmus és gazdaság”

(A tizenegyedik cavtati kerekasztal-konferenciáról)

I

ÚTKERESÉS ÉS DIALÓGUS

„A szocializmus a világban” konferenciasorozat tizenegyedik rendezvényeként 1986. október 20. és 24. között tartották meg a jugoszláviai Cavtatban a „Szocializmus és gazdaság” kerekasztal-összejövételt. Mint az elmúlt 11 év alatt, Cavtatra most is figyelni kellett, Cavtat most is bizonyította egyedülálló voltát. Hiszen ugyan hol rendeznének meg Cavtaton kívül olyan tanácskozást – amelynek keretében egymásba fonódik a politikai és az elméleti vita –, ahova szinte bármely ideológiai irányzat híve „belépőjegyet válthat”, amennyiben „a szocializmus” elkötelezettjének vallja magát. „A szocializmus a világban” elnevezés – *szocializmusokat* jelöl, a szocializmusok sokszínűségét és ellentmondásosságát fejezi ki. Hiszen Cavtatban találkozhatnak egymással a különböző szocializmusfelfogások hívei: a trockista IV. Internacionáléhoz és a reformista Szocialista Internacionáléhoz tartozók, a hagyományos munkásszervezetek és az ipari társadalomból „kiszálló” Zöldek képviselői, a Varsói Szerződés országaiból és az el nem kötelezettek köréből érkezett delegátusok, a skandináv jóléti állam hívei és különböző afrikai, dél-amerikai felszabadulási mozgalmak tagjai, Lukács György követői és az iszlámra hivatkozók, a Mao-féle „kulturális forradalom” amerikai vagy éppen afrikai hívei és a kínai modernizálás reformerei egymással szemtől szemben mint „a” szocializmus hívei elméleti-politikai vitát folytathatnak.

Természetes, hogy az ilyen összetétel, ez a típusú heterogenitás, bármilyen körülhatárolt témáról, többé vagy kevésbé konkrét problémáról is legyen szó, azt eredményezi, hogy az ideológia, az azonosság és különbözőség „nagy kérdései” rendelik maguk alá, határozzák meg a vitát: mind a tartalmat, mind a hangnemet illetően. Az elmúlt néhány évben ezt a vitát (szándékosan írunk egyes számot, hiszen *egy* vitának a más-más témák ürügyén való folytatásáról van szó) nemegyszer olyan mértékű, olyan hangvétellű kiélezettség jellemezte, hogy azt lehetett gondolni: *forradalmi és demokratikus, korai és érett, létező és önigazgatású, keleti és nyugati, marxista és afrikai stb., stb.* szocializmusok nemcsak hogy egymástól különböző, de egymást tagadó, sőt kizáró és egymással harcoló szubsztanciák megjelölésére szolgálnak. Mintha nem szocialista, baloldali nézetek *egymás közötti*, hanem *a szocialista, és szocialistaellenes erők egymás elleni* polémijáról lett volna szó.

Az 1986 végén tartott cavtati konferenciáról, kissé profán kifejezéssel élve, a jó hír az, hogy kevesebb volt (szinte alig fordult elő) egymás kiátkozása, több volt a *diálógus jellegű eszmecsere* és vita, ezen belül is a kritikának önkritikával való elegyítése; monológok helyett a másakra való odafigyelés (tehát tényleges, érveléssel folytatott polémia). Rossz hír viszont, hogy mind a szocialista országok, mind a tőkés, illetve a fejlődő világban tevékenykedő forradalmi vagy reformista mozgalmak képviselőiben olyan helyzetelemzéseket fejtettek ki, amelyek egyenesen kimondva vagy implicit módon *válságra, defenzívára, útvessztésre* utaltak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az az ismét felvetődő kérdés, mi is a szocializmus, vagy minek kellene lennie, a történelmi helyzetet és távlatot illetően bizonytalannabbul merült fel. „Most – miként Aleksandar *Grlićkov*, a cavtati tanácskozás elnöke kifejtette – az emberi élet gyökeres megváltoztatására irányuló követeléseiben minden korábbi radikális eszmét felülmúló szocializmusért folyó majd egy évszázados harc után napjainkban a szocializmusról kialakult igen ellentmondásos kép sokakat tanáctalanná tett. Sőt felvetette azt a kérdést is, hogy vajon a szocialista forradalom történelmileg indokolt volt-e, hozott-e valóban radikális, progresszív változásokat, vagy csak irreális, utópista vágyak eszmei kifejezője. Grlićkov emlékeztetett arra a történelmi tapasztalatra, hogy a nagy eszmék nemcsak ellenségeiket, hanem tulajdon híveiket is veszélyeztették. A szocialista realitás hiányos meggyőző ereje – legyen bár szó reálszocializmusról, öngazgató vagy egyéb szocializmusról – nem leplezhető semmiféle eszmei kendőzéssel, sem pedig az értékelések tetszőlegességével... Vagyis – miként Grlićkov kifejtette – az adott politikai-gazdasági rendszerek egyre kevésbé képesek befogadni a tudományos-technológiai forradalom vívmányait és egyre szemmel láthatóbban gátolják a szocialista célok megközelítését.” (*Magyar Szó*, 1986. nov. 1.)

Az 1986-os cavtati tanácskozásnak több „olvasata” lehetséges, attól függően, hogy a jelenlegi helyzetben az *útvessztés* vagy az *útkeresés* jeleire helyezzük a hangsúlyt. A pesszimista olvasat alátámasztására kiemelhető *Michel Beaud* előadása, amely ugyan a francia baloldal kormányzásáról von mérleget, de egyetemes parabolaként is felfogható. Beaud szinte lírai stílusban ábrázolja egyrészt azt a nagy csalódást, hogy a baloldalt nem „a testvéri szocializmus rózsaszín horizontja”, hanem a válság, sőt az elmélyülő válságok sivár tájképe fogadja, másrészt azt a csapdaszituációt, ami a baloldalt „a kapitalizmussal való szakítás” illúziójának bizonyult jelszavától a versenyképesség, a piaci konkurencia és az exportorientáció eredményeinek magasztalásáig juttatta el. Beaud szerint a baloldal azért kerülhetett a *kapitalizmus és etatizmus* csapdájába, mert egyáltalán feltételezte, hogy a tőkés jellegű – illetve magából az árutermelésből adódó – kizsákmányolás és elidegenedés felszámolható, méghozzá az államosítás vagy szélesebb értelemben egyfajta „etatista termelési mód” révén; ahelyett, hogy realistán, óvatosan és szerényen felismerte volna: nincs saját konkrétizálható, hatékony társadalomformáló modellje. Kudarcát az okozta, hogy libikókáját hol az etatizmus, hol a kapitalizmus végletei felé lendítette át (a másik oldal negatívumainak leküzdésére). Hatalmon úgy maradhatott volna, ha tudatosítja mind önmagával, mind a társadalommal, hogy jelenleg nincs más út, mint az etatizmussal és a kapitalizmussal való együttélés, illetve a közöttük való lavírozás.

A cavtati tanulságok kevésbé borúlátó olvasata viszont azt sugallhatja, hogy –

a *Magyar Szó* újságírójának kifejezésével: – „a nagy kijózanodás”, az a hosszú út, amelyet a cavtati konferenciasorozat megtett „az önelégültségtől annak felismeréséig, hogy szertefoszlottak az illúziók”, pozitív fordulathoz kell hogy vezessen: a megváltozott keretfeltételeket, a társadalmi és a gazdasági struktúra változásait realisan figyelembe vevő és az erőviszonyok módosulásaira adekváтан reagáló új stratégiához (és szövetségi politikához) a tőkés világban; a társadalmi-gazdasági-politikai intézményrendszer reform jellegű megváltoztatásához a szocialista országokban. És valóban: Cavtatban a figyelem egyrészt a *Szocialista Internacionálé* pártjainak – a limai kongresszus által jelzett – *balratolódásra*, az antiimperialista és antikapitalista tendenciák markánsabbá válására, másrészt a szocialista országok újabb reformhullámára, elsősorban a *szovjet és a kínai reformkezdeményezésekre terelődött*.

Ugyanakkor a vita kérdőjelekre és bizonytalanságokra is ráirányította a figyelmet. Így arra is: mennyire realisak a megváltozott erőviszonyok, az agresszív tökepolitika és az új technológiák körülményei közepette a szociáldemokraták válságellenes és antiimperialista céljai, mi valósítható meg a hangzatos felhívásokból, s egyáltalában, mennyire hajlandók a fejlődő országok baloldali tömegmozgalmai nyitni a Szocialista Internacionálé felé.

Több – csak részben megválaszolt – kérdés hangzott el a szovjet gyorsítási és átalakítási koncepció eszköz- és célrendszerére, valamint a kínai reform útjában álló akadályokra vonatkozóan. Ami a többi szocialista országot illeti, a reformpolitikát folytató országok képviselői – magyarok, jugoszlávok – nemcsak sikerekről, de komoly gazdasági nehézségekről, szociális feszültségekről, működési zavarokról, sőt egyenesen válságjelenségekről számoltak be; másrészt voltak olyan delegátusok is, akik magabiztosan állították, mennyire eredményes hazájukban a gazdasági fejlődés, s ezért a „reform” szót ki sem ejtették.

A cavtati légkör javulásához, a résztvevők egymás iránti bizalmának erősödéséhez döntően járult hozzá a szovjet küldöttségnek az SZKP XXVII. kongresszusa változtatási szellemét tükröző magatartása. Egyértelművé vált a szovjet felszólalásokban a gyorsítás és a reform koncepcióinak összekapcsolása: „Ami nálunk történik – fejtette ki *B. Zlobin* –, az korántsem csupán módosítása vagy részleges tökéletesítése az adott helyzetnek. A tervezési és gazdaságirányítási rendszer gyökeres és radikális reformjáról van szó.”

Nem csupán a tartalom, de a stílus, a hangnem is változásokat tükrözött a szovjet delegáció részéről. A bírálókat implikáló kérdésekre, illetve az egyenesen bíráló megjegyzésekre, vagy akár az olyan kritikus koncepciókra, amelyek a szovjet társadalmi-politikai berendezkedésre az etatizmus fogalmát alkalmazták, türelmesen és címkézés helyett érvelve válaszoltak – azt hangsúlyozva, hogy barátokkal és nem ellenséggel vitatkoznak.

A szocialista országok gazdaságáról tartott előadásokban és a vitában ez alkalommal is két „örökzöld” téma dominált: egyrészt a piac, az árutermelés, valamint a tervezés, a társadalmi igazságosság szembeállítás; másrészt az etatizmus, a bürokrácia és az öngazgatás, a demokratikus döntéshozatal körüli polémia.

A szocialista társadalom árutermelő jellegét illetően meglehetősen polarizálódtak a vélemények. *Huszár István* a magyar „reformfilozófia” egyik lényegi pontjaként említette meg azt, hogy nálunk tervgazdaság valósul meg az árutermelés körülményei között. Definícióját, mint piac és terv szintézisét, számosan pozitívan fogadták. Figyelemre méltó volt viszont, hogy több oldalról is megfogalmazódott piac és szocializmus összebékíthetetlenségének tézise. Ilyen értelemben hangoztatták szkepszisüket egyes szocialista országok delegátusai is. A piacban a tőkés magántulajdonnal összefonódott kategóriát láttak, amely szerintük munkanélküliséget, társadalmi igazságtalanságot és a külföldi tőkének való kiszolgáltatottságot idéz elő.

Elhangzott olyan vélemény is, miszerint Magyarország és Jugoszlávia, úgy mond, decentralizált szocialista piacgazdaságában súlyosbodó és krónikus hiányt idéz elő a vállalatvezetők csillapíthatatlan beruházáséhsége. A recentralizáció és a vállalati autonómia megkurtítását sugalló állásponttal szemben az is hangot kapott, hogy Magyarországon az 1968-as reform a hiánygazdaság jelenségeit összességében inkább csökkentette, mintsem növelte, s a tapasztalható egyensúlyzavarok, illetve társadalmi-gazdasági feszültségek nem magára a reformra, hanem éppen annak nem következetes megvalósítására vezethetők vissza. Érdeklődést és pozitív visszhangot váltottak ki *Huszár István*, *Halay Tibor* és *G. Márkus György* arra vonatkozó megállapításai, hogy Magyarországon a reformot a gazdasági szféráról a politikaira is ki kell terjeszteni, s hogy a következetes reformpolitika egyik lényeges feltétele az elméleti-ideológiai kérdések nyílt felvetése.

A szocialista gazdaság, illetve a szocialista állam sajátos elméleti-ideológiai megközelítése bontakozott ki az afrikai *Samir Amin* előadásából és hozzászólásaiból. A nézeteiben ma is a kínai „kulturális forradalom” radikális maoizmusához közelálló teoretikus szerint abból, hogy a világgazdaság alapvetően tőkés világgazdaság, az következik, hogy a szocializmus felé haladó vagy egyáltalán progresszív társadalmak a világpiachoz nem alkalmazkodhatnak, nem csatlakozhatnak. *Samir Amin* szerint a magukat szocialistáknak nevező országok nem szocialista, hanem átmeneti társadalmak, úgynevezett „nemzeti-népi államokkal”. A társadalom azért átmeneti, mert egyszerre működnek benne kapitalista, szocialista és etatista erők. A nemzeti-népi állam akkor teljesíti feladatát, ha nem a termelőerők fejlesztésére, nem holmi „objektív gazdasági törvényekre” koncentrálna – a kapitalizmus, úgy mond, az egyedüli társadalom, amelyet gazdasági törvények irányítanak –, hanem a nemzet védelmének és megerősítésének eszközévé válva a belső viszonyoknak ad elsőbbséget, azokat *elszigeteli* a külsőktől. Erre a feladatra csak egy erős – és nem demokratikus – állam képes.

Igen határozottan bírálta *Samir Amin* – és vele együtt több harmadik világbeli delegátus – a *Szocialista Internacionálé* limai akcióprogramját, amely – a Dél javára – az erőforrások újraelosztása útján, a protekcionista, a monetarista, a restrikciós politikák visszaszorítása révén irányozza elő a növekedést, a világkereskedelem megélénkülését. Bírálata arra futott ki, hogy egy ilyen stratégia, amely az „egyetemes harmónia” hamis ideológiájára épül, azért negatív, mivel a világpiachoz való újracsatlakozásra, bekapcsolódásra (*re-linking*) irányul, az arról való lekapcsolódás (*de-linking*) helyett.

A Szocialista Internacionálé viszonylag nagy létszámú és igen rangos delegációval képviseltette magát Cavtatban. Jelen volt a Szocialista Internacionálé új programjának munkálatait irányító amerikai *Michael Harrington* és a limai kongresszus gazdasági akcióprogramját inspiráló labourista *Stuart Holland*, va-

lamint az angol Munkáspárt baloldalának több képviselője. A „Globális kihívás” elnevezésű dokumentum fő gondolatait képviselték a vitában, hangsúlyozva, hogy

- a gazdasági válság leküzdésében a nemzetközi tényezőnek és az elosztásnak tulajdonítanak döntő szerepet, s egyfajta „globális keynesianizmust” javasolnak: a gyengébbek javára történő (mind nemzetek közötti, mind nemzeteken belüli) keresletösztönző, növekedést élénkítő újraelosztást;

- az egyes országokon belül „Keynes plusz” vonalat javasolnak, vagyis az állami intervencionizmus szokványos – indirekt – módszerein túl a beruházások közvetlenebb irányításának és a társadalmasítások kiterjesztésének eszközeivel kívánnak élni;

- a gazdasági növekedés élénkítését, az eszközök Északról Délre való átcsoportosítását programjukban összekapcsolják a fegyverkezési hajszá elleni fellépéssel és a Kelet–Nyugat közötti enyhülés és együttműködés szorgalmazásával;

- minthogy a jelenlegi amerikai adminisztráció és a többi monetarista gazdaságpolitikát folytató kormány nyilvánvalóan ellenez egy ilyen stratégiát, a globális jellegű programot a hasonló gondolkodású kormányok együttműködésére alapozva kell megkezdeni, s ezen belül megkülönböztetett szereppel bírna egy – Amerikával és Japánnal szemben fellépő – nyugat-európai regionális integráció.

A vita során az a helyzet állt elő, hogy a mind retorikájában, mind programatikájában, ideológiájában kétségkívül balratolódott szociáldemokrácia (s ezen belül is a baloldal) képviselői igen heves bírálatok ösztüzebe kerültek. A Szocialista Internacionálé pártjait különböző irányokból, különböző ideológiai színezettel marasztalták el:

- az alkalmazkodás, illetve a kapitalizmus átstrukturálódásában való közreműködés vádjával (különösen éles bírálat érte a dél-európai szocialista pártokat);

- rámutattak arra, hogy minden nyilatkozat ellenére a konkrét esetekben az egyes országok szociáldemokrata pártjai (és még inkább kormányai) nem hajlandók a fejlődő országok adósságtérheit csökkenteni, illetve általában protekcionista politikát folytatnak;

- egy szociáldemokrata alapokon szerveződő európai gazdasági-politikai integráció neokolonialista, hegemonista hatalmi tömb szerepét tölténé be;

- sem az egyes szociáldemokrata pártoknak, sem a Szocialista Internacionálnak nincs az új feltételekhez igazodó, a strukturális változásokat figyelembe vevő reális, a ma már alkalmazhatatlan keynesianizmuson túlmutató többségképes gazdaságpolitikája.

A szociáldemokrácia globális stratégiai kísérletének erős bírálata mellett igen pozitív érdeklődés és szimpátia fejeződött ki a svéd szociáldemokraták sajátos gazdaság- és szociálpolitikai modellje iránt.

Az 1986-os cavtati konferencián alulreprezentáltak voltak az *alternatív* (környezetvédő, „zöld”) mozgalmak, pártok. A neomarxista szélsőbaloldalt képviselő nyugat-berlini *E. Altvater* előadásában – „Politikai gazdaságtan Csernobil után” mottóval – határozottan vetette fel a termelőerők pusztítóerőkké válásának veszélyét. Az NSZK-beli Zöldek képviselve *F. Beckenbach* tartott – erősen módszertani jellegű – előadást a társadalmi költségekről a kapitalizmusban. Aláhúzta, hogy a tőkés árutermelés makroökonómiai kényszerként is hat, az ember és a természet együttes kizsákmányolását produkálva. A társadalmi költségek nem piaci jellegű függőségek mutatói, ezért monetarizálásuk, az ármechanizmus révén való megközelítésük nem adekvát.

SZEMELVÉNYEK A CAVTATI ELŐADÁSOKBÓL*

LEONYID ABALKIN: A SZOVJET GAZDASÁG A GYORSÍTÁS ÚTJÁN

Az SZKP XXVII. kongresszusa a gyorsítás irányvonalát mint a szovjet társadalom életének minden területét minőségileg átalakító programot a stratégia rangjára emelte. A célfüggvény tehát a társadalom minőségileg új állapotának elérése. A program realitását biztosítja a megvalósítás eszközeinek egzakt és komplex kijelölése, a mozgásba hozandó társadalmi erők és mechanizmusok meghatározása.

A gyorsítás kérdését élesen veti fel annak szükségessége, hogy le kell küzdeni a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a szovjet társadalomban felszínre került negatív jelenségeket és stagnációs tendenciákat. A gyorsítás napi-rendre tűzését azonban mindenekelőtt a termelés méretének növekedése és a gazdasági növekedés feltételeinek megváltozása motiválja.

A mennyiség minőségbe való átcsapása mutatkozik meg abban, hogy a sikerek új problémákat szülnek. Az új feladatok természetesen új módszereket követelnek meg. A korábbi szakaszon kialakult gazdasági mechanizmus már nem képes a gazdasági és szociális haladás magas ütemét biztosítani, megérett radikális átalakításának szükségessége.

A fejlődés feltételeinek megváltozását mindenekelőtt az jelzi, hogy a növekedés hagyományos, főleg extenzív tényezőinek többsége kimerült. A szovjet fejlődés egyik alapvető jellegzetessége az új, intenzív szakaszra való áttérés.

A gyorsítás szükségességét a nemzetközi környezetben lejátszott változások is meghatározzák. A vezető imperialista országokban a fináncióke legreakciósabb köreinek, elsősorban a katonai-ipari komplexumnak a közvetlen érdekeit kifejező erők kerültek hatalomra. Ezek az erők a konfrontációnak, a feszültség élezésének a kurzusát választották és – a modern tudományos technológia eredményeire támaszkodva – a szocializmussal szemben kihívást intéztek. Ez a kihívás nem redukálható csupán a fegyverkezési hajsza új szakaszára. Mind élesebb küzdelem bontakozik ki a gazdaság területén, a tudományos-technikai forradalom új szakasza műszaki eredményeinek elsajátításával és a termelés hatékonyságának emelésével kapcsolatban.

Számos területen a kapitalizmus messze előre haladt és lényegesen megelőz bennünket. Nincs más utunk, mint a társadalmi munka termelékenységének radikális emelése. A szocializmus nemzetközi tekintélye, vonzereje és történelmi sorsa döntően függ a társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsításától. A gazdasági növekedés új minőségéről van szó, ez a lényeg. A gazdasági növekedés minőségének fő mutatójává a társadalmi szükségletek kielégítése válik, s ez erősíti a társadalmi termelés egészének és minden egyes láncszemének szociális orientációját.

A gyorsítás forrásait megnevezve beszélhetünk tudományos-műszaki, szervezeti-gazdasági, társadalmi-politikai és szellemi tényezőkről.

Ezek első csoportjához tartozik annak a jobb kihasználása, ami már van – az

* Lehetőség szerint szó szerinti, de az olvashatóság kedvéért szerkesztett idézetek a 20–30 oldal terjedelmű előadásokból.

adott erőforrásoké, gépparké, munkaidőé. Ehhez nem kell alapvetően új technika, sem a népgazdasági struktúra átalakítása vagy a gazdasági mechanizmus lényegi átalakítása. Egészen másra van szükség – rendet kell csinálni, megszilárdítani a szervezethez, a felelősséget és a fegyelmet, s szükség esetén leváltani azokat, akik képtelenek az új körülmények között irányítani.

Mindez halaszthatatlan ügy, de jelentősége korlátozott. Hiszen egyszeri intézkedésekről van szó, amelyek ugyan plusz hatást váltanak ki, de nem alkalmasak arra, hogy minőségi, gyökeres változást idézzenek elő a népgazdaságban.

Nem egyszeri alkalommal kihasználható, hanem állandóan ható forrásokkal kell számolnunk. Ezek közül első helyen említhető a tudományos-technikai haladás. Azonban ez a tényező sem autonóm. Üteme, hatékonysága és társadalmi-gazdasági következményei nagyban függenek a gazdasági feltételektől és viszonyoktól, az irányítási struktúráktól, a demokratikus intézmények fejlettségétől, valamint az erkölcsi és társadalomlélektani atmoszférától.

A társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsításának távlatilag hatékony forrásait a tudományos-műszaki haladás, a gazdasági mechanizmus átalakítása és az emberi tényező aktivizálása jelentik. Külön-külön azonban egyik sem hozhatja meg a várt eredményeket. A kérdések komplex kezelésére törekszünk és így mintegy hatványozott eredményt érhetünk el.

Semmilyen átalakítás, különösen egy olyan mély változás, amely jelenleg a Szovjetunióban van megvalósulóban, nem mehet végbe könnyen, fájdalommentesen. Még sok mindent kell megváltoztatni, szakítani kell a tehetetlenséggel, a múltból öröklött gondolkodási sztereotípiákkal, és új impulzusokat kell adnunk a tömegek társadalmi aktivitásának.

ELMAR ALTVATER: A GAZDASÁG ÁTPOLITIZÁLÁSÁNAK AKTUALITÁSA

Annak kapcsán, ami Three Miles Islandon, Csernobilban, Gorlebenben, Brockdorfbán, Cattenomban, Wackersdorfbán és másutt történt, tapasztaljuk, hogy „a termelőerők növelése” a pusztítóerők növelését provokálja, továbbá, ha figyelembe vesszük az eladósodási válságot és a strukturális munkanélküliséget, egy olyan fejlődési modell határainak jeleit láthatjuk, amely több évtizeden át meghatározta mind a gazdaságot, mind a politikát, továbbá a kritikai gondolkodást. Ma már nem elég recepteket gyártani arra, hogyan lehet ezeket a problémákat a hagyományos fejlődési modell alapján megközelíteni, hanem magát a modellt és annak fogalmi rekonstrukcióját kell megkérdőjeleznünk, vagyis újragondolnunk a politikai gazdaságtan bírálóinak kategóriáit.

A nagy kérdés az, milyen eszközökkel valósítható meg a nukleáris ütközés felé haladó társadalom radikális irányváltoztatásának heroikus feladata. Az állammal? De hát éppen az államnak – a maga atompolitikájával, növekedési politikájával, struktúrapolitikájával – köszönhetjük magát a problémátömeget. Tehát a piaccal? A piac azonban olyan mechanizmus a múlt-jövő időkontinuumban, amely elvileg a jelent értékeli fel. A piac veszélyes mechanizmus, mivel a károkat egy olyan jövőbe tolja ki, amely a rentabilitási számítás körén túl van, tehát nem érdekli. Nem azokat a szokványos érveket kívánjuk megismételni, hogy a piac vagy az állam „csődöt mond”. A piac az említett problémák kapcsán nem mond csődöt, hanem esetleg egyszerűen funkcionál. Csakhogy a gazdaságilag racio-

nális cselekvés és – mondjuk – a radioaktív bomlás időstruktúrái annyira nyilvánvalóan távolra kerülnek egymástól, hogy a jövő veszélyeztetettsége a jelenben való cselekvés (vagy nem cselekvés) által egyre visszafordíthatatlanabbá válik.

A piaci mechanizmus a tömeges munkanélküliség, a környezetpusztulás és az eladósodási válság problémáinak megoldására alkalmatlan, vagy csak korlátozottan alkalmas. A modern (világ)-társadalom szabályozási szükséglete nem elégíthető ki a piaccal, amely a mai cselekvések negatív hatásait az „utánam az özönvíz” elvével a jövő nemzedékeire hárítja.

Azon vak ökonomizálással szemben, amely a társadalmi és természeti folyamatokat a piaci mechanizmusok működési módjának rendeli alá, fel kell vetni a gazdaság átpolitizálását.

A gazdaság átpolitizálása először negatív módon közelíthető meg. A piaci mechanizmus a maga formális racionalitásával csak akkor működik, ha gazdasági töltetű, tehát politikai irányultságuktól lemeztelenített érdekeket kell egyeztetni. És társadalmi érdekeket csak akkor egyeztet, ha azok individuális és gazdasági érdekekként artikulálódnak.

A nemzetközi eladósodási válság is azt mutatja, hogy ismét a pénz, tehát a médium válságával kerültünk szembe. Pedig a krízis megoldása túl nagy feladat a piac számára, akkor is, ha a Reaganek és a Thatcherek a piac destruktív erejére támaszkodnak. A munkaerőpiac szintén gazdasági és individuális érdekek hordozója, s képtelen arra, hogy a gazdaság formális szektorában mindenkinek foglalkoztatást biztosítson.

A keynesi gazdaságpolitika kísérlet volt arra, hogy az állam beavatkozzék a forgalomba és olyan keresletet teremtsen, amely a termelési folyamatban autonóm vállalkozókat arra készíti: annyi munkaerőt vegyenek fel, amennyi helyreállítja a teljes foglalkoztatottságot. A keynesianizmus válsága két dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt túlélte magát az a keynesi osztálykompromisszum, amely a termelési szférában a vállalkozók autonómiájával, a forgalmi szférában állami szabályozással számol a teljes foglalkoztatottság érdekében. Másrészt azt is tapasztaljuk, hogy a neoklasszikus piaci modell alkalmatlan a munkanélküliség felszámolására. A kiút – kétségkívül – a munka és a jövedelem különválasztása, a munkaidő csökkentése, valamint a garantált minimális jövedelem valamilyen formája. Ezt persze kiegészítené a termelési szféra átpolitizálása: a termelés és a termékek ellenőrzése, az ökológiailag káros és katonai szempontból veszélyes berendezések átállítása, a demokrácia az üzemekben.

Ugyanakkor fatális lenne, ha minden öko-szociális probléma megoldására a gazdasági tervezésnek egy új vagy régi modelljét alkalmaznánk. Önmagában a gazdaságtervezés nem garancia, hiszen ugyanolyan depolitizált lehet, mint a piac. Ez akkor áll fenn, ha a tervezés nem más, mint egy olyan központi bürokrácia irányítási eszköze, amely a gazdaságot és a társadalmat szabályozási objektumokként kezeli.

A jelszó tehát a gazdasági folyamatok átpolitizálása. Ez akkor valósítható meg, ha a mindenkori esedékes gazdasági döntéseket nem „mechanizmusokra” (piaci mechanizmus vagy tervezési mechanizmus) bízzák, hanem az érintetteknek.

A döntési folyamatok átpolitizálása konfliktust jelent. Ez a konfliktus azonban nem eredményez tudattalan vagy kontrollálatlan kiélezést, hanem lehetőség szerint a konszenzuális megoldáshoz közelít. Hogyan biztosíthatná különben az emberiség a túlélést önmaga számára . . . ?

MICHEL BEAUD: A FRANCIA BALOLDAL KAPITALIZMUS ÉS ETATIZMUS KÖZÖTT (1981–1985)

1981-ig: „szakítás a kapitalizmussal”; 1981 után: vegyes gazdaság, a vállalat és a vállalkozás dicsérete. 1981-ig: terv általi globális szabályozás; 1981 után: a piac és a versenyképesség erényei. 1981-ig: az államosítás új gazdasági logika hordozója; 1982 után: célja, hogy példát adjon a magánvállalatoknak. 1981-ig: élj jobban, változtasd meg az életedet; 1982 után: termelj jobban, hogy többet exportálhass. 1981-ig: a vásárlóerő támogatása; 1982 után: bérviasszafogás és szigor.

Alig néhány év leforgása alatt igazi libikókajáték – s azok között, akik kezdetben hittek és reméltek: illúzióvesztés, értetlenség, düh...

De mi is az a talaj, amely táplálta azokat az 1968 utáni eszméket, amelyek ma már az 1981 utáni illúzióknak tűnnek?

Egy olyan nemzedék – militánsok, technokraták, értelmiségiek és etatokraták nemzedéke – kollektív önkábitása volt ez, amely egy könnyű növekedés bódulatában nevelkedett, s amelyet elvakított 1968, megundorodott a kizsákmányolástól és a taylorizmus bűneitől, a pazarlástól, az igazságtalanságoktól, a városiasodás visszasságaitól, a nukleáris fenyegetettségtől és a környezetszennyeződéstől.

A baloldal nagyra tört és álmodozott...

A nyolcvanas évek bekövetkeztével a tájkép átváltozott: kemény, sivár és elenséges lett. Ez már nem a testvéries szocializmus rózsás horizontja, nem a szolidaritás zöld mezeje és nem is a toldozandó-foltozandó társadalmi kompromisszumok rituális Maratonja. Ez a háború tájképe: gazdasági, ipari, technológiai és pénzügyi háborúk. Konfúzus háborúk, amelyekben kusza módon kerülnek szembe államok, nemzetek, osztályok, kultúrák és vallások. Társadalmi és nemzeti, technológiai, ideológiai és gazdasági háborúk a fegyverzet-eladások, a helyi konfliktusok és a nukleáris katasztrófa veszélyének árnyékában. A baloldal nem a növekedés, hanem a válság, a súlyosabb szakaszába került válság problémáival került szembe.

A baloldalt 1968-tól és a hetvenes években is egy utópisztikus látomás vezérelte, az, hogy a szocializmus az áru uralmának a végét, a piac megszüntetését jelenti.

A történelem azonban azt mutatta, hogy bárhol is szorították vissza a kapitalizmust a szocializmus nevében, az Állam vette kézbe a termelés, az elosztás és a beruházások szervezését. Jelenleg két olyan társadalmi forma és logika van, amely uralkodik és egymás mellett él a világon s gyakran egy országon belül is: a kapitalizmus és az etatizmus.

A tőkés társadalmat az áruk termelése strukturálja, mozgatja és ösztönzi. A kapitalizmusnak két arca van: egyrészt a kizsákmányolás, a rombolás, a környezet-szennyezés, másrészt viszont a tömeges áruterelés.

A „szakítás a kapitalizmussal” mint a Szocialista Párt vezéreszméje egyfajta manicheus felfogásból eredt, amely a rendszernek csak a „gonosz” oldalát vette figyelembe.

Az etatista termelés ott kezdődik, amikor egy nemzeti közösség, rendszerint államapparátusa révén, úgy dönt, hogy ellenőriz vagy akár kisajátít egy bizonyos tevékenységet. Így az nemzeti szinten bizonyos autonómiára tesz szert (a világ többi részével szemben, illetve a szabályozási és profitabilitási kritériumokkal szemben és/vagy a fejlettség, a minőség és a kontinuitás bizonyos vonatkozásaival szemben). Az etatista termelési logika tehát függő változóvá, akár másodrangú tényezővé teszi a profitabilitás kritériumát.

Az etatista termelés a tőkés termelés kontextusába szorul, s az utóbbi – globális szinten működve – egyre nagyobb mértékben gyakorol nyomást, veszélyezteti, bizonytalan helyzetbe hozza az előbbi. Ugyanakkor az etatista termelés az egyedüli útnak mutatkozik, amely segítségével meg lehet menteni a nemzetközi verseny vihara és a világválság által létükben veszélyeztetett nemzeti tevékenységi ágazatokat.

A francia baloldal dilemmáját éppen ez a kettősség, kapitalizmus és etatizmus kettős szorítása idézte elő. A keleti országok valósága rávilágít az általános etatista rendszer korlátaira és gyengeségeire: a merevségre, az alacsony hozadékra, a hatékonyság hiányára, az alkalmazkodás nehézségeire. A mai Franciaországban a kapitalizmusnak az etatista rendszerrel való felváltása a hatékonyság és a termelékenység jelentős csökkenését, végül is a vásárlóerő komoly gyengülését idézné elő.

A baloldal Franciaországban tehát a két meghatározó gazdasági logika csapdájába került: azon kapitalista logikába, amely ellen küzd, és azon etatista logikába, amelynek kockázatait és korlátait ismeri.

E csapdába kerülve a baloldal vitázott, ilyen majd olyan irányba forgott, s ezáltal az inkonzisztencia és az inkoherencia benyomását keltette. Holott, ha elemzett és magyarázott volna, az emberek odafigyeltek volna, sőt talán megértették volna.

Pierre Mauroy, a korábbi miniszterelnök nemegyszer panaszkodott: „Olyan rendszert igazgatunk, amely nem a mienk.” E munkakörnyezetben gyökerező szocialista líraian és melegséggel fejezte ki a szocializmus iránti vágyait. Mint miniszterelnök az etatizmus és a kapitalizmus hideg logikájának szorításában megérezte a változás jelentőségét.

A kommunisták számára azonban az etatizálás magának a szocializmusnak az irányába tett lépés volt. A Szocialista Párt etatista áramlatai számára az állam szerepének erősítése és kiterjesztése a kisebbik rossz vagy éppenséggel jó volt. Csak a nem kommunista és nem etatista áramlatok kerültek dilemmába a francia baloldal esetében – bírálták a kapitalizmust, de elutasítóak és ellenségesek maradtak az etatizmussal szemben, és csak elmosódott fogalmuk volt arról, hogy mit is jelent a szocializmus.

Az állam vezetői az etatista változások veszélyét felismerve két olyan korlátot kényszerítettek rá az újonnan államosított vállalatokra, amelyet a tőkés logikától kölcsönöztek: a piac fegyelmét és a nyereség mutatóját. Megválasztásának harmadik évfordulóján a köztársasági elnöknek vissza kellett igazítani az órát és nyilvánvalóvá tenni, hogy a „vegyes gazdaságot” választja.

Abban, hogy „vegyes gazdaságú” társadalom, nincs semmi meglepetés. A problémát az jelentette, hogy a „kapitalizmussal való szakítástól” mindössze 1-2 évig tartott, amíg eljutottak a „vegyes gazdaságig”. Meg lehetne ezt úgy magyarázni, hogy a dolgok összetettebbek és nehezebbek voltak, mint ahogy gondolták, s ezért a bort vízzel kellett hígítani. Sok francia ezt megértené és elfogadná. De ha azt mondják nekik, hogy a vegyes gazdaság pontosan azt jelenti, mint amit a kapitalizmussal való szakítás révén akartak elérni, akkor ez értetlenséget, kétségeket és reményvesztést eredményez.

Szavakban: szocializmus. Gyakorlatban és konkrét döntésekben: kapitalizmus vagy etatizmus. Valójában a baloldal szocialistáinak mindkettőre szükségük van, még akkor is, ha mindkettőt bírálják, visszautasítják és küzdenek ellenük. Mint-hogy a baloldal képtelen volt elemezni és felvállalni ezt az ellentmondást, így hát

belebonyolódott. Ez volt az alapvető, a meghatározó libikóka: 1980-ban tőke- és menedzserellenes irány és perspektíva; 1983-ban és 1984-ben pedig új dinamika keresése a megújított kapitalizmus és a kiterjesztett etatizmus alapján.

Ha a baloldal meg akarja menteni, ami menthető, sokkal fáradtságosabb utat kell járnia. Össze kell egyeztetnie az utópiát a realizmussal, a vágyakat a szerénységgel. A baloldalnak fel kell ismernie, hogy ha van is tervezete, projektje, amelyvel előállhat, még nem rendelkezik sem egy teljesen kidolgozott társadalmi modellel, sem olyan társadalmi szerveződési formákkal, amelyekkel – itt és most – felválthatná a tőkés vállalatot és az etatista termelést.

VOJMR FRANIČEVIĆ: A SZOCIALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANÁNAK BÍRÁLATA FELE

A jelenlegi világméretű válság és a strukturális átrendeződés (technológiai, gazdasági, társadalmi és politikai) folyamatai elkerülhetetlenül elvezetnek bennünket az egész szocialista kísérlet kritikai elemzéséhez. Beszélhetünk egyrészt a mozgalomnak, másrészt „megvalósulási” formáinak-módjainak a válságáról. Ezen utóbbi krízist kívánja a szerző taglalni, nem annyira annak reális formáiról, hanem azon idealizált tervezetéről szólva, amely az úgynevezett „szocializmus politikai gazdaságtanában” nyilvánul meg.

„A szocializmus politikai gazdaságtana”, ahogy az Jugoszlávia és a szocialista országok felsőoktatási intézményeiben dominánssá vált, túlságosan pozitivista és túlságosan normatív is ahhoz, hogy elemezhetővé tegye a modern világ és a modern szocializmus válsággal és mélyreható változásokkal jellemezhető valóságát. A „szocializmus politikai gazdaságtana” gyökeresen szakított a politikai gazdaságtan marxi kritikájával és hamis tudat teremtményévé válik. Az adott bürokratikus és technokratikus uralmi struktúrák megszilárdítását szolgálja, s egyben megakadályozza, hogy az emberek e struktúrákhoz kritikailag viszonyuljanak.

A „szocializmus politikai gazdaságtanában” a normatív kerül a pozitív fölé. Kritikai jellege arra redukálódik, hogy szemrehányást tesz a létezőnek „a modell-től” és annak gazdasági racionalitásától való kisebb-nagyobb mérvű elhajlása miatt.

A „szocializmus politikai gazdaságtana” szerint – először is – a szocializmus már maga mögött hagyta a kapitalizmust és a tőkét, ha nem a valóságban, legalább a módszerben. A szocializmus világtörténelmi dialektikáját a létező szocializmusok (amelyek úgymond, már legyőzték a kapitalizmust) evolúciós szakaszaira redukálja. A szocializmust *de facto* egy olyan specifikus létező társadalmi-gazdasági rendszerrel azonosítja (geopolitikailag is, vagyis egy bizonyos országgal), amelynek adottságai specifikus politikai ökonómiákat tesznek lehetővé (például „önigazgató termelési mód”).

A „szocializmus politikai gazdaságtana” – másodszor – olyan osztálytudomány, amely szerint a szocializmus társadalmi szerkezetének *egyedüli* osztálya a munkásosztály. Az osztály nélküli közösség (érdekharmonia, kölcsönös együttműködés) tételezésével együtt az államot vagy társadalom- és osztályfeletti jelenségnek tekinti, vagy olyannak, mint ami elhalóban van, illetve már el is halt. Se a bürokrácia, se a technokrácia nem merül fel kérdésként a társadalmi, illetve a vállalaton belüli munkamegosztás kapcsán. Nem csoda, hogy a szocialista országok közgazdászai a technológia „semlegességének” koncepcióját támogatják.

A „szocializmus politikai gazdaságtana” ignorálja azt a vitathatatlan tényt, hogy a létező szocializmusok egyértelműen osztálytársadalmak, és ezáltal ellehetetleníti a termelési módok kritikáját.

A „szocializmus politikai gazdaságtana” azt tételezi – harmadszor –, hogy a szocializmusban meglevő ellentmondások összebékíthetőek, nem antagonisztikusak és az osztálytársadalom érdekének a priori alárendeltek. A válságok ezen termelési módra nem jellemzők, s csak jelentős tévedések, hibák, voluntarizmus stb., tehát az úgynevezett szubjektív erők révén következhetnek be. A szocializmus így definiált dialektikája valódi lényegétől van megfosztva.

Negyedszer, a „szocializmus politikai gazdaságtanának” az árutermeléssel kapcsolatban – különösen Jugoszláviában, ahol a hivatalos ideológia azt nem csupán szükségesnek, de az öngazgatásos modell specifikus és alapvető komponensének tekinti – egyrészt fenn kell tartani a kapitalizmust meghaladó szocializmus idilli képét, másrészt a politikai gazdaságtan marxi mivoltát. Úgy érvel, hogy az új termelési viszonyok új jelleget adnak az áruterelésnek, s így lemondhat az árutermelő folyamatok fetisizáló és elidegenítő hatásainak, következményeinek kritikájáról, illetve egyáltalán arról, hogy a szocializmusban megszűnjék az áruterelés.

A gyakorlatban működő közgazdász számára mindez nem lényeges, hiszen ő a létező és nem a fiktív keretei között foglalkozik a gazdasági racionalitás és optimalitás problémáival. A probléma magasabb szinten adódik: a forradalmi marxista elmélet kérdéséről van szó.

Következésképpen a „szocializmus politikai gazdaságtana” kritikája inkább politikai, semmint pusztán tudományos ügy. Igazán viszont csak akkor kaphat politikai töltetet, ha a szocialista társadalom radikális – politikai és gazdasági – demokratizálódásához kapcsolódik s eszközüvé válik az igazi szocialista demokráciaként felfogott szocialista öngazgatás megújított tervezetért folytatott harcnak.

HUSZÁR ISTVÁN: GAZDASÁGI REFORM ÉS TUDOMÁNY

A reform igénye a társadalomban érelődik meg. A társadalom életében, érdekviszonyaiban végbemenő változások, vagy éppenséggel sokáig visszafojtott törekvések kihívást jelentenek a politikai intézményi struktúra számára. A szocializmusban nagy szerepe van a jövőtétélezésnek – éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy a reálfolyamatok, a gazdaság valóságos viszonyrendszere milyen formában jelennek meg a politikai rendszer egészében.

Szocialista viszonyok között a párt mint a hatalom tényleges hordozója meghatározó szerepet játszik a gazdaságban. *A párt nélkül nincsenek reformfolyamatok, legfeljebb csak reformeszmék.* Ennek megfelelően Magyarországon a lehetséges reformtörekvések a párt keretében fogalmazódnak meg, és a politikai párt irányításával valósulnak meg.

A gazdasági reformok előkészítésének és a rájuk vonatkozó politikai döntések meghozatalának nincsenek számottevő tradíciói, s ezért nincs meghatározott ko-reográfiája sem. A reformot a gazdaság szükségletei érelik ki, de intézményesítést csak a politikai rendszer innovációs képessége teszi lehetővé, még akkor is, ha a gazdaság megreformálása nincs közvetlen összefüggésben a politikai rendszer egyes összetevőinek megváltoztatásával.

Magyarországon a hatvanas évek közepén a reformpolitika meghirdetését a társadalom 1956 utáni konszolidációja, a politikai rendszer egyensúlyba jutása tette lehetővé. Ennek egyik kulcsa az agrárkérdés megoldása volt. A szövetkezeti mozgalom sikere teremtette meg az alapot a társadalmi közmegegyezéshez, a kiegyensúlyozott politikai légkör kialakulásához. Ebben a keretben az egypártrendszer viszonyai között megteremtődött az egyes társadalmi rétegek érdekképviselésének lehetősége az állami-politikai mechanizmusban. A tudomány világa is ettől az időszaktól kezdve nyerte el viszonylag nagyobb önállóságát. A különféle kutatóműhelyekben aktív munka indult meg, és így megteremtődött a reformmozgalom tudományos háttere. 1957-ben a válság leküzdését követően azonnal megindultak egy átfogó reform előkészületei, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kialakult merev tervgazdálkodást fel kell váltania egy decentralizáltabb gazdaságirányítási mechanizmusnak. A kormány által megbízott reformbizottság széles körű reformra tett javaslatot, de a központi politikai szervezetben az a meggyőződés alakult ki, hogy átfogó reform helyett inkább járható a fokozatos – bár akkor sok szempontból merésznek tűnő – korrekciók, ésszerűsítések útja. A pragmatikus állami intézkedéssorozat elegendőnek látszott a gazdasági stabilizációhoz, és ilyen körülmények között a párt gazdasági szakemberei ekkor még nem vállalták egy ismeretlen, új irányítási rendszer esetleges veszélyeit.

A hatvanas évek közepére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság átfogó reformja nélkül nem lehet új növekedési pályára lépni. Ekkor *a párton belül* kezdődtek meg egy új gazdaságirányítási rendszer kidolgozásának munkálatai. E munkálatokba bevonták az állami szervek szakértőit és a társadalomtudományok, főként a közgazdászok társadalmának szakavatott képviselőit.

A tudományos előkészítés nagy szerepet játszott a gazdasági reform ideológiájának megfogalmazásában. Szoros kölcsönhatás alakult ki a politikai, az állami és a tudományos szervezetek között. A tisztán gazdasági törekvések mellett természetesen szerepelt a *politikai rendszer továbbfejlesztésének programja* is. Enélkül a gazdasági intézményrendszer átalakítása nehezen képzelhető el. Így a hatvanas évek végén, a reform beindítása után politikai programmá vált az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztése is. A gazdaságirányítás decentralizálása, a piaci viszonyok kiszélesítése, a vállalati önállóság megnövekedése önmagában is – tehát tudatos politikai-intézményi reformlépések kezdeményezése nélkül – ebbe az irányba befolyásolta a politikai rendszer alakulását. E két folyamat Magyarországon összefonódott, s ebben már nemcsak a közgazdászok játszottak meghatározó szerepet, hanem a társadalomtudományok széles területének képviselői is, elsősorban a szociológusok, a jogászok és a politikatudomány reprezentánsai.

A demokratizálódási folyamat azonban nem egyenes vonalú, igen sok belső – sokszor strukturális – ellentmondás kíséri. Lényeges körülmény, hogy a közvetett gazdaságirányítási rendszer kialakulásával az érdekegyeztetési mechanizmus új formái, lehetőségei teremtetek meg. Egyrészt felértékelődött az informális csatornák szerepe, másrészt az állami döntési rendszerben is megkezdődött az érdekegyeztetés szervezetrendszerének átalakítása. Tehát korántsem csak a gazdaság innovációs folyamatairól van szó, hanem a *szocializmus politikai rendszeréről egészében*.

A reformpolitika voltaképpen *alkufolyamatokban* intézményesül. Új intézményeket kell kipróbálni, s ennek során új és új ellentmondások kerülnek felszínre. A tudományos kutatásnak nagy szerepe van az ellentmondások feltárásában és

magyarázatában. Ma még sok olyan kérdéssel találjuk szembe magunkat, amelyre nem ismerjük a pontos tudományos magyarázatot. A tudományos viták arra szolgálnak, hogy a szocializmus talaján keletkező feszültségek, ellentmondások okait fokozatosan megismerjük. Sajátos munkamegosztás alakul ki a politika és a társadalomtudományok között e tekintetben is. A politika a ma igényeire kénytelen nap mint nap választ adni, a tudomány figyelme elsősorban a hosszú távú társadalmi folyamatokra, az átfogóbb törvényszerűségekre irányul. Mindkét szféra differenciált. Demokratikus keretben, lépésről lépésre teremthetnek meg egy hatékonyabb, a közösségi és egyéni érdekeket jobban szolgáló gazdasági szerkezet intézményes feltételei.

HALAY TIBOR: GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FOLYAMATOK A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

A szocialista társadalom s benne a gazdaság működése az általános törvényszerűségek és a nemzeti sajátosságok dialektikus egységében valósul meg. Nincs valamiféle ideálisan megálmodott célokkal realizálódó absztrakt szocializmuskép, de vannak általában érvényes, közös vonásai a szocialista társadalmaknak, melyek a történelmi előzmények, a kor, az idő, a nemzetközi feltételek alapján sokféle konkrét formában fejlődnek és valósulnak meg.

A szocialista viszonyok a különböző társadalmi folyamatok kölcsönhatásaiból összeálló egészet képeznek. Működésük során a gazdaság feltétel és hatás a többi szféra számára, míg minden „nem gazdasági” pedig szintén feltétel és hatás a gazdaság számára. Ebben az összefüggés-rendszerben van a gazdaság fejlesztésének és fejlődésének „primátusa”. Különösen megjelenik ez a politika és gazdaság kölcsönkapcsolatában, ahol azonban különösen szembeötlő az összefüggéseknek az egymásra ható feltételezettsége és meghatározottsága.

A magyar történelmi fejlődés, mai társadalmunk „születésének” elemzése, vagyis a hatalomért és annak megtartásáért három alkalommal – 1919-ben, 1945 után és 1956-ban – folyó harc tanulságaiból az alábbi általánosságok fogalmazhatók meg:

- nem lehet csak általánosságban, vagyis a kortól, időtől, a gazdasági viszonyoktól elvonatkoztatva megérteni a történelmi megoldásokat,

- a burzsoáziával folytatott harcunk nem fejeződik be a hatalom kivívásával, mert az mindig restaurációra tör, s a küzdelem egyik legfőbb területének a gazdaság bizonyult.

A szocializmus közös vonásai közül a legfontosabb a gazdaságnak tervgazdaságként való működése. A tervszerűség követelménye leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a központi akaratot (vagyis a társadalom egészének céljait, gazdaságának hatékony működését és racionális fejlesztését) a tervezéssel (vagyis az alaptörévek megfogalmazásával) és a gazdasági elkülönültségre épülő valóságos áru-termelés szabályozott funkcionálásával (vagyis a termelő egységek, személyek céljainak és érdekeinek érvényesülésével, s ennek a gazdálkodásra gyakorolt hatásaival) biztosítja.

A tervgazdálkodás nem egyszerűen a tervezés, nemcsak az irányítás valamilyen megoldása, s nem jelenti azt, hogy nincsenek ellentmondások vagy azok megszüntethetők lennének voluntarista elhatározásokkal. A minőségileg új a fejlesztésnek-fejlődésnek társadalmilag megvalósítható átfogó jellegében van, ami

az érdekek, cselekvések hatások sokféle mozgásából, azok „koordinációjából” áll össze.

Elméletileg és gyakorlatilag is fontos, hogy a szocialista tervgazdaság fogalmánál szűkebb az irányítási rendszer fogalma. A gazdaságirányítási rendszer a szocialista fejlődés során az egyes konkrét szakaszok feladataihoz igazodik. Így az államosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, az iparfejlesztés, s általánosságban az extenzív fejlesztés feladatai erőteljesebb centralizáltságot követeltek meg, míg az intenzív fejlődés igényei, a műszaki-technikai forradalommal való lépéstartás, a magasabb színvonalú minőségi termelés, a differenciáltabb szociálpolitika és életszínvonal-igények, a világpiacon értékesítés követelményei stb., már a decentralizáltabb, a kereslet-kínálatra rugalmasabban igazodó, a magasabb fokú érdekeltiséget és ösztönzést megvalósító irányítást, s ezt szolgáló reformokat tesznek szükségessé. Hazánkban a hatvanas évtized végén vezettünk be átfogó reformot, támaszkodva az 1957-es előmunkálatokra, s ennek közel húszéves tapasztalatai – hullámzásokkal ugyan és több okból nehéz gazdasági feltételek, egyensúlyi, életszínvonal- és stabilizációs problémák mellett – a reform helyességét bizonyították. A nyolcvanas évtizedben a reform folyamatos továbbfejlesztése ismét előtérbe került, s a társadalmi folyamatok kölcsönhatásának megfelelően ez szoros kapcsolatban valósul meg más szférákkal, kölcsönösen indikálva a reformlépéseket mindenütt, ahol azok megérették és előbbre visznek.

A gazdaság működésére és annak kölcsönhatásaira építve mutathatók ki a szocialista társadalom más szféráiban is bizonyos általános vonások:

- a szocialista típusú társadalmi tagozódás, mely Magyarországon „kettős struktúráképpel” (vagyis az osztály- és rétegtagozódás, valamint az egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyokban való konkrét elhelyezkedés tendenciáival) jellemezhető;

- a marxizmus hegemoniája, az érdekek sokféleségére épülő demokratikus politikai intézményrendszer. A hazánkban érvényesülő gazdasági, ideológiai és érdekluralizmus nem jelenti, hogy valamilyen pártpluralizmus Magyarországon elfogadható lenne, hiszen az társadalmi fejlődésünk alapfeltételét, a forradalmi társadalomirányító erő szerepét kérdőjeleznék meg. (Természetesen azt is tudjuk, hogy a szocialista építés országainak eddigi tapasztalatai a hatalom megszerzésében és gyakorlási mechanizmusában többféle konkrét formát mutattak fel, s hogy lehetséges a parlamenti út is, vagy elvileg a polgári demokratikus intézményrendszer továbbfejlesztésének valamilyen más módja is.)

A magyar gazdaság reformjának tapasztalatai egyértelművé tették, hogy a tervgazdálkodás szocialista rendszere nem azonos a gazdaságirányítás valamely konkrét formájával: ennek következtében a szocialista gazdaságirányítás nemcsak egy erősen centralizált, utasításos, tervleontáson alapuló megoldásként lehetséges, hanem olyan formában is, amikor a központi akarat érvényre jutását a tervezés, valamint a piac szabályozását szolgáló gazdasági eszközök összekapcsolása módján biztosítjuk, megteremtve a vállalatok magas fokú, tényleges önállóságát, önigazgatását.

ULF HIMMELSTRAND: MUNKÁSRÉSZVÉTEL ÉS GAZDASÁGI DEMOKRÁCIA SVÉDORSZÁGBAN

Svédországban a szociáldemokrata párt 1932 után 44 évig megszakítás nélkül kormányzott, majd 1982 óta ismét kormányon van. A nyugati világ legerősebb

szakszervezeti mozgalma itt alakult ki, nem csupán a szervezettség arányát tekintve (a fizikai munkásságot tömörítő LO esetében 90 százalék, a fehérköpenyesek viszonylatában több mint 70 százalék), de a szervezeti egység és a struktúra vonatkozásában is. Mi erre a magyarázat?

Svédországban nem ment végbe polgári forradalom, s a megkésített iparosodás kezdetekor a szociáldemokraták alkották az ország első modern politikai tömegpártját. Egy időben jött létre a magas technikai szintet képviselő nagyipar, valamint egy erős munkásmozgalom, amelyet sem vallási konfliktusok, sem a politikai kultúra különbségei nem osztottak meg. A munkásosztály egy nem hűbéri, szabad parasztság közösségi önségélyének és magas kulturáltsági szintjének hagyományait örökölte.

Tipikus és sajátos svéd nemzeti adottságnak tekinthető egy erős szakszervezeti mozgalom és egy viszonylag erős kormányzó szociáldemokrata párt közötti munkamegosztás és kölcsönhatás.

Mi magyarázza azt, hogy Svédországban a szakszervezetek részéről meglehetősen későn – a hetvenes évek elejétől – merült fel igazán komolyan az ipari demokrácia kérdése, míg másutt, ahol a munkásmozgalom sokkal gyengébb volt, a munkásrészvétel és az együttdöntés követelése jóval korábban napirendre kerültek?

Mi az oka annak, hogy a svéd szakszervezetek sokáig igen készségesnek mutatkoztak arra, hogy együttműködjenek a tőkésekkel a gazdasági növekedés érdekében?

Először is arra lehet rámutatni, hogy miután a harmincas évek elejétől kormányzó szociáldemokraták a növekedés hozadékának progresszív adóztatása révén jóléti intézkedések sorát valóstították meg, a szakszervezetek a tőkés gazdasági növekedéshez pozitív és felelősségteljes módon viszonyultak. Azt nem csupán a bér, hanem általában a társadalmi jólét forrásának tekintették. Ezzel szemben az „ipari demokráciával” kapcsolatban csak kötelezettségeket és kooptálást felteltek.

Ezen túl arra is utalunk, hogy a „gazdasági demokrácia” tágabb fogalmának pozitív felkarolása a szakszervezetek részéről a hetvenes évek elején a munka és a tőke közötti erőviszonyoknak – a húszas évektől tartó – lassú, de tartós változásának az eredménye. Csak akkor, amikor a munkásmozgalom mind szakszervezetei, mind pártjai révén olyan hatalommá nőhet ki magát, amelyet – önmaga tönkretételének veszélye nélkül – senki sem hagyhat figyelmen kívül, vagyis csakis az erő pozíciójából, fogadhatnak el a szakszervezetek – a kooptálás félelme nélkül – korlátozott és fokozatos participációs reformokat.

Az ekkor életbe léptetett reformok a munkások és a vállalatvezetés viszonyában megkurtították, de nem számolták fel a tőke előjogait. Sőt, egy ponton túl a munkáltatók előjogait (a beruházásokat, a termelés irányát és a munkamegosztást) illetően még csak alkudozni sem voltak hajlandók.

Ezen a helyzeten – ha gyakorlatilag nem is, de elvben – az 1976-os együttdöntési törvény változtatott, amely mindezeket a kérdéseket tárgyalhatóvá tette. Minden a felek alkupozióján múltott. És ha a szakszervezetek – mint ahogy ez a recesszió és a stagnálás éveiben bekövetkezett – gyenge pozíciókban vannak, akkor egy ilyen törvényhozási aktusnak csak igen korlátozott eredményei lehetnek.

A fenti háttér ismeretében érthető, miért kerültek előtérbe az olyan törvényhozásra irányuló szakszervezeti követelések, amelyek a tőke közvetlenebb ellenőrzését célozzák, mint amilyen a munkasalapok (bérből élők alapjai) tervezete. Az

eredeti elképzelések szerint a munkásalapok radikálisan különböznek mind a participációs, mind az együttdöntési sémáktól, amennyiben a termelőeszközök tulajdonában eszközölnének ki módosulásokat. A munkásalapok megvalósulása kihathat a vállalatvezetők kinevezésére, és így a vállalatvezetés a beruházási-fejlesztési kérdésekben is figyelembe venni kényszerülne a foglalkoztatottak racionális követeléseit.

A munkásalapok, bár 1982-ben meglehetősen felhígított formában emelték törvényerőre, elvben azt eredményezhetik, hogy a kollektív munka – egyfajta „demokratikus kollektív tőkésként” – anélkül gyakorolhat sokkal nagyobb befolyást a pénztőke és a beruházások áramlására, hogy számszerűleg is nagy erőre támaszkodna. Ez különösen fontos, amikor az automatizálás és az ipari robotizáció eredményeként csökken a munkásosztály számaránya.

A tőke egydimenziós racionalitását – amely ellentmond az egyre többdimenzióssá váló világnak – egyre inkább korlátozza, illetve felváltja a kollektív munkának a gazdaság társadalmasulásával adekvát multidimenzionális racionalitása. A munkásalapok pozitív alternatívát jelentenek az államosítással illetve szocializálással szemben, mivel elkerülhetővé teszik a gazdaság feletti bürokratikus uralmat teremtő, az annak innovatív dinamikáját lefékező átpolitizáltságot. Politikusok – még szocialista politikusok is – sokkal kevésbé alkalmasak egy gazdaság működtetésére és irányítására, mint a kapitalisták.

A munkások viszont, akár a kapitalisták, szintén érdekelték – a magasabb bérek biztosítása végett – a profitstabilitásban. Ezen túl érdekeik fűződnek a foglalkoztatás stabilitásához – ami csak a piachoz való rugalmas viszony révén érhető el –, továbbá a munkakörülmények minőségéhez és az árszínvonalhoz. A munkások hajlandók a bérvisszafogásra és ezáltal az infláció leszorítására, ha tudatában vannak, hogy az önkorlátozás révén keletkező profit nem csupán a magántőkésekhez kerül, hanem a munkásokat is szolgáló nyereségmegosztási sémákba, továbbá olyan egyéb intézkedéseket fog finanszírozni, amelyek a népjólétet növelik. A munkások tehát alkalmasabbak a modern kapitalizmus működtetésére, mint a tőkések egymagukban.

Mindazonáltal hangsúlyozni kell a svéd szociáldemokrata politikai hegemonia törekvését és annak szükségességét, hogy a szociáldemokraták kiszélesítsék szavazó bázisukat, vagy jobb viszonyt alakítsanak ki legalább egy ellenzéki párttal.

Mindezek fényében aligha valószínű a közeljövőben a munkásérdekeket kifejező törvények újabb hulláma, s egyáltalán a már elért vívmányok tőkéletesítése vagy továbbfejlesztése.

G. MÁRKUS GYÖRGY: LÉTEZIK-E „MAGYAR MODELL”?

A magyar gazdaságirányítási rendszer megreformálása folyamatának – amely ígéretes módon indult be 1968-ban – nem sokkal kezdete után súlyos megtorpanásokkal, sőt visszalépésekkel kellett szembenéznie. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: erős újracentralizálási tendenciák jelentkeztek, s elmaradt a gazdaság szervezeti-intézményi rendszerének átalakítása.

Az alábbiakban nem annyira magukkal a reálfolyamatokkal, mint inkább azok néhány ideológiai aspektusával kívánok foglalkozni, rögtön rámutatva arra, hogy a reformellenes törekvéseket és intézkedéseket ideológiai tényezők könnyítették meg.

A reform fő elméleti feltételezése, illetve implikációja – vagyis: a szocializmus árutermelő társadalomként való tételezése – nem épült be szervesen a hivatalos ideológiába, különösen nem az „agit-prop.” tevékenységbe. A reform ellenzői, a reformban ellenérdekelt személyek és csoportok így azzal érvelhettek – és érveltek is –, hogy az áruviszonyok, a piac idegen a szocializmustól.

Paradox módon a reform diszkreditálása és lényegének eltorzítása két ellentétes irányból, de analóg érveléssel indult meg. A két érvelés közös kiindulópontja: az árutermelés egyenlő a kapitalizmussal. Az egyik oldalon az „ómechanizmus” ancien regime-jének hívei a szocializmust meg akarták *menteni*, meg akarták tisztítani az áruviszonyoktól. A másik oldalon pedig a polgári szerzők egyfajta „magyar modellt” kezdtek el dicsérni, amely, úgymond, közelít a kapitalizmus-hoz. A hetvenes évektől kezdve Nyugaton a legkülönbélebb, de egyazon értelmezést sugalló címkéket kezdtek ragasztani Magyarországra: „liberális kommunizmus”, „vörös kapitalizmus”, „burszoá arculatú szocializmus”, „a konvergencia-elmélet gyakorlati megvalósulása” stb. 1979-ben a *Wall Street Journal* cikke ezt a címet viselte: „Magyarország némi kapitalizmussal gyógyítja kommunista betegségeit”. Világos beszéd: ami Magyarországon rossz, kóros, az szocialista, ami jó, ami egészséges, az kapitalista.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy magának a szocializmusnak a magyarországi sike-reit tendenciózan elismerve használják fel arra, hogy lejárassák a szocializmust, hogy megosszák a szocialista országokat, hogy Magyarországot mesterségesen szembeállítsák szövetségeseivel és barátaival. A „magyar modell” koncepciója szerves részévé vált az Egyesült Államok úgynevezett „összekapcsolási” linkage doktrínájának, valamint az amerikai és más kormányok által a szocialista országokkal szemben alkalmazott politikájának.

A nyolcvanas években bizonyos módosulást tapasztalhatunk: Magyarország „ideológiai értéke” devalválódásának, a „magyar modell” koncepció leértékelésének és dezintegrációjának tendenciáját a polgári tömegtájékoztatásban és a szakirodalomban. Mindenesetre csak viszonylagos érték- és térvésztről beszélhetünk. A korábbi, szinte egyöntetűen – a maga módján – pozitív megítéléssel szemben ma Magyarország image-e a nyugati sajtóban igen differenciálttá vált. Ezt a negatív irányban végbemenő elmozdulást, attitűdmódosulást az alábbi tényezőkkel kíséreljük meg magyarázni.

– A neokonzervativizmus ideológiájához kapcsolódó frontálisan támadó jelle-gű reagani stratégia elveti az olyan szubtilisebb módszereket, mint az „összekapcsolás”, vagy a szocialista országok „szelektív és dezaggregált megközelítése”, és visszatér az antikommunizmus és a szovjetellenesség legagresszívabb, hidegháborús formáihoz. A „magyar modell” kialakult koncepciója nehezen illeszthető a totalitarizmus újjáélesztett ideológiájának keretei közé.

– A hetvenes-nyolcvanas évtized fordulóján nehézségek, működési zavarok, sőt válságjelenségek mutatkoztak egy sor szocialista országban. Az utóbbi egy-két évben viszont figyelemre méltó reformfolyamatok vagy reformtörekvések indultak be egyes szocialista országokban. (A Szovjetunió és Kína említendő itt elsősorban.) Mindkét körülmény azt eredményezte, hogy több figyelmet fordítottak más országokra, kevesebbet hazánkra.

– Az elmúlt időszakban Magyarországon is a korábbinál manifeszttebbé vált számos komoly gazdasági nehézség és probléma, több társadalmi ellentmondás és feszültség.

– Bizonyos nyugati megfigyelők számára világossá válhatott, hogy a magyar-

országi gazdasági és politikai reformok – bármennyire radikálisnak tűnnének is – az ország társadalmi-gazdasági és szövetségi rendszerének keretein belül maradnak.

A „magyar modell” koncepciójának felfutásában és viszonylagos hanyatlásában figyelemre méltó ambivalencia, illetve ellentmondás figyelhető meg.

A „magyar modell” koncepciója a hetvenes évek derekán élte virágkorát – egy olyan időszakban, amikor gyakorlatilag, vagyis a reálfolyamatokat tekintve, a magyarországi reformpolitika stagnált, vagy bizonyos területeken akár visszájára fordult. A nyolcvanas években viszont, amikor a társadalmi-gazdasági feszültségek ellenére is a reformfolyamat radikálisabban és lényegesen következetesebben haladt előre, a Magyarországgal foglalkozó cikkekben, tanulmányokban – még olyan változtatások esetében is (mint például a választási rendszer reformja vagy az új vállalatirányítási formák bevezetése), amelyek néhány éve szenzációt keltettek volna – a korábbinál sokkal gyakoribb a csalódottság és a bíráló.

Lényegesen rámutatni a magyar reformfolyamatok ideologikus megközelítésének sajátos típusaira.

– A „magyar modell” koncepciónak a hetvenes években domináns *liberális* (szociálliberális) főáramlata a magyar viszonyokban úgynevezett „liberalizálást” látott és látatott, s hangneme ezért alapvetően pozitív volt. A szocialista árutermelés és a szocialista demokratizmus kibontakoztatását a polgári demokrácia, illetve a tőkés jellegű piacgazdaság felé tett lépéseként interpretálta.

– A *konzervatívok* figyelmeztették ezeket „a naiv konvergencia-teoretikusokat” az úgynevezett „magyar modell” – úgymond – igen veszélyes voltára, miszerint a látszólagos vagy felületi „liberalizálás” csak leplezi, sőt sajnálatos módon legitimálja a lényegében változatlan, de módszereiben manipulatív totalitáriánus hatalmat.

– A szociáldemokrata érvelés Magyarországon a „demokratikus szocializmus” felé való átmenet jeleit véli felfedezni, egyfajta „reformkommunizmust” (annak legalábbis egy pragmatikus változatát az ideáltípust realizáló „prágai tavasszal” szemben). Ugyanakkor az anyagi ösztönzés, a differenciálás és a piaci mechanizmus társadalmi hatásait illetően nemritkán „balról” bírálják a magyarországi állapotokat.

– A balos álforradalmi, illetve ortodox marxista ideológia és politika képviselői azt állítják, hogy Magyarországon restaurálták a kapitalizmust, és gyakorlatilag majdnem ugyanazon érveket használják, mint a liberálisok, amennyiben egyenlőségjelet tesznek a szocialista árutertermelés kategóriái és a tőkés viszonyok közé. Bizonyos értelemben azt tapasztalhattuk, hogy a „magyar modell” liberális és balos ideológiai egymást felerősítve hatnak.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a „magyar modell” – legalábbis ahogyan ezt a kategóriát az elmúlt években alkalmazták – olyan ideologikus koncepció, amely inkább torzítja, semmint tükrözi a realitást.

SUN JIAN és YE ZONGKUI: A KÍNAI GAZDASÁG STRUKTURÁLIS REFORMJÁNAK ELMÉLETI JELENTŐSÉGÉRŐL

A kínai reform a marxizmus elméletéből indul ki és azt kombinálja Kína sajátos viszonyaival. A szocialista gazdaságot olyan tervezett árugazdaságnak tekintjük, amelynek alapja a közösségi tulajdon. A klasszikusok szerint a szocialista terme-

lésben a munka közvetlenül társadalmi jelleget ölt és szükségtelemmé válik az áru általi értékközvetítés. A szocializmusban tehát megszűnik az árutertermelés és helyére tervezett termékgazdaság lép. Ezt az előrejelzést úgy értékeljük, mint egy lehetséges perspektívát abban az esetben, ha a szocialista forradalom magasan fejlett tőkés társadalmakban győz.

A Marx, Engels, Lenin és Sztálin nézetei, valamint forradalmi tapasztalatai szerint kialakított szocialista gazdaságirányítási rendszer természetes vagy féltermészetes tervezett termékgazdálkodást eredményez. Kínában az ötvenes években teljesen elfogadtuk Sztálin nézeteit. Bár később a merev természetes tervgazdasággal kapcsolatban bizonyos kételyeink támadtak, az uralkodó helyzetben levő balos ideológia lehetetlenné tette a szocialista gazdaság természetének mélyebb megértését.

A helyzet 1978-ban változott meg, amikor a KKP KB napirendre tűzte a gazdaság szerkezeti reformját. A reform többéves sikeres tapasztalatai alapján a KB egyértelműen állást foglalt a tekintetben, hogy a szocialista gazdaság közösségi tulajdonon alapuló tervezett áru-gazdaság.

Az árutertermelést a szocializmusban három tényező magyarázza:

- a társadalmi munkamegosztás;
- a vállalatok mint viszonylag elkülönülő – felelősséget, jogokat és érdekeket összefogó – gazdasági egységek;
- a munkafajták különbözősége.

Ahol áru-gazdaság van, ott verseny is van. A piac és az értéktörvény hatására a vállalatok arra törekednek, hogy javítsák belső irányításukat és vezetésüket, megújítsák a technológiát, csökkentsék a termelési költségeket, az egyes vállalatok munkaköltségeit a társadalmilag szükséges munkaköltség alá szorítsák és a lehető legnagyobb mértékben növeljék gazdasági teljesítményüket.

Ezen túl, a szocializmus árutertermelő jellegének elismerése elméleti bázist nyújt ahhoz, hogy el lehessen választani a kormányzati adminisztrációt a vállalatok irányításától, valamint hogy a kívüllég felé a nyitás politikáját alkalmazzuk.

Sokáig Kínában is az a hagyományos tulajdonfelfogás érvényesült, hogy a szocialista társadalmat egytípusú – össznépi és kollektív – tulajdon jellemzi, továbbá, hogy a kollektív tulajdont minél hamarabb össznépi tulajdonná kell átalakítani. A kínai tapasztalatok azonban azt bizonyítják, hogy a termelőerők nem felelnek meg egy ilyen homogén tulajdonstruktúrának és különböző tulajdontípusokat igényelnek.

A reform évei alatt Kínában többdimenziós tulajdonstruktúra alakult ki. Vidéken a természetgazdálkodáson alapuló lokális és zárt jellegű szövetkezeti gazdaság kliséit felváltotta a családokkal mint irányítási egységekkel dolgozó szerződéses felelősségi rendszer. Új típusú szövetkezeti gazdaság alakult ki a szolgáltatások szférájában, amely összekapcsolja a szakosodást, a társadalmasítást és a kereskedelmi jelleget. Ezen kívül számos kis- és középméretű gazdasági egységet – főleg vidéken, de városokban is – szerződéses üzemeltetésre, illetve bérleményként átadtak dolgozók csoportjainak vagy egyéneknek. A városokban olyan magángazdasági vállalkozások is működnek, amelyek a kapitalizmus néhány jellegzetességét hordozzák magukon. A közös kínai-külföldi vállalkozások és a kizárólag külföldi beruházású vállalkozások az államkapitalizmus útján fejlődnek. A különböző tulajdonformájú vállalatok gazdasági együttműködése közös alapképzési céllal a részvénytársasági forma kialakulását jelzi.

Néhány kisebb méretű állami vállalatot, különösen az élőmunka-intenzív szol-

gálatóiparban, kísérleti jelleggel és a gazdaság élénkítése céljából szerződéses vagy bérleti üzemeltetésre átengedtek, vagy eladtak kollektíváknek, illetve egyéneknek.

Mindezen változások ellenére az össznépi tulajdon szocialista gazdaságunk gerince maradt. Döntő szerepet játszik gazdaságunk szocialista irányának megőrzésében és fejlődésének stabilizálásában.

A vitát és az előadásokat ismertette:

G. Márkus György

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ MSZMP POLITIKAI FŐISKOLA KÖZÖS KIADVÁNYA

* FELELŐSSÉG
ÉS ÉRDEKELTSÉG
A SZOCIALISTA ORSZÁGOK
GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI
RENDSZERÉBEN

163 oldal, 47,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

KÉRI LÁSZLÓ

Elméleti válaszkeresés a világban a politika változásaira

Az elmúlt évtizedben a politika szférájában olyan mélyreható változások keletkeztek, olyan új kihívások érték a politikai és hatalomgyakorló intézményrendszert, amelyeknek elméleti feldolgozása ugyan elkezdődött, de korántsem tartható befejezett folyamatnak. Egyszerre tehát két dologra kell tekintettel lennünk: magukra a *politikai mozgásokra* és az e mozgásokat kísérő *értelmezési keretekre*. Egyszerre érte kihívás a politikai szocializációs folyamatokat, valamint a politikai szocializációt elemző szakirodalmat egyaránt.

Magát a *politikai szocializációs folyamatot* abban az értelemben érte radikális kihívás, hogy azok az intézmények, amelyek e folyamatokat közvetítik, lebonyolítják, egyre kevésbé látszanak alkalmasnak arra, hogy az újabb igényeknek megfelelő magatartásmódok, értékrendek összeegyeztethetőek legyenek a hagyományos intenciókkal. Olyan magatartásmódok, politikai igények alakultak ki (elsősorban az új generációk körében), amelyeknek alakíthatósága, befolyásolhatósága igen kevésbé megoldott mind a mai napig egy sor országban. Még élesebben vetődik fel (ami már korábban is tulajdonképpen széles körben vita tárgya volt), hogy milyen mértékben tulajdonítsunk jelentőséget a korai időszakokban, gyerekkorban lezajlott politikai szocializációnak. Az egyenesvonalúság korábban is vitatott álláspontja végképp megdőlt, s mindinkább világossá válik, hogy a szándékolt politikai szocializációs folyamatok legfeljebb keretként alakítanak ki egy olyan lehetőségmezőt, amelyből a felnőttkorban többféle politikai magatartásmód is realizálódhat. Az, hogy a többféle lehetőség közül melyik válik valóságossá, a későbbi konkrét politikai intézményi környezet kihívása alapján fog csak eldőlni. Tehát erősen megingott az a hit, miszerint a sikeresen lebonyolított, megszervezett politikai szocializáció egyenes vonalon és egyértelműen folytatódik és manifesztálódik kívánatos politikai magatartásokban.

A *problémakört érintő kutatásokat* pedig természetesen az új fejleményeket elemző irodalom felől érte igen erőteljes kihívás. A hetvenes évek közepén jelentek meg azok az első írások, amelyek értékváltásról és generációváltásról beszéltek. Ezek az írások kevésbé voltak tekintettel az akkor már csaknem negyedszázados múltra visszatekintő politikai szocializációs szakirodalom alapvető tételeire. Az életciklus-modellben gondolkodó felfogásmódot mindinkább kezdte felváltani a generációváltás problémakörében gondolkodó megközelítésmód. Természete-

sen ezúttal sem vadonatúj vitáról van szó, hanem olyan polémia-
ról, amely tudománytörténetileg nagyon is ismert. Ami új ebben a vitában, az ennek az ellent-
mondásnak az értelmezési kerete. A továbbiakban megpróbáljuk körvonalazni e
polémia-
nak mind tudománytörténeti, mind pedig a társadalmi mozgásokban ki-
rajzolódó környezetét.

1. ÁTALAKULÓ POLITIKAI MOZGÁSKÖRNYEZET

„Mindenki tudja, hogy ami van, az így nem mehet tovább, de a helyzetért felelő-
sőknek csak a tegnapi megoldások jutnak az eszükbe.” R. Dahrendorf 1979-ben
írta ezt a mondatot¹, s mint minden aforisztikus megoldás, a maga módján ez is
rendkívül tömören és plasztikusan fejezi ki az új helyzetet. A nyugati politikai
életben az utóbbi években olyan mozgások mutatkoznak, amelyek arra készítetik
a megfigyelőket, hogy újra végiggondolják a politikai rendszer alapkérdéseit. Bár
e folyamatok elemzését elsősorban az érintett nyugati országok kutatói kezdték
el, látnunk kell, hogy sokkal szélesebb körben ható jelenségekről van szó, ame-
lyek minket is érintenek. Miről is van szó?

A politikai részvételi igények újrafogalmazódása

A hetvenes években világszerte megfigyelhető az a folyamat, hogy a képviseleten
alapuló, erősen leszűkített politikai részvételi igények ártékelődnek, és sokkal
szélesebb dimenzióban kell újrafogalmazni a politikai részvétel kategóriáját.
A szavazói magatartásmódok leértékelődése, a szavazások kiüresedése, a válasz-
tásoktól való távolmaradás, illetve a választások tétje is olyan deficitet mutat,
amelyek messzemenően alkalmatlanná váltak a hetvenes évek újonnan keletke-
zett konfliktusainak politikai kifejezésére.

A politikai pártokba vetett bizalom megrendülése jeleként értékelhető, hogy
olyan új részvételi formák váltak tömegmértetűvé a hetvenes évek derekától,
amelyek a pártokra szervezett és pártokra alapított politikai intézményrendsze-
ren *kívül* keresik a társadalmi mozgások politizálódásának útjait. Természetesen
az okok keresésekor egyidejűleg többféle folyamattal kell számot vetnünk. A le-
hetséges okoknak csak egyike a hagyományos pártstruktúrák merevsége, de
mindenképpen figyelemre méltó tény az, hogy bármelyik (jobboldali vagy balol-
dali; hagyományos vagy újabb keletű) politikai pártról is van szó, a hetvenes
évek közepén megjelent gazdasági válságsorozat, majd e gazdasági problémák-
nak politikai válsággóccokká való átfarmálódása olyan társadalmi politikai kör-
nyezetet teremtett e pártok számára, amely a legtöbbször gyakorlatilag megold-
hatatlan feladatok elé állította ezeket a hatalmi szervezeteket. E konfliktusok
megoldásához a szavazói magatartásra szűkített politikai részvétel messzemenő-
en elégtelennek bizonyult a legtöbb országban. A hetvenes évek közepétől mind
nagyobb csoportokban jelentkeznek etnikai, generációs, foglalkozásbeli s egyéb
ad hoc akciókra szervezett mozgalmak, olyan típusú politikai célokkal, olyan poli-
tikai követelésekkel, amelyeknek feldolgozására a pártstruktúra igen kevésbé
volt alkalmas. Az új problémák politikai felvállalására is alkalmatlannak bizo-
nyultak akár a hatalmon levő, akár az ellenzékben levő politikai pártok. A politi-
kai részvételnek a választói magatartásra leszűkített felfogásmódja mondott cső-

döt tulajdonképpen a hetvenes évek során, s a politikai részvétel újrafogalmazására került sor.

Civilizációs aggodalmak

A hetvenes évek elejétől kezdve jelentek meg sorban a Római Klub különböző jelentései, előbb szűkebb, aztán pedig mind szélesebb körben hatva, alakítva a közgondolkodást. A hetvenes évek végétől az egész világot érintő, minden kontinensen jelenlevő gondolkodásmódként regisztrálhatjuk az ipari társadalom fejlődésébe vetett hit megrendülését. Széles körben közismertté váltak azok az adatok, prognózisok, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy a jelenlegi ipari növekedés legalább annyi pusztulást hoz, mint amennyi teremtőerővel rendelkezik, s ugyanennek a kornak a terméke az a fajta új érzékenység, amelyik minden eddiginél komolyabban próbál számot vetni azzal, hogy a jelenlegi termelés milyen konzekvenciákkal járhat a jövő generációk életére nézve. (S nem pusztán a gazdálkodás szervezetrendszeréről van szó, hanem a gazdálkodást irányító igazgatási intézményrendszer iránti teljes bizalmatlanságról is.)

A szervezetellenesség

Egy másik jellegzetes viselkedésformája a hetvenes évekbeli politizálódásoknak, mint gyűjtőfogalom, sokféle és különböző irányú mozgások foglalataként ragadható meg. A szervezetellenes szindróma megjelenik mind a gazdasági, mind a szűkebben vett politikai szférában egyaránt. *David Riesman* egy 1981-ben keltezett írásban a szervezetellenességnek határozott generációs jellegzetességet tulajdonít.² Szerinte azokról van szó, akik a hetvenes években váltak értelmiségiekké, akik a II. világháború után teret foglalt, tevékeny, érvényesülni akaró, kockáztató típusú, sokat vállaló új értelmiség gyermekei, és akik a hetvenes évek dereka táján keresik saját maguk társadalmi és politikai viselkedésformáit. Elsősorban ez a második generáció tekinthető a szervezetellenesség hordozójának. Ennek speciálisan amerikai okai elsősorban a vietnami háború és Watergate után kialakult amerikai belpolitikai állapotokban keresendők, de ennél többről is szó van. Ez a második generáció már kevésbé akar érvényesülni, sokkal többre értékeli a függetlenséget, kevésbé kockáztat, de meg is teheti, hisz jórészt felélőknek tekinthetők abból a szempontból, hogy az előttük levő nemzedék örököseként kevésbé kényszerülnek arra, hogy szülőik értékrendjét működtessék. *Riesman* szerint a második generáció bizalmatlansága, szervezetellenessége és cinizmusa terjedt át a hetvenes évek közepétől az egész világra, elsősorban Nyugat-Európára. Természetesen a szervezetellenesség ennél szélesebb körben is értelmezhető. A *Riesman*tól idézett gondolattal csupán azt kívántuk illusztrálni, hogy ez az egy jelenség is elbír egyidejűleg többféle értelmezést.

A szervezetellenességnek egyik érdekes mellékszálát a nemzeti érzések újraformálódása alakítja ki. A nyolcvanas években változatlanul erős vagy tovább erősödő etnikai reneszánsz igen sok országban adott alapot arra, hogy szeparatista törekvések is megerősödjének, amelyek végül is valamennyi országban a központi hatalom gyengítése irányába hatnak. Mindegyik ilyen jellegű törekvés erőteljesen épít az autonomista igényekre, az önállósodási törekvésekre, és követke-

zéseképp, érthető módon, az a célja, hogy a központi hatalomtól való függésnek elsősorban a negatív vonásait bizonyítsa be.

A szervezetellenesség értelmezésekor feltehetően nem feledkezhetünk el arról sem, hogy az elmúlt 15 év során az iskoláztatási keretek minden korábbi időszakhoz képest jelentős mértékben, összehasonlíthatatlan nagyságrendben terjedtek ki. Ugyanakkor az iskolarendszert sohasem látott bírálatok érik Nyugaton is, Keleten is, a kevésbé fejlett országokban is. Minden korábbi időszakhoz képest nagyobb tömegek minden eddigénél hosszabb ideig részesei az iskoláztatási folyamatoknak. Ugyanakkor ez az iskolaforradalom nem járt együtt az oktatási intézmények belső szerkezeti átalakulásával, s a korábban is meglevő strukturális problémákat a nagyságrend megnövekedése sokkal erőteljesebben élezte ki. Mondhatni azt is, hogy a szervezetellenesség érzése generációk számára alapélményként adódik a meghosszabbodott iskoláztatási évek során.

A kisebbségek lázadásának végül is bármelyik formájára tekintünk, akár etnikai, akár foglalkozási csoportokon, akár korosztályokon, akár bármilyen speciális igények alapján megszerveződő kisebbségek mozgalmait vesszük alapul; mindegyikük esetében szembetűnő vonás az, hogy egy már meglevő szervezeti, igazgatási intézményrendszerrel szemben próbálkoznak, korántsem szervezeti, hanem nagyon is mozgalmi módon szembeszállni.

Kormányozhatatlanság

Az utóbbi néhány év politológiai irodalmában vált kulcsszóvá ez a fogalom; az eddig felsorolt vonások mind-mind valamilyen módon illusztrálják azt, hogy mit is értünk ezen a kormányozhatatlanságon. Igen sok országban megfigyelhető az, hogy a hatalmi berendezkedés adott intézményrendszere egyre kevésbé volt képes a hetvenes évek során az új típusú társadalmi konfliktusok kezelésére, feldolgozására, megoldására pedig a legtöbb helyen végképp nem volt alkalmas.³

A helyi konfliktusok átpolitizálódása

Míg korábban a politikai viszonyokról szólva elsősorban a makrotársadalmi dimenzió alapvető összefüggéseit vettük szemügyre, addig az elmúlt évtizedben a mikrotársadalmi szféra konfliktusai kerülnek a politikai viszonyok elemzésének előterébe. Ágh Attila — egy 1985-ös írásában — azt írja, hogy a politikai ember újrafeltűnése napjainkban egyik központi jelensége a politológiai gondolkodásnak, s nagy meglepetésünkre a tömegek színre lépése nem annyira a makropolitikai szint átalakítására, hanem inkább annak visszaszorítására és a mikropolitikai szintek felértékelésére irányul. Nyugat-Európára vonatkoztatva mondja azt, hogy a tömegek újkori lázadásának, a hagyományos politikai élettel és szervezeti formákkal szembeni tiltakozásának éppen az az újdonsága, hogy a politikai szervezettség mikrofórumaiból akarnak országos szervezetet kiépíteni.⁴ Ez az a közös mozzanat, amely megtalálható a békemozgalmaktól a zöldekig, az ökológiai megmozdulásoktól a kommunális kezdeményezésig mindenféle helyi lokális közösségi politikai mozgásban. E sokszínű mozgásformák különböző jelszavakat és minősítéseket kaptak az elmúlt évtized során. Egyik legismertebb a „társadalom az állam ellen” minősítés volt. A megfogalmazás tömören mutatja azt, hogy a társa-

dalomnak a politika által még nem teljes mértékben megszervezett, ellenőrzött, irányított részei, létformái próbálják meg kiküzdeni vagy megvédeni önnön szerveződések jogát és kereteit. A társadalom mikrolétformái politizálódnak át oly módon, amelyek teljesen új helyzetet teremtenek a hatalomgyakorlás és a hagyományos politikai intézmények szemszögéből nézve.

A konfliktusok átfogalmazása

Szaporodik azoknak a szerzőknek a száma, akik úgy látják, hogy a hetvenes évek közepétől másutt húzódnak meg az alapvető társadalmi konfliktusok, sok szempontból a hagyományos konfliktusforrástól eltérő és új konfliktustípusokat kell körvonaloznunk. Újabbban a konfliktusok az emberek és az emberek igazgatása között formálódnak ki (Papp Zsolt), vagy más megfogalmazásban: az elosztási típusú konfliktusok átadják a helyüket az életformák különbözősége mentén kialakuló konfliktusoknak (Jürgen Habermas). Ezt a logikát folytatva, úgy is felfogható e problémakör, hogy a meglevő politikai intézményrendszer elsősorban arra volt alkalmas, hogy a hagyományos konfliktus-szerkezetek megoldását segítse elő, míg az újabb típusú konfliktusok kevésbé képesek intézményesedni a jelenlegi társadalmi keretek között, illetve a konfliktus feloldás-megoldás hagyományos intézményei nem képesek ezeknek a megszervezésére, lebonyolítására.

A generációs metszet jelentősége

A változó politikai részvételi igények bármelyik jellegzetességét is vesszük figyelembe, szembetűnő a generációs tagolódás szempontjának jelentősége. Elsősorban a háború után született korosztályoknak a politikai viszonyok közé való betagozódásakor rajzolódnak ki markánsan a fent említett gondok. A hetvenes évek során megjelennek a színen és politikai értelmezést is keresnek azok a korosztályok, amelyeknek indító léthelyzete a háború utáni stabilizáció időszakában ragadható meg. E korosztályok gyerekkora a szakadatlan növekedés által áthatott, lényegében kiegyensúlyozottnak mondható politikai viszonyok által körülfogott időszak volt. A másik lényeges tényező, hogy e korosztályok számára alapvető politikai élményként adódik az 1968 körüli események tanulsága. A hatvanas évek tiltakozó mozgalmait nem ezek a korosztályok szervezték, ők csak nézték a közvetlenül előttük járó korosztályok politikai konfrontációjának eseményeit. Viszont nagyon sokat tanultak belőle. Mindenképpen eltanulták, hogy bármilyen egységes is egy adott generáció, akkor sincs semmi esélye, ha közvetlenül, magának a politikai intézményrendszernek ront neki, akármilyen elvek alapján is. A diáklázadások nemcsak a benne részt vevők számára voltak tanulságosak, hanem a közvetlen utánuk jövő generációk számára is. A harmadik lényeges faktor az, hogy e generációk pályakezdésének időszaka a hetvenes évek közepének válságperiódusára esik. Közvetlenül kénytelenek átélni a gazdasági és a mögöttük sorjázó politikai válságoknak valamennyi lényeges következményét, így lehetséges politikai magatartásmódjuk szervező elvei a válság gyökereiből alakultak ki. A korosztályi metszetnek nem mindig van jelentősége a politikai viszonyok elemzése során. Csak akkor, ha olyan új, markánsan különböző igényű és szerveződésű korosztályok jelennek meg a politikai színpadokon, amelyeknek reakciói erő-

teljesen eltérnek a politikai arénában megszokottakétól. Megválaszolandó kérdés azonban az, hogy mitől újak e generációk.

Új értékek a háttérben

Daniel Bell több mint egy évtizeddel ezelőtt megjósolta egy új típusú társadalom kialakulását, amelyet ő posztindusztriális társadalomnak nevezett el. Különböző változatokban ez a gondolatkör egyfolytában napirenden van, újabb és újabb elemekkel gazdagodik. Az utóbbi 10 év során olyan átrendeződés ment végbe a fejlettebb országokban, amelyek alapvetőnek tekinthető társadalmi értékek megkérdőjelezését és korábban nem ismert értékek kialakulását hozták magukkal. Kétségtelen, hogy jelentős mértékben megnövekedett az információs problematika, a kommunikatív kérdések jelentősége a társadalmi viszonyok alakulásában. Következésképp megnövekedett azoknak a rétegeknek a jelentősége, amelyek a társadalmi tudást termelik és újra elosztják. A közvetlen termelő szférával szemben egyre nagyobb jelentőséghez jutnak a különböző típusú szolgáltatások. „A posztindusztriális társadalomban a munka személyek közötti játszmányává, a hivatalnok és az ügyfél, az orvos és a beteg vagy a tanár és a diák között folyó játszmányává válik. Új helyzet áll elő az emberi társadalom történetében, és az embereknek el kell sajátítaniuk az egymással való érintkezés új szabályait” írja Daniel Bell 1978-ban.⁵ Ez a posztindusztriális társadalom alapvetően fogja átalakítani a szervezetek, a politika, a hatalomgyakorlás intézményrendszerét és a vele kapcsolatos elvárások, igények rendszerét is.

Daniel Bell még kevéssé törődött azokkal az ártalmakkal és veszélyekkel, amelyek ezt a posztindusztriális folyamatot kísérik majd. A hetvenes évek második felétől azonban szembetűnően nőtt meg azoknak a száma, akiket sokkal jobban izgatnak azok az ártalmak, azok a veszélyforrások, azok a károkozások, amelyek ebből az újfajta indusztrializációs folyamatból adódnak. Következésképpen az ellenreakciók is törvényszerűeknek tekinthetők. Gomba módra alakulnak ki a fejlettebb ipari országokban az alternatív mozgalmak.⁶

Az új igényeknek és új értékkeresésnek szerves része egy *új politikai világkép*. Ennek a politikai világképnek az eszménye: a konstruktív politikai részvétel, a szervezetek társadalmi ellenőrzése, a modern társadalmak emberszerű átalakítása, a meglevő intézményi szférák radikális demokratizálása stb.

Érdekes módon kapcsolódik e problémakörhöz Jürgen Habermas nyolcvanas évekbeli nagy elmélete a kommunikatív struktúrák természetéről. E sokszínű elméletből csak azt a vonatkozást emeljük ki ezúttal, amely szerint az új lázadások a mindennapi élet elszegényedése miatt alakultak ki, és mindenképpen kitapítható bennük az egyszerű, a mindennapi interakció és kommunikáció újraértékelése, amelynek egyik első számú célja, hogy az egyén kivonható legyen a politikailag ellenőrzött tömegkommunikációs elnyomás alól.⁷ Más oldalról úgy is megfogalmazható ez a probléma, hogy a hetvenes évek közepéig tartó modernizáció felfalta a társadalmi kommunikációs kapacitást, túlterhelte a mindennapi élet tér- és időkapacitását. Az új értékek kialakítása iránti vágy, törekvés és mozgalmak felfoghatók oly módon is, hogy az új generációk a hétköznapi életben, a mindennapi életben próbálnak védekezni a magánszféra gyarmatosítása és kisajátítása ellen. Az új értékek keresése egyúttal új típusú identitás-kereséssel társul. Másik oldalról természetesen ez azt jelenti, hogy a hagyományos identitások teljesítőké-

pessége kimerült és nem ad semmiféle fogódzót a személyiségnek ahhoz, hogy az újkori civilizációs ártalmaktól megterhelten saját életét megszervezni képes legyen.

Értékrend, identitás, kommunikáció, új részvétel; olyan egymásba kapcsolódó és egymást magyarázó fogalmak együtteseként jelennek meg előttünk, amelyek mind nyilvánvalóbban mutatják meg egy új típusú politikai világkép horizontját.

Új politikafogalom keresése felé

A homo politicus újrafogalmazása nemcsak a politikai részvételi dimenzió kiszélesedéséből adódik, hanem e mögött lényegében a politikának mint jelenségnek az átfogalmazódása is megfigyelhető.

„A 16-25 évesek között ezekben az években változik a politikafogalom dimenziója. Empirikusan bizonyítható, hogy a fiatal generáció politikai értelmezése egyre inkább egy úgynevezett életmód-paradigmával írható le, szemben a régi úgynevezett elosztási paradigmával. Ez utóbbiban a politika értelme, tárgya, feladata a gazdasági növekedés és a technikai haladás biztosítása, s az ennek eredményeképpen keletkező javak jóléti, állami intervenciókkal való újraelosztása, azaz a redistribúció. Ugyanakkor az életmód-paradigmában, a politikával szembeni követelmények ökológiai és szükségletorientált életminőségben, magasra értékelt társadalmi interakcióban és a jövőendő nemzedékekért viselt nagyobb felelősségben koncentrálódnak.”⁸ A homo politicus újrafogalmazása tehát nem egyszerűen a részvételi igények átalakulását jelenti, hanem azt is, hogy *maga a politikai szféra került alapvetően átértékelésre* az elmúlt 10 év során. Az új politikafogalom eszménye már nem a képviselőre szorítkozó, manifesztálódó állampolgár, már nem az, aki elfogadja a professzionalista, szakszerű politika különválását és felsőbbrendűségét. Az új politikai dimenzióban alapvető szerephez jut a részvétel a mindennapokban igénylő politikai állampolgár, az, aki nem adja meg az elsőbbséget a makropolitikai dimenzióknak, hanem a szűkebben vett társadalmi környezetben tapasztalható konfliktusokat ugyanolyan jogúan, egyenrangúan fontosnak ítéli, mint a rendszer sorsával alapvetően összekötődő kérdéseket. Ez a politikamegfogalmazás visszahozza az intézményesedett és centralizálódott politikumot a mindennapi élet világába. Következésképp igényt tart mindennapi formálására is.

Új igények intézmények nélkül

Ezek az új igények kevéssé férnek el a kialakult, meglevő politikai intézményrendszer keretei között. Mint már oly sokszor a történelemben, mindaz a törekvés, ami intézményesen nem tud megfogalmazódni, mozgalmi keretek között találja meg önmaga kihordását. Ebből adódik az a kettősség, miszerint az új társadalmi mozgalmak politikai értékrendje erőteljesen eltér a hagyományos intézmények politikai világától, illetve a politika színpadán újonnan jelentkező csoportok értékeit kevéssé látják megvalósíthatónak a hagyományos politikai pártok, parlamentáris struktúrák között, és törekszenek saját igényeiknek megfelelő, társadalmi-politikai mozgalmak létrehozatalára. Kérdés, hogy az adott politikai, szervezeti intézményrendszer mennyiben képes ezeknek az új mozgalmaknak az

eltűrésére, befogadására, vagy mennyire képes a mozgalmak által képviselt érdekek felvállalására a hagyományos politikai szférák keretei között. Az elmúlt 10 év során felértékelődtek a spontán megmozdulások, a mozgalmyszerű kezdeményezések, felértékelődött és átértékelődött minden olyan törekvés, amelyik a hagyományos politikai intézményrendszer keretein kívül próbálja kihordani valamely kisebbség társadalmilag is megfogalmazható értékeit és törekvéseit. Felértékelődtek a mozgalmak, s felértékelődött a helyi kezdeményezés mindenfajta formája, a kisebbségi igények, a mikroszféra konfliktusai. Törvényszerű, hogy ez az átformálódás alapvetően érinti a politikai intézményrendszer meglévő kereteit.

A kitágult részvételi lehetőségek értelmezéséhez

Ágh Attila idézett írásában kimutatja, hogy a homo politicus fogalmának változásai mögött a részvételi lehetőségek ciklikus mozgása rejlik magyarázó elvként. A II. világháború utáni időszakban is megfigyelhető a nyugati polgári társadalmakban egy hullámváz, melynek alapján az körvonalazható, hogy közvetlenül a háború után tömegméretű politikai részvétel volt néhány évig, majd az ötvenes években elkezdődött konszolidációs periódus során a politikai részvételi igények visszahúzódtak a képviseltségen alapuló, időleges politikaalakításra. Később a gazdasági növekedés és a szociálpolitika által támogatott stabilizáció idején a tömegek mind nagyobb arányban fordulnak el a politikai élettől és hagyják meg a politikaalakítást a politika szakembereinek; a politikacsinálóknek. A hetvenes évek végén figyelhetünk meg egy újabb részvételi csúcsot, s ez a jelenség szorosan összefügg az intézmények válságával, a kormányozhatatlanság problematikájával, az új generációk megjelenésével, a mikroszféra politizációjával, az új típusú civilizációs gondok politikaivá válásával, mozgalmi jellegzetességek újrajelenségével és így tovább. Ezt az új részvételi csúcsot az jellemzi, hogy *egyidejűleg megfigyelhető egymás mellett különböző politikai részvételi formának a tömegméretű igénylése. A „részvételi olló” kinyúló szarai által átölelt területen a politikai részvételi lehetőségek s formák igen széles skálája figyelhető meg.* A skála egyik pólusán feltehetően az újkonzervatív, „rendpárti” magatartásmód jelölhető meg, átellenben a másik póluson pedig azok a radikalizált magatartásformák, amelyek totálisan szembefordulnak az intézményes struktúrákkal. A két végpont között igen sok magatartásformát figyelhetünk meg. A konzervatív tendenciák kizárólagos figyelembevétele éppúgy eltúlzott, mint hogyha csak a radikális magatartásokat tekintenénk a megítélés alapjaként.

Habermas 1982-ben azt írja, hogy „konfliktusvonal támad a termelési folyamatban közvetlenül részt vevő rétegek centruma között, amely rétegek érdekeltek abban, hogy a kapitalista növekedést mint a szociális-állami kompromisszum alapját védelmezzék, s egy sokszínűen összeverődött periféria között a másik oldalon. Ide tartoznak azok a csoportok, amelyek a késői kapitalista társadalmak produktív teljesítménymagjától távolabb állnak, amelyek érzékenyebbé váltak a komplexitás növekedésének magát destruáló következményei iránt, vagy melyeket azok erősebben érintenek. A növekedéskritika témái az egyesítő kötelékek e heterogén csoportok között. Ennek a tiltakozásnak nem nyújtanak példát sem a polgári emancipációs mozgalmak, sem a szervezett munkásmozgalom harcai.”⁹ E gondolat sokféle értelmezhetősége közül irányítsuk figyelmünket arra, hogy egy sokszínűen összeverődött periféria áll szemben a hagyományos hatalomgya-

korlási intézményrendszerrel. E perifériák magatartásbeli sokszínűsége, *értékvilágának sokszínűsége* kétségtelenül lehetőséget ad arra, hogy a politikai rendszer egésze szempontjából jelentőségüket ne tekintsük túlzottan nagyoknak. A tendenciák erősödése azonban megkerülhetetlenné teszi azt, hogy e sokszínűség közös mozgatórugóit próbáljuk megkeresni.

A részvételi lehetőségek és magatartásmódok sokféleségének természetesen alapvető következményei vannak a politikai szocializációs folyamatokra nézve. Egyrészt, nagy kérdés az, hogy a korábbi politikai szocializációs folyamatok közül mely hatások járultak hozzá a jelenlegi helyzet kialakulásához. Másrészt, nem kevésbé lényeges kérdés annak tisztázása, hogy az elmúlt 10 év folyamatainak milyen jelentősége van magára a későbbi szocializációs folyamatra nézve. A korábbi részvétel-apályos időszakban sikeresnek bizonyulhatott az a fajta politikai szocializáció is, amely az *egyszerepű* egyéneket célozta meg, amelynek alapvető mozgatórugója a rendszer-elfogadás és a rendszer-reprodukció kiépítése volt. Az utóbbi időben kiépült részvételi világ azonban nagyon is *sokszerepű egyéneket igényelne*. Ráadásul e szereptanulásban igen jelentős mértékben megnőtt a közvetlen tapasztalatok jelentősége.

2. AZ ALTERNATÍV MOZGALMAKRÓL

A részvételi olló szétnyíló szárai közötti tarkaságból a legnagyobb figyelemben kétségkívül az alternatív mozgalmak részesülnek. Tény, hogy működésük, soruk alakulása távolról sem tekinthető befejezett folyamatnak; a róluk szóló nagyszámú szakirodalom mégis lehetővé teszi, hogy az átalakuló politikai világ értelmezéséhez szükséges vonásokat röviden kiemelhessük.¹⁰

Az alternatív mozgalmakat legtöbbször a hatvanas évek nagy tiltakozási megmozdulásaival vetik össze. Ez az összehasonlítás annyiban jogosult, hogy akkor is, most is, a résztvevők derékhadát a fiatalok adták. Szembetűnő azonban a különbség a mai mozgalmak és a vélt elődeik között. A hatvanas években a mozgalmak – erős teoretikus háttérrel – a rendszer egészét vették célba, míg az újabbakról ez egyáltalán nem mondható el. Épp ellenkezőleg; az új alternatív útkeresések nagyon is *konkrét* társadalmi folyamatokhoz kötődnek.

Az alternatív jellegű törekvésekben nem a nyílt szembenállás a szervezőerő, hanem a *melléépülés* igénye. A kitapintható értékeltolódás bőven válogat a legkülönbözőbb hagyományokból, ezért első látásra zavarba ejtően sokszínűek az alternatív gondolkodás elképzelései. Ezeken belül is kiemelkedő helyet foglal el a politikum újraértelmezésének igénye.

E mozgalmak – mint már említettük – igyekeznek zárójelbe tenni a hagyományos politikai intézményrendszert, de a hozzáfűződő megszokott állampolgári szerepeket is. A konkrét problémákhoz való kötődés és a konkrét társadalmi konfliktusforrásokban való gondolkodás sokkal erőteljesebb vonásuk, mint a stabil politikai orientációk iránti vágy. Hol kimondva, hol közvetetten elvetik a társadalmi konfliktusok professzionális, elkülönült politikai kezelését. Szabó Máté a mozgalmak politikai elméletét elemezve írja, hogy „... az alternatív politizálás felszámolja a modern politikában kialakult differenciációt a magánszféra és a közszféra között, megszünteti a magánember és az állampolgár kettéválását.”¹¹

E mozgalmak politikaelméleti abszurduma, hogy a politizáció során szükségképpen kialakuló intézményesedést nem akarja magára vállalni. Erre a kettős-

ségre a kutatók korán figyeltek; Habermas – már említett – írásában fogalmazódott meg markánsan az a gondolat, hogy az új társadalmi mozgalmak egyszerűen hordozzák magukban a reprimítívizáló és modernizáló tendenciákat.¹²

Az alternatív mozgalmak tiszteletre méltó igyekezettel próbálnak egy olyan emberképet rekonstruálni, amelynek igen kevés a létezési esélye a modern társadalmakban, de kifejezésre juttatása alapvető ellentmondások meglétére hívja fel a figyelmet. Mindenestre e mozgalmak kérdésessé tették mindazokat a megoldottnak hitt problémákat, amelyek a század végére szükségképpen kikényszerítették a modern társadalmak *politikai szerveződésének újragondolását*. Talán éppen ezért alkalmasak jelenleg olyan közvetítőszerep betöltésére, amelynek folytán mégiscsak van esély a múltbeli intézmények és a jövő tömegigényei összekapcsolódásának.

Korábban részleteztük a részvételi dimenzió kiszélesedésének okait; láthattuk, hogy az alternatív mozgalmak belső tanulságai is hasonló irányba mutatnak. E két jelenség *együtt* rajzolja fel annak az új típusú politikai szocializációs kihívásnak a szerkezetét, amelyet néhány kutató már a hetvenes években észrevett, s meg is írt – de szélesebb visszhangra csak a nyolcvanas években talált. E problémakör felvetése Ronald Inglehart nevéhez fűződik, s az ő szóhasználata, a „posztmaterális értékrend térhódítása” később az egész szakirodalomban meghonosodott.

3. A POSZTMATERIÁLIS ÉRTÉKVÁLTÁS KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

Richard Braungart egy nemrégiben készült tanulmányában összefoglalja két nagyobb nemzetközi összehasonlító kutatás eredményeit.¹³ E két kutatás együttesen 18 nyugati ország fiataljainak politikai attitűdjét, értékorientációját vizsgálta. A nyolcvanas évek elején lebonyolított vizsgálatok általános tanulságait keresve Braungart azt írja, hogy a magyarázó elvek keresésekor lényegében két olyan tradíció van a politikai szocializációs szakirodalomban, amely segít az adatok elrendezésekor a kutatási eredmények értelmezése során. Az egyik elméleti hagyományt *szocializációs elméleti tradíciónak* nevezi. Eisenstadtra és Parsonsra hivatkozva mondja, hogy a szocializációs elmélet a kutatási eredményekből azt képes megmagyarázni, hogyan lehetséges az, hogy a fiatalabb generációk nagy része lényegében zavartalan módon illeszkedik be a felnőtt társadalom értékrendjébe, a politikai rendszer kialakított intézményeinek és elvárásainak világába.

A másik elméletet *generációs elméletnek* hívja, amely magyarázatot ad egy új, ám növekvő számú kisebbség meglétének elemzésekor. Ez a kisebbség változásra orientált és sok tekintetben egészen más értékekkel írható le, mint az elfogadásra orientált többség. A generációs elmélet evidens képviselőjeként *Ronald Inglehart*ra hivatkozik, mint aki ennek az elméletnek kidolgozója és legfőbb képviselője.

A nyolcvanas években bármely, az ifjúság és politika, a politikai szocializáció, a politikai részvétel kérdéseivel foglalkozó tanulmányt nézzük meg, a szerzők többsége megfogalmazza a viszonyát Inglehart gondolatvilágához, vagy elfogadóan, vagy tagadóan, vagy részben elfogadó módon.

Ronald Inglehart első írásai a hetvenes években jelentek meg, s ezek az írások

a nyugati társadalmakban (elsősorban az NSZK-ban) végbemenő „csendes forradalmat” elemzik. Széles körben ismertté nevét az a könyve tette, amely 1977-ben jelent meg és a könyv címe is ezt fejezte ki. *Csendes forradalom* alatt azt érti, hogy az újabb korosztályok politikai színre lépésével végbemegy a nyugati társadalmakban egy lassú, de mindenképpen szívós és visszafordíthatatlan értékváltási folyamat.

Inglehart nyolcvanas évekbeli írásaiban már kevésbé van szó a csendes forradalomról, hanem sokkal inkább előtérbe kerül e forradalom tartalmi problematikája; a posztmateriális értékrend helyzete. Egy 1983-as írásában azt írja, hogy az eltelt évtized során több mint száz olyan kutatás zajlott le a legkülönbözőbb nyugati országokban, amelyek a posztmateriális értékváltás, bázisváltások újabb korosztályokon belüli arányait, módosulásait kutatta.¹⁴ Valóban, ennek az elgondolásnak egyre több a követője.¹⁵

Inglehart szerint az igazi változás a hetvenes évek elejétől figyelhető meg a politika világában. Attól az időszaktól kezdve, amikor a választópolgárok közé megérkeznek a II. világháború után született generációk. E generációk mind nagyobb méretű térfoglalásával ugyanis kialakul a politikai életben egy *újfajta polaritás*. A hagyományos polaritást az jellemzi, hogy jobb- és baloldali pólusokban gondolkodik, ez egyúttal politikai értékeket is jelent, másrészt pedig konkrét, megfogható politikai pártokat is, amelyek ezeket az értékeket leképezik. A polarizáció mögött az is kitapintható, hogy a választói magatartás szorosan kötődik az osztály-hovatartozáshoz. Az új generációk megjelenésének újdonsága éppen abban van, hogy felbomlani látszik az osztály-hovatartozás és a választói magatartás közötti szoros korreláció.

A hagyományos jobb- és baloldali tagolódás mögött az osztály- és tulajdoni konfliktusok által kialakított politikai tagolódás rejlik. Az új tagolódás Inglehart szerint a materiális és a posztmateriális értékrend között feszül. „Az ipari fejlődés során az a tendencia erősödött meg, hogy a politika polarizálódása egy olyan új dimenzió mentén menjen végbe, amely átlósan keresztezi a hagyományos bal-jobboldali tengelyt. Jelenleg a társadalmi változást támogatók egyre növekvőbb mértékben posztmaterialista csoportból kerülnek ki, amely nagyrészt a középrétegből származik. Ez a csoport számos új vitakérdést vetett fel, amelyek egyre inkább uralják a politikai életet. . . A jelenlegi politikában az ilyenfajta mozgalmak központi jelentőségét annak bizonyítékaként értékelhetjük, hogy hosszú távra szóló változás megy végbe a nyugati társadalmak értékprioritásában” – írja 1981-ben.¹⁶

Ha különböző írásokból összeállítjuk a posztmateriális értékrend katalógusát, az értékprioritások a következő kérdéskörök mentén szerveződnek meg:

- az ipari növekedés mindenhatóságának megkérdőjelezése;
- a környezetvédelmi problémák előtérbe kerülése;
- az autonómia kérdése;
- a békés atomenergia problémája;
- a decentralizált társadalom igénye;
- az etnikai identitás újrafelfedezése;
- az önmegvalósítás igénye;
- a hierarchikus és személytelen szervezeti formák elvetése.

Ennek az értékrendnek a fokozatos terjedését Inglehart egyidejűleg több ok meglétével magyarázza. Egyik magyarázóelvét abból vezeti le, hogy az 1945 utáni generációk lényegében hosszú időn keresztül biztonságos környezetben éltek,

így számukra azok az értékek, amelyek a szüleik számára alapvetően fontosak (például a jólét növekedése, a gyarapodás) már meglevő, készen talált feltételeket jelentettek; ezért számukra azok az értékek váltak fontossá, amelyek úgynevezett ritkasági jellegűek vagy veszélyeztetettek.¹⁷ (Itt érdekes módon a határhaszon elméletre hivatkozik.) A másik magyarázó elv szerint ezeknek az értékeknek a kezeléséhez a hagyományos politikai részvételi keretek messzemenően nem bizonyulnak elegendőnek. A választói magatartásra leszőkített és a politikai professzionizmust elfogadó hagyományos politikai részvételi orientáció az új értékekkel szemben érzéketlen, s nem tud semmit tenni. Az új értékrendhez újfajta politikai magatartásmódok társultak, amelyet a szakirodalomban non-coventional, vagyis új részvételi formáknak kereszteltek el. (Ezeknek a valójában „új” jellege nagyon is kérdéses.¹⁸) A magyarázat további szála abból a problémából szöködik, hogy a hetvenes években felnőtté vált generációkon belül egyre nagyobb a felső fokon végzettek, diplomával rendelkezők számaránya. Ez egyidejűleg többféle következménnyel jár együtt; részint a társadalom „középosztályosodását” jelenti, részint azt, hogy a társadalom kompetenciaszintje is megváltozott az-
zal, hogy *mind nagyobb tömegek politika-szemléletében a partneri szerepek igénylése dominál, s nem fogadja el a hagyományos politikai-ünnepi részvételi, választói magatartásnak a dominanciáját.*

A posztmaterialisták változásra orientáltak, s nem elégednek meg a társadalom jelenlegi állapotával. A változásokért készek részt venni a társadalmi, politikai folyamatokban, de korántsem a hagyományos részvétel keretei között. Politikai céljaik sokkal konkrétabbak, mint a korábbi időszakban. Nem szervezeteket és vezéreket követnek, hanem meghatározott politikai akciókban vesznek csak részt...

Inglehart szerint a nyolcvanas években a posztmateriális értékrendet vallók táborára már régen kikerült a diák-elszigeteltségből, és mind nagyobb tömegben kezd beszivárogni a társadalom parancsnoki, irányítói pozícióiba. Nemrégiben egy tanulmányban így írt erről: „A legfontosabb változások abból a tényből fakadnak, hogy a posztmaterialisták idősebbek, mint amikor először politikai tényezővé váltak, a hatvanas évek során. Az eredetileg főleg diákmozgalmon keresztül érvényesülő kulcshatásukat most a fiatal elit aktivitásán keresztül fejtik ki. Közben a diákok felnőttek és a posztmaterializmus mélyen megfertőzte a fiatal profikat, az állami alkalmazottakat és menedzsereket, a politikusokat.”¹⁹

Az 1970-es évek közepétől kezdve, amikor már korántsem a biztonságos környezet volt a jellemző, hanem újra beköszöntött egy válságos periódus, már a legkevésbé sem a jólét, a készen talált struktúrák biztonsága kényszeríti az újabb generációkat a posztmaterializmus irányába való elmozdulásra, hanem éppen ellenkezőleg: az újabb generációk nagyon is válságos időszak során kénytelenek saját maguk társadalmi betagolódási lehetőségeit kiküzdeni. Nagy kérdés, hogy ezek az újabb fiatal generációk is ráhangolódnak-e erre az új értékrendre. A nyolcvanas évekbeli empirikus kutatások azt mutatják, hogy a posztmateriális értékrend térhódítása nem csökken, nem növekszik, hanem stagnál. E tényből Ingleharték azt a következtetést vonják le, hogy ez a hosszabb távon érvényes értékváltság elméleti tételét igazolja. Az elmúlt 10 év során nem tűnt el a posztmateriális értékváltság, hanem legfeljebb kevésbé látványos a térhódítása. A legújabb generációk szavazóvá válása pedig azt mutatja, hogy az osztálypozíciókhoz kötött szavazói magatartás felbomlása egy végleges és visszafordíthatatlan folyamatnak tekinthető.

Kétségtelen, hogy nem kevesen vannak a nyugati szakirodalomban, akik minden kritika nélkül elfogadják Inglehart megállapításait. Mások nagy kételkedéssel fogadják Inglehart posztmateriális értékrend-térhódításának tételeit. Egyik legelső kritikusa, March már a hetvenes évek közepén azzal intézte el az egész elméletet, hogy megengedhetetlen túláltalánosításokon alapul: Inglehart egy életciklus-problémát generációs ellentmondássá általánosít. March szerint a fiatalabb korosztályok mindig is radikálisabb értékrendnek hódolnak, s később, a pályaválasztás, családalapítás, társadalmi beilleszkedés folyamata során fokozatosan leszoknak ezekről az értékekről. Inglehart ezt az életciklus sajátosságot állítja be úgy, mint hogyha széles körben érvényes új értéktérhódításról lenne szó. Ezt a kritikát az azóta lefolytatott empirikus vizsgálatok, főleg a nyolcvanas évek elején meg szervezett nagy nemzetközi kutatások lényegében megcáfolták.

Mindezen túl azért még akad jó néhány vitatható kérdés ebben az elméletben.

Nemcsak posztmateriális érték váltás zajlott le az elmúlt 10 évben az újabb generáció színre lépésével, hanem megfigyelhető egy nagyon is erőteljes konzervatív-rendparti, és konzervatív liberális fordulat is, s ez a jelenség igen kevéssé magyarázható meg az előbb részletezett elmélet segítségével.

A posztmateriális értékrend térhódítását hirdető elméletnek leggyengébb pontja azonban kétségtelenül a túláltalánosítási igény; adatai elemzése során szinte egy új osztály kiformalódását vetíti elének a szerző. Már önmagában a „középosztályosodás” is olyan probléma, amely sokféleképpen értelmezhető; továbbá a felsőfokú végzettségűek mind nagyobb tömege a munkaerőpiacon olyan feszültségeket is kelt, amelyek ezzel az elmélettel nem magyarázhatók.

Inglehart valamennyi írásának kiinduló tétele az, hogy a jobb- és baloldali értékpolarizáció *mellé épül a posztmateriális polarizáció*, mivel a jobb- és baloldali hagyományos ellentét kevéssé képes felvállalni azokat az új problémákat, amelyek az új típusú értékkonfliktusból adódnak. Holott egyáltalán nem biztos, hogy a materiális-posztmateriális értékkonfliktus nem sajátítható ki a hagyományos bal- és jobboldali politikai intézményi tagolódásban.²⁰ Az érték váltás-elmélet éppen a *kialakulás* elemzésében a leggyengébb. Az érték váltás-elméletben jelenleg az a legkevésbé megmagyarázott, hogy *mitől* alakul ki és *hogyan* ez az érték váltás. Ezért ez szocializációs elméletnek túlnálul kevés. Így egymás mellett létezik kétféle magyarázó elv – mint ahogy Braungart esetében utaltunk erre: akik elfogadják a hagyományos berendezkedést, azokra a szocializációs elméletet alkalmazzuk, akik pedig nem fogadják el és változásra orientáltak, azokra pedig az érték váltás elméletét alkalmazzuk.

Más oldalról többen rámutattak arra, hogy a posztmateriális értékrend korántsem új, korántsem előzmény nélküli. Papp Zsolt a posztmateriális értékekről szólva kimutatta, hogy ezek nagyon is ősi értékek, olyanok, amelyek a kezdeti polgári fejlődés idején is kiformalódtak már, legfeljebb arról lehet szó, hogy most újra, vagy talán éppen most aktuálisak.²¹ Szabó Máté bebizonyította ezen elképzelések eklektikus voltát, abban az értelemben, hogy az elmúlt 100 év szellemi örökségéből nagyon is sajátos módon válogatnak. Újdonságuk abban van, hogy a különböző elmélettörténeti irányzatok újfajta kombinációjaként jelennek meg.²² Karácsony András arra hívja fel a figyelmet, hogy Inglehart posztmateriális értékrendjének előzménye, az *autonóm személyiségtípus*, már körülíródott a riesmani karakterológiában is. Másrészt kimutatta, hogy a frankfurti iskola politikai, antropológiai előfeltevései is nyomon követhetőek a posztmateriális értékrend váltását hangsúlyozók gondolatvilágában.²³

Az értékváltás-elmélet egyik érdeme mindenképpen abban látható, hogy újra felhívta a figyelmet a generációs problematikára, s a hagyományos politikai szocializációs elméleteket egyik leggyengébb pontjuknál támadta meg; miszerint azok a politikai szocializáció során a zavartalan átadást-átvételt tételezik, s az ettől való eltérést legfeljebb az életciklus-sajátosságokkal magyarázzák. Ezzel szemben az értékváltás-elmélet megmutatja, hogy történetileg nagyon is határozott különbségek találhatók az egyes generációk politikai értékorientációjában.

Az értékváltás-elmélet másik, s nem kevésbé jelentős következménye abban van, hogy ebben a gondolkodásmódban újra összekapcsolódik a szaktudományosan elszigetelt *politikai szocializáció a politikai részvétel, a politikai kultúra és a politikai magatartás-kategóriáival*. Másrészt nyilvánvalóvá teszi a mikro- és makro-dimenziók összekapcsolódásának és különbségének problémáit is. Ha nem is fogadhatók el egyértelműen az értékváltás-elméletnek sem a következtetései, sem pedig az előfeltételezései, így is jelentős abban a tekintetben, hogy újra helyreáll a szemléleti egység, újra nyilvánvalóvá teszi azt, hogy politikai szocializációt önmagában megérteni reménytelen feladat.



Az utóbbi néhány év fejleményei alapján joggal firtathatnánk azt a kérdést, hogy mennyire lehet érzéklni hazánkban e – nyugati tapasztalatok alapján megírott – fejlemények kibontakozását. Nos, egyértelmű válasz erre ma még aligha adható. Tagadhatatlan egyfelől az a tény, hogy rendkívüli sokszínűséggel bomlik ki az az ifjúsági mozgolódás, amelynek legtöbb formája erősen emlékeztet az új részvételi igények másutt látható típusaira.

Egyidejűleg több szálon futó folyamatok tanúi lehetünk: egyrészt gomba módra szaporodnak az olyan közös tevékenységi formák, amelyek előzményeit bajoran lehetne itthon megtalálni (környezetvédők, békevédők, életreformerek stb.). Másrészt az is gyakori, hogy a meglevő szervezetek, intézmények kereteit felhasználva, azokat autonóm módon működtetve küzdik ki sokak eredményesen alternatív törekvéseik létjogosultságát (szakkollégiumok, értelmiségi klubok, vezetőképzők stb.). Mindenesetre épp elég történt már ez ügyben ahhoz, hogy e mozgalmakról megszülessenek az első összefoglaló, értékelő tanulmányok²⁴, illetve, hogy napvilágot lássanak az első hivatalos-eltűrő politikai reakciók (lásd például: a KISZ-kongresszus a KISZ-en kívüli csoportokról).

Ugyanakkor szembevetődnek azok a különbségek is, amelyek elválasztják az említett példákat a nyugati alternatív mozgalmaktól. A hazai törekvések részint erőteljesen szubkultúra jellegűek (a nagyvárosi-értelmiségi szubkultúrákhoz kötődnek), és kevésbé számíthatnak jelenleg tömegbázisuk növekedésére. S jórészt ebből fakadóan a legtöbb hazai mozgalom nem éri el a politizálódásnak azt a szintjét, amelynél a hatalmi viszonyokra, avagy akár a részvételi igények alakulására markánsan hatni tudna. S ha nem is működnek *közvetlenül* politikai-hatalmi viszonyokat alakító tényezőként, kialakulásuk tanulságainak elemzése elvezet a politikai szocializáció – s ezen keresztül a politikai rendszerben zajló folyamatok – hatékonyságának, minősítésének lényegi kérdéseihez. Az új törekvések egyrészt ékesen tanúsítják azt, hogy milyen lassan alakul a politikai szocializáció hazai intézményeinek a változások iránti fogékonysága. Másrészt az is könnyen elképzelhető, hogy e mozgalmak lesznek a szükséges változások egyes fontos té-

nyezői, oly módon, hogy *hiányzó területeken* intézményesítik – a fiatal korosztályok által hangsúlyosabban vallott – újabb részvételi igényeket.

JEGYZET

- ¹ Papp Zsolt idézi *Konszenzus és kihívás* című könyvében. Kossuth Könyvkiadó 1985.
- ² David Riesman: A szervezetellenes szindróma. Valóság, 1978/12. sz.
- ³ Papp Zsolt egy 1985-ös írásában a spontán mozgalmak divatját és keletkezését kutatva írja azt, hogy e mozgalmak nemcsak a sérültekről tanúskodnak, hanem az illetékesek kimerültségéről is, arról is, hogy azok az intézmények, amelyek e mozgalmat mint társadalmi konfliktusokat hivatottak kezelni, igen kevésbé képesek e mozgalmak valóságos igényeinek politikai kezelésére. Papp Zsolt: A „konzervatív spontaneitás”. Szakszervezeti Szemle, 1985/11. sz.
- ⁴ Ágh Attila: A homo politicus antinomiái avagy a demokrácia mítosza és valósága. Valóság, 1985/3. sz.
- ⁵ Daniel Bell: A posztindusztriális társadalomról. Valóság, 1979/1. sz.
- ⁶ Szabó Máté az alternatív modernizáció egész értékészletét részletesen felvázolta. Ezúttal csak utalunk egyik következtetésére, miszerint „az új posztindusztriális társadalom képe utópikus, harmadikutas, amely egyaránt lehetővé teszi a reprimítívizáló és az alternatív modernizáló, a konzervatív és a radikális, a jobb- és baloldali értelmezést. A harmadikutasság és az indusztrializmus kritika egyszerre távolítja el az alternatívokat az olyan, határozottan az ipari társadalom hagyományos alternatívái, a kapitalizmus és a szocializmus iránt elkötelezett elméletektől, mint a neokonzervativizmus, a neoliberalizmus és a szociáldemokrácia, a marxizmus. A harmadikutasság széles skálán elhelyezkedő ideológiai törekvésekkel rokonítja az alternatívokat...” Szabó Máté: Alternatív utópia – alternatív modernizáció. Valóság, 1985/10. sz.
- ⁷ Jürgen Habermas: Új társadalmi mozgalmak. Világosság, 1982/2. 121. old.
- ⁸ Erdős Endre: Tiltakozás és beilleszkedés. Ifjúsági Szemle, 1985/6. sz.
- ⁹ J. Habermas: Id. mű.
- ¹⁰ Ezúttal csak a magyar nyelvű irodalomra gondolunk: Papp Zsolt, Szabó Máté, Csontos Gábor, Ágh Attila írásaira.
- ¹¹ Szabó Máté: Ökológiai politika, ökológiai mozgalmak az Egyesült Államokban és Franciaországban. Társadalomtudományi Közlemények. 1984/4. sz.
- ¹² Richard Braungart: Youth Problems and Politics in the 1980's. (Kézirat, készült a Primorskóban 1985-ben tartott nemzetközi tanácskozássra.)
- ¹³ R. Inglehart: 1983. PVS/june.
- ¹⁴ A hazai szakirodalom eddig elég mostohán bánt ennek az irányzatnak a bemutatásával. Néhány írás, amely az alternatív mozgalmak helyzetével foglalkozott, utalt ugyan Inglehartra, s a nevével fémjelzett elméleti irányra. Kiss J. László például 1982-ben az alternatív mozgalmak szellemi hátterének elemzésekor röviden összefoglalta már Inglehart jelentőségét és együtt tárgyalta Gorz elgondolásaival, Papp Zsolt több írásában szintén érzékelteti ennek a szellemi irányzatnak a jelenlétét, Hankiss Elemér értékszociológiai munkálkodásában is többször utal Inglehartra. A posztmaterális értékkváltás legkorrektebb összefoglalását nemrégiben Szabó Máté adta meg, a Zöldekről írott munkájában, az új politikai értékek problémájának elemzése során. Habermasnak a Világosság című folyóiratban néhány évvel ezelőtt közölt elemzése az új társadalmi mozgalmakról úgy ír Inglehartról, mint aki empirikusan is bizonyítja az új társadalmi mozgalmak által elindított folyamatok valóságát. Bár ehhez a Habermas általi dicsérethez érdemes megfontolásként végiggondolni Helmut Thome maliciózus megjegyzését, aki az alighanem a legalaposabban elvégzett Inglehart-kritika során utal arra a lényegbevágó különbségre, amely Inglehart és Habermas szemléleti alapjai között található. Habermas úgy véli, hogy az ő elméletét Inglehart empirikusan alátámasztja, s ez utóbbi pedig mint elmélete kiegészítő-

jére tekint Habermasra. *Helmut Thome: Wandel zu postmaterialischen Werten? Soziale Welt*, 1985/1.

¹⁶ *R. Inglehart: 1981/4. APSR*

¹⁷ Már említett kritikusa, *Thome*, idézett művében kimutatja, hogy az egész értékkép Maslow szükséglet-elméletéből származik.

¹⁸ *Papp Zsolt: Teorémák, tűzkohók* (Kritika, 1985. 4. sz.) című írásában utal rá, hogy ezek az új követelések meglehetősen ősi jellegűek, ami új bennük, talán az, hogy most kell igazán követelni ezeket.

¹⁹ *R. Inglehart: 1981/4. APSR*

²⁰ Szabó Máté nemrégiben az alternatív utópiák szerepét elemezve mutatott rá, hogy e felfogásmód belső ellentmondásossága lehetővé teszi mind a konzervatív, mind pedig a radikális elsajátítás lehetőségét egyaránt. *Szabó Máté: Id. mű, Valóság*, 1985. 10. sz.

²¹ *Papp Zsolt: Teorémák, tűzkohók.*

²² *Szabó Máté: Id. mű, Valóság*, 1985. 10. sz.

²³ *Karácsony András: Egy elfelejtett paradigma. (Megjelenés alatt.)*

²⁴ A hazai folyamatok értelmezése során kétféle irodalommal kell számot vetni. Egyik részük közvetlenül az alternatív, autonomista, spontán mozgások elméleti konzekvenciáit keresi:

– *Ágh Attila: A védekező társadalom.* 1986.

– *Ágh Attila: Társadalmi önszerveződés és szocializmus.* 1986.

– *Boros László: Légvárak lovagai vagy jövőnk értékteremtői? Ifjúsági Szemle*, 1986/5. sz.

– *Bilecz Endre: A köztes jellegű társadalmi mozgalmakról.* 1986.

– *Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben.* 1986.

– *Szabó Máté: Vannak-e alternatív mozgalmak Magyarországon?* 1986.

– *Szász János András: A közösségi értékek születésének forrásánál. Ifjúsági Szemle*, 1986/5. sz.

Az irodalom másik részét olyan elemzések jelentik, amelyek általános politológiai írások, de e tárgykörben is lényegbevágó mondanivalójuk van:

– *Gombár Csaba: Állampolitikai rendezőelvek és a helyi társadalom.* 1986.

– *Bihari Mihály: Politikai értékrend.* 1985.

– *Schmidt Péter: A magyar politikai rendszer sajátosságai. Társadalomtudományi Közlemények*, 1986. 1. sz. (Egy rádióadásban e sorok írója is megpróbált közreműködni a probléma jobb megvilágításában. A műsor szövege megjelent az *Ifjúsági Szemle* 1985/6. számában, *Régi intézmények és új mozgalmak a nyugati politika hétköznapijaiban*. Beszélgetőpartnerek voltak: Boros László, Papp Zsolt és Szabó Máté.)

ELŐKÉSZÜLETBEN

A HELYI TÁRSADALOM KIADVÁNYSOROZAT

IV. KÖTETE

Enyedi
György

TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

DEÁK DÁNIEL

Integrációs kategóriák alkalmazási lehetőségei a társadalmi tagozódás kutatásában

Integrációs kategóriák – így a redisztribúció – alkalmazása az ősi társadalmak struktúráinak elemzésében már régtől fogva ismert, igazán elterjedtté azonban csak századunk negyvenes éveitől válik, amikor már nemcsak az archaikus társadalmak leírásában használatosak, hanem alapot képeznek önálló gazdaságtani és történetfilozófiai igényű szemlélet kialakításához.¹

A TÁRSADALOM-ANTROPOLÓGIAI SZEMLÉLETMÓD

Ha valóban számolunk azzal az előfeltevéssel, hogy egyes jelenségek azért minősíthetők társadalmiakként, mert csak történetiségükben értelmezhetők, akkor nem vonatkoztathatunk el a társas lét alapvető viszonyatainak és intézményeinek legősibb képleteitől. Fogalmi megragadásukhoz egzakt bizonyító anyagot elsősorban egy szociológiai szemléletű kutatási irány, a társadalom-antropológia (más néven kulturális vagy funkcionális antropológia) szolgáltat. Az erre irányuló első komolyabb kísérletek a századforduló táján Nyugat-Európában kezdődtek.

A társas lét kezdeti formáiról már a múlt század utolsó harmadában születtek nagyvonalú elképzelések (például Engels ismert írása), tényfeltáró bizonyító anyaggal történő szembesítésükre azonban csak akkor kerülhetett sor, amikor az antropológusok megfigyelései nagyobb körre terjedtek ki. Az antropológiai látásmódot ugyan a mindennapi gyakorlat tárgyilagos feltárására irányuló szándék jellemzi, ennek ellenére nem mentes néhány olyan várákozástól, amelyek a mából nézve túlzottnak bizonyultak. Így az antropológusok kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak a természettudományos módszereknek (már megnevezésükben is egy voltaképpen természettudományi ággal, az antropológiával hozhatók összefüggésbe), általában a kutatási eredmények mennyiségi feldolgozásának alkalmassá tételére, kvantifikálására törekednek (például egy adott szokásnak a napi gyakorlatban betöltött szerepére a követés gyakoriságából következtetnek). Ma úgy látjuk, hogy a számszerűsítés a társadalmi jelenségek vizsgálatában nagyobb óvatosságot kíván, mint az várható volt a szociológiai-antropológiai szemlélet kibontakozásakor.

A másik megfontolás, amely a mából visszatekintve megalapozatlannak tűnik, egy szerkezeti párhuzam feltételezésén alapul. A társadalom-antropológia művelői nem pusztán azért irányítják figyelmüket az őstársadalmakra, mert azok a korabeli társadalomtudományi ismeretek szintjéhez mérve feltáratlan területet képviselnek, hanem azért is, mert azt várják, hogy saját társadalmuk egyes lényegbe vágó kérdéseire is választ kaphatnak. E feltevésre az ad okot, hogy *egyfelől* tapasztalataik szerint a 20. század kezdetén Nyugat-Európa (és Észak-Amerika) köznapi gyakorlatában egyre kevésbé követhetők a felvilágosodás által megalapozott és a klasszikus német értékefilozófiában kiteljesített hagyományos polgári magatartásminták, amelyek az ésszerűség és a társadalmi igazságosság összhangba hozhatóságán, végső soron az individuális vállalkozás szabadságán alapulnak, mert tőketulajdon és -funkció szétválása egyre nagyobb méreteket ölt, egyre erőteljesebbé válik az „alkotó rombolás” folyamata, ily módon egy *dekapitalizációs* tendencia figyelhető meg.²

Másfelől megfigyeléseik szerint az őstársadalmak minden vonatkozásban messze állnak a piaci-vállalkozói, azaz a tulajdonképpeni polgári cselekvési mintáktól. Tekintetbe véve napjaink nyugati társadalomstruktúráinak a „tisza kapitalizmust” korlátozó jegyeit, valamint az archaikus társadalmak mélységesen nem kapitalista jellegét, mégis megalapozatlannak tűnik közvetlen szerkezeti párhuzam feltételezése a mintegy kétezer éves hagyományokat életformájába és gondolkodásmódjába szervesen beépítő kifinomult európai típusú civilizáció és a társadalomstruktúrák egy kezdetleges típusa között, csak azért, mert valamilyen módon mindkét esetben a formális racionalitáson nyugvó piaci gazdálkodási iránytól³ való távolságot kell rögzítenünk.

A társadalom-antropológiai szemlélet mégis kimagasló szerepet tölt be a mai társadalomelméleti megközelítési módok sorában, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy *megfosztotta érvényességétől* azt a romanticizáló, rousseau-i fogantatású történet- és társadalomfelfogást, amely a „*homo oeconomicus*” mítoszától végeredményben nem képes megszabadulni. Az antropológiai kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a piaci magatartásforma, a vállalkozó cél-eszköz racionalitáson nyugvó logikája csak egy különös történelmi helyzetben, a kiteljesedett polgári társadalomban válik meghatározóvá. Tarthatatlannak bizonyult az a felfogás, amely az emberi cselekvés mozgatórugóit az éhség és a nyereség motívumaira vezeti vissza. Világossá vált, hogy a gazdaság képzetének megjelenése a gondolkodásban hosszú történelmi fejlődés terméke, lényegében a polgári forradalmak felszabadító hatásának a következménye. A gazdasági jelenségek megfigyelése ugyan nem hiányzik a korábbi századok társadalomfelfogásából sem, ám az ezekre vonatkozó következtetések rendszerbe foglalására, azaz gazdaságtan kialakítására először a polgárság vált képessé.

E megállapítások mögött az a felismerés húzódik meg, hogy a gazdaság viszonylagosan elkülönült létszféraaként való megjelenése *új fejlemény*, mivel az hosszú évszázadokon keresztül beágyazódik a társadalomba.⁴ (Másképpen fogalmazva: a gazdaság általában szubsztantív alakjában nyilvánul meg, és történetileg nézve csak kivételesen jut kifejezésre a *voltaképpeni* gazdaság, a piacgazdaság formájában.) A termelés általában úgy jelenik meg, mint a politikától közvetlenül függő termelés, és csak tőkés alakjában nyilvánul meg az állami adminisztrációtól viszonylag elkülönülten, mert csak ekkor jelenhet meg úgy, mint magántermelés, tehát par excellence gazdaság. Nyilvánvalóvá vált, hogy a társas létnek a gazdasági és nem gazdasági kettősségére alapozódó szemlélete korántsem ma-

gától értetődő, és csak a polgári korszakban vált természetessé, napjaink dekapitalizálódási tendenciáira figyelemmel pedig immár egyre kevésbé alkalmazható.

Az antropológiai vizsgálatoknak köszönhetően ma már egzakt bizonyító anyagot tudunk felvonultatni a gazdasági és nem gazdasági kettősségében való gondolkodásmóddal szemben. Ma már nyilvánvaló, hogy nem a magántulajdon megjelenése az emberek közötti egyenlőtlenség végső oka, nem ez az osztály-ellentmondások kizárólagos strukturális forrása. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy éles választóvonalat húzzunk meg a reális történelemben, akkor azt ma már semmiképpen nem határozhatjuk meg az úgynevezett őskommunizmusból a magántulajdonon nyugvó „első” kizsákmányoló társadalomba való átlépésben. E cezúrát inkább ahhoz a momentumhoz kell hozzárendelnünk, amikor a gazdaság beágyazottsága átvált politika és gazdaság, állam és társadalom elkülönültségébe. A polgári átalakulásnak tulajdoníthatunk kitüntetett jelentőséget, mert a korábban átpolitizált társadalmakat lényegében itt először válthatja fel az adminisztratív termelészervező hatalmi központoktól viszonylag függetlenedett termelésen alapuló *tulajdonképpen*i társadalom, a *civil* társadalom.⁵

AZ INTEGRÁCIÓS FOGALMAK MINT SZEMLÉLETI KATEGÓRIÁK

A társadalom-antropológia nem egyszerűen az archaikus struktúrák feltárására vállalkozott, hanem sajátos módszertant teremtett általában a társadalomelméletben, ezért felvetődik a kérdés: alkalmassá tehető-e a marxista társadalomszemlélet elmélyítésére? Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a marxi felfogás lehetővé teszi két történeti alapmodell megkülönböztetését, akkor az egyikhez hozzárendelhető a redisztributív, a másikhoz az önszabályozó integráció kategóriája. A termelésnek „a termelési feltételek tulajdonosai” és a „közvetlen termelők” viszonyában ábrázolt alapkonfliktusa marxi módon az első esetben a termelés személyi feltételei feletti uralomra, s így egy legfelső politikai központhoz mért személyi függőségi láncolatok aktuális rendjére vezethető vissza, a második esetben pedig a termelési feltételek mint dolgok feletti uralomra, azaz a dologi függőségre.⁶

Az integrációs kategóriák alkalmazásában nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy azok *nem torzíthatók* egyedi történeti folyamatok közvetlen megragadásának fogalmi eszközévé. A voltaképpen valóságban nem létezik redisztribúció, csakis annyit gondolhatunk, hogy a termelés központosítása redisztributív logikával jellemezhető; az önszabályozó integráció nem reális piacot jelent, hanem a társadalom civil jellegére utaló magyarázó elv, amely a vállalkozói logikát előfeltételezi. Az integrációs kategóriák felvétele azzal a következménnyel jár, hogy valamely társadalom tagozódásának fogalmi megragadásában *magyarázó elvekre* támaszkodunk. Ez másképpen annyit jelent, hogy az adott társadalom strukturális értékű fejleményeinek *teljességét* nem adhatjuk meg *közvetlenül* a maga történeti *konkrétágában*, hanem úgynevezett formál-absztrakt kategóriákat⁷ kell beiktatnunk az elemzésbe.

Integratív sémák mint formál-absztrakt kategóriák bevezetése nem ok nélkül való, jóllehet bonyolítja a lehetséges társadalomstruktúrák elemzését. A 20. században általános jelenség, hogy a társadalomstruktúrák megragadására irányuló elméletek egyre több közvetítő tényező figyelembevételére és beépítésére kény-

szerülnek, ily módon egyre bonyolultabbá válnak, és egyre inkább eltávolodnak a köznapi gyakorlat közönséges észleletéből. Ez esetleg magyarázható a társadalomelméletek öngerjesztő hajlamával, mégis sokkal inkább azzal, hogy a reális történelem fogalmi kifejezése századunkban különösen nehézé válik. A legfőbb nehézségek abban foglalhatók össze, hogy míg a tőkés termelés klasszikus intézményei a hagyományos ökonómia és társadalomfelfogás talaján állva jól jellemezhetők viszonylag egyszerű (jobban mondva ma már annak tűnő) sémákkal, addig ez a dekapitalizálódástól terhelt strukturális képződmények leírásában már nem könnyen lehetséges. Amíg a marxi tőkeelemzés általános érvényét nem teszi kétségessé az e századi nyugati, majd kelet-európai struktúrákban bekövetkező korszakváltás, olyan kategóriapárok használhatók fel, mint például érték- és csereviszony, dologi függőség – a termelési feltételek individuális mobilizálhatósága; civil társadalom – politikai állam stb. Ezek segítségével a társadalom struktúrája fogalmilag *teljes körben, pozitívan és közvetlenül* kifejezhető. A nehézségek akkor jelentkeznek, amikor a meztelen osztálytagozódás a mindennapi tudat számára egyre inkább érzékelhetetlenné, következésképpen az elméletben közvetlenül megragadhatatlanná válik; amikor a politikai közvetítettség egyre inkább elfedi a tőkés termelés hagyományos intézményeit és viszonylatait.

A jelzett korszakváltásra tekintettel a nyugati dekapitalizálódást illetően, de más történetileg megadható összefüggéskörben Kelet-Európában éppúgy, a következő elméleti problémával kell szembenéznünk: figyelembe kell vennünk az értéktörvényt felfüggesztő politikailag motivált (esetenként tervezői) magatartást, ezzel együtt a termelés átpolitizálódását, de egyúttal azt is, hogy az individuális vállalkozás különböző csatornákon keresztül mindenütt utat tör magának. E korszakváltás történetileg hosszabb távon tartósít egy olyan helyzetet, amelyben Nyugaton (majd Európa keleti felén is) az adott társadalom struktúrájában egymásnak ellentmondó (és egymást mégis feltételező) termelési viszony-elemek mint struktúrateremtő rendszerelemek hatnak együtt. Ha ebben a helyzetben nem mondunk le a történeti-konkrét kategóriák közvetlen alkalmazásának igényéről, eljuthatunk ugyan a történeti konkrétság szintjén rögzíthető jelenségekig, de *csak egymást kizáró részvonatkozások* megragadására leszünk képesek. Ha ellenben megelégszünk egy formál-absztrakt kategóriarendszer kialakításával (amelyben például az integratív kategóriáknak kitüntetett jelentőséget tulajdoníthatunk), akkor *közvetlenül* ugyan nem juthatunk el történeti-konkrét kategóriákban ábrázolható jelenségekig, de *többet nyerünk*: szemléletünk az adott társadalom struktúrájának *totalitására* irányul, és mint ilyen, teljes körben magában hordja a struktúraelemzés *elményítésének lehetőségét* egészen a történeti egyediség szintjéig.

Itt kerülünk szembe az integrációs rendszerek *tisztán szemléleti* fogalmaival, amelyek áthatják ugyan az átstrukturálódott társadalom minden lényeges szféráját, megragadván a túlélő és rögzítve az új értékeket; a gazdaságot intézményesített folyamatként értelmezve behozhatóvá teszik az elemzésbe a gazdaságon túli hatalmi tartalmat is, mégsem vonatkozhatnak a *valóságosan csak egyedi szinten* rögzíthető társadalmi tagozódásra, csak lehetőséget teremtenek annak megragadására.

EGY- ÉS TÖBBÉRTÉKŰ SZEMLÉLETI BÁZIS ÉS AZ INTEGRÁCIÓS KATEGÓRIÁK

Ha arra kényszerülünk, hogy elemzésünket mintegy megkettőzzük, és különbséget tegyünk az itt vázolt korszakváltás eredményeként megjelenő társadalomstruktúrák ábrázolásában az elemzés formál-absztrakt és történeti-konkrét szintjei között, akkor ki kell térnünk annak vizsgálatára, hogy vajon elvileg feltételezhető-e olyan történelmi helyzet, amelyben megközelítésmódunk e megkettőzése elkerülhető. Ennek érdekében be kell vezetnünk a „termelőstruktúra” fogalmát, amely első megközelítésben a *termelészervező-jövedelemvonó állami (redisztributív) központ és a jövedelemkitermelő egységek* történetileg különös viszonyát jelenti.

A termelést itt is abban a marxi értelemben fogjuk fel, hogy az nem csupán dolgok előállítására, hanem a temelési viszonyokban rögzülő konfliktusok kiváltására is irányul. Az alap tehát számunkra itt is a termelési feltételek tulajdonosainak (nevezzük őket az egyszerűség kedvéért *termelésirányítóknak*) és a közvetlen termelőknek a konfliktusa, de e felfogásban lehetővé válik a termelésirányítók – mint a közvetlen termelők közönséges többségével szembehelyezkedő kiváltságos kisebbség – két strukturálisan eltérő pozíciót betöltő makrocsoportjának felfogása. A termelési tényezők feletti egyoldalú alakítási jog az egyik esetben oly módon szerezhető meg, hogy a termelésirányítók közvetlenül a redisztributív apparátusban helyezkednek el, a másik esetben pedig kitüntetett strukturális helyzetük magában a termelőegységben van kijelölve. (Tekintettel az új érték létrehozatalában való közvetett vagy közvetlen közreműködésre, *improduktív*, másfelől *produktív* termelésirányítók jelölhetők meg.)

Mivel a termelőstruktúra fogalmában a kiváltságos kisebbség-közönséges többség dichotómia kereszteződik a redisztributív központ-termelőegység dichotómiával, választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy a produktív termelésirányítók *képesek-e maguknak viszonylagos függetlenséget kivívni* a hatalmi központtal szemben. Ha a termelésirányítók itt említett csoportja egyúttal a termelés eszközeinek is tulajdonosa, ez megalapozza elválásukat a központtól, ha viszont a termelési feltételek mint dolgok felett nem rendelkezhetnek (nem magántulajdonosok), akkor kitüntetett strukturális helyzetüket a redisztributív hatalmi központ folyamatos operatív beavatkozásainak köszönhetik, ily módon csak annak akaratából valóban termelésirányítók, és éppen abban az aktuális pozícióban, amelyet számukra a központ kijelölt.

A termelési viszony természetesen a termelési mód marxi felfogása felől nézve is értelmezhető hatalmi viszonyként, ez esetben azonban gondolkodásunk a társadalmi munkaerő és a termelőeszközök összekapcsolódásának általánosságában mozog. A termelőstruktúra fogalma viszont választ ad arra a kérdésre is, hogy a termelésirányítók hatalmuk fenntartásában milyen materiális alapokra támaszkodhatnak; vagyis csupán a politikai központ kegyére-e vagy esetleg attól elválva tulajdonosi pozíciójukra. Mivel itt *közelebbi* meghatározásban vetjük fel a hatalom kérdését, a társadalmi termelés folyamata nem egyszerűen hatalmi (és függőségi) viszonyban, hanem *intézményes* formában rögzíthető. Meg tudjuk ugyanis mondani, hogy a termelésirányítók kitüntetett strukturális helyzete mennyiben alapul manifestált és formalizált (a legfelső központ által elfogadott és elfogadtatott) intézményeken, hogy tudniillik csupán egy aktuálisan elismert hierarchián nyugszik-e vagy viszonylagosan függetlenedett *automatizmuson*.

Ha adott társadalomban valóban működik ilyen automatizmus, akkor azt állíthatjuk, hogy létezik *generáló intézmény*, amely miközben a legfelső politikai központtól viszonylag különválva funkcionál, biztosítja a termelésirányítók különös strukturális pozíciójának fennmaradását. Olyan strukturális fejleménnyel van itt dolgunk, amely a tulajdonos termelésirányítók *individuális akaratainak nyilvános fóruma*, és mint ilyen, *egyedi történeti realitás*. Ezt *strukturális alapintézménynek* nevezhetjük, amely feloldható egy *szemléleti* kategóriában megragadható strukturális képződményben. Ez utóbbit *strukturális alapviszonyként* jelölhetjük meg. A strukturális alapintézmény ebben az összefüggéskörben éppen a strukturális alapviszony *külsődlegessé válásának termékeként* fogható fel.

Strukturális alapintézmény és alapviszony feltételezésének alapjául az szolgál, hogy *valamely társadalom termelőstruktúrája sohasem tekinthető homogénnek*, ezért megadható eltérő típusú (mert eltérő történeti meghatározottságú) „termelési viszony-együttesekben” mint külön-külön egynemű, mégis a társadalmi tagozódás egészét kitevő rendszeralkotó viszonylatokban, amelyek mentén a társadalom strukturálódásának eltérő mozgásformái bontakoznak ki, a köznap gyakorlatban azonban közvetlenül mégsem ragadhatók meg, ezért csak formál-absztrakt kategóriákban fejezhetők ki. Ezeket nevezhetjük *strukturális viszonyoknak*, amelyek közül kiemelhető a már említett strukturális alapviszony, mert ennek megfeleltethetők *a strukturális alapintézménnyel harmonizáló és az annak ellentmondó*, mindig történeti konkrétságukban ábrázolható strukturális képződmények. A strukturális alapintézmény ebben a vonatkozási rendszerben a strukturális alapviszonnyal összhangba hozható egyedi képződményt jelenti, míg az ezzel meg nem feleltethető történeti-konkrét képződményeket egyszerűen *a strukturális intézmények kifejezéssel* jelölhetjük.

Strukturális alapintézmény nem tehet szert kizárólagos érvényre a társas kapcsolatok szervezésében, mert nem kizárt annak lehetősége, hogy az itt megjelenő automatizmus idegen erők, többnyire a legfelső redistributív központ vagy más politikai természetű, kisebb hatókörben működő hatalmi centrum, esetleg eredetileg gazdasági természetű monopolhatalom időleges, de közvetlen befolyása alá kerül, amely befolyás azonban nem ölthet olyan mértéket, hogy tendenciálisan megkérdőjelezze a strukturális alapintézmény létét. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a strukturális alapviszony szemléleti kategóriájában feloldhatók legyenek a strukturális alapintézmény ellen ható fejlemények. Mindebből látható, hogy a strukturális alapviszony kitüntetett termelési viszonyok együttesének szemléleti homogenitását jelenti, amelyben feloldhatóvá válik az ennek megfelelő és ellentmondó, de mindig történeti konkrétságukban ábrázolható strukturális képződmények reális heterogenitása. Strukturális alapviszony és az ebből adódó kategóriarendszer tételezése ezért végső soron azzal a következménnyel jár, hogy nézőpontunkat áttettük a strukturális alapintézmény (és strukturális intézmények) *reális történeti heterogenitásából* a strukturális alapviszonyhoz rendelt *szemléleti homogenitásba*.

A fentiek figyelembevételével olyan társadalomképhez jutunk, amelyben *egyetlen* strukturális viszony, a strukturális alapviszony formál-absztrakt kategóriájának segítségével szemléletessé tehető a történeti-konkrét-realitások sokszínűsége; feltéve persze, ha egy társadalomban valóban működik a fenti értelemben vett strukturális alapintézmény. Mivel azonban ennek előfeltétele az, hogy a produktív szféra termelésirányítói a termelőegységekben mobilizált termelőeszközöknek tulajdonosai legyenek, és ez egyáltalán nem áll minden társadalomra,

ezért *nem minden* társadalom vezethető le strukturális alapviszonyból. Ebből még egy következtetés adódik: nem minden társadalom termelőstruktúrája magyarázható meg úgynevezett *egyértékű szemléleti bázisról*. Ha nincs olyan strukturális alapviszony, amelynek szemléleti kategóriájában feloldható lenne adott társadalom termelőstruktúrája a maga egészében, akkor csak mint egyszerű strukturális viszonyok foghatók fel, amelyek külön-külön a termelőstruktúra elemzésének *csak egyfajta lehetséges* bázisát kínálják, ezért önmagukban nem kielégítőek. Ilyen esetben úgynevezett *többértékű szemléleti bázisra* van szükségünk.

Az automatizmus, amelyet fentebb a termelésirányítók mint magántulajdonosok akaratnyilvánításának lehetséges fórumaként tüntettünk fel, a tőkés termelésben a piac, amelybe foglalt csereviszony az értékviszony mint tárgyiassággal rendelkező strukturális alapviszony külsődlegessé válásának termékeként jeleníthető meg. A tervgazdálkodás Kelet-Európában meghonosodott típusa nem teszi lehetővé, hogy olyan strukturális alapintézmény jöjjön létre, amely megfeleltethető lenne egyetlen strukturális alapviszonynak. Piacgazdaság ugyan létezik, de mivel a termelés végső soron politikai maximákra van alapítva, pontosabban arra a várakozásra, hogy az egyetlen központból megszervezhető, ezért a termelési feltételek mint dolgok feletti rendelkezés nem válhat általánossá, ily módon pedig a strukturális alapintézmény mint a redistributív központtól viszonylag független generáló intézmény elkülönülése sem válik lehetővé. Ezért nélkülözni vagyunk kénytelenek az egyetlen strukturális alapviszonyba foglalható végső magyarázó elvet, ami nem egyszerűen az egyetlen szubsztanciára visszavezetett gondolkodásmód kerülését jelenti, hanem annak tudomásulvételét, hogy a kelet-európai tervgazdaságok termelőstruktúrájának *nincs* egyértékű szemléleti bázisa.

Ha egy társadalom termelőstruktúrája leírható egyértékű szemléleti bázisról, akkor elvileg nincs szükségünk integrációs kategóriákra, bár ez nem azt jelenti, hogy azok ne lennének ebben az esetben is alkalmazhatók. A tőkés termelőstruktúra is megragadható integratív sémákban, mivel a piacnak mint strukturális alapintézménynek megfeleltethető az önszabályozó integráció elve, ha pedig a piac monopolisztikus ellenőrzés alá kerül, illetve az értékátvitel realizálásához a politikum közvetlen igénybevétele válik szükségessé, akkor ez megmagyarázható a redistributív integráció valamely változatával. Ebben a gondolkörben az önszabályozó integráció alkalmazása *nem vezet többhöz*, mint a piaci gazdálkodás felfogásához, ha ellenben a piaci viszonyt az értékviszonyban mint strukturális alapviszonyban oldjuk fel, *magának az értékviszonynak a talaján* értelmezhetővé válnak azok a gazdaságon kívüli kényszert behozó nem piaci intézmények is, amelyek ugyancsak az értékviszony külsődlegessé válásának, másfelől közelítve az árugazdaságnak a termékeként foghatók fel. Az ilyen értelmezés arra a belátásra alapítható, hogy az értékviszonyban feloldott tőkés termelőstruktúra nemcsak tisztán a piaci, hanem a monopolisztikus és a politikai befolyás alatt álló gazdálkodás egyes viszonyait is képes magába foglalni.

A jelzett úton olyan gondolatmenetre támaszkodhatunk, amelyben az áruviszony fogalmába beleférnek a piaci és a monopolisztikus-átpolitizált termelési viszonyok is, ezzel szemben az önszabályozó integráció kategóriájában *csakis a piaci viszonnal azonosított* áruviszonyt vagyunk képesek megragadni, a monopolisztikus-politikai kötöttségű gazdálkodás viszonyait pedig *csak a redistributív* integrációban adhatók meg.

A tőkés termelőstruktúrában működik a piac strukturális alapintézménye, ezért azt leírhatjuk egyértékű szemléleti bázisról, következésképpen az integrációs kategóriák *zárójelbe tehetők*. Ezt figyelembe véve a tőkés áruviszony nem azonosítható a tőkés piaci viszonyokkal, hanem úgy kell azt felfognunk, mint az értékviszony és a monopolisztikus-átpolitizált viszonyok egységét. E szélesebb értelemben vett áruviszony fogalmára azonban csak addig alapíthatjuk elemzésünket, amíg a tőkés termelést *önmagában* szemléljük. Ha azonban olyan *történeti* képződményként fogjuk fel, amely struktúraváltásokat foglal magába, mégpedig az abszolutisztikus redisztribúció uralmát követő kapitalizmusba, vagy abból a technostrukturális^a redisztribúción nyugvó állammonopolizmusba, akkor az integrációs kategóriák már kikerülhetetlenek, mert a társadalmi mozgások történetiségének (összetettségének és kontinuitásának) értelmezéséhez nélkülözhetlenné válnak.

A kelet-európai tervgazdaságok termelőstruktúrájának nincs strukturális alapintézménye, következésképpen nem értelmezhető egyértékű szemléleti bázison, hanem – integratív sémákra alapított – többértékű szemléletre van szükségünk. Éppen ezért azt sem tehetjük meg, hogy a ténylegesen létező áruviszonyt az értékviszonyra vezessük vissza. Ebből adódóan az áruviszony *csak az önszabályozó integráció kategóriájában felfogott* piaci viszonyként lesz meghatározható. Mivel az áruviszonynak a politika általi korlátozottságára kell összpontosítani figyelmünket, ezért a politikum nem oldható fel az (értékviszonyra alapított) áruviszonyban mint alapmeghatározottságban, ellenkezőleg: a (piaci viszonyra redukált) áruviszonyt kell visszavezetnünk a politikai maximákból levezetett termelési viszonyra mint alapmeghatározottságra.

INTEGRÁCIÓS KATEGÓRIÁK BEVEZETÉSE A TÖRTÉNETI ÁTMENETEK ÉRZÉKELTETÉSÉRE

Az integrációs rendszer kategóriája – éppúgy, mint a termelési módé – az adott társadalmat a történeti különösség kiemelésével jellemzi: vannak olyan társadalmak, amelyekben a redisztribúció valamely formája, és olyanok, amelyekre az önszabályozó integráció nyomja rá bélyegét. Az integrációs kategóriák alkalmazása a történeti cezúrának egy olyan szemléletéből táplálkozik, mint amit már jeleztünk a marxi történetfelfogás kapcsán a bevezető részben. Redisztributív és önszabályozó integráció megkülönböztetése ugyanis szintúgy arra a munkahipotézisre alapítható, mint Marxé, miszerint a polgári átalakulás minden korábbihoz képest nagyobb jelentőségű struktúraváltás, csak ebben a fogalmi körben ez nem úgy ragadható meg, mint olyan változás, amelynek folyamán a termelőeszközök feletti rendelkezési lehetőségek kivonhatók a tulajdon közvetlen politikai tételezettségéből, hanem úgy, hogy először alakul ki olyan társadalom, amelyben az önszabályozó integráció válik meghatározóvá a redisztributív rendszerekkel szemben.

A termelési mód marxi fogalmára és az integrációs kategóriákra alapított szemlélet közös abban a felismerésben is, hogy strukturálisan homogén társadalmak nem léteznek. Az, hogy nem gondolható el olyan társadalom, amelyben csak egyetlen integrációs rendszer működne, a marxi történelemszemléletben a következőképpen jelenik meg: „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai

ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melybe az összes egyéb színek bele vannak merítve, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát.”⁹ A „különös éter” marxi felfogása nemcsak különböző termelési viszonyok együtteseinek egyidejű jelenlétét feltételezi adott társadalomban, de általában azzal az igénnyel is fellép, hogy ezek közül valamelyiket kiemelve mint meghatározó együttest. Nincs ez másként az integrációs szemléletben sem, amely adott társadalomban uralkodó integrációkat keres, és ehhez képest kutatja a kiegészítő integrációkat.

A termelési viszonyok együttese – mint láttuk – nemcsak integrációs sémákban adhatók meg, hanem a strukturális alapviszony (és strukturális viszonyok) szemléletében is. Ugyancsak jelezhetők mindkét fogalmi körben a feltételezett kitüntetett és közönséges együttesek, utóbbi esetben azonban nem uralkodó és kiegészítő integrációk gondolhatók el, hanem – ami máshonnan megközelítve ugyanaz – a strukturális alapintézménnyel összhangban álló strukturális alapviszony és az attól eltérő meghatározottságú strukturális viszonyok. Mégis különbözik e két megközelítési mód abban, hogy míg uralkodó integráció (egészen cseppfolyós történeti átmeneteket leszámítva) elvileg minden társadalomban elképzelhető, addig strukturális alapviszony nem mindenütt, csak ott, ahol létezik strukturális alapintézmény, amely önmagában képes átfogóan biztosítani a (produktív) termelésirányítóknak a legfelső politikai központtól mért viszonylagos függetlenségét.

A strukturális alapviszony ebben a felfogásban az uralkodó integrációhoz képest *szűkebb* kategória, mert nem elegendő feltételeznünk a társadalmi tagozódás jellegét megszabó kitüntetett termelési viszony-együttes egyneműségét, hanem azt is megkívánjuk, hogy *egyedül* e kitüntetett különösség szemléleti keretei között feloldható legyen az adott társadalomban érvényes, történeti konkrétságokban megragadható strukturális képződmények sokféleségének teljessége. Lehetnek eszerint olyan társadalmak (elvileg a nem kapitalista társadalmak), amelyek úgy ábrázolhatók struktúraalkotó rendszerekben, hogy valamelyik közülük meghatározó jelentőségű, azaz uralkodó integrációként is felfogható, de nem lehet strukturális alapviszony.

Most már a termelési mód és az integratív kategóriák alkalmazási lehetőségeinél maradván észrevehető, hogy a marxi és az integrációs rendszerekre alapító szemléletmód egyaránt igényt tart valamely strukturális rendszer-elem kiemelésére, s ezáltal közös (történetileg különös) kategória alá vonja adott történelmi tér és idő társadalmait. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi tagozódás elemzésének mindkét útján szemléleti kategóriákhoz jutunk, amelyek szerepe azonban különbözik az elméletalkotás folyamatában. Az integrációs rendszer nem olyan egyértelmű iránymutató a történeti fejlődésmentek megítélésében, mint a termelési mód, mert annál tágabb fogalom (jóllehet az integrációs kategóriánál behatároltabb, a termelési mód fogalmánál mégis tágabb értelmezési lehetőséget enged meg a strukturális viszonyok és intézmények felfogása). Az integrációs kategóriák a gazdálkodás és kultúra két alapvető típusára vonatkoznak (szubsztantív és piacgazdaság – materiális és formális racionalitás), de *nem normatív* érvénnyel: adott társadalomban feltételezett integrációs rendszerek jelenlétéből még nem következtethetünk a történelmi haladottság fokára. Ez persze nem jelenti azt, hogy az integratív kategóriák alkalmazása elvileg ne tenné lehetővé olyan strukturális alakváltások érzékeltetését, amelyek megfeleltethetők a marxi termelési módokkal jelzett különösségeknek, illetve történeti fejlődésmenteknek.

Redisztribúció kialakítása a legalapvetőbb, mindenütt jelenlevő szükséglet, egyszerűen azért, mert anyagi és szellemi javak központosítására a társas szervezettség minden szintjén szükség van. Nincs okunk azonban elvetni azt a feltételezést sem, hogy az árutermelés és a termelőeszközök feletti individuális rendelkezés, következésképpen az önszabályozó integráció kezdeményei is igen korán kibontakoztak. Ez összhangba hozható azzal a marxi elgondolással, hogy egyfelől adottak a közösségi (reálisan nézve közvetlenül átpolitizált) keretek, azaz a tulajdon gazdaságon kívüli feltételezettsége, másfelől azonban jelen van az individuum azon törekvése is, hogy kilépjen a természet adta közösség bornírtságából és kiküzdje nyilvánosan elismert szilárd viszonyát a központi hatalomhoz, megteremtse a termelési feltételek mint dolgok feletti rendelkezés materiális alapjait. Marx a történelem dinamikáját éppen abból vezeti le, hogy az „emberi meglét” szerves feltételeitől (a termelőeszközök politikailag megszervezett közösségben való tulajdonlása) miként válik el a „tevékeny meglét” (az a munka, amely individualizálni képes a termelőeszközök feletti rendelkezést).¹⁰

A társadalmi tagozódás integrációs rendszerekre alapított leírása hasznos lehet a további elemzésben, a történeti szemlélet azonban többet követel: olyan alapálást kell felvennünk, amelyen a szemlélt integrációk a történeti fejlettségnek *nem azonos fokán* jelennek meg. Az egyes struktúraalkotó rendszerek eltérő történeti fejlettségének érzékeltetésére alkalmas kategóriák kidolgozásában figyelemmel kell lennünk a strukturális érvényű és az életviszonyok egyszerű empirikusan mérhető különbségeiben rejlő csoportszerkezetek megkülönböztetésére.¹¹ Az előbbire vonatkozó, azaz funkcionális szemlélettől várható az érdemi elemzés, de fontos annak kiemelése is, hogy új strukturális kezdemény feltűnése idején a struktúráváltás először az egyszerű differenciálódás síkján értelmezhető, aminek nem a funkcionális, hanem a gradációs szemlélet felel meg. A struktúráváltás itt jelzett menetével magyarázható például az, hogy Eduard Bernstein korában a dekapitalizálódást előrevetítő strukturális kezdemények még csupán az életviszonyok statisztikai jegekkel megadott különbségével határozhatók meg, mert ekkor még csak ezek tűnnek ki. A Bernstein-típusú struktúráképpen ezért az új integrációs rendszer egyszerű differenciációs dimenziója már benne foglaltatik, az intézményes-funkcionális tagozódás azonban még nem, mert az még nem válik jól kitapinthatóvá.

Funkcionális és gradációs struktúrákép megkülönböztetése önmagában még nem alkalmas történeti átmenetek érzékeltetésére, mert az életviszonyokban rejlő különbségek tisztán pozitivistá alapon való meghatározása módszertanilag *nem összevethető* az intézményesült, azaz hatalmi tartalommal telített struktúrák szemléletével. Ezért a differenciálódás egyszerű pozitivistá alapon megközelíthető formájától elválasztható az úgynevezett *dinamikus differenciálódás*. Ezen analitikus szempontot kell értenünk, amelyben fogalmilag megragadható az, hogy az integrációs kategóriák szerinti termelési viszonyok együtteseibe besorolt egyes makrocsoportok nem csupán a meztelen életviszonyokban különböznek egymástól, hanem strukturális pozíciójukban is, de ez utóbbi szempont szerinti különbözés nem kifejtett, mert lehetséges, hogy egy új típusú struktúrálódás még csak kezdeményeiben bontakozik ki, vagy esetleg éppen már letűnőben van a strukturális pozícióknak ezen az alapon figyelembe vehető elrendeződése.

E kategória bevezetésének végső indokát az adja, hogy strukturális megoszlások sora jöhet létre valamely társadalomban (különösen átmenetek idején), amelyek gradációs alapon nem közelíthetők meg, mert strukturális értékű fejlemé-

nyek, de tisztán funkcionálisan sem, mert *csak félig* kifejtettek, ugyanis az e dimenzióban felfogott termelési viszonyok partikuláris érdekeltségen alapulnak. Ebben az esetben csak kiegészítő integrációk (pontosabban dinamikus differenciációs rendszerek) lelhetők fel, amelyeknek intézményesültségi foka még kezdetleges vagy már leépülésre utaló. A fő strukturális iránytól eltérő tartalmú intézmények még embrionálisak vagy már előregedtek, a formalizáltság magasabb fokára még nem jutottak vagy már lecsúsztak onnét, mert az uralkodó értékrendhez még vagy már nem kapcsolódnak közvetlenül.

Adott társadalom integrációs rendszereinek harmonizálása vagy éles különözése jól jellemezhető a strukturális és dinamikus differenciálódás összevetésével. Létezhetnek olyan helyzetek, amikor a (valamely formában megjelenő) redisztribúció vagy az önszabályozó integráció képes a kiegészítő idegen integrációkat oly mértékben maga alá rendelni, hogy a közönséges strukturális és a dinamikus differenciációs tagoltság lényegében egybeesik, máskor viszont (történeti átmenetet jelző struktúraváltások idején) erőteljesen fejtik ki hatásukat a kiegészítő integrációk. Ekkor a – kétféle megközelítésben felfogott – struktúraalkotó rendszerek inhomológiája (inkonzisztenciája) a jellemző. Az átmenetiség felé mutató (kibontakozóban levő vagy már előregedett) társadalomban éles az inhomológia, az évszázadokon keresztül stagnáló vagy másfelől a klasszikus érettség állapotában levő társadalomban viszont szinte teljes a homológia.

Az állammonopolizmusban Nyugaton és a tervgazdaságban Keleten ugyan az önszabályozó integráció a politika közvetlen befolyása alá kerül, de nem számolódik fel, hanem olyan kiegészítő integrációkat éltet, amelyek lépten-nyomon keresztezik a redisztributív hatalmak törekvéseit. Az antikvitás és a hűbériség strukturális alakzataihoz hasonlóan a 20. századi európai típusú társadalmak tagozódásáról is megállapítható a szembeszökő inkonzisztencia, mégis eltérő a kétféle közegben kimutatható történelmi mozgások iránya: a prekapitalista struktúrák az önszabályozó rendszer kiteljesítése felé haladnak, a mai társadalmaknak viszont a közvetlen politikai ellenőrzés alá vetett, de mégsem nélkülözhető piaci gazdálkodás harmonikus beépítése okoz gondot, miközben a redisztributív hatalomszervezés tökéletesebb formáira várnak.



Az itt felvetett kérdések nem arra irányulnak, hogy *valóságosan* milyen az a társadalmi berendezkedés, amelyben élünk, hanem arra, hogy ez – a marxi társadalomelméletre támaszkodva – milyen *szemléleti irányból* közelíthető meg. A szemléleti bázis egy- vagy többértékűsége nyugvó alternatív látásmód sajátos irányba tereli gondolkodásunkat. Ha a valamely társadalomban megszilárdult osztályviszonyokat akarjuk megmagyarázni, akkor vagy azt tapasztaljuk, hogy az osztálylét és a társadalom tagjainak osztálytudata világosan kifejeződik a mindennapok világában, vagy pedig mindennek elfedettséget észleljük. A tervirányítás folyamatában kialakuló termelési viszonyokra pontosan az a jellemző, hogy *a köznap* érintkezési módok mozaikja *elfedi annak alapzatát*, mert – nyilvánosan elismert szabad mozgástér hiányában – rejtve maradnak a társas viszonylatok kialakításában közreható erők és ellenerők. A társadalom struktúrája min- *tegy megkettőzi* önmagát: *a mindennapi lét hierarchikus és az osztálylét dichotomatikus* viszonylataiban egyaránt megnyilvánul.

Egy társadalom osztálydichotómiában való láttatása a marxista struktúrakuta-

tás alapkérdése, kénytelenek vagyunk azonban ehhez *még egy* alapkérdést, az osztálydichotómia materiális alapjaira vonatkozó kérdést kapcsolni. Ebben az esetben arra keresünk választ, hogy egy konkrét társadalom struktúrája, amely a valóságban mindig heterogén, megmagyarázható-e *egyetlen* strukturális viszonylatból. Ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalom osztálypolarizáltsága nyíltan kifejeződhet. Más esetben rá vagyunk kényszerítve többértékű szemléleti bázis alkalmazására, így aztán az elvileg felállított osztálydichotómia *külön elméleti igazolásra* szorul. Eppen ez érvényes a kelet-európai tervgazdaságok társadalomstruktúráira.

Az így kijelölt kutatási irányt követve szembe kell néznünk azzal a veszéllyel, hogy az elemzés túlnyomórészt *állapotok* és nem annyira a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését jelző mozgásirányok rögzítésére irányul. Mégis úgy tűnik, hogy az ilyen egyoldalúság nem elsősorban szubjektív indíttatásból származik, inkább a kutatás tárgya kívánja meg a strukturális helyzetek aprólékos körülírását (és teszi másfelől nehezen érvényesíthetővé a funkcionális szempontokat). A marxi értelemben vett tőkés termelés klasszikusan kiérlelt intézményeihez képest a 20. századi (különösképpen a kelet-európai) strukturális alakzatokban szembetűnőek a köztes és átmeneti helyzetek. Élesen elválik ezért egymástól a gradációs és funkcionális megközelítés; megnő a hitele a *leíró* elemzéseknek és csökken a bizalom az *átfogó teleologikus* elméletek, általában a *normatív* megközelítés iránt, különösen ha az történeti képződmények egyetlen szubsztanciális magyarázó elvhez rendelt hierarchikus sorának kialakítását célozza. Az integratív kategóriák a maguk sajátos szempontjaival segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy a marxista társadalomelmélet gazdagítható legyen a tőkés termelés klasszikusan kiérlelt intézményein kívüli érvényességi körben is.

JEGYZETEK

¹ Az integrációs rendszerek kategóriái, így a redisztribúció fogalma először *Thurnwald* kezdetleges társadalmakat elemző fogalomtárában bukkannak fel, szélesebb körben ismertté azonban csak akkor válnak, amikor *Polányi* e sémákra támaszkodva szisztematikus módszertan kialakítását kísérli meg: „Egy piaci rendszerben a dolgok (»árúk« – természeti erőforrások, föld, javak és szolgáltatások) a legkedvezőbb sebességgel mozognak az árszabályozó piacok önszabályozó rendszerében – az árucseré átfogó integratív sémájában, mely kizárólag a mi korunk sajátja (A). A reciprocitás feltételezi, hogy a dolgok két vagy több szimmetrikus elhelyezkedésű személy vagy csoport között mozognak (B). A redisztribúció posztulátuma a központosítás, vagyis az, hogy a dolgokat közvetlenül vagy közvetve egy központból allokálják (kisebb mértékben ez történik a mindenütt jelenlévő paraszti háztartásban is) (C). A három alapvető séma strukturális következménye az árszabályozó piacok rendszere, az intézményes szimmetria, ill. az intézményes központosítás.”

Polányi Károly: A »gazdasági« két jelentése Carl Mengernél. In: *Polányi Károly*: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó 1976. 286–287. old.

² A mai társadalmi alakzat megtartotta ugyan a magántulajdont, miként a piacnak megfelelő politikai struktúrát is – véli J. A. Schumpeter –, általánosságban mégis a tőkés rend „omladozó falairól” (bröckelnde Mauern) beszélhetünk, mivel a magántulajdon és a szerződési szabadság intézményét egyre hevesebb támadások érik. *J. A. Schumpeter*: Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie. Bern 1946. 228. old. E folyamatban megítélése szerint „... a gazdasági struktúra hallatlan mértékben forradalmasítja magát, de belülről kiindulva (von innen heraus) ...”. Ezt a jelenséget nevezi „alkotó rombolásnak” (schöpferische Zerstörung). Ugyanott, 137–138. old.

Paul Boccara a kapitalista struktúra továbbélésével együtt feltételezi az annak ellentmondó, azaz dekapitalizációs fejleményeket. A klasszikus kapitalizmushoz képest nem egyszerűen alakbeli módosulást lát, hanem tartalmi átalakulást. Tekintettel van arra, hogy egyre növekvő szerepet töltenek be azok a vállalatok, amelyek materiálisan fejlődnek, dacára annak, hogy vajmi kevésbé rentábilisak vagy éppen deficitesek. Másfelől pedig úgy észleli, hogy új termelészközök beállítása egyre kevésbé függ attól a követelménytől, hogy profitot hozzon. Megítélése szerint az állami finanszírozás semmiképpen sem minősíthető a társadalmi struktúra másodlagos megnyilvánulásának, hanem abban valódi strukturális átalakulást kell látnunk, amely új intézményrendszer megjelenésével is együtt jár. *Paul Boccara*: Állammonopolizmus, kapitalizmus, tőkefelhalmozás és a termelési állam finanszírozása. In: Állammonopolista kapitalizmus. Szerk.: Gönczöl F. Budapest 1970. 48–50. old.

- ⁵ *Carl Menger* a gazdaságtan tárgyát első megközelítésben az elégtelen eszközök allokációjában adja meg, ezen azonban felülemelkedik, amikor kifejti, hogy a gazdaság két alapvető irányban működik: az egyik a piaci esélyekre kalkuláló gazdálkodási, a másik a technookonómiai (economizing – economic, sparend – wirtschaftend). Mengert értelmezve Polányi nagyon szemléletesen a formális gazdaság fogalmát a szillogizmus, a szubsztantív gazdaságét a gravitáció törvényéhez hasonlítja, érzékeltetve, hogy míg előbbi csak különös, addig az utóbbi ehhez képest általános érvényű. (*Carl Menger*: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien 1923² 277. old. Polányi elemzését Menger e munkájáról lásd a már hivatkozott dolgozatában). Az említett hasonlatok *A gazdaság mint intézményesített folyamat* című tanulmányában találhatók. In: *Polányi Károly*: Id. mű, 229. old.

A kapitalizmus, a piaci formák kiteljesedése, másfelől ezeknek a 20. század elejétől tapasztalható egyre erőteljesebb korlátozottsága arra készíti a szociológiát, hogy különbséget tegyen a formális és a materiális racionalitás gyakorlata között. Előbbit *Max Weber* a piaci cselekvés szerves folyamánként értékeli, utóbbit pedig a tőkés termeléstől elkenyáródó, más típusú társadalmi cselekvés talaján véli értelmezhetőnek. Lásd *Max Weber*: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1922. 44. old., továbbá uő.: *Gazdaságtörténet*. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 9., 13. és 22. old. A későbbiekben (G. Simmel mellett) *Karl Mannheim* fejleszti tovább – alapvetően Weberrel egyezően – a racionális cselekvés szociológiai tipizálást taglaló kategóriákat. *Karl Mannheim*: *Man & Society. In an Age of Reconstruction*. London 1940. 53. és 61–62. old.

- ⁶ „Elavult piaci gondolkodásunk”. In: *Polányi Károly*. Id. mű, 131. old. Megítélése szerint az a felfogás, amelynek értelmében a társadalom intézményeit a gazdasági rendszer határozza meg, a piacgazdaságra vonatkozóan érvényes, a múltra nézve azonban anakronizmus, a jövőt illetően pedig pusztá előítélet. „Osztályérdek és társadalmi változás”. In: *Polányi K.* Id. mű, 125. old.

- ⁷ A civil társadalomra, annak a politikai államtól való viszonylagos elkülönültségére lásd *Karl Marx*: A zsidókérdéshez. Marx–Engels Művei 1. köt. Budapest 1957. 353., 356–357. és 369–370. old. Továbbá *Karl Marx*: A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája. Ugyanott, 233–234. old.

- ⁸ A termelési viszony mint „a termelési feltételek tulajdonosai” és a „közvetlen termelők” közötti „uralmi-szolgasági” (függőségi) viszony kifejtésére lásd *Karl Marx*: A tőke. III. köt. Budapest 1967. 759. old. A dologi és személyi függőség közötti különbségtételre *Karl Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx–Engels Művei 46/I. köt. Budapest 1972. 74–76. és 80–81. old.

- ⁹ A formál-absztrakt (másképpen az úgynevezett szemléleti) és ezzel szembeállítva a történeti-konkrét kategóriákról, illetve ezek megkülönböztetéséről *N. Poulantzas* a következőket fejti ki: „Az lehet mondani, hogy a szó szoros értelmében véve csak reális és konkrét egységek léteznek mint ismereti tárgyak (a német szövegben „Einzelobjekte” – D. D.). A gondolkodási folyamat végérvényes célja ezen objektumok megismerése: Franciaország vagy Anglia fejlődésének meghatározott időpontjában. Mégis ezek az objektumok az ismeret számára nem kezdettől fogva adottak mint olyanok, mivel egy konkrét objektum konkrét megismerése éppen egy olyan folyamat eredménye, amelyet Marx „a meg-

határozottságok sokoldalúságának szintéziseként” jelölt meg. Egyébként a gondolkodási folyamat nem mindig irányul közvetlenül ezekre az objektumokra, még ha annak célja és aktuális értelme (tulajdonképpen „ittléti célja”; a német szövegben: „Daseinszweck” – D. D.) éppen a reál-konkrét objektumok megismerése is: a gondolkodási folyamat éppúgy irányulhat absztrakt-formál objektumokra, amelyek szűk értelemben véve egyáltalán nem is léteznek, amelyek azonban mégis a reál-konkrét objektumok megismerésének előfeltételét képezik.” *N. Poulantzas*: Politische Macht und gesellschaftliche Klassen. Frankfurt 1975⁹ 13. old.

⁹ A technostruktúra értelmezésére lásd *John Kenneth Galbraith*: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. A technostruktúrán olyan vállalatvezetői pozíciót ért, amelyben a vállalat nem maximális nyereségre törekszik, hanem a szervezetet akarja sikerre vinni, ezért tulajdon és vezetés elválík egymástól. (15–152. és 156. old.)

⁹ *Karl Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Id. kiad. 32. old.

¹⁰ Ugyanott, 374–375. old.

¹¹ A mai szociológiában már közismert az a módszertani alapvetés, amelyet körülbelül egy időben végzett el *Dahrendorf* és *Ossowski*. *Dahrendorf* „réteg” és „osztály” fogalmait állítja egymással szembe, előbbi deskriptív, utóbbit analitikus érvényességhez kötve. (*Ralf Dahrendorf*: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft. Stuttgart 1957. IX. és 144. old.) *Ossowski* ugyancsak kétféle osztályszemléletet különböztet meg. Az első esetben csak a vagyon mértéke szerinti megoszlásra vagyunk tekintettel, ami gradációs sémákban jeleníthető meg, a második esetben viszont már figyelembe vesszük az osztályok közötti függőségi viszonyokat, ezért funkcionális szemlélethez jutunk. *Stanislaw Ossowski*: Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein. Neuwied/Rhein, B.-Spandau, 1962. 58–59. old.

MOST JELENT MEG

A FIATALOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA ÉS BIOLÓGIAI FEJLŐDÉSE

Kb. 20 ív, 69,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA
MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

BRANA MARKOVIĆ

Szociáldemokraták és szocialisták a hidegháború és az enyhülés között*

1. A nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó koncepcióit és külpolitikáját vizsgálva az első felmerülő kérdés az, hogy létezik-e egyáltalán a nemzetközi kapcsolatoknak egységes szociáldemokrata koncepciója, mint a mozgalom egészének stratégiája. Először is leszögezhetjük, hogy a II. világháborút követő időszakban szinte az összes szociáldemokrata és szocialista párt külpolitikai állásfoglalásaiban általános közös vonásokat fedezhetünk fel. Ilyen vonások a béke megőrzésének és megerősítésének mint nemzetközi tevékenységük céljának proklamálása, valamint annak hangsúlyozása, hogy országaik az úgynevezett nyugati világhoz tartoznak. E pártok és a Szocialista Internacionálé minden programdokumentumukban „a világbéke megőrzését mint minden demokratikus szocialista legfontosabb feladatát” hangsúlyozzák,¹ tekintet nélkül a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének különböző szakaszaira és az ilyen általános állásfoglalás tényleges tartalmára. Másrészt e pártok mindegyike saját és országa érdekeit elsősorban a szó legszélesebb értelmében vett nyugati világhoz köti, tekintet nélkül országának a nyugati szövetség intézményeihez való formális vagy tényleges kötődésére és a pártok között a nemzetközi kapcsolatok általános megközelítésében mutatkozó különbségekre. Ez természetesen nem jelenti, hogy nem létezik más közös nevező a szociáldemokrata és szocialista pártok – legalábbis többségének – nemzetközi kapcsolatokról kialakított állásfoglalásaiban, de az előzőekben említett két vonás mindenképpen a leglényegesebb.

Ezen általános közös paraméterek keretében azonban Nyugat-Európa szociáldemokrata és szocialista pártjai között *szinte mindig léteztek meghatározott – néha jelentős – különbségek az egyes konkrét kérdések megítélésében és a nemzetközi kapcsolatok általános megközelítésében*. Ezek a különbségek a múltban és napjainkban is azon országok különböző nemzetközi helyzetéből adódnak, melyekben e pártok tevékenységüket folytatják. Eltérően ítélik meg a tömbökhöz való viszonyukat aszerint, hogy országaik NATO-tagok, NATO-n kívüli országok vagy semleges státust élvező országok, meghatározott európai válsághelyzetek

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány a *Medjunarodni radnicki pokret* című belgrádi folyóirat 1984/4. számában jelent meg.

közvetlenül érintik-e országait, vagy bizonyos értelemben az események periferiájára szorulnak stb. Amikor azt állítjuk, hogy e pártok között a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika konkrét kérdéseinek megközelítésében különbségek vannak, le kell szögeznünk, hogy ezek a különbségek a II. világháború óta eltelt időszak egészében sohasem voltak antagonisztikusak, nem váltottak ki konfliktust: a különbségek egy „közös családon” belül jelentkeztek.

Sok szociáldemokrata és szocialista pártnak azzal az alapvető tulajdonságával összhangban, hogy a párt inkább különböző irányzatok koalíciója, semmint szervezetileg szilárd politikai párt, megállapítható, hogy a nemzetközi kapcsolatok szférájában a pártokon belüli irányzatok és csoportok között is ellentétek vannak, melyek néha megkérdőjelezik saját pártjuk alapvető állásfoglalásait is.

A szociáldemokrata és szocialista pártok külpolitikai koncepcióinak másik alapvető vonása, hogy *hiányzik e pártok nemzetközi kapcsolatainak bármilyen rendszerbe foglalt elmélete, ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó doktrínáik állásfoglalásai és program jellegű céljaik között csak egészen érintőleges kapcsolat áll fenn*. Megállapítható, hogy e pártok döntő többsége program jellegű dokumentumaiban a nemzetközi kapcsolatoknak rendkívül kis helyet szentel. Ezekben a programokban a külpolitika „céljaira és kereteire” vonatkozó szűkös és végtelenen általánosított megfogalmazások a „szintézist” szolgálják, vagyis az átfogó gondolatok összessége lehetővé teszi, hogy „megteremtsek a párt meggyőződésének és céljainak egységét, függetlenül a párt egyes részei között meglevő különbségektől”². Ilyen elvek és ideálok alkotják a politikai akciók és a konkrét nemzetközi események közvetlen megítélésének, a „pillanat szükségleteinek” kereteit. Az elvek általános jellege lehetővé teszi, hogy a gyakorlatban „alkalmazhatók legyenek” a konkrét állásfoglalásokban és a nemzetközi kapcsolatok általános megközelítéseiben bekövetkező fordulatok esetén. Az előbbi vonásokhoz szorosan kapcsolódik a szociáldemokrata és szocialista pártok többségének kifejezett pragmatizmusa, a napi külpolitikával és a konkrét nemzetközi eseményekkel való foglalkozás és a saját nemzeti érdekek képviselésében és védelmében tanúsított „nagyfokú realizmus”.

A harmadik alapvető vonás, hogy a legtöbb szociáldemokrata és szocialista párt, valamint a Szocialista Internacionálé *külpolitikai koncepcióinak és gyakorlatának hosszú távú evolúciójában diszkontinuitást figyelhetünk meg*. Itt meg kell különböztetni a „pozitív diszkontinuitást”, amelyet többek között a nemzetközi kapcsolatok általános légkörében az ötvenes évek közepétől fokozatosan bekövetkezett változás váltott ki, és a hidegháborútól az enyhülési politikához vezetett. Ez az irányzat a nemzetközi helyzetnek a hetvenes évek végén bekövetkezett újbóli kiéleződése ellenére napjainkig megmaradt e pártok külpolitikai evolúciójában, bár egyes esetekben az általános orientációban nagyobb fordulatokhoz, sőt szakadásokhoz vezetett.

2. *A negyvenes évek végén – a világ tömbökre szakadásának és a hidegháború eluralkodásának idején – a nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok döntő többsége a nyugati katonai és politikai tömb mellett kötelezte el magát*. Az akkori szociáldemokrácia vezető pártjai nemcsak elkötelezték magukat a „nyugati szövetség” mellett, hanem a nyugati „szabad világ” tömbintézményeinek megteremtői, valamint a hideg- és forróháború megvalósítói közé tartoztak.³ Sok szociáldemokrata és szocialista pártnál ebben az időben kifejezett anti-kommunizmus volt tapasztalható, amely egyrészt kifejeződött az – időnként agresszív – támadásokban mindennel szemben, ami a „vasfüggöny” túloldalán van,

másrészt abban, hogy „saját” nemzeti kommunista pártjaikat „árulással”, „egy idegen hatalom érdekeinek szolgálatával” vádolták. A tömbök legélesebb szembenállásának idején és a hidegháború legfeszültebb időszakaiban *az egyes pártoknak a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó globális megközelítésében jelentős különbségek is mutatkoztak.* Az úgynevezett nyugati világhoz való kötődés fokát és különösen az elkötelezettséget tekintve, nemcsak a semleges státust megőrző országok (Svédország, Finnország, Ausztria) pártjai között voltak különbségek, hanem azok között is, amelyek elfogadták országaiknak a nyugati tömb intézményeihez való csatlakozását (a dán szociáldemokraták és a Norvég Munkáspárt sohasem tartoztak a tömbök közötti konfrontáció és a hidegháború élharcosai közé).

A Szocialista Internacionálé is kifejezetten hidegháborús és nagyon agresszív antikommunista magatartást tanúsított, ami abban az időben a legkifejezettebben tömbpárti és antikommunista szociáldemokrata pártok majdnem teljes dominanciáját mutatta a szervezeten belül.

3. A feszültség enyhülésének első éveiben, amikor olyan törekvések mutatkoztak, hogy túllépjenek a hidegháborún és a durva, tömbök szerinti megosztottságon, *a szociáldemokrata és szocialista pártok többsége* – elsősorban az addigi hidegháborús orientációjú pártok – *nagy késéssel reagált a nemzetközi kapcsolatok új jelenségeire.*

Az európai és a világméretű viszonyokban végbement változások felismerése, olyan belső tényezők mellett, mint a baloldal erősödése a pártokon belül, a politizáló közvélemény és főleg a munkásosztály s az ifjúság nyomása, a (hideg)háborúellenes hangulat erősödése, tömeges békemozgalmak megjelenése Nyugat-Európában, a tőkés rendszerral szembeni kritika és a „szocializmushoz való visszatérés” irányzata, a doktrína és program jellegű koncepciók felújítására vonatkozó igény megjelenése a szociáldemokrata és szocialista pártok egy részénél *erősen hatott a fokozatos pozitív változások irányába e pártok nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó felfogásaiban is.* Az a domináns törekvés, amelynek lényege a liberális enyhülés volt, kilátásba helyezte Nyugat-Európa bizonyos izolációjának lehetőségét, és arra ösztönözte a (nemcsak a hatalmon levő) szociáldemokrata és szocialista pártokat, hogy aktívabban bekapcsolódjanak a nemzetközi történések folyamataiba, és új utakat keressenek Nyugat-Európa és saját maguk nagyobb világpolitikai szerepének biztosítása érdekében.

A hetvenes évek közepén még inkább kibontakoztak a korábban jelzett pozitív változások a szociáldemokrata és szocialista pártok többségének külpolitikai orientációjában. *E pártok síkraszálltak a hidegháború következményeinek meghaladása, az európai és a világméretű megegyezés és együttműködés feltételeinek kialakítása mellett.* Elmondható, hogy azóta e pártok többsége a nemzetközi közösségekben kialakítandó jobb kapcsolatok szükségességének egyszerű hangoztatásától eljutott odáig, hogy konkrét lépéseket és olyan kezdeményezéseket, intézkedéseket követelnek, melyekkel e politika meg is valósítható.

Az utóbbi tíz-egynéhány évben és napjainkban a nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok nemzetközi viszonyokra vonatkozó megközelítéseinek lényege egyre inkább abban az *aktív törekvésben* fejeződik ki, hogy túllépjenek a merev tömbpozíciókon, megszüntessék a hidegháború okait és következményeit, a bizalom és megértés domináljon a kapcsolatokban, csökkenjen a feszültség a világban, a konfliktusos helyzetek békés úton oldódjanak meg, megte-remtődjék a megértés és együttműködés politikája, *a nemzetközi politikai és*

gazdasági kapcsolatokban olyan demokratikus mechanizmusokat építsenek ki, melyekkel tartósan megoldhatóak a világközösség krónikus problémái és lehetetlenné teszik a hidegháború visszatérését. Ezzel kapcsolatban kifejezésre juttatják azon igényüket, hogy a béke megőrzésének kérdése, a konfliktusos helyzetek megoldása, a nemzetközi együttműködés ne csak két tömb meg egyezésével rendeződjön, hanem ismerjék el a tömbön kívüliek érdekeit és pozícióit, ne legyen kizárt a létező tömbök szűk korlátain kívül álló országok egyenjogú részvétele.

A nemzetközi kapcsolatok ilyen globális megközelítése nem mindig, nem minden pártnál és nem minden helyzetben egyformán érvényesül, mivel országaiuk fekvésének és érdekeinek, az adott rendszerben elfoglalt helyüknek, államaik katonai, politikai és gazdasági szervezetekhez való tartozásának és más tényezőknek alárendelve alakították politikájukat és szabályozták viszonyukat a nemzetközi kapcsolatok globális és egyedi problémáival kapcsolatban, amiből szintén különbségek adódtak közöttük.

4. Az erőteljes törekvés, hogy a merev tömbpozíciókon túllépjenek, hogy megvalósuljon a megértés és együttműködés politikája, melyben elismernék a tömbön kívüli álláspontokat és érdekeket is, a szociáldemokrata és szocialista pártok egy részénél nem jelentette a világ tömbökre való felosztásának teljes elutasítását. E pártok továbbra is hangoztatják a „nyugati szövetség” melletti elkötelezettségüket, támogatják a NATO-t, és amikor hatalmon vannak, maguk is oszlopos tagjai. Elkötelezettségük az Atlanti Szerződés mellett azonban napjainkban már más, mint a hidegháború idején volt. Induljunk ki a fejlett világnak és tömbjének politikai és gazdasági érdekeiből. A NATO-tagországok pártjai országuk NATO-hoz való tartozását nem tekintik az olyan politika és az olyan aktivitás akadályának, mely a tömbön kívüli vagy más tömbhöz tartozó országokkal kialakítandó megértéshez és együttműködéshez kedvezőbb feltételeket teremt. E pártok egy része az Atlanti Szerződést nem tekinti egyszerűen „a vasfüggöny másik oldaláról fenyegető veszéllyel szembeni szilárd védőbástyának”, hanem azt követeli, hogy a nyugati szövetséget változtassák „a védelem és az enyhülés eszközévé”.⁴ A NATO-tagországokban tevékenykedő szociáldemokrata és szocialista pártok (a Spanyol Munkáspárt és a görög PASZOK kivételével) továbbra is támogatják országaik részvételét ebben a tömbintézményben, mivel véleményük szerint a katonai tömbök között meglevő erőegyensúlyt a NATO-ból való kilépésük felborítaná. A NATO-tagországok egyes kommunista pártjai sem támogatják országaik kilépését e szervezetekből. Ugyanakkor sok szociáldemokrata és szocialista párt elvileg ellenzi a tömbök létezését, támogatja olyan körülmények kialakítását, melyek a tömbcsoporthoz tartozó országok közötti feszültséget csökkentik. Egyes pártok (dán, brit, holland) „a NATO és a Varsói Szerződés kölcsönös és egyidejű feloszlásának és ezen szövetségek helyett egy hatékony európai biztonsági rendszer kiépítésének”⁵ tézisét vallják, vagy annak szükségességét hangoztatják, hogy az enyhülés és „az együttműködés politikájával kell csökkenteni a tömbök konfrontációját” (német szociáldemokraták)⁶.

5. Sok szociáldemokrata és szocialista párt nem tartja helyesnek, hogy a két nagyhatalom domináns szerepet játszik a nemzetközi kapcsolatokban. Ezzel párhuzamosan felmerül az igény, hogy a nemzetközi együttműködés ne csak a tömbök közötti egyetértéssel keresztül érvényesüljön, hanem egyenjogú részvétel nélkül élvezhessenek a nemzetközi közösség további alanyai is. A nyugat-európai pártok a NATO keretében önállóbb státust és az egyenjogú partner szerepét kö-

vetelik Nyugat-Európa számára. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy törekvések szülessenek az *USA nyugati szövetségen belüli dominanciájának fokozatos megtörésére*, egy új viszonyrendszer kialakítására a nyugati szövetségen belüli új erőmegoszlás alapján. Az USA befolyásának csökkentésére, saját önállóságuk növelésére leginkább a mai szociáldemokrácia vezető erői törekuszenek.

Azok a pártok, melyek nem ellenzik országai kötődését a nyugati szövetséghez és a NATO-hoz, elsősorban biztonsági okokból támogatják „az Atlanti Szövetség politikai és stratégiai egységét”, nem vitatják az USA vezető szerepét az Atlanti Szövetségben, mivel úgy értékelik, hogy Nyugat-Európa további biztonsága elsősorban az USA-tól függ. Ugyanakkor Nyugat-Európa számára elengedhetetlennek tartják a nagyobb önállóságot biztosító státust és a vezető hatalommal szemben az egyenjogú partner szerepének kivívását. Szükséges, hogy Nyugat-Európa az USA-val fenntartott kapcsolataiban hangsúlyozza saját politikai, gazdasági érdekeit és felelősségét, mert vannak érdekkülönbségek és legalább gazdasági téren kialakult a kölcsönös függőség, ami az egyenjogú kapcsolatok alapja. Ezekből az eltérő politikai és gazdasági érdekekből adódnak a különbségek és összeütközések, amelyek a korábbi időszakban elképzelhetetlenek voltak. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az ellentétek sohasem váltak általános konfrontációvá és nem kérdőjelezték meg a nyugati szövetség létjogosultságát.

Az USA hegemon helyzetének vitatásában, Nyugat-Európa önállósodási törekvéseiben különbségek mutatkoznak az egyes szociáldemokrata és szocialista pártok között. Megfigyelhető az a törekvés, hogy az USA-nak a fentiek alapján elképzelt vezető szerepe mellett Nyugat-Európa számára valamilyen autonómiát vívjanak ki egy olyan együttműködés keretében, melyben az uniformizált közös politika és a szilárd atlanti egység „helyét” valamilyen „szerepmegosztás” venné át. Ez *megnyilvánul egyes problémákkal kapcsolatos eltérő álláspontok mind gyakoribb kinyilvánításában, az USA külpolitikája egyes aspektusaival szemben* tanúsított, gyakran kritikus hangvételben és az amerikai adminisztrációra nehezedő nyomásban, amely külpolitikája megváltoztatását akarja elérni.

A szociáldemokrata és szocialista pártok ellenzik, hogy az USA beavatkozzék országaik belügyeibe⁷, többé-kevésbé sikeresen ellenállnak az USA azon törekvéseinek, hogy „megfegyelmezze partnereit” az Atlanti Szerződésben, és „a veszéllyel szembeni egyesülés” jelszavát hangoztatva követelje az amerikai adminisztráció meghatározott lépéseinek támogatását. A nyugat-európai pártok rendkívül kritikusán értékelik az USA intervenciók szándékait a világ különböző térségeiben,⁸ így időnként az USA külpolitikájában tapasztalható „imperialista tendenciákat” is kritika éri, ami szokatlan a nyugat-európai szociáldemokraták szótárában.⁹

6. A feszültség csökkentésének időszakában a nemzetközi kapcsolatok légkörében bekövetkezett változás, Nyugat-Európa kényes helyzete, külön érdekei, a régió politikai erőinek különleges megoszlása hatására Nyugat-Európa szociáldemokrata és szocialista pártjai a *Szovjetunió iránt nagyobb fokú „realizmust” tanúsítottak a szocialista országok felé irányuló külpolitikája egyes aspektusainak kritikájában.* Ezekben a kritikus reagálásokban az Egyesült Államoktól eltérő hangsúlyok jelentkeznek az említett országokban zajló eseményekkel, a Szovjetunió egyes külpolitikai lépéseivel (például az emberi jogok és a szabadságjogok kérdésével, a lengyelországi válsággal) kapcsolatban, és ide vezethető vissza az említett országokkal kialakított gazdasági együttműködés eltérő megközelítése. A szociáldemokrata és a szocialista pártok elutasítják, hogy ezeket a kér-

déseket a hidegháború feltámasztásának ürügyeként használják fel, „teljességgel elvetnek mindenféle ideológiai keresztes hadjáratot a Szovjetunió ellen, a Szovjetuniót nem nyilvánítják a világban kialakuló összetűzések egyetlen, sőt, elsődleges okozójának sem.”¹⁰ E pártok elutasították a szankciókat, mint a nyomás eszközeit a Szovjetunió és az úgynevezett szocialista közösség országai ellen.

Az említetteken kívül egyéb tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy *mindkét részről igény mutatkozzon a szociáldemokrata és szocialista, valamint a hatalmon levő kommunista és néhány erős nyugat-európai eurokommunista párt közötti nyitásra és együttműködésre*. Bizonyos fokú együttműködés kialakítása az eurokommunista pártokkal és koalíciós (szociáldemokrata-kommunista) kormányok alakítása (mint a finn és francia pártok esetében) nem jelenti azt, hogy ezekben az esetekben megszűntek az ellentétek és a rivalizálás a pártok között. A nyugat-európai hagyományos baloldal két szárnyának viszonyában felbukkanó új vonások és a modern szociáldemokratáknak a nemzetközi kapcsolatokról kialakult felfogásában tapasztalható változások hozzájárultak ahhoz, hogy a pártok és nemzetközi szervezetük, a Szocialista Internacionálé, felhagyjanak korábbi, kifejezetten agresszív antikommunizmusukkal, és szakítva a múlttal, beszűntessék a saját és más fórumokon folytatott, mindenekelőtt propaganda jellegű antikommunista tevékenységüket.

7. Két, mondhatni párhuzamos folyamat, a szociáldemokrata és szocialista pártok többségének külpolitikai orientációjában végbemenő változások, valamint a fejlődő országok előretörése a nemzetközi politikában és a világ gazdaságban oda vezetett, hogy fokozatosan megváltozott a *szociáldemokrata és szocialista pártoknak az el nem kötelezett mozgalmával szembeni álláspontja*. Korábban szinte teljesen mellőzték az el nem kötelezett mozgalmat, és a mozgalom megalakulása idején annak széthullását jósolták. Később elutasító magatartást tanúsítottak vele szemben, megpróbálták megkerülni és befolyását visszaszorítani. Mivel nemzetközi téren a mozgalmat bizonyos értelemben a szociáldemokrácia rivalisának tartották, a mozgalomban ideológiai ellentéteket akartak szítani. A szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé végül *fokozatosan felismerték, hogy az el nem kötelezett mozgalom jelentős szerepet játszik a nemzetközi kapcsolatokban, és rámutattak, hogy a nemzetközi kapcsolatok sok területén mutatkoznak rokon vonások, közös érdekek, sőt „szinte azonos célok”, ezért a két mozgalomnak aktív együttműködést kell kialakítania*.

A szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé – a „rokon” pártok hatására, valamint a fejlődő országok közötti térnyerési törekvések érdekében – fokozatosan elfogadták azt az álláspontot, hogy a fejlődő országoknak joguk és lehetőségük van az önálló politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésre. Ugyanakkor azt is elfogadták, hogy a fejlődő országoknak külön érdekei vannak az ezen országok külpolitikai orientációjukban az el nem kötelezettséget választották. E pártok és a Szocialista Internacionálé növekvő figyelmet fordítottak a fejlődő országok problémáira, aminek nemcsak politikai és gazdasági okai voltak. Ez egyben az el nem kötelezett mozgalom felé fordulást is jelentette, minthogy a fejlődő országok többsége a mozgalomhoz tartozik. Az a törekvés, hogy a fejlődő országok „rokon” pártjaival és mozgalmaival megvalósuljon a párbeszéd, az eszmecsere és az együttműködés bővítése, magával hozta, hogy átvegyenek olyan követeléseket, elveket és jelszavakat ezektől az országoktól és az el nem kötelezett mozgalomtól, mint a nemzetközi viszonyok általános demokratizá-

lása, az új világgazdasági rend megteremtése, a gyarmatok megszüntetése, anti-imperialista jelszavak stb. E követelések tartalma nyilvánvalóan nem esett teljesen egybe az el nem kötelezett mozgalom hasonló követeléseivel.

Az el nem kötelezett mozgalom aktivitása iránti érdeklődés először abban nyilvánult meg, hogy e pártok képviselői különböző minőségben részt vettek az el nem kötelezett országok találkozóin. A kapcsolatok felvétele után az egyes el nem kötelezett országokkal és a mozgalom egészével kialakították az aktív együttműködés különböző formáit, mint például az európai el nem kötelezettek és semlegesek együttműködését az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében, vagy az UNCTAD VI. belgrádi konferenciája előtt a két mozgalom közös platformjának kidolgozására vonatkozó felhívásokat.

A szociáldemokrata és szocialista pártok külpolitikai felfogásainak evolúciója az utóbbi tíz-egynéhány évben objektíve az el nem kötelezettek mozgalmának egyes céljaihoz való közeledést mutatja.

Az el nem kötelezettek mozgalmának tagállamai és a szociáldemokrata és szocialista pártok többsége között természetesen fennáll az a jelentős különbség, hogy az előbbiek a tömbönkívüliség hívei, az utóbbiak pedig országaik érdekeit a nyugati világhoz és az egyik tömbhöz kötik (ha nem is ugyanúgy, mint a hidegháború idején). A szociáldemokrácia és az el nem kötelezett mozgalom között ugyanakkor egyre gyakrabban jelentkeznek olyan érintkezési pontok, melyek néhány alapvető célkitűzésben közelítik őket egymáshoz. A szociáldemokrata és szocialista pártok között olyanok is vannak, amelyek országaik sorsát tömbstruktúráktól való távolmaradáshoz kötik, igyekeznek megőrizni az aktív semlegesség státusát, ami objektíve el nem kötelezettekkel való együttműködéshez vezet. A NATO-tagországokban működő szociáldemokrata és szocialista pártok azon törekvése, hogy Nyugat-Európa számára a nemzetközi kapcsolatokban önálló státust vívjanak ki, megszabaduljanak a nyugati világ vezető hatalmának gyámkodásától és saját – elsősorban politikai-gazdasági – érdekeiket érvényesítsék, újabb érintkezési pontot alkot a mai szociáldemokrácia és az el nem kötelezett mozgalom között. Éppen a mai rendkívül feszült nemzetközi helyzetben ismerték fel a szociáldemokraták és szocialisták azt a tényt, hogy a világban sok politikai és gazdasági ellentmondás megoldásához szövetségeket kell keresni és találni „a világ összes progresszív erői” és mindenekelőtt az el nem kötelezett mozgalom soraiban. A szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé a fejlődő országok problémái felé fordultak, ami nemcsak abból a törekvésükből következett, hogy ideológiai és politikai befolyásukat növelni akarták ebben a régióban, hanem abból a felismerésből is, hogy a jelenlegi mély és általános világválságból kivezető utat politikai, biztonsági és általános gazdasági szempontból egyaránt a „harmadik világ” hatalmas problémáinak megoldásában kell keresni. Ez gyakorlatilag hozzájárult a jobb megértéshez és a nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok bizonyos közeledéséhez az el nem kötelezett mozgalom felé. Az el nem kötelezettek mozgalmához való közeledés irányába hatott az, hogy e pártok többsége a világ mai válsággócaival kapcsolatban (Közel-Kelet, Közép-Amerika stb.) az el nem kötelezettekhez fokozatosan közeledő álláspontot alakított ki, és sok párt pozitívan viszonyult a felszabadító mozgalmakhoz is.

8. A szociáldemokratákról és szocialistákról elmondhatjuk, hogy a hetvenes években állást foglaltak a hidegháború és a világban tapasztalható feszültség okainak megszüntetése mellett, egy olyan biztonsági rendszer kialakítása mellett,

amely lehetővé tenné a tartós béke megteremtését. Állást foglaltak az *enyhülés mellett, mivel az „a katasztrófa megakadályozásának egyetlen útja, az egyetlen lehetséges út a biztonságosabb béke megvalósításához”*.¹¹ A szociáldemokraták és szocialisták számára az *enyhülés dinamikus folyamat, melyet nem lehet tökéletesen megvalósítani, ha nem kapcsolódnak hozzá a nemzetközi viszonyok egyéb aspektusai is*. Az enyhülést csak akkor lehet megvalósítani és folytatni, ha megszüntetik a feszültség okait, és csak akkor lesz tartós, ha megállítják a fegyverkezési versenyt. Az enyhülés nem korlátozódhat csupán Európára és a kelet-nyugati kapcsolatokra, hanem figyelembe kell venni a világ más részein végbe-menő fejlődést is.¹²

Az egyes szociáldemokrata és szocialista pártok között a globális békével, biztonsággal és fegyverkezési versennyel¹³ kapcsolatban jelentkező különböző nézetek mellett a szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a *Szocialista Internacionálé valamennyi találkozóján az utóbbi években kifejeződött a nemzetközi helyzet komoly romlása feletti általános aggodalom*.

Ez az aggodalom a Szocialista Internacionálé 1983 áprilisában Albufeirában tartott kongresszusán általános, szinte riasztó nyugtalansággá terebélyesedett a nemzetközi helyzet valamennyi területén tapasztalható további visszaesés miatt. Mivel a szociáldemokraták és a szocialisták abból indultak ki, hogy a nemzetközi kapcsolatok állapota rendkívül rossz és szükség van ezen állapot javítására, e pártok állást foglaltak a további konfrontációval szemben, az egyenjogú tárgyalás és együttműködés mellett, ami a nemzetközi problémák megoldásának egyetlen eszköze. A nemzetközi kapcsolatok romlásának egyik alapvető okát a fegyverkezési versenyben jelölték meg, elsősorban az atomfegyverkezésben. Ennek következtében a szociáldemokrata és szocialista pártok szinte valamennyi kongresszusának és konferenciájának, valamint a Szocialista Internacionálé legutóbbi kongresszusainak napirendjén az egyik központi kérdés a fegyverkezés ellenőrzése és a leszerelés volt.

Lényeges kiemelni, hogy az utóbbi tíz évben a leszerelés kérdéseire vonatkozóan a szociáldemokrata és szocialista pártok és különösen a Szocialista Internacionálé részéről egy sor új kezdeményezés született nemzetközi szinten. Ilyen volt a Szocialista Internacionálé tagpártjainak a leszerelésről 1978-ban Helsinkiben megtartott konferenciája. Ugyanebben az évben a Szocialista Internacionálé egy leszerelési kérdésekkel foglalkozó munkacsoportot alakított, és azzal a feladattal bízta meg, hogy „új gondolatokat vessen fel és a fegyverkezés ellenőrzésének, valamint a leszerelésnek előrevitelét elősegítő utakat dolgozzon ki”. Ez a jelentés alkotta a Szocialista Internacionálé 1980-as madridi kongresszusán a „fegyverkezés-ellenőrzés és leszerelés” témájában rendezett vita alapját.¹⁴ A Szocialista Internacionálé 1983-as kongresszusán több küldött kiemelte, hogy a Szocialista Internacionálé nem maradhat meg az üres deklarációk szintjén, és nemcsak az aggasztó helyzet konstatálásával kell foglalkoznia, hanem konkrét akciókra is szükség van. Ebből a sürgős akciót követelő általános igényből következett a Szocialista Internacionálé felhívása a Szovjetunió és az Egyesült Államok felé, hogy tegyék meg azokat a halaszthatatlan lépéseket, melyekkel a fegyverkezési verseny minden további kiszélesítését megfékezhetik.¹⁵

Jellemző ugyanakkor, hogy a szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé nemzetközi tevékenységének e területén is felmerült az a követelés, hogy a Szocialista Internacionálé és tagjai a világ valamennyi haladó erejével lépjenek kapcsolatba, ezek között pedig első helyen emelték ki az el

nem kötelezettek mozgalmát mint a Szocialista Internacionálé lehetséges partnerét a leendő akciókban. Azok között az erők között, melyekkel a Szocialista Internacionálénak és tagjainak együtt kell működniük, megemlítették a tömeges békemozgalmakat is, melyek különösen az utóbbi években fellendültek Nyugat-Európában.

A szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé *mindig figyelemmel kísérték a világ válsággóccait* és ezekkel kapcsolatban eltérő álláspontokra helyezkedtek. Az e kérdéskörben folytatott vitákat nyomon követve szembetűnő az az evolúció, amely az egyes pártok és a Szocialista Internacionálé felfogásában végbement. Megmaradtak a mozgalom egyes részei közötti elmentések, melyek a világot az adott időszakban foglalkoztató egyes problémák és a nemzetközi politikai viszonyok általános megközelítésével kapcsolatban merültek fel. A pártok között meglevő különbségek mellett létezik egy általános közös vonal, aminek lényege az, hogy ne szemléljék az összes válsággócot a nyugati világ egyoldalú érdekeinek prizmáján keresztül, hanem törekedjenek az adott összeütközés lényegét feltárni, és ilyen elemzés alapján próbáljanak hozzájárulni a válságból kivezető út megtalálásához. Sok szociáldemokrata és szocialista párt, valamint a Szocialista Internacionálé törekedett arra, hogy hozzájáruljon a közel-keleti, a közép-amerikai és a dél-afrikai válság rendezéséhez.

A nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé külpolitikai tevékenységének egyik legjelentősebb kérdése az elmúlt évtizedben a *fejlődő országok problémáihoz és általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatokhoz való viszony*. Szinte nem is létezik olyan párt, amelyik valamilyen meghatározott formában ne foglalkozott volna ezekkel a kérdésekkel, különösen 1974 óta, amióta az energiaválság miatt egyre gyakrabban jelentkeztek olyan gondolatok, hogy a fejlett Észak és a fejletlen Dél közötti szakadék problémája nemcsak az „emberi jogok világméretű kiterjesztésének” kérdése. Segíteni kell azokat az országokat, amelyek fejlődésükkel kiléphetnek a szegénységből. Egyidejűleg a „nemzetközi szolidaritást és az internacionalizmust” továbbra is e pártok céljaként jelölik meg.

A szociáldemokraták és szocialisták szerint a kölcsönös nemzetközi függőség és a kiépült kapcsolatrendszerek jelenlegi foka *gazdasági és politikai szükség-szerűséggé teszi a kialakult szakadék csökkentését, mivel ez a „fejlett és fejletlen világ” közös érdeke*. Európa és Amerika nem élhet a jólét szigetén a szegénység tengerében. A szociáldemokraták és szocialisták hangsúlyozzák, hogy Európa gazdasági jóléte egyre nagyobb mértékben függ más kontinensek és elsősorban a fejlődő országok gazdasági forrásaitól, a köztük levő szakadék csökkentésétől, tehát az Észak és Dél közötti látens politikai feszültség enyhítésétől.

A szociáldemokraták és szocialisták a jelzett problémához való viszonyulásának másik, döntően új eleme az, hogy a fejlett és a fejlődő országok közötti szakadék megszüntetését *nem tekintik megvalósíthatónak pusztán a fejlődő országoknak nyújtott gazdasági segélyek útján, hanem szükségesnek tartják a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentős megváltoztatását*. E változtatások igénye a hetvenes évek közepén kezdődött vitákban eleinte egyes kisebb módosítások követelésére korlátozódott, mint például a létező nemzetközi gazdasági kapcsolatok mechanizmusának megjavítása. Később vált általánosan elfogadottá az az álláspont, hogy *új nemzetközi gazdasági rend megteremtésére van szükség*.

A szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé dokumentumainak elemzése azt mutatja, hogy e pártok egy, mondhatni, radikális

evolúción mentek keresztül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok problémáival összefüggő felfogásuk és állásfoglalásaik tekintetében. Ez nemcsak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok helyzetének és a létező világgazdasági válság okainak további elemzésében fejeződik ki, hanem abban a felismerésben is, hogy hosszú távon a világ politikai és gazdasági kapcsolatainak átfogó megváltoztatásával lehet kiutat találni.

*Az új nemzetközi gazdasági rend szükségességét azzal indokolják, hogy a jelenlegi rendszer alkalmatlan, mivel egyre növekvő egyenlőtlenséget teremt az országok között és azokon belül, továbbá a természeti, anyagi és emberi erőforrások pazarlásához és haszon nélküli felhasználásához vezet. A jelenlegi rendszer „alapvetően rossz, ezért nekünk valami teljesen újra van szükségünk”, olyanra, amely valóban világméretű lesz: a problémákat, melyekkel szembenézünk – egyenlőtlenség, nincstelenség, recesszió, stagnálás, gazdasági, politikai és katonai bizonytalanság – az államok nem oldhatják meg egyenként, legyen szó akár szuperhatalmakról, akár kis országokról vagy országcsoportokról. Mindannyiunk érdekében szükséges, hogy erőfeszítéseket tegyünk általános, világméretű megoldások megtalálására. A szociáldemokraták és szocialisták szerint az új világgazdasági rend megteremtése mellett szól az, hogy egy ténylegesen új, világméretű döntési rendszerre van szükség és nemcsak egy sor új politikai állásfoglalásra.*¹⁶

*„Az új nemzetközi gazdasági rend irányába tett első lépéseknek a nemzetközi pénzügyi rendszer és intézményeinek elsősorban a Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak a reformját” javasolják. „Az IMF-nek meg kell szüntetnie azt a gyakorlatot, hogy elfogadhatatlan hitelfelvételi követelményeket támaszt, melyek lehetetlenné teszik a harmadik világ előrejutását a társadalmi igazságosság felé. Halaszthatatlan a túlzott eladósodás problémájának megoldása, mivel az a Dél népeit sújtja és a már most is törékeny nemzetközi pénzügyi rendszer kaotikus felbomlásához vezethet. Jelentős segítséget kell biztosítani a fejlődő országok krónikus fizetési mérleghiányainak javításához. Meg kell teremteni a kereskedelmi árak és a globális piacokhoz való hozzájutás igazságos rendjét. Programokat kell indítani az azonnali szükségleteket kielégítő élelmiszer-termelés fokozására. A harmadik világ belső fogyasztásának kielégítését célzó termelés ösztönzéséhez segítséget kell nyújtani és elő kell mozdítani az intraregionális kereskedelmet.”*¹⁷

A nyolcvanas évek elején kiéleződött nemzetközi gazdasági válság arra ösztönözte a szociáldemokratákat és a szocialistákat, hogy *még inkább rámutassanak a globális, kölcsönös függőségre, nemcsak földrajzi értelemben, hanem a problémák megoldásának szempontjából is, azaz felhívják a figyelmet az összes gazdasági, politikai és katonai szegmens szoros összefüggésére a világgazdasági válságnak nevezett jelenséggel.* A Szocialista Internacionálé 1983-as kongresszusán, amelyet a „válságban a világ – szocialista válasz” alappal tartottak, az az általános diagnózis született, hogy az egész világ a legsúlyosabb gazdasági válságban van, de ez a válság leginkább a fejlődő országokat sújtja, amelyeknek pusztta fennmaradása is kétséges. A jelenlegi gazdasági válság megszüntetésére kidolgozott programnak ebből kifolyólag globálisnak kell lennie, érintenie kell a világgazdaság valamennyi gyenge pontját, beleértve a fejlett és a fejletlen világot is. A program lényegében az úgynevezett „három R” formulára vezethető vissza: *refláció; a foglalkoztatás, a jövedelem és a gazdaság redisztribúciója; a harmadik világ, valamint a fejlett ipari országok gazdaságának restrukturálódása és kölcsönös összekapcsolódása.* Ezzel egy időben kifejezetten hangsúlyozzák, hogy

„a fejlett országok erőfeszítéseinek nem lesz tartós hatása, ha Észak és Dél között nem lesz tényleges szolidaritás”, illetve kiemelik, hogy „az új nemzetközi gazdasági rend támogatása gazdasági szükségszerűség”. Szükség van a nyílt és demokratikus tervezésre. A társadalmi tulajdon decentralizált formái és a gazdasági demokrácia jelentik az utat a termelékenység növeléséhez és a hatalom igazságosabb megosztásához. Intézkedéseket kell tenni, hogy az eszközöket a valóban termelékeny beruházásokra fordítsák. A pénzügyi bizonytalanság veszélyesebb a harmadik világra, mint az iparosodott országokra nézve, azért stabilizálni kell a valuták viszonyát és ellenőrzést kell gyakorolni a kamatlábak ingadozása felett. Olyan tárgyalásokat kell kezdeni, amelyek az elviselhetetlen kamatterhek átütőmérsékhöz, a legkevésbé fejlett országok esetében pedig a kamatterhek eltörléséhez vezetnek. Elkerülhetetlen a jövedelmek és a gazdaság újraelosztása a fejlettebb országokon belül, valamint Észak és Dél között, mivel a szociális és gazdasági egyenlőség a növekedés ösztönzője.¹⁸

Kétségtelen, hogy a szociáldemokrata és szocialista pártok, valamint a Szocialista Internacionálé az utóbbi években felismerte, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelenlegi helyzete és különösen a jelenlegi gazdasági válság a globális méretű rendszer komoly hiányosságaiból fakad, és hosszú távú megoldást csak a jelenlegi rendszer alapvető megváltoztatásával lehet elérni. Az új gazdasági rend megteremtésére vonatkozó követelések tehát nem mint morális, hanem mint gazdasági imperatívuszok merülnek fel. *Az általános deklaratív állásfoglalások és a proklamált jelszavak megvalósítását célzó tényleges akciók közötti meghatározott különbség* elsősorban azoknál a szocialista és szociáldemokrata pártoknál jelentkezik, amelyek hatalmon vannak, vagy a közelmúltig hatalmon voltak. Ez az ellentmondásosság tehát *a fejlett tőkés országok kettős és bizonyos értelemben véve ellentmondásos érdekeiből* adódik. Hosszú távon a szociáldemokraták és szocialisták megértik, hogy a világgazdaságban és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban alapvető szerkezeti változásokra van szükség, rövid távon azonban a létező nemzetközi gazdasági rend változásai bizonyos áldozatokat kívánnak, melyek, különösen a gazdasági válság és a tömeges munkanélküliség körülményei között, kevésbé tűnnek elfogadhatónak, sőt kifejezetten népszerűtlenek, ezért pragmatikusan szemlélve gyengítik az ilyen változásokat támogató pártok helyzetét. A proklamált jelszavak megvalósításában jelentkező nehézségek abból a tényből is fakadnak, hogy néhány vezető állam (például az USA és Nagy-Britannia) a fejlett kapitalista világban szinte teljesen ellentétesen közelíti meg a létező világgazdasági válságból és a nemzetközi helyzetből adódó problémákat. Végül hangsúlyozni kell a már jelzett tényt, hogy a „mai szociáldemokrácia az el nem kötelezettek mellett az egyetlen politikai mozgalom a világban, amely ma – tekintet nélkül a célok és a nem teljesített ígéretek jellegére – komolyan tárgyal, gondolkodik és lépéseket kíván tenni – az el nem kötelezett mozgalom kezdeményezéséhez kapcsolódva – az új világgazdasági kapcsolatok megteremtése érdekében”.¹⁹ Ez pedig újabb alapja lehet a mai szociáldemokrácia és az el nem kötelezettek közötti együttműködésnek.

●

A nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok többségéről megállapítható, hogy a II. világháborútól napjainkig külpolitikai állásfoglalásaiban dinamikus evolúción ment keresztül. Összességében pozitív tendenciát állapíthatunk

meg. A szociáldemokrata és szocialista pártok többsége lényegében az úgynevezett nyugati világhoz való globális kötődésének keretében maradt, de közben a nemzetközi kapcsolatok sok problémájának tekintetében megváltoztatta szempontjait.

A Szocialista Internacionálé felfogásában és tevékenységében is megközelítően azonos evolúció ment végbe. Ez elsősorban a nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok külpolitikai orientációja pozitív tendenciáinak erősödéséből következik, mivel e pártok továbbra is a legjelentősebb befolyással bírnak a nemzetközi szervezetben. Kétségtelen, hogy a fejlődő országok pártjainak és mozgalmainak jelenléte és tevékenysége a Szocialista Internacionálé keretében hatással volt a nyugat-európai pártok, valamint maga a Szocialista Internacionálé „dedogmatizálódási” folyamatára, különösen a nemzetközi kapcsolatok szférájában. A pártok és a Szocialista Internacionálé – az egyes pártok és pártcsoportok között meglevő ellentétek keretén belül – tartósan állást foglaltak a tömbök szerinti felosztás, a feszültség növelése ellen, a bizalomra és megértésre épülő viszonyok megteremtése, a válsághelyzetek békés megoldása mellett. Állásfoglalásaikkal és a mai világ problémáival kapcsolatos aktivitásukkal hozzájárulnak a nemzetközi helyzet jelenlegi komoly, és aggodalomra okot adó romlásának megállításához. Más szóval nemcsak hogy nem került sor – mint azt egyes közegekben remélték – „a szociáldemokrácia visszatérésére a hidegháborús pozíciókhoz”, hanem folytatódott a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepüknek és felfogásuknak további pozitív evolúciója.

JEGYZETEK

¹ Aims and Task of Democratic Socialism. Declaration of the Socialist International adopted at the first Congress held in Frankfurt-on Main on 30 June – 3 July 1951. Reprinted London, 1983. 10.

² *Rodney Fielding: A Socialist Foreign Policy?* Fabian Tract 401. July 1970. 3. old.

³ Az akkori Labour-kormány volt a nyugat-európai országok katonai + tömbszervezete megalakításának egyik kezdeményezője (Brüsszeli Paktum 1948, Észak-Atlanti Paktum 1949); Franciaország, mely szocialista tagokból is álló koalíciós kormány vezetése alatt állt, 1950-ben a vietnami háborút nemzetközi méretűvé szélesítette; az 1956-os Egyiptom elleni dicstelen angol-francia agresszióban a brit konzervatív kormány mellett Guy Mole francia szocialista (SFIO) kormánya is részt vett; a belga szocialisták akkori vezetője Paul Henry Spaak több évig volt a NATO főtitkára.

⁴ Ezt a tézist a brit labouristák mondták ki először 1974 februárjában a parlamenti választásokra kiadott Nyilatkozatukban, és a külpolitikára vonatkozó dokumentumaikban mindig megismételték (Let Us Work together, Labour's Way out of Crisis. The Labour Party Manifesto 1974, Labour Party, Transport House, 1974. 1. old.)

⁵ *Per Haekkerup: Denmark's Policy of Security and Détente.* Socialist International information, Vol. XVII, NO. 16–17, August 12, 1967; Labour's Programme for Britain 1973. The Labour Party Transport House, London 1973. 104. old.; The New Hope for Britain, Labour's Manifesto 1983, 36. old.; Dutch Socialist for World Security. Socialist Affairs, 1975. júl.–aug. 4. sz. 72. old.

⁶ Ezt az elméletet először Willy Brandt vázolta fel az NSZK kancellárjaként 1970. január 14-én *A nemzet helyzetéről* tartott beszédében. (Bulletin der Bundesregierung. 1970. jan. 5. sz.)

⁷ A francia szocialisták határozottan elutasították az amerikai adminisztráció közvetlen és közvetett nyomását, mely azt célozta, hogy a kommunistákat hagyják ki a kormányból.

- ⁸ Az amerikai külpolitikától való kritikus elkülönülésre több esetben sor került. Ilyen volt annak idején Amerika vietnami intervenciójának és háborújának elítélése, a közel-keleti válsággal kapcsolatos álláspontok közötti különbségek elmélyülése, az USA közép-amerikai intervenciók politikájának rendkívül éles bírálata.
- ⁹ A brit labouristák szerint: „NATO-tagságunk nem jelentheti, hogy hagyjuk magunkat elmerülni az USA külpolitikájának örvényében, főleg mivel úgy tűnik, hogy az visszatér Közép-Amerikában és másutt a régi imperialista agresszivitáshoz.” (A Socialist Foreign Policy. A Labour Party Discussion document. Labour Party, 1981. 3. old.)
- ¹⁰ A brit Labour Párt nyílt levele Ronald Reaganhez. Socialist Affairs, 1982. 4. sz. 175. old.
- ¹¹ Party Leader's Conference. Amsterdam. Conclusions: Détente and the Belgrade Conference. Socialist Affairs. 1977. 3. sz. 67. old.
- ¹² Ugyanott.
- ¹³ Valamennyi szociáldemokrata és szocialista párt annak idején az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet megtartása mellett foglalt állást, több párt a megbeszélések tárgyról, a kapcsolattartás formáiról, a záródokumentum tartalmáról folytatott többéves tárgyalásokon való részvételével hozzájárult a helsinki értekezlet megtartásához. Később különbségek mutatkoztak a Helsinki utáni időszak és a helsinki folyamat megítélésében (erről részletesen *Brana Marković*: A nemzetközi kapcsolatok a szociáldemokraták és szocialisták felfogásában, a hidegháború és az enyhülés között. IMPP, Beograd 1984. 107–122. old.)
- ¹⁴ Socialist Affairs, 1981. 1. sz.
- ¹⁵ Socialist Affairs, 1983. 3. sz.
- ¹⁶ A Szocialista Internacionálé Irodájának 1978 májusában Dakarban megtartott vitájából (Socialist Affairs, 1979. 5. sz. 114. old.)
- ¹⁷ A Szocialista Internacionálé 1980-as kongresszusának határozatából. (Congress Resolution. Socialist Affairs, 1981. 24. old.)
- ¹⁸ The Manifesto of Albufeira. (Socialist Affairs, 1983. 3. sz. 24. old.)
- ¹⁹ Brana Smiljanić: A nyugat-európai szociáldemokrácia és az el nem kötelezettek mozgalma. Socializam, 1980. 12. sz. 33. old.

ÚJ KIADVÁNYUNK

AZ EURÓPAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA NEMZETKÖZI POLITIKÁJA

248 oldal, 51,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

KOLOS TAMÁS

A Társadalmi tagozódás csoport kutatási terve (1986—1990)

I

A csoport kutatása, amely szorosan kapcsolódik az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv TS/3 témájához, s annak egyik programját is magában foglalja, az eddigi struktúra- és rétegződéskutatások folytatását és elmélyítését jelenti. Az empirikus vizsgálatok és az azokra támaszkodó elméleti elemzések mindenképp előtti arra a kérdésre keresik a választ, hogy:

a) milyen következményekkel járt az elmúlt évek gazdasági visszaesése és restriktív politikája, illetve milyen hatással lesz az új fejlődési pályára való áttérés és a gazdálkodás rendjének módosulása a nagy társadalmi csoportok helyzetének és tudatának alakulására, a társadalom integrálódási és differenciálódási folyamataira, az érdekviszonyok szerkezeti változásaira, a társadalmi konfliktusok és a közmegegyezés lehetőségeire, a politikai magatartás struktúrájára,

b) általában miként alakulnak a társadalmi szerkezet újratermelődését és a társadalmi státus megszerzését meghatározó dinamikus folyamatok (mennyiben van, illetve változik szerepe a származásnak, az intézményesült és egyéb társadalmi kapcsolatoknak, a „második” és „harmadik” gazdaság jövedelemforrásainak, a lakásvizonyoknak, a kulturális tőkének és képzettségnek, a területi és regionális különbségeknek stb. a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában.)

II

Az előző ötéves ciklusban a rétegződés-modell vizsgálat kutatásai során igyekeztünk leírni társadalmunk egyenlőtlenségi rendszerét, az ehhez legjobban illeszkedő társadalmi rétegződési modellt. Vizsgáltuk továbbá, hogy a szülők és a megkérdezettek vonatkozásában a sokdimenziós státusátörökítés, az életstílusok differenciáltsága, a munkaerőpiaci pozíció és a második gazdasági aktivitás milyen szerepet játszik a fenti viszonylatrendszerben, milyen mérvű a társadalmi hátrányok akkumulációja. Ezek a kutatások tehát elsősorban szinkron megközelítést jelentettek, és az itt vizsgált tényezők segítségével az egyének társadalmi szerke-

zetben elfoglalt helyének közel felét sikerült megmagyarázni. E kutatási folyamat logikus folytatását jelenti, hogy igyekszünk a további magyarázó tényezőket is feltárni, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy jó néhány – elsősorban az individuumhoz tapadó – tényező szociológiai eszközökkel megközelíthetetlen.

Mindezek alapján a következő ötéves periódusra a csoport központi kutatási témája *A társadalmi szerkezet újratermelődésének mechanizmusai* című téma. Ennek vizsgálata során részint a státusmegszerzés folyamatát befolyásoló diakron tényezőkre, részint pedig a társadalmi kapcsolatoknak ezen folyamatban játszott szerepére kívánunk koncentrálni. Mindez azt jelenti, hogy empirikus vizsgálatunkban a makrostatisztikai jellegű úgynevezett kemény adatokon túl az életútra, a kulturális körökre, magatartástípusokra és a szociális kultúrára vonatkozó, az eddigiekben kevésbé standardizált adatokat gyűjtenénk, és megkísérelnénk az így kapott adatok matematikai és statisztikai feldolgozásának módszertanát is kialakítani.

A kétegződés-modell vizsgálat eredményei arra a paradoxonra mutatnak, hogy Magyarországon egy igen nagy volumenű társadalmi-foglalkozási mobilitás van jelenleg is, ugyanakkor azonban a szülői család társadalmi helyzete a gyermekek státusmegszerzési esélye szempontjából meghatározó. Az eddigiekben ezt a paradoxont azzal igyekeztünk feloldani, hogy feltételeztük a foglalkozási státus csökkenő jelentőségét az egyén társadalmi helyzete szempontjából. Ugyanakkor az eddigi vizsgálatok alapján nem tudjuk szétválasztani pontosan a szülői család és az egyéb szocializációs tényezők szerepét a státusmegszerzés folyamatában. Eből adódó feladat annak vizsgálata, hogy pontosan mekkora a szülői család státust átörökítő szerepének jelentősége.

További problémát jelent, hogy az eddigi vizsgálatokkal elsősorban azt sikerült feltárnunk, hogy az adott származás mellett az egyének milyen eséllyel jutnak a különböző társadalmi pozíciókba. Igazoltuk például, hogy az értelmiségi szülők gyermekei mintegy 50 százalékos arányban válnak értelmiségivé, és a legkedvezőtlenebb származásúaknak csak 1,5 százaléka jut el az átlagosnál lényegesen jobb társadalmi helyzetbe. Nem tudunk azonban választ adni arra, mitől függ, hogy egy adott személy a státust megtartó 50 százalékbba tartozik-e vagy sem, illetve, hogy a jelzett 1,5 százalék konkrétan milyen mechanizmuson keresztül választódik ki. Mekkora a szerepe ebben a konkrét kiválasztódásban olyan „örökségi” tényezőknek, amelyeket eddigi eszközeinkkel nem tudunk megragadni, illetve milyen jelentősége van az egyén által felépített „életmódnak” a fenti folyamatban. Ezen témablokkon belül tehát a második vizsgálandó kérdés az, hogy a rétegmeghatározottságon túl milyen társadalmi determinánsok befolyásolják a státusmegszerzés folyamatát.

Társadalmunk jelenlegi szerkezete jelentős változások és teherpróbák nyomán alakult ki, és társadalmunk jövője – az intenzív gazdasági fejlődés szükségessége – valamint a társadalmi szerkezet változásainak összefüggése továbbra is kulcskérdésnek tekinthető. A szorosan vett gazdasági egyensúlyi problémák mellett figyelemre méltóak a társadalom szerkezetében és tudati állapotában megfigyelhető egyensúlyi problémák is, mivel a társadalmi stabilitás nem biztosítható egy-egy kiragadott elem előtérbe helyezésével.

Kiindulásul feltételezzük, hogy az osztályok közötti mérhető különbségek az utóbbi másfél évtizedben jelentősen csökkentek, ugyanakkor új típusú társadalmi különbségekkel kell számolnunk. Társadalmi struktúránk változását az idősebb, középkorú és fiatal generációk életútjának összehasonlításával is vizsgál-

juk. A három generáció életútjából empirikusan elemezhető a pályakezdés időszaka, szocialista társadalmunk különböző korszakaiban. Tehát társadalmi struktúránk újratermelődését egyrészt az életút folyamatában, másrészt különböző társadalmi viszonyok eredményeként értelmezzük.

A gazdasági, a társadalmi és tudati állapot összefüggő kérdéseiből azt a jelenlegi problémát vesszük elsősorban figyelembe, hogy „a magasabb képzettség, a szorgalom és az egyéni ambíció nem érvényesül megfelelően a gyakorlatban”. Ebből következik, hogy a társadalmi struktúra újratermelődésének folyamatában releváns kérdésfeltevés a fiatalabb generációk élettervezési lehetőségeinek – és az önálló társadalmi státus megszerzéséhez szükséges objektív feltételeinek – a vizsgálata. Az életutat döntően befolyásoló társadalmi közeget és annak hatását három generáció összehasonlításával és nemzetközi összehasonlítás segítségével tárgyaljuk.

A rétegződés-modell kutatás eszközrendszerével elsősorban azokat a tényezőket nem tudtuk vizsgálni, amelyek a társadalmi kapcsolatok rendszerén keresztül befolyásolják az egyének és családok társadalmi helyzetét. Ugyanakkor mindennapi tapasztalatok alapján tudjuk, hogy nagyjából azonos réteghez vagy foglalkozási csoporthoz tartozó egyének helyzetében is jelentős társadalmi különbségeket eredményezhetnek olyan tényezők, hogy házassági stratégiával mennyiben tudják státushelyzetüket megváltoztatni, milyen baráti, ismerősi körrel rendelkeznek, milyen típusú életvezetési stratégiát alakítanak ki, az azonos foglalkozást milyen gazdasági intézmények keretei között gyakorolják. Nyilvánvaló az is, hogy a konkrét társadalmi helyzetet a megszerzett és kialakult informális kapcsolatok hálója is befolyásolja. A szociológiai kutatásban nem rendelkezünk azonban olyan eszközökkel, amelyek segítségével ezen informális kapcsolatok megbízhatóan feltárhatóak. Ezért vizsgálatunkban a formalizált (intézményesült) kapcsolatok három típusára koncentrálunk.

Az első ilyen kapcsolatrendszer a családi-baráti kapcsolatok hálója. Itt elsősorban a házaspárok származási és megismerkedési kulturális köreinek differenciáltságát vizsgáljuk. Azt elemezzük, hogy milyen feltételek mellett vághatók át a kulturális körök határai, illetve ez mennyire vezet konfliktusszituációkhoz. A baráti, ismerősi, szomszédsági kör bevonása a vizsgálatba elsősorban a kulturális tökékek homogenitását és differenciáltságát hivatott modellezni.

A második vizsgálandó formalizált kapcsolatrendszer a munkahelyi kapcsolatok hálója. Így három kérdéskörre kívánunk koncentrálni: a munkahelyeknek az intézményi-szervezeti struktúrában, hierarchiában elfoglalt helye milyen hatással van az egyén társadalmi státusára; ezen tényezőnek mely pozíciók esetében van és mely pozíciók esetében nincs szerepe; mekkora a szerepe társadalmi helyzet szempontjából annak, hogy az adott dolgozó milyen kapcsolatokkal rendelkezik a munkahely hierarchikus szervezetében, tehát a formális hierarchikus pozíciót miként lehetne áttörni nem formalizált kapcsolatokkal a társadalmi helyzet fenntartására vagy javítására való törekvésben.

A harmadik formalizált kapcsolatrendszert vizsgálatunkban a munkahelyen kívüli gazdasági természetű kapcsolatok jelentenek. A rétegződés-modell vizsgálat során a második gazdasági részvétel és az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely között makrostatistikai szinten függetlenséget mutattunk ki. Ugyanakkor problematikus, hogy egy adott társadalmi helyzet elérése az egyén részéről mekkora erőfeszítést, milyen mérvű „ráfordításokat” igényel, vagyis egy adott pozíció mely esetben érhető el az első gazdaságon belüli aktivitással, mely eset-

ben a második gazdaságon belüli, de átlagos erő kifejtéssel, és mikor van szükség különösen nagy erőfeszítésre, pluszmunkák vállalására. Megítélésünk szerint ennek a tényezőnek a vizsgálata nemcsak a státusmegszerzés folyamatának szempontjából kulcsfontosságú, hanem a népesség romló egészségi állapota szempontjából is igen jelentős. Ugyanakkor ennek a problémakörnek vizsgálatát szeretnénk kiterjeszteni arra, hogy a családban kialakult gazdálkodási stratégiák miként befolyásolják a státusmegszerzést. Feltételezhető ugyanis, hogy egy adott státus megszerzése szempontjából nemcsak a „ráfordítások” növelése, hanem a szélesen értelmezett fogyasztás visszaszorítása is hatékony lehet. Így vetődik fel tehát annak a kérdése, hogy a megszerzett gazdasági pozíciók miként válthatók át más típusú társadalmi tőkére, illetve ez az átváltás mikor történik meg egy generáción belül vagy különböző generációk között.

III

Az itt jelzett empirikus kutatások bázisán készülő elméleti elemző munka segítségével keressük a választ arra a kérdésre, hogy milyen általános törvényszerűségei vannak a szocializmust építő időszakban a magyar társadalmi struktúra fejlődésének, és hogy az elmúlt időszak gazdasági restriktója, illetve progresszív reformtörekvései miként befolyásolták ezeket az általános tendenciákat. Csak ezen az alapon kaphatunk ugyanis választ arra, hogy a strukturális fejlődés milyen reális alternatívái állnak előttünk, illetve, hogy ez a fejlődés miként befolyásolható a politika eszközeivel.

Az egész kutatás két szakaszt foglal magában. 1986 májusában a TÁRKI Közös Adatfelvételi Rendszerében került sor az úgynevezett alapfelvételre a felnőtt népesség egyeztetéses mintáján. A felvétel célja kettős:

a) Az 1981–82-es felvétellel való összehasonlítás, és így a társadalmi szerkezetben a legutóbbi öt évben bekövetkezett változások elemzése.

b) A második szakaszban sorra kerülő adatfelvételek kiinduló információs bázisának összegyűjtése.

Felelős: *Kolosi Tamás*

A második szakaszban két témablokk vizsgálatára kerül sor:

1. témablokk: A társadalmi tőkék szerepe az egyenlőtlenségek újratermelődésében.

1/a Az azonos családi háttér szerepe a státusmegszerzésben.

Felelős: *Bokor Ágnes*

1/b A kulturális és materiális tőke szerepe az előnyök és hátrányok átöröklésében.

Felelős: *Róbert Péter*

1/c A rokoni és baráti kapcsolatok szerepe a társadalmi státus kialakulásában.

Felelős: *Utasi Ágnes*

A témablokk vizsgálatához az alapvizsgálat mintáján három kiegészítő vizsgálatot szervezünk:

ad 1/a Kiválasztjuk azokat a személyeket, akiknek egy felnőtt testvére van. A két testvér közötti korkülönbség maximum 3 év lehet, és 18 éves korukig rendezett családban kellett felnőniük. A testvér megkérdezésével tudjuk vizsgálni azt, hogy a teljesen azonos családi háttérű emberek életútja, illetve jelenlegi helyzete mennyiben azonos vagy különböző.

ad 1/b Az alapvizsgálat mintájából kiválasztjuk a 45 évesnél idősebb népességet, és ezek felnőtt gyerekeitől is adatot gyűjtünk. Így két nemzedéktől közvetlen adataink lesznek, és mód nyílik annak részletes vizsgálatára, hogy a kulturális és anyagi tőkék különböző kombinációi miként befolyásoják az utódnemzedék helyzetét.

ad 1/c Kiválasztjuk a 45 évesnél fiatalabb házasságokat, és családi, rokoni és baráti kapcsolatainak részletes feltárásával arra keresünk választ, hogy ezek a kapcsolatok hogyan befolyásolják az egyének és családok anyagi körülményeit, mobilitását, társadalmi státusát.

2. témablokk: A háztartások gazdasági erőforrásainak szerepe az egyenlőtlenségek újatermelésében.

2/a A háztartások gazdasági stratégiáinak típusai.

Felelős: *Sik Endre, Boros Anna, Hunyadi Zsuzsa*

2/b A háztartási jövedelemszerző stratégiák társadalmi meghatározottsága és hatásai.

Felelős: *Kovács Imre*

A témablokk vizsgálatához az alapvizsgálatból egy 1000 háztartásra kiterjedő részmintát választunk ki, ezen háztartások minden aktív tagjáról információkat gyűjtünk. Ezzel a témablokk közös adatbázisa jön létre, amelyen a 2/a téma azt vizsgálja, hogy az első gazdaságon belül milyen munkavállalási stratégiák vannak, illetve, hogy a munkahelyen belüli formális és informális pozíció hogyan hat ki az emberek életére. A 2/b téma fő feladata egy tipológia elkészítése, amelynek alapja, hogy a háztartások hogyan kombinálják az első és második gazdaság közötti jövedelemszerző stratégiákat, illetve milyen egyéb erőforrásokat használnak fel. A 2/a téma ezen a tipológián építkezve egyrészt azt vizsgálja, hogy ezek a típusok milyen rétegekre jellemzőek, másrészt pedig milyen hatással vannak a háztartások anyagi életkörülményeire, családi magatartására (gyereknevelés, vásárlás, szabadidő eltöltése) és a modernizációval, reformfolyamatokkal, technikai fejlődéssel kapcsolatos attitűdjeikre.

Tartalmilag az első témablokkhoz kapcsolódik egy, a csoport keretében végzendő kutatás, amely azonban egy 1985. évi adatfelvétel empirikus bázisán alapul. Ez a felvétel – egy hasonló témájú NSZK kutatás logikáját követve – a különböző generációk közötti feszültségeket és társadalmi feltételekhez való személyes alkalmazkodás lehetőségeit vizsgálja az életút során. A vizsgálat három generáció (az 1961–1970, 1946–1950 és 1931–1935 közötti születésűek) összehasonlításán alapul. Így – a külön adatfelvétel ellenére – ez a kutatás az 1. témablokk d) pontjának tekinthető:

1/d Az életút és a jövőkép strukturális meghatározottsága.

Felelős: *Molnár Péter és Szaitz Mariann*

Továbbá az 1/a témához kapcsolódva vizsgáljuk a társadalom tudati állapotában megfigyelhető egyensúlyi és egyéb, a közmegegyezés és a társadalmi stabilitás szempontjából figyelemre méltó problémákat. Meglevő empirikus adatok másodelemzésével, illetve a tervidőszakban sorra kerülő adatfelvételekhez csatolva arra a kérdésre keressük a választ, hogy van-e és milyen hatása van az állampolgárok politikai beállítottságára, a mai magyar társadalmi-politikai rendszerhez való viszonyára:

– az anyagi-jövedelmi helyzetnek, illetve az anyagi fogyasztás szintjének és az ezzel való elégedettségnek (vagyis mennyiben igazolható az az állítás, hogy a szocializmusban az anyagi javak képezik a politikai rendszer legfontosabb legitimáló tényezőjét),

– az iskolai végzettségnek, képzettségnek, ismeretszintnek, illetve szélesebben értelmezve az úgynevezett kulturális tőkének,

– valamint a származásnak, illetve a társadalmi hierarchiában a szülői társadalmi státushoz viszonyított helyzetnek és más tényezőknek.

Felelős: *Akszentievics György*

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA A

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ SOROZAT ÚJABB KÉT KÖTETE

VI. kötet

Bokor Ágnes: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG

444 oldal, 75,- Ft

VII. kötet

Róbert Péter: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS

396 oldal, 75,- Ft

ELŐKÉSZÜLETBEN

VIII. kötet

PEREMHELYZETEK

SIK ENDRE

A háztartás* mint a megélhetés forrása (Tallózás a külföldi szakirodalomban)

Nem tekinthető véletlennek, hogy a szociológusok az 1960-as évekig „temették” a családot, a háztartást és a kistermelést, s hogy a hetvenes évek előtt a közgazdászok is alig érdeklődtek ezek iránt. Egyfelől az ipari-technológiai „második forradalom”, a városiasodás, a világháborúk utáni helyreállítási periódusok sikerei, a jóléti állam kialakulása a háztartások termelő-szolgáltató-szociális tevékenységét tömegtermeléssel és szervezett elosztással, hatékonysággal és szabványosítással feleslegessé tenni látszott. Másfelől támogatta ezt az individualizmus, a szabadidő-fogyasztói társadalmak új értékrendje, illetve a szocialista eszmék egyéncentrikus ideológiája.

Tanulmányom első részében azt szeretném bizonyítani, hogy a lakosság megélhetésében a háztartások szerepe a modern világban (a 20. század ipari-városi társadalmában) sem elhanyagolható méretű.

A tanulmány második és harmadik részében néhány modellt és elméletet mutatok be, amelyek leírni és megmagyarázni igyekeznek, hogy miért maradandó és fontos eleme (még mindig? újra? átmenetileg?) a háztartás a modern gazdaság megélhetést szolgáló intézményrendszerének.

I. A HÁZTARTÁS MINT MUNKAERŐ-TULAJDONOS SÚLYA A MODERN GAZDASÁGBAN

Ha igaz az, hogy a modern gazdaságban a háztartás birtokában levő, megélhetést szolgáló erőforrások súlya számottevő, akkor ez közvetett bizonyítéka annak, hogy a háztartás szerepe is jelentős a megélhetés folyamatában.

A fenti állítás bizonyításához meg kell vizsgálni, ha röviden is, hogy mit tekintünk megélhetést szolgáló erőforrásnak.

A megélhetéshez szükséges két erőforrás a munkaerő és a vagyon.¹ Ezek mértéke, összekapcsolódásuk módja szabja meg a megélhetés szintjét és ily módon

* Háztartásnak nevezzük a mindennapos megélhetésüket hosszú időn keresztül azonos összetételben végző egyének összességét. A háztartás határai a megélhetés „termelése” során változhatnak és a háztartások közötti kapcsolatrendszer is átalakulhat ennek során. Lásd erről: Boros A.–Hunyadi Zs.–Sik E. (1986, a).

definiálhatók a megélhetés típusai, amelyek leírják a megélhetés létrejöttének folyamatát. E helyütt elég talán annyi, hogy a megélhetéshez a háztartások *munkaerejüket* vagy közvetlenül a maguk részére végzett munka formájában (önellátás, önszolgáltatás, „önszociális” munka), vagy eladva (kisárutermelés, bér munka) használhatják fel.

Kezdjük az összemérés naturális módjával (lásd 1. sz. táblázat): Hogyan aránylik a háztartások által önmaguk számára végzett munka (a továbbiakban: otthoni munka) a gazdaság által felhasznált összmunkaidőhöz?²

1. sz. táblázat

*Az otthoni munka aránya
a gazdaság összmunkaidejéből
(százalék)*

Ország	Évszám (amire a becslés vonatkozik)	Otthoni munka százaléka az összmunka- időből
Anglia ¹	1961	50
	1975	51
Hollandia ²	1975	59 (66)
	1980	61 (67)
Norvégia ³	1960	63
	1980	54
Belgium ³	1966	57
NSZK ⁴	1966	62
	1973	49
Franciaország	1955 ⁴	43
	1958 ⁴	50
	1966 ³	52
	1975 ⁴	57
USA	1940 ⁴	55
	1966 ³	47
Lengyelország	1976 ³	40
Szovjetunió	1977 ⁵	54
Svédország	1977 ⁶	48
Finnország	1979 ³	41

¹ Rose (1983)

² Social ... (1982)

³ Saját számítások a nemzetközi időmérlegek alapján (Sik 1985/a)

⁴ Goldschmidt—Clermont (1982) ismerteti az NSZK esetében Schulz—Borck (1975); Franciaország esetében Dayre (1955), Fourastié (1965) és Adret (1977); az USA esetében Goldschmidt—Clermont (1952) adatait.

⁵ Rajg (1985)

⁶ Ingelstam (1983)

A naturális összeméréshez képest az otthoni munka értékének a GNP-hez való viszonyítása annyival megbízhatatlanabb, amennyire ellentmondásos az otthoni munka pénzbeli értékelése.

Eltekintve attól az elméleti problémától, hogy egyáltalán megengedhető-e, hogy az otthoni munka értékét pénzben fejezzük ki, a háztartás szerepének monetáris elemzése azért bizonytalan, mert többféle módon is lehetséges az érték becslése. A 2. táblázatban három számítási elvet mutatok be:

- az otthoni munka felfogható úgy, hogy ez idő alatt a háztartás pénzkereső tevékenységet is végezhetett volna, s így módon pénzhez jutva elégíthetné ki szükségleteit. Ez az eljárás a háztartás kieső jövedelmét számítja fel az otthoni munka értékeként;

- abból is ki lehet indulni, hogy ha az otthoni munka helyett mást fizetne meg a háztartás, akkor ez a költség lenne azonos az otthoni munka által kielégített szükségletek értékével. Ez esetben a megtakarított költség az otthoni munka értéke;

- végül lehet vizsgálni, hogy mekkora lenne a háztartások által otthoni munkával előállított termékek értéke, ha azt értékesítenék. Tehát mekkora lenne a háztartás haszna, ha eladná, ami termelt.

A következő ábrában és táblázatban közreadom az általam ismert számításokat az otthoni munkának a GNP-hez viszonyított súlyáról (2. táblázat és 1. ábra).

2. sz. táblázat

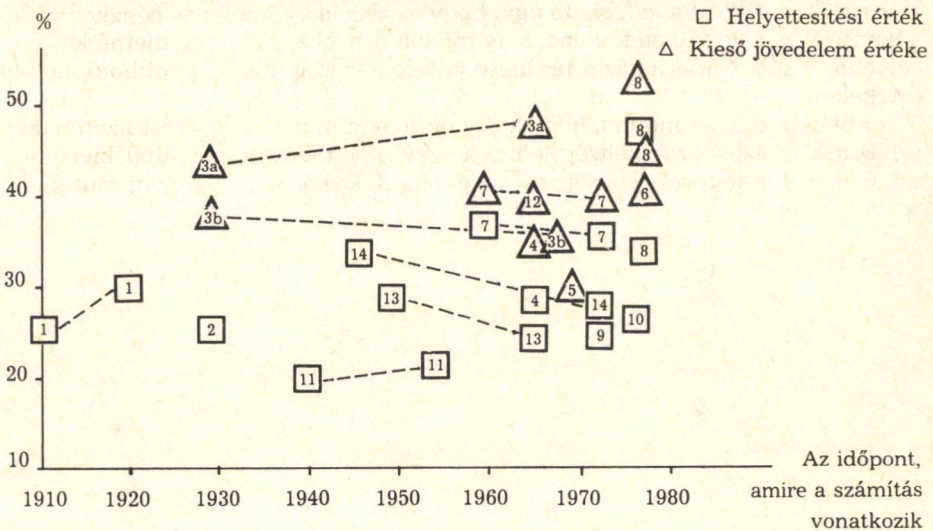
*Az otthoni munka értéke a GNP-hez képest néhány országban**
(százalék)

Ország	A becslés időpontja	Az otthoni munka értéke		
		a kieső jövedelemmel	a helyettesítés értékével	az értékesítés hasznával
		számítva		
Anglia	1956			42
Dánia	1930		15	
	1939		14	
	1946–49		33	
Svédország	1937		25	
Kanada	1961		39–43	
	1961		10–16	16–22
	1971	40–41	34	
Belgium	1956		25–40	30
Finnország	1926–38		20–25	
NSZK	1953	32–39		
Japán	1955	11		
	1970	9		

* A táblázatban szereplő adatok – az első 1961-es és az 1971-es kanadai adatok kivételével, melyek forrása Adler–Hawrylyshyn (1978) – Goldschmidt–Clermont (1982) művéből származnak. Az eredeti tanulmányok Anglia esetében Clark (1958); Dánia esetében Danmark (1948 és 1951); Svédország esetében Lindahl (1937); Kanada esetében Lacasse (1971); Belgium esetében Chaput–Auquier (1959); Finnország esetében Lindberg (1943); az NSZK esetében Fürst (1956) és Japán esetében Japan Econ ... (1973).

1. ábra.

Az otthoni munka értéke a GNP-hez képest (%) az USA-ban



Forrás:

- | | | |
|---------------------------|-------------------------|-------------------------|
| 1. Mitchell (1921) | 5. Walker-Gauger (1973) | 10. Kendrick (1977) |
| 2. Kuznets (1941) | 6. Weinrobe (1974) | 11. Reid (1947) |
| 3a. Nordhaus-Tobin (1972) | 7. Murphy (1978) | 12. Morgan et al |
| 3b. Nordhaus-Tobin (1972) | 8. Murphy (1982) | 13. Shamsheddine (1968) |
| 4. Sirageldin (1973) | 9. Eisner (1978) | 14. Ruggles (1975) |

Mivel célom csak annak bizonyítása, hogy a háztartás által birtokolt munkaerő mennyiségének súlya a gazdaság összmunkaerő-forrásából *nagy*, ezért részletelesen nem elemzem az eddigieket. Összefoglalóan csupán annyit, hogy *a háztartás birtokolja a modern gazdaságok munkaidőalapjának körülbelül 45–60 százalékát*, s a háztartás által birtokolt munkaidő mennyisége változatlan, vagy legfeljebb kismértékben csökkenő értékű a huszadik században.

Az otthoni munka pénzbeli értéke jobban szóródik és alacsonyabb, mint a naturális számításé, ami egyfelől a becslések bizonytalanságára, másfelől az otthoni munka alacsony munka- és eszközhatékonyságára vezethető vissza. Az otthoni munka értéke körülbelül a GNP negyede-harmada – a kivétel Japán, ahol az értékek jóval alacsonyabbak. Ez esetben is igaz, hogy az otthoni munka értéke nem csökken a század során, illetve a csökkenés üteme igen alacsony. Kanada és Dánia esetében az otthoni munka értékének növekedését sejtetik a becslések.

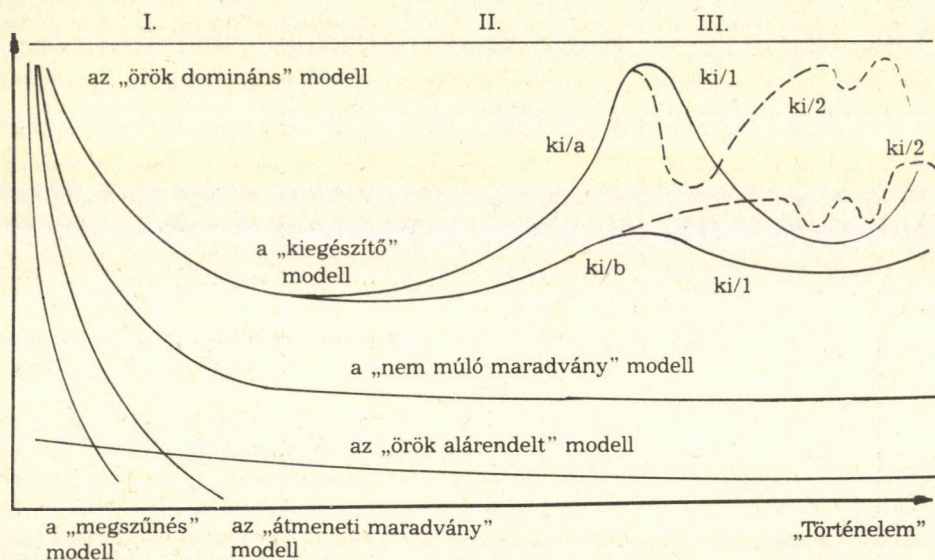
II. MODELLEK A HÁZTARTÁS SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSÁRÓL A MODERN IDŐKBEN

Mint láttuk, a tények cáfolják, hogy a háztartás a mai modern világban valamiféle csökevény lenne, maradványa egy valaha domináns intézménynek. De melyik az a modell, amely helyesen mutatja be a háztartások szerepének változását a modern időkben (megközelítően az iparosodás-városiasodás mai formáinak elterjedése óta)? (2. ábra).

2. ábra

A háztartás szerepének változását ábrázoló modellek

A háztartás súlya



Valamennyi modell kiindulása azonos, azt tételezi, hogy „valaha” a háztartások általánosan elterjedtek voltak.

A „hagyományos” szociológiai elméletek (az evolucionista, a marxista és a funkcionalista egyaránt) a múltba „utalják” a háztartást. Ennek felel meg a 2. ábra I. részében a „megszűnés” modell. A „megszűnés” szelídebb variánsa az „átmeneti maradvány” modell, amely szerint a háztartások ideig-óráig még fennmaradnak a modern gazdaságokban.

Az „átmeneti maradvány” modell azt hangsúlyozza, hogy a háztartás eredeti funkciói hosszú távon rendre átkerülnek más intézmények kezébe. (Ideológiai alapállástól függően ezt a folyamatot vagy úgy írják le, mint a társadalom racionalizálódásának menetét, melyben a háztartás átadta azokat a funkciókat, amelyeket nem tudott elég hatékonyan ellátni, vagy úgy, hogy az állam, a piac elrabolta ezeket a funkciókat, hogy a családot mint védelmet adó, önállóan termelő egységet szétfűzza.) Egy újabb műben például leírják, mint veszítette el a család előbb vallási, majd védelmi funkcióit (házi istenből helyi isten, aztán világistén

vagy semmi, illetve önvédelemből más általi védettség, majd jogi garancia), hogyan tűnt el a gazdasági funkció nagy része, melynek maradványa csupán a fogyasztói és a háztartási munka, s hogyan került a fentiek eltűnése miatt egyre inkább előtérbe a szocializációs, a kulturális funkció, amely az életminőséget „termeli”, az individuumot készíti fel a külső világ elvárásainak megfelelően. A fenti trendtől lehetnek átmeneti és ritka eltérések (elnyomás alatt a vallásosság megnő; háborúban az élelmiszer-termelés újra megjelenik), de ezek kivételek, s a funkciók többsége lassan bár, de visszafordíthatatlanul eltűnik (Mitterauer–Sieder 1982.).

Még jobban hangsúlyozza a háztartás funkcióváltó-adaptálódó képességét – s ezzel a háztartás megélhetésben játszott szerepét hosszú ideig megmaradó maradványnak mutatja be – Minge–Kalman (1978). Szerinte az iparosodás során a háztartások elvesztették a versenyt az ipari termelőkkel szemben az élelmiszer és más javak előállításában, de mint a munkaerő termelői, egyre fontosabbá váltak, mivel a munkaerő-újratermelés és a nevelés-szocializálás-tanítatás egyre több költséget és időt igényel. Tehát „a háztartás mint termelő egység nem szűnt meg, hanem élelmiszer-termelőből átalakult a nyugati ipari társadalmak munkaerőpiaca magasan képzett munkásának termelőjévé”. (455. old.)

Gyökeresen mást állít a háztartás szerepének változásáról az „örök domináns” és az „örök alárendelt” modell. Az előbbi szerint a modernizáció ellenére (bár olykor láthatatlanná válva) a háztartás szerepe meghatározó marad a gazdaságban. Az utóbbi ennek ellentétét vallja, hogy a háztartás sohasem volt jelentős gazdasági szereplő. Közös jellemzője azonban e két – egymásnak egyébként mindenben ellentmondó – modellnek, hogy tagadják a háztartás „elmúlásának” tényét.

A „nem múlt maradvány” modell elfogadja a hagyományos modellek kiindulását és a szerepcsökkenés tényét, de tagadja, hogy a háztartások valaha is megszűnnének a gazdaság szereplőjének lenni.

Végül a „kiegészítő” modell szerint a háztartások szerepe ingadozik az időben. Ez a modell egy hullámgörbe egy szakaszaként mutatja mindazt, amit a „megszűnés” modell végleges csökkenésnek tételez. E modell tovább variálható aszerint, hogy az újbóli szerepnövekedést az eredeti szintet is elérőnek (ki/a), vagy alacsonyabb szinten megállónak tartja (ki/b) (2. ábra II. része) illetve, hogy ezt a hullámgörbe-szakaszt egyszeri esetnek vagy több hullám egy részének tételezi (tehát, hogy létezik-e a harmadik része az ábrának vagy sem). Ez utóbbi esetben további altípus, ha a hullámok többé-kevésbé szabályos ciklussal (ki/1) vagy ha külső vagy belső tényezőkre adott válaszreakcióként szabálytalanul ingadoznak (ki/2) (2. ábra III. része).

III. A HÁZTARTÁSOK „ÖRÖK” VOLTÁNAK MAGYARÁZATAI

Áttérve most már a háztartás „örök” voltának magyarázataira, alapvetően két elméleti közelítés ismert: a funkcionális, illetve a kizsákmányolás alapú. Az első esetben a kutatók azt állítják, hogy a háztartás tud valami olyat, amit a társadalomnak, a gazdaságnak semmilyen más szereplője nem tud, s ezért a háztartást semmi nem tudja helyettesíteni.

Az állam és a piac általi kizsákmányolást kétféleképpen teszik meg e közelítés vallói a háztartás maradandósága okának. Vagy ezen intézmények érdekét szol-

gálja a háztartás létezése, vagy ezek ellen védekezve kénytelen a háztartás fennmaradni.

Meggyőzően hozza összefüggésbe a háztartás újrafeltámadását a technológia változásaival a harmadik irányzat.

Végül empirikus elemzésekre támaszkodva úgy is lehet érvelni amellett, hogy a háztartás sohasem szűnhet meg a megélhetést biztosító intézmények egyike, olykor a legfontosabbika, lenni, ha nem az egész társadalmat, hanem annak egyes sajátos helyzetű csoportjait, illetve, ha nem az egész gazdaságot, hanem egyes részfolyamatait vizsgáljuk. Ha kimutatható, hogy ezekben a háztartás szerepe fontos és állandó, akkor a társadalom és gazdaság egészére is igaz, hogy a háztartás teljesen sohasem tűnhet el.

1. A saját jogon „örök” háztartás

E közelítés legszebb példája Burns: *Az „otthon” részvénytársaság: Az amerikai háztartás rejtett gazdagsága és hatalma* című műve. A bevezető nyíltan elénk tárja a szerző célját: azt akarja bizonyítani, hogy a háztartásgazdaságtól várható (a piac szükségyszerű visszahúzódása után) az amerikai társadalmat is megújító gazdasági átalakulás. „A háztartás azért lett e könyv hőse, mert, a piaccal ellentétben, egészséges, stabil és növekvő, sőt valójában Amerika legerősebb és legfontosabb gazdasági intézménye. S ami még ennél is fontosabb, ez az intézmény magában hordja egy demokratikus és egyenlő társadalom lehetőségét egy stabilabb világban.” (3. old.)

A sok tanulságos gondolatot is magában foglaló műből most csupán azokat a gondolatokat ismertetem tömören – és kritikai megjegyzések nélkül –, amelyek a háztartásra mint a megélhetés forrásának sajátos funkciójú alanyára vonatkoznak.

Burns szerint a háztartás mint gazdasági szereplő mindig is létezett, de a piac elterjedése óta háttérbe szorult, sőt egy ideig szinte láthatatlanná vált. A háztartás életútját az amerikai gazdaságban a piachoz és a redisztributív-kollektív (?) gazdasághoz képest a következő ábrával illusztrálja. (Lásd a 3. ábrát.)

Annak, hogy elvileg is lehetetlen a háztartás teljes eltűnése, alapvető okát abban látja, hogy minden gazdaságnak ez az egyetlen olyan intézménye, amely „az emberi lények mindennapos ellátását és karbantartását” (13. old.) szolgálja, s mint ilyen, semmilyen más intézmény nem képes átvállalni funkcióit, mert nem képes az ilyen komplex feladatok felelősségét átvenni.

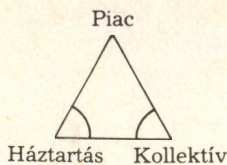
A háztartás pótolhatatlanságának másik sajátossága, hogy tanult tudás és hierarchikus-formalizált struktúra nélkül is képes helyes gazdasági (beruházási, munkaszervezési) döntéseket hozni, és folyamatosan ösztönözni és kontrollálni tagjait.

A háztartásgazdaság újabb elterjedését az infláció-recesszió kényszere, a „csinálnád magad” tevékenységek növekvő piaca, a szakértelem (újra)megszerzésének lehetősége, a saját munka megszeretése – a hivatkozott dologtalanság normájának lazulása – egyaránt segíti. Ez irányba hat az is, hogy az emberek mind bizalmatlanabbak a piac és az állam gazdasági tevékenységével szemben, s törekszenek tőlük függetlenedni, de legalábbis nekik alternatívát állítani a háztartás önszolgáltatásaival.

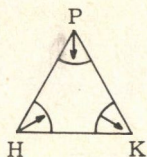
A háztartást mint gazdasági egységet a következő módon jellemzi a szerző: „Az

3. ábra

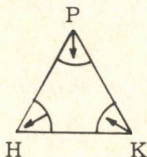
A háztartások, a piac és a kollektív gazdaság „életútja az USA-ban



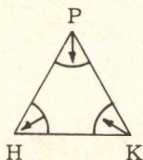
Törzsi gazdaság



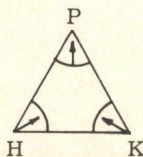
Gyarmati kor



Az „éretlen” iparosodás kora



Az érett ipar kora



A posztindusztriális kor

Magyarázat: A nyílak az adott gazdaságszegmens súlyának csökkenését \triangle vagy növekedését \triangle mutatják.

otthoni munkavégzés során nincs blokkolóóra. Nem vizsgálják szakemberek stopperórával és jegyzetfüzettel a háziasszony munkavégzésének hatékonyságát. Nincs tömegtermelés. Továbbá bármi is legyen a látszat, nem létezik a termelőeszközök értékcsökkenése sem . . . egy átlagos háztartás nem tartja számon kiadásait, s semmiképpen sem teszi ezt racionális könyvelői technikával. Nem tartja nyilván továbbá hasznát vagy veszteségeit és ritkán tudja (a biztosítási ügynökök öröme) vagyonának, adósságainak és kintlevőségeinek nagyságát.” (66. old.) A háztartás gazdálkodását nem a nyereség, hanem a szükségletek kielégítése szabályozza, s mint ilyen, természetes korlátai vannak az elérendő céloknak. Mindezt egybevetve a háztartás a piac tökéletes ellentéte.

Boulding (1972) Burnshöz sok tekintetben hasonlóan érvel a háztartások pótolhatatlansága mellett. Mint fő fogyasztók, mint a jövedelmek elosztásának fősze-

replői és mint az ember-termelés és karbantartás alapegységei szerinte a háztartások minden társadalomnak legnagyobb és leghomogénebb (?) szektorát jelentik. Ő a fizikai ember-fenntartás mellett a szocializálás-tudásátadás-nevelés szerepét is mint gazdasági tevékenységet említi, amiben szintén nincs ellenfele a háztartásnak. A jóléti állam és a háztartás technológiai fejlődésének veszélyét éppen abban látja, hogy ily módon – először a történelemben – esetleg tényleg megszűnhet a háztartások működése, s ez beláthatatlan veszélyforrás a társadalom számára. Mert sem az iskola nem tudja a tanítás, sem a szociálpolitika a gondozás funkcióit teljesen átvenni. Komolyan felteszi a kérdést „Túl tudja-e élni az emberiség, ha teljesen racionálissá válik?” Ha igaz, hogy a társadalom láthatatlanul, de a nők kizsákmányolásán és az élvezetek önkorlátozásán alapult, akkor mi lesz a nőket felszabadító és minden emberi vágyat kielégíteni igyekvő társadalom jövője? És mi helyettesíti a család stabilitását, az altruizmust és a generációk közötti reciprocitást, mert a nyugdíjrendszer és a szociális otthonok nem biztos, hogy képesek erre. És az adományok, az alapítványok, a jótékonykodás elmaradását hogyan lehet pótolni, s ez nem lesz-e költségesebb a bürokrácia miatt?

A fentieknél kevésbé ideologikus-teleologikus nézőpontból bizonyítja a háztartás örökkévalóságát Litwak és Szelényi (1969), Pollack (1985) és Ben-Porath (1980).

Litwak–Szelényi a strukturalista-funkcionalista elmélet talaján állva hasonlítja össze a primer szervezetek különféle típusait, valamint a szekunder szervezetet. Számunkra most az a kérdésfeltevésük fontos, hogy vajon az iparosodás-városiasodás során szükségszerű-e a primer szervezetek eltűnése, s ha nem, úgy milyen funkciók tartják ezeket életben. Tanulmányukban nem szerepel a háztartás, hanem a nukleáris család, a rokonság, a szomszédság és a baráti kör. E primer szervezetek strukturális adottságai magyarázzák pótolhatatlan funkcióikat az egyének megélhetése során. A nukleáris család mint hosszú távon tételezett, multifunkcionális, érzelmi elkötelezettséget és maximális közelséget jelentő szervezet minden „mindennapos” funkció ellátásának elemi egysége, de nincs elég erőforrása ahhoz, hogy szükséghelyzetben is elvégezze valamennyi feladatát. Ezekben van segítségére a többi primer szervezet, mindegyik oly módon, ahogyan sajátos csoportjellemzőiből logikusan következik: így a szomszédság a területi közelség miatt a gyorsaságban, a rokonság a hosszú távú összetartozás miatt a hosszabb ideig eltartó és nagyobb terhet jelentő problémák kezelésében, a barátság a nagy érzelmi töltés miatt a bizalmat igénylő helyzetekben segíti ki a nukleáris családot. Számunkra az a lényeg, hogy a háztartás (amelyet a fentiek alapján leginkább mint a nukleáris családot legközelebről és stabilan kiegészítő egyéb primer szervezetek együttesét foghatjuk fel) a szükséghelyzetekben mutatott rugalmassága, bizalmas természete, teherbíró képessége és összetartozásának magától értetődősége miatt nem pótolható szekunder szervezetekkel.

Pollack (1985) a háztartást mint az egyének cselekvését irányító intézményt mutatja be. Négy tényezőt sorol elő, amelyek miatt a háztartás más intézményeknél hatékonyabban látja el az irányító-gazdálkodó funkciókat:

- a háztartás igen alacsony költséggel képes az egyéneket ösztönözni,
- és ellenőrizni,
- illetve alturista és
- lojális cselekvéseket kiváltani.

Mindezt a háztartás azért képes megtenni, mert a részesedés a javakból rövid távon (és ennek várható alakulása hosszú távon, lásd például öröklés) külön rá-

fordítások nélkül is ösztönző hatású, s ugyanakkor az ezekből való kizáratástól való félelem hatása is erős. Az ellenőrzés alacsony költségei abból fakadnak, hogy a háztartás tagjai folytonosan egymás közelében élnek, s így az ellenőrzés folyamatos és nem jelent külön költséget. Az altruista viselkedés és a lojalitás az összetartozás érzéséből, a közös fedél tudatából, a vérségi tudatból fakad, s így az előzőkhöz hasonlóan „természetes”, létrehozása semmilyen külön költséget nem igényel.

Ismerteti a szerző azonban a háztartás négy költségnövelő jellemzőjét is. Ezek:

- a háztartás konfliktusai átszövik a tevékenységek teljes körét, hiszen a háztartás nem válik el a családtól;

- nehéz a háztartástagokat hatékony munkára ösztönözni, hiszen az egymásrautaltság miatt a visszavágás könnyű, illetve, mert a hatékonyság nem mérhető, s ezért nem is könnyen számonkérhető;

- a háztartás, tagjainak készségei, képessége és felkészültsége miatt nem biztos, hogy tökéletesen alkalmas a feladatok elvégzésére;

- és végül, a kis létszám akadályozza a háztartást az optimális üzemméretből fakadó költséginimalizálásban.

Ben-Porath (1980) is a háztartás strukturális jellemzőiből indul ki. Szerinte ezek: hosszútávúság, amelynek időbeli terjedelme nincs korlátozva; sokféle tevékenység egymásba fonódó végzése, a tranzakciók nem szerződészerűen állnak egymással viszonyban, hanem minden döntés egyeztetés és egyedi; nincs a tevékenységek összevetésére mérési mód, az ösztönzés interiorizált, „Mi-tudat” működteti, amely csak az adott személyek között értékes, másra nem használható fel és másokkal (külön „költségek” nélkül) nem hozható létre.

Mármost a létezés költségigényes, mert a háztartás működéséhez szükséges tranzakciók információgyűjtési, hirdetési, ellenőrzési és elosztási költségeket egyaránt igényelnek. Mindezek többféle intézményes megoldással biztosíthatók. Ha a piac és az otthoni munka intézményeit vetjük össze, az utóbbi sok tekintetben hatékonyabb és olcsóbb.

2. A háztartás a kizsákmányolás miatt és ellen

Feministák és marxisták úgy mutatják be a háztartást a múlt és a jelen kapitalizmusában, mint a nők (ritkán az emberek) rejtett kizsákmányolásának színterét. Ebben a közelítésben a háztartás azért nem szűnik meg az iparosodás, az urbanizálódás következtében, mert a kapitalistáknak érdekük ezen intézmény fennmaradása. Humphries (1977) így foglalja össze ezen írások lényegét: „[Mai marxista szerzők – S. E.] ... kiemelik, hogy a tőke számára hasznos a család intézményének léte egyfelől a többlettermék, másfelől a politikai stabilitás biztosítékeként. Ebből levonják a következtetést: a család tovább él, mert a tőke érdekében ennek így kell lennie ...” (241. old.) A háztartás azáltal teszi lehetővé a kapitalisták számára többlettermék szerzését, mert ingyen, de legalábbis az átlagos bérszintnél olcsóbban állítja elő az új munkaerőt. Ennek segítségével a bérek alacsonyabbak, mint akkor lennének, ha a munkásnak munkaejeje újratermeléséhez mindent az árupiacon kellene megvásárolnia. „Íly módon (a tőke – S. E.) többletmunkát von el a háziasszonytól, amely végül többletértékké alakul át.” (244. old.)

Mások, mint azt Long (1984) összefoglaló munkájában idézi, azt hangsúlyozzák, hogy a háztartás használati értéket előállító tevékenysége, mivel kapitalista

piaci rendszerbe ágyazottan működik, átalakul csereviszonnyá, amikor a munkaerőt eladják. Ám ez rejtetten történik. Ez az elrejtés a nőknek „rejtett szolgálóosztállyá” (Galbraith 1973) alakításával történt meg az ipari forradalom után.

Természetesen a fenti általános modell megváltozik, amikor a szerzők a konkrét folyamatok, időszakok, gazdaságok elemzésébe kezdenek. Így Long (1984) azt emeli ki, hogy a háztartás és a kisárutermelés – mint par excellence piaci viszonyok a kapitalista közegben – hogyan zsákmányoltatnak ki, alapvetően önkiszákmányoló képességük kihasználása által, de miközben jólétet is termelnek az emberek számára, s ezzel elviselhetővé teszik a kiszákmányoltságot, sőt védelmet is nyújtanak a piac kiszákmányolásával szemben azáltal, hogy hátszínigot biztosítanak az emberek megélhetése számára.

A már említett Humphries (1977) a fentiek lényegét elfogadja ugyan, de hozzáteszi, hogy azok torzan mutatják be a háztartás fennmaradásának okait, s ez abban leli magyarázatát, hogy a tőkét mindenhatónak tételezik. Ezzel szemben szerinte nem zárható ki annak lehetősége, hogy a háztartás által a munkásosztály életszínvonala magasabb, mintha nem létezne a háztartás intézménye. Hogy a kiszákmányolás vagy az önjólét-termelés válik a háztartás munkájának döntő eredményévé, az az osztályharc mindenkori erőviszonyaitól függ.

Ha a kapitalista profitérdek mindent átható erejű lenne, akkor a háztartásnál olcsóbban működő, jobban ellenőrizhető intézmények biztosítanák a munkaerő-tartalékhadsereg újratermelését. Ám ilyen intézmény nem életképes, nem hatékony, könnyen elbürokratizálódik, s így a háztartás a kapitalisták számára is – legalábbis mint szükséges rossz – hasznos intézmény.

Ám a munkásosztály saját érdekei legalább ilyen súllyal esnek Humphries szerint a latba. Egyrészt a munkásosztály a háztartás segítségével tud biztonsággal megélhetést nyújtani inaktív tagjainak és általában az osztálynak krízishelyzetekben, mint például amilyen az ipari forradalom volt. (Hareven [1982] briliáns elemzése szép példa arra, hogy az iparosodás, a városba kerülés nemhogy csökkentette volna, de növelte a háztartás és a körje fonódó rokoni-szomszédi hálózatok szerepét az emberek túlélésének biztosításában.)

Másrészt a háztartás a bérek színvonalát is emeli, mert ha a nők a háztartásból kikerülnének a munkaerőpiacra, akkor a kínálat lenyomná a béreket. Ráadásul ily módon a munkások kevésbé lennének képesek munkaerejük otthoni újratermelésére, amit ugyanakkor béremeléssel nem tudnának (éppen a fentiek miatt) ellensúlyozni.

3. A háztartás újraélése a technológiai fejlődés által

Az 1950-es évekig szinte általános volt az egyetértés abban, hogy a technológiai fejlődés hatására csökken a háztartási munkaidő.

Vági (1979) idéz egy-egy tipikus polgári, illetve kommunista „technológiahitét” valló szerzőt ezzel kapcsolatban: „Ha az embernek becslést kellene mondania az események jövőbeli alakulásáról, ez az lenne, hogy a *háziasszonyok átlagos munkahete rövidülni fog*, és hogy a rövidebb munkahéttel jellemezhető csoport viszonylag szélesebbre tágu. (. . .) A nagyvárosokban élő családok növekvő aránya, a nagy családok ritkulása, az időmegtakarító módszerek és felszerelések bevezetése a háztartásba, valamint a fizetett szolgáltatások növekvő igénybevétele kitarthatóan lefelé nyomja a ledolgozandó órák számát. Azok az erők, amelyek a

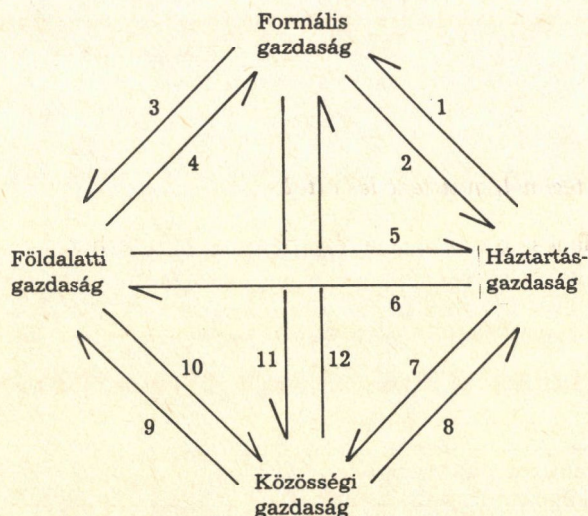
háztartási termelés terheit csökkentik, olyan sokfélék, hogy fel sem lehet sorolni őket.” (Kyrk 1953.) „Az életmód alakításának, a *háztartási munka megtakarításának* fő útja: a közétkeztetés, óvodák, bölcsődék . . . és az összes lehetséges háztartási szolgáltatások széles hálózatának kiépítése. A *háztartás munkafordításainak* csökkentését célzó másik, nem kevésbé fontos út a nagy termelékenységű gépek és felszerelések alkalmazása a háztartásban”. (Krasznov 1959.)

Már a hatvanas években felismerték azonban, hogy nem igaz az, amit a technológiai fejlődésről feltételeztek. „Az automata ruhaszárító nem takarítja meg azt a heti négy vagy öt órát a nő számára, amit korábban a szárítókötél mellett töltött, ha például az asszony mindennap működteti a mosógépet és a szárítót. Végül is még mindig neki magának kell berakodnia és kivennie a gépből a ruhákat, majd szét kell válogatnia és eltennie őket . . . A modern amerikai háziasszony jóval több időt tölt mosással, szárítással, vasalással, mint az anyja. Ha van egy elektromos mélyhűtője vagy turmixgépe, több időt fordít főzésre, mint az olyan nő, akinek nincsenek meg az ilyen munkamegtakarító felszerelései.” (Friedan 1963. 241. old.)

A háztartás gépesítése eszerint növelheti az otthoni munka kényelmét, minőségét, de nem csökkenti a munkaidőt. A fentieket USA-beli időmérleg felvételsorozatok is igazolni látszanak (Thrall 1982, Robinson 1980)³, továbbá más területen⁴ is kimutatták, hogy az emberek hajlamosak a technológiai változás ellenére is ugyanannyi időt fordítani egyes tevékenységekre.

Gershuny (1983) szerint a fentieknél jóval bonyolultabb kapcsolat van a háztartások otthoni munkája, a háztartások megélhetési folyamatokban játszott szerepe és a technológiai fejlődés között. Azt a kérdést vizsgálva, hogy miért nem jött létre a sok szerző által jósolt szolgáltatói társadalom, Gershuny úgy érvel, hogy az iparban végbemenő gyors technológiai fejlődés, az elektronizáció, az inf-

4. ábra



rastruktúra kiépülése *lehetővé tette*, a szolgáltatások alacsony technológiai fejlődőképesége, s ezért nem csökkenő, sőt relatíve növekvő árai pedig *kikényszerítették*, hogy a háztartások „visszafoglaljanak” olyan funkciókat, amelyeket korábban piaci szolgáltatások láttak el.

A „visszafoglalás” kategória használata sejteti, hogy a gazdasági szektorok közötti termelékenység és -költségszinttől és ennek változásaitól függően Gershuny nem egyirányú és nem lineáris fejlődésmodellel dolgozik. A modell, amit alkalmaz, négy gazdasági szegmenst különít el, ahol a termelés és a szolgáltatás, tehát a megélhetés folyamatai végbemehetnek. E négy szegmens között minden irányban elmozdulhatnak a tevékenységek. (4. ábra.)

Az 1-es típusú átalakulás az, amit a hagyományos fejlődésmodellek abszolutizálnak. A 2-es típusú átalakulásra a mások által is már alkalmazott példa a mosodából a mosógép alkalmazásával otthoni munkává visszavedlő mosás.⁵

A technológiának a háztartások termelőtevékenységét megújítani képes hatását mutatja be Friedmann (1978) tanulmánya is, itt azonban a háztartás elsősorban mint kisárutermelő, s nem mint a megélhetés forrása szerepel. Ugyanakkor az okok, amelyek a háztartásokat a modern technológiát hatékonyan felhasználni képes gabonatermelővé tették, sokban egyeznek azokkal az okokkal, amelyekről eddig írtam (hosszútávúság, az ösztönzés sajátos és hatékony formája, árruigmatlanság, önkizsákmányoló képesség stb.).

4. A háztartás mint „sajátos” helyzetek „örök” legjobb megoldása

A most bemutatandó elemzések *a társadalom egyes csoportjai, a gazdaság egyes folyamatai esetében*, illetve *adott történelmi helyzetben* mutatják be a háztartásnak, mint a megélhetés olykor egyedüli, olykor jobb híján való, olykor átmenetileg felértékelődő forrásának szerepét.

Mindezek külön-külön és együtt azt jelentik számunkra, hogy ha feltételezzük, hogy ilyen társadalmi csoportok mindig is lesznek, hogy ezek a gazdasági folyamatok nem tűnnek el, és hogy a történelem eseményei – legalább fő vonásaikban – megismétlődhetnek, akkor a háztartás mint a megélhetés forrása újra meg újra fontos lesz.

Három társadalmi csoportot is jellemez a szakirodalom úgy, mint ahol a háztartás és a köré (és általa) szövődő primer kapcsolatok a megélhetés kiemelkedően fontos eleme, a védekezés, a túlélés alapja. Ezek a csoportok: a szegények, a kisárutermelők-parasztok (utóparasztok) és a mobil csoportok.

A szegénységben a háztartás az erőforrások olykor legfontosabb forrása. Ezt kiválóan írja le Adler Lomnitz (1977) és Morris (1981) harmadik világbeli példákön keresztül, de a Long (1984) féle válogatás is több példával igazolja ezt.

A kisárutermelők-parasztok esetében a háztartás szerepe a csajanovi elméletig nyúlik vissza. E társadalmi csoport esetében – s ide tartoznak a telkes munkások, a felesleget alkalmilag értékesítő hobbi-árutermelők is – a háztartás a termelés egysége, amely azonban nem válik el a háztartástól mint a megélhetés alanyától. Ezt szintén jól mutatja be Long (1984) esettanulmány-válogatása, valamint a poszt-csajanovista antropológusok és közgazdászok számos elemzése.

A mobil háztartások számára a háztartás mint biztonságadó intézmény értékelődik fel. Így van ez a migránsoknál, a frontier telepeseknél, az ingázók esetében, tehát amikor a területi elmozdulás okozta többlet-erőfeszítésekben vagy a többletbizonytalanságok elhárításában válik a háztartás különösen fontossá a megél-

hetés alanyaként (Simič 1973, Humphries 1977, Friedmann 1978, Hareven 1982).

A *gazdasági folyamatok* közül elsősorban azokban válik a háztartás a megélhetésben lényeges szereplővé, amelyek nem igényelnek speciális szaktudást, s ugyanakkor élők-munka-igényesek (Friedmann 1978), Rose (1983). Ilyen a szociális ellátás és a szolgáltatások, de a termelésnek is több formája illetve fázisa. Nem véletlen például, hogy a házépítésben a háztartás maradandósága sohasem kérdésjeleződött meg (Sik 1985/b).

A *történeti helyzetek* közül azokban jellemző a háztartások szerepének átmeneti fokozódása, amelyek krízishelyzetet jelentenek a társadalom számára, vagy ahol a fent említett gazdasági folyamatok ellátásában a gazdaság más szereplői valamilyen oknál fogva megszüntetik tevékenységüket. Így természeti katasztrófák idején, háborúk alatt és után a háztartás – az ad hoc s ezért gyakran anonim segítségnyújtás aktusait leszámítva – az egyének túlélésének olykor egyedüli eszköze. Nem véletlen, hogy akik ilyen helyzetben magukra maradnak, azoknak a túlélési esélye is kisebb. Ilyen szituációkban a háztartások összehúzódnak, mint a sündisznó, bezáródnak és így próbálják átmenteni magukat, egy jobb időre várva (Sorokin 1943).

De a háztartás marad, jobb híján, a „legjobb” megoldás akkor is, ha az állam vagy a piac nem képes vagy nem akarja ellátni szociális, lakásépítési, szolgáltatási feladatait (Sik 1985/b), vagy nem képes ösztönözni az egyéneket megfelelően, mint például a termelőszövetkezetek első időszakában, melynek múltával részesművelés, családi művelés formájában a háztartás mint a megélhetés-kistermelés újrafeltalált alanya jelent meg (Cernea 1976, Rajk 1985, Smelev 1985.)

JEGYZETEK

¹ Részletesen lásd Boros A.–Hunyadi Zs.–Sik E. (1986/b).

² Az alábbi számítások menete vázaltszerűen a következő: Az otthoni munka a napi vagy heti bontású időmérlegadatok alapján számoltatik ki a megfelelő korú össznépesesség létszáma segítségével éves szinten. A gazdaság összmunkaideje a munkaerő-statisztikák heti átlagos munkaideje (gyakran a nettó ledolgozott idő) és a kereső népesség száma (vagy a munkanélküliek nélküli aktív kereső, olykor az éves átlagos állományi létszám, máskor az időmérleg körének megfelelő kor és településcsoporton belül a keresők száma) alapján készül.

³ Vági (1979) így ír erről: „1952-ben, amikor a mosógépek még többnyire hagyományos (forgótárcsás) gépek voltak, a már automata gépekkel mosó háztartások lényegesen gyakrabban mostak, mint a többiek. Az automata gépek, úgy tűnik, ezekben a háztartásokban „kedvet csináltak” a mosásra. Tizenöt évvel később kiderült, hogy ez a hatás nem egyszerű és véletlen esemény lehetett: az automata mosógépek általánossá válása azt eredményezte, hogy a háztartásbeli nőknek több mint a fele a hétnek legalább *négy* napján működtette masináját, s így a gépi mosás gyakorisága megduplázódott. A kereső nők nem maradtak le sokkal, mert 42 százalékuk mosott géppel négyszer – legalább négy napon – vagy többször hetente. (A mosási *szolgáltatások* jelentőségének relatív visszaesése Amerikában meglepően régi folyamatnak tűnik. 1917–1919-ben a háztartások kétharmadának volt ilyen kiadása a háztartásstatisztikában; a harmincas évek végén, majd 1950 táján már csak egyharmaduknak, 1967–1978-ban pedig Walker és Woods csupán 10–12 százalékának találta a viszonylag rendszeresen mosodában dolgoztatók arányát.)”

⁴ Ilyen például az ingázás, a munkába járás ideje. Az Idő a mérlegen (1978) szerzői így írnak erről: „... a munkával kapcsolatos utazásnak nemzetközi vonatkozásban messze legérdekesebb jellegzetessége, hogy a közlekedési technika hallatlan változatossága ellenére, az erre a célra felhasznált idő viszonylag állandó a vizsgálati színhelyek mindegyikén. Hátározott preferencia látszik érvényesülni abban az irányban, hogy a *nagyobb közlekedési*

hatékonyságot a mozgástér tágítására használják fel; az otthoni és a munkahely közötti modális távolságok a vizsgálati színhelyek között tizenötszörös, vagy néha még nagyobb különbségeket mutatnak, míg az átlagos időfelhasználás meghökkentően szűk határok között mozog." (Idő a mérlegen, 1978. 123. old.)

⁵ Nem tartozik már szorosan az ismertetés tárgyaához, de a 3-as típusú átalakulás az informális gazdaság növekedése, míg a 4-es típus ennek ellentéte. Az 5-ös típusra azt a példát hozza, amikor a sörfőzést engedélyezték, a 6-ra viszont mikor az ősi erdei jogok továbbélnek az erdők bekerítése után. A további átalakulásokra a jóléti állam feladatátvállalása és -leadása szolgáltat példákat.

IRODALOMJEGYZÉK

- Adler, H. J.–Hawrylyshyn O. (1978): Estimates of the value of Household Work Canada 1961–1971. *The Rev. of Income and Wealth* No. 4. 333–355. p.
- Adler Lomnitz, L. (1977): Networks and Marginality. Academic Pr. N. Y.
- Adret (1977): Travailler deux heures par jour. Collection Points Série Actuels, Paris Seuil.
- Ben-Porath, Y. (1980): The F-connections: Families, Friends and Firms and the Organisation of Exchange. *Pop. and Dev. Rev.* March 6/No. 1. 1–30. p.
- Boros A.–Hunyadi Zs.–Sik E. (1986/a): Háztartás és társadalmi struktúra. Kézirat. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Boros A.–Hunyadi Zs.–Sik E. (1986/b): A háztartások megélhetési stratégiája. Kézirat. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Boulding, K. E. (1972): The Household as Achilles' Heel. *Journal of Consumer Affairs*, No. 2. 110–119. o.
- Burns, S. (1975): The Household economy. Beacon Press Boston.
- Cernea, M. (1976): The Large-scale formal Organisation and the Family primary group. *Jou. of Marr. and Fam. Nov.* 927–936. p.
- Clark, C. (1958): The economics of housework. *Bulletin of Oxford Ins. of Stat.* Oxford, May, 205–224. p.
- Danmark Statistiske Department 1948; 1951. In: Statistiske Meddelelser Ser. 4, Vol. 129. and. Vol. 140.
- Dayre, J. (1985): Habitat, services résidentiels et niveau de vie. id: Etudes ... Paris, May, 1–64. p.
- Eisner, R. (1978): Total Incomes in the USA 1959 and 1969. *The Rev. of Inc and Wealth* March 41–70. p.
- Family and Work in rural societies (1984). Ed.: Long N. Tavistock Publ. London and N. Y.
- Fourastié, J. (1965): Les 40.000 heures. Paris Laffont.
- Friedan, B. (1963): The Feminine Mystique. London Victor Gollanez.
- Friedmann, H. (1978): World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage. Labour. *Comp. Stud. In Soc. and Hist.* No. 4 545–586. p.
- Fürst, H. (1956): Einkommen, Nachfrage, ... Production und Konsum des privaten Haushalts in der Volkswirtschaft. Stuttgart, Kohlhammer.
- Galbraith, J. K. (1973): Economics the Public Purpose. Houghton Mifflin Co. Boston.
- Gershuny, J. I. (1983): Social Innovation and the Division of Labour. Oxford Univ. Press.
- Goldschmidt–Clermont, L. (1982): Unpaid work in the household. ILO Geneva.
- Hareven, T. (1982): Family time and industrial time. Cambridge Univ. Pr. Cambridge.
- Hawrylyshyn, O. (1976): The value of Household Services: A Survey of Empirical Estimates. *The Rev. of Income and Wealth* No. 2. 101–131. p.
- Hawrylyshyn, O. (1977): Towards a definition of Non-Market activities. *The Rev. of Income and Wealth* No. 1. 79–96. p.
- Humphries, J. (1977): Class struggle and the persistence of the working-class family. *Camb. Jou. of Econ.* No. 3 241–258. p.
- Idő a mérlegen (1978). Szerk.: Szalai S. Gondolat Könyvkiadó.
- Ingelstam, L. (1983): A third Sector approach to Sweden's future. *Future*, April, 137–151. p.
- Japan Econ. Council (1973) Measuring Net National Welfare in Japan. Net National Welfare Measurement. Committee Tokyo.
- Kendrick, J. W. (1977): Expanding imputed values in the national income and product accounts. Paper Univ of York.
- Kneeland, H. (1929): Womans economic contributions in the home. in: *Annals* ... May 33–40. p.

- Kreps, J. M. (1971): Sex in the Marketplace. Baltimore J. Hopkins. Univ. Press.
- Krasznov (1959): A munka gépesítése és a munkaerővel való gazdálkodás a háztartásban. *Szocializációs Trud*, 9. sz.
- Kuznets, S. (1941): National Income and its composition. *Nat. Bureau of Econ. Res.* No. 40. N. Y.
- Kyrk, H. (1953): The Family in the American Economy. Chicago. Univ. Press of Chicago.
- Lacasse, F. D. (1971): Women at home. Ottawa Inf. Canada.
- Lindahl et al. (1937): National Income of Sweden 1861–1930. Stockholm Econ. Studies No. 5.
- Lindberg, V. (1943): Suomen Kansantulo Uvosing 1926–1938. Suomen . . . Series B. No. 1.
- Litwak, E.–Szelényi, I. (1969): Primary Group structures and their functions: Kin, Neighbours and friends. *A. S. R. Vol. 34. No. 4. Aug.* 465–481. p.
- Long, N. (1984): Introduction. in: *Family . . .* (1984) 1–29. p.
- Minge-Kalman, W. (1978) The Industrial Revolution and the European Family. *Comp. Stud. In. Soc. and Hist.* Vol. 20. 454–468.
- Mitchell, W. at all (1921): Income in the USA 1909–1929. *Nat. Bureau of Econ. Res.* No. 1. Vol. 1. N. Y.
- Mitterauer, M.–Sieder, R. (1982): The European Family. Basil Blackwell. Oxford.
- Morgan, J. N. (1966): Productive Americans. Survey Res. Center Univ. of Mich. Ann Arbor.
- Morris, L. (1981): Women in Poverty, *Anthrop Quarterly* 54. No. 5. 117–124. p.
- Murphy, M. (1978): The value of Non-market Household Production: Opportunity cost versus Market cost estimates. *The Rev. of Income and Wealth* No. 3. 243–255. p.
- Murphy, M. (1982): Comparative estimates of the value of household work in the USA for 1976. *The Rev. of Income and Wealth.* No. 1 29–43. p.
- Nordhaus, W.–Tobin, J. (1972): „Is growth obsolete?”. *Nat. Bureau of Econ. Res.* Vol. 5. p. 1–80. p.
- Pollack, R. A. (1985): A Transaction Cost Approach to Families and Households. *Jou. of Econ. Literature* June 581–608. p.
- Raj, I. (1985): Családi gazdálkodás a fejlett szocialista társadalomban. *Közgazdasági Szemle*, XXXII. évf. 2. sz. 170–178. old.
- Reid, M. (1934) Economics of Household production. N. Y. Wiley and Sons.
- Robinson, J. P. (1980): Housework technology and household work. in: *Women and household labour*. Ed.: S. F. Berk SAGE Publ. Beverly Hills, London.
- Rose, R. (1983): Getting by in three economies. Glasgow Centre for the Study of Public Policy.
- Ruggles, R.–Ruggles, N. (1975): The measurement of economic and social performance. Paper for Ass. for Res. Inc. and Wealth.
- Schulcz-Borck, H. (1975): Was ist „eine Hausfrau wert?”. in: *Verbraucherdienst* Aug. B/20 No. 4. 81–87. p.
- Shamseddine, A. H. (1968): GNP Imputations of the value of housewife's. Services. *Econ. and Business Bull.* Summer 52–61. p.
- Sik E. (1985/a): Magyar háztartások munkaidejéről. Kézirat. Budapest.
- Sik E. (1985/b): A szociálpolitika szereplői a „hosszú 80-as években”. *Mozgó Világ*, 8. sz. 88–89. old.
- Simič, A. (1973): The Peasant Urbanites. *Academic Pr.* N°. 4.
- Sirageldin, I. A. M. (1973): Non-market components of the National Income. Ins. for Social Research Univ. of Michigan.
- Smelev, G. I. (1985): A családi gazdálkodásban rejlő lehetőségek. *Szociolog. Isszled.* 4. sz. ism.: Valóság, 1986.
- Social and Cultural Report (1982). Social and Cultural Planning Office Rijswijk. The Netherlands.
- Sorokin, P. A. (1943): Man and society in calamity. E. P. Dutton and Inc. N. Y.
- Thrall, Ch. A. (1982): The Conservative Use of Modern Household Technology. *Techn. and Culture* Apr. Vol. 23 No. 2 175–194. p.
- Vági G. (1979): A lakossági szolgáltatások és a háztartási munka kapcsolatának kérdései. KSH Budapest.
- Walker, K. E.–Gauger, W. H. (1973): Time and its Dollar value in Household work. *Fam. Econ. Rev.* Fall 8–13. p.
- Weinrobe, M. (1974): Household Production and National Production. *The Rev. of income and Wealth*, March, 89–102. p.
- Wrigley, E. A. (1977): Reflections on the History of the Family. *Daedalus*, 106, 71–85. p.

KOVÁCS NÁNDOR

„Summásjárás” a nyolcvanas években?*

Bármilyen meglepőnek tűnik a cím, mégis aktuális. Az elnevezés nem tévesztendő össze az idény- és vendégmunkás fogalommal. Itt nem egy idényre (például nem szőlőmetszésre) szegődnek, hanem két hétre, és nemcsak nyáron, hanem február elejétől november végéig. A vendégmunkás megjelölés sem lenne helyénvaló, mivel azt „a fejlett tőkés országokban alkalmazott, kevésbé fejlett országokból elszármazott, többnyire szakképzetlen munkásokra szoktuk alkalmazni . . .”.¹ Az ingázók fogalmának kiterjesztését² ebben az esetben azért nem tartom helyesnek, mert ezek a munkások nem a lakóhely és egy bizonyos másik gazdaság között utaznak, hanem rendszerint minden alkalommal más-más gazdasághoz szerződnek. Az eddigieket összefoglalva és kiegészítve (dolgozatom elején) a következő kategóriát tartom helyénvalónak: a mai summások olyan, valamely gazdaságba (termelőszövetkezetbe, illetve állami gazdaságba) meghatározott időre (két hétre) elszegődött munkások, akik ott elsősorban mezőgazdasági munkát végeznek, ellátás és termés vagy készpénz ellenében, a régi summásmunkával összefüggést mutató viszonyok között.

Terjedelmi oknál fogva csak az elszegődést motiváló és erősítő tényezőket, valamint a mai summásokat fogadó gazdaságok helyzetét elemzem; munkájuk, napjaik leírását, belső rétegződésüket stb. nem. Az általam vizsgált csoport lakóhelyét északról az országhatár, keletről Ózdtól a Bükkig terjedő vonal; délről a Mátra, Bükk gerince; nyugatról Salgótarjántól a Mátráig terjedő vonal határolja. Statisztikai adatok hiányában írásom földrajzi, néprajzi, szociológiai, közgazdasági tanulmányokon, több mint ötven interjún, személyes tapasztalaton és helyismereten alapul.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A helyi munkaalkalmak hiánya következtében kialakult különböző életformák vizsgálata számos tekintetben megkönnyíti a mai summásjárás megértését. A török harcok során a környék népessége – mivel itt húzódott a végvári vonal egy jelentős része – erősen megfogyatkozott. Sokan elpusztultak, a lakosság egy része észak felé húzódott. A 18. században a migrációs folyamat eredményeként szlovákok kerültek erre a vidékre, akik „elmagyarosodtak”.³ Idővel azonban már a

* A tanulmány 1985-ben készült.

„Bükk- és Mátraalja maga is telepeseket kibocsátó vidékké alakult”.⁴ Ez utóbbi folyamattal egy időben indult meg a matyóknál és a szlovákoknál a nyári idénymunka vállalása, amiről már 1841-re vonatkozóan találunk feljegyzést.⁵ A matyók és a szlovákok közötti (általam vizsgált) terület lényegében a Palócföld, amelyet már 1790-ben Gvadányi József is így nevez meg.⁶ Ez azért fontos számunkra, mert a „városoktól távol eső, elzárt völgyekben fekvő barkó (értsd: palóc – K. N.) falvak a 20. századig archaikus népi kultúrát őriztek meg”.⁷ A palócok tehát utolsóként kapcsolódtak be a summásjárásba, ezt látszanak igazolni Sándor István⁸ és Csalog Zsolt⁹ írásai is. Az eredetileg e tájra áramló szlovákok az elpusztult, elvándorolt lakosság helyét foglalták el, így az országban megmutatkozó kapitalizálódást elősegítő erők jelentős hatása tudta csak őket a summásságba kényszeríteni. Ez 1885-höz, az egyoldalú gabonakonjunktúra megszűnéséhez, az őket fogadó uradalmakban az ipari növénytermesztésre és a belterjes állattenyésztésre való áttéréshez köthető – itt cselédpótlékként alkalmazták őket.

Ekkorra a palócok hagyományos gazdálkodása fokozatosan megszűnt. Előbb az erdők vadállománya csappant meg, majd az 1870-es évektől áttértek az intenzívebb földművelésre (az állattartás a századfordulóra már háttérbe került).¹⁰ De a földművelés is egyre kevesebb ember számára nyújtott megélhetési lehetőséget. Ezért, hogy szántóföldhöz juthassanak, pusztítani kezdték az erdőket; az irtásokról a víz lemosta a talajt, így a jobb földek is eliszapolódtak, és a termés betakarítása bizonytalanná vált.¹¹ A környék iparát ekkor, illetve még sokáig csak Ózd, a salgótarjáni iparvidék, Hatvan cukorgyára, valamint egy-két elszórt kisebb bánya jelentette. Mindemellett „... a lakosság természetes szaporodása általában egészen normálisnak mondható...”¹²

A helyi viszonyokból való menekülésnek több csatornája alakult ki a századforduló után. Az egyik és igen jelentős a summáskodás, ahol sztrájkőröként is alkalmazták a palócokat. De 1908-tól egyre többen választják Amerikát. Példaként megvizsgáltam egy átlagosnak tekinthető falut. Váraszóról – amelynek 1909-ben 649 fő a lakossága –, 1908 és 1914 között 59 férfi és 1 nő ment át az új lehetőséget jelentő földrészre. (Sokan 1920–1922-ben visszatértek.) Ugyanebből a községből 1938-ban és 1941-ben 6-6 hónapra Németországba mentek dolgozni – összesen 70-en. Itt az 1945-ös földosztás sem jelentett megoldást, mivel nem volt kiosztható földterület. Ezekhez az évekhez kötődik a Csehszlovákiába irányuló illegális kishatárforgalom is. 1946-ban 15 család költözött el véglegesen a kitelepített német ajkú lakosság helyére. Fokozta a nehéz helyzetet, hogy a faluból közel 20 hadifogoly csak 1947-ben térhetett haza. Az extenzív iparosítás sokat segíthetett volna, de egyetlen közeli iparvidék dominanciája sem alakult ki, így az itteniek távolsági ingázókká váltak. A pénzteremtés legkülönbözőbb formái terjedtek el ekkor: szőlőkaró-készítés, erdei termékek gyűjtése, asszonyok házalása a szomszédos (és távolabbi) munkástelepüléseken, vályogvetés, sertésöl-készítés.¹³ Az egyik legjelentősebb forma (1940-es évektől) a „géplés”. 18 fős brigádok alakultak a búza elcséplésére, dolgozva a helyi és távolabbi nagyobb gazdáknak, majd a megalkult termelészövetkezeteknek is. Ez egészen 1968–1970-ig, a kombájnok elterjedéséig lekötötte a máshová megfelelően integrálódni nem tudó munkaerőt. A hetvenes évek elején körülbelül 10 váraszói kőműves vállalt munkát csehszlovákiai építkezéseken.

A summásjárás – bár váltakozó intenzitással – mindig jelen volt, illetve van. 1939 nyarán körülbelül 120 summás volt távol az akkor 900 lakosú faluból. A háború alatt a Hatvan környéki Újvarsányban, majd Nagygomboson voltak. A há-

ború utáni években – 1948–1949-ig – a helyzetet bizonytalannak, zavarosnak tartották (rossz szállás, bizonytalan munka és fizetés), így erősen visszaesett az „Alföldre járás”. De a szerveződő „nemzeti vállalatok” – az állami gazdaságok elődei – újra elősegítették ennek a formának a terjedését. Ekkortól már hol idényre (rizsaratás), hol két hétre, egy hónapra szerződtek, de sok helyen még 6 hónapos summások is voltak. Akkor „osztályidegenekkel” és hétvégi célvonattal érkező munkásokkal dolgoztak együtt. Ellátásuk az otthoninál sokkal jobb volt, amit akkor politikai kérdésként is kezeltek. Főleg a cukorrépával, kukoricával összefüggő munkákra szerződttették őket. 1963-tól az eljárók helyi tsz-ei kezdik elengedni azokat, akik ezt kéri. De az eljárásnak igazán nagy lökést a hetvenes évek adtak: egyfelől a környékbeli bányák szanálása miatt viszonylag alacsony átlagéletkorú réteg lett nyugdíjas, másfelől a háztáji és kisegítő gazdaság fokozottabb terheit így próbálták kompenzálni. Tovább erősítette az eljárást, hogy 1978-tól a tsz-ben is az iparival megegyező alacsonyabb nyugdíjkorhatárt állapítottak meg. Az eljárást erősítik még a településfejlesztésben jelentkező hátrányok, az alacsony felvásárlási árak és a megemelkedett szállítási költségek is.¹⁴

GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HÁTTER

Az általam vizsgált terület földrajzi adottságait tekintve sem tartozik a kedvezőbbek közé. A föld rossz minőségének javulását fásításra adott állami kölcsönnel próbálták elérni már 1945 előtt is. Ez ugyan segített valamit, de a ma rendelkezésre álló mezőgazdasági (kis) gépek segítségével ezen földek művelése – részben a domborzati viszonyok miatt – nem oldható meg kielégítően. Szabó Zoltán a fentieket így fogalmazta meg: „Ugyanannyi vetőmag kell bele, mint az Alföldön, de kétannyi munkával feleannyi termést hoz.” Földtanilag a mészkő, homokkő, márga és az agyag a jellemző, talaja barna erdőtalaj. Januári középhőmérséklete: –3, –4 °C; a júliusi 17–18 °C (mindkét adat a második legalacsonyabb szint az országos adatokat tekintve). Évi napfénytartama 1800–1900 óra körül alakul (ez is az utolsó előtti kategória), évi csapadékmennyiségét vizsgálva pedig a 600 mm-es kategóriába tartozik (ez közepesnek mondható). Növénytermesztését tekintve a burgonya, a cukorrépa és a kukorica mondható jelentősebbnek. Az állattartást régebben még a juh és a szarvasmarha is jellemezte, de ma már csak a sertés számottevő. Jelentősebb állat- és növénykultúrát azonban egy fajtából sem találunk.

Mivel a környék lakóinak adottságként kell elfogadniuk a telepített ipart (és bányászatot), ezért ezt is itt tárgyalom. Bányáit nézve Nagybátonyban és Ózdon található egy-egy barnaköszén-, és Istenmezején bentonit(agyag)-bánya. Vaskohászat van Ózdon és Borsodnádason, és fémiparát tekintve kiemelkedik még Salgótarján, Mátranovák és Sirok. Üveggyár van Salgótarjánban és Parádon Belpátfalván és Szilvásváradon cementgyár, Ózdon tégl- és műpalagyártás. A vidék kisebb üzei: ktsz Pétervásárán (1967-től); varroda Jánosaknán (1970-től); Pétervásárán (1966-tól) és Váraszón is működik egy faüzem (1964-től). A három utolsóban foglalkoztatottak száma a 100–100 főt sem éri el.

A vizsgált terület iparát szemlélve még kedvezőnek tűnhet a kép, de az urbanizációs szint alatta marad a gazdasági fejlettség által megkívánt szintnek. Ez nem pusztán kedvezőtlenebb helyi létfeltételeket jelent, hanem mindennapossá teszi az ingázást is. Váraszón az aktív keresők száma 417, ebből lakóhelyén dolgozik 268; Istenmezején ugyanez az arány 745–354; Erdőkövesden: 463–203; Pétervásá-

rán: 1286-841. A 3000-nél több (ez a legmagasabb kategória, a 6 megyei jogú várost nem számítva) bejárót foglalkoztató városok között találjuk Ózdot, Egert, Gyöngyöst, Hatvant, Salgótarjánt. Összehasonlításképpen az ez alatti kategóriában foglal helyet Kalocsa, Siófok, Százhalombatta, Orosháza.¹⁵ A kezdeti ingázólét (amely az 1945 után adódó szabadabb elhelyezkedési lehetőségekkel kezdődött), hasonlít a mai summáságra. Azt akkor, az utóbbit most úgy tekintik (illetve tekintették), mint valami megváltást, ami kihúzza őket a bajból. Hetente, de a távolságok miatt inkább csak kéthetente jártak haza, ez alatt barakkokban laktak és maguknak főztek, mostak, a tradicionális társadalomból alig kikerült férfiak.

A kezdeti formákhoz viszonyítva a summások helyzete relatív értelemben romlott, míg az ingázóké javult. Az utóbbiak kutatásával Böhm Antal és Pál László már több éve foglalkozik. A továbbiakban főleg az ő eredményeikre támaszkodva vázolom e problémát mint adottságot, amivel a mai summásjárás vizsgálata során számolni kell. Az ingázók lakta települések viszonylag kevés költségvetési támogatást kapnak, ipari, fogyasztási és szolgáltatási javakban (cikkekben) kevésbé ellátottak. Az állami, illetve tanácsi lakások, valamint a közművesítés hiánya már eleve nagyobb terhet ró rájuk. Egy-egy saját lakást annak fokozott költségein túl még 15-20 évig a „kalákáknak” való törlesztés is terhel. A család által folytatott agrártevékenység hozadéka alacsony. Származásuknál fogva kvalifikáltságuk is alacsony, így bérük sem magas. Ha mégis, akkor e mögött az áll, hogy „nincs az a munka, amit el ne vállalnának”. Munkájuk fizikailag és pszichikailag is nagyon megterheli őket, és ehhez járul még az utazás fáradalma és idővesztése (Váraszóról Ózdra autóbusszal nyáron 3,5 óra, télen ennél több). Táplálkozásuk nem megfelelő, könnyebben megbetegszenek, mint azok, akik nem járnak el. Munkahelyükön konfliktust okoznak néhány napos hiányzásaik (rendszerint a betakarítás idején). Mivel a közlekedési eszközök indulása köti őket, így túlórázni, gmk-zni nem tudnak, bár újabban terjed a „tizenhatozás”: azaz, alkalmanként, megszakítás nélkül tizenhat órát dolgoznak. Társadalmi-politikai aktivitásuk alacsony, de a termelési értekezleteken aktívak. Ez utóbbit a rendkívüli teljesítménykényszer magyarázza; a passzivitást pedig a munkahelyhez való kötődésük hiánya. Kulturális, életmódbeli, életszínvonalbeli hátrányaik gyakran újratermelődnék, sőt akkumulálódnak. Az ingázók ugyanis kedvezőtlen helyen állnak a javak elosztásában, és a hiánygazdaság hátrányait is fokozottabban érzékelik. A hiányok megszüntetéséhez szükséges pénzt elő kell teremteniük valahonnan, vagy meg kell takarítaniuk valahogyan. A minta, amit követhetnek: apjuk életformája.¹⁶ Az újratermelődést külön fokozza, hogy a lakóhelyre nem érdemes ipart telepíteni, mivel oda csak az alacsonyan képzett munkások mennének, akiknek a bére – a kvalifikálatlan munkáért – itt is alacsony maradna. Ugyanakkor magasabb szakmai tudású munkások nélkül az ipartelepítés kudarcra van ítélve. A kiút látszólag a magasabb képzettségben rejlik, de mert ezt a kulturális hátrányok újratermelődése megakadályozza, a kör bezárul. Összegezve: „összeszűkül bennük a létérzés és erősödik a létönzés”.¹⁷ A válasz vagy a család felé fordulás, vagy deviáns magatartás lesz.

ELJÁRÓK ÉS OTTHON MARADÓK

Ennek a kérdésnek a vizsgálata során elengedhetetlen, hogy bizonyos történeti vonatkozásokra ne térjek vissza. Az 1945-ös földosztás nem hozott lényeges változást a birtokmegosztás tekintetében, 0,5–2 hold közötti parcellákat osztottak ki, mivel kevés felosztható terület volt. Így az is előfordult, hogy már a 8 hold szántóval rendelkezők is kuláknak minősültek. Az ötvenes években itt az, akinek már 6-7 hold földje volt, esélyt látott arra, hogy több és intenzívebb munkával még többet szerezzen, ebben az esetben még a legapróbb gyerekek is megvolt a mindennapi munkája. Azokban a családokban viszont, amelyeknek 4-5 holdnál kevesebb földje volt, ott gyakran a családfő is, a gyermekei pedig szinte kivétel nélkül ingázókká váltak. Ennek folytán az alsóbb réteg mobilabbá vált; ugyanakkor közülük kerültek ki az akkori helyi vezetők is. A termelőszövetkezetesítéssel, 1960-tól, újabb változások kezdődnek. A szövetkezetek vezetőit már a jobban gazdálkodók sorából választották vagy kinevezés útján kerültek az élre, míg a többiek (főleg az iparban még el nem helyezkedettek) vagy az iparba, vagy a termelőszövetkezetbe mentek. Akik az iparba kerültek, azoknak már jutott magasan kvalifikált munka (innen egyenes út vezet a summásjáráshoz), akik a termelőszövetkezetbe léptek be (főleg nők és idősebbek – ez utóbbiak az öregségi járadék miatt), azok közül egy réteg alulra szorult, és a nehezebb munkát kapta, így ők lettek a „leszázalékoltak”, alacsony nyugdíjjal és rokkantan.

Közben a szakismeret szerepe egyre nőtt. Az ötvenes években ennek megszerzésére (politikai okoknál fogva) nagyobb lehetősége lett volna az alsóbb rétegeknek, de ezzel a falusi lét (és tudat) újratermelődésének következtében nem vagy alig éltek. A háború előtt is polgárosodottabb és termelési tapasztalatokkal inkább rendelkező nagyobb gazdák viszont, ha „egy mód volt rá”, előbb vagy utóbb iskoláztatni kezdték gyermekeiket vagy unokáikat. A már szakmával rendelkező gyermekek egy része visszakérült szülei falujába, de nem ott kereste meg kenyerét, míg egy másik csoport városlakó lett. Összegezve: az ingázólét újratermelődött, az iskolázás és a városi beilleszkedés költségeit elő kellett teremteni. Ennek módját a summáshagyományok felélesztésében találták meg. Ide torkollott az is, hogy a még állatokkal „bajlódó” generáció a hetvenes évektől kezdett kiesni a munkából, és ez a háztáji szarvasmarhatartásból, tejből származó jövedelem csökkenéséhez vezetett.

Azoknak, akik a termelőszövetkezetben maradtak, a nyolcvanas évektől már fokozatosan javult a helyzete, különösen a vezetőké, a termelésirányítóké. Az állattartás miatt kiesett jövedelem pótlásának útja elsősorban előtűnik áll nyitva, a Tarna-völgyében beindult paprika- és uborkatermesztés formájában. Mivel ők termesztik a palántákat, ők osztják el, ők mérik ki a földeket, ők veszik át az osztályozott termést, és – mivel nem ingáznak – ők vannak otthon, így nyilvánvaló, hogy ebből az ő jövedelmük nő leginkább. Az erdészethozó munka fokozott nehézsége és az alacsony munkabér miatt kevesen maradtak, de közben az ő bérük is jelentősen emelkedett, tűzfajuttatásuk is számottevő, nem beszélve azokról a jövedelmekről, amelyek a fa elosztásával kapcsolatos kulcshelyzetükből adódnak.

A fentiek alapján megkülönböztetnek egy viszonylag jól élő réteget, amelybe a vezetők, termelőszövetkezeti-erdészeti dolgozók nagy része, a munkahelyükön még az ötvenes-hatvanas évek során kiemelkedettek, valamint a kielégítő második gazdasággal rendelkezők (például munkája mellett: kőműves kisiparos) és a

magas nyugdíjúak tartoznak. Van egy közepesen élő réteg, amelybe zömmel az ingázók családjai és a felső rétegből valamilyen ok (például a család egyik tagjának hosszan tartó súlyos betegsége) miatt időlegesen vagy véglegesen kihullottak, valamint a még viszonylag egészséges nyugdíjasok tartoznak. Van még egy perifériális helyzetű réteg, amelybe az egyedülállók, betegek, beteg öregek, valamint azok a lumpen elemek tartoznak, akiknek közös jellemzője az alkoholizmus (számuk jelenleg még alacsony). A felsorolt rétegek közötti határok azonban nem áthághatatlanok, mert például egy olyan család esetében, ahol a feleség tsz-tag, egyetlen gyermekük még velük lakik, de már dolgozik, lakóhelyükhöz közel, a négy nagyszülő közül még legalább kettő él, és rendszeresen segíti a vizsgált háztartást, ez a család anyagi helyzetét tekintve a jól élőkhez tartozik. De ha a gyermekük még tanul, például egyetemen vagy Egerben albérletben lakik a feleségével, vagy az egyik nagyszülő megbetegszik (őt gondozni kell), meghal, akkor helyzetük jelentősen változik, és egy kategóriával lejjebb kerülnek.

A fentiek már sejtetik a mai summásjárás alapját. Vizsgáljuk meg mindezt részletesebben egy más szempontból már vizsgált község, Váraszó adatainak kerestül. A falu 222 háztartásának 59 százalékából, 131-ből járnak el évente egy vagy több alkalommal summásnak. 119 esetben a családból 1-1 fő (nők és férfiak körülbelül egyező arányban), 11 esetben 2 fő, 1 esetben 3 fő jár el. Az 1945 előtti átlagokkal összevetve: abszolút értelemben több embert érint az eljárás, de egyszerre kevesebben vannak távol. Egy 109 háztartást tartalmazó mintát választottam ki: a falu 3 utcájából 2 utcának minden háztartását.

Négy vizsgálati szempontom van. Az első szempont a második gazdasághoz való kötődésünk: 31 esetben bizonyos, hogy a mai summások nem tudtak ebbe bekapcsolódni, 16 esetben viszont igen. Míg a summásnak nem járók közül 34 esetben található egyértelmű bekapcsolódás a második gazdaságba, és 13 esetben nem történt ez meg. Az adatokból látható, hogy az eljárók között jóval több a második (illetve harmadik) gazdasággal nem rendelkező, tehát ők ennek hiánya folytán választanak más jövedelemnövelési formát, a summásságot. A második szempont szerint a második gazdaságba legkevésbé az ingázók tudnak bekapcsolódni. A summásnak járók közül 19 esetben dolgozik a családfő helyben, a mezőgazdaságban vagy erdészetenél, míg 43 esetben máshol vállal munkát. A summásnak nem járók közül 26 a helyben dolgozó és 21 azoknak a száma, akik valamilyen formában ingáznak. Az ingázás és a summajárás tehát egymással összefüggést mutató jelenség.

A harmadik szempont szerint az elődök anyagi helyzete meghatározó az eljárásban: ezzel újabb támpontot kapok, és az előző feltevésemet is újból igazolva látom. A summások elődei főleg a középső és az alsó réteghez tartoztak, míg a summásjárásban részt nem vevők elődei nagyrészt a középrétegbe sorolhatók. Vagyis a mai eljárók elődei az átlagosnál jobban élők rétegén kívüli csoportból kerülnek ki.

Negyedikként azt vizsgáltam meg, hogy a mai anyagi ellátottság szempontjából hogyan alakul az eljárás. Valószínűnek tűnt, hogy a jól élők csoportjából kevésbé járnak el (bár a summásjárás is teremtett néhány esetben viszonylagos jólétet). A 109 elemet tartalmazó mintából 62:47 az eljárók és az el nem járók aránya, és az utóbbiak között több a jól élő, mint a summások között (13:10). Az eljárók és a summásnak nem járók viszonylatában az átlagos helyzetűek aránya 37:27, míg a szerényen élőké 15:7. Vagyis a jól élőkre kevésbé jellemző a summásjárás.

A szempontok és az azt megelőző történeti vázlat alapján kirajzolódik egy kép, miszerint a summások zömét a második gazdaság formáiba beilleszkeszteni nem tudó, nem a felső rétegből származó és ma is többségükben közepes szinten élők csoportjába tartozó ingázók alkotják.

HATVÁNYOZÓ TÉNYEZŐK

Az ingázó munkás autonomitási formájának ideális esete, amikor az stabil informális kapcsolatokkal jön létre, és ennek folytán a család felé fordulásként jelenik meg. De a pluszjövedelem szerzésének is általában egyetlen lehetőségként marad meg a családi gazdaság, amelyhez majdnem mindig kapcsolódik a család valamely tagjának háztáji, ahol rendszerint nem terem meg a teljes évi szükséglet. Szempontunkból azonban leglényegesebb az állattartás. A felvásárlási rendszer nem megfelelő, és a fogyasztásra szánt sertés esetében is olcsóbb a takarmány, ha elmennek érte summásnak, mint ha a helyi áron megveszik azt. Arról nem is beszélve, hogy saját munkájukat nem szokták kiadásként fölszámítani. De „... csak onnét tud valaki elmenni, ahol otthon marad az öreg vagy valaki, hogy elvégezze helyette a dolgot”. Fogyasztási nívójuk rendkívül alacsony, és a takarékosság a legfőbb jellemzője minden ilyen háztartásnak. Beruházási kedvüket egyfajta bizonytalanságérzet és a szűkös lehetőségek erősen korlátozzák, ezért nem tudnak kilépni az önellátásra törekvő, önmagát újratermelő családi gazdaságból, amelybe már szervesen beépült a summásjárás.

Másik fontos hatványozó tényező a „gyermekközpontú társadalom”¹⁸ jelensége. A vizsgált terület lakóira egyértelműen jellemző a „Minek él, akinek gyereke nincs?” szemlélet; és ha van gyerek, akkor megpróbálják számára megadni a társadalmilag átlagosan elérhető. Simó Tibor erről így ír: „... a szülők kötelessége, hogy feláldozzák magukat gyermekeikért. Eszközemberré válnak, akik nem élhetik saját életüket, de ezt nem tehernek, áldozatnak, nem sorscsapásnak... , de természetesnek tartják”.¹⁹ Ez a feláldozás, eszközzé válás teszi majd esetleg lehetővé, hogy az ő gyermekeik számára is rendelkezésre álljon mindaz, ami városi kortársaiknak megadatik, hogy meglegyen a lehetőség az apjuk sorsából való kitörésre. De a magyar falvakban csak elvétve találunk bölcsődét, az óvoda már gyakoribb, de ezek színvonala és ellátottsága általában alatta marad a városinak. Úszoda alig van, szakosított általános iskola szintén nincs, helyette van körzetesített, ahová már 9-10 évesen bejárnak, és talán egész életükre szóló ingázásukat kezdik meg. Középiskolába való bejutásuk esélye kicsi, egyetemre, főiskolára pedig csak elvétve jutnak. Tehát a gyermek indulásához jóval több áldozatot kell hozniuk a szülőknak is (például különórák, majd lakás, kocsi), de a gyermekek élete se „fenéig tejföl” – mint azt sokan tévesen gondolják. Azt a legtöbb szülő látja, hogy gyermekének az egyre magasabb fokú szakképzettség jelenti a biztos jövőt. Így ennek anyagi fedezetét – a summásjárás adta lehetőséget is megragadva – igyekszik megteremteni. (Szempontomból gyermeknek addig tekinthető valaki, amíg szülői támogatást kap. Ennek megszűntével, körülbelül 40 éves korától fog majd bekapcsolódni az „Álföldre járásba”).

A második világháború előtti hagyományok nélkül elképzelhetetlen lenne a mai summáskodás. A múlt formáinak továbbélése (bandagazdák, a summások belső rétegződése, szokásaik, érdekvédelmük stb.) számos esetben töretlen, de több vonatkozásban a „régí” megváltozott, és új elemekkel is bővült. A polgáro-

sodás folyamata erősen megkésett ezen a vidéken. A nagycsalád „... csak az 1930-as években (a Mátra déli oldalán még a századvégen), a házi szövés-fonás 1950 körül (Heves megye alföldi részén az 1910–1920-as években) tűnt el, a háromnyomásos rendszer az ötvenes évekig, a patakbán mosás a hatvanas évekig élt”.²⁰ De a társadalom eleven vérségi rendje, a „hadak” (a nagycsaládnál nagyobb vérségi-gazdasági csoport) még ma is kitapinthatók. Úgy vélem, hogy a hagyományok megkésett visszaszorulása megteremtette a talajt, hogy egyetlen generáció életében – az újra nehezebbé váló feltételek között – természetes védekezési folyamatként a summásjárás az új viszonyokhoz alkalmazkodva, de lényegét megőrizve tovább éljen. És „... mit szólnak, ha én itthon maradok?...””, tesszik fel a kérdést azok, akik számára nem mint védekezési folyamat, hanem mint „divat” jelentkezik ez a cselekvési forma (számuk egyébként nem magas, de növekvő). Itt érkezünk el ahhoz a ponthoz, amikor a hagyományok, a divat és egy-egy karriertörténet („X. Y. is ebből vett házat a fiának”) sajátos kultúrát teremt, de ennek vizsgálata már egy másik tanulmány tárgyát képezi.

Az életmódhoz kapcsolódó alacsony fogyasztási nívót már említettem. Itt most csak az úgynevezett „presztízsfogyasztásra” és a „státusszimbólumok” némelyikére térek ki, mert téves megítélésükkel sok helyütt találkozhatunk. Ugyanis „... az alapvető mozgatóerő... társadalmunk egészének mai helyzete, különösképpen a gazdaság hiányjellege egyrészről és a gazdaságban megmutatkozó lehetőségek másrészről”.²¹ De azt se feledjük, hogy „túl sokáig volt nyomorultul szegény a... nép, hát érthető, ha törekszik, hogy minél messzebb kerüljön attól az állapottól, s ha lehet, az emlékétől is. És nagyon messze van még attól, hogy káros, társadalmi méreteken ártalmas jelenségnek fogjuk fel anyagi javak szerzésére irányuló buzgalmat. Mire irányul ez a buzgalom? Jó koszt, jó ruha, jó és kényelmes otthon, esetleg utazás és ilyen-olyan szórakozás. Mindehhez joga van...”²² A „nagy parasztvilláknak” gondolt házak sem nagyok, ha figyelembe vesszük, hogy ezek egyben gazdasági épületek is, illetve több generáció számára épültek, a fiatalok megtartását egyik célként szem előtt tartva. Mert városban sem túlságosan fejlett, de falun aztán végképp fejletlen az öregek ellátását szolgáló intézmények hálózata. A „presztízsnek” kikiáltott javak ritkán azok, aminek mondják őket, ezek valójában a mindennapi élet nagyon is racionális, sőt takarékos velejárói, amelynek megteremtése érdekében a summásjárás adta lehetőségekkel is élni kénytelenek.

Hogy az általam vizsgált területről summásnak járnak, ahhoz nem kis mértékben járul hozzá a vidék népének gondolkodásmódja, értékrendje. Leghívebb ábrázolójuk, Mátyus Aliz, a *Maga-ura parasztok*-ban²³ valós képet fest a talpraesett, magának való, igyekvő embert ábrázolva. Szabó Zoltánt idézve, mégis kibővítem ezt: „A parasztság... ezen a vidéken tűr.” „E csendes, bölcs és a magyar viszonyokhoz reálsan illeszkedő passzivitás legjellemzőbb tulajdonsága ennek a vidéknek.” De ez arcuknak csak egyik oldala, a másikat értékrendjük mutatja. „A falusi munkáscsalád hármass »szentsége«: a család, a munka és a takarékos mértékletesség.”²⁴ Számukra „... mindennek értéke van, ami hasznosítható, amit ember megmunkált”.²⁵ Munkában a „ma” létezik és nem a „holnap”. Egyik adatközlőm erről így beszélt: „az én apám előtt nem lehetett azt mondani, hogy »majd«, rögtön kellett...” A szűkös adottságok kialakították tehát a magas szintű munkamorált és a munkafegyelmet, amelyek alapján szívesen fogadják őket a gazdaságok.

A FOGADÓ GAZDASÁGOK

Legtöbbször így említik az „Alföldre járók” nemcsak a termelőszövetkezetet vagy állami gazdaságot, hanem a hűtőházat, konzervgyárat is. Egyszóval azokat a termelési egységeket, amelyeknek a helyzete ritkán irigylésre méltó. A szövetkezeti parasztsághoz tartozó „... mezőgazdasági foglalkozású aktív keresők száma 1980 elején 345 ezer fő volt, alig fele a tíz évvel korábbi létszámnak. Ugyanezen idő alatt viszont a nem mezőgazdasági tevékenységet végző szövetkezeti parasztság állománya 88 ezer fővel (több mint másfélszeresére) növekedett, így létszámuk ma már meghaladja a 250 ezer főt.”²⁸ A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya tehát 1970-ről 1980-ra 19 százalékról 42,1 százalékra nőtt. Ebből két következtetést vonhatunk le. Az egyik: jelentősen csökkent a fizikai foglalkozású szövetkezeti parasztság létszáma; a másik: ezen csökkent létszám-ban is duplájára emelkedett a nem mezőgazdasági réteg. Vagyis, összegezve: jelentős úr támadt a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak körében. Vannak, akik azt mondják, hogy a gépesítés mindent megold, vagy azt, hogy ez a folyamat a gépesítés eredménye. Személy szerint én nem vagyok ilyen optimista, mert a gépesítés tökeigényes, pénz pedig elég szűkösen áll rendelkezésre; tény, hogy a gépesítés megvalósulása sokat enyhít a gondokon, de mindig van – és lesz! – olyan munka, főleg a mezőgazdaságban, amit gépesíteni nem lehet vagy a minőség romlása miatt nem érdemes.

Egy-egy gazdaságon belül – kedvező beruházási lehetőségek mellett – polarizálódnak a termelőtevékenységek. Egyik oldalról az automata vagy félautomata gépsor melletti munka válik jellemzővé, míg a másikon az alacsony presztízsű, nehéz fizikai munka. Vannak gazdaságok, ahol ez utóbbira mind kevesebb munkaerőt kapnak. Ez leginkább az ipari centrumok, elsősorban Budapest közelében jelentkezik (vagy fog jelentkezni), mert a jobb ipari munkahelyek még ma is elszívják a munkaerőt. Így a gazdaságok maguk is kénytelenek saját dolgozóiknak az iparihoz hasonló munkalehetőséget teremteni. Tehát kialakul a munkák egy csoportja (nem gépesíthető, alacsony presztízsű, nehéz fizikai munka, bűzzel, porral, egész nap a napon való tartózkodással stb.), amit helyi munkaerővel nem tudnak elvégeztetni, de szükség van rá. (A „summás” fogalom ezen a ponton közelíti meg a „vendégmunkás” kategóriát.) De az is előfordul, hogy kőműves- vagy lakatosbrigádokat keresnek a gazdaság valamely építkezéséhez, akik a munka jellegén túl mindenben megegyező képet mutatnak az átlagos summásokkal. Ezeknek a munkáknak semmi közük az „idényhez”, ezek az évszaktól függetlenek. Viszont évszaktól függően is kialakulhat egy csoportja a munkáknak, amelyek elvégzésére már nem áll rendelkezésre elegendő szabadon felhasználható munkaerő. Hiszen az anyakocák mellől vagy valamelyik melléküzemág gépsorától nem lehet már a dolgozókat kapálni rendelni. (Szüretelni még – talán? – maguktól is elmennek.) Ezt valóban tekinthetjük idénymunkának, és jelenleg ennek az aránya magasabb. A mai summások által végzett munkák közül a gyakoribbak a következők: a paprika, a paradicsom, valamilyen csemete (például barack), szőlő kapálása, almozás (karácsonykor is), trágyázás, kazlazás, burgonyaválogatás, koralábébetakarítás, címerezés, kukoricatorés, metszés, szőlőtelepítés, locsolás (éjszaka is), gabonaszárítás, tápkeverés, fogathajtás, konzervgyári segédmunka, ipari gépsorok melletti betanított munka, a „legrettegettebb” munka a vagonkirakás és a zsákolás. Olykor a gazdaság valamelyik vezetőjének építkezésénél is segédkeznek. Naponta 10-11-12 órát dolgoznak.

Bérezésük rendszerint időbéres rendszerben történik. 1984 nyarán egy „jó helyen” napi 300 forintot vagy 90-100 kg termést (búzát vagy kukoricát) is meg lehetett keresni. Ez általában évről évre emelkedik, de az infláció mértékét nem éri el. A béren kívül szállást és minimum napi kétszeri meleg ételt, valamint személy- és terményszállítást biztosít a gazdaság. Szokás még „áldomást” (körülbelül 10 liter bort) adni búcsúzóul, és ha szüretelni voltak, általában abból is vihetnek „kóstolót”. A munkabér elszámolása a legváltozatosabb képet mutatja. Itt két példát írok le. Az egyik: nem két hétre, hanem a nyolcórás munka arányának megfelelően, több hétre számolták el a munkaidőt. A másik módszert a terménnyel való fizetés esetén használták, amikor be sem vételezték azt a magtárba, hanem elkönyveletlenül szállították a summásoknak. A summások alkalmazásánál igen nagy előny, hogy a fizetett bérért bármilyen munkára utasíthatják őket, vagy válaszút elé állítják: „ha nem tetszik, elmehet . . .”. Nem szoktak azonban hazamenni, már csak azért sem, mert eleve „vegyes munkában” állapotnak meg, és helyzetük folytán kiszolgáltatottak. A summások munkájának ellenszolgáltatása miatt gyakran támad ellentét a gazdaság vezetői és állandó dolgozói között, valamint ellenszenv az állandó dolgozók és a summások között, ahol az előbbiek versenytársnak tekintik az idegeneket, de csak a bérezés területén (a munkában már nem). Az ellentéteket a vezetők a végzett munka minőségére és mennyiségére való hivatkozással próbálják feloldani. Ez rendszerint sikerül, így aztán sajnálkozással egyes lenézéssel kezelik a mai summásokat, akárcsak elődeiket.



Vázlatos tanulmányomban megpróbáltam képet adni a mai summásokról, megmutatni, hogy ma is vannak emberek, akiket a körülmények rákényszerítenek, hogy akárcsak apáink, nagyapáink, ők is eljárjanak summásnak. A mai summások tehát Nógrád megye keleti, Heves megye északi és Borsod megye nyugati részéről, informális szerveződés alapján általában két hétre valamely dunántúli, alföldi, illetve Budapest környéki állami gazdaságba vagy termelőszövetkezetbe szegődnek el, munkabérként termés vagy készpénz és ellátás fejében, nyújtott idejű és fokozott intenzitású, az átlagosnál nehezebb mezőgazdasági munkára, nagyrészt időbérben dolgozó, zömmel ingázó és nyugdíjas munkaerők, akiket erre az átlagosnál nehezebb létfeltételek ösztönöznek. Ez a summásjárás az 1945 előtti summásjárás alapul, és a fogadó gazdaságok állandó, illetve ideiglenes munkaerőgondjaik enyhítésére alkalmazzák.

A Borsod megyei és nemzetiségi területeken folytatott kutatások során a jelenleg újabb elemeit ismertem meg; ezek további elemzése a jövő feladata.

JEGYZETEK

¹ *Böhm Antal-Pál László*: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalmá. Kossuth Könyvkiadó 1985. 142. old.

² Ugyanott, 139–141. old.

³ *Szabó Zoltán*: Cifra nyomorúság. Cserépfalvi kiadás. 1938.

⁴ *Sárközi Zoltán*: Elvándorlás, summásjárás. Mezőkövesd város monográfiája. Kiadja a Mezőkövesd város tanácsa. Mezőkövesd 1976. 363. old.

- ⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár: Mezőkövesd nagyközség iratai; Levelezési jegyzőkönyv. 1818–1857/58. Az 1846. Pünkösdi hó 8-i bejegyzés.
- ⁶ Gvadányi József: A 'mostan folyó Ország Gyűlésének satyrice criticé való leírása, a'melyet Egy Istenmezején lakó Palócznak színlelése alatt írta azon buzgó szívvel bíró Hazafi, a'kinek pennájából folyt ki a' Falusi Nótáriusnak Budára való Utazása; ezen Munkáját is négy sorú Versekben Hazájának éleibe terjesztette 1790 Esztendőben, Bak Havának 25. Napiján. Lipsiában 1791.
- ⁷ Kósa László–Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagozódása. Akadémiai Kiadó 1975. 67. old.
- ⁸ Sándor István: Summásélet. Mezőkövesd város monográfiája. Kiadja a Mezőkövesd Város Tanácsa. Mezőkövesd 1976. 499. old.
- ⁹ Csalog Zsolt: Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje. Utazó munkások. Népművelési Propaganda Iroda. 1975. 117. old.
- ¹⁰ Manga János: Palócföld. Gondolat Könyvkiadó 1979. Bővebben lásd 63–104. old.
- ¹¹ Heves vármegye. Országos monográfiai társaság. Budapest 1909. 222. old.
- ¹² Ugyanott, 198. old.
- ¹³ Bővebben: Csalog Zsolt: Id. mű, 119. old.; Heves megye műemlékei. III. köt. Akadémia Kiadó 1978. 672. old.
- ¹⁴ Vö. Csalog Zsolt: Id. mű, 121. old.
- ¹⁵ A Központi Statisztikai Hivatal adatai.
- ¹⁶ Bőhm Antal–Pál László: Id. mű, 182–183. old.
- ¹⁷ Veres Péter: Hortobágy „mellyéke”. Kossuth Könyvkiadó 1968.
- ¹⁸ Simó Tibor: A tardi társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1983. 123–128. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 130. old.
- ²⁰ Csalog Zsolt: Id. mű, 133. old.
- ²¹ Kulcsár Kálmán: A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon. Társadalomkutatás, 1983/1. sz.
- ²² Csák Gyula: A szikföld sóhaja. Szépirodalmi Könyvkiadó 1977.
- ²³ Mátyus Aliz–Tausz Katalin: Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Magvető Könyvkiadó 1984.
- ²⁴ Berkovics György: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó 1976.
- ²⁵ Mátyus Aliz: Id. mű, 127. old.
- ²⁶ Klinger András: Az osztály- és rétegszerkezet változásai. Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó 1982. 204. old.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Deák Dániel | REDISZTRIBUCIÓ ÉS SZOCIALIZMUS

MŰHELYTANULMÁNY

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása a szocializmus időszerű kérdéseiről

1986 októberében, Prágában tartották a kommunista és munkáspártok központi bizottságai tudományos intézeteinek, marxista kutatóközpontjainak vezetői rendszeres időközönként megrendezett tanácskozásukat. Részt vettek az argentin, a bolgár, a csehszlovák, az equadori, az etiópiai, a francia, a görög, a jemeni, a kambodzsai, a kolumbiai, a koreai, a laoszi, a lengyel, a magyar, a mongol, az NDK-beli, az NSZK-beli, a román, a spanyol, a svéd, a szovjet és a vietnami intézmények vezető képviselői.

Az ülés résztvevőit Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára, *J. Havlín* köszöntötte, s megnyitó beszédében ismertette a CSKP fő irányvonalát, a politikai, gazdasági feladatokat, a CSKP XVII. kongresszusának határozatait, és kitért a jelenlegi nemzetközi helyzet elemzésére. Kifejtette, hogy az emberi civilizáció minden valószínűség szerint sorsforduló előtt áll, és a szocializmus történelmi szerepe, a szocializmus presztízsének növelése még inkább előtérbe került. A szocialista társadalom fejlődésében erőteljes gyorsításra van szükség, s ez a gyorsítási stratégia áthatja a társadalom egészét. A társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsítása tulajdonképpen forradalmi folya-

mat: a tudományos-műszaki haladás, a népgazdaság irányítási és tervezési rendszere, a szocialista gazdasági integráció, az emberi tényező szerepének lényeges növelése – ezek azok a kérdések, amelyeket nagy figyelemmel kell kísérnünk. A marxizmus-leninizmus elméletének művelői előtt is komoly feladat áll: a gyorsítás stratégiáját, ennek egész követelményrendszerét úgy kell kidolgozni, hogy közben bizonyos elméleti kérdések megoldásában is tovább kell lépni, különös tekintettel a kommunista párt vezető szerepére, a párt munkastílusának és munkamódszereinek átalakítására. Mindezek természetesen növelik a párt ideológiai munkájának jelentőségét.

A tanácskozás során elemezték az 1982-ben megerősített, illetve kidolgozott komplex kollektív témák munkálatainak állását, a központi pártintézmények közötti együttműködés tapasztalatait, valamint kölcsönösen tájékoztatták egymást az elmúlt évben az egyes intézetekben folyó munkáról, a kutatási eredményekről.

A következő tanácskozásra 1987-ben Moszkvában kerül sor, az alábbi napi-rendi pontokkal:

– beszámoló a Prágában elfogadott javaslatok teljesítéséről és tájékoztatás az intézmények tevékenységéről;

– a komplex problémák sokoldalú kutatásának helyzete;

– elméleti tanácskozás *A nagy októberi szocialista forradalom és korunk* című témában.

A testvérpártok központi tudományos intézményeinek ülése – a hagyományoknak megfelelően – egy tudományos konferenciával volt összekapcsolva, amelynek témája *A szocializmus időszerű kérdései* volt. Bevezető előadást tartott a CSKP Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatója, *Z. Sznitil*. Csehszlovákia Kommunista Pártja XVII. kongresszusának szellemében őszintén beszélt az ország eredményeiről is, nehézségeiről is. Hangsúlyozta, hogy a gyorsítás stratégiája, az új szemléletmód, az elmélet és gyakorlat, a tudomány és a politika szerves kapcsolata, az elméleti tisztánlátás nagymértékben elősegíthetik, hogy a párt végrehajtsa a kongresszus határozatait. Hasonló szellemben, még kritikusabb hangnemben beszélt a szovjet társadalom aktuális kérdéseiről *A. Jegorov*, az SZKP Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatója. Több érdekes elméleti problémáról (tulajdon és áruterhelés a szocializmusban, az érdekeltiségi viszonyok, egyenlőség–egyenlőtlenség) is szó esett. Hangsúlyozta, hogy a jelenlegi időszakban, amikor a szocialista társadalom döntő fordulat előtt áll, nagy jelentőségű a társadalomkutatók tevékenysége, hiszen a társadalmi valóság hű ábrázolása és elemzése mellett eleget kell tenniük a történetiség, a rendszerszemlélet és a pártosság követelményeinek is.

Ezen tájékoztató nem vállalkozhat a teljes tudományos ülés bemutatására, ezért csak jelezni tudjuk, hogy az európai szocialista és tőkés országok testvérpártjait képviselő felszólalók mellett figyelemre méltóan szerepeltek az ázsiai és latin-amerikai pártok intézmé-

nyeinek képviselői, akik bemutatták országaik eltérő helyzetét, sajátos feladataikat. A vietnami, a laoszi és a kambodzsai hozzászólók részletesen elemezték a nemzeti felszabadítási harc és a szocializmus viszonyát, illetve az egyes országokra jellemző sajátosságokat. A koreai hozzászóló az ország megosztottságából adódó konfliktusra hívta fel a résztvevők figyelmét. A latin-amerikai elvtársak az amerikai kontinens sajátosságait (az Egyesült Államok jelenléte a térségben, az országok többségének eladósodása, a baloldali erők helyzete) fejtegették, és szinte valamennyien feltárták az egyes országokban kialakult válsághelyzet jellemzőit és a szocialista átalakulás perspektíváit.

A tanácskozáson az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéből *Huszár István* igazgató, *Molnár János* igazgatóhelyettes, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéből *Halay Tibor* igazgatóhelyettes és *Homonnai Márta* munkatárs vett részt. A tudományos ülésen *A szocialista építőmunka egyes eredményei és ellentmondásai a nyolcvanas évtizedben Magyarországon* címmel *Halay Tibor* tartott előadást, melynek teljes szövegét – a kialakult szokásnak megfelelően, a hazai közvélemény tájékoztatására – az alábbiakban közöljük:

„A magyar társadalom az 1960-as évek elejétől (a mezőgazdaság kollektivizálása befejezésével az alapok lerakása során) vált szocialista típusúvá. Azóta a szocializmus teljes felépítése időszakában vagyunk, amely még igen hosszú fejlődési szakasz, s ennek tartalmát az MSZMP 1975-ben elfogadott programnyilatkozata foglalta össze. Pártunk XIII. kongresszusa a fejlődési célokat és az igényelt folyamatokat-tendenciákat a fentiekkel összhangban fogalmazta meg: számba véve azonban, hogy az egy évtizeddel korábban elképzelt időpontok, konkrét számada-

tok, fejlesztési szintek irreálisak voltak, mert nem számoltak sem a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok sok tekintetben számunkra igen kedvezőtlen változásaival és hatásaival, sem a belső gazdasági és társadalmi feltételek felhalmozódó feszültségeivel, ellentmondásaival (főleg a gazdasági szerkezet, a hatékonyság, a minőség problémáival, az objektíve létező, sőt később még élesebb egyenlőtlenségek tényével). Pártunk legutóbbi kongresszusának döntő jellemzője volt a valóság szigorú elemzése, a kritikus-önkritikus vizsgálódás, s ugyanakkor konkrét programot adó megfogalmazása a pozitív tennivalóknak, a szocialista építőmunkában való előrelépés feltételei megteremtésének, a stagnálás és a negatív jelenségek leküzdésének, a gazdasági, szociális, társadalmi és politikai fejlődés meggyorsításának.

A kongresszus időben egybeesett hazánk felszabadulásának 40. évfordulójával, s alkalmat adott arra is, hogy mérlegre tegye az MSZMP mintegy 3 évtizedes politikájának tapasztalatait. Az MSZMP politikáját a kontinuitás és diszkontinuitás jellemezte, minthogy szakított a megelőző időszak súlyos torzulásaival, hibáival, s reális, a szocializmusnak megfelelő elveket, azon nyugvó gyakorlatot valósított meg hazánkban. Hadd hivatkozzunk például a magyar viszonyok fejlődésében döntő gazdasági reform bevezetésére, majd számos ütközésen, vitán és korrekción keresztül ma is tartó folyamatos továbbfejlesztésre, a szövetségi politikára, a kétfrontos politikai-eszmei harcra és a máig érvényes „kétfrontos érzékenység” felfogására, egy egészében jól prosperáló nagyüzemi szocialista mezőgazdaság megteremtésére és nemzetközileg is értékelhető működőképességére, az érdekviszonyok „pluralizmusának” felismerésére építve az érdekkifejezéseknek és érdekképviseleteknek egyre szélesedő demokratiz-

must biztosító, hatékony politikai intézményrendszer megvalósítására, a marxizmus hegemoniája alapján a szocialista értékek őrzésére és erősítésére törekvő, azt toleranciával összekapcsolni képes és a valóságos vitákat igénylő, a nyitottságra törekvő ideológiai-művelődéspolitikára, a proletár internacionalizmusnak és a nemzeti tudatnak-érdeknek a mindennapi gyakorlati politikával való összekovácsolására stb. Úgy gondolom, ezek pártunk politikájának olyan elemei, amelyek tapasztalatait érdemes végiggondolni, nekünk pedig – elméleti munkánk során – kötelességünk is ez.

A nyolcvanas évtized évei hazánkban nehéz körülmények, komoly gondok között telnek, alapvetően a termelésben-gazdaságban gyökerező problémák miatt, de ezek aztán a társadalmi viszonyok, egyes rétegek szociális helyzete, a közgondolkodás és magatartás, a szervezettség és fegyelem területén is megjelennek. „Napi gondjaink” azonban nem takarhatják el a történelmi sikereket, eredményeket, melyek a szocialista építőmunka vívmányai hazánkban. A háború utáni újjáépítést követően az 1950 és 1985 közötti fejlődés főbb adatai a következők: a nemzeti jövedelem 5-szörösére nőtt, az állóeszköz-állomány bővülése 4,5-szeres, az ipari bruttó termelés több mint 9-szeresére, az építési-szerelési munkák 6-szorosára, a mezőgazdasági termelés 2-szeresére, a munkatermelékenység 4,6-szeresére, a reáljövedelem 3,5-szeresére, a reálbér 2,3-szeresére nőtt. Történelmi fordulatot fejeznek ki országunkban ezek az eredmények, s az imponáló változásokat úgy értük el, hogy a modernizáció elmaradt feladatait és a szocialista társadalmi átalakítást – néhány más országhoz hasonlóan – együtt kellett, illetve kell elvégezni.

A jelenlegi évtized főbb feszültségei

hazánkban – leegyszerűsítve – a következőkben jelezhetők:

– nehezen haladunk előre a gazdaságnak az úgynevezett intenzív fejlődésre és működésre való átállítása útján; ennek fő okai az alábbiakban jelölhetők meg: a ma már sok részében elmaradottnak tekinthető termelési és termékszerkezet, a szelektivitás gyengesége, a gyors műszaki-tudományos fejlődéssel lépést nem megfelelően tartó technikai-technológiai színvonal, a vállalatok hiányos vagy nem kellő irányú anyagi érdekeltsége miatt a jövedelemtermelő képességüknek a mai igényekhez képest alacsony foka, a gazdasági szabályozás gyakran diszfunkcionális működése (amely az eredményes vállalatoktól túlzottan sokat von el, a gyengéket pedig dotálja), a kezdeményezés, a szervezethez, a munkaidőalap kihasználtságának komoly hiányosságai stb.;

– a népgazdaság egyensúlyhelyzetét csak jelentős erőfeszítésekkel tudjuk folyamatosan biztosítani; ennek okai többfélék: például a fogyasztás nincs kellően megalapozva a termelés eredményeivel, a magyar népgazdaság nyitottsága miatt (vagyis a nemzeti jövedelem fele export útján realizálódik) nagyon erősen hatnak a világgazdasági folyamatok, s azok számunkra tartósan kedvezőtlenek (számítások szerint mintegy 20 százalékos veszteséget okoz nekünk a cserearányok alakulása), a termelés technikai szintje, az alacsony termelékenység, az elavult gazdasági szerkezet, a minőségproblémák stb. miatt a versenyképesség, a külkereskedelmi és fizetési mérleg feszült, nehezíti céljaink elérését;

– a munka szerinti elosztás nem érvényesül az elveinknek és a követelményeknek megfelelő mértékben; a jövedelmek egyrészt nem eléggé differenciáltak a teljesítmények tényleges különbségei szerint (elég erős gyakorlati nyomás van az egyenlőségi irányá-

ba), másrészt a jövedelmek nem mindig erednek csak munkából, illetve nem arányosak a tényleges munkával és annak társadalmi hasznosságával; egyszerre kell megoldanunk népgazdasági szinten a teljes foglalkoztatottságot, vállalati szinten pedig a hatékony foglalkoztatást, ami gyakran nehéz társadalompolitikai feladatokat ró ránk; jelentős erőfeszítések kellenek az antiinflációs politika megvalósítására, az életszínvonalnak – ami különben egészében jó színvonalú – a társadalom minden rétegére kiterjedő megőrzésére és nagyobb részénél a további emelésére; egyes rétegek helyzete sok nehézséggel terhes (például a lakosság 20 százalékát kitevő nyugdíjasok helyzete, az egyszerre önálló életet kezdő, pályát kezdő és családot alapító fiatalok anyagi lehetőségei, lakásproblémája); adórendszerünk és más eszközök még nem teremtik meg az igazságos közteherviselést; nemzetközi összehasonlításban rosszak a demográfiai, az alkoholfogyasztási, az öngyilkossági, a halálozási mutatóink stb.

Itt, szándékosan élesen fogalmazva, „csokorba szedtem” az utóbbi évek gazdasági-társadalmi fejlődésének hazánkban fellelhető feszültséggócait, konfliktusforrásait. Ezek kiragadva azonban a nyolcvanas évtized magyar viszonyainak torz képét adnák. A már felvázolt történelmi jelentőségű politikai, gazdasági, társadalmi sikereken túl a mai Magyarország gazdaságában és társadalmi viszonyaiban a nehéz feltételek között is több értékesnek számító eredmény van. Szerényebb mértékben, de növekedés van egyes mutatók tekintetében, vannak hazai és nemzetközi mércével nézve egyaránt kiemelkedő termelési ágazatok, vállalatok, a lakossági fogyasztás-ellátás többségében minőségileg a korábbinál magasabb és jónak ítéltető (például tömegmértetűvé válik a személyautó, a színes televízió, a videózás, a hétfégi

telek, a külföldi utazások stb.), a tömegek aktivitása és beleszólási igénye a párt által kezdeményezett reformlépések (például a választási rendszer kötelező többes jelölése, az új vállalati formák bevezetése stb.) alapján jelentősen megnövekedett; a megkezdett VII. ötéves tervünk – a XIII. kongresszus koncepciójára támaszkodva – az indulási nehézségek ellenére cselekvési keretnek tekinthető a gazdaság dinamizálására, a szilárd egyensúly biztosítására, a társadalmi viszonyok tudatos és kiegyensúlyozottabb továbbfejlesztésére.

Az 1985. évi és az 1986. évi terv eddigi teljesítése több mutatóban nem éri el a tervezett színvonalat. Pártunk politikáját azonban az jellemzi, s fejlődésünk egészének eredményességét az magyarázza, hogy támaszkodunk a pozitív tendenciákra (a reform további kibontakoztatására, az aktivitás növelésére, az elért eredményekre, mozgósítunk a kidolgozott programok teljesítésére stb.), s következetesen kimunkál-

juk és alkalmazzuk a negatív vonások leküzdését szolgáló intézkedéseket. Legfőbb politikai és gyakorlati alapelvünk: minden kérdés megoldásánál azokat a formákat keressük, melyeket a szocialista viszonyok erősítőinek tartunk, ami jónak bizonyul, azt fejlesztjük, szilárdítjuk, s ami negatívnak, azt törekszünk felszámolni. Mindez, mint-hogy sokszor bátor útkereséseket, az addigi szemlélettel és gyakorlattal való esetleges szakítást, a mi feltételeink között jónak ítélt teljesen új megoldásokat, változtatásokat jelent, ezért gyakran éles vitákkal is együtt jár, érdekekkel ütközik, meg nem értésre is talál. De úgy érezzük, s más pártok tapasztalataiból is látjuk, hogy a szocializmus érdekében ez a cselekvést vállaló politika a célravezető, a lenini politikai stílus. Hazánkban a belső társadalmi háttér szilárd, s biztosítható, hogy sikerrel küzdjünk az ellentmondások és gondok ellen, s eredményesen előre haladjunk a szocialista építőmunkában.”

(Összeállította: Homonnai Márta)

A TÁRSADALOMFEJLŐDÉS TENDENCIÁI AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉS AZ UKRÁN TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÉT KUTATÓINTÉZETÉNEK MUNKÁJA

251 oldal, 49,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

„A munkásosztály és a jelenkor” (Nemzetközi tudományos tanácskozás Moszkvában)

1986. október 8. és 10. között a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalom Intézete *A munkásosztály és a jelenkor* elnevezéssel és tartalommal háromnapos nemzetközi tudományos konferenciát szervezett Moszkvában. A tanácskozás első napján plenáris ülés volt; majd három szekcióban folyt a munka, a következő témakörökben:

1. szekció: A munkásosztály és a tudományos-technikai forradalom;

2. szekció: A munkásosztály és a militarizmus elleni harc;

3. szekció: A munkásosztály és a fejlődés problémái (ez a szekció a fejlődő országok munkásságának speciális kérdéseivel foglalkozott).

Az 1. szekció keretei között félnapos kerekasztal-beszélgetést szerveztek *A munkásosztály helyzete, fejlődésének aktuális kérdései a szocialista országokban* témakörben.

A konferencián mintegy nyolcvan országból csaknem kétszázan vettek részt, a felszólalók száma meghaladta a százat. A résztvevők igen széles kört, a munkásmozgalom legkülönbözőbb irányzatait, áramlatait képviselték: kommunisták, szocialisták és szociáldemokraták, zöldek, a fejlődő országok különböző mozgalmaihoz tartozók voltak együtt. A munkáspártok és -mozgalmak képviselői mellett a munkásosztály és a munkásmozgalom helyze-

tével foglalkozó különböző ideológiai és politikai beállítottságú intézetek kutatói is jelen voltak. A tanácskozásnak különös súlyt adott, hogy a munkásmozgalom sok jelentős, nagy tapasztalattal rendelkező vezetője jött el és kapcsolódott be aktívan a konferencia munkájába (pártok és mozgalmak főtitkárai, elnökei, legfelső vezető testületek tagjai).

A konferencián háromtagú magyar küldöttség vett részt: Gáspár Sándor, Gyebrošzky Andrásné és Lengyel Zsuzsa.

A konferencián a problémák sokoldalúan és sokféle megközelítésben vitódtak fel. A tanácskozásnak elsősorban gondolatokat felvető, útkereső jellege volt, és ebben nyilvánult meg szerepe, jelentősége is. Vita – a kerekasztal-beszélgetést kivéve – csak szűken bontakozott ki; ehhez túl sok volt a hozzászóló és az idő is korlátokat szabott. A megközelítések, nézetek közti különbségek természetesen így is érzékelhetőek voltak, esetenként nyíltan hangot is kaptak.

A tanácskozáson – a plenáris ülésen és a szekciókban egyaránt – szinte minden résztvevő a világban végbeménő folyamatok, a valóság reális elemzésének szükségességéből indult ki; abból a felismerésből, hogy a jelenleg érvényesülő, ható tendenciák mélyebb megismerése nemcsak az elmélet szá-

mára szükséges, hanem a munkásosztály, a munkásmozgalom létkérdésévé vált. Hiszen az elmúlt években – mint ahogy erre többen rámutattak – a munkásosztálynak és mozgalmának a pozíciói romlottak, a szervezetek, mozgalmak keretei és hatása szűkültek. Az elemző munkával, és az ebből fakadó következtetések levonásával – mint ahogy ezt az SZVSZ nevében felszólaló *Gáspár Sándor* elvtárs megfogalmazta – kicsit el is késtünk, a tömegek pedig ilyen körülmények között a világ nem kis részén, mivel a meglevő mozgalmak nem elégték ki teljesen az igényeiket, más utakat is keresnek és járnak, olyan új mozgalmakat is létrehoznak, amelyek nem illeszkednek be a meglevő politikai struktúrába.

A tanácskozáson – a valóság tényeiből kiindulva – több oldalról vizsgálták a tudományos-technikai forradalmat és hatását a gazdaságra, a társadalomra, az emberek életére. Mind a fejlett országok, mind a szocialista országok munkásmozgalmának képviselői kiemelték: a tudományos-technikai forradalom nem szűkül – és nem szűkíthető le – a technika és technológia fejlődésére, változásaira, hanem széles értelemben vett társadalmi kérdés; kiterjed a termelési viszonyok minden elemére, a termelés szférájától kezdve a társadalmi élet különböző szintjein át az emberek mindennapi életére. A tőke minden alkotórészét új módon újratermelő, új felhalmozási típusról van szó – fogalmazta meg az egyik hozzászóló. Mások úgy jellemezték, hogy a jelenlegi szakaszban megy végbe a kapitalizmus egyik fejlődési modelljéről egy másik fejlődési modellre történő átlépés, melynek folyamatában kibontakozott és kiéleződött a korábbi felhalmozási és szabályozási modell válsága, kiéleződik a termelés és a piac ellentéte, a különböző típusú válságok egymásba kapcsolódnak, strukturális válsággá válnak.

Többen is kitértek a tőke internacionalizálódási folyamatának új vonásaira és ezek hatására. Egyéb következményei mellett (mint például a monopóliumok gyorsuló ütemű elszakadása a belső piacoktól, a tőkés világrendszeren belüli erőviszonyok átrendeződése, a militarizmus erősödése, a finánc-tőke agresszívvá válása stb.) érdekes módon vetették fel, hogy ez – egyéb tényezőkkel együtt – az elidegenedésnek is új szakaszát nyitja meg.

Az e témával foglalkozók általában kiemelték, hogy a jelenlegi feszültségek, a krónikus gondok, bajok forrása nem a tudomány és a technika, annak eredményei, hanem felhasználásuknak a tőkés társadalmi rendszer által determinált módja. Harcolni is ez utóbbi ellen szükséges – mutattak rá többen – és nem a tudomány és technika vívmányai, illetve ezek felhasználása ellen, mint amire a „zöldek” egyik jelenlevő képviselője szólította fel a munkásmozgalom szervezeteit.

A harc módjára vonatkozóan – legalábbis a hozzászólásokból úgy tűnt – a munkásmozgalom különböző szervezeteinek jelentős része még nem rendelkezik elegendő tapasztalattal; a jelenlegi helyzetre stratégiájuk és taktikájuk még nem teljesen kidolgozott. (Többek között felvetődött az állam és intézményei szerepének növelése és átalakítása, a demokratizmusnak, a dolgozók ellenőrző jogkörének és szerepének növelése, a szakszervezetek beleszólásának fokozása stb.).

Az e témában hozzászólók – a tanácskozás céljának megfelelően – legtöbbit a tudományos-technikai forradalomnak a társadalomra, különösen a munkásosztályra gyakorolt hatásával foglalkoztak. A fejlett tőkés országokból érkezett résztvevők széles adatbázisra támaszkodva mutatták be a gazdaság ágazati struktúrájának eltolódását és ennek következményeit a társadalom és benne a munkásosztály ösz-

szetételére. Több ország példáján elemezték a munkásosztály polarizálódásának felgyorsulását: egyik oldalon az egyre magasabban képzettek rétege, másik oldalon a képzettség nélküliek csoportja növekszik; a közöttük elhelyezkedő rétegek száma és aránya pedig gyorsuló ütemben csökken. (Melléttük, mint néhányan kiemelték, tartósan van jelen, önálló réteggént „stabilizálódik” a munkából kiesettek, a segélyből élők létszámban várhatóan még tovább növekvő csoportja.)

A tőkének – mint ahogy ezt szinte mindenki hangsúlyozta – a jelenlegi körülmények között nincs szüksége a teljes foglalkoztatásra, érdekeinek a szelektív munkanélküliség felel meg. A munkanélküliség viszont a tőkés világ munkásságának egyik legfontosabb problémájává vált. Nemcsak a munkanélküliek számának növekedése jelent gondot, hanem – ahogy ezt többen is elemezték – összetételének új vonásai is. A munkanélküliek között ugyanis magas, és szakadatlanul növekvő a részleges munkanélküliek száma és aránya. Egyre jobban elmosódik a határ a foglalkoztatottak és a munkanélküliek között, egyre többen vannak a különböző átmeneti fázisokban (a fejlett tőkés országok mindegyikében milliók vannak ebben a helyzetben).

Mindennek következtében jelentősen átalakult a tőkés országok munkaerőpiaca – mint ahogy ezt az egyik hozzászóló megfogalmazta: a piac elemeiben benne rendkívül mértékben megnőtt, a munkaerőelem viszont jelentősen háttérbe szorult. A munkaerőpiac változásában – emelte ki tudományos munkájuk eredményeinek ismertetése során az egyik kutató – döntő szerepet játszik, hogy míg korábban, a hetvenes években a nagyvállalatok voltak előtérben a munkaerő piacán, és a dolgozók számára is a nagyvállalatok képezték a célt, amely felé orientálódtak, addig ma a munkaerő-keresletben nin-

csenek a foglalkoztatást biztosító nagyblokkok. A munkaerőpiacon kis létszámot érintő, bizonytalan és változott struktúrát igénylő, atomizált munkalehetőségek mutatkoznak; a munkát keresők így nehezen orientálódnak, a munka keresésében mintegy egyedül állnak, a szakszervezetek sem igen tudnak nekik ebben a helyzetben segíteni.

Miközben a tőkés országok munkásosztályának és mozgalmának egyik legnagyobb gondját a munkanélküliség képezi, ma még nem lehet pontosan tudni – fogalmazta meg véleményét az egyik résztvevő –, hogy a tudományos-technikai forradalom valójában a foglalkoztatás növekedéséhez vagy csökkenéséhez vezet-e? Hiszen lehetséges, hogy egy, a mély társadalmi folyamatokat irányító másfajta makropolitika ebből a szempontból is pozitív hatásokat váltana ki.

Az eddig említett változások jelentős hatást gyakorolnak a munkásosztály szervezeteire, mozgalmaira. Hiszen – mint ezt sokan hangsúlyozták – olyan ágazatok javára tolódik el a gazdasági struktúra, a munkaerő összetétele, amelyekben nincs hagyományos munkakörnyezet, nagyrészt ismeretlen a munkáskultúra és -tradíció, amelyek „kívül” voltak, illetve vannak a hagyományos munkásmozgalom szervezeteinek határain. A felénk – és a kialakulóban levő új, a korábbiaktól eltérő tevékenységi körrel rendelkező munkáskollektívák felé – való fordulás szükségességét (nem feledkezve meg természetesen a nem elhanyagolható létszámú nagyüzemi munkásokról sem) a mozgalom felismerte. E felismerés gyakorlati konzekvenciáinak levonásában és azok megvalósításában – úgy tűnik – az országok nagy részében még csak az első lépéseket tették meg.

A szocialista országok képviselőinek többsége – a plenáris- és szekciósülésen, valamint a kerekasztal-beszélge-

tésen egyaránt – kifejtette, hogy gyorsítani szükséges a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazását. Többen is kiemelték, hogy ennek folyamatában nem elegendő a szokásos evolúciós út; tömeges és gyors átmenet szükséges az új rendszerekhez. Az ezzel foglalkozó hozzászólók kulcskérdéseként kezelték a szocialista demokrácia továbbfejlesztését, az infrastruktúra gyors és mélyreható fejlesztését, a lakosság ellátásának javítását, a gazdaság irányítási rendszerének radikális átalakítását (mint egy szovjet hozzászóló kifejtette: a jelenlegi irányítási rendszer a fejlődés akadályozó tényezőjévé vált), benne a vállalatok helyzetének és önállóságának megváltoztatását.

Többen is – több oldalról közelítve – megfogalmazták, hogy a munkásosztály a fenti folyamatoknak egyidejűleg objektuma és szubjektuma. Tovább vizsgálándó kérdésnek tekintették a „mai, modern munkás” fogalmának értelmezését. A hozzászólók és a vitában részt vevők nagy figyelmet fordítottak arra, hogy mennyire szükséges felkészülni a munkásosztály összetételének várható változásaira és – részben ezzel is összefüggésben – az oktatás,

képzés-továbbképzés egész rendszere forradalmi átalakításának szükségességére, a dolgozók életfeltételei átalakulásának és átalakításának jelentőségére.

Sokféle módon vetődött fel a munkásosztály aktivizálódásának és aktivizálásának fontossága. Az e témakörben kibontakozott eszmecsereben is megfogalmazódtak a társadalmi egyenjogúság értelmezése és gyakorlata körüli problémák, és ezek összefüggései az elosztási-jövedelmi viszonyokkal, valamint az ezekhez kapcsolódó, a széles tömegek gondolkodásában is megrögződött hibás elképzelésekkel. Mindezek kapcsán többen is felvetették: túlságosan keveset tudunk még arról, hogyan néznek a munkások a tudományos-technikai haladás folyamatára, milyenek az ezzel kapcsolatos érdekeltségi viszonyaik, a munkásoknak – és különböző csoportjaiknak – milyen és milyen erősségű érdekei kapcsolódnak a gyorsított ütemű fejlődéshez és melyek hatnak ellene. Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolása a következő időszak kutatásainak egyik alapvető feladata kell hogy legyen.

Lengyel Zsuzsa

A központi pártoktatási intézmények rektorainak tanácskozása Varsóban, és a tudományos rektorhelyettesek szófiai értekezlete

A LEMP Társadalomtudományi Akadémiájának szervezésében került sor Varsóban 1986. október 20. és 26. között arra a tanácskozásra, amelyen a központi pártoktatási intézmények, társadalomtudományi akadémiák és más kutatóintézetek vezetői, munkatársai vettek részt. A tanácskozáson azokról a feladatokról esett szó, amelyeket a testvérpártok kongresszusi dokumentumai tartalmaztak az oktató-nevelő munkával és a tudományos kutatásokkal kapcsolatosan.

A tanácskozásra tizenöt országból érkeztek küldöttségek (Afganisztán, Angola, Bulgária, Csehszlovákia, Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Kuba, Laosz, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Szovjetunió és Vietnam).

Az előadásokban és a hozzászólásokban elsősorban a kádereképzés és továbbképzés kérdéseiről, az oktatásban bevezetésre kerülő új formákról és módszerekről, a marxista-leninista elmélet elmélyült és alkotó tanulmányozásának szükségességéről esett szó.

A tudományos kutatások koordinátora, tervezése, a kutatások komplexi-

tásának és interdiszciplináris jellegének erősítése is nagy hangsúlyt kapott.

Mind Henryk Bednarskinak, a LEMP KB titkárának megnyitójában, mind pedig a szovjet, a lengyel előadásokban, a magyar és NDK-beli és más hozzászólásokban nyomatékosan szerepeltek ezek a kérdések. Az oktatási intézmények tanáraitra és kutatóira az a feladat hárul, hogy a kádereképzés területén elsősorban az eszmei-világnézeti alapokat meghatározó tantárgyak oktatásának minőségét javítsák, figyelembe véve a testvérpártok kongresszusain elhangzott legfontosabb elméleti-ideológiai kérdéseket, amelyek segítik az alapvető társadalmi folyamatokkal kapcsolatos gyorsított döntések módjának és lényegének feltárását.

A tanácskozáson három lényeges kérdéskör szerepelt.

- az oktató-nevelő munka
- a tudományos kutatás
- a kölcsönös együttműködés.

A pártoktatási intézmények előtt álló megnövekedett feladatok szükségessé teszik a tanulmányi tervek, programok átdolgozását, emellett több új tantárgy, téma kidolgozása is szükségessé vált. Megfogalmazódtak azok a legfontosabb kérdések, amelyek megoldásával

az oktató-nevelő munkában a befogadó oldal, a hallgatók, aspiránsok aktivitását kívánják növelni. Így szerepel a problémamegoldó gondolkodás fejlesztése, az önálló, aktív munka szélesítése; a marxizmus-leninizmus mint elmélet és módszer alkotó felhasználása a gyakorlati munkában; a klasszikusok műveinek, a pártdokumentumoknak önálló tanulmányozása; a hallgatók szakmai felkészítésének korszerűsítése; a praktikus tudás fejlesztése szituációsjátékokkal, a szokásos szemináriumi foglalkozásoktól eltérő hallgatói „kerekasztal”-vitákkal.

Az oktató-nevelő munka korszerűsítését szolgálják azok a kezdeményezések, amelyekkel komplex témák és speciális tanfolyamok kerülnek bevezetésre a legfontosabb és eddig kevésbé kutatott kérdésekről a pártmunka és a gazdaságirányítás kérdésében; a gazdaságirányítás működésének tökéletesítése területén.

A számítástechnika egyre nagyobb teret kap a pártoktatási intézmények munkájában, mind az oktatásban, mind a tudományos kutatásban és a dokumentációs munkában. A korszerűsítési folyamatok tükröződnek abban is, hogy több pártoktatási intézmény tervezi más kutatóhelyek neves oktatóinak, kutatóinak bekapcsolását az intézmény munkájába, nagyobb szerepet biztosítanak a folyamatos oktató-kutatói kádercserének.

A szocialista társadalom fejlődésének meggyorsítása a társadalomtudományi kutatások fejlesztése nélkül nem valósulhat meg, a felmerülő problémák, feladatok megoldásában a tudományos kutatásnak kiemelt szerepe van. A referátumok és hozzászólások többsége ezt hangsúlyozva annak szükségességét is kiemelte, hogy a valóságos problémákat kell mélyrehatóan elemezni és kutatni. A mai feladatok a társadalomtudományt az alap-kutatások felé irányítják, és ez az erő

koncentrációját, a tudományos munka tervezésének és koordinációjának fejlesztését kívánja meg.

Az elhangzott tájékoztatókból, a felsorolt sok témakörből kirajzolódik néhány fontos kutatási irány:

- a népgazdaság intenzív fejlesztésének problémái;
- a szocialista demokrácia, öngazdálkodás fejlesztésének kérdései;
- a párt vezető szerepe a szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszában;
- a párt helye a politikai rendszerben;
- a társadalmi tudat változásai;
- a szocializmus és a tudományos-műszaki forradalom kérdései;
- a szocialista gazdasági integráció;
- a marxista-leninista ideológia alkotó fejlesztésének kérdése;
- a polgári ideológia, az antikommunista propaganda elleni harc kérdései;
- az egyes pártok történelmi tapasztalatai

és egyéb kérdések.

A felszólalók hangsúlyozták a tudományos kutatással összefüggésben, hogy az oktatási intézmények munkájában a hatékonyság érdekében szükséges a tudományos kutatások, az ideológiai-nevelő munka és a megfelelő módszerek egysége.

Az elhangzott tájékoztatók szóltak a kölcsönös együttműködésről is. Ez részben a további kölcsönös információcserét jelenti az egyes intézmények oktató és kutató munkájáról, részben pedig két- és többoldalú közös kutatásokat, nemzetközi konferenciákat, szemináriumokat, kerekasztal-megbeszéléseket, tanszékvezetők és oktatók rendszeres találkozóit, megbeszéléseit.

A tanácskozás befejezése után a delegációk egyik része Gdanskba, mások pedig Katowicéba látogattak, ahol a vajdasági és városi pártbizottságok, egyes üzemek tevékenységével ismerkedhettek meg.

●
A tudományos együttműködéssel kapcsolatos kérdésekről, konkrétan az 1986 és 1990 közötti időszakra szóló együttműködésről, 1986. december 16. és 19. között Szófiában tartott értekezleten tanácskoztak a pártoktatási intézmények tudományos rektorhelyettesei.

Ezen az értekezleten nyolc ország delegációja vett részt (Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Német Demokratikus Köztársaság, Szovjetunió). Az elhangzott hozzászólások hangsúlyozták az SZKP XXVII. kongresszusának és az együttműködésben részt vevő többi szocialista ország kongresszusai határozatainak jelentőségét.

A részt vevő intézmények a tudományos tevékenység hatékonyságának növelése és az új, minőségi eredmények elérése céljából is szorgalmazzák a kutatások koordinációját. A két- és többoldalú kutatások 1986 és 1990 között számos témakörben folynak:

- gazdasági-társadalmi fejlődés és a szocializmus tökéletesítése;
- átalakulások a szocialista társadalomban; a szocializmus politikai rendszere; a szocialista demokrácia; a társa-

dalmi lét szellemi szférája fejlődésének helyzete és tendenciái; a párt növekvő szerepe e folyamatok irányításában;

– a szocializmus mint világrendszer kialakulása és fejlődése;

– a modern világforradalmi folyamatok;

– a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom;

– a modern kapitalizmus ellentmondásai;

– szociális-gazdasági folyamatok a fejlődő országokban és a nemzeti-felzabardító mozgalmak kérdései;

– ideológiai harc a mai világban;

– a békéért és a leszerelésért folytatott küzdelem;

– az együttműködés sokoldalú információval való ellátása;

– a számítástechnika alkalmazása a tudományos kutatómunkában stb.

A szófiai tanácskozást követően Budapesten kerül sor 1987 tavaszán az MSZMP Politikai Főiskoláján az oktató-nevelő munkáért felelős rektorhelyettesek értekezletére, a pártoktatási intézmények soron következő rektori tanácskozását pedig Ulánbátorban rendezik meg.

Guba László

ELŐKÉSZÜLETBEN

IFJÚSÁG ÉS POLITIKA

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ KUTATÁSA

MŰHELYTANULMÁNYOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Konzultáció a magyar gazdasági reform kérdéseiről Belgrádban

A Jugoszláviai Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézet és a Szerb Kommunista Szövetsége KB Marxista Központja konzultációra hívta meg a magyar gazdaság és politika kérdéseivel foglalkozó kutatókat, és kerekasztal-beszélgetést szervezett a magyar gazdasági reform lényegéről, perspektívájáról. A magyar társadalomkutatók képviselőiben Havas Péter, Nyul Emil, Szamuely László és Szpirulisz Il-dikó vett részt a megbeszélésen.

Beszámolóinkban azt tekintjük át, hogy milyen kérdések fogalmazódtak meg a konzultáción, milyen problémák álltak a vita középpontjában.

A konferencia bevezetőjében Z. *Vi-dojevics* (a Marxista Központ igazgatója) és M. *Sahovics* (a Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézet igazgatója), abból indult ki, hogy az európai szocialista országokban sor került – az alapvető keretek (tudniillik a tervgazdálkodás) megtartása mellett – a gazdaság-irányítás reformjára. Ez szükségszerű fejlemény volt, hiszen a szocializmus új fejlődési szakasz előtt állt és az extenzív fejlesztés tartalékai kimerültek. A megvalósított reformok eltérnek egymástól. Ezért különösen fontos, hogy a szocialista országok tanulmá-

nyozzák egymás tapasztalatait. Ez úgy is megfogalmazódott, hogy az internacionalizmus fogalmába az egyes megoldások, útkeresések figyelemmel kísérése, azok kritikai elemzése és értékelése is beletartozik. Különösen fontos ez a szomszédos szocialista országok esetében, ahol a történelmi előzmények is hasonlatosak, esetenként közösek. A kerekasztal-beszélgetés bevezetőjében jugoszláv részről egyetértően hangsúlyozták, hogy Magyarországon a saját megoldásaikat nem tekintik „modell”-nek, hanem azon a véleményen vannak, hogy a társadalmi célok elérésében felmerülő problémákat minden országnak a maga teherbíráására és hagyományos felfogására való tekintettel kell megoldania. Ez a vita során többször szóba került és a magyar társadalomkutatók is nagy hangsúllyal szóltak arról, hogy a „modell-szemlélet” igen káros lehet, mert rangsor kialakítását, voluntarista megoldásokat sugallhat.

A mindvégig nyílt és őszinte légkörű beszélgetésen figyelemre méltó volt, hogy a jugoszláv kollégák milyen elmélyült ismeretekkel, friss információkkal rendelkeznek Magyarországról, mind a politikai folyamatokat,

mind a társadalomtudományi irodalmat tekintve, s ezeket korrekt módon, elemzőn használták fel.*

A vitában többször felmerült az a kérdés, hogy az európai szocialista országokban miért került sor a gazdasági reformokra. A korábbi fejlődési szakaszt elemezve, a kritikai megközelítéssel együtt bizonyos megértéssel szóltak arról, hogy az ötvenes években a centralizált, tervutasításos gazdálkodási rendszer alkalmazása ezen országok induló alacsony gazdasági fejlettségéből adódott (pl. Prvulovics). A változtatás azonban – ebben általános egyetértés volt – szükségszerű. A reform indokai között nagy hangsúlyt kapott az is, hogy „a tőke válsága leszűkítette a szocialista tervek megvalósításához szükséges teret” (Szám A.), valamint az a probléma, hogy a szocialista országok a tudományos-műszaki haladás tekintetében elmaradtak a fejlett tőkés országoktól, s ennek a lemaradásnak a csökkentése elsőrendű fontosságú kérdés (Prvulovics). A vita résztvevőinek közös véleménye volt, hogy bár a különböző szocialista országok reformtörekvéseiben vannak közös vonások, de sok az eltérő, a sajátos nemzeti körülményekből adódó megoldás. Eltérések mutatkoznak a tervgazdálkodás és a piaci viszonyok közötti kapcsolat felfogásában, az egyes gaz-

daságok nyitottságának, valamint a tulajdon formáinak megítélésében, a köztük levő kapcsolatrendszer alakításában. Megegyező vonás az áru- és piaci viszonyok felélénkülése, az irányítás demokratizálódása, s az a felfogás, hogy „a társadalmi termelés megszervezésének a formái a szocializmusban nem egyszer s mindenkorra adóttak”.

A legnagyobb figyelmet, vitát kiváltó kérdés a tulajdon s különösen az állami tulajdon továbbfejlesztésének problémája volt. Hogyan lehet érvényesíteni az állami tulajdonban a tulajdon motivációs erejét? „A tulajdonosi érdek és felelősség a *reform* kulcskérdése” (Bozsovcics). Elismerően értékelték a jugoszláv kollégák, hogy a jelenlegi magyar gazdaságirányítási törekvésekben az állam, a vállalat, az egyén új típusú ösztönzése és felelőssége bontakozik ki, s a tulajdon formái színesednek, a termelőerők fejlettségével jobban összhangba kerülnek. Rámutattak ugyanakkor a végbemenő folyamatok ellentmondásosságára; a kibontakozó differenciáló árutermelés és a népgazdasági tervezés kapcsolatának problémáira, annak kérdésére, hogy hogyan változnak az állam általános, a társadalmi újratermelésben betöltött funkciói; hogyan lehet az állam szerveinek érdekelttségét kibontakoztatni, hogyan működjön a bankrendszer az új viszonyok között és sorjáztathatnánk a minket is foglalkoztató kérdéseket. Mindezek olyan probléma megfogalmazásához is elvezettek, hogy a hatékony és racionális működés elve milyen határok között funkcionálhat. Nem engedhetünk utat a „gazdasági darwinizmusnak”: a szocializmusban a társadalmi következmények kezelésére, alakítására fel kell készülni.

A vita résztvevőit foglalkoztatta az a kérdés is, hogy a vállalatoknál hogyan alakítható ki a hosszú távú vagyongyarápító tulajdoni érdekelttség: felmerült a munkarészcélok kérdése, és nagy

* Tájékoztatásul felsoroljuk a jugoszláv kollégák által készített írásos anyagokat:

R. Bozsovcics: A szocialista országok gazdasági reformja és a tulajdonviszonyok tartalma (különös tekintettel Magyarországra).

Merta Z.: A Magyar Népköztársaság gazdasági rendszerének egyes kérdései.

L. Prvulovics: A gazdasági reformok eredményei és távlatai a kelet-európai szocialista országokban és a Szovjetunióban.

E. Stojić-Imamović: A magyar gazdasági reform áttekintése.

Szám A.: A szocialista országok elméletének és gyakorlatának új jelenségei Magyarországi példáján.

volt az érdeklődés a magyarországi kötvénymegoldások iránt, de megfogalmazódott, hogy a részvény-, illetve a kötvénypiac kiszélesedése újabb tulajdonjogi problémákat vet fel.

A tulajdonosi jogok érvényesítésének, gyakorlásának döntő kérdése a rendelkezési jogok érvényesítése. A jugoszláv kutatók az öngazgatás térhódítása, az „etatizmus” elveitől való távolodás eredményeként értékelték az új vállalatirányítási formák magyarországi bevezetését. Ez oldja az iparban kialakult tulajdonforma merevségét (Bozsovcics) és lehetővé teszi „a munkaközösség saját termelői, vállalkozói és újítói erejének érvényesülését” – mondták. Ez utóbbi – mint többen kiemelték – a gazdasági reform megvalósulásának kulcskérdése.

Többen hangoztatták, hogy a dolgozók tulajdonosi jogai gyakorlásának vannak történeti előzményei Magyarországon: például az üzemi bizottságok, a munkástanácsok (Stojić–Imamović), s mint lehetőség, megoldás vagy alternatíva állandóan jelen vannak a magyar társadalomban. Sőt jelenleg már „életképessé” is váltak (Merta Z.). A jugoszláv szakemberek kritizálták a magyarországi új vállalatirányítási formák funkcionálását, mivel véleményük szerint „gazdaságpolitikai jogosítványaik eléggé korlátozottak”, ezeket bővíteni kellene; de az új formák által megtestesített törekvés feltétlen helyeslésre talált. A tulajdon kategóriájához szervesen kapcsolódnak az érdekeltség, az ösztönzés problémái. A szocializmus kezdeti időszakában az egyenlőtlenséget nem ismerő jövőbeli szocialista társadalom víziója elég ösztönző volt arra, hogy mindenki önzetlenül bekapcsolódjon az „elfogadott szocialista építés tervének valóra váltásába” (Szám A.). Az eltérő lehetőségek, a teljesítményelv fokozódó érvényesülése, a kibontakozó árutermelés mind jövedelmi, mind társadalmi

szempontból differenciálódást, egyenlőtlenségek kialakulását hozzák magukkal. Nagy kérdés, hogy milyen lépétként legyen ez a differenciálódás, hogyan kezelhető a leszakadás, a hátrányok kialakulása. Ez újra felveti az állam szerepét, valamint a szociálpolitika és az árutermelés kapcsolatának kérdését. A tulajdon problémáinak tárgyalásánál is hangsúlyosan fogalmazódott meg az állam cselekvési lehetőségeit korlátozó autonómiák iránti igény.

A konzultáció egyik központi kérdése a politikai rendszer átszervezése, reformja volt. A magyarországi viszonyokat értékelve a jugoszláv kutatók kifejtették: „Az élet valamennyi területén erősödtek a demokratikus viszonyok, s ez lehetővé tette a helyi kezdeményezést” (Merta). Ahol ez a leginkább kibontakozhatott (például mezőgazdaság, tercier tevékenységek), ott haladt előre a legeredményesebben a reformfolyamat is. Pozitív lépésként értékelték a választási rendszer átalakítását, a tanácsrendszer korszerűsítését stb. Ugyanakkor megfogalmazták, hogy a politikai rendszer korszerűsítése nem haladt kellőképpen előre – ez önkritikus vélemény is volt – és nem alakult ki a gazdaságirányítás átalakulásával konzisztens politikai rendszer. Ez pedig a reform továbbfejlesztésének alapvető kérdése. A társadalmi-gazdasági alakulatot egységként kell értelmeznünk: ebben a részrendszereknek, alkotóelemeknek egymáshoz kell illeszkedniük, a kölcsönös megfelelés és egybefüggés irányába kell mozogniuk. Ebben a folyamatban a pártnak kell élenjárnia, megvalósítva azt a rendkívül nehéz feladatot, hogy a politikában az állandó és változó elemek megfelelő ötvözete alakujon ki, létrehozva a megújulást. A különböző érdekek felszínre kerülése, érvényesülése fontos kérdés; ez nem szükségszerűen jár együtt a többpártrendszer kialakulásával, megoldható az egypártrendszer viszo-

nyai között is. Ez is megerősíti a politikai rendszer korszerűsítésének szükségességét.

A jugoszláv kutatók többsége foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a szocialista országokban, s Magyarországon is, a gazdaságirányítási rendszer reformja megtorpanások közepette valósul meg. Általános volt azonban az a vélemény, hogy Magyarországon „soha nem álltak el a reformtól” és bár a megvalósítás nem mindig következett, mégis számos eredményt értek el a reform véghezvitelének folyamatában. Sok szó esett a reform ellenzőiről és támogatóiról is. Általános volt az a vélemény, hogy az egyes lépések ellenzése nem csupán „a bürokratikus struktúrákból” indul ki. Ha a különböző érdekek érvényesítését nem tudják kellően megoldani, mederben tartani, akkor egyes rétegek, csoportok is felléphetnek bizonyos intézkedésekkel, szabályozásokkal szemben. Nem kis szerepe van egyes, korábban rögzült, elterjedt ideológiai tételeknek is, például „egali-

tárius egyenlőségeszmék”-nek, melyek akadályozzák az új elvek, értékek terjedését. Mindez felveti szocializmusképünk megújításának problémáját is, még akkor is, ha ma csak mozaikszerűen tudjuk ezt a képet felvázolni, nem tudjuk konzisztens rendszerbe rendezni. Általános volt az a vélemény, hogy a gazdaságirányítás továbbfejlesztésére, korszerűsítésére valamennyi szocialista országban szükség van. Ez jelentős hajtóerőt jelent az összes szocialista ország számára s a köztük levő együttműködésre is serkentőleg hat.

Mindez a szocializmussal kapcsolatos gazdasági, társadalmi kategóriák körüli viták felélénkülését is eredményezi, ahogy ez a kerekasztal-beszélgetésen is megtörtént. Egymás kölcsönös, jobb megismerése, az elmélyültebb, koncentráltabb vita kialakításának érdekében a konferencia résztvevői javasolták a folytatást, újabb eszmecsere megvalósítását.

Szpirulisz Ildikó

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
HARMADIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
III.

208 oldal, 54,- Ft

STRUKTURÁLIS
VISZONYOK
A HELYI
TÁRSADALOMBAN
TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSTUH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Nemzetközi szociálpolitikai szimpórium az NDK-ban

1986. november 10. és 15. között rendezte meg az NDK Tudományos Akadémiájának Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete a Rheinsberg melletti Linowseeben a III. Nemzetközi Szociálpolitikai Szimpóziumot *Az új technika és a szociálpolitika* témában. A tudományos tanácskozáson 7 szocialista ország tudományos akadémiaja képviseltette magát, s Angliából, az NSZK-ból, Nyugat-Berlinből és Ausztriából is érkeztek szakemberek.

G. Winkler professzornak, a fogadó intézmény igazgatójának vitaindító előadása után 19 korreferátum hangzott el, amit kétnapos kerekasztal-vita követett.

A konferencia előadásai és hozzászólásai az új technika és technológia bevezetésének és alkalmazásának elméleti kérdéseivel, országonként jelentkező társadalmi-szociális következményeivel, a szociálpolitika ezzel összefüggő általános feladataival, s egyes – szociális szempontból különösen veszélyeztetett – rétegek helyzetével foglalkoztak.

A szimpóziumnak a hazai gyakorlat szempontjából is figyelemre méltó tapasztalatai az alábbiakban foglalhatók össze.

1. AZ ÚJ TECHNIKA (TECHNOLÓGIA) ALKALMAZÁSÁNAK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FELTÉTELEI

A szocialista országok egy részénél a hetvenes évek második felétől felerősödött a gazdaság intenzív irányú fejlesztésének kényszere. Tekintettel arra, hogy a megváltozott világgazdasági feltételekhez való alkalmazkodás nem egy ország (például Lengyelország, Magyarország) esetében a külgazdasági egyensúly megbomlásával is együtt járt, az ebből eredő terhek (felhalmozott külső adósság) jelentős mértékben csökkentették a belső fejlesztési forrásokat. Így ezekben az országokban a gazdaság intenzív irányú fejlesztése csupán mérsékelt ütemű, szelektív technikai fejlesztéssel, s főként az intenzív fejlesztés egyéb tartalékainak mobilizálásával halad előre. Mindezek alapján az előadások és a hozzászólások nem csupán a technikai fejlődés társadalmi konzekvenciáival, hanem a hatékonyság javítása érdekében tett egyéb intézkedésekkel, s azok társadalmi hatásával is foglalkoztak. A makroszintű feladatok között kie-

melték a társadalmi munkaidőalap védelmét, az állóalapot jobb hasznosítását, a gazdálkodó egységek szintjén a racionálisabb gazdálkodás követelményét. Központi helyet kaptak a vitában a változó világpiaci feltételekhez, az élesebbé vált versenyhez való alkalmazkodás gazdasági feltételei és szociális következményei. Ezek a változások a szocialista országok közül főként a „nyitott gazdaságú” országokat érintik, s kikényszerítik gazdasági szerkezetük módosítását. A tudományos tanácskozás egyik angol résztvevője is megállapította, hogy néhány fejlődő ország világpiaci versenypozíciójának javulása egyes exporttermékek vonatkozásában kiszorítja a tradicionális angol exportőröket korábbi piacaikról. Ez a tendencia is szerepet játszik az ipar szerkezeti átalakításában.

Egyes szocialista országokban a gazdasági fejlettség és a szociális ellátás területén történelmileg kialakult lemaradás felszámolása és a technikai fejlődés szociális konzekvenciáinak elhárítása egy időben jelentkezik. Így a szociális feszültségek halmozottan jelentkeznek, s mindez nehezíti a kibontakozást.

2. A TECHNIKAI FEJLŐDÉS – SZOCIÁLIS VESZÉLYEZTETETTSÉG – SZOCIÁLIS GARANCIÁK

Általános véleményként fogalmazódott meg, hogy a technikai fejlődés társadalmi konzekvenciáinak „kezelésére” még nem alakultak ki komplex társadalomspecifikus stratégiák. A technikai fejlődés társadalmi hatásának számos kérdésére a szocialista országokban sem született még válasz, ennek kimunkálása megoldandó feladat.

A fejlett tőkés országokban az új technika alkalmazása által kiváltott szociális feszültségekre való reagálás

nagymértékben függ az adott országban alkalmazott gazdaságpolitika (neoliberális, konzervatív) jellegétől. *Helmut Wintersberger*, a Bécsben működő szociálpolitikai képzési és kutatási központ (Europäisches Zentrum für Ausbildung und Forschung auf dem Gebiet der sozialen Wohlfahrt) munkatársa hangsúlyozta e témakörben az országok közötti tapasztalatcsere fontosságát. Többek között felhívta a figyelmet az Olasz Kommunista Pártnak egy 1979. évi dokumentumára, amelyben elemezték a modern technika alkalmazásának a munkásosztályra gyakorolt hatását, s kidolgozták az ezzel összefüggő munkavédelmi és más szociális feladatok koncepcióját. A hat éve Bécsben működő intézmény több alkalommal szervezett – európai kutatók részvételével – tapasztalatcsere jellegű tudományos tanácskozást, többek között a hetvenes évek válságának társadalmi hatásáról, valamint az államok szerepéről és feladatairól a szociális folyamatok szabályozásában, a szociális konfliktusok enyhítésében.

Az új technika (technológia) alkalmazásának társadalmi konzekvenciái elsőként a foglalkoztatás területén jelentkeznek. Így természetes, hogy az előadók és a vitában részt vevők számos vonatkozásban érintették a foglalkoztatás ellentmondásait, feszültségeit, s azok megoldásának lehetőségeit.

Csaknem általánosnak tekinthető az a – szocialista országok szakemberei által megfogalmazott – vélemény, hogy népgazdaságaikra nem jellemző a technikai fejlődés által kiváltott abszolút munkaerő-felesleg. Ebben az is szerepet játszott, hogy Lengyelországban, Bulgáriában és Magyarországon is már a hetvenes évek elején előkészületeket tettek az intenzív fejlesztés hatására esetleg kialakuló munkaerő-túlkínálat megakadályozására. Az erre irányuló intézkedések közé sorolhatók: az átlagos társadalmi munkaidő több fá-

zisban bekövetkező csökkentése, a fiatalok képzési idejének növelése, a munkaerő átképzésére való felkészülés stb.

Mindemellett a technikai fejlődés és a gazdaság intenzifikálása számos ellentmondást, szociális feszültséget hozott a foglalkoztatás területén. Ezek a konfliktusok jó néhány foglalkoztatáspolitikai és szociálpolitikai feladatra irányították rá az állami vezetés figyelmét:

a) Makroszinten jelentkező problémák:

- a válságágazatokban keletkező munkaerő-túlkínálat szociális feszültségeinek megoldása;

- az új technika kulcságazataiban - az új minőségi feladatok megoldásához - a jelenlegi képzettségi szint nem elegendő;

- a gazdaság szerkezeti átalakulása felerősíti a munkaerő ágazatok közötti mobilitását, intézményes megoldást kell találni arra, hogy a képzési struktúra kövesse a szakmasztruktúra változásait.

Valamennyi szocialista országban, s a tőkés országokban is megtalálhatók a foglalkoztatás regionális ellentmondásai. Prof. G. Edwards (Anglia) elmondta, hogy a régi technika kulcságazatainak (szénbányászat, acélipar) leépítése miatt Észak-Írországból például az aktív népesség 40 százaléka nem foglalkoztatható. Az Angliában nyilvántartott 4 millió munkanélkülivel kívül még 2-3 millióra tehető azok száma, akik szociálisan veszélyeztetettek, akik létfeltételeinek biztosítására nincsenek meg a szociális garanciák. Ezek közé a rétegek közé sorolta az egyedül élő időskorúakat, a gyermeküket egyedül nevelő (önálló munkaviszonnyal nem rendelkező) nőket, a különböző fogyatékosokat.

b) *A gazdálkodó egységek szintjén* a hatékonyabb gazdálkodás kényszere

felerősíti a munkaerő-mobilitást, a jobb minőségű, kvalifikáltabb munkaerő megszerzéséért, megtartásáért folyó versenyt. Ezzel együtt csökkennek az idős - alkalmazkodásra kevésbé képes - generáció s a megváltozott munkavégző-képességűek elhelyezkedési esélyei. Különböző támogatási formákkal biztosítani kell az időszakosan nem foglalkoztathatók létfeltételeinek szociális garanciáit.

A vitában résztvevők általános tendenciaként jelezték az össznépszerűség aktív hányadának a nyolcvanas évektől bekövetkező, mérsékelt ütemű csökkenését. Ez összefügg egyrészt azokkal a szociális intézkedésekkel, amelyek nyomán a női munkaerő egy részét kivonták a társadalmilag szervezett tevékenységi szférából (gyes, gyed, gyermekgondozási szabadság stb.). Másrészt végbement a lakosság demográfiai szerkezetének módosulása: az idős korosztály arányának növekedése. A jelenlevők közül csupán az NDK-beli szakemberek számolhattak be arról, hogy az aktivitási ráta az utóbbi években is emelkedett, így a munkaképes korú nők gazdasági aktivitásának mértéke eléri a 95 százalékot. (Ugyanitt - a szocialista országok átlagához viszonyítva - alacsonyabb az időskorúak aránya). A tőkés országokban a foglalkoztatottakon belül növekedett a nők aránya, ugyanakkor rendkívül kiterjedt a nők részmunkaidős foglalkoztatása.

Az NDK Tudományos Akadémiájának egyik intézetében több éve folynak kísérletek a foglalkoztatási tendenciák modellezésére. Egy fiatal szakember számolt be arról, hogy a modellezés segítségével készítene a foglalkoztatás szerkezetére vonatkozó prognózis-alternatívákat. Ezek azonban ma még „laboratóriumi fázisban” vannak, s nem képezik részét a hosszú távú társadalmi tervezésnek.

3. A TECHNIKAI FEJLŐDÉS ÉS A GAZDASÁGI HATÉKONYSÁG

A felgyorsult technikai fejlődés által kiváltott szerkezeti átalakulás a termelő és a szolgáltató ágazatokban a) *egy-részt* új munkahelyeket teremt (ott, ahol az új technika eszközeit előállítják), *másrészt* kiváltja az eleven munkának holtmunkával való helyettesítését, tehát munkaerőt taszító hatású, *harmadsorban* a korábbtól eltérő szakmastruktúrát alakít ki. Ez a képzési és átképzési rendszernek a megváltozott igényekhez való alkalmazkodását teszi szükségessé. A szocialista országok közül jó néhánynál központi forrásból finanszírozzák ezeket a feladatokat (az NDK-ban, Lengyelországban Szakmai Aktivizációs Alapot működtetnek). Angliában és az NSZK-ban a közép- és kisvállalatok ilyen irányú tevékenységét főként adókedvezményekkel támogatják. Többen megállapították, hogy a nők átképzése – főként a családi kötelezettségek miatt – nehézségekbe ütközik.

A szocialista országok szakemberei egyetértettek abban, hogy nem megfelelő a műszaki értelmiségnek a technika fejlesztésére, az új technika alkalmazására való ösztönzése. Ennek hiányában nehezen várható alkotókészségük kibontakozása. Az NDK-ban erre irányuló lépés volt a műszaki értelmiségnél az alapbér arányának csökkentése és az innovatív készséget honoráló mozgó jövedelemrész súlyának növelése. Az egyik bolgár kutató véleménye szerint az új technikával működő kollektívák anyagi ösztönzése náluk megfelelő, azonban a kollektívákon belüli differenciált elosztás módszerei még nem alakultak ki.

Professzor *Ursula Schumm* (NSZK) beszámolt arról a vitáról, mely a technika alkalmazásával összefüggő érdekkeltséggel kapcsolatban a közgazdászok és szociológusok között kibontakozott. Ismertette azt a végül is sokak által elfogadott koncepciót, amely szerint a munkások és alkalmazottak (az új technika alkalmazásával kapcsolatos érdekeltségük szempontjából) az alábbiak szerint csoportosíthatók:

a) A tradicionális munkahelyeken dolgozók (esetleg külföldi munkások), akiket alig érint az új technika bevezetése.

b) A szakképzett vagy viszonylag könnyen átképezhető (esetleg korábban a hanyatló ágazatokban dolgozó) vezetők és tehetséges szakmunkások, különösen a fiatal dolgozók. E réteg aktivizálására kell törekedni.

c) Konzervatív rétegek, akik nem tudnak (gyakran nem is akarnak) az új technikai feltételekhez alkalmazkodni. Személyi adottságaik (koruk, képzettségük) alapján nem képesek a munkaerőpiacon kialakult konkurenciaharcban helytállni.

d) A munkanélküliek közül az idős generáció tagjai már nem képesek a technikailag átalakult munkafolyamatba bekapcsolódni. Feltehetően az új technika bevezetése, az elektronizáció terjedése javítja majd a fiatalkorúak (munkanélküliek) munkavállalási, átképzés utáni esélyeit.

A szocialista országok szakembereinek véleménye szerint a gazdaságirányításnak, a gazdasági szabályozóknak jelentős szerepük van az új technika alkalmazásában, merevségük akadályozza az új technika (technológia) bevezetését és hatékony alkalmazását. *Ambacumov* professzor, a SZUTA Világ gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének kutatója példaként említett egy svéd–szovjet közös vállalatot, melynek működését szinte megbénítja az ágazati minisztérium és a funkcionális irányító szervek beleszólása a gazdasági egység tevékenységének különböző területein (a fejlesztési gyakorlatba, a keresetek alakulásába stb.).

A létbiztonság társadalmi szintű garantálása és a hatékony foglalkoztatás kapcsolatával, ellentmondásaival a lengyel és a magyar résztvevő foglalkozott. Ugyanakkor az eleven és a holtmunka hatékonyabb hasznosításának szükségessége sokféle megközelítésben szerepelt a vitában. Így felvetődtek az NSZK-ban és az NDK-ban is a túlóravállalás kérdései, különösen a női foglalkoztatottaknál. Az NDK Tudományos Akadémiájának egyik kutatója előadásában jelezte a nálunk is tapasztalható negatív tendenciát, a társadalmi munkaidőalapnak az utóbbi években bekövetkezett jelentős csökkenését (az NDK-ban 1960 és 1980 között 33 százalékkal csökkent). Magyarországhoz hasonlóan más országokban is problémát okoz – a főként nőket foglalkoztató ágazatokban – az átlagos műszakszám alacsony szintje.

4. AZ ÚJ TECHNIKA ALKALMAZÁSA ÉS A MUNKA JELLEGÉNEK VÁLTOZÁSA

A technikai fejlődés folyamatának kísérőjelensége a szellemi munka súlyának növekedése a fizikai munkával szemben. Ezzel kapcsolatban a munkahelyi ártalmak új fajtáira is fel kell készülni. A robotok alkalmazásánál a munka monoton jellege növeli a neurózisos panaszokat. Gyarapodtak a hasonló egészségkárosodást, jelző panaszok a közlekedésben elektronikus berendezésekkel dolgozók körében. Az új technika elterjedése *egyrészt* megnöveli a döntéshez szükséges információ tömegét, *másrészt* lehetővé teszi a döntések folyamatos ellenőrzését. Ez az érintettek körében fokozza a stresszhatásokat.

Az elektronika terjedése új munkavállalási formákat is teremt (például kibővíti a nők otthoni, részmunkaidős foglalkoztatásának lehetőségét).

Ugyanakkor ez fokozza szegmentálódásuk, s a társadalmi munkamegosztás rendszerén belüli elkülönülésük veszélyét.

A konferencia egyik bolgár résztvevője ismertette egy – a takarékpénztári hálózat számítógépes rendszerében foglalkoztatott nők körében végzett – reprezentatív felmérés következtetéseit. Vitát váltott ki többek között a női munkaerő innovatív készségét értékelő megállapítása, mely szerint a női munkaerő pozitív vonásai (szorgalom, precizitás) elősegítik az új technikához való alkalmazkodást, ugyanakkor a technikától való idegenkedésük, a technikai problémák iránti érdeklődésük gyakori hiánya gátolja azt. Az is megállapítást nyert a vizsgálat során, hogy az új technika alkalmazása területén jelentős a nők aránya (ugyanaz a felsőszintű képzésben való részvételükre is igaz), ugyanakkor ezeken a területeken is rendkívül alacsony a vezető beosztásban dolgozó nők aránya.

Az egyik NDK-s szakember a csökkent munkavégző-képességűek (fogytékosok, rehabilitációra szorulóknak) lehetőségeivel foglalkozott az új technika alkalmazása közepette. A munkaerő minőségével szembeni növekvő követelmények csökkentik e rétegeknél a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás esélyeit, ugyanakkor speciális károsodásúak (például a mozgássérültek) számára új lehetőséget is teremt az otthoni munkavállalás (például programozás), mely személyiségük meghatározott irányú kibontakoztatását is segíti. Ehhez azonban objektív és szubjektív feltételek is szükségesek: kommunális infrastruktúra, adott szakmára való speciális felkészítés stb. A téma előadója említést tett egy speciális felkészítési szisztémáról, amelyet Eisenachban működtetnek.

A tudományos tanácskozáson a KGST-országok kutatói megállapodtak abban, hogy – a konferenciát szer-

vező intézmény koordinálásával – 1989-re elkészítenek egy tanulmánykötetet, amelyben országoként elemzik majd a szociálpolitika történelmi fejlődését, jelenlegi helyzetét, és felvázolják

a szociálpolitika, s a szociális ellátórendszer hosszú távú fejlesztésének koncepcióját.

Stuber Ervinné

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ, HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A NYOLCVANAS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

- | | | |
|------------|--|-------------------------------|
| I. kötet | EMBERI TÉNYEZŐK
TERMELÉSI VISZONYOK
293 oldal, 50,- Ft | MEGJELENT |
| II. kötet | GAZDASÁGI FEJLŐDÉS
KULTÚRA, IDEOLÓGIA
280 oldal, 50,- Ft | A KÖZELJÖVŐBEN
JELENIK MEG |
| III. kötet | A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS
TENDENCIÁI, VÁRHATÓ ALAKULÁSA
308 OLDAL, 50,- Ft | MEGJELENT |

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Konferencia a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről a szocialista országokban

1986 szeptemberében a LEMP Társadalomtudományi Akadémiájának Politikai Gazdaságtan Intézete konferenciát rendezett a Gdansk közelében levő Vezsicában, az európai szocialista országok társadalomtudományi akadémiái delegátusainak részvételével, *A gazdasági mechanizmus komplex továbbfejlesztése és szerepe a munkatermelékenység növelésében* témában.

A megnyitó előadást H. Palaszevszkij, a Politikai Gazdaságtan Intézet docense tartotta *A munkatermelékenység növelésének akadályai és tartalékai* címmel. Előadásában áttekintést adott a lengyel gazdaság fejlődéséről az elmúlt negyven évben. Rámutatott, hogy az ország iparosodása, amely az ötvenes évek elején feszített ütemű iparosítással vette kezdetét, gyökeres változásokat idézett elő a társadalmi-gazdasági szerkezetben: 1946-ban az ipar részaránya a nemzeti jövedelem termelésében 22 százalékot tett ki, a mezőgazdaságé 70 és az építőiparé 4,6 százalékot. Negyven év múltán ezek az arányok radikálisan megváltoztak, az ipar részaránya a nemzeti jövedelem termelésében 1982-ben 49,2 százalékot tett ki, a mezőgazdaságé 16,5 és az építőiparé 11 százalékot. A munka termelékenysége az 1951–1982-es években 240 százalékkal növekedett, ezt a növekedést viszonylagos munkaerőbőség mellett ér-

ték el. (Az ország lakossága 23 millióról 36,4 millióra növekedett, a foglalkoztatottság 67 százalékkal nőtt.) A nemzeti jövedelem növekedésében a munkatermelékenység hozzájárulása az időszak egészét tekintve 60–80 százalékos ingadozásokat mutat.

Nemzetközi összehasonlításban a társadalmi munka termelékenységének színvonalát Lengyelországban 100-nak véve, ez a mutató 1960-ban így alakult: Bulgáriában 80, Csehszlovákiában 177, az NDK-ban 168, Magyarországon 190, a Szovjetunióban 160, az NSZK-ban 331, Franciaországban 351 és Olaszországban 217. Ugyanez az összehasonlítás 1978-ban a következő számokat mutatja: Bulgária 101, Csehszlovákia 124, NDK 134, Magyarország 95, Szovjetunió 97, USA 298, Nagy-Britannia 184, Japán 229, NSZK 251, Olaszország 168. 1978-ban tehát a társadalmi termelékenység Lengyelországban megközelítette a Szovjetunió, Bulgária és Magyarország színvonalát, azonban még mindig alacsonyabb volt, mint néhány szocialista és fejlett tőkés országban, jóllehet ezek a különbségek számottevően csökkentek.

A munkatermelékenység növekedési ütemének válsága Lengyelországban 1979-ben kezdődött. A háború utáni gazdaságtörténetben először csökkent a nemzeti jövedelem 2 százalé-

kal, az előző évhez viszonyítva. Az ezt követő években, a lengyel társadalom és gazdaság válsága következtében, a nemzeti jövedelem termelése 26 százalékkal csökkent. A társadalmi-gazdasági élet destabilizációs folyamata 1981 végére érte el a mélypontját. 1983-tól kezdve a reformintézkedések hatására megindult a gazdaság konszolidációs folyamata. Bár a fejlődést jellemző mutatók javultak, a nemzeti jövedelem és a munkatermelékenység még nem érte el az 1978. évi színvonalat.

A lengyel gazdaságban még jelentős tartalékok vannak a hatékonyság növelésére és az intenzifikálásra. A tartalékok elsősorban a tudományos-kutatói tevékenység nagyságának és hatékonyságának növelésében, a tudományos-műszaki fejlesztés eredményei gazdasági felhasználásának meggyorsításában, a munkaerő szakképzettségének növelésében, a gazdaságirányítás eszközeinek megújításában keresendők. A továbbfejlődés alapvető kérdése az, hogy a tartalékok mozgósítása milyen mértékben valósul meg.

A konferencián elhangzott korreférátumokból és hozzászólásokból is kitűnt, hogy a megnyitó előadásban vázolt problémakör nemcsak Lengyelországra jellemző. Szinte valamennyi szocialista ország hasonló feladatok megoldására keresi a módot, az eszközöket. A kérdéskomplexumon belül is különösen nagy hangsúlyt kapott a tulajdonviszony és az érdekelttség, a munkásbeleszólás, a participáció problémája. Egyértelmű a törekvés a vállalati önelszámolás, önfinanszírozási formák bevezetésére, ezzel együtt a dolgozók tulajdonosi érdekelttségének megteremtésére, a közvetlen termelők bevonására a munkahelyen végbemelő gazdasági folyamatokba. A tudományos kutatásnak elsősorban erre a kérdéskörre kell koncentrálnia, arra törekedve, hogy a korábban szokásos, csak makrogazdasági elemzések helyett, a

makrofolyamatok a mikrofolyamatokkal együtt képezzék a vizsgálat tárgyát. A tudományos kutatás valóságfeltáró mélységét is és a módszereit is bővíteni kell.

A reformintézkedésekkel, reformfolyamatokkal kapcsolatban a résztvevők megállapodtak abban, hogy a gazdaságirányítási rendszer változásait lehetőleg átgondoltan kell megvalósítani a társadalmi előfeltételek, valamint társadalmi hatások vizsgálatával együtt. A társadalomkutatás másik fő iránya éppen a társadalmi feltétel- és hatásrendszer, valamint a gazdasági intézkedések kapcsolatának, összefüggésének kidolgozása. Hangsúlyozott óhajként fogalmazódott meg, hogy az egyes szocialista országok tapasztalatai gyorsabban és nyíltabban cserélődhesenek, mind a kutatási eredményekkel, mind a gyakorlati intézkedésekkel kapcsolatban. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének közös jellemzője, hogy célul tűzi ki a munka hatékonyságának, termelékenységének növelését, ennek eszközei különböznek az egyes országokban.

Magyar részről előadást tartottam *A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése és a munka termelékenységének alakulása* címmel. Az előadáshoz kapcsolódóan több kérdést kaptam a magyar specifikumokra vonatkozóan.

Nagyon érdekes kiegészítője volt a tanácskozásnak az a két program, amelyet részünkre szerveztek: találkozás a gdanski vajdasági pártbizottság első titkárával, valamint látogatás a gdyniai hajógyárban. A vajdaság első titkára, a LEMP Politikai Bizottságának tagja, Stanislaw Beiger fogadta a konferencia résztvevőit, és igen nyílt, őszinte hangnemben válaszolt mind az előzetesen, mind a helyszínen feltett kérdésekre. Tájékoztatót adott a vajdaságban folyó gazdasági és politikai munkáról, különös tekintettel az

1980-as válságot követő időszak problémáira és az azóta elért eredményekre. Látogatást tettünk a gdyniai Párizsi Kommün Hajógyárban, ahol a lenyűgöző méretű szerelőcsarnokok és hajóépítő dokk megtekintése után fogadott bennünket a gyár állami és társadalmi vezetősége, akik tájékoztatást adtak a gyárban folyó gazdasági munkáról és a gyakorlati politikai munka rendkívül bonyolult problémáiról és tapasztalatairól.

A konferencia hasznosnak értékelhető egyrészt azért, mert nagyon nyílt

és őszinte légkör jellemezte, másrészt, mivel kifejezte a résztvevők egyetértő véleményét a gazdasági mechanizmus megújításával, a közös problémákkal és útkereséssel kapcsolatban. A lengyel gazdasági és politikai vezetőkkel folytatott beszélgetések nagyon kedvező tapasztalatai aláhúzzák a hasonló nemzetközi, tudományos konferenciák kiegészítő programokkal való bővítésének, rendezésének hasznosságát és szükségességét.

Simon Judit

MOST JELENT MEG

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
KÖZÖS KIADVÁNYA, A

NAPJAINK KÉRDÉSEI SOROZATBAN

A MAI SZOCIÁL- DEMOKRÁCIÁRÓL

261 oldal, 40,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanulmányút a szakmai képzés és a munkahelyi beilleszkedés problémáinak tanulmányozására

1986. október 12. és 18. között a Friedrich Ebert Stiftung vendégeként egy programgazdag és kiválóan szervezett tanulmányúton vettem részt a Német Szövetségi Köztársaságban. Az út célja az volt, hogy ismereteket szerezzek azon intézmények, szervezetek és mechanizmusok felépítéséről, működéséről, kölcsönkapcsolatairól, valamint az itt jelentkező problémákról, amelyek az iskolából a munkába való átlépés, a társadalmi és munkahelyi beilleszkedés, a munkahelyi beválás, szakmai mobilitás, az alap- és továbbképzés, átképzés stb. folyamataiban játszanak szerepet. A program szervezői lehetőséget adtak arra, hogy megismerkedjem kutatók, oktatási szakemberek és politikusok véleményével, gyakorlati törekvéseivel és kutatási eredményeivel a problémákat illetően. A továbbiakban néhány olyan kérdésre térek ki, melyek a gazdasági-társadalmi változások következtében nálunk is aktuálisak.

Az egyik ilyen izgalmas kérdéskör az, hogy milyen feladatokat vállaljon magára az iskola és a szakképzés, és miként valósíthatja meg ezeket a leg hatékonyabban olyan társadalmi és gazdasági körülmények között, ahol a munkavállalók munkaerőpiaci pozíciójának meghatározó eleme a szakkép-

zettség megléte vagy hiánya, a szakmai és általános ismeretek azonban viszonylag gyorsan elavulnak; ahol a fiatal korban elsajátított szakmában való elhelyezkedés nem garantált és ahol ez a szakma nem feltétlenül szól a felnőttkor egészére; vagyis ahol az át- és továbbképzés kényszere mindennapi és valószínűleg ható tényezővé vált. A tapasztalatok és az elmúlt évek kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy a szakképzettséggel nem rendelkező fiatalok elhelyezkedési lehetőségei a legrosszabbak – a munkanélküliek többsége a szakképzetlenek közül kerül ki –, és azt is, hogy a szakmunkásként végzeteknek is csak körülbelül egyharmada maradt meg szakmájában s nem egészen fele dolgozott szakmunkásként. Nyilvánvaló tehát, hogy a fiatal korban megszerzett szakképzettség megléte vagy hiánya vízvázlasztó az egyén társadalmi betagolódása, munkaerőpiaci pozíciója és egész további életútja szempontjából, tehát az iskolát alkalmassá kell tenni arra, hogy minél kevesebben kerüljenek ki onnan szakképzettség nélkül. Ugyanakkor alkalmassá kell tenni az át- és továbbképzés megalapozására is, hogy az általános és szakmai ismeretek megszerzésével „egyenrangú” legyen a végzetek felkészítése az önálló tanulásra – az eh-

hez szükséges technikák elsajátíttatása –, továbbá olyan érték- és orientációs rendszer kialakítása, amely nélkül az egyénnek a folytonosan változó társadalmi-gazdasági körülményekhez való aktív alkalmazkodása elképzelhetetlen.

Ebből a szempontból figyelemre méltó az a munkaadók részéről az iskolával szemben megnyilvánuló igény, hogy a munkába álló fiatalok ne csupán alap- és szakmai ismeretekkel legyenek jól felvértezve, de eléggé nyitottak, érdeklődők és motiváltak is legyenek a világ és a munkahely problémái iránt. Másként fogalmazva: nemcsak szakmailag, hanem szociális vonatkozásokban is jól „képzett” szakemberekre van szüksége a gazdaságnak. Pontosabban, nem egyszerűen a gazdaságnak, sokkal inkább a társadalomnak, hiszen ezek az elvárások azt a felismerést fejezik ki, hogy a változó világban a szakmai követelményekkel egyenrangú tényezőként kell kezelni a munkavállalók olyan, konkrét szakterületről, szakmáról és munkaköréről teljesen független jellemzőit is, mint az ambíciózusság, célratörés, kezdeményező szellem stb. Az alkalmazott tehát ne csupán képzett és munkáját elvégző szakember legyen, hanem ennél több: precíz, célratörő, kezdeményező, fegyelmezett, team-munkára alkalmas és képes.

Hasonlóképpen figyelmet érdemelnek azok a kutatások is, amelyek a modern technika és technológia iskolai, képzési, munkaerőpiaci, üzemi stb. következményeivel foglalkoznak. A tapasztalatok szerint körülbelül 20 év telik el egy új technika bevezetésétől a telítettségig. Az iskolának és a képzésnek fel kell készülnie, illetve a fiatalokat fel kell készítenie az új technika fogadására. Pillanatnyilag az a helyzet, hogy a gyárak szinte ontják magukból a számítástechnika és mikroelektronika újabbnál újabb csodáival felszerelt

termékeiket, miközben a felhasználónál alkalmazási problémák lépnek fel, melyek akadályozzák a hatékony felhasználást és a termékek gyorsabb elterjedését. Mit tehet az iskola ilyen esetben: akkor, amikor a munkaadók egy jelentős részénél még meg sem jelennek a számítástechnika alkalmazásával kapcsolatos igények az alkalmazottakkal szemben, de akkor, amikor a piac már jelzi, hogy növekvő kereslet mutatkozik olyan szakemberek iránt, akik valamely hagyományos szakmájuk mellett a számítástechnika alkalmazásában is jártasak. Nos, már megkezdődtek az előkészületek egy „informatika” névvel jelölt tantárgy iskolai bevezetésére.

Utam során oktatási szakemberekkel és kutatókkal beszélgettem azokról a kérdésekről is, melyeket a szakirodalom a „képzési struktúra és a munkahelyi szakmai struktúra harmonizálása” névvel jelöl. Ez a témakör nálunk is régóta áll az érdeklődés középpontjában, hiszen nem egyszerű dolog összeegyeztetni a továbbtanulni vágyók igényeit és törekvéseit az iskolai szakmai kínálattal, aminek sikere aztán végső soron a munkaadók által kínált munkahelyek számán és szerkezetén méretik meg. Mint látható, az iskola- és képzési rendszernek e tekintetben központi szerepe van, hiszen a szorosabban vett feladatain (például általános és szakmai ismeretek átadása) túl vállalnia kell a munkaerő elsődleges elosztását is, ami egyben az általa működtetett különféle szelekciós mechanizmusokon keresztül a szociális struktúra újratermelődésében való aktív részvételét is jelenti.

E kérdéskörnek más vetületét villantják fel azok a – jórészt az üzem- és munkaszervezés körébe tartozó – döntések, melyek arra vonatkoznak, hogy a munkaadók az adott munkát néhány magasan kvalifikált, esetleg több szakmában is jártas szakemberrel kíván-

ják-e elvégeztetni, vagy részfeladatokra bontva, sok, de kevésbé képzett munkaerővel. Ezek a döntések nem feltétlenül érintenek gazdaságossági problémákat – mind a két megoldás

gazdaságos lehet –, de a foglalkoztatás-politikai és képzési rendszerre való visszahatásuk vitathatatlan.

Laki László

MOST JELENT MEG

AZ MSZMP TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FŐOSZTÁLYA
KÖZÖS KIADVÁNYA

IFJÚSÁG – TÁRSADALOM – IDEOLÓGIA

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS

188 oldal, 43,- Ft

KAPHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN

Róbert Péter kandidátusi védése

1986. május 27-én a Tudományos Minősítő Bizottság az ELTE dísztermében nyilvános vitára tűzte ki *Róbert Péter: Státus-mobilitás a magyar társadalomban* című értekezését.

A szerző a mobilitást mint a társadalmi helyzet, a státus megváltozását értelmezi. Mivel ez a jelenség nem ragadható meg egyetlen tényezővel, ezért a szerző empirikus kutatása során egyfelől többdimenziós elemzési eszközöket alkalmazott, másfelől a státus dimenziói közötti inkonzisztenciák elemzésére helyezte a hangsúlyt. A tanulmány céljait a szerző maga így fogalmazta meg: „Az eddigi hazai mobilitáskutatások alapján úgy tűnik, hogy a folyamatok (értsd: mobilitás – S. E.) értékelésekor nagy hangsúlyt kell helyezni az előnyök és hátrányok újratermelődésére, illetve tágabb értelemben az egyenlőtlenségi rendszer dinamikájának szintjén kell megfogalmazni a problémát.” Így a mobilitást mint a származás és a társadalmi státus közötti helyzetváltoztatási utat ragadja meg.

A kutatás a Társadalomtudományi Intézetben lefolytatott rétegződés-modell vizsgálat egészébe ágyazódott. Az adatbázis a Társadalomtudományi Intézet és a KSH 1981–1982-ben lefolytatott kérdőíves felvételén alapult, s a 18 éven felüli lakosság 2 ezrelékes országos reprezentatív mintája volt.

A disszertációban az elemzés két szintje különíthető el. Az egyik a válto-

zók konstrukciója, tehát a mérés, a másik az összefüggések tartalmi elemzése.

A változók konstrukciója egyrészt a *származási háttér jellemzésére kialakított indexek*, másrészt az *egyes mobilitási csatornákat reprezentáló mobilitási változók létrehozását jelentette*. Az előbbiek esetében a szerző összegyűjtötte a családi háttérre, a gyermekkorra vonatkozó elemi tényinformációkat, majd ezekből lépésről lépésre történő aggregálással hozta létre az immár ordinálisnak tekinthető háttér-indexeket, amelyek a népességet a különböző származási egyenlőtlenségek szempontjából differenciálják. A mobilitási változók konstrukciójához a fenti származási indexek mellett – kihasználva a közös adatbázis nyújtotta lehetőséget – Kolosi Tamás státusindexeit használta fel. A változókat a státushelyzet és a származási helyzet különbsége alapján képezte.

A konzisztens és inkonzisztens típusok megkeresése részint a családi háttér esetében mutatkozó egyenlőtlenségek terén, részint a mobilitás többdimenziós folyamatában, *klaszteranalízis* segítségével történt. A kapott típusok változókként szerepeltek a későbbi elemzésekben, ugyanakkor önmagukban is elemezhető és szociológiailag interpretálható kutatási eredményt jelentettek.

A státusmobilitás folyamatának

elemzéséhez, az egyes mobilitási csatornák szerepének kimutatásához az *útelemzés* (regresszióanalízis) módszert használta a szerző.

A dolgozat első fejezete a választott kutatási téma *elméleti megközelítését* tartalmazza. A szerző sorra vette a mobilitáskutatások egymást követő „generációit”, ezek elméleti háttereit, összefüggéseit a rétegződés-, illetve strukturáskutatásokkal; az alkalmazott módszereket, illetve a különféle jellegű szakirodalmi vitákat.

A második fejezetben a *származási háttér többdimenziós elemzésére került sor*. A vizsgálat a szülői háttér és a gyermekkor négy lényeges aspektusát emelte ki: a munkamegosztást, a kultúrát, az anyagiakat és a települést. Az első a szülők foglalkozását, illetve a család vagyoni helyzetét; a második a szülők iskolai végzettségét és a kérdészt gyerekkori kulturális aktivitását; a harmadik a gyerekkori lakáskörülményeket és a fogyasztás színvonalát; a negyedik pedig a születési helyet jelentette. A származási csoportokat a származási egyenlőtlenségeknek e négy vertikumában meglevő helyzetek tipikus kombinációi adták meg.

A harmadik fejezet a státus-mobilitásnak már a fentiekből is következő *négy csatornáját* (munkamegosztási, kulturális, anyagi, területi) *vizsgálta meg egyenként*. A szerző kitért ennek kapcsán a mobilitás mértékére, az egyenlőtlenségek átörökítésére, a lefelé irányuló mobilitás jelenségére, s ennek a korcsoportokkal való összefüggésére.

A negyedik fejezet témája az egyes *mobilitási csatornák szerepe* a státus megváltoztatásában. Az itt tárgyalt útmodellek rámutattak, hogy a státus megváltoztatása (megtartása) mennyiben múlik bizonyos egyenlőtlenségi szférákban való jobb vagy rosszabb helyzetbe kerülésen (illetve immobilitáson). Ez a modell jelentette a többdi-

menziós mobilitási folyamat modellezésének első szintjét.

Az ötödik fejezetben a *konzisztencia-inkonzisztencia probléma* került a tanulmány középpontjába. Az egyes mobilitási csatornákat először páronként, majd az elmozdulások tipikus kombinációjaként vizsgálta meg a szerző. Végül a származási, a mobilitási és a státustipológia összevetésével az egyenlőtlenségi rendszer dinamikáját mutatta be.

A disszertáció legfontosabb megállapításai a következők voltak:

1. A társadalmi helyzethez hasonlóan a *családi háttér is inkonzisztens jelenség*. A származás itt vizsgált négy egyenlőtlenségi szférája alapján a népesség valamivel több mint 10 százalékát lehet jó családi háttérből indulónak tekinteni, és mintegy 33 százalékát hátrányos körülmények közül származónak. A megkérdezetteknek több mint fele olyan családban nőtt fel, amelyet a jobb-rosszabb helyzetek valamilyen inkonzisztens kombinációja jellemez. Az inkonzisztencia igen jellegzetes típusa, ahol különféle kedvezőtlen háttérjellemzők mellett jó anyagi körülmények találhatók (25 százalék).

2. A mobilitási csatornák elemzése alapján jellegzetes különbségeket talált az előnyök és hátrányok átörökítésének lehetősége szempontjából. A hagyományos foglalkozási (munkamegosztási) mobilitás volt a „legszelebbebb” csatornának tekinthető, ahol a helyzetváltoztatás esélye a legnagyobb. Az egyenlőtlenségek átörökítése már erőteljesebb volt az anyagi szférában, míg a „legszűkebbnek” a kulturális mobilitási csatorna bizonyult.

3. A mobilitási csatornák határozott rangsorba rendezhetők a státus-mobilitásban játszott szerepük szerint. A *leglényegesebb dimenzió a kulturális mobilitás volt*: az ebben a szférában való elmozdulás (vagy helyben maradás) hatott legjobban a státus egészé-

nek megváltozására (vagy megtartására). A kulturális mobilitás önmagában 76 százalékból magyarázta a státusmobilitás egészét. Kiemelkedő szerepét mutatta, hogy az ebben a dimenzióban való elmozdulás (vagy helyzetmegőrzés) esetén jobban feltételezhető egy elmozdulás (vagy helyzetmegőrzés) a többi egyenlőtlenségi dimenzióban, mint bármely másik két dimenzió esetén. Ezzel szemben jellegzetes inkonzisztencia mutatkozott a munkamegosztási és az anyagi mobilitás, valamint az iskolai és az anyagi mobilitás között.

4. Az egyenlőtlenségek itt vizsgált szféráiban való elmozdulások tipikus kombinációi alapján a népesség 14 százaléka volt konzisztensen felfelé mobilnak, s 19 százaléka konzisztensen rosszabb helyzetbe kerülőnek tekinthető. Eszerint a népesség *kétharmada inkonzisztens módon* változtatta meg a társadalmi helyzetét. A társadalmi mobilitás tehát inkonzisztens jelenség, de ez a szélesen vett társadalmi státus megváltoztatásának lehetőségét tömeges mértékben nem szüntette meg.

5. A mobilitástipológia nemenkénti bontása azt mutatta, hogy a felfelé mobilak között a férfiak, a lefelé mobilak között a nők felülreprezentáltak. A többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben tehát a férfiak relatív pozicionális helyzetváltoztatása volt kedvezőbb. Korcsoport szerinti bontásban a felfelé mobilak között alulreprezentáltak voltak a 30 éven aluliak, de még inkább a 60 éven felüliek. Mindez azt jelezte, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek dinamikájában az *életciklus-hatás is jelentős szerepet játszott*.

A disszertáció azzal a konklúzióval foglalható össze, hogy „a társadalmi státus és mobilitás több egyenlőtlenségi dimenzión keresztül megközelített, komplex értelmezése mellett is a mobil személyek aránya a társadalomban 80 százalék, ami nagyon kedvezőnek

mondható. A közgondolkodással ellentétben azonban, amely a mobilitást hajlamos jobb helyzetbe kerülésként, felemelkedésként értelmezni, határozottan fel kell hívnunk a figyelmet a *lefelé mobilitás* meglétére társadalmunkban. A mobilitás itt kialakított felfogása értelmében, amely szerint tehát kiszűrtük a strukturális hatásokat, beleértve az általános, történelmi jellegű, gazdasági és társadalmi helyzetjavulást (transzslációt), a népesség egy jelentős hányadánál a jelenlegi átlaghoz viszonyított társadalmi helyzet rosszabb, mint amilyen a szüleik társadalmi helyzete volt egy akkori átlaghoz képest. Egy ilyen értelmű relatív lesüllyedés alanyait egyrészt a 30 év alatti fiatal generáció, másrészt a 60 év feletti idősebb korosztályok képviselői között találjuk meg. Ez azt jelenti, hogy az *egyenlőtlenségek újratermelődése nagymértékben a fiatalok és az idősek rovására megy végbe*. Az előbbiek esetében egy aránytalanul hosszasan elnyúló és késleltetett pályakezdési, felfutási időszakról van szó, az utóbbiaknál pedig az átlagos társadalmi helyzetből való fokozatos leszakadásról beszélhetünk. Mindkét jelenség szociálpolitikai, társadalompolitikai kezelése egyre sürgetőbb.

Az előnyök és hátrányok átöröklítése a magyar társadalomban különféle csatornákon, különböző intenzitással zajlik. A kutatás tanúsága szerint a foglalkozási és az anyagi csatornák azok, amelyek a szocialista társadalomban jobban kontrolláltak. Ha az egyenlőtlenségek átöröklését tovább akarjuk csökkenteni, elsősorban a kulturális szféra erősebb demokratizálása a feladat, mivel ez az a terület ma, ahol a származás szerinti előnyök később a legkevésbé behozhatók, illetve a hátrányok a legkevésbé csökkenthetők. E kulturális előnyök vagy hátrányok nem egyszerűen magasabb vagy alacsonyabb iskolázottságot jelentenek

persze, hanem olyan, otthonról hozott, az iskolában lényegében meg nem szerzhető képességek, ismeretek, jártasságok, viselkedésbeli, magatartásbeli tényezők, értékek, attitűdök, stílusok meglétét vagy hiányát, amelyek az életút során, a társadalmi esélyeket tekintve, mindig történetileg, gazdaságilag, társadalmilag determinált módon meghatározó fontosságúvá válhatnak és válnak. Az esélyegyenlőség javításához feltétlenül szükséges az ilyen tényezők nagyobb fokú figyelembevételé.

Andorka Rudolf, a szociológiai tudományok kandidátusa, opponensi véleményében kiemelte a disszertáció eredetiségét: „A magyar kandidátusi dolgozatok a legtöbb esetben egy-egy, a nemzetközi szakirodalomból átvett elméletet, paradigmát, módszert alkalmaznak a magyar valóság vizsgálatára, ellenőrzik annak hipotéziseit a magyarországi adatok alapján, kipróbálják a módszerek alkalmazhatóságát, végül levonják a következtetést, hogy a világirodalomban megtalálható megállapítások érvényesek, vagy csak módosításokkal érvényesek, esetleg egyáltalán nem érvényesek a mai magyar társadalomban. Így az opponens már az értekezés elolvasása előtt ismeri az alkalmazott paradigmát, annak elismerő és kritikai méltatásait a nemzetközi szakirodalomban, tehát nem kell magának a paradigmának alapvető bírálatával részletesen foglalkoznia. Ezzel szemben Róbert Péter a társadalmi mobilitás kutatásának teljesen eredeti, a világirodalomban új paradigmáját fogalmazta meg.”

A dolgozat legfontosabb következtetésének azt tekintette, hogy „a mai magyar társadalomban igen gyakori az inkonzisztens mobilitás, a foglalkozási hierarchiában való felemelkedés sokszor nem jár együtt az anyagi jólét relatív szintjének vagy a műveltség relatív szintjének emelkedésével, még ke-

vésbé a magasabb infrastrukturális fejlettségű településre való költözéssel. Nagyon érdekes az inkonzisztenciátípusok elemzése és azok előfordulási gyakorisága a különböző származási és jelenlegi kategóriákban.” Végül dicsérte a disszertáció módszertani igényességét és érthetőségét.

Tardos Róbert, a szociológiai tudományok kandidátusa, bírálatát a többdimenziós elemzésre való törekvés dicséretével kezdte: „Ha a társadalmi rétegződés kutatása nem tekinthet el a dimenzióknént nem egybehangzó helyzetek tényétől – s ahogy e vizsgálatakból is leszűrhető, társadalmunk mai tagolódásában korántsem jelentéktelen az ilyenfajta inkonzisztencia szerepe –, hasonlóan indokolt a többdimenziósság szempontjának, egy komplex státusértelmezésnek az érvényesítése a társadalmi helyzetváltoztatás megközelítésekor. Az említett kutatási háttér nem kisebbíti Róbert Péter komoly hozzájárulását a társadalmi mobilitás újszerű hazai vizsgálatához. A foglalkozások összehasonlításán túlmenő helyzetváltoztatás mérése számos technikai nehézséget rejt magában, amelyekben a megfelelő megoldások kidolgozása kevés előzménnyel rendelkező, igényes feladat. Még inkább hangsúlyozandó az a tartalmi törekvés, amely a többdimenziós megközelítésben rejlő lehetőségeket az egyes mobilitási csatornák viszonylagos szerepének és egymásba játszásuknak feltárására, az egyenlőtlenségi dinamika lényeges problémáinak vizsgálatára kívánja kiaknázni. A gondosan kidolgozott, újszerű megoldások mellett maga ez az ambiciózus célkitűzés is meghatározza véleményemet, hogy az elmúlt időszak egyik legfigyelemreméltóbb disszertációjáról van szó.”

Hangsúlyozza a szerző módszertani igényességét és a dolgozat egyes következtetéseinek használhatóságát. Ez utóbbival kapcsolatban így ír: „Hadd

emeljek ki néhányat azok közül az eredmények közül, amelyek igen plauzibilisnak tűnnek, s amelyek a további mobilitásvizsgálatok irányára is komoly hatást gyakorolhatnak. Ilyen maga a származási helyzet komplex – ezen belül az apa mellett az anya iskolázottsági, munkamegosztási szintjének azonos súlyú –, többszörösen igazolt számbavétele. Lényegbevágóak mind a származási helyzet, mind a mobilitási utak korántsem jelentéktelen súlyú inkonzisztenciájáról való megállapítások. Új adalékokkal szolgálnak az egyes korcsoportokra, illetve kohorszokra vonatkozó elemzések. Társadalompolitikai szempontból is igen jelentősek a kulturális mobilitásnak a társadalmi mobilitáson belüli alapvető szerepéről való eredmények.”

Róbert Péter válaszában megköszönte a kritikai megjegyzéseket, majd tartalmas vita következett.

A bírálóbizottság és az opponensek elfogadták a jelölt válaszát. A bizottság – amelynek elnöke Vukovich György, a szociológiai tudomány kandidátusa, titkára: Bánlaky Pál, a szociológiai tudomány kandidátusa, tagjai: S. Molnár Edit, a szociológiai tudomány kandidátusa, Harcsa István, a KSH osztályvezetője és Vágvölgyi András, a szociológiai tudomány kandidátusa voltak – ezután javasolta a kandidátusi cím odaítélését Róbert Péternek. A Tudományos Minősítő Bizottság Szociológiai Szakbizottsága a bírálóbizottság javaslata alapján odaítélte Róbert Péternek a szociológiai tudomány kandidátusa fokozatot. S. E.

ÚJ KIADVÁNYUNK

A NEMZETKÖZI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A FEJLŐDŐ VILÁG

TANULMÁNYKÖTET

190 oldal, 48,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Калман Кульчар

СОСТОЯНИЕ ОБЩЕСТВА И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ВОСЬМИДЕСЯТЫХ ГОДАХ

В статье сопоставляются достигнутые за последние 40 лет результаты развития в экономической и социальной структуре страны, а также в сфере культуры, и явления, кроющиеся за этими данными. Наше современное общество по всем своим существенным статистическим показателям отличается от существовавшего четыре десятилетия тому назад, однако модернизация, с одной стороны, не оказала должного преобразующего влияния на микромир нашего общества; с другой стороны, она сопровождалась значительными дисфункциональными последствиями. Отчасти, отдельные, первоначально уже ошибочные решения, отчасти же традиции среды, воспринимающей решения, высвободили стихийные процессы, действующие против модернизации; сознательно формулируемая политика не может не считаться с этим.

Из сравнения с современными развитыми странами выясняется, что наш регион отстал от центра (передовых), и в то время, как другие государства, раньше находившиеся в худшем положении, развивались быстрее, такие сферы социалистических стран, которые раньше относились к передовым (центру), тоже оказались периферическими.

Экономическая реформа, направленная на ликвидацию отставания, своей основной тенденцией оказывала благоприятное влияние на изменения, однако своими колебаниями создавала и неблагоприятные условия. Естественной особенностью реформы, управляемой „сверху“, является необходимость тоже „сверху“ организовывать индивидуальную и организованную деятельность, адаптивно реагирующую на изменения, что уже само по себе чревато противоречиями. Этот процесс без развития политической культуры неразрешим; в то же время такое развитие политической культуры в значительной мере зависит от успеха экономической реформы.

На адаптационную готовность нашего общества влияют традиционные структуры, взгляды, ценности и формы поведения. Эти элементы взаимосвязаны, могут носить единые идеологические признаки; таким образом развитие идеологии и в функциональном смысле неотделимо от преобразования общественных процессов.

Все эти проблемы в современном обществе являются самыми значительными „вопросами судьбы“, ведь социалистические ценности также могут сохраняться и действовать только в развивающейся, экономически стабильной стране.

„СОЦИАЛИЗМ И ЭКОНОМИКА”

(Обзор XI-й конференции за круглым столом в Цавтате)

(С дискуссией и докладами знакомит *Дёрдь Г. Маркуш*)

Автор отчитывается о конференции за круглым столом на тему „Социализм и экономика”, состоявшейся в октябре 1986 года в Цавтате (Югославия) как однанадцатая встреча в рамках серии мероприятий под названием „Социализм в нашем мире”. Указанная цавтатская конференция характеризовалась широким кругом участников и разносторонним представительством.

О положительной стороне цавтатской встречи за круглым столом в 1986 году свидетельствовало, что дискуссия между участниками, представлявшими весьма многостороннее понимание социализма, на этот раз была более конструктивной. Если даже противоположные взгляды не приблизились друг к другу, то прежде неоднократно наблюдавшуюся резкую конфронтацию теперь сменил диалог.

Наблюдались также определенные признаки захода в тупик, а тон ряда докладов, выступлений был пессимистичен. Многие говорили о кризисе социализма, оборонительной позиции левых сил. В то же время имели место также заслуживающие внимания доклады о поисках позитивных альтернатив, новых стремлениях к реформам в социалистических странах (в центре внимания находились советские и китайские стремления к реформам) и о новой стратегии рабочего движения в капиталистическом мире. В статье автор знакомит с рядом докладов, прозвучавших на цавтатской конференции, которые свидетельствуют о характере и тоне встречи.

Читатель в статье может ознакомиться с главными мыслями ряда докладов: советского участника конференции Л. Абалкина о концепции ускорения; западноберлинского докладчика М. Бо о французских левых силах, оказавшихся в „ловушке” капитализма и этатизма; югославского участника конференции В. Францевича, выступившего с критикой „политической экономики социализма”; венгерских докладчиков Иштвана Хусара о связи между венгерской экономической реформой и наукой и Тибора Халаи об обобщении опыта социально-экономических процессов реформы в Венгрии; шведского докладчика У. Химмельстранда об экономической демократии; автора данного обзора Дёрдя Г. Маркуша об идеологии так называемой „венгерской модели”, а также китайских участников конференции Цзун Яня и Е Зонкуя о теоретических аспектах экономической реформы в Китае.

Ласло Кэри

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ – ПОУСК ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОТВЕТОВ

Автор рассматривает политические процессы современности с точки зрения политической социализации. Он исходит из того, что в прошедшем десятилетии произошли значительные изменения в формах политического поведения людей, а традиционные политические институты все менее способны удовлетворять их возросшие запросы.

Автор констатирует, что стремление участия в политической жизни приняло новые формы. В Западной Европе наблюдается разочарованность в традиционных партиях и организациях, враждебное отношение к ним. Возникают новые формы политизирования, в которых значительную роль играют местные проблемы, локальные конфликты.

В связи с запросами в отношении новых форм участия в политической жизни заслуживает внимания различное поведение разных поколений. Автор освещает новые категории ценностей, проявляющиеся в альтернативных движениях.

В ходе анализа замены одних ценностей другими автор дает обзор теории Р. Инглгарта, рассматривая при этом содержание так называемых постматериальных ценностей. Процесс замены ценностей проливает свет на существование явной разницы между политической ориентацией отдельных поколений в отношении к ценностям. Следовательно, в ходе политической социализации речь идет не о простой передаче и восприятии неизменных ценностей, а само существование этого факта влечет за собой ряд последствий в отношении как деятельности институтов социализации, так и теории, занимающейся процессом социализации.

Даниэль Деак

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕГРАЦИОННЫХ КАТЕГОРИЙ В ИССЛЕДОВАНИИ РАССЛОЕНИЯ ОБЩЕСТВА

Научная статья является попыткой автора внедрить интеграционные категории, определенные в ходе исследования антропологии общества, в марксистскую теорию общественного расслоения. По мнению автора, при их использовании следует учитывать несостоятельность низведения интеграционных категорий до средств для непосредственного толкования частных исторических процессов. В связи с этим невозможно полное развитие структурных аспектов какого-либо общества представлять в виде свойственных ему исторических особенностей, а следует пользоваться так называемыми формально-абстрактными категориями, на которые можно опираться как на принципы для аргументирования в данной области. Автор считает, что для этого можно пользоваться интеграционными категориями, почерпнутыми из антропологии общества.

Сопоставление интеграционных категорий с марксистским классовым подходом предоставляет возможность автору, – правда на высоком абстрактном уровне, – исчерпывающе изложить свои взгляды на толкование понятия об общественном расслоении. Можно констатировать, что его цель, расширив возможность марксистского подхода к исследованию структур, придать ему такое научно-методическое обоснование, благодаря которому марксистское толкование взгляда на общество становится более осязаемым за пределами действия созревших классических институтов капиталистического производства, и этим способствовать более полной разработке социалистических производственных отношений как материальной базы классовых отношений.

Брана Маркович

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТЫ И СОЦИАЛИСТЫ МЕЖДУ ХОЛОДНОЙ ВОЙНОЙ И РАЗРЯДКОЙ

Известный югославский автор в своей научной статье исследует изменения во внешней политике западноевропейских социалистических партий, а также в их концепциях в отношении международных связей в период после окончания второй мировой войны до наших дней.

Автор останавливается на единстве общих и расхождении особых черт во взглядах этих партий на международные отношения. Он одновременно констатирует, что эти партии не имеют всеохватывающих теорий в отношении международных связей, а между целями и доктринами партий существует лишь поверхностная общность. В статье анализу подвергается развитие внешнеполитических концепций и практики в прошедшие четыре десятилетия. В конце сороковых годов, в период политики холодной войны большинство социал-демократических и социалистических партий связали себя обязательствами с западными политическими и военными блоками, однако под влиянием позитивных изменений они с середины шестидесятых годов выступили за сотрудничество в Европе и в мировых масштабах. Они стремятся выйти за рамки костных союзнических позиций, требуют для себя более самостоятельного статуса в рамках НАТО и все чаще противопоставляют себя политике США, выступают с более критическими заявлениями. Эти партии придерживаются более открытой, реалистической политики в отношении Советского Союза и других социалистических стран, западноевропейских коммунистических партий. Постепенно изменилась и их позиция в отношении неприсоединившихся стран: осознание общих интересов инспирирует партии к установлению активного сотрудничества. Они стоят за разрядку, поскольку видят в ней единственный путь избежания ядерной катастрофы, и выступили с рядом инициатив в интересах разоружения.

В заключение автор констатирует, что внешнеполитические концепции социал-демократических и социалистических партий прошли за последние четыре десятилетия динамическую эволюцию. Хотя между их декларативными заявлениями и действительной политикой неизбежно возникают расхождения, эти партии и Социалистический интернационал выступают против ухудшения мирового климата и стремятся к усилению тенденций, направленных на разрядку международной напряженности.

The article reviews the results of the 40 years past in the development of social and economic structure and education with the phenomena behind the data. In all relevant statistical indicators, our present society differs from the one 40 years ago, but modernization did not sufficiently and deeply penetrate into the micro spheres of the society, on one hand, and it brought about significant disfunctional consequences, on the other. Spontaneous antimodernisation processes followed partly from decisions which were mistaken at the beginning, partly from the traditions of the social environment touched by the decisions. Conscious policy-marking cannot ignore all this.

A comparison with developed countries reveals that our region lags behind the centre, that – while some countries with less favourable starting positions have advanced at a faster speed – regions of the socialist countries which had belonged to the centre became peripheries.

The economic reform aimed at the overcoming of underdevelopment had positive effects upon the changes through its basic tendency, but through its oscillation unfavourable conditions were also created. It is natural from a reform process controlled „from above” that individual and organizational activities responding to changes in an adaptive way have also to be created „from above” constituting a contradiction in itself. Without the development of political culture there is no solution for this process, but the development of political culture is, to a great extent, a function of the outcome of the economic reform.

The adaptability of our society is influenced by traditional structures, views, values and attitudes. All these elements are interdependent and may get a compact ideological character. This, the development of ideology, in the functional sense, cannot be separated from the real societal processes.

All these problems constitute the greatest issue of the „fate” of our society, since socialist values can only be preserved and realized in an advancing and economically stable country.

„SOCIALISM AND ECONOMY”

(A survey of the discussions and papers
of the eleventh Cavtat round table conference by *György G. Márkus*)

The article gives a report on the eleventh round table conference of the series „Socialism in the world” held in Cavtat, Yugoslavia. A very wide and heterogeneous circle of participants characterized the conference held in October 1986 on the subject „Socialism and economy”. A positive feature of last year’s conference could be found in the circumstance that although the participants represented a plurality of diverging socialism concepts, this time – even if confronting views did

not come closer – instead of sharp polemics (as was often experienced in the past) a real dialogue started, thus the whole discussion was more constructive.

One could also witness in many cases a certain pessimism and disillusionment. Some of the participants spoke about a crisis of socialism and the defensive of left wing forces. At the same time, reports were given on new, constructive options, on renewed reform efforts in the socialist countries, on alternative strategies of the labour movement in the capitalist world. Attention was focused on reform in the Soviet Union and China.

To make the reader acquainted with the content, the character and the work style of Cavtat, the article gives a survey of a number of papers submitted to the conference. One can read the summaries of the paper of L. Abalkin (Soviet Union) on the concept of acceleration, of E. Altvater (West Berlin) on the politization of economy, of M. Beaud (France) on the French left trapped between capitalism and statism, of V. Franicevic (Yugoslavia) on the criticism of the socialist political economy, of István Huszár (Hungary) on the relation between economic reform and science, of Tibor Halay (Hungary) on some general experiences of the socioeconomic reform processes in Hungary, of U. Himmelstrand (Sweden) on economic democracy, of Gy. G. Márkus (Hungary) on the ideology of the „Hungarian model” and of Son Jian and Ye Zongkui on the theoretical aspects of the economic reform in China.

László Kéri

POLITICAL CHANGES – A SEARCH FOR THEORETICAL ANSWERS

The author analyzes present day political processes from the point of view of political socialization. In the past decades – the author stresses – political attitudes underwent important changes, the traditional institutions of politics, however, have been less and less capable to adjust themselves to new needs.

There has been a change concerning aspirations towards participation in political life. We witness skepticism and hostility against established political parties, political institutions and organizations as such. New forms of policy making have appeared on the scene, local issues and local problems have an increasing significance.

An important feature is the difference in attitudes of the various generations. There are new values to be observed in the alternative movements.

Concerning the transformation of values the author presents the theory of R. Inglehart and analyzes the content of postmaterialist values. The process of the transformation of values sheds light on the marked differences of political value orientations in the various generations. Thus, political socialization implies more than just a transmission and acceptance of unchanged values. This fact has several important consequences both for the functioning of the institutions of socialization and the theoretical interpretations of the socialization process.

Dániel Deák

POSSIBILITIES FOR USING CATEGORIES OF INTEGRATION IN THE RESEARCH OF SOCIAL STRATIFICATION

The study makes an attempt to apply the integrative categories of social anthropology to the marxist theory of social stratification. In the course of their application, we have to bear in mind, in the view of the author, that categories of integration cannot be distorted to conceptual tools of direct interpretation of individual historical processes. The structural totality of the developments of a given society cannot be grasped in their historical uniqueness, but – in the quality of explanatory principles – we have to apply so called formal-abstract categories. Integrative categories derived from social anthropology can be used for this purpose.

The comparison of integrative categories with the Marxian class concept makes it possible for the author – anyway, on a high level of abstraction – to develop his own positive view on the conceptualization of social stratification. His objective is to expand the range of application of the Marxist structural analysis of society. He wants to present a methodology of Marxist social research beyond the limits of the traditionally analyzed institutions of the capitalist mode of production in order to contribute to a more complete elaboration of the material basis of the socialist relations of production conceived as class relations.

Brana Marković

SOCIAL DEMOCRATS AND SOCIALISTS BETWEEN COLD WAR AND DÉTENTE

The well-known Yugoslav author analyzes the foreign policy and international relations concepts of the social democratic and socialist parties in their evolution from immediate postwar period to our days.

General (common) and individual (specific) features are distinguished in the positions of these parties in the field of international relations. According to the author there are no comprehensive theories of these parties concerning international relations and there is only a loose connection between the objectives and the political doctrines of the parties.

The practice and the concepts of foreign policy of the past four decades are analyzed. By the end of the forties, in the period of cold war policies, the majority of the social democratic and socialist parties pledged for the political and military alliance of the West. From the mid-sixties on however, under the effect of positive changes, they commit themselves to European and global cooperation. Trying to transcend rigid bloc positions they demand more independence within NATO and one can hear more and more critical voices concerning the foreign policy of the US. They pursue more open and more realistic policies in the direction of the Soviet Union, the socialist countries in general and the West European communist parties. There has been a gradual change in their position concerning the non-aligned nations as well: a more active cooperation is inspired by common interests. They promote détente looking upon it as the only way of stopping a nuclear disaster. They are actively engaged in making disarmament initiatives.

As a summary the author stresses the dynamic evolution of foreign policy positions of the social democratic and socialist parties. Though there is, as a matter of fact, a certain difference between declarative statements and actual policies, these parties together with the Socialist International, contribute to the impeachment of the deterioration of international relations in attempting to strengthen the positive tendencies in the direction of détente.

•

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Калман Кульчар</i> : Состояние общества и общественные процессы в восьмидесятих годах	19
<i>„Социализм и экономика“</i> (Обзор XI-й конференции за круглым столом в Цавтате) (С дискуссией и докладами знакомит <i>Дёрдь Г. Маркуш</i>)	20
<i>Ласло Кэри</i> : Изменения в политике – поиск теоретических ответов	41
<i>Даниэль Деак</i> : Возможности использования интеграционных категорий в исследовании расслоения общества	57
<i>Брана Маркович</i> : Социал-демократы и социалисты между холодной войной и разрядкой	71

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Тамаш Колоши</i> : План научно-исследовательской Группы по изучению расслоения общества (1986–1990 гг.)	84
<i>Эндре Шик</i> : Обзор иностранной специальной литературы	90
<i>Нандор Ковач</i> : „Миграция батраков” в восьмидесятих годах	106

ИНФОРМАЦИЯ

Международное совещание руководителей партийных институтов по актуальным вопросам социализма (Составила: <i>Марта Хомоннай</i>)	117
„Рабочий класс и современность” (Международное научное совещание в Москве) (<i>Жужа Лендел</i>)	122
Совещание ректоров центральных учебных заведений партий в Варшаве и рабочее Совещание проректоров по науке в Софии (<i>Ласло Губа</i>)	126
Консультация о вопросах венгерской экономической реформы в Белграде (Ильдико Спирулис)	129
Международный симпозиум по социальной политике в ГДР (<i>Ирен Штубер</i>)	133

ОТЧЕТЫ, ИНСТИТУТСКАЯ ЖИЗНЬ

Конференция о совершенствовании экономического механизма в социалистических странах (<i>Юдит Шимон</i>)	139
Научная командировка для изучения проблем профессиональной подготовки и привыкания к месту работы (<i>Ласло Лаки</i>)	142
Защита Петером Робертом кандидатской диссертации (<i>Е. Ш.</i>)	145
Резюме	150

CONTENTS

STUDIES

<i>Kálmán Kulcsár</i> : Social ideas and societal processes in the eighties	19
„Socialism and the economy” (A survey of the discussions and papers of the eleventh Cavtat round table conference by <i>György G. Márkus</i>)	20
<i>László Kéri</i> : Political changes – a search for theoretical answers	41
<i>Dániel Deák</i> : Possibilities for using categories of integration in the reserach of social stratification	57
<i>Brana Marković</i> : Social democrats and socialists between cold war and détente	71

WORKSHOP

<i>Tamás Kolosi</i> : Plan for 1986–1990 of the research group on social structure	84
<i>Endre Sik</i> : Household as a source of living (Evaluation of foreign literature)	90
<i>Nándor Kovács</i> : The reappearance of the traditional „seasonal reaper” in the eighties .	106

INFORMATION

An international meeting of party institute directors on present day problems of socialism (Compiled by Márta Homonnai)	117
„The working class and our age” (International scientific conference in Moscow) (<i>Zsuzsa Lengyel</i>)	122
Conference of rectors of central party institutes for education in Warsaw and meeting of pro-rectors in Sofia (<i>László Guba</i>)	126
Consultations on problems of the Hungarian economic reform in Belgrade (<i>Ilidiko Szpirulisz</i>)	129
International symposion on social policy, held in the GDR (<i>Iren Stuber</i>)	133

REPORTS, NEWS OF THE INSTITUTE

Conference on the development of economic mechanism in the socialist countries (<i>Judit Simon</i>)	139
Problems of training for jobs and work place socialisation in the FRG (<i>László Laki</i>) ...	142
On the discussion of Péter Róbert's dissertation (<i>E. S.</i>)	145
Summaries in foreign languages	150

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 221-690

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (87-333)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,— Ft

316.861

Társadalom- tudományi Közlemények

1987 | 2

Társadalom- tudományi Közlemények

1987 · 2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

VIKÁRIA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVII. évf. 1987/2. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

A szocializmus fejlődése Magyarországon (Összefoglalás egy tudományos tanácskozás anyagából) (Összeállította: <i>Nuber István</i>)	161
<i>Ferge Zsuzsa</i> : Társadalmi értékek és szociálpolitika	179
<i>Szipirulisz Ildikó</i> : Az elektronizáció társadalmi feltételei és következményei	191

MŰHELY

<i>Gidai Erzsébet</i> : A Gazdasági-műszaki fejlődés csoport kutatási terve (1986–1990)	204
<i>Farkas Zoltán</i> : A szűkebb szükségletfogalom és az érdek fogalma	209
<i>Johanesik János</i> : Gondolatok a politika és a vallásosság viszonyáról egy nemzetközi konferencia kapcsán	229

TÁJÉKOZÓDÁS

Vitaülés a fiatalok életkörülményeiről, munkahelyi beilleszkedéséről (<i>H. I.</i>)	238
<i>Harcza István</i> : Fiatalok a gazdaság „árnyékában”	240
Fiatal szociológusok műhelye (<i>Róbert Péter</i>)	253
<i>Táll Éva</i> : Gazdasági modernizáció és helyi társadalom — egy község példáján	255

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Tanácskozás Tbiliszipben: a polgári ideológiák bírálata a XXVII. kongresszus fényében (<i>G. Márkus György</i>)	266
Nemzetközi tudományos konferencia a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének kérdéseiről (<i>J. J.</i>)	269
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1986. évi publikációi (Válogatás) (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	272
Idegen nyelvű összefoglalók	293
Idegen nyelvű tartalom	298

A szocializmus fejlődése Magyarországon

(Összefoglalás
egy tudományos tanácskozás anyagából)

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya s az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága 1987. február 19–21-én Szegeden országos elméleti tanácskozást rendezett *A szocializmus fejlődésének időszzerű kérdései hazánkban* címmel. A plenáris ülésen Szabó Sándor, az MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának első titkára köszöntötte a résztvevőket, majd Lakatos Ernő, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője mondott megnyitót és elnökölt. A plenáris ülésen hat előadás hangzott el. *Berecz János*, az MSZMP Központi Bizottságának titkára *A szocializmus valósága és fejlődése Magyarországon*, *Huszár István*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója *Történelmi utunk és a közgondolkodás*, *Berend T. Iván* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke *Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában*, *Kulcsár Kálmán* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettese *Társadalmi viszonyok és folyamatok a nyolcvanas években*, *Lakos Sándor*, a Pártélet felelős szerkesztője *Politikai intézményrendszerünk működésének hatékonysága*, *Benke Valéria*, a Társadalmi Szemle Szerkesztőbizottságának elnöke *Társadalmi folyamatok, tudati viszonyok, társadalompolitika* címmel tartott előadást. Öt szekcióban folyt a vita, az előadásokhoz, illetve az írásban előre kiadott korreferátumokhoz kapcsolódva. A szekcióvezetők beszámolóival és Berecz János zárszavával fejeződött be a konferencia.

Az alábbiakban összeállítást közlünk a háromnapos tanácskozás – véleményünk szerint – leglényegesebb kérdéscsoportjairól, gondolati tartalmáról.

1. A SZOCIALIZMUS VALÓSÁGA – TÖRTÉNELMI UTUNK

Berecz János történeti és logikai szempontból sokoldalúan elemezte a szocializmus általános és sajátos vonásait, létrejöttének szükségszerűségét, hazai fejlődésének csaknem 40 éves útján elért eredményeket, a történelmi vívmányokat, stabil és változó értékeket. Kiemelte, hogy széles körben ismert és elismert az a korszakos fejlődés, amely az utóbbi 30 évben az MSZMP vezetésével következett

be. Kezdeményezéseink, kísérleteink, az általunk alkalmazott megoldások nagy figyelmet váltottak ki nemzetközi vonatkozásban is, s emelték az ország tekintélyét. Tudatosítani kell – a fiatal nemzedékekben is –, hogy ezeket a vívmányokat a népi hatalom, a társadalmi tulajdon talaján, a párt vezetésével, a szocialista országokkal szövetségben érte el a magyar nép.

Az előadó kifejtette, hogy mai valóságunkban sok olyan jelenség és tendencia van, ami nehezíti életünket és fejlődésünket. Az utóbbi időben gyakran esik szó – és joggal – gazdaságunk problémáiról: a jövedelemtermelő képesség, a műszaki színvonal, az egyensúly, a szerkezetváltás kérdéseiről s ezekkel összefüggésben az életszínvonal, a jövedelempolitika területén fellelhető problémákról. Nyugtalanító, hogy csökken az ország népessége, romlik a lakosság egészségi állapota, zavarok mutatkoznak a társadalmi beilleszkedésben, gondjaink vannak az erkölcsi normák érvényesülésével, az általános fegyelemmel, növekszik a bűnözés, elbizonytalanodás kíséri a társadalmi értékek és kapcsolatok változását. Ezeknek a jelenségeknek – noha nem egyforma mértékben – egyaránt oka a fejlődéssel együtt járó sokféle változás, hatás és a fejlődés lelassulása.

Négy évtizedes fejlődésünk megítélésével összefüggésben kétféle helytelen fel fogásra hívta fel a figyelmet: egyrészt súlyos hibák forrása lehet, ha csak a megtett utat, az eredményeket, az alig túlértékelhető vívmányokat vesszük számba s elfordítjuk a figyelmünket a történelem által ránk hagyott, általunk sem megoldott feladatokról, másrészt az is igaz, hogy ha a feladatok súlya alatt csak a problémákat látva, hangulati nyomásnak engedve, méltatlanul leértékeljük saját több évtizedes munkánkat, harcunkat és helytállásunkat, akkor ezzel olyan értékzavart idézünk elő, amely elhomályosítja a megtett utat és a távlatokat is. Saját tapasztalataink és mások tapasztalatai is igazolják, hogy az új társadalom építése sokkal bonyolultabb, nehezebb, és ennek következtében sokkal hosszabb folyamat, mint ahogyan elképzeltük, amikor erre az útra léptünk. Mai valóságunk a szocialista forradalom győzelmének, a szocializmus építésének eredményeként formálódott. Az építmény nyilvánvalóan nincs még kész, a magyar társadalom alapvető jelentőségű problémáiból több is megoldásra vár. Ez azonban nem csökkenti eddigi fejlődésünk értékét, nem vonja kétségbe munkánk értelmét.

A főreferátum előadója kiemelte: az MSZMP három évtizeddel ezelőtt levonta azt a következtetést, hogy a szocializmust – a nemzetközi tapasztalatokat számon tartva, mindig mérlegelve a konkrét történelmi feltételeket – a magyar valóság talaján lehet és kell építeni. Helytelen volt az a koncepció, amely azt gondolta, hogy a szocializmus építésének „menetrendjét” a konkrét feltételektől függetlenül „elő lehet írni”, s a sajátos konkrét körülmények között született egyszeri megoldások változtatás nélkül átvethetők, másolhatók – alapvetően más helyzetekben. Ez a fajta szemlélet valójában a konkrét helyzetből következő reális alternatívák figyelmen kívül hagyását jelentette. A szocialista építés első éveinek hazai tapasztalatai bizonyítják, hogy ez a gondolkodásmód és politikai voluntarizmus a valóságtól való elszakadáshoz, irreális célok erőltetéséhez, a valóság és a politika, valamint az elmélet kettősségéhez, a politika és az ideológia hitelvesztéséhez vezetett. Végso soron pedig a rendszer tömegbázisának, a hatalom alapjának meggyengülése, súlyos politikai, gazdasági, eszmei és morális válság volt a következmény.

Ahogy *Huszár István* előadásában hangsúlyozta: a szocialista átalakulás a dolog természetéből következően nem lehet egyenes vonalú fejlődés eredménye, nem lehet (és egyetlen országban sem volt) buktatóktól, hibáktól, nehézségektől

mentes. Ez könnyen belátható, ha csupán két körülményt veszünk figyelembe: a szocialista társadalmi formáció mint világrendszer csak néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, s a Szovjetunió közel hét évtizedes léte ellenére is több vonatkozásban első, kialakuló szakaszában van. Másrészt az a tény is ismert, hogy az új társadalmi rendszer nagyjából elmaradott, sőt igen elmaradott régiókban került hatalomra, ami számos történeti, s végső soron mai problémáinknak is gyökere. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a szocializmus, létrejötténél fogva, a nálánál erősebb, nagy gazdasági és katonai potenciállal rendelkező tőkés világ környezetében fejlődhetett, állandó háborús fenyegetettség, gazdasági, politikai, ideológiai nyomás viszonyai között, akkor az úttörés és előrehaladás nehézségei, a feladat bonyolultsága még inkább nyilvánvaló. Nem ismeretlen tényezők, körülmények ezek, de olyanok, amelyeket történelmi utunk és általában a szocialista formáció fejlődésének tudományos értékelésekor sem veszünk kellően figyelembe. S ami még gyakoribb, a közgondolkodás sem értékeli, mérlegeli eléggé.

A fejlődés nem volt egyenes vonalú, a társadalomátalakítás során alkalmazott módszerek és formák nemcsak az eredmények nagyságát, de időállóságát, maradandóságát, értékét is befolyásolják. A szocializmus fejlődésének, az elért eredményeknek és hibáknak az objektív vizsgálata követeli meg a történeti összefüggések, körülmények gondos számbavételét, a történetiség elvének szigorú érvényesítését.

Az előadó kifejtette továbbá, hogy a közgondolkodást igen sok tényező alakítja, s a közelmúlt történetének megítélésében is szükségszerűen nagyok a különbségek, melyek nem feltétlenül rétegspecifikusak, bár gyakran jelentős a véleményeltérés az egyes társadalmi csoportok között. A felszabadulással kezdődő történelmi változások nyilvánvalóan másképp érintették a még ma is élő generációkat, mint a szocializmusba már „beleszületett” fiatalokat.

Gyakori az is, hogy az érdeklődés fokozottabban fordul olyan korszakok eseményei felé, amelyekben nagy volt az emberi tragédiák lehetőség, illetve amelyek válságos időszakok voltak. Ezeket a kérdéseket előszeretettel exponálja, nagyítja ki a rendszerellenes propaganda is, negatívan, károsan befolyásolva ezzel a közvéleményt, a közgondolkodást. Fontos látnunk, hogy a történelmi közelmúlt felfogására nagymértékben hat a jelen is, elsősorban azok a problémák, amelyekkel ma kell megküzdeni. A nehezebb gazdasági előrehaladás időszakában, amikor kiéleződnek az ellentmondások, vagy éppen „értékzavarok” keletkeznek, a történelmi eredmények is más megvilágítást kapnak, s az egészében sikeres fejlődés is leértékelődhet. A gazdaság stagnálása, a nyugdíjak értékvesztése, a reálbérek csökkenése, a nem teljesítményalapú bérezési és jövedelemkülönbségek kialakulása, a munka nélkül szerzett jövedelmek növekedése, a felhalmozott vagyon „működtetése”, a hála- és csúszópénzek rendszerének kialakulása ismert jelenségek. Mindez nemcsak morális problémát jelent, különféle „orientációs” zavarokat okoz, hanem a megtett történelmi út jelentőségét is csökkenti. Megkérdőjelezheti a korábbi nemzedékek erőfeszítéseinek, küzdelmének értelmét, növelheti a történelmi látásmód zavarait, s szinte szükségszerű, hogy elhomályosítja a szocialista rend kialakulásának jelentőségét és e formáció történelmi érdemeit és előnyeit. E hibás szemlélet fordítottjára is lehet azonban példát találni, amikor a múlt történelmileg meghaladott értékei „magasztosulnak” fel, amikor a szükségből erény lesz, s például az „egyenlősi” értékelődik fel, ami egyáltalán nem segíti elő a jelenlegi fejlődési szakasz problémáinak megoldását.

E körülményeket ismerve hangsúlyoznunk kell a társadalomtudományok, s

különösen a történelemtudomány fontos szerepét a közgondolkodás fejlődésében, alakításában.

A *Történelmi utunk és a közgondolkodás* című szekcióban a résztvevők kiemelték, hogy a nemzetközi politikai környezet, főképpen a szovjet politika negyvenes-ötvenes évekbeli uralkodó irányzatai is hatást gyakoroltak a magyarországi szocialista forradalom alakulására. A vitában többen felhívták a figyelmet arra, hogy ez a meghatározottság nem lehet a felelősségáthárítás indoka. A vitákból az is leszűrhető, hogy bizonyos egyenetlenséget tükröz az úgynevezett ötvenes évek megítélése. *Berecz János* a zárszavában két megközelítési módot kritizált: rossz úton jár, aki csak a bajokban akar mind mélyebbre ásni, de az sem cselekszik helyesen, aki – ez ellen védekezéskül – csak a „szépre emlékezik”. A nemzet iránt érzett felelősséggel kell megtalálni a helyes arányt. Mert a pártban volt bátorság, volt erő szakítani azzal, amivel szakítani kellett, ez vezetett el a megoldáshoz. De volt olyan tapasztalat is ezekben az években, amelyre építeni lehetett, s ezért a folyamatosságot is vállalhattuk. Közös a felelősségünk abban, hogy az új nemzedékek egy vállalható, a jövő számára is tanulságokat hordozó múltat kapjanak örököül.

Huszár István szekció-összefoglalójában utalt a vita másik fő kérdéskörére, autonóm fejlődésünk egyes állomásainak egyes alternatíváira, amelyekre az MSZMP szuverén választ adott, mint például a párt szerepének újragondolása, a tulajdonviszonyok értelmezése, értékelése, a több tulajdon egyenértékűségének elfogadtatása, az érdekviszonyok plurális felfogása, a reformfolyamat kimunkálása és valóra váltása. A nemzetközi folyamatoktól nem független szuverén gondolkodás és gyakorlat hatással volt és van az ország nemzetközi presztízsére is. A huszadik századi történelmünkben a magyar társadalom soha nem ért el olyan kedvező megítélést a világban, mint a legutóbbi évtizedekben.

A vita harmadik csomópontja az elmélet és a gyakorlat viszonyának 30 éves történelmi utunkkal összefüggő kérdései köré összpontosult, szorosan kapcsolódott a fő előadás egyik legfontosabb elméleti alapvetéséhez: mi azt a gondolkodásmódot és módszert követjük – hangsúlyozta *Berecz János* –, hogy a szocializmus építésében a marxizmus–leninizmus elvei szellemében és segítségével a valóságból kiindulva keressük az előrehaladás legtöbbet ígérő reális lehetőségeit, útjait és kísérletezzük ki a célravezető gyakorlati megoldásokat. Ebben a folyamatban meghatározó szerepe van a tudatosságnak, az elméletnek, a tudománynak. Pártunknak ezt a tapasztalatát és politikai gondolkodásmódját fogalmazta meg *Kádár János* elvtárs, amikor néhány éve a fővárosi pártvezetőkkel találkozott: „Az elméletnek az a rendeltetése, hogy a gyakorlatot szolgálja, s az elmélet a gyakorlati tapasztalatok összegezésének útján fejlődik tovább. Ha ez nem így van, akkor csak üres filozofálgatás, amit elméleti munka címen folytatunk.”*

2. GAZDASÁGI VISZONYAINK

A szocializmus magyarországi fejlődésének kulcskérdése ma: a *gazdaság* – hangsúlyozta előadásában *Berecz János*. Létkérdés számunkra, hogyan felelünk meg a gazdasági kihívásoknak, milyen mértékben tudjuk ellensúlyozni a gazdaságunkat ért negatív hatásokat és azokat a nehézségeket, amelyek fejlődésünk során

* *Kádár János*: A békéért, népünk boldogulásáért. Kossuth Könyvkiadó 1985. 34. old.

keletkeztek és abban törést, megtorpanást okoztak. Előrehaladásunk, sőt talpon maradásunk döntő feltétele lett a hatékonyság és a minőség, a versenyképes termelés, a nemzetközi munkamegosztásban az adottságainkra épülő eredményesebb részvétel. A gazdaság fejlődésének ugyanakkor nélkülözhetetlen feltétele a tudomány, a műveltségi színvonal és az ideológiai környezet.

Sorsdöntő számunkra, hogy áttérjünk az intenzív növekedési pályára, hogy a meglevő objektív és szubjektív erőforrásokat maximálisan kihasználjuk. Országunkban ehhez a lépésváltáshoz megvan a kezdeményezőkézség, a szellemi kapacitás és a fogékonyság a rugalmas irányításra. Legfontosabb gazdaságpolitikai célunk s egyben nemzeti programunk lett a társadalmi termelés egészének és minden elemének intenzifikálása. Elengedhetetlen a folytonosan változó külső és belső feltételekhez igazodó, legjobb megoldásokat felkutató és alkalmazó reagálóképesség növelése.

Az előrehaladástól nem tántoríthat el minket, hogy láthatóbbá lettek a még meglevő történelmi eredetű elmaradásaink, társadalmunk ellentmondásai és feszültségei. Ezeket mint realitásokat, súlyuk, valóságos természetük szerint, erőforrásaink, eszközeink s lehetőségeink arányában kezeljük.

Mai valóságunk legszembetűnőbb ellentmondásait csakis komplex módon lehet értelmezni: miközben hazánk minden korábbi szakaszhoz képest a legmagasabb gazdasági fejlettségi színvonalat érte el, gazdasági nehézségeink feszítőek. Miközben termelőerőink színvonala bármelyik előző időszak színvonalát felülmúlja, gondjaink, konfliktusaink a gazdasági szférában nagyobbak tűnnek a megelőző időszakénál. Nem elhanyagolható tény, hogy gazdaságunk ma nagymértékben kötődik a világ gazdaságához. Ezen keresztül a tőkés gazdaság komplexitásához: válságának következményeihez is és fejlődési tendenciáihoz is. Ezzel a meglehetősen meghatározó jellegű ténnyel szembe kell néznünk, különben a gazdasági, de még a politikai torzulás veszélyeit sem tudjuk kikerülni.

Az előadás több oldalról megvilágította a politika és a gazdaság kölcsönös kapcsolatát, a két szféra egymásra való hatását, kölcsönös meghatározottságát. Politikailag is jobban át kellett gondolnunk azt a gazdasági törvényszerűséget, hogy a szocialista építés társadalmi alapjai lehetővé teszik a tervszerűség érvényesülését, ugyanakkor árutermelés folyik, hatnak a piac törvényszerűségei, érvényesül az értéktörvény. Ezekre és a velük összefüggő számos más kérdésre kellett választ keresnünk a hatvanas évektől, amikor felismertük, hogy gazdasági fejlődésünk ösztönzéséhez új eszközöket és módszereket kell alkalmaznunk. Ez összegződött a gazdaságirányítás mechanizmusának 1968-as reformjában, amelynek alapelve a terv és a szabályozott piac szerves összekapcsolása volt.

Az eltelt csaknem két évtized tapasztalatai igazolják a gazdaságirányítás, a gazdaság folyamatos reformjának szükségességét és létjogosultságát. Gazdaságunk fejlődése összességében tervszerűvé vált, és a szükségletek kielégítéséhez rugalmasabban igazodott. A fejlődéssel együtt azonban további fontos problémák – egyensúlyhiány, strukturális átalakulás, innováció – kerültek az elméleti és a gyakorlati munka napirendjére.

Világossá vált, hogy a tulajdon- és elosztási viszonyok a szocialista építés menetében sem lehetnek változatlanok. Ösztönző hatásuk optimális kiteljesedése érdekében keresni kell és meg kell találni a megfelelő formákat, megoldásokat. Ennek jegyében számos változtatást kezdeményeztünk az elmúlt években. Ezek összességükben kedvezően hatottak a társadalmi termelés fejlődésére, egyúttal azonban új ellentmondásokat is életre hívtak. A pozitív hatásokkal együtt előfor-

dultak kedvezőtlen jelenségek is. Szükségessé váltak korrekciók, és voltak megtorpanások is. A tapasztalatok elemzése alapján a párt az évtizedek óta megvalósított reformfolyamatnak a nyolcvanas években új lendületet adott.

Berend T. Iván referátumában kifejtette: a szabályozott piacon épített tervezési mechanizmus alapvonásai jelentős kezdeményezőerőt és alkotóképességet szabaddítottak fel, és jobban szolgálják a gazdaságfejlesztés arányosságát, az egyoldalú mennyiségi növekedéssel szemben a minőségi, hatékonysági és versenyképességi követelményeket. Ma jól látjuk működésük ellentmondásos vonásait, az elvektől sok területen eltérő gyakorlat káros hatását, a még (és már nagyon) szükséges további reformlépések következő sorozatát. A hosszú távú műszaki fejlesztésben való vállalati érdekelttség hiánya az állami szektorban, a valóságos világpiaci hatások ár- és devizarendszer révén történő közvetítésének hiánya további lépéseket tesz szükségessé.

Mindezt figyelembe véve mégis elmondható, hogy az elmúlt három évtized tervezési, gazdasági gyakorlata, a bevezetett és végrehajtott reform útjára indította a szocialista tervezés olyan típusát, amely sajátos kombinációt valósít meg a központi tervezés és a szabad piacgazdaság automatizmusai között. E rendszer sokszor hangoztatott filozófiája természetesen az előbbi két működési rendszer előnyös vonásainak kombinációjára és negatív hatásainak kiküszöbölésére törekedett. A valóságban ez nem mindig sikerült. (Sőt nemegyszer éppen negatív elemeket kombináltunk, fenntartva például centralizált vállalati monopóliumokat, de bevezetve a piaci árképzés lehetőségét.) Nyilvánvaló azonban, hogy a reform útja az állandó önkorrekció folyamata is, mely a működés gyakorlati tapasztalatai, jelentkező zavarai és azok kiküszöbölési törekvései révén juthat közelebb saját elveinek következetesebb megvalósításához. Természetesen ehhez – s ez a jelen előadás témakörén túlmutat – a társadalmi-politikai és intézményrendszeri közeg megfelelő átalakulása teremthet csak kedvező feltételeket. Ez ugyanúgy érvényes volt már a reform bevezetése idején, mint amennyire elengedhetetlen a reform kibontakoztatása, elveinek következetes érvényesítése érdekében.

Az új tervezési modell azonban már jelenlegi kifejtetlen formájában is meggyőző alternatíva a tervezés korábbi, „klasszikus” módjához viszonyítva. Máris olyan történelmi tapasztalat, mely a gazdaság szocialista fejlesztésének nemzetközi eszköztárába került.

Berecz János előadásában kitért arra, hogy a gazdasági fejlődés talaján érzelhető mértékben emelkedett a nép életszínvonala, növekedett a lakosság fogyasztása, bővült az áruellátás, javultak az életkörülmények. Társadalompolitikai és szociális céljainknak megfelelően az elmúlt évtizedek során jelentősen mérséklődtek a kapitalizmustól örökölt társadalmi egyenlőtlenségek, széles tömegek számára teremtődött meg a létbiztonság. Az utóbbi évek gazdasági gondjai miatt azonban megtorpanás következett be az életszínvonal alakulásában. A foglalkoztatás teljes, de nem eléggé hatékony. A bérek és a jövedelmek nem tükrözik és ezért nem is ösztönzik eléggé a teljesítményeket. Ezért ma előtérbe került a teljesítmények, a színvonalasabb munka jobb anyagi és erkölcsi megbecsülése, a vállalkozóbb gondolkodásmód, a felelősebb magatartás, az önállóbb, rugalmasabb munkaszervezés.

Fejlődésünk következménye, s egyben egyik hatékony eszköze, emelője, hajtóereje is a jövedelmek differenciálódása, amit tudatosan vállalunk, mert arra törekszünk, hogy érvényre jussanak jövedelempolitikánk elvei: a munkabér fedezete csak az elvégzett munka, a tényleges teljesítmény lehet. Erre építve, a szoci-

álpolitikában a rászorultság, a közteherviselésben pedig a társadalmi igazságosság elvének kell érvényesülnie. Ezeknek az elveknek a következetes betartása is hozzájárul politikai stabilitásunk erősítéséhez, demokráciánk fejlődéséhez, a nyílt, őszinte, a valóságos értékeket becsülő közszellem és közgondolkodás kiteljesedéséhez. Ugyanakkor azt is vállalnunk kell, hogy a teljesítményekkel arányos értékrend a társadalmi struktúrában differenciálódást eredményez.

A gazdasági útkeresést és a megoldásokat elemző szekció – amelyet *Sipos Aladár* akadémikus vezetett – munkájában a megtett út értékelése került a középpontba, számos felvetődő kérdésre nem fogalmazódott meg válasz, a megoldási javaslatok is általános szinten maradtak. A vita akörül forgott, hogyan tudunk felzárkózni a világgazdasági folyamatokhoz, mennyire vagyunk versenyképesek a világpiacon. Ebből a szempontból sok kritika érte iparpolitikánkat. Felszínre került olyan élénk polémiát kiváltó vélemény is, hogy az ipari szerkezettel összefüggő felfogásunk a harmincas évekbeli állapotokat tükrözi. Nem egy hozzászóló hangoztatta, hogy szükségessé vált a gazdaságpolitikai célrendszer felülvizsgálata, és ezzel együtt elkerülhetetlen a szabályozórendszerünk komplex továbbfejlesztése is. A felszólalók többségének elemzéséből leszűrhető az a megállapítás, amely hangsúlyozta: az a gazdaságpolitika lehet sikeres, amely az ország teherbíró képességét és a rendelkezésre álló erőforrásokat figyelembe véve szabályozza a fejlesztésre fordítható eszközök elosztását s biztosítja a szelektív fejlesztés mechanizmusainak a kialakulását.

3. TÁRSADALMI FOLYAMATOK – TULAJDONVISZONYOK

Az elméleti konferencia fő előadásában *Berecz János* a társadalmi folyamatok és politikai viszonyaink dialektikus megközelítésére hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a társadalmi építés gyakorlatában, a politikai viszonyokban tényleges megújulás ment végbe az elmúlt 30 év alatt. A korszakos eredmények ellentmondások közepette születtek, és nem kerülhette el a szocializmus fejlődése a hullámmásokat, egyenetlenségeket. Gondolkodásunk realizmusához hozzátartozik a mai magyar társadalom sokoldalúbb ismerete. Egyrészt szélesebb körben célszerű tudatosítani, hogy hazánkban szocializmus épül, és ez hosszú történelmi folyamat. Másrészt a mi szocializmusunk is a történelemben született, és magán viseli azokat a viszonyokat, amelyeket még nem haladtunk meg. Sőt léteznek olyan dolgok, tevékenységek, intézmények is, amelyek nem a szocializmus programja szerint jöttek létre, de történelmileg megvan a létjogosultságuk.

A társadalmi folyamatok alakulásával bővebben *Kulcsár Kálmán* foglalkozott.* Az előadó az 1949-re és a nyolcvanas évekre vonatkozó gazdasági és a szociális struktúrában és műveltségben bekövetkezett változásokat hasonlította össze és vont le következtetéseket. Kiemelte azokat az eredményeket, amelyek a csaknem 40 év során a modernizáció jegyében zajlottak le. A pozitív képet felbontva jó néhány olyan ellentmondásra utalt, amelyek a népgazdasági ágazatok arányainak problematikus fejlődésére, a társadalmi szerkezet egyes elemeinek belső ellentmondásaira, a nem osztály jellegű különbségek új jelenségeire, a

* Kulcsár Kálmán előadása alapján készült írását *Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években* címmel folyóiratunk előző (1987/1-es) számában közöltük.

makro- és mikrofolyamatok egymásra hatásának figyelmen kívül hagyására világítanak rá. A modernizáció kétségtelen figyelmet érdemlő racionalitásaira, az oktatás fejlesztésére vonatkozó javaslatai társadalmi ellentmondásaink feloldását célozták. A Kulcsár Kálmán vezette vitában fogalmazódott meg egy érdekes kérdésfelvetés – némileg leszűkítve –: a diagnózist adó tudomány szolgálhat-e a politikának terápiáival? Többen kifejtették, hogy a tudomány legfontosabb feladata a terápiához támpontot adó mélyebb valóságfeltárás. Ugyanakkor helyesen állapították meg, hogy alakuljon ki a mainál jobban működő közvetítőrendszer a tudomány és a politika között.

A többrétű vitából a tulajdonviszonyok problémája emelhető ki. A polémia magvát a „köztulajdoni társasági forma” fogalma képezte. Nagyrészt egyetértettek abban, hogy a köztulajdonosi magatartást csak a hosszú távú érdekeltségi rendszer megteremtése válthatja ki, illetve hozhatja létre. Mások azt vetették fel, hogy „az állam nem viselkedik igazi tulajdonosként”, s valódi tulajdonos voltaához a szocialista állam vagyónérdekeltségét kellene megteremteni. Történeti-logikai megközelítésben *Berend T. Iván* igen lényeges elvi megállapításhoz jutott el előadásában: három évtizedes gazdaságépítő gyakorlatunk a tulajdonviszonyokat illetően nemzetközileg figyelembe vehető új tapasztalatokkal szolgál, s lehetővé teszi a szocialista tulajdonviszonyok „klasszikus” hagyományoktól eltérő felfogását. Abból indult ki, hogy kezdetben a szocialista szövetkezeti modell kialakulása a történelmileg addig létrejött mintát – a szovjet artyelj típusú szövetkezetet – követte. A termelőszövetkezetek 1953 utáni, illetve 1956-ban történt felbomlása, majd 1957 eleji konszolidálása, és a kollektivizálás 1958 és 1961 közötti végrehajtása gyökeresen új szövetkezeti modell fokozatos kialakításával ment végbe. Az ötvenes és hatvanas évek fordulójának átmeneti megtorpanását követően az erőfeszítéseket arra koncentráltuk, hogy a parasztság igényeit figyelembe vevő szövetkezeti típus kialakításával, a paraszti érdekelttség biztosításával olyan vonzó és az egyéni paraszti gazdálkodáshoz képest jelentős előnyöket biztosító, az érdekelttségben és életformában egyaránt előrelépést teremtő szövetkezet jöjjön létre Magyarországon, amely egyszerre teremti meg a korszerű és legmodernebb technikára alapozott iparszerű szervezési rendszereket befogadó mezőgazdasági nagyüzemet, és biztosítja ennek keretében az egyéni paraszti érdekelttség és tevékenység feltételeit. Agrárpolitikánk eleve sokkal erőteljesebben épített a falu erőforrásaira és társadalmára, sokkal kevésbé kívánta külső gyámkodással rákényszeríteni a megoldást az érdekeltkekre, és sokkal inkább integrálta az agrártársadalom legkülönbözőbb rétegeit. Valahol itt kereshetjük és találhatjuk meg az öngazgatásos szövetkezet kifejlődésének alapjait.

Ezzel a magyar szövetkezeti üzem egyik döntő sajátosságához jutottunk: az öngazgatás kérdéséhez. A magyar gazdaság egészében ugyanis éppen a mezőgazdasági szövetkezetek jelentették az első öngazgatásos szektort, demokratikus üzemi formák kialakítását, amely a valóságos tulajdonosi tudat megalapozását biztosította.

A szövetkezeti modell számos fő vonását lehet kiemelni. Nagy szerep jutott a szövetkezeten kívüli közegnek: a beszolgáltatás eltörlésének, a felvásárlási árak emelésének, a beruházási preferenciának, a bérezési rendszer, a szervezési formák korszerűsítésének, a komplex, ipari és szolgáltatási tevékenységgel kiegészített gazdálkodásnak. Ezek sorából elméletileg is külön hangsúlyt érdemel a mezőgazdasági és ipari tevékenységek kombinációja. A magyar szövetkezeti modell

legelismertebb vonása az árutermelő háztáji gazdaság beépítése a nagyüzemi gazdálkodással való szoros kooperáció keretei közé.

A magyar szövetkezeti modell tehát nyilvánvalóan fontos történelmi tapasztalatot hordoz – hangsúlyozta az előadó –, mivel megnyugtató megoldást biztosít a közösségi nagyüzemi tevékenység és az egyéni érdekelttség sokoldalú, sokirányú összekapcsolódása, a hosszú távú műszaki fejlesztési érdekelttség biztosítása tekintetében. Jól ismert, hogy ezt a kapcsolódást és hosszú távú érdekeltséget a szocialista közösségi tulajdonformák korántsem tudták automatikusan megoldani, és hogy e megoldás hiánya egyben a tulajdonosi tudat hiányával és az érdekelttség kioltásával vagy korlátozásával jár együtt napjainkig is az állami szektor legtöbb területén. Nem véletlen tehát, hogy a szövetkezeti üzem tapasztalatai termékenyítően hatottak az állami szektor érdekelttségi rendszerének, a nagyüzem és a magántevékenység különböző kombinációinak, útkeresésének a legutóbbi évekre jellemző törekvéseire is.

Berend T. Iván részletesen foglalkozott a magántevékenység és a kistulajdon szerepének történelmi értelmezésével. Utalt arra, hogy hazánkban az ötvenes évek első felének túlfeszített, valóságtól elrugaszkodó politikája a tulajdonviszonyok terén is irreális volt és károkat okozott. A kistulajdon és magántevékenység felszámolása ugyanis a fejlettség olyan szintjén következett be, amikor a felszámolt magántevékenység helyére nem tudtak benyomulni az állami vagy szövetkezeti nagyszervezetek, s az eltűnt termelési vagy szolgáltatási tevékenységek után betöltetlen vákuum maradt. Ez a hiány azután úgyszólván napjainkig végigkísért. Ebből a szempontból nézve a szocialista fejlődés útján nem taktikai kérdésnek, hanem hosszú távú stratégiai ügynek kell tekinteni a kiegészítő magántevékenység szerepét. Ami végbement és végbemegy ugyanis az egyéni és kiegészítő magántevékenységek kibontakoztatása terén, az történelmileg valami új, sőt – tételezi az előadó – modell értékű megoldás irányába mutat. Ami igazán fontossá és kiterjedtté vált ugyanis, az nem az önmagában vett magánszektor (ez ma is csak a nemzeti jövedelem 6 százalékát állítja elő), hanem a közösségi szektorban végzett munka és a magántevékenység sajátos kombinációja. Ennek első sikeres tapasztalatait kétségkívül a kollektivizálás után kialakított új típusú szövetkezeti modellben kísérleteztük ki. A szövetkezeti közös gazdálkodást a legkülönbözőbb formákban kombináltuk az egyéni magántevékenységgel.

Mindezek nyomán végül is olyan korszerű, gépesített közösségi nagyüzemi gazdaságok jöttek létre a modern ipari üzemszervezés vívmányainak alkalmazásával, amelyek nagyon jól összeegyeztethetők voltak a takarmánybázis, géppark stb. szempontjából a nagyüzemre épített, de mégis az egyéni-családi gazdálkodásra alapozott kiegészítő háztáji tevékenységgel.

E történelmi tapasztalat birtokában a nyolcvanas évek elejétől a közösségi tulajdon és az egyéni tevékenység kombinációjának számos új formáját vezettük be az állami szektorban, az iparban és különösen a szolgáltatások területén is. Nyilvánvalóan ilyennek lehet tekinteni az állami tulajdonban levő kisméretű üzemek és kisebb vendéglátóipari egységek bérbeadását és családi vállalkozás jellegű vezetését, de ide sorolható az állami szektorban vállalt munka mellett végzett kiegészítő tevékenység legalizálása, a javító és szolgáltató területek széles körében (a szerelő munkáktól a taxizásig terjedően). Ezen kombinációk kétségkívül legvitatottabb mozzanata a vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozása volt, amelyekben a nagyipari munkásság 10 százaléka vesz részt.

Így állott elő az a sajátos helyzet, hogy bár az önálló kismagántulajdon szerepe

az említett módon nagyon szerény, a kiegészítő magántevékenységek, főleg közösségi vállalkozással kombinált formákban, a termékek előállításában és a szolgáltatásokban rendkívül jelentősé váltak: a mezőgazdasági termelés mintegy egyharmadát, a szolgáltatások több mint felét, az építőipari tevékenység mintegy 80 százalékát, egészében a nemzeti jövedelemnek kereken egyharmadát állítva elő, majdnem megkétszerezik a lakosság átlagjövedelmét. A mai magyar valóságban tehát nem a 6 százalékos magánszektor, hanem a különböző kiegészítő kombinációkban megvalósuló magántevékenység jelentős szerepe, a nemzeti jövedelem egyharmadát megteremtő képessége az igazán jellemző.

Ha e kiegészítő magántevékenységek egyik-másik formáját és egyes megoldások módját joggal lehet is vitatni, mégis úgy tűnik, hogy a közösségi nagyüzem és az egyéni tevékenység kombinációja egészében és általában alkalmas arra, hogy hatalmas alkotó erőket mozgósítson és átütő innovációs és vállalkozó tehetséget szabadítson fel.

Reformfolyamatunk gyakorlati vívmányai tehát nagyon is egybevágnek a szocialista tulajdonviszonyoknak az átmenet hosszú korszakában érvényes szerkezeti igényeivel. Köztulajdon és magántevékenység összeegyeztethető, az egyéni kiegészítő tevékenység és kistulajdon életképes és fontos funkciókat betöltő, a gazdaság egyfajta pluralitását biztosító intézmény a szocializmus felé vezető hosszú útszakaszon.

4. POLITIKAI VISZONYOK, DEMOKRÁCIA

A politikai viszonyok jellemzőiként *Berecz János* kiemelte: Nálunk most egyszerre érvényesül a társadalmi stabilitás, a politikai kiegyensúlyozottság és a politikai élénkség, készség a változtatásra, a változások pozitív fogadására. Vagyis egyidejűleg és egyszerre hat a politikai stabilitás és a politikai élet megélénkülése.

Történelmi tapasztalataink azt bizonyítják, hogy a politika kulcskérdése a szocializmus fejlődése során is változatlanul a *hatalom*. A marxisták kezdettől fogva nyíltan beszélnek arról, hogy a hatalom a politikai tevékenység központi kérdése. A néphatalom ma feltétel és eszköz a szocialista társadalom építéséhez. A népi hatalom legfontosabb feltétele, hogy a párt és a tömegek kapcsolata szoros és bizalomteli, élő, eleven legyen. A párt csak akkor és úgy tudja mozgósítani a tömegeket a szocializmus objektíve soron levő és felismert feladatainak megoldására, ha a felelős útkeresés során képes a külső és a belső feltételeinkkel számoló, egyiséget teremtő programot adni, amit az emberek elfogadnak, támogatnak, sajátjuknak érznek.

Lényeges tanulság az is, hogy a párt politikája mindenkor reális, elvi politika legyen, amely szembeszáll mindenfajta kényelmességgel, a megszokotthoz való ragaszkodással, a sematikus rutincselekvéssel, de ugyanakkor nem enged utat semmiféle szubjektívizmusnak, felelőtlen kísérleteknek, mert ezek zavart okoznak, felesleges terheket raknak a dolgozókra, és súlyos társadalmi konfliktusokhoz vezethetnek.

Az elmúlt évtizedek politikai történései azt tanúsították, hogy a politika, a hatalom tartalma mellett rendkívül nagy jelentősége van a hatalomgyakorlás módjának és stílusának. A szocializmus, lényegéből következően, demokratikus hatalom. S ha ez sérelmet szenved, akkor a szocializmus építése látja kárát. A demok-

rácia fejlesztése a szocializmus építésének törvényszerűsége, hosszú ideig ható történelmi programunk.

Régóta hangoztatunk egy lényegében igaz, de bizonyos fókig lefegyverző tételt, ami úgy szólt, hogy a szocialista hatalom eleve demokratikusabb minden más hatalomnál. Korábban ez nemcsak nálunk, másutt is megnyugtatta a vezetőket. Az intézményrendszerre kevesebb gondot fordítottunk, úgy tűnt, mintha az egyszer s mindenkorra adott lenne. Tapasztalhattuk, hogy ha az intézményrendszer megcsontosodik vagy esetleg hibásan épül fel, akkor ez létrehozhat olyan helyzetet, amikor a politikai hatalom alapvető bázisa nem érti meg a pártot, és szervezett ellenséges erők a szocializmussal szemben kihasználhatják a tömegek mozgását. Ma is sokféle nézet kap hangot, mert sokféle érdek fűződik a demokráciához. Egyesek igyekeznek szembeállítani a hatalom és a demokrácia fogalmát, intézményeit. Világosan kell tehát szólni erről a témáról is.

Stabil hatalom nélkül nincs fejlődő-működő demokrácia. A demokrácia a néphatalom érvényesülésének legfontosabb formája. Ilyen körülmények között a társadalmi egyensúly valamiféle megbomlása nem a demokrácia fejlettségét, hanem az intézmények nem kielégítő működését, a politikai harc kiéleződését jelenti. A politikai harc kiéleződésének idején mindig veszélyeztetett helyzetbe kerülnek a demokrácia intézményei. Hiszen a népi hatalom stabilitása, gyakorlásának korszerűsége, módja, stílusa az intézményrendszerben testesül meg, míg intézményeink demokratizmusa és működőképessége a hatalom bázisát erősíti. Persze konfliktusok nélkül, a különböző érdekek kifejezése és szembesítése nélkül elképzelhetetlen a fejlődés. A demokráciát vállalva a konfliktusokat is vállalni kell, de nem öncélúan és nem önmagukért, hanem mindig a megoldás érdekében és reményében. A konfliktusok megfogalmazásának és a feloldásukra való törekvéseknek elválaszthatatlanul össze kell tartoznia.

A politikai feszültségek megoldásának módja jellemzi a *demokrácia* érettségét. Arra törekszünk, hogy a szocialista demokrácia intézmény- és eszközrendszere, működése legyen összhangban a társadalom fejlettségével, segítse a társadalom előtt álló feladatokat megoldását. Keressük ennek biztosítékait, perspektíváit, mai gyakorlati feladatait és a hatékonyabb formákat. Továbbra sem lehet minta vagy mérce a polgári demokrácia. A továbbfejlesztés iránya: a marxizmusban vett társadalmi öngazgatás.

A szocialista fejlődés fokozatosan létrehozza azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók mind szélesebb köre vegyen részt nemcsak a feladatok közös megvalósításában, hanem a közösséget érintő ügyek eldöntésében is. Így például a társadalmi tulajdon lehetővé teszi, hogy a vállalatok és a szövetkezetek vezetését a dolgozók által választott tisztségviselők, testületek végezzék.

A társadalmi öngazgatás olyan perspektíva, amely nemcsak történelmi utunk végső eszményeként jelenik meg. Fejlődésünk minden szakaszán e felé kell megtennünk azokat a lépéseket, amelyeknek feltételei megérlelődtek, illetve megteremtődtek. Ezért világos, hogy az öngazgatást nem lehet egyetlen törvényhozási aktussal bevezetni. De az elcsúszott kísérletek kedvezőtlen tapasztalatai sem tántoríthatnak el bennünket, hogy ezen az úton haladjunk előre. Az előrehaladás útja a szocialista demokrácia fejlesztése, kiterjesztése és elmélyítése. Az elmúlt harminc év tapasztalatai sokoldalúan bizonyítják, hogy következetesen haladunk ezen az úton. Az MSZMP mindenkor kezdeményezője volt azoknak a lépéseknek, amelyek a szocialista demokrácia fejlesztését szolgálják.

Számunkra a demokrácia a népi hatalom szerveinek, szervezeteinek az egész

közösség érdekeit szem előtt tartó működését jelenti – mondta Berecz János. – Olyan természetes, ugyanakkor állandó mozgásban, fejlődésben levő, egyre hatékonyabban funkcionáló társadalmi helyzetet jelenít meg, amely egy új, szocialista minőséget képviselő népi, nemzeti közösség kialakítását is célozza. Demokráciánk szerves részévé kell tennünk a véleménycserét, a polémiát, mert ez az érdekek feltárásának, szembesítésének, a prioritások meghatározásának nélkülözhetetlen eszköze; ugyanakkor a kollektív cselekvés tudati előkészítésének, megalapozásának legkézenfekvőbb formája s egyben emelője. El kell érniünk, hogy a pozitív társadalmi cselekvésre orientált vita, a pezsgő közszellem segítse a meghaladott elképzelések és gyakorlat kritikai felülvizsgálatát, szemléletünk, helyzet-tudatunk reális elemekkel való további gazdagítását. Fontos, hogy a közéletben, a tudományos élet fórumain, a tömegkommunikációban fejlődjön és csiszolódjon vitakultúránk, hogy a nézetek ütközéséből ne váljék kicsinyes személyeskedés.

5. POLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERÜNK MŰKÖDÉSE

A párt, a szocializmus és a reform összefüggéseiről *Berecz János* a tanácskozáson elmondott zárszavában hangsúlyozta, hogy a reform ma már létezésünk eszköze, formája, talán tartalma is. Ezért se feledkezzünk meg arról, hogy a szocialista építési folyamatában a párt kezdeményezte a reformot, ha kezdetben – bizonyos önmegtartóztatással – új gazdasági mechanizmusnak neveztük is el. A kezdeményezést korábbi, olykor keserű történelmi tapasztalatok ösztönözték, politikai bátorság is kellett, az a meggyőződés, hogy erre van szüksége az országnak. Belső és külső okok miatt a reformpolitika gyakorlata hullámszakaszokat mutatott. Most mássutt is megindultak megújulási törekvések, nemzeti és nemzetközi ügy lett a szocializmusban a reformfolyamatok kibontakoztatása. Tudományos alapossággal kell feldolgozni, elemezni ezeket a külföldi tapasztalatokat, úgy, hogy alkalmasak legyenek új tanulságok levonására, felhasználására. Erre természetesen figyelniünk kell, de számunkra most is az egyik legfontosabb feladat, hogy hasznosítsuk saját fejlődésünk tapasztalatait.

Az MSZMP a pluralizmust ismerte el akkor is, amikor a reformprogram kidolgozása során megfogalmazta a társadalom érdektagságát.

Yitáinkban mostanában megjelenik a politikai pluralizmus kifejezés is. Mert ha van érdektagság, akkor annak vannak bizonyos politikai vetületei is. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy ennek következtében a szocializmus építésének jelenlegi történelmi szakaszában kifejlődhet-e többpólusú, több hatalmi központú társadalom? A válaszuk egyértelmű: nem! Nem, mert a köztük folyó politikai harc alapjaiban osztaná meg a társadalmat, a többrétű érdekeket kifejező politikai intézmények tevékenysége és együttműködése helyett. A hatalmat egy olyan, sokféleképpen fejlődő intézményrendszerben kell gyakorolni, amelyben a párt vezet, de a hatalom gyakorlását – együttműködve a társadalom különböző csoportjaival – megosztja. Így a különböző politikai intézményekben kifejeződő érdekek valóban a közös célt képviselik.

E téren természetesen még sok fontos, nagy horderejű kérdés vár tisztázásra. A kiindulópont azonban világos: a párt vezető szerepének korábban vallott globális felfogása most már nem elég, ki kell egészülnie a különböző területeken működő szervezetek növekvő önállóságával, felelős politikai szerepével, mert ha nem, annak mindannyian kárát látjuk. Ma már világos például, hogy jobb mun-

kamegosztást kell teremteni a párt és az állam között. A gazdasági reform további kibontakoztatása óhatatlanul konfliktusokat is hoz a társadalomban, ám nem vállalhat minden érdekütközést egy-egy pártszervezet. A konkrét gazdasági intézkedések konkrét következményekkel járnak, a döntések olykor érdekeket sértenek. Ezt figyelembe kell venniük az állami szerveknek, gazdasági szervezeteknek. A döntés előkészítésében a párbeszéd ma már csak az érintett emberek bevonásával lehetséges. A mi társadalmunk ma már nem fogad el megmagyarázatlan döntéseket.

Politikai intézményrendszerünk működésének hatékonyságával behatóbban *Lakos Sándor* foglalkozott. Kifejtette: a politikának összetevékenységekben játszott meghatározó szerepéből következik, hogy a megvalósulását szolgáló politikai rendszer működése döntő módon kihat a társadalom életének egészére.

Ebben az összefüggésben a politikai rendszer hatékonysága alapvetően két tényező együttes meglététől függ: a politikai döntések optimális megalapozottságától és a dolgozók maximális bevonásától a társadalmi folyamatok irányításába.

A politikai rendszer hatékonyságával összefüggő kérdések vizsgálata során abból a meghatározó jelentőségű tényből kell kiindulnunk, hogy egypártrendszerű politikai szisztémákban a középpontban a párt helyezkedik el, amely politikai centrumként megszabja a társadalom fejlődésének irányait. Ennek ugyanakkor nélkülözhetetlen velejárója, hogy minden szervezet rendeltetésszerűen működjön. Ez, ha fő vonalaiban meg is valósul, mégis további folyamatos feladatokat is felvet. És ennek kulcskérdése, hogy miképp alakul az egyéb intézmények viszonya a párthoz. Ebben a kölcsönhatásban – az előadó véleménye szerint – a bekövetkezett helyes irányú változások ellenére valószínűleg túl erős, vagy talán pontosabb úgy mondani: túl közvetlen a párt jelenléte.

A párt és az állam, a párt és a gazdaság kapcsolatrendszerében nem fogadható el, mert teljesen irreális és helytelen követelés, hogy a párt bármely területről is vonuljon ki. De az valószínűleg jogos igény, hogy ne is épüljön be szinte ugyanúgy a folyamatokba, mint az állami vagy gazdasági szervek. Alakítsa ki jobban önálló jellegét, arculatát.

És ami ettől elválaszthatatlan: ahol egyetlen politikai centrumban dőlnek el az alapvető kérdések, szükség van egyfajta ellensúly jelenlétére, amely megóv a helytelen döntésektől, bizonyos biztosítékot terem. Az egyik ilyen garancia magában a pártban lehet és kell hogy az eddiginél jobban megjelenjen. Ez a pártmunka bürokratikus, formális vonásainak visszaszorítását, a pártdemokrácia erősödését, a párton belüli nyílt vitalégekör szavatolását, a papírmunka radikális csökkentését, a valódi politizáló munkastílus meghonosodását igényli.

Lakos Sándor nemcsak a más állami, társadalmi szervekkel való vita fontosságát hangsúlyozta, hanem a párton belüli polémia szükségszerűségét is kiemelte, külön gondot fordítva az alapszervezetekben folyó eszmecserékre. Lényeges, hogy a párttagok közvetlenebbül vegyenek részt a döntések előkészítésében is. Ehhez a párttestületeknek is nyitottabbá kellene válniuk, megszabadulva az őket övező misztifikálástól. A párton belüli élénkebb vita nem az egység rovására menne, hanem segítené a párttagság azon részének a beavatását is, amely majdnem kívülállónak nézi a politika megvalósítását.

Az előadó szólt a párt döntési mechanizmusának fejlesztéséről, mert az elvi, politikai irányításra vonatkozó elvünk a gyakorlatban nemegyszer csorbat szenved. Mivel határozatainak meghozatalakor a párt a politika oldaláról közelíti meg a napirendre került kérdéseket, különös figyelmet köteles szentelni a különböző ér-

dekek feltárásának, nagy gonddal mérlegelve, hogy melyeknél indokolt a támogatás, a preferálás, illetve a diszpreferálás.

A párton belüli viták lehetővé teszik a várható politikai hatás előzetes bemérését, s ezzel jelentősen segítik a döntések optimalizálását. A párdöntésekben ezért is szükséges nagy gondot fordítani a politikai következményekre. Felhívta a figyelmet a pártsban eluralkodó határozatcentrikusságra, amely már olyan méreteket öltött, hogy leszerelő, cselekvést gátló tényezővé vált.

A továbbiakban Lakos Sándor utalt arra, hogy kívánatos a választott szervek szerepének növelése. Külön kiemelte az országgyűlés munkájának formalizmusát, aktívabb tevékenységének szükségességét. El kell érni, hogy a parlamentben az eddiginél markánsabban jelenjenek meg a különböző létező érdekek, részdekek. Ezek egyeztetésének, de olykor ütköztetésének is, fontos fórumává válhatna, és ezzel a tevékenységével részben megalapozhatná, részben át is vehetné egyes ügyekben a párt érdektegráló szerepét.

A szocializmus körülményei között, működésének hatékonysága szempontjából meghatározó a politikai rendszer egyéb intézményeinek viszonya a párthoz. Mivel a párt társadalmunk politikai központja, minden intézmény életét döntő módon meghatározza a hozzá fűződő viszony alakulása. E problémakör főbb elvi szempontjai tisztázottak. Álláspontunk szerint a párt nem hoz határozatokat más szervezetekre, az ott dolgozó kommunisták révén érvényesíti politikáját. Azonban a gyakorlat még távolról sem mutat ennyire egyértelmű képet, további, nem lényegtelen kérdéseket vet fel.

Először is fontos megemlíteni, hogy eddigi válaszuk csupán a kapcsolatrendszer egyik – gyakorlati – irányára adott választ: a pártirányítás mikéntjére. A kérdés azonban összetettebb, átfogóbb, elvi megközelítést is kíván. Nem törekszünk több politikai centrum kiépítésére, de politikai életünk strukturált, tagolt; objektíve is jelen van egyfajta többpólusosság. Erre is gondolunk, amikor úgy fogalmazzunk: az egypártrendszer körülményei között szükségünk van arra, hogy önmagunk ellenzéke is legyen, értve ezen nemcsak a párton belüli demokrácia erejét, hanem szélesebb értelemben a társadalmi szervek egyre markánsabbá váló szerepét is. Szükséges továbbhaladnunk a társadalmi szervek „nagykorúsításának” útján, igényelve tőlük, hogy a döntési folyamatokban, az egyező általános törekvések alapján, adott esetben más-más pólusokat képviseljenek, így módon is elősegítve egyfajta széles körű társadalmi párbeszédet, érdektegrálást. Többek között éppen erre a meglevő lehetőségre alapozzuk a polgári demokráciától eltérő, mégis különböző véleményeket magába foglaló sokszínű politikálás lehetőségét.

Az elmondottaknál élesebben vetődnek fel gondok a párt és az állam viszonyában. Valószínűleg nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a párt és az állam (állami szervek) viszonyának helyes alakítása kulcskérdése a politikai rendszer hatékonyságának. Mivel folyamatában ez a két szervezet foglalkozik rendszeresen a szocialista építés minden területével, érthető módon itt a legszorosabb a kapcsolat, az érintkezés. S itt a legnagyobbak az átfedések, a párhuzamosságok.

Koncepcionális kérdéssel állunk itt szemben: a politikai rendszer intézményeinek helyét, egymáshoz való viszonyát kell világosabban meghatározni. A párt vezető szerepének helyes értelmezése annak kidomborítását követeli, hogy a párt ne döntsön minden kérdésben. Adott esetben tudatosan hárítson ügyeket más illetékes szervek hatáskörébe. Ehhez tartozik, hogy a kormányznak, a szakszervezeteknek is legyen markánsan megfogalmazott álláspontja, és ezek ütközhessenek is. Át kell gondolni azt is, hogy ilyen esetekben a párt mikor és milyen

mélységig nyilvánítson véleményt. Pusztán hatásköri, jogi szempontból ez nem közelíthető meg. A párt meghatározott feltételek között minden ügyben illetékes lehet, de éppen abban rejlik a politika lényege, művészete, hogy csak a politikai megközelítés szüksége esetén éljen e lehetőséggel. Ez az útja annak, hogy a politikai összefüggésekre összpontosítsa figyelmét.

Az előadó a továbbiakban a szocialista öngazgatás megvalósításának sokrétű folyamatáról beszélt. Az önkormányzat, az öngazgatás továbbfejlesztése lényeges tényezőinek tartotta az állami és a társadalmi szféra szétválasztását, az egyesületek, szövetségek élénkülő tevékenységét, az állami feladatok decentralizálását, a termelőszövetkezeti mozgalom történetileg kialakult, példaadó gyakorlatát, a vállalati tanácsok működését, amely a jövőben egyre több lehetőséget rejt magában.

Egy széles – sok egymástól minőségileg is különböző elemet magában foglaló – folyamatról van tehát szó, amelynek lényege az önállóság, az egyének meghatározó szerepének növekedése, az állami tevékenységtől való kisebb vagy nagyobb mértékű elhatárolódás, elválasztódás és az öngazgatási mozzanatok megjelenése. Az önkormányzat tehát több, mint az önállóság növelése, több és más is, mint a decentralizálás. Sajátos tevékenységi, irányítási, részvételi forma. Közelebb viszi az ügyeket az állampolgárhoz, érdemibbé teheti a beleszólást, a részvételt, segíti az állami és társadalmi mozgások egymástól való elválasztását. Mi e sokfajta forma gyarapításával kívánunk a kommunista öngazgatás felé haladni.

A szekcióvitában az előadásban felvetett kérdésekhez kapcsolódtak a hozzászólók. Különös felelősséggel beszéltek a pártról, megfogalmazva azt is, hogy a pártnak úgy szükséges erősítenie vezető szerepét, hogy a párt ne vállalja el a társadalom összes érdekeinek integrálását. Hangot kapott az az igény, hogy a társadalomban meglevő és a párt által is többször elismert érdekluralizmus markánsná és nyilvánossá tétele váljék lehetővé éppen a társadalmi szervek révén. Kitért a vita a választási rendszerre és az országgyűlés szerepének jelentőségére, fejlesztési lehetőségeire. Szükségesnek ítélték, hogy a politikai intézményrendszer megújítása legyen dinamikusabb, hatékonyabb, amely nem mehet végbe a vállalkozók kezdeményezése nélkül.

Ahogy *Berecz János* is szóvá tette zárszavában: „vállalkozás, kezdeményezés; ezeket szocialista elveknek tartom, mert a szocializmus nem képzelhető el a döntéseknek csupán végrehajtására kötelezett emberekkel. Jog és lehetőség a vállalkozás – gondolkodó, újító, többre törekvő emberek, közösségek alkothatnak csak nagy dolgokat”.

Ma elsősorban cselekvésre van szükségünk – mondta *Berecz János*. Igazuk van a munkásoknak, amikor nagyobb dinamizmust és nagyobb határozottságot kérnek a párttól. Igazuk van az értelmiségieknek, akik azt mondják, hogy még szabadabb szellemű munkára van szükség. Hát mindkettőt tessék gyakorolni. Nem lehet, hogy egyetlen grémium adjon minden kérdésre választ. A társadalomban kell hogy legyen önmozgásuk a különféle intézményeknek, s lehet, hogy ütközni fogunk, de vitában fogunk ütközni. A párt fejlődése most kulcskérdés, s végig kell gondolnunk azt is, hogy a demokratikus centralizmus értelmezése sem lehet tértől és időtől független.

6. TÁRSADALMI FOLYAMATOK – TUDATI VISZONYOK

A társadalmi folyamatok és a tudati viszonyok összefüggéseinek lényegére legpregnansabban *Benke Valéria* mutatott rá a referátumában. Az előadó egyértelműen bizonyította, hogy a gazdaság több éve tartó stagnálása, az életszínvonal szélesedő réteget érintő csökkenése miatt érthetően erősödtek az aggodalmak és kétségek, az emberek mind érzékenyebben reagálnak a társadalmi különbségek vélt vagy valóságos növekedésére. Jól érzékelhetőek például ennek jelei a kisvállalkozói kör jövedelmének társadalmi megítélésében, egy szűk csoport gyors vagyonosodásának irritáló hatásában. Az is világosan látható, hogy a gazdaságot átformáló lépések, tervezett intézkedések – például a veszteséges tevékenységek visszafejlesztése, a támogatások leépítése, csökkentése – kezdetben várhatóan negatív hatásokkal is járnak, ami tovább növelheti a ma is meglevő feszültségeket.

A közvéleményre nyilvánvalóan a való világ tényei (a társadalmi tények) gyakorolják a döntő hatást, de ha a szellemi élet elbizonytalanodása következik be, ez kihat a hétköznapi gondolkodásra, és bonyolítja, esetenként felfokozhatja az alkalmazkodási-működési nehézségeket.

Eszmei eróziót jelent, hogy az egyik oldalon a szocializmus említése lassan olyan felhangot kap, mintha minden téves, hibás lett volna, amit e koncepció jegyében az elmúlt évtizedekben megvalósítottunk. Egyre gyakoribb az a nézőpontcsere is, aminek következtében hibáink és gyengeségeink szocialista kritikája helyett a szocializmus létrejöttének, kialakulásának polgári kritikáját kapjuk.

Másfelől viszont változatlanul hallhatók olyan dogmatikus vélemények is, amelyek a gyakorlati útkeresést, a korábbi formáktól való szinte minden eltérést rendszerünk szocialista jellegének feladásaként értékelnek.

Az ideológiai nézőpontokban fellelhető polarizálódás, helyenként zavarok terjedése mellett a tudományos elemzések egy meghatározott típusa nem helyzetünk tisztázását segíti elő. Ezekben ugyanis a konkrét gazdasági problémák vizsgálatát, az összefüggések és lehetőségek elemzését a „harmonikus piacgazdaság” elvont utópiája helyettesíti.

A szocialista viszonyokról a reális kritikai kép kialakulását nem segíti, ha a közvélemény előtt összemosódnak a saját feltételeinkből vagy a hibáinkból keletkező feszültségek, visszasságok azokkal, amelyek távolról sem a mi rendszerünk sajátosságai csupán. Ilyen például az a minden magasabb szinten szervezett társadalomban tapasztalható tény, hogy az emberi kapcsolatok mind közvetítettségé válnak, a gyors technikai fejlődés bomlasztóan hat a közösségi formákra; vagy az a tény, hogy a társadalomirányítás bonyolultabbá válása többnyire a bürokráciát is növeli. Ugyanígy, legalább az elemzés szintjén el kellene különíteni, hogy melyek a nemzetközi munkamegosztásnak és cserének – beleértve az információk távolról sem egyenlő cseréjét is – a következményei. Csak ebben az esetben alakulhat ki ugyanis reális megítélés arról, hogy a problémák közül miben és hogyan lehet képes társadalmunk enyhítő vagy ellensúlyozó eszközöket keresni.

Ezek után az előadó a szocialista értékrend néhány történeti összefüggését elemezte. Kifejtette: a szocializmus egyfelől a munka társadalma, másfelől az anyagi érdekeltség kora is. Ezek a vonások szükségképpen jelennek meg a társadalmi értékrend kettősségében. A továbbiakban több példán keresztül mutatta be, hogy a szocialista átalakulás kezdetén – máig hatóan is – egyaránt jelen voltak a hagyományos magyar közfelfogás olyan értékei, mint például az emberek rang

és mód szerinti osztályozása, valamint már megjelentek a kollektivisták s szolidaritási eszmék is. Az intenzifikálásra jellemző magatartásmintákból azonban hiányoznak azok a jellemző vonások, amelyeket a kifejlett tőkés gazdaság viszonyai termelnek ki. A mai kihívások parancsoló szükségszerűsége a kezdeményező-készség, a vállalkozó szellem, a verseny és önállóság kifejlesztése, mivel másképpen az öngazgató vállalati gazdálkodás – az iniciatívák, vállalkozások, kooperációk nélkül – csorbát szenved. Tetézi a bajokat, hogy a régi mentalitás visszahúzóereje megjelenik intézményrendszereinkben is, s ezt felerősíthetik azok a viszonyok – túlcentralizáltság, hivatali jellegű irányítás, bürokratikus koordináció –, amelyeket mi hoztunk létre. A jövőben tudatosan fel kell oldanunk azt a dilemmát, ami az áruterhelés és a közösségi értékek között feszülhet. A feszültség feloldását a megfelelő közvetítő eszközök biztosíthatják, közülük a leglényegesebb eszköz a munkáskollektívák közös érdekeltsége. Különösen figyelemre méltó az önálló munkacsoportok szerepe a munkaszervezésben, a teljesítmények megbízhatóbb mérésében, a munkahelyi követelmények és az együttműködés normáinak kialakításában.

Benke Valéria a továbbiakban kísérletet tett egy átfogó társadalompolitika felvázolására. Abból indult ki, hogy számba kell vennünk hosszú távú társadalmi céljainkat, a megvalósítás lehetséges feltételrendszerét. Így többek között behatóan foglalkozott a teljes foglalkoztatás elvének ellentmondásos érvényesülésével, a jövedelmek nivellálódásával és a kimagaslóan nagy jövedelmek problémájával. A túlzott stabilitásra, biztonságra való törekvés pedig fékezőleg hathat az új, előrevivő változások kibontakozására és erősen fékezi a társadalmi-gazdasági dinamizálást – tette hozzá.

Az előadó a továbbiakban a tudomány és a politika viszonyát boncolgatta, s ezt a későbbiek során a szekcióvitákban, a zárszóban is több oldalról megvilágították.

Az ideológia és a közgondolkodás kérdéseit taglaló szekcióvita összefoglalója több előretérítő következtetést fogalmazott meg. Lényegesnek mondhatjuk, hogy az elméleti megújulás nem képzelhető el provinciális alapon, a marxizmus nemzetközi eredményeinek teljesebb ismerete és hasznosítása nélkül. A vita értékes gondolati anyagából külön ki kell emelni a közösségi formák és értékek történelmi fejlődésének bemutatását. Többen hangsúlyozták, hogy a mai individualizációs tendenciákkal szemben szükség van a helyi közösségek önszerveződésének támogatására. A mindennapi érintkezésben pedig fel kell tárnunk a szolidaritás, az egymásrautaltság, az értelmes közösségi lét tapasztalatait, gyarapítva a szabad társuláson alapuló valóságos közösségek számát.

Ma a gyakorlati politikai tennivalók súlypontját a társadalmi szolidaritás erősítésében, az egyén mind szervezettebb társas-személyes reintegrációjában kereshetjük.

Az ideológiai munkában fontos terület a különböző közvetítőrendszerek hatása. Felmerült, hogy a kommercializálódott tömegkultúra amerikai mintái Európá-szerre veszélyeztetik a nemzeti kultúrákat. Ezzel összefüggésben megfogalmazódott az az igény, hogy eszméinket jobban vállaló, tradícióinkra is jobban támaszkodó, önértékesebb tömegkommunikációs stílust alakítsunk ki.

Egyes hozzászólók figyelemre méltó jelzéseket adtak az ideológiai üresjáratokról, a politikai oktatás nehézségeiről.

A szekcióülésen polémia formájában többen felléptek a gazdaság és az ideológia kapcsolatrendszerében tapasztalható sémák, klisék ellen, amelyek vulgarizá-

láshoz vezetnek, félreorientálják a gyakorlati cselekvést (példaként idézték a gazdasági érdekek és az egalitarizmus mint szocialista érték szembeállítását).

Számos felszólaló sürgetően vetette fel, hogy pártunknak halaszthatatlan feladata egy átfogó, jövőbe mutató, mozgósító erejű társadalompolitikai koncepció kimunkálása.

Több szekció vitájához hasonlóan – ahol középpontban állt a társadalmi gyakorlat elemzése és az ebből építendő szocializmus-felfogás – ebben a szekcióban is sok szó esett arról az igényről, hogy szükség van a múlt tapasztalatait feldolgozó, a jelen cselekvését orientáló, a jövő próbáját kiállni képes, korszerű szocializmus-felfogás kialakítására. Ez a feladat azonban nem korlátozódhat sem a politika, sem a tudomány egyes műhelyeire, ez csak demokratikus politikai folyamat terméke lehet.

A politika, a tudomány és az ideológia lényegi összefüggéseire zársvárában *Berecz János* mutatott rá. Hangsúlyozta: a tudománynak és a politikának együtt kell munkálkodnia. A helyzetfeltáró társadalomtudományok és a döntést hozó politikai szervek, intézmények között feltétlenül lennie kell egy közösen művelt területnek, s ez a politikai ideológia. A politika épít a társadalomtudomány következtetéseire, de helyzetfeltárás mellett a különböző változatok kimunkálását is várja e műhelytől. A köztük levő összefüggés jól érzékelhető, ha visszatekintünk az elmúlt harminc esztendő kimagasló eredményeire. Nem jó a tudomány és a politika között az olyan „munkamegosztás”, hogy az egyik csak feltár, a másik pedig majd kezd vele valamit. A reform is úgy született, hogy a politika, a tudomány és a gyakorlat szakemberei találkoztak. S ha valahol rés keletkezett közöttük, ha nem volt kielégítő az összhang, akkor megtorpanás vagy hiba következett be. Közös a felelősségünk abban, hogy épüljön, gyarapodjon ez az ország.

Az előadó arra hívta fel a figyelmet: a kommunista számára az az igazi próba, hogy a marxizmust hol, mikor és hogyan tudja cselekvésre váltani. E gondolatok arra ösztönöznek bennünket is, hogy biztosítsuk a tudomány, az ideológia és a politika összefogását, cselekvésük – vitákkal óhatatlanul együtt járó – összhangját.

Összeállította: Nuber István

ELŐKÉSZÜLETBEN

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

KIADVÁNYSOROZATÁNAK ÚJ KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
V.

A HELYI
HATALOM

FERGE ZSUZSA

Társadalmi értékek és szociálpolitika*

I. ÉRTÉKEK ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSÜK BUKTATÓI

Az ideológiailag vállalt értékek érvényesülése, illetve érvényesítése a politikában és a gyakorlatban rendkívül bonyolult kérdéseket vet fel. A „jövőből dedukált” szocializmuskép valóságra kényszerítése súlyos torzulásokhoz, diktatórikus gyakorlathoz vezetett az „ötvenes években”. Ahelyett, hogy segített volna a szocializmus lényegének, értékeinek elfogadtatásában, szakadékot hozott létre az ideológiailag deklarált igazság és a tényleges tapasztalatok között. A vállalt értékek azonnali valóra váltásának igénye tehát egyszerre bizonyult veszélyesnek és eredménytelennek.

Társadalmilag jóval hasznosabb volt az elmúlt évtizedek azon józan pragmatizmusa, amely úgy igazodott a valóságos igényekhez, érdek- és erőviszonyokhoz, hogy jó néhány távlati értéket zárójelbe tett, vagy – a gyakorlat szükségleteinek megfelelően – újra meg újra átértelmezett. Ez a folyamat azonban a gyakorlat és bizonyos alapértékek közötti viszony világos tisztázása nélkül zajlott. Nem került tehát kimondásra (valószínűleg egyébként a dolog lényegéből adódó szükségszerűséggel), hogy miért történnek és mit jelentenek az átértelmezések például a közösségiség és az individualizmus közötti viszony, az elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségek vagy a munka társadalmi szerepe kérdésében. Ezek a tisztázatlanságok aránylag kevés zavart okoztak a gazdaság fellendülésének mintegy két évtizedében, amikor a bővülő források, ezek sokféle méltányosságot figyelembe vevő elosztása, továbbá a növekvő politikai tolerancia számos társadalmi feszültséget enyhítettek, s általában erősítették a rendszerrel való azonosulást, a rendszer legitimitását.

A legutolsó időszakban a források bővülése lelassult vagy éppen megállt. A reálbérek két évtizedes töretlen fejlődése megfordult; a szociális jövedelmek tömege ugyan nő, de az egyes járandóságok (egyes nyugdíjak stb.) reálértéke a többségnél folyamatosan és jelentősen csökken; a sokáig szabályozhatónak hitt ár-

* Az írás alapja az a korreferátum, amelyet a szerző 1987. február 19–21-én Szegeden megtartott, szocializmussal foglalkozó elméleti konferenciára vitayagként készített, s amelyben markánsan fogalmazza meg álláspontját olyan vitakérdésekben, amelyekről a közvéleményben sokszor szélsőségesen eltérő nézetek jelentkeznek.

mozgások tartós inflációvá alakultak; a szilárdnak vélt létbiztonság bizonyos pontokon megrendült (foglalkoztatás; elemi szükségletek). Ugyanakkor a dolgozók jelentős részének munkaideje meghosszabbodott. Mindezzel egyidejűleg – tényyszerűen vagy gondolkodási irányként – a korábbiaktól eltérő ideológiai tartalmú tendenciák jelentek meg. Így egyre növekvő hangsúlyt kap jó néhány jelenség. Így például az egyén felelősségének kiemelése saját sorsának, életfeltételeinek alakításában, a közösségi feladatok és felelősség háttérbe szorulásával, a versengő, vállalkozó, kockázatvállaló magatartás igénye és az ezt elutasító beállítottság kedvezőtlen megítélése; az előbbi magatartásokkal többé-kevésbé összefüggő jövedelmi egyenlőtlenségek helyesként és igazságosként való elfogadása, akkor is, ha „tőkejellegű” jövedelmekről van szó (amit a gazdaság tőkeéhsége igazol); a lemaradók, leszakadók jelentős részénél e tény „önhibával”, érdemtelen-séggel való magyarázata (legyen szó rezsihátrálékról, amit a „rossz gazdálkodás” okoz; elhelyezkedési nehézségről, ami az érintett „rossz munkaerőcsésének” tudható be) stb. A gazdasági nehézségek az élet több területén szigorúbb, keményebb eljárásokat vagy elbírálásokat vontak maguk után, s egyben felerősítettek előítéletes bünbakképző mechanizmusokat. Ilyen például az erősödő gyanakvás táppénz-, illetve rokkantossági kérdésekben; a szigorított javító-nevelő munka bevezetése. (A hivatalos elítélés – kimondva-kimondatlan – gyakran érint cigányokat.) A „civil társadalom” egy része úgy fogja fel e jelzéseket, hogy azokban saját előítéleteinek igazolását véli látni. Ilyenformán erősödik a cigányellenesség és – a reflexszerűen visszatérő – antiszemitizmus.

A gazdasági helyzet romlása, az ebből adódó társadalmi következmények, és a fentebb említett, ideológiailag elbizonytalanító tendenciák sokfajta feszültséget hoznak létre. A rossz helyzetből való kikerülésnek elengedhetetlen feltétele a gazdaság működőképességének javítása, egy új növekedési szakasz beindítása – lehetőleg új, strukturálisan ígéretesebb pályán. A társadalmi feszültségek azonban azonnali társadalompolitikai és szociálpolitikai válaszokat is igényelnek.

Jó lenne elkerülni ezeknél mind az újabb ellentmondásokat kiváltó voluntarizmust, mind pedig az olyan tűzoltó megoldásokat, amelyek hosszabb távon inkább rontják, mint javítják a helyzetet. Ezért látszik fontosnak, és a – vélt vagy tényleges – közvetlen időszerűtlenség ellenére időszerűnek azon értékek újbóli felvázolása, tisztázása, amelyeknek jelentős szerepet kell vagy kellene kapniuk a szocialista társadalom- és szociálpolitikában. Ez az újragondolás valójában elkészült. A gazdasági reform kidolgozásának másfél évtizede alatt több ízben sor került a korábbi gazdaságpolitika elemzésére és egyes vezérlő elveivel való radikális szakításra. Ez tette lehetővé az 1968. évi reform sikeres bevezetését. (Lehet, hogy a közelmúlt gazdaságpolitikájának radikális elemzése ma is segítene a gazdasági továbblépésben.) A szociálpolitikában a múltat – a II. világháború előtti gyakorlatot és az ötvenes évek gyakorlatát is ideértve – csak a nyolcvanas években megindult kutatások kezdték elemezni. Ezeket a kutatásokat azonban nem követte a szociálpolitika reformja. Így nem történt meg a tudatos szakítás a múlt olyan örökségeivel, mint a paternalizmus, ami a szociálpolitikát az állam ajándékosztó jótékonyságaként fogja fel. A paternalista felfogás következtében nem fejlődött eléggé az állampolgári jogosultságok és jogok elismerése, ami sokféle ki szolgáltatottságot hoz magával. Az elemzés és szakítás hiányából következik az is, hogy keveset változott a szociálpolitika gazdaságnak és politikának való alárendeltsége, hogy nem alakult ki szervezetileg is elkülönülő szociálpolitikai rendszer.

A múltból eredő hibák kiküszöböléséhez, egyáltalán, a mai helyzet javításához nélkülözhetetlen tehát a legfontosabb értékek tisztázása. Ezek közül a magam részéről a mára nézve is érvényességet tulajdonítok

1. a jelentős, társadalmi és fizikai életesélyeket meghatározó egyenlőtlenségek csökkentésének;

2. a társadalmi szolidaritás erősítésének, mind osztársadalmi léptékben, mind pedig a kisebb közösségek szintjén;

3. az állampolgárok és közösségek autonómiája növekedésének, annak, hogy növekedjék lehetőségük a közös ügyekben való demokratikus részvételre;

4. a létbiztonsághoz való – természetesen kötelezettségekkel ellentételezett – jog megerősítésének.

Az 1945 utáni társadalmi-politikai gyakorlat sohasem tagadta a fenti értékeket. Ám ezek megvalósulása mégis töredékes maradt, illetve sokféle ambivalencia nyilvánul meg velük szemben.

1. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK CSÖKKENTÉSE

A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló kezdeti, igen jelentős lépésekre nem épült rá a társadalmi újratermelés lényegi összefüggéseire figyelő átfogó stratégia. Ezért sok erőfeszítés – például az oktatásban, a cigánykérdésben, vagy éppen a valóban *teljes*, mert tartalommal megtöltött munkákra épülő foglalkoztatásban – csak részleges eredményeket hozott, illetve a sikertelenségek az erőfeszítések hitelét gyengítették. Egyébként az egyenlőségértékkel kapcsolatosan ambivalencia is létezik, főként a munkajövedelmekkel, újabban pedig a tőkejövedelmekkel kapcsolatban. (Az első esetben a differenciálás „kívánatos” mértéke, a második esetben egyáltalán ezen jövedelmek legitimitása vet fel problémákat.)

2. A TÁRSADALMI SZOLIDARITÁS ERŐSÍTÉSE

A társadalmi szolidaritás, mint az egyént a kisebb vagy nagyobb közösségekhez fűző politikai és erkölcsi tartalmú érték, az egyén és közösség *együttes* boldogulásának alapja. Az ötvenes években a politika szembefordult mindenfajta alulról felépített szolidaritási hálóval, közösségi megnyilvánulással, hiszen ezek gyengíthették a központi akarat maradéktalan érvényesülését. Így a szolidaritásérték szinte tabuvá vált. Noha a társadalombiztosításba, ami a társadalmi szolidaritás kifejeződésének szociálpolitikán belüli legfontosabb terepe, a szolidaritási elv beépült az egyéni biztosítási elv mellé, ez a tény soha nem vált kimondottá. Így nem tisztázódott, hogyan, milyen módon, mértékben, milyen technikai megoldások segítségével lehet ötvözni a két elvet. E tisztázatlanság épp ma kezdi éreztetni hatását, a társadalombiztosítás szükséges reformjának idején. S fennáll a veszély, hogy a társadalmi szolidaritás elve épp akkor szorul vissza, amikor különös szükség lenne rá.

A helyi, szomszédsági, azonos helyzetre épülő közösségek, közös érdek alapján létrejövő szolidaritások újraélesztése ma már felismert érdek. Nyilvánvaló, hogy e szerveződések rengeteg energiát felszabadíthatnak és mozgósíthatnak. Mégsem egyértelműen kedvező a kezdeményezések fogadtatása a hatalom részéről.

Pozitív megítélésüket segíti, hogy számtalan olyan feladatot elláthatnak, amelyekre nem jutna központi forrás. Továbbra is reflexszerűen kísért azonban a központi és helyi hatalom félelme a spontán mozgásoktól, s ez igen sokszor megátolja e kezdeményezések beteljesülését.

3. AZ ÁLLAMPOLGÁRI AUTONÓMIÁK NÖVELESE

Az állampolgári autonómia – legyen szó egyének vagy közösségek autonómiájáról – mindig korlátozott, relatív értelmű, hiszen mindig beleütközik más egyének vagy közösségek autonómiájába. E relatív mivoltában azonban fontos feltétele a társadalmi fejlődésnek is, a közmegegyezések (legitimáció) kialakulásának is. A (relatív) autonómiák megnyilvánulásához egy sor intézményre van szükség, olyan fórumokra, amelyeken kifejeződhetnek és intézményes keretek között kerülhetnek egyeztetésre különböző szükségletek és érdekek. Az ilyen, eddig csak részlegesen kiépült intézmények léte és nyilvánossága teheti lehetővé, hogy a közügyek valóban közössé váljanak, az állampolgárok részvételével és kontrolljával alakuljanak. Hiányos működésük esetén mindig fennáll az elbürokratizálódás, az állam (hatalom) és állampolgárok közötti távolodás, elidegenedés, s az ebből adódó kétoldalú gyanakvás veszélye.

Különösen aktuálissá teszi az állampolgári autonómiákat szolgáló intézmények gyors fejlesztését a források szűkülése-stagnálása, új – például a létbiztonság meggyengülésével kapcsolatos – szükségletek megjelenése. Ebben a periódusban a szűkösebb forrásokhoz igazodás a korábban elfogadott szabályok felülvizsgálatát és módosítását, a prioritások átsorolását, illetve új prioritások elfogadását követeli meg. A módosítások egyes egyéneket vagy csoportokat szükségképpen kedvezőtlenül érintenek, de még a kedvezményezettek számára sem jelentenek feltétlenül elfogadható megoldást. A döntések így egyszerűbbnek látszanak, ha a központ (vagy helyi alközpont) nem megy bele hosszadalmas és nyilvános érdekegyeztetésekbe, hanem a rendelkezésre álló (mindig részleges) információk alapján, alkalmasint korlátozott és nem nyilvános érdekegyeztetések nyomán határoz. Az operativitás előnyei kétségtelenek, a feszültségek azonban roppant erőssé válhatnak. Hosszabb távon igen sok – gazdasági és társadalmi – költséget emészthet fel azután a feszültségek valamilyen feloldása.

4. A LÉTBIZTONSÁG PROBLÉMÁI

A létbiztonság alkotmányosan deklarált érték – ám tartalma történelmileg ugyanúgy változik, mint minden más társadalmi értéké. A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén a létbiztonság intézményesen csak azok számára volt elérhető, akik politikailag és ideológiailag elfogadott módon, azaz az állami szektoron belül létesítettek munkaviszonyt. Az ötvenes évek közepétől a szövetkezeti szektorhoz tartozás fokozatosan az állami szektoréhoz hasonló garanciákat kezdett biztosítani. E munkaszervezeti formákban a létbiztonság tartalma a következő volt: magában foglalta mindenekelőtt azt az állami kötelezettséget, hogy az *állam* megteremti a „munkához való jog” feltételét, azaz *munkaalakokat* hoz létre az általa elfogadott szektorokban (a „munkához való jog” ebben a szakaszban semmilyen kikötést nem tartalmazott a munka minőségére, közelségére, a munkavál-

láló képzettségével való összhangra vonatkozóan). Ezen túl jelentette a már egyszer megszerzett, a megélhetés alapját jelentő *munka biztonságát*, azt, hogy a munkát csak nagyon szélsőséges esetben lehetett elveszteni. Azok számára, akik a fenti szektorokban jogilag meghatározott ideig munkavállalóként dolgoztak, a létbiztonság további eleme olyan jövedelem garantálása volt, amely *a munkával már megszerzett életszínvonalhoz közel hasonló szintet biztosíthatott* a munkavégzés ideiglenes vagy végleges megszüntetésének bizonyos eseteiben (betegség, nyugdíjazás). Végül később és fokozatosan került be a társadalmi védelmi rendszerbe a létbiztonság valójában legelemibb összetevője, a megélhetéshez szükséges *jövedelmi minimum* biztosítása (béreknél, társadalombiztosítási jövedelmeknél), s ez is csak azok számára, akik már megfelelő formájú és idejű munkavégzéssel megszerezték a „létbiztonsághoz való jogot”; a minimumok színvonalára többnyire nem volt megfelelő.

A létbiztonság fent leírt négy elemén a különböző időszakokban eltérő volt a hangsúly. A felsorolás sorrendje valamennyire történeti sorrend is. Valójában a negyedik elem – a megélhetési minimum biztosítása – a legutóbbi időig sem vált teljessé még azok körében sem, akik egyébként a „létbiztonsághoz” jogot szereztek. Ennél is kevésbé létezhet tehát azok számára, akik „önhibájukból” vagy azon kívüli okból (például velük született fogyatékoság, munkavállalás lehetősége családi okokból vagy munkaalkalom hiányában) – nem kerültek a jogszerezők közé. A társadalmi védelmi rendszer így szinte mindenkit „önhibásként” kezel, aki nem szerezte meg, legalább hozzátartozói áttétellel, a léthez való elemi jogot (legyen bár gyerek, beteg, öreg). Az önhiba (érdemtelenység) jelent azután mentséget a társadalmi védelem gyakorlatilag teljes hiányára egyes esetekben (például egyedül álló, munkavállalásra képtelen anya) vagy igen alacsony szintjére (idősek szociális segélye). A teljes foglalkoztatottság tényleges kiterjedése idején az egészen ellátatlanok köre elég szűk lehetett (pontos adatokkal nem rendelkezünk), és még az ő esetükben is (több-kevesebb joggal) bízni lehetett abban, hogy a lokális vagy családi környezet saját bővülő forrásaiból valamilyen szinten fenntartja őket.

Az anyagi létbiztonsághoz valójában az előbbi négy elem mellett hozzátartozik még további néhány olyan elemi szükséglet közvetlen kielégítése, amelyek valóban a lét feltételei, de ellenértékük vagy általában nem épülhet be, vagy tényyszerűen nem épült be a munkabérek és szociális ellátások átlagos színvonalába. A két legfontosabb ilyen szükséglet az egészségügyi ellátás és a (kor színvonalának megfelelő) minimális szintű lakás. Az egészségügyi ellátás a hozzájutás fokozatos bővítése nyomán 1975-ben állampolgári joggá vált – azaz ez a szükségletkielégítés (ha minőségi, olykor mennyiségi hiányokkal is) megoldódott. A „lakáshoz való jog” azonban mindig csak rendkívül töredékesen és következetlenül érvényesült.

A gazdasági helyzet rosszabbodása óta a létbiztonság néhány eleme megrendült, vagy megkérdőjelezhetővé vált. A „teljes foglalkoztatás” kategóriája különböző átértelmezéseken ment és megy keresztül. Korábban a teljes foglalkoztatás formális biztosításának minden felelőssége és költsége a vállalatokat terhelte, akkor is, ha ez a foglalkoztatottság formális maradt, ha az adott munkahelyen dolgozó számára nem sikerült teljes értékű munkát biztosítani. (Nem is voltak erre ösztönző mechanizmusok, ellenérdekeltségek esetleg igen.) A nyolcvanas évek elején elfogadott politika szerint a vállalatoknak csak a „hatékony foglalkoztatottságot” kell és szabad biztosítaniuk, a „teljes foglalkoztatás” megteremtése az ál-

lam felelőssége. Az új felfogás vállalati körben néhány éves késéssel kezdett hatni. A vállalatok – körülbelül 1984-től, 1985-től kezdve – először annak a korábbi központi és helyi közigazgatási elvárásnak kezdtek ellenállni, hogy felvegyék a „munkára rászorulókat” (pályakezdőket, máshonnan kiszorulókat, cigányokat, továbbdolgozni akaró nyugdíjasokat). Nagyjából egyéves eltolódással követte ezt az elmozdulást a ténylegesen meglevő munkaerő leépítése, először csak egészen periferikus területeken és szóróványosan.

E folyamat során került sor a „teljes foglalkoztatottság” újbóli átértelmezésére. Az új felfogás szerint a „teljes foglalkoztatottság” kategóriájának nem mond elment bizonyos (nem meghatározott arányú) frikcionális, átmeneti munkanélküliség, amire egyébként a termelési struktúra átalakításához amúgy is „szükség van”. A munkanélküliség (amit „átmeneti elhelyezkedési nehézségként” vagy hasonló, a jelenséget elburkoló módon neveznek meg) azonban csak ilyen típusú lehet, tehát a szociálpolitika eszközrendszere is csak ilyen esetek kezelését teszi lehetővé. Akkor van lehetőség segítségre, ha egy munkahelyről egyszerre ötven – illetve most egyszerre tíz – főt bocsátanak el. Az utolsó – 1986. évi – rendelkezés meglehetősen bőkezű a csoportos leépítés áldozataival a leépítést követő első 6, esetleg 12 hónapban. Továbbra is hat azonban az a meggyőződés, hogy munkanélküliség nem alakulhat ki, mert még mindig sokkal több a betöltetlen munkahely, mint a munkát kereső, illetve mert az átszervezett munkaközvetítő irodák révén majd hatékonyan összetalálkozik a kereslet és kínálat.

E kiváráó, eseménykövető foglalkoztatáspolitikai sok szempontból bírálható. A létbiztonság oldaláról közelítve a problémák a következők:

- Ha igaz, hogy korábban mintegy 20–30 százalékos volt a „túlfoglalkoztatás” vagy „kapun belüli munkanélküliség”, és ez megszűntetendő, akkor nem lehet arra számítani, hogy a létező munkahelyek minden elbocsátottat fel fognak szívni. Logikailag, matematikailag világos, hogy új munkahelyekre van szükség (feltehetően a nagyon lemaradt szolgáltató ágazatban is, az eddiginél nagyobb hatékonysággal működő termelői ágazatokban is). Ilyen foglalkoztatási koncepció körvonalai egyelőre nem látszanak.

- Ha számszerűen hosszabb távon fedné is egymást a feleslegessé váló munkaerő és a még kielégítetlen munkaerőigény, akkor sem feltételezhető, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat területi és szakmasztruktúrája fedi, vagy némi át-képzéssel fedheti egymást. Már most igen sok jelzés van arról, hogy az elhelyezkedési nehézségek területileg „csomósodnak”: az eleve fejletlenebb régiókban (Északkelet-Magyarország), s kivált azon kisebb településeken sűrűsödnek, ahol a munkahelyteremtés külső-felső nyomással és eszközökkel ment végbe, s főként részműveletek leadására szorított leányvállalatok keretében. A közlekedésszállítási költségek drágulásával egyre ésszerűtlenebb az ilyen leányvállalatok fenntartása, a vgmk-k és egyéb túlmunkák engedélyezése folytán pedig a központi vállalatnak lehetősége is van e munkák helybeni elvégzésére. Kétszerezsen érdekelt tehát a peremfoglalkoztatás leépítésében. A szakmai és területi távoltság egyidejű áthidalására eddig nem alakult ki, vagy legalábbis nem ismert valamilyen átfogó elképzelés.

- Rendkívül hiányos maradt az átmeneti vagy tartós elhelyezkedési nehézségeket enyhítő biztonsági háló. Nincs eszköz, anyagi segítségi lehetőség azok számára, akik először szeretnének elhelyezkedni, de hosszabb ideig nem találnak (akár szakmai képzettségüknek nem megfelelő, de mégis elfogadható) munkát; akiket érint a leépítés, de nem tizedmagukkal, hanem 1–9-en kerülnek elbocsá-

tásra; akiknél kimerült a fél éves felmondási és további fél éves segélyezési idő; akikről vélelmezhető, hogy „rossz” munkaerők (többször munkahelyet változtatók; önhibájukból elbocsátottak; börtönből szabadultak*). Külön nehézség, hogy az elbocsátás utáni második fél évben a segélyt valószínűleg nem kapják majd meg a házasság, mert ha férjük kereső, nem lesznek igazán „rászoruló”. (Ez a rászorultság is teljesen diszkrecionális – s emellett a segélyezésre javasolás joga nem is a helyi tanácsok munkaügyi szerveit illeti meg, hanem a megyei, városi munkaügyi szerveket.)

Mindezzel tehát gyengült a létbiztonság vázolt négy eleme közül három. Nem elégségesek a munkahelyteremtő erőfeszítések; a már egyszer megszerzett munkahely viszonylag könnyen elveszíthető; nőtt (és várhatóan tovább nő) azok köre és azok eltartottjainak köre, akik nem „jogszerzők”, és ezért az elemi létfenntartáshoz, a létminimumhoz „szerezték meg a jogot”.

Nem jó a helyzet a negyedik elemmel, a munkával megszerzett életszínvonal közelítő megtartásához való joggal sem. Kedvezőbbé váltak ugyan ebből a szempontból a táppénz-megállapítás egyes szabályai, de ezekkel ellentétesen hatott a táppénzalap nettósítása. Különösen romlott azonban az infláció felgyorsulása óta a közepes-magas nyugdíjasok helyzete, akik egyre kevésbé képesek a „korábbi” színvonal fenntartására.

A gyógyításhoz és oktatáshoz való jog eddig nem gyengült meg. Nem megnyugtatók azonban az állampolgárok számára azok a sok helyen kavargó elképzelések, amelyek e jogokat olykor a fizetőképességgel való összekapcsolás révén akarják csorbítani, olykor pedig az egészségkárosító magatartásokra (önhibákra) hivatkozva.

Új problémák mutatkoznak a lakáshoz való jognál is. Az állami lakásépítés minimális szintre szorult, s ezzel egyidejűleg rendkívüli módon felszöktek az árak a saját erőt is bevonó lakáshoz jutási lehetőségek esetében. Így elkerülhetetlenül nőni fog azoknak a száma, akik vagy mélyen a kor színvonala alatti lakásban kényszerülnek élni, vagy tényszerűen hajléktalanok (amely kifejezés a magyar szociálpolitikában ismeretlen, így megoldás sem lehet rá).

A lakbér, a lakásrészletek, illetve a fűtés-világítás áremelkedésével egy, 1949 óta szinte elfelejtett jelenség éledt újra. Előfordulnak esetek, amikor családok anyagi okokból kénytelenek elfogadható lakásukat rosszabbra, a kor színvonala alattira cserélni. Ennél gyakrabban – Budapest szegényebb kerületeiben évi több száz esetben – fordul most már elő a gáz vagy/és villany kikapcsolása hátralék miatt. A tényfeltáró kutatások szerint az 1985. II. negyedétől hirtelen megnövekedett számlák kifizetésére a kiskeresetű vagy kisnyugdíjas családok nem voltak felkészülve, s azután teljesen képtelenné válhattak a halmozódó hátralék törlesztésére. (Azaz a számlafizetési képtelenség előadódhat különösebb családi válság, deviancia vagy környelműség nélkül is.) Ilyen esetekben végrehajtásra is sor kerülhet, és a végrehajtás áldozatául esett értékek elvesztése az életvitel, a családi élet viszonylagos rendezettségének visszafordíthatatlan megbomlását eredményezheti.

A szociálpolitikai háló említett hiányai miatt az elszegényedés alig visszafordít-

* E „rossz” munkaerő elhelyezkedési problémáit hivatott megoldani a szigorított javító-nevelő munka, amely azonban számtalan diszfunkcióval működik és hosszú távon nem lehet megoldás.

ható spirálja felé visznek az utak (jövedelemcsökkenés; fizetéseképtelenség; energiaforrások kikapcsolása; fűtési és főzési lehetőség hiánya miatt az életmód felbomlása; elemi berendezési tárgyak vagy a lakás elvesztése; önfeladás). E problémáor ma még csak egyes esetekben játszódik végig, de országosan már több ezer család lépett rá a végzetes lejtőre, túlnyomórészt teljesen önhibáján kívül, vagy olyan társadalmi-területi meghatározottságú „önhibából”, ami valójában nem írható az érintettek számlájára.

A társadalompolitikai értékek egy része – a szolidaritási hálók erősítése, az autonómiák növelése – nem igényelne jelentős anyagi forrásokat, sőt, forrásnövelő hatásuk lenne. Az egyenlőtlenségek csökkentése és a létbiztonság erősítése azonban nemcsak szemléletbeli és intézményekbeni változtatást kívánna, hanem – hosszabb távon – jelentős többletforrásokat is. Ezek egy részére egészen sürgősen lenne szükség, esetleg átmeneti átcsoportosításokkal. Az külön kérdés, hogy a létbiztonság esetében a prevenció (így például a munkanélküliség vagy az áramkikapcsolás megelőzése) társadalmilag összehasonlíthatatlanul hatékonyabb eljárás, mint az utólagos tűzoltás, de ma tűzoltásra is szükség lenne. Mindegyik probléma akkor kerülnek nagy nyomatókkal felszínre, amikor egyre többen tesznek ki kérdőjeleket a szociálpolitika köré.

II. KÉRDŐJELEK A SZOCIÁLPOLITIKA KÖRÜL

Kétféle kritika fogalmazódik meg manapság a szociálpolitikával kapcsolatban. Mindkettő már jelenleg is túlzottan magasnak tartja a szociális kiadások szintjét, túl fejlettnak a szociális ellátások (gondoskodás) rendszerét. Az egyik bíráló inkább erkölcsi-társadalmi, a másik inkább gazdasági töltésű.

Az első nézet szerint a túlzott szociális erőfeszítések aláássák a lakosság morális tartását. A túlzott gondoskodás hatására elkenyelmednek: minden bajukban az államtól várnak vagy igényelnek segítséget, ahelyett, hogy önmagukon segítenének. A túlhajtott igények sajátos élősdiségben is megnyilvánulhatnak, amikor az adott lehetőségeket maximálisan kihasználják (például túl gyakran fordulnak orvoshoz; több helyről kérnek segítyt). A túl könnyen elérhető lehetőségek — úgymond — végső soron visszaélésekre is ösztönöznek (például táppénzt vesznek igénybe jogtalanul, vagy könnyelmű viselkedéssel balesetet okoznak).

A bírálóknak alapot adó visszaállások kétségkívül léteznek. Különböző kutatási eredmények szerint azonban e jelenségek értelmezése sokkal összetettebb.

Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint „túlkihasználás” vagy visszaélések mindig léteznek, a keretek szűkösségétől vagy bőőségétől függetlenül. (Sőt ez a jelenség gyakran éppen akkor fordul elő, amikor az ellátások – például a segélyek – nagyon szűkmarkúak.) Ugyanakkor azonban mindenütt az a helyzet, hogy lényegesen többen vannak olyanok, akik nem használják ki az adott lehetőségeket, mint a „túlhasználók”. (Magyarországon különösen gyakori, hogy betegek nem mennek orvoshoz vagy táppénzre, hogy nem folyamodnak segélyért akkor sem, ha azt a fennálló szabályok szerint esetleg megkaphatnák* stb.).

* A gyermekek után adható nevelési segélyt a jövedelmi helyzet alapján 250–300 ezer gyermeknek kellene megkapnia. A jelenlegi tényleges szám 20 ezer.

Figyelembe kell azt is venni, hogy a fogyatékosok, súlyos mozgáskorlátozottak, idősek számára kiépített szociális hálózatok vagy intézmények Magyarországon csak a szükségletek töredékét fedezik központi forrásokból. (Például a 60 éven felüli népesség 6 százaléka részesül az időskorúakat ellátó három forma – a szociális otthon, az idősek klubja, a házi szociális gondozás – valamelyikében, holott ennek többszöröse azok aránya, akiknek legalább valamilyen külső segítségre lenne szükségük. Ezt a segítséget az esetek túlnyomó részében a családtól vagy szomszédságtól kapják meg. A rokkantak, fogyatékosok zömének gondozása egyértelműen a családokra hárul.) Több vizsgálat utal arra, hogy a családok igen nagy szociális terheléssel élnek, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a hagyományos „házi ápolók”, a nők túlnyomó többsége kereső foglalkozást is folytat.

A táppénzcsalások egy (valószínűleg tetemes) része is intézményrendszeri hiányosságra vezethető vissza. A háztáji, családi gazdaság manapság az egyéni megélhetés (és közösségi étel-miszer-ellátás) biztosításának elfogadott, elismert, központilag bekalkulált tényezője. Az önerős lakás- vagy házépítés a lakáskérdés megoldásának szinte egyetlen lehetősége kisebb településeken. Ezek roppant időigényes elfoglaltságok, és különösen a mezőgazdasági munkák erősen függenek az időjárástól. Felmérések bizonyítják, hogy a keresők jelentős tömegei éves szabadságukat és a hétvégeket ezekkel a munkákkal töltik, de az így rendelkezésre álló idő is gyakran kevés. Sokan azért próbálkoznak táppénzcsalással, mert több évtized óta nem alakult ki e munkák elvégzésére valamilyen törvényes lehetőség, akár fizetés nélküli szabadság formájában, akár más elismert módon. (Egyes vállalatoknál informális módon megtörténik a vállalat és az egyén érdekében összeegyeztetése. Ez arra mutat, hogy ismert és megoldható kérdésről van szó.) A probléma tudomásul nem vétele, hangsúlyozom, azért visszás, mert a saját részre végzett mezőgazdasági és építőipari munkák népgazdasági jelentősége elismerten igen nagy.

A szociálpolitikát érő második kritika gazdasági érvekből táplálkozik. Sokan úgy vélik, hogy a szociálpolitikára fordított összegek fékezik a gazdaság fejlődését, részben, mert a gazdaságfejlesztő beruházásoktól vonnak el erőt, részben, mert a nem keresőknek juttatott összegekkel csökken a munkabéralap, aminek termelést ösztönző hatása lehetne.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a szociális-egészségügyi kiadások jelentős része közvetlenül a munkaerő újratermelését szolgálja. (Az 1980-as évek elején társadalmi közös fogyasztásra – oktatás nélkül – a nemzeti jövedelem mintegy ötöde került. A körülbelül 150 milliárdos összegből körülbelül 30 milliárdot az aktív keresők használtak fel egészségügyi ellátás, táppénz, vállalati étkezési hozzájárulás formájában. Még magasabb lenne az arány, ha a vállalati jóléti kiadásokat is figyelembe vennénk.)

Ennél fontosabb azonban az a kérdés, hogy a többi szociális, egészségügyi, oktatási kiadás valóban teher-e a gazdaság számára. E válasznál szem előtt kell tartani, hogy a szociális jövedelmek jó része családban élő eltartottak költségeihez járul hozzá, s ezzel jobban engedi érvényesülni a bérdifferentiálás hatását; hogy a gyermekek oktatása, megfelelő egészségi állapota biztosítja a holnapi munkaerőt; hogy a hosszabb időtartam keresetéhez kötött és értékálló nyugdíjban rendkívül jelentős ösztönző erő lehetne, de még a mai nyugdíjrendszernek is van ilyen hatása (túl azon, hogy megkerülhetetlen állami kötelezettségről van szó). A nem keresőkhöz jutó szociális kiadásokban is rejlik tehát gazdasági ösztönző

erő. Mindezen túl – és ezért nem állítható szembe a szociális érdek a gazdasági érdekekkel – a gazdasági újratermelés egyszerűen nem működhet zavartalan társadalmi újratermelés nélkül, az emberi reprodukció megfelelő biztosítása nélkül. A szociális kiadások zömét – a *Gothai program kritikájában* foglalt gondolatnak megfelelően – valójában újratermelési költségnek kellene tekinteni (ez még a források képzésénél is megszívlelendő gondolat), nem pedig az újratermelést gátló költségnek.

Ha a fenti eszmefuttatások mind elfogadhatók is, még mindig nyitott az a probléma, hogy vajon mégis nem költünk-e túl sokat szociális-egészségügyi célokra az ország gazdasági fejlettségéhez képest. A válasz attól függ, hogy mihez viszonyítunk.

A szükségletekhez viszonyítva a válasz biztosan nemleges. A gyermekes családok zöme, az idősök jó fele sokkal rosszabb anyagi szinten él, mint a gyermektelen aktív keresők. A szociális infrastruktúra, szolgálatok alacsony szintje közismert.

A fejlett tőkés országokhoz viszonyítva a válasz habozó. A szociális kiadások aránya ma nálunk magasabb, mint számos fejlett országban volt 20-30 évvel ezelőtt, amikor nemzeti jövedelmük a mai magyar szinten volt. Azóta azonban az arány ott is 2-3-szorosra nőtt. Így ma a nyugat-európai országok kétharmadában magasabb, felében pedig jóval – másfélszer vagy közel kétszer – magasabb a szociális-egészségügyi kiadások aránya, mint nálunk (és ez 2-3-szor magasabb nemzeti jövedelemhez, 2-4-szer magasabb reálkeresethez viszonyítandó). Ez értelemszerűen azt jelenti, hogy jó néhány országban szükségképpen jobb a szociális, egészségügyi ellátás (a lakáshelyzetről már nem is beszélve), mint nálunk. E tényt sokféle módon lehet minősíteni, de nehéz nem tudomásul venni, még ha néhány ország az utóbbi években (1984-ben és 1985-ben) a válság következtében „sikeresen” kísérletezett is a kiadások csökkentésével, alkalmasint a társadalmi feszültségek növelése árán.

Egy harmadik lehetséges viszonyítás a szocialista elméletet s az ennek megfelelő gazdasági-társadalmi intézményeket veheti alapul. Elméletileg egy szocialista típusú társadalomban feltétlenül nagyobb súlya kell hogy legyen a közösségi szükségletkielégítésnek, mint bármely tőkés gazdaságban. Ezen elmélet alapján alakították ki Magyarországon a béreket 1946-ban, s tartották meg azt követően is a (nemzeti jövedelemhez viszonyítva) relatíve alacsony bérek gyakorlatát. A bér elvileg nem tartalmazta egyetlen „kollektív” szükséglet fedezését sem, ezeket a közművektől az egészségügyi ellátásig a költségvetés deklarálta magára vállalta. Közügynek minősült egy sor egyéni szükséglet (lakás, közmű, közlekedés) fedezése is, tehát elvben ezek ellenértékét sem foglalta magába a bér. 1950 óta a reálbérek színvonala mintegy kétszeresére nőtt, és a magasabb kereseteknek 10-15, esetleg 20 éve kétszertelenül van egy diszkrecionálisan (például a fenti egyéni szükségletekre) elkölthető része, legalább a keresők jelentős részénél, talán 50-60 százalékánál. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem került azonban kimunkálásra, hogy mely szükségleteknél, milyen sorrendben, milyen fokozatossággal lehet kikapcsolni a központ „ellátási felelősségét”. Ennek következtében állt elő az említett elszegényedési folyamatok egy része: a mind kevésbé támogatott lakás-, közlekedési, rezsi- stb. kiadásokkal a magasabb keresetűek lépést tudtak tartani, de az alacsonyabb keresetek, szociális ellátások még mindig nem, vagy csak részlegesen tartalmazzák e kiadások ellentételeit.

E gondolatmenetből következik, hogy az egyébként fontos és kívánatos „piaco-

sítási” folyamatokat a mainál körültekintőbben kellene vezérelni (ez igaz a szolgáltatások árára, de a munkaerőpiac egész kezelésére is).

Összefoglalva: meglehetősen biztonsággal állítható, hogy a magyar szociálpolitikát nem tekinthetjük túlságosan fejlettnak vagy bőkezűnek. Ennek inkább az ellenkezője igaz – sok területen jelentős fejlesztésre lenne szükség.

III. A LEGFONTOSABB KÖVETKEZTETÉSEK A MÁRA NÉZVE

A szociálpolitika távlati fejlesztéséről létezik egy érvényes, habár nyilvánosságra nem hozott 1985. évi minisztertanácsi határozat. Ezért itt csak a ma sürgető, megoldatlan kérdésekről szólok, ezek között olyan tendenciákról is, amelyek nincsenek összhangban a távlatilag kívánatosként rögzített iránnyal.

A létbiztonság meggyengülése a társadalmi peremre kerülés, az elszegényedés nehezen visszafordítható folyamatait indítja el. Rendkívül sürgős lenne a már bekövetkezett problémák (áramkikapcsolás, munkahely és kereset elvesztése) intézményes kezelése, akár átmeneti megoldásokkal is. Pillanatnyilag ennél költségesebb, de hosszabb távon gazdaságilag és társadalmilag megtérülő lenne bizonyos bajok megelőzése. Elsősorban munkahelyek átmeneti megtartásáról van szó, legalább a nem termelő szférában, illetve akkor, ha a munkahely – legalább időleges – fenntartása nem sokkal költségesebb, mint megszüntetése. Másodszorban a munkahelyteremtés lenne fontos, figyelemmel a helyi igényekre. A közmunkák csak átmenetileg hozhatnak megoldást, és ez sem problémamentes. Harmadszorban a segélyezés rendszerének átalakítására lenne szükség.

A segélyezéssel kapcsolatban két kérdést emelek ki. Az egyik a segélyezés és a társadalombiztosítás viszonya. Ez természetesen olyan részletes tárgyalást igényelne, amire itt nincs tér. Utalásszerűen arról van szó, hogy a társadalombiztosítás reformja küszöbön áll. A jelek szerint van olyan irányzat, amely a kiutat az egyéni biztosítási elv jobb érvényesítésében, a modern, szocialista társadalombiztosítás szolidarisztikus elemeinek gyengítésében, és bizonyos, kifejezetten „szociális” elemek (például házastársi pótlék alacsony nyugdíj esetén) segélyként való kezelésében látja. Amennyire kívánatos egy gazdálkodóbb, kötelezettségeit és lehetőségeit hosszabb távra felmérő társadalombiztosítás, olyan problematikus a hagyományos (bismarcki) társadalombiztosítási elvek feléléstése, a társadalombiztosítás és a segélyezés, illetve az „üzleti” és „szociális” megfontolások közötti határ merevítése.

A másik probléma a segélyezés mai elveivel, kereteivel és tendenciáival függ össze. A politikai vezetés, felismerve a szegényedés veszélyeit, gyakran hangsúlyozza ma a „rászorultsági elv” előtérbe helyezését. A „rászorultsági elv” azonban sokféle módon értelmezhető. Első vetületben megkülönböztetendő az anyagi és egyéb (például szolgáltatokra való) rászorultság. A kettő nem mindig kapcsolódik össze. Egészségügyi ellátásra mindenki jogosult, aki erre a szolgáltatásra rászorul, házi szociális ellátást vagy „idősek klubját” viszont csak az kaphat, aki nemcsak e szolgáltatásokra szorul rá, de jövedelme is egy – igen alacsony – minimum alatt van. Ez jelentős mértékű ellátatlanságot hoz azon „szolgáltatásra rászorulóknál”, akik a piaci árakat nem képesek megfizetni.

Egy következő vetületben megkülönböztethető a „kategoriális” és az „egyéni” rászorultság. (Az első fogalomnak az a gyakorlat felel meg, amely például a 3 és

többgyermekesek vagy a 70 éven felüliek járandóságát emeli, a másodiknak az egyéni helyzetre reagálás.)

Végül, az egyéni rászorultság esetében szétválasztandó az „egyedi elbírálással” nyújtott segély a bizonyos feltételek mellett „jogszerűen igényelhető” segélytől.

Az érvek és ellenérvek mellőzésével csupán azt az álláspontot szeretném itt képviselni, hogy a rászorultság távlati fejlesztéssel összhangban levő értelmezésének a kategoriális, ennek hiányában a jogszerű „rászorultság” felel meg, amikor is az egyedi elbírálással történő egyéni segélyezés egyre szűkebb körre szorulhat. Az anyagi és általános rászorultság esetében a cél a „szociális” rászorultság elfogadása lenne, alkalmasint oly módon, hogy a rászorulókat egyes szolgáltatókért anyagi erejüknek megfelelően térítést is fizetnek (mint jelenleg a szociális otthonban). Ez azonban csak akkor elfogadható gyakorlat, ha a szolgáltatások ellenértéke beépül a pénzbeli ellátásokba (ami például nem áll fenn a házi szociális gondozás díjtételeinek legújabb emelésénél).

A kategoriális rászorultság miatt szükséges intézkedéseket a társadalombiztosítási (pontosabban társadalmi biztonsági) rendszerbe kellene beépíteni. Még így is a mainál nagyobb súlyt kellene kapnia az egyéni segélyezésnek (lehetőleg jövedelemigazoláshoz kötött, de jogszerű változatában, hiszen például a lakásrezsi növekedése miatt egy újfajta segélyezésre is szükség lenne). Ez utóbbi esetekben világossá kellene tenni, hogy a jogszerű, rendszeres segély sincs ugyan összhangban a hosszú távú fejlesztési irányokkal, de átmenetileg szükség van rá.

Bizonyos – anyagi konzekvenciákkal is járó – tűzoltó (vagy tűz megelőző) intézkedésekre tehát sürgős szükség lenne. Legalább ennyire fontos azonban kétféle szemléleti módosítás. Az egyik célja az lenne, hogy a szűken értelmezett, szegénységenyhítő szociálpolitikából kikapcsolja a gyanakvást és az előítéletes vagy megbélyegző gyakorlatokat s ezeket olyan szemlélettel és gyakorlattal váltsa fel, amelyek összhangban vannak az állampolgári méltósággal. A másik módosításra a tágran értelmezett szociálpolitika, a társadalompolitika értelmezésénél lenne szükség. A változtatás lényegét annak elismerése jelentené, hogy különböző „társadalmi újratermelési költségek” szervesen hozzátartoznak létünkhöz, s nem kérdőjelezhetők meg szűken vett gazdasági megfontolások alapján.

Ez utóbbi nézet, s az ennek megfelelő érdekek jobb, hatékonyabb képviseletéhez, s egyáltalán, a szociálpolitika elvszerűbb fejlesztéséhez jó lenne most már a megfelelő intézményeket is létrehozni, mindenekelőtt a politikai csúcson.

SZPIRULISZ ILDIKÓ

Az elektronizáció társadalmi feltételei és következményei

AZ ELEKTRONIZÁCIÓ FOGALMA, NÉHÁNY MUTATÓJA

Az 1960-as éveket az ipari forradalom új hullámának, a mikroelektronika kezdődő térhódításának évtizedeként szoktuk említeni. Az új kulcsszó a mikroelektronika, az elektronizáció. Az 1947-ben felfedezett tranzisztor lehetővé tette a félvezetőkben végbemenő villamos jelenségekkel és ezek hasznosításával foglalkozó tudomány, illetve műszaki ág, az elektronika kibontakozását. Az integrált áramkörök megalkotása, a miniaturizálás vezetett el a mikroelektronika kialakulásához. A mikroelektronika a szakmeghatározás szerint: „az elektronikai technológia azon területe, amely az elektronikai rendszerek mikroszkopikus méretű elektronikus részekből, illetve alkatrészekből való felépítésével foglalkozik. Mikroszkopikus méretű alkatrészek vagy áramkörök előállítására vékonyréteg- vagy félvezető-technológiával.”¹ A fogalomba a gyakorlatban az integrált áramkörök, a mikroelektronikai alkatrészek alkalmazását is beleértik és határai ezzel szinte makrogazdasági léptékűvé tágulnak, hiszen egyre inkább találkozunk vívmányával minden nemzetgazdasági ágban, termelő, nem termelő szférában egyaránt. Az elektronizáció térhódítása tehát azt jelenti, hogy a félvezető integrált áramköröket eszközökbe építjük be, s ezeket az eszközöket egyre növekvő mértékben használjuk fel a társadalmi lét minden területén.²

Az elektronizáció a mai társadalmakban olyan horderejű termelési kultúra elterjedését teszi lehetővé, mint amilyen a 19. század ipari forradalma volt, s ahhoz hasonlóan, társadalmi formációt alakító hatása van.

A fejlődést jellemzi, hogy az egyes áramkörtípusok egyre kisebb méretűek, az egy-egy integrált áramkörtípus struktúrára (chipre) felvihető alkatrészek száma körülbelül másfél évenként megduplázódik, a becslések szerint az évszázad végére egymilliárd felett lesz. Ez egyre bonyolultabb logikai műveletek egyre nagyobb sebességű elvégzését teszi lehetővé. Az elektronikai berendezések az információ keletkezésével, tárolásával, feldolgozásával és továbbításával kapcsolatos feladatokat oldják meg.³ Ezért szokták az információ forradalmaként is említeni az elektronizáció térhódítását, illetve a termelőerők fejlődésének informatikai korszakáról beszélnek, amelyben a társadalmi újratermelési folyamat alapszférája az *információgazdaság*: a tudomány, az oktatás stb. által előállított információk át-

vitele (például hírközlés, tömegkommunikáció segítségével), feldolgozása, tárolása és felhasználása (például számítástechnikai eszközök, a komplex automatizálás). Mindebben döntő szerepet játszik az elektronikai eszközök, rendszerek előállítás. Ebből következik, hogy az *infrastruktúra* a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik döntő tényezőjévé válik, hiszen az oktatás, a tudomány, az információkat továbbító technológiák, az ezeket kiszolgáló háttértevékenységek, mind az infrastruktúra szférájába tartoznak. Az információ forradalma lehetővé tette, hogy az *infrastruktúra* magasabb rendű, *információs rendszerekkel összefogott globális hálózata* alakuljon ki.⁴

A mikroelektronika fejlődését a hatvanas években főként a haditechnika és az űrkutatás igényei határozták meg, s az ezen a téren elért eredmények hatoltak be a polgári termelésbe s általában az úgynevezett civil szférába. A hetvenes években a polgári termelésben önálló és gyors fejlődés vette kezdetét, s az elektronikai ipar növekedési üteme meghaladta az évi 10 százalékot, s ezt prognosztizálják a századfordulóiig is. A világ fejlett országaiban az elektronika az első, illetve második helyen van az iparágak sorrendjében, s a világ elektronikai termeléséből 78 százalékra becsülhető a fejlett tőkés országok, 17 százalékra a szocialista országok és 5 százalékra a fejlődő országok részesedése.⁵ Az elektronizáció jelentőségét felismerve kormány- és nemzetközi programok születtek, így például az Európai Gazdasági Közösség úgynevezett Esprit-programja; a 18 európai tőkés országra kiterjedő Euréka-program; a tőkés országok nemzeti programjai közül az egyik legnagyobb az Egyesült Államoké (koordinátora az Advanced Technology Foundation), illetve Japáné (az összefogó szervezet az Agency of Industrial Science and Technology). A KGST komplex programja is egyik fő irányként jelöli meg a „népgazdaság elektronizálását”.

A következőkben áttekintjük azokat a már általánosítható tapasztalatokat, amelyek az elektronizáció kibontakozásának társadalmi feltételeként minősíthetők. Mivel az elektronizáció a tudományos-technikai fejlődés jelenlegi alapvonulata, ezért társadalmi feltételei a legtöbb esetben egybeesnek a műszaki fejlődés társadalmi feltételeivel. Kiinduló szféránk a termelőfolyamat, de levezethetők innen az általános társadalmi problémák is.

AZ ELEKTRONIZÁCIÓ JELLEMZŐI ÉS KÖVETELMÉNYEI

Minden korszakban vannak úgynevezett kulcsszavak, amelyek, bár nem tudják visszaadni a társadalmi lét sokszínűségét és gazdagságát, de mégis jellegzetes vonást ragadnak meg. Az elektronizációval kapcsolatban ez a szó a *rugalmasság*. A korábbi évtizedekben a termelőfolyamat jellemzésére a tömegtermelés szót használtuk; ez volt jellemző a II. világháború előtti korszakban a fejlett tőkés világban, majd a második világháború utáni helyreállítási periódusban. A kialakuló szocialista országokban is a tömegtermelés kiteljesedéséről beszélhetünk, ezt az alapszükségletek jelenléte tömeges hiányok tették szükségessé. Ma már megállapíthatjuk, hogy a fejlett tőkés országokban az alapszükségletek kielégítettsége eltérő ugyan, de a korábbiaknál alapvetően magasabb szinten megvalósult, s a szocialista országok egy részénél is hasonló a helyzet. Kétségtelen, hogy ugyanakkor a világ jelentős részében az alapszükségletek még tömeges méretekben kielégítetlenek. Mindenesetre a termelőfolyamat a fejlett országokban új kihívás előtt áll: jóval differenciáltabb minőségi igényeket kell kielégíteni, nem le-

het általában tartós, tömeges és homogén kereslettel számolni. A mikroelektronika térhódítása éppen a *termelés alkalmazkodási rugalmasságát* teszi lehetővé. Az elektronizálásnál is fennáll a gyors erkölcsi elavulás, a jelentős tőkebefektetési igény, ugyanakkor az elektronizálás biztosítja a változtatás széles körű lehetőségét, akár kis sorozatú gyártásban, akár tömeggyártásban, akár egyedi termelésben is.

Az elektronizáció tehát a társadalmi termelőerők fejlődésében kialakult válasz az újfajta kihívásra. Ez a vívmány egyben lehetővé teszi a teljes újratermelési folyamat átfogását, s így a kutatás, fejlesztés, tervezés, gyártás, értékesítés egységként értelmezhető. A számítógéppel irányított gyártórendszerek (Computer-integrated manufacturing – CIM) integrálják a teljes vállalati termelőfolyamatot a tervezéstől a termelésig, valamint a készletanalízistől az optimális munkaszervezésig. Az úgynevezett rugalmas feldolgozó rendszerek (flexible manufacturing system) különösen 1980 óta terjedtek el, és lehetőséget teremtenek, hogy a termelés akár a piaci kereslet napi változását is kövesse. Ezek a rugalmas gyártórendszerek olyan gyártósejtekből tevődnek össze, amelyek a kis, sokféle cél kielégítésére alkalmas műhelyek szerepét látják el. Ez természetesen hatékony háttérpart, variálható részegységrendszert kíván.

A magyar gazdaság viszonyait áttekintve utalnunk kell arra, hogy ipari technológiai színvonala jelenleg olyan, hogy az iparban a gépi munkák aránya körülbelül 30 százalék, 10 százalék a szalagmunka, az automatizált munkahelyek aránya 3-6 százalék, mindössze körülbelül 100 robot működik, a számítógéppel irányított folyamatok aránya csupán 2 százalék, a kézi munka több mint 50 százalékos aránnyal részesedik.⁶ Ebből következik, hogy tömegesen nem számíthatunk – éppen a jelentős beruházási igények miatt – a CIM-rendszerek elterjedésére, s fel kell készülnünk arra is, hogy ma is, és még hosszú ideig, a legmodernebb technika vívmányai csak szigetjelleggel fognak működni gazdaságunkban. (Ez nem csupán az egyes termelőegységek között, hanem a termelőegységeken belül is jellemző lesz.) Ez számos ellentmondás és konfliktus forrása ma is, és még inkább az lesz a jövőben. A másik komoly probléma – ami nem csupán a termelőfolyamat elektronizálását, hanem az egész társadalmat, gazdaságot érinti –, az az infrastruktúra hazai elmaradott állapota. Jelentős különbség van hazánkban az ipar és az infrastrukturális ágazatok között, az infrastruktúra hátrányára, s például az elektronizáció elterjesztésében lényeges szerepet játszó telefonellátás mutatói Európában az utolsók közti helyet jelölik ki számunkra.⁷

A gyors, rugalmas alkalmazkodás, a lerövidülő hagyományos termékciklus eredménye az is, hogy a közvetlen termelőfolyamatról a hangsúly átkerül a termelést megelőző és azt követő szakaszokra: a K+F-re, a szoftvertervezésre, alkalmazástervezésre, a marketingre, a karbantartásra és a felhasználást segítő szervizre. Úgy fogalmazhatnánk, hogy míg a korábbi termelőfolyamatban a termelés eszközeinek „hardver” elemei álltak a középpontban, addig ma a hangsúly a szoftver elemekre, az intelligenciára került. (Jelenleg a számítástechnika költségeinek 75 százaléka a szoftver és 25 százalék a hardver ráfordítás.) „Nemzetközi megítélés és saját tapasztalataink szerint is állíthatjuk, hogy a hazai szoftverfejlesztésben jelentős eredmények születtek, amelyekre a számítástechnikában meghatározó szerepet játszó nagy cégek is felfigyeltek.” „Erre a területre a következő időszakban is jelentős fejlesztési erőket koncentrálnunk. A magyar hardverelőállításban a szocialista integrációban megvalósuló együttműködésre támasz-

kodhatunk, egy szolid, a világszínvonaltól nem túlságosan elmaradó színvonalat igyekezve biztosítani.”⁸

Az újratermelési folyamaton belül egyre *nagyobb szerepet és részarányt foglalt el a kutatásfejlesztés*. Ennek egyik jele a fejlett tőkés országokban, hogy a „high-technology”-t alkalmazó cégek az egyetemek körül települt innovációs parkokból nőnek ki. Közismert a Stanford egyetem körzetében kialakult Szilícium-völgy, de ugyanígy Boston, Texas, San Antonio is ezt a modellt képviseli. Hasonló folyamatok zajlanak Nyugat-Európában. 1983-ban az NSZK vegyiparában 6,4 milliárd DM-t fordítottak kutatásfejlesztésre és 53 ezer fő foglalkozott ezzel a tevékenységgel. Számos nagy cég (BASF, Bayer, Hoechst) elsősorban a vegyipari és biotechnikai kutatásokra koncentrál. A Siemens-vállalatok kutatási számlája eléri az évi 3,5 milliárd DM-t és 30 ezer főt alkalmaznak ebben a szférában.⁹

Hazánkban a jelenlegi időszakban különösen szerény lehetőségek vannak a K + F ráfordítások növelésére, ezért nagy hangsúlyt kapott ezek hatékonyabb felhasználása. Ennek egyik gerjesztője a tudományos kutatások „vállalkozóibb” megvalósítása (például ipari kutatóintézetek vállalati jellegű átszervezése, kis vállalkozó szervezetek megjelenése, a tapasztalatszerzés, a korszerűbb körülmények között folytatható kutatás céljából a külföldi munkavállalás megkönnyítése). Komoly gond azonban, hogy kevésbé épült be magába a termelőszférába¹⁰ a K + F folyamat, illetve, ha beépült is, aránya nem felel meg a műszaki fejlődés követelményeinek. Például a Szerszámgépipari Művekben, amely Magyarországon a csúcstechnológiát alkalmazó vállalatok közé tartozik, a fejlesztő tevékenységet folytatók a teljes létszám 5,5 százalékát adják csupán; ugyanez az arány az NSZK szerszámgépiparában 11 százalék.¹¹ A kutatóintézet és a termelővállalat kapcsolata gyakran nehézkes, rosszul működik. A vállalatok lényegében nem érdekelték a nagyobb távlatú műszaki fejlesztésben, ezért a kutatóintézetek egyéb kínálkozó lehetőségeket igyekeznek megragadni. További lényeges szempont az is, hogy a termelésorientált K + F tevékenység mellett nagy gondot kell fordítani az alapkutatásokra, mert ezek előfeltételét képezik a tudományos-műszaki haladásnak. A hazai mikroelektronikai kutató-fejlesztő helyek egyik lényeges gondja, hogy a kutatóhelyek nem rendelkeznek eléggé korszerű technikai felszereltséggel, gépparkkal, valamint szétszórt a kutatói gárda is.

VÁLTOZÁSOK A MUNKA TARTALMÁBAN

Az újratermelési folyamat strukturális arányainak megváltozása elvezet ahhoz a problémához, hogy miként változik meg az *ember helye, szerepe*, milyen jelenségek mutatkoznak a munka *tartalmának* alakulásában.

Az automatizálás első, ötvenes évekbeli hullámát euforikus lelkesedés kísérte, tanulmányok sora szólt az intellektualizálódó munkáról, az ember felszabadulásáról.¹² A hetvenes években ez a lelkesedés elenyészett. A kibontakozó mikroelektronikai forradalom lehetővé tette az empirikus vizsgálatokat, a feltételezések szembesítését a valósággal. Kétségtelen, hogy a mikroelektronika alkalmazása bizonyos gondolkodási sajátosságot, „intelligenciát” visz be a munkafolyamatba. Ugyanakkor a munka tartalmára gyakorolt hatása nem egyértelmű. Az általános intellektualizálódásról vallott felfogást már felváltotta az úgynevezett polarizációs tézis: nagy tömegű képzetlen, könnyen helyettesíthető munkaerő mellett jelenik meg a magasan kvalifikált munkások csoportja. A ma legelfogadottabb nézet sze-

rint a munkaerőpiaci helyzet „szegmentáltan alakul”. Ez részben azt jelenti, hogy a munkatartalomban sokféle árnyalatot, több szakképzettségi fokozatot különböztethetünk meg, s részben azt, hogy az így kialakuló egyes csoportok között nehezen valósítható meg a mobilitás: ezek szegmenseket, zárványokat képeznek. A munka tartalma és a szakképzettségi igények rendkívül árnyaltan alakulnak, a jövőbeni esélyek eltérőek. Általános tendenciaként rögzíthetjük, hogy a munkafolyamatban megnő a szellemi foglalkozásúak aránya. Például 1962-ben a Siemensnél alkalmazottak egyharmada volt szellemi, kétharmada fizikai dolgozó. 1984-ben már a személyzet fele szellemi dolgozó volt. A gyár műszaki szakképzettségű dolgozóinak aránya az utóbbi húsz évben 18 százalékról 30 százalékra emelkedett.¹³

Általában a szellemi dolgozók körében a műszakiak arányának növekedésén túl erőteljesen nő a marketing, a kutatás, a fejlesztés, a szellemi háttértevékenység és a termékekhez kapcsolódó szolgáltatások területén foglalkoztatottak köre.

A közvetlen termelőfolyamatban is szembevető változások következtek be a munka tartalmában. Ezek az elektronizáció által leginkább érintett gépkocsigyártásban, vegyiparban, szerszámgépiparban érhetők tetten. Az itt kialakult új típusú, magas szakképzettség olyan kombinált, összetett munkaköröket jelent, amelyekben a logikai-elemző funkciók dominálnak, a munkafeladatok megoldása a kompetenciák, a tudatos cselekvés újbóli megjelenését igényli. A gépkocsigyártásban ilyenek az automatizált műveleti sor „folyamatirányítói”, akik egyszerre termelők, karbantartók és minőségvizsgálók. A vegyiparban a „berendezésgondozó munkások”, akik nemcsak a berendezés működését figyelik, hanem a hibák megelőzése, az üzemeltetés biztonságának javítása is feladatuk. A szerszámgépiparban „integrált berendezésirányítóknak” nevezik ezeket a sokoldalú dolgozókat.

Ezen szakmunkák tartalmát a logikai, rendszertechnikai és szoftver ismeretek sokasodása jellemzi, gyarapodnak a számítástechnikai jellegű szakmák. A számítógépes gyártási rendszerekben a munkahelyek „osztott” módon funkcionálhatnak, *munkacsoportok, csapatok jönnek létre*. Ezekben a munkacsoportokban komplex műveleteket kell elvégezni, fontos az improvizációs és áttekintési készség, a gyors helyzetfelismerés és a cselekvési szuverenitás. Ez az új típusú termelőcsoport olyan emberekből áll, akik a modern termelési rendszerek technikai, működési, pszichikai problémáit elsajátították, és így az új rendszert optimálisan tudják működtetni. Emellett számos, alacsony szakképzettséget igénylő munkakör is létezik. Például az NC (számjegyvezérlésű) gépek megjelenése a hagyományos gépkezelői munkát leegyszerűsítette, betanított munkává tette; a PC (programozható vezérlős) gépek már tárolt program segítségével hajtják végre a folyamatot, s így a gépkezelő kiiktatódik.

Jelentős, a társadalmi konszenzust veszélyeztető probléma, hogy az elektronizáció következtében nagy számban szűnnek meg munkahelyek. Ez a technika forradalmi változásainak mindig kísérő jelensége volt. A mai viszonyok között azonban csak nagyon csekély mértékben képződnek új munkahelyek más területeken. Amerikai számítások szerint a technikai átalakulás nyomán megszűnő 100 ipari munkahelyre 30-32 új ipari munkahely jut.¹⁴ Mivel az elektronizáció a nemzetgazdaság valamennyi szféráját áthatja, nem számíthatunk arra, hogy a szolgáltatási szféra foglalkoztatási kiterjedése munkaerő-felszívást gyakorol. (Ez a fejlett tőkés országokban még a hatvanas, hetvenes években jellegzetes folyamat volt, de a nyolcvanas évekre már nem jellemző.) Fel kell hívni a figyelmet arra is,

hogy az elektronizálás fokozottan lehetővé teszi az *otthoni munka, a bedolgozás* terjedését is.

Az előbbieken a fejlett tőkés országokban az elektronizációnak a munka tartalmára, szervezetére gyakorolt hatásáról szoltunk. A továbbiakban néhány hazai tapasztalatról számolunk be.

Magyarországon a foglalkoztatottak struktúrája rendkívül vegyes képet mutat. Kétségtelen tendencia a szakképzettség növekedése. A szellemi foglalkozásúak részaránya nő, ugyanakkor a betanított munka is jelentősen növekvő részesedést ér el, s bár a segédmunka csökken, a segédmunkások, a nehéz fizikai munkát végzők *aránya* még mindig erősen meghaladja a fejlett tőkés országokban tapasztalható arányt. Mindez gazdasági, ipari fejlettségünk közepes színvonalának következménye: iparunk, gazdaságunk a gépi-nagyipari tömegtermelés kiterjedésének korszakát élte át, a technikai fejlődés vegyes, egyenlőtlen volt s elsősorban a közvetlen termelőfolyamatra terjedt ki. Mindebből következik, hogy a munka jellegének, tartalmának problémái hazánkban többségében még nem a mikroelektronikai korszak eredményei, gondjai. Magyarországon, a szellemi foglalkozásúak körét tekintve a termelő szférában – mint már jeleztük – alacsony a fejlesztőmunkát végzők aránya és szinte hiányzik a marketing, a termékhez kapcsolódó szolgáltatások, az úgynevezett szellemi háttértevékenység. A műszaki végzettségűek esetében az adatok önmagukban nem jeleznek rossz trendet. 1949-ben a műszakiak a felső fokon végzettek 12 százalékát adták, 1980-ra ez az arány csaknem 25 százalékra nőtt.¹⁵ Az úgynevezett „mérnöksűrűség” sem minősíthető kedvezőtlennek. Szociológiai vizsgálatok jelzik azonban, hogy például a fiatal műszakiaknak mintegy fele úgy véli, hogy csak részben, minden 6-7. pedig úgy, hogy egyáltalán nem hasznosíthatja munkahelyén az oktatásban szerzett ismereteit. Általában is megállapítható, hogy a műszaki szakemberek mintegy 30 százaléka nem műszaki munkát végez, a műszaki beosztásokban dolgozók munkaidejének jelentős hányadát nem műszaki feladatok kötik le. A fenti pazarlás egyik okaként a vállalati érdekeltség rövid távú jövedelmezőségre orientált szabályozását jelölhetjük meg. Sem a vállalat, sem az egyén nem érdekelt a hosszabb távú fejlődésben, a megújulás gyorsításában. Jelzi ezt az is, hogy mind a vegyiparban, mind a gépiparban olyan bérezési szisztéma működik, amelynek alapján a kutatók, a fejlesztők átlagkeresete 85-90 százalékát teszi ki a diplomás műszakiak átlagkeresetének.

1970 óta a fizikai munkát végző mérnöki végzettségűek száma megháromszorozódott. Ennek döntően nem az az oka, hogy nálunk már a fizikai munka „szintje olyan, hogy azt csak mérnöki szaktudással” lehet ellátni, hanem az, hogy a mérnöki munka anyagi megbecsülése – hasonlóan más értelmiségi pályákhoz – nem kielégítő. (Az ipari munkás és a mérnök keresetének aránya 1980-ban 1:1,18.) Ösztönzési rendszerünk elsősorban a fizikai munkát végző dolgozókra irányul, a más típusú teljesítmények nehezebben vehetők számba, s általában gyenge gazdaságunk műszaki alkotó munkát felszívó és hasznosító képessége.

Iparunkban a technika rendkívül vegyes jellegű: egyszerű kézi munkát végzők, a gépek mellett, illetve a gépek mellett szalagszerű termelésben dolgozók csoportjain kívül bonyolult kézművesmunkát végzőkkel is találkozhatunk. A legjellemzőbb tendencia a munkafunkciók tagolódása, amely a tömegtermelés kibontakozásának jelensége. A munka tartalmát illetően a fő gondot a fizikai megterhelések okozzák, és a megvalósuló technikai fejlődés elsősorban fizikailag könnyíti meg a munkaterheket. Az új technikával való találkozás új munkaerőt

érintett, amelynek nem voltak kialakult igazi tapasztalatai, elvárásai, s így az alapvető gondot az ipari munka, a „gyári rezsim” megszokása jelentette. Az ipari munkába való belépés nagy társadalmi csoportok számára jelentős életszínvonal-emelkedést eredményezett, és ez maradt mindmáig a legfontosabb szempont, nem pedig a munka tartalmassága. A nálunk is jelentkező kedvezőtlen munkásmagatartások (fluktuáció, teljesítmény-visszatartás) a bér- és teljesítményalku miatt jelentkeznek. A modern technikát szigetjellegű létezése sebezhetővé teszi (anyag-, alkatrészellátás), így rendeltetésszerű működése akadályokba ütközik.

Az is gyakori, hogy a modern technika minden tekintetben – érdekeltségben is – kivételezett körülmények között működik. A munka szervezetében – éppen az egyenetlen technológiai színvonal miatt – nem jellemző a taylori racionalitáson alapuló szervezettség. (Kivétel a textil-, a ruházati ipar néhány szférája.) Autonóm, félautonóm csoportok (brigádok) főként a gép- és építőiparban léteznek; ezek nem hasonlítanak a mikroelektronikai korszak autonóm munkacsoportjaihoz, mivel autonómiájukat elsősorban a technikai fejlődés hiányai, heterogenitása kényszeríti ki. Ilyen körülmények között a csoport feladata az, hogy biztosítsa a termelőfolyamat viszonylagos folyamatosságát.¹⁶ A munkaerőmozgások viszonylag kiegyenlítettek, nincsenek húzóágazatok s a nem hatékonyan működő vállalatok munkaerő-vesztése is csekély. A magyar gazdaság szerkezeti korszerűsítése jelentős munkaerő-átcsoportosítást kívánna meg, s ez az utóbbi években nem volt jellemző. A munkahely-változtatásoknak csak 12 százalékát kezdeményezte a munkáltató. Kétségtelen azonban, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat között nálunk nincs egyensúly. Egyszerre van hiány és túlfoglalkoztatás. A munkaerő-kínálat jelentős növekedése nem várható, a munkaképes korú népesség arányának csökkenése, a népesedés elöregedése miatt. Fel kell készülnünk – számolva a kedvezőtlen demográfiai viszonyokkal már ma is – a részleges túlkínálatra, illetve a strukturális feszültségek növekedésére. Eddig is a munkaerő szakmai és munkahelyi struktúrájának jelentős inkongruenciája volt a legnagyobb gondunk. A technikai fejlődés felgyorsulása, a hatékony foglalkoztatás térhódítása felerősítheti az inkongruenciát. Konzisztensen kiépített állami és vállalati intézmény- és szabályozórendszer működtetésére van szükség e folyamat mérséklésére.

A MODERN TECHNIKA ÉS A KÉPZÉS

A modern technika, az elektronizáció térhódításának alapkérdése: *a képzés, szakképzés megoldása*. Úgy fogalmazhatunk, hogy a mai képzési rendszer a technika és a neki megfelelő munkaszervezeti formák együttesének, kölcsönhatásának figyelembevételével alakítható ki. Azaz a technikai színvonalat a termelési eszközök rendszere s az azt átfogó, működtető munkaszervezeti formák együttesen képviselik. Az új technika rugalmasságot, adaptációt, innovációs készséget követelő jellege az átfogó, úgynevezett *polivalens képzést* (az alapképzettség mellett több szakma elsajátításának lehetőségét) igényli. Nem tisztázott ma még, hogy a polivalens képzettség folyamathoz kötött, technikailag funkcionális vagy ezen kívüli, normatív orientált képzettséget jelent-e. Az elektronizálás okozta gyors változások és a munkahelyek megszűnésének üteme feltétlenül szükségesé teszik az átképzés, továbbképzés rendszerének kiépítését, kiterjesztését. Ez egyben a munka világából való kikerülésnek, a hátrányos helyzetek leküzdésé-

nek is fontos ellenszere. Mivel általános, azaz az egész gazdaságot átható strukturális foglalkozási szerkezetváltozásról, munkajelleg-átalakulásról van szó, ezért az állami és vállalati képzési rendszer konzisztenciája, feladataik megosztása is fontos követelmény. Az új típusú szakképzési koncepciók olyan készségek elsajátítását is tartalmazzák, mint a felelősségvállalás, a stresszhelyzetek leküzdésének képessége, a gyors reagálás, a team jellegű együttműködés, és az új munkahelyhez való rugalmas alkalmazkodás; amelyek tehát tulajdonképpen a komplex munkafeladatok elvégzését, a csapatmunkába való beilleszkedés lehetőségét teremtik meg.

A magyar oktatási-képzési rendszerben is új törekvések figyelhetők meg. E folyamatban meg kell találni a stabilitás és megújulás megfelelő arányát. Az oktatásban a jövő iránya a nem tantárgyi típusú, hanem az úgynevezett integrált „műveltségi tömbökben” folyó oktatás. Iskolarendszerünkben a jelenlegi tagoltság fenntartása mellett a rugalmasabb megoldások a tartalmi, szerkezeti integráció irányába haladnak. Egységes törzsanyagot alakítanak ki, amelyben a korszerű technikai, természettudományi és számítástechnikai ismeretek nagyobb helyet kapnak. Fontos az átlépés, a váltás lehetősége, és a felsőfokú oktatásba való bekerülés azonos esélye. Jelenleg folyamatban van a részben iskolai, részben vállalati bázisú tovább- és átképzési rendszer kialakítása, fejlesztése.

Ma általában a megújulás társadalmi feltételeként kell megfogalmazni az *egész életre szóló tanulás, a munkaváltás szükségességét*.

ELEKTRONIZÁCIÓ ÉS VÁLLALATI SZERVEZET

Az elektronizáció térhódításával a *vállalati szervezet is fokozatosan átalakul, nyúltabb szervezetté válik*, fő funkciója a változások létrehozása és az azokhoz való alkalmazkodás intézményesítése. Az amerikai típusú megoldásnál az alkalmazkodás meghatározója a termelés tárgyi-anyagi világa, s az alkalmazkodást hathatós személyi-anyagi érdekeltiséggel is elősegíti. A japán típusú alkalmazkodás az emberben rejlő sajátosságok kiaknázásával intézményesíti ezt a kapcsolatot (más nézetten levő partnerek észrevételeinek figyelembevétele, kompromiszsumok kialakítása, ezek fegyelmezett betartása stb.).

A csúcstechnológiák, az elektronizáció gyors térhódításának alapkérdése, hogy a termelőegységeknél kialakul-e az innováció-orientáltság, a hosszú távú vagyongyarapító érdekeltiség. Egy vállalatnál mindig jelen van a rövid távú jövedelemnövelő és a hosszú távú vagyongyarapító érdekeltiség küzdelme és együttélése. Nagyon lényeges, hogy ebben a menedzsment érdekeltisége milyen irányba húz. A vezetésnek, de magának a vállalatnak mai viselkedési mintájában is két tényezőt tartanak döntőnek: a *kreativitást*, azaz valami új eljárás, újítás kigondolását, és az *innovációt*, az új gondolat, eljárás realizálását. Innovatívnak tekintik tehát azt a vállalatot, amely a környezet mindenféle változásához képes igazodni. (Ez nem mindig a piacon elsőként megjelenő vállalatot jelenti.) Jó példa erre az IBM, amely a számítógépes piacon a második hullámban jelent meg, s a piac jól fogadta biztos szervizzel rendelkező gyártmányait. A kreatív képességekkel rendelkező foglalkoztatottak számának növelése mellett fontos a rugalmasabb szervezeti formák alkalmazása is: a vezetési szintek számának csökkentése, a munkatársi gárda beavatása a vállalati célokba, eredményekbe (ez korszerű belső informá-

cióáramlást igényel), és a vállalati tevékenység szolgáltatás jellegének kialakítása.

Általában megfogalmazhatjuk, hogy a fenti jellegzetességek kibontakoztatása számos úgynevezett társadalmi tényezőtől függ: az alkotó műszaki értelmiség ösztönzésétől, a szakképzettség anyagi-erkölcsi megbecsülésétől, az oktatási rendszertől, az újítások, találmányok létrejöttének szervezeti feltételeitől, s általában a gazdaság teljesítmény-orientáltságától.

Ismeretes, hogy az USA-ban vállalkozó szellemű, újító képességű emberek hozták létre a Szilícium-völgyben azokat a kis vállalatokat, amelyek az USA mikroelektronikai iparának bázisát képezték. A mikroelektronikai alkatrészek, eszközök tömegszerű gyártását, alkalmazását már transznacionális vállalatok neve fémjelzi. A mai kor modern kézműipara Japánon és az Egyesült Államokon kívül jelen van az NSZK-ban (például Baden-Württemberg agglomerációja, Frankfurt környéke), Olaszországban (Torino és vidéke stb.). Európában ezeknek a formáknak társadalmi-gazdasági hagyományai is vannak. A kisvállalkozási formák közvetlen kapcsolatot tudnak kiépíteni a piaccal, a kereslet változásaira gyorsan reagálnak (lásd például a Sinclair és az Apple személyi számítógépeinek sikerét). Az új technika a szolgáltatások bővülésének hatalmas lökést adott, s általános vélemény, hogy a modern gazdaságban a kis „high-tech” vállalatok egészséges infrastruktúrájára van szükség. Jellemzőek a szélesedő vállalati kooperációk, különösen azok, amelyek a kutatási-fejlesztési költségek megosztását szolgálják (például Philips–Sony; SGS–Ates–Toshiba stb.), a közös vállalkozások (például Japán–Nyugat-Európa) és általában a transznacionális vállalati struktúra kialakulása (például az IBM globális konszern, amely valamennyi fejlett tőkés ország számítástechnikai iparában jelen van). Ez a transznacionális vállalati struktúrába való beépülés jellemző a fejlett kis tőkés országok körében is (például Finnország, Ausztria). Általában megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi korszakban *heterogén vállalati, vállalkozási struktúra jellemző*, amely a kisvállalati szervezetektől a transznacionális, globális konszernekig terjed, ezzel is megfelelve a mikroelektronikai kor rugalmasságot, diverzifikációt követelő kihívásának.

A fejlett tőkés országokban az elektronizálás tehát tovább erősítette azt a tendenciát, hogy a kis- és középvállalatok a nagyvállalatok háttérét adják, beszállító, szolgáltató ágakat jelentenek, s ezáltal ez a vállalatszerkezet piramist képez, talpazatán a kis- és középvüzemekkel és a csúcson a nagyokkal. Magyarországon ez a piramis a csúcán áll, talpazatával „felfelé”: nagyszámú „kvázi”-nagyvállalat, csekély számú kis- és középvállalattal mint háttérrel, szolgáltató bázissal. A kvázijelleg egyik fő mutatója, hogy míg a II. világháború után a fejlett országokban mind a kis, mind a nagy feldolgozóipari vállalatoknál egy vállalat 1–1,5 üzemet jelent, addig nálunk ez az arány 1:4,5.¹⁷ Jellemző a soktelepes elhelyezkedés, a területi szórtság. A meglevő nagyvállalatok belső kooperációs szintje, és megújulási készsége sem megfelelő.¹⁸ Az utóbbi években megindult a decentralizációs folyamat: főként nagyvállalatok szétdarabolásával kis- és középvállalatok jönnek létre, s kevésbé van szó új vállalatok alapításáról. (1984 végén 285 kisvállalat, 365 kisszövetkezet, 2300 ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoport működött gazdaságunkban.) Kétségtelen, hogy ez az irány – a decentralizálás – helyeselhető, s vannak eredményei is (a termelés-fogyasztás közvetlenebb kapcsolata, racionálisabb vállalati belső struktúra, áttekinthetőbb érdekeltségi viszonyok stb.), de mindez még a hiánygazdálkodás keretei között megy végbe, s így a monopolhely-

zet gyakran fennmarad, a már jelzett problémával együtt: a hosszú távú jövedelmezőségben való érdekeltség mindmáig nem alakult ki a vállalatok körében.

ÁLLAM, VÁLLALATOK, SZAKSZERVEZETEK

Az új technika és technológia elterjedése új módon veti fel az *ipari kapcsolatok rendszerét, az állam szerepének kérdését*, a munka-tőke viszony problémáját. Az 1970-es évek közepétől a tőkés gazdaság a válságok és recessziók szorításában működött. Az egyik legnagyobb gondot a technikai fejlődés rendkívüli felgyorsulása okozta, s az a tény, hogy a társadalmi konszenzus megbomlott. A több évtizeden keresztül uralkodó keynesianista, a keresletet az állami beavatkozás útján szabályozó gazdaságpolitika a támadások középpontjába került, utat tört a liberális ihletésű monetarizmus, a kínálati gazdaságtan. A társadalmi harcok egyik központi problémája az állam gazdasági-társadalmi szerepe, s megállapíthatjuk, hogy a fejlett tőkés országokban nem történt meg a „kivonulás” a gazdaságból, hanem a beavatkozás „mikéntje”, prioritásai változtak meg. *Az állami gazdaságpolitika középpontjába az aktív struktúrapolitika, a műszaki fejlesztés, a gazdaság szerkezeti korszerűsítése került.* Fontossá vált a gazdasági és biztonsági aspektusok összeegyeztetése, s a gazdaságpolitikai prioritások között előbbre lépett az infláció megfékezése, a külső-belső egyensúly kialakítása. A nemzetközi tendenciák a struktúrapolitika nemzetközi léptékű egybehangolását igénylik. Ennek felismerését jelzi, hogy úgynevezett kormányközi programok kidolgozására került sor, főként a mikroelektronikai, repülőgépgyártási, űrkutatási szférákban, másrészt – mint már erről szóltunk – a nemzetközi szervezetek (például EGK) a csúcstechnikák fejlesztésének mind a kutatásban-fejlesztésben, mind a gyártásban prioritást adnak. Az „ipari kapcsolatok rendszere” (s benne a szakszervezetek is) új kihívások előtt áll: az új technika ágazatközi jelleggel működik, egyre szaporodnak a transznacionális vállalatok, ugyanakkor fokozódó jelentőségre tesz szert a vállalat is, mert a termelés átalakításának lényeges döntései ezen a szinten jönnek létre. (A szakszervezetek mai dilemmája, hogy szakmai-ágazati, többágazati vagy vállalatcentrikus irányultsággal oldják meg a szervezést.)

Lényeges szempont, hogy az egész modernizációs folyamatnak vannak nyertesei és vesztesei is, s ez nemcsak a tőke oldaláról van így, hanem a munka világában is. A munkaidő-csökkentések, a részfoglalkoztatási rendszer kiterjesztésének követelése, a nyugdíjkorhatár körül folyó viták a foglalkoztatási szint, a csökkenések mérséklését szolgálják. Az úgynevezett válságágazatok (textil-, acél-, hajóépítő ipar) problémái miatt élesedett a tőkés állam és a munkásság közötti harc. A tőke oldaláról erőteljesebb az áthárító, elhárító tendenciák, igyekeznek sorsukra hagyni ezeket az ágazatokat. A korszerű ágazatokban dolgozók újfajta gondokkal kerülnek szembe: itt elsősorban már nem a munka fizikai, hanem pszichikai terhe jelentik a fő problémát. A szakszervezetek a „munka humanizálásának” programjaiért szállnak síkra és az új körülmények új munkajogi szabályozásáért.¹⁹ A munkásság szervezetei számára a hatalomban való részvétel, a kontroll megvalósítása mind az üzemek, mind a társadalom szintjén újra lényeges feladatként fogalmazódik meg. Hiszen például a társadalmi konszenzus kialakulásában és megújításában döntő lehet az a kérdés, hogy a munkaerő újratermelésének költségei hogyan legyenek megosztva az állam, a vállalatok és az egyén között, ki

vállalja a korszerűsítés igényeihez szükséges képzés, át- és továbbképzés feladatait.

A mikroelektronikai forradalom az osztályharcban új erővonalakat rajzol ki. Az új típusú, szakképzettséggel, érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkező „centrum-munkások” („mag munkaerő”) lojalitása döntő tényező, ezért érdekérvényesítési lehetőségeik kedvezőek; ugyanakkor a perifériális helyzetben levő, tanulatlan munkások lehetőségei rendkívül kedvezőtlenek: ők a modernizációs folyamat vesztesei közé tartoznak.

A magyar gazdaságpolitikában az 1968 óta bevezetett gazdaságirányítási rendszer egyik alapcélkitűzése volt, hogy a tervgazdálkodás keretei között aktívan működjenek az ár- és pénzviszonyok, és fokozódjon a gazdálkodó egységek önállósága. A kedvezőtlen világgazdasági változások, a lassan haladó szerkezeti átalakulás a gazdasági egyensúly megbomlásához vezetett. Az egyensúly helyreállításához először restriktív módszerekkel fogtunk hozzá. Az MSZMP KB állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről 1984-ben megállapította: „Eredményeink megőrzésének és gyarapításának, a lendületesebb előrehaladáshoz szükséges alapok megteremtésének, nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlődésének, a nemzetközi élvonalhoz való felzárkózásnak alapvető feltétele, hogy gazdaságpolitikánk fő céljait a továbbiakban a hatékonyság növelésével és ne a belföldi felhasználás csökkentésével érjük el.”²⁰ A termelési szerkezet korszerűsítésének feladatai közül akkor is elsőként emelték ki az elektronika, különösen a mikroelektronika és a számítástechnika széles körű alkalmazását és a hozzá kapcsolódó belső és nemzetközi együttműködés elmélyítését. Ezeket a törekvéseket erősíti még a VII. ötéves terv is, és aláhúzza: „Meg kell állítani a műszaki-gazdasági haladás élvonalától való elmaradás fokozódását; meghatározott területeken törekedni kell arra, hogy a műszaki színvonal fokozatosan közelítsen a nemzetközi élvonalhoz.”²¹ A központilag meghirdetett struktúrapolitikai célkitűzések mellett azonban átalakul a szocialista állam gazdaságszervező funkciója is. Természetesen szó sincs a gazdaságból való kivonulásról, hanem az állam és a termelő, gazdálkodó egységek közötti újfajta feladatmegosztásról mind a gazdaságpolitikában, mind a tulajdonosi jogok gyakorlásában, valamint a vállalkozás feltételeinek alakításában. Az ezt elősegítő lépések – új vállalatirányítási formák, az állami és vállalatok közti új típusú funkciómegosztás, a bankrendszer átalakítása – közismertek. Az önállóság, az autonómiák kibontakozásának előfeltétele a politikai rendszer továbbfejlesztése: a társadalmi és tömegszervezetek önálló tevékenysége, a munkahelyi és a lakóhelyi közösségek aktív részvétele a gazdasági és a közügyek megvalósításában, az érdekkifejezés új típusú intézményesítési formái – és sorolhatnám még – mind ezen folyamat mérföldkövei. A műszaki haladás élvonalához való felzárkózás nemcsak központilag vezérelt cselekvési programot, hanem a mikroszférának, a különböző csoportoknak a megújulást előtérbe helyező mozgását, nyílttá váló érdekkonfliktusokat, érdekegyeztetést is igényel. Ebben az érdekkintegrációs folyamatban különösen megerősödött a szakszervezetek érdekképviselői tevékenysége, bővültek jogosítványai. Fontos szerepet játszanak az életszínvonal védelmének biztosításában. Igyekeznek saját foglalkoztatási és jövedelempolitika-koncepciót kialakítani (eszközrendszert is beleértve). A lassan induló szerkezeti korszerűsítés már előrevetítette azt a konfliktust, hogy a szakszervezetnek a kialakuló struktúrában helyét kereső munkaerő érdekképviselőt is el kell látnia, a munkába való beilleszkedést segítő különböző módszereket kell kialakítania stb., tehát új helyzetben kell érdekképviselőti

stratégiáját kidolgozni. Sajátos konfliktusforrás viszonyaink között az is, hogy a munkakörülmények általában kedvezőtlenek, s elsősorban ezek javítására kell törekedni, eközben azonban a modern technika okozta ártalmak és problémák nem kerülnek még a figyelem középpontjába.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elektronizáció jelenségét vizsgálva, nem törekedhettünk teljességre, elsősorban a termelőfolyamat átalakulása felől tekintettük át a társadalmi feltételeket, követelményeket és következményeket.

Megállapítható, hogy az elektronizáció a társadalmi termelőerők új típusú mozgásformáját képviseli, s lehetővé teszi a termelőerők és termelési viszonyok összehangjának új, más szinten való létrehozását. A fejlett kapitalizmus számára is lehetőséget ad az előre haladó mozgásra. Az elektronizációnak mint a termelőerők mozgásformájának feltételei, hatásai *globális szintűek*, ugyanakkor részben természetesen *rendszerspecifikusak* is. A nemzetközivé válás tendenciái fokozott mértékben érvényesülnek, a centrum—periféria viszony újrarendeződése megy végbe, a leszakadás veszélyei fokozódnak. A kis- és közepes gazdasági potenciálú országok erre a kihívásra csakis a *gazdasági integráció* kibontakoztatásával válaszolhatnak. Ugyanakkor keresni kell általában is a *nemzetközi munkamegosztásba* való bekapcsolódás új útjait, módjait. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a *kis országok* importálják a legújabb technikai vívmányokat, hanem éppen ennek jellege (a szoftver jelentősége) miatt maguk is *alkotó módon járulnak* hozzá ennek fejlesztéséhez.

Kétségtelen, hogy korábban a kapitalizmus alkalmazkodóképességét, megújulási energiáit lebecsültük. Az elektronizáció terjedése, elsajátítása a fejlett tőkés országokban újra figyelmeztet, hogy ezt nem szabad megtennünk. Ugyanakkor a *szocialista rendszerben sokkal dinamikusabban kell felkészülni az állandó megújulásra, hiszen ez a rendszer lényegéhez tartozik*. Az új technikai kultúra a modernizáció, a társadalmi megújulás egyik lényeges hajtóereje, de ugyanakkor mindez konfliktusokkal, feszültségekkel terhesen bontakozhat ki. Például jelentős társadalmi csoportok szakmaváltoztatásra kényszerülnek, új, szokatlan értékeket kell magukévá tenniük, így az „egész életre szóló tanulás” követelményét is; értékként kell elfogadniuk a folyamatos megújulást, változást; felelős, autonóm cselekvési programokat kell kidolgozniuk stb. A modernizációnak át kell hatnia a társadalmi lét egészét, ezért komplex társadalompolitikai programot kell kidolgozni. Fontos ez azért is, hogy egyrészt ne kerüljenek egész társadalmi rétegek a modernizáció „vesztesei” közé, másrészt, hogy a megújulás ne legyen féltődalas, felemás. A megújulás folyamatában nagyon lényeges, hogy a kezdeményezések, változtatások ne csupán felülről vezérelten, hanem öntevékeny szerveződések, mozgásokból is kiinduljanak. Ez a felgyülemlett társadalmi feszültségek levezetésének fontos eszköze is egyben.

A politikai irányítás rugalmassága, toleranciája, a társadalmi nyitottság fokozódása, a cselekvési lehetőségek autonómiája mind olyan érték, amely egyben a megújulásnak is fontos eszköze.

JEGYZETEK

- ¹ Microelectronic Manufacturing and Testing, 1986. 9. sz. 115. old.
- ² Erről szemléletes, alapos képet nyújt a Római Klub jelentése. *Günter Friedrichs és Adam Schaff*: Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok. Jelentés a Római Klub számára. Statisztikai Kiadó 1984. A hazai szerzők közül Vámos Tibor munkásságát emelhetjük ki. Lásd például *Vámos Tibor*: Hazánk és a műszaki haladás. Magvető Könyvkiadó 1984.
- ³ Az információtechnika főszereplője a tranzisztorsokaság. A végtelenül leegyszerűsödött konstrukciójú tranzisztorokkal bármely logikai függvény vagy véges automata felépíthető. A tranzisztor méreteivel arányos (majd legújabban úgynevezett optimalizált) kicsinyítés a logikai funkciót változtatlanul hagyva felgyorsítja az eszközt, annak fogyasztását, a kapcsolási energiát és az eszköz árát radikálisan csökkenti. *Herman Ákos*: A hazai mikroelektronika fejlettsége, a továbblépést serkentő és gátló tényezők. Társadalomtudományi Intézet. Kézirat, 1986. december.
- ⁴ Lásd erről *Vámos Tibor*: Infrastruktúra és technikai fejlődés. Gazdaság, 1986. 2. sz.
- ⁵ Microelectronics, 1986. 1. sz. 20. old.
- ⁶ Az ipari-nagyüzemi munkásság jövedelmi viszonyai, élet- és munkakörülményei. KSH Budapest 1985.
- ⁷ *Berend Iván*: Az infrastruktúra szerepéről a gazdasági fejlődésben. Gazdaság, 1985. 1. sz.
- ⁸ *Pál Lénárd*: A tudományos és műszaki haladás időszerű kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1985. 270. old.
- ⁹ *Palánkai Tibor*: A fejlett tőkés országok világgazdasági alkalmazkodása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1986. 77. old.
- ¹⁰ Az USA-ban például a kutatásfejlesztés döntő részét (a teljes kutatási alap 70 százalékát) az ipar hasznosítja, közvetlen kutatási feladatok megvalósításával. *Coriat Benjamin*: Science, Technique et Capital. Editions du Seil, Paris 1976.
- ¹¹ *Bod Péter Ákos*: Csúcstechnikát – hazai módon? MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest 1985. 77. old.
- ¹² Lásd például *Radovan Richta*: Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó 1968.
- ¹³ *H. Kern-M. Schumann*: Das Ende der Arbeitsteilung? C. H. Beck Verlag. 1985. *B. Eidenmüller*: Human aspects within the factory of future. JFIP Working Group 5. APMS COMPCONTROL tanácskozás anyaga, Budapest 1985. 1. köt. 113–129. old.
- ¹⁴ *Simai Mihály*: Az emberi tényező szerepe a világgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1986. június.
- ¹⁵ Ezekről a kérdésekről gazdag információt találhatunk: *Knopp András, Radics Katalin*: A fiatal értelmiség helyzetéről. Társadalmi Szemle, 1984. 7–8., valamint *Solymosi Zsuzsa, Székelyi Mária*: A mérnökökről (Közhelyek, tények és következtetések). Társadalmi Szemle, 1984. 2. sz.
- ¹⁶ E témakörben Héthy Lajos és Makó Csaba munkásságát emelhetjük ki. *Héthy L.–Makó Cs.*: Munkásmagatartások és gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.; *Héthy L.–Makó Cs.*: Technika, munkaszervezet, ipari munka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. és számos egyéb művük.
- ¹⁷ *Ehrlich Éva*: Vállalati méretek a feldolgozóiparban. Gazdaság, 1985. 3. sz.
- ¹⁸ Tartalmas összefoglalást nyújt ezekről a kérdésekről *Dévai Katalin*: A nagyvállalatok helyzete. Társadalmi Szemle, 1983. 4. sz.
- ¹⁹ Lásd az NSZK-beli humanizációs program, a norvég munkafeltételek-törvény, a svéd munkajogi szabályozás, az olasz szakszervezetek információs joga (a vállalatvezetésnek ismertetnie kell műszaki-gazdasági, személyzeti terveit) stb.
- ²⁰ Pártélet, 1984. 5. sz. 5. old.
- ²¹ A Magyar Népköztársaság VII. ötéves terve. 4. §.

GIDAI ERZSÉBET

A Gazdasági-műszaki fejlődés csoport kutatási terve (1986–1990)

Hazai gazdasági-műszaki fejlődésünk kettős kihívással áll szemben a nyolcvanas évtizedben; egyrészt a nemzetgazdaságot a gazdasági-műszaki fejlettség magasabb szintjére kell emelni, másrészt alkalmazkodni kell a világgazdaság megváltozott követelményeihez is. E gondolatkörből kiindulva a kutatás alapfeladata az, hogy elemezze hazánkban a gazdasági-műszaki fejlődéssel kapcsolatos társadalmi tevékenységet, tárja fel az intenzív gazdasági fejlődést gátló tényezőket a gazdálkodás rendszerében, a gazdálkodó emberek magatartásában, cselekvésében, a gazdálkodás során kialakult értékrendjében. A kutatás egyik fő hangsúlya a gazdasági-műszaki fejlődést akadályozó társadalmi feltételek elemzésén van, ezen belül is elsősorban a gazdaságirányítási rendszerünk ellentmondásaiból eredő hatások és következmények feltárása kerül előtérbe.

A kutatások másik központi kérdése a termelés területén végzett munka hatékonyságát meghatározó tényezők vizsgálata, különös tekintettel az azonos technológiák eltérő hatékonyságát eredményező tényezőkre az egyes termelési egységeknél, ágazatoknál és nemzetközi összehasonlításban.

A kiemelten kezelt társadalmi feltételek között mindenekelőtt az emberi tényezőket elemezzük, az ember munkavégző képességét, értékrendjének változását, adaptációs és innovációs készségét, a munka szervezethez való alkalmazkodását, a foglalkoztatottsági szerkezet alakulását. Vizsgáljuk továbbá a gazdaság és a kultúra viszonyát, az elosztási viszonyok jellegét, a döntési, a tulajdon- és elosztási viszonyok változásának függvényében. Elemezzük a gazdasági és műszaki fejlődést befolyásoló döntési mechanizmusok érték- és érdek-meghatározottságát, a döntések megalapozását és előkészítését szolgáló alternatív utak képzését és kijelölését befolyásoló érdekeket és ezek ütközési pontjait.

A vizsgálatok módszertanilag támaszkodnak a gazdasági és műszaki fejlődést meghatározó indikátorok idősorainak matematikai-statisztikai elemzésére és ezek rendszerszemléletű modellezésére.

A kutatócsoport épít az elmúlt öt évben végzett kutatások eredményeire és kapcsolódik a 4. sz. „Gazdasági és műszaki fejlődésünk társadalmi feltételei” című, az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt téma kutatásához is.

A KUTATÁS TÉMAKÖREI

1. TÁRSADALMI CÉLOK, ÉRTÉKEK ÉS A GAZDASÁGI HATÉKONYSÁG, A MŰSZAKI FEJLŐDÉS KÖVETELMÉNYEI

A téma egyik fő kérdése a társadalmi és a gazdasági célok kapcsolódásainak és ellentmondásainak feltárása, a jelentősebb gazdaságfejlesztési programok célrendszerének történelmi feldolgozása az elmúlt húsz évben, és a valóság folyamataival való szembesítése, az eltérések társadalmi hátterének elemzése. Fontos feladat a gazdasági és társadalmi hatékonyság tartalmi tisztázása és a hatékonyságot tükröző indikátorok idősorának elemzése, különös tekintettel a gazdasági-műszaki fejlődés korszerű követelményeire. A vizsgálat választ keres a gazdaság megújulási képességének, a szociális biztonság hosszú távú megtartásának társadalmi, gazdasági, műszaki feltételeire és lehetőségeire, a gazdasági-műszaki fejlődés és a társadalmi-politikai értékrend kölcsönhatásaira és ellentmondásaira.

A makroszintű elemzést empirikus vizsgálatok egészítik ki, amelynek során a műszaki bázis fejlesztése és a gazdasági hatékonyság közötti összefüggéseket tárjuk fel, elsősorban az új technika befogadásának és alkalmazásának segítő és gátló tényezőire koncentrálni. Elemzést végzünk az egyes termelési egységek között meglévő műszaki-gazdasági eltérések mögött meghúzódó magatartáskülönbségek feltárására, a munkatevékenységek minősége és hatékonysága közötti eltérések és ezek társadalmi okainak bemutatására, valamint választ keresünk arra, hogy az így kialakult különbségek milyen társadalmi következményeket eredményeznek. Az empirikus vizsgálat során a vállalati esettanulmányok és nemzetközi összehasonlító elemzések keretében megnézzük az azonos technikai fejlettségű termelőberendezéssel dolgozó termelési egységek gazdasági hatékonysága közötti különbségek okait. Az empirikus kutatásban kitérünk a gazdaságirányítási rendszerben bekövetkező változásoknak a hatékonyságra gyakorolt várható hatásaira és azoknak a korlátoknak feltárására, amelyek a termelés dinamizálását, a hatékonyság emelését akadályozzák, nyomon követjük a termelési egységek magatartásában, viselkedésében az intézkedések hatására bekövetkező változásokat.

Az empirikus elemzés során elsősorban a nemzeti jövedelem termelése szempontjából jelentős szerepet betöltő úgynevezett átlagvállalat kategóriába tartozó termelési egységeket nézünk meg.

2. A TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A GAZDASÁGI-MŰSZAKI FEJLŐDÉSRE

2.1. A gazdasági-műszaki fejlődés és a tulajdonviszonyok

A szocialista tulajdonviszonyok adekvát jellemzőinek megfogalmazása még nem történt meg, az elmélet és a gyakorlat között jelentős eltérés van. Nem tisztázottak sem elméletileg, sem a gyakorlatban a tulajdonosi, a gazdálkodási és a rendelkezési funkciók kapcsolata és ellentmondásai, az ezekhez tapadó érdekvviszonyok hatása a tulajdonosi és a munkavállalói magatartásra, valamint szerepük a gazdasági-műszaki fejlődés felgyorsításában. A kutatásban megkíséreljük e kérdések tisztázását, elsősorban e kérdésben folyó társadalomtudományi viták elemző feldolgozásával. Statisztikai adatgyűjtés segítségével feltárjuk, hogy a külön-

böző tulajdonformákban hogyan alakult a különböző tevékenységek jellege és köre, milyen az összekapcsolódási formája, milyen a különböző formák esélyegyenlősége, hol bontakozott ki és bontakozhat ki valóságos verseny, hol működnek a hiány-monopóliumok és ezek mennyiben kerülhetők el. Empirikus elemzéssel megnézzük, hogy a különböző vállalkozási és tulajdonosi formákban mennyire eltérő a gazdálkodás hatékonysága és ez milyen társadalmi okokra vezethető vissza, milyen a technikai haladás és a termelői magatartás összefüggése, mennyiben jelent előbbre lépést a vagyonérdekeltségi rendszer hatékony alkalmazása, valamint a vállalati irányítás különböző formái hogyan hatnak a tulajdonosi és a termelői magatartásra.

2.2. A gazdasági-műszaki fejlődés és a munkaerő

A társadalmi újratermelési folyamat a munkaerő és a munkaképességek bővített újratermelését is jelenti. Fejlődésünk egyik döntő kérdése, hogy a munkaerő és a munkaképességek bővített újratermelése biztosítható-e, mivel az ebben mutatkozó különféle zavarok általában nehezen ismerhetők fel, sokszor csak hosszabb távon válnak érzékelhetővé. A munkaerő társadalmi újratermelése megköveteli a soktényezős, differenciált társadalompolitikai stratégia kidolgozását és megvalósítását. A tudományos-technikai haladás felgyorsulásával a munkaerővel szemben támasztott minőségi követelmények és a munkavállalói igények is megváltoznak.

A kutatás során vizsgálni kell a munkaerő-szerkezetnek a fenti tényezők hatására bekövetkező átalakulását és a munkaerő-mobilitást, a munkaerő termelékenységét, a munkakultúrát és a munkaerőkölcsöt befolyásoló tényezőket, valamint a munkaerő alkalmazkodó és megújuló képességét alakító tényezőket.

A vizsgálatban kitérünk arra, hogy a gazdasági szabályozás változása milyen hatást gyakorol a felszabaduló munkaerő alkalmazására, elsősorban az oktatásra, a szakképzésre háruló feladatok szempontjából.

Résztmaként megnézzük a vezetővé válás mechanizmusát és ennek hatását a gazdálkodás hatékonyságára.

A kutatás folyamatában összegezni kell néhány fejlett tőkés ország strukturális átalakulása, modernizációja során felgyűlt tapasztalatokat, ezek tanulságait és hasznosíthatóságukat a hazai munkaerő- és foglalkoztatottsági vizsgálatokban.

2.3. A gazdasági-műszaki fejlődés és az elosztási, jövedelmi viszonyok

Az utóbbi időszakban a tulajdonviszonyokban, a gazdasági szervezetek irányításában, a vállalkozások területén kibontakozó változások számos új jelenséget hoztak a felszínre mind az elosztásban, mind a jövedelmek termelésében, mind a társadalomban. Ezeknek a változásoknak, a belőlük fakadó gazdasági és társadalmi ellentmondásoknak az elméleti elemzése még nem történt meg. Így számos olyan kérdés, amely a társadalmi újratermelés egyenlőtlenségével függ össze, megválaszolatlan maradt. Az elosztásban megmutatkozó egyenlőtlenség és esélyegyenlőtlenség nem csupán jelenlegi gazdasági és társadalmi feszültségeink jelentős részét fejezi ki, hanem gazdasági és társadalmi újratermelésünk számos

kritikus kérdését is, így közép- és hosszú távon szorosan összefügg gazdasági esélyeinkkel.

A jövedelmek differenciálódása sem a szocialista szektorban, sem pedig általában a lakossági jövedelmek esetében nem bontakozott ki teljesítményöztönző módon, más oldalról (a nivellálódással szemben) meghatározott lakossági csoportok esetében, illetve a nem bér jellegű jövedelmek területén jelentős anyagi-jövedelmi előnyök halmozódnak fel, s hatásukra – mivel nincsenek konzisztens viszonyban a teljesítményekkel – felerősödtek a társadalmi egyenlőtlenségek. A jövedelem differenciálódás egyes lakossági rétegeknél az anyagi hátrányok halmozódását jelenti (összekapcsolódva más, például területi, életkori, munkajellemek szerinti stb., az esélyegyenlőtlenséget növelő hátrányokkal), ami a hátrányok társadalmi újratermelésének veszélyét rejti magában.

A kutatásban három kérdést kiemelten vizsgálunk: a nemzeti jövedelem elosztásából eredő egyenlőségi, egyenlőtlenségi viszonyokat a gazdálkodó egységek, ágazatok szintjén; a gazdasági hatékonyság területi-térégi és települési különbségeit; a gazdasági-műszaki fejlődés és a fogyasztói magatartást alakító tényezők kölcsönhatásait.

3. A GAZDASÁGI-MŰSZAKI FEJLŐDÉS ÉS A GAZDASÁGI DÖNTÉSI MECHANIZMUSOK

A témában elemezzük a gazdaságpolitikai döntéshozatal társadalmi motiváltságát, a gazdasági-műszaki fejlődést meghatározó döntések társadalmi feltételeinek és következményeinek beépítését vagy figyelmen kívül hagyását a közép- és hosszú távú döntések kialakításánál. E fejlesztési programok történelmi elemzése során egybevetjük a kitűzött célokat, az ezekhez rendelt erőforrásokat, eszközöket a valóság folyamataival. A kölcsönhatást vizsgáló (cross-impact) mátrix módszerrel megnézzük a gazdasági-műszaki fejlődést leíró indikátorok kölcsönkapcsolatát és ezek intenzitásának alakulását a társadalmi tényezőkkel, elsősorban az értékrenddel és érdekszintekkel, az emberi tőke minőségi állapotával és szükségleteinek alakulásával, illetve alakíthatóságával. A makroszintű vizsgálat eredményeit összevetjük a termelési egységekben végzett esettanulmányokkal, elemezve a két szinten hozott döntések és ezek megvalósulása közötti összefüggéseket, a kölcsönkapcsolatokat és a keletkező ütközések okait. E vizsgálatban kitérünk a hatékonyságot segítő döntések megvalósulásában keletkező konfliktusok forrásaira és megoldásuk lehetőségeire.

Vizsgálataink arra is kiterjednek, hogy a gazdasági érdekek érvényesítése és a szociálpolitikai tűrőképeség konfliktusának milyen megoldása bizonyul hosszú távon eredményesnek. Az elemzésben támaszkodunk a nemzetközi összehasonlítások eredményeire is, elsősorban a termelési egységek szintjén végzett vizsgálatok értékelésénél, és a vizsgálatokból levonható következtetéseknél.

A kutatás témaköreinek felelősei és résztvevői:

1. Társadalmi célok, értékek és a gazdasági hatékonyság, műszaki fejlődés követelményei

Felelős: Gidai Erzsébet

A kutatásban részt vesz: Bánfalvy Csaba, Koncz Gábor, Simon Judit, Minya Klára

2. Termelési viszonyok hatása a gazdasági-műszaki fejlődésre

2.1. A gazdasági-műszaki fejlődés és a tulajdonviszonyok

Felelős: Szpirulisz Ildikó

2.2. A gazdasági-műszaki fejlődés és a munkaerő

Felelős: Szpirulisz Ildikó

A kutatásban részt vesz: Dévai Katalin, Thoma László

2.3. A gazdasági-műszaki fejlődés és az elosztási, jövedelmi viszonyok

Felelős: Lengyel Zsuzsa

A kutatásban részt vesz: Lévai János, Poszmik Erzsébet, Szabó Gábor, Pálné Kovács Ilona

3. A gazdasági-műszaki fejlődés és a gazdasági döntési mechanizmusok

Felelős: Gidai Erzsébet

A kutatásban részt vesz: Borbély László, Gervai Pál, Lóránt Károly, Metzger Gyula, Galgóczi Béla, Macher Ákos

A kutatás szervezéséért felelős: Minya Klára

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ, HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A NYOLCVANAS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

I. kötet

EMBERI TÉNYEZŐK
TERMELÉSI VISZONYOK

293 oldal, 50,- Ft

II. kötet

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS,
KULTÚRA, IDEOLÓGIA

280 oldal, 50,- Ft

III. kötet

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS
TENDENCIÁI, VÁRHATÓ ALAKULÁSA

208 oldal, 50,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

FARKAS ZOLTÁN

A szűkebb szükségletfogalom és az érdek fogalma

Általánosan elfogadott a hazai társadalomtudományi irodalomban az az álláspont, hogy érdek és szükséglet szorosan összefügg, s az érdek fogalmát a szükséglet fogalma segítségével határozhatjuk meg. Épp ezért alapvető kérdés az érdekfogalom meghatározása szempontjából is, hogy milyen értelemben fogjuk fel a szükséglet fogalmát. A következőkben tehát először azt a – szűkebbnek nevezett – szükségletfelfogást vázoljuk fel röviden, amelyre az érdekfogalom meghatározását építjük. Az érdek fogalmával kapcsolatos felfogások általában az úgynevezett tágabb szükségletfogalmat elfogadva határozzák meg érdekfogalmukat. Így foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy milyen problémákat vet fel a tágabb szükségletfogalmon nyugvó érdekfogalom. S mivel úgy gondoljuk, hogy hatékony érdekfogalom nem definiálható a tágabb szükségletfelfogást elfogadva, kísérletet teszünk az érdekfogalom újradefiniálására, az úgynevezett szükségletfogalomból kiindulva.¹

A SZÜKSÉGLETFOGALOMRÓL ÁLTALÁBAN

Jóllehet nem vállalkozhatunk az egyes szükségletfelfogások áttekintésére², az általunk képviselt felfogás egyértelműbbé tétele végett mindenekelőtt különbséget kell tennünk az egyes szükségletfelfogások között, mégpedig egyrészt magyarázó funkcióik, másrészt terjedelmük szerint.

Magyarázó funkcióik szerint megkülönböztethetjük a fenomenológiai szükségletfogalmat és a cselekvéseméleti szükségletfogalmat. A *fenomenológiai szükségletfogalom* „fekete doboznak” tekinti a cselekvő szubjektumot³, nem kíváncsi arra a motivációs mechanizmusra, amely a szubjektum cselekvéseit vezérli. E fogalom csupán annak kifejezésére szolgál, hogy egyáltalán milyen objektumokra irányulnak cselekvések, illetve milyen tényezőkre van szüksége az adott szubjektumnak a fennmaradáshoz és a hatékony aktivitáshoz. Többnyire ilyen értelemben használják a szükségletfogalmat például a közgazdaságtudományban. A *cselekvéseméleti szükségletfogalom* ezzel szemben annak a motivációs mechanizmusnak a rekonstruálására szolgál, amely meghatározott cselekvéseket hív életre a szubjektum részéről.

Terjedelmük szerint különbséget teszünk a tágabb és a szűkebb szükségletfo-

galom között. A *tágabb szükségletfelfogás* szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, tekintet nélkül arra, hogy e pozitív funkciók milyen mechanizmus révén érvényesülnek.⁴ Így a közvetlenül elfogyasztható javakon túl szükséglet irányul a pénzre, a munkaeszközre; szükséglet irányul általában a munkára, ezen belül is szükséglet irányul a munkaeszközök előállítására, a termékek tárolására, birtoklására, megőrzésére; szükséglet irányul a politikai tevékenységre; szükséglet irányul a hatalomra, más emberekre és a velük való érintkezésre stb. E létezőket – amelyeknek sorát végtelenül szaporíthatnánk – a tágabb szükségletfelfogás tehát minden további megkülönböztető sajátosság megjelölése nélkül tekinti a szükségletek tárgyainak, csupán annak az egy kritériumnak kell eleget tenniük, hogy valamilyen pozitív funkciót kell teljesíteniük az adott szubjektum számára. A tágabb szükségletfogalom így a belső készletetés és a szükséglet szinonimája, azaz minden belső készletetés szükséglet, illetve mindenre szükséglet irányul, amire az embernek – a legtágabb értelemben – szüksége van. A *szűkebb szükségletfelfogások* ezzel szemben – explicit vagy csupán implicit formában – lehatárolják a létezők meghatározott körét, amelyeket a szükségletek tárgyainak tekintenek, s a más létezőkre irányuló igényt, törekvést stb. az előbbiekkal összefüggésben magyarázzák.

A tágabb és a szűkebb szükségletfelfogások közötti egyik alapvető különbség tehát abban van, hogy a létezők milyen körét tekintik a szükségletek objektumainak. A másik alapvető különbség viszont a szükségletek szubjektuma szempontjából van közöttük. Míg a tágabb szükségletfelfogás szerint szükségleteik nemcsak egyéneknek, hanem kisebb-nagyobb embercsoportoknak is lehetnek, addig a szűkebb szükségletfelfogás szerint szükségletekről csak az egyének vonatkozásában beszélhetünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szűkebb szükségletfogalom feltétlenül pszichológiai fogalom, illetve hogy a tágabb szükségletfogalmat nem lehet pszichológiailag értelmezni. A tágabb és a szűkebb szükségletfogalomnak ugyanúgy vannak társadalmi és pszichológiai vetületei, sőt – tudomásunk szerint – a pszichológiában is a tágabb szükségletfogalom az elfogadottabb.

Mármost a fenomenológiai szükségletfogalom céljaira egyértelműen a tágabb szükségletfogalom felel meg, s e fogalom fenomenológiai értelmű hasznosításával mi is egyetértünk. A továbbiakban vitánk azokkal a felfogásokkal van, amelyek a tágabb szükségletfogalmat cselekvéselméleti fogalomként alkalmazzák, s így ebből vezetik le a cselekvések szükségleteken kívüli motívumait. Felfogásunk szerint ugyanis a tágabb szükségletfogalom terjedelme annyira tág, hogy ebből nem vezethetők le hatékonyan azok a fogalmak, amelyek a cselekvések szükségleteken kívüli motívumaira vonatkoznak, így nem vezethető le hatékonyan az érdek fogalma sem.

A tágabb szükségletfogalomnak mint cselekvéselméleti fogalomnak a hiányosságai – felfogásunk szerint – főleg a következők:

1. A tágabb értelemben vett szükséglet minden cselekvés közvetlen motívuma, e fogalom minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat, következésképpen nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusaiiban meglévő lényeges különbségek megragadására. Nem képes különválasztani a cselekvés, illetve tevékenység motívumainak a személyiségből és az adott társadalmi viszonyokból, illetve az adott szituációból adódó tényezőit.

2. Abszolutizálja a szükségletek változékonyságát, közvetlen társadalmi meg-

határozottságát. Nem veszi figyelembe a személyiséget, amely nem közvetlenül, hanem ontogenezisében, azaz közvetve társadalmilag meghatározott.

3. Ha a tágabb szükségletfogalmat cselekvéseméleti fogalomként használjuk, az érvelés körkörössé válik, mivel e felfogás minden tevékenységhez párosít egy-egy szükségletet, s azután e szükségletből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

4. Ellentmondást látunk a tágabb szükségletfogalom és a szükségletkielégítés közvetítéses jellegéről vallott felfogás között, amely kérdésre az érdekfogalom kapcsán még visszatérünk.

A tágabb szükségletfogalom tehát – felfogásunk szerint – nem használható elég hatékonyan a cselekvések magyarázatában. E funkciót csak egy lényegesen szűkebb szükségletfogalom töltheti be elég hatékonyan, s a következőkben e fogalom felvázolására teszünk kísérletet.

A SZŰKEBB SZÜKSÉGLETFOGALOM

A szűkebb szükségletfogalmat természetesen nem kell bevezetnünk a társadalomtudományi irodalomba, hiszen találkozhatunk olyan felfogásokkal, amelyeket így is értelmezhetünk. Itt csak *Maslow* elméletét hozzuk fel erre példának, amely szerint a következő szükségleteket különböztethetjük meg: 1. fiziológiai szükségletek, 2. a biztonság szükséglete, 3. a valakihez való tartozás, a szeretet szükséglete, 4. a megbecsülés iránti szükségletek, 5. az önmegvalósítás szükséglete.⁵ E felfogás azonban tágabban is értelmezhető, mivel elméletileg nem megalapozott az, hogy miért éppen ezeket a szükségleteket különböztethetjük meg. Tudomásunk szerint más szükségletfelfogások sem dolgozták ki elméletileg azt a kritériumrendszert, amelynek alapján a szükségletek körét meghatározták. A továbbiakban egy ilyen kritériumrendszer felvázolására teszünk kísérletet. E problémában azonban csupán annyiban mélyülünk el, amennyiben az érdekfogalom későbbi meghatározása szempontjából feltétlenül szükségesnek tartjuk.

A szűkebb szükségletfogalom meghatározási kísérletében kiindulhatunk a következő definícióból, amely egyébként a homeosztatisztikus szükségletfelfogásból ered: *A szükséglet az emberi szervezet belső (fiziológiai, idegi, lelki) állapotában rendszeresen jelentkező egyensúlyzavar feloldására, illetve megelőzésére irányuló késztetés.* E rövid meghatározás önmagában még egyaránt lehetővé teszi a szükségletfogalom tágabb és szűkebb értelmezését. Bármilyen létezővel kapcsolatban felléphet ugyanis belső egyensúlyzavar, amennyiben alkalmas lenne meghatározott pozitív funkciók teljesítésére a szubjektum számára, s e pozitív funkciói valamilyen oknál fogva mégsem érvényesülnek. Belső egyensúlyzavart okozhat az emberben például, ha nincs élelme, ha nincs pénze, ha elbocsátották a munkahelyéről, ha lekéste a vonatot stb. Ezek szerint az élelemre, a pénzre, a munkára és a vonatra ugyanúgy szükséglet irányul? Meg kell tehát különböztetnünk az olyan egyensúlyzavart, amellyel kapcsolatban szűkebb értelemben is szükségletről beszélhetünk. Ezt a belső egyensúlyzavart *szükségleti feszültségnek* nevezzük.

Bár a szükségleti feszültség problémáját a pszichológia tárgykörébe utalhatjuk, itt mégis legalább valószínűsíteniünk kell annak a lehetőségét, hogy az emberi szervezet belső egyensúlyzavarainak tágabb körén belül fogalmilag lehatárolhatók azok az egyensúlyzavarok, amelyeket szükségleti feszültségeknek ne-

vezhetünk. Így hipotetikus igénnyel *szükségleti feszültségnek* nevezzük az *emberi szervezetnek* azt az *elemi egyensúlyzavarát*, amely nem vezethető vissza tudatilag közvetített – az adott időpontban is fennálló vagy várható – más *belső egyensúlyzavarra*. E meghatározással tehát nem zárjuk ki a szükségletek közötti szubsztitúciós folyamatokat, mivel ezek nem tudati közvetítések útján valósulnak meg. Az emberi szervezet egyensúlyzavarai azonban nagyrészt visszavezethetők tudatilag közvetített más *belső egyensúlyzavarokra*. A pénz hiánya miatti nyugtalanság mögött meghúzódhat például az a tudat, hogy ha nincs pénzem, esetleg éhezni kell, vagy barátaimmal nem tarthatom fenn a kapcsolatot stb. S e példában az élelem és a barátok hiánya miatti egyensúlyzavart értelmezhetjük *szükségleti feszültségnek*, de a pénz hiánya miatti nyugtalanságot már nem. Itt azonban csupán jeleztük azt a problémát, hogy az általunk képviselt szűkebb szükségletfelfogás a *szükségleti feszültség* oldaláról, tehát főleg pszichológiai oldalról is megalapozást igényel. Mi a továbbiakban nem erről az oldalról, hanem a szubjektum és környezete közötti, cselekvések révén megvalósuló kölcsönhatások felől határozzuk meg a szűkebb értelemben vett szükséglet fogalmát. E fogalmat úgy igyekszünk egyértelműbbé tenni, hogy meghatározzuk objektumait, illetve tárgyait, azaz azokat a cselekvéseket, dolgokat, állapotokat és egyéneket, amelyekre szükségletek irányulnak.

Nézzük először azt a kérdést – amely az érdekfogalom későbbi meghatározása szempontjából különösen fontos –, hogy a szűkebb szükségletfogalom szerint milyen cselekvésekre, illetve tevékenységekre irányulnak szükségletek. *Szükséglet tárgya* – felfogásunk szerint – csak olyan cselekvés lehet, amely *közvetlenül az emberi szervezeten belül realizálódó következményeivel, s újabb cselekvés közbeiktatása nélkül* alkalmas a szervezet *szükségleti feszültségének* feloldására, illetve megelőzésére, azaz az adott szükséglet kielégítésére.

A szükségletfogalom ilyen szűkebb értelmezése szerint is beszélhetünk például munkaszükségletről. De míg a tágabb felfogás szerint az embernek általában van munkaszükséglete, addig a szűkebb felfogás szerint csak annyiban jogosult munkaszükségletről beszélni, amennyiben a munkatevékenység önmagában, közvetlenül járul hozzá az emberi szervezet *belső egyensúlyának* fenntartásához.⁶ Az emberek egy részének ilyen értelemben is van munkaszükséglete, de döntő többségüknél ez a szűkebb értelemben vett munkaszükséglet nem olyan jelentős, hogy ebből megmagyarázhatnánk azt, hogy miért és hogyan dolgoznak. A munka általában csak újabb cselekvések közbeiktatása révén járul hozzá a *szükségleti feszültségek* feloldásához, illetve megelőzéséhez és nem közvetlenül. Az emberek többnyire azért dolgoznak, hogy táplálkozhassanak, ruházkodhassanak, szórakozhassanak stb. A munkatevékenységet így általában nem a munkaszükségletből, hanem a táplálkozás, a ruházkodás, az emberi kapcsolatok stb. iránti szükségletekből vezethetjük le. De az utóbbi szükségletek szempontjából a munkatevékenység már nem objektuma a szükségletnek, hanem eszköze.

Különbséget kell tehát tennünk a szükségletek kielégítését valamilyen módon szolgáló cselekvések, illetve tevékenységek között, s meg kell különböztetnünk egyrészt azokat, amelyeket a szükségletek tárgyainak, másrészt azokat, amelyeket a *szükségletkielégítés eszközeinek* nevezhetünk. Az utóbbi cselekvések nem önmagukban, hanem közvetve, újabb cselekvés illetve cselekvések közbeiktatásán keresztül szolgálják a szükségletek kielégítését. Mások cselekvéseit viszont, amennyiben azok nem a szubjektum akarata szerint alakulnak, de közvetve mégis szolgálják szükségletei kielégülését, a *szükségletkielégítés pozitív feltételei* fo-

galom alatt értelmezzük. A szükségletkielégítés negatív feltételeit – értelemszerűen – mások azon cselekvései képezik, amelyek kedvezőtlenül érintik a szubjektum szükségleteit.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen dolgokra és mennyiben irányulnak szükségletek, közelebb juthatunk, ha különbséget teszünk egyfelől a dolgok, másfelől a dolgok funkciói között. Szükségletek ugyanis lényegében véve nem magukra a dolgokra, hanem a dolgok meghatározott funkcióira irányulnak. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy egy dologra annyiban irányul szükséglet, amennyiben az adott dolog funkciói *közvetlenül* szolgálják az emberi szervezet szükségleti feszültségeinek feloldását, illetve megelőzését. S az a kitétel, hogy *közvetlenül*, itt szintén nagyon lényeges, de mikor beszélhetünk közvetlen hatásról? Egy dolog közvetlenül akkor szolgálja a szükségletek kielégítését, ha esetleg a rá irányuló cselekvésen túl nincs szükség újabb cselekvés közbeiktatására ahhoz, hogy hatását a szükségleti feszültség feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Vannak-e ilyen funkciói mondjuk a tápláléknak vagy a lakásnak? Kétségtelenül vannak, de ezek a dolgok is csak ilyen közvetlen funkcióiknál fogva szükségleti tárgyak. A táplálék például pótolja a szervezetben elhasználódott anyagokat, a lakás véd az időjárás kellemetlen hatásaitól, kényelmet nyújt stb. A tágabb szükségletfelfogás szerint azonban szükséglet irányul például a pénzre is. Ha most már e dolgot vesszük szemügyre a fenti szempontból, az derül ki, hogy a pénznek nincsenek olyan lényeges funkciói, amelyek közvetlenül alkalmasak lennének az emberi szervezet szükségleti feszültségeinek feloldására, illetve megelőzésére. A szükségletek szempontjából a pénz legfontosabb funkciója az, hogy az ember vásárolhat vele, pénzért vehet például táplálékot és lakást is. Bár az emberek egy részét maga a pénz birtoklása vagy elköltése is kielégítheti bizonyos mértékig, a pénz ilyen funkcióinál fogva még semmilyen lényeges szükségletet nem elégített ki közvetlenül. A példánál maradva, a táplálék elfogyasztására, a lakás használatára van szükség ahhoz, hogy hatását a szükségleti feszültségek feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Azokat a dolgokat, amelyek funkcióik révén nem közvetlenül, hanem *közvetve* szolgálják a szükségleti feszültségek feloldását, illetve megelőzését, a szükségletkielégítés eszközei és a szükségletkielégítés pozitív feltételei fogalmak alatt értelmezzük. A szükségletkielégítés eszközeinek azok a dolgok tekinthetők, amelyeknek a – szükségleteket közvetve szolgáló – funkciót a szubjektum képes szabályozni (ilyen például a szubjektum birtokában levő pénz vagy munkaeszköz stb.). A szükségletkielégítés pozitív feltételei fogalom alá azok a dolgok sorolhatók, amelyek funkcióiknál fogva bár közvetve elősegítik a szükségletek kielégítését, de a szubjektum nem képes e funkciók szabályozására. Persze a konkrét dolgok meghatározott szükségletek szempontjából lehetnek a szükségletek tárgyai, más szükségletek szempontjából a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A lakás például a viszonylag állandó hőmérsékletre irányuló szükséglet szempontjából a szükséglet objektuma, a szórakozásra, a zavartalan családi életre irányuló szükséglet szempontjából a szükségletkielégítés eszköze.

Ha az egyén belső állapotai – mint például egészség, műveltség stb. – önmagukban, cselekvésein keresztül realizálódó funkcióiktól függetlenül képviselik a szervezet belső egyensúlyát, annyiban ezek a belső állapotok a szükségletek tárgyai.

Amennyiben viszont az egyén belső állapotai cselekvésein keresztül szolgálják

szükségleteinek kielégítését, annyiban ezek a belső állapotok a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Eszközei annyiban, amennyiben az adott belső állapotok cselekvéseken keresztül történő funkcionálása a szubjektum szabályozása alatt áll. Ilyen például az a szaktudás, amelyet az egyén munkájában felhasznál, ellentétben például éppen adott egészségi állapotával, amely akaratától lényegében függetlenül segíti vagy gátolja cselekvéseiben. Hasonló a helyzet a külső társadalmi állapotokkal is. Ha az egyén által észlelt külső társadalmi állapotok önmagukban, cselekvésein keresztül realizálódó funkcióiktól függetlenül szolgálják szervezetének belső egyensúlyát, annyiban ezek a társadalmi állapotok a szükségletek objektumai. Szükséglet tárgya például a társadalmi igazságosság, ha az egyénben éppúgy belső feszültséget okoz az igazságtalanság, ha számára ismeretlen embereket érint, s negatív hatásaitól ő maga védve van, mintha őt magát érintette volna. Ezzel szemben ha a társadalmi igazságosságot valaki azért igényli, mert ettől önmaga számára kedvezőbb cselekvési lehetőségeket remél (például jobb anyagi elismerés révén stb.), ez a társadalmi állapot szükségletei kielégítésének eszköze vagy feltétele.

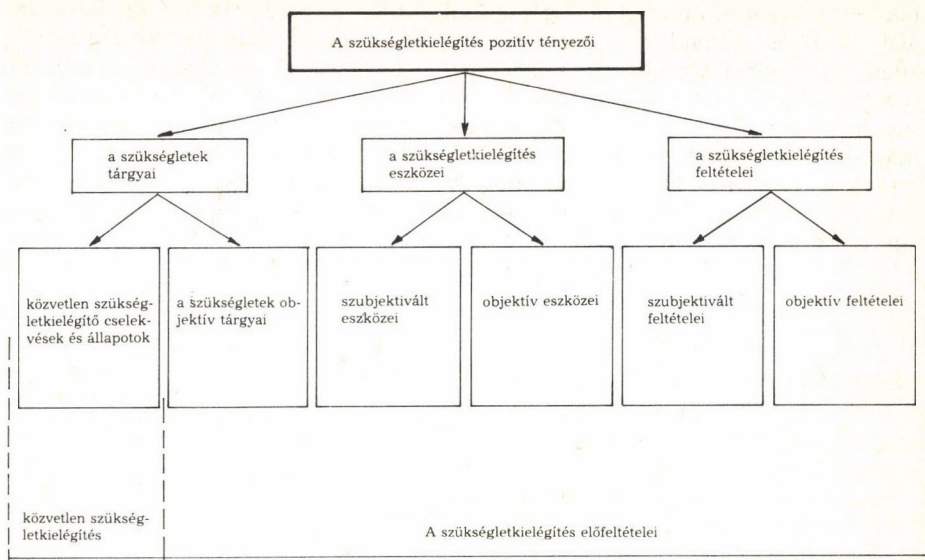
Hátravan még az a kérdés, hogy más egyénekre milyen értelemben irányulnak szükségletek, e kérdés tárgyalásától azonban – a terjedelmi korlátok miatt – itt eltekintünk.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy egy cselekvésre, dologra, állapotra, egyénre annyiban irányul szükséglet, amennyiben ezek funkciói közvetlenül szolgálják az emberi szervezet szükségleti feszültségeinek feloldását, illetve megelőzését. Ha egy cselekvés, dolog, állapot vagy egyén olyan funkciójánál fogva szükséglet tárgya, amely funkció nem specifikusan rá jellemző, hanem e létezők meghatározott osztályára, akkor a szükséglet tárgyát tulajdonképpen nem az adott konkrét létező képezi, hanem e létezők meghatározott osztálya. Megkülönböztethetjük tehát a *szükségletek általános tárgyait*, amelyeken meghatározott funkciókat kell értenünk, és *konkrét tárgyait*, tehát azokat a létezőket, amelyek többé-kevésbé alkalmasak az adott funkciók teljesítésére. Azokat a létezőket, amelyek funkcióik révén nem közvetlenül, hanem közvetve szolgálják a szükségleti feszültségek feloldását, illetve megelőzését, a szükségletkielégítés eszközei vagy pozitív feltételei fogalom alatt értelmezhetjük. A *szükségletkielégítés eszközeinek* azokat a létezőket nevezzük, amelyeknek a – szubjektum szükségleteit közvetve szolgáló – funkciói a szubjektum szabályozása alatt állnak. A *szükségletkielégítés pozitív feltételeinek* hasonló funkcióit a szubjektum nem képes szabályozni. A szükségletkielégítés feltételei épp ezért lehetnek negatívak is.

A szükségletkielégítés pozitív tényezőinek sémája az 1. ábrán látható, ahol a szükségletek tárgyain, illetve a szükségletkielégítés eszközein és pozitív feltételein belül még további különbségeket tettünk aszerint, hogy szubjektívált vagy a szubjektumon kívüli tényezőkről van szó. *Szubjektívált* tényezőknél a szubjektum belső (fiziológiai, idegi és lelki) állapotait és cselekvéseit értjük. A szubjektumon kívüli, illetve *objektív* tényezők alatt értelmezzük a dolgokat, külső állapotokat, más egyéneket és cselekvéseiket.

Miután így összetevőire bontottuk a szükségletkielégítést, most más csoportosításban újabb átfogóbb fogalmakká egyesítjük e tényezőket. Mégpedig megkülönböztetjük egyfelől magát a *közvetlen szükségletkielégítést*, ezen belül is a közvetlen szükségletkielégítő cselekvéseket és a közvetlen szükségletkielégítő – emberi szervezeten belüli – állapotokat. Másfelől e tényezőktől fogalmilag elhatároljuk a *szükségletkielégítés előfeltételeinek* nevezett tényezőket. A szükségletkielé-

1. ábra.
A szükségletkielégítés pozitív tényezői



gítás ugyanis végül a szubjektum valamilyen cselekvésében és/vagy belső állapotában realizálódik. E cselekvés és belső állapot realizálódása azonban meghatározott szubjektívált és objektív előfeltételek függvénye. Így meghatározott előfeltételek nélkül nem beszélhetnénk az adott minőségű közvetlen szükségletkielégítésről. A *szükségletkielégítés előfeltételei* lehetnek a szükségletek tárgyai, de már csak a szubjektumon kívüli, illetve objektív tárgyakat ide értve, lehetnek továbbá a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei. Mind a szükségletkielégítés eszközei, mind pozitív feltételei lehetnek szubjektíváltak és objektívek. A szükségletkielégítés negatív feltételei nem sorolhatók az előfeltételek fogalma alá, így e tényezőktől a sémában eltekintettünk.

A tágabb szükségletfelfogás szerint szükséglet és szükség szinonim kifejezések, tulajdonképpen ugyanazt a fogalmat fedik. Az itt képviselt szűkebb szükségletfelfogás álláspontjáról nézve azt mondhatjuk, hogy a szükségletkielégítés valamennyi pozitív tényezőjére szükség van egy adott szükséglet adott módon és adott színvonalon történő kielégítéséhez, szükségletek e tényezők közül azonban csak a szükségletek tárgyaira irányulnak. Különbséget kell tehát tennünk a *szükséglet* és a *szükség* fogalma között, s az előbbi fogalom jóval szűkebb mint az utóbbi. A szükségletfogalom tág értelmezésével van összefüggésben az is, hogy az igényt általában tudatosult szükségletként értelmezik. Felfogásunk szerint az igény a szükségletkielégítés pozitív tényezőinek tudati tükröződése, s igények nem csupán e szükségletek tárgyaira, hanem eszközeire és pozitív feltételeire is irányulhatnak.

A tágabb felfogásban a szükségletek közvetlenül is társadalmi tényezők által meghatározottak. A szükségletek társadalmi jellegén vagy társadalmi természetén e felfogás közvetlen társadalmi meghatározottságot ért. A szűkebb értelem-

ben vett szükségletek hordozója a személyiség. Így a szükségletek az életút során alakulnak, éppúgy, ahogy maga a személyiség is az életút során formálódik. A szükségletek társadalmi meghatározottsága tehát – ebben a felfogásban – *történeti* társadalmi meghatározottságot jelent. A szükségletek egy adott időpontban az éppen adott társadalmi viszonyoktól függetlenek, a korábbi társadalmi viszonyok termékei, amennyiben a korábbi viszonyok lenyomatait őrzi a személyiség. E felfogásban nem a szükségletek azok, amelyek a körülményektől függően esetleg pillanatról pillanatra változnak. Egy-egy egyén szükségletei és szükségleteinek *általános tárgyai* viszonylag állandóak, csak lassan változnak a szocializáció folyamán. A szükségletek konkrét tárgyai, s még inkább a szükségletkielégítés eszközei és feltételei azok, amelyek a körülményektől, az adott társadalmi viszonyoktól függően változnak. A társadalmi meghatározottság ilyen értelmezésével kerülhetjük el a szükségletfogalom – s vele együtt jórészt a személyiség fogalmának – teljes relativizálását. Nem a szükséglet, hanem a szükségletkielégítés folyamatának közvetlen társadalmi meghatározottságát kell fogalmilag megragadnunk.

A TÁGABB SZÜKSÉGLETFELFOGÁS ÉS AZ ÉRDEK

Úgy gondoljuk, hogy a tágabb szükségletfogalomból kiindulva nem lehet egy hatékonyan használható érdekfogalmat meghatározni, mivel e fogalom terjedelme nem hagy helyet egy adekvát érdekfogalomnak, s a két fogalom így elméletileg tisztázatlanul egymásba csúszik. Ez olyan formában is megnyilvánul, hogy egyes szükségletmeghatározásokat az érdekfogalom meghatározásának is éppúgy el lehetne fogadni.

Nézzünk ehhez egy példát. A következő szükségletmeghatározásban a szükséglet kifejezés helyére mindenütt az érdek kifejezést tettük, mintha tehát az érdek meghatározásáról lenne szó. „Az (érdekek) megragadásának nehézsége jórészt abból fakad, hogy egyszerre objektívek és szubjektívek, azaz igen összetett társadalmi viszonyról van szó.” Később: „Az (érdekek) társadalmi természetűek, és a történelmi folyamatban egyre inkább társadalmiasulnak: nem az ember belső természetéből fakadnak, hanem a termelőerők és a társadalmi termelési viszonyok külső feltétel-, illetve követelményrendszerének interiorizálásából.” S végül mintegy összefoglalásképpen: „Az (érdekek) fogalmához a szubjektív mozzanat, a tudatosulás is hozzátartozik, nem pusztá visszatükröződésként, hanem az ember és a tárgyi világ kapcsolatának döntő feltételeként. Éppen a szubjektív mozzanat, a tudatosulás dinamizálja az (érdekeket), követeli meg (megvalósulásukat).” „Az (érdek) alapja tehát a társadalmi lét, az objektív külvilág, de ugyanakkor nem létezhet emberen kívül, ember felett. Társadalmi viszonyok eredője, s egyben maga is motorikus elem a történelmi-társadalmi mozgásban. Gazdaság és társadalom egységes szemlélete, a történeti megközelítés, az objektív és szubjektív mozzanat dialektikája együttesen teszi lehetővé az (érdekek) lényegének megragadását.”

A fent kivonatoltan idézett szöveg, eredeti formájában, elfogadható meghatározást adta a tágabb szükségletfogalomnak, s e fogalmat mint fenomenológiai és nem cselekvéseméleti fogalmat mi is elfogadjuk. Az érdekfogalom leggyakoribb értelmezése szempontjából nézve azonban az érdekfogalom meghatározásának is éppúgy elfogadhatnánk. *A következőket képviselt tágabb szükségletfogalom*

ugyanis elengedhetetlenül magába olvasztja az érdek fogalmát. A fenti példa is alátámasztja tehát azt a véleményünket, hogy *a tágabb szükségletfogalom mellett nincs szükség az érdekfogalomra.* Érdek és szükséglet kifejezések ilyen értelemben legtöbbször nyugodtan felcserélhetők lennének, csupán valamiféle implicit tudás az, amely – e fogalmak explicit jelentése ellenére – megsúgja, hogy mikor kell szükségletről és mikor kell érdekről beszélni.

Az egyes érdekfelfogások azonban általában a tágabb szükségletfogalomhoz képest jelölik ki az érdekfogalom megkülönböztető sajátosságát. Az elméletileg is kidolgozott hazai érdekfelfogásokban három jellemző állásponttal találkozhatunk. Egyes szerzők szerint az érdek tudatosult szükséglet. Ez a felfogás áll a legtávolabb saját felfogásunktól, mivel úgy gondoljuk, hogy egy parttalan szükségletfogalom tudati vetületére épülő érdekfogalom is csak parttalan lehet, amely így nem képes kifejezni a cselekvések motivációs mechanizmusaiiban meglevő lényeges különbségeket. Egy másik jellemző felfogás szerint az érdek konfliktusos szükségletkielégítési törekvés, amely felfogásra azonban majd később, az érdekazonosság és az érdekellentét fogalmát elemezve térünk vissza. Itt *Lick József* felfogására térünk ki röviden, amelyre az érdekfogalom meghatározásában nagymértékben támaszkodni fogunk, annak ellenére, hogy másban látjuk az érdek megkülönböztető sajátosságát, mint az említett szerző.

Lick József is a tágabb szükségletfogalomból indul ki, s felfogása szerint szükséglet és érdek kölcsönösen egymásba olvadnak: „... nemcsak az érdek képezi a szükséglet mozzanatát, hanem a szükséglet is mozzanata az érdeknek. Az érdek nem azonos a felismert szükséglettel, hanem a mindenkori szükséglet realitását és legfőbb tartalmát fejezi ki.”⁸ Az érdekfogalom megkülönböztető sajátosságának emellett azt tekinti, hogy az érdek nem pusztán az önmagában vett szükségletet, hanem főleg a szükségletkielégítés mozzanatát foglalja magában. Mint írja: „A szükségletek mozgásának három lényegi eleme közül a középső, a kielégítésük társadalmi folyamata tehát különleges, relatíve önálló szerepet tölt be: az érdekét. Ez a cselekvési módok, emberi viszonyrendszerek, eszközök és feltételek összessége, természetesen a tárgyi, technikai vonatkozásaik nélkül.”⁹ E sajátosság kiemelését főleg a következő két körülménnyel indokolja.

Az egyik az, hogy nem az önmagában vett szükséglet, hanem kielégítésének konkrét lehetőségei készítetnek cselekvésre. Ez azonban – felfogásunk szerint – még nem teszi szükségessé az érdekfogalom használatát, mivel a szükségletek motiváló szerepét másként el sem tudnánk képzelni mint úgy, hogy a cselekvést a külső körülmények is befolyásolják. A másik körülmény, amit Lick József kiemel az, hogy a szükséglet és kielégítése között nincs közvetlen kapcsolat, a szükségletkielégítés mindig közvetítéssel. E tétel viszont ellentmond a tágabb szükségletfelfogásnak, amely szerint mindenre szükséglet irányul, amire az embernek szüksége van. Így például ha az ember dolgozik, a munkára irányuló szükséglete és e tevékenység között közvetlen a kapcsolat, ha politizál, a politizálásra irányuló szükséglete és a politizálás között szintén közvetlen a kapcsolat, attól függetlenül, hogy e tevékenységek más szükségleteket valóban közvetítéseken keresztül elégítenek ki. *A tágabb szükségletfelfogást elfogadva mindig közvetlen egy tevékenység és az annak megfelelő szükséglet közötti kapcsolat.* Ha tehát azt állítjuk, hogy egy szükséglet és egy tevékenység között közvetített a kapcsolat, nem ismerjük el, hogy magára az adott tevékenységre is szükséglet irányul, s így implicite a szűkebb szükségletfelfogás álláspontjára helyezkedünk.

A szűkebb szükségletfelfogást elfogadva azonban nem mondhatjuk azt sem,

hogy a szükségletkielégítés mindig közvetíteses, és azt sem, hogy a szükséglet és kielégítése között mindig közvetlen a kapcsolat. Az, hogy egy cselekvés és e cselekvést motiváló szükséglet között közvetlen vagy közvetett-e a kapcsolat – felfogásunk szerint – mindig empirikusan eldöntendő kérdés. *A szükségletek elméletileg éppúgy lehetnek közvetlen mint közvetett motivumai a cselekvéseknek.* A cselekvések funkciói oldaláról megfogalmazva ugyanezt: a cselekvések közvetlenül és közvetítéseken keresztül is szolgálhatják a – szűkebb értelemben vett – szükségletek kielégítését. *Egy cselekvés annyiban közvetlen szükségletmotivált, amennyiben az adott cselekvés objektuma az azt motiváló szükségletnek.* S egy cselekvés akkor objektuma a szükségletnek, ha közvetlenül az emberi szervezeten belül realizálódó következményeiből adódóan, s újabb cselekvés illetve cselekvések közbeiktatása nélkül szolgálja a szükségleti feszültség feloldását, illetve megelőzését, azaz az adott szükséglet kielégítését. *A szükségletkielégítés eszközeinek tekinthető cselekvések viszont közvetve szükségletmotiváltak,* s szintén közvetve, újabb cselekvések közbeiktatásán keresztül szolgálják a szükségletek kielégítését. E cselekvéseket fogjuk később érdekmotivált cselekvéseknek nevezni.

Lick József általában, társadalomfilozófiai szinten beszél a szükségletkielégítés *közvetíteses* jellegéről, s az elemzésnek ezen a szintjén jogosult az elvonatkoztatás az általunk közvetlen szükségletmotiváltnak nevezett cselekvésektől. Marx a makrotársadalmi újratermelési folyamat elemzésében szintén elvonatkoztatott e cselekvésektől.¹⁰ Látnunk kell azonban, hogy itt elvonatkoztatásról, s nem a szükségletkielégítés általános sajátosságáról van szó. S ugyanez az elvonatkoztatás egy általános szociológiai elméletben – amennyiben az nem azonos a társadalomfilozófiával – lényegi összefüggésektől való elvonatkoztatást jelentene. Már csak azért is, mert – felfogásunk szerint – *motivációs szempontból az úgynevezett közvetlen szükségletmotivált cselekvések állnak a cselekvések rendszerének középpontjában.*

Papp Zsolt viszont már olyan értelemben beszél a szükségletkielégítés közvetítettségéről, hogy eközben feltételezi a közvetlen szükségletkielégítést. Így ír: „... az ember kénytelen és képes tevékenységét anticipált szükségletek – eszmei célképzetek – zsinórmértéke szerint irányítani. Azaz a rendelkezésre álló tárgyakkal olyan módon manipulálni, hogy azok nem egy aktuális szükségletet, hanem a jövőbeni szükségletet, pontosabban: a szükséglet jövőbeli kielégítését készítik elő.”¹¹ E vonatkozásban mi is hasonlóan gondolkodunk, amikor megkülönböztetjük a közvetlen szükségletkielégítő, illetve közvetlen szükségletmotivált cselekvéseket az érdekmotivált cselekvéseknek nevezett cselekvésektől.

AZ ÉRDEKFOGALOM MEGHATÁROZÁSA

A következőkben kísérletet teszünk az érdekfogalom definiálására, mégpedig a szűkebb szükségletfogalomból kiindulva. Az érdekfogalom meghatározását azonban nem közvetlenül a szükséglet, hanem a *szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei* fogalomra építjük. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva ugyanis azt a fogalmat, amelyet a tágabb szükségletfelfogás differenciálatlanul a szükségletek objektumainak, illetve tárgyainak nevez – e kifejezések szinonimájaként használva az eszköz, feltétel kifejezéseket is –, mi a szükségletkielégítés pozitív tényezőinek neveztük. E tényezőkön belül fogalmilag elhatároltuk a közvetlen

szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit. A szükségletkielégítés előfeltételei lehetnek pusztán természeti vagy technikai jellegűek is, döntően és lényegében véve azonban *társadalmi előfeltételek*; ezen az értjük, hogy közvetlenül is az emberek közötti társadalmi viszonyok által meghatározott cselekvések eredményeként állhatnak a közvetlen szükségletkielégítés szolgáltatában. E cselekvések éppúgy lehetnek a szubjektum, mint más egyének vagy csoportok cselekvései. Definíciószerűen tehát a következőképpen határozzuk meg az érdeke fogalmát. *Az érdekek azoknak a cselekvési lehetőségeknek – részint egymásra épülő, részint alternatív – hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára teremthetik vagy őrizhetik meg a társadalmi előfeltételeket, s amelyek várható cselekvési egyenlege – e cselekvési lehetőségek morális vonatkozásait figyelmen kívül hagyva – pozitív.* A következőkben az e definícióban szereplő ismérveket tárgyaljuk részletesebben.

Az érdeket tehát úgy fogjuk fel, mint *cselekvési lehetőségek hálózatát*, azaz a *konkrét érdekek elemeit csupán meghatározott cselekvési lehetőségek képezik.*¹² Miért célszerű ilyen értelemben felfogni az érdeket? Ennek egyik érveként azt emeljük ki, hogy egy ilyen érdekefelfogás jó fogódzókát kínál az érdekek operacionális vizsgálása, a konkrét érdekek tartalmának felderítése számára. Ez az érdekefogalom empirikusan is vizsgálható kapcsolatot teremt az objektív társadalmi viszonyok és a cselekvések szubjektív motívumai között. Az adott társadalmi viszonyok elemzéséből bonthatjuk ki ugyanis azt, hogy 1. milyen társadalmi előfeltételei vannak a szükségletek közvetlen kielégítésének, 2. melyek azok a cselekvési lehetőségek, amelyek ezen előfeltételek megteremtéséhez vezethetnek. Ezt az eljárást kell követnie a társadalomkutatónak is, ha a konkrét érdekek tartalmát vizsgálja, de – esetleg teljesen implicit formában – magának a cselekvőnek is. A szubjektum tudatától független objektív cselekvési lehetőség az, amely – tükröződve a szubjektum tudatában – a cselekvés belső motívumává válhat.

A fenti funkció ellátására egy olyan érdekefogalom kevésbé alkalmas, amely magába olvasztja a társadalmi cselekvéseket meghatározó objektív társadalmi viszonyok egészét éppúgy, mint magukat a megvalósult cselekvéseket. Ahhoz, hogy az érdekefogalom e funkcióját jól be tudja tölteni, fogalmilag el kell határolnunk egyfelől a társadalmi viszonyok fogalmától, másfelől a szubjektív motívumoktól és a megvalósult cselekvésektől. Ez az elhatárolás tehát abban jut kifejezésre, hogy a magunk részéről az érdeket csupán meghatározott objektív cselekvési lehetőségek hálózataként fogjuk fel.

A másik ok, amit itt érveként kiemelünk az, hogy egy ilyen érdekefogalom fényben világosabbá válhat: a szükségletkielégítés előfeltételei mennyiben és milyen értelemben társadalmi jellegű előfeltételek. Ha ugyanis valami a szükségletkielégítés társadalmi előfeltétele, az erre irányuló szükség mindig megfogalmazható cselekvési lehetőségként, részben a szubjektum, részben mások cselekvési lehetőségeiként. Fordítva azonban már nem igaz: a szükségletkielégítésnek nem minden előfeltétele társadalmi előfeltétel, ami megfogalmazható cselekvési lehetőségként. A másik kritériuma annak, hogy egy előfeltételt társadalmi előfeltételnek tekintünk, s így vele kapcsolatban érdekről beszélhessünk, az, hogy az a potenciális cselekvés, amelynek a lehetőségéről szó van, közvetlenül is az emberek közötti társadalmi viszonyok által meghatározott cselekvés legyen. Azokat a cselekvési lehetőségeket tehát, amelyek nem társadalmi, hanem pusztán technikai jellegű előfeltételeket teremthetnek a közvetlen szükségletkielégítő cselekvések és állapotok számára, nem tekintjük a szociológiai érdekefogalom elemeinek.

Ha az érdeket olyan cselekvési lehetőségek hálózataként fogjuk fel, amelyek a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtéséhez vezethetnek, ez azt is jelenti, hogy *a szubjektum oldaláról csupán azokat a cselekvési lehetőségeket tekintjük az érdekfogalom alkotóelemeinek, amelyek a szükségletkielégítésben eszközjellegű cselekvésekre vonatkoznak* (most mások cselekvési lehetőségeiről nem beszélve). A közvetlen szükségletkielégítő cselekvési lehetőségek tehát nem részei az érdekfogalomnak, mivel az érdek funkciója – a cselekvések motiválásán keresztül – épp e cselekvések előfeltételeinek a megteremtése. Most már a megvalósult cselekvéseket nézve megkülönböztetjük tehát az *érdekmotivált és a közvetlen szükségletmotivált cselekvéseket*, ahogy erre már korábban is utaltunk. A közvetlen szükségletmotivált cselekvéseket a szükségletek objektumainak tekinthetjük, az érdekmotivált cselekvések viszont e cselekvések számára teremtik meg a társadalmi előfeltételeket. Más érdekfelfogások nem tesznek különbséget e típusok között. E felfogások szerint tehát az általunk közvetlen szükségletmotivált cselekvéseknek nevezett cselekvések is az érdekből magyarázhatók. Ha viszont az érdeket ilyen értelemben határozzuk meg, egymástól lényegesen eltérő motivációs mechanizmusokat mosunk össze, s így egy kevésbé hatékony érdekfogalomhoz jutunk. Azzal, hogy csupán a közvetlen szükségletkielégítés *társadalmi* előfeltételeivel kapcsolatban beszélünk érdekről, az érdekmotivált cselekvéseket elhatároljuk a szükségletkielégítés eszközeinek tekinthető (instrumentális) cselekvések szélesebb körén belül is. (A pszichológia számára javasolt érdekfogalomban viszont nem tennénk különbséget a cselekvési lehetőségek között aszerint, hogy társadalmi vagy csupán technikai előfeltételeket teremthetnek a közvetlen szükségletkielégítés számára.)

Az eddigiek alapján a konkrét érdekek megnevezését, megadását két formában tudjuk elképzelni. Az egyik megadási lehetőség az, hogy megjelöljük azt a szükségletet, illetve közvetlen szükségletkielégítő cselekvést vagy állapotot, amelynek társadalmi előfeltételeit megteremteni vagy megőrizni hivatott (táplálkozáshoz fűződő érdek stb.). A másik lehetőség, hogy megjelöljük azt a társadalmi előfeltételt, amelynek megteremtését, illetve megőrzését szolgálhatja az adott érdek. Ez utóbbi esetben tehát a megjelölt társadalmi előfeltétel implicite foglalja magában azoknak a szükségleteknek a körét, amelyek közvetlen kielégítését az adott érdek szolgálni hivatott (keresethez kötődő érdek stb.). A megnevezés vagy megadás természetesen nem jelenti azt, hogy ezzel meghatároztuk az adott érdek tartalmát. A társadalmi viszonyok mélyreható elemzésére van szükség ahhoz, hogy feltérképezzük azoknak az objektív cselekvési lehetőségeknek a hálózatát, amelyek az érdekek konkrét tartalmát képezik.

Továbbmenve az érdekfogalom ismérvei közt, *csak azok a cselekvési lehetőségek alkotják az érdek tartalmát, amelyek várható cselekvési egyenlege – e cselekvési lehetőségek morális vonatkozásait figyelmen kívül hagyva – pozitív*. E kitétel felveti a társadalmi cselekvések átfogóbb tipizálásának problémáját, amely kérdést azonban e tanulmány keretében nincs lehetőségünk tárgyalni.¹³ Az előbbi megfogalmazás arra utal, hogy az érdekfogalomban egyaránt mérlegre kerülnek az érdeket alkotó cselekvési lehetőségek várható hozamai és befektetési, illetve ráfordításai. S e tényezők mérlegének, azaz a cselekvések egyenlegnek pozitívnak kell lennie ahhoz, hogy érdekről beszélhessünk. A várható cselekvési egyenleg meghatározásában azonban nem vesszük figyelembe azokat az értékjellegű szükségleteket, amelyek morális megfontolásokból kiindulva gátolnák a cselekvési lehetőségek megvalósítását. Azzal az ismervvel, hogy a várható cse-

lekvési egyenlegnek pozitívnak kell lennie, az *érdek* fogalmát főleg a *kényszer* fogalmától határoljuk el. Az érdekfogalom szokásos értelmezése, amely érdek és kényszer között nem tesz különbséget, legalább *Max Weber*ig visszanyúlhat, aki szerint: „Minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik az engedelmeskedni akarásnak egy bizonyos minimuma, tehát az engedelmességhez fűződő (külső vagy belső) érdek.”¹⁴

Megítélésünk szerint viszont az érdek fogalmának olyan értelmezése, amely a kényszerítésnek való engedelmességet is az érdekből magyarázza, egymástól lényegesen eltérő motivációs mechanizmusokat mos össze, következésképpen úgyszintén kevésbé hatékony érdekfogalomhoz vezet.

Az érdekfogalom definíciójában feltételes módban fogalmaztunk. Ez arra utal, hogy nem csupán azokat a cselekvési lehetőségeket tekintjük az érdekfogalom elemeinek, amelyek reális létezése már nyilvánvalóvá vált azáltal, hogy realizálódtak, vagy amelyek, bár még nem realizálódtak, de a szubjektum akarától függően realizálhatók. Felfogásunk szerint az érdek fogalma magában foglalja mind a konkrét, illetve aktuális, mind a potenciális cselekvési lehetőségeket. Az *érdek tartalma tehát független attól, hogy az érdekhordozó egyén vagy csoport képes-e az adott cselekvési lehetőségek realizálására.*

Az érdekfogalom igen gyakori értelmezése szerint az érdek csak az, amely már megnyilvánult a cselekvésben. E felfogást *pozitivistikus érdekfelfogásnak* is nevezhetnénk, amely azonban explicit formában nincs kifejtve. E felfogás szerint tehát az emberek érdeke az, amit cselekszenek. Ha a megfigyelhető cselekedetekre való törekvésen túl más tartalmakat is tulajdonítunk az emberek érdekeinek, ez nem más – mondják –, mint saját értékeink és szükségleteink kivetítése a vizsgált egyénekre és csoportokra. Szerintünk is jelentős módszertani probléma, hogy a vizsgált egyének és csoportok potenciális cselekvési lehetőségei hogyan tárhatók fel. S reális az a veszély is, hogy saját törekvéseinket vetítjük ki a vizsgált egyénekre vagy csoportokra. Ezek a problémák azonban elvileg megoldhatók, s nem adhatnak okot egy olyan érdekfogalom elfogadásához, amely csupán megkettőzi a megfigyelhető emberi cselekvéseket, de e cselekvések mögötti motivációs mechanizmusokról semmit sem mond.

A pozitivistikus érdekfelfogással rokon az a felfogás, amely az érdeket, bár valamilyen sajátos értelemben, de tevékenységként határozza meg, mert hiszen ha az érdek valamilyen sajátos tevékenység, csak a tevékenységben létezhet. Ezzel szemben más szerzők úgy vélekednek, hogy az érdeknek lehetnek olyan összetevői is, amelyeket az adott egyén vagy csoport nem képes realizálni.¹⁵ Magunk is ez utóbbi felfogáshoz csatlakozunk tehát, amikor az érdeket olyan cselekvési lehetőségek hálózataként értelmezzük, amelyek objektívek olyan értelemben, hogy az adott társadalmi viszonyokból bonthatók ki, de amelyek a szubjektum adott érdekérvényesítési pozíciójából nem feltétlenül realizálhatók.

Joggal vetődik fel azonban a fentiekkel kapcsolatban az a kérdés, hogy mi indokolhatja azt, hogy az érdek fogalmát kiterjesszük azokra a cselekvési lehetőségekre is, amelyek tulajdonképpen nem motiválják a cselekvést. Ezzel kapcsolatban először emlékeztetni szeretnénk arra, hogy az érdek fogalmát a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeihez kötjük. Az viszont kétségtelen tény, hogy a *szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei az egyes egyéneknek és csoportoknak igen különböző mértékben állnak a rendelkezésére.* Olyan érdekfogalomra van tehát szükség, amelynek segítségével kifejezhetjük, illetve megmagyarázhatjuk az e téren meglevő jelentős társadalmi egyenlőtlenségeket. Az úgynevezett

pozitivistikus érdekfelfogás ezeket az egyenlőtlenségeket elfedi. E felfogás szerint például az, aki 2000 forintot keres, putriban él és kerékpáron közlekedik, ugyanúgy érvényesíti az érdekeit, mint aki 20 000 forintot keres, villában él és személygépkocsival jár, mert hiszen az előbbinek az az érdeke, az utóbbinak meg emez. Ilyen értelemben a két társadalmi állapot közt nincs egyenlőtlenségi viszony. A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeiben meglevő jelentős egyenlőtlenségeket tehát úgy magyarázhatjuk meg, mégpedig az érdekérvényesítés mértékének fogalma segítségével, ha az érdeket attól függetlenül határozzuk meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen *érdekérvényesítési pozícióban* van, s ebből adódóan milyen mértékű pozicionális érdekerővel rendelkezik.¹⁶ *Az érdekérvényesítés mértékének fogalma így azt fejezi ki, hogy az adott egyénnek vagy csoportnak mennyiben állnak rendelkezésére a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei.*

A másik ok – ami miatt az érdek fogalmába beleértjük a potenciális cselekvési lehetőségeket is – azzal függ össze, hogy gyakran nemcsak a cselekvés, hanem egy meghatározott cselekvéssel szembeni passzivitás is magyarázatra szorul. Például miért nem túlórázik egy-egy üzemben a munkások nagyobb része, ugyanakkor, amikor egy részük igen jelentős többletjövedelemhez jut a túlórák révén stb. Az ilyen értelemben vett passzivitás magyarázatában mindenképpen célszerű különválasztani két kérdést: 1. azért nem tapasztalható az adott cselekvés, mert e cselekvésnek a szóban levő egyén vagy csoport szükségleteire vonatkozóan nem lenne pozitív funkciója; 2. az adott cselekvésnek lenne ilyen funkciója, de a szubjektum nem képes e cselekvés realizálására. Ugyanakkor reális cselekvési lehetőségről van szó, amit például az is mutathat, hogy ugyanazon társadalmi viszonyok között mások megvalósítják az adott cselekvést. Mármint az első esetet a pozitivistikus érdekfelfogás álláspontjáról is lehet ugyanúgy értelmezni, mint az itt képviselt felfogás álláspontjáról, tudniillik, hogy a szubjektumnak nem áll érdekében az adott cselekvési lehetőség, illetve cselekvés. De a pozitivistikus érdekfelfogásnak a második esetre nézve is ez a magyarázata, illetve egyszerűen különbséget sem tud tenni e két eset között, homályban hagyva az érdekérvényesítés konkrét lehetőségeiben az egyének és csoportok között meglevő társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az érdek fogalma felöleli egyfelől az érdekhordozó szubjektum meghatározott cselekvési lehetőségeit, másfelől más egyének és csoportok azon reális cselekvési lehetőségeit, amelyek az érdekhordozó egyén vagy csoport szükségleteinek közvetlen kielégítéséhez társadalmi előfeltételeket nyújthatnak. Ez az ismerv is szorulhat némi magyarázatra. Rózsahegy Edit csak mások tevékenységével kapcsolatban beszél érdekről.¹⁷ *Lick József* viszont azt hangsúlyozza, hogy „... az érdek közvetlenül csak a saját tevékenységében realizálódhat”.¹⁸ Felfogásunk szerint az érdek magában foglalja mind a szubjektum, mind más egyének és csoportok azon reális cselekvési lehetőségeit, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára társadalmi előfeltételeket hozhatnak létre. Ezáltal lesz ugyanis lényegében „hézagmentes” a fogalmilag megragadott kapcsolat a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeivel való rendelkezés és azok között a társadalmi viszonyok között, amelyek ezen előfeltételekkel való rendelkezést meghatározzák. Az ugyanis tény, hogy mások is teremthetnek társadalmi előfeltételeket egy adott szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára, akár szándékosan, akár spontán módon. A szubjektum érdekét alkotó saját cselekvési lehetőségei és ugyancsak érdekét alkotó, de más

egyének és csoportok cselekvési lehetőségei olyan formában kapcsolódnak egymásba, hogy saját cselekvési lehetőségei azokat a cselekvési lehetőségeket is magukban foglalják, amelyeken keresztül befolyást gyakorolhat más egyénekre és csoportokra, hogy az utóbbiak azokat a cselekvési lehetőségeket realizálják az előttük álló lehetőségek közül, amelyek az adott szubjektum érdekében is állnak.¹⁹

Amikor tehát egy konkrét kutatásban arról van szó, hogy mennyiben állnak az egyének és csoportok rendelkezésére a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei, az érdek fogalmát ilyen tágon kell értelmezni ahhoz, hogy az e téren meglevő egyenlőtlenségeket összefüggésbe hozzuk az egyenlőtlenségeket meghatározó társadalmi viszonyokkal. *Beszélhetünk viszont szűkebb értelemben is érdekről; az érdekről mint motívumról.* Akkor elégséges szűkebb értelemben használni az érdek fogalmát, ha az érdekfogalom a kutatásban az egyének és csoportok magatartásának magyarázatául szolgál. A magatartás motívumaként ugyanis közvetlenül csak a saját cselekvési lehetőség jelenhet meg. Ez utóbbi értelemben tehát az érdek csupán az érdek szubjektumának bizonyos cselekvési lehetőségeit foglalja magában. Ezek a cselekvési lehetőségek megnyilvánulhatnak részint – társadalmi viszonyokba ágyazott – tárgyi tevékenységben, ugyanakkor hatva mások cselekedeteire is, részint mások cselekedeteinek közvetlen interakció útján történő befolyásolásában.

AZ ÉRDEKAZONOSSÁG ÉS AZ ÉRDEKELLENTÉT FOGALMA

Azok a cselekvési lehetőségek, amelyek egy adott szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára társadalmi előfeltételeket hozhatnak létre, más egyének és csoportok szükségletkielégítésének a társadalmi előfeltételeit igen különbözőképpen érinthetik. E problémát elemezve határozhatjuk meg az érdekegybeesést, illetve érdekazonosság és az érdekellentét fogalmát.

Ha ugyanazok a cselekvési lehetőségek, amelyek egy adott szubjektum szükségleteinek közvetlen kielégítése számára társadalmi előfeltételeket hozhatnak létre, ugyanakkor egy másik egyén vagy csoport szükségleteinek közvetlen kielégítése számára is létrehozhatnak ilyen előfeltételeket, *érdekegybeesésről vagy érdekazonosságról beszélhetünk.* Azzal a kérdéssel, hogy mikor beszélhetünk érdekazonosságról, és mikor csupán az érdekek mechanikus egybeeséséről, nincs lehetőségünk foglalkozni.²⁰ Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy az érdekazonosság tudatos együttműködést feltételez, s ettől megkülönböztethetjük a cselekvési lehetőségek spontán egybeesését.

Ha meghatározott cselekvési lehetőségek, amelyek egy adott szubjektum szükségleteinek közvetlen kielégítése számára társadalmi előfeltételeket hozhatnak létre, ugyanakkor egy másik egyén vagy csoport szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeit kedvezőtlenül érinthetik, ezen előfeltételekre rombolólag hathatnak, így ezen előfeltételeknek a megteremtésére, illetve megőrzésére épp ellentétes cselekvési lehetőségek vezethetnének, *érdekellentétről* beszélhetünk. Az érdekellentét magatartásokban való megjelenése az *érdekkonfliktus*. Erdekellentét és érdekkonfliktus tehát ebben a felfogásban nem szinonim kifejezések, az érdekellentéteknek – adekvát vagy nem adekvát formában – manifesztálódniuk kell ahhoz, hogy érdekkonfliktusról beszélhessünk.

Az érdekkonfliktus lehet nyílt és rejtett is.²¹ Nyílt és rejtett érdekkonfliktus kö-

zött azonban nem ott látjuk célszerűnek megvonni a határt, hogy az érdekellentét manifesztálódott vagy sem, az érdekellentétnek meg kell jelennie a magatartásban ahhoz, hogy felfogásunk szerint is érdekkonfliktusról beszélhessünk. Hanem ott, hogy az objektíve manifesztálódott, tehát a magatartásban megjelenő érdekellentétet a konfliktusban részt vevők érdekeik ellentétére vagy más motívumai eltéréseire vezetik vissza. Így nyílt érdekkonfliktus az az érdekkonfliktus, amelyet a konfliktusban részt vevők is érdekkonfliktusként tudatosítanak. Rejtett érdekkonfliktus az az érdekkonfliktus, amelyet a konfliktusban részt vevők a magatartásukat közvetlenül motiváló értékek és elvek, érzelmek, ismeretek stb. eltéréseire vezetnek vissza, vagy amely konfliktusként esetleg egyáltalán nem is tudatosul.

Itt térünk ki arra az érdekfelfogásra, amelyet konfliktusos érdekfelfogásnak is nevezhetünk. A *konfliktusos érdekfelfogás* ott vonja meg a határt szükséglet és érdek között, hogy csak a másokkal ellentétes szükségletkielégítési törekvések vonatkozásában beszéljünk érdekről. „Azt mondhatjuk tehát – írja *Bihari Mihály* –, hogy nem minden szükségletkielégítési igény válik érdektörekvéssé, hanem csak azok a szükségleti igények mennek át minőségi változáson és válnak érdektörekvésekké, amelyek egymással konfliktusba kerülnek.”²²

E felfogással két ok miatt nem értünk egyet, s mindkettő azzal függ össze, hogy az érdekfogalom mennyiben járulhat hozzá a társadalmi cselekvések, illetve magatartások és társadalmi következményeik magyarázatához. Az egyik ok az, hogy a konfliktusos érdekfelfogás – mivel nem tesz különbséget a közvetlen szükségletmotivált és érdekmotivált cselekvések között – összemossa a cselekvések motivációs mechanizmusaiban meglévő lényeges különbségeket. Ez összefügg azzal, hogy *Bihari Mihály* is a tágabb szükségletfelfogás álláspontjáról fogalmazza meg érdekfogalmát.

A másik észrevételünk, hogy e felfogás mögött implicit az a feltételezés húzódik meg, hogy a cselekvéseknek csak mások törekvéseivel ellentétes vonatkozásai relevánsak társadalmi szempontból. A konfliktusos érdekfelfogás így csak akkor lehetne hatékony, ha elméleti szempontból figyelmen kívül hagyhatnánk a cselekvések azon vonatkozásait, amely vonatkozásokban e cselekvések nemhogy ellentétesek lennének mások törekvéseivel, hanem épp ellenkezőleg: e cselekvések szubjektumai mások számára is társadalmi előfeltételeket hoznak létre szükségleteik közvetlen kielégítéséhez. A cselekvések ilyen vonatkozásai márpedig egyáltalán nem elhanyagolhatóak. A konfliktusos érdekfelfogás tehát csupán a társadalmi valóság egyoldalú vizsgálatát tenné lehetővé, felnagyítva a cselekvések azon vonatkozásait, amelyekben egymás rovására érvényesülhetnek, s homályban hagyva azt a tényt, hogy mások is hozhatnak létre társadalmi előfeltételeket egy adott szubjektum közvetlen szükségletkielégítő cselekvései és állapotai számára. Így épp az egyik leglényegesebb kérdés siklana ki fogalmaink közül: az, hogy a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtésére irányuló törekvések mely egyének és csoportok között erősítik és mely egyének és csoportok között gyengítik egymást, mennyiben egyezők és mennyiben ellentétesek, kiket érintenek kedvezően és kiket kedvezőtlenül. E kérdések megválaszolása pedig elengedhetetlen ahhoz is, hogy az érdekérvényesítés mértékében meglévő egyenlőtlenségeket megmagyarázzuk.

Úgy tűnik egyébként, hogy a konfliktusos érdekfelfogás szempontjából mind az érdekazonosság, mind az érdekellentét fogalma csak ellentmondásos lehetne. Érdekazonosságról ugyanis akkor beszélhetnénk, ha a szükségletkielégítési tö-

rekvések – egy közös ellenféllel szemben – azonosak, egymás közt nincsenek konfliktusban. A konfliktusos érdekfelfogás szerint azonban a nem konfliktusos szükségletkielégítési törekvések vonatkozásában nem beszélhetünk érdekről. Tehát akiket érdekezonság fűzne össze, nem állnak egymással érdekvizonyban, mindannyian csupán ugyanazon ellenféllel szemben állnak érdekvizonyban. Az érdekellentét fogalma viszont – e felfogás álláspontjáról nézve – teljesen visszajára fordulna, s egyszersmind megszüntetné önmagát. Ha ugyanis az érdek az egymással ellentétes szükségletkielégítési törekvés, az érdekellentét ennek az ellentété, ami nem más, mint a mások szükségletkielégítési törekvéseivel egybeeső vagy azonos szükségletkielégítési törekvés, ami viszont már nem érdek.

A fentiekből már az is kitűnhetett, hogy miben látjuk az általunk képviselt érdekfelfogás előnyeit a konfliktusos érdekfelfogással szemben. Egyrészt abban, hogy különbséget tesz a közvetlen szükségletkielégítő cselekvések és azon cselekvések között, amelyek e cselekvések számára teremthetik vagy őrizhetik meg a társadalmi előfeltételeket. Így rámutat e két cselekvéstípus motivációs mechanizmusában meglevő lényeges különbségekre. Másrészt abban, hogy nem hagyja figyelmen kívül a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtésére irányuló cselekvések mások törekvéseivel egybeeső, egymást erősítő vonatkozásait sem. Ezzel magyarázóértéke azonban a „konfliktusos szükségletkielégítési törekvések” vonatkozásában sem csökken, mivel ugyanakkor az érdekellentét fogalma segítségével kifejezi azt a szempontot is, amelyet a konfliktusos érdekfelfogás az érdekkfogalom megkülönböztető sajátosságának tekint.

AZ ÉRDEK OBJEKTIVITÁSA ÉS SZUBJEKTÍV MOTÍVUMMÁ VÁLÁSA

Azáltal, hogy az érdeket a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeihez, nem pedig közvetlenül a szükséglethez kötjük, *egy társadalmi jellegű érdekkfogalomhoz jutunk, anélkül azonban, hogy a szükséglet fogalmát „szociologizálnunk” kellene.* Az így nyert érdekkfogalomban – felfogásunk szerint – nem keverednek össze elvileg tisztázatlanul a cselekvés motívumainak egyfelől a személyiségből, másfelől az adott társadalmi viszonyokból eredő összetevői. A szükséglet tehát megmarad a személyiség jellemzőjének, az érdek azonban az adott társadalmi viszonyok sajátja lesz, ami viszont nem jelenti azt, hogy az érdek független a személyiségtől.

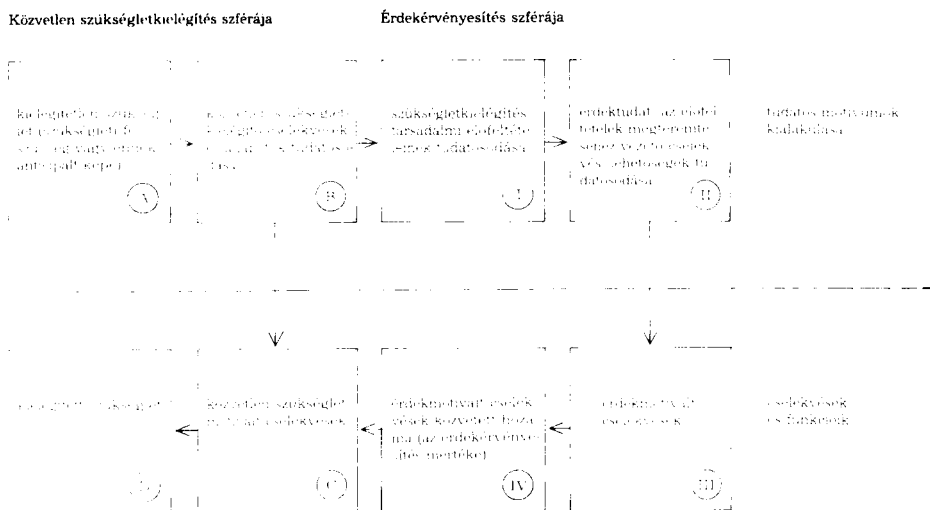
Az érdek tartalmát az adott társadalmi viszonyokon belüli objektív cselekvési lehetőségek képezik. *Az érdek tehát tartalma szerint objektív.* Más kérdés azonban, hogy meghatározottságában mennyiben objektív vagy szubjektív. Az érdek közvetlen meghatározottsága részben szubjektív jellegű, mégpedig annyiban, amennyiben a személyiség – szűkebb értelemben vett – szükségletei szubjektíveknek tekinthetők. Ez a közvetlenül szubjektív meghatározottság is objektív társadalmi meghatározottságot közvetít azonban, mivel a szükségletek – a biológiai meghatározottságon túl – döntően az életút során formálódnak, az életút társadalmi körülményeihez igazodva. *Az érdekek közvetlen társadalmi meghatározottsága két formában érvényesül:* 1. Az adott társadalmi viszonyok és az adott társadalmi helyzet meghatározzák a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. 2. E tényezők meghatározzák továbbá azokat az objektív cselekvési lehetőségeket, amelyek ezen előfeltételek megteremtéséhez, illetve megőrzéséhez vezethetnek.

A fentiekből is kitűnhetett, hogy az érdektől mint objektív tényezőtől fogalmilag elhatároljuk az érdektudatot mint szubjektív tényezőt. Azon oknál fogva tehát, hogy az – objektív cselekvési lehetőségek hálózataként felfogott – érdek érdektudat formájában is megjelenik, illetve megjelenhet, s az érdektudat közvetítésével válhat a cselekvés motívumává, még nem tartjuk indokoltnak az érdekről mint az objektív és szubjektív egységről beszélni.

Az érdekmotivált cselekvés motivációs mechanizmusának megértésében segítségünkre lehet a 2. ábra, amely a közvetlen *szükségletmotivált* és az *érdekmotivált* cselekvés motivációs és funkcionális sémáját tartalmazza. E szerint adott a kielégítetlen szükséglet, azaz a szükségleti feszültség vagy ennek anticipált képe. Nemcsak egy aktuálisan fennálló szükségleti feszültség készíthet ugyanis cselekvésre, hanem ezen feszültség várható későbbi jelentkezésének tudata is (A). A korábbi közvetlen tapasztalatok és a társadalmi kommunikáció eredményeként tudatosodnak a szükségletek közvetlen kielégítésére alkalmas cselekvések és állapotok (B). Amennyiben adottak a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi – és egyéb – előfeltételei, a közvetlen szükségletmotivált cselekvésben „rövidre záródik” a kapcsolat a szükséglet és a kielégített szükséglet között (C és D). Közvetlen szükségletmotivált cselekvések mindenekelőtt a fiziológiai szükségletek közvetlen kielégítését szolgáló cselekvések, ide sorolhatók általában az úgynevezett szabadidős tevékenységek stb. E cselekvéseknek azonban számtalan olyan előfeltétele van, amelyek további cselekvések, mégpedig döntően társadalmi cselekvések útján teremthetők meg. Így alakul ki a *közvetlen szükségletkielégítés szférájára ráépülve az érdekérvényesítés szférája*. Az érdekérvényesítés szférájába sorolható mindenekelőtt a munkatevékenység és nagyrészt a politikai tevékenység stb. E szférában a közvetlen szükségletkielégítő cselekvések és állapotok tudatosodása után tudatosodnak a szükségletkielégítés társadalmi előfeltéte-

2. ábra.

A közvetlen szükségletmotivált és az érdekmotivált cselekvések motivációs és funkcionális sémája



lei (legáltalánosabb ilyen előfeltétel a pénz), szintén a korábbi tapasztalatok és a társadalmi kommunikáció eredményeként (I). Ennek alapján tudatosodnak azok a cselekvési lehetőségek, amelyek az adott társadalmi viszonyok közt a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtéséhez vezethetnek. Ezt nevezzük mi értéktudatnak (II). Így az érdekmotivált cselekvést közvetlenül – a célokban, magatartási szabályokban is kifejeződő – érdektudat, illetve az ebben megjelenő objektív érdekek motiválja, amennyiben a szubjektum – érdekvényesítési pozíciójából adódóan – képes az adott cselekvési lehetőségek realizálására (III). Az érdekmotivált cselekvések eredménye, közvetett hozama teremti meg a közvetlen szükségletkielégítés konkrét lehetőségét, amennyiben e cselekvés eredményeként rendelkezésre állnak a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei (IV). Azt pedig, hogy mennyiben állnak rendelkezésre a közvetlen szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei, az érdekvényesítés mértékének fogalma fejezi ki. *Így a közvetlen szükségletmotivált cselekvések egyfelől a szükségletek, másfelől az érdekvényesítés mértéke által meghatározottak.*

Az embernél tehát leválik – de a legtöbb tevékenység esetében csupán viszonylagosan, tisztán csak az ideáltipikus fogalmakban elkülöníthetően – a közvetlen szükségletkielégítés szférájáról a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtésére irányuló tevékenység, azaz az érdekvényesítés szférája. E két szférában lényegesen eltérő motivációs mechanizmusok működnek és más törvényszerűségek érvényesülnek. Olyan fogalmi rendszerre van tehát – fel fogásunk szerint – szükség, amely nem mossa össze e két szférát, s nem is hagyja figyelmen kívül az egyiket vagy a másikat.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány megírásában is támaszkodtam azoknak a kutatóknak az észrevételeire, akik korábbi elméleti jellegű próbálkozásaimról elmondták véleményüket: Andics Jenő, Berki Sándor, Csontos László, Fehér János, Lukács János, Makó Csaba, Némedi Dénes, Rényi Ágnes.
- ² Ehhez lásd például *Makara Péter*: A családok fogyasztási szerkezetének néhány elméleti kérdése. In: A változó család. Kossuth Könyvkiadó 1978.
- ³ „Vannak elméletek, amelyek csak a valóság valamely területén érvényes törvények logikai rendszerét rekonstruálják, de nem tárják fel, vagy csak részlegesen e törvények objektív összefüggéseit. Ezeket az elméleteket fenomenológiai vagy »fekete doboz«-elméletnek nevezzük.” *Fehér Márta-Hársing László*: A tudományos problémától az elméletig. Kossuth Könyvkiadó 1977. 177. old.
- ⁴ A tágabb szükségletfelfogás jellemző például a következő munkákra: *Kardos Lajos*: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó 1973.; *Lick József*: Érdek és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó 1979.; *Makara Péter*: A családok fogyasztási szerkezetének néhány elméleti kérdése (1978); *Dubner Katalin-Fekete Ferenc-Gacsályi István-Kocsis Károly-Szabó Kálmán-Tarján Dániel-Vajda Lajos*: Politikai gazdaságtan 1. Közgazdasági alapvetések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1984. 57–68. old.
- ⁵ Maslow szükségletfelfogásáról lásd például *Héthy Lajos-Makó Csaba*: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. 56–59. old.
- ⁶ Bár L. Seve nem tesz különbséget tágabb és szűkebb szükségletfogalom között, azt a tételezt, hogy a munka a legelső emberi szükséglet, implicite a szűkebb szükségletfogalom álláspontjáról bírálja. Rámutat arra is, hogy Marx sem általában beszélt munkaszükségletről, mivel különbséget tett a munka mint önnylvánítás és az elidegenült munka között. *L. Seve*: Marxizmus és személyiségelmélet. Kossuth Könyvkiadó 1971. 380–384. old.
- ⁷ *Makara Péter*: Id. mű, 154–156. old.

- ⁸ Lick József: *Érdek és tevékenység*. Kossuth Könyvkiadó 1979. 28. old.
- ⁹ Ugyanott, 27. old.
- ¹⁰ Ugyanott, 24–27 old.
- ¹¹ Papp Zsolt: Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1979. 2. sz.
- ¹² Lick József munkájából merítettem azt a gondolatot, hogy ha az érdeket cselekvési lehetőségek hálózataként fogjuk fel, az empirikus szociológiai kutatásban is jól hasznosítható érdekfogalomhoz jutunk. Lick József viszont nem a cselekvési lehetőségeket tekinti az érdekfogalom lényegi összetevőinek, felfogása szerint a cselekvési lehetőségek csupán az érdek felszíni megnyilvánulásai. Lick József: Id. mű, 43. old.
- ¹³ A társadalmi cselekvéseken belül nemcsak azt a két típust különböztetem meg, amelyeket közvetlen szükségletmotivált és érdekmotivált cselekvéseknek nevezek. A társadalmi cselekvések átfogóbb tipizálásával a következő tanulmányban foglalkozom. *Farkas Zoltán: A társadalmi cselekvés fogalma és típusai*. (Kézirat, 1986.)
- ¹⁴ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 69. old.
- ¹⁵ A problémát Lick József is felveti: „... ha a szubjektumnak a szükséglete kielégítésére semmiféle paraméter nincs a birtokában, akkor beszélhetünk-e érdekről?” S azt a választ adja, hogy az objektív érdek független a szubjektum valóban realizálható konkrét tetteitől. Lick József: Id. mű, 41. old. Vagy amikor Héthy Lajos és Makó Csaba az érdekérvényesítés lehetőségéről beszél, nyilvánvalóan feltételezik, hogy az érdeknek lehetnek olyan összetevői is, melyek nem valósulnak meg. *Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat Könyvkiadó 1978.
- ¹⁶ Az érdekérvényesítési pozíció, pozicionális érdekerő fogalmakat korábbi munkáimban vezettem be, itt nincs lehetőségem e fogalmak tárgyalására. Lásd erről *Farkas Zoltán: A termelési magatartás mint érdekérvényesítés*. *Szociológia*, 1984–1985 1–2. sz.; *Farkas Zoltán: Az érdekérvényesítési pozíció és az érdekérvényesítési struktúra fogalma*. (Kézirat, 1986.)
- ¹⁷ *Rózsahegyi Edit: Cél és tevékenység*. Kossuth Könyvkiadó 1973. 213–216. old.
- ¹⁸ Lick József: Id. mű, 43. old.
- ¹⁹ Ezzel kapcsolatban írja Papp Zsolt, hogy az ember „... állandóan arra kényszerül, hogy más egyének alternatív közegeit alternatívamentessé tegye, tehát azok teleologikus tételezéseit egyértékűvé – azaz érte-valóvá – változtassa”. Papp Zsolt: Id. mű, 19. old.
- ²⁰ E kérdéssel bővebben a csoportérdek fogalma kapcsán foglalkozom. *Farkas Zoltán: Az érdekek és érdekerők integrációja*. (Kézirat, 1985., átdolgozva 1987.)
- ²¹ A nyílt és rejtett konfliktusról lásd *Cseh-Szombathy László: A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat Könyvkiadó 1985. 12–19. old.
- ²² *Bihari Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia*. Társadalmi Szemle, 1980. 2. sz. Az úgynevezett konfliktusos érdekefelfogást képviseli Szegő Andrea is. *Szegő Andrea: Érdek és struktúra – érdekszerkezet*. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz.

JOHANCSIK JÁNOS

Gondolatok a politika és a vallásosság viszonyairól egy nemzetközi konferencia kapcsán

Miután a vallásosság az emberek nem csekély hányadának a világhoz és a társadalomhoz való viszonyát, magatartását meghatározza, a politikai élet szereplői egy részének cselekedeteit motiválja, így nyilvánvaló, hogy a vallás a politikára is befolyást gyakorol. A vallásos világnézetre építő politikai mozgalmak sem új jelenségei az emberi történelemnek, az utóbbi idők politikai eseményei mégis mint-ha arra hívnák fel a figyelmet, hogy ezek súlya növekvő tendenciát mutat korunk politikai folyamataiban. Az iráni iszlám forradalom, majd a Korán előírásait érvényesítő iszlám állam kiépítése, vagy Indiában a szikhek olykor polgárháborús méreteket öltő mozgalmai, a különféle iszlám mozgalmak és szervezetek politikai fellépései a Közel-Kelet és Afrika országaiban ezt látszanak bizonyítani. De nemcsak az iszlámról van szó. Erre utal, hogy Latin-Amerikában a nemzeti önállóságért és a szociális nyomor ellen folyó politikai küzdelmekben a vallásos erők aktív szerepet játszanak, amit a „felszabadítás teológiája” juttat kifejezésre; továbbá Európában a katolikus integrizmus irányzatának újbóli erősödése; valamint az egyház szerepe a lengyelországi politikai válságban; vagy a zsidó integrizmus erősödő befolyása Izraelben; s nem jelentéktelen az a hatás sem, amelyet a vallási fundamentalizmus gyakorol a reagani adminisztrációra. Mindezek a jelenségek felvetették a kérdést: vajon olyan korszakba léptünk-e, amikor a vallásosság visszatér a politikába. Mégpedig az után, hogy az ipari civilizáció és a tudományos haladás századában – ha nem is simán, hanem az irracionalizmus és a racionalizmus néha elkeseredett küzdelme közepette – a világiasodás, a racionalizmus előrehaladása vált uralkodó tendenciává.

Ezek az első pillantásra meglepőnek tűnő jelenségek késztették a francia Szocialista Párt kutatási szervezetét, az ISER-t, hogy évente rendezett nemzetközi konferenciájának napirendjére 1986 novemberében az *Integrizmus, fundamentalizmus, irracionalizmus: a vallásosság visszatérése a politikába* című témát állítsa. Azonban nyomban felvetődött a kérdés, lehetséges-e ilyen rendkívül szerteágazó témát ily módon problémacsoportba összefogni, s valamilyen politikailag minősítő előjellel ellátni. Lehetséges-e összekapcsolni, azonos kosárba helyezni egy állampolitika legitimációs törekvéseit és az illegális terrorizmus jelenségeit; avagy egy világvallás restabilizációs próbálkozását a szekularizációval szemben és a velejáró vallási türelmetlenséget; vagy konzervatív szándékokat képviselő

irányzatok erősödését és a vallásos szektákat? Azonosan kezelhetjük-e továbbá a vallási fundamentalizmusra is támaszkodó amerikai konzervativizmus politikáját a latin-amerikai országokban a neokolonializmussal és azoknak az egyházi köröknek a politikai aktivitásával, amelyek az elmaradott társadalmi viszonyokkal szemben fellépő társadalmi ellenzékiességgel közösséget vállalnak egyházi körök? Levezethetjük-e e politikai magatartásokat valamely vallás tantételeiből, természetéből? Elegendő-e a jelenségek mérlegeléséhez azt az egyetlen közös vonásukat figyelembe venni, hogy végső soron irracionális ideológia alapján állnak? A konferencia részletesebb programja azt mutatta, hogy a szervezők a vallásos ideológiákra támaszkodó szélsőséges politikai mozgalmak térhódítására kívánták összpontosítani a figyelmet. S amikor a francia szocialisták meg akarták határozni saját viszonyukat a jelenségekhez és ezekhez a politikai irányzatokhoz, a politikai megméretéshez mérceül természetesen ezen irányzatoknak a pluralista demokráciához való viszonya szolgált.

A téma nagyon kényesnek bizonyult a francia szocialisták számára, és nemcsak a francia–iráni diplomáciai kapcsolatokban időközben történt változások miatt. A szocialisták viszonyát az egyházhoz és vallásos körökhöz ugyanis sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt a laicizmus a szocialisták és az egész francia baloldal politikai tradíciójának fontos alkotórésze, hosszú időn át identitásuk fontos eleme. Másrészt viszont a hetvenes évektől a francia Szocialista Párt megújulásának részévé vált az törekvés, hogy a haladó katolikus áramlatokat a szocialista mozgalmakba integrálják. Ez óvatosságra inti őket minden olyan ideológiai fellépéssel szemben, amely a laicizmus és a vallásosság ellentéteit élezné, s a militáns ateizmus tendenciáit élesztené. Így érthető, hogy a konferencia résztvevői sok kritikai észrevételt tettek a téma megfogalmazása miatt. Kifogásolták, hogy ez lehetővé tette a vallási alapon jelentkező politikai áramlatok leszűkítését bizonyos irányzatokra, elsősorban azokra, amelyek antidemokratikusak és szélsőséges jobboldali mozgalmakkal tartanak eszmei, politikai, s nemegyszer szervezeti rokonságot. Másrészt helytelenítették a nagyon eltérő politikai jelenségek azonos kategóriába vonását (a khomeinizmustól a Moon-szektákon át az egyesült államokbeli fundamentalizmusig és a franciaországi és olaszországi katolikus integrista tendenciáig.) Ha a témameghatározás félreértésekre és hibás következtetésekre adhatott is alkalmat, maguk a fénypásztába vont jelenségek valóságosak voltak, több olyan problémát vetettek fel, amelyek újragondolása tanulságokkal szolgálhat saját viszonyainkra vonatkozóan is.

Amikor a „vallásosság visszatérését” a politikába az utóbbi idők valóban jellegzetes és ezért figyelemre méltó vonásának tartjuk, fontosnak véljük a jelenségek, az okok és az alternatívák összefüggéseinek pontos, tudományos szemléletű tisztázását. Egy ilyen vizsgálat hamarosan kiderítheti, hogy nem egynemű, hanem nagyon is összetett jelenségről van szó. Ezért a differenciálás követelménye elengedhetetlen az értelmezésben. A vallásos elem politikai szerepének növekedését nem szűkíthetjük le néhány szélsőséges szektára vagy vallási mozgalomra, és egyik világvallást képviselő egyházat sem tehetjük felelőssé a vallási fanatizmus jelenségeiért. Ugyanakkor szembe kell nézni azokkal az ártalmas következményekkel is, amelyeket a „vallásosság visszatérése” a politikába, különösen annak bizonyos formái, előidéznek. Azokról a politikai magatartásokról van szó, amelyek eszmeileg és gyakorlatilag támadják a demokráciát, azt az egyetértést, amely a demokrácia kérdésében a polgári demokratikus fejlődés eredményeként történetileg létrejött.

Amint az e témáról tartott párizsi konferencia előadásaiban és fejszóalásaiban is tükröződött, felmerül az igény, hogy feltárják a jelenségek mögöttes tartalmát, a szociális hátteret, amely a szélsőséges mozgalmak talajául szolgál. A marxista igényű, mélyebb elemzések számára világos, hogy a legtöbb esetben valójában nem vallási ellentétekkel, nem hitvitákkal, nem vallási nézeteltérésekkel állunk szemben; az okozati összefüggések fonala többnyire politikai érdekellentétekhez, megoldatlan társadalmi problémákhoz vezet. Egyrészt ismét az történik – hasonlóan ahhoz, amire a marxista elemzések a történelem korábbi időszakában már rávilágítottak –, hogy az emberek a dolog lényegét eltakaró kosztümben játsszák történelmi szerepüket, s a vallásos ideológiákból merítenek érveket cselekedetükhez. Másrészt érvényesnek tűnik az a marxista elemzések keretében született megfigyelés is, hogy olyan politikai rendszerekben, ahol szakadás jött létre a hatalom és a néptömegek jelentős része között és nincs más fórum a nép törekvéseinek legális politikai kifejezésére, a széles néprétegeknek a hatalommal szemben megnyilvánuló aspirációi és érdekei esetenként az egyházi szervezeteken át törnek utat maguknak. Az egyház vagy annak egy része átvállalja a politikai szervezet szerepét, s így szerepcsere történik.

Egy adott vallási mozgalom értékelésekor tisztázni kell tehát, hogy milyen társadalmi rétegek, csoportok aspirációi határozzák meg politikai tartalmát; vajon egy elnyomott nép nemzeti önállósulási törekvéseiről, egy nemzeti kisebbség egyenjogúvá válási szándékáról, vagy mondjuk a társadalomba beilleszkedni nem tudó vagy nem akaró perifériális társadalmi csoportokról van-e szó (mint olykor egyes szekták esetében).

További kérdés az, hogy adott törekvések milyen formában nyernek politikai kifejezést, a szóban forgó forma milyen viszonyban áll a társadalmi problémák demokratikus megoldásának lehetőségeivel és útjával. Ez már az alternatívák kérdése, amelyeknek meglétén és a helyes választáson múlik adott esetben, hogy a szerepcsere egyben ne vezessen politikai zsákutcahoz is, hogy az alapvetően demokratikus gyökerű aspirációk – ha a széles néptömegekben gyökereznek, s a gyökerek a legalsóbb rétegekig is lenyúlnak – ne vezessenek egy újabb, az elnyomást érvényesítő hierarchikus, antidemokratikus rendszerhez. A közelmúlt történelme nem egy példát szolgáltatott az ilyen csapdák nagyon is valóságos veszélyére. Külön tanulmányozást érdemel annak feltárása, hogy milyen belső – és néha legalább olyan súllyal jelentkező külső – okok idézik elő a demokratikusnak indult folyamatok eltorzulását, olykor kényszerpályákra taszítva a haladó mozgalmak politikai vezetését is.

Jóllehet a hierarchikus rendre törekvő és tekintélyre támaszkodó politikai törekvések az egyházi ideológiákban természetes hivatkozási forrásokra lelnek, a haladásellenes és antidemokratikus tendenciáknak valamely vallás hittételeiből való közvetlen levezetése egyoldalú lenne és hamis képet festene a valóságról. A világegyházak vagy vallások nem adnak egynemű válaszmodellt azokra a társadalmi-politikai problémákra, amelyek politikai kezelésébe belefolyanak. Történeti szerepüket illetően mind haladó társadalmi mozgalmak, mind konzervatív, reakciós törekvések helyet kaptak bennük, mégpedig egyazon vallási ideológia alapján. A politikai minősítés szempontjából ezek szerint nem az ideológia vallási jellege a döntő. Az egyházon és a hívők közösségein belül is jelentkeznek különböző politikai áramlatok, nemcsak rajtuk kívül. Ily módon a vallásos ideológiáknak is kell tartalmazniuk olyan társadalmi és etikai követelményeket, amelyek egybeesnek az emberiség haladó, demokratikus mozgalmainak törekvéseivel

(például: a faji egyenlőség eszméje, a szolidaritás, az egymás iránti felelősség gondolata, a közösségi összetartás, a béke igénye, még ha ezek értelmezése eltérő ideológiai motivációkon alapul is). Sok történelmi példa mutat arra – s ebben jelentősek a közelmúlt magyarországi tapasztalatai is –, hogy a társadalmi haladás és a demokratikus törekvések számára rendkívül veszélyes és ártalmas lehet, ha az ideológiai és doktrinális különbségek elfedik a tényleges társadalmi problémákat, ha a világnézeti viták a politikai harccal összekeveredve eltérítik útvijáról a társadalmi küzdelmet és feleslegesen megosztják a haladásban érdekelt erőket. A történelmi tapasztalatok tanulságaként vonhatjuk le: a nem vallásos ideológia alapján álló erők számára rendkívül fontos elkerülni, hogy a társadalmi problémák megoldását azonos irányban kereső, de vallásos emberek belső konfliktusba keveredjenek, választásra kényszerüljenek társadalmi, politikai aspirációik, illetve hitük és egyházukhoz való hűségük között.

A másik fontos politikai tanulság a modernizáció és a kulturális identitás viszonyát érinti. A francia szocialisták konferenciáján viszonylag nagy teret kaptak az iszlamizmus és az iszlám világ politikai jelenségei. Az iszlám vallás rejtelseiben járatos szakértők és az iszlám országok politikai életét nem kevésbé ismerő megfigyelők felszólalásaiban nagy hangsúly esett annak politikai jelentőségére, hogy a modernizáció milyen formákat ölt, mennyiben sérti meg egy nép kulturális identitását, amelynek – főleg az iszlám esetében – a vallás is részét képezi. Negatív példaként említették az iráni sah vagy a tunéziai Burgiba modernizációt célzó lépéseit, amelyek szinte provokálták a vallásos néptömegeket, sértve szokásaikat. Pedig, ahogy egyesek rámutattak, nagy leegyszerűsítést jelent az iszlámot a szélsőségekkel, a fanatizmussal, a nők lebecsülésével stb. azonosítani. Volt, aki helytelenítette azt is, hogy a muzulmán országok politikáját a nyugati pluralista demokrácia kritériumai alapján ítélik meg. Elhangzott olyan vélemény is, amely vitatta egy népközség identitása és a vallásosság szoros összekapcsolását, a probléma azonban valóságos: a modernizáció és a néptömegek identitását jelentős mértékben meghatározó tradíciók viszonya.

A politika számára ugyanis a modernizáció legtöbbször a megszokásokkal, hagyományokkal szembekerülő, azokkal ütköző folyamat, amely felborítja, átalakítja a hagyományos rendet, a társadalmi kapcsolatokat és gondolkodásmódot, ugyanakkor egy új rend, új szokások, új társadalmi gondolkodásmód megalapozója. Az új termelési módoknak a régi társadalmi viszonyokkal való harmonikus összekapcsolódására a történelem nem ismer példát. A legnagyobb bizonytalanságot éppen az átmeneti időszakok hordozzák, amikor a hagyományos rend, amely eddig – ha nem is ellentmondások és feszültségek nélkül – integrálta a társadalmat, felbomlásnak indul, az új integrációt biztosító rend pedig még nem alakult ki vagy még gyenge hatású. Nem mindig válik be a modernizációt irányító politikai vezetésnek az a számítása, hogy az eredmények kompenzálják az átalakulásokkal járó feszültségeket és áldozatokat. A felülről vezérelt modernizációs folyamat, különösen ha ráadásul külső modell átvételét erőlteti, a hagyományokkal ütközve olyan tömeges ellenállást válthat ki, amely megtörheti magát a modernizációs folyamatot, megfosztva a vezetést politikai cselekvési terétől, s elszigetelheti azt társadalmi bázisától. E tanulságok természetesen nem a modernizáció és a konzervatív álláspont közötti választás kényszerét vetik fel, hanem a modernizáció megfelelő formájának megválasztását. Ezért a modernizációt képviselő merészségnek párosulnia kell a társadalom teherbíró- és tűrőképességének józan mérlegelésével. Az erőltetett változások, a türelmetlenség, gyakran meg-

bosszulják magukat és visszaütnek; különösen akkor, ha drasztikusan megsértik, semmibe veszik egy nép kulturális és vallásos szokásait. Bár lassúbb ütemet dik-tál, de tartósabb eredményekhez vezet, ha a modernizációt megvalósító politika tapintatos a mélyen élő hagyományokkal szemben, így a vallásos érzületet is tiszteletben tartja, s a társadalom befogadóképességével számolva igyekszik szerves folyamattá tenni a reformokat, amelyek azután a társadalmi érdekek vonalán haladva átalakítóan hatnak a társadalmi felfogásra, magatartásokra. Minél nyitottabb egy társadalom, annál jobban és gyorsabban tud felzárkózni a modernizációs folyamatban. A politika csapdája sokszor abból adódik, hogy éppen ott, ahol a legnagyobb szükség lenne a modernizációra, a társadalom zártsága – ami a történelmi lemaradás előidézője is – gátja az előrehaladásnak, s ennek feloldása maga is a modernizáció feladatai közé tartozik, a modernizációtól remélhető.

Szinte mindegyik felszólaló szocialista párti politikus (Pierre Joxe, Jean-Pierre Chevènement, Louis Le Pensec, Jean Poperen, és maga az első titkár, Lionel Jospin) a vallási ideológián alapuló politikai mozgalmak „szekularizációját”, a tényleges gazdasági, társadalmi problémákra való visszavezetését tartotta szükségesnek, összefüggésbe hozva ezeket a fejlett ipari társadalmakban jelentkező válsággal. A konferencián a vallásosság és a politika viszonya kiszélesedett a racionalitás és irracionális politikai szerepének problémájává. A problémát felvezető *Colette Audry*, az ISER igazgatója a politika „laicizációjának” követelményét fejtette ki. E fogalmon az ideológia és a politika különválasztását értette, s megkülönböztette az állam és egyház különválasztását jelentő „laicizmus” fogalomtól. Emlékeztetett arra, hogy a 17. századtól a tudományos gondolkodás térhódítása megtörte a teológia hegemoniáját, a racionális gondolkodás lépett a tekintély helyébe. A nagy forradalom megnyitotta az utat a nép előtt a politikában való részvételre, a felvilágosodás filozófiájának eszméi az ész uralmát, az előítéletek és egyenlőtlenségek felszámolását, vagyis a demokrácia megvalósítását helyezték a politika előterébe. Arra mutatott rá, hogy mindezek után maradtak a politikában olyan nem racionális elemek, mint az érzelmek és szenvedélyek, valamint a jövőbe mutató törekvések, amelyek inkább a hitre, mint tudományos evidenciákra épülnek. A vallás és politika egymásra építését azonban „súlyos veszélynek” minősítette a politikában. A jelenlegi problémát nemcsak a vallásosság politikai térhódításában látta, hanem a marxizmus szakralizálódásában is, annak ellenére, hogy Marx műve racionális jellegű és tudományos kutatásokra épült. Szerinte a szocialista országokban az „uralkodó marxizmus–leninizmus” ugyanazt a szerepet tölti be, mint a vallás az integrista államokban. Így gondolatmenetének következtetése: a demokráciát és a racionalizmus elveit csak a politikának az ideológiától való elhatárolása, vagyis az ideológiai pluralizmus garantálhatja.

Többen is, mint *Poperen* és *Jospin*, éltek a paradox fogalmazás lehetőségeivel és megállapították, hogy a világlátás még nem feltétlenül jelent racionalizmust, ahogyan nem minden irracionális is egyben, ami vallásos. A „világi” irracionalizmusra példaként hozták fel egyrésről a fasizmust és az antiszemitizmust, másrésről ilyennek mondták a sztálinizmust, a zsdánovizmust, liszenkoizmust. Az utóbbira pedig példa a „felszabadítás teológiája”, illetve haladó egyházi körök átlásfoglalásai a munkanélküliséggel vagy a bevándorolt munkások problémáival kapcsolatban.

Ahogy a francia szocialisták a kommunista pártok és a szocialista országok ideológiai életét megítélik, még visszatérnek a sablonos, leegyszerűsíthető panelek, amelyek összemoszák a dogmatizált marxizmust, a sztálinizmust és a leniniz-

must, és nincsenek tekintettel az ideológiában végbemenő megújulási folyamatokra, mégis megfontolásra késztetők azok a kritikai észrevételek, amelyek valóságos hibákra, hiányosságokra utalnak. Ha meg akarjuk rendíteni a szocialista pártiak által rólunk festett torzító kép hitelét, nem elegendő állításaik ellenkezőjének önérzetes kinyilatkoztatása. Miután magunk sem vitatjuk a dogmatizált marxizmusnak mint ideológiának a valláshoz hasonló szerepét, irracionális jellegét, nem kellene-e a sztálini dogmatizmustól és elméleti velejáróitól való elhatárolódásunkat, saját kritikánkat még határozottabban kifejezésre juttatni az élő marxizmus kritikai és tudományos jellegére támaszkodva, olyan hosszú időn át tabuként kezelt problémák felülvizsgálatával, és az azokban való állásfoglalással, mint ahogyan ez például legutóbb a Liszenko-ügyben történt.

Nyilvánvaló: a tudomány és az ideológia különbsége és egy ideológia tudományos, racionális jellege nem a kinyilvánításon, hanem a tudományhoz és a valósághoz való sokágú kapcsolatain múlik. A változó valóságtól történő elszakadás eltávolíthatja az ideológiát a tudománytól, s csökkentheti képességét arra, hogy a fejlődés ösztönzésében betöltse szerepét. Ezért olyan fontos, hogy a kor új jelenségeinek elméleti értelmezése előrehaladjon, hogy társadalmi törekvéseinket a kor színvonalán álló átfogó elmélet, ideológia szolgálja. A politika laicizálásának igénye – Colette Audry gondolatait folytatva – nemcsak a politika és ideológia elhatárolódásaként fogható fel, amennyiben a politika, az ideológiai pluralizmus jegyében, semlegesnek tekinti magát az ideológiák iránt, hanem úgy is megfogalmazható, mint a tudomány és ideológia egységének – a dogmatizmus és a valóság elméleti elemzésében való lemaradás miatt megbomlott kapcsolatának – helyreállítása. A politika nem nélkülözheti sem a tudományt, sem az ideológiát. Ahhoz, hogy az ideológia hatékony eszköz legyen, tudományos megalapozására kell törekedni. Ugyanakkor a politikának, társadalmi és politikai céljainak elsőbbsége alapján, toleránsnak kell lennie a különböző más ideológiák, így a vallásos ideológia iránt, az eszmei harcok terére utalva az ideológiák egymással folytatott harcát. Ily módon teremthetők meg és biztosíthatók a politika racionális alapjai.

A politika és vallásosság összefüggéseit a konferencián a francia szocialisták kétféle módon közelítették meg. A különbséget annak ellenére érezni lehetett, hogy mindenki hangsúlyozta: az egyházakon, a vallásos mozgalmakon és a hívők körén belül a retrográd irányzatok mellett léteznek haladó irányzatok is, és ezek számbavételének politikai jelentősége van. A szervezők – egyébként kisebbségben maradt – álláspontja elsősorban a fundamentalizmus és integrizmus ideológiai fenyegetésére, az egyenlőség, a humanizmus és a haladás elleni támadásra kívánta irányítani a figyelmet, mert ezek kihívást jelentenek a szocialista mozgalom eszméi ellen; ezért egy laikus ellenoffenzívát tartottak szükségessnek. Az elmentámadást természetesen egy, a pluralizmus szellemében megújított laikus koncepció alapján képzeltek el. A konferencián azonban többségében olyan vélemények kaptak hangot (s ilyen állásponton voltak a vezető politikusok is), amelyek szerint a vallásos ideológiákra épülő szélsőséges mozgalmak világi okainak elhárításával lehet előrejutni e jelenségek visszaszorításában, s a vallásokkal kapcsolatban a toleranciának kell érvényesülnie. Ugyanakkor bizonyos területeken a marxizmus „válságával” egyidejűleg teret nyert baloldali katolikus irányzatoknak a szocialista mozgalomba való integrálását tartották szükségesnek. Ennek feltételül fogalmazták meg, hogy a szocialista mozgalom legyen pluralista, amely egyenjogú helyet biztosít a mozgalomban a vallásos világnézeteknek.

A politika és a vallásosság viszonyának az eszmei pluralizmus alapjáról történő

megközelítése egy idő óta jellemző a nyugat-európai kommunista pártok egy részére is, amelyek politikai stratégiájukat a polgári demokrácia és parlamenti rendszer viszonyaihoz igazítva, azt vallják, hogy a „politikai laicizmus” elvének és gyakorlatának képviselője tömegbefolyásuk szélesítésének fontos előfeltétele. Ezek közé tartozik az Olasz Kommunista Párt, amelynek képviselője, *Francesco Demitry* a francia szocialisták konferenciáján írásos anyagban világította meg pártja figyelemre méltó álláspontját. Az olasz kommunisták fokozatosan jutottak el a politika világi jellegének koncepciójához. Laicizmuson nem a jakobinus típusú liberális felfogást értik, amely szerint a vallás magánügy, hanem az ideológia (pontosabban a világnézet) elutasítását a politikában. Úgy vélik, hogy ugyanaz a politikai cselekvés különféle ideológiákra alapozódhat, s megtalálhatja az eltérő ideológiák közös elemeként azt a kritériumot – az emberhez való hűségben –, amely lehetővé teszi az ideológiák eltérései ellenére az érintkezést és együttműködést. Az ember végső sorsáról a filozófia és a teológia különbözőképpen spekulálhat, de a politikának ettől el kell vonatkoztatnia, az ember földi problémáira kell választ keresnie. Ez utóbbi a különböző kultúrák közti együttműködést igényli, és megvan a lehetőség arra, hogy az emberhez való hűség alapján közös etika, közös értékek kialakításához jussanak el, ami alapjául szolgálhat egy új társadalom megvalósításának.

Demitry az OKP-t úgy jellemezte, hogy az olyan politikai erő, amelynek tevékenysége a társadalom és a történelem marxista elemzéséből nyer ihletet, és amelynek éppúgy tagjai – minden megkülönböztetés nélkül – azok, akiknek marxista kultúrájuk van, mint azok, akik keresztény hitűek. A társadalom átalakítása melletti egyazon elkötelezettség egyesíti őket, miközben joguk van arra, hogy saját kultúrájuk keretében végezzenek elméleti, filozófiai vagy teológiai kutatásokat a közös cél érdekében. Az OKP a párttagságnak nem szab világnézeti előfeltételt, tagjául fogad vallásosokat is; a vallást nem magánügynek, hanem autonóm értéknek tekinti, amelyet tiszteletben kell tartani azon politikai és szociális elkötelezettségei miatt, amelyek az emberi arculatú új társadalom építésére irányulnak. A vallásos fundamentalizmus és integrizmus, vagy ezek világi változatai, az emberiség tragikus megosztását idézik elő egy olyan korban, amely már nem az „ideológiák kora”, amelyben az emberiség minden erejét az összefogásra kell összpontosítani a nukleáris pusztulás elhárítása, az emberiség globálisan jelentkező problémáinak megoldása érdekében. Amint Berlinguer 1978-ban rámutatott, az olasz kommunisták nem taktikai érdekből hárítják el a régi ideológiai vitákat, hanem azért, mert ideológiai téren nem építhető az együttműködés, az egyetértés. Az ideológiák között nem lehetséges kompromisszum, de lehetséges kölcsönös tisztelet. „Ma társadalmunkban mély válság van – írta Berlinguer –, ma százmilliók és új generációk állnak drámai helyzet előtt: világmértekekben valósgos korszakhatáron élünk és azt kockáztatjuk, hogy egy modern, vesztes barbarság állapotába zuhanunk. E katasztrófa elhárítható – erről mélyen meg vagyunk győződve –, ha ugyanazon a területen közös kötelezettségvállalás valósul meg valamennyi párt, állam, eszmei, filozófiai és vallási mozgalom részéről, amelyek harcot folytatnak a szabadságért, az igazságért, a demokráciáért, a békéért. Ha igazán akarjuk, hogy ez az elkötelezettség, azaz az egyetértés és együttműködés, amelyre hívőket és nem hívőket szólítottunk fel, ne homokra épüljön, akkor be kell tartanunk egy előfeltételt: le kell mondani arról, hogy saját ideológiánkat másokra kényszerítsük és együtt kell keresnünk az útját annak, hogy az egész emberiségben győzelemre juttassuk a béke, a demokrácia, az igazság, a szabadság,

a szolidaritás értékeit. Csak ily módon érhető el, hogy egy valóban emberi léptékű társadalom felépítésének célja ne váljon utópiává”. (Benny Lai: *La seconde conciliation*, Vallecchi 1978. 27-28. old.).

Magyar szempontból tekintve a konferencia témájára, mindjárt az idéződik emlékezetünkbe, hogy milyen messziről kellett indulni és milyen rögsös út vezetett az állam és egyház mai jó, rendezett kapcsolatainak kialakulásához. A katolikus integrizmusnak azt a konzervatív és makacs változatát, amelyet a magyar egyházon belül Mindszenty bíboros, hercegprímás képviselt, és ezzel szemben a Rákosi-vezetés intranzigens egyházpolitikáját, amely viszont a katolikus reakció elleni jogos politikai harcot a vallásos intézmények és szokások elleni küzdelemmé torzította, nem kis feladat volt túlhaladni, s később párbeszéddé, majd együttműködéssé alakítani. A párt 1956 után megújult egyházpolitikájának – amely a konszolidáció időszakában, majd az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszót képviselő szövetségi politika részeként alakult ki – alapelvévé vált, hogy a szocializmus építésében eltérő ideológiai motivációkból lehet részt venni, a szocializmus célját egyaránt követhetik nem vallásos és vallásos emberek. E politika elkülönítette a vallásos világnézettel folytatott eszmei vitát az egyházi körökben jelentkezett reakciós politikai tendenciák elleni politikai harctól, miközben igyekezett az egyházak vezetését egészében a párbeszédnek és együttműködésnek megnyerni.

A II. vatikáni zsinat az egyházat megújító reformjaival kedvező légkört teremtett a magyar állam és a katolikus egyház kapcsolatainak rendezésére, s arra, hogy a kölcsönös megegyezés alapján befejeződjék az állam és egyház különválasztásának folyamata. Az egyház visszavonulása a politikai konfrontáció területről új térségeket nyitott meg számára a hitéleti és karitatív tevékenység terén, amelynek összeférhetőségét a szocializmus építésével a politika elismerte. Az alapvető társadalmi célkitűzésekkel, így a szocialista társadalom megvalósításának céljával egyetértve ma egyházi személyek aktív szerepet vállalnak a közéletben a községpolitikától a parlamenti életig. Mindkét részről a realpolitika felülke-rekedése tette lehetővé az integrizmus jelenségének felszámolását Magyarországon. Ennek köszönhető, hogy az egyházak tevékenysége napjainkban politikai szempontból nem a centrifugális erők megnyilvánulása, hanem a nemzeti egység egyik kohéziós eleme.

A politika gyakorlati eredményekkel igazolt helyes iránya azonban nem jelenti, hogy a sok tekintetben új, mai helyzetben a politika és vallásosság viszonya minden tekintetben tisztázott lenne. A szövetségi politika messzemenően toleráns a vallásos világnézetűek iránt és képviseli azt az elvet, hogy a vallásos meggyőződésű emberek a szocialista rendszer hívei lehetnek. A szocializmus vezető erejét alkotó párt azonban olyan politikai közösséget, szervezetet képez, amelynél a tagság feltételei között világnézeti kritériumok is szerepelnek. Egypárti politikai rendszerünkben a rendszer továbbfejlesztésének újragondolása során a megoldandó problémák közt vetődik fel az is, hogy hogyan, milyen formában biztosítható intézményesen is a szocializmus iránt politikailag elkötelezett, világnézetiileg vallásos alapon álló emberek teljesebb részvétele a politikai életben. Ez különösen fontossá válik egy olyan időszakban, amikor a társadalmon belüli érdekek differenciáltsága erősödik, s e bonyolultabb feltételek között kell fenntartani és megszilárdítani a nemzeti összetartást és egyetértést; amikor megnő valamennyi integráló és összetartó szerepre képes politikai erő összefogásának jelentősége a szocializmus építése szempontjából.

A vallásosság politikai jelentőségének növekedése az utóbbi időben nálunk is érezhető, a szekularizáció nagymértékű előrehaladása mellett is, bár részben eltérő, részben azonos okokból, mint a nyugati országokban. A világnézeti tolerancia légkörében, az egyházak élénkebb hitéleti és kulturális tevékenysége folytán ma nagyobb nyilvánosságot kap a vallásos meggyőződés, amely korábban inkább a magánszféra leplezett sáncaiba húzódott meg. Összefügg azonban ez általánosabb tendenciákkal is, amelyek világszerte tapasztalhatók az utóbbi időkben. Ezek körében megfigyelhető a szekularizációs folyamat némi lelassulása, a vallásosság újraerősödése bizonyos rétegeknél. Ez nem csupán annak az eredménye, hogy az egyház a szekularizációval szemben hatalmas erőfeszítéseket tett és megújuló eszközökkel lépett fel, hanem az emberek életfeltételeiben bekövetkezett negatív hatásokkal is kapcsolatban áll. Ezek a civilizációs változásokból, a tudományos-technikai fejlődésnek az emberi ellenőrzés alól kisikló tendenciáiból következően megnövelték a mai világ emberének bizonytalanságérzését, aggodalmait. Az emberi kapcsolatok elszegényedése, a laikus intézmények képtelensége az egyéni problémák megoldásának elősegítésére; az ember sorsát befolyásoló, de tőle egyre távolabb eső tényezők működése, az irracionális elemek szaporodása a mindennapi életben és a politikában – mindezek növelik a vallásos világnézet vonzerejét a biztonságra vagy bizonyosságra vágyók körében. Politikai szempontból azonban nagyobb gond a közömbösség terjedése, a társadalmi szolidaritás lazulásának tendenciája, hiszen a társadalom normális, demokratikus működését jobban szolgálják a materialista meggyőződésűek és a hívők, mint a két csoport között fluktuáló kiábrándultak és közömbösek.

A probléma másik vonatkozását alkotják az egyházakon belüli korszerűsödést, a kor megváltozott feltételeihez való alkalmazkodást célzó folyamatok, amelyeket a II. vatikáni zsinat reformszelleme képvisel. Ez a belső küzdelmekben zajló folyamat, azáltal, hogy új lehetőségeket nyit az egyházak társadalmi befolyásának erősítéséhez, végeredményben növeli politikai szerepüket is. A belső irányzatok küzdelmének téjé itt az, hogy vajon a párbeszéd vagy a konfrontáció, a konzervativizmus hívei kerekednek-e felül.

E folyamatok összefüggéseibe helyezhető a vallásos pártoknak és politikai mozgalmaknak az utóbbi időben aktívabbá vált tevékenysége számos országban. Elsősorban ott tudják befolyásukat szélesíteni, ahol a laikus baloldali pártok, szervezetek üres teret hagynak. Példaként említhető, hogy amikor a nyugatnémet szakszervezetek érdekvédelmi tevékenysége a munkában álló dolgozók képviselőitére összpontosul, akkor a munkanélküliek problémáit a keresztény pártok karolják fel (ahogy ez a „neue soziale Frage”, az új szociális kérdés meghirdetésével történt).

Végeredményben az, hogy a vallásosság milyen mértékben tér vissza a politikába, illetve az, hogy az irracionális teret nyer-e, nagymértékben függ attól, hogy a racionális politikai erők mennyire rendelkeznek megoldásokkal az ember problémáira a mai világban. De bármilyen előremutató megoldás is csak úgy valósulhat meg, ha a haladó, megoldást segítő törekvések egyesülnek, függetlenül attól, hogy vallásos vagy nem vallásos indítékúak. Ez viszont párbeszédet igényel az emberiség létfontosságú problémáinak politikai megoldási módjairól, és nemcsak a vallásos és ateista világméretű politikai erők között. A béke biztosítása, az emberi és társadalmi problémák megoldása, a világban levő feszültségek oldása minden ebben érdekelt politikai erő együttműködését, párbeszédét, közös cselekvését igényli, tekintet nélkül a köztük fennálló világnézeti különbségekre.

Vitaülés a fiatalok életkörülményeiről, munkahelyi beilleszkedéséről

„Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási főirány 1987. március 4–5-én vitaülést szervezett Budapesten. Az életkörülmények, a munkahelyi beilleszkedés témakörében rendezett vitafórum – a korábbi hasonló jellegű rendezvények hagyományát követve – előre közreadott tanulmányokat tárgyalt meg, amelyeknek szerzői a KSH Ifjúsági Szakmai Munkaközössége, valamint az MSZMP Politikai Főiskolája és a JATE szociológiai tan-székeinek munkatársai közül kerültek ki.

Az 1986 és 1990 közötti kutatási ciklus elején szervezett vitaüléssel a kutatási főirány programtitkársága többféle célt kívánt megvalósítani.

1. Megfelelő fórumot kívánt biztosítani a korábbi kutatási periódusban végzett adatfelvételek alapján elkészült újabb vizsgálati eredmények bemutatására.

2. Figyelembe véve a nyolcvanas évek közepén mind kedvezőtlenebbé váló gazdasági körülményeket, felvetődött a kérdés, hogy az e folyamatokra különösen érzékenyen reagáló anyagi-egzisztenciális helyzet, illetve az ennek kutatására irányuló program munkálatait milyen mértékben kell „menet közben” esetleg aktualizálni. Szükségessé vált ugyanis annak felmérése, hogy a

mostani kutatási ciklusban a leginkább aktuális kérdések vizsgálatára kerül-e sor.

3. Végül kísérleti jelleggel több szerzőt is felkértünk megyei elemzések elkészítésére, amit egy hosszabb távú – az ifjúság helyzetét regionális metszetben vizsgáló – kutatási program első lépésének tekinthetünk.

Emögött az a megfontolás húzódik meg, hogy az elkövetkező években várható gazdasági szerkezetváltás, illetve annak hatása leginkább területi, regionális metszetben lesz érzékelhető. E folyamatok nyomon követése, a regionális sajátosságok feltárása ezért a jövőben különösen aktuálissá válhat.

A teljesség kedvéért meg kell említeni azt a további „szervezési” szempontot is, amely az ifjúságra vonatkozó információk felhasználásában érdekelt szakemberek és a kutatók közötti „párbeszédet” hivatott szolgálni. A vitaülésnek ez a célkitűzése nem valósult meg, ami újra arra hívja fel a figyelmet, hogy az együttműködés gördülékenyebbé tétele érdekében változatlanul sok teendő van még hátra.

A vitaülésen nagy számban megjelenő kutatók és szakemberek a 18 beküldött tanulmányt áttekintve, tematikailag igen változatos programnak lehetnek a résztvevői.

A vitaülést *Gazsó Ferenc*, a kutatási főirány vezetője nyitotta meg, az egyes szekcióülések vitáit *Andorka Rudolf*, *Boros László* és *Harcza István* vezették.

Az első napi program *Harcza István* összegző jellegű tanulmányával indult, amelynek már a címe is – *Fiatalok a gazdaság „árnyékában”* – sejtette, hogy a gazdasági folyamatok ifjúságra gyakorolt hatását kívánja középpontba helyezni. (*A tanulmányt az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük. – A szerk.*)

A tanulmány vitája során felmerülő kérdések döntően arra irányultak, hogy a felvázolt tendenciák alapján levonható-e olyan következtetés, hogy mindinkább erősödik a fiatalok helyzetét befolyásoló társadalmi-gazdasági meghatározottság, illetve ezzel párhuzamosan egyre kevésbé marad tere az egyéni teljesítményen alapuló „manőverezésnek”. Kérdésként fogalmazódott meg az is, hogy a fiatalok relatíve rosszabbodó anyagi helyzetét jogos-e a korábbi generációkéhoz viszonyítani, miután kérdéses, hogy a korábbi időszak viszonylag kedvező életszínvonalpolitikája a gazdasági teljesítmények oldaláról meg volt-e alapozva.

Ugyancsak vitát keltett az a következtetés, hogy a gazdaság szerkezeti mozgásainak a lelassulása következtében beálló mobilitási „apályt” minősíthetjük-e a társadalmi mobilitásnak mint előrejutási csatornának a leértékelődéseként.

Élénk vita alakult ki a *foglalkoztatottsági viszonyok* alakulásáról, *Lakatos Judit: Az iparban dolgozó fiatalok létszámösszetétele, bér- és kereseti viszonyai* című tanulmánya kapcsán. A kérdések döntően arra irányultak, hogy a várható strukturális változások milyen mértékben rontják a fiatalok munkaerőpiaci pozícióit, a regionális foglalkoztatottsági feszültségekre szá-

molva mekkora a veszélye a fiatalok munkanélkülivé válásának.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódott a további vita *Szűcs Zoltán: Harmónia és diszharmónia a fiatal diplomások képzettsége és foglalkoztatása között* című dolgozata kapcsán. A kérdésfeltevők döntően a hagyományos kongruencia-értelmezés felülvizsgálatát látták szükségesnek, tekintve, hogy szerkezeti változások időszakában nem lehet számon kérni az eredeti képzettség és a foglalkoztatás szigorú megfeleltetését.

E kérdéskörök vizsgálatának további kitágítását jól szolgálta *Kulcsár Rózsa: Foglalkozások presztízse a fiatalok körében*, *Török Gábor: Társadalmi mobilitás és értékorientációk a dolgozó fiatalok körében*, *Szénei Márta: Iskolai végzettség és mobilitás* című tanulmánya. E tanulmányok kapcsán a vitát felkavaró kérdések részben a tudás, a magasabb szakképzettség leértékelődésével kapcsolatos tapasztalatokon alapultak, részben az oktatási rendszer képzettségi struktúráját meghatározó szerepét vizsgálva a feszültségforrások keletkezésére irányultak.

Bizonyos fókig a foglalkoztatás körülményeihez kapcsolódóan, a munkába járást, és az ezzel összefüggő utazási szokásokat vizsgálta *Lakatos Miklós: A fiatalok utazási szokásai* című dolgozata.

Salamin Pálné: A fiatalok kereseti, jövedelmi helyzete a tények és a subjektív vélemények alapján című tanulmánya a fiatalok jövedelmi helyzetének további relatív romlásáról adott számot. A vita során nagy hangsúlyt kapott az a tény, hogy a jövedelmek alapján képzett alsó népességtizedben számottevően gyarapszik a fiatalok részaránya.

Valamennyi itt felmerült kérdéskört – kiegészítve a sajátos viszonyok jellemzőivel – többé-kevésbé érintette *Gábor Kálmán: A középiskolát vég-*

zett fiatalok középréteggé szerveződése és Felek Gábor: *Alkalmazotti fiatalok a munkaszervezetben, avagy egy réteg immunreakciója* című dolgozata.

Az utóbbi tanulmány vitája során – a tényyszerű állításokat elfogadva – többen megkérdőjelezték a felvázolt tendenciáknak és jelenségeknek a szerző által kifejtett interpretációját. A vitában részt vevők egy részének az volt a véleménye, hogy az alkalmazotti fiatalok munkaszervezetben megfigyelhető sajátos magatartási jellemzői sokkal inkább abból fakadnak, hogy itt egy meghatározott helyzetű női munkavállalói réteg munkaerőpiaci stratégiájáról, mozgáslehetőségeiről van szó, és kevésbé valamiféle rétegtulajdonságokról.

A munkahelyi beilleszkedés kérdéseit vizsgálta Szabó Vilmos: *Érdeker-*

vényesítés, konfliktusok – politika, valamint Zsidai Ágnes: A munkához való viszony nemzedéki metszete című tanulmánya. Az empirikus adatfelvételek alapulól elemzések egyik legfőbb következtetése az volt, hogy a fiatalok körében egyre inkább jellemző a nagy-szervezetektől való elfordulás.

A vitaülés sokszínű választékába illeszkedett Tóth Ildikónak és Újvári Józsefnek *A fiatalok egészségi állapotának egyes jellemzői* címmel írott tanulmánya. Az írott anyagra támaszkodó igen érdekes vita az egészségügyi rendszert is magában foglaló szélesebb összefüggésekbe helyezve taglalta a fiatalok egészségi állapotának jellemzőit. A vitaülésre benyújtott tanulmányokat a Programtitkárság külön kötetben adja majd közre.

H. I.

HARCSA ISTVÁN

Fiatalok

a gazdaság „árnyékában”

Korábban az ifjúságkutatás a fiatalok életkörülményeinek főbb jellemzőire, illetve az ezeket befolyásoló makro-folyamatok összefüggéseinek feltárására irányult. Az eddigi kutatási eredmények számottevő adalékokat szolgáltatnak a fiatalok életkörülményeinek bemutatására azoknak a részletekértékeknek a száma, amelyek továbbra is nyitottak, megválaszolásuk további kutatások feladata.

A kutatási tapasztalatok alapján cél-szerűnek tűnt az eddigi kutatási téma kibővítése, aminek alapvetően az a célja, hogy a fiatalok életkörülményeit meghatározó gazdasági folyamatok hatásmechanizmusait vegye vizsgálat alá.

A kutatások ugyanis újra megerősítették, hogy az ifjúság életkörülményei és általában az ifjúságpolitika döntő elemei nagymértékben függenek a gazdaság mindenkorai helyzetétől, illetve a gazdaságpolitikától. Stagnáló vagy romló gazdasági viszonyok közepette az ifjúságpolitika mozgástere beszűkül, relatív önállósága egyre csökken, mindinkább a szorító függés jellemzi.

E meghatározó folyamatok vizsgálata tehát fokozottan előtérbe kell helyezni, mert ezek figyelembevétele nélkül a „levegőben lógnak” az ifjúság helyzetével kapcsolatos kérdések, illetve maga az ifjúságpolitika is.

A gazdasági folyamatok meghatározó szerepe mindig is nyilvánvaló volt, és ezért kiegyensúlyozott fejlődési viszonyok között az életkörülményeknek a gazdasági alapoktól való függését „természetes állapotként” éli meg a társadalom. Más a helyzet a gazdasági apály időszakában, amikor ez a termé-

szetes függő helyzet kiszolgáltatottságba csap át, amikor a társadalompolitika mellett maga a gazdaság is pótlólagos „jövedelemfogyasztóként” lép fel, amit jelenleg a jövedelemtermelő képesség romlásaként fogalmazznak meg.

Ilyen körülmények között a vizsgáldást elsősorban arra kell koncentrálni, hogy a gazdasági folyamatok szorításában az ifjúság szempontjából mely területeken jelennek meg feszültséggócok, azaz, melyek azok a területek, ahol a gazdaságpolitikai döntések társadalmi kockázata fokozott mértékű.

1. Vázlatos gazdasági körkép a nyolcvanas évekről

A nyolcvanas évek első felében a gazdaságpolitika főbb stratégiai elképzeléseit tömören a következőkben lehet összefoglalni:

1. A kívánatos gazdasági konszolidáció érdekében 1980–1982-ben alapvető célként fogalmazódott meg a külgazdasági pozíció javítása, amelynek nélkülözhetetlen feltétele volt a belső jövedelemfelhasználás korlátozása. Ez már önmagában is szűkítette az életszínvonal védelmét szolgáló manőverezési lehetőségeket.

2. Az időszak második felében – 1983–1985-ben – a megerősített külgazdasági pozíció stabilizálása volt a cél, amely feltehetően viszonylag kedvezőbb klímát biztosított volna a gazdasági növekedés gyorsításához. A stabilitás fenntartása érdekében számottevő szerepet szántak a külső forrásoknak (hitelek), amelyeknek egyik fő feladata a korábbi hitelek törlesztése volt. A gazdasági növekedés idővel növekvő forrást biztosított volna az életszínvonal-politikai célok megvalósításához.

Ezek az elképzelések végül is nem váltak valóra. A külgazdasági pozíció – a krízishelyzethez képest – javult

ugyan, azonban a tartós konszolidáció nem jött létre. Ebből adódóan a gazdasági növekedés elindításához sem maradtak források.

Az *elmaradás okait* kutatva röviden a következőket lehet megemlíteni:

1. A nemzetközi munkamegosztás rendszere továbbra is folyamatosan leértékelte a magyar gazdaság produktumait (cserearányromlás), egyszerűen abból adódóan, hogy a magyar gazdaság – a strukturális átalakulások elmaradása miatt – nem tudja azt a kínálatot hozni, amelyre a nemzetközi piacon kereslet van. A cserearányromlás következtében állandósult a gazdaságban megtermelt jövedelemnek a hazai felhasználásból való kivonása (a veszteségek finanszírozására).

2. A nemzetközi pénzügyi válság tovább rontotta a konszolidálási program megvalósulási esélyeit.

A kialakult helyzetben a külgazdasági pozíció stabilizálásához, illetve a szerény mértékű növekedésgyorsításhoz csupán egyetlen alternatíva maradt: az életszínvonal védelmét szolgáló politika teljes feladása; ezt azonban a vezetés már politikai megfontolások miatt sem vállalhatta.

Részletesebb közgazdasági elemzések szerint a gondok egyik legfőbb gyökere a hazai adottságokat és a nemzetközi tendenciákat nem kellően figyelembe vevő gazdasági szerkezet. Ennek egyik alapvető jellemzője az, hogy az alapanyag- és energiaipar nagy tömegű beruházási összegeket köt le, ami teljesen behatárolja egy előrevivő struktúrapolitika mozgásterét. Marad tehát az a megoldás, hogy a hatékonyabban termelő ágazatoktól továbbra is erőteljesen elvonják a fejlesztéshez szükséges összegeket; így végső soron szinte egy „tőke nélküli fejlesztési stratégiát” kellene megvalósítani. Ilyen feltételek között kellene javítani továbbá a gazdaság egyre romló jövedelemtermelő képességét is. E körül-

ményeket figyelembe véve az életszínvonal-csökkenés megállítására az „első gazdaság keretein belül” nincs mód, a lakosságnak tehát tovább kell folytatni, sőt gyakorta fokozni a szabadidő terhére végzett jövedelemkiegészítő tevékenységet.

A fent vázolt – a gazdaság működése szempontjából alapvető – folyamatok működésük során sajátos ciklikusságot idéznek elő a jövedelemelvonás és bizonyos fokig a keresetszabályozás terén. E ciklus kezdőpontját – a bonyolult kölcsönhatások miatt – ma már nehéz külön kiemelni. Tényként lehet megállapítani, hogy az utóbbi időszakban a várható vállalati jövedelemképződést nem sikerült (a megfelelő tőrési határokon belül) előre becsülni. Az állami politika ezért utólag minden erővel a megtakarításokra ösztönzött, amit a vállalatok – a szerzett tapasztalatok alapján – mindig újabb megszorítási kísérletekként értelmeztek, és ennek megfelelően, amíg lehetett, igyekeztek költekezni. Ez volt az egyik forrása a többletteljesítmények nélküli vásárlóerő-kiáramlásnak, amit a későbbiekben az ár- és bérszabályozással (az infláció fokozásával) kellett visszaszorítani.

Az erős tárgyalási pozícióban levő vállalatok részéről ekkor rendszerint elindulnak az alkudozások a szigorítások egyedi feloldására, és ez többnyire sikerül is. Így végeredményben az eredetileg restriktívot alkalmazó politika nem éri el célját, a gazdaságilag „gyengék” nem hullanak ki. Más országokhoz viszonyítva tehát a restriktív politikának csak a negatívumai maradnak meg. Ez az egész folyamat körforgás-szerűen, rendszeresen ismétlődik.

Ebben a helyzetben ma már látható, hogy nem teremődtek meg a hazai feltevélei a *nyolcvanas évek második felére* tervezett pályakorrekciónak.

Az elképzelések ugyanis arra alapozódtak, hogy a gazdasági növekedés-

hez feltétlenül szükség van bizonyos hazai és külső „*dinamizáló tényezőkre*”. Az utólagos helyzetértékelés a „pesszimista” tervváltozatokat támasztja alá, nevezetesen, hogy a magyar gazdaság sem a szocialista, sem a nyugat-európai relációban nem számíthat a növekedés dinamizálását elősegítő tényezőkre. (A dinamikus csendes-óceáni és latin-amerikai térség piacaira viszont már csak a távolságok miatt sem lehet átütő erővel betörni.)

Ilyen körülmények között maradt a belső forrásokra való támaszkodás, ami viszont csak a gazdaságirányítási rendszer átfogó megváltoztatásával lett volna lehetséges.

E téren kulcsfontosságú célként fogalmazódott meg a szelektív gazdaságfejlesztés, amelyet a műszaki fejlesztéssel kellene egybekapcsolni. Az ez irányú fejlesztést az is indokolja, hogy a világ gazdaságban jelenleg is és a jövőben még inkább, a szerkezeti átalakulások képezik a fejlődés legfőbb hajtóerőit. A változatlan struktúrában való növekedésre viszont csak sajátos dinamizáló tényezők mellett van lehetőség.

A gazdasági struktúra átalakítása szempontjából a beruházási politikának kulcsfontosságú szerepe van. Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy e téren nem sikerült a régóta várt áttörés alapjait megvetni. „Ha abból indulunk ki, hogy a hetvenes évek programjai néhány termékcsoport fejlesztésére fordították a beruházási összforrás több mint kétharmadát, s a fenti területen mégsem következett be áttörés, akkor aligha nevezhetjük sikernek a központosított fejlesztéspolitikát... Az eredetileg szelektívnek indult fejlesztési elvek ezáltal éppen ellenkező eredménnyel jártak.”¹

A közgazdasági elemzések a sikertelenség okait kutatva megállapították, hogy „... a beruházási aktivitás szinte teljesen elszakad a vállalat jövedelmességétől. Sőt, a tartósan veszteséges,

illetve igen alacsony jövedelmezőséget kimutató vállalatoknak jobb esélyük van beruházási hitelek (és korábban: ingyenes beruházási támogatások) megszerzésére, mint a jól jövedelmező vállalatoknak.”²

Ha megnézzük a VII. ötéves terv 1986 és 1990 közötti időszakra vonatkozó beruházási tervét, kiderül, hogy az alapanyag- és az energiaipar részese-dése továbbra is meghatározó, ily módon továbbra is csak igen minimális esély van a struktúra változtatására. Ennek kihatásai – a jelenlegi tendenciák előrevetítésével – többé-kevésbé kiszámíthatók. Így többek között kérdésessé vált, hogy

- csökkenthető-e a külföldi adósság mértéke,
- elérhető-e a jövedelemképződés tervezett üteme,
- az infláció a tervezett szinten tartható-e,
- következképpen, a gazdasági egyensúly fenntartására is gondolva jutnak-e források az életszínvonal megőrzésére.

2. Foglalkoztatottsági, mobilitási folyamatok

A fiatalok pályakezdését meghatározó tényezők között kiemelkedő fontosságúak a *képzési és a foglalkoztatottsági folyamatok*. Hosszabb időtávra vizsgálatainkat, ezeknek a folyamatoknak a hatása meglehetősen felemás. Az extenzív gazdaságfejlesztés logikájából adódóan az ötvenes és hatvanas években a bővülő munkahelyek felfokozták a munkaerő iránti keresletet, így az elhelyezkedés szempontjából minden egyes nemzedék kedvező lehetőségekre talált. De ugyanígy részben társadalmi, részben gazdasági indíttatásból elkezdődött az oktatási rendszer kiterjesztése is. A korábbi gyakorlat tapasztalatai alapján – és az ideológia ösztön-

zó hatására – úgy tűnt, hogy a magasabb iskolai végzettség egyúttal „automatikus belépőt” jelent egy jobb társadalmi helyzet elérésére. Az iskola a társadalmi felemelkedés számottevően felértékelte csatornájává vált.

A későbbi időszakban az extenzívítás előnyeinek elapadásával a gazdasági és a társadalmi alrendszereknek, folyamatoknak fokozatosan el kellett volna rugaszkodni az extenzív pályáról. Ma már látni lehet, hogy nem ez történt. A korábbi, többnyire kedvező hatású munkaerő-kereslet túlfűtöttségbe csapott át, elvesztve számos, korábbi előnyét. E túlfűtöttséget a hiánygazdaság vezérelte folyamatok idézték elő, amelyben a vállalatok állandóan a munkaerő extenzív bővítésére, illetve a meglevő, nem hatékonyan foglalkoztatott munkaerő megtartására kényszerülnek.

A munkaerőpiaci folyamatok megmaradtak egy „túlrett” extenzív pályán, óhatatlanul deformáló mellékhatásokat keltve. Mindez lemérhető azon, hogy a szellemi potenciál jelentős része kellő hasznosulás híján leértékelődött, és ezzel szemben felértékelődtek a hiányszakmák, valamint a divatos ipari és szolgáltatási szakmák. Egyre inkább olyan helyzet alakult ki, amelyben a fiatalabb nemzedékek „tarsolyukban hordják ugyan a marsallbotot”, csak éppen a korábbiaknál tovább kell várni ennek használatára.

Természetesen az oktatási rendszer nem tudta mindenben követni ezeket a változásokat, illetve ahol tudott, ott is csak a felhígulás árán (főleg a felsőfokú képzésben) próbált reagálni. A kialakult mechanizmusok eredményeként továbbra is az a jellemző, hogy minél fiatalabb nemzedéket veszünk alapul, annál magasabb az iskolai végzettségi szint. Ebből adódóan hazánkban az iskolai végzettségben tapasztalható nemzedéki különbségek nemzetközi

összehasonlításban mérve is mindmáig igen nagyok.

Az újabb nemzedékekben, illetve azok szüleiben joggal merült fel a kérdés, hogy ezek után érdemes-e magasabb iskolai végzettséget szerezni. A tények ugyanis azt mutatták, hogy az érettségizettek tömegesen csak a fizikai pályákra juthatnak. Az értelmiségi pályák jelentős hányada főleg anyagi, de nem kis részben szakmai okok miatt is presztízsét veszítette, következésképpen felerősödött az elnökesedés folyamata. Ráadásul a felsőfokon való továbbtaníttatás igen költséges „beruházás” lett a szülők szempontjából, mert a pályakezdetet követően még hosszú időn keresztül fokozott támogatásra szorul az értelmiségi pályára került fiatal. Sőt a „befektetések” hosszú távon való megtérülése ma kockázatosabb, mint valaha.

Végző soron tehát azt lehet mondani, hogy a társadalom hiába fektetett nagyobb szellemi tőkét (még ha helyenként felhígítva is) a fiatalabb nemzedékekbe, ez a befektetés sem társadalmi, sem egyéni szinten nem térül meg kellőképpen. Így valójában a fiatal generációknak *már az indulási feltételei is kedvezőtlenebbekké váltak.*

Ezek után érdemes azt is megnézni, hogy a kedvezőtlenebb „starthelyzet”-et követően *milyen esélyek vannak* a pálya, illetve a társadalmi helyzet későbbi korrekciójára, azaz a *társadalmi mobilitásra*. Az eddigi mobilitás-vizsgálatok egyik legfőbb megállapítása az volt, hogy a mobilitási folyamatok mindenkor intenzitása (és iránya) viszonylag szoros összefüggést mutat az adott korszakra jellemző szerkezeti változásokkal. Nagy hatású társadalmi és gazdasági átalakulások időszakában a mobilitás intenzitása felfut, az átalakulások csillapodtával viszont mérséklődik.

Ebből adódóan az ötvenes–hatvanas években a nagy szerkezeti átalakulá-

sok idején a pályakezdő vagy a középkorú nemzedékeket a mobilitási hullám a „hátára vette”, és így közöttük igen nagy hányadot képeznek a mobil személyek. A nagy szerkezeti átalakulások lezárultával az újonnan pályára lépő nemzedékekben viszont számottevően visszaesett a mobilitás intenzitása. A mozgásfolyamatok lefékeződése főleg a nagyvárosi fiatalokat érintette erőteljesebben, tekintve, hogy a szerkezeti átalakulások időben először ott lassultak le, de – némi fáziskéséssel ugyan – a megtorpanás jelei már a községekben is érzékelhetők.

A mobilitási folyamatok hosszabb távú alakulását értékelve megállapítható, hogy az ötvenes–hatvanas évek nagy mobilitási hullámán belül nem kevés szerepet játszott egyfajta „kényszer-mobilitás”. A szocialista átalakulást követő, túlzottan felfokozott és centralizált iparosítás ugyanis egyensúlyvesztést eredményezett a városok és a falvak között, aminek hatására, döntően a megélhetés kényszere miatt, jelentős tömegek hagyták el a falvakat. Mindez érezhetően megemelte a tényleges mobilitást, és a mobilitási folyamatoknak az utóbbi időszakban tapasztalt lanygulásában némi szerepe volt e kényszerszülte mozgás mérséklődésének is. A mobilitás alakulására gyakorolt hatáson túl más tanulsága is van az itt említett korábbi szerkezetátalakulásnak: nevezetesen az, hogy ezek az átalakulások alapvetően „felülről vezéreltek” voltak, a megvalósításba így szükségképpen az érdekek szűkebb körét lehetett csak bevonni és ez óhatatlanul megnövelte a nem racionális áldozatvállalásokat. Erre az összefüggésre egy esetleges újabb szerkezetátalakítási vagy reformfolyamat során különös tekintettel kell lenni.

Ezt is figyelembe véve azonban, a fiatal generációk szempontjából a mobilitás mint a társadalmi felemelkedés csatornája fokozatosan veszített szere-

péből. (Főleg, ha számításba vesszük az időközben kialakult mobilitási „csapdákat” is. Ennek tekinthetjük például az értelmiségivé válást, amely a korábbi időszakokhoz képest korántsem jár akkora előnnyel.) Ebből adódóan nem véletlen, hogy növekedett a pályakezdet elején megszerzett iskolai végzettség szerepe. A nemzedéken belüli mobilitás és az iskolai végzettség összefüggéseit elemezve kitűnt, hogy a társadalmi hierarchia szélein, így a segédmunkás és az értelmiségi csoportba való bejutásnál a pályakezdet elején szerzett iskolai végzettség döntő jelentőségű. Az alacsonyabb (gyakorta 8 általánosnál kevesebb) iskolai végzettség a fiatalokat a korábbi időszakokhoz viszonyítva nagyobb eséllyel köti a segédmunkás csoporthoz, s így e csoport bővülő utánpótlását képezik. A másik póluson, az értelmiség újratermelődésében viszont a pályakezdet elején elért felsőfokú végzettség jelenti szinte az egyetlen utat a bekerüléshez. Az okok mögött elsősorban az húzódik meg, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek – felismerve az értelmiségi pálya presztízsvesztését – nem vállalják a munka közbeni „rátanulást”. Erről tanúskodik az esti és levelező képzésben részt vevők számának fokozatos csökkenése, illetve az itt szerzett képzettség szerepének igen erőteljes módosulása. Jelenleg ugyanis a közép- és felsőfokú esti és levelező képzésben döntően már nem a magasabb szintű végzettség megszerzése az alapvető szempont. Többnyire az jellemző, hogy e képzési formát egyre inkább a kiegészítő, illetve a második szak megszerzésére irányuló törekvés „tartja életben”.

E folyamatok kapcsán érdemes megemlíteni azt, hogy az értelmiségi pályák egy részének presztízsvesztése csak az anyagi „vonzerő” tekintetében figyelhető meg. A legutóbb végzett presztízsvizsgálatok adatai³ éppen arra

hívták fel a figyelmet, hogy társadalmunkban a foglalkozások értékelésében sajátos „tudathasadás” kezd kialakulni. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy az emberek a tudás és az általános presztízsz szempontjából az értelmiségi pályákat továbbra is előkelő helyre rakják. Az anyagi viszonyok szempontjából viszont a megélt tapasztalatok alapján – érthetően – hátrább sorolják ezeket.

Éppen ezért nem véletlen, hogy a fiatal férfiak – beleértve az értelmiségi származásúakat is – növekvő mértékben fordulnak a különböző divatos ipari és szolgáltatási szakmák felé. Ezek a folyamatok jelzik a fiatalabb generációknak (illetve szüleiknek) azt a felismerését, hogy a magasra értékelt tudásból és az általános presztízsből nehezen lehet „megélni”, ezért a pályaválasztás során egyre nyomósabb az anyagi szempont.

A magasabb iskolai végzettség mérsékelt szerepét megerősítik egyébként a vezetői pályákra való bejutás tapasztalatai is, mert a fiatalabb, 35 éven aluli vezetők között hasonló mértékű (egy-harmad körüli) a felsőfokú végzettségűek aránya, mint az idősebbek között. Ez a tény társadalmi szinten azt jelzi, hogy a vezetői káderválasztásban az ötvenes-hatvanas években kialakult mechanizmusok továbbra is hatnak. Az egyének szempontjából pedig ez úgy jelenik meg, hogy a vezetői pályával együtt járó nagyobb hatalom (mint presztízsz-szempont) és előnyösebb anyagi helyzet eléréséhez nem feltétlenül kell magasabb iskolai végzettség.

Mindez arra utal, hogy a társadalom és a gazdaság a „túlérlett” extenzív pályán sok tekintetben *ugyanazokat a köröket rója*, mint a korábbi időszakokban, és a közvetlen hatásokat tekintve, ennek egyik „első számú vesztese” éppen a fiatal generáció. Végző soron e fejlődési pálya mechanizmusai

nagymértékben felelősek azért, hogy a *társadalmi mobilitás mint érték jelentősen vesztett* korábbi szerepéből.

3. A fiatalok életkörülményeinek főbb jellemzői

Általános összefüggés, hogy nehezebbé váló gazdasági körülmények között az anyagi-ezisztenciális kérdések fokozottabban kerülnek előtérbe. Most már hosszabb ideje megfigyelhető, hogy a megélhetés és az életkörülmények szempontjából életbevágóan fontos *kereseti, jövedelmi, valamint lakásviszonyokat* a makrofolyamatok mindinkább beárnyékolják. E tekintetben már a hetvenes évek végének adatai is a fiatalok relatív helyzetének – az átlagosnál erőteljesebb mértékű – romlásáról adtak számot.

A keresetek, a jövedelem esetében ezt azon lehetett lemérni, hogy hosszabb távon a fiatalok keresetének növekedése jelentősen elmaradt az idősebb generációkéétól. A korábbi időszakban (a hetvenes években) a közfigyelem azért kerülte el ezt a kedvezőtlen tendenciát, mert a szakembereket inkább a túlzott nivellálódás foglalkoztatta. A kialakult helyzet okait kutatva kimutatható volt, hogy ebben szerepet játszott a fiatalok megváltozott foglalkoztatási összetétele (köztük kevesebb volt a vezető, valamint a jól fizetett nehéz fizikai foglalkozású, ezzel szemben növekedett a gyesen levők száma), továbbá a hazai bérezési viszonyok sajátos kor- és beosztáscentrikussága (az életkort és a beosztást preferálják elsősorban).

A kutatások alapján fogalmazódott meg az a következtetés, hogy a keresetalakító komponenseken belül jelentősen tompítani kellene az életkor befolyásoló szerepét. Ugyanakkor a kereseti viszonyok elemzése kapcsán ki-

tűnt, hogy a hiánygazdálkodás-vezérelte munkaerőpiaci folyamatok sok tekintetben erőteljesen módosították a kialakult mechanizmusokat. Ezek végső hatását tömören úgy lehetne megfogalmazni, hogy a kialakult rendszerben egyre inkább a hiányszakmákban dolgozók kerülnek jó kereseti pozícióba.

Ilyen körülmények között szinte „másodlagos kérdéssé” degradálódott, hogy a fenti mechanizmusok hatására – az életkeresetek hatását tekintve – erőteljes különbségek jöttek létre a szakképzett szellemiek (diplomások) és a fizikai munkakörökben dolgozók keresete között. (A fiatal diplomások például az életkereset nagyságát tekintve 37 éves korukra érik utol a hasonló korú szakmunkásokat.)

Ezek alapján felmerült a kérdés, hogy a gazdasági és bizonyos fókig a társadalmi folyamatok ilyen fontos részeleménél, mint a keresetek és a jövedelmek alakulása, lehet-e a szabályozók valamiféle módosításával kielégítő megoldást találni. A gazdasági folyamatok összefüggés-rendszerét kutató közgazdászok jelentős része e kérdésre – elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok alapján – azt a választ adja, hogy a hazaihoz hasonló erőforrás-korlátos gazdaságban a szabályozók változtatása önmagában nem oldja fel a kialakult feszültségeket. Ugyanígy a szabályozók egészén belül a keresetszabályozás önmagában való módosítása nem hoz tartós eredményt.

Mindezt figyelembe véve a mai fiatal generációknak tehát nem lehet olyan ígéretet tenni, hogy egy esetleges újabb keresetszabályozás belátható időn belül érdemben javíthatja a helyzetüket.

A közelmúltat tekintve, a fiatalok jelentős része felismerte a kereseti viszonyok szülte kényszerhelyzetet, és növekvő mértékben fordult *alternatív jövedelemforrások* megszerzése felé.

E kényszerek hatására felértékelődött a második gazdaság, és az utóbbi 8-10 évben az életszínvonal megőrzésének egyre bővülő forrását képezte.

Egy legutóbbi vizsgálat szerint a 35 éven aluli fiatal háztartásfőeknek mintegy egyötöde végez valamilyen nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységet, és körülbelül hasonló nagyságú a háztáji és kisegítő gazdaság révén többletjövedelmet élvezők aránya. A háztáji és kisegítő gazdaságnak természetesen a falvakban van jelentős szerepe, ezzel szemben a nagyvárosokban az ipari és a szolgáltató jellegű különmunkavégzés az elterjedtebb. Az ilyen jellegű tevékenységek-ből származó jövedelmek igen nagy mértékben szóródnak, nagyságukra vonatkozóan nincsenek pontos adatok (a bevallás bizonytalansága miatt).

A kiegészítő jövedelemszerzés fokozatos bővülését értékelve meg kell említeni a kedvező és a kedvezőtlen következményeket is. Kedvező az, hogy némiképp tompul az első gazdaság gondjaiból fakadó kiszolgáltatottság és a komoly többleterőfeszítések sok esetben az anyagi konszolidációt eredményezhetik.

Kedvezőtlen viszont, hogy ez igen sok áldozatvállalást jelent, továbbterjed a munkacentrikus (vagy pontosabban munkaidő-centrikus) életforma, miközben az érdekelt családok jelentős részében a többletterhek vállalása elérte a tűrőképesség határát, sőt nem kevés esetben már át is lépte azt. Nemcsak hosszabb perspektívában, hanem a közeli jövőt tekintve sem lehet azt mondani, hogy az anyagi viszonyok stabilizálásában ez az út tartós megoldást hozhat.

Ennek az életmódra gyakorolt kedvezőtlen hatáson túl a fő oka az, hogy a jövedelemkiegészítő tevékenység ma már nem a kereseti lehetőségek alternatív bővítését szolgálja elsősorban, hanem az első gazdaságbeli fogyaté-

kosságok kompenzálását. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a kialakult feszültségekre ebben az esetben is az extenzív fejlődés logikájából adódó megoldás született, tekintve, hogy nem történt más, mint a társadalmi munkaidő-alap megnövelése (pótlólagos forrásokból). Ezen a tényen az sem változtat alapvetően, hogy ez a pótlólagos forrás jóval hatékonyabban „működik”, mint a munkaidőalap többi része. Mindez azt a látszatot kelti, mintha még mindig „viszolygás” lenne az intenzív fejlődési logikát követő megoldások alkalmazásától.

Az anyagi-egzisztenciális viszonyok másik meghatározó eleme a *lakás*, amelynek jelentősége a hiány következtében – korábban soha nem tapasztalt mértékben – felértékelődött. Az a körülmény, hogy a „lakni kell”, és ennek „költségét” (a lakásépítést) a bérek nem tartalmazzák, akkora társadalmi feszültséget teremt, amelyet talán már a riasztó tények sem érzékeltetnek kellően.

Nézzük ezek után, hogy mibe kerül ma, és a belátható jövőben a társadalom tagjainak (a fiatal generációnak és az őket támogató szülői nemzedéknek) az önálló lakás megteremtése. Jelenleg az éves lakásépítésen belül 12 százalék körül van az állami bérlakásépítés aránya. Ami a jövőt illeti, ma már a vágyálmok szintjéről is lekerült a legutóbbi pártkongresszus azon határozatának megvalósítása, hogy ezt az arányt a szerény 20 százalékra kell feltornázní. A VII. ötéves terv is csak a tervidőszak vége felé számol a jelenlegihez képest kis mértékű javulással. Az önálló lakáshoz jutás tömeges formája tehát továbbra is a magánérős építés (vásárlás) marad, miközben a keresetek és a lakásárak növekedése között a – jelenleg is irreálisan szélesre nyílt – olló tovább nyílik. A nyolcvanas évek első felében ugyanis a reálkereset egészében 6 százalékkal csökkent, és ezen

időszak alatt a lakásépítési költségek növekedése csupán évente meghaladta a 10 százalékot. A nyolcvanas évek második felében sem növekedhetnek a reálbérek, legfeljebb az utolsó 2-3 évben, akkor is csak 1-1,5 százalékkal, miközben szerény számítások szerint is évi 8 százalékkal növekednek majd a lakásépítési költségek. E tények kapcsán időnként jogosan hangzik el az az ironikus megjegyzés, hogy teljesen mindegy, hogy a lakásárak növekedése milyen mértékű a reálkeresetek csökkenéséhez képest, amikor azokba eleve nincs beépítve a lakáshoz jutás költsége. Szigorúan közgazdasági értelemben véve, tényleg nincs kapcsolat a két terület között, hiszen ez a korábbi politikai megfontolások miatt nem is volt cél. A folyamatosan újratermelődő lakáshiány körülményei azonban arra intenek, hogy régen megérett a helyzet e megfontolások felülvizsgálatára. A megoldáshoz ugyanis nem elégségesek a legutóbbi időszak azon intézkedései, amelyek szerint a lakáshiány felszámolásába pótlólagos forrásként fokozatosan be kell vonni a lakossági erőforrásokat. Ez, közgazdasági és politikai megfontolások szerint is, csak akkor tekinthető járható útnak, ha a lakosságnak megteremtjük azt a lehetőséget, hogy a lakáshoz jutási költségek valamilyen módon beépüljenek a kereketekbe.

Ez az önmagában felemás megoldás azokon a ki nem mondott előfeltételezéseken alapszik, hogy

1. a lakosság nem költi el a munkajuttatás újratermeléséhez szükséges kereketeit, hanem kevesebbet is beérve megtakarít bizonyos pénzösszegeket,

2. a lakosságnál eleve kint „hevernek” bizonyos mobilizálható tőkék,

3. a lakosság a kényszerhelyzetben úgyis többlet-erőfeszítéseket tesz a lakáshoz szükséges anyagiak előteremtése érdekében.

Nos, ez közgazdasági és társadalmi

szempontból is a „homokvár” építéséhez hasonlít, aminek sem gazdasági, sem társadalmi megalapozottsága nincs. Ezek a feltételek ugyanis csak az esetek egy részében „jönnek össze”, és hatásuk csak rövid távú, mert alapvetően egy felfokozott önkizsákmányolásra épülnek. A lakosság jövedelemforrásainak és kiadásainak egyenlege gyors ütemben növekvő deficitet mutat, abból adódóan, hogy az állam csak terhet adott át, de a megfelelő jövedelemforrásról nem gondoskodott.

Eme alapvető feszültség mellett szinte másodlagos jelentőségűvé válik a hiánygazdálkodásnak az a sajátos szimpptomája, hogy a lakásépítésre szánt állami források nem a leghatékonyabb formában kerülnek elosztásra. Nyersen fogalmazva, ugyanakkora pénzösszegekből, optimálisabb felhasználási szerkezet mellett, több lakást lehetne felépíteni. Ez a helyzet úgy állt elő, hogy az állami erőből épített lakások egy négyzetméterre jutó építési költsége jelentősen meghaladja a magánereből építeteket. Ráadásul közvetve az is költség-növelő, hogy az állami lakásépítés a kislakások (53-55 négyzetméter) hosszú évek óta történő tömeges építésével nem a társadalmi szükségletre termett, így módon számottevő forrása volt az újratermelődő lakáshiánynak. Végül is e megfontolás mögött szintén egy máig húzódó extenzív fejlődési pálya logikája húzódik meg; nevezetesen, hogy a kislakások tömeges építésével leküzdhető a lakáshiány. Így módon a családi életciklus változásával együtt járó igénymódosulás teljesen figyelmen kívül marad, holott már hosszabb idő óta a kialakuló feszültségeknek ez az egyik forrása.

Az állami bérlakások építésével kapcsolatosan további probléma, hogy az e formában nyújtott támogatás „független” a szülői háttértől, illetve nincs intézményes biztosítéka annak, hogy az így módon nyújtott támogatás a rá-

szorultság mértékétől függjön. A szociálpolitikai szempontok tehát csak viszonylag kis mértékben érvényesülhetnek.

A nehéz gazdasági helyzetben a szociálpolitika érthetően csak igen mérsékelt ígéreteket tehet. A lakásproblémák megoldását kiemelt feladatnak tekintti, és ennek megfelelően a kedvezmények bővítését (szociálpolitikai támogatás, hitel) tervezi, amelynek eredményeként „... a főváros és néhány nagyobb város kivételével mód van arra, hogy a jelenleg lakást igénylő fiatal családalapítók három-négy éven belül első lakáshoz jussanak”.⁴

Az itt megcélzott és elérendő állapot azonban sokkal inkább a lakáspolitikai kudarcának, semmint sikerének lehet elkönyvelni, miután a nagyvárosokon (beleértve a fővárost is) kívüli települések nem tartoznak, vagy csak elenyésző mértékben, az állami lakásépítés érdekszférájába. A kisebb városok és a községek mindig is alapvetően a magánérős lakáshoz jutásra építették reményeiket. Méltánylandó tehát a szerény lehetőségekre alapozó realitás; azonban senkinek sem használ, ha ezt a kiúthoz vezető eredménynek, sikernek tüntetjük fel.

Amikor a fiatal generációknak társadalmi programot készítünk a lakáshelyzet megoldására, akkor ezekkel a tényekkel mindenképpen szembe kell nézni, még ha a megrajzolható jövőkép meglehetősen komornak tűnik is. Jelenleg a 35 év alatti fiatalok több mint egyharmada, ezen belül a fővárosban élőknek mintegy fele elégedetlen a lakáskörülményeivel. Az elégedetlenség oka döntően az önálló lakás hiánya. A kialakult feszültségek teljesebb körű számbavétele érdekében azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a lakáskörülményeikkel megelégedettek közül azokat, akik óriási erőfeszítések árán jutottak önálló lakásukhoz. Közülük kerülnek ki a „kifulladás”, akik

gyakorta életre szóló árat „fizettek” a lakásukért. A jövőt tekintve – legitimációs szempontokat is figyelembe véve – nem mindegy, hogy az elégedetlenség jelenlegi szintje milyen sávban tartható, illetve, hogy az elégedettségért milyen társadalmi árat kell fizetni.

4. A nemzedéki függés erősödése

Minthogy az életszínvonal az utóbbi időszakban stagnált, egyes esetekben visszaesett, ennek egyenes következményeként felerősödött a szülői család támogató szerepe. A vizsgálatok tanúsága szerint a 35 éven aluli házaspároknak mintegy 85 százaléka kap(ott) szüleitől valamilyen mértékű anyagi vagy nem anyagi jellegű támogatást. Mindez a szülői támogatás igen kiterjedt rendszerére utal. A gondok tehát „átlépik” a generációs határokat, és így módon „begyűrűznek” a középgeneráció életébe is.

A támogatás egyaránt fakadhat a fokozott rászorultságból, de a tehetősebb szülői háttér nyújtotta kedvezőbb lehetőségekből is. Mindkét esetben törvényszerű azonban, hogy a támogatás mértékében igen nagy különbségek alakulnak ki, és ha figyelembe vesszük az anyagi támogatást nélkülöző fiatalok nem jelentéktelen tömegét is, akkor megállapítható, hogy ilyen körülmények között erőteljesen megnövekedett a szülői háttér előnyeinek vagy hátrányainak átörökítése. Mindez tehát óhatatlanul a társadalmi különbségek fokozott átörökítésével jár együtt.

E kedvezőtlen hatások ellenére is e nélkülözhetetlen támogatásnak mérhetően jótékony szerepe van, miután a szülői támogatást élvezők között számottevően kisebb az önálló lakás hiányában családtagként élők aránya. Sőt összefüggés mutatkozik a válás gyakorisága és a szülői támogatás között is, tekintve, hogy az anyagi támogatást

nélkülöző fiatalok között mintegy kétszer magasabb a legalább egyszer elváltak aránya, mint a támogatást kapott személyek között.

Kérdés az, hogy meddig lehet a szülői nemzedék támogató szerepére számítani. Tény, hogy a lakáspiac inflatorikus hatása miatt a szülői tőke értékálósága ma már gyakorta csak különféle „ügyeskedésekkel” biztosítható. A lakáspiac azonban előbb-utóbb jelentős részüket kiszippantja. De a láthatáron van már a – gazdasági apály időszakában élő – következő szülői nemzedék (a mai 40 évesek), amelynek felhalmozási lehetőségei igen korlátozottak, vagy akiknek mégis sikerül, azok többnyire a korábbi nemzedékekhez képest „keményebb árat” fognak érte fizetni. Ez azt jelenti, hogy a szülői forrás – tömegét tekintve – a belátható jövőben egyre inkább „bedugul”, és a következő évtized otthont teremteni kívánó fiataljai közül igen sokan joggal teszik majd fel a kérdést, hogy kikre számíthatnak majd a lakáshoz jutásnál.

A kialakult tendenciák alapján azt mondhatjuk tehát, hogy az utóbbi közel egy évtizedben, elindult a nemzedéki függés „spirálja”. Kölcsönös kényszer jött létre szülők és házas gyermekek között. A szülők szempontjából növekvő terhet jelent a támogatás, a gyermekek viszont joggal érzik az önállósodást zavaró függő helyzetüket. Ilyen körülmények között fokozódó zavarok állnak be a felnőtté válás folyamatában és *növekszik a tömeges perspektívavesztés veszélye.*

5. Van-e kiút? Reformok?

Az utóbbi időszakban – a megoldásra váró gazdasági és társadalmi gondok sűrűsödésével párhuzamosan – ismét nagyobb érdeklődés fordul a pozitív kibontakozást ígérő reformok felé. *Reformok, új vagy intenzív fejlődési pá-*

lya, modernizáció címszavak alatt a közgazdasági és a szociológiai szakirodalomban számos olyan eszmefuttatás lát napvilágot, amely egy-egy területen megoldást, kiutat keres a fejlődési zsákutcából. Ezek jelentős része az 1968-as reformfolyamatra és az akkor született elképzelésekre alapozva igyekszik továbbvivő gondolatokat, megoldási utakat felvázolni. Így egyre inkább valamiféle konszenzus kezd kialakulni a továbblépés ilyen irányokban való szükségességéről.

Ugyanakkor azt is látni, hogy a közvélemény és a szakemberek jelentős részében is erősödik az az érzés, hogy túl sokat beszéltünk már a reformokról, miközben nem történtek meg azok a lépések, amelyek a hosszú ideje meglevő holtpontról elmozdítanának. Mindez főleg a fiatalabb generációknak nyújt lehangoló élményt, akiknek a 68-as reform már misztikus ködbe foszlik. Fokozódik a tehetetlenség érzése és reális veszély a tömeges perspektívavesztés. Könnyen lehetséges, hogy ilyen körülmények között a reformok gondolata is hitelét vesztheti.

A korhangulat iránt a szakemberek, sőt a társadalomvezetés sem lehet érzelmetlen, a hosszabb távon ható objektív szükségserűségek azt diktálják, hogy tovább kell folytatni a megoldási utak keresését.

A közgazdasági kutatások jelentős része a *gazdaság szerkezeti átalakulásában* látja a megoldás egyik kulcselemét, tekintve, hogy „... minél kevésbé érvényesült a történelmileg kialakult fejlettségi színvonal és a gazdaságirányítási rendszer függvényében a piaci mechanizmusok erőforrás-átcsoportosító, alkalmazkodást ösztönző hatása, annál átfogóbb s aktívabb struktúrapolitika szükséges”.⁵ Emellett ma már fokozott hangsúly kerül arra, hogy ennek a nemzeti sajátosságokra kell épülnie.

Ezzel a következtetéssel mindenkép-

pen egyet lehet érteni, azzal a megszorítással, hogy a korábbi időszakok (ötvenes-hatvanas évek) nagy hatású szerkezeti változásain okulva, egy újabb szerkezetátalakítási politika csak akkor lehet kellően hatékony, ha nem ismétlődik meg az a korábbi gyakorlat, hogy az átalakítás szinte minden elemét „felülről vezérlik”.

További követelmény, hogy a szerkezetátalakításnak *szelektívnek* kell lennie. Ebből a szempontból viszont igen nagy gond az, hogy a jelenlegi erőforrás-korlátos gazdaságban nincs olyan mechanizmus, amely a sokféle fontosságot rangsorolná, így a fejlesztési politika „... a környezet gazdasági orientáló és kontrollimpulzusainak támpontjait nélkülözve szelektál”.⁶ Tisztán gazdasági megfontolások szempontjából ez a jelenlegi viszonyok alapján a szelektív gazdaságfejlesztés-politika pillanatnyi lehetetlenségére hívja fel a figyelmet.

Ennél a pontnál ismét ki kell lépni a szűkebben vett gazdaságpolitikai gondolkodás keretéből. Elméleti megfontolások és a gyakorlati tapasztalatok alapján is többnyire elfogadott tétel a társadalmi és gazdasági folyamatok kölcsönös meghatározottsága. Eme összefüggésből következik, hogy sokszor nehéz eldönteni azt, hogy társadalmi gondjaink a gazdaság adott szerkezeti viszonyaitól, jövedelemtermelő képességétől függenek-e, vagy inkább arról van szó, hogy a jelenlegi gazdasági és társadalmi struktúrában az emberi tényezők csak az adott teljesítményekre képesek és ily módon korlátot szabnak a gazdasági fejlődésnek.

A társadalmi és gazdasági összefüggéseket kutató elemzések a kialakult helyzetet tömören úgy jellemzik, hogy „a kelet-európai modernizáció saját maga által felállított korlátokba ütközik”⁷; ez az állítás azon az okfejtésen alapul, hogy a kelet-európai iparosítás „a társadalmi alrendszerek önállóságá-

nak korlátozása útján halad előre”. Részben ebből adódóan „a kelet-európai tervgazdaság nemhogy kiiktatta volna működéséből a spontaneitást, de a működése olyan spontaneitásra épül, amely a tervgazdaság intézményi berendezkedésének szülötte, s a termelési tényezők pazarlásában, beruházási ciklusokban, a gazdaság adaptációs és innovációs készségének alacsony fokában, a tervgazdaság hiánygazdaságként való megjelenésében ölt testet.”⁸

Nem nehéz összefüggést találni a szelektív gazdaságfejlesztés fentiekben jelzett korlátozott lehetőségei és a társadalmi korlátok között. Itt jelentkezik tehát „kitörési pont”, ha az extenzív pálya körforgásából ki akarunk lépni.

További, megválaszolásra váró kérdés, hogy van-e kellő kényszer (megérett-e a helyzet) akár az eredményes struktúraváltásra, akár a radikálisabb reformok elindítására. De úgy is megfogalmazható a kérdés, hogy miután a magyar társadalomban – részben a történelmi hátrányok miatt – nem alakult ki a világtendenciák változása iránti kellő „fogadókészség”, tehát lehet-e vajon – reformok által – gyorsítva kialakítani olyan társadalmi környezetet, amely e hátrányt mérsékeli vagy felszámolja. Nemzetközi példák alapján az utóbbi kérdésre pozitív válasz adható, ezt igazolja többek között a finn társadalmi fejlődés sikere, de teljesen más feltételek között a távol-keleti térség számos államának dinamizmusa is.

Nyilvánvalóan nem könnyű megítélni azt, hogy a társadalom és a gazdaság – a külső körülményeket is figyelembe véve – mikor válik „éretté” a reformok felgyorsításához. A döntésért és annak következményeiért (akár pozitívak, akár negatívak) a társadalomvezetés viseli a felelősséget. A szakeink többsége ma már szükségét látja a hathatós és következetes reformoknak, legfeljebb azok módozataiban van eltérés közöttük.

A társadalomvezetés is jól látja azt, hogy a jelenlegi helyzet további fenntartása belátható időn belül a megszerzett erkölcsi tőke felélését jelentené. Határozatok is születtek a reformfolyamat további kibontakoztatására, azonban kérdés, hogy azok mikor válnak működőképes gyakorlattá. Ezen a téren ugyanis még mindig ott tartunk, hogy az elvi határozatok szerint „programot kell kidolgozni . . . a gazdaságatlan termelés megszüntetésére” . . . továbbá „az éves terv (az 1987. évi), a gazdasági szabályozás és az irányítás összpontosítson a gazdasági növekedés szelektív élénkítésére”.⁹ A kinyilvánított szándék mellett tehát az is kiderül, hogy a kormányzatnak jelenleg még nincs a birtokában olyan kivihető terv, amely megvalósíthat egy előrevívó struktúrapolitikát. További elgondolkodtató tény, hogy ilyen és ehhez hasonló döntések már többször születtek az utóbbi több mint két évtizedben,

azonban a várt eredményt még mindig nem sikerült elérni.

Vitathatatlan, hogy a célkitűzések önmagukban igen helyesek, azonban megvalósításukat beárnyékolja az a körülmény, hogy a korábbi gazdaságfejlesztési döntések már jó előre lekötötték a felhasználható források döntő részét, így *egy új típusú* manőverezéshez vajmi kevés mobilizálható anyagi forrás maradt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy jövőnk alapjai már sok tekintetben előre be vannak „programozva”. Így kevésbé vitatható, hogy ha még egy ilyen hosszabb (többéves) kivárási időszak következne be, a társadalomban jelentős mértékben felerősödne az illúzióvesztés és a perspektíva hiánya. Hogy ennek milyen következményei lehetnek, ezt ma még nehéz kiszámítani; mindenesetre a helyzet változatlansága esetén a jövőbeni társadalomvezetés igen súlyos örökséget kapna, a megoldási utak összehasonlíthatatlannul szűkebb lehetőségeivel.

JEGYZETEK

¹ *Bélyácz Iván*: A központosított fejlesztéspolitika kérdőjelei. Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. sz. 69. old.

² *Kornai János*: A puha költségvetési korlát. Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. sz. 9. old.

³ *Kulcsár Rózsa*: Foglalkozások presztízse. Kézirat.

⁴ *Cravero Róbert*: Szociálpolitikánk ma és holnap. Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. sz. 26. old.

⁵ *Kádár Béla*: Struktúrapolitikai dilemmáink. Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz. 26–38. old.

⁶ *Greskovits Béla*: Fejlesztés és szelekció. Tervgazdasági Fórum, 1986. 1. sz. 55–61. old.

⁷ *Gedeon Péter*: Modernizáció és szocialista gazdaság: a marxizmus történelmi értelmezhetőségéről. Közgazdasági Szemle, 1986. 7–8. sz. 780–793. old.

⁸ *Gedeon Péter*: Id. mű.

⁹ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a gazdasági munka megjavításának feladatairól és az 1987. évi népgazdasági terv és állami költségvetés irányelveiről. Megjelent: Társadalmi Szemle, 1986. 6. sz. 16. old.

Fiatal szociológusok műhelye

A fiatal szociológusok I. konferenciáját 1987. március 2–3-án rendezte meg a Magyar Szociológiai Társaság *Reform és társadalom* címmel. E két nap alatt, négy szekcióban, 25 fiatal szociológus tartott előadást. Mint a rendezvény egyik szervezője és résztvevője, nem szeretnék sem tartalmi ismertetést, sem értékelést adni az elhangzottakról. Akik jelen voltak, maguk alakíthatták ki véleményüket, az eltelt időben pedig nyilván a távolmaradók körében is kialakult a konferencia „visszhangja”. Inkább, részben egy el nem hangzott szervezői bevezetőt pótolandó, néhány gondolatot, illetve tapasztalatot fogalmazok meg a konferenciával kapcsolatban.

Nem szükséges itt számot adni a szakma jelenlegi helyzetéről, még annak „ifjúsági metszetéről” sem. Jól ismert, hogy nem könnyű szociológusi álláshoz, kutatási lehetőséghez jutni, különösen kutatóintézetben, egyetemi tanszéken. Szűkösek az anyagi lehetőségek, kevés az igazi műhely, ahol „fel lehetne nőni”. Mindenki egy kicsit magára van hagyva, kevés a publikálási, megnyilvánulási lehetőség, még kevesebb a visszacsatolás, a vita. Keveseknek van lehetőségük tanulmányútra, konferenciára eljutni, „közszerpelni”, de nemcsak külföldön, itthon is. Nem hiszem, hogy valamiféle generációs konfliktust kellene élezni, de a szak-

mai, társadalmi gondok ma minden téren, így a szociológusok között is kicsit súlyosabban érintik a fiatalokat. Ez a konferencia nem kívánt több lenni, mint egy fórum, megnyilvánulási lehetőség mindazok számára, akik ezzel élni kívántak. Ez volt az elsődleges cél.

A konferencia nem egészen úgy szerveződött, mint a Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlései. Nem volt egyértelmű kötött témája, a *Reform és társadalom* cím inkább csak szemléletet sugallt. Nem voltak felkért előadók, főreferensek, ide csak egyszerűen „be lehetett jelentkezni”. Spontán módon alakultak ki a szekciók is. Lett egy szervezet- és munkaszociológiai szekció, mivel előszörre többen jelentkeztek vállalati szociológusok is, akik később mégsem vállalták az előadást. Sokan jelentkeztek vidékről regionális kutatási problémákkal, így lett egy településszociológiai szekció, amelyen talán a legkisebb számban volt jelen a hallgatóság, pedig nagyon színvonalas, a szó legjobb értelmében vett műhelymunka folyt. A tematikailag kevésbé összeillő „többi előadás” a társadalmi egyenlőtlenség szekcióban hangzott el, míg a negyedik szekciót a reform és társadalom problémájához közvetlenebbül kötődő előadások alkották. Itt szerepeltek például az „új fiatal politológusnemzedék” (saját meghatározásuk) képviselői is.

Mindezek alapján az utolsó pillanattig nem lehetett tudni, hogy végül is ki fog előadni és miről. A beküldött címek, pár soros összefoglalók alapján – mint kiderült – néhányan nem is abba a szekcióba kerültek, ahová ők sorolták volna magukat. A szervezők a szekciók címén és a felkért vitavezetők személyén (sorrendben: Héthy Lajos, Bóhm Antal, Kolosi Tamás, Andorka Rudolf) túlmenően így éppolyan keveset tudtak előre, mint a hallgatók. A meghívók is ezért tájékoztattak szűkszavúan, emiatt többen érezhették „zsákhamacsának” a rendezvényt, s a távolmaradók nyilván nem kockáztatták idejüket. Az előadók száma pedig a szekciók egy részében végül olyan nagy lett, hogy vitára, párbeszédre, esetleg éppen a generációk párbeszédeire nem is maradt idő.

Tanulságok ezek mind a jövőre nézve. Az első ilyen konferenciának „demokratikusnak” kellett lennie, hogy a tematikai korlátozás senkit se fosszon meg a szereplés lehetőségétől. Később tán lehet szűkebb témát kijelölni vagy az időtartamot megnyújtani. Bár a szervezés kezdetekor a két nap elegendőnek tűnt, csak éppen a szervezők sem tartották célszerűnek a kiírt jelentkezési határidők betartását. Egyszóval a szokásosnál „fésületlenebb” konferencia volt ez, ennek előnyeivel és hátrányaival.

Milyen volt végül is a fiatal szociológusok I. konferenciája? Hallani arról, hogy az előadások egy része színvonalatlan, unalmas lett volna, meg arról is, hogy „jó a konferencia visszhangja”. Hallani arról, hogy az idősebb generáció „bojkottálta” a részvételt, vagy hogy „önképzőkörös” jelleg uralkodott, meg arról is, hogy ha már „önképzőkör”, ez lehet pozitív minősítés

is. Az mindenképpen elismerésnek tekinthető, hogy „jó volt a sajtó”, beszámoltak a konferenciáról a napilapok, a *Heti Világgazdaság*, a résztvevők közül többen megszólaltak a rádió különféle műsoraiban (Ötödik sebesség, Táskarádió stb.). Bár valószínű, hogy ez az érdeklődés inkább szólt a reform témájának, mint a fiatal szociológusoknak, végül is a témaválasztás, illetve az azt különböző módokon és oldalakról körüljáró előadások a résztvevőket dicsérik. Távolmaradók, „bojkottálók” pedig mindig vannak, generációs különbségek nélkül, különösen egy ilyen „bizonytalan kimenetelű” rendezvényen, amelyen még sem hallgatóként, sem vitavezetőként, sem előadóként nem rang részt venni.

Azt azonban valószínűleg senki nem vonja kétségbe, hogy szükséges az ilyen fórumok, lehetőségek biztosítása, mintegy „bianco módon”. S ha ezek megtelnek méltó tartalommal, ha már egy hagyományos és rangos rendezvényről lesz szó, ahol a fiatalok nemcsak előadhatnak, hanem elnökölhetnek is, még nyilvánvalóbbá válik, hogy érdemes odafigyelni majd erre a konferenciára. Akár tetszik ugyanis, akár nem, e fórumok résztvevői (meg persze azok a fiatal kollégák is, akik most úgy gondolták, nem igénylik ezt a lehetőséget) alkotják majd a holnapi felnőtt magyar szociológus nemzedéket. Egyre többük neve lesz ismert, egyre többük publikációival lehet majd találkozni. Egy folyamatról van szó tehát, ami nap mint nap zajlik. Ennek részeként olvasható a fiatal szociológusok konferenciájának egyik előadása is a következő oldalon.

Róbert Péter

Gazdasági modernizáció és helyi társadalom – egy község példáján

A helyi társadalmakkal foglalkozó kutatásunk* első vizsgálati terepei Pest megyei községek voltak. A falvakban megfigyelhető *jellegzetes társadalmi magatartásformák* (például a lakosság demográfiai „viselkedése” az elmúlt két-három évtizedben, kötődése lakóhelyéhez, elégedettsége a hely által nyújtott életfeltételekkel, a társadalom működtetésében való állampolgári részvétele, a lakosok közötti kooperáció formái és kiterjedtsége, valamint az általuk érzékelt lakóhelyi perspektíva) elemzésével, összehasonlításával arra keressük a választ, hogy az egyes települések lakossága – a termelési és hatalmi struktúrába való integráltságának függvényében – mennyire érzékel lakóhelyén sajátos helyi társadalmat, ezen érzékelésekből, társadalmi magatartásbeli jellegzetességekből kialakuló-formálódó képek különböznek-e egymástól, és ha igen, miben. A horizontális, összehasonlító jellegű kérdésfeltevés mellett érdemesnek látszott *kiemelni egy községet* a térségből, amelyben történelmileg igen rövid idő alatt különösen nagy változás játszódott le, és megkísérelni megragadni azokat a csomópontokat, amelyekben a *helyi társadalom időbeni változásai* tetten érhetők, azokat, ahol a helyi társadalom – önmagát megőrizve, újratermelve, vagy éppen átalakítva, módosít-

* A Társadalomtudományi Intézet keretében folyó kutatások eddigi eredményeit a *Helyi társadalom* főcímű műhelytanulmány-sorozat kötetei tartalmazzák: *Hipotézisek-kutatási módszerek* (I.); *Régiók-kistájak* (II.); *Strukturális viszonyok a helyi társadalomban* (III.); Enyedi György: *Település és társadalom* (IV.).

va – jellegzetes válaszokat ad a külső ingerekre, majd az általuk indukált belső feszültségekre.

Hernád a modernizáció előtt

A dabasi járásban *Hernád* volt az a község, amely szinte kínálta magát egy ilyenfajta vizsgálódásra. A hetvenes években „csirkegyár épült a homokon”, és ez felforgatta nemcsak a falu, hanem rövidesen az egész környék megszokott életét.

Hernád múltjáról a középkortól ismerünk adatokat. A 15–16. században virágzó település, úgynevezett kuriális falu volt, amelyet 1590 táján török-tartár csapatok feldúltak, úgyhogy (a környékbeli településekhez hasonlóan) a török uralom végéig nem is tudott talpra állni. A helybéli birtokosok akkor a Felvidékről, az osztrák örökös tartományokból és Németországból hozattak telepeseket. Ennek hatására a szomszédos Hartyán (ma Újhartyán) újra fejlődni kezdett. A hozzácsatolt Hernádpusztá csak a huszadik század elején kezdett értékesé válni, amikor a mezőgazdaság tőkés átalakulásával a szabad földterületek értéke megnőtt, és Hartyán módosabb parasztgazdái előbb bérlet, majd tulajdon formájában megszerezték a hernádi földeket is.

A két világháború között Alsóher nád magyar, német és kisebb arányban szlovák lakosságú *tanyaközpont* volt, ahol szegényparasztok, főként napszámosok és kiöregedett cselédek éltek. Ehhez kapcsolódtak a felsőhernádi tanyák, amelyek középbirtokos gazdák kezében voltak. A leggazdagabbnak sem volt 50 holdnál több földje Hernádon. Fő megélhetési forrásul a hagyományos földművelésen és az állattartáson kívül a szőlőművelés szolgált, de a kedvezőtlen természeti adott-

ságok és a korszerűtlen termékszerkezet miatt a hernádi társadalom e két fő rétegének életszínvonala nem tért el jelentősen egymástól. A falu életét elsősorban a *gazdák életmódja és értékrendje* határozta meg. A két falurész lakosságát áthághatatlanak tűnő határ választotta el egymástól, amelyet nem is annyira a konkrét helyzet, mint inkább a gazdálkodással és a gyarapodással kapcsolatos attitűd különbsége okozott. A tanyasi gazdákat rokoni kötelékeik és társadalmi kapcsolataik is inkább a szomszédos Hartyán (zömében német származású) lakosságához, egyben a politikai község székhelyéhez kötötték.

Önálló községgé válásukat a hernádiak csak a Tanácsköztársaság idején tudták kivívni, rövid időre, legközelebb pedig csak 1946-ban, amikor ismét központi politikai támogatáshoz jutott a szegényparasztság legaktívabb része. A politikai háttérbe szorítottság élménye olyan erős motívum a hernádiak múlttudatában, amellyel jól magyarázható a feltörekvési vágy egyöntetűsége, amellyel a hetvenes években Hernádon találkozhattunk.

A gazdasági modernizáció és a településfejlesztés szempontjából az egész dabasi járás a felszabadulás után is sokáig fehér foltnak számított; a nagy ipari centrum, Budapest környékén az egyik jellegzetesen mezőgazdasági terület volt, amelynek mezőgazdasági termékeire, de még inkább felszabaduló munkaerejére számított a gazdaságvezetés. Hernádot is a főváros agglomeráción kívüli *munkaerő-ellátó közsegei* közé sorolták, mint ahogyan ez még 1971-ben az Országos Település-hálózat-fejlesztési Koncepcióban is megfogalmazást nyert.

Az úgazdákban alakult meg még 1949-ben az első termelőszövetkezet, és közülük kerültek ki a főváros ipari üzemibe *bejáró* elsőgenerációs *munkások*. 1960-ban a hernádi keresők

egynegyede tartozott közéjük. A szakképzettség hiánya miatt ez a réteg elsősorban a kevésbé korszerű, alacsonyabb technológiai szintet képviselő gyárakkal ismerkedett meg, és jórészt segéd- vagy betanított munkát végzett.

Lévén kevésbé zárt, eleve vegyes összetételű falu, Hernádra is sok, az ország távolabbi vidékeiről érkező család költözött be a hatvanas évek elején. A helyben született, és az újonnan beköltöző bejárók *kétlaki* életmódjukkal kezdték megbontani a hagyományos paraszttársadalom rendjét. Ez a két réteg eleve hátrányos helyzetbe került Hernádon, az utóbbiak területileg is szegregálódtak, és sok vonatkozásban máig is idegenként vannak jelen. Ennek egyrészt az az oka, hogy sem gazdasági húzóerővel, sem anyagi vagy politikai befolyással nem rendelkeztek. A bejáró életmódot a hernádiak a maguk számára mindig is átmeneti, kényszermegoldásnak tekintették, és amint lehetett, megszabadultak tőle. A bejárók negatív megítélésében – különösen a tősgyökeres hernádiak esetében – feltehetően az is közrejátszott, hogy a helyi társadalom érzékelte a bejáró életformával gyakrabban együtt járó deviáns cselekedetek potenciális veszélyét, a társadalmi ellenőrzés alól való kiszakadás tényét vagy szándékát.

Néhány tanyai gazda – a térségre jellemző módon – egészen a hatvanas évek második feléig ragaszkodott önállóságához, a többség azonban már az évtized elején belépett a szövetkezetbe. A téesz és a falu vezetése 1967-ig a volt gazdacsaládok kezében összpontosult. A mostoha adottságok, a korszerűtlen termelési struktúra és kényszerű egysülések miatt azonban a szövetkezet ekkorra a csőd szélére került.

A gazdaság dinamizálódása

A változás szervezeti-irányítási keretét 1968-tól az *új gazdaságirányítási*

mechanizmus adta meg, amelynek lehetőségeivel az agrár-szektor elsőként tudott élni. Egy ekkor induló kampány során, amely a szövetkezeteket korszerűen képzett szakemberekkel igyekezett – államköltségen – ellátni, Hernádra került az a fiatal agronómus, akinek neve a gyors anyagi és társadalmi felemelkedés élményével kapcsolódik össze a hernádiak tudatában. Cserháti Pál rövidesen olyan tekintélyt szerzett a szövetkezetben, hogy a második évben elnökké választották, és mivel semmilyen megszokás vagy helyi kötöttség nem gátolta, sikerült radikálisan átalakítania a veszteséges gazdálkodási struktúrát, s a szövetkezet vezetését. Bábolna mellett a hernádi Március 15-e Mgtsz is nagy érdemekkel rendelkezik az iparszerű baromfityényszerítés technológiájának kidolgozásában és terjesztésében. Ezt részben az segítette elő, hogy 1970-ben elsőként kaptak engedélyt teljes nyugati technológia (baromfifeldolgozó gépsor) megvételére. A csirkegyárat saját maguk tervezték és építették. Az alaplétesítmények megvalósítását a szövetkezet építőbrigádjának egy korábbi találmányából származó nyereség és jelentős bankhitel tette lehetővé.

Egy iparszerűen termelő üzem telepítésének és működtetésének paradox módon kedvezett az, hogy Hernádon *nem volt* korábban *tradicionálisan* jól funkcionáló, az adottságokhoz rugalmasan alkalmazkodó speciális *gazdálkodási kultúra*, amit egy ilyen – külső lökésként érkező – innováció tönkretethetett, elsorvaszthatott volna, és – más oldalról – konkurenciát jelenthetett volna. Az első innovációs lépés *kényszerűen további modernizációt* követelt. A termelő és szolgáltató szervezetek egymás közti gazdasági kapcsolatainak akkori színvonala és megbízhatóságának foka miatt elengedhetetlen volt, hogy a termelés kiegészítő fázisait is helyben teremtsék meg. Ezt a kény-

szerítő erőt fokozta, hogy a falu vezetőitől a lakosság is, a felső vezetés is elvárta, hogy a falu kereső lakosságának, elsősorban pedig a szövetkezet tagságának és családtagjainak közeli munkalehetőségről gondoskodjanak. Hernádon ugyanis a szövetkezeteken kívül mindössze egy Pestről lehelyezett ipari üzem működik a hetvenes évek elejétől, amely nagyjából 30 férfinak és 70 nőnek tud – jórészt kvalifikációt nem igénylő – munkát biztosítani.

1980-ig több fázisban – újabb hitelekkel – két párhuzamos (baromfi- és sertés-) hústermelő vertikumot építettek ki, a termelési értéket ez alatt a rövid idő alatt ötvenszeresére emelték, fontos belső piaci húsellátóvá és baromfiexportórré váltak. A pénzügyi terhek megosztása és a kidolgozott termelési szisztéma továbbadása céljából baromfitermelési rendszert hoztak létre. A szövetkezet éveken át gyorsan és *rugalmasan alkalmazkodott* a változó makrogazdasági feltételekhez, így a nyolcvanas évek elejére több gazdasági társulást is magához vonzott.

Az 1970-ben mintegy ezer kereső lakossal rendelkező Hernád az évtized végére egy 6000 főt foglalkoztató mamutgazdaság központjává, a *környék legnagyobb munkaadójává* vált. Országos jelentőségű húsellátó funkciója miatt a hetvenes évek végi válság kirobbanásáig többnyire sikerrel fordulhatott „soron kívüli” támogatásokért, a szolgálati utakat is kikerülve, a központi irányító szervezetek. A termelés ekkora növekedése, méghozzá iparszerű keretek között ugyanis *megkövetelte* a szükséges *műszaki infrastruktúra* (energia, közlekedés, vízellátás stb.) soron kívüli kiépítését, az üzem működtetéséhez megfelelő *szakembergárda* szerződtetését, letelepítését, továbbá kommunális, egészségügyi, szolgáltatási beruházásokra is szükség volt a kulcsemberek megtartása érdekében.

*A falusi társadalom
reakciói – avagy mekkorát
lehet egyszerre lépni?*

Ilyen hatalmas feladatok megoldása közben nem csoda, ha senki nem gondolkodott el azon, vajon kellően *felkészült-e* ez a falu egy ugrásszerű *modernizációs lépésre*, vajon miféle társadalmi feszültségek keletkezhetnek egy ilyen, a település korábbi gazdálkodási szokásaitól gyökeresen eltérő ipari termelési kultúra *kívülről való bevitelével*. Tekintsük át, milyen következményekkel járt a beruházás.

A hernádi társadalom pozitív *demográfiai és strukturális változásai ilyen rövid idő alatt is szembetűnőek voltak*. Ennek jelzésére csak néhány adatot említek.

Míg 1949 és 1969 között még magas volt az elvándorlás, az 1970-es években Hernád már a *legmagasabb* (14 százalékos) népességnövekedési rátát mutatja a járásban. A korábban jórészt külterületen élő népesség igen alacsony iskolázottsági szintje korábban csak lassan javult, 1970-ben még mindig a legalacsonyabb volt a környéken, 1980-ra viszont az átlagosan elvégzett osztályok száma 7,4-re (a járásban a legmagasabbra) emelkedett Hernádon. A járási átlagot megközelíti a 8 osztályt végzettek (55 százalék) és az érettségizettek aránya (11 százalék) is a megfelelő korú népességből. A diplomások aránya 2,5 százalék 1980-ban, számuk 10 év alatt 12-ről 52-re emelkedett. 1980-ban 18 dolgozott közülük a szövetkezetben, de egyik sem volt tagja a felső vezetésnek. A Hernádon tanító 24 pedagógusból csak 6 született hernádi. Ugyanakkor a helyben lakó értelmiség egy része más, többnyire magasabb szerepkörű településre jár dolgozni.

A téesz fejlődésének tulajdonítható, hogy 1970 és 1980 között ismét megnőtt a mezőgazdaságban dolgozók ará-

nya és majdnem felére csökkent a nem mezőgazdasági fizikaiak aránya. A helyi munkaalkalmak száma nőtt, ez nagyarányú bejárást szüntetett meg, és egyúttal előrelépési lehetőséget is kínált azzal, hogy a munkahelyek többsége már *ipari szaktudást* és nem hagyományos agrártevékenységet igényelt. A foglalkoztatási struktúra korszerűsödését jelzi az utóbbi 20 évben a szellemi dolgozók és a harmadik szektorban foglalkoztatottak számának növekedése is.

A helyi társadalom működése szempontjából az *egyik legkomolyabb feszültséget* az jelentette, hogy Hernád maga nem volt képes „kitermelni” a nagyüzem tervezéséhez, irányításához, üzemeltetéséhez szükséges mintegy 200 felső- és 800 középfokú végzettségű szakembert. Így a Hernádon jelen levő *értelmiség zöme*, közte a teljes felső vezetés, *nem helybéli, csak* munkahelyének tekinti a téeszt, vagy csak rövid ideje hernádi lakos. Ez azt jelenti, hogy Hernád tényleges vezetése (a gazdasági hatalom és ezzel a településfejlesztési befolyás is) „idegenek” kezében van. A középfokú végzettséget igénylő szellemi és adminisztratív munkák zömét viszont már hernádiak, főként nők látják el, akik számára a téesz fejlődése tette egyedül lehetővé a kereső munkába és ezen belül a szellemi tevékenységbe való bekapcsolódást.

Az 1970 és 1980 között pályát választó hernádi fiatalok egy része is a helyi szövetkezet által kínált munkahelyek és szakmák felé orientálódott, a lakosság másik része viszont csak „másodállásban”, a nagyüzem által jól integrált háztáji révén került közvetlen kapcsolatba a csirkegyárral.

A közvetlen termelők (tagok és alkalmazottak), a háztáji ágazatba szövetkezeten kívülről bekapcsolt hernádi lakosok és a téesz között létezik még egy szűk, de a falu életében igen fontos

vált társadalmi réteg. Ide tartoznak azok a fiatal szakemberek, akik tősgyökeres hernádiként váltak kisebb szövetkezeti telepek, *üzemegységek vezetőivé* és tehetségük (és alkalmazkodóképességük) szerint emelkedhetnek a ranglistán. Az interjúkból kiderült ugyanakkor az is, hogy megjelentek a hernádi társadalomban olyan fontos szereplők: *kooperátorok, szervezők, közvetítők*, akik gazdasági feladatuk (felvásárlás, anyagszállítás, csirkeáttétel stb.) révén jelentősen befolyásolhatják azt, hogyan realizálódik az *egyéni termelő munkateljesítménye* a helyi értékesítési viszonyok között. A háztáji tartásra kihelyezett állatok és a téesz által megszabott tartási körülmények elvileg minden háztáji gazdaság számára azonos minőséget képviselnek, a *jövedelmezőség különbségei azonban a vállalkozó szorgalmán, lelkiismeretességén, találékonyságán* (hogyan biztosítja a csirkék állandó felügyeletét, mivel fűti az ólat, beadja-e a gyógyszer stb.) *kívül az átvétel és az elszámolás körülményeitől is függnék*. (Nem mindegy, hogy az előző turnus csirke átadása után mikor kapja a vállalkozó a következő naposcsibe-szállítmányt, hogy a nap milyen szakában szállítják, hogy mikor jön ki az állatorvos, ha baj van, hogy a növekedés adott fázisában milyen a takarmánykeveréktől kapott táp összetétele, hogy a vágásra kész állatokat milyen minőségűnek értékeli az átvető, vagy hogy milyen a fizetés, elszámolás pontossága és ütemezése.) Ezek a tényezők *ugyan szabályozva vannak, de személyeken keresztül érvényesülnek*. Az egyes szolgáltatások nyújtói pedig – egyéni „játékterük”, önállóságuk mértékében – *előnyös pozícióra* tesznek szert a vállalkozókkal szemben, ami más területeken is kedvezményekhez juttathatja őket. Ezt a munkából fakadó jobb pozíciót *erősítheti a rokoni kapcsolatok kihasználása*, ami azt

eredményezi, hogy ezek a gazdasági szerepek, foglalkozások a tágabb *családok közti verseny* célpontjaivá válnak, és egyes esetekben monopolhelyzetekhez is vezethetnek.

Mindez persze csak akkor válik érezhetővé a többség számára, ha az ellátás valamelyik fázisában *szűk keresztmetszet* keletkezik, például a téesz nem tud rögtön fizetni, vagy legalábbis nem mindenkinek egyszerre.*

A helyi társadalom ellentmondásai

Hernád munkaerővonzási központtá alakulása nehezíti a *helyi társadalom* működési sajátosságainak meghatározását is. Mennyire tekinthetjük például a lokális társadalomhoz tartozónak azokat a szövetkezeti dolgozókat, akik nem itt laknak, de bérterheiket Hernád fizeti, társadalmi munkában a hernádi óvoda vagy iskola berendezéseit javítják, itt vásárolják a húst és a zöldséget, itt fizetik be az OTP-csekkjeiket és itt hozatják rendbe fogsorukat? Nyilvánvaló, hogy e fogyasztói magatartás is – a tömegesen jelentkező igény nyomására erősödésével – befolyásolhat és befolyásolt is hernádi döntéseket.

Vagy: a helyi társadalomhoz tartozók-e azok a nem Hernádon lakó szövetkezeti vezetők, akiknek gazdasági jogkörükben hozott döntései messze-

* A baromfi piaci válsága és a költségtényezők általános növekedése mellett ilyen visszasságok, vagy legalábbis vélt visszélések is hozzájárulhattak ahhoz, hogy míg 1982-ben 350 baromfitartó háztáji működött a téesz területén, 1984 végén már csak 30. Ennek a jelenségnek az elemzése azonban már egy újabb dolgozat tárgya lehet, hiszen a nyolcvanas években – részben a közgazdasági szabályozórendszernek a téesz szempontjából negatív változásai miatt – a hernádi modernizációs folyamat az itt leírtaktól eltérő irányba fordult.

menően befolyásolják nemcsak a község mint lakóhely külső megjelenését, lakóminőségét (gázbevezetés, lakótelep, vízvezeték, középületek), hanem társadalmának integritását, belső harmóniáját is. Itt van például a téesz munkaerő-ellátásával kapcsolatos állandó gond. Az a remény, hogy a Hernád környéki „szabad” munkaerő a Március 15. Tsz-ben tartható mint stabil bázis, nem vált be. Részből egyes élelmiszeripari munkahelyek magas szakképzettséget igénylő technikai színvonala, részben pedig az automatizált üzemek kötött munkarendje és falun szokatlanul szigorú egészségügyi előírásai miatt a meglevő nagy kapacitások kihasználásakor állandó probléma a munkaerő (főként a futószalagon dolgozó munkás és szakvezető) biztosítása.

Ezt úgy sikerült csak megoldani, hogy a szomszédos községekből átjáró, nagyjából stabil, elfogadott munkásgárda mellett rendszeresen hoznak az ország távoli vidékeiről úgynevezett „summásokat”, akik rendes évi szabadságuk ideje alatt munkát vállalnak, betanítják őket a baromfifeldolgozás segédmunkáira. A hernádi nép „vendégmunkásoknak” nevezi őket, és nehezen fogadja el, hogy ottlétük néhány hete alatt igen sokat keresnek.

Ez a réteg, a faluban működő ipari üzem állandóan fluktuáló szakképzetlen munkásrétegével együtt, ha nem is mindig aktívan előtérben álló, de mindig jelenlevő, rejtett feszültséggóca, visszahúzó ereje, dezintegratív tényezője a helyi társadalomnak.

A feszültségforrások sorolását folytathatjuk azzal, hogyan került ellentmondásba egymással Hernád gazdasági szervezői és ellátói szerepköre a településhálózatban számára kijelölt helylél. 1970-ben ugyanis Hernád is bekeverült a kevésbé szerencsésnek ítéltető községegyesítések alanyai közé, és két másik hasonló nagyságrendű telepü-

léssel együtt Örkényhez csatolták. Az így kialakult – mintegy 12 ezer főnyi népességet tömörítő – közigazgatási egység szétesőnek és nehezen kezelhetőnek bizonyult, túlzott méretei, lakosainak eltérő struktúrája, életmódja, hagyományai és perspektívái miatt. Hernád *társközség* lett, annak minden ismert hátrányával. Nemcsak az okozott gondot, hogy a téesz gazdasági vonzaskörzete és a közigazgatási határok többszörösen keresztezték egymást, hanem inkább az, hogy az egyre bővülő külső kapcsolatok révén Hernád a hetvenes évek folyamán magassabb sebességre kapcsolt, más dinamikához kezdett hozzászokni, mint amivel – a többi társközségben is súlyos infrastrukturális, oktatásiügyi stb. gondokkal küzdő – közös tanács lépést tudott volna tartani. Így ez a kényszerű társulás a szövetkezet és a téeszének kiugró teljesítményeire büszke hernádi lakosság számára korlátot, beszűkítést, indokolatlannak érzett alárendelődést jelentett.

A tanácsi kirendeltségen csak az ügyek 30 százalékát lehetett közvetlenül elintézni. Ugyanakkor az Örkénybe vezető legrövidebb út csak nemrég, a téesz gazdasági érvei nyomására kapott szilárd burkolatot. A társközségekben éppen csak a legsürgősebb beruházásokra telt. Ez Hernádon okozta a legnagyobb feszültséget, hiszen már a nagyüzemi munka, és a melléküzemágakban folytatott változatos tevékenységek jó része is korszerű tartalmú volt és civilizált körülmények között zajlott, ugyanakkor maga a falu kevés lehetőséget tudott nyújtani kommunális és egészségügyi ellátás, kulturálódás és iskolázás, továbbá szolgáltatások tekintetében. Ezeket az igényeket a lakosság máig sem tudja helyben kielégíteni.

Hernádon a szövetkezet – gazdasági kényszerből és egy *sajátos mi-tudatra* épülő ideológia közvetítésével – felvál-

lalta a „falú patronálója” szerepet, és – elsősorban a gazdálkodással összefüggő beruházásokra – *saját forrásait* ajánlotta fel. Ezek az összegek a beruházások költségeinek általában legalább 70 százalékát jelentették (sokszor persze a téesz-melléküzemágak munkájának beszámításával). Ezzel tulajdonképpen kész tények elé kellett állítani a tanácsulást, de még ha meg is szavazták a kért összeget, *a közvélemény szemében akkor is a téesz tűnt a falu „jótévőjének”*. Ha nem tudta megadni (hiszen a kért beruházás a tanács költségvetéséből *jóval nagyobb* hányadot tett ki, amelyet a többi községtől kellett elvonni!), akkor a hernádi közvélemény – esetleg némi tendenciózus befolyás hatására – levonhatta a következtetést, hogy „a közös tanács *nem a mi tanácsunk*”.

Nem véletlen tehát, hogy a községben *1983-ban végzett kérdőíves felmérésünkben* a megkérdezettek zöme *semleges vagy elutasító* válaszokat adott a tanács és a lakosság viszonyát firtató kérdéseinkre.

Az örkényi közös tanácsban dolgozó hernádi tisztviselők politikai cselekvőkészségét pedig az a felfogásuk korlátozta, hogy mivel ők négy község tanácsának választott vezetői, lakóhelyük érdekeit nem helyezhetik előtérbe a többi község rovására. Ez azonban nem feltétlenül emelte a tanácsstagok tekintélyét a lakóhelyükön.

A helyi társadalom empirikus vizsgálatának néhány tapasztalata

Kérdőíves felméréssel és interjúkkal kerestem a választ arra, hogyan hatottak a hetvenes évekbeli hernádi lét előbb vázolt sajátosságai a lakosság kötődésére, életük kereteivel való megelégedettségükre, kooperációs tevékenységükre, a közügyekben való

résztételre, a köz- és magánszféra viszonyának alakulására, a helyben lakók világ- és jövőképeinek alakulására, s egyáltalán Hernád társadalmának integrációs folyamataira. Ebben a dolgozatban ezek közül természetesen csak néhány jellegzetességet szeretnék kiemelni.

Feltételeztem, hogy – mivel a lakóhelyhez kötődés szempontjából falun a saját családi ház léte nem differenciáló tényező – *a kötődés* részben aszerint változhat, mennyire erős és tartós *érzelmi* szálak, emberi-rokoni kötelékek fűzik a településhez az itt élőket, másrészt annak függvényében, milyen *érdekvizonyok* fűzik a megkérdezetteket a lakóhelyhez.

Hernád mint lakóhely szeretetét, az itteni lakásválasztást motiváló tényezők közül a megkérdezettek 62 százaléka szerint játszott nagy szerepet a már meglevő ház, 53 százaléka szerint a rokoni-családi kötelékek, 47–47 százaléka szerint a jó emberi kapcsolatok és a megszokás, minden más tényező ennél kisebb súlyúnak bizonyult. (Az egyes kérdésekkel kapcsolatos vélemények megoszlását jelentősen befolyásolta az, hogy a válaszoló, illetve családja őslakos hernádi vagy betelepülő-e. A minta 59 százaléka volt hernádi születésű, vagy olyan, akinek családja 30 évnél régebben él a községben.)

A más településről ideköltözöttek (arányuk szándékosan túlreprezentált volt mintánkban) elsősorban a kedvező ingatlanvásárlási, építési, lakáshoz jutási lehetőségeket jelölték meg motíváló tényezőként. Ezután a házasságkötés és más családi okok következtek, harmadikként pedig a jó, szakképzett-ségnek megfelelő munka és a kedvezőbb megélhetés reménye.

Hipotézisem az volt, hogy a kötődés erősségét egy integrált közösségként működő helyi társadalom szintjén pozitívan befolyásolja a falu társadalmának viszonylagos zártsága, ezzel szem-

ben ennek jelentős megtörése, a zárt-ság feloldódása a *kötődés csökkenését* eredményezheti. Hasonlóképpen bomlasztják az újjászerveződő (s részben tradicionális) társadalmi viszonyokat, így a lakóhelyhez kötődés hagyományos erősségét a *külső hatások*, amelyek a más településre dolgozni járók élményei, illetve a Hernádra bejáró-beköltözők magatartásbeli eltérései jelentenek az itt lakóknak. Ennek mérésére felhasználtam egy foglalkoztatottsági indexet, amely a helyben dolgozó aktív keresőket viszonyítja a helyben lakó aktívakhoz. Hernádon a felvétel idején a több mint 6000 téesz-foglalkoztatottnak alig több mint *egy-tizede volt hernádi* lakos. Méreteihez képest ez a hirtelen nyitottá válás jóval gyorsabb és nagyobb mérvű volt, mint a hétszer akkora Dabas vagy Ócsa esetében! És mégis: 1983-ban a félésszázalékos mintán végzett kérdőíves felmérés és a lefolytatott beszélgetések alapján módosítani kellett hipotézisemet: a megkérdezettek túlnyomó többsége olyan jól alkalmazkodott az új helyzethez, hogy azt állította: csak itt tudja elképzelni az életét, továbbra is itt szeretne élni. A *tősgyökeres hernádiak* faluhoz *kötődését* nemhogy *csökkentette* volna a rájuk zúduló *sokféle új hatás*, hanem ellenkezőleg, meglepő magabiztossággal beépítették az új társadalmi elemeket, és kiváló adaptációs készségről tettek bizonyosságot a gazdasági újítások és a társadalmi változások körülményei között. Gyorsan alkalmazkodtak a korábban Hernádon nem létező gazdasági, műszaki szakemberekből, vezetőkből, szervezőkből álló rétegekhez. *Saját helyzetük, társadalmi pozíciójuk emelkedéseként* vették tudomásul a falu presztízsének emelkedését és gazdasági erejük növekedését. Ehhez hozzájárult, hogy helyzetüket egy a parasztokhoz és a szakmunkásokhoz képest eleve alacsonyabban állónak tartott új, betanított munkási ré-

teghez viszonyították. E réteg „újratermelésének” kényszere *állandó feszültséggóc*ként van jelen a kibontakozó helyi társadalomban.

A lakosság többsége minden új keletű probléma ellenére *megegyesült szereptudattal*, a „Nagy-Hernád”-dal szembeni *lokálpatrióta büszkeséggel* viseltetik községe iránt. Ezt a mítoszt nemcsak a négy falura kiterjedő, de *Hernád által „kisajátított” téesz munkaadó központ szerepe* segített táplálni, hanem például a háztáji állattartás sikeres nagyüzemi integrálása is, amely átlagon felüli jövedelmet biztosított, kezdetben csak a tagoknak, később minden környékbeli vállalkozónak, persze átlagon felüli áldozatok árán.

A helyi *kötődés csökkenése* mutatkozott viszont egy szűkebb rétegnél, akik a háztáji ágazatban való vállalkozás (hét-nyolc hetenként 2-3 ezer kihelyezett csirke felnevelési kockázatának vállalása) során olyan tapasztalatokat, önbizalmat és persze tőkét szereztek, hogy a szövetkezeti dekonjunkctúra idején (lényegében 1979 óta) az áruk és a munkák *falun kívüli piacain* is jól megállták a helyüket. Az új beköltözők, főleg a diplomás szakemberek költödése – érthető módon – inkább csak a téesznek szól, és kimondottan gazdasági alapokon nyugszik, ittmaradásuk a szövetkezet perspektivikus lehetőségeinek függvénye.

A megkérdezettek közül csak néhányan vágyódnak máshová, például a „Rózsadombra”, „egy tiszta kisvárosba”, „Szegedre vagy Pécsre, ahol élnek is az emberek, nemcsak dolgoznak” stb.

Az *elégedettség* szintjét illetően beváltak a hipotéziseim: a magasabb kulturális, infrastrukturális, szolgáltatási igényszinttel érkező beköltözőnek, vagy a Hernádra bejáró vezetőnek a helyi viszonyokkal való elégedetlensége kihat az egész lakosság véleményé-

nek alakulására. Miközben egyes ellátottsági mutatóik más községeknél jobbak, sok tekintetben mégis kevésbé elégedettek a hernádiak, mint szomszédaik.

A kérdések között szereplő 22-féle áru-, illetve szolgáltatásfajta közül egyedül a levél- és újságkérbesztéssel volt elégedett legalább a lakosság 80 százaléka. A megkérdezettek 55-60 százaléka teljesen elégedetlen volt például a ruházati ellátással és a háztartásgép-javítással, ami arra utal, hogy a *fejlettebb* településről érkezett és eleve vezető (tehát kiemelt, látható, *mértékadó*) pozícióba került új tévesz-alkalmazottak ízlése, kulturális-életviteli szokásai radikális értékrendbeli változást eredményeztek – főként persze a fiatalabbaknál – egy olyan faluban, ahol néhány évtizede még az önellátás és önkiszákmányolás, a szegénység, valamint a spórolás értékei uralkodtak.

A *kooperáció* elsősorban *rokonicsaládi jellegű* maradt Hernádon, igen erős a tősgyökereseknél, míg az újonnan parcellázott területek szomszédsági körzeteiben ritkábban fordul elő. Az újonnan jöttek között – a rokon háttér hiánya miatt – természetesen a munkahelyi kapcsolatok súlya, szerepe erősödött meg. Feltehetően összefügg ez azzal is, hogy a beköltöző *új szakemberek zöme a fiatal generációhoz tartozik*. Hernádon szégyennek tartják, de legalábbis rossz szemmel nézik, ha egy család nem tudja egyedül megoldani háztartása-háztájja gondjait. Ugyanígy elitélnék azt is, aki ellátatlanul hagyná idősebb családtagjait. Hernádon az átlagosnál kevesebb öreg van, de a tanácsnak nincs sok gondja velük.

A *lakossági részvétel* jelentősége két szempontból is *megnőtt* az utóbbi időben a faluban. Egyrészt a családi élet-színvonal általános növekedése szembeötlőbbé tette a közszegénység és a magángazdagság kontrasztját. A ko-

rábban szegényes küllemű, laza, rendezetlen beépítésű falu két szilárd burkolatú (de még mindig csatornázatlan) főutca mentén korszerű, esetenként feltűnő házak épültek föl, berendezsük a városi igényeket és divatokat követi, bár gyakran még nem szolgálja lakói *mindennapos* kényelmét. 1980-ban már minden negyedik családnak volt autója, amelyet a falun belül is rendszeresen használtak. A lakosság sürgette az utak rendbehozását, de az egyes családok csak a saját házuk közvetlen környékével törődtek igazán. A tanács által szállított anyagból mindenki hajlandó volt megépíteni például a járdát a háza előtt, de a községi középületekből lassan kialakuló új faluközpont környékén nem akadt, aki társadalmi összefogással lekövezte volna a mindenki által nap mint nap használt gyalogutat. Igaz viszont, hogy ami a *magánszférájukat* közvetlenül érinti, legyen az gázbevezetés vagy óvodatkarítás, abban a hernádiak személyes áldozatokra is hajlandók.

Az autók és motorkerékpárok nagy száma mellett rövid idő alatt jellemzővé vált azok korszerű használata: kirándulni, külföldre járni, üdülőt eltek vásárolnak. Nem ritka a gyerekek nyelvi és művészeti tanfolyamokra való szervezett szállítása Pestre, Dabasra, Kecskemétre stb. Megjelent persze a pénzfelhasználás kevésbé üdvözlendő, sőt visszatetszést keltő módja, a presztízscélú fogyasztás is.

A falu tehát a maga módján fogadta a modernizációt a maga áldásaival és átkaival együtt; lokálpatrióta büszkeségből csatlakoztak a formálisan működő helyi szervek, intézmények által forszírozott tanácsi önállósodási küzdelmekhez, de igazából az egyéneket többnyire csak az érdekli, hogy a saját ügyeik jól elintéződjenek. A tágabb környezet perspektivikus formálásáról legfeljebb néhány öslakos szövetkezeti vezetőnek van elképzelése (például: fa-

luközpont kialakítása). Ez érthető is, hiszen ők azok, akik szabad anyagi források esetén rendelkezhetnek annak gazdaságon kívüli célokra való felhasználásáról.

Igények és lehetőségek – ma és holnap

A volt járási hivatal vezetése, a helyi tanácstagai csoport, valamint a szövetkezet felső vezetése többéves együttes igyekezete nyomán 1984-re Hernádnak ismét sikerült kivívnia az *önálló* nagyközségi státust. Igyekeztek is a hernádiak gyorsan kihasználni a lehetőséget. A szövetkezet kivitelezésében rövid idő alatt elkészült az új tanácsháza és működni kezdett a *saját tanács*. Saját rendelkezésű pénzük azonban így is – vagy így még inkább? – kevés a célokhoz képest.

Az azóta újraválasztott tanács egyik nagy dilemmája például, hogy a gazdagodó hernádi lakosság extra igényeit (sportcsarnok, uszoda) próbálja-e teljesíteni, vagy pedig – hosszú távra előre-gondolva – a lassan elodázhatatlan ivóvíz- és szennyvízkérdés megoldását erősítse a húzódozó lakosság ellenére, akik arra hivatkoznak, hogy megfelel a szivattyús kút és a derítő is. Egyelőre nem érdekes számukra a környezetvédelem, az, hogy a háztáji állattartás ug-rásszerű megnövekedése miatti szenny-ződés egyre nagyobb méreteket ölt. A hernádi lakosság életszínvonal- és státusbeli növekedésének első tíz éve valójában zömmel mennyiségi változá-sokat hozott, az élet minőségének javu-lása egyes területeken még közömbösí-ti más (ide tartozó) tényezők romlását, illetve hiányát.

Az életminőség javulására való igény és a szükséges fejlesztések pénz-ügyi fedezete megteremtésének nehézsége közötti ellentmondás súlya akkor

válík érzékelhetővé, ha meggondoljuk, hogy a hernádi lakosság *modernizáci-óval kapcsolatos legdrasztikusabb él-ménye* nem a nyugatról importált tech-nikával járó fejlettebb ipari termelési kultúra előnyeinek felfedezése, hanem az volt, hogy az iparszerű termelés technológiai szintjén – pénzhány miatt – továbbfejlődni képtelen *nagyüzem árnyékában, a háztájiban, kvázi-mo-dern tartási körülmények* között befektetett családi pénz- és munkameny-niség (rövid távon legalábbis) ilyen *látványos életszínvonal-emelkedést* tud biztosítani! Ez az élmény egy ko-rábban település szinten és egyénen-ként is háttérbe szorított helyi társada-lom számára szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy tagjai *csak azzal foglalkoznak*, ami az anyagi *fel-emelkedés közvetlen lehetőségét* kínálja, és minden családi munkaerőt ebbe fektetnek. A hivatásos népművelők, a pedagógusok, a pap és a tanácsi veze-tők a beszélgetések során maguk vetet-ték föl problémaként, hogy a hernádi-ak többsége másra, például közéleti részvételre, általános művelődésre ke-vésbé fordít energiát. A nyolcvanas évek elejére vált csak feltűnővé, hogy a tévesz kezelésében levő sportpályán és a gyermekintézményeken kívül a *mű-velődés* minden meglevő intézménye elavult, *elhanyagolt*, korszerűtlen, ese-tenként funkciótlan. A modern számí-tógép-vezérlésű élelmiszeripari üzem árnyékában a községi könyvtár csak bódé, a művelődési házban pedig a húsz éve elavult berendezést látva nem érezheti jól magát az a fiatal, aki érettségi ajándékként autót vagy leg-alábbis HI-FI-tornyt kapott a család-tól. Jogos, bár könnyen magyarázható az a Hernádon gyakran elhangzó pa-nasz is, hogy ebben a faluban ma már jó szót is csak *pénzért* kap az ember.

Azt gondolom, hogy a történelem ta-núsága szerint az „eredeti *tőkefelhal-mozásban*” részt vevő minden generá-

ciónak hasonló ellentmondásokkal kellett szembenéznie. A következő generációknak Hernádon is az a fő feladatuk, hogy a megteremtett anyagi bázist további rugalmas alkalmazkodással megőrizték, és azon korszerű életbe rendezkedést valósítsanak meg. Emiatt valószínűleg egyre nagyobb igény lesz majd olyan nyitott társadalom működtetésére, amely képes a felhalmozott gazdasági erő produktív újrabefektetésére (nemcsak felélésére), amely a település egészének javára képes a modernizáció továbbvitelére, és ehhez most már saját maga termeli ki az alkotó, szervező, vezető gárdát, amely már aktív szerepvállalásra is hajlandó a település egészének érdekében.

Ha feltételezzük, hogy a jelenlegi demokratizálódási tendenciák és az elvben növekvő tanácsi források egyre több lehetőséget nyújtanak majd a községek önálló döntési terének bővítésére, nagyobb szükség lesz a helyi társadalom működésmechanizmusainak ismeretére, a helyi érdekeknek a

közéletben való ütköztetésére, a helyi nyilvánosság működésére. El kell érni, hogy a helyi ügyekben való eligazodásra, a közéleti szereplésre minden lakópolgárnak reális esélye, lehetősége legyen.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a faluban lejátszódott innovációsorozat differenciáltan megvalósuló, de lényegében az egész helyi társadalmat érintő *felemelkedéshez* vezetett. Váratlanul előrehozott egy – korábban a beláthatatlan jövőbe tolt – településfejlődési perspektívát, amelynek kihasználására a lakosság megtette az első lépéseket: a politikai közösség ismét kivívta önállóságát, egyes családok pedig anyagi és munkapiaci függetlenségüket.

A hernádi tanulságok alapján is keresni kell azokat a lehetőségeket, amelyek révén minden település képessé válhat saját adottságain alapuló fejlődésre, dinamikus, működőképes helyi társadalom kialakítására.

ÚJ KIADVÁNYUNK

TÁRSADALMI FOLYAMATOK AZ IFJÚSÁG KÖRÉBEN

SZERKESZTETTE
GAZSÓ FERENC

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanácskozás Tbiliszi-ben: a polgári ideológia bírálata-nak kérdései a XXVII. kongresszus fényében

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetének kezdeményezésére 1986. október 28. és november 2. között Tbiliszi-ben nemzetközi konferenciát tartottak *Az SZKP XXVII. kongresszusa és a szocialista gazdaságra vonatkozó újabb antimarxista koncepciók bírálata elmélyítésének aktuális problémái* címmel. Az összejuvetelt, amelyen körülbelül száz szovjet szakértő volt jelen (kezdve az SZKP KB munkatársaitól az akadémiai kutatóintézeteken át egészen köztársasági szintű egyetemek oktatóiig) és amelyre bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar és NDK-beli vendégeket hívtak meg, „tudományos-koordinációs tanácskozásnak” nyilvánították. Maga ez a megfogalmazás is azt sugallta – amit később a konferencián elhangzottak is igazoltak –, hogy az összejuvetelnek a tudományos jellegén túl politikai-tudománypolitikai szerepet szántak. A tanácskozáson felszólaló vezető tudósok félreérthetetlenül figyelmeztettek arra: a Szovjetunióban zajló forradalmi jellegű változások, az átalakítás politikája összeegyeztetetlen azzal, hogy dogmatikus, skolasztikus és elavult pozíciókból bírálják a nem marxista szocializmus-koncepciókat.

A tanácskozást megnyitó *Primakov* akadémikus – a SZUTA Világgazdasági és Nemzetközi Politikai Intézetének igazgatója – előadásából kitűnt, hogy az SZKP újító politikája azt is megköveteli, hogy a szovjet tudósok a korábitól eltérően – egyrészt a reform szellemében, konstruktív pozitív elméleti pozíciók felől, másrészt a nem marxista nézeteket árnyaltan differenciálva – közelítsék meg a polgári koncepciókat. „Az élet – mutatott rá – megköveteli tőlünk, hogy alakítsuk át a szocializmusra vonatkozó komplex tudományunkat.”

Az új közgazdasági, sőt ideológiai gondolkodásmód célja, hogy – szembeállva a dogmatizmussal és skolasztikával – visszaállítsa jogaiba a marxista-leninista *dialektikát*. Az *ellentmondásokat* a szocializmusban a fejlődés motorjának kell tekinteni: a társadalomelmélet, a szociológia, a szociálpszichológia ismeretanyagának figyelembevételével, interdiszciplináris módszertannal kell közelíteni a politikai gazdaságtan alapvető kérdéseihez. *Primakov* az alábbi kérdéskörök elméleti újragondolásának aktualitását emelte ki:

– a centralizmus és a decentralizáció aránya, viszonya a gazdasági struktú-

rákban és a gazdaság működésében;

- a piac, az áru–pénzviszonyok szerepe a tervezési rendszer fejlesztésében;

- az anyagi ösztönzés, valamint a munka társadalmi megosztásának kérdései.

Így például csakis az áru–pénzviszonyok szocializmusbeli felhasználásának lehetőségeire rámutatva cáfolhatjuk meg hatékonyan az állam és vállalat közötti ellentmondások feloldhatatlanságára, az extenzív jelleg meghaladhatatlanságára vonatkozó „szovjetológiai” nézeteket. „Az SZKP XXVII. kongresszusa reálisan értékelte a *globális* problémákat és tendenciákat. Ezen az alapon elhatárolta magát azon szimplifikált és »megkönnyített« elképzésektől, amelyek »a mindenoldalúan fejlett szocializmus« felépítésének útjaira és határidejére vonatkoztak. Ki kell dolgoznunk az »átmeneti időszak« reális problematikáját, hogy kijuthassunk abból a sok zsákutcából, amelyekbe nemritkán mi magunk szorítottuk be önmagunkat és amit az osztályellenfelek ügyesen kihasználtak.»

Újdonságot jelentett az a megközelítés, miszerint a nyugati közgazdaságtudományokból ki kell emelni azokat az elméleti aspektusokat és konkrét következtetéseket, amelyek megfelelő formában felhasználhatók a szovjet gazdasági mechanizmus és a gazdaságirányítás megreformálása során.

Nemcsak polgári bírálát és marxista–leninista önbírálát között kell különbséget tenni; az is kiemelkedő fontossággal bír, hogy a nemzetközi ideológiai konfrontáció, illetve a lehetséges dialógus során pontosan, árnyaltan differenciálni kell a különböző nem marxista irányzatok között. „Túl kell lépünk a velünk szemben álló állásfoglalások leegyszerűsítésén, ideológikus nivellálásán. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt a szociáldemokrata típusú teoretikusok és kutatók nézeteit

kell állandó (bár természetesen: kritikus) figyelemmel kísérnünk.”

Ugyancsak a bírálát, illetve a viszony differenciáltságának követelményét állította középpontba *L. Abalkin* akadémikus, a SZUTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatója. Különösen fontos ez a jelenlegi helyzetben, amikor a tőkés világban a baloldal pozíciókat veszített, csökkent mind a szocialista–szociáldemokrata, mind a kommunista pártok presztízse. A jobboldal eszmei offenzívájával szemben a baloldalon bizonytalanság és zavarodottság tapasztalható. A tág értelemben vett progresszív erők egységére kell törekednünk. Ez nemcsak tudományos kérdés, hanem politikai is: „nem szabad egy kosárba szórni” a különböző nem marxista nézeteket.

Ami a szovjetológusok bírálatait illeti: ezek tegnapelőtti sémákból, egy „zárt társadalom” mítoszából indulnak ki. Abalkin arra hívta fel a konferencia résztvevőit, hogy „a bírálókat bírálva” egyrészt az újat, a mozgásban levő valóságot mutassák fel, másrészt bizonyítsák: nekünk nincs mit félni az *igaz* információtól.

A tanácskozás nem előre elkészített referátumok felolvasására és formális vitára szorítkozott, hanem olyan fórummá alakult, ahol mind a szekciókban, mind a plenáris ülésen heves viták alakultak ki, méghozzá nemcsak a polgári nézetekről, hanem magának az átalakításnak a kérdéseiről. Az a benyomásom erősödött meg, hogy a szovjet szakmai és politikai közvélemény igen erősen ideológia-érzékeny; az átalakítás társadalmi bázisa szélesítéséhez, a tapasztalható ellenállás visszaszorításához önmagában nem elég egyfajta pragmatikus reformirányzat, hanem éppen – az alkotó, konstruktív marxizmus jegyében – a problémák új típusú „átideologizálása” tűnik szükségesnek.

A tanácskozás külföldi résztvevői kö-

zül különösen a bolgár és a magyar delegáció tagjai vettek részt aktívan a vitában.

Pozitív visszhangot keltett A „magyar modell” polgári koncepciójának ideológiai funkciójáról tartott előadásom. Ebben – külföldiként egyedül – a XXVII. kongresszus nemzetközi jelentőségéről, ösztönző jellegéről és az elmélet megújításában betöltött szerepéről is szóltam, s aláhúztam, hogy a magyarországi reformfolyamatokat ellentétes irányokból ugyan, de analóg érveléssel próbálták diszkreditálni: a szocializmus és az árutermelés közötti el-

lentmondás konstruálásával. Kedvezően fogadták annak kiemelését, hogy hazánkban a gazdasági reform ügyét a társadalom demokratizálásával köttük össze.

A tanácskozás által elfogadott jegyzőkönyv szövege tükrözi az ideológiai és módszertani megközelítések újszerűségét, differenciáltságát, és együttműködést irányoz elő „a szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődési koncepcióira vonatkozó polgári és más nem marxista nézetek differenciált kritikai elemzése” témában.

G. Márkus György

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA A

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

VIII. kötet

PEREMHELYZETEK

TANULMÁNYKÖTET

Ára: 75,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Nemzetközi tudományos konferencia a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének kérdéseiről

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1987. február 4–5-én nemzetközi tudományos konferenciát tartottak a kommunista és a szociáldemokrata pártok viszonyának helyzetéről, kapcsolataik eddigi tapasztalatairól és együttműködésük további lehetőségeiről.

A kétnapos konferencián az időnként élénk vitákkal kísért véleménycserében a figyelem középpontjába azoknak a kérdéseknek a vizsgálata került, hogy a jelenlegi politikai folyamatok mennyire hatnak az együttműködésben való érdekelttség kialakulására, a két mozgalom milyen következtetéseket von le a munkásmozgalom és általában a baloldal helyzetének negatív fejleményeiből, milyen következmények adódnak és szükségletek jelentkeznek a nemzetközi viszonyok és politika uralkodó tendenciáiból, milyen új lehetőségek nyílnak meg a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésére és milyen tényezők akadályozzák ennek kibontakozását.

Bár a konferencia résztvevői elemzéseikben a kommunista és szociáldemokrata pártok együttműködésének lehetőségeit eltérően közelítették meg, általános volt az a vélemény, hogy viszonyuk mérlegelésekor a nyolcvanas

évek közepére kialakult új helyzetből kell kiindulni, s a nyugat-európai munkásmozgalom jelenlegi helyzete, valamint a nemzetközi helyzet alakulása objektíve növelte a két politikai mozgalom együttműködésének szükségességét. Sőt, többen rámutattak, hogy a jelenlegi politikai folyamatok, a neokonzervatív erők offenzívája, s ezáltal a béke, a haladás, a demokrácia erőit, s általában a munkásmozgalmat ért kihívások a baloldali erők összességének új összefogását sürgetik, s a kommunisták és szociáldemokraták viszonyának kérdéseit egy szélesebben vett baloldali egység dimenzióiba helyezik.

Az elemzők széles egyetértése mutatkozott abban, hogy a korábbinál erőteljesebben, több területen jelentkezik az érdekelttség a kapcsolatok fejlesztésére és a hajlandóság bizonyos együttműködésre a szociáldemokrata pártok részéről is. Az utóbbiak az ideológiai ellentétek fennmaradása ellenére lazítottak korábbi merev antikommunista magatartásukon, jelentős erőik vélik úgy, hogy a világproblémák jelenlegi helyzetében az atomkatasztrófa elhárításának, egy világháború elkerülésének, a békét és az enyhülést célzó politikának, az egész emberiséget érintő globális problémák megoldásának

kell prioritást biztosítani az ideológiai ellentétekkel szemben. A változó magatartás pozitív következményei napjainkban elsősorban a szocialista országok kommunista pártjai és a szociáldemokrata pártok kapcsolataiban tapasztalható, a párbeszéd szándéka elsősorban ebben a viszonylatban nyilvánul meg.

A helyzet többoldalú megvilágítása során arról is szó esett, hogy a kedvező fejleményekkel egyidejűleg az együttműködés tekintetében romló, negatív tendenciák is mutatkoznak, amelyek az egyes nyugat-európai országokon belül figyelhetők meg a kommunista és a szociáldemokrata pártok kapcsolataiban. E jelenség összefügg a baloldali növekvő nehézségeivel, amelyekkel az utóbbi időszakban a gazdasági, a társadalmi és politikai változások következtében szembekerült: társadalmi bázisának fogyatkozásával, azzal a körülménnyel, hogy a munkásmozgalomnak eddig nem sikerült hatásos demokratikus alternatívát létrehoznia a válság neoliberális szanálásával szemben. Ez a feladat az erők egyesítését kívánja, ezekben az országokban azonban tovább erősödött a verseny a két mozgalom között a befolyásért, s a pártok identitásának megerősítésére tett erőfeszítésekkel, illetve a kommunista pártok választói befolyásának csökkenésével kapcsolatos számítások és reagálások általában rontották a kommunista és a szociáldemokrata pártok együttműködésének esélyeit. Megkérdőjeleződött azonban az a nézet, hogy egyes kommunista pártok befolyásának visszaesését csak a szocialista párttal való együttműködés kihatásaira lehetne visszavezetni. Az említett negatív jelenségek ugyanakkor nem egyedül eldöntői az együttműködés lehetőségének. A konferencia felszólalói közül többen hangsúlyozták, hogy fontos megfelelő figyelmet fordítani a tömeghangulat alakulására, az újabban

jelentkező tömegmozgalmak sajátos megjelenési formáira ezekben az országokban, amelyek nagy hatással lehetnek a két mozgalom és általában a baloldali erők viszonyára, az együttműködés új formákban való megvalósításának feltételeit javíthatják. Másrészt mindkét irányzatra jellemző, hogy jelenleg még az útkeresés állapotában vannak, s viszonyuk perspektíváit ennek fényében kell felbecsülni.

A felszólalásokban viszonylag kevés teret kapott főleg az Olasz Kommunista Párt és a nyugatnémet SPD által felkarolt „eurobaloldal” eszméje, annak a koncepciónak az értékelése, amely a jelenlegi helyzet problémáinak megoldását a baloldali erők európai szintű összefogása révén látja megvalósíthatónak. Szó esett viszont arról, hogy a szociáldemokrata és a kommunista pártok között a közös fellépés új lehetőségei jelentkeztek az Európai Gazdasági Közösség szintjén, amit például az Európa Parlamentben megvalósult eddigi együttműködés bizonyít. Napjainkban a munkanélküliség, egyéb szociális problémák megoldása, az olyan gazdasági alternatíva képviselője, amely nagyobb mértékben van tekintettel a dolgozók érdekeire, az Egyesült Államoktól eltérő európai biztonsági érdekek kirajzolódása, az olyan törekvések, mint amit az Euréka-program jelez, egyre kifejezettebben európai megoldásokat helyeznek előtérbe, és igénylik az ezen a szinten megvalósuló együttműködést a baloldal fő erői között.

Valamennyi elemzés indokoltan tartotta, hogy a szocialista országokban és általában a kommunista pártoknál a politika prioritást biztosít a háború és béke kérdéseinek, s ennek alapján keresi az együttműködést a szociáldemokrata erőkkel. Rámutattak azonban arra, hogy a globális kérdéseket szélesen, a gazdasági, a szociális, a környezetvédelmi területekre kiterjesztve kell felfogni. Sőt, a párbeszédbe ideológiai

giai témák is bevonhatók (a demokrácia problémaköre, az emberi jogok stb.). Az együttműködés lehetséges területei között ma előtérbe nyomuló probléma a technikai modernizáció és társadalmi következményeinek kezelése. A munkásmozgalom és a technikai haladás ma még nemegyszer konfliktusos viszonyban áll és ennek feloldására – a neokonzervatív eljárásokkal szemben – ki kell alakítani a megoldások demokratikus formáit. Ahhoz, hogy a kezdeményezést a gazdasági modernizáció és társadalmi haladás terén a baloldali erők ismét kézbe vehessék, ebbe az irányba tett együttes erőfeszítéseikre van szükség.

A kutatók a gyakorlati tapasztalatok alapján a kommunista és szociáldemokrata pártok közötti kapcsolatok építésének hasznosságát és a párbeszéd fontosságát húzták alá. Az, hogy ez mennyiben érinti a kommunista pártok egymáshoz való viszonyát, csak kérdésként fogalmazódott meg. Általános tapasztalatként összegezték azt, hogy a kapcsolatépítéshez kedvezően járulnak hozzá azok a kommunisták és szociáldemokraták között zajló eszmecserék, amelyeket meghatározott társadalmi problémákról (például a foglalkoztatáspolitikai, a szociális védelmi rendszer terén stb.) szakértők, tudományos kutatók szintjén szerveznek.

Amíg a fenti kérdésekben az egyetértés volt jellemző, a vitákban kétfajta

álláspont rajzolódott ki. Az egyik elfogadta a jelenlegi korszak szükségleteiből adódó prioritás alapján a kommunisták és a szociáldemokrácia együttműködésének szükségességét és lehetőségeit, de a dialógust csak szelektíven és csak bizonyos témákra korlátozottan, abban a mértékben helyezte, amennyiben az nem érinti a kommunista pártok identitását. A másik álláspont a szociáldemokrácia megítélésének egy korszerűbb változata mellett szállt síkra, s a párbeszéd kedvező feltételeinek megteremtéséhez a kommunista pártok részéről is változással számolt. Az egységfolyamatot két irányból induló, összetartó mozgásként fogta fel, amely integrálja a munkásmozgalom erőit. Az együttműködést nemcsak a háború és béke ügyében, hanem szociális téren is lehetségesnek tartotta, sőt a közeledés lehetőségét ideológiai kérdésekben sem zárta ki. A munkásmozgalom jövője szempontjából pedig rámutatott a válságból való kiút keresés eddigi eltérő próbálkozásaira: a tudományos-technikai forradalom és a munkásság szerkezeti változásai következtében egy új alapokon, új szervezeti formákban, az eddigiekhez képest kiszélesedő baloldali antikapitalista mozgalom lehetőségére, illetve a tradicionális pozíciók védelmére a munkásmozgalomban.

J. J.

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1986. évi publikációi (Válogatás)

ACZÉL György

Cselekvő türelmetlenség. (Részletek.)

= „Áru-e a kultúra?” A gazdaság és kultúra összefüggéseiről. (Bp.) 1986. 326–329. p.

Eredeti: = Pártélet, 1984. 11. sz.

Elengedhetetlen a váltás, a megújulás.

Aczél György beszéde a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

= Népszava, 1986. 10. sz. (jan. 13.) 1., 3. p.

Eltársunk, Lukács György. A Lukács Emlékbizottság elnökének levele a konferencia résztvevőkhöz.

= Az élő Lukács. Bp. 1986. 7–9. p.

Az értékörző és értékkeremtő színház. (Elhangzott 1986. október 10-én, a felújított Pécsi Nemzeti Színház avató ünnepségén.)

= Új Tükör, 1986. 42. sz. 18–19. p.

= Jelenkor, 1986. 12. sz. 1102–1108. p.

Az értől az érig. (Elhangzott Ozorán, 1985. október 31-én.) (Rövidített szöveg.)

= Látóhatár, 1986. február. 28–37. p.

Eredeti: = Új Tükör, 1985. 45. sz. 18–19. p.

Jövőt mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből. Bp. 1986. Gondolat. 227 p.

A megélt történelem. A Lukács György Emlékév tapasztalatairól.

= Valóság, 1986. 9. sz. 1–22. p.

Messzebbre nyílt szemhatár. Illyés Gyuláról, Ozorán.

= Délsziget Almanach, 1986. 5. sz. 3–7. p.

Az NDK fejlődése mindenütt elismerést vált ki.

Felszólalás az NSZEP kongresszusán.

= Népszabadság, 1986. 93. sz. (ápr. 21.) 3. p.

Megjelent még:

A Német Szocialista Egységpárt 11. kongresszusa.

Bp. 1986. 92–94. p.

Sorsfordulók korában.

- = Népszabadság, 1986. 302. sz. (dec. 24.) 1–2. p.
- 1956: only an episode on road to justice.
- = The Times, 1986. nov. 5. 16. p.

BALOGH István

Az Argument-vita.

- = Filozófiai Figyelő, 1985. 4. sz. 9–22. p.

BÁNFALVY Csaba

A gazdaság mint az élvezetek forrása c. recenzió Tibor SCITOVSKY: The joyless economy. Oxford, 1977 University Pr. c. könyvről.

- = Filozófiai Figyelő, 1985. 4. sz. 147–150. p.

A gimnáziumban érettségizett fiatalok életpályái.

- = Iskolázottság és életpálya. Bp. 1986.

Társszerző: HORVÁTH D. Tamás

Isaac Deutscher portréjához.

- = Filozófiai Figyelő, 1985. 4. sz. 55–64. p.

Ki kerül kisegítő iskolába?

- = Köznevelés, 1986. 25. sz. 19–20. p.

Társszerző: BASS László

A skandináv országok válasza a világgazdasági kihívásra az elmúlt évtizedben.

- = Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz. 729–738. p.

A szolgáltató szektor makrogazdasági arányairól.

- = Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 518–528. p.

A technikai átalakulás lehetséges hatása a foglalkoztatásra.

- = Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 82–89. p.

BAYER József

Lukács kései politikai filozófiájáról.

- = Az élő Lukács. Bp. 1986. 313–320. p.

A pluralizmus és kritikuskai.

- = A kapitalizmusról gondolkodva. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. 1986. 254–278. p.

Utópia, mai utópizmus és Ernst Bloch filozófiája.

- = Világosság, 1986. 2. sz. 72–78. p.

Zur politischen Philosophie des späten Lukács.

- = Doxa, 1985. 4. sz. 19–30/a.

BÉKÉS Zoltán

Az *Ifjúság és társadalom* csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidő-

- szakra. (Összeáll. Békés Zoltán, Boros László, Csatáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István, Tót Éva. Kutatócsoport vez. Gazsó Ferenc.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–442. p.
- Ifjúság – társadalom – ideológia. Nemzetközi tanácskozás. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, MTA Társadalomtudományi Főosztálya. (Összeáll. és szerk. Békés Zoltán, Havas Péter. Előszó: Békés Zoltán.) Bp. 1986. 188 p.
- „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási program feladatai a 7. ötéves tervidőszakban.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 415–431. p.
- The socio-economic and existential problems of youth.
 = Social problems of the young generation today.
 Sofia, 1986. 353–431. p.
- Társszerzők: ANDICS Jenő, HARCSA István
- Szocial'no-ékonomiceszkie i bütovüe problemü molodezsi. = Szocial'nüe aszpektü formirovanija molodogo pokolenija: tendencii, programü, opüt. (Mezsdunarodnoe iszszledovanie.) Bp. 1986. 266–324. p.
- Társszerzők: ANDICS Jenő, HARCSA István
- A társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Ukrán Tudományos Akadémia Külföldi Országok Társadalmi és Gazdasági Problémáinak Intézete. (Szerk. és előszó: Békés Zoltán, Igor Petersz.) Bp. 1986. 251 p.

BENKŐ Judit

- A kultúra funkcióváltásáról.
 = „Áru-e a kultúra?” A gazdaság és a kultúra összefüggéseiről. (Bp.) 1986. 153–163. p.
- Eredeti: = Szakszervezeti Szemle, 1984. 6. sz.
- Népek, kultúrák találkozása a conquista után Latin-Amerikában. (Kísérlet a kulturális érintkezés néhány sarkpontjának megragadására.)
 = Világtörténet, 1985. 3. sz. 85–114. p.
- Recenzió Fidel és a vallás. Beszélgetés Frei Bettóval. (Fidel y la religion. Conversaciones con Frei Betto. La Habana, 1985.) c. könyvről.
 = Világosság, 1986. 7. sz. 459–461. p.

BOKOR Ágnes

- A depriváció-kutatás néhány módszertani problémája.
 = Szociológia, 1986. 1–2. sz. 85–109. p.
- A depriváltak réteghelyzete és mobilitása.
 = Társadalomkutatás, 1986. 2. sz. 52–66. p.
- Deprivation – in Hungary.
 = Economy and society in Hungary. (Bp.) 1986. 185–201. p.
- Inequality and welfare.
 = Sysyphus, (Warsaw), 1986. Vol. 4. 7–58. p.
- Társszerzők: Lidia BESKID, KOLOSI Tamás

Modern poverty – deprivation: the case of Hungary.

= Research in Social Stratification and Mobility, 1986. Vol. 5. 245–260. p.

BOROS László

Az Ifjúság és társadalom csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra. (Összeáll. Békés Zoltán, Boros László, Csatáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István, Tót Éva. Kutatócsoport vez. Gazsó Ferenc.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–442. p.

Az ifjúság szocializációjának elméleti-szociológiai kérdései.

= Ifjúság – társadalom – ideológia. Bp. 1986. 94–100. p.

Kiművelt emberfők kontra kimódolt ideológiák. A túlképzés és alulképzés dilemmája a reformfolyamatok tükrében.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 6. sz. 72–81. p.

Légvárak lovagai vagy jövőnk értékteremtői? A spontán ifjúsági csoportok érték-szerveződési folyamatai.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 5. sz. 43–48. p.

Normativität, rechtliche Regelung („Überregelung“) und Rechtsgeltung. – Theoretische-soziologische Probleme.

= Rechtsgeltung – Archiv für Rechts und Sozialphilosophie. (Beiheft Nr. 27.) Stuttgart, 1986.

NSZK-beli pillanatkép – az ifjúságkutató szemével.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 453–455. p.

Rolle der rechtlichen Sozialisation bei der Durchsetzung der Rechtspolitik in der Rechtsschöpfung.

= A jogpolitika tudományos megalapozásának jogelméleti problémái. Bp. 1986. 105–113. p.

A szakmunkássá válás folyamata mint a szocializáció egyik konkrét útja. (Néhány sajátosság és főbb zavarok.)

= Szakképzési Szemle, 1986. 4. sz. 22–32. p.

Tanulmányok az ifjúságról. (A magyar ifjúság a nyolcvanas években: Útkereső ifjúság.)

= Szakképzési Szemle, 1986. 2. sz. 88–93. p.

BÓHM Antal

Az agglomerációs folyamatok társadalmi következményeiről.

(Hozzászólás.)

= A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései. (Nemzetközi tudományos konferencia.) Pécs, 1983. november 1–3. Pécs, 1985. 296–299. p.

Együttműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 461–471. p.

Falusi ingázók.

= A Falu, 1986. 4. sz. 65–75. p.

Fiatal kutatók rurálszociológiai szemináriuma. (Balatonföldvár, 1985. szeptember 15–19.)

= Társadalomkutatás, 1986. 1. sz. 128–130. p.

Kandidátusi értekezés a várostervezés demokratizálásáért.

(Szirmai Viktória: Az új városokat fejlesztő tervezői stratégiák társadalom- és életmódalakító törekvései c. értekezéséről.)

= Politika – Tudomány, 1985. 3–4. sz. 214–218. p.

A lakóhely társadalma.

= Népszabadság, 1986. 265. sz. (nov. 11.) 4. p.

Társszerző: PÁL László

Önmagunkról és másokról. (Beszélgetés Bóhm Antal szociológussal. Riporter: Ács Zoltán.)

= Magyar Ifjúság, 1986. 17. sz. 24–25. p.

Résztvételi esélyek a helyi társadalomban.

= Településfejlesztés, 1985. 3. sz. 85–87. p.

Tapasztalatok a lakossági részvétel gyakorlatáról.

= Politika – Tudomány, 1986. 3. sz. 17–29. p.

Társadalmunk finomszerkezete. Beszélgetés Bóhm Antal szociológussal. (Riporter: Becsei Péter.)

= Csongrád Megyei Hírlap, 1986. aug. 16. 6. p.

Település és lakóhelyi közösség.

= Település, közösség, művelődés. Bp. 1986. 89–105. p.

Tisztelet Erdei Ferencnek. /Emlékkülés Szegeden./ (1985. december.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 113–119. p.

XI. Szociológiai Világkongresszus Új-Delhiben. (1986. augusztus 18–23.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 595–597. p.

XIII. Európai Rurálszociológiai Kongresszus. (Braga, 1986. április 1–5.)

= Társadalomkutatás, 1986. 3–4. sz. 177–179. p.

CSATÁRY Ildikó

Az Ifjúság és társadalom csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra. (Összeáll. Békés Zoltán, Boros László, Csátáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István, Tót Éva. Kutatócsoport vez. Gazsó Ferenc.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–442. p.

Az ifjúsági sajtó szerepéről.

= Kortárs, 1986. 2. sz. 128–135. p.

Társszerző: KÉRI László

A politikum érzékelése a fiataloknál – egy kérdőíves vizsgálat alapján.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 393–403. p.

DÖGEI Ilona

A családi szocializáció néhány jellemzője.

= Gyermekek a társadalomban. 2. (köt.) Bp. 1986. 26–39. p.

Örögi körben . . . Családi hatás a politikai szocializáció folyamatában.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 3. sz. 46–51. p.

FELLEGI Tamás

Az Amerikai Egyesült Államok politikája és az amerikai politikai rendszer.
= Tanulmányok az államról és a jogról. Bp. 1982. [1986.] 141–194. p.

GAZSÓ Ferenc

Az ifjúság társadalmi mobilitása, képzettsége, pályaorientációi.
= A társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. Bp. 1986. 147–177. p.
Az ifjúságkutatás tanulságai. Ács Zoltán beszélgetése Gázsó Ferenc szociológussal.
= Élet és Tudomány, 1986. 20. sz. 614–615. p.

GEDEON Péter

Modernizáció és szocialista gazdaság: a marxizmus történelmi értelmezhetőségéről.
= Közgazdasági Szemle, 1986. 7–8. sz. 780–793. p.

GIDAI Erzsébet

Die aussenwirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Ungarischen Volksrepublik in der internationalen sozialistischen Arbeitsteilung in der Jahren 1950–1975.
= Die Beziehungen zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Ungarischen Volksrepublik in der 50er und 60er Jahren. Materialien der 21. Tagung der Historikerkommission DDR–UVR. Berlin, 1986. 35–39. p.
Felelősség és érdekelttség a szocialista országok gazdaságirányítási rendszerében. „A szocialista gazdaságirányítás korszerűsítése” nemzetközi munkacsoport budapesti tanácskozásának (1984. október) anyaga. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, MSZMP Politikai Főiskolája. (Összáll. és szerk. Gidai Erzsébet, Kahulits László.) Bp. 1986. 161 p.
Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 3. (köt.) A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái, várható alakulása. (Összáll. és szerk. Gidai Erzsébet.) Bp. 1986. 308 p.
Jövő kutatási kényszer és megújulás között.
= Filozófiai Figyelő, 1985. 4. sz. 36–42. p.
Műveltségi struktúra – differenciált propaganda.
Szerkesztőségi kerekasztalbeszélgetés. Résztvevők: Bodóczy László, Gidai Erzsébet, Kemény László, Majoros Károly, Fácányi Ödön.
= Propagandista, 1986. 3. sz. 35–48. p.
A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kritikus pontjáról.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 472–482. p.
Társadalmi-gazdasági fejlődésünk irányairól.

= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 3. (köt.)
A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái, várható alakulása. Bp. 1986. 7–25. p.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk távlatairól.

= A gazdaság és társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. (Tudományos konferencia előadásai.) Szeged, 1985. 45–49. p.

GOMBÁR Csaba

Demokratikus rendezőelvek.

= A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve. 1986. Anarchizmus és rendezőelvek. Bp. 1986. 5–29. p.

Hatalom – politika – demokrácia. Beszélgetés Gombár Csaba szociológussal. [Riporter]: Zsúbori Ervin.

= Ef-Lapok, 1986. 5–6. sz. 27–29. p.

Időszerű-e még Bibó István?

= Századvég, 1986. 2. sz. 5–11. p.

A politika parttalan világa. Bp. 1986, Kozmosz. 138 p.

/Az én világom./

Politikai kultúra. Politikatudomány.

= Kulturális kisenciklopédia. Bp. 1986. 568–571. p.

Politikatudomány – politikamérlegen. (Elhangzott 1986. február 13-án a Kossuth Rádióban. A vita résztvevői: Ágh Attila, Bihari Mihály, Gombár Csaba. Műsorvezető: Kéri László.)

= A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve. 1986.

Anarchizmus és rendezőelvek. Bp. 1986. 269–278. p.

Recenzió: NÉMEDI Dénes: A népi szociográfia 1930–1938. Bp. 1985, Gondolat. c. könyvről.

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 5. sz. 65–67. p.

Szorító. Tarnói Gizella és Havas Henrik vitaműsora.

(A Kossuth Rádióban 1985. november 4-én elhangzott műsor szerkesztett, rövidített változata.) Meghívott szakértők: Gombár Csaba szociológus, politológus, Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtítkára.

= Mozgó Világ, 1986. 3. sz. 5–14. p.

A társadalmi reform kérdéseire.

= Társadalomkutatás, 1986. 1. sz. 112–114. p.

Társszerző: LENGYEL László

Új víziók a demokráciáról. Megjegyzések Szabó Máté: Zöldek, alternatívok, környezetvédők c. könyvéről.

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 3. sz. 65–67. p.

HALAY Tibor

Magyar-szovjet együttműködés a társadalomtudományokban.

= Propagandista, 1986. 6. sz. 137–139. p.

A nyolcvanas évtized főbb társadalmi folyamatai – a szocializmus építése meggyorsításának útján. (Zárzó helyett.)

- = A társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. Bp. 1986. 235–251. p.
- A Semmelweis Orvostudományi Egyetem hallgatóinak véleménye társadalompolitikai kérdésekről. (A marxizmus–leninizmus oktatás tapasztalatai alapján.)
= Budapesti Fórum, 1986. 1. sz. 39–44. p.
Társszerző: STUBER Ervinné
Megjelent még:
= Tájékoztató, 1986. 5. sz. 142–151. p.
- Socialism on the threshold of the 21st century.
Round table. October 21 to 26, 1985. Cavtat.
[Hozzászólás.]
= Socialism in the World, 1986. N. 53. 172–173. p.
- A társadalmi folyamatainkhoz kapcsolódó kutatásokról.
= Társadalomelmélet, szocialista fejlődés. (Elméleti tanácskozás az ELTE alapításának 350. jubileuma és a tudományos szocializmus szakoktatása 25. évfordulója alkalmából. Bp. 1985. november 15.) Bp. 1986. 27–30. p.
- Társadalmi struktúránk változásainak politikai hatásai.
= Tanulmányok a pártdemokráciáról. (Bp.) 1986. 78–91. p.
- A Társadalomtudományi Intézet munkájáról. Szerkesztőségi beszélgetés Halay Tibor és Szentes Tamás igazgatóhelyettesekkel.
= Propagandista, 1986. 7. sz. 47–58. p.

HAVAS Péter

- A baloldal ma az európai tőkés országokban 1984–1985. Cikkek, beszédek, dokumentumok. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Havas Péter.) [Bp.] 1986. 216 p.
[Belső terjesztésű kiadvány.]
- Ifjúság – társadalom – ideológia. Nemzetközi tanácskozás. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, MTA Társadalomtudományi Főosztálya. (Összeáll. és szerk. Békés Zoltán, Havas Péter. Előszó: Békés Zoltán.) Bp. 1986. 188 p.
- A mai szociáldemokrácia főbb jellegzetességei.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 65–81. p.
Megjelent még:
= Reflektor, 1986. 4. sz. 45–67. p.
- A mai szociáldemokráciáról. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. és bev. Havas Péter. Bp.) 1986, Kossuth K. 259 p.
/Napjaink kérdései./
- Pritt, Denis Nowell. (1887–1972.)
= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1987. Bp. 1986. 261–264. p.
- Útkereső Szocialista Internacionálé.
= Népszabadság, 1986. 230. sz. (szept. 30.) 4. p.

HOLKA László

Bemutatjuk a Marxista gondolat (Mysl Marksistowska) című új lengyel folyóiratot.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz. 269–274. p.

Ifjúságkutatási eredmények a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 443–446. p.

HÜLVELY István

Értelmiség, értelmiségiek és munkásmozgalom Nyugat-Európában. /Az IMSF nemzetközi konferenciájának anyagai./ (Frankfurt, 1985. március.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz. 275–282. p.

Munkásmozgalom-történeti konferencia a migráció és a népfront kérdéseiről. (Linz, 1986. szeptember.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 600–603. p.

Recenzió PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté: A politikaelmélet rövid története. Bp. 1984, Kossuth K. c. könyvről.

= Külpolitika, 1986. 3. sz. 132–136. p.

Szociáldemokrácia – reform – reformizmus.

= Világosság, 1986. 8–9. sz. 546–552. p.

A szociáldemokrata reformizmus sajátosságairól.

= A mai szociáldemokráciáról. (Bp.) 1986. 17–66. p.

Viták a parlamenti demokrácia válságáról.

= A kapitalizmusról gondolkodva. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. [1986.] 201–232. p.

JOHANCSIK János

A szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésének kérdései Nyugat-Európában.

= A mai szociáldemokráciáról. (Bp.) 1986. 197–260. p.

KEREKES György

Latin-Amerika eladósodása és a szakszervezetek álláspontja. [Kiad. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1986. 82 p.

Pererasztanie Kubinszkij revoljucii v szocialiszticeszkuju.

= Razvivajuscieszja sztranü – ideologija i politika. Mezsdunarodnij szbornik. (Tom 3.) Sztranü Latinszkij Ameriki. Praha, (1985.) 191–201. p.

A sandinista mozgalom ideológiai gyökereiről.

= Világosság, 1986. 1. sz. 24–31. p.

Társszerző: HORTA Amarilis

Megjelent még:

= Reflektor, 1986. 3. sz. 53–67. p.

Generációváltás és a nemzedéki mitológia. Kéri László szociológussal beszélget Tatár Éva.

= Hajdú-Bihari Napló, 1986. márc. 29. 5. p.

Ifjúság és politika. Kerekasztal-beszélgetés. (Részt vettek: Bárd András, Barta György, Kéri László, Kiss Péter, Lénárt István, Morauszky András, Tóth András.)

= Pártélet, 1986. 10. sz. 44–53. p.

Az Ifjúság és társadalom csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra. (Összeáll. Békés Zoltán, Boros László, Csatáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István, Tót Éva. Kutatócsoport vez. Gazsó Ferenc.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–442. p.

„Az ifjúság tagolódik”. [Riporter]: Révi Judit.

= Népművelés, 1985. 12. sz. 16–18. p.

Az ifjúság új értékek mentén tagolódik. Kéri László előadása a Közgáz Társadalomtudományi Klubban.

= Ef-Lapok, 1986. 3. sz. 22–23. p.

Az ifjúsági sajtó szerepéről.

= Kortárs, 1986. 2. sz. 128–135. p.

Társszerző: CSATÁRY Ildikó

Kikérdező. Kéri László KISZ-díjas szociológussal beszélget Birta Zsuzsa.

= Staféta, 1986. 2. sz. 9. p.

Kortalan ifjúság.

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 8–9. sz. 17–22. p.

A lokalitás igézetében. (Svédországi úti jegyzetek.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 451–453. p.

Megváltozott ifjúságkép. Kutatás és politika. Hogyan tovább? (Kéri Lászlóval beszélget Nagy Andrea.)

= Esti Hírlap, 1986. márc. 19. 3. p.

Merre van fölfelé? c. recenzio Társadalmi mobilitás és presztizs. Bp. 1986, Stat. K. c. kiadványról.

= Könyvvilág, 1986. 10. sz. 16. p.

Mire van idő? A 80-as évek filmjeinek társadalomképe.

= Filmkultúra, 1986. 9. sz. 59–69. p.

Társszerző: PETSCHNIG Mária

Nemzedékek a politikában. (A műsor a Kossuth Rádióban hangzott el 1986. április 10-én. Műsorvezető: Kéri László. A beszélgetésben részt vettek: Andics Jenő, Fritz Tamás, Vida István.)

= Jel-Kép, 1986. 3. sz. 132–138. p.

Observers and/or participants.

= International Bulletin for Youth Research, 1986. N. 1. 10–24. p.

Politikatudomány – politikamérlegen. (Elhangzott 1986. február 13-án a Kossuth Rádióban. A vita résztvevői: Ágh Attila, Bihari Mihály, Gombár Csaba. Műsorvezető: Kéri László.)

= A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve. 1986.

Anarchizmus és rendezőelvek. Bp. 1986. 269–278. p.

Szétszedett szocializáció.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 3. sz. 5–22. p.

Ugróiskola. Egy nemzedék elveszett. Kéri Lászlóval beszélget Tamás Ervin.
= Verseny és Vállalkozás, 1986. 5. sz. 38–41. p.

KOLOSÍ Tamás

Egyenlőség és igazságosság.

= Magyar Nemzet, 1986. 302. sz. (dec. 24.) 7. p.

Inequality and welfare.

= Sysyphus, (Warsaw), 1986. I. 4. 7–58. p.

Társszerzők: Lidia BESKID, Ágnes BOKOR

A magyar társadalom struktúrája. Beszélgetés Kolosi Tamással. [Riporter]: Dé-
rer Miklós.

= Reflektor, 1986. 2. sz. 277–292. p.

Eredeti: = Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 6–12. p.

A megvívatlan ütközet.

= Magyar Nemzet, 1986. 212. sz. (szept. 9.) 5. p.

Status groups in Hungary.

= Collection of sociological studies. (Bp.) 1986. 33–60. p.

Strukturális csoportok és reform.

= Valóság, 1986. 7. sz. 19–31. p.

KOVÁCH Imre

Második gazdaság: autonómia vagy függőség?

= Ifjúsági Szemle, 1986. 6. sz. 67–71. p.

Towards the dimensions of mobility.

= Economy and society in Hungary. (Bp.) 1986. 153–183. p.

Társszerzők: Péter RÓBERT, Tamás RUDAS

KOVÁCS Ferenc

A munkásosztály társadalmi-politikai aktivitása és tudatossága.

= Társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. Bp. 1986.
29–47. p.

Razvitie vengerszkogo rabocsego klaszsza: szovremennüe tendencii i perspekti-
vü.

= Rabocsij klaszsz v mirovom revoljucionnom proceszsze. 1986. Moszkva,
1986. 30–52. p.

Társszerző: Sándor BENEDEK

The working class today.

= New Hungarian Quarterly, 1986. 103. sz. 183–194. p.

Alkotás, újítás – kontra társadalmi hasznosság? Egy felmérés „furcsa” tapasztalatai.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 6. sz. 53–60. p.

Kik azok az alacsony iskolai végzettségűek?

= Köznevelés, 1986. 34. sz. 23. p.

A kollégiumi oktató-nevelő munka néhány társadalmi összefüggése.

= A nevelőmunka időszerű kérdései a felsőoktatási intézmények kollégiumaiban. A 7. Országos Kollégiumi Konferencia nemzetközi tanácskozásának anyaga. Győr, 1984. november. Bp. 1986. 28–38. p.

Szabadidő, életmód, egészség. Kerekasztal-beszélgetés.

Résztevők: Hegedűs Imre, Iglói László, Kozmanovics Endre, Laki László, Makara Péter, Újvári József.

= Népsport, 1986. ápr. 10. 5. p.

A szabadidősport néhány társadalmi összefüggése.

= Testnevelés- és Sporttudomány, 1986. 1. sz. 8–22. p.

A szakképzés – a társadalmi, gazdasági folyamatok szorításában.

= Szakképzési Szemle, 1986. 1. sz. 67–73. p.

Versengés egy egészségesebb diákéletmóddért. (Az iskolai testnevelés és sport társadalmi funkciói és funkciózavarai.)

= A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. Bp. 1986. 305–325. p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

LENGYEL Zsuzsa

Az agrár-szektor átalakulása és ennek hatása a falu társadalmi-kulturális változására.

= A társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. Bp. 1986. 121–145. p.

Besonderheiten der Veränderung der ländlichen Gesellschaft in Ungarn.

= Die Sozialstruktur auf dem Lande in sozialistischen Ländern Europas. Berlin, 1986. 115–133. p.

Társszerző: András VÁGVÖLGYI

The characteristics of the transformation of rural society in Hungary.

= The structure of rural society in the European socialist countries. Bp. 1986. 68–88. p.

Társszerző: András VÁGVÖLGYI

Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. [Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 1. (köt.) Emberi tényezők, termelési viszonyok. (Összeáll. és szerk. Szpirulisz Ildikó, Lengyel Zsuzsa.) Bp. 1986. 293 p.

A kistelepüléseken folytatott közművelődés.

= Település, közösség, művelődés. Bp. 1986. 135–149. p.

A műszaki haladás és a mezőgazdaság.

= Propagandista, 1986. 7. sz. 18–27. p.

Njakoi oszobennoszti na agrarnata politika v Ungarija.

= Szociologija na szeloto i szeljanite. [Szofija, 1985.] 104–117. p.

Oszobennosztí szocial'nüh preobrazovanij v vengerszkoj derevne.

= Obscsee i oszobennoe v razvitii szocial'noj sztrukturü szel'szkogo naszelenija szocialiszticeszkij sztran. Moszkva, 1986. 32–55. p.

Társszerző: András VÁGVÖLGYI

A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése és sajátosságai Pest megyében.

= Mezőgazdasági szövetkezetek Pest megyében. 1985. Szövetkezeti és közös vállalati kislexikon. Bp. 1985[?]. 17–32. p.

Tulajdon – elosztás.

= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 1. (köt.)

Emberi tényezők, termelési viszonyok. Bp. 1986. 151–160. p.

Umen'senie szocial'nüh rabocsij mezszdu gorodom i derevnej i perszpektivü razvitiya derevni.

= Umen'senie razlicsij mezszdu gorodom i derevnej kak zakonomernoszt' szoversensztvovaniya szocializma. Moszkva, 1986. 84–95. p.

MACHER Ákos

Kritikus pontok a magyar gazdaságban 1985–1990.

= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 3. (köt.)

A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái, várható alakulása. Bp. 1986. 80–99. p.

Társszerző: MARJANEK Katalin

A struktúraváltás és a hatékonyság egyes összefüggései Magyarországon. (Az 1970 és 1984 közötti folyamatok tükrében.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 483–498. p.

Társszerző: MARJANEK Katalin

G. MÁRKUS György

Az ifjúsági szubkultúra ideológiai problémái.

= Ifjúság – társadalom – ideológia. Bp. 1986. 179–184. p.

Socialism on the threshold of the 21st century.

Round table. October 21 to 26, 1985. Cavtat.

[Hozzászólások.]

= Socialism in the World, 1986. No. 52. 140–141. p. No. 53. 174. p. No. 57. 189–190., 209. p.

Az SPD gazdaságpolitikai programja és a jóléti állam.

= Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. sz. 137–146. p.

A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából.

= A mai szociáldemokráciáról. (Bp.) 1986. 67–118. p.

Szociáldemokrata folyóirat a Német Kommunista Párt „kétfrontos harcában”.

= Filozófia Figyelő, 1985. 4. sz. 141–143. p.

„A szocializmus a 21. század küszöbén”. /Nemzetközi tanácskozás Jugoszláviában./ (Cavtat, 1985. október 21–26.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 120–125. p.

MARTON Imre

Előszó Frantz FANON: A föld rabjai. c. könyvhöz. Bp. 1985. 27–52. p.

La formation de la classe ouvrière: entre marteau des couches privilégiées et l'enclume de couches marginalisées.

= Economie et Socialisme, 1986. No. 4. 41–49. p.

Az irodalom kiemelkedő szerepe az afrikai nemzeti függetlenségi mozgalomban.

= Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században. Bp. 1985. 125–136. p.

Urbanizáció, marginális rétegek és informális szektor. [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet. (Szerk. Béládi László. Bev. Marton Imre.) Bp. 1985. 349. p.

/Fejlődés-tanulmányok 7./

A városiasodás mint a modernizáció és a marginalizáció élettere.

= A változó harmadik világ. Válogatás a magyar fejlődés-kutatások műhelyeiből. Bp. 1985. 305–320. p.

MIKECZ Tamás

Az életminőség összetevői. (A kérdés szociáldemokrata felvetéséről.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 547–555. p.

Izmenenija v politike SZDPG – vlijanie „zelenüh”.

= Szocial-demokratija i maszszovüe demokratsieszkie dvizsenija. (Izbrannüe materialü.) Mezsdunarodnaja Konferencija, Praga 17–19. 09. 1985 goda. Bulletin' 3-'ego omdela IML CK KPCS. 1/1986. 114–121. p.

A szociáldemokrácia kultúrafelfogásának néhány vonatkozása.

= A mai szociáldemokráciáról. (Bp.) 1986. 141–196. p.

MÓDRA László

Felkészültek-e a reformra? Megjegyzések a fiatal műszaki diplomások értékrend-szeréről.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 5. sz. 67–74. p.

MOLNÁR Péter

A fiatalok iskolázottsága pályakezdésük idején.

= Munkaügyi Szemle, 1986. 5. sz. 33–38. p.

Társszerző: ERDÉSZ Tiborné

Intellektuális képességek érvényre jutása a többlépcsős egyéni mobilitás során.

= Pedagógiai Szemle, 1986. 4. sz. 301–309. p.

Művelődési esélyek és továbbtanulási aspirációk.

= Társadalomkutatás, 1986. 2. sz. 67–75. p.

School career and first job.

= Transition from school to work. Papers presented at the International Workshop in Sofia, Bulgaria, November 11–14, 1984. Sofia, 1986. 180–206. p.

A helyi társadalom integrációja és a lakossági részvétel esélyei.

= A társadalomfejlődés tendenciái az európai szocialista országokban. Bp. 1986. 107–119. p.

A lakóhely társadalma.

= Népszabadság, 1986. 265. sz. (nov. 11.) 4. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Regionális kutatások. (Bihari Ottó emlékülés. 1986. május.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 598–599. p.

PAPP Zsolt

Békés békétlenek. Vita a polgári engedetlenségről [az NSZK-ban.]

= Kritika, 1986. 7. sz. 3–6. p.

Érték-problémák. (Vitaindító.)

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 4. sz. 38–47. p.

Értékek és értékproblémák a szocializmusban.

(Nézetek, álláspontok.) Bevezetés.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. sz. 157–161. p.

Évődések az ételbárról. Kései feljegyzések a magyar vendéglátóipar védelmében.

= Élet és Irodalom, 1986. 31. sz. 3–4. p.

A gyermekkor eltűnése? Gondolatok a televízió hatásáról.

= Élet és Irodalom, 1986. 16. sz. 3., 8. p.

Jegyzetek egy munkaértekezletről. („Érték, értékkonfliktusok, társadalmi változás.” Bp. 1985. szeptember 2–4.)

= Jel-Kép, 1986. 1. sz. 19–28. p.

A jövő ránk szorul. 1. rész.

2. rész. Virágzó dilemmák árnyékában.

3. rész. A duális társadalom felé?

= Élet és Irodalom, 1986. 8. sz. 5. p., 9. sz. 5., 8. p. 10. sz. 5. p.

A Magyar Televízió Tudósklubjának vitájából.

Gazdaság és kultúra. Vitavezető: Papp Zsolt.

Résztvevők: Breitner Miklós, Gyarmati Kálmán, Kozma Tamás, Szabolcsi Miklós, Vitányi Iván.

= „Áru-e a kultúra?” A gazdaság és a kultúra összefüggéseiről. Bp. 1986. 306–325. p.

Oh, azok a hatvanas évek! [1–2. rész.]

= Élet és Irodalom, 1986. 46. sz. 3. p., 47. sz. 5. p.

Az osztályharc állása.

= Kritika, 1986. 1. sz. 26–28. p.

Az osztrák szociális partnerségről.

= Társadalomkutatás, 1986. 1. sz. 71–81. p.

A polgári politikai szociológia történetéből.

(Max Weber.)

= Politika-Tudomány, 1986. 3. sz. 104–114. p.

PATKÓS János

Willy Brandt cikke a Szocialista Intenacionálé lapjában. (Socialist Affairs, 1982. No. 4. 162–164. p.) (Ford. és bev. Patkós János.)

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1987. Bp. 1986. 157–161. p.

PETŐCZ György

Magára hagyott emlékezet.

= Élet és Irodalom, 1986. 4. sz. 5. p.

Recenzió SZAMUELY László: A jóléti állam ma. Bp. 1985, Magvető c. könyvről.

= Külpolitika, 1986. 3. sz. 136–139. p.

POLONYI Péter

Kína. Egy tudós halála. Bp. 1986. 23. p.

/Világeseemények dióhéjban. 1986. 10. sz./

Folytatódik a kínai útifilmsorozat.

= Film, Színház, Muzsika, 1986. dec. 6.

Kínai filmkockák. [Bp.] 1986, Kossuth K. 192 p.

/Ország-világ./

RATHMANNÉ TÚRY Mária

Az osztrák Szocialista Párt értékelése a nemzetközi viszonyokról és a külpolitika fő irányai a Kreisky-korszakban.

= Az európai szociáldemokrácia nemzetközi politikája. Bp. 1986. 135–186. p.

RÓBERT Péter

Előítéletek helyett c. recenzió a Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Bp. 1985, Kossuth K. c. könyvről

= Könyvvilág, 1986. 2. sz. 10. p.

Rétegződés-modell vizsgálat. (Kiad. az MSZMP KB) Társadalomtudományi Intézet. 7. [köt.] RÓBERT Péter: Származás és mobilitás. (Műhelytanulmány.) Bp. 1986. 394 p.

Társadalmi mobilitás – státus-mobilitás.

= Szociológia, 1986. 1–2. sz. 111–142. p.

A társadalmi tények mérhetősége.

= Társadalmi Szemle, 1986. 7. sz. 84–87. p.

Towards the dimensions of mobility.

= Economy and society in Hungary. (Bp.) 1986. 153–183. p.

Társszerzők: Imre KOVÁCH, Tamás RUDAS

SCHMIDT Péter

A magyar politikai rendszer sajátosságai.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 33–49. p.

Megjelent még:

= Reflektor, 1986. 3. sz. 81–103. p.

A párt vezető szerepe és az államélet demokratizmusa.

= Pártélet, 1986. 4. sz. 40–43. p.

Megjelent még:

= Tanulmányok a pártdemokráciáról. (Bp.) 1986. 92–96. p.

Konstitucionno-pravovye voprosy sistemy istočnikov prava VNR.

= Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1985. 1–2. 133–160. p.

SIK Endre

Fiatál közgazdászok munkaerőpiaci életpályája.

= Szociológiai műhelytanulmányok, 2. sz. 1986. 175–209. p.

Társszerző: HORVÁTH D. Tamás

Iskolázási stratégia, munkaerőpiaci helyzet, életpálya.

= Iskolázottság és életpálya. Bp. 1986. 69–101. p.

Társszerző: CUKOR Eszter

Second economy, labour exchange and social stratification.

= Economy and society in Hungary. Bp. (1986.) 35–65. p.

Törödékek egy község irattárából. (1950–1968)

= Valóság, 1986. 1. sz. 58–72. p.

Társszerző: TAUSZ Katalin

SIMÓ Tibor

Egy szövetkezeti modell térhódítása.

= A falu, 1986. 1. sz. 69–77. p.

Két település – két szövetkezeti modell

= Jogtudományi Közlöny, 1986. 12. sz. 620–624. p.

A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 90–100. p.

SIMON Judit

Éffektivnoszt' razvitija ékonomiki VNR.

= Proizvoditel'nue szilü szocializma: szoderzsanie, sztrategija éffektivnogo razvitija. Moszkva, 1985. 185–187. p.

A gazdasági fejlődés és társadalmi hatásai.

= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 3. (köt.)

A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái, várható alakulása. Bp. 1986. 63–79. p.

Nemzetközi konferencia Weimarban a gazdasági növekedésről. (1985. június.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 126–128. p.

STUMPF István

Az Ifjúság és társadalom csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra. (Összáll. Békés Zoltán, Boros László, Csatáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István, Tót Éva. Kutatócsoport vez. Gazsó Ferenc.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–444. p.

Szervezeti politizálás és politikai szocializáció a KISZ-ben.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 3. sz. 60–71. p.

SZEBENYI Georgina

Ifjúsági párbeszéd – brémai élmények.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 456–458. p.

SZENTES Tamás

Delinking from the capitalist world economy: how possible a strategy for the periphery?

= Scandinavian Journal of Development Alternatives, 1986. No. 4. 60–80. p.

East–West and North–South relations: disarmament and NIED or further negative-sum-game?

= Development and Peace, 1986. No. 1. 3–29. p.

Économie politique du sous-développement. Paris, 1986, L'Harmattan. 433 p.

Az elmaradottság és a fejlettség, a nemzeti fejlődés és a nemzetköziesedés dialektikája a tőkés világgazdaságban.

= A változó harmadik világ. Válogatás a magyar fejlődés-kutatások műhelyeiből. Bp. 1985. 13–37. p.

A kutatás szabadsága és felelőssége. Szentes Tamás tudományos igazgatóhelyetessel V. Bálint Éva beszélget.

= Magyar Hírlap, 1986. 84. sz. (ápr. 11.) 8. p.

Real emancipation and peaceful cooperation for a new democratic world order: a process to prepare society for life in peace. World Conference for the International Year of Peace. „Preparation of societies for life in peace”. Osaka, 23–28 October 1986. [Osaka, 1986.] 32 p.

The role of local government. Osaka Conference on World Peace. A compilation of views II. Osaka Prefectural Government, 1986. 65–67. p.

The role of the state in social transformation under the impact of the world crisis: the case of East Central Europe. (Publ. by Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Science.) Ed. by Kálmán Kulcsár. (Foreword: Tamás Szentes.) Bp. 1986. 298 p.

A Társadalomtudományi Intézet munkájáról. Szerkesztőségi beszélgetés Halay Tibor és Szentes Tamás igazgatóhelyettesekkel.

= Propagandista, 1986. 7. sz. 47–58. p.

A tőkés világgazdaság válsága.

= A kapitalizmusról gondolkodva. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. [1986.] 41–76. p.

SZIKLAI László Péter

A családpolitika időszerű kérdései. -

= Budapesti Fórum, 1986. 6. sz. 70–76. p.

A középiskolások magatartását és tanulási teljesítményét befolyásoló pszichikai terhelési tényezők néhány sajátossága.

= A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. Bp. 1986. 147–167. p.

Munkásközösségek – értékkorientációk.

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 4. sz. 32–37. p.

Vezetői attitűdök vizsgálatának néhány tapasztalata.

= Vezetéstudomány, 1986. 10. sz. 24–32. p.

SZOBOSZLAI György

Az állami intézmények szerepének alakulása, továbbfejlesztésük fő irányai.

= Politika–Tudomány, 1985. 3–4. sz. 17–34. p.

Anarchizmus és rendezőelvek. (Kiad. a) Magyar Politikatudományi Társaság. (Szerk. Szoboszlai György.)

Évkönyv 1986. Bp. 1986. 278 p.

A politikai döntések szerepe a gazdaságirányításban.

= Reflektor, 1986. 1. sz. 226–247. p.

Eredeti: = Politika – Tudomány, 1985. 1. sz. 48–60. p.

Reformfolyamatok és a politikai rendszer reformja.

(Hozzászólás.)

= Társadalomkutatás, 1986. 2. sz. 109–113. p.

A szocialista államfejlődés néhány elméleti kérdése.

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 6. sz. 9–12. p.

Theoretical perceptions of the nature and functions of the nation state.

= The role of the state in social transformation under the impact of the world crisis: the case of East Central Europe. Bp. 1986. 111–132. p.

SZPIRULISZ Ildikó

Gazdaság és társadalom.

= Népszabadság, 1986. 59. sz. (márc. 11.) 4. p.

Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Emberi tényezők, termelési viszonyok. (Összáll. és szerk. Szpirulisz Ildikó, Lengyel Zsuzsa.) Bp. 1986. 293 p.

Gazdasági fejlődésünk társadalmi-politikai feltételei.

= Gazdaság és társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. Szeged, 1985. 129–133. p.

A munka jellege és a tudományos-technikai haladás.

= Propagandista, 1986. 5. sz. 48–56. p.

A társadalmi-gazdasági fejlődés emberi tényezői.

= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 1. [köt.]
Emberi tényezők, termelési viszonyok. Bp. 1986. 11–25. p.

TAKSÁS Imre

Razvitie naucsnoj informacii – trebovanie nasego vremeni.

= Rol' naucsnoj informacii v oszucsceszvtvenii szocial'no-ékonomiczeszkoi i ideologicseszkoj funkcij obscesztvennüh nauk. Materialü Tret'ej naucsnoj konferencii MISZON, Budapest, 23–25 maja 1985 g. Bp. 1986. 176–180. p.

A társadalmi aktivitás fejlesztésének lehetőségei.

= Propagandista, 1986. 6. sz. 47–55.

P. TÁLL Éva

Fiatál rurálszociológusok találkozója Balatonföldváron. [1985. szept. 15–19.]

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 1. sz. 129–136. p.

THOMA László

Ellentmondások és zavarok. Beszélgetés Thoma László szociológussal, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársával. [Riporter]: Csizmadia Ervin.

= Ifjú Kommunista, 1986. 4. sz. 26–29. p.

A magyar művelődéspolitikáé jelenlegi ellentmondásai.

= A gazdaság és társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. (Tudományos Konferencia előadásai.) Szeged, 1985. 83–84. p.

Recenzió HERMANN István: Lukács György élete. Bp. 1985, Corvina. c. könyvről.

= Kritika, 1986. 10. sz. 28–29. p.

Stációk. (Jegyzetek Ossip K. Flechtheim Marx-tanulmányához.)

= Filozófiai Figyelő, 1985. 4. sz. 101–105. p.

Veszélyes leltár. Életünk minőségéről és értékeiről.

= Kritika, 1986. 9. sz. 3–6. p.

TÓT Éva

„Én magamban lázadok, belül”. A konfliktustanulás képletei.

= Ifjúsági Szemle, 1986. 3. sz. 23–33. p.

Az *Ifjúság és társadalom* csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra. (Összáll. Békés Zoltán, Boros László, Csatóry Ildikó, Kéri László, Stumpf, István, Tót Éva. Kutatócso. vez. Gazsó Ferenc.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 432–442. p.

Mozzaikképek az NSZK-ban folyó ifjúságkutatásokról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 447–451. p.

TURGONYI Júlia

Az emberi emancipációról. Halák László, Hartai László, H. Sas Judit, Szentgyörgyi Zsuzsa, Turgonyi Júlia és Terényi Éva beszélgetése.

= Népszabadság, 1986. 204. sz. (aug. 30.) 5. p.

A fiatal szakképzetlen ipari fizikai munkásnők helyzete és a szakszervezetek nevelő, szervező munkája.

= Szemelvények „A szakszervezetek nevelő munkája a fiatal munkások körében” című kutatásból. 4. (köt.) Bp. 1985. 137–168. p.

Az úttörőhagyományok újragondolója: Turgonyi Júlia.

[Riporter]: Ruttkay Levente.

= Dunántúli Napló, 1986. júli. 2. 3. p.

UTASI Ágnes

Bokor Ágnes kandidátusi védése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. sz. 604–607. p.

Konsumptionsverhaltenstypen als eine Reflexion der Lebensstile.

= Lebensstile und Kulturmuster in sozialistischen Gesellschaften. Berliner Symposion. 29. 9. bis. 1. 10. 1986. Berlin, 1986. [20] p.

A munkamegosztási pozíciók egyenlőtlenségei. 2. [rész.]

= Szakszervezeti Szemle, 1986. 1. sz. 31–36. p.

Előzm. = Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 31–37. p.

Protivorecsija szmenü pokolenij.

= Obraz zszizni v szocialiszticeszkih sztranah.

(Iz opüta VNR i SZSZSZR. Real'noszt', problemü.)

Moszkva, 1985. 70–88. p.

Válasszon életstílust. (Utasi Ágnessel beszélget Pálffy Judit.)

= Esti Hírlap, 1986. 80. sz. (ápr. 7.) 4. p.

Összeállította:
Markella Károlyné

ÖSSZEFOGLALÓK

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛИЗМА В ВЕНГРИИ

(Обобщение материалов научной конференции)

(Составил Иштван Нубер)

Обзор знакомит с основным содержанием рефератов и тематикой более значительных дискуссий на теоретической конференции *«Актуальные вопросы развития социализма в Венгрии»*, состоявшейся в Сегеде в Феврале 1987 года. На этом совещании с главным докладом *«Реальный социализм и его развитие в Венгрии»* выступил Янош Берец. Затем были сделаны пять рефератов, по которым состоялись дискуссии на секциях. В данном обзоре содержится тематическое изложение основных результатов конференции. В начале обобщения составитель под заглавием *«Реальный социализм – наш исторический путь»* знакомит с историческим развитием социализма, особое внимание уделяя оценке социалистического пути, пройденного Венгрией за последние три десятилетия. Затем он дает обзор нашим *экономическим отношениям*, акцентируя необходимость непрерывной реформы венгерского хозяйства. В рамках темы *«Общественные процессы – отношения собственности»* главное внимание уделялось изменениям в общественной структуре, требованиям модернизации и особенностям отношений собственности. По тематике *«Политические отношения, демократизм»* особое значение придавалось демократическому характеру социалистической власти, а по вопросу *действия системы политических институтов* – взаимосвязи между партией, социализмом и реформами. В заключение, в связи с *общественными процессами и факторами сознания* особо акцентировались вопросы формирования общественного мнения, необходимость реального критического осознания сложившихся социалистических отношений и некоторых аспектов социалистической системы ценностей.

Жужа Ферге

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ И СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

Автор статьи сначала дает исторический обзор, затем выражает свое мнение в связи с указанной темой, анализируя нынешнее положение и вступая в дискуссию с теми, кто критикует нашу социальную политику.

Основной проблемой современной венгерской социально-политической системы является, что она все еще сохранила ряд элементов подхода и механизмов, характерных для довоенного периода (второй мировой войны) и пятидесятих годов; эта система подчинена экономике и политике, действует без обособленной организационной структуры.

В научной статье приводится общественная оценка отдельных ценностей социальной политики, а именно: сокращения общественного неравенства, общественной солидарности, гражданской автономии и уверенности в существовании. Из анализа вытекает, что практическое осуществление декларируемых ценностей является фрагментарным и, согласно нашей оценке, амбивалентным.

Выступающие с критикой нашей социальной политики считают уровень социальных расходов чрезмерным, с одной стороны, по моральным и общественным мотивам, с другой же стороны, по экономическим причинам. Автор анализирует размеры социальных расходов в сравнении с потребностями, социальными расходами в развитых капиталистических странах и принципом удовлетворения коллективных запросов, декларируемых социалистическим обществом, таким образом критикуя вышеуказанные аргументы.

В конце статьи автор констатирует, что расходы на общественное воспроизводство органически входят в нашу жизнь, их наличие не должно подвергаться сомнению на основе экономических соображений в узком понимании.

Ильдико Спирулис

ОБЩЕСТВЕННЫЕ УСЛОВИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОНИКИ

Автор исследует те социально-экономические изменения, которые происходят в результате распространения микроэлектроники (электронизации). Он анализирует основополагающие различия, проявляющиеся в этом отношении между капиталистической и социалистической экономикой. Так, в статье приводится сравнение уровня базовой промышленности и инфраструктуры, уровней действия НИОКР, софтвер – производство, внедрение – планирование, маркетинга и ремонта. Автор констатирует, что действие самой современной техники пока еще носит лишь характер «вкраплений» в венгерской экономике.

Далее автор анализирует то, как под влиянием электронизации изменяются содержание труда, место и роль человека в производстве. Новые формы принимают характер обучения, соотношение между квалифицированным и неквалифицированным трудом; в категории работников умственного труда возрастают круги технических служащих, специалистов в сферах маркетинга, НИОКР, услуг, примыкающих к производству. Одновременно также распространяется общественная напряженность в связи с тем, что в результате электронизации сокращается число рабочих мест, а отдельные слои и группы трудящихся вытесняются из рынка рабочей силы.

Распространение электронизации оказывает влияние и на структуру предприятий. На передний план выходит способность к инновации.

В заключение статья указывает на то, что распространение новой техники вносит изменения в государственную экономическую политику (преобразование структуры производства), в отношения между предприятиями (транснациональные фирмы), а также в деятельность профсоюзов по представительству интересов трудящихся.

DEVELOPMENT OF SOCIALISM IN HUNGARY

(Summary of the subject-matter of a scientific conference) (Compiled by István Nuber)

The writing summarizes the content and the most important theses of lectures delivered at a scientific conference held in Szeged in February 1987 under the title: *The Current Questions of the Development of Socialism in Hungary*. The opening speech of the conference was held by János Berecz with the following title: *The Reality of Socialism and its Development in Hungary*. It was followed by five lectures and the discussions in the sections were related to these lectures. The writing takes one by one the most important statements according to the themes discussed. First, with the title: *The Reality of Socialism – Our Historical Road*, it gives a picture of the historical road of socialism and especially of the evaluation of the development of socialism in the last three decades in Hungary. Then it offers a survey of *our economic relations* and emphasizes the necessity of the continuous reform of economy. In the subject-matter of *social processes – property relationships*, the changes in the social structure, the requirements of modernization and the characteristics of property relationships stood in the centre of attention. In the theme of *political relations, democracy* the democratic character of the socialist power, in the question of the *functioning of the political institutional system*, the party and the connection between socialism and reform stood in the foreground. Finally, in connection with the *social processes and relations of consciousness* the formation of public opinion, the necessity to form a critical notion of the socialist relations and some interdependences concerning the socialist scale of values are emphasized.

Zsuzsa Ferge

SOCIAL VALUES AND SOCIAL POLICY

After a brief historical survey, the author, analysing the present situation and arguing with the critics of social policy, makes clear her standpoint.

The basic problem of the system of the present-day Hungarian social policy is that it still preserves several elements of the opinions and mechanisms of the years before the 2nd World War and of the years 1950s: it functions subordinated to economy and policy and without a separated organizational system.

CONTENT

STUDIES

Development of socialism in Hungary (Summary of the subject-matter of a conference) (Compiled by <i>István Nuber</i>)	161
<i>Zsuzsa Ferge</i> : Social values and social policy	179
<i>Ildikó Szpirulisz</i> : Social conditions and consequences of electronization	191

WORKSHOP

<i>Erzsébet Gidai</i> : Research plane of group „ <i>Economic and Technological Development</i> ” (1986–1990)	204
<i>Zoltán Farkas</i> : Specific needs concept and the concept of interest	209
<i>János Johancsik</i> : Reflections on the relation between politics and religiosity on the basis of an international conference	229

INFORMATION

Debating session on the living conditions of youth and their integration with workplace (<i>I. H.</i>)	238
<i>István Harcsa</i> : Youth in the „shadow” of economy	240
Workshop of young sociologists (<i>Péter Róbert</i>)	253
<i>Éva Táll</i> : Economic modernization in the local society – by the example of a village . .	255

REPORTS, LIFE OF THE INSTITUTE

Conference in Tbilisi: The critique of the bourgeois ideologies in the light of the XXVII th Congress (<i>György G. Márkus</i>)	266
International scientific conference on the questions of cooperation between communists and social democrats (<i>J. J.</i>)	269
1986 publications (selection) of the fellow-workers of the Institute for Social Sciences (Compiled by <i>Anikó Markella</i>)	272
Summaries in foreign languages	293

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10,4 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (87-838)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

The study takes one by one the social judgements of the individual basic values of social policy. These are the following: the decrease of social inequality, social solidarity, the autonomies of citizens and the certainty of existence. On the basis of analysis one can see that the practical realization of the proclaimed values is fragmentary and their judgement is ambiguous.

The critics of social policy consider the level of social expenditure as excessive, on the one hand on the basis of moral and social reasons, on the other hand on the basis of economic ones. The author examines the proportion of social expenditure as compared with the needs, the social expenditure of the developed capitalist countries as well as with the principle of the communal satisfaction of needs proclaimed in the socialist society and with this analysis she criticizes the above-mentioned arguments.

Finally, the author points out that the costs of social reproduction belong organically to our life and they cannot be called into question on the basis of strict economic considerations.

Ildikó Szpirulisz

SOCIAL CONDITIONS

AND CONSEQUENCES OF ELECTRONIZATION

The author examines the economico-social changes which take place as a result of the spreading of microelectronics. She analyses the basic differences to be found between the capitalist and socialist economy in this regard. She draws parallel between the level of background industry and infra-structure and compares the levels of research and development, software production, application planning, marketing and services. She states that the functioning of the most modern technology is still of island character in the Hungarian economy.

The study investigates how the electronization changes the content of work, the place and role of the human being, the nature of education and the proportion of qualified and unqualified work. Within the group of white-collar work, the proportion of technical staff will increase and in the field of marketing, research and development, services connected with products, the number of employees will also increase. At the same time, it will lead to social tensions that because of electronization, jobs will disappear and certain strata and groups will be ousted from the labour market.

The spreading of electronization has also an effect on the structure of enterprise. The ability to innovate will come to the fore.

Finally, the study makes clear that the spreading of the new technology will change the national economic policy (transformation of structure) and the relation among enterprises, as well as it will change the interest representative activity of the trade unions too.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

Развитие социализма в Венгрии (обобщение материалов научной конференции) (Составил <i>Иштван Нубер</i>)	161
<i>Жужа Ферге</i> : Общественные ценности и социальная политика	179
<i>Ильдико Спирулис</i> : Общественные условия и последствия развития электроники ..	191

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Эржебет Гидаи</i> : План работы по изучению экономического и технического развития (1986–1990 гг.)	204
<i>Золтан Фаркаш</i> : Понятия о более узких потребностях и об интересах	209
<i>Янош Ёханчик</i> : Мысли об отношении политики и религиозности по поводу с одной международной конференции)	229

ИНФОРМАЦИЯ

Заседание по обсуждению условий жизни молодежи и ее привыкания к месту работы (<i>И. Х.</i>)	238
<i>Иштван Харча</i> : Молодежь „в тени” экономики	240
Семинар молодых социологов (<i>Петер Роберт</i>)	253
<i>Ева Талл</i> : Модернизация экономики и местное общество на примере одного села ..	255

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Совещание в Тбилиси: Критика буржуазных идеологий в свете XXУП съезда КПСС (<i>Дёрдь Г. Маркуш</i>)	266
Международная научная конференция о вопросах сотрудничества между коммунистами и социал-демократами (<i>Я. Ё.</i>)	269
Публикации сотрудников Института общественных наук за 1986 год (выборочный список) (Составила <i>Каройне Маркелла</i>)	272
Резюме	293

25,— Ft

346.864

9

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1987 | 3

Társadalom- tudományi Közlemények

1987 · 3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVII. évf. 1987/3. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Lipkovics Károly</i> : Változások a Szovjetunió Kommunista Pártjának politikájában	181	305
<i>Dányi László</i> : Megjegyzések az átmeneti időszak (államkapitalizmus) lenini elméletének kutatásához	178	323
<i>Galina Cserednicsenko–Vlagyimir Subkin</i> : Az iskolából a munkába (Szovjet fiatalok körében végzett 20 éves longitudinális vizsgálat néhány eredményéről)	191	345
<i>Gazsó Ferenc</i> : Társadalmi folyamatok a magyar ifjúság körében		360

MŰHELY

<i>Papp Zsolt</i> : A Szocializmus csoport kutatási terve (1986–1990)	204	371
<i>Szoboszlai György</i> : A Politikai rendszer csoport kutatási terve (1986–1990)	200	375
<i>Forray R. Katalin</i> : Iskolaválasztás és továbbtanulási szándékok Dabas és Nagykáta térségében	229	383
<i>Bánfalvy Csaba</i> : A „be nem sorolható” munka a szocialista vegyes gazdaságban	—	403

TÁJÉKOZÓDÁS

A „peresztrojka” és a szovjet társadalomtudományok (Áttekintés a téma irodalma alapján) (<i>Taksás Imre</i>)	238	414
--	-----	-----

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Társadalomtudományi folyóiratok szerkesztőinek tanácskozása Varsóban (<i>Rathmanné Tűry Mária</i>)	226	431
Szovjet–magyar eszmecsere a tudományos-technikai haladás meggyorsításáról és a pártirányításról (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	269	454
Jugoszláv–magyar kerekasztal-beszélgetés az állam szerepéről és a gazdaságról (<i>Schmidt Péter</i>)	272	438
Az új technika és társadalmi hatásai (NSZK–magyar szakértői konferencia) (<i>Simon Judit</i>)	293	434
Aktualitásokról a településpolitikában (Tanácskozás Békéscsabán) (<i>Pál László</i>)	208	443
Kéri László kandidátusi dolgozatának munkahelyi vitájáról (<i>Stumpf István–Tót Éva</i>) ..		
Híradás disszertációvédeésekről		
Idegen nyelvű összefoglalók		
Idegen nyelvű tartalom		



Hetven évvel ezelőtt földrésznyi területen valóságként kezdődött az, ami addig utópiaként, majd tudományos eszmeként, a nemzetközi mozgalom céljaként, a kommunben kísérletként létezett. A szovjetek országa polgárháborúban védte meg az éppen megszerzett hatalmat, évszázados elmaradottság talaján indította el egyszerre a modernizációt és a szocialista társadalomépítést, győzelmesen vívta honvédő háborúját és fő ereje volt a fasizmus szétfűzésének, megtörte az imperializmus atommonopóliumát, meghatározó szerepe van ma a kölcsönös biztonság és béke megteremtésében, támogatója a társadalmi haladásnak a világban. E történelmi út súlyos hibákkal, torzulásokkal, törvénysértésekkel is terhes volt. Az SZKP XX. kongresszusa utáni fordulatot követően még újból felléptek negatív folyamatok, amelyek a válság veszélyéig jutottak. De a szocializmus belső lényegéhez tartozó megújulási készség – a XXVII. kongresszustól datálva – forradalmi értékű reformot indított el a Szovjetunióban, az átalakulást, a szocializmus továbbfejlesztését, melynek a gazdasági mechanizmus gyökeresen új módja, a gyors tudományos-technikai és társadalmi változások, a nyitottság és demokratizmus a fő elvei. A szocializmus felgyorsított fejlesztésének jelszava foglalja össze a termelésben, technikában, munkatermelékenységben és életkörülményekben is magas színvonalat megvalósítani akaró új társadalom céljait. Méltón köszönti a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulóját a megújuló szocializmus dinamizmusa.

Ma már számos szocialista típusú, illetve több ilyen politikai orientációjú ország léte tükrözi a szocialista eszme élő valóságát korunkban.

Hazánk is a szocializmus felépítéséért folyó hosszú út egy megtett szakasza után és még nagy erőfeszítéseket igénylő további feladatok előtt áll. A modernizációs feladatok megoldásában és a társadalom szocialista átalakításában egyaránt történelmi jelentőségű sikereink és eredményeink vannak, s ez nemzeti felemelkedésünk objektív mércéje. A szocialista reformok útjait két évtizede a gyakorlatban is próbáljuk. A hetvenes évek közepétől súlyos gazdasági és társadalmi gondokkal küzd országunk, de a stabilizáció és a kibontakoztatás most indult programja hivatottnak és alkalmasnak látszik a megoldásra, a stabilizálásra és az azt követő dinamizálásra. Ez tartalmában összecseng a „peresztroj-kával”, más országok reformterveivel.

Az új viszonyoknak megfelelő marxista válaszok kimunkálása és gyakorlattá tétele, a modernizálás szocialista útja, a társadalom minőségében a szocializmus igényelte mélyreható átalakítások, a világgazdaságban és a nemzetközi viszonyokban való részvétel – ez korunk szocializmusa, a hét évtizede létező szocializmus megújulásra való képessége és törekvése.

LIPKOVICS KÁROLY

Változások a Szovjetunió Kommunista Pártjának politikájában

Az utóbbi évek fejleményei a Szovjetunióban azt mutatják, hogy az SZKP politikája mozgásba lendült s nagy változásokon megy keresztül. A mai valóságot sokrétűen tükröző új orientáció kialakulása 1982 őszén kezdődött, majd 1985-ben, a KB áprilisi plenáris ülésén már szélesebb alapokon összegződött. Az SZKP XXVII. kongresszusán, majd pedig a Központi Bizottság 1987. januári ülésén – részben a stratégiát is érintő – új orientáció részletes kimunkálására került sor. *A tapasztalatok szerint az SZKP új politikája az elmúlt öt év során fokozatosan fejlődött, ma is újabb és újabb elemekkel bővül, s az adott lehetőségek határain belül mozogva mélyül és radikalizálódik.*

1. A XXVII. KONGRESSZUST MEGELŐZŐ MÁSFÉL ÉVTIZED ÉRTÉKELÉSE

Ahhoz, hogy a mostani újjító szellemű, dinamikusan fejlődő szovjet politika hátterét, indítékait jól megértsük, s hogy a várható fejleményekben jobban eligazodhassunk, vissza kell térnünk a XXVII. kongresszust megelőző másfél évtized legfontosabb eseményeihez. Pontosabban kell tudnunk, hogy az említett periódusban mi is történt valójában a Szovjetunióban. Az utóbbi időben közzétett szovjet statisztikai adatok, publikációk, a ma már nagy bőségben rendelkezésre álló hiteles információk meggyőzően bizonyítják: ez az igen fontos és sok tekintetben tanulságos periódus sokkal összetettebb és bonyolultabb annál, mint ahogy menet közben értékelték. E felismerés jegyében a szovjet pártvezetőség felülvizsgálta és korrigálta a szóban forgó fejlődési szakaszcól a korábbi sikerpropaganda szellemében fogant egyoldalú értékeléseket, s olyan kiegyensúlyozott képet adott róla, amely reális, szilárd kiindulópontja lehetett a közelebbi és a távlati terveknek.

A közelmúlt fejlődési tendenciáinak teljesebb feltárása alapján egyfelől jól látható az, hogy a Szovjetunió XXVII. kongresszust megelőző másfél évtized során is jelentősen fejlődött. A szovjet nép érzékelhető eredményeket ért el a gazdaságban, a kulturális életben és a szociális szférában. Létrejött a katonai-hadászati

egyensúly, ami jelentősen csökkentette az imperialista körök lehetőségeit a nukleáris háború kirobbantására. Egészségesebbé vált a nemzetközi légkör, erőteljesen fejlődött az enyhülési politika. A tények és tendenciák elfogulatlan vizsgálata másfelől azt mutatja, hogy a Szovjetunió fejlődése a hetvenes évek elejétől kezdve elmaradt a szovjet gazdaságban és társadalomban rejlő lehetőségek s az új követelmények mögött, lassulni kezdett az előrehaladás üteme, s ami különösen fájó, az ország nem tudott megfelelően lépést tartani a tudományos-műszaki forradalom világméreteiben kibontakozó új hullámával sem. Mindez főleg arra vezethető vissza, hogy a Szovjetunióban erre az időre a szocializmus építésének mind a hazai, mind pedig a nemzetközi feltételei jelentősen megváltoztak, a gazdasági-társadalmi és szellemi életben, a politikai struktúrában, a forradalmi munkásmozgalomban, a nemzetközi politikában stb. az új problémák elementáris erővel jelentkeztek, a politika megújítását követelték, de a megváltozott viszonyokra nem reagált a vezetés kielégítően. A nehézségek fokozódásának fő oka a XXVII. kongresszus szerint is abban keresendő, hogy „az ország fejlődésében gyorsan szaporodtak a problémák, megoldásuk pedig váratott magára. Az irányítás formáiban és módszereiben mutatkozó tehetetlenség és merevség, a munka dinamizmusának a csökkenése, a bürokratizmus elburjánzása, nem kevés kárt okozott ügyünknek. A társadalom életében a pangás jegyei kezdtek mutatkozni.”¹ A politika elmaradt a kor követelményeitől, magától az élettől, konzervatív tendenciák kerekedtek felül benne, nem születtek az új helyzetnek megfelelő politikai gondolatok. Az elmélet nem fordult megfelelően korunk és a szocializmus új jelenségei felé, képtelen volt a valóságban meglevő ellentmondások feltárására, a megkövesedés, a betokosodás felé mozgott, ezért nem is adhatott megfelelő orientációt. Mindezek hatására csökkent a társadalom megújulási képessége. Természetesen nem beszélhetünk teljesen elveszett esztendőkről, de joggal állíthatjuk, hogy a lehetséges és a valóságos fejlődés között túl nagy rés támadt, ami a társadalmi-gazdasági ellentmondások fokozódásához vezetett.

A nyilvános állásfoglalások alapján ítélve az SZKP vezetősége a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején elsősorban a gazdasági szférában érzekelte a problémák szaporodását. Láttá, hogy a kitűzött célok és megvalósulásuk folyamata között jelentős és egyre növekvő az eltérés. Ez a felismerés részben a kongresszusi dokumentumokban, a Központi Bizottság határozataiban és a vezetők beszédeiben is tükröződött. Leonyid Brezsnyev, az SZKP KB akkori főtitkára például keményen ostromozta a népgazdaság, különösen a mezőgazdaság területén mutatkozó elmaradásokat. *A nehézségek növekedésének pusztá felismerésétől azonban még nem javult a helyzet. Arra lett volna szükség, hogy feltárják a bajok tényleges okait, koncepciót kellett volna kidolgozni a megoldásra, s ennek érdekében gyakorlati rendszabályokat kellett volna bevezetni.* Ez azonban nem történt meg. Mivel ez az átmeneti állapot viszonylag hosszú ideig tartott, a megoldatlan problémák felhalmozódtak, egymásra torlódtak, a gondok megsokasodtak.

A hetvenes években és a nyolcvanas évek elején minden szinten jelentkező bajok torlódása elvezet bennünket a szovjet gazdasági és politikai struktúrák, az irányítás hatékonyságának problémaköréhez is. *Ennek a fejlődési szakasznak a tényei tovább erősítik azt a meggyőződést, hogy a szocializmus nem biztosít automatikus fejlődést, csupán kedvező lehetőségeket nyit, amelyeket eltérő hatásokkal lehet kihasználni.* A hetvenes évek lemaradásai megmutatták, hogy a Szovjetunióban sürgető feladat a gazdasági fejlődés felgyorsítása, a gazdaság korszerűsítése, a politikai rendszer modernizálása, a demokrácia szélesítése, az

ideológia rugalmasabbá tétele, az elmélet fejlesztése, a külpolitika és a munkásmozgalmi kapcsolatok dinamizálása és olyan új hatóerők bekapcsolása a Szovjetunióban zajló folyamatokba, amelyek megfelelnek a mai viszonyoknak, s reálissá teszik a kitűzött célok elérését. Nyilvánvalóvá vált, hogy csak jelentős átalakításokkal lehet megteremteni a feltételeket egy valóban korszerű, valóban fejlett szocialista társadalom felépítéséhez.

2. AZ SZKP XXVII. KONGRESSZUSÁNAK FŐ VONALA

A nyolcvanas évek elején került sor arra, hogy szembenézzenek a problémákkal és hozzájárassanak új, realista politika kimunkálásához. A határvonalat, a korszerű szemléletre való áttérés kezdetét a Központi Bizottság 1982. novemberi ülése jelezte. Ez volt az első ilyen ülés Leonyid Brezsnyev halála után; ekkor választották a párt főtitkárává Jurij Andropovot, akinek vezetésével az SZKP KB nyomban új elgondolásokat fogalmazott meg és pozitív irányú mozgásokat indított el az országos politikában.²

1982 novemberétől a KB több rendszabályt vezetett be a fegyelem erősítésére és a szervezettség javítására a munkahelyeken, az üzemekben, a hivatalokban. Lépéseket tett a munka nélkül szerzett jövedelmek forrásainak elzárására, fellépett a munkakerülők, a naplopók, a társadalmon élőködők ellen, kemény kézzel igyekezett megfékezni a korrupciót, az iszákosságot. *A gyakorlati tapasztalatok azt mutatták, hogy a főleg adminisztratív jellegű rendszabályok és az ezeken alapuló rendteremtés is hoz eredményeket, s mindez ráadásul még beruházásokat sem igényel. Az is jól láthatóvá vált azonban, hogy ezzel még csupán a felszínt érintik. Ahhoz, hogy a képzett munkaerőt jobb teljesítményekre serkentse, a társadalom mélyebb rétegeit is mozgásba hozó megoldásokra van szükség.* Ezt a felismerést tartalmazta az a tanulmány, amely 1983 februárjában, Marx halálának 100. évfordulóján jelent meg Jurij Andropov tollából. A tanulmány a korábbiaknál sokrétűbben tárta fel a problémákat, s felvázolta egy átfogóbb válaszokat kereső új orientáció körvonalait.³ Jurij Andropovnak azonban idős kora és súlyos betegsége miatt csupán arra volt ideje, hogy megjelölje a halmozódó, egymásra torlódó problémákat, elkezdje forrásaik felderítését, s hogy kitűzze a kiút irányába mutató fő jelzőoszlopokat. A főtitkári funkcióval járó újabb terhek alatt egészsége gyorsan felmorzsolódott, ezért már nem volt lehetősége arra, hogy irányítsa az új orientáció részletes kimunkálását s a gyakorlati megoldások kivitelezését.

Mihail Gorbacsov – Konsztantyin Csernyenko halála után – 1985 márciusában került az SZKP élére. Az új főtitkár még az év áprilisában, a Központi Bizottság plenáris ülésén elmondta programadó beszédét, amelyben körvonalazta bel- és külpolitikai kezdeményezéseit. A KB áprilisi plénuma – amely elhatározta a következő, XXVII. kongresszus összehívását is – úgy értékelte a helyzetet, hogy az ország fejlődésében már régóta kedvezőtlen tendenciák mutatkoznak. Sokasodtak a problémák, jórészt amiatt, mert késtek vagy elmaradtak a fokozottabb fejlődést előremozdító politikai döntések.

A célok kijelölésekor a KB plénuma fontosnak tartotta a nagyobb arányú változtatásokat. Szólt a tudományos-műszaki fejlesztésről, a társadalmi-gazdasági viszonyok tökéletesítéséről, a nép szocialista öngazgatásáról. A hangsúlyt a gazdasági fejlődés felgyorsítására, korszerűsítésére és a minőségi követelmé-

nyekre helyezte; ez képezte az akkoriban kibontakozóban levő új orientáció magvát. Az 1982 őszétől kezdődő átfogó vizsgálódás eredményeképpen ezen a plénumon fogalmazódott meg első alkalommal összefüggően a jelenlegi politika sok fontos tartalmi eleme. A jelentősebb változtatást tehát az 1985. áprilisi plénium jelentette. Ezen a bázison terebélyesedett és mélyült az SZKP új politikai orientációja, amely az SZKP XXVII. kongresszusán, s még inkább az SZKP KB 1987. januári plénumán jelentősen meghaladta az 1985 áprilisában kialakított álláspontokat.

A szovjet vezetők a továbbiakban az áprilisi KB-ülés szellemében elemezték a szovjet gazdaságban és társadalomban érvényesülő bonyolult tendenciákat. A kongresszust megelőző, igen kritikus hangú párttaggyűlések és pártértekezletek tapasztalatai, a társadalmi szervezetekben lefolytatott széles körű viták tanulságai alapján részletezték a gyorsítás és modernizálás koncepcióját. Az akkori összegzéseket elsősorban a kongresszusi dokumentumtervezetek tartalmazták, s ezek alapján nagy általánosságban már körvonalazódtak a kitűzött fő célok. Magának a megoldásnak a módzatait illetően azonban a kongresszus előtt még sok minden függőben maradt. Ezt jelzi az a körülmény is, hogy a kongresszusi dokumentumtervezetek a „reform” kifejezést még nem használják, hisz sok társadalomtudós ekkoriban a reform kifejezésben csaknem a társadalom alapjainak aláását látta. *A fő kérdés a kongresszus előtti időben az volt, hogy az SZKP vezetősége a kongresszuson átfogó reformokat kezdeményezzen-e, vagy csupán olyan kiigazítást jelentő megoldásokat keressen, amelyek – legalább átmenetileg – hatékonyabbá tehetik a már létező mechanizmusokat.* Amint a kongresszusi beszámoló, a vita és az elfogadott határozatok mutatják, az SZKP az előbbi utat választotta.

Az SZKP XXVII. kongresszusán adott elemzés és célmegjelölés támaszkodott a korábbi összegzésekre, de nem szorítkozott azok pusztá megismétlésére. Tovább erősítette a problémacentrikus vizsgálati módszert, mélyebbre hatolt a nehézségek és a bajok gyökereinek feltárásában, s a tennivalók megfogalmazásában jelentős mértékben túllépett a korábban kialakított álláspontokon. *Határozataiból kiderült, hogy a hangsúly a mindenre kiterjedő mély átalakuláson van, hogy a gazdaság szférájában radikális gazdasági reformra van szükség, mert csak így lehet optimális határidőn belül dinamizálni a társadalmi-gazdasági fejlődést, csak ezáltal érhető el az ezredfordulóig a szovjet gazdaság és társadalom minőségi átalakítása.*

A kongresszus elemzései világosan és részletesen tükrözték azt a megfontolást, hogy *a korszerűsítést, a gyorsítást és az átalakítást célzó orientációnak nem csupán gazdasági tartalma van, hanem ennél átfogóbb.* A KB politikai beszámolójában Mihail Gorbacsov a következőképpen fogalmazta a gyorsítás politikájának lényegét: „Mit értünk gyorsításon? Mindenekelőtt a gazdasági növekedés ütemének fokozását, de nem csak ezt. A lényeg az új, minőségi növekedés: a termelés teljes intenzifikálása a tudományos-műszaki forradalom alapján, a gazdasági szerkezet átalakításának, az irányítás hatékony formáinak, a munka megszervezésének és összehangolásának útján. A gyorsítás iránya nem korlátozódik a gazdasági területeken végrehajtandó változásokra. Előirányozza az aktív szociálpolitikát, a szocialista igazságosság elvének következetes megvalósítását. A gyorsítás stratégiája előirányozza a társadalmi viszonyok tökéletesítését, a politikai és ideológiai intézmények munkaformáinak és munkamódszereinek megújítását, a szocialista demokrácia elmélyítését, a fásultság, a tespedés, a konzervatív-

vizmus határozott felszámolását, a társadalmi haladás összes akadályainak leküzdését.”⁴ *Mindezek alapján joggal állíthatjuk, hogy a gyorsítás, a korszerűsítés és az átalakítás koncepciója a Szovjetunió gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődésének egészére vonatkozik, s hogy a kongresszus határozatai szerint e koncepció külpolitikai vonzata is jelentős.*

A kongresszus munkája és az elfogadott határozatok jól érzékeltették: az új irányzat kialakulásának forrása nem egyszerűen a pártvezetőség szubjektív akaratára. Mélyen gyökerező objektív szükségszerűségről van szó, amire a Központi Bizottság politikai beszámolójában Mihail Gorbacsov is utalt, amikor azt mondta, hogy „számunkra nincs más út”. A kongresszus állásfoglalásai azt a felismerést tükrözték, hogy a régi módszerek alkalmazásával többé már nem lehet elérni az SZKP fő céljait. *A pártvezetőség reálisan mérte fel az országban kialakult helyzetet, és jól látta, hogy a lakosság életkörülményeinek rendszeres javítása, a gazdasági potenciál megfelelő fejlesztése, modernizálása, a katonai erő kellő szinten tartása és a Szovjetunió jelenlegi világpolitikai pozícióinak megőrzése és erősítése elképzelhetetlen új politika kimunkálása s a társadalmi-gazdasági élet jelentős átalakítása nélkül.* Mindezek alapján a pártvezetőség beszámolója a politika különböző területein több lényeges újítást kezdeményezett; gyakorlatilag a reformfolyamat megkezdését szorgalmazták, s olyan sokat ígérő politikát fogalmaztak meg a jövőre vonatkozóan, amely jó alapot szolgál a kitűzött célok megvalósításához. A helyzet azonban azt követeli, hogy e célok realizálásának menetében az új orientáció még konkrétabbá váljon, tovább bővüljön, s a menet közben szerzett tapasztalatok fényében folyamatosan kiegészüljön. A Szovjetunió mai realitásainak megfelelő és különösen a távlati célok megvalósulását elősegítő politika teljesebb kimunkálása hosszabb folyamat, amelynek a XXVII. kongresszus egyik nagyon fontos, kiemelkedő állomása.

A kongresszusi előterjesztéseket, a javasolt fő irányvonalat a felszólalók egyértelműen támogatták, alkotóan kiegészítették, a határozati javaslatokat a küldöttek megszavazták. Megalapozottan állíthatjuk: *a kongresszuson általános volt a változás, a változtatás szükségességének el- és felismerése.* Ez egyben azt is jellette, hogy a pártvezetőség erről az oldalról is megfelelő mozgástérre számíthat az elfogadott határozatok végrehajtásához.

Jóllehet a kongresszuson megvolt a szükséges egység, a kongresszus jegyzőkönyve alapján is több kérdésben jól láthatók a hangsúlybeli eltérések: főleg a megoldások módjára, mélységére és ütemére vonatkozó megfogalmazásokban. A felszólalások gondolati tartalma bizonyos fokú eltéréseket mutatott olyan kérdésekben, mint például a nyíltság, a nyilvánosság mértéke a hírközlő szervezetekben, a sajtóban; vagy a gazdasági reform mélysége, a politikai apparátusok szerepe a döntések meghozatalában stb. A kongresszuson elhangzott vélemények sokrétűségét tükrözték azok a felszólalások is, amelyek hangoztatták a rend és a fegyelem erősítésének a fontosságát, de ezt a kétségtelenül igen fontos problémát nem ágyazták be megfelelően a reformfolyamat egészébe. Ilyen jellegű problémákra, s főképpen a társadalom és a politikai struktúra egészében zajló sokrétű folyamatokra utalt D. Patiasvili, a Grúz KP első titkára, amikor felszólalásában szavá tette, hogy az új törekvések „közömbösségbe, nemtörődömségbe” ütköznek.⁵ Jurij Szolovjov, a Politikai Bizottság póttagja is azt emelte ki, hogy még korai „a rendkívül fontos problémák megoldásában radikális változásokról beszélni”. Szerinte sokan nem mondtak még le a sztereotípiákról és az idejétmúlt mód-

szerekről, ezért „kérlelhetetlen harcot kell folytatni azok ellen, akik a kiváráásra építenek és nem fordulnak a helyes irányba.”⁶

Az SZKP-nak a társadalmi-gazdasági haladás felgyorsítására irányuló új koncepciója össznemzeti érdekeket fejez ki. Elsősorban azt ígéri, hogy javulni fog a végrehajtáshoz elengedhetetlen szakképzett, kezdeményezőképes, az átalakítás fő társadalmi bázisát képező munkaerő helyzete és megnő a szerepe, márpedig a foglalkoztatottaknak ez a része ma már a dolgozók többsége. A reform egyszerűs mind a társadalom minden rétegének azt ígéri, hogy a kongresszusi határozatok végrehajtása esetén javítja a helyzetét – ha nem is egyenlő mértékben –, emeli életszínvonalát. Nagy figyelmet szentel a szociális szempontból gyöngye csoportoknak, a nyugdíjasoknak, a hadirokkantoknak, a népesebb családoknak, az egyedülálló anyáknak stb. *A lakosság és az irányító apparátus egy részénél azonban még hatnak a régi beidegződések, az újtól való félelem, nem is beszélve arról, hogy a megújuló politika már most, a kezdeti stádiumban is sérti egyes rétegek érdekeit, s a dolgok természetéből adódóan a megvalósulás folyamata újabb súrlódási felületeket teremt a szovjet társadalomban.* Elég utalni arra, amit Mihail Gorbacsov említett a beszámolóban, miszerint a tudományos-műszaki forradalom követelményeihez való megfelelő alkalmazkodás esetén évente csaknem 12 millió ember munkáját lehet megtakarítani. Ennek megvalósítása általános érdek, de átmenetileg szociális problémákat, ellenállást is okozhat. Nyilvánvalóan növeli a problémákat az apparátusok tervezett modernizálása, csökkentése is, hiszen sokan válnak majd feleslegessé az irányításban, sok embernek lesz majd szüksége átképzésre, továbbképzésre ahhoz, hogy a termelésben vagy a szellemi élet valamely területén hasznosíthassa tudását. Nem lesz könnyű feladat az egyenlődsdi felszámolása a bérezésben, hiszen az egyenlősdi sokan az egyenlőség megnyilvánulásának tartják. A munka nélkül szerzett vagy a végzett munkával nem arányos jövedelmek korlátozása, megszüntetése, a dolgozók jólétének növelése és ennek a munka hatékonyságával való szoros összekapcsolása, a társadalmi igazságosság elvének következetes érvényesítése is nagy erőfeszítéseket kíván. Amint azt az alma-ata-i (Kazahsztán) események mutatják, nemzeti és nemzetiségi téren az összállami és a helyi érdekek dialektikájának megvalósítása sem könnyű feladat. Ugyancsak a leküzdendő nehézségek sorába tartozik egyes főhatóságok és minisztériumok rejtett és nyílt ellenállása a vállalati önállósággal szemben. A nagyarányú átalakítások aligha haladhatnak előre zökkenők, ideiglenes megtorpanások nélkül. Mindez megköveteli a megoldás folyamatában felmerülő különböző érdekek beható elemzését, rangsorolását, az érdekkonfliktusok feloldásának irányába ható szintézisek megfogalmazását, s ezen az alapon az ellentmondások feloldását. *Nem túlzás azt állítani, hogy az átalakítás nehézségi foka legalább olyan nagy, mint annak idején a nagyiparosítás és a tömeges kollektívizálása. Mindebből az is következik, hogy a szovjet gazdaság és társadalom új minőségi állapota nem érhető el egyik napról a másikra, hogy ez a nagy átalakítás rendkívül időigényes feladat.*

A kongresszus mindezt igyekezett figyelembe venni. Feltehetően az érdekek és a vélemények sokrétűségével is magyarázható, hogy a kongresszusi beszámoló az átalakítás konkrét kérdéseit rendkívül körültekintően, a várható társadalmi mozgásokat is figyelembe véve közelítette meg. Meghirdette a gazdasági és társadalmi fejlődés gyorsításának, korszerűsítésének és átalakításának koncepcióját, de tartalmát nem minden esetben részletezte. *A pártvezetőség a kongresszuson mindenekelőtt a fő célokat fogalmazta meg, míg a gyakorlati megvalósítás sík-*

ján sok kérdést függőben hagyott. Ezzel a dolgok érlelődési folyamatát igyekszik elősegíteni, a különböző régiók tűrőképességét figyelembe venni, s a lakosságban a szükséges változtatások iránti befogadókészséget felkelteni. Egyes fontos kérdésekben a részletes kifejtés hiánya feltehetően azzal is magyarázható, hogy a vezetőségnek még újabb tapasztalatokra van szüksége ahhoz, hogy a függőben levő kérdésekre a jelenleginél teljesebb értékű válaszokat adjon. Egy azonban bizonyos: az átalakítás koncepciója a szovjet gazdaság és társadalom lehetőségei, de a főbb tőkés államok műszaki-tudományos fejlettségi szintje miatt is történelmi szükségszerűség; enélkül nincs megfelelő haladás.

3. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A kongresszus a gazdaságfejlesztés intenzív útjának kimunkálását szorgalmazta. A tudományos-műszaki forradalom követelményeinek megfogalmazásával, a radikális gazdasági reform szükségességének bejelentésével, az emberi tényező szerepének előtérbe állításával s mindehhez kötődően több gyakorlati rendszá-bály előirányzásával új módon körvonalazta a gazdasági elképzeléseket. A közelebbi és a távlati gazdasági célokat *A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésének fő irányairól az 1986–1990-es évekre és a 2000-ig terjedő időszakra* című határozat tartalmazza.⁷

A terveket mélyreható szakmai és politikai viták alapján, többszöri átdolgozás után fogadták csak el, és így azok – általánosítható vélemények szerint – ambiciózus s a feltételek megfelelő alakulása esetén elérhető célokat tartalmaznak. Ha az országban meghonosodik az ipari-műszaki forradalom, s ezzel egy időben gyökeresen megszilárdul a fegyelem, megszűnik az erőforrások pazarlása, s ami a legfontosabb: valóban kibontakozik a radikális gazdasági reform, s ezáltal a gazdaságban és a társadalomban rejlő energiák megfelelően mozgásba hozhatók, a Szovjetunió el tudja érni a tervezett, a modernizált termelés bázisán képződő, nemzetijövedelem-növekedést, ami a célok teljesítésének legfőbb biztosítéka. A tervek megvalósításának fontos feltétele az is, hogy a katonai szféra adjon megfelelő mozgásteret a polgári gazdaságnak, hogy a hadigazdaság növekedésének üteme ne haladja meg a gazdasági növekedés ütemét. A Szovjetunió e feladat teljesítésének feltételeit a biztonsági probléma újragondolásával, a leszerelésért folytatott sokoldalú erőfeszítésekkel is biztosítani akarja, míg az Egyesült Államok a további fegyverkezéssel is igyekszik akadályozni a szovjet tervek valóra váltását.

A kongresszus állásfoglalása szerint az intenzív fejlődésre való áttérés egyik kulcskérdése annak a követelménynek az érvényesítése, hogy minden népgazdasági ágban terjedjenek el az élenjáró technológiák, s a gazdaságot az innovációs törekvések jellemezzék. A társadalmi termelés hatékonyságának radikális növelését csak a tudományos-műszaki haladásban bekövetkezett forradalmi változások biztosíthatják, ha majd áttérnek a technika újabb nemzedékeire, olyan alapvetően új technológiai rendszerekre, amelyekről a munka termelékenységének hirtelen megnövekedése, az anyagigényesség jelentős csökkentése és a teljesítmény emelkedése várható. A kongresszus állásfoglalása szerint új technológiai fordulatra van szükség, főleg az informatika, a biotechnika, a mikroprocesszor-technika stb. alapján. Meg kell teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a termelésben, a munkafolyamatokban és a hétköznapi életben tömegesen alkalmazzák a

számítógépeket. Mindennek fontos feltétele a dinamikus, a szelektív, struktúra-átalakító beruházási politika, amely az eszközök jelentős részét csoportosítja a tudományos-műszaki haladást elősegítő ágazatokba. A hangsúly a gépgyártáson van: ennek a termelését már a most folyó, 12. ötéves tervben több mint 40 százalékkal kívánják növelni, miközben az ipari termelés csupán 21–24 százalékkal nő. Az intenzív fejlődésre való áttérés szándékát jelzi – s egyben a tudományos-műszaki forradalom előrehaladását segíti – a széles körű rekonstrukciós politika beindítása a szovjet népgazdaságban. Új üzemek építése helyett egyre inkább a már meglévő üzemek felújítására térnek át. Napirenden van a műszaki tudományos kapacitásnak, a mintegy 1,5 millió tudományos dolgozó munkájának jobb hasznosítása, a tudományos eredmények gyorsabb felhasználása a termelési folyamatban. Kiemelkedően fontos feladat az oktatás és a termelés kapcsolatainak szorosabbra fűzése és a műszaki munkájának megfelelő honorálása. Tudományos-műszaki téren is számolnak a tőkés országokkal fenntartott kapcsolatokkal, a fejlesztés azonban alapvetően saját bázison történik, mivel a tapasztalatok szerint a nyugati tőke bevonásával és a nyugati műszaki-tudományos eredmények átvételével a lemaradást nem lehet felszámolni. A Szovjetunió a KGST-ben erőteljesebb műszaki-tudományos munkamegosztás kialakítását sürgeti.

A gazdaságfejlesztési tervek nagy figyelmet fordítanak azokra a már mozgósítható tartalékokra, amelyek nem követelnék nagy ráfordításokat, de azonnal érzékelhető, gyors eredményt hoznak. A Szovjetunióban manapság sok szó esik a szervezéstudományi kutatások eredményeinek mielőbbi alkalmazásáról, a rend, a fegyelem megszilárdításáról, az iszákosság elleni küzdeletről, az ésszerű anyag- és energiagazdálkodásról stb. Ugyanakkor azt is megállapítják, hogy e problémák megnyugtató megoldása jórészt attól függ, hogyan fejlődik az ország gazdaságirányítási rendszere. E téren a kongresszuson új hangsúlyokat lehetett érzékelni. *A korábbi évek tapasztalatai ugyanis jól mutatták: a gazdaságirányítás, a gazdasági mechanizmus korrekciója csak részeredményeket hoz, s ezekkel nem oldhatók meg kielégítően a Szovjetunió előtt álló feladatok. Radikális módosításokra van tehát szükség, mert csak így lehet felszabadítani azokat a társadalmi energiákat, amelyek nélkülözhetetlen feltételei a kongresszusi határozatok végrehajtásának.* A kongresszus egyik legnagyobb újítása az a program, amelyet mind Mihail Gorbacsov, mind pedig Nyikolaj Rizskov a Központi Bizottság beszámolóiban *a gazdasági mechanizmusok radikális reformjaként* határozott meg. Ez a szovjet népgazdaság új utakra vezérlését, az egész tervezési, irányítási és vezetési tevékenység gyökeres átalakítását feltételezi.

A kongresszus a radikális gazdasági reformnak csupán fő irányait vázolta fel, legfontosabb ideológiai-politikai alapjait fogalmazta meg; ezek a gyakorlati megvalósulás során nyilvánvalóan tovább bővülnek. Egyelőre nem teljesen konkrét a tartalmuk. Az azonban már az eddigi megfogalmazásokból is látható, hogy a kongresszus távlatilag felvetette a közgazdasági eszközök alkalmazását az irányítás minden szintjén. A gazdaságirányításban a demokratikus centralizmus modernizált változatának a bevezetését határozta el, az érdekviszonyok megfelelő figyelembevételével. Szorgalmazta, hogy az intézkedések átfogóak legyenek, terjedjenek ki a gazdaságirányítás minden láncszemére. A kongresszus jelezte, hogy a határozataiban megfogalmazott konkrét rendszabályok a bevezetendő reformnak csak a kezdetét jelentik, hogy a reform döntő lépéseinek megtétele megalapozott előkészítést és hosszabb időt igényel.

A kongresszus elemzése szerint az irányítás közgazdasági eszközeinek a tárhá-

zában a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kapnak az áru- és pénzviszonyok, a teljesítményekkel összhangban levő érdekeltségi formák, a teljesítményeken alapuló bérrendszer; tökéletesíteni kell az árképzést, a finanszírozás és a hitelezés rendszerét stb. A reform megvalósításának döntő előfeltétele, hogy fokozatosan szűkítsék, majd megszüntessék a termelési eszközök kiutalásos rendszerét, s az anyagi-műszaki ellátásra olyan rugalmas rendszert alakítsanak ki, amely a termelési eszközök nagykereskedelmi forgalmán alapul, a termelők és a felhasználók közötti közvetlen kapcsolatokra épül, s ezáltal a szocialista árutermelés és piac hatókörének kibővítését és megerősödését eredményezi. Bár a kongresszusi dokumentumok a piac fogalmát nem használták,⁸ mégis úgy tűnik, hogy mindaz, amit a gazdaságirányítás megreformálásáról mondanak, de facto a tervgazdálkodás rendszerébe beépített szocialista piac koncepció elfogadásának irányába mutat.

Ami a gazdaságirányítás szervezeti struktúráját illeti, a kongresszus állásfoglalása alapján a tervgazdálkodás, a központi irányítás megmarad, sőt erősödik is, de fő feladata a stratégiai kérdések eldöntése. Megszűnik az a gyakorlat, hogy operatíván beavatkoznak a gazdálkodás folyamatába. A cél a bürokratikus, adminisztratív jellegű központosítás felszámolása és olyan feltételek kialakítása, amelyek között a tőkekoncentráció gazdasági eszközökkel valósulhat meg. Mindez az egyesületek, vállalatok, kolhozok és szovhozok önállóságának jelentős kiterjesztésével párosul, növekszik a felelősségük az eredmények elérésében. Elsősorban a gazdasági önelszámoló, önfinanszírozó rendszer kiépítéséről és általánossá tételéről van szó. Eszerint a vállalatoknak arra kell törekedniük, hogy bevételeikből fedezhessék kiadásait, és eközben aktívumot érjenek el. A kongresszus támogatja a termelőegységek kiterjedtebb döntéshozatali jogát, serkentette az egyéni kezdeményezést, a vállalkozói szellemet. A kongresszus fontos feladatnak tartotta a gazdaságirányítás további demokratizálását, a dolgozó kollektívák szerepének növelését, az ellenőrzést, a beszámoltatást, a nyilvánosságot. A vállalati önállóság növekedésével, az önelszámoló, önfinanszírozó rendszer kiépítésével, az irányítás közgazdasági eszközeinek az előterébe kerülésével erre meg is teremtdnek a feltételek.

A gazdaságirányítási rendszer átépítése, a kongresszus gazdasági határozatainak valóra váltása nagy horderejű feladat. Nehéz, bonyolult folyamat beindítását feltételezi. Sok évig tartó időszak ez, amelynek során átfogó kísérletek útján új, eddig ismeretlen megoldásokat kell keresni, hisz a kongresszus a radikális gazdasági reformhoz – a dolog természetéből adódóan – nem adott és nem is adhatott kész recepteket. Az ország még csupán a reform első, előkészítő periódusát éli, a kongresszusi határozatok és az utóbbi időben foganatosított rendszabályok csupán kaput nyitottak, kedvező légkört teremtettek a reform kibontakozásához. Magának a reformnak a megvalósítása még a jövő feladata.

A gazdaságirányítás problémáit a Szovjetunióban sem vizsgálhatjuk önmagukban, hanem csakis a társadalom, a politikai struktúra, az ideológia stb. társ összefüggéseiben. Jóllehet a gazdasági fejlődésnek és a gazdaságpolitikának – a politika más területeihez hasonlóan – meghatározott autonómiája van, fejlődése, alakulása – különösen hosszabb távon – mégis szorosan összefügg más tényezőkkel is. A XXVII. pártkongresszus határozataiból is nyilvánvaló az a következtetés, hogy a gazdasági növekedés felgyorsulása, a gazdaság modernizálása, a gazdaságirányítási rendszer hatékonnyá tétele csak a politikai struktúra, a szocialista demokrácia, az ideológia stb. általános fejlődésének a keretében kép-

zelhető el. A jóváhagyott irányvonalból jól látható, hogy a reformot nem korlátozzák a gazdasági szférára, nem választják el a szovjet rendszer egészének demokratizálásától. *Ha ugyanis nem történik jelentős változás a társadalmi és a politikai viszonyokban, továbbá az ideológiai szférában, akkor a gazdasági reform sem lehet sikeres. Ennek az összefüggésnek a feltárása igen nagy haladás, pozitív fordulat a szovjet elemzésekben.*

4. A DEMOKRÁCIA KÉRDÉSEI

Az SZKP új politikai irányvonalának szerves és igen fontos része a mai szovjet viszonyoknak megfelelő új demokráciafelfogás kialakítása és érvényesítése. Erre lehetőség is nyílik, hiszen a korábbi, sok évtizedes fejlődés hatására a XXVII. kongresszus szerint is „mérhetetlenül magasabbra emelkedett a szovjet emberek iskolázottsága és műveltségi szintje”,⁹ ami megnövelte a demokrácia fejlesztésének objektív alapjait. A demokrácia fejlesztése azért is időszerű feladat, mert a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején tapasztalható mozdulatlanság és stagnálás hatására a társadalmi tudat jelentős mértékben elmaradt a gazdasági alap változásaitól, s ez az új feladatokra való áthangolódás egyik fő akadály. Joggal állíthatjuk, hogy az a társadalmi-gazdasági átalakítás, a tudati viszonyok olyan megváltoztatása, az a pszichológiai átállás, amit a mostani helyzet követel, nem lehetséges a demokrácia fejlesztése, az ezt gátló struktúrák leépítése, az értelmiséget a párttól eltávolító adminisztratív rendszabályok leküzdése, a politikai rendszer jelentős reformja nélkül. Csakis így lehet megfelelően mozgásba hozni a társadalomban rejlő energiákat, kibontakoztatni az alkotó gondolkodást.

Ennek az átfogó, nagy erőfeszítéseket igénylő problémának a megoldását az SZKP XXVII. kongresszusa elsősorban abban látta, ha kifejleszti a nép szocialista öngazgatását. Az ezzel összefüggő feladatokat elsősorban elméleti szinten, általánosabb politikai tézisek formájában fogalmazta meg. Igen fontos új motívum, hogy a kongresszus az *öngazgatás problémakörét – amely a szovjet politikai gondolkodásban eddig a felépült kommunizmussal kapcsolódott össze, amikor is az öngazgatás a politikai intézmények megszűnésének folyamatában önálló elemként válik a társadalom nagy jelentőségű tényezőjévé – mintegy „visszahozta” a felett szocializmus építésének a szakaszába, beépítette a szocializmus politikai struktúrájának elképzelésébe. Úgy foglalt állást, hogy az öngazgatás e struktúra szerves részeként, növekvő jelentőségű elemként válik a szocializmus dinamizálásának forrásává.* Mindebből az is következik, hogy az SZKP vezetősége a politikai intézmények tevékenységének és munkamódszerének megújulását, a politikai struktúrán belüli mozgások megélénkülését mindenekelőtt a dolgozók mozgósításával, a különböző kollektívák önálló kezdeményezéseinek serkentésével igyekszik biztosítani: az átalakítás alapjának a tömegek alkotóképességét tekinti. A XXVII. kongresszus ebben a keretben tűzte ki az állampolgárok részvételének a fokozását, a választási rendszer tökéletesítését, a képviselői és a közvetlen demokrácia fejlesztését, a választott szervek szerepének növelését és az apparátusi munka javítását. Ezen az alapon méltatta a társadalmi szervezetek önálló szerepét a szovjet rendszer fejlesztésében, s szorgalmazta a nagyobb nyilvánosságot; ezen a közvélemény új szerepét értette, azt, hogy a közvélemény mind nagyobb hatást gyakoroljon a különböző szintű döntésekre.

A nép szocialista öngazgatásának a fejlesztése elsősorban a párton belüli fo-

lyamatok alakulásával függ össze. Ezt a felismerést tükrözi az a tény is, hogy a kongresszuson a gazdasági kérdések újszerű tárgyalása mellett a másik legnagyobb jelentőségű belpolitikai jellegű kérdés a párt szerepének a megítélése volt. Már a kongresszus előtt, de még inkább magán a kongresszuson vitát indítottak a pátról: hogyan valósuljon meg és hogyan erősödjék hegemóniája az átalakult és a jövőben még inkább átalakuló viszonyok között? Felléptek a párt csalhatatlanságának mítosza ellen, ezzel is növelve a demokratikus fejlődés esélyeit. Szóba került a párt felelőssége is a nem kielégítő helyzetért (ez az utóbbi évtizedekben példa nélkül álló jelenség a Szovjetunióban). A kongresszus állást foglalt a munkastílus javítása, a pártdemokrácia fejlesztése és az alkotó útkeresés mellett. Fellépett a bürokratizmus, a jogtalan előnyök, a korrupció, az iszákosság, a szocialista törvényesség megsértése, a tespedés, a konzervativizmus, a megcsontosodott gondolkodás ellen. A kongresszus arra a következtetésre jutott, hogy „a pártban nincsenek és nem lehetnek olyan szervezetek, amelyekre nem terjed ki az ellenőrzés, amelyek el vannak zárva a bírálat elől, nincsenek és nem lehetnek olyan vezetők, akikre nem érvényes a pártos felelősség”.¹⁰

A pártmunka javítására irányuló gyakorlati rendszabályok közül különösen fontos az a sorozatos kádercsere, amelyet a vezetőség a kongresszust megelőző periódusban kezdeményezett, s amely a kongresszuson és a kongresszus után is folytatódott. Jelentős kádercserék történtek a hatalom magvában, a Politikai Bizottságban, az SZKP KB Titkárságában, továbbá a kormányban, a minisztériumokban, a Tervhivatalban. Személycserékre került sor a köztársaságokban, a területi szervezetekben, a megyékben, a járásokban stb., bár ebben a szférában a cserék aránya nem volt olyan nagy, mint a központi szervezetekben. A XXVII. pártkongresszuson megválasztott vezető testületek tagjainak közel fele új ember. A megszokottnál nagyobb számú kádercsere az új politikai irányvonal kádertelteleinek a megteremtésével függ össze, valamint azzal, hogy korábban a kádertpolitikában nem érvényesítették megfelelően a folyamatosság és a megújódás elvét, ezért itt is túl sok megoldatlan feladat, megérett, sőt túlérrett probléma halmozódott fel. A leglényegesebb motívum az, hogy a vezetésbe olyan új erőket vontak és vonnak be, akik fogékonyak az új iránt, hajlandók és képesek is az új helyzetnek megfelelően dolgozni. Az SZKP a kádertpolitikában arra törekszik, hogy energikus, korszerűen gondolkodó, politikailag szilárd, szakmailag képzett, jó vezetők kerüljenek felelős posztokra; hogy a vezetésben egymás mellett legyenek tapasztalt és fiatal káderek, s hogy az eddiginél több nő töltsön be vezető tisztséget.

A kongresszus úgy foglalt állást, hogy fokozni kell a párt politikai szerepét. Bírálatként hangzott el, hogy a KB osztályai egyre inkább a minisztériumok másodpéldányaivá válnak, eredeti funkcióik rovására.¹¹ A párt szervezeti szabályzatába új elemként bekerült a párt-, illetve az állami szervek és a társadalmi szervezetek közötti viszony meghatározása. Eszerint az irányítás megjavításának fontos feltétele a párt-, az állami szervek és a társadalmi szervezetek feladatkörének világos elhatárolása, az átfedések megszüntetése. Ennek az elvnek a következetes érvényesítése elősegíti a párt politikai szerepének növelését, a politikai struktúra egészében pedig az egyes elemek önállóságának fokozódását, az összevonásokat és csökkentéseket.

A kongresszusra való felkészülés folyamatában sokrétűen megtárgyalták a politikai apparátusok, különösen a pártapparátus helyét és szerepét a politikai rendszerben. A kongresszus állást foglalt ebben a kérdésben, és az SZKP történeté-

ben most első alkalommal fogalmazták meg a szervezeti szabályzatban azt az elvet, hogy a pártapparátus a pártbizottságok munkaszerve. Ezzel egyértelművé tették a kérdést, és elmarasztalták azt a gyakorlatot, amelynek következtében az irányító funkciót sok helyütt valójában a pártapparátus tölti be.

5. AZ IDEOLÓGIA KÉRDÉSEI: AZ ÚJ SZÖVEGEZÉSŰ PÁRTPROGRAM

Az ideológiai kérdésekben kialakult álláspontot összefüggően a kongresszuson jóváhagyott pártprogram tartalmazza.¹²

A kongresszus *új szövegezésű* programról beszél, ami arra utal, hogy a régi, az 1961-ben elfogadott harmadik pártprogram valamiféle módosított változatával van dolgunk. Ez bizonyos mértékig így is van, ugyanakkor a jelenlegi szöveg tanulmányozása során megalapozottan állíthatjuk, hogy a régi programhoz viszonyítva a változások igen jelentősek, hogy a régi szöveg helyenként radikálisan átalakult. Mindez azzal magyarázható, hogy jöllehet az 1961 óta eltelt idő igazolta a harmadik program legáltalánosabb célkitűzéseit és megállapításait, *az elmúlt negyedszázad fejleményei arra is rávilágítottak, hogy a harmadik program kidolgozásakor a helyzetet sok tekintetben tévesen ítélték meg, a fejlődés lehetséges irányait nem eléggé megalapozottan jelölték ki, ezért a programba a realitásoktól távol eső, csupán vágyakat tartalmazó tételek is bekerültek.*

Ezek alapján érthető, hogy az új szövegezésű program összeállítóinak és magának a XXVII. kongresszusnak is egyik fő célja az volt, hogy a szövegből kihagyjanak minden olyan megfogalmazást, amely az 1961-ben jóváhagyott programban szerepelt ugyan, de amelyet az azóta eltelt idő nem igazolt. Az új szöveg fontos jellemzője az, hogy nem tartalmazza a tervek egykori konkrét részletezését, például a kommunizmus megvalósításának és a tőkés országokkal folyó versengés eredményeinek konkrét mutatókkal összekötött határidőit. A tapasztalatok ugyanis meggyőzően bizonyítják, hogy a távlati fejlesztés részleteit nem lehet pontosan kidolgozni. Ezek programba vétele megköti a politikát, szűkíti mozgásterét és variációs lehetőségeit. Az új szövegezésű program megfogalmazásai általánosabbak, rugalmasabbak, a gazdasági és a társadalmi fejlesztés terén többféle megoldásra adnak módot, és lehetővé teszik a megfelelő alkalmazkodást a nemzetközi élet változásaihoz, a szocializmus és a kommunista mozgalom mai realitásaihoz.

Az új szövegezésű programtervezetről folytatott vita résztvevői, s maga a XXVII. kongresszus nem elégedett meg azzal, hogy a programból kiszűrje az idejétmúlt, vagy az eleve hibás megfogalmazásokat. *Az új szöveget – amely bizonyos mértékig különböző vélemények sűrítménye – úgy állították össze, hogy a program tükrözze a szocializmus építésében és a nemzetközi politikában szerzett legújabb tapasztalatokat, illetve azok elméleti általánosítását.* A program az ideológia és a valóság kapcsolatának erősítését szorgalmazza, s valósan szól a szovjet kommunisták országépítő feladatairól. A kongresszus fő jelszava – a társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsítása, modernizálása és átalakítása – szorosan kötődik a Szovjetunió jelenlegi helyzetéhez és lehetőségeihez. Ugyanez vonatkozik a nemzetközi élettel és a munkásmozgalommal kapcsolatos állásfoglalásokra is. Az új szövegezésű program kevésbé fordul kifelé, a világgal kapcsolatban csak annyi felelősséget vállal magára, amennyi a Szovjetunió belső feladatai-

nak ellátásához és az ország jelentőségéből adódó külső célok eléréséhez szükséges. Az új szöveget átható demokratikus gondolkodásmód a nemzetközi élet, a szocializmus s a kommunista mozgalom mai realitásainak felismerésén alapul.

Realista szemlélettel foglal állást az új szövegezésű program abban a kérdésben is, hogy hol tart most a Szovjetunió a szocializmus építésében. Elutasítja azt az 1961-ben kialakított álláspontot, hogy a kommunizmus általánosan kibontakozó építésével kapcsolatos feladatok a közvetlen gyakorlati cselekvés feladatai, s hogy a szocialista társadalom már megvalósult, ezért az országban valójában már a kommunizmus építése folyik. Az új szövegezésű pártprogram, miután megállapította, hogy a kapitalizmus utáni új társadalmi rendszer két szakasza, a szocializmus és a kommunizmus közé nem lehet éles határvonalat húzni, a szocializmus építését a kommunizmushoz való közeledésként fogja fel, miközben a kommunizmust hosszú idő alatt elérhető távlati célként határozza meg. Bár maga az új szövegezésű program a fejlett szocializmus problémakörét, annak tartalmát nem részletezi, azonban *az új szöveg s még inkább a XXVII. kongresszus teljes jegyzőkönyve azt érzékelteti, hogy a Szovjetunió jelenleg a fejlett szocializmus kezdeti szakaszánál tart; a fejlett szocialista társadalom kritériumai sokkal összetettebbek, bonyolultabbak annál, mint ahogy azokat korábban kifejtették; s a szocializmus teljes megvalósítása is elhúzódó, hosszan tartó történelmi folyamat.* Éppen ezért a jelenlegi szakaszban a szocialista társadalom tervszerű és sokoldalú fejlesztése, tartalékainak jobb kiaknázása, a szocializmus hajtóerőinek érvényesítése kerül a figyelem középpontjába, a fejlett szocializmus építésének fő feladataiként. Ilyen keretben tárgyalja a program a társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsításának és átalakításának a szükségességét, ezen belül a gazdasági stratégiát, s a politikai rendszer fejlesztésének kérdéseit stb. Azzal, hogy a fejlett szocializmus feladatainak a megoldására helyezi a hangsúlyt, arra orientálja a pártot, a politikai szervezetet és az egész társadalmat, hogy a mai konkrét valóságból adódó feladatok megoldásán munkálkodjék, s tevékenységét ne egy elképzelt valósághoz igazítsa.

Az új szövegezésű program reálisan szemléli korunk fő kérdéseit. A szocializmus jövőjéről a megoldásra váró sok probléma ellenére is optimistán nyilatkozik. A tőkés rendszerről – amelynek a kongresszus megállapításai szerint is vannak még tartalékai – kemény kritikát mond; ugyanakkor a két rendszer viszonyát reális történelmi összefüggésben vizsgálja, hangoztatja egymásra utaltságukat, s azt ítéli a legfontosabbnak, hogy az emberiség létkérdéseinek megoldásában együttműködjenek. Abból indul ki, hogy „a mai világ két ellentétes társadalmi rendre oszlik”, de a hangsúlyt arra helyezi, hogy a köztük levő történelmi vitát „békés úton lehet és kell megoldani”.¹³ *Ez azt jelenti, hogy az SZKP mostani békés egymás mellett élési koncepciója a rendszerek ellentéteinek és együttműködésének a dialektikáján alapul, de nem tartalmazza azt a kitétel, hogy a koegzisztencia az osztályharc sajátos formája, hanem arra orientál, hogy el kell kerülni az ideológiai ellentétek behatolását az államközi kapcsolatokba.* Az SZKP tehát figyelembe veszi a két társadalmi rendszer között meglévő objektív ellentéteket, antagonizmust, de a tőkés államokkal folytatott külpolitikájában az együttműködésre és a jószomszédságra való törekvés a domináns elem, tehát nem a küzdelem oldalát domborítja ki, hanem a konfrontációt a közös érdekű világproblémák megoldásának rendeli alá.

A program, mai világunk egyetemességéből és ellentmondásaiból kiindulva, az atomkor új követelményeinek megfelelően újította fel a biztonsági koncepciót is.

A korábbi egy-két évtized során a szovjet vezetés az erőegyensúlyt, kiváltképpen a katonai erőegyensúlyt tekintette a biztonság úgyszólván egyetlen fő feltételének. A biztonság anyagi alapja változatlanul a katonai erőegyensúly, azonban e tényező fontosságának a hangoztatása mellett az SZKP a biztonsági politikát szélesebb alapokra helyezi, sokrétűbben fogalmazza meg. A kongresszus olyan egyetemes biztonsági rendszer megteremtéséért szállt síkra, amely kiterjedt bázisra épülne, katonai, politikai, gazdasági, humanitárius stb. tényezőket foglalna magába, s amelyben a katonai erőegyensúly az ésszerűen elégséges biztonság szintjén alakulna. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a tudományos-műszaki forradalom mai szakaszán már nem csupán a termonukleáris háború, hanem a fegyverkezési verseny is megnyerhetetlen. Értelmetlen dolog tehát arra törekedni, hogy a katonai erőegyensúlyt egyre magasabb szinten próbálják megteremteni, hiszen a fegyverrendszerek egy bizonyos határon túl gyakorlatilag már nem jelentenek elrettentő, fékező tényezőt. Szovjet–amerikai viszonylatban a kongresszus a két világhatalom kölcsönös, egyenlő biztonságát javasolja, ami azt jelenti, hogy a Szovjetunió nem igényel magának nagyobb biztonságot, de kisebbet sem fogad el. A biztonsági politika összetettebb értelmezését az is mutatja, hogy az SZKP kongresszusán első ízben vettek részt hivatalos delegációkkal nyugati szocialista és szociáldemokrata munkáspártok. Ez azt a felismerést jelezte, hogy a békét csak a legszélesebb körű összefogással lehet biztosítani.

Az SZKP XXVII. kongresszusa és az itt elfogadott új szerkesztésű program ki-egyensúlyozottan, előremutatóan foglalkozott a kommunista mozgalom mai helyzetével. E téren is eredeti, újszerű, a kommunista mozgalom egységének erősítése irányába mutató megállapításokat fogalmazott meg. Kiemelte, hogy ebben a szférában az utóbbi időben sok új fejleménnyel és problémával lehet találkozni, hogy „a kommunista mozgalom minőségileg más fejlődési szakaszba érkezett”. Ezért arra van szükség, hogy „képesek legyünk sok mindent újragondolni, bátran alkotó szellemben vizsgálni meg az új realitásokat Marx, Engels, Lenin halhatatlan tanítása alapján”.¹⁴ Mindebből kiindulva a kongresszus fontosnak tartotta az internacionalista összefogást, a testvérpártokat összekötő elemek erősítését, ugyanakkor hangoztatta: a kommunisták minden országban önállóan elemzik, önállóan értékelik a helyzetet, egymástól függetlenül határozzák meg útjukat. Előtérbe állította a kommunista pártok függetlenségét, elítélte a nemzetközi mozgalmon belül bármiféle hierarchia felállítását, a belügyekbe való beavatkozást. A különbségekben nem a széthúzás forrását látta, hanem elismerte a forradalmi fejlődés sokrétűségét, változatosságát. Hangoztatta, hogy egyetlen pártnak sincs monopóliuma az igazságra, tehát a marxista–leninista elmélet fejlesztése is közös ügy. Az SZKP-nak a pártkapcsolatokra vonatkozó elemzéséből eltűnt a monolitikus egység igénye; a hangsúlyt a pártok közötti összetartásra, a demokrácia elvein alapuló összefogásra helyezték.

Tekintettel arra, hogy az SZKP nem mindegyik kommunista párttal működik együtt azonos szinten, a XXVII. kongresszus a pártkapcsolatokra vonatkozó különböző formulákat fogalmazott meg, amelyekre támaszkodva erősíteni lehet az együttműködést a többi forradalmi erővel, és rendezni lehet a kommunista mozgalomban meglévő problémákat. A kongresszus dokumentumaiban a „szocialista internacionalizmus”, a „proletár internacionalizmus” és az „internationalista szolidaritás” formulák váltakozva szerepelnek, bár tartalmukat nem részletezik. Az SZKP XXVII. kongresszusának a munkásmozgalomra vonatkozó megfogalmazásai hasonlóak az európai kommunista és munkáspártok 1976. évi berlini érte-

kezetén kialakított közös állásponthoz. Megfelelő ideológiai alapot s egyben lehetőséget biztosítanak a kommunista mozgalomban fennálló nehézségek és bizonyalmak rendezésére, olyan szintézis kialakítására, amelyre támaszkodva el lehet majd érni a magasabb szintű, rugalmas összefogást.

6. A KONGRESSZUS HATÁROZATAINAK VÉGREHAJTÁSA

Az SZKP vezetősége a kongresszus határozatainak végrehajtása érdekében sokrétű tevékenységbe kezdett. Szorgalmazta, hogy az *átalakulás az élet minden területén beinduljon, lendületet vegyen, hogy a társadalmi-gazdasági mozgás és a szellemi élet pezsgése állandóvá váljon, s olyan szintet érjen el, ami biztosítja a kívánt fejlődést.*

Gazdasági téren továbbra is napirenden maradt a könnyen mozgósítható tartalékok hasznosításának követelménye, a munkafegyelem, a szervezetség erősítése, az alkoholizmus elleni küzdelem, a pazarlás elleni harc stb. Érvényesíteni kezdték a tudományos-műszaki forradalom követelményeinek megfelelő struktúraátalakító politikát, s erősítették a rekonstrukciót, mindenekelőtt a perspektivikus ágazatokban. A gazdasági reform terén olyan, elsősorban előkészítő jellegű rendszabályokat vezettek és vezetnek be, amelyek lehetővé teszik a későbbi nagyobb léptékű reformintézkedéseket. Ezzel összefüggésben már a kongresszus idején bejelentettek bizonyos gyakorlati intézkedéseket a vállalatok mozgásterének bővítésére. A köztársaságok és a területek tervbizottságainak hatáskörébe utalták a helyi termelés tervcéljainak meghatározását, főként a közszükségleti cikkek termelésében. Abban is megállapodtak, hogy ezentúl a helyi hatóságok alapítják meg a kolhozok tervcéljait. A kongresszus után erőteljes ösztönzést léptettek életbe a mezőgazdaságban: a kolhozok megfelelő gabonatermés elérése esetén a fölöslegért nagy felárat kapnak. A mezőgazdaságban gyorsan terjednek a brigád-, illetve a családi vállalkozási formák. 1986 júliusában törvényt fogadtak el a tanácsok szerepének növelésére; ennek alapján erősen decentralizálják az élelmiszeripart, a fogyasztási cikkek gyártását, a kiskereskedelmet, a lakossági szolgáltatásokat stb. Az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1986 szeptemberében közzétett két határozata értelmében 1987. január 1-jétől több mint 20 minisztérium és hatóság, illetve 70 nagy egyesülés és vállalat széles körű külkereskedelmi önállóságot kapott. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1986. novemberi ülése törvényt fogadott el a magánmunka-tevékenységről. Szükségességét az indokolta, hogy a lakosság igényeit fogyasztási cikkekből és szolgáltatásokból jobban kell kielégíteni, s emellett lehetőségeket akartak nyújtani a társadalom azon tagjainak, akik az egyéni szféra kereteiben hajlandók intenzíven dolgozni. Munkájukat megfelelően ellenőrzik majd, mivel nem engedhetők meg, hogy e kategória bérmunkásokat alkalmazzon és kispolgári réteggé alakuljon. Fontos rendszabály az is, hogy 1987. január 1-jétől a vállalatok termékeinek átvételét a vállalatoktól független minőség-ellenőrző csoport végzi. Reform-előkészítő rendszabálynak számít a szocialista és a tőkés ország cégeivel létrehozandó közös vállalatokról szóló kormányrendelet is, amelyet 1987 januárjában tettek közzé. 1987 során további jelentős lépések várhatók a gazdasági reform előkészítésére. Ahogy azt Mihail Gorbacsov a KB-ban 1986 decemberében rendezett tanácskozáson mondta, 1987-ben „önfinanszírozásra és teljes önelszámolásra tér át több

ágazat. Az új munkamódszer szerint dolgozik majd az építőipar, a könnyűipar, az élelmiszer-gazdaság, a szolgáltatási szféra és a kereskedelem.”¹⁵

Az SZKP vezetősége a kongresszus határozatainak végrehajtására törekedve, nagy figyelmet szentel a felépítmény átalakításának, a tömegtájékoztatás, a kultúra, a társadalmi szervezetek, a külpolitika stb. területén az újító szellemű rendszabályok bevezetésének. A belpolitikában mindez elsősorban a nyíltság, a kritikai szellem, a törvényesség követelményének előtérbe állítását, a demokrácia fejlesztését jelenti. A sajtó, a hírközlő szervezet úgyszólván teljesen átalakult. Híven tükrözi a társadalmi-gazdasági életet, a problémákat. Nagy szerepet játszik abban, hogy a központ elgondolásai maradéktalanul eljussanak a lakosság minden rétegéhez, s ezáltal az átalakítási politika egyik legfontosabb eszövévé lesz. Erős pezsgés indult meg a kultúra területén, napirenden van a kulturális-művészeti élet megújítása, demokratizmusának fokozódása. Ennek figyelemreméltó jele az is, hogy a korábbi kultúrpolitika által mellőzött vagy elutasított kulturális értékek most eljuthatnak a közönséghez, az olvasókhoz. Rehabilitálják a szovjet kultúra olyan mellőzött nagy személyiségeit, mint Paszternák és Bulgakov. Felgyorsultak az események a társadalmi szervezetekben is. A nemrég lezajlott szakszervezeti kongresszuson és a Komszomol kongresszusán újragondolták a feladatokat, szükségeseknek ítélték a bürokratikus irányítási formák megszüntetését, a tagság, a kisebb kollektívák öntevékenységeinek fokozását. Jelentős lépések történnek a jogrend, a törvényesség erősítése érdekében is. Ebben a keretben új, korszerűbb büntető törvénykönyvet dolgoznak ki, amely megfelel a mai realitásoknak és a szocialista demokrácia követelményeinek, s pontosabban körülírja az emberi jogokat is. Ide tartozik az is, hogy nagyobb számban engedtek szabadon olyan elítélteket, akik korábban ellenséges propaganda folytatása miatt kaptak büntetést.

Változások figyelhetők meg a külpolitikai gyakorlatban is: e téren nagyfokú rugalmasság, kezdeményezőkézség, kompromisszumokra való hajlandóság, realitásérzék stb. figyelhető meg. A szovjet külpolitika központi motívuma a leszerelés elősegítése. E téren az előrehaladás nagy nehézségekbe ütközik. Pedig ha e téren sikerek születnek, az nem csupán nagyobb biztonságot teremt, hanem távlatilag anyagi eszközöket szabadít fel a gazdaság fejlesztésére és az életszínvonal emelésére is.

A XXVII. kongresszus óta eltelt idő fejleményei azt mutatják, hogy a szovjet társadalom minden területe – a politikai, a gazdasági, a szellemi szféra – egyaránt mozgásba lendült, bár az egyes területek között nagy eltérések mutatkoznak. A kongresszus eszméi beépülnek a társadalmi tudatba, s a további előrehaladáshoz mind a pártban, mind pedig a társadalomban megvan a szükséges támogatás. *Ámde, a fékező és ellenálló közeg is jelentős, s még növekedhet is. A társadalomban felgyülemlett problémák okai mélyebbek, mint korábban gondolták, s a megoldásra váró feladatok volumene is csak fokozatosan mutatkozik meg a maga teljes valóságában. Mindezekre az újabb, javarészt a XXVII. kongresszus után felbukkanó mozzanatokra az SZKP vezetősége azzal válaszol, hogy tovább konkretizálja a politikai orientációt, s lépéseket tesz az új politika társadalmi bázisának a szélesítésére.* Ezt mutatja az SZKP KB 1987. januári plenáris ülése¹⁶ is. A plénum kiemelkedő szerepet játszik a XXVII. kongresszus határozatainak érvényesítésében és továbbvitelében.

A plénumon az új politikai orientáció kialakulását megelőző évek fejleményei-

nek az eddigieknél is keményebb megítélése hangzott el, a kongresszus irányvonalának valóra váltásához újabb konkrét intézkedéseket vettek tervbe.

A XXVII. kongresszuson a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején érvényesülő szovjet politika negatívumainak kritikájaként a leginkább eltélt kifejezés a „pangás” volt. A KB 1987. januári ülésén az említett periódus elemzésekor már a „válságjelenségek növekedésének veszélyéről” szólt a beszámoló. Keményebb megítélést jeleztek a beszámolóban azok a megállapításai is, hogy ebben az időben „a szocializmussal kapcsolatos elméleti elképzelések sok tekintetben a harmincas évek szintjén maradtak . . .”, hogy „kialakult a szocialista termelési viszonyok megmerevedett képe”, s hogy létrejött „a társadalmi-gazdasági fejlődés fékezésének, . . . késleltetésének sajátos mechanizmusa”. Mindezzel párhuzamosan az 1982 után kialakult új politikai orientáció lényegi elemeinek megvilágítására a korábbinál markánsabb kifejezést kezdtek használni. A vezetőség kezdeményezései a kongresszus után felgyorsultak; az átalakítási törekvések egész lényegét, annak mindenre kiterjedő globális jellegét és mélységét, az új politikát, az átalakítási koncepcióba beépülő új elemeket jellemezve 1986 őszétől kezdődően a főtítkár a „forradalmi átalakulás” formulát kezdte használni beszédeiben. Mihail Gorbacsov a KB 1987. januári ülésén is úgy jellemezte az új orientációt, hogy „lényegében forradalmi jellegű fordulatról és intézkedésekről van szó”, s ezzel tovább gazdagította magának az átalakításnak a fogalmát.

Az a forradalmi jellegű változás, amelyet az átalakítás programja tartalmaz, csak az emberi tényező megfelelő mozgásba hozásával érhető el. Ennek elősegítésére az SZKP KB 1987. januári plénuma a szocialista demokrácia bővítését és az ország politikai rendszerének megreformálását tűzte ki célul. Arra ösztönözött, hogy a párt-, az állami szervek és a társadalmi szervezetek munkáját reális, demokratikus tartalommal töltsék meg. Annak érdekében, hogy a demokrácia a termelés szférájában is fejlődjön, a plénum azt javasolta, hogy vezessék be a vállalatok, a gyáregységek, a gyárrészlegek, az osztályok, építkezések és munkacsapatok vezetőinek választását, hogy szélesítsék a pályázati rendszer gyakorlatát a vezetők és a szakemberek kiválasztásában. A szovjet választási rendszer tökéletesítése érdekében szorgalmazta, adják meg a választóknak a lehetőséget arra, hogy több jelöltről mondhassanak véleményt, s hogy hathatósan részt vehessenek a választási folyamat minden szakaszában. A pártdemokrácia fejlesztése érdekében a plénum hangsúlyozta, hogy fokozottan kell ellenőrizni a kádereket „felülről” és különösen „alulról”; s hogy a szövetségi köztársaságokig bezárólag az illetékes pártbizottsági üléseken titkos szavazással válasszák meg a pártbizottságok titkárait. Mihail Gorbacsov a KB ülésén tartott előadói beszédében azt javasolta, hogy 1988-ban hívjanak össze országos pártkonferenciát, ami nyilvánvalóan az átalakítás további ideológiai, politikai, szervezeti és káderefeltételeinek a biztosítását célozza. A Központi Bizottság megadta a felhatalmazást a pártkonferencia előkészítésével összefüggő munkálatok elkezdésére.

Az SZKP vezetősége a párt XXVII. kongresszusán és a KB 1987. januári plénumán megfogalmazta az átalakítás elveit, kimunkálta az ezekre épülő fejlesztési programokat, s ha még nem is széles bázison, de elkezdte az átalakításra irányuló konkrét intézkedések bevezetését is. Olyan helyzet alakult ki az országban, hogy a hangsúly most már egyre inkább a gyakorlati megvalósítás síkjára tevődik át. Ma már az előrehaladás mindenekelőtt a tudományos-műszaki forradalom követelményeihez való gyakorlati alkalmazkodással, a radikális gazdasági reform fokozatos bevezetésével, a politikai struktúra megreformálásával, a társadalom tu-

dati állapotának átépítésével stb. lehetséges. A politikai-ideológiai keretek ehhez már adottak, világosak, s e keretek továbbfejlesztése is csak megfelelő értékű gyakorlati tapasztalatok alapján lehetséges. Jelentős lépések megtételét a gyakorlati élet szféráiban azonban nagymértékben gátolják azok a régebbi, de még ma is érvényes döntések, jogi normák, törvények, határozatok stb. is, amelyeket még a hetvenes években, a nyolcvanas évek elején hoztak, s amelyek a korábbi konzervatív politika érvényesülését szolgálták. Éppen ezért nagy szükség van arra, hogy a pártban, az állami szervekben, a tömegszervezetekben, a gazdaságban stb. a haladást gátló törvényeket, szabályokat stb. felülvizsgálják, újakkal helyettesítsék, s e téren is olyan rendezést hajtsanak végre, ami szabad teret ad az újító szellemű politika érvényesülésének, elősegíti, támogatja a pozitív társadalmi-gazdasági mozgásokat.



Az átalakulás folyamatát méltán kíséri megkülönböztett figyelem világszerte. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1986. március 18-i üléséről kiadott közlemény egyetértését fejezte ki a kongresszus fő következtetéseivel s megállapítja: „Pártunk üdvözlí a szovjet kommunisták elhatározását és törekvéseit. Egész népünk azt kívánja, hogy a Szovjetunió népei eredményesen oldják meg a XXVII. kongresszuson kitűzött nagyszabású feladatokat, érjenek el további nagy sikereket a fejlett szocialista társadalom építésében.”¹⁷

JEGYZETEK

¹ A Központi Bizottság politikai beszámolója a Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusán. Mihail Gorbacsov előadói beszéde. Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1986. 12. old.

² *Jurij Andropov*: A békéért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1983.

³ *Jurij Andropov*: Karl Marx tanítása és a szocialista építés néhány kérdése a Szovjetunióban. Ugyanott, 53–58. old.

⁴ A Központi Bizottság politikai beszámolója. Mihail Gorbacsov előadói beszéde. Az SZKP XXVII. kongresszusa. 27. old.

⁵ Pravda, 1986. február 27.

⁶ Pravda, 1986. február 28.

⁷ Az SZKP XXVII. kongresszusa. 434–518. old.

⁸ A „piac” kifejezést a kongresszuson egyedül *V. Muhrahovszkij*, az Állami Agráripárti Bizottság elnöke használta, aki felszólalásában így fogalmazott: „A szocialista piacnak fontos szerepet kell játszania a kínálat bővítésében és a termékek minőségének javításában. Nem félünk ettől. A piac határait az állam kulcsfontosságú termelési és ellátási szerepe szabja meg.” (Pravda, 1986. március 3.)

⁹ Az SZKP XXVII. kongresszusa. 74–75. old. Mihail Gorbacsov előadói beszéde.

¹⁰ Ugyanott, 108. old.

¹¹ *Borisz Jelcin* felszólalása. Az SZKP XXVII. kongresszusa. 144. old.

¹² Az SZKP XXVII. kongresszusa. 262–343. old.

¹³ Az SZKP XXVII. kongresszusa. 328. old.

¹⁴ Ugyanott, 98. old.

¹⁵ Pravda, 1986. december 26.

¹⁶ Az átalakításról és a párt káderpolitikájáról. Kossuth Könyvkiadó 1987. 1–144. old.

¹⁷ Népszabadság, 1986. március 20.

DÁNYI LÁSZLÓ

Megjegyzések az átmeneti időszak (államkapitalizmus) lenini elméletének kutatásához

„Helytelen az a nézet, amely szerint a marxizmus csak elmélet, a leninizmus pedig gyakorlat...”

„A NEP – államkapitalizmus a proletárállamban.”

(G. Zinovjev)¹

„... én egészen határozottan megmondtam, hogy *ortodoxián egyáltalán nem Marx egyszerű megmagyarázását értem.*”

(V. Lenin)²

Mint ismeretes, még nem rendelkezünk a szocialista termelési mód (a kommunizmus alsó fázisa) politikai és ideológiai viszonyainak, szférájának vagy a kapitalizmustól a szocializmushoz vezető átmeneti szakaszoknak a tulajdonképpeni elméletével³ (ahogy Szamuely László fogalmazott 1985-ben: „... a szocialista viszonyok között *hiányzik az elméleti bázis*”), ami annál is problematikusabb, mivel a szocialista-kommunista formációt tekinthetjük az egyetlen, tudományos premisszákkal rendelkező, ideokratikus társadalmi-gazdasági alakulatnak.

Kétségtelen tény, hogy Lenin – a baloldali ellenzék tagjaival szemben például – sohasem töreked(het)ett (Marxból és saját korábbi előfeltevéseiből⁴ kiindulva) szocializmusmodell alkotására vagy akár a (pre)kapitalizmustól a szocializmusba vezető átmeneti szakasz(ok) valamiféle *lezárt* elméleti rendszerének megfogalmazására, de igyekezett a kapitalizmus fejlődésének törvényszerűségeiből a fejlődés formájának vagy egymásutániségének sajátosságait Oroszországra vonatkozóan megmagyarázni és az orosz forradalom különösségeit meghatározni. Nála jelentkezett talán a legkivehetőbben az a felismerés, hogy választ kell adni az addigi orosz fejlődés és a bolsevik forradalom lényegileg „nem klasszikus” voltából eredő kérdésekre, még ha a forradalom első éveinek (1918–1921) kikényszerített menete az „általános törvényszerűségek” szintjére látszott is emelni – kvázi-marxi és más analógiák segítségével – a különös fejlődés velejáróit.⁶ Lenin látta az okok mibenlétét, tisztában volt azzal, hogy mi szülte a hadikommunizmust, és azzal is, hogy az nem a fejlődés normális szakasza; de megengedhetőnek tartott egy olyan gondolatot is, hogy a különös helyzet több is lehet, mint egy epizód.⁷ Úgy is fogalmazhatnánk: elméletében a hadikommunizmus – előzmények nélküli – át-

meneti, ideiglenes és taktikai rendszabályként, gazdálkodási formaként volt jelen, s az intervenció miatt szükségképpen bevezetett hadi- és kommunista gazdálkodás nála is segített fedezni az elmélet alapellentmondását. „Vajon volt-e egyáltalán valami is akkor Oroszországban, ami ne »kísérleti-minta« lett volna?” – jellemzi az időszakot Ehrenburg *A harácsolóban*.

Lenin a *politikai átmeneti korszak* fogalmának előtérbe állításával nem Marx szocializmuskoncepcióját adta fel, ellentétben azzal az 1920-as években uralkodó állásponttal, mely a hadikommunizmus után bevezetett új gazdasági politikát, az árutermelés visszaállítását a rövid távúnak vélt *átmeneti gazdaság* ügyének tekintette, s a szocializmus felépítésének és a kommunizmus megvalósításának az időszakát egy-két évtizedre becsülte. A bolsevik párt vezető rétegében már 1917 októbere előtt megfigyelhető a forradalom jövőjét illető stratégiai nézeteltérés.⁸ A jelenség oka nyilvánvalóan az imperializmus meghatározásának, értékelésének eltérő voltában keresendő. Lenin az imperializmus fogalmának mielőbbi tisztázását annyira fontosnak tartotta, hogy 1917 októberének elején *A pártprogram felülvizsgálásához* címmel – a „moszkvai elvtársak” (N. Buharin, V. Miljutyin, V. Szokolnyikov, A. Lomov és V. Szmirnov), a későbbi „baloldali kommunisták” elgondolásaival vitatkozva – külön brosrút szentelt a kérdésnek.

Az állam fennmaradását illetően – a gyakorlat függvényében – Lenin álláspontja elasztikus volt. Államelmélete – az átalakulást egyszerűnek és gyorsnak véve, a jelen és a jövő céljait összemossa – egyrészt fenntartotta az állam elhalásának tanát (*Állam és forradalom*, 1917 szeptember), másrészt tételezte az államnak mint szükségszerűen elkülönült hatalmi szervezetnek a fennmaradását egy hosszú történelmi korszakon keresztül. A proletárdiktatúrát nem egy történelmileg rövid átmeneti periódusnak (állapotnak) tekintette, hanem – az osztály uralkodhatik, de nem kormányozhat (Kautsky) elv alapján – kormányformaként ügyszólván a „proletár párt diktatúrájának”. A szocializmus „előfeltételeinek” megteremtése, az ország gazdasági felemelkedése érdekében szükségesnek tartotta a szovjet gazdaság tőkés típusú termelési és elosztási szervezeteinek a létrehozását akkor, amikor általában is aláértékelték a NEP elméleti jelentőségét (államkapitalizmus), az áru- és pénzviszonyok felhasználásának szükségességét az átmeneti időszakban, illetve „magát az árutermelést a szocialista szektoron *kívüli* gazdasági szférából”⁹ eredeztették. Természetesen hiba lenne azt állítani, hogy Lenin megalapozta az áru- és pénzviszonyok felhasználásának szükségességét és elveit az államkapitalizmus kérdéskörében mozogva a szocialista szakasz vonatkozásában is, másrészt – az átmenet folyamatjellegét tekintve – helytelen volna téziseit az átmeneti időszakra korlátozni.

„Az emberek, ha új jelenségekkel találkoznak, gyakran a régi szavakban keresnek menedéket. A szovjet rejtvényt megpróbálták az »államkapitalizmus« fogalmával leleplezni, amelynek az az előnye, hogy senki sem tudja, mi a pontos jelentése” (Trockij, 1936.)¹⁰ Szinte könyvtárnyi irodalma van az államkapitalizmusnak a Szovjetunió fejlődésében betöltött negatív szerepét taglaló megállapításoknak, s a Lenin államkapitalizmus-felfogását, illetve annak jelentőségét tagadó nézeteknek. A fenti, Trockijtól vett idézetből is kiderül mindenesetre az államkapitalizmushoz való viszonyulás kettős jellege: egyrészt a pejoratív szemlélet, másrészt a terminussal szembeni bizonytalanság, tanácstalanság. Kevés kérdés van, mely annyi vitát, félreértést, ellenállást váltott volna ki a bolsevik párton belül (és kívül), mint Lenin államkapitalizmus-elmélete;¹¹ talán a leginkább félreértelmezett, elhanyagolt része ez a politikai átmeneti időszakra vonatkozó nézeteivel szo-

ros összefüggésben levő ortodox marxista gazdaság- és forradalomelméletnek. Úgyhogy szükséges lenne egyfelől kizárólag konkrét anyagon vizsgálni¹² a lenini államkapitalizmus mint a bolsevizmus központi gazdasági-társadalmi-politikai szervezési koncepciója¹³ fejlődésmenetét, változásait; ezen változások okait kutatva kísérletet tenni annak bizonyítására, hogy a politikai átmeneti időszak, a proletárdiktatúra államkapitalizmusa Lenin alapvető jelentőségű elgondolása a szocialista építés kibontakoztatása céljából¹⁴; és a forradalmi gyakorlatra irányult gondolkodásának elemzése révén igazolni, hogy valójában Lenin volt a „legortodoxabb marxista”, s állt legtávolabb a doktrinárségtől. Míg Marx azokat a gazdasági feltételeket vizsgálta, melyek lehetővé teszik a kizsákmányolás nélküli társadalom kialakulását, s feltételezte az alapvető gazdasági fejlettségi szint szükségességét a politikai forradalmat megelőzően, Lenin egy konkrét helyzetet elemezve a sajátos orosz viszonyok között a „gazdasági forradalom” véghezvitelét a politikai hatalom megragadása után tartotta lehetségesnek.¹⁵ A nem klasszikus körülmények között győző szocialista forradalom nem klasszikus átmeneti időszakának feladata a forradalom klasszikus feltételeinek a megteremtése lett. Másfelől szükséges lenne feltárni: milyen okai lehettek annak, hogy Leninnek az átmeneti időszakra, az államkapitalizmusra vonatkozó megfogalmazásait alig két évvel halála után már sikerült „elfelejteni” az egykori harcostársaknak (akik olykor tudatosan, olykor a taktikai kényszer által vezetettve leninistáknak vallották magukat, csak sajátosan „fejlesztették tovább” a leninizmust¹⁶). Ezzel összefüggésben érdemes vizsgálni azt a nagy jelentőségű kérdést: vajon miért nem tudta – az egyébként más vitás kérdésekben jelentős sikereket elérő – Lenin elfogadtatni az átmeneti időszakra vonatkozó álláspontját a bolsevik párt vezető gárdájának és tagságának akár egy jelentősebb részével is, holott nyilván ez jelentette volna a forradalom marxista-leninista alapokon történő továbbfejlődésének – ha nem is mindent és azonnal eldöntő – lehetőségét?¹⁷

A marxista ideológiakutatás előtt álló feladat Lenin (és a bolsevizmus) átmenei időszak (államkapitalizmus)-elméletének rekonstruálása, ami azért is halaszthatatlannak tűnik, mert míg mi az orosz marxizmus kutatása területén nem tudunk jelentős kezdeményezéseket tenni, a polgári történetírás liberális szárnya (és a nyugati marxizmus egy része) konkrét történelmi elemzéseket nyújtva – a „kontinuitás-diszkontinuitás” probléma felvetése során – eljutott oda, hogy a sztálinizmust már nem közvetlenül a forradalmat megelőző fejlődés organikus folytatásaként konstataálja, nem az októberi forradalomból és a leninizmusból vezet le (még kevésbé Marxból, mint például Schapiro vagy Kolakowszki teszi¹⁸). A polgári munkák zöme ugyanakkor a Lenin halála utáni viták elméleti tartalmát – a gazdaságpolitikai kérdések, illetve az elméletek gazdaságpolitikai vonatkozásainak kivételével – azzal a szándékkal nyilvánítja semmisnek, hogy ezzel bizonyítsa a jelenlegi „totalitarianizmus” vagy „autoritárius centralista kollektivizmus” alapjainak megteremtésében Lenin „történelmi szerepét”, s ezzel a szocializmus elméleti és gyakorlati kivihetetlenségét állítsa.¹⁹ N. Harding szerint az érem másik oldala viszont az, hogy a szovjet Lenin-elemzések helytelenül értelmezik Leninnek Oroszországra vonatkozó szocializmus-elképzelését (és annak változásait); az egzakt rekonstruálás felszínre hozná a szovjet szocializmus dialektikus inverzitását Lenin törekvéseivel szemben.²⁰

Oroszország a 20. század elejére elért gyors fejlődése ellenére sem tudta lényegesen csökkenteni a fejlettebb országokhoz viszonyított elmaradottságát²¹, ráadásul fejlődése földrajzi és ipari szempontból egyaránt rendkívül egyenetlen volt. A polgári társadalom „amorfi” jellege következtében (és mellett) az állam mindehatóságának szerepe jellemezte a későn – elsősorban külföldi tőkével – megindult orosz kapitalista fejlődést.²² Az első világháború alatt ugyan meggyorsult az ipari termelés koncentrációja és a tőke monopolizálódása, a gazdasági és politikai elmaradottság miatt azonban az állammonopolista kapitalizmus (a háborús országok gazdasági gyakorlata) nem fejlődött olyan gyorsan, mint a nyugat-európai országokban, s csak az Ideiglenes Kormány megalakulása után erősödött meg. A koncentráció és a monopolizálódás, valamint az állam szabályozó tevékenysége a hadviselő országok közül – a világpiaci elszigeteltség, valamint a hadiszükségletek növekedése miatt – különösen Németországban volt jelentős. A német iparmágnások közül Walther Rathenau volt az, aki már a háború első időszakában felismerte: a német háborús erőfeszítések sikere mindenekelőtt a nyersanyagokkal való körülbírástól bánásmódtól és a nemzeti erőforrásoknak a kormány által történő felhasználásától és elosztásától függ. Lenin bizonyíthatóan nem olvasta Rathenau írásait (Von kommenden Dingen, 1917; Probleme der Friedenswirtschaft, 1917; Die neue Wirtschaft, 1918 stb.), de ismerte a német hadi állammonopolista kapitalizmus rendszerét, s így közvetve hatottak rá – a gazdasági nézeteit tekintve a demokratikus szocialistákhoz közel álló – Rathenau elközelítései.

Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka című 1916-ban írt művében felvázolt alternatívák – tovább kell-e menni (még jobban kiélezve és elmélyítve az imperializmus szülte ellentmondásokat) vagy visszafelé (tompítva azokat) – közül Lenin az 1917-es forradalmi évben egyértelműen az utóbbi szellemében cselekszik.²³ „És maga a háború, amely a népek erejének hallatlan megfeszítését idézte elő, elvezeti az emberiséget a zsákutcából ehhez az egyetlen megoldáshoz, rákényszerítve őt arra, hogy óriási lépéseket tegyen az államkapitalizmus útján, gyakorlatilag megmutatva, hogyan kell és hogyan lehet a forradalmi proletariátus vezetésével tervszerű gazdálkodást folytatni . . .”²⁴ – írta Lenin 1916 december végén – 1917 január elején. „A történelemnek éppen az a dialektikája, hogy a háború, amely rendkívül meggyorsította a monopolkapitalizmusnak [„a kapitalizmus legfelsőbb foká”-nak? – D. L.] állammonopolista kapitalizmussá való átalakulását, éppen *ezáltal* rendkívül közel juttatta az emberiséget a szocializmushoz.”²⁵ (1917 szeptember.) Értelmezése szerint az állammonopolista kapitalizmus²⁶, a hagyományos oroszországi államilag szervezett és inspirált kapitalizmus a tőkés rendszer átmeneti megszilárdításának és a proletariátus állam segítségével történő kizsákmányolásának fokozása mellett a szocializmus szervezeti-anyagi előkészítését jelenti. Ezen ellentmondást Lenin úgy próbálta feloldani, hogy a régi elnyomó államapparátus működését a dolgozó tömegek alulról jövő, demokratikus ellenőrzésével (forradalmi-demokratikus állam) szándékozta felváltani. Lehetőséget látott arra, hogy a forradalmi-demokratikus erők a proletariátus diktatúrája mint azonnali forma nélkül is hatásos állami ellenőrzést gyakoroljanak a gazdasági élet felett. Az üzemi bizottságok, a szovjetek, a szakszervezetek mellett valamennyi nagy demokratikus és szocialista pártot, valamint a mérnökök szovjetjeit is be akarta vonni az ellenőrzésbe, mert „a »proletariátus« nemhogy »teljes«, de még csak valamennyire is komoly ellenőrzést *sem* gyakorol a miniszterek fölött.”²⁷ Fejleszteni, erősíteni kívánta a gazdasági rendszabályozásra, a termelés

és az elosztás ellenőrzésére irányuló önhatalmú vidéki akciókat, hiszen a „parasz-
tok . . . jobban megértik a gazdasági viszonyokat és jobban értenek a társadalmi
ellenőrzéshez, mint a hivatalnokok, és százszor jobban alkalmazzák”.²⁸

Mint A. G. Meyer írja, megdöbbenően enyhe volt Lenin gazdasági reform-
programja. Nemcsak terrortól és erőszaktól mentesen kezdődött a lenini szocializ-
mus, de távol állt tőle az is, hogy valamiféle hatásos csapást mérjen a kapitaliz-
musra.²⁹ A forradalmi események hatására a bolsevik párt (1917 márciusában
23 600 tagja volt³⁰) szövetségeseket keresve nemcsak kifelé vált nyitottá, hanem –
mint azt Lenin is tökéletesen megértette – „debolsevizálódott”³¹ (gondoljunk csak
a mensevikék, például A. Kollontaj, G. Csicserin, vagy a Trockij vezette „kerület-
köziek”: A. Lunacsarszkij, M. Pokrovszkij, D. Rjazanov, A. Joffe stb. felvételére a
bolsevik pártba). Nem annyira a szociáldemokrata irányzatok részleges egyesülé-
séről, a „leninizmus fölényéről”³² lehetett itt szó, hanem arról, hogy a cárizmus
1917. februári bukásával kezdődő nagy forradalmi korszak alatt a bolsevik párt –
a forradalom előtti illegális szervezethez képest – valóban átalakuláson ment ke-
resztül. Ezzel párhuzamosan Lenin *Áprilisi Téziseit* kezdetben még a bolsevikok
sem támogatták, támadták a második (szocialista) forradalom, a hatalomért foly-
tatott harc elméletét is, de támadták Lenin mérsékelt gazdasági programját is.
„Vegyük a cukorszindikátust vagy az oroszországi államvasutakat, vagy az olaj-
királyokat stb. Mi ez, ha nem államkapitalizmus? Lehet-e olyasvalamit »átugra-
ni«, ami már létezik?”³³ érvelt Lenin azokkal szemben is, akik a szocializmust
ugrásként, az államkapitalizmus oroszországi alkalmazását utópiaként fogták fel.
Értelmezésében ekkor az államkapitalizmus a termelés és elosztás társadalmi
szabályozását, általános munkakötelezettséget, továbbá az olyan lépések megte-
telének szükségességét jelentette, amelyek az éhínség, a pusztulás megszünteté-
sét eredményeznék.

Az ország katasztrofálissá vált gazdasági helyzete aztán végképp meggyőzte
Lenint arról, hogy a munkásság és az egész dolgozó nép helyzetének megjavítá-
sára lehetetlen komoly intézkedéseket tenni anélkül, hogy ne nyúljanak forra-
dalmi módon a magántulajdonhoz: „. . . nem mi »sietünk«, a gazdasági bomlás
siet”³⁴ – írta, vádolva szabotázsaikért a gyárosokat, tehetetlenségükért a „kapita-
lista minisztereket”. De figyelmeztet: a proletariátus az elkobzással semmire sem
megy, mert abban nincs meg a szervezés, a helyes elosztás nyilvántartásának ele-
me. A nyilvántartás és ellenőrzés pedig a legfontosabb a kommunista társadalom
első fázisának elindításában. Írásai, beszédei tulajdonképpen propagandisztikus
jelentőségűek maradtak, mert az oroszországi polgári demokratikus és szocialista
forradalmak közötti rövid időszakra javasolt intézkedéseit az Ideiglenes Kormány
még forradalmi szituációban sem hajtotta végre. Ugyanakkor tény az is, hogy
például a munkásellenőrzés – növelve az amúgy is általános zúrzávat, s kiváltva
a tőkéseknek a termelés szabotálására irányuló akcióit – éppen mint a rombolás
eszköze tett nagy „szolgáltatokat” a forradalom ügyének, s így Lenin – szándéka
ellenére – a termelés „dezorganizálódását” segítette elő.

Lenin már 1918-as munkáiban felismerte: mekkora jelentősége volt az állam-
monopolista kapitalizmus általa elvégzett korábbi elemzésének, különösen an-
nak, hogy jellegét átmeneti kapitalizmusként határozta meg. Az elsősorban né-
met mintájú, vagyis a modern nyugati hadi államkapitalizmus jegyei nyomon
követhetőek (azok szélsőséges megvalósításában) a hadikommunizmus idején is,
annak ellenére, hogy a piaci viszonyok lényegi fennmaradása mellett, a kisáruter-
melő paraszti gazdálkodás (több mint 20 millió parasztgazdaság) termékeinek el-

osztása területén hihetetlenül gyengén funkcionált.³⁶ A hadikommunizmus idején az árutermelés „elfojtása”, visszaszorítása, erőszakos korlátozása ment végbe, ugyanakkor a magán-árutermelés gyökerei még fennmaradtak a gazdaságban. Ezek a gyökerek azért maradtak fenn, mert Oroszország mezőgazdaságában a forradalom előtt is parasztgazdaságok léteztek, másrészt a proletárforradalom szétrombolt egy sor monopolista kapcsolatot, amelyek mögött megmutatkoztak a régi kapitalizmus elemei.³⁶

A proletárdiktatúra kivívása után számos olyan intézkedést, amelyek a háborús éhínség és a gazdasági ziláltság szüleményei voltak (a jegyrendszer bevezetése, az ingyenes élelmiszer- és egyéb juttatások stb.), illetve a – proletárforradalom általános céljain túl – a konkrét háborús körülményekből is következtek (az általános munkakötelezettség, a gabonamonoplium stb.) a „baloldali kommunisták” (N. I. Buharin, J. A. Preobrazsenszkij, V. M. Szmirnov, G. L. Pjatakov, L. N. Kricman, V. P. Miljutyin, N. Oszinszkij, J. Larin, Kun Béla³⁷ stb.) a megvalósuló szocializmus első alkotásaiként értelmezték. A hadikommunizmust nem tekintették ideiglenesnek, fennállását a szocializmus teljes felépítéséig szükségesnek vélték. Lenin tisztában volt azzal, hogy a hadikommunista rendszer olyan alappillérei, mint a gabonamonoplium, a jegyrendszer, az általános munkakötelezettség a hadi állammonopolista kapitalizmus szüleményei, s ezért nem kísérte meg őket eredendően szocialista vagy kommunista módszereknek feltüntetni. Másrészt, mivel ő is csak az állammonopolista szabályozás hadigazdálkodási modelljét ismerhette (hiszen másféle állammonopolista kapitalizmus akkor még nem létezett), a szocialista gazdálkodás módszereire vonatkozó elképzelések kialakulását nála is nagyon erősen befolyásolták az abban szerzett tapasztalatok. 1918-ban sem tartotta lehetségesnek az árutermelés egyszerű eltörlését, de akkor fel sem merült az a kérdés, hogy a piac valamely sajátos formája összeférhet a szocialista szektor termelési viszonyaival. Buharinnal, a „baloldali kommunisták” vezető alakjával folytatott vitájában a hadikommunizmus idején egyre jobban hangsúlyozta az árutermelés jelentőségét Szovjet-Oroszországban, ahol a föld már szocialista tulajdonban van, de még egyben a magángazdálkodás objektuma is: „Mi jól tudjuk, hogy mi a batyuzó . . . Hiszen ezt a kategóriát semmiféle proletárdiktatúrába se lehet beilleszteni, hanem vissza kell érte nyúlni a tőkés társadalom és az árutermelés legalacsonyabb szintjére” . . . „Tiszta imperializmus a kapitalizmus talapzata nélkül nem volt soha, sehol sincs és nem is lesz soha. Hamis általánosítása ez mindannak, amit a szindikátusokról, kartellekről, trösztökről, finánc-kapitalizmusról mondtak, amikor a finánc-kapitalizmust úgy tüntették fel, mint ha egyáltalán nem volnának alatta a régi kapitalizmus alapjai.”³⁸ Az árutermelésről folytatott elméleti vitáknak elsőrendű fontosságú politikai vonatkozása a középparasztsághoz való viszony kérdése: „A középparaszt kisárutermelő. Ez a kapitalizmusnak az az ábécéje, amelyről beszélnünk kell, mert ebből az ábécéből még mindig nem másztunk ki. Ezt egy kézlegyintéssel elintézni és azt mondani: »Miért forgassuk az ábécét, amikor mi már a finánc-kapitalizmust tanulmányoztuk!« – fölöttebb komolytalan dolog. Ugyanezt kell mondanom a *nemzeti kérdésről*. Buharin elvtárs itt is valóságnak veszi azt, amit kívánatosnak tart.”³⁹ A középparaszttal való tartós szövetség kialakításában az OK(b)P VIII. kongresszusa azonnal javulást eredményezett. A szegényparaszt-biztonságokat felosztatták, s a középparasztság képviselőinek bevonásával vidéken is egységes szovjethálózatot hoztak létre. A szovjetgazdaságok nagy részét Ukrajnában tényleges felosztás céljából át kell adni a parasztoknak – mondta Lenin 1919 decemberében az

OK(b) P VIII. összehozott konferenciáján, mivel a szovhozok és kolhozok *államszocialista* nyilvántartó és ellenőrző munkáját a parasztgazdaságok felett – gyengeségük miatt – kivihetetlennek tartotta (Lenin 1917 októbere után egyébként írásaiban, beszédeiben – tudomásunk szerint – mindössze két alkalommal említi meg az államszocializmust, mint nyilvántartó és ellenőrző tevékenységet). „Nem az a fontos tehát, hogy milyen mértékben szocialista jellegűek a gazdasági élet külső formái, hanem kizárólag az, hogy milyen mértékben sikerül a proletariátusnak *valóban uralma* alá vetnie a gazdasági apparátust . . .” – állapította meg Lukács György.⁴⁰

A hadikommunizmus és az állammonopolista hadigazdálkodás közötti elméleti párhuzam megvonását nem Lenin végezte el, de úgy tűnik: a hatása alól ő sem tudta magát kivonni, különösen a „proletár-naturális-anarchikus gazdaság” körülményei között nem. (Buharinak *Az átmeneti időszak gazdasága* című 1920-ban megjelent könyvéhez írott széljegyzeteiben Lenin lényegében egyetértett az átmeneti időszak kategóriáinak és gyakorlati problémáinak a szerző által történt felvetésével, értelmezésével; igaz, hogy Buharinnal szemben továbbra is hangsúlyozta a proletárdiktatúra alatti államkapitalista forma [a tőkés gazdaságirányítási apparátus „átvétele”, a polgári szakemberek felhasználása, a tőkések alkalmazása, Taylor-rendszer, koncessziók] megvalósításának lehetőségét: „Lehetséges, például 2–3 kisebb államban, ha *előbb* a 4–5 legnagyobb és leghaladóbb országban teljes mértékben győznek a munkások.”⁴¹) Paradoxnak tűnhet, de ezt a feladatot éppen a „baloldali kommunisták” egy része „vállalta magára”.⁴² Szmirnov hasonlata szerint „*az államkapitalizmus nem volt egyéb, mint a háborús idők kapitalizmusa, a mi hadikommunista időszakunkhoz hasonló valami* . . . Ha pedig ez igaz, akkor teljességgel helytelen arról beszélni, hogy a hadikommunizmus korszaka után a hadikapitalizmus korszakának kell következnie.”⁴³ Kricman pedig a világháború alatt létrejött oroszországi államkapitalista szabályozás központosított gazdasági szerveit, az állami (minisztériumok) és monopolista-tőkés (szindikátusok) szervezeteit tekintette a proletár gazdasági építés fő irányításá (népbiztosok, illetve „glavkik”) alapköveinek.⁴⁴ Buharin, Preobrazszenskij, Szmirnov stb. számára az államkapitalizmus alkalmazása a proletárdiktatúra békés időszaka alatt (1921 után) – azonkívül, hogy annak létjogosultságát csak háborús körülmények között ismerték el – azért tűnt kivihetetlennek⁴⁵ („Mert hiszen ugyebár a kettő között [a porosz rendszerű államkapitalizmus és a gazdálkodás szocialista szervezete – D. L.] az egész különbség az, hogy az egyikben a gazdálkodást a *burzsoá* állam szervezi, a másikban pedig a *proletariátus* állama.”⁴⁶), mert náluk a hadi állammonopolista kapitalizmus már a kapitalizmus részvények, trösztök és monopóliumok nélküli, specifikus, tisztán történelmi kategóriájaként jelent meg,⁴⁷ s ennyiben determinálta a szocialista gazdálkodás megteremtendő modelljét, amelyhez képest minden más visszalépést jelentett volna. Az árutermelés és a piaci gazdálkodás összeegyeztethetlensége az állami szektorral náluk – a dogmatikus beidegződéseken túl – azzal is magyarázható, hogy akkoriban az államkapitalista szektor létezése még nem vált el a tulajdonképpeni, kényszernaturalizálódó hadigazdálkodástól.⁴⁸ Kricman hangsúlyozta a kapitalista gazdaságnál szerinte magasabb rendű „naturál-kapitalista” gazdálkodási mód elosztási tevékenysége mellett a termelési és újratermelési szervezet további létezését is, de felfogásában attól – a fokozatos naturalizálás útján – csak „előre” lehet lépni.⁴⁹ Szamuely Lászlóval folytatott polémiájában Balogh István felveti: mivel a hadikommunizmus idején a gazdasági tevékenység középpontjá-

ban nem a termelés, hanem az elosztás állott, – az első szocialista gazdasági mechanizmus az 1917–1918-as periódusban alakult ki.⁵⁰ Mármost ha a hadikommunizmus döntően elosztási rendszer volt, nem kellene-e inkább egy túlhajtott, roszszul működő hadi államkapitalizmus funkcionálásáról beszélnünk? A – mezőgazdasági termelésszerkezet kivételével – katonai-bürokratikus alapokon ultracentralizált gazdasági-társadalmi-politikai struktúra kialakítása, az áru- és pénzviszonyok „megideologizált” visszaszorulása, illetve visszaszorítása, valamint a politikai demokrácia akkor szükségszerű felszámolása mindenesetre annyira erős alapköveket jelentenek a gyakorlat és az ideológia számára, hogy – párosulva a nemzeti autarkiaira való kényszerhagyatkozás (gazdasági blokád) sikerével – később mindig érvet jelentenek az éppen a hadikommunizmus elemeinek további létezése miatt funkciózavarral küszködő államkapitalizmussal szemben, valamint a Lenin által felvetett „szocializmus egy országban”-koncepció sztálini „továbbfejlesztése” mellett.

Buharin 1920-ban megismételte a „tisztá imperializmus”-ra és a „szervezett kapitalizmus”-ra vonatkozó korábbi (K. Kautsky és R. Hilferding hatása alatt született⁵¹) nézeteit, amelyeket a bolsevik párt programjáról 1917–1919-ben folyó vitában – mint fentebb is jeleztük – Leninnel szemben kifejtett, s amelyeket, Lenin igazát elismerve 1930-ban visszavont, a forradalom degenerálódásának okát az államkapitalizmusban való kulminálódásban jelölve meg!⁵² Az államkapitalizmus rendszerleíró fogalomként 1917 óta (1917-ben: „Erősödik az államkapitalizmus – a fináncoligarchiák csoportjának uralma – a kapitalizmus utolsó elképzelhető formája. Másfelől a társadalmi ellentétek hallatlan mérvű kiéleződését figyelhetjük meg.”⁵³) először jelenik meg Buharinnál⁵⁴ Sztálin „thermidori fordulatának”, „bonapartizmusának”: az állam elbürokratizálódásának, elfajulásának és az általa való kizsákmányolás megjelenésének, az áru- és pénzviszonyok (korainak tartott) megszüntetésének, a külső (háborús veszély) és a belső osztályharc (eltúlzott megjelenítésű) fokozódásának, a „szocializmusba való ugrás” (hibás) tézisének bírálatának és jellemzéseként. Az 1920-as évek közepén Buharin még az alapvetően leninistának tartható *A szocializmushoz vezető út és a munkás-pártok szövetsége* című jelentős munkájában (Moszkva–Leningrád 1925) sem használta a lenini államkapitalizmust az átmeneti időszak jellemzésére.⁵⁵ Egyetértünk abban Sidney Heitmannal, hogy „a Lenin halála és a Sztálin felemelkedése közötti időszak (1924–1928) ideológiai szakadékat Buharin töltötte be”⁵⁶ (Lenin: „Buharin . . . a párt legértékesebb és legnagyobb teoretikusa”⁵⁷), de – Heitman minden igyekezete ellenére – nem a leninizmusért harcba induló politikus és ideológus személyében (Lenin: „Buharin . . . elméleti nézetei nagyon is kétségesen sorolhatók a teljes marxista nézetek közé, mert van benne valami skolasztikus [sohasem tanulta és, azt hiszem, sohasem értette egészen a dialektikát].”⁵⁸). Buharin 1921-es megközelítése még közel van Lenin államkapitalizmus-felfogásához (legalábbis annak szűkebb értelmében), a koncessziók és bérletek jelentőségének elismerésével,⁵⁹ de 1925-ben, az SZK/b/P XIV. kongresszusán elhangzott beszédében⁶⁰ már a sztálini értelmezést (lásd lejjebb) követi (vagy Sztálin az övét). Paradoxnak tűnhet: míg Buharin Leninnel szemben (aki nyíltan védelmébe vette a koncessziós politikát) nem fordított figyelmet a tőke importjára, a külkereskedelem kérdésében „liberális” álláspontot foglalt el.⁶¹ Érdekes módon a polgári és a marxista irodalom a Buharin–Sztálin duumvirátus és a trockista, a zinovjevista, illetve a trockista–zinovjevista (egyesült) ellenzék között lezajlott ideológiai vitát a „szocializmus egy országban” koncepció Prokrusztész-ágyába tusz-

kolja bele, holott egyik irányzat sem tagadta a szocializmus egy országban való *építésének* lehetőségét (a megvalósítás módszerében és ütemében voltak nézetkülönbségek), másrészt Lenint sem a szocializmus egy országban, kapitalista környezetben történő *felépítésének* kérdései foglalkoztatták.⁶² A bolsevik párton belüli ideológiai oppozíciók lényege a világforradalmi folyamat lelassulásából következően egész történelmi korszakot igénybe vevő átmeneti időszak jellegének, s ebből következően, időtartamának eltérő megítélésében, a proletárdiktatúra mint politikai forma és az árutermelés lenini összekapcsolásának,⁶³ az újfajta, békés időszak alatti államkapitalizmusnak az elméleti visszavételében rejlett.

Lenin kezdetben még a NEP-et is piac- és pénzviszonyok nélküli államkapitalizmusként értelmezte: „1921 tavaszán a politikai helyzet megmutatta, hogy számos gazdasági kérdésben elkerülhetetlenül vissza kell vonulnunk az államkapitalizmus állásaiba, hogy »rohamról« át kell térnünk az »ostromra« . . .” „Meg kell vallanunk, hogy a visszavonulás elégtelennek bizonyult, hogy még jobban vissza kell vonulnunk, hogy még hátrább kell mennünk, amikor az államkapitalizmusról áttérünk az adásvétel és a pénzforgalom állami szabályozásának bevezetésére. Az árucseréből nem lett semmi, a magánpiac erősebbnek bizonyult nálunk, és árucseré helyett közönséges adásvétel, kereskedés lett a dologból.”⁶⁴ Az államkapitalizmus első változatát, a szövetkezetek segítségével teljes mértékben szabályozni kívánt árucserét néhány hónap múlva felváltotta a részben szabályozott piac intézménye.⁶⁵ Sem elméleti, sem gyakorlati előzménye nem volt egy ilyen irányú kísérletnek (másrészt Leninre is nem kevés hatást gyakorolt a három éven át tartó hadikommunizmus, amellet, hogy az átmenet fokozatosságát is fontosnak tartotta), de – mint fentebb láttuk – a pártprogram vitájában a NEP politikájának elméleti előfeltételei már a hadikommunizmus időszakában kialakultak. Ezeknek az elemeknek és az 1917–1918-as elképzeléseknek a sajátos kombinációját jelentette a NEP, miközben a válságtünetek megszüntetésével kapcsolatos időleges kényszerintézkedések, illetve az átmenet egész korszakára érvényes gazdaságpolitikai elvek, s azok ideológiai áttételeződései kezdetben még nem határolódtak el világosan egymástól.

Lenin a forradalom menete során újra és újra hangsúlyozta államkapitalizmus-elméletének általános elvi jelentőségét: „Hogy az olvasó meggyőződjék arról, miszerint az államkapitalizmust korántsem csak most becsülöm ilyen »nagyra«, hanem így tettem már akkor is, amikor a bolsevikok még nem vették kezükbe a hatalmat, bátorodom idézni a következő részt »A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene« című broszúrámból, amelyet 1917 szeptemberében írtam: . . . »Mert a szocializmus nem egyéb, mint az államkapitalista monopólium után következő lépés . . . Az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb *anyagi* előkészítése, a szocializmus *előcsarnoka*, az a történelmi lépcsőfok, amelyet a szocializmusnak nevezett foktól *semmilyen* közbülső lépcsőfokok *nem választanak el.*”⁶⁶ (Lenin, 1918 május). „A vita kissé kapkodó jellegű . . . Annál hasznosabb lesz, ha megkíséréljük, hogy e kérdést ne »aktuális jelentősége« szempontjából, hanem általános elvi oldaláról vizsgáljuk . . . Engedjék meg, hogy e kísérlet céljából egy hosszú részt idézzek »Napjaink fő feladata – A 'baloldali' gyerekeségről és a kispolgáriasságról« című broszúrámból . . . Most polémiára nincs szükségünk, azt el is hagyom. Csupán azt hagyom meg, ami az »államkapitalizmusra« és jelenlegi gazdaságunknak – a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságának – alapelemeire vonatkozik. Akkor a következőket írtam: » . . . Az államkapitalizmus lépés lenne előre a szovjetköztársaságunkban

most fennálló helyzethez képest.«⁶⁷ (és még tíz oldalon keresztül idéz Lenin 1921 májusában). „A NEP államkapitalista elméletének főbb motívumai tehát már 1918-ban – a *hadikommunizmus előtt* – kialakultak Lenin agyában;”⁶⁸ – veszi észre Tolnai György. Tegyük hozzá: Lenin ezzel kapcsolatos elméleti jellegű elgondolásai egészen a politikai hatalom megragadása előtti időszakra nyúlnak vissza.

A proletárdiktatúra megvédését követően nyílt lehetőség a békés időszak alatti („a szokatlan, sőt rendkívüli, a szokásostól eltérő”) államkapitalizmus proletárdiktatúrabeli kibontakoztatására. Szovjet-Oroszországban és a Szovjetunióban az államkapitalizmusnak a vegyes gazdaság legfejlettebb, legszervezettebb termelési formájának kellett volna lennie, amely a termelés többi három preszocialista szervezeti típusát (patriarchális parasztgazdaság, kisárutermelés, magánkapitalizmus) meghatározza, függőségüket eredményezi, és ezenkívül ezeket a szocialista termelés formáiba is átvezeti. Az államkapitalizmus égisze alatt a tervezés így válhatott volna a kapitalizmustól a szocializmushoz vezető átmenet döntő színterévé.⁶⁹ A bolsevik forradalom kettős (szocialista és polgári) jellege⁷⁰ következtében a kapitalizmus fejlődésének államkapitalista formába való kormányzásának sikerétől függött az, hogy a proletár állam meg tudja-e szerezni a gazdasági élet feletti uralmat, ahogy a neonarodnyik (!) A. Csajanov írta: „... a mi államkapitalizmusunk alapvető és komplex problémája, hogy milyen módszerekkel tudjuk ezeket a parasztgazdaságokat az államkapitalizmus rendszerébe bekapcsolni, alárendelve a központi állami szervek ellenőrző (irányító) befolyásának, és bevezetni az állami tervgazdaság általános rendszerébe. Kidolgozva ezeket a módszereket, figyelembe kell vennünk az államkapitalizmus alapelvét, nevezetesen azt, hogy ez egy átmeneti formáció a gazdaság végső szocialista rendszerében.”⁷¹ Mindenesetre tény, hogy Lenin életében még nem sikerült, hogy a gazdasági élet „parancsnoki magaslatait” a fentiek szerint elhódítsa a proletár állam,⁷² amiben kétségkívül szerepet játszott az is, hogy az államkapitalizmus tisztázására nem került sor.⁷³

A hibás értelmezések legfőbb kiváltója az volt, hogy Lenin az államkapitalizmust (miként a kulturális forradalom fogalmát is⁷⁴) sok írásában, beszédében – olykor egyidejűleg is – szűkebb és tágabb értelemben használta.⁷⁵ Szűkebb értelemben az átmeneti gazdaság egyik szektoraként jelölte meg, részletesen jellemezve különböző megjelenési formáit.⁷⁶ Az államkapitalista szektor egyik formájának, a koncesszióknak a jelentőségét – számarányától függetlenül – Lenin még a hadikommunista korszakban (amelyben a kényszer szülte nagyarányú államosítások, „a katonai improvizálás aktusa”⁷⁷ révén megalapozták a proletár állam monopolhelyzetét az iparban és a külkereskedelemben) sem győzte elégszer hangsúlyozni.⁷⁸ Másrészt az e szektorban – és általában a háború utáni államkapitalizmusban – alkalmazott gazdaság szervezési és irányítási módszerek (adó- és hitelpolitika, árszabályozás az ellátás eszközével közvetett úton stb.) kiterjesztésével olyan szintre kívánta emelni a szovjet párt- és államapparátus munkáját a – mindenféle tervezéssel szemben álló – primitív paraszti mezőgazdaság nyilvántartása és ellenőrzése terén, mely révén a proletár hatalomnak lehetősége nyílna, ha nem is egy csapásra, a tervezés megvalósítására. Lenin nem tekintette azonban a preszocialista formák mindenfajta ellenőrzését és szabályozását államkapitalizmusnak: csak abban az esetben tereli ugyanis azokat a proletár állam az államkapitalizmus vágányára, ha 1. közvetlenül is alá tudja rendelni a szocialista építés feladatainak, megteremtve működésük ellenőrzésének és tervezésének di-

rekt módszereit, 2. a központi gazdaságirányító szervezeteknek ezt a munkáját kiegészíti a dolgozó tömegek alulról jövő ellenőrzése (lásd Munkás-Paraszt Felügyelet). Tágabb értelemben tehát a lenini államkapitalizmus egyrészt a proletárdiktatúra ellenőrzését jelenti a tőkés szektor fölött, a kapitalizmus szabályozását és felhasználását a termelőerők fejlesztése érdekében, az ipari (!) nagyüzemi termelés kibontakoztatásában (az 1917 októbertől előtti államkapitalizmus-koncepció lényegi összetevője ez⁷⁹), másrészt a mezőgazdaság és a kereskedelem terén gazdaságpolitikai feladatok, rendszabályok, módszerek összességét egy túlnyomórészt paraszti jellegű, technikailag elmaradott országban a kisárutermelés tengerének állami nyilvántartása, ellenőrzése, szabályozása érdekében. A marxista szakirodalom hangsúlyozza az államkapitalizmus lenini koncepciójának e két fontos összetevőjét, a kettő közti tartalmi különbséget, de kevéssé tárja fel a közöttük meglevő szoros kapcsolatot, és nem vizsgálja a *bolsevizmus eszmei áramlata*ként tekintve történetiségében, fejlődésmenetében a kérdést, s leszűkítetten értelmezi azt: tisztán a szektoriális rész jelentéktelen voltára, visszafejlődésére, illetve a történelmi körülményekre, a külpolitikai helyzetre vezeti vissza az államkapitalizmus megghiúsulását a Szovjetunióban,⁸⁰ megismételve J. V. Sztálin Lenin államkapitalizmus-elméletének értelmezése terén cezúrát jelentő azon beszédének alap gondolatát, amelyet 1925. december 23-án az SZK/b/P XIV. kongresszusán mondott el: „1921-ben, amikor még alig volt saját iparunk, amikor nyersanyaghiánnyal küzdöttünk, amikor a közlekedés le volt romolva, Lenin az államkapitalizmust mint olyan eszközt javasolta, amelynek segítségével össze akarta kapcsolni a parasztgazdaságot az iparral. És ez helyes is volt. De azt jelenti-e ez, hogy Lenin *minden* körülmények között kívánatosnak tartotta ezt az utat? Persze, hogy nem ezt jelenti. Lenin azért próbálta az összefogást az államkapitalizmus útján megteremteni, mert nem volt fejlett szocialista iparunk. No, és most? Mondhatjuk-e, hogy ma nincs fejlett iparunk? Ezt persze, nem mondhatjuk. A fejlődés más mederbe terelődött, a koncessziók nemigen honosodtak meg, az állami ipar kifejlődött, kifejlődött az állami kereskedelem, kifejlődött a szövetkezeti rendszer, a város és a falu összefogása a szocialista ipar útján kezdett létrejönni. Jobb helyzetbe kerültünk, mint remélni mertük. Hogyan lehet ezek után azt mondani, hogy az államkapitalizmus gazdálkodásunk legfőbb formája? Az ellenzéknek az a baja, hogy nem akarja megérteni ezeket az egyszerű dolgokat.”⁸¹

Míg a prominens bolsevik teoretikusok között elsősorban a korabeli gazdasági és politikai válsághelyzetekre adott politikai és ideológiai eredetű válaszokban voltak különbségek,⁸² a Leninnel szembeni, gazdaságpolitikai törekvésekben fellelhető véleményeltérések elsősorban a politikai átmeneti korszak más megítélésében rejlettek és gazdaságelméleti síkon jelentkeztek. Lenin már azt a kapitalizmust sem tekintette par excellence kapitalizmusnak, amely a hadigazdálkodásra áttért tőkés társadalom gazdasági intézményeit jellemezte. Még kevésbé tekintette annak a proletárállam államkapitalizmusát, amelyet rendkívüli, „váratlan” államkapitalizmusnak nevezett. Leninnél a lassítás, az átmenet fokozatossága nem a körülmények kikényszerítette taktikai engedmény, az „elkerülhetetlen politikai meghátrálás” (Buharin, Preobrazsenszkij), hanem a szocialista építés stratégiai követelménye. Amikor 1917–1918 után, 1921 és 1923 között újra a középpontba állította az államkapitalizmust, nem egyszerűen a modern kapitalizmus jelenségeként vagy az oroszországi gazdasági rend egyik elemeként, hanem a szocializmushoz vezető átmeneti korszak elméletileg-módszertanilag teljesen új fogalmaként⁸³ tekintette. Leszögezve, hogy a szocializmust mint gazdasági rendszert a

történelem még nem tűzte napirendre, a *NEP-et az államkapitalizmushoz való felemelkedés irányába tett lépésnek nevezte*,⁸⁴ a gazdasági lehetőségeken túl („Úgy kell megszerveznünk a dolgot, hogy a tőkés gazdálkodás és a tőkés forgalom normális menete lehetséges legyen, . . .⁸⁵) különös figyelmet fordított az átmeneti időszakban megnyilvánuló szocialista tendenciákra: a szövetkezetekre, a kulturális munkára, az apparátusok reformjára, a munkásdemokrácia lehetőségeire, a kommunista szombatokra stb. Többet jelentett tehát az államkapitalizmus (s a NEP is) Lenin 1923-as elgondolásában a békés építőmunka gazdasági programjánál, vagy a szűken értelmezett kulturális forradalom meghirdetésénél. A gazdasági módszereknek a társadalomszerkezet egészére gyakorolt hatása (és fordítva), a termelés és a fogyasztás közötti piaci közvetítések szükségessége általában is felvetették az állam és a társadalom közötti közvetítések szükségességét.⁸⁶ Mint E. Ambarcumov megjegyzi, Lenin az államkapitalizmust nemcsak az országban létező egyik (legtisztább formájában koncessziós) termelési eljárás-ként értelmezte, hanem tágabb jelentésében a proletár államnak és a magánszektornak – a termelési eszközök állami tulajdonán alapuló – szövetkezeteként is.⁸⁷

Megjegyzéseinket összegezve megállapíthatjuk: Lenin felfogásában az államkapitalizmus az októberi forradalom után mint a szocializmus felé haladás, a politikai átmeneti időszak önálló preszocialista szakasza jelent meg, igaz, ezzel együtt fenntartotta reményét, hogy a kapitalizmus és a szocializmus-kommunizmus közötti átmenet formációelméletileg nem válik külön.⁸⁸ Az államkapitalizmus kettős tendenciáját (a kapitalizmus részleges tagadása, illetve a szocializmushoz vezető átmenet⁸⁹) akkoriban igen kevesen értették meg. Az eredetileg marxi permanens forradalom-gondolat hangsúlyozottan jelenik meg Leninnél is, de nem a parasztság munkásosztállyal való elkerülhetetlen szembefordulásaként és a közeli világforradalomhoz való ragaszkodásként (Trocki), hanem a marxi nézetek és a valószínű események ellentmondásaként felfogott helyzetre való reflektálásként: a „szocializmus egy országban” koncepció felvetéseként. Az államkapitalizmust nem a gazdaság „nacionalizálásának”, a sajátos nemzeti viszonyokhoz való alkalmazkodásnak (Buharin) tekintette, hanem forradalmi stratégiának. Ha az iparosítást a modernizálás egy olyan meghatározott stádiumaként fogjuk fel, amelyben az üzemek és a tömegtermelési eljárások lépnek a kустáripár és a parasztagadáságok helyére, megállapíthatjuk: nem igaz az, hogy eleve kevés alap volt és van annak feltételezésére, hogy a marxizmus-leninizmus hatékony eszközként szolgálhatna a modernizáláshoz. A forradalmi hullám nem terjedt ki az iparosított Nyugatra, de Lenin elméleti hagyatékában nem kevés olyan elemet fedezhetünk fel, ami a bolsevikokat erre az új és előre nem látott követelményre előkészítette volna.

A nemzetileg izolált szocializmus építése során Lenin igyekezett számot vetni azzal a helyzettel, hogy a világforradalom nélkül indult meg a szocialista célkitűzésű fejlődés Oroszországban, s már a hadikommunizmus idején megfogalmazta azt – a bolsevik mozgalomban meglehetősen ritkán fellelhető – nézetet, hogy az ország a nemzetközi piacoknak alá van rendelve, és attól nem szakadhat el.⁹⁰ Az alapvető kérdés az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom alkalmazkodni – az adott külső feltételek között – a Lenin által koncepcionálisan beindított államkapitalista gyakorlat követelményeihez és következményeihez vagy sem, a szocializmus felé haladás során meg tudja-e teremteni és őrizni – a materiális racionalitás kiterjesztésével egy időben – a tőkés rend formálracionális gazdálkodását. Post factum egyértelműen megállapítható, hogy ez nem sikerült. Az államkapita-

lizmus Leninnél a kapitalizmusból a szocializmusba aló átmenet gyakorlati elméletévé vált, de a NEP Lenin gondolatrendszerével ellentétes változást hozott⁹¹ – a kérdés az: mik lehettek a sikertelenség okai. Lenin átmeneti időszak (államkapitalizmus)-elméletének kutatásához fűzött megjegyzéseink mindenesetre némi közéletét engednek G. Zinovjev azon megfogalmazása felé, miszerint: „... mennyire igaztalanok voltak azok az ellenvetések, amelyekkel a leninizmust illeték az- azal kapcsolatban, hogy milyen nézeteket alakított ki az államkapitalizmusnak a szovjet rendszer viszonyai között lehetséges jelentőségéről...”⁹², s annak bizonyítására, hogy „... az 1917-ben írt cikk (*A katasztrófavesztély*) és az 1923-ban írt cikk (*A kooperációról*) között vörös fonalként húzódik végig az államkapitalizmus lenini tétele”.⁹³

Keresve sem találhatnánk a „leninizmus” és Lenin elméleti hagyatéka közti alapvető eltérés megfogalmazására jobb példát, mint Ch. Bettelheim következtetését: „Az a tény, hogy Lenin gondolatrendszerének ez az átalakulása (az 1918-as és az 1922–1923-as államkapitalizmus-felfogásról van szó – D. L.) nem fejeződött be, s ennek következtében néhány megfogalmazásában ellentmondások találhatók, lehetővé tette később, hogy írásait egyoldalúan és gondolati fejlődését semmibe véve interpretálják, az államkapitalizmust alaptalanul azonosítsák a szocializmussal, és mindezt a »leninizmus« nevében, mely pontosan azt hagyja el, ami új Leninben.”⁹⁴ Úgy tűnik, az államkapitalizmus nem volt a legszerencsésebb kifejezés arra a jelenségre, amelyet jellemezni kívánt, mert ezt a fogalmat korábban más jelenségre alkalmazták. Talán ezért is, több figyelmet kellene fordítani a szocialista gazdaság és elmélet – mély gazdasági és társadalmi válság hatására elfogadott – eddigi legnagyobb reformjának⁹⁵ kutatására, arra, hogy milyen ellentmondások adódtak és adódnak a marxi forradalomelmélet és a lenini forradalmi gyakorlat és *gyakorlati elmélet* össze nem illő voltából. Más szavakkal: „... egy életképes posztstálinista marxizmusnak vissza kell tudni nyúlni az életképes presztálinista marxista hagyatékhoz.”⁹⁶

JEGYZETEK

¹ G. Zinovjev: Leninyizm. Vvegyenije v izucsenyije leninyizma. Gosz. Izd., Leningrád 1925. 6., 234. old.

² V. I. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Összes Művei (a továbbiakban: LÖM) Kossuth Könyvkiadó 1981. 3. köt. 590. old.

³ Vö. L. Althusser: Marx – az elmélet forradalma. Kossuth Könyvkiadó 1968. 296. old.

⁴ Szamuely László: A szocialista eszmék hozzájárulása a globális problémák megoldásához. Világosság, 1985. 10. sz. 603. old.

⁵ Lásd V. I. Lenin: Állam és forradalom. LÖM 33. köt. 1–110. old.

⁶ Balogh István: „A szocializmus fejlődési tendenciái” csoport 1985–1990-es munkatervének koncepciójához (Vázlat). MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985. (Kézirat) 5. old.

⁷ W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 33. old.

⁸ Lásd Barla-Szabó Ödön: A gazdaság, politika és erkölcs viszonyára vonatkozó lenini felfogás néhány időszerű aspektusa (Vázlat). Egyetemi Szemle, 1983. 3. sz. 13. old.

⁹ Balogh István: Történelemfilozófia és történeti szemlélet (A szocialista áruterelésről). Társadalmi Szemle, 1983. 1. sz. 61. old.; lásd erről részletesebben például: J. Preobrazszenszkij: A szovjet gazdaság elméleti tanulmányozásának előnyéről (1926). In: E. A. Preobrazszenszkij: The Crisis of Soviet Industrialization. Selected Essays (ed. by Donald A. Filtzer). The Macmillan Press Ltd. New York 1980. 66–67. old., J. Preobrazszenszkij: No-

vaja ekonomika. 2-oje izd. Moskva 1926. 299–300. old., *L. Kricman*: Tovar i produkt. Pod znamenem marksizma, 1922. 3. sz. 102. old.

¹⁰ *Léon Trotsky*: La Révolution Trahie. Editions de Minuit. Paris 1963. 246. old.

¹¹ *Vö. Barla-Szabó Ödön*: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó 1971. 28–31. old.; *Krausz Tamás-Mesterházi Miklós*: Mű és történelem. Víták Lukács György műveiről a húszas években. Gondolat Könyvkiadó 1985. 29–31. old.

¹² Voproszi Isztorii KPSZSZ 1966 októbere és 1968 decembere között, a NEP-ről szervezett vitájában a szerzők többsége érintette az államkapitalizmus problematikáját, de az eszmecserét nem az újabb források feltárása jellemezte; a meglevő elméleti-ideológiai nézetkülönbségek akadályozták a végbement folyamatok történeti analizisét.

¹³ Lásd erről részletesebben *G. Zinovjev*: Leninyinizm. Vvegyenyije v izucsenyije leninyizma. XI. fejezet (A leninizmus és a NEP. A NEP és az államkapitalizmus) 221–258. old.; *G. Zinovjev*: Korreferátum a Központi Bizottság politikai beszámolójához. In: Die Linke Opposition in der Sowjetunion 1923–1928. Edition Prinkipo. Westberlin 1976. Band III. Der XIV. Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion (18–31. 12. 1925). 300–335. old. *G. J. Zinovjev* Lenin államkapitalizmus-elméletének legautentikusabb tolmácsolója volt az 1920-as években (lásd *E. H. Carr*: Socialism in One Country, 1924–1926. Vol. 2. London 1959. 70–75. old.; *Ch. Bettelheim*: Class struggles in the USSR. Second period: 1923–1930. Monthly Review Press, New York and London 1978. 369–372. old. stb.), már Lenin életében is (lásd Dvenadcatij szjezd Rosszizskoj Kommunyisztizcseszkaj Partyii [bolsevikov]. Sztyenograficeszkij otcso. Moskva 1923. 23–24. old.) Lenin legközelebbi munkatársa volt az emigrációban, az általa vezetett 1925-ös „új ellenzék”-ben pedig ott volt *N. K. Krupszkaja*, Lenin özvegye is. A Lenin örökségéért vívott harcban 1926-ban *L. D. Trockij* fogott össze *J. V. Sztálin* ellen, de ezzel a Sztálinnal szövetséges *N. I. Buharin* kezébe félelmetes fegyvert adott: „Mi azonban balga lelkek úgy véljük, hogy egy olyan ember, aki ma kirívóan szembeszáll pártunk egy áramlatával [az 1923-as trockista ellenzékéről van szó – *D. L.*], holnap azonban hagyja magát vinni ezzel az áramlattal, aki ma a frakciók kérdését úgy ítéli meg, mint pártunk számára egy halálos veszedelmet, holnap azonban mint létkérdést, hamis útlevelemmel utazgat csak a »valódi« leninizmusban.” (*N. Buharin*: A párt és az ellenzéki blokk. In: Die Linke Opposition in der Sowjetunion 1923–1928. Band IV. 175. old.) *V. E. Motiljev*, aki a korszak vezető közgazdászai közül talán leginkább állt Lenin államkapitalizmus-elméletének talaján az átmeneti időszak jellege megítélésében, viszont *J. Preobrazsenszkij* folytatott vitájában a – Sztálin által legkövetkezetesebben védett – pártegységért, pontosabban az SZK/b/P XIV. kongresszusa (1925) által hozott, a zinovjevista és a trockista ellenzék programját egyaránt elítélő („jobbira, illetve balra csapó”), határozatok betar(ta)tásáért adja fel korábbi állásfoglalását. (*Vö. Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. Politikai gazdaságtan* füzetek 25. Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya, Budapest 1979. 143. old.) Az érvelések egyébként annyira ellentmondásosak, „hitvita” jellegűek, és tartalmuk a szociáldemokrácián belüli, illetve kívüli ideológiai áramlatok helyzetétől sokszor annyira „független”, s a frakcióharcok logikájaként ritkán vezethető le azokból, hogy – párosulva a politikai hatalmi harc folyamán adott megfogalmazások szövevényes jellegével, személyes attitűdjével, érzelmi túlfűtöttségével – olyan mérvű fogalmi káosz meglétével kell számolnunk, amely önmagában is mutatja a kérdés problematikuságát.

¹⁴ A szovjet szakirodalomban még ritkán fellelhető megközelítéssel találkozhatunk egy 1983-as Lenin-gyűjtemény előszavában (szerzői megjelölés nélkül): „Lenin számára az államkapitalizmus nem pusztán a szocializmushoz vezető átmeneti időszak struktúráját jelentette, hanem egy gazdasági elgondolást a kapitalizmus – proletár állam ellenőrzése melletti – felhasználására a szocializmus további építéséhez.” (Lenin On State Capitalism During the Transition to Socialism. Progress Publishers, Moscow 1983. 14. old.)

¹⁵ *A. G. Meyer*: Leninism. Harvard Univ. Press. Cambridge, Mass. 1957. 208–209. old.

¹⁶ A „leninizmus”-t nem tekinthetjük azonosnak Lenin elméleti hagyatékával. Alapját ugyan Lenin munkássága képezi, de tulajdonképpen a halálát követő időszakban alakult ki, elsősorban Sztálin rendszerezése és magyarázatai nyomán. Igaza van Lukács György-

nek abban, hogy Sztálin győzelmét objektíve az könnyítette meg, hogy „... ellenfeleinek taktikája éppoly kevésbé támaszkodott a marxi-lenini elméleti alapokra, mint az övé. Csupán az volt a különbség, hogy ő nemcsak a hatalmi apparátus szervezőjeként, hanem taktikusként is különböznek bizonyult náluk.” (*Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. Világosság, 1984. 4. sz. 264. old.*).

¹⁷ Nyilván az is nehezíthette akkoriban az „átmeneti időszak” jellegének megértését, hogy nem látták meg a NEP elméleti feltételezhettségét Lenin korábbi írásaiban, illetve magát a folyamatot összekeverték annak végeredményével (lásd például: A szovjet gazdaság elmélete. Politikai gazdaságtan füzetek 30. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest 1980. 43., 88., 133. old.; L. Gatovszkij, M. Ragolszkij értelmezése; A. Ajhenvald: Tyeorija nyedooocenki szerednyaka. Goszkapitalizm i kooperacija. Bolsevik, 1925. 23–24. 31–32. old.). A szovjet gazdaság államkapitalizmusként való értékelése aposztáziaként hatott, pedig 1921–1923-ban Lenin a még lényegében kapitalista (beszerzési, értékesítési, fogyasztási stb.) szövetkezeteket tekintette az államkapitalizmus egyik formájának.

¹⁸ L. Schapiro: The Origin of the Communist Autocracy. London and Cambridge, Mass. 1966.; L. Kolakowszki: Main Currents of Marxism, its Origin, Growth and Dissolution. Oxford 1978.

¹⁹ Lásd például: Stalinism. Essays in Historical Interpretation (ed. by Robert C. Tucker). Princeton Univ., New York 1977.

²⁰ N. Harding: Lenin's Political Thought. Vol. 2.: Theory and Practice in the Socialist Revolution. The Macmillan Press Ltd. London and Basingstoke 1981. 169–170. old.

²¹ Vö. P. V. Volobuev: Ekonomiceszkaja polityika Vremennovo pravityelsztva. Izd. Akad. Nauk SZSZSZR, Moszkva 1962. 23–54. old.

²² Jóllehet Lenin Plehanovval és Maszlovval folytatott vitája során eltúlozta az orosz mezőgazdaság kapitalizálódásának szintjét, de ez a túlzás egy valóságosan végbemenő folyamat tendenciájával esett egybe. (Vö. Krausz Tamás: A szovjet-orosz történelmi-politikai gondolkodás a húszas években (Viták az „orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, 1981. 27–28. old.)

²³ Lásd erről Dányi László: Lenin az államkapitalizmusról. (1917 márc.–1919). Acta Iuvenum, Sectio Historica, Tomus III., Szeged 1982. 94–102. old.

²⁴ V. I. Lenin: A munkásokhoz, akik támogatják a harcot a háború ellen és a saját kormányuk oldalára állt szocialisták ellen. LÖM 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 287. old.

²⁵ V. I. Lenin: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. LÖM 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 194. old. Meg kellene itt vizsgálni azt a kérdést is, hogy helyes-e a Lenin által 1916-ban használt „vüzsaja sztagyija” kifejezést még mindig kizárólagosan „legfelsőbb fok”-ként fordítani és értelmezni? A „vüzsij” melléknév egyéb jelentései: 1. magasabb, magasabb rendű; 2. felsőbb; 3. felső(fokú), fő. (Lásd Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár. I. Akadémiai Kiadó 1977. 256. old.) A korszak könyvkiadásában egyébként is hol a »vüzsaja sztagyija«, hol a »novejsij etap« (legújabb szakasz) szerepel Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című művének újabb kiadásában, 1917 közepén az első kiadás is *Az imperializmus mint a kapitalizmus legújabb szakasza* címmel jelent meg. S vajon nem Lenin írta – az imperializmust átmeneti, halódó kapitalizmusként jellemezve –, hogy „... hiba volna azt gondolni, hogy ez a rothadási tendencia (tudniillik a »szelvényvágásból« élés – D. L.) kizárja a kapitalizmus gyors növekedését; ...” (V. I. Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. LÖM 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 399. old.)

²⁶ Magát az államkapitalizmus-terminust Buharin használta először a világháború alatt (lásd Stephen F. Cohen: Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography 1888–1938. Oxford Univ. Press. Oxford–New York 1980. 28–29. old.; M. Haynes: Nikolai Bukharin and the transition from capitalism to socialism. London–Sydney 1985. 12. old. stb.), míg Lenin – tudomásunk szerint – 1917 első napjaitól kezdve alkalmazta (V. I. Lenin: A nemzetközi Szocialista Bizottsághoz és a világ valamennyi szocialista pártjához intézett felhívás téziseinek fogalmazványa. LÖM. 30. köt. 271. old).

- ²⁷ V. I. Lenin: A gyalázat mentegetése. LÖM 32. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 247. old.
- ²⁸ V. I. Lenin: Előadói beszéd az agrárkérdésről, április 28 (május 11). Az OSZD/b/MP VII. (áprilisi) összoroszországi konferenciája. LÖM 31. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 419. old.
- ²⁹ A. G. Meyer: Leninism. 192. old.
- ³⁰ Isztorija Kommunistyicseszkoy Partyii Szovjetszkovo Szozjuza. Tom tretyij, knyiga per-
vaja (mart 1917–mart 1918 g.). Izd. Pol. Lit., Moszkva 1967. 20. old.
- ³¹ Vö. M. Liebman: Leninism under Lenin. Jonathan Cape, London 1975. 160–161. old.
- ³² Lásd *Dolmányos István*: A Szovjetunió története. Kossuth Könyvkiadó 1971. 136. old.
- ³³ V. I. Lenin: A gazdasági bomlás és hogyan harcoljunk ellene proletár módon. LÖM. 32. köt. 292. old.
- ³⁴ V. I. Lenin: Közeledik a válság, fokozódik a gazdasági bomlás. LÖM 32. köt. 395. old.
- ³⁵ L. Kricman: Geroicseszkij period Velikoj russzkoy revoljucii (Opüt analiza t. n. „voenno-vo kommunizma”). Izd. 2-oje, Gosz. Izd., Moszkva–Leningrád 1926. 135–139. old. Kricman a hadikommunista korszakban két gazdaságot: a legálist (proletár-naturális) és az illegálist (áru- és árukapitalista) különböztet meg.
- ³⁶ Vö. *Földes Károly*: A szocialista tulajdon és az árutermelés. Kossuth Könyvkiadó 1968. 142–144. old.
- ³⁷ M. Dobb: Soviet Economic Development since 1917. London 1949. 93. old. Jegyzet.
- ³⁸ V. I. Lenin: Előadói beszéd a pártprogramról az OK/b/P VIII. kongresszusán. LÖM 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 148., 146–147. old.
- ³⁹ Ugyanott, 151. old. Mint I. Susiluoto megjegyzi, az egyensúly és a dialektika elméletének konfrontációjáról volt itt szó. Buharin egy olyan rendszert tanulmányozott, amely vagy egyensúlyi állapotban van, vagy nem, azonkívül nála nem létezett közbeeső szakasz. Lenin az összes jelenséget azok belső ellentmondásában vizsgálta. (I. Susiluoto: The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union. Helsinki 1982. 126–127. old.).
- ⁴⁰ Lukács György: Lenin. Magvető Könyvkiadó 1970. 98. old. Lásd még például Lenin tudományos vezetéséről (Taylor-rendszer) vallott felfogásának megváltozását a szocialista forradalom győzelme után (*Makó Csaba*: A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig. Akadémiai Kiadó 1985. 52–66. old.).
- ⁴¹ V. I. Lenin: Zamecsanyija na knyigu N. I. Buharin, „Ekonomika perehodno periodo”. Maj 1920. In: Lenyinszkij szbornyik XI. Moszkva–Leningrád 1931. 377. old.
- ⁴² Kun Béla 1922-re változtat korábbi antidialektikus felfogásán: „A munkásosztálynak és vezető pártjának fel kell építenie az árutermelésen alapuló államkapitalizmusnak egy sajátos formáját, hogy teljesítthesse történelmi küldetését: az árutermelésen alapuló kapitalizmust szocialista termeléssé és elosztássá alakíthassa át. Ez a legérdekesebb és legbonyolultabb ellentét, amelyet a NEP formájában végbemenő társadalmi fejlődés váltott ki . . . a történelem forradalmi időszaka most arra készíteti a proletariátust, hogy hozza létre az államkapitalizmus különös formáját, amely aztán lehetővé teszi számára feladatának: a sírásó feladatának teljesítését.” (Kun Béla: A párt az új gazdasági politikában – az új gazdasági politikában – az új gazdasági politika a pártban [Néhány eredmény és szempont]. Uralszkij Kommunizist, 1922. 1. sz. In: Mozgó Világ, 1986. 2. sz. 23. old.) Lukács György is az átmeneti periódus gazdasági rendjének tartotta akkoriban az államkapitalizmust (Lukács György: Lenin (Tanulmány gondolatainak összefüggéséről). In: Lukács György: Lenin. 95–97. old.)
- ⁴³ V. Szmirnov: Nasa ekonomicseszkaja polityika. Krasznaja nov, 1922. 1. (5.) 203. old. idézi Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 170. old.
- ⁴⁴ L. Kricman: Geroicseszkij period Velikoj russzkoy revoljucii. 101. old. Mi sem jellemzőbb az államkapitalizmus fogalmának jelenlegi tisztázatlanságára, hogy az „ideologikus”, egyébként Lenin iránti szimpátiával is aligha vádolható Schapiro az, aki (nyilván Kricman hatása alatt, hiszen könyvének következő oldalán sokat használ fel a „Geroicseszkij period . . . -ból) nem kevés célzatossággal eszmei rokonságot tételez fel az anarchikus ha-

dikommunizmus és a „Lenin felfogása szerint megszilárdult és újra meg újra hangsúlyozott” államkapitalizmus között. (Lásd: *L. Schapiro: The Communist Party of the Soviet Union*. Fakenham, Norfolk 1970. 192. old.)

⁴⁵ 1921 után az államkapitalizmust a legszélsőségesebb ideologikus megfontolásból J. Larin utasította el, aki cikkeiben, beszédeiben reprezentálta a hadikommunista ideológia továbbélését (lásd erről részletesebben *Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. 156–165. old.). A hadikommunista ideológia továbbélését jelzik azok az 1920-as évek közepétől megélénkülő kísérletek is, amelyek a tervszerűség erősödését, a szocialista viszonyok térhódítását a természetes termékcseré bevezetésével, a pénz nélküli elszámolások kiterjesztésével vélték elérni. Annak ellenére, hogy a húszas évek végéig a tervezési gyakorlatban és a tervezéssel kapcsolatos gazdaságirányításban összességében a genetikuss és a teleologikus tervezési módszer közötti egyensúlyi helyzetről beszélhetünk, az utóbbi térnyerését tapasztalhatjuk. Az állandó újjászervezések eredményeképpen egyre növekvő létszámú államapparátus döntő többségében orosz nyelvű alkalmazottakból állt, ami kiindulópontjává vált az újra és újra felerősödő centralizációs törekvéseknek (lásd erről részletesebben *Balogh István: Szovjet viták a nemzetiségi kérdésről* [A húszas évek új problémái a Szovjetunióban], Világosság, 1983. 8–9. sz. 528–536. old.). A lenin utáni gyakorlatban a kapitalizmusból éppen hogy kinövő illetve a kapitalizmusba éppen hogy belenövő, az átmenetiség vonásait hordozó „szocializmus” és a jövő utópisztikus kommunizmusának időskijai az ideológiában és a propagandában egyre jobban egymásba csúsztak, a későbbiekben pedig a szocialista gazdaság egy antcipált, más alapokat feltételező jövőképeknek a jelen időre történő leképezéséből jött létre.

⁴⁶ *N. Bucharin és J. Preobrazszkij: A kommunizmus ábécéje*. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt programjának népszerű magyarázata. Moszkva 1920. 115. old.

⁴⁷ Lásd Lenin megjegyzését: *V. I. Lenin: Zamecsanyija na knygu N. I. Buharina: „Ekonomika perehodnovo perioda”*. In: Lenyinszkij szbornyik XI. 376. old.

⁴⁸ Vö. *Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. 170. old. 1925-ben, az SZK/b/P XIV. kongresszusán Buharin és Sztálin „megvédte” az állami tulajdonú vállalatok szocialista (értsd: áru- és pénzviszonyoktól mentes) jellegét a zinovjevista ellenzék (G. Zinovjev, L. Kamenyev, N. Krupszkaja, G. Szokolnyikov stb.) „államkapitalizmusával” (*Lenin: „... az állami vállalatokat jelentős mértékben kereskedelmi, kapitalista alapokra állítjuk át”*. – *V. I. Lenin: A szakszervezetek szerepe és feladatai az új gazdasági politika viszonyai között*. A tézisek tervezete. LÖM 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 333. old.) szemben. Trockij elismerte – az állami vállalatok szocialista jellegének hangsúlyozásával egy időben – az áru- és pénzviszonyok jelenlétét a szocialista szektorban, mivel abból indult ki, hogy a piac (pénz) és a terv (állam) kategóriák kölcsönösen feltételezik egymást, igaz, a kisvállalkozásnak és magánkezdeményezéseknek, általában a magántulajdonnak nem szánt szerepet az átmeneti időszakban (vö. *Krausz Tamás: A Jelen és a Jövő képe*. Egy elemzés tapasztalatai [Megjegyzések a Trockij-jelenséghez]. Kézirat)

⁴⁹ *L. Kricman: Geroicseszkiy period Velikoj russzkoj revoljucii*. Id. mű, 72. old.

⁵⁰ *Balogh István: A szocialista árutertermelés elméletétörténetéhez*. In: *Balogh István: Árutertermelés, szocializmus, történetiség*. Magvető Könyvkiadó 1987. 26–27. old.; *E. Ambarcumov államkapitalizmusnak nevezi ezt az időszakot*. (*Y. Ambarsumov: How Socialism Began. Russia under Lenin's Leadership 1917–1923*. Progress Publishers, Moscow 1977. 96. old.)

⁵¹ Karl Kautsky és Rudolf Hilferding felismerései (amelyek elméleti síkon már korábban felvetődtek J. G. Fichte és F. List közgazdasági munkáiban) egyszerre váltak a század forradalmi marxizmusának és a revizionizmusnak elméleti kiindulásává, ilyen vagy olyan formában hatással voltak a kor valamennyi marxista gondolkodójára, így Leninre is, de Leninnél a szocialista forradalom előkészítésének, majd a szocializmusba való átmenetnek építőköveivé alakultak át (lásd erről *Berend T. Iván: Válságos évtizedek*. Gondolat Könyvkiadó 1982. 109–113., 170–174. old.). Buharin sem értett egyet a tőkés gazdaságon belüli szabályozás, a kapitalizmus megreformált átalakításának elméletével, Leninnel együtt a legtovább tette az orosz marxizmus radikalizálásáért a világháború előtt és alatt, de ő az államkapitalizmus (egyáltalán minden állam és minden kapitalizmus) szocialista forradalom utáni azonnali lerombolását tűzte ki célul. Sokkal gyászosabb következtése-

ket vont le az imperializmus elemzéséből, mint Lenin vagy Hilferding. Nála az államkapitalizmus a gazdaság militarizálódásaként, az imperialista hatalmak közötti háborúk – mint egyetlen lehetőség – sorozataként jelent meg (lásd *I. Susiluo*: *The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union*. 71. old. Jegyzet).

⁵² *M. Haynes*: Nikolai Bukharin and the transition from capitalism to socialism. 120–122. old. A NEP (vagy az államkapitalizmus) létezését a bolsevizmuson kívüli orosz ideológiai áramlatok (a mensevizmus, a polgári „szmenovehizmus” stb.) az 1920-as években végig elismerték, de míg a mensevikek és az anarchisták a forradalom elfajulását látták benne (tehát – sok bolsevikhoz hasonlóan – „balról” támadták Lenint!), a „szmenovehisták” a kapitalizmus restaurációjának lehetőségeként értelmezték (lásd például erről: *The Mensheviks. From the Revolution of 1917 to the Second World War* [ed. by Leopold H. Haimson], Chicago and London 1974. 243–249. old.; *The Anarchists in the Russian Revolution* [ed. by Paul Avrich], Thames and Hudson Ltd. London 1973. 117–125. old.; illetve *J. Trifonov*: Likvidacija ekszpluatatorszkij klasszov v SZSZSZR. Moszkva 1975. 181–182. old.). Kautsky a következőket írta a proletárdiktatúra békés időszaka alatti államkapitalizmusról: „Az állami rabszolgaság (a hadikommunizmus – *D. L.*) – ez volt a csúcspontja – a bolsevik kommunizmusnak. Miután a kísérlet nem sikerült, nem maradt egyéb hátra, mint visszafordulás az államkapitalizmushoz, amely Oroszországban nem új, mert a kapitalizmus Oroszországban mindenkor az állam kegyelméből létezett . . .” „Azt persze nem tudta Troczkij előre látni . . ., hogy egy év múltán Lenin maga is azon emberek közé megy, akik hozzáfognak a kapitalista rendszer visszaállításához.” (*K. Kautsky*: A demokráciától az állami rabszolgaságig. Vita Troczkijjal. Népszava, Budapest 1922. 110., 113. old.) Vádjaik és reményeik kifejtésének hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni (ezt Lenin már 1921-ben megtette! – vö. *V. I. Lenin*: Új idők, régi hibák új köntösben. LÖM 44. köt. 95–103. old.) a bolsevik párt vezető gárdájában és tagságában amúgy is meglevő radikalizmus, „baloldali gyerekeség”, egy balos türelmetlenségen alapuló végcélra orientáltság (amikor a folyamat végeredményét összekeverik magával a folyamattal) fokozódására, illetve a húszas évek közepétől a „fárasztó forradalom” lezárására. Voltak persze akkoriban más, racionálisabb megközelítései is az államkapitalizmusnak (lásd például *Savel Zimand*: *State capitalism in Russia. The Soviet Economic system in Operation 1917–1926*. New York 1926.).

⁵³ Sesztoj szjezd RSZDRP (bolsevikov) avguszt 1917 goda. Protokolü. Moszkva 1958. 103. old. Igen ám, de ezzel Buharin be is fejezi a szocializmus előkészítését, hiszen ez volt a kapitalizmus utolsó stádiuma, s vajon nem Lenin írta-e 1917 szeptemberében, hogy „. . . az állammonopolista kapitalizmus . . . az a történelmi lépcsőfok, amelyet a szocializmusnak nevezett foktól *semmilyen* közbülső lépcsőfokok nem választanak el.” (*V. I. Lenin*: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. LÖM 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 194. old.).

⁵⁴ Csak a (sajnos nem a Zinovjevék által 1925-ben falra festett) ördög képében jelenhetett meg tehát nála az államkapitalizmus.

⁵⁵ *Richard B. Day* szerint Buharin az államkapitalizmus 20. századi létezéséből és működéséből a következőket vonta le „szocializmus egy országban” koncepciójának megalkotásakor: ha a kapitalista államok képesek voltak megszervezni belső szférájukat és minimalizálni a belső ellentmondásokat, miért ne tehetné meg ugyanezt a szocialista állam? Lenin azonban óva intett az államkapitalizmus „tisztá forma”-ként való, belső ellentmondások (kulákosodás, terv és piac összeegyeztethetősége stb.) nélküli megjelölésétől. (*Richard B. Day, M. Haynes*: Nikolai Bukharin and the transition from capitalism to socialism. *Review. Soviet Studies*, 1986. ápril. 125–126. old.) Buharin egyensúly- és szabályozáselmélete (melyet a marxizmus velejének vélt) a húszas években az értéktörvény szerepének túlhangsúlyozását jelentette. A marxi absztrakciók és a határhaszon-elmélet egybevetése később (1929–1930-ban) az államkapitalizmus és a szocializmus formális azonosításához vezetett, de már az akkori drámai politikai körülmények között. (vö. *I. Susiluo*: *The Origins and Development of Systems Thinking in the Soviet Union*. 74–75. old.;

- M. Haynes: Nikolai Bukharin and the transition from capitalism to socialism. 121. old. stb.)
- ⁵⁶ Sidney Heitman: Between Lenin and Stalin: Nikolai Bukharin. In: Revisionism. Essays on the History of Marxist Ideas (ed. by Leopold Labedz). London 1962. 89. old.
- ⁵⁷ V. I. Lenin: Levél a kongresszushoz. LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 345. old.
- ⁵⁸ Ugyanott.
- ⁵⁹ N. Buharin: Novűj kursz ekonomicseszkoy polityiki. In: Puty k szocializmu v Rosszii: izbrannűje proizvezhenűja (ed. by Sidney Heitman). New York 1967. 153. old.
- ⁶⁰ Lásd Buharin hozzászólását a Központi Bizottság politikai és szervezési kérdésekről tartott beszámolója feletti vitában. In: Die Linke Opposition in der Sowjetunion 1923–1928. Band III. 336–357. old.
- ⁶¹ A. Erlich: The Soviet Industrialization Debate, 1924–1928. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1960. 14. old.
- ⁶² Balogh István: Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 26. old.
- ⁶³ Ugyanott, 29. old.
- ⁶⁴ V. I. Lenin: Előadói beszéd az új gazdasági politikáról a VII. Moszkva kormányzósági pártkonferencián. LÖM 44. köt. 203., 205. old. Az árucsera az államkapitalizmus szinonimájaként 1917 májusában ugyanűgy van jelen Lenin gondolatmenetében, mint 1921 tavaszán: „... a parasztkűldöttek szovjetjeinek már most elő kell készíteniűk a munkáskűldöttek szovjetjeivel az olyan megállapodást, amelynek értelmében a gabonát és egyéb falusi termékeket szerszámokra, lábbelire, ruhára és egyebekre cserélik majd ki, a tőkések közvetítése nélkül...” (V. I. Lenin: Az agrárkérdésről szűlő határozattervezet [A parasztkűldöttek I. összoroszorszűgi kongresszusa]. LÖM 32. köt. 168. old.)
- ⁶⁵ Vö. Herédi István: A szocialista gazdaság intézményi berendezésének eredeti, módosított és új felfogása. Gazdaság- és Jogtudomány, 1978. 3–4. sz. 455. old.
- ⁶⁶ V. I. Lenin: A „baloldali” gyerekességrűl és a kispolgáriasságrűl. LÖM 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 283. old. Lenin fenti követeztetésével az októberi forradalom előtti átmeneti idűszakban a politikai hatalom meghódításának lehetűsége és szűkségessége mellett érvelt (a politikai hatalom megszerzése felé vezetű átmeneti idűszak), ez nem tévesztendű össze a politikai hatalom meghódítása utáni átmeneti idűszak gazdasági feladataival (a gazdasági hatalom megszerzése felé vezetű átmeneti idűszak) – de az államkapitalizmus mindkét összefűggésben a szocializmust közvetlenül megelőzű átmeneti idűszakot jelenti felfogásában.
- ⁶⁷ V. I. Lenin: A terményadórűl (Az új gazdasági politika jelentűsége és feltételei). LÖM 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 186., 189. old; lásd még V. I. Lenin: Az oroszorszűgi forradalom öt éve és a világorradalom távlatai. Előadói beszéd a KOMINTERN IV. kongresszusán (1922 november). LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 281–282. old. Trockij, mikűzben a KOMINTERN IV. kongresszusán az államkapitalizmus megítélésében Leninnel ellentétes álláspontra helyezkedett: „Ezt a terminust (az „államkapitalizmus” fogalmát – D. L.) én nem tartom sem pontosnak, sem pedig szerencsés fogalomnak... Ha ez idűzűjelbe tett államkapitalizmus, akkor az idűzűjel akkora kell hogy legyen, hogy elta- karja magát a kifejezést is” (L. Trockij: Pjaty let Kominterna. Moszkva 1924. 478–479. old.), az OK(b)P XII. kongresszusán (1923) úgy határozta meg a NEP-et, mint „... a kapitalista társadalom módszereinek, fogásainak és intézményeinek (sic!) a munkásállam által történű felhasználását” (Dvenadcatűj szjezd Rosszűjszkoy Kommunyisűtyicseszkoy Partűii [bolsevikov]. 282. old.).
- ⁶⁸ Tolnai Gyűrgy: A lenini piacmechanizmus a NEP-korszak gazdaságában (1921–1937) Budapest 1968. 90. old.
- ⁶⁹ E. H. Carr: The Bolshevik Revolution 1917–1923. Vol. 2. Pelican Books, Singapore 1983. 360. old. Figyelemre méltű Carr megállapítása, miszerint Lenin az államkapitalizmust a német *Planwirtschaft*, a francia *une économie dirigée* és az angol *planning* kifejezések ekvivalenseiként kezelte (ugyanott, 359. old.).
- ⁷⁰ I. Deutscher: The Unfinished Revolution Russia 1917–1967. London 1967. 25–27. old.

⁷¹ A. V. Chayanov: The Theory of Peasant Economy (ed. by D. Thorner, B. Kerblay, and R. E. F. Smith). Homewood, III. 1966. 265. old.

⁷² Lásd Lenin 1921 és 1923 közötti erre vonatkozó megállapításait: LÖM 44. köt. 210., 390–391. old.; LÖM 45. köt. 86–89., 297., 373. old. Hogy a későbbiekben mennyit változtathatt a helyzet, lássuk – az ellenzékének egyáltalán nem nevezhető – Buharin és Sztálin idevonatkozó észrevételeit: „Jelenleg egyik legfontosabb feladatunk a falu tanulmányozása. Nem kell sok szót vesztegetni a kérdés fontosságára. De feltétlenül meg kell érteni, mennyire kevésbé ismerjük a falut... először is: nincsenek olyan adataink, amilyenek a zemsztvo-statisztikák voltak; másodsor: felettébb kevés az emberünk, aki feldolgozza a rendelkezésünkre álló csekély számú adatot. A tiszta elmélet terén Csajanov, Kondratyev és az orosz iskola más professzorainak kispolgári és liberális elmélete uralkodik. Mi van itt velük szemben? Szégyen, de be kell ismerni: nagyon kevés, majdnem semmi. És mind-ez akkor, amikor a marxizmus a Szovjetunióban elismerten homogén helyzetben van. A dolgok ilyen állása teljességgel tűrhetetlen, megengedhetetlen. Egyenesen veszélyes. Csodálatos! Miközben mi mindannyian az »összefogásról« [a falu és a város között – D. L.] kiabálunk és ordítunk, határozatokat és újabb határozatokat fogadunk el, néhány expedíciós kutatástól eltekintve, amelyek természetesen semmi esetre sem tudnak teljes képet adni, nincs valamelyest is elegendő mennyiségű információnk a faluról.” (N. Buharin: O nyekotorih zadacsah nasej rabotü v gyerenvye. Bolsevik, 1924. 7–8. sz. 21–22. old.) „Amikor azonban a magántőkével [mezőgazdasági – D. L.] való konkurenciánkról és osztályharcunkról beszélünk, akkor arról az erőviszonyról kell beszélünk, amely egyfelől a különböző formában létező állami gazdaság, másfelől pedig a magántőkés gazdaság között, azaz a között a gazdaság között áll fent, amely bémunkásokat alkalmaz... Azok az adatok, amelyek a magántőke mozgásával, növekedésével és csökkenésével kapcsolatban rendelkezésünkre állnak, semmi esetre sem tarthatnak igényt a pontosságra.” (N. Buharin: A párt és az ellenzéki blokk. In: Die Linke Opposition in der Sowjetunion 1923–1928. Band IV. 134. old.) „Egészen kétségtelen, hogy a rossz tervezés és a gazdasági mérleg egyensúlya körül elkövetett hibáknak itt [a gabonabegyűjtés terén – D. L.] jelentékeny szerepük volt. De durva hibába esnénk, ha mindent a rossz tervezéssel és véletlen hibákkal akarnánk megmagyarázni. Hiba volna lebecsülni a tervezés szerepét és jelentőségét. De még nagyobb hiba volna a tervszerűség elvének szerepét túlbecsülni, abban a hitben, hogy már elértük a fejlődésnek azt a fokát, amikor módunkban áll minden tervszerűsíteni és szabályozni.” (J. V. Sztálin: A gabonafronton. Sztálin Művei, 11. köt. Szikra Könyvkiadó 1950. 88–89. old.) A. Nove közel jár az igazsághoz, mikor a következőket állítja: „Nem kétséges, hogy Lenin sohasem akarta az ultracentralizálás érett sztálini modelljét. Sőt még az sem kétséges, hogy Sztálin sem tudatosan akarta, csak belebotlott a lehetetlen tervek végrehajtásának módozataként.” (A. Nove: Political Economy and Soviet Socialism. George Allen and Unwin, London 1979. 80. old.) Mint Ch. Bettelheim megjegyzi, az átmeneti időszak alapvető ellentmondása a kisajátítás előrehaladott foka és a kisajátított termelőerők alacsony szintje között rejtett, következésképpen a gazdasági szférában a szocializmus építésének is lényegi problémájává lett ezen ellentmondás megszüntetése. „Szükséges lenne felidézünk azt a tíz évet, amely eltelt a szovjethatalom és az első ötéves terv proklamálása között? Fel kell idéznünk azt, hogy ez a terv csak nagyon részlegesen felelt meg a szocialista tervezés követelményeinek, és nem a »tervezési jártasság«-gal kapcsolatos okok miatt, hanem azon mély társadalmi és gazdasági okok miatt, amelyek főleg a társadalmi tulajdonba vett termelőerők szintjével voltak kapcsolatosak?” – veti fel Bettelheim. (Ch. Bettelheim: The Transition to Socialist Economy. The Harvester Press Limited, Hassocks, Sussex 1975. 152., 180. old. Jegyzetek)

⁷³ „A harmadik kiegészítő tanulság – az államkapitalizmus kérdéseire vonatkozik. Kár, hogy Buharin elvtárs nincs itt a kongresszuson, szerettem volna egy kicsit vitatkozni vele, de inkább elhalasztom a következő kongresszusig.” (V. I. Lenin: Az OK(b)P Központi Bizottságának politikai beszámolója. XI. kongresszus. LÖM 45. köt. 87. old.) „Az államkapitalizmus – kapitalizmus – mondotta Preobrazsenszkij –, és csak így lehet és kell érteni.»

- Állítom, hogy ez skolasztika.” (V. I. Lenin: Zárászó az OK(b)P Központi Bizottságának politikai beszámolójához. XI. kongresszus. LÖM 45. köt. 117. old.)
- ⁷⁴ Vö. *Tőkei Ferenc*: Lenin és a kulturális forradalom. In: *Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1977. 491. old.
- ⁷⁵ Vö. *Barla-Szabó Ödön*: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. 31–35. old.
- ⁷⁶ V. I. Lenin: A terményadóról. LÖM 43. köt. 204–209. old.
- ⁷⁷ M. Dobb: On Economic Theory and Socialism. London 1955. 172. old; mint Kricman megjegyezte később: „Ha nem lettek volna a külső körülmények, a tőke kisajátítása nem ment volna végbe 1918 júniusában.” (L. Kricman: Geroicseszkiy period Velikoj russzkoj revolucii. 39. old.)
- ⁷⁸ Vö. *Barla-Szabó Ödön*: Lenin nézeteinek fejlődése az átmeneti szakasz gazdaságpolitikájáról. Közgazdasági Szemle, 1978. 1. sz. 35–36. old.; Lenin On State Capitalism During the Transition to Socialism. Id. mű, 11–12. old.
- ⁷⁹ Vö. *Dányi László*: Lenin az államkapitalizmusról (1917. márc.–1919) 101. old.; *Herédi István*: A szocialista gazdaság berendezésének lenini terve. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz. 556. old.
- ⁸⁰ Lásd például E. V. Jufjereva: Lenyinszkoje ucsenyije o goszkapitalizme v perehodnyij period k szocializmu. Moszkva 1969.; I. D. Brin: Goszudarsztvennűj kapitalizm v SZSZSZR v perehodnyij period ot kapitalizma k szocializmu. Irkutszk 1959.; A. G. Szeid-Guszejnov: Goszudartszvennűj kapitalizm v perehodnyij period ot kapitalizma k szocializmu. Moszkva 1960.; Isztorija szocialiszticeszkjoj ekonomiki SZSZSZR. tom vtoroj. Moszkva 1976. 21. old.; A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó 1975. 69. old.; *Mihalik István–Szigeti Endre*: Fejezetek a marxista–leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó 1981. 462–464. old.; *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975. Kossuth Könyvkiadó 1979. 61–63. old.; *Hermann István*: Ideológia és kultúra a hetvenes években. Kossuth Könyvkiadó 1982. 264. old.; *H. Jung–J. Schleifstein*: Az állammonopolista kapitalizmus elmélete és bírálói. Kossuth Könyvkiadó 1983. 29. old.; *Rudolf Hilferding*: State Capitalism or Totalitarian State Economy. In Verdict of Three Decades (ed. by Julien Steinberg). Duell, Sloan and Pearce, New York 1950. 446–453. old.; *Ernest Mandel*: The Inconsistencies of „state-capitalism”. International Marxist Group Pamphlet, London 1969. 16–21. old.
- ⁸¹ J. V. Sztálin: Zárászó a Központi Bizottság politikai beszámolójához, Sztálin Művei 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1951. 396. old.
- ⁸² Vö. *Kovács János Mátyás*: Az elfelejtett konszenzus. A Preobrazsenszkij–Buharin vita újratértékeléséhez. Medvetánc, 1982. 2–3. sz. 229–243. old.
- ⁸³ Vö. *Krausz Tamás*: Szocializmusképek a húszas években (Átmeneti korszak és szocializmus). Világosság, 1984. 4. sz. 205. old.; *Tütő László–Krausz Tamás*: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. Társadalmi Szemle, 1984. 7–8. sz. 114–116. old.; M. Lewin: Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to the Modern Reformers. Princeton, New Jersey 1974. 85–89. old. stb.
- A Voproszi Isztoriji KPSZSZ említett vitájában A. I. Kosszov (részben), I. I. Szergejev és V. I. Levin jut hasonló következtetésekre.
- ⁸⁴ *Krausz Tamás*: Szocializmusképek a húszas években. Id. mű, 205. old.
- ⁸⁵ V. I. Lenin: Az OK(b)P XI. kongresszusa. LÖM 45. köt. 88. old.
- ⁸⁶ Nincs igaza Louis Fischernek abban, hogy Lenin analízis és bizonyíték nélkül állította: az állam természete megváltoztatja az államkapitalizmus természetét. (L. Fischer: The Life of Lenin. Harper Colophon, New York 1964. 585. old.) Külön kiemelendő ebben a vonatkozásban Lenin – Marx és Engels gondolatmenetére épülő – „szövetkeztetési terve”, amely 1917 tavaszától kezdve az egész lakosság szövetkezeti tömörítését, az egész népgazdasági szövetkezeti rendszerben való összefogását célozta. Lenin felfogása szerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egész időszakában (beleértve a paraszti kisárutermelő gazdálkodásnak a kollektív szocialista nagyüzemi gazdálkodásra való fokozatos átmenetét is) az állami nagyipart, az ipari szövetkezeteket és a mezőgazdasági szövetkezeteket *egyetlenegy fogyasztási szövetkezeti rendszerrel* kell összekapcsolni, az egész termelési folyamatot alárendelve így a fogyasztók demokratikus ellenőrzésének.

Mint Simon Péter rámutat, *Lenin*: „A szövetkezetekről” című 1923 januárjában kelt cikkében – a szövetkezeteket átmeneti típusként kezelve – „... ezekről a szövetkezetekről, *erről* a szövetkezeti rendszerről írta a következőt: »Ez még nem a szocialista társadalom felépítése, de ez minden, ami e felépítéshez szükséges és elegendő.« ... Ez a valóban lenini szellemben fogant szövetkezetesítési koncepció – tágabb értelemben: szocialista társadalomépítési terv ...” (*Simon Péter*: Szövetkezetek és szocializmus. In: A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja a legutóbbi két évtized magyarországi tapasztalatai tükrében [szerk.: Girus Károly és Simon Péter]. Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp. 1982. 248. old.)

⁸⁷ Y. A. *Ambartsumov*: How Socialism Began. 227. old.

⁸⁸ Vö. *Tólas Péter*: A forradalomelmélet változásai (Lenin permanens forradalom elméletének fejlődéstörténeti vázlata). Világosság, 1986. 8–9. sz. 538. old.

⁸⁹ Lásd *Tony Cliff*: State Capitalism in Russia. Pluto Press, London 1974. 155–165. old.

⁹⁰ V. I. *Lenin*: Előadói beszéd a koncessziókról. LÖM 42. köt. 66–68. old.

⁹¹ Vö. *M. Lewin*: Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. Id. mű, 89. old

⁹² *G. Zinovjev*: Lenyinyizm. Id. mű, 240. old.

⁹³ Ugyanott, 239. old.

⁹⁴ *Ch. Bettelheim*: Class struggles in the USSR. First period: 1917–1923. Monthly Review Press, New York and London 1976. 475. old.

⁹⁵ Vö. *Szamuely László*: Az európai KGST-országok gazdasági reformjainak kérdéséhez a nyolcvanas évek derekán. Közgazdasági Szemle, 1986. 7–8. 906. old.

⁹⁶ *E. J. Hobsbawm*: Revolutionaries. New York 1973. 153. old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA A

RÉTEGZÖDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

VIII. kötet

PEREMHELYZETEK

TANULMÁNYKÖTET

Ára: 75.– Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Az iskolából a munkába

(Szovjet fiatalok körében végzett 20 éves longitudinális vizsgálat néhány eredményéről)

A társadalmi élet teljes körű megújulása, a radikális gazdasági reform számtalan új megoldásra váró problémát állít az életbe kilépő fiatalok elé. Az első önálló döntések, az életút kiválasztásának soha nem egyszerű kérdése mára még bonyolultabbá váltak. A társadalmi viszonyok alapvető változásai ellentétes tendenciák harcában valósulnak meg, s a fejlődés ellentmondásosságának és dinamizmusának erősödését jelentik. Mindez lényegileg teszi összetettebbé a társadalmi valóságnak az ifjúság magatartására és tudatára gyakorolt hatását. Ugyanakkor a „peresztrojka” az emberi tömegek aktivizálását igényli, elsősorban a fiatalokét; sikere az ő társadalmi tudatuk alakulásának függvénye. Ez egyebek közt a különböző generációk együttélésének problémáit is érinti, hiszen megköveteli a fiataloktól, hogy az előző generáció társadalmi tapasztalatait és hibáit más módon értelmezzék. Vagyis a fiatal generáció szocializációja, „bekapcsolódása” az őket körülvevő társadalmi létbe bonyolultabbá válik azáltal, hogy a fiatalokkal szemben megnöttek a követelmények mind cselekedeteik önállósága, mind az új körülmények és feltételek közötti döntésképeség tekintetében.

A „peresztrojka” során a munkában és az elosztási viszonyokban, a politikai és szellemi életben elkerülhetetlenül jelentkeznek a fiatalok számára bonyolult problémák és ellentmondások. Összetettségük nem utolsósorban abból ered, hogy az új problémák az ország fejlődésének megelőző 10 évében gyökerező megoldatlan ellentmondásokra és konfliktusokra rakódnak. Helyes gyakorlati döntések érdekében feltétlenül történetileg kell vizsgálni az ifjúság társadalmi és szellemi fejlődésében meglevő ellentmondások és feszültségek okait, hiszen ezek az ellentmondások már korábban jelentkeztek, de még ma is komoly akadályt jelentenek az emberi tényező aktivizálásában. A retrospektív megközelítés lehetővé teszi, hogy reálisan értékeljük az ifjúság tudatában és magatartásában bekövetkezett azon változásokat, amelyek a társadalmi feltételek sajátosságainak függvényei és amelyek döntően meghatározzák az ifjúság korszerű szemléletét,

figyelembe véve a lányok és fiúk különböző csoportjaiban meglevő pozitív és negatív tendenciákat.

Természetesen, ez rendkívül nagy igényű kutatói feladat, s a jelenlegi tanulmányban nem is törekszünk a probléma teljes megvilágítására. A rendelkezésünkre álló empirikus megfigyelések adják meg elemzésünk kereteit: a képzés problémáiról, a pályaválasztásról és a fiatalok elhelyezkedéséről lesz szó. Ezeket a kérdéseket a hatvanas-nyolcvanas évek között Szibériában folyt longitudinális szociológiai vizsgálat során tanulmányoztuk.

A „Projekt 17–17” elnevezésű kutatás programjában a társadalmi-gazdasági, szociológiai és szociálpszichológiai problémák széles körének elméleti és metodológiai feldolgozás szerepelt.

Tartalmilag viszonylag önálló kérdések egész sorát tanulmányoztuk: a fejlődés társadalmi-gazdasági feltételei és az ifjúság; a képzési rendszer és az ifjúság felkészítése az önálló dolgozó létére; a fiatalok migrációs tervei és azok megvalósulásai; a pályaválasztás mint szociológiai probléma; a foglalkozások presztízse; társadalmi mobilitás a pályaválasztás során stb.

Ezen problémák elemzése mind elméleti, mind empirikus szinten nemcsak statikusan, hanem dinamikusan is megtörtént. A vizsgálat tárgya – a középiskolák nappali tagozatának végzős tanulói – „természetes” feltételeket biztosított a megkérdezések ismételteséhez; a diákok soron következő nemzedéke minden évben újra azonos szituációba került: az iskolából az önálló életbe való kilépés küszöbére.

Minden évben a végzés előtt, vagyis az életutak sajátos szétválását (felsőfokú oktatási intézménybe, középfokú szakiskolába, szakmunkásképző intézetekbe kerülés, illetve közvetlen munkába állás) megelőzően – általában májusban – megkérdeztük a középiskolák végzőseit, a különböző településeken (nagy-, közép- és kisvárosokban, valamint a falvakban) élő 17 éves fiatalok ezreit törekvéseikről, szakirányultságukról, egyéni terveikről. Egyidejűleg a kérdőívben a részletes társadalmi-demográfiai háttérrel is rögzítettük. Ezek után, körülbelül egy fél év múlva, tudományos munkatársaink azokat az információkat is begyűjtötték, hogy a megkérdezettek végül is milyen döntéseket hoztak, valójában milyen foglalkozást választottak, a végzés után hova mentek dolgozni vagy tanulni. Ezek a vizsgálatok 1963-tól 10 éven át minden évben megismétlődtek a Novoszibirszki terület ugyanazon iskoláiban és ugyanazzal a metodikával; alkalmanként a későbbi években is, többek között 1983-ban – 20 évvel később. Kétségtelen, hogy egy ilyen hosszan tartó kutatás mind elméletileg, mind metodológiaiilag rendkívül érdekes. Alkalmat ad arra, hogy meglehetősen hiteles és kedvező összehasonlítási alapon, hosszú időn keresztül – 20 év –, vagyis lényegében két generáció váltásának tükrében vizsgáljuk az ifjúság pályaválasztásának és elhelyezkedésének dinamikáját.

Mindkét vizsgálat mintavétellel történt. 1963-ban a minta az alapsokaság 25 százalékát jelentette. Tekintettel arra, hogy az alapsokaság 20 év alatt lényegesen megnőtt, 1983-ban a vizsgálat 5 százalékos mintán zajlott. Az eredmények interpretálása során ezt is figyelembe kell vennünk, továbbá egy sor olyan strukturális változást, amelyekre most részletesen kitérni nincs lehetőségünk. 1983-ban a vizsgálatot megismétlő kutatók közül senki nem feltételezte – a húsz évvel ezelőtiekéről nem is beszélve –, hogy az így nyert adatok a maguk nemében egyedi empirikus információbankot jelentenek majd az ország fejlődésének egy sajátos korszakáról. Ezen korszak eredménye rendkívül ellentmondásos volt, és az évek múlását nem mindenben progresszív változások kísérték. A hatvanas évek elején

még a párt XX. kongresszusa, az élet demokratizálásának vonala érezte hatását és aktívan folyt az első gazdasági reform kidolgozása. A hetvenes-nyolcvanas évek határán, egészen évtizedünk közepéig a társadalomban a fejlődés olyan krízismomentumai kezdtek kifejlődni, amelyek legélesebben a gazdasági stagnálásban, a társadalmi igazságosság elveinek összeomlásában, az erkölcsi-szellemi atmoszféra megdermedésében és konzervativizmusában jelentkeztek. És bár maga a kutatás tematikailag behatárolt volt, a kapott társadalmi információk nem tudták nem tükrözni a két korszak társadalmi feltételeinek sajátosságait, hiszen ezek határozták meg az iskola fejlődését, az elhelyezkedést, a képzést, a fiatalok mobilitását az első foglalkozás kiválasztásakor.

A kutatási terv végrehajtása során korántsem érintettük a problémák teljes körét. Ennek ellenére olyan fontos információkhoz jutottunk, amelyek arról tanúskodtak, hogy a társadalmi alrendszerek, a gazdasági fejlődés és ezzel összefüggésben a társadalom szakemberigénye, a demográfiai folyamatok, a képzés struktúrája és fejlődése, az ifjúsági aspirációk dinamikája erős hatást gyakorol az iskolából a munkába való átlépés folyamatára. Az egyes alrendszerek fejlődése eltérő ütemű és konfliktusos lehet. Így például ma a Szovjetunióban, ahogyan a szocialista országok egész sorában, az alrendszerek közötti kiegyensúlyozatlanság kitapinthatóan jelentkezik a társadalom szakemberigényének, valamint az ifjúság pályaaspirációinak struktúrája között fennálló ellentmondásban. Ezen struktúrák közötti viszony elemzésére részletesen nem térünk ki, mivel elméleti szinten, korábbi magyar nyelvű publikációkban¹ ez megtörtént.

Itt néhány más hipotézist szeretnénk ellenőrizni. Vizsgálni kívánjuk azt a kérdést, hogy a fiatalok egyes csoportjainak az iskolából a munkába való átmenete során a társadalmi feltételek sajátosságai hogyan tükröződnek a szubjektív és objektív feltételek, valamint az aspirációk és a valóság közötti konfliktusban. Hogyan jelentkezett a szó és tett diszharmóniája, ami befolyásolta mind a fiatalok munkaideáljait, mind a szakmai tevékenység reális feltételeit? Hova vezetett a „fiatalok előtt minden út nyitva áll” elvének propagálása és a foglalkoztatási struktúra, munkaerőigény realitása közötti eltérés? Arról van szó, hogy a gazdaságban, amely a fogyasztás törvényei szerint működik a munkaerőigény szempontjából is, állandóan növekedett az egyszerű fizikai munka iránti kereslet, rendkívül lassan kezdtek csökkenni az alacsonyan kvalifikált, nehéz fizikai munkák. Ha igaz ez az állítás, akkor hogyan mutatkozik meg a fiatalok egyes csoportjainak egyenlőtlen esélye arra, hogy a képzésben bonyolult, érdekes és magas presztízsű szakmát szerezzenek, illetve hogy a képességeiknek, felkészültségüknek megfelelő munkahelyre kerüljenek? Mindezek – és az élet számtalan egyéb realitása – hogyan jelentkeznek a fiatalok törekvései, elvárásai és a társadalmi valóság között fennálló strukturális konfliktusban?

A fiatalok viszonya a különböző munkahelyekhez és foglalkozásokhoz lehetővé teszi a szakmák presztízsének vizsgálatát. Az adott módszerrel megvalósult vizsgálatok során megkértük a fiúkat és lányokat, hogy pontokkal fejezzék ki viszonyukat a felsorolt foglalkozásokhoz: a legvonzóbbat a megkérdezett 10 ponttal értékelték, a legkevésbé vonzót 1 ponttal, a többi ennek megfelelően köztes értéket kapott. A megkérdések eredményeként megkaptuk az egyes foglalkozások, illetve azok csoportjainak átlagos pontértékét. Mindkét időpontban (1963 és 1983) ugyanazt a 72 foglalkozást értékelték a fiatalok. Ha az összes felsorolt foglalkozás átlagpontszámát a két generációnál összevetjük, először is a pontok szóródásának csökkenését tapasztaljuk: a legkisebb presztízsű foglalkozás pontátlaga maga-

sabb lett, a legvonzóbbá alacsonyabb. Ha abból indulunk ki, hogy a legkevésbé vonzó szakmák átlagpontszáma 2,0 és 3,9 pont között van, a közepesen vonzóké 4,0 és 5,9 között, a legvonzóbbaké 6,0 és 8,0 között, ez azt jelenti, hogy ma már kevesebb foglalkozást tartanak erősen vonzónak (a fiúk 4-et 19 helyett, a lányok 20-at 25 helyett), de ugyanakkor kevesebb lett a nem vonzó foglalkozások száma is (22 a 27 helyett a fiúk esetében és 16 a 22 helyett a lányok esetében); mindezeknek megfelelően sokkal több foglalkozás kapott köztes értéket: 1983-ban a foglalkozások változatlan listájából a lányok a felét (36 foglalkozás), a fiúk pedig a kétharmadát (46) értékelték közepesen vonzónak.

A szakmai presztízsértékek ilyen nivellálódása nem jelent lényeges változást, a vonzerő „piramisának” összeomlását. Inkább arról tanúskodik, hogy a képzés szintjében eltérő foglalkozásokról alkotott vélemények végletessége enyhült. A hatvanas évek elején a fiatalok gondolkodásában a foglalkozási piramis meghatározó tengelyét a képzési rendszer fokozatai adták: a legvonzóbbak, a legmagasabb presztízsűek azok a foglalkozások voltak, amelyek felsőfokú végzettséget igényelnek és fordítva, azok a foglalkozások, amelyek elsajátítása nem kötődött hosszabb felkészítéshez, nem voltak vonzóak. A nyolcvanas években a fiataloknak a szakmával szembeni előítéleteiben és szimpátiájában más differenciáló tényezők jelentek meg. Melyek ezek?

Az 1. sz. táblázatban azt látjuk, hogy az 1983-ban Novoszibirszkben és a terület falvaiban végzettek szakmai presztízsértékei milyen mértékben térnek el ugyanezen középiskolák 1963-as értékeitől.

1. sz. táblázat

*A szakmák presztízsértékének változása 20 év alatt
(Az 1983-as adatok az 1963. évi adatok százalékában)*

Szakmák	Novoszibirszk		Novoszibirszki terület	
	fiú	lány	fiú	lány
Eladó	152,97	175,57	176,21	181,05
Állattenyésztésben dolgozó	146,47	132,58	120,31	103,22
Gépkocsivezető	137,45	112,55	144,52	109,07
Traktorista	125,94	103,05	106,28	102,92
Pincér	123,14	104,90	110,70	118,13
Könyvelő-számlázó	116,20	135,74	118,66	160,87
Műszerész	101,76	96,58	128,68	100,56
Kutató biológus	90,31	104,38	89,38	110,41
Orvos	89,87	103,43	96,43	105,73
Kutató történész	89,58	100,00	93,94	104,87
Középiskolai tanár	84,38	102,32	84,17	100,41
Kőműves-burkoló	95,31	106,13	97,78	95,08
Szövő-fonó	97,95	89,08	95,31	94,03
Esztergályos	97,76	95,29	86,15	80,30
Autómérnök	77,16	71,75	82,48	75,09
Kutató fizikus	74,17	79,04	71,33	91,80
Épületgépész	70,65	80,00	87,46	72,50

Az elmúlt húsz év változásait úgy jellemezhetjük, hogy nőtt a fiatalok realizmus-a. Azt, hogy ma a 17 évesek értékeléseiben a korábbiaknál sokkal erősebben veszik figyelembe a reális társadalmi szükségleteket, a foglalkozások kevésbé kate-

gorikus értékelése bizonyítja. Így például a tudósok (fizikus, biológus, történész) szakmai presztízse csökkent. Míg 1963-ban a legalacsonyabb presztízssű foglalkozások a mezőgazdasági szakmák és a szolgáltatások területén voltak, most szemmel láthatóan nőtt a traktoros, az állattenyésztő és a szolgáltató szakmák vonzereje. Novoszibirszkben ez a tendencia mind a lányokra, mind a fiúkra jellemző. Igaz, hogy a lányok a középiskolai tanár, az orvos, a kutató biológus hivatást 1983-ban magasabbra értékelték, de a fiúk esetében ezek az értékek csökkentek. Érdekes, hogy mindkét csoport esetében – így a fiúknál is – nőtt az olyan foglalkozások presztízse, mint a könyvelés és a számlázás, és különösen nőtt az eladóé.

Ha összehasonlítjuk az 1983-as és 1963-as falusi adatokat, ez a tendencia még fokozottabban tapasztalható. A kereskedő szakma presztízse itt majdnem kétszeresére nőtt; a falusi középiskolák végzőseinél népszerűbb lett, mint a mérnök és tudós foglalkozások többsége. Novoszibirszkben a fiúk számára a legvonzóbb foglalkozás a gépkocsivezetői, vidéken ennek presztízssértéke még magasabb, a lányoknál azonban mindkét településtípus esetében az első helyen az orvos áll. A foglalkozások presztízisének 20 év alatti mozgása mélyebb összefüggéseket is takar, hiszen a presztízsskála alapja meghatározott értékorientáció, az élet különböző értékstruktúrái. A kereskedelemben dolgozók presztízisének növekedési ütemében tagadhatatlanul megjelennek a fiatalok körében erősödő fogyasztói vonások. Egy sor tudós és mérnök foglalkozás presztízisének jelentős csökkenése a megkérdezettek minden csoportjában tükrözi ezen foglalkozások státushelyzetének változásait (a korábbi előnyök csökkenése az alacsonyabban kvalifikált munkakategóriákkal szemben mind bérben, mind a felkészültségnek megfelelő foglalkoztatás garanciájában stb.); a középiskolák végzősei körében a felsőoktatás mint olyan láthatóan fokozatosan elveszti öncélúságát.

A fiatalok egyéni terveiben igen plasztikusan tükröződik az, hogy mennyire ismerik önmagukat, képességeiket és a társadalmi feltételek azon sajátosságait, amelyek befolyásolják az életút megválasztásával kapcsolatos első döntéseket. Megkérdeztük tőlük, hogy mit kívánnak csinálni az iskola elvégzése után. Dolgozni vagy tanulni? Ha tovább tanulnak, akkor hol: szakmunkásképzőben, technikumban vagy egyetemen? Az elmúlt 20 év alatt az egyéni tervekben bekövetkezett változások a fiúk és lányok különböző csoportjainál eltérőek, majdhogynem ellentétes tendenciákban jelentkeztek. Novoszibirszk terület megkérdezett végzősei közül 1963-ban azonnal dolgozni készült a fiúk 5,7 százaléka és a lányok 6,3 százaléka, 20 évvel később a végzős fiúk 15,5 százaléka, de a végzős lányoknak mindössze 2 százaléka; tehát azok aránya, akik az oktatási intézmények nappali tagozatán kívánnak tovább tanulni, a fiúk esetében csökkent (86,6 százalékról 70 százalékra), a lányok esetében pedig nőtt (76 százalékról 93 százalékra). A munka melletti tanulás a fiúk igen kicsiny hányadát vonzotta (6,7 százalék és 6,8 százalék), s a lányok között is népszerűtlenné vált: 1963-ban a végzős lányok 16,9 százaléka tervezte ezt, és mindössze 4,9 százaléka 1983-ban.

Mivel a középiskolát befejezők között mind 20 évvel ezelőtt, mind pedig most több a lány (a megkérdezettek 64,4 százaléka, illetve 61,2 százaléka), olyan benyomás keletkezhet, hogy a magasabb szintű képzési orientációk aránya gyakorlatilag nem csökkent, illetve, hogy a végzősök döntő többségét semmiképpen sem érintette, bár a fiúk esetében az azonnali munkába állás szándéka erősödött. De ez a következtetés elhamarkodott lenne. Arról van csupán szó, hogy a tanulást folytatni kívánó végzősök csoportjában 20 év alatt jelentősen megváltozott az orientációk struktúrája. (Lásd 2. sz. táblázat.)

*A Novoszibirszki terület középiskolaiban végzettek
továbbtanulással kapcsolatos elképzelései*

Az iskola befejezése utáni tervek	A megkérdezettek összesen		Novoszibirszkben		Falun	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
1963						
1. Nem kíván tovább tanulni	7,1	7,0	3,7	5,1	11,3	13,3
2. Szakmunkásképzőben és tanfolyamon*	0,2	0,3	0,5	0,0	0,0	0,0
3. Technikumban*	9,3	10,8	5,1	6,8	13,8	26,6
4. Egyetemen*	82,9	81,4	90,3	87,6	75,0	58,6
Összesen**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1983						
1. Nem kíván tovább tanulni	17,6	2,2	12,1	2,9	25,3	0,5
2. Szakmunkásképzőben és tanfolyamon*	14,3	13,0	4,2	8,0	20,9	20,0
3. Technikumban*	19,1	29,3	11,5	16,7	25,3	37,9
4. Egyetemen*	48,3	55,2	70,9	72,1	27,8	42,2
Összesen**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Itt vettük figyelembe azokat, akik úgy tervezik, hogy munka mellett fognak tanulni.

** Beleszámítva az „egyéb” választ adók csoportjának adatait.

Összességében kevesebben lettek azok, akik egyetemre kívánnak menni. Novoszibirszkben azok aránya, akik azt tervezték, hogy felsőfokú képzettséget szereznek, csak kis mértékben esett vissza, a falvakban azonban erősen csökkent; a lányoknak mindössze 42,2 százaléka, a fiúknak pedig 27,8 százaléka kíván felsőfokú oktatási intézménybe lépni. Bár több lány készül felsőoktatási intézménybe, mint fiú kortársaik, ha összességében nézzük, megváltozott az az arány, hogy minden 10 végzős közül 8 felsőoktatási intézménybe készült: a fiúk közül már csak 48 százalék, a lányok közül 55 százalék.

Azzal egyidejűleg, hogy a felsőoktatási intézménybe törekvés csökkent, a technikumok és a szakmunkásképzők vonzereje lényegesen nőtt: míg megelőzően a továbbtanulás perspektívája minden 10. esetben volt valamilyen középfokú szakiskola, ma minden 5. fiút és minden 4., illetve 3. lányt ez vonz; a fiatalok figyelemre méltó hányada (13-14 százalék) tervezi ma, hogy szakmunkásképző intézetekben és tanfolyamokon képezi magát tovább.

Az ifjúság továbbtanulási elképzeléseiben települési aspektusok jelentek meg. Felsőoktatási intézményt legmagasabb arányban a novoszibirszkiek jelölnek, a közepes méretű városokban már kevesebben, a kisvárosokban és a falvakban a legkevesebben. Ezzel szemben a falusi fiatalok között a szakmunkásképző intézetek és technikumok népszerűsége lényegesen magasabb. Ugyanebben a települési irányban haladva – a nagybottól a kisebb felé – a fiúk és a lányok elképzelései között nő a különbség; a fiúk terveiket általában a középfokú képzettség megszerzésével határolják be (beleértve a tanfolyamokat és a szakmunkásképzést), a lányok törekvése a középfokú szakképzettség vagy felsőfokú végzettség megszerzése.

Tehát a tovább tanulni szándékozó lányok aránya összességében nőtt ugyan, de a kisvárosokban és a falvakban csökkent. Ők most sokkal inkább a technikumokat, szakiskolákat, szakmunkásképzőket választják. A falusi fiatalok körében gyakorlatilag egyformán népszerű és vonzó a továbbtanulás mindkét csatornája – a felsőoktatási intézmény és a technikum, továbbá ezekhez hasonló nagyságrendűvé vált azon megkérdozettek csoportja, akik szakmunkásképzőben kívánnak tovább tanulni.

Megállapítható, hogy ezekben az években csak részben hoztak pozitív eredményeket azok a törekvések, amelyek úgy akartak hatni a fiatalok orientációira, hogy nőjön a fizikai munkát igénylő foglalkozások presztízse. Ebben a kérdésben az olyan oktatási intézmények, mint a középiskola és az olyan társadalmi intézmény, mint a család tehetetlenségi ereje nyilvánul meg; ezen intézmények esetében a magas képzési szint gyakran még mindig státuszszimbólum. Ezek jelentős mértékben megőrzik a maguk továbbtanulási hagyományait, akkor is, amikor az ifjúság elhelyezkedési feltételei megváltoztak.

A fiatalok képzési orientációinak elmozdulásai nyilvánvalóak. Ezek, a maguk módján, azokat a változásokat tükrözik, amelyek az elmúlt 20 évben következtek be a képzettség megszerzésének körülményeiben, az elhelyezkedés feltételeiben. Ezek közül a legfontosabb a szakmaszerzés csatornáinak bővülése. Ebben az időszakban a legnagyobb mértékben a szakmunkásképzés mértéke nőtt; az összes szakmunkásképző intézetbe felvettek száma kettő és félszer nőtt, 1983-ban elérte a 2,7 milliót. Nem szabad lebecsülni a technikumokban tanulók és az egyetemi diákok számának növekedését sem: 1963 és 1983 között a középfokú szakiskolák nappali tagozatára felvettek aránya 500 ezerről 960 ezerre nőtt, a felsőoktatási intézetekben pedig 339 ezerről 646 ezerre. Tehát módosult a középiskolát végzettek között a tovább tanulók és a dolgozni kezdők aránya, javult a fiatalok munkára való felkészültségének mutatója. Mivel a szigorú összevetéshez nem rendelkezünk országos statisztikai adatokkal, csak arra utalunk, hogy 1968 és 1984 között a Szovjetunióban azok aránya, akik a nappali középiskola befejezése után nappali tagozaton tanulnak tovább 44,8 százalékról 60 százalékra nőtt; ennek megfelelően csökkent a közvetlenül munkába lépők aránya (55,2 százalékról 40 százalékra, azokkal együtt, akik munka mellett tanulnak).²

A fiatalok orientációjának dinamikájában sajátosan jelentkezett az általános középfokú képzéshez való közeledés. A középiskola nappali tagozata kétségtelesen tömegesebbé vált, és kiválasztási funkciója, amelyet mindeddig betöltött, lényegesen meggyengült, bár teljesen nem veszett el.

A következő adatok sokkal általánosabban tükrözik ezt a folyamatot. 1963-ban országosan az általános képzésű középiskolák nappali tagozatán végzők száma 21,5 százaléka volt az 1960-ban nem teljes (hétéves) középiskola* nappali tagozatán végzetteknek.³ 20 évvel később ugyanez a mutató majdnem megduplázódott: 1983-ban a 10 éves középiskola nappali tagozatának végzősei 58,9 százalékát jelentették az 1981-ben a nem teljes (8 osztályos) középiskolát befejezettek számának.⁴

A középiskolák nappali tagozatán tanulók tehát már a korosztály nagyobbik

* A Szovjetunió iskolarendszerében a tízosztályos általánosan képző középiskola hét-, illetve nyolcosztályos első szakaszát nevezik nem teljes középiskolának, amely lényegében a magyar általános iskolának felel meg.

hányadát képviselik. Ennek eredményeként a tanulói összetételben demokratizálódási folyamat ment végbe. Kutatásaink szerint a Novoszibirszki területen megnőtt azoknak az aránya, akik a kisvárosok középfokú iskoláinak nappali tagozatát végezték el (13 százalékról 15 százalékra), és ez a növekedés a falvakban különösen jelentős (18 százalékról 35 százalékra).

Ha mindkét időpontban a megkérdezettek összlétszámához viszonyítjuk, 34 százalékról 54 százalékra nőtt a városi és falusi fizikai dolgozó családok gyermekeinek aránya; ennek megfelelően csökkent azoknak az aránya, akiknek az apja szellemi dolgozó (46 százalékról 34 százalékra), sőt, ez a csökkenés majdnem minden szakember-kategóriában tapasztalható – a középfokú szakképzettségűek, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és a magasan kvalifikált irányítómunkát végzők esetében is. A fiatalok azon csoportja, mely azelőtt a középfokú képzés nélkül helyezkedett el, most ugyanazon a munkahelyen található, csak a tízéves általános képzés, illetve a szakmunkásképző intézet vagy technikum befejezése után.

Az elhelyezkedés megváltozott feltételei hogyan mutatkoztak a fiúk és a lányok elképzeléseinek realizálódásában? Összességében a válasz optimistának tűnik. Kiszámoltuk, hogy 100 felsőoktatási intézetbe törekvő fiatal közül hányan lettek valójában diákok; 100 technikumba törekvő közül mennyien járnak technikumba stb. Az eredmény: 1963-ban a felsőoktatásba törekvők 50,1 százaléka valósította meg terveit, 1983-ban 72,9 százaléka; a technikumba törekvők 21,6, illetve 41,4 százaléka; a szakmunkásképző intézetekbe aspirálók közül 1963-ban senki és 1983-ban 59,7 százalék. A tervek megvalósulásának 20 év alatt bekövetkezett változását más dimenziók is megerősítik: a nem; a településstruktúra (Novoszibirszk, falu, egyéb város); a szülők képzettségi szintje, jövedelme, társadalmi-szakai státusza. Hogyan értelmezhető a továbbtanulási tervek nagyobb mértékű megvalósulása? Kizárólag a fiatalok terveinek fokozott realizálásáról van szó?

A hatvanas évek elején a kutatók egyik megállapítása a következő volt: „Az egyéni tervek kisebb mértékben függnek a család társadalmi helyzetétől, mint a fiatalok valóságos életútja. Az iskola és a tömegkommunikáció mintha az egyéni terveket kissé a reális feltételekhez közelítené és ugyanakkor kiegyenlítené, elegyengetné a fiatalok tudatában azokat a különbségeket, amelyek a különböző társadalmi csoportokból származó gyerekek között léteznek.”⁸ Nézzük meg empirikus adatokon, hogy ez hogyan jelentkezett a hatvanas években, és mi változott 20 év alatt. Ennek érdekében összehasonlítjuk egyrészt az eltérő társadalmi csoportokból származó fiatalok különböző oktatási intézményekbe való bejutási esélyeit, másrészt azt, hogy milyen mértékben hat a társadalmi különbség a fiatalok képzési orientációjának struktúrájára. Végül egybevetjük az ifjúság reális és potenciális esélyeinek alakulását 20 év alatt.

A társadalmi mobilitás vizsgálatok széleskörűen alkalmazzák az asszociációs indexet, amely azt méri, hogy a szülők társadalmi pozíciója hogyan hat a gyermekek azon esélyére, hogy az egyik vagy a másik társadalmi rétegbe kerüljenek. Az index azt mutatja meg, hogy meghatározott társadalmi csoportból kikerülők esetében a teljes populáció átlagához viszonyítva mennyivel gyakoribb vagy ritkább valamely foglalkozás elérése. Ha az asszociációs index értéke 1, ez azt jelenti, hogy az apa helyzete nem hat fia társadalmi helyzetére; ha több (kevesebb) 1-nél, ez azt jelenti, hogy az adott csoportból kikerülők nagyobb (kisebb) valószínűséggel kerülnek egyik vagy másik helyzetbe, mint azt az egyenletes megoszlás valószínűsítene. Ennek az eszköznek a használata igen hatékony, amikor nagy idősó-

rokról van szó, tekintettel arra, hogy lehetővé teszi, hogy az eltelt idő alatt a fiatalok egyenletes megoszlásában bekövetkezett változások hatását kizárjuk.

Tanulmányunkban csak azt az asszociációs indexszámítást mutatjuk be, amely arra vonatkozik, hogy a Novoszibirszi terület 17 éves fiataljainak különböző csoportjai az iskola befejezése után milyen valószínűséggel tervezik a továbbtanulást, illetve milyen valószínűséggel kerülnek felsőoktatási intézményekbe. (Lásd 3. sz. táblázat.)

3. sz. táblázat

A felsőoktatási továbbtanulási tervekre és bekerülési arányokra vonatkozó asszociációs indexek alakulása a Novoszibirszi terület középiskolaiban végzetek különböző csoportjai esetében (1963 és 1983)

A fiatalok csoportjai	1963		1983	
	tervezés szintjén	bekerülés szintjén	tervezés szintjén	bekerülés szintjén
I. Felsőoktatási intézményt választók	1,00	1,00	1,00	1,00
az apa foglalkozása:				
– szakmunkás	0,88	0,74	0,71	0,63
– közép- és felsőszintű szakember	1,05	1,09	1,34	1,35
– szellemi foglalkozású, magasan kvalifikált vezető	1,13	1,42	1,63	1,83
– apa nélküli családokból származók	1,02	0,93	0,80	0,90
II. Felsőoktatási intézményt választók	1,00	1,00	1,00	1,00
az apa iskolai végzettsége:				
– 1-6 osztály	0,85	0,71	0,55	0,49
– befejezetlen középszint	1,02	0,77	0,70	0,64
– befejezett középszint	1,09	1,28	1,19	1,15
– felsőfok	1,14	1,47	1,51	1,67
III. Felsőoktatási intézményt választók	1,00	1,00	1,00	1,00
az iskolák területi megoszlása:				
– Novoszibirszk	1,08	1,16	1,37	1,43
– közepes városok	1,03	1,08	1,08	1,01
– kisváros	0,92	0,84	0,74	0,77
– falu	0,79	0,54	0,69	0,63

1963-ban a szellemi, illetve magasan kvalifikált irányítói tevékenységet végzők gyermekeinek az összes többenél másfélszer nagyobb volt az esélye, hogy felsőoktatási intézménybe kerüljenek; a szakmunkások és a mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek esélye fele akkora volt, mint az előző csoporté, és négyszer kisebb, mint egyenletes megoszlás esetében. De a tervek tekintetében a fiatalok egyes csoportjai sokkal kisebb mértékben tértek el egymástól (az asszociációs index 0,88-tól 1,13-ig) ingadozik. Ha más dimenzió mentén kategorizáljuk a fiatalokat – a szülők képzettségi szintje vagy a végzősök lakóhelye szerint –, felsőoktatási intézménybe való bekerülésre a két szélső kategória esélykülönbsége körülbelül kétszeres, a tervezés szintjén körülbelül 1,3-szeres.

A társadalmi csoporthoz való tartozás ma erősebben hat arra, hogy egy fiatal bekerül-e a felsőfokú képzésbe, mint 20 évvel ezelőtt. 1983-ra, összehasonlítva az 1963-as vizsgálattal, nőtt az esélye a bekerülésre a közép- és felső szintű szakemberek, a szellemi foglalkozásúak és a magasan kvalifikált vezetők gyermekeinek (az index növekedett 1,09-ről 1,35-re, illetve 1,42-ről 1,83-ra), a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák gyermekeinek (1,47-ről 1,67-re) és a Novoszibirszkben tanulóknak (1,16-ről 1,43-ra). És ellenkezőleg: kortársaiknál sokkal kisebb eséllyel és az előző időszakhoz képest is ritkábban jutnak be a felsőoktatási intézményekbe azok, akiknek apja fizikai dolgozó vagy iskolai végzettsége legfeljebb befejezetlen középiskola, illetve akik falusi vagy kisvárosi iskolába jártak. Mára az ifjúság különböző társadalmi csoportjai közötti eltérés plasztikusabb lett mind a felsőoktatási intézménybe való bekerülés, mind annak tervezése szempontjából. Vagyis a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák fiai és lányai közül 1983-ban majdnem háromszor annyian szándékoztak felsőoktatásba kerülni, mint a 6 osztályt vagy kevesebbet végzett apák gyermekei, ugyanakkor 1963-ban ez a különbség mindössze egyharmados volt.

Meg kell jegyezni, hogy az elemzés során mi mesterségesen szétválasztottuk az egyes társadalmi tényezőket (lakóhely, a szülők iskolai végzettsége és munkajellege stb.). Számunkra az volt a fontos, hogy külön-külön lássuk ezen dimenziók hatásának erősödését vagy gyengülését. A valóságban ezek a dimenziók egymásra épülnek, és az esélyekben a különböző ifjúsági csoportok előnyeinek, illetve hátrányainak halmozódását idézik elő. Így például, hasonlítsuk össze a felsőoktatási intézmény választásának valószínűségét olyan gyerekek esetében, akik falun, szakképzetlen munkáscsaládban nőttek fel, azokéval, akik Novoszibirszkben jártak iskolába és apáik szellemi foglalkozásúak vagy magasan kvalifikált vezetők. 1963-ban e két csoport potenciális választási valószínűsége egykettővel tért el, a bejutás esélye pedig kétharmaddal. 1983-ban az első csoportból a másodikhoz viszonyítva egyharmadannyi gyerek tervezte, hogy felsőoktatási intézmény nappali tagozatára megy és tizedannyian kerültek be.

A 20 év alatt egyrészt a bekerülés szempontjából nőtt a különböző ifjúsági csoportok esélyegyenlőtlensége. Másrészt, a különböző csoportokhoz tartozó fiatalok kisebb vagy nagyobb mértékben, de kiegyensúlyozottabban tervezik a továbbtanulást, orientációikban erősebben tükröződnek a társadalmi különbségek. Tehát az is igaz ugyan, hogy a középiskolát végzők jövőre vonatkozó tervei realisabbá váltak, de nyilvánvaló, hogy ez a saját társadalmi lehetőségeik realisabb értékeléséből fakad.

Ahhoz, hogy megragadjuk a fiatalok szubjektív viszonyát a társadalom által számukra biztosított lehetőségeikhez, nem szükségesek bonyolult módszerek. Az idő dinamikájában vizsgálva egészen egyszerű eszközök is elegendők. A fiatalok hangulatát jellemző legegyszerűbb indikátort használtuk a kutatásunkban. Megkérdeztük: bizonyosak-e abban, hogy a megjelölt szakmát elsajátítják. „Igen” vagy „nem” válaszoltak. A kutatók már a hatvanas években meggyőződhetek arról, mennyire érzékeny ez az empirikus mutató. 1966-ban, amikor a Szovjetunióban áttértünk a kötelező oktatás új rendszerére, a középiskolák nappali tagozatának 11. és 10. osztályában végzetek száma megduplázódott. E folyamat hatása nem múlt el nyomtalanul, a fiatalok tapasztalták a verseny növekedését, az elhelyezkedés nehézségeit stb., így a fenti kérdésre adott pozitív válasz az 1966-ban és 1967-ben végzetek kérdőívében az előző végzősökhöz képest csökkent.

Összehasonlítva a hatvanas évekkel, még kevésbé optimistán értékelték lehe-

tőiségeiket az 1983-ban végzettek. Azoknak az aránya, akik meg voltak győződve arról, hogy a választott szakmát elsajátítják, 1963-ban 82,1 százaléka volt a felsőoktatási intézménybe törekvőknek, 20 év múlva pedig 73,8 százaléka; a technikumba készülőknek 85,3, illetve 76 százaléka; és akik szakmunkásképző intézetbe illetve tanfolyamokra készültek, azok közül 100, illetve 89,8 százalék. És fordítva. A sikerben nem bízó aránya azoknál nőtt, akik olyan foglalkozást választottak, amely felsőfokú vagy középszintű szakképzést igényel.

Az optimizmus és magabiztosság szintjének csökkenése arról tanúskodik, hogy az iskolából a munkába való átmenet objektív feltételeinek változása – bár meglehetősen bonyolult utat tett meg, eljutott a fiatalok gondolkodásáig. A fiatalokban tudatosult, hogy a szakmaválasztás esélyei egyenlőtlenek, s ez a tendencia az elmúlt 20 évben csak mélyült. Maga ez a tény a fiataloknak a korszakra vonatkozó reális ítéleteit bizonyítja. A tényeket nem lehet figyelmen kívül hagyni oly módon, hogy olyan statisztikai számítások mögé bújunk, amelyek azt bizonyítják, hogy a felnövekvő generációból egyre többen kapnak általános középfokú képzést, hogy nő a diákok száma az egyetemeken, a tanulóké a technikumokban és a szakmunkásképzőkben.

Az általános középszintű képzésre való áttérés egyik feladata az volt, hogy kiegyenlítse a fiatalok lehetőségeit a starthelyzetben. Ugyanakkor kutatási eredményeink azt bizonyítják, hogy az esélyek kiegyenlítésének elve, mely a kötelező általános középfokú képzésen alapszik, s amely az oktatás uniformizálásával extenzív alapokon történt, nem vezetett a kívánt eredményhez. Önmagában az a törekvés, hogy a fiatal generáció mind nagyobb része egységes képzettségi szintre kerüljön, lényegében csak formális megoldása a társadalmi egyenlőség problémáinak. Az oktatási programok és módszerek egyformasága a középiskolai képzés nivellálódásához és elszürküléséhez vezetett, ami csak még jobban mélyítette a családok kulturális, képzettségi szintjében, anyagi életkörülményeiben és életmódjában meglévő különbségeket. Az iskolai tevékenység formális oldalának erősítése – a tanulmányi eredmények számszerű javításának hajszolása, a teljes körű középfokú oktatás bevezetése, a pedagógusok oktató-nevelő munkájának bürokratizálódása, a képzési programok méreteinek növelése stb. – azt eredményezte, hogy ebben az időszakban a középiskolák végzőseinek szakmaválasztásában a társadalmi különbségek nőttek, és emellett számtalan egyéb negatívum is jelentkezett a fiatalok körében.

Természetesen nem az iskola az egyetlen társadalmi intézmény, amelynek funkcionális problémáival lehetne magyarázni a negatív jelenségeket, a fiatalok társadalmi és szellemi fejlődésében jelentkező ellentmondások élesedését. Mind az említett vizsgálat, mind pedig más kutatások arról tanúskodnak, hogy vannak általánosabb jellegű okok, mindenekelőtt az elmúlt tíz évben mesterségesen előidézt kapcsolathány azon társadalmi alrendszerek között, amelyekről erősen függ a fiatalok képzésből a munkába való átmenetének folyamata. A gazdasági fejlődés a maga törvényei szerint alakul. Bizonyos önállósággal rendelkeznek a demográfiai folyamatok. A képzés rendszere képes saját elvei alapján fejlődni, lényegében elszakadva mind a társadalmi igényektől, mind pedig a fiatalok törekvéseitől. Végül, a fiatal emberek aspirációi és vágyai szintén viszonylag önállóan alakulnak.

Kétségtelenül bonyolult feladat összekapcsolni ezeket az alrendszereket, és biztosítani azok tervszerű, arányos fejlődését. Ráadásul a társadalmi alrendszerek fejlődésének ellentmondásos jellege a jelenlegi feltételek mellett erősödik;

megjelenik függetlenedésük nehezen leküzdhető tendenciája. Ennek következtében az elkerülhetetlen ellentmondások hol itt, hol ott éles konfliktusokba mennek át; a gazdasági és demográfiai folyamatok között; a piac szükségletei és a munkaképes lakosság arányainak alakulása között; a gazdaság meghatározott felkészültségű szakember-szükséglete és az ezeket az igényeket figyelmen kívül hagyó képzési rendszer között; valamint a népgazdaság meghatározott szakmai felkészültségű kaderszükséglete és az ifjúság szakmai irányultsága között konfliktusok keletkeznek. Ezek a konfliktusok mutatkoznak az oktatás és szocializáció, a szocializáció és a munkaerőpiac igénye stb. stb. között is.

Egyidejűleg bekövetkezik a társadalmi alrendszerek fejlődési folyamatainak saját interferenciája is. A kiegyenlítetlenség eredményeképpen hipertrofikussá válhatnak és különösen élesek lehetnek hol az egyik, hol a másik esetben. Ma rendkívül fontos erre odafigyelni, hiszen a „peresztrojka” feltételei mellett csak az összes társadalmi alrendszer – gazdasági, demográfiai, társadalmi, politikai stb. – komplex megváltoztatásával lehet elkerülni a fiatalok közegeiben jelentkező ellentmondások élesedését. Az ifjúság helyzetére ható előttünk álló változásoknak legalább azokat az alapvető „fájdalmas pontjait” nem szabad szem elől tévesztetni, amelyeket már most kellő határozottsággal megjósolhatunk.

Az a radikális gazdasági reform, amelyet az SZKP KB 1987-es júniusi plénuma fogadott el és amelynek célja a gazdálkodás különböző szintjein a gazdasági ösztönzők és gazdálkodási módszerek rendszerének kialakítása, nemcsak közvetlenül a gazdasági szférában eredményez változásokat. Az egyesülések és vállalatok önállóságának növelése, áttérésük a rentabilitásra és önfinanszírozásra, a munkáskollektívák áttérése az önkormányzatra és a termelés belső szervezésével kapcsolatos önálló döntésekre, a szövetkezeti és egyéni munka új formáinak kialakulása stb. nemcsak a munkahelyek átstrukturálódásához vezet, hanem a tömegek tudatában bekövetkező óriási változásokhoz is. Ugyanakkor a tudati átalakulás, egyebek között a fiataloknak a munkához való viszonyában bekövetkező változás, lekészheti, illetve egyszerűen nem képes követni a termelési viszonyok változásait, hiszen az átmeneti korszakban az egyes szintek kiegyensúlyozatlansága elkerülhetetlen. A megelőző szervezeti struktúrában kialakult irány – hogy nem kell teljes erőbevetéssel dolgozni – nemcsak fékezi a szükséges változásokat, hanem megnehezíti az önálló életbe lépők elhelyezkedését.

A gazdálkodás ráfordítást csökkentő mechanizmusának létrehozása – s ez vonatkozik a munkaerőigényre is – a foglalkoztatás területén új problémákat vet fel. A vállalatok azon érdekeltségének erősödése, hogy minél kevesebb munkást alkalmazzanak, igen közeli jövőben azt fogja eredményezni, hogy a felesleges munkaerő jelentős része kikerül a népgazdaságból. Az első időkben „... ehhez a megfelelő területeken elementáris rendre van szükség. Még a szerző óvatos értékelése is azt mutatja, hogy csak a legközelebbi, teljesen a felszínen mutatkozó munkaerő-felesleg sem kevesebb, mint az emberek tízmilliói (a népgazdaságban foglalkoztatottak valamivel több mint 130 milliós tömege közül)”⁶. A népgazdaság mentesítése a mesterségesen létrehozott felesleges munkahelyektől, nem beszélve a vállalatoknak és egyesüléseknek a felhasznált munka mennyisége és minősége szempontjából tovább növekvő „egoizmusáról”, pluszproblémákat okoz azok számára, akik majd először kívánnak bekapcsolódni a termelésbe.

Egyrészt végbe kell mennie az egyszerű, tartalmatlan, alacsonyán fizetett munkát igénylő munkahelyek csökkenésének, ami egészében megfelel a fiatal munkaerő igényeinek. Ugyanakkor, éppen a technikailag rosszabbul felszerelt és a

vállalat számára olcsóbb munkahelyek mindeddig garantálták bármelyik fiatal ember számára az elhelyezkedést képzettségi szintjétől, képességeitől és munkakészségétől függetlenül. A vállalatok érdekeltsége a létszámcsökkentésben növeli a fiatalok képzettségi szintjével és profiljával szembeni követelményeket, erősíti a munkahely diktátumát. Ebben a tekintetben a szakmai orientáció és a szakmaválasztás kérdései az ifjúságtól egészen más megközelítést kívánnak.

Az előttünk álló változások megkövetelik, hogy mentesüljünk azoktól az illúzióktól, hogy a szocializmusban nincs foglalkoztatási probléma, még a fiatalok esetében sem. Ennek elutasítása egy sajátos „automatizmuselmélet”, illetve öntörvényűség elismerése lenne, mely szerint a termelési eszközök társadalmazása önmagától, automatikusan biztosítja a lakosság teljes foglalkoztatottságát. A valóságban semmiféle automatizmus nem létezik, mindössze a termelési eszközök társadalmazása megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a tervezési rendszerben oldódjanak meg ezek a problémák. Ha ezeket a problémákat eltussoljuk, ez negatív jelenségekhez vezethet (és idővel ahhoz is vezet). Ma elsősorban a vállalatoknál a reform során felszabaduló munkaerő átcsoportosításának mechanizmusát kell kidolgozni, az átképzés és elhelyezkedés gondját a munkával és szociális kérdésekkel foglalkozó szerveknek kell átvenniük. A fiatalok szempontjából elsősorban arról van szó, hogy az általános és szakképzés területén a maga idejében kell gondoskodni a munkásosztály és mérnök-technikus utánpótlás felkészítéséről, biztosítani kell egy olyan szakmai felkészítési rendszer anyagi-technikai és szervezeti feltételeit, amely megfelel a dinamikusan fejlődő termelés szükségleteinek.

Ezért érint a „peresztrojka” egy sor olyan kérdést, amely az ifjúság képzésével, munkára való felkészítésével, erkölcsi és politikai nevelésével függ össze. A szociológiai elemzés határozottan bizonyítja, hogy a képzés rendszere, struktúrája, az irányító szervek, a pedagógiai elmélet és gyakorlat nem létezhetnek a jelennel való szoros kapcsolat nélkül. Az adminisztráló gazdasági korszak, a társadalmi élet minden területén jelentkező konzervativizmus és autokrácia konkrét történelmi feltételei csak olyan oktatási struktúrát hozhattak létre, amely ennek megőrzését szolgálta. Számtalan, a fiatal nemzedék oktatása, nevelése, önálló életre és munkára való felkészítése során jelentkező ellentmondást és problémát a művelődésügy dolgozói szigorúan hivatali, pedagógiai problémaként kezelték. Ennek a megközelítésnek a korlátozottsága jelent meg a közoktatás és a szakképzés reformjának kidolgozásában és megvalósulásának gyakorlatában. A sajtóviták is arról tanúskodnak, hogy ma már sok szakember az SZKP KB áprilisi (1985) plénumán elfogadott reform reformjáért száll síkra.

Napjainkban a tömegkommunikációban a fenti problémával kapcsolatos vitáiban két koncepció jelenik meg. Az egyik⁷ elmarasztalja a művelődésügyi szervek tevékenységének gyakorlatát és azt a félhivatalos pedagógiai tudományt, amelynek következtében az iskola mai állapota sehogy sem elégíti ki társadalmunkat. A másik álláspont az újító tanárok elméletét és gyakorlatát képviseli, valamint a szemünk láttára születő társadalmi-pedagógiai mozgalmat, amelyet tanárok, egyetemi oktatók, irodalmárok és újságírók hoznak létre, akik az iskola új koncepcióját dolgozzák ki.⁸ A közoktatási tradíciókban az a humanista pátosz, amely mindig egyedi módon jelentkezett az orosz kultúrában és társadalmi gondolkodásban és amely ma ebben a „lentről” induló kezdeményezésben fejeződik ki, amely elsősorban az iskola demokratizálásával van összefüggésben, az egész nemzedék új életformára felkészítésének teljes rendszerét kívánja megújítani. Az utasítás, a túlméretezett gyámkodás, a túlszervezettség elfogadhatatlan, mert le-

hetetlenné teszi, hogy a fiataloknak közük legyen a dolgokhoz, s elnyomja a kezdeményezőkézséget és aktivitást, az infantilizmus és a felelősségmentesség növekedését szolgálja. Ezzel szemben az önállóság, az önkormányzat, az öntevékenység fejlődése elsődleges jelentőségű a személyiség nevelésében, és sajátos, egyedi, semmivel fel nem cserélhető reális tapasztalatot nyújt az erkölcsi döntésekhez és cselekedetekhez. Az önállóság növekedésével szorosan összefügg a munkához való viszony is. Mind ez ideig gyakran találkoztunk a munkával kapcsolatosan olyan viszonytal, melynek elve „csinálni nem akarom, bár el se utasítom”, amely kétségtelenül a fiatalok egy részének a nevelés parancsuralmi rendszere által előidézett elidegenedéséről tanúskodik. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a dolgokhoz való ilyen viszony megszokássá, második természetükké válik. Nem a rendezvények és részvevők számáról készülő formális statisztikai adatokra van szükség, hanem olyan feltételeket kell teremteni, hogy mindenki a szíve szerint találjon magának tennivalót, ne fullajtárnak, vak végrehajtónak érezze magát, hanem olyan alkotónak, aki nemcsak arra képes, hogy beszéddel vagy felszólalással kiálljon, hanem a közös munka eredményei érdekében kész arra, hogy a felelősség terhére magára vegye. Ebben az irányban folynak most kutatások, egy hatékony pedagógiai gyakorlatért.

Az életünk minden területén megvalósuló átalakulás eredményessége azzal is szorosan összefügg, hogy hogyan tanítjuk a fiataloknak a demokráciát. A demokratikus cselekvés és gondolkodás képessége nem automatikusan jön. Azért olyan bonyolult a dolog, mert nemcsak a fiatalok, hanem a lakosság aktív részét alkotó idősebb nemzedék sem vett részt ilyen típusú tevékenységben. Mind a termelésben, mind a társadalmi szervezetekben létező adminisztratív, bürokratikus viszonyok mostanáig létező tapasztalata nemcsak a kezdeményezőkézséget kötötte gúzsba, hanem akadályozta az individuális lehetőségek feltárását, és ezzel az emberi aktivitás társadalmilag jóváhagyott formáinak sokoldalúságát is szűkítette. Ugyanakkor ez olyan tapasztalat volt, amely az egyformaságot hangsúlyozta, és a véleményeket és alternatívákat megsemmisítő egydimenziójú gondolkodásra és magatartásra orientált.

Ilyen feltételek között a demokrácia tanulásának ára van, ezt mutatják az önálló társadalmi mozgalmak első lépései, az aktuális problémák publikus, „szabad mikrofon” formájában zajló megvitatásának szervezése stb. Önmagában véve ez elfedi a demokrácia diszkreditálásának veszélyét. A hitetlenség vagy a kiábrándultság a demokratikus intézményrendszerek lehetőségeinek alkalmazásából egy ellenkező tendencia megerősödéséhez vezethet, nosztalgiaát szülhet a keménykezű rendszer iránt. Itt figyelembe kell venni, hogy a hosszú ideig tartó megtorpanás továbbra is hat a sértett tudatra. A társadalmi lét torzulásaira adott tömeges tudati reakciókban, többek között az emberek véleményének és értékeinek kritikai irányultságában – ahogy szovjet kutatók írják – „... intenzíven kezdenek kifejlődni a »schlagbaum« pszichológia, az erőszak patológikus recidívái, a xenofóbia, de még a totalitárius hangulat is (és egyáltalán nem meglepő, hogy elsősorban a fiatalok között)”.⁹ Ezek azok a dolgok, amelyek miatt csak a radikális gazdasági reform, az egész társadalom demokratizálása, a képzési rendszer és a fiatalok nevelésének átfelműlése együttesen teremtheti meg a feltételeket ahhoz, hogy az új nemzedék szabadon és harmonikusan fejlődjék, hogy a fiatalok hatékonyan kapcsolódjanak az önálló munkálsléthe.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd erről V. Subkin: Az ifjúság pályaválasztásának néhány kérdéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 2. sz. 3–29. old.; Dolgozó ifjúság, orientációk és életutak. Szerkesztette: Gázsó Ferenc és Vlagyimir Subkin. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1984.; Vlagyimir Subkin: Az ifjúság és korunk tudományos-technikai fejlődése. Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 173–184. old.
- ² Közoktatás, tudomány és kultúra a Szovjetunióban. Statisztikai gyűjtemény. Moszkva 1977. 145. old.; A Szovjetunió népgazdasága 1963-ban. Moszkva 1965. 573. old. A Szovjetunió népgazdasága 1983-ban. Moszkva 1984. 500. old. A Szovjetunió számokban 1985-ben. Statisztikai Kézikönyv. Moszkva 1986. 185. old.
- ³ Figyelembe véve a korszak ifjúsági kohorszainak számszerű összetételében meglevő éles ingadozást, amely egyenes összefüggésben van a nagy honvédő háború idején bekövetkezett születéscsökkenéssel, kiegészítő átlagmutatót számolunk néhány évre: 1960 és 1964 közötti időszakban a középiskolák nappali tagozatainak végzősei alig érték el a 26,6 százalékát azoknak, akik 3 évvel azelőtt fejezték be a hétéves iskola nappali tagozatát. Lásd Közoktatás, tudomány és kultúra a Szovjetunióban. Moszkva 1977. 93. old.
- ⁴ A Szovjetunió számokban 1985-ben. Statisztikai Zsebkönyv. Moszkva 1986. 240. old.
- ⁵ A diákok kommunista nevelése című konferencia anyagai. I. rész. Tartu 1971. 28. old.
- ⁶ W. Kosztakov: A foglalkoztatottság: hiány vagy felesleg? Kommunizist, 1987. 2. sz. 82. old.
- ⁷ Lásd a *Narodnoje obrazovanyije* (Közoktatás) című folyóirat 1987-ben megjelent publikációit: Ideje tisztázni, 4. sz.; V. Hodajev: Amikor a kompetenciát szennációhajhászással helyettesítik; L. Fridman: Egy haladó és újító kísérletről; A. Sztoljár: Az igaz pedagógiáért. 5. sz. stb.
- ⁸ Az együttműködés pedagógiai koncepcióját az *Ucsityelszkaja gazeta* (Tanárok lapja) mutatja be. Lásd E. Kurkin: Elmenni, hogy visszajöjjünk? Znamja, 1987. 1. sz.; J. Azarov: Tanulni, hogy taníthassunk. Novij mir, 1987. 4. sz.; M. Posztnyikov: A jövőbe mutató iskola. Lityeraternaja gazeta, 1987. március 25. stb.
- ⁹ G. Sz. Batigin: „Jótevő” az érdekek szemben (megjegyzések az elosztási viszonyoknak a tömeggondolkodásban való visszatükröződéséről). Szociologicseskijje isszledovanyija, 1987. 3. sz. 28. old.

ÚJ KIADVÁNYUNK

TÁRSADALMI FOLYAMATOK AZ IFJÚSÁG KÖRÉBEN

SZERKESZTETTE
GAZSÓ FERENC

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

GAZSÓ FERENC

Társadalmi folyamatok a magyar ifjúság körében

Hazánkban a szervezett ifjúságkutatás a hetvenes években bontakozott ki, feltételei azonban csak az elmúlt években váltak igazán kedvezővé, amikor a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt egybehangolt és anyagilag támogatott tudományos tevékenységgé vált. A kutatást elsősorban megérlelődött társadalmi szükségletek motiválták. Nem csupán arról volt szó, hogy a nemzedéki probléma a nyolcvanas években került a társadalmi és tudományos érdeklődés előterébe. Általánosan megérlelődött az a felismerés, hogy a társadalom működéséhez olyanmennyire szükséges generációs folytonosság, az értékek és hagyományok átszármasztása és továbbfejlesztése nem képzelhető el afféle spontán, önmagától megoldódó és főként konfliktusoktól mentes folyamatként.

Az ifjúság nem tekinthető ugyan egységes, még kevésbé önálló társadalmi csoportnak, mégis joggal beszélhetünk arról, hogy a társadalom generációs tagolódásának jellegzetességei, az itt kitapintható konfliktusok és ellentmondások igen erőteljesen befolyásolják a társadalomban zajló folyamatokat, a társadalom egész működését. Nem csupán arról van szó, hogy az ifjú nemzedék a népesség 44 százalékát, a keresők egyharmadát kitevő nagy társadalmi csoport, amely pusztán számarányánál fogva is figyelmet érdemel. A lényeg sokkal inkább az, hogy az ifjúság sajátos szociológiai, pszichológiai, tudati jellemzőkkel rendelkezik, s ezek meghatározó módon befolyásolják a nemzedékváltás folyamatában alkalmazható és célravezető politikai magatartást, a társadalmi fejlődés elért eredményeinek és értékeinek átörökítésében követhető megoldásokat. Ha e sajátosságokat szem elől tévesztjük, megtörténhet, hogy a társadalom a felnövekvő nemzedékek nevelésében, a megváltozott szituáció ellenére is, korábban bevált sémákat erőltet, ezáltal nem elősegíti, hanem – a szándékkal ellentétben – kifejezetten nehezíti, konfliktusokkal terheli a nemzedékváltás folyamatát. Ezért szükséges megkülönböztetett figyelmet fordítani arra, hogy a társadalomban zajló folyamatok (az átregéződés, a társadalmi differenciálódás és nivellálódás tendenciái, az életmód és kultúra, az értékrend, a társadalmi tudat változásai stb.) miként érintik a fiatal generációt, miféle specifikus, elsősorban vagy kizárólag reá jellemző vonásokat eredményeznek.

Az ifjúság társadalmi helyzetéből és relatíve önálló csoportmivoltából következik, hogy egy sajátos szubkultúra jól körvonalazható világát termeli ki. Ez nem

csupán ízlésben, divatban, viselkedésmódokban és a nemzedékek közötti érintkezési formák újszerű, korábban nem tapasztalt jelenségeiben ragadható meg, hanem a fiatalok körében felbukkanó ideológiai, politikai és szellemi-kulturális áramlatokban és törekvésekben is.

A nemzedékváltás folyamatát korunkban éppen azért kísérik szükségképpen feszültségek, mert az egymás nyomába lépő új és új generációk számára a történelmi idő és a társadalmi gyakorlat, a közvetlen tapasztalás valóságanyaga radikális különbségeket mutat. Utalhatunk itt a társadalmi lét különböző szféráinak, az életmódnak egyre gyorsuló átalakulására, vagy arra, hogy a nemzedékváltás hazánkban ma olyan körülmények között zajlik, amikor azok az evidenciák, amelyek a korábbi nemzedékek számára a szocializmus történeti és társadalmi indokoltságát hordozták, a ma felnövekvő generációnak elsősorban megtanulandó stúdiumot jelölnek. Valójában a nemzedékváltás folyamatában nem az evidenciák tapasztalatcsere útján történő átszármaztatása történik, hanem éppen a valóság személyes feldolgozása megy végbe, benne és általa igazolódik. Ezért a társadalom egész nemzedékváltási stratégiájának sokkal inkább az egyének választásaira és döntéseire kellene épülnie.

A ma felnövekvő nemzedék életútját kétségkívül sajátos társadalmi erőterek alakítják. A gyermekkor a gazdasági fellendülés, az életminőség általános javulásának élményével kapcsolódhatott egybe. Az önálló életkezdés azonban már olyan időszakra esik, amikor a társadalomnak a növekedés megtorpanásával, fenyegető gazdasági bajokkal kell számot vetnie. A társadalmi szituáció megváltozása meglehetősen váratlanul érte az ifjúságot, orientációs zavarokat keltett. Mindennek hatásai és következményei jól kitapinthatók az ifjúság körében.

Az elmúlt években folytatott kutatások feladata voltaképpen az volt, hogy feltárják a társadalom makroszférájában végbemenő változások ifjúságot érintő következményeit és hatásait, ezáltal segítsék elő olyan társadalmi cselekvési programok kidolgozását, amelyek lehetővé teszik a keletkezett ellentmondások társadalmi méretű kezelését, kiéléződésük tompítását.

Az elmúlt években végzett kutatások* számos új eredménnyel gazdagították ismereteinket a társadalom generációs metszetének jellegzetességeiről, az ifjúság egyes csoportjainak helyzetében, életvitelében, társadalmi magatartásában és orientációiban megfigyelhető változásokról. E gazdag anyag alapján számos, a tudományos gyakorlatot is érintő következtetés és megfontolás körvonalazására nyílik mód.

A LÉTVISZONYOK FESZÜLTSGEI

A kutatási eredményekből egyértelműen kitűnik, hogy a fiatalok léthelyzetének korábban megfigyelt feszültségei határozottan növekedtek az elmúlt években. Az elemzések azt bizonyítják, hogy a fiatalok kereseti-jövedelmi helyzetében további jelentős relatív lemaradás figyelhető meg. Mindez komoly mértékben hozzájárul a fiatal nemzedékek nehezebbé váló önálló élet- és pályakezdéséhez. A közzétett

* A kutatási eredményeket összegző kötet *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében* címen jelent meg, 1987-ben, a Társadalomtudományi Intézet kiadásában. Szerkesztette: *Gazsó Ferenc. (A szerk.)*

kutatási eredményekből kitűnik az is, hogy ezt a huzamosabb ideje érvényesülő tendenciát az elmúlt években sem sikerült megfékezni. Változatlanul erőteljes a bérnek az életkortól való függősége, a munkamegosztás sok területén rigorózan érvényesül az életkorhoz kötődő keresetkorlátozás. Jelenleg úgy tűnik, hogy az itt sűrűsödő ellentmondások feloldása egész bérrendszerünk egyre inkább sürgető reformjával kapcsolódhat egybe. E reform kimunkálásában ugyanakkor megkülönböztetett figyelmet kellene fordítani arra is, hogy valóban csökkenjen a bérezés életkori meghatározottsága, s ez a tényező ne keresztezze a teljesítményelv érvényre juttatását a bérrendszerben. Az ifjúságnak alapvető érdekei fűződnek ahhoz is, hogy a keresetek ne kötődjenek a maihoz hasonló mértékben a besztáshoz. Olyan bérrendszer kialakítása tűnik célszerűnek, amely teret enged annak, hogy vezetői pozíció elérése nélkül is magas keresethez lehessen jutni.

A fiatalok relatíve kedvezőtlen helyzete még inkább szembetűnő, ha a kereset mellett a jövedelmi viszonyok alakulását is szemügyre vesszük. Általános vonás ugyanis, hogy a fiatalok valamennyi csoportjánál az egy főre jutó jövedelem jobban elmarad az idősebbekétől, mint a keresetük, és csak 40 éves kor táján érik el foglalkozási csoportjuk átlagát. E kedvezőtlen tendencia kialakulásában meghatározó szerepe van a családnagyság növekedésének; a házasságkötést követően rövidesen megszületik az első, majd az esetek jelentős részében a második gyermek, s ez döntő változást hoz a fiatalok anyagi helyzetében. A családi életciklusnak ezt a szakaszát joggal tekinthetjük különösen feszítettnek.

A kialakult kereseti, jövedelmi viszonyok önmagukban véve is hátrányosak a fiatal keresők számára, azonban az életkörülmények más területén – így főleg a lakáshoz jutásnál – tapasztalható kedvezőtlen feltételek még inkább felhívják a figyelmet a jövedelmi téren jelentkező feszültségekre. A fiatalok megélhetési költségeire vonatkozó számítások ugyanis azt mutatják, hogy kereseti, jövedelmi viszonyaik egy gyermek esetén még általában elfogadható életszínvonalat biztosítanak. Ha azonban a lakáshoz jutást önerőből kell megoldani, és ráadásul egy-nél több gyermekről kell gondoskodni, akkor anyagi életviszonyaik a társadalmilag elfogadható szint alá süllyednek.

Nagyon fontos különbségek fedezhetők fel a fiatal keresők egészén belül is. Ezek közül is különösen szembetűnő a fizikai, illetve a szellemi foglalkozású fiatalok kereseti viszonyainak eltérő jellegű alakulása. Általános tendencia, hogy a fizikai foglalkozásúak keresetét az életkor csak mérsékelten befolyásolja, ezzel szemben a szellemi foglalkozásúak körében az életkor keresetdifferenciáló hatása erőteljes. Jól érzékelteti a különbségeket az a tény, hogy a fizikai munkát végzők csoportjában a legfiatalabbak keresetét csupán 48 százalékkal haladja meg a legidősebb kereső korcsoport keresete, míg a szellemi foglalkozásúak körében mintegy 240 százaléka a megfelelő arányszám.

További jelentős különbségek mutathatók ki a részletesebb társadalmi-foglalkozási kategóriák mentén. A fizikai foglalkozásúak csoportjának jellemző vonása, hogy a fiataloknak az idősebbekhez viszonyított keresete a szakképzettek körében jobban elmarad, mint a szakképzetlenek esetében. Számszerűen ez azt jelenti, hogy a legidősebb szakmunkások (50 éves és idősebb) korcsoportjába tartozók keresete 72 százalékkal haladja meg a legfiatalabbakét, a segédmunkások körében viszont mindössze 23 százalékkal.

A pályakezdet első időszakában nincs túlzottan nagy különbség a segédmunkás, illetve a szakmunkás fiatalok keresete között. A 20 év alatti korcsoportban például a szakmunkások mindössze 12 százalékkal keresnek többet a hasonló ko-

rú segéd munkásoknál. Ez a különbség azonban az életkor függvényében növekszik.

További kedvezőtlen tendencia, hogy a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők keresete – az ipari szakközépiskolai végzettségűeket kivéve – többnyire nem éri el a szakmunkásvizsgával rendelkezők keresetét. Különösen kedvezőtlen a gimnáziumi érettségivel rendelkező fiatalok helyzete, akik a 8 általános iskolát végzettekkel vannak egy szinten, ami arra utal, hogy az iskolai végzettségnek az esetek jelentős részében nincs hatása a keresetekre. Az a tény, hogy a kereset nem ösztönöz a magasabb iskolai végzettség megszerzésére, semmiképpen sem fogadható el. A fizikai jellegű szakmákon belül is egyre több olyan foglalkozás honosodik meg, amely magasán kvalifikált szakembereket igényel.

Az elmúlt években kiélezett formát öltöttek a fiatal értelmiség bérezésében megfigyelhető anomáliák. E társadalmi csoport helyzete a bérezés tekintetében tovább rosszabbodott. Általában is tovább folytatódott az a korábban is megfigyelt tendencia, hogy a magasabb tudás és szakképzettség megszerzését egyre kevésbé honorálta a társadalom. Mindez igen kedvezőtlenül érintette a tanulás társadalmi indítékrendszerét, egy sajátos teljesítmény-visszatartó magatartást alakított ki a tanulóifjúság számos csoportja körében, a felsőoktatásban és a középfokú képzésben egyaránt. Holott a társadalom távlatosabb, de már ma is érzékelhető szükségletei határozottan azt kívánnák, hogy újraértékeljük a társadalom szellemi potenciáljának kifejlesztésében és optimális felhasználásában rejlő fejlesztési lehetőségeket, s az ilyenfajta munkák anyagi és erkölcsi elismerésében ezt egyaránt fejezzük ki. Természetesen a fiatal értelmiség kereseti viszonyaiban megfigyelhető kedvezőtlen körülmények nem oldhatók meg csupán a kezdő bérek felemelésével. Nyilvánvaló, hogy a pályakezdő értelmiség kedvezőtlen kereseti viszonyai az értelmiségi munkakörökre jellemző kereseti viszonyok következményei. Ilyenformán nem egyszerűen a pályakezdő értelmiség bérezésének javításáról van szó csupán, hanem az értelmiségi munka anyagi elismerésének általános rendezése a feladat. A pályakezdők bér gondjainak perspektivikus megoldása csakis egy ilyen általános rendezés keretei között képzelhető el.

Tovább sűrűsödtek azok a feszültségek is, amelyek a változatlanul nagy lakáshiánnyal fonódnak össze. Az állami erőből építhető lakások arányának csökkenése határozottan növelte a családalapító ifjúság körében megfigyelhető ilyen feszültségeket, s nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egzisztenciateremtés gondjaival küzdő nemzedék lakáshoz jutásának esélyei ma relatíve kedvezőtlenebbek, mint a másfél-két évtizeddel ezelőtt pályakezdő fiataloké. Nem enyhítette a feszültségeket az a korábbi elképzelés sem, amely az úgynevezett lépcsőzetes lakásmobilitás útján kívánta a fiatal nemzedék lakáshoz jutását elősegíteni. Az alapvető gond itt az, hogy a jelenlegi lakásállomány összetétele csak rendkívül korlátozott mértékű mobilitást tesz lehetővé. A jelenlegi lakásállományban ugyanis túlzottan nagy részarányt képviselnek a kis lakások, ennek következtében nincs lehetőség nagyobb mértékben lépcsőzetes lakáscserékre sem.

További lényeges körülmény, hogy az önálló lakással rendelkező fiatal házaspár számottevően kedvezőtlenebb feltételek mellett juthatnak lakáshoz, mint az egy-két évtizeddel korábban indulók. A mai fiatal házaspárknál növekedett a család segítő szerepe, továbbá fokozottabban kell önerőre támaszkodniuk, ugyanakkor ezzel párhuzamosan csökkent az intézményes formában lakáshoz jutók aránya. A lakásgondok megoldása egyre inkább családi funkcióvá vált.

A vázolt tendenciák arra hívják fel a figyelmet, hogy a lakással kapcsolatos

mennyiségi és minőségi hiány, amit a valóságban nem lehet elkülönítetten kezelni, egyaránt a fiatal generációt sújtja a legnagyobb mértékben. Úgy tűnik, hogy a nyolcvanas években ez a tendencia csak nagy erőfeszítések árán állítható meg, illetve mérsékelhető. Ez a helyzet olyan évtizedben (a hetvenes években) alakult ki, amelynek első felére a dinamikus fejlődés volt a jellemző; e dinamizmusban rejlő előnyöket azonban a fiatal generáció nem tudta érvényesíteni, mert a lakással kapcsolatosan olyan nagy volumenű anyagi erőfeszítések szükségesek, amelyek csak hosszabb távon teszik elérhetővé a kívánt célt.

A nyolcvanas évek első felében megfigyelhető folyamatok arra engednek következtetni, hogy az állami erőből épített lakások számának drasztikus csökkenése tovább rontja a fiatalok lakáshoz jutási esélyeit.

Lakásépítés 1981–1984

Év	Állami erőforrásból		Magánereőből	
	darab	az előző év százalékában	darab	az előző év százalékában
1981	22 772	75,1	54 203	97,6
1982	19 092	83,8	56 464	104,2
1983	16 569	86,8	57 645	102,1
1984	10 094	60,9	60 338	104,7

Az állami erőből történő lakásépítés visszaesését részben ellensúlyozza ugyan a magánereős építkezések számának gyarapodása, mindez azonban csak tompítja azokat az igen komoly feszültségeket, amelyeket az utóbbi évek lakáspolitikai gyakorlata kivált. Egyrészt évről évre növekszik azoknak a fiatal családoknak a száma, amelyeknek a kialakult helyzetben nincs reális reményük az önálló lakás megszerzésére, másrészt a magánereőből hozzájutók jelentős tömege csak óriási áldozatok vállalása révén szerezheti meg önálló lakását.

További gond, hogy az állami erőből épített lakások változatlanul igen kicsik. Ily módon a kis lakások számának gyarapításával tovább súlyosbodik a megfelelő nagyságú lakások hiánya, hiszen a szükségleteknek nem megfelelő méretű lakások helyett lakóik nagyobb lakást kénytelenek keresni.

Az épített lakások szobaszám szerinti megoszlása 1981–1984-ben

Szobaszám	Állami	Magán
	erőforrásból	
1	9,6	4,1
1,5	15,1	4,9
2	51,6	33,0
2,5	13,9	18,8
3 és több	9,8	39,2
Összesen	100,0	100,0

Nemcsak a fiatalok, hanem a társadalom egésze szempontjából is meghatározó, hogy mekkora árat kell fizetni az újonnan épülő lakásokért. Csupán 1980 és

1984 között 38 százalékkal nőtt az állami építőipari vállalatok kivitelezésében épült lakások nettó építési költsége, de nőtt a magánérős lakásépítés költsége is.

Az állami vállalatok által épített lakások azonban még mindig sokkal többbe kerülnek a társadalomnak, mint a magánérőből építettek, mert például 1984-ben a családi házak 1 négyzetméterre jutó építési költsége az állami építkezések költségének mindössze 71 százalékát tette ki. Így végeredményben az állami lakásépítés nem kellő hatékonysága is oka az újratermelődő lakáshiánynak.

E folyamatok más kedvezőtlen tendenciákkal párosulva – anyagi szempontból – egyre inkább elérhetetlenné teszik a fiatalok egy része számára az önálló lakáshoz jutást. Csupán az utóbbi két esztendőben mintegy kétszeresére nőtt (magánérős építkezés esetén) a saját erőből történő hozzájárulás összege.

A különböző vizsgálatok egybehangzóan jelzik, hogy a népesedési folyamatok és a lakásvizonyok alakulása között szoros kapcsolat mutatható ki. Az önálló lakás, illetve annak hiánya lényegesen befolyásolja a fiatal házaspárok gyermekvállalási terveit, illetve a született gyermekek számát.

Az önálló lakásban élők átlagos gyermekszáma jelentősen meghaladja a nem önálló lakásban élőkét. Ez az összefüggés a hetvenes években házassodottaknál erőteljesebb, mint az egy évtizeddel korábban házasságra lépőknél. Mindez azt jelzi, hogy a lakásvizonyok és a gyermekszám közötti kapcsolat egyre erősödik.

Ma már nyilvánvaló az is, hogy az ifjúság lakásgondjainak megoldása nem képzelhető el valamiféle sajátos ifjúsági lakáspolitikai keretei között, hanem csak akkor, ha a társadalompolitika egészen belül prioritást biztosítunk a lakásprobléma megoldásának, mert ez változatlanul a társadalom első számú gondja. Ezen belül kell megtalálni az eszközöket ahhoz, hogy a pályakezdő ifjúság az átlagosnál nagyobb pénzügyi és egyéb támogatást élvezzen az első önálló lakás megszerzéséhez, illetve hogy a lakásszerzés és lakásfenntartás költségei a bérezésbe kezdettől fogva beépüljenek.

MOBILITÁSI FOLYAMATOK

A fiatalok mobilitásában – a kutatás tapasztalatai szerint – jelenleg két veszélygóccal kell számot vetnünk: a diplomás rétegbe való bejutás esélyeinek romlásával és az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen segédmunkás réteg belső újratermelődésének növekedésével. Az utóbbi évtizedek mobilitási folyamatai ismeretek. Bár az értelmiség mindmáig nem vált önmagát újratermelő réteggé, hiszen az utánpótlás túlnyomó többsége ma is más társadalmi csoportokból rekrutálódik, kétségtelen egyfelől az, hogy növekedett az említett réteg önreprodukciója, ami önmagában nem tekinthető súlyos ellentmondásnak, ugyanakkor megnehezült bizonyos rétegek bejutása az értelmiség soraiba. Főként az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportokból a korábbinál jóval nehezebb bejutni a szakdiplomás csoportjaiba. Mindez elsősorban nem azzal függ össze, hogy a társadalomszerkezet általában is zártabbá vált, sokkal inkább az a változás húzódik meg a háttérben, hogy hosszabb ideje stagnál a felsőoktatási intézményekbe felvehetőek száma. Míg a korábbi évtizedekben a diplomások száma erőteljesen növekedett, e nagymérvű mennyiségi nyitottság önmagában is elősegítette a fizikai dolgozó rétegekhez tartozó fiatalok nagyszámú beáramlását az értelmiség soraiba. A felsőfokon tovább tanulók számának stagnálása az esélyegyenlőtlenségek növekedését eredményezheti.

A mobilitásban megfigyelhető kedvezőtlen tendenciák összefüggnek azzal is, hogy a középfokú oktatási rendszer rendkívül erőteljesen differenciálja a mobilitási esélyeket, egyfelől oly módon, hogy az érettségivel záruló középfokú képzés a felnővekvő nemzedéknek csupán egyharmadára terjed ki, s a középfokú iskoláztatásban igen nagy rétegspecifikus különbségek tapasztalhatók. Amíg a vezető állású és értelmiségi réteghez tartozó fiatalok több mint 80 százaléka rendelkezik befejezett középfokú végzettséggel, addig ez az arány a segéd- és betanított munkás fiatalok körében mindössze 23 százalék, s a szakmunkásréteghez tartozók esetében is csupán 45 százalék. Az általános iskolai vagy szakmunkás-iskolai végzettség a ma felnővekvő generációknál már alacsony iskolai végzettségnek számít, amely úgyszólván semmiféle esélyt nem nyújt a társadalmi mobilitásban. Megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozók gyermekeinek több mint 40 százaléka legfeljebb általános iskolai végzettségre tesz szert, s egyre nagyobb mértékben öröklik a halmozottan hátrányos helyzettel jellemezhető rétegviszonyokat. Ennélfogva jelentős társadalmi érdekek fűződnek a középfokú oktatás további fokozatos kiterjesztéséhez, s az iskoláztatás ezen szintjén is érvényesülő rétegspecifikus különbségek csökkentéséhez.

Végeredményben a fiatal generációk iskolai végzettségére vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy már hosszabb ideje egy-egy korosztály mintegy 30 százaléka legfeljebb az általános iskolát végzi el, de ezen belül jelentős azoknak az aránya is, akik még ezt az iskolafokot sem fejezik be. Ez a – nemzetközi mércével is – meglehetősen kedvezőtlen helyzet súlyos gondok forrása. Az általános iskolát el nem végzők adják ugyanis a halmozottan hátrányos helyzetűek jelentős tömegét.

Ezzel összefüggésben megkülönböztetett figyelmet érdemel a segédmunkás-ság nemzedéki újratermelődése. A kialakult tendenciák azt tanúsítják, hogy a 40 és főleg a 30 éven aluliak körében a másodgenerációs segédmunkások hányada jóval magasabb, mint a korábbi nemzedékekben.

Ez a tendencia azért is figyelmet keltő, mert a fiatalabb férfiak között jelentősen megnövekedett a segédmunkások száma. A jövőt tekintve bizonyosra vehető, hogy a mai fiatal segédmunkások egy kisebb része kilép e csoportból. Kérdés azonban, hogy a fiatal segédmunkások melyik csoportjai tudnak számottevő mértékben kilépni addigi helyzetükből. Nagy a valószínűsége, hogy a „tranzit” jellegű csoport (szellemi és szakmunkás származásúak) jelentős része elhagyja a segédmunkás pályát. A segédmunkás származásúak körében viszont feltehetően növekedni fog a bennmaradás esélye. Ezt alátámasztják az alacsony iskolai végzettség és segédmunkás-pályakezdet összefüggéseit mutató elemzések is.

Ugyanakkor a lakosság részéről mind erőteljesebbek a törekvések a magasabb általános és szakmai végzettség megszerzésére. A nyolcvanas–kilencvenes években tanulmányaikat végző fiatalok nagy többsége már olyan családban született, amelyben a szülők iskolai végzettsége is viszonylag magas, de legalább nyolc általános. E családok törekvéseit a középfokú iskolai végzettség és a szakmai képzettség megszerzése igen általánosan jellemzi.

A középfokú oktatás kiterjesztését eddig is fékezte és a jövőben is kedvezőtlenül befolyásolhatja az úgynevezett túlképzéstől való félelem. Valóban megfigyelhetők olyan jelenségek, hogy az iskolából kilépő ifjúság egy része nehezen talál végzettségének megfelelő munkakört. Ezt az ellentmondást azonban nem a képzés visszafogásával, hanem oly módon kell feloldani, hogy a még mindig erősen specializált szakmai képzést – amely jelentősen korlátozza a fiatalok szakmai mo-

bilitásának lehetőségeit – a gazdaság fejlődési szükségleteinek és a fiatalok érdekeinek szem előtt tartásával föl kell váltanunk a széles alapú, többféle specializációt is lehetővé tevő és konvertálható szakképzéssel, amit egyébként a gazdaságban kibontakoztatandó struktúraváltás igényei is megkövetelnek.

Ez a folyamat elkezdődött ugyan, de a feltételek hiánya miatt túlságosan nagy időtávra tervezett, s feltehető, hogy az oktatási rendszerben kibontakozó ilyenfajta változások üteme és mértéke nem tud lépést tartani a gazdaságban és a társadalomban lezajló s a kilencvenes években feltehetőleg felgyorsuló struktúraváltás követelményeivel. Tehát gyorsítani kell a közép- és felsőfokú oktatás kiterjesztését, főként a szakképzés tartalmának és a képzés szakmai szerkezetének átépítését. Mindez a nemrég elfogadott oktatásfejlesztési reform következetes megvalósításával fonódik egybe.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

Az elmúlt öt éves kutatási periódusban megkülönböztetett figyelem irányult az ifjúság körében megfigyelhető népesedési folyamatokra. Közismert, hogy a népesedési folyamatok társadalmunkban kedvezőtlen tendenciákat mutatnak. Ezek hatásai és következményei az ifjúság körében is fellelhetők. Mint ismeretes, a születések száma ma Magyarországon nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját. Egy házaspárnak átlagosan 1,7–1,8 gyermeke születik, s ilyen termékenységi szint esetén az ország népessége a következő évtizedekben szükségképpen lényegesen csökkenni fog. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a halandóságnak a hatvanas évek közepéig tartó folyamatos javulásában kedvezőtlen fordulat következett be. A felnőtt férfiak halandósága lényegesen romlott, a nők esetében pedig megállt a javulás.

E tendenciák hatásai és következményei jól kitapinthatók a 30 éven aluli fiatal-ság körében. A leginkább szembevetendő mozzanat az, hogy az utóbbi öt esztendőben létszámuk mintegy 330 ezer fővel csökkent, ami kedvezőtlenül befolyásolja a társadalom egészének korstruktúráját. Mindez egyúttal arra figyelmeztet, hogy a társadalompolitikai és gazdaságpolitikai döntések meghozatalánál az eddiginél nagyobb mértékben szükséges mérlegelni a demográfiai összefüggéseket, számításba véve a generációs összefüggéseket is.

A fiatal nemzedék ugyanis egyre növekvő szerepet játszik a népesedési folyamatok alakításában. A rendelkezésre álló adatok arról tanúskodnak, hogy a születések egyre nagyobb hányada származik 30 éven aluli nőktől, s ez a hányad még sohasem volt olyan magas, mint az elmúlt években. Számszerűen ez annyit jelent, hogy például 1984-ben az összes élve született gyermek 82 százaléka származott 30 évnél fiatalabb anyától, míg két–három évtizeddel korábban ez az arány csak mintegy 72 százalékot tett ki. A 30 éven aluli szülőképes korú nők termékenysége mérsékelten, a 30 éven felülieké ugyanakkor jelentősen csökken.

Általános vonás az is, hogy a születések számának alakulását egyre inkább a házassági mozgalom határozza meg, mivel a házassodási korba lépők ma hamarabb kötnek házasságot, mint a múltban, gyermekeik többsége pedig a házasság első éveiben születik. Hosszabb időn át nőtt a házások aránya a fiatal korosztályokban, a hetvenes évek második felétől azonban fordulat jelei mutatkoznak. Kissé emelkedik az első házasságot kötők életkora, és lényegesen nő azok aránya, akik tartósan a házasságon kívüli életformát választják. A házassodási kedv

lanyhulása a fővárosban élő fiatalok között a legerőteljesebb, ami feltehetően nemcsak a budapesti fiatalok sajátos foglalkozási szerkezetével, hanem azzal is magyarázható, hogy a lakáshoz jutási gondok itt a legkiélezettebbek.

Növekvő mértékben befolyásolja a népesedési folyamatokat a válás. Jelenleg megközelíti az egyharmad részt annak esélye, hogy a megkötött házasság válással végződik. Csökken az elváltak átlagos életkora is. További határozott változás az, hogy az elváltak fokozatosan növekvő hányada gyermekes. 1984-ben a 25—29 éves elváltak 80 százalékanak, a 20—24 évesek kétharmadának, a 15—19 éves elvált nők közel felének volt gyermeke. Másfél évtized alatt a két gyermekkel felbontott házasságok aránya 50 százalékkal növekedett. A válások számának emelkedése 1960 óta megfigyelhető erőteljes folyamat, s a jelzett időszakban közel kétszeresére nőtt az elvált családi állapotúak aránya. Ugyanakkor az újrَاهázasodás lényegesen csökkent.

Longitudinális vizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy minél későbbi korra tolódik a házasság felbontása, annál inkább növekszik a válás veszélye. Hasonlóképpen a hosszú idősoros vizsgálatok hívták fel a figyelmet arra is, hogy az első házasságban élő nők átlagos gyermekszáma mintegy 25 százalékkal magasabb, mint az elvált nőké. Így módon a válási folyamatok alakulása lényegesen befolyásolja a gyermekszámot, amiben az is szerepet játszik, hogy a válás után történő újrَاهázasodás csökken.

Ami a jövőt, az elkövetkező évtizedek népesedési viszonyait illeti, abból kell kiindulnunk, hogy a népesség korstruktúrája meghatározó módon befolyásolja a demográfiai folyamatokat és egész népesedési helyzetünket. E korstruktúra jelenleg nem kedvező. A közeli évtizedben pedig még kedvezőtlenebbé válhat, mert jelentősen csökken a népességen belül a 30 éven aluliak aránya. A népesség-előreszámítás eredményei szerint az 1980. évi 44 százalékról a kilencvenes évekre 40 százalék alá csökken a fiatalok részaránya. Az ezredfordulóig terjedő időben pedig a hetvenes évek közepén született nagyobb létszámú korosztályok miatt a fiatalok egészét tekintve a csökkenés mérséklődik, de a 15 évnél fiatalabb gyermekek száma jelentős mértékben visszaesik. Reálisnak tűnik az a számítás, hogy az ország népességének a száma az ezredfordulóig mintegy 350 ezerrel lesz kevesebb a jelenleginél, s ez a folyamat feltehetően úgy fog végbemenni, hogy a 0—14 éves gyermekek száma 360 ezerrel, a 15—39 éveseké 280 ezerrel lesz kevesebb, míg a 40—59 éveseké 180 ezerrel, a 60 éven felülieké pedig 110 ezerrel lesz több a jelenleginél. A távlati becslések szerint 2020 körül a fiatalok népességen belüli aránya már csak 35 százalékot tenne ki. Számszerűen ez azt jelentené, hogy addigra mintegy 1,3 millióval csökkenne a 30 éven aluliak száma.

A vonatkozó vizsgálatok erős kapcsolatot mutatnak a fiatalok gyermekvállalási hajlandósága, illetve a gyermekvállalást ösztönző anyagi helyzet, életszínvonal között. A gyermekszámról alkotott elképzelések a hetvenes évek közepén voltak a legkedvezőbbek. Akkoriban a fiatal házasságok viszonylag gyors életszínvonal-növekedési periódus után kezdték házaséletüket. Terveiket az előző évek tapasztalatai határozták meg, továbbá kedvezően hatottak bizonyos népesedéspolitikai intézkedések is. A hetvenes évek második felétől viszont a családtervek is a stagnáló, csökkenő életszínvonalhoz kezdtek igazodni.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a speciális népességgazdasági intézkedések elsősorban a szülések előbbre hozását eredményezik, illetve kisebb mértékben átmenetileg növelhetik a fiatal korosztályok várható befejezett termé-

kenységét. Az ilyenfajta átmeneti javulás azonban nem elégséges ahhoz, hogy a népesség egyszerű reprodukciója hosszú távon biztosított legyen.

Számot kell vetni azzal, hogy a nehezebbé vált gazdasági körülmények már jelenleg is, s feltehetően a belátható távlatban még inkább befolyásolják a demográfiai folyamatokat. Elsősorban a házasságkötések idejének kitolódása várható, amit a legutóbbi években kialakult tendenciák is jeleznek. Ez kétségtávol kihat a születések számának alakulására is, mint ahogy az otthonteremtés körülményeit is számottevően befolyásolni fogja. Végeredményben a népesedési folyamatok kedvező fordulata számos gazdasági, társadalmi, tudati, ideológiai hatás együttes és egymásra rétegződő következményeként képzelhető el. Az ilyen kedvező helyzet kialakulása társadalmunk fejlődésének felgyorsulásával fonódik egybe.

Az ifjúságkutatás prioritásainak kijelölésében jelentőségüknek megfelelő helyett kaptak a fiatalok egészségének, biológiai fejlődésének jellemzői, az azokat befolyásoló társadalmi tényezők. Ezzel olyan komplex problématerület kutatása kezdődött meg, amelynek eredményes feltárása előfeltételezte a multidiszciplináris megközelítést, több tudomány elméleti és módszertani tudásanyagának együttes hasznosítását. A kutatás rendkívül sok új információval gazdagította ismereteinket a fiatalok testi és mentális egészségi állapotáról, továbbá azokról az életmód- és magatartásbeli tényezőkről, amelyek erőteljesen befolyásolják a felnövő nemzedékek egészségi állapotát és biológiai státusának alakulását.

A feltárt helyzet aggodalomra ad okot. Nem csupán azért mert a vizsgált fiatalok között az idült betegek aránya megközelíti a 30 százalékot, hanem azért is, mert bebizonyosodott, hogy az életet veszélyeztető betegségek kialakulása igen korai életszakaszban megkezdődik, s jelenleg nem történik megfelelő intézményes gondoskodás sem a prevencióról, sem pedig a már kialakult pszichés, szomatikus megbetegedések megfelelő kezeléséről.

A tapasztalt igen kedvezőtlen helyzet (a sorkötelesek negyede-harmada nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, az egyetemre felvetteknek mintegy 50 százaléka gyenge testi felépítésű stb.) alapvető okai az életmódban és életvitelben gyökereznek, továbbá szervesen összefüggenek azzal is, hogy az ifjúság testkultúrájának fejlesztésére hivatott intézményrendszer jelenleg képtelen megfelelni annak a követelménynek, hogy biztosítsa a fizikai terhelés optimális szintjét, továbbá szervesen beépítse a tanulók életvitelébe és szükségletrendszerébe a testkulturális elfoglaltságokat. Az okok elemzése messzire vezetne. Bizonyos azonban, hogy a versenysport-centrikus szemlélet, amely az iskolai testnevelést is áthatja, jelentős gátja a tömeges testedzés kibontakoztatásának a tanulóifjúság körében.

SZOCIALIZÁCIÓS FEJLEMÉNYEK

A nyolcvanas évek fejleményei az ifjúságkutatás középpontjába állították a szocializációs folyamat, az értékképző, értékátadó és értékelésajátító tevékenységek bonyolult szövedékének vizsgálatát. E témakör új irányt jelöl a hazai ifjúságkutatásban. Korábban ugyanis nem képezte beható vizsgálódás tárgyát az a roppant fontos kérdés, hogy a társadalomban kibontakozó értékváltozási tendenciák miként érintik a felnövő nemzedékek értékvilágát és magatartását, s milyen az értékátadó intézmények, illetve a spontán folyamatok orientációs ereje, egyáltalán miként működik társadalmunkban a szocializáció rejtett és explicit rendszere.

E rendkívül bonyolult jelenségkör megismerése a kezdeti lépéseknél tart. Az elmúlt években a kutatók figyelme elsősorban arra irányult, hogy az ifjúság értékvilágának befolyásolására hivatott intézmények (család, iskola, ifjúsági szervezet) miként töltik be feladataikat. A kutatás végső konklúziója e tekintetben az, hogy a szocializáció eme fontos közvetítőinek teherbíró képessége és főként hatóereje nagyon meggyengült az elmúlt évtizedben. Az értékátadásban, illetve a magatartás orientálásában ugyanakkor felerősödött a mindenütt jelen levő spontán hatások ereje. Ez utóbbi folyamat vizsgálatából kitetszik az is, hogy a spontán szféra erőteljesen hozzájárult a valóságos társadalmi folyamatokban történő eligazodás képességeinek és készségeinek kifejlesztéséhez, ugyanakkor ebben a keretben olyan magatartásminták és ösztönzések is érvényesültek, amelyek a szituatív életszemlélet, a máról holnapra élés vagy a nyílt deviancia jelenségeinek elterjedését siettettek.

Az ez irányú kutatások – itt nem részletezhető – eredményeiből levonható alapvető konklúzió az, hogy ismételten át kell gondolnunk a szocializáció egész stratégiáját, az e célra hivatott társadalmi intézmények tevékenységének tartalmát és módszereit. Ezek relatív hatástalanságának egyik oka jelenleg az, hogy értékközvetítő, tudatot és magatartást formáló tevékenységük nem felel meg a nyolcvanas években kialakult társadalmi szituációnak. Valójában kevés segítséget képesek adni az ifjúságnak a kor bonyolult viszonyaiban való eligazodáshoz, a gyakorlatban is sikeres és ugyanakkor a társadalom egésze szempontjából kívánatos magatartásformák és értékminták megtelepedéséhez. Ezzel magyarázható, hogy az ifjúság nagy tömegei növekvő távolságtartást alakítanak ki a fő szocializációs intézményektől. Természetesen a szocializációs folyamat megfigyelhető zavarai nem csupán az intézményes hatások erejének csökkenésével függnek össze, hanem azokkal a gazdasági-társadalmi folyamatokkal is, amelyek a társadalmi élet más színterein is nehezen feloldható ellentmondásokhoz vezettek. Ezek szükségképpen leképződnek a szocializáció folyamataiban is, elsősorban az értékbizonytalanság, az értékkeveredés jelenségéhez vezetnek. Feloldásuk nyilvánvalóan nem képzelhető el kizárólag vagy elsősorban az ifjúság befolyásolására hivatott értékközvetítő intézmények tevékenységének módosításával, noha ez is nélkülözhetetlennek tűnik; az igazi megoldás olyan társadalmi erőterben képzelhető el, amelyben reális és megvalósuló társadalmi programok adnak világos orientációt a társadalmi cselekvésnek.

PAPP ZSOLT

A Szocializmus csoport kutatási terve (1986–1990)

A csoport „A szocializmus magyarországi fejlődésének általános törvényszerűségei és sajátosságai” című intézeti kutatási téma feldolgozásával van megbízva. Ez a téma kapcsolódik az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt 2. számú témához („A szocialista fejlődés magyarországi tapasztalatai és az elmúlt három évtized elvi és gyakorlati tanulságai”). A csoport munkái önálló részt alkotnak az intézetre bízott, fent jelzett kutatásokon belül, ugyanakkor a csoport munkatársai konzultációk, témareferálások és egyéb, feladattól függő kooperációk formájában segítik a tématanácsban, illetve a tématanácsból vezetett külső munkacsoportokban folyó munkát.

A csoport munkái nem előzmények nélküliek. Magukba foglalják, egyúttal elmélyítik azokat az elméleti vizsgálódásokat, amelyek az intézetben két korábbi tervciklusban a Balogh Istvántól vezetett – rokon témájú – csoportban folytak. (Ebből a szempontból – más munkákat most nem említve – eligazító érvényű Balogh István 1987-ben megjelent tanulmánykötete, az *Árutermelés, szocializmus, történetiség* című munka.) A csoport munkamódja – intézetben belüli és kutatóhelyek közötti együttműködésen alapuló – vitasorozatok szervezése, tanulmányok megrendelése, saját tanulmányok készítése, kötetek összeállítása.

Mind a viták, mind a tanulmány jellegű munkák a hazai szocializmus elmúlt harminc esztendejével foglalkoznak, mégpedig általános elméleti-filozófiai, szociológiai, közgazdasági és politikatudományi nézőpontokból. E tagolásnak felel meg a csoport személyi felépítése.

A készülő elemzések alapján két kérdésre keresnek választ. 1. Melyek a magyarországi szocializmus elmúlt harminc esztendejének általános érvényű és sajátos fejleményei, és mennyiben határozódnak meg ezek a vonások az ország és a régió sajátos történeti-társadalmi helyzetétől, „beágyazottságától”? 2. Mit mondhatunk a hazai szocializmustörténet első evolúciójának olyan produktumairól és felismeréseiről, amelyek megengedik, sőt megkövetelik, hogy a kiinduló állapotokhoz és orientációs pontokhoz képest napjainkra egy újfajta szocializmusképet fogalmazzunk meg, amelynek egyben gyakorlati változások szellemi inspirációjában is szerepet kell vállalnia.

A fentiekkel azt mondjuk tehát, hogy térségünk és történelmünk sajátosságai jelentős mértékben belejátszottak a hazai szocializmusgyakorlat megkülönböztet-

tő vonásainak kialakításába, ugyanakkor úgy látjuk, nem lehet kizárni, hogy ezek a vonások – pontosabban: e vonások némelyike – ne szolgáltatna lehetőséget általánosabb érvényű tanulságok, szélesebb illetékességben érvényességet igénylő felismerések megfogalmazására.

A csoport 1986 nyara óta folytatott vitáinak és elméleti erőfeszítéseinek négy – több évre szóló – témablokkban adtunk teret.

SZOCIALIZMUS-ELMÉLET

E témablokkban történelemfilozófiai elemzés készül a marxizmus és a szocializmus történelmi helyéről és állapotáról, hazai és nemzetközi vonatkozásban. E munka kísérlet azoknak a tényezőknek részbeni bemutatására, amelyek megnehezítik a szocializmus újabb keletű jelenségeinek és fejlődéstendenciáinak általános elméleti szintű megfogalmazását, s ezzel egy egyetemes érvényességű szocializmuskép megalkotását. E munka különös figyelmet fordít a munkásosztályhoz mint a társadalmi cselekvés szubjektumához fűzött történeti várakozások korlátozódására és módosulására.

Elemzés készül a szocializmuskép, a szocializmus-felfogás és a szocializmus-elmélet megkülönböztetésének lehetőségéről és szükségességéről. A kérdés egyfelől az, hogy az utóbbi harminc – szorosabban tíz – év változásai hogy tükröződnek e három szinten: a köznapi tudat (szocializmuskép), a politikai ideológia (szocializmus-felfogás) és az elmélet (szocializmus-elmélet) szintjein: melyik milyen „sebességgel” és hitelességgel követi (és előlegezi) a társadalom életében ténylegesen lejátszódó változásokat. A kérdés másfelől az, hogy milyen távolságokat és áthatásokat mutatnak e síkok, melyik mennyiben marad „foglya” egy másik síknak, illetve korábbi önmagának.

Elemzés készül a szocialista termelési mód alapviszonyairól. Ez a munka azt kívánja bemutatni, hogy – eltérően más értelmezésektől – a szocialista társadalom magyarországi berendezkedése nem egy (világtörténetileg értett) átmeneti fejlődési szakasz, hanem önálló, saját belső reprodukciós mechanizmust létrehozó termelési mód. E hipotézis szerint a szocializmus történelmileg megvalósult kelet-európai formájában sajátos árutermelő társadalom, jellegzetes meghatározottságokkal és ellentmondásokkal. E témakörnek ma bővülő nemzetközi irodalma van.

Felelős: Balogh István és Kiss Balázs

SZOCIALIZMUS-SZOCIOLÓGIA

E témablokkon belül kísérletet teszünk a hazai szocializmustörténet szociológiai eszközökkel megragadható specifikumainak leírására. Módszerünk a termelési szerkezet, a gazdaság- és társadalomirányítás, a társadalmi viszonyok, az életmódok, életformák és értékrendszerek, a politikai közhatalmi terület hazai szociológiájának újbóli – rekonstruktív – átgondolása. Ennek alapján a magyarországi szocializmus *megkülönböztető* vonásaihoz kívánunk eljutni. Jelen ismereteink alapján (leegyszerűsítő felsorolással) a következők említhetők: a) a parasztság megszűnésével párhuzamosan társadalmasodott a mezőgazdasági kistermelés; b) a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdonforma emancipálódott és mintaértékűvé

vált; c) az állami tulajdon kizárólagossága relativizálódott és heterogén tulajdonformák jöttek létre; d) erősödőben vannak az állam által ellenőrzött, ám állam *előttinek* mondható gazdasági, társadalmi, kulturális stb. autonómiák; c) kialakulóban van a tőkés értelemben vett magántulajdon bázisát nélkülöző civil társadalom; f) esélyei vannak az egypártrendszerrel együtt élő társadalmi pluralizmusnak. E többé-kevésbé kirajzolódó ismérvek máris felvetik a kérdést, mutat-e a hazai szocializmustörténet saját „kísérleti műhelyében” létrehozott általánosabb érvényű ismérveket.

E témablokkon belül sort kívánunk keríteni a társadalmi fejlődés (evolúció, modernizáció) domináns kritériumainak taglalására. A kérdés a sikeres modernizációt megvalósító történelmi utak jellemzőinek egyszerűsége és generalizálhatósága, ismételhetősége illetve ismételhetetlensége; további kérdés – ezen belül – a tulajdonviszonyok és a demokrácia, az állami önkorlátozás és a gazdasági-társadalmi hatékonyság konkrét történeti mintáinak egyetemes érvényű mondanivalója; mennyiben előfeltétele az innovatív és adaptív gazdasági és társadalmi magatartásnak a demokrácia mint részvétel és beleszólás, illetve a demokrácia mint alapjogok által garantált civilszféra.

Végül e témablokkon belül foglalkozni kívánunk a modernizáció, a társadalmi konszenzus és a politikai-ideológiai legitimitás „szétrázódó”, „felszakadó” kapcsolataival. Hosszú távon milyen intézményrendszer kialakításával lehet elvileg kikerülni azt a mai helyzetre jellemző kettős csapdát, amelyben a gazdasági hatékonyság feltételeinek teljesítése lerontja a társadalmi konszenzust és az ideológiai legitimitást, ugyanakkor a konszenzus és az ideológiai változatlanlanság mindenáron való forszírozása (egyéb körülményekkel együtt) gazdasági válsághoz vezet. A kérdés: az érdekérvényesítés és érdekegyeztetés komplex intézményes struktúrájának kialakítása.

Felelős: Papp Zsolt és Simon János

SZOCIALIZMUS-GAZDASÁGTAN

Rekonstruktív elemzés próbál képet adni a gazdasági mechanizmusunkról és a hazai gazdaságirányítás rendszeréről folytatott vitákról. Ez a munka a gazdasági mechanizmus kérdéseit a kelet-európai tervgazdaság alapviszonyainak szerkezetébe ágyazva vizsgálja. Az elemzés kiterjed az áruviszonyok és a politika összekapcsolódásának és intézményesülésének módjára a szocialista gazdaságban. A kutatás tárgya az átpolitizált tulajdonviszonyokra és bér munkaviszonyra felépülő szocialista gazdaság sajátosságainak felmutatása, valamint e szerkezet és a gazdaság szabályozási szférájának kapcsolata, dinamikája. A kelet-európai szocialista tervgazdaság fejlődése a modernizáció sajátos típusát formálta ki. Elemzés készül a modernizációról, a modernizáció nyugati és kelet-európai útjának gazdaságelméleti sajátságairól és különbségeiről.

Tanulmány készül a szocialista gazdaság munkaerőpiaci mechanizmusairól, a hazai munkaerőpiac szerkezetéről és állapotáról. A magas foglalkoztatási szinttel párosuló krónikus túlkereslet, továbbá a duális gazdaságszerkezet milyen hatással volt a dolgozók munkaerő-hasznosítási törekvéseire, a vállalatok munkaerőpiaci magatartására és a teljesítményösztönzés eredményességére? Milyenek a gazdaságirányítás befolyási esélyei és esélytelenségei e téren, melyek a továbblépés feltételei?

Végül e témablokkon belül kiterjedt tanulmány foglalkozik a redisztribúció fogalmának és nézőpontjának metodológiai alkalmazási lehetőségével a szocialista gazdaságirányítási rendszer intézményeinek vizsgálatában. Mit teljesít ez az integrációs kategória a termelésszervező és jövedelemközpontosító hatalom és a termelőegységek kapcsolatainak megragadásában; melyek a szocialista tervgazdálkodás és az államérdeklő jövedelemközpontosítás sajátos összefüggései?

Felelős: Gedeon Péter, Kővári György és Deák Dániel

SZOCIALIZMUS-POLITOLÓGIA

E témablokkon belül tanulmány foglalkozik a demokratikus rendezőelvek egymással összeegyeztethető és egymást kiegészítő konglomerátumának általában vett és hazai specifikumaival. Mit teljesít a képviselői demokrácia jegyében megfogalmazott pluralizmus, mire szolgál a demokratikus korporativizmus, és mit teljesít a közvetlen részvétel mint autonómiára törekvő mozgás? Mennyiben alkalmasak e rendezőelvek hazai viszonyaink leírására, mennyiben kell figyelembe venni és méltányolni a bennük megfogalmazandó előnyöket és hátrányokat?

E téma keretében tanulmány kísérel meg átfogni elmúlt harminc évünk főbb politikai mozgásirányait és áramlatait. Mely szándékok, tagolódások, változások érvényesültek a politikai-uralkodó szerkezetben, mit mutat a „pluszok és mínuszok” kettős könyvelése? Hogyan változott az elmúlt harminc évben a párt helyzete; mit mutat struktúrája, melyek funkciói? Hogyan jelenik ez meg a Magyarországgal foglalkozó nyugati szakírók munkáiban? – Melyek a politika általában vett ésszerűségei, tervezhető-e a politika? PrINCÍPIUMA-E A racionalitás és a tervezhetőség a politikának? Indokolt-e a *politics* és a *policy* elválasztása; hol tart e téren saját gyakorlatunk?

Történeti kutatást tervezünk „politikai érzékelésünk” sajátosságainak alakulásáról a legújabb korban. Mikor alakultak ki magunk és környezetünk észlelésének mai mintái és készségei, milyennek láttuk és látjuk magunkat és környezetünket, „helyünket” a világban?

Felelős: Gombár Csaba és Szabó Máté

A munkák elkészítésének részletesebb – időrendi – bontását a részletesebb munkaterv tartalmazza. 1987 júniusában a csoport valamennyi munkatársának saját kötete volt szerkesztőségi, illetve kiadói-előkészítői munkán; *Változó szocializmus* címmel – egy sorozat első darabjaként – közös kötetet állítottunk össze.

SZOBOSZLAI GYÖRGY

A Politikai rendszer csoport kutatási terve (1986–1990)

A kutatócsoport az elmúlt tervidőszakban a magyar politikai rendszer fejlesztésének egyes aspektusaival foglalkozott. Ennek eredményeit *A politikai intézmények fejlesztési irányai* című kötetben és több tanulmányban tettük közzé. A jelenlegi kutatási ciklusban e munka – nagyjából az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt 1. számú téma keretében – folytatódik. E kutatások középpontjába a párt és az egyes állami-társadalmi intézmények kapcsolata került. Ezt az átfogó témakört négy kutatási teamben dolgozzuk fel, s ez egészül egy további kutatási teammel, valamint két kutatási programmal. Ennek megfelelően a kutatásokat az alábbi tematikai összeállításban folytatjuk:

I. Társadalmunk politikai intézményrendszere továbbfejlesztésére vonatkozó kutatások

a) Az állam helye a politikai rendszerben, különös tekintettel a párt irányító szerepére (Felelős: Szoboszlai György)

b) A párt, a politikai intézményrendszer szerepe a gazdaság irányításában (Felelős: Forgács Imre)

c) A társadalmi szervek érdekvéonyesítő szerepe, az érdekképviselőti szervek és a pártszervek egymáshoz való viszonya (Felelős: Bihari Mihály)

d) A politikai rendszer változásainak hatásai a párt belső viszonyaira, vezető szerepének alakulására (Felelős: Knopp András)

II. A helyi társadalom érdekvizonyai (Felelős: Bőhm Antal)

III. Összehasonlító kutatások:

a) A kelet-európai szocialista országok politikai rendszereinek fő vonásai, a párt(ok) viszonyai (Felelős: Fellegi Tamás)

b) A nyugat-európai pártrendszerek jellemző vonásai (Felelős: Molnár Tamás)

Az APB-kutatások szervezésére, irányítására és ellenőrzésére tudományos tématanács alakult, melynek elnöke Schmidt Péter, titkára Szoboszlai György, szervezője Klimó Hedvig.

A továbbiakban az egyes témakörök tematikájáról adunk összefoglalót.

I. TÁRSADALMUNK POLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERE TOVÁBBFEJLESZTÉSÉRE VONATKOZÓ KUTATÁSOK

a) Az állam helye a politikai rendszerben

A Társadalomtudományi Intézetben eddig folytatott, az állammal kapcsolatos kutatások megfelelő alapot adnak a program továbbépítéséhez, és ahhoz, hogy az elméleti vizsgálódásokat továbbra is megtartva, a kutatásokat kiterjesszük az állam és a párt viszonyára. Ezt a kérdéskört egyfelől fel kívánjuk dolgozni elmélet-történetileg, másrészt szükségesnek tartjuk, hogy az állam és a párt viszonyára vonatkozóan empirikus kutatásokat kíséreljünk meg.

Három fő kutatási területet jelöltünk meg az öt éves programban:

- a) az állami képviselet politikai rendszerbeli helye;
- b) a központi igazgatási tevékenység pártirányítása;
- c) a helyi-területi szervek szerepe a politikai rendszerben.

Ezen belül továbbra is foglalkozni kívánunk az állam politikaelméleti kérdéseivel, az állam politikai rendszerbeli helyének elméleti kutatásával.

Kutatási témakörök:

1. Egyes szakminisztériumok pártirányításának empirikus vizsgálata, a KB apparátusa irányító tevékenységének elemzése. E kutatás keretében esettanulmány jelleggel, elsősorban interjúk módszerrel vizsgáljuk a párt és az állam viszonyának jól meghatározó konkrét szintjét, de nem egyedi döntésfolyamatok alapján, hanem a problematika teljességében. A kutatást az indokolja, hogy e szféráról semmiféle integrált gyakorlati ismerettel nem rendelkezünk. A kutatás folyamatos és nagymértékben függvénye az információk hozzáférhetőségének.

2. A párt és az állam központi szerveinek (KB, PB, KB Titkárság, illetőleg Országgyűlés, Elnöki Tanács, Minisztertanács) kapcsolata. A kutatást levéltári anyagok alapján folytatjuk, egy meghatározott időszakra (1962–1968) vonatkozóan. Arra keresünk választ, hogy a párt központi szerveinek irányító tevékenysége milyen mélységű: hogyan formálódnak a fontos állami-politikai döntések; mi a szerepe az előkészítő apparátusnak; a párt különböző testületei milyen mértékben határozzák meg az állami szervek döntési lehetőségeit, milyen fokú az állami szervek autonómiája.

3. A minisztériumok államjogi helyzete és pártirányításának elvi-politikai kérdései. Interjúk hivatalban levő és volt miniszterekkel. A kutatás kiterjed a miniszteri felelősségre, a minisztériumi és központi döntéshozatali eljárásra, a pártirányítás elvi és gyakorlati kérdéseire.

4. A kormányzati tevékenység helye az állami-politikai döntésfolyamatban. A kormányzati tevékenység szakmai politikai súlyának, integrációs funkciójának növelését a szakirodalom szükségesnek ítéli. Konceptcionálisan is meg kell alapozni a központi tevékenység hatékonysága növelésének módzatait. Ebben az irányban már történtek lépések, de további empirikus kutatásra lenne szükség. Ennek keretében egyes szakértők meghívása alapján folytatjuk a vizsgálódást.

5. Az oktatáspolitikai állam- és pártirányításának elemzése konkrét döntésfolyamatok és intézmények vizsgálata alapján, országos és megyei szinten. A kutatás keretében javasoljuk az oktatásügyre vonatkozó 1972. évi és 1982. évi kodifikáció esettanulmány jellegű feldolgozását.

6. Az állami, párt- és társadalmi szervek közreműködése egyes kiemelt fontos-

ságú ágazatpolitikai döntések meghozatalában. E tervezett kutatás nem intézményekre, hanem esettanulmány jelleggel konkrét döntésfolyamatokra irányulna. Legalább két döntés empirikus elemzéseit tartjuk szükségesnek.

7. A választási rendszer továbbfejlesztése. Az 1985. évi választások politikai tapasztalatait egy országos empirikus kutatás alapján feldolgoztuk. E felmérés is egyértelműen igazolta azt az előzetes hipotézist, hogy az 1983. évi választási reform továbbfejlesztése szükséges, az új szabályozás jogi és politikai előkészítése elkerülhetetlen. Az eddigi kutatási eredményekre építve részt tudunk venni az új szabályozás kialakításában.

8. A tanácsi önkormányzati koncepció továbbfejlesztésének elméleti alapjai. Az 1970-es évek elejére kialakított önkormányzati koncepció megvalósításának útjában akadályok tornyosultak. A megvalósítás részleges kudarcának kutatása elméleti megalapozást igényel. Ennek keretében elmélettörténeti és empirikus elemzésekre egyaránt szükség van.

9. A megyei pártbizottság szerepe a megyei szintű állami tevékenység irányításában. A párt és az állam viszonyát nemcsak központi szinten kell kutatnunk, hanem megyei és települési szinten is. E szféráról nem rendelkezünk empirikusan megalapozott átfogó ismeretekkel. A kutatás során a leglényegesebb kérdések feltárását kíséreljük meg. A feldolgozásba gyakorlati szakembereket és pártmunkásokat is bevontunk.

10. A tanácsi tervezésre és gazdaságfejlesztésre irányuló helyi döntésfolyamatok politikai és állami befolyásolása a kisvárosi modellben. A pártnak a helyi társadalomban játszott szerepét esettanulmányok segítségével térképezzük fel. Elődöntendő kérdés, hogy a vizsgálatot egy lezárt ciklus tapasztalataira építjük-e vagy a folyamatban levő döntések követő kutatását végezzük el.

11. Az állami beavatkozás elméleti kérdései. Az állam társadalmi szerepváltozása, az állam és a társadalom viszonyának vizsgálata továbbra is feladatunk. Átfogóan elemeznünk kell a civil társadalom politikai elismerésének kérdéseit, a civil jelleg alkotmányos keretekbe helyezésének lehetőségeit. Folytatni kívánjuk e kérdés nemzetközi összehasonlító vizsgálatát is.

12. Érdekkonfliktusok a közigazgatáson belül; a szakértő közigazgatási értelmiségek belső rétegződése. A kutatás a közigazgatásban értelmiségi pozíciót elfoglaló rétegek beállítódásának, motiváció- és értékrendszerének, valamint az ezzel összefüggő, alkalmazott tudáskészleteknek a feltérképezését és ennek alapján egy lehetséges közigazgatási értelmiségi tipológia megalkotását és empirikus igazolását tűzi ki célul.

b) A párt, a politikai intézményrendszer szerepe a gazdaság irányításában

E kutatás koncepcionális kiindulópontját a *Politikai rendszer* csoport keretében 1982 óta folyó előmunkálatok jelentik, amelyeknek első összegzésére 1983-ban került sor. A párt makrogazdaságpolitikai szerepéről készült összefoglaló tézisyanyagot az MSZMP KB mellett működő Konzultatív Testület is megtárgyalta, s a kijelölt kutatási irányok tartalmi továbbfejlesztésére szólított fel.

A témával kapcsolatos viták lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy a gazdaság autonóm mozgásának fokozottabb elismerése mennyiben módosítja a gazdálkodás társadalmi, érdekalapú befolyásolásának szükségességét. Egyesek

az autonóm mozgásokat abszolutizálva keresik a megoldásokat, és korlátozni kívánják a gazdaság társadalmi alapú befolyásolását, többek között a párt döntéseit is.

A kutatás első szakaszában annak vizsgálata látszik szükségesnek, hogy a sokat hangoztatott elvi-politikai orientálás mit jelent az elméletben és a gyakorlatban a gazdaságpolitika területén. A döntésmechanizmussal kapcsolatos eddigi kutatási eredmények ugyanis megerősíteni látszanak azt a véleményt, miszerint jelenleg nincs számottevő eltérés a párt- és állami szervek gazdaságpolitikai állásfoglalásai között.

Az irányítási rendszer továbbfejlesztésével foglalkozó szakmai közvélemény „a politika” gazdaságot befolyásoló tevékenységének értelmezésekor többnyire nem tesz különbséget a párt- és az állami beavatkozás között, de a politika mennyiségi korlátozására tett javaslatok inkább a párt gazdasági hatásköreinek csökkentésére vonatkoznak.

A párt- és az állami szervek közötti munkamegosztás során a pártnak minden jelentősebb gazdasági kérdéssel foglalkoznia kell, de az államtól eltérő, a politikai mozgalmi összefüggéseket is tükröző társadalompolitikai szempontrendszer alapján.

Az elméleti összefoglalás célja ezért annak feltárása, hogy az egyes makrogazdasági részterületeken melyek azok a társadalmi összefüggések, amelyek nem csupán szorosan vett szakmai, hanem folyamatos társadalmi-politikai elemzést igényelnek. A gyakorlati vizsgálat viszont annak felmérésére irányul, hogy a párt központi szervei ma milyen mértékben képesek megfelelni az elvi-politikai irányítás követelményeinek, illetve milyen mértékű és milyen jellegű a függésük az egyes területekért „felelős” központi államigazgatási szervektől. E tartalmi kérdések tisztázását követően, a kutatás második szakaszában kerülne sor azokra a munkamegosztási irányítási javaslatokra a vizsgálatára, amelyek a kutatási időszak végére esetlegesen továbbfejlesztési variánsként is megfogalmazhatók.

Az alábbiakban azokat a tematikus kutatási irányokat soroljuk fel, melyek a párt makrogazdaság-irányítása szempontjából megkülönböztetett jelentőségűeknek tűnnek, s amelyek a részletes kutatási tervtanulmány egyes altémáinak tekinthetők.

a) A társadalompolitikai stratégia; társadalompolitika, gazdaságpolitika és szociálpolitika összefüggései.

b) A gazdaságpolitikai stratégia kialakításának alapvető feltételei; a világgazdasághoz való strukturális illeszkedés gazdaságpolitikai dilemmái.

c) A gazdaságirányítási rendszer változásainak politikai koordinálása.

d) A gazdaságpolitika és a struktúra politikai összefüggései.

e) A világgazdasági változásokhoz való illeszkedés politikai koordinálása.

f) A gazdaságpolitikai stratégia és a külgazdaság.

g) A gazdaságpolitika és az adópolitika összefüggései.

h) A gazdaságpolitika és a jövedelemszabályozás összefüggései.

i) A párt gazdaságirányító szerepe a vállalati gazdálkodási rendszer általános feltételeinek kialakításában.

j) A párt szerepe a gazdaságfejlesztés regionális folyamatainak szabályozásában.

k) A gazdasági reálfolyamat társadalmi hatásainak kezelése a politikai intézményrendszerben.

- c) A társadalmi szervek érdekérvényesítő szerepe,
az érdekképviselői szervek
és a pártszervek egymáshoz való viszonya

Első megközelítésben napjaink érdekképviseletének tisztázását tartjuk fontosnak, részben a közelmúlt politikai dokumentumainak feldolgozása (párt-, szakszervezeti, népfrontkongresszusok jegyzőkönyvei), másrészt a tudományos irodalom legfontosabb eredményeinek összegzése révén.

Továbbáblépésként az országos és helyi szintű, formális és informális érdekképviselői és érdekérvényesítési mechanizmusok működését vizsgáljuk, mind az államigazgatási, mind a népképviselői, mind a társadalmi szervek, valamint egyes gazdasági szervezetek és a párt vonatkozásában.

Kiemelt szerepet szánunk a politikai szervezetek érdekintegráló, érdekszektáló és érdekblokkoló, az érdekeket a döntési szférában megjelenítő tevékenységének.

Külön foglalkozunk a magánszervezetek, az új kisvállalkozási formák érdekérvényesítési képességeivel és lehetőségeivel, illetve ennek perspektíváival.

Tekintve, hogy az érdekképviselői szervek és az érdekegyeztetés formális intézményei nem fedik le a társadalom tényleges érdektagoltságát, fontosnak tartjuk, hogy vizsgálódásunk a spontán, alulról szerveződő érdekmozgásokra és ezek hatásaira is kiterjedjen; továbbá az érdekérvényesítés és kijárási kialakult mechanizmusait és játékszabályait is megismerjük.

Az érdekképviselői és érdekérvényesítési alapkérdéseinek tisztázása után, empirikus vizsgálatokkal feltárjuk egy-egy tipikus szféra konkrét érdekmozgásait: ezt egy politikailag-gazdaságilag preferált területen, egy periferián levő és egy specifikus – küzdelmes, de már bejáratott érdekérvényesítési pályákkal rendelkező – pozícióban levő egység vizsgálatán keresztül végezzük el.

A kutatás fő területei:

- a) A *szakszervezetek* szerepe és funkciója a politikai rendszerben. A SZOT döntésbefolyásoló szerepe.
- b) A *KISZ* politikai és érdekintegráló funkciói, viszonya a többi érdekképviselői szervekhez.
- c) A *Magyar Kereskedelmi Kamara* érdekintegráló és döntésbefolyásoló szerepe.
- d) A *TOT* érdekintegráló és döntésbefolyásoló szerepe.
- e) A *Hazafias Népfront* szerepe a társadalom érdek- és politikai egységének megteremtésében, a szövetségi politika alakításában.
- f) A politikai érdekszervezetek és a lokális érdekcsoportok viszonya.
- g) A párt szerepe a társadalom érdekviszonyainak alakításában, az érdektörvények politikai irányításában.
- h) Az egyesületek, az állampolgárok *öntevékeny társadalmi mozgalmainak* érdekintegráló és képviselő szerepe.

d) A politikai rendszer változásainak hatásai
a párt belső viszonyaira, vezető szerepének alakulására

A kutatás célja annak elemzése, hogy a szocializmus politikai rendszerének az elmúlt évtizedekben és főleg a nyolcvanas években végbement, illetve várható változásai milyen hatással vannak a párt belső viszonyaira, vezető szerepe értelmezésének alakulására. Egy ilyen elemzés célja nem pusztán a tudományos kutatás, hanem olyan javaslatok és elképzelések kidolgozása, amelyek egyrészt a párt jelenlegi szervezeti-működési rendjén belül tennék lehetővé a vezető szerep hatékonyabb érvényesítését, a párt belső demokratizmusának erősítését, másrészt jeleznék a párt belső életét és vezető szerepe érvényesítését megújítani hivatott, elkerülhetetlen minőségi változásra való felkészülés lehetséges irányait, elemeit. A kutatásokban e kérdéskört három irányból közelítjük meg: *intézményi* (a pártnak mint politikai szervezetnek a vizsgálata), *funkcionális* (a pártnak a politikai rendszerben, a társadalomban elfoglalt státusa és szerepe) és *történeti* (intézményi és elméletitörténeti) kutatások együttesen hozhatnak eredményt.

Fontosnak tekintjük az intézményi és funkcionális megközelítést nemzetközi összehasonlító vizsgálatokkal kiegészíteni. Ennek során elsősorban az európai szocialista országok testvérpártjainak és egyes nyugat-európai polgári pártoknak a működését elemezzük.

A kutatás főbb irányai:

a) *Történeti megközelítés*

- A párt fogalmának változása a marxizmus történetében a Kommunista Kiáltványtól 1917-ig.
- A párt szerepe a hatalom meghódítása után Szovjet-Oroszországban, különös tekintettel Lenin utolsó éveire.
- A párt szerepének alakulása az úgynevezett sztálini periódusban, a kialakult politikai gyakorlat hatása a pártelméletre.
- Antonio Gramsci pártfelfogása.
- Pártfelfogások a magyar kommunista mozgalom történetében.
- A párt szervezeti szabályzatainak történelmi összehasonlító elemzése (1944-től a XIII. kongresszusig).
- A párt programjainak történeti-összehasonlító értékelése, a változások főbb tendenciái (1944-től).
- Az MKP, az MDP és az MSZMP szervezetének hivatalstörténete.
- A központi döntéshozatali mechanizmus történeti módosulásai az MDP és az MSZMP gyakorlatában (esettanulmányok).

b) *Funkcionális megközelítés*

- A párt érdekképviselői, érdekintegráló funkciója a párt belső viszonyai és vezető szerepe összefüggésében. A képviselői elv érvényesülése és hatása az érdekintegráló tevékenységre.
- A pártnak a kormányzati munkára gyakorolt befolyása és a gazdaság pártirányítása a párt belső viszonyainak aspektusából. A párt szervezeti struktúráinak, a területi pártszervek működési jellemzőinek összefüggése a párt vezető szerepének megvalósulási módjával.
- A társadalmi szervezet változásainak hatása a párt osztályjellegére, mind összetételét, mind politikájának tartalmi jegyeit vizsgálva. Hogyan hatottak, illetve hatnak e módosulások a párt ideológiai arculatára?

- A párt „szocializáló” funkciói; a párt ideológiai és politikai tevékenysége az adott társadalmi és jogrend védelme érdekében. A párt tevékenységében érvényesülő elvek, normák és a gyakorlat milyen módon hat a folyamatosság és a megújulási képesség együttes érvényesítésére?
- A párt szerepe a vezetőikiválasztásban. A párton belüli vezetőikiválasztódás mechanizmusai, hatóerői.

c) *Intézményi megközelítés*

- A párt szervezeti felépítésének és működésének kérdései. A centralizáció és szervezettség állapota, a szervezeti formák és a változó társadalmi-politikai körülmények kölcsönhatásai.
- A demokratikus centralizmus elvének értelmezése, megvalósítási mechanizmusai és érvényesülésének gyakorlata a pártban. Vertikális és horizontális kapcsolatok a pártban.
- A párt és a nyilvánosság. A párt tevékenységének nyilvánossága; a testületi ülésekről való tájékoztatás.
- A választott szervek és a függetlenített apparátus viszonya. Az apparátus összetételének, létszámának, struktúrájának hatásai a pártmunka gyakorlatára, a vezető testületek munkájára. Tipikus apparátusi életutak.
- A párttagság létszámának és szociális összetételének alakulása. A párttagság kritériumai, a kiválasztódás hajtó- és szelektáló erői. A családi háttér szerepe a párthoz való közeledésben, a párt merítési bázisának alakulásában.
- A párttagság és a pártonkívüliek pártképe; az ifjúság pártképe.
- A párt szervezeti jelenléte és politikai befolyása egyes társadalmi rétegekben, csoportokban, generációkban.
- A párttagság azonosulása a párt politikájával és ideológiájával; lehetőségei a párt politikájának alakításában és megvalósításában, a párt mozgalmi jellege.
- A párttal mint élcsappal szembeni követelmények és a tömegpárt jelleg.
- A pártszervek döntési folyamatai és mechanizmusai. A párdöntések jellege, kapcsolata a politikai gyakorlattal. A testületek és apparátusok, a különböző pártszervek szerepe és együttműködése a döntési folyamatban. Formális és informális döntéshozatal tényezők. Döntéshozatal és politikai hatékonyság.

II. A HELYI TÁRSADALOM ÉRDEKVISZONYAI

A Társadalomtudományi Intézet *Struktúra* csoportjában 1981-ben önálló team alakult a helyi társadalom problematikájának vizsgálatára. E team újjászerveződése után feladatunknak a téma alaposabb fogalmi megragadását és operacionális vizsgálatát tekintettük, s ezzel konkrét kutatási eredményekre támaszkodva kívántunk részt venni a településpolitikai napjainkban növekvő fontosságú vitáiban.

Az eddigi kutatások falusi (várostalan) térségek empirikus vizsgálatára irányultak, most alkalmat keresünk arra, hogy a helyi társadalommal kapcsolatos kutatási eredményeinket más régióban kontrolláljuk. Egy városközponttal rendelkező településeggyüttes helyi társadalmait fogjuk vizsgálni, hatalmi mechanizmusaival, társadalmi szerkezetének változásaival együtt.

E kutatás jelentőségét az alábbi tényezők növelik:

a) Napirenden van az 1971-es Országos Településfejlesztési Koncepció korszerűsítése, amely – többek között – az erőforrások arányosabb és méltányosabb elosztását, a közigazgatás fejlesztését, a kisebb települések nagyobb önállóságát, illetve népességmegtartó szerepük fokozását célozza.

b) A város–falu közötti társadalmi mobilitás több évtizedes tradíciói napjainkban változást mutatnak, lelassult a városokba áramlás, egyes prognózisok szerint hazánkban is dezurbanizációs tendenciákkal számolhatunk, a kisebb települések növekvő vonzása máris tapasztalható.

c) A társadalmi szerkezetet módosító egyenlőtlenségek között a településszerkezetből fakadó egyenlőtlenségek növekvő szerepet játszanak az életmódban, az életvitelben, a különböző társadalmi esélyekben.

A várható változások a helyi társadalom szerveződésében, szerkezetében nyilvánvalóan jelentős módosulásokat eredményeznek. E módosulások, változások feltárása, nyomon követése mind a társadalmi szerkezet fejlődése, mind pedig a társadalompolitika szempontjából növekvő jelentőségű.

A kutatás fő irányai:

a) A helyi társadalom kérdéskörének *elméleti tanulmányozására* az intézeti team mellett létrehoztuk egy *tágabb szakértői testületet*, amely – anyagi ellenszolgáltatás nélkül – a kutatás kezdetétől részt vesz a téma formálásában, elméleti problematikájának kidolgozásában. Ez a testület az eddigiekben a vitákon való közreműködésével, tanulmányok írásával, szakértői anyagok készítésével járult hozzá a kutatásunkhoz. Általuk számos más kutatóhellyel, egyetemi tanszékkal alakult ki jó együttműködés a helyi társadalom vizsgálatában.

Az együttműködésnek ezt a formáját a következő tervciklusban is fenntartjuk.

b) Kutatásunk másik szintjét az *empirikus vizsgálatok* jelentik. Az első nagyobb szabású felvételünk – Dabas környékének várostalan térségében – számítógépes feldolgozása nagyrészt megtörtént, az anyagok értékelését és kiegészítő számítógépes feldolgozását végezzük el. A másik empirikus vizsgálatot Győr-Sopron megyében bonyolítjuk le.

III. ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁSOK

A politikai rendszer módosulására, illetve módosítására mind a szocialista országokban, mind a tőkés világban tendenciák tapinthatók ki. A csoport feladatainak tartja, hogy ezeket a mozgásokat, elképzeléseket figyelemmel kísérje.

a) A *Szocializmus* csoporttal együttműködve fel kívánjuk dolgozni a kelet-európai országok politikai berendezkedéseiben megnyilvánuló fő törekvéseket. Ezek sorában elsősorban a többpártrendszerű országokban a koalíciós pártok szerepére vonatkozó újabb állásfoglalásokat, az irodalomban megjelenő álláspontokat szeretnénk összegezni. Szükségesnek tartjuk a jugoszláv változások figyelemmel kísérését is.

b) Figyelemmel kívánjuk kísérni a nyugat-európai pártok helyzetében és a pártrendszerekben bekövetkező változásokat. Ebben a tekintetben együttműködünk a szociáldemokráciával foglalkozó csoporttal. A bennünket elsősorban érdeklő kérdések: a pártok elbürokratizálódásának, mozgalmi jellegük csökkenésének ügye, valamint az érdekképviselői szervek szerepének növekedése.

FORRAY R. KATALIN

Iskolaválasztás és továbbtanulási szándékok Dabas és Nagykáta térségében

ISKOLAVÁLASZTÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET

A továbbtanulási döntés, a középfokú iskola kiválasztása egyike az életpályát meghatározó legfontosabb lépéseknek. A továbbtanulási aspirációk szintje, minősége az egyénnek, a családnak az iskolázáshoz, a művelődéshez való viszonyáról is információt nyújt. Más szempontból – ha nem az egyént figyeljük meg, hanem egy gyermekcsoport választásainak megoszlását vizsgáljuk – az aspirációs szint, az iskolázási igény szint és annak szerkezete a helyi lakosság egyik fontos magatartásként fogható fel. Ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy egyéni választások összegeződnek, összeadódnak, hanem „objektíválódnak” olyan értelemben, hogy együttesen más minőséget, társadalmi ténytet jelentenek, az egyéni magatartásokra is hatnak. Az egyén választását több tényező befolyásolja, és az egyik összefüggérendszer, amelyben elhelyezhető, az a környezet igény szintje. (Ami persze maga is számos tényező által meghatározott.) Ezt a sokszoros és kölcsönös meghatározottságot többféle szempontból, különböző társadalomtudományok kategóriáinak segítségével lehet elemezni (rendszerint mint egyéni igény szintet és motivációs rendszert pszichológiai aspektusból szokták leírni). A következőkben a szociológia, a pedagógia kategóriáit hívom segítségül, a szociálökológia kínálta értelmezési keretben.

A továbbtanulási aspirációk a szocializáció során alakulnak ki. A gyermekek pedig abban a konkrét társadalomban szocializálódnak, amely számukra tapasztalatilag hozzáférhető: a lakóhelyen képződő és érzékileg megragadható helyi társadalomban. A település- és város szociológia eredményeit hasznosítva a lakóhelyet, illetve annak társadalmi struktúráját a szociális magatartás, a szociális tevékenység meghatározó kereteként is lehet értelmezni (*Nemes, Szelényi, 1967*).

A település (lakóhely) olyan hely, ahol az egyén megismeri a társadalmat, tapasztalatokat szerez annak sajátos megjelenési formáiról. Gazdasági, társadalmi, művelődési lehetőségeit, terveit, igényeit – kisebb vagy nagyobb mértékben – befolyásolja a település társadalmi-gazdasági szerkezete, infrastruktúrája, társadalmi integráltságának mértéke, minősége.

Amikor a 13–14 évesek továbbtanulási igényeiről, törekvéseiről van szó, akkor

elsősorban a család művelődési magatartásáról, a szülők aspirációiról beszélhetünk. Ez azzal van összefüggésben, hogy a szülők milyen tapasztalatokat szereznek a társadalomban a különböző intézményekkel, szervezetekkel, társadalmi csoportokkal való érintkezésben. Tapasztalataik mennyiségét és minőségét döntően befolyásolja a családnak a társadalomban – a „globális” és a helyi társadalomban – elfoglalt pozíciója.

A lakóhelyi környezetnek a továbbtanulási törekvésekre gyakorolt hatását Magyarországon elsősorban a társadalmi rétegződéssel és mobilitással kapcsolatban vizsgálták.

Ferge (1973) kimutatta, hogy a falvakban élő tanulók inkább a rövidebb képzési idejű, alacsonyabb társadalmi elismertségű szakmunkásképző iskolákat választják, inkább a városiak törekednek az elméletigényesebb szakképzést nyújtó szakközépiskolákba, gimnáziumokba, s ezt az egyes településtípusok társadalmi-foglalkozási szerkezetével hozta összefüggésbe.

Gazsó (1976) később hasonló eredményre jutott: a középiskolába törekvő hetedikesek aránya a Budapest–nagyváros–kisváros–község „skála” mentén csökken. Későbbi vizsgálatukban (*Gazsó és munkatársai*, 1979) a szakmunkásképzőkben elsajátítható szakmák „presztízsrangsorában” hasonló összefüggéseket tártak fel. Ezek a kutatások – céljuk és tárgyuk alapján természetesen – a továbbtanulási aspirációkat a társadalmi mobilitás szempontjából elemzik, s a települések közötti eltéréseket a lakosság foglalkozási szerkezetének különbözőségével hozzák összefüggésbe.

Gazsó (1976) a különböző településtípusok gimnáziumainak társadalmi összetételéről szólva utal arra is, hogy a kis vidéki gimnáziumokban a fizikai dolgozók gyermekeinek a városiaknál magasabb aránya összefüggésben van az egyéb képzési kínálatok megközelíthetetlenségével, illetve a gimnázium földrajzi hozzáférhetőségével.

A lakóhelyi környezetnek a tanulók iskolai teljesítményére, továbbtanulási törekvéseire gyakorolt hatását szisztematikusan *Kozma* (1975) vizsgálta. A hátrányos művelődési helyzet kialakulásában a szülő társadalmi réteghelyzeténél jelentősebb hatást tulajdonít a lakóhelynek (például az infrastrukturális ellátottságnak), a hozzáférhető művelődési lehetőségeknek. A lakóhely „fejlettsége” tehát magában foglalja azokat a nevelési hatásokat, amelyek a gyermeket a családban és az iskolában érik.

A lakóhelyi környezetnek a magatartásokra, törekvésekre gyakorolt hatását nemcsak a szervezetek, intézmények, hanem a szomszédság is közvetíti. Az alacsonyabban képzett, kevésbé iskolázott családok gyermekeinek általában alacsonyabb szintűek a továbbtanulási igényei, de társadalmilag heterogén környezetben magasabb szintű igény alakul ki bennük egy számukra kevésbé ismert területtel, az iskolázással szemben. Homogén lakosságú környezetben viszont az alacsony szintű igény konzerválódik.

Bargel és munkatársai (1981) megvizsgálták az egyes lakóhelyi típusokban (szociotípusokban) a különböző társadalmi csoportokba tartozó szülők aspirációit gyermekük továbbtanulásával kapcsolatban. Megfigyelésük szerint a „felsőbb” társadalmi csoportokba tartozó szülők a lakóhely jellegétől függetlenül magas arányban kívánják gyermekeiket gimnáziumi érettségizésre juttatni, a „közepes” és az „alacsony” társadalmi státusú családokban a középiskolázási szándék gyakorisága együtt növekszik a lakóhely városiasságának szintjével. Az „alacsony” társadalmi státusú családok közül a hagyományos falvakban csak minden tize-

dik, a városok bérháznegyedeiben csaknem minden második család gimnáziumba szeretné járattatni gyermekét.

A magasabban iskolázott, jobb anyagi-kulturális helyzetben levő családok a továbbtanulási törekvések szempontjából kevésbé orientálódnak a környezetre. Ennek hátterében az oktatási rendszer magabiztos kezelése, a magas szintű „pedagógiai öntudat” áll (Kob, 1963).

Ezt az összefüggést vizsgáltam meg különböző szociális környezetben élő és tanuló budapesti nyolcadikosok mintáján (Forray, 1986).

E vizsgálat legfőbb tanulsága az volt, hogy értelmiségi környezetben a segédmunkások és a szakmunkások gyermekei nemcsak jobb tanulók, mint a hasonló társadalmi státusú gyerekek heterogén, vagy munkáskörnyezetben, hanem azonos tanulmányi eredmény esetén iskolaválasztási magatartásuk is eltérő. Azaz értelmiségi környezetben magasabb az aspirációs szintjük, mint heterogén, vagy munkáskörnyezetben. Ugyanez az összefüggés jóval kisebb mértékben érvényes a szellemi és értelmiségi foglalkozású szülők gyermekeire.

A lakóhelyi környezet több módon is befolyást gyakorol az iskolázási magatartásra. Meghatározó a lakóhely általános fejlettsége, ellátottsága, közigazgatási szintje, a lakosság társadalmi összetétele. Mindezeket túl azonban az iskolázás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy van-e, hozzáférhető-e a lakóhelyen az iskola.

Zibolen (1978) Somogyi József 1942-es „tehetségtérképére” támaszkodva azt állapította meg, hogy a kiemelkedő tehetségű emberek születési helyének megoszlása nagyfokú megegyezést mutat a hagyományos iskolavárosok területi megoszlásával. Azaz a „biológiai-örökletes meghatározottság” mellett a tehetségek „születésében” nagy súllyal szerepel az oktatási intézmények megközelíthetősége.

Egy svéd kutatás szerint az alacsonyabb társadalmi rétegek gyermekei és a nők (két hátrányos helyzetű csoport) lényegesen nagyobb arányban járnak egyetemre akkor, ha az egyetem körüli 50 km sugarú körön belül, tehát az intézményhez közel élnek, mintha azon kívül laknak (Härnqvist, 1978).

A földrajzi távolság a kedvezőtlenebb anyagi-kulturális környezetből érkezőket befolyásolja erősebben, hatása a társadalmi távolsághoz hasonló szerepet játszik. Ez azt is jelenti, hogy a közelség az egyik oldalon (társadalmi-kulturális vagy pedig földrajzi értelemben) bizonyos fókig kompenzálni tudja a másik oldalon meglévő távolságot.

A továbbtanulási törekvések és a képzési kínálat (a nem kötelező képzési forma) kapcsolatát a költség-haszon megközelítésben (Meulemann, 1981) értelmezve kínálkozik magyarázat. A szülői aspirációk szempontjából két döntési szintnek van jelentősége: a családinak és a közösséginek. A családban történik a gyermek iskolai végzettségéből származó „haszon”, illetve az iskolai végzettség eléréséhez szükséges „ráfordítás” becslése.

Ráfordítás minden anyagi és nem anyagi eszköz, amelyet a gyermek iskoláztatásához nyújtani kell. A szülők számára ugyanaz a ráfordítás társadalmi-gazdasági helyzetük függvényében különböző nagyságúnak tűnik. A gyermek gimnáziumba íratása például annál inkább jelenti az egyéb alternatívákról való lemondást, esetenként áldozatot, minél kevésbé képzetek, iskolázottak maguk a szülők. A haszon, amit a szülők gyermekük iskoláztatásától várnak, azzal függ össze, hogy az iskola mennyire adekvát a gyermek számára elképzelt életterv szem-

pontjából. Ha a szülők maguk iskolázottak, relevánsabb a magasabb iskola, mivel rendszerint ez szükséges a szülők társadalmi státusának megőrzéséhez.

A közösségi döntési szinten értelmezhető a család és az iskola kapcsolata a továbbtanulási döntés kialakítása céljából. Minél iskolázottabbak a szülők, annál függetlenebbek az iskola szelekciós kritériumaitól a gyermek továbbtanulására vonatkozó döntés kialakításában.

A viszonylag könnyen megközelíthető iskolának többféle értelemben van „költségcsökkentő” hatása: anyagilag is, a jobban hozzáférhető információk miatt is.

Rogoff (1961. 242) ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Lehetséges, hogy az elért iskolázottsági szint és a társadalmi réteghelyzet a felnőtteknél azért függ össze olyan szorosan, mert valójában szociálökölógiai folyamatok határozzák meg. Az egyes társadalmi rétegek egyik lakóhelyi környezetben gyakrabban, másutt ritkábban vannak képviselve, és az egyes lakóhelyek egymástól abban különböznek, melyik társadalmi réteghez tartozik lakosságuk többsége. Az egyes társadalmi rétegek dominanciája egy településen speciális kínálathoz vezet a kulturális intézményekben és speciális normákat, szokásokat erősít. A kulturális intézmények és tradíciók nem csupán a településen domináló társadalmi rétegre érvényesek, hatnak – bizonyos fokig – minden helybelire: gyermekre és felnőttre, a polgárság, a kispolgárság vagy a munkásság tagjára. A privilegizált osztályok lakóhelyén jobb iskolák, magasabb színvonalú kulturális intézmények alakulnak ki, de ott kevés munkás él, s azok is a munkásosztály privilegizált rétegéhez tartoznak.”

A TOVÁBBTANULÁSI SZÁNDÉKOK ORSZÁGOS VÁLTOZÁSAI

Az általános iskolát végzők száma a demográfiai tényezők közül adódóan évenként eltérő. Továbbtanulási szándékaikat kevésbé, lehetőségeiket nagyobb mértékben befolyásolja a korcsoport létszáma. A tényleges beiskolázásban megnőtt a gimnazisták és a szakmunkástanulók aránya a szándékokhoz képest, csökkent viszont a szakközépiskolásoké. 1975-ben és 1980-ban mintegy kétszer annyian nem tanultak tovább, mint ahányan eleve így akarták.

A továbbtanulási irányok kiválasztásában a nemek között jelentős különbség van. A középfokú iskolahálózat jellegzetessége, hogy hagyományosan „női” szakmákat, szakirányokat inkább középiskolában, a „férfi” szakirányokat inkább a szakmunkásképzésben lehet tanulni. Közvetlenül ezzel függ össze, hogy jellegzetesen eltérőek a két nem továbbtanulási törekvései (1. sz. táblázat).

Az a korábbi lényeges különbség, hogy a lányok közül tradicionálisan többen nem kívánnak tovább tanulni, mint a fiúk, a nyolcvanas évekre szinte megszűnt. Ma csaknem ugyanannyi lány, mint fiú tervezi a középfokú továbbtanulást. A másik jelentős különbség – amelyben a csökkenés jelei alig látszanak – a középiskolába és a szakmunkásképzőbe törekvők között van. A szakmunkásképzőbe jelentkező lányok aránya a 20 év folyamán gyakorlatilag nem változott, s a fiúkénak alig több mint a felét teszi ki. A lányok többsége középiskolába készül, a fiúk többsége ma is a szakmunkásképzőbe. A tényleges beiskolázásban valamivel kisebbek a különbségek: a fiúk közül többen kerülnek gimnáziumba és szakközépiskolába, a lányok közül valamivel többen szakmunkásképzőbe, mint

Az általános iskolát végzett fiúk és lányok továbbtanulási szándékai

Nem, év	Gimnázium- ban	Egyéb közép- iskolában	Szakmunkás- képzőben	Szak- iskolában	Nem jelentkezett
tovább tanulni kívánók aránya százalékban					
<i>Fiúk</i>					
1967	10,3	24,1	53,3	0,0	12,3
1971	11,1	20,7	59,8	0,0	3,4
1975	13,8	25,8	56,3	0,0	4,1
1980	13,2	28,7	55,3	0,0	2,7
1985	13,4	28,1	53,9	0,1	3,9
<i>Lányok</i>					
1967	21,7	27,5	27,2	3,5	20,1
1971	20,5	26,2	31,6	4,3	17,4
1975	25,8	32,6	29,8	2,9	8,9
1980	24,3	35,0	31,2	5,5	4,0
1985	24,4	34,8	30,7	6,0	4,1
100,0					

Forrás: MM Statisztikai Tájékoztató, 1981., 1986.

amennyien eredetileg jelentkeztek. A nemek közötti aránytalanság azonban lényegében változatlan.

A középiskolákban a lányok aránya 1950 és 1955 között érte el az 50 százalékot, azután tovább emelkedett. A nyolcvanas években a gimnazistáknak csaknem kétharmada, a szakközépiskolásoknak valamivel több mint a fele lány. Az iskolázottságban megfigyelhető, s újabb nemzedékre kiterjedő különbség (a felnőttoktatásban érettségizetteknek is több mint a fele nő) megjelenik az ország foglalkozási szerkezetében. Az iskolázási tendenciák okai is, következményei is a foglalkoztatottsági szerkezet változásainak. Valószínű, hogy a női foglalkoztatottság közel teljessé válása hozzájárult az iskolázás ilyen arányainak kialakulásához.

A lakóhely településjellege (némileg csökkenő mértékben ugyan) szintén összefügg a továbbtanulási szándékokkal (2. sz. táblázat).

A továbbtanulási szándékoknak a lakóhely közigazgatási státusa szerinti megoszlása arra utal, hogy a középfokú iskolázás általánossá válásának fő tényezőjét a *községi* lakosság iskolázási törekvéseinek módosulása jelenti. A város–község dichotómia egy lényeges vonatkozásban máig érvényes: míg a városokban a továbbtanulási törekvések már a középiskolára tolódnak át, a községekben még a szakmunkásképzőbe jelentkezők arányának növekedését figyelhetjük meg. Különösen feltűnő, hogy legnagyobb ipari központunkban, a fővárosban, félmillióan akarnak szakmunkássá válni, mint községeinkben. A városokban a szakközépiskola iránti érdeklődés fokozódása a legdinamikusabb folyamat, a községekben – a továbbtanulásra nem jelentkezők arányának csökkenése mellett – a szakmunkásképzésbe törekvők hányadának emelkedése.

A szakjellegű képzés iránti érdeklődés fokozódása tehát mindegyik településtípusra jellemző, de míg a községek az elmúlt időszakban hódították meg a szak-

2. sz. táblázat

Az általános iskolát végzettek továbbtanulási szándékainak alakulása lakóhely szerint

Lakóhely	Gimnázium- ban	Szakközép- iskolában	Szakmunkás- képzőben	Szak- iskolában	Nem jelentkezett
tovább tanulni kívánók aránya százalékban					
1967					
Budapest	24,0	34,0	36,0	2,0	4,0
Városok	22,0	26,0	40,0	2,0	10,0
Községek	10,7	22,6	42,4	1,7	22,6
1971					
Budapest	27,7	30,6	34,9	2,7	4,1
Városok	19,5	25,7	45,3	1,8	7,7
Községek	10,9	20,6	48,1	2,3	18,1
1975					
Budapest	32,9	35,2	28,5	1,4	2,0
Városok	23,4	29,5	42,0	1,3	3,8
Községek	13,4	24,7	50,8	1,6	9,5
1980					
Budapest	30,1	39,3	27,7	2,1	0,8
Városok	22,5	33,8	39,2	2,7	1,7
Községek	12,4	28,0	51,4	3,0	5,2
1985					
Budapest	29,6	36,9	28,9	2,3	2,3
Városok	21,8	34,0	39,3	2,3	2,0
Községek	11,3	28,5	50,6	3,4	6,2

Forrás: MM Statisztikai tájékoztató, 1981., 1986.

munkásképzést a maguk számára, a városokban az érdeklődés a hosszabb képzési idejű, magasabb társadalmi elismertségű, középiskolai szintű szakképzés felé fordult.

A gimnázium iránti igényekben a vizsgált húsz év alatt változások következtek be. A hetvenes évek közepéig növekedett a jelentkezők aránya, azután stagnálás, sőt lassú csökkenés mutatkozik. A másik kedvezőtlen jelenség a tovább nem tanulók arányának növekedése – bármilyen mérsékelt legyen is ez. Ez a két, egyértelműen negatív tendencia arra utal, hogy az ország romló gazdasági helyzete az egyes családok életében a tervezési horizontot szűkülését eredményezheti, éppen az olyan távlati előnyökkel kecsegtető beruházások területén, mint amilyen a gyermek iskoláztatása.

AZ ISKOLÁZOTTSÁG ÉS A TOVÁBBTANULÁSI SZÁNDÉKOK ÖSSZEFÜGGÉSE DABAS ÉS NAGYKÁTA TÉRSÉGÉBEN*

Korábban bebizonyosodott (például *Forray*, 1983), hogy a középfokú továbbtanulási igények megoszlása a lakóhely iskolázottságával szorosan összefügg, ezért itt is ebből a szempontból hasonlítom össze a két térséget.

Az iskolázottsági szerkezet mutatói közül az érettségizett és annál magasabb iskolai végzettségűek lakosságon belüli arányát választottam ki.

A két térséget ebből a szempontból összehasonlítva kiugró különbségeket találunk (3. és 4. sz. táblázat). Elsősorban az mutatkozik meg, hogy a valódi városi központoktól távol eső, „isten háta mögötti” nagykáti térség összességében elmarad a dabasitól. (Az ország fejlettebb területeihez képest persze a dabasi is elmaradottnak számít, amint Pest megye jószérével valamennyi térsége.) A magasabb iskolázott népesség átlagos száma a dabasi környéken magasabb, emellett megoszlásuk az egyes községekben viszonylag egyenletes; a dabasi térségben a községek a lakosság iskolázottsága szempontjából homogénebbek, mint a nagykáti környék. Míg az előbbiben a szórás az átlagnak 18 százalékát, az utóbbiban 28 százalékát teszi ki. A térség értelmiségét és más képzett csoportjait koncentráló központ, Nagykáta lakosságában majd két és félszer annyi az érettségizett, mint a környéke legrosszabbul iskolázott községeiben, a dabasi térségben a minimum és a maximum közötti szórószám a kettőt sem éri el.

3. sz. táblázat

A lakosság iskolázottsága a 7 évesnél idősebbek százalékában (1980)

Település	0 osztály	1–4 osztály	5–7 osztály	8 osztály	Érettségi és magasabb iskola
<i>Dabas</i>	1,9	23,5	26,7	38,6	9,3
<i>Ócsa</i>	1,5	18,9	25,1	43,3	11,1
<i>Alsónémedi</i>	1,1	13,8	35,6	40,7	8,8
<i>Bugyi</i>	1,5	21,3	25,8	42,1	9,3
<i>Kakucs</i>	2,5	25,7	24,6	41,0	6,2
<i>Inárcs</i>	3,1	23,9	23,7	42,3	7,0
<i>Tatárszentgyörgy</i>	2,9	31,0	28,5	31,8	5,8
<i>Pusztavacs</i>	2,2	21,5	27,7	32,9	9,4
<i>Örkény</i>	3,3	25,5	24,7	36,7	9,8
<i>Táborfalva</i>	2,4	24,7	22,0	42,3	8,6
<i>Hernád</i>	2,0	27,0	22,1	39,6	9,2
<i>Újlengyel</i>	0,8	24,9	30,8	35,6	7,9
<i>Újhartyán</i>	1,3	18,6	35,1	34,6	10,4
<i>Összesen</i>	2,0	22,3	26,9	39,7	9,1
					szórás: 1,7

Forrás: Az 1980. évi népszámlálás. Pest megye. KSH 1980.

* A továbbiakban javarészt *Czagányi* (1985 a,b) és *Dusek* (1985) esettanulmányaira támaszkodom.

A lakosság iskolázottsága a 7 évesnél idősebbek százalékában (1980)

Település	0 osztály	1–4 osztály	5–7 osztály	8 osztály	Érettségi és magasabb iskola
Farmos	2,5	24,0	28,6	36,7	8,2
Kóka	1,6	17,4	37,2	35,5	8,3
Nagykátá	2,1	25,4	21,4	39,0	12,1
Pánd	5,3	19,7	31,4	37,8	5,8
Szentlőrinc-kátá	1,1	24,3	38,2	29,2	7,2
Szentmárton-kátá	1,7	22,6	29,8	45,5	8,4
Tápióbicske	1,8	26,7	31,0	33,8	6,7
Tápiógyörgye	2,0	20,4	31,5	37,8	8,3
Tápióság	1,4	21,0	34,0	37,6	6,0
Tápiószecső	2,2	20,6	27,2	40,3	9,7
Tápiószele	3,4	24,6	21,8	40,0	10,2
Tápiószentmárton	2,1	24,4	31,7	36,4	5,4
Tápiószőlős	2,8	28,2	27,1	35,7	6,2
Tóalmás	1,8	21,4	33,1	37,6	6,1
Újszilvás	2,0	25,0	28,0	39,9	5,1
Összesen	2,2	23,2	28,4	38,9	7,3
					szórás: 2,0

Forrás: Az 1980. évi népszámlálás. Pest megye. KSH 1980.

Az általános iskola 8 osztályát el nem végzettek aránya csak Nagykátán és Tápiószelén – a magasabb iskolázottságúak szempontjából is kiemelkedő községben – marad 50 százalék alatt, de például Szentlőrinc-kátán és Tápióbicskén megközelíti, illetve meghaladja a hét éven felüli lakosság kétharmadát. A szélsőségesen alacsonyan iskolázott községekben nem is várható, hogy a nyolcadik osztály befejezéséig eljutott gyermekek körében a középiskolai végzettség megszerzésének igénye tömeges legyen. A középfokú oktatás intézményeiben a férőhelyek hiánya is visszatartó tényező. S – szemben a dabasi térség falvaival – a rossz közlekedési viszonyok itt külön megnehezítik a továbbtanulást.

A dabasi térségben az iskolázott lakosság aránya nemcsak magasabb, mint a nagykátaiban, hanem a megoszlás is egyenletesebb: az urbanizáltabb, magasabb műveltségi szintű községek rangjára a központ mellett más települések is számot tarthatnak. A központ–periféria közötti különbség kisebb mértékű.

Az alacsonyan vagy alig iskolázott lakosság hányada a dabasi térség községeiben is magas, de a szélső értékek közötti eltérés kisebb, mint amott. E szempontból Tatárszentgyörgy képe kirívóan kedvezőtlen, ahol a lakosság több mint háromötödének hiányzik az általános iskolai végzettsége. Ócsa, Bugyi, Táborfalva népében az alacsonyan iskolázottak részesedése az 50 százalékot nem éri el, e határ körüli értékeket találunk Alsónémedin, Dabason, Inárcson, Hernádon, Pusztavacson.

Érdekes az alacsony iskolázottság belső szerkezeti megoszlására is egy pillantást vetnünk. Inárcson, Tatárszentgyörgyön és Örkényben az „analfabéták” aránya kiugróan magas. (Az idézőjelet az indokolja, hogy a statisztika a 7 éven felüli népességre vonatkozik, az egyetlen osztályt sem végzett 7,5 éves kisgyermekek éppúgy ide tartoznak, mint azok, akik felnőtt korukig egyetlen osztályt sem jár-

tak.) Tatárszentgyörgyön az 1–4 osztályt végzetek csoportja teszi ki a befejezetlen iskolai végzettségűek döntő többségét, másutt viszont az 5–7 osztályt végzetek növelik ezeket az arányokat (például Alsónémedin, Újhartyánban, kisebb mértékben Ócsán). Ezek a belső strukturális összefüggések a helyi társadalmak tagoltságáról, más esetben polarizáltságáról tanúskodnak. Így például az iskolázottsági adatok tükrében Tatárszentgyörgy nemcsak azért kedvezőtlen helyzetű, mert lakosságában kevés a magasabban iskolázott ember, hanem azért is, mert az alacsony iskolázottságúak zöme 0–4 osztályt végzett. Alsónémedi társadalmát nemcsak a jobban iskolázottak magas aránya jellemzi, hanem az is, hogy a befejezetlen iskolai végzettségűek többsége a mai felső tagozatot részben elvégezte. Az iskolázottsági szerkezet Alsónémedi, Újhartyán, Ócsa stb. községekben szerkesztés során alakult (fordított) piramist alkot: kevés a 0–4 osztályt végzett, több az 5–7 osztályos végzettségű, de a legtöbb lakosnak befejezett 8 osztálya van. Viszont elsősorban Tatárszentgyörgyön, kisebb mértékben Kakucson és Táborfalván erősebb a polarizáltság, ami arról tanúskodik, hogy a lakosság jelentősebb csoportjai nem integrálódtak megfelelő vagy elvárható mértékben egy iskolázottsági és nyilván munkamegosztási struktúrába. Ezek a különbségek megmutatkoznak a polarizált iskolaválasztási stratégiákban.

A kis létszámú iskolákban a tanévenkénti véletlen ingadozások hatását csökkenteni, hogy több év összevont adatait elemezzük. Egy kisebb községben előfordulhat ugyanis akár egy-két olyan évfolyam is, amikor a végzősök között ott vannak például a helyi orvos, a pedagógusok gyermekei. Ők nemcsak családi háttérrel, aspirációik magasabb szintjével alakítják az adott év oktatási statisztikáit, hanem – csakúgy mint családjuk a helyi társadalomban – jelenlétük az iskolában, az osztályban mintát ad, emeli környezetük igény szintjét. Ugyanennek a fordítottja is előfordulhat: ha nincsen felfelé húzó erő, az alacsonyabb aspirációs szint válik sokak számára mintává. Emellett kétségtelenül van hatása – ha nehezen mérhető is – az iskolának, a pedagógusoknak, és pedig éppen a lemaradók felzárkóztatása, a továbbtanulási igények felkeltése, ápolása területén van szerepe az iskolai hagyományoknak (például ilyen Farnos esete, hogy ott „nem szokás” megelégedni általános iskolai végzettséggel).

Ha a továbbtanulók iskolatípusonkénti megoszlását elemezzük, nem érdektelen megvizsgálni, hogyan függ össze a legalább érettségizett lakosság hányada a gyermekek továbbtanulási törekvéseivel. A két térségben megvizsgált 28 községet az érettségizettek aránya alapján négy csoportba soroltam. (A csoporthatárokat a közös átlag és szórás alapján húztam meg; a legalább érettségizettek arányának átlaga a két térségben 8,2 százalék, szórása 1,8 százalék. A felsorolásban „a/”-val jelöltem a nagykatái, „b/”-vel a dabasi térség községeit.)

A csoportok az alábbiak:

– *szélsőségesen alacsonyan iskolázott* (az érettségizettek aránya 6,4 százalék alatt van): a) Pánd, Tápióság, Tápiószentmárton, Tápiószőlős, Tóalmás, Újszilvás; b) Kakucs, Tatárszentgyörgy;

– *alacsonyan iskolázott* (az érettségizettek aránya 6,5 és 8,2 százalék között van): a) Farnos, Szentlőrincváta, Tápióbicske; b) Inárcs, Újlengyel;

– *jobban iskolázott* (az érettségizettek aránya 8,3 és 10,0 százalék között van): a) Kóka, Szentmártonkáta, Tápiógyörgye, Tápiószecső, b) Alsónémedi, Bugyi, Dabas, Örkény, Hernád, Pusztavacs, Táborfalva;

– *legmagasabban iskolázott* (az érettségizettek aránya 10,1 százalék és magasabb): a) Nagykáta, Tápiószele, b) Ócsa, Újhartyán.

A besorolásból látható, hogy a nagykátai térség községei inkább az első két, alacsonyan iskolázott csoportban sűrűsödnek, a dabaséi a magasabb iskolázottságú csoportokban. A két központ a jobbak közé került, ám egyik sem jelent igazán más minőséget. Ez megfelel annak a képnek, amelyet a területek szociológiai és történeti elemzéseiből kapunk.

5. sz. táblázat

Továbbtanulási szándékok a nagykátai és a dabasi térségben az érettségizettek aránya szerint (1978–1982; 1981–1984. tanévek összevont adatai alapján százalékban)*

Az érettségizettek aránya	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szaktanulmányi képzőbe	Szakiskolába	Nem tanul
	jelentkezők				
–6,4	5,7	18,4	65,4	2,5	8,0
6,5–8,2	16,9	24,9	48,7	3,6	5,9
8,3–10,0	14,3	23,5	50,3	3,2	5,7
10,1–	18,5	29,3	45,9	3,0	3,3

* A továbbtanulási szándékok megoszlása négy, illetve öt tanév összevont adatain alapszik. (Technikai okok miatt a nagykátai térség adatai valamivel korábbiak, mint a dabaséi.)

A táblázatból látható, hogy a mai általános iskolásoknak jelentősen nagyobb hányadát szándékoznak érettségihez juttatni, mint amennyien a lakóköznyezetben már elérték ezt az iskolázottsági szintet. A lakóhelyi környezet iskolázottsági szintjének emelkedésével (ezt itt az érettségizettek aránya reprezentálja) növekedik a továbbtanulni kívánók, s közöttük is a középsőiskolába törekvők hányada, azaz mennyiségileg, minőségileg is emelkedik a továbbtanulási aspirációk szintje. A két közepesen iskolázott településcsoportban gyakorlatilag azonosan választanak iskolát a gyerekek. Az iskolázási magatartások éppen a közbülső csoportokban a legnehezebben jósolhatók, azaz a közbülső csoportokban van nagyobb szerepe közvetlen, előre nem tervezhető társadalmi hatásoknak (ilyen lehet például egy községben az iskolai oktatás színvonala).

Különösen jelentősek a különbségek a gimnáziumba törekvők arányaiban. Az oktatási statisztikák, az azokon alapuló szociológiai, pedagógiai elemzések, a jelen dolgozathoz felhasznált források egyaránt kiemelik a fiúk és lányok eltérő iskolaválasztását. A lányok sokkal gyakrabban – e térségekben rendszerint legalább kétszer annyian – jelentkeznek gimnáziumba, mint a fiúk. Ez nemcsak azzal függ össze, hogy a lányok ma már valamivel gyakrabban tanulnak tovább felsőfokon, mint a fiúk, hanem azzal is, hogy számukra a gimnáziumnak sajátos funkciója is van. A gimnázium ugyanis úgynevezett általános művelő iskolatípus, amely nem ad szakképzettséget. Ilyenformán vagy valamilyen továbbtanulásra készít elő, vagy – azonnali munkába állás esetén – kvalifikálatlan, rendszerint szellemi munkára (rosszul fizetett irodai munkára) képesít. A fiúk, a későbbi családfők, családfenntartók számára a gimnáziumnak általában akkor van valódi értelme, ha ez a felsőoktatáshoz vezető út egyik szakasza. A gimnáziumba jelentkezés gyakorisága tehát egyrészt valóban egy társadalmi közösség iskolával kapcsolatos magasabb igény szintjét jelzi, másrészt a gimnáziumválasztás a lányok számára a férjhezmenés, családalapítás előiskolája is, amit esetleg másfajta iskola híján választanak.

A szélsőségesen alacsony iskolázottságú községekben egyrészt kirívóan alacsony a gimnáziumba jelentkezők aránya, másrészt a fiúk aránya (egyes kivételektől eltekintve) több év átlagában 0,7 százalék között van.

A másik póluson a tovább nem tanulók arányának eltérései tűnnek fel. A tovább nem tanulók nemek szerinti megoszlása is sok tradicionális vonást őriz. Az a döntés, hogy a gyerek az általános iskola befejezésével abbahagyja tanulmányait, mind kevésbé gyakori, ma a helyi társadalmakban a tradicionalitás, az elmaradottság vagy egy csoport társadalmi peremhelyzetének jelzője.

A nyolcvanas évek elején a vizsgált térségekben a továbbtanulni nem szándékozók 8 százalékos aránya az 1975-ös országos községi átlaghoz áll közel, tehát majd tízéves elmaradást tükröz.

A gyerekeknek egy viszonylag szűk rétege nem tanul tovább. Ez azt jelzi, hogy a középfokú továbbtanulás közel teljes körűvé válása különbözőképpen iskolázott, különböző társadalmi összetételű lakóhelyi közösségekben ment végbe. A községek egy részében viszonylag széles, magasan iskolázott réteg él, ennek megfelelően viszonylag magas az iskolázási igény szintjük is. Mellettük olyan társadalmi rétegek, csoportok is vannak, amelyek gyermekeik iskolázásában ellentétes stratégiát választanak: ha eljuttatják is őket az általános iskola befejezéséig, nem tartják szükségesnek a magasabb iskolai fokozatok, képzettségi szintek elérését. A helytörténeti tanulmányok (Czagányi, 1985) arról tanúskodnak, hogy főként a helyi társadalmakba mindeddig egyenrangúan nem integrálódott családok gyermekeiről van szó: rendszerint az egykori majorságok, még meglevő tanyák történeti elmaradottságokat hordozó és átörökítő népéről, ritkábban a helyi cigányság csoportjairól. (Az utóbbiakról azért ritkábban, mert gyermekeik vagy a kisegítő iskolák tanulói, vagy többségük nem is jut el az általános iskola befejezéséig.)

Létezik olyan helyi társadalom is, amelynek iskolázottsági szintje viszonylag alacsony, de csaknem valamennyi gyermekét el kívánja juttatni legalább középfokú iskolázottsághoz, szakképzettséghez. Tömegesen nem értelmiségit, még csak nem is „fehérgallérost” szeretnének nevelni gyermekeikből, hanem elsősorban szakmunkásokat – legyen szó a középfokú oktatási rendszeren belüli szakmunkásképzésről vagy az azzal nagyjából azonos értékű lányiskoláról, az egészségügyi vagy gyors- és gépipró szakiskoláról.

Ugyanez a magatartás lehet jellemző magasabb iskolázottsági és aspirációs szinten is, amint a legmagasabban iskolázott települések nyolcadikosainak iskolaválasztásai mutatják. Ezek a községek ugyanúgy szinte minden gyermeket középfokon akarnak taníttatni, de a preferált út itt nem a szakmunkásképzés, hanem az érettségit adó középiskola. Feltételezhetjük, hogy ezekben a községekben élő nagyobb létszámú értelmiségi és szellemi foglalkozású réteg egyúttal húzóerőt is jelent környezete számára: jelenlétével nemcsak szimbolizálja a magasabb iskolázottságnak a társadalmi státusban kifejeződő értékét, hanem az elérhetőséget is.

Itt ismét hivatkozom azokra a községekre, amelyek körzeti iskolájukban tanyavilágunk gyermekeit is tanítják. A húzóerő, szimbolikus erő, amelyet a helyi értelmiségi és szellemi foglalkozású réteg képvisel, éppen abban mutatkozik meg legélesebben, hogy ezek a községek iskolázási magatartásukban magukhoz tudták hasonítani, és ebben az értelemben integrálni a másutt idegen, mert alacsonyabban képzett, másként viselkedő, más múltú tanyasiakat.

Mielőtt az iskolázási magatartások változásainak tendenciáit kísérelném meg áttekinteni, még egy tényezőről kell szólnom, amely kevésbé számszerűsíthető, mint a népesség iskolázottsága, de hatást gyakorol a gyerekek iskolaválasztására: ez a rendelkezésre álló középfokú iskolák választéka, a képzési kínálat.

A nagykáti és dabasi térség ebből a szempontból hátrányban van az ország sűrűbb iskolahálózatú területeivel szemben. A külső agglomerációba tartozó települések elmaradottsága többek között az iskolahálózat fejlesztésében bő fél évszázada vitatott és máig nem megoldott kérdés. A képzési kínálat szempontjából ez úgy jelenik meg, hogy az agglomerációs központ – esetünkben Budapest – a felnőtt lakosság számára munkahelyet ad, másként fogalmazva, a munkaerejüket felhasználja, gyerekeiket azonban csak erősen szelektálva engedi be iskoláiba. A budapestiek – többek között a hagyományosan magas igény szint és iskolai sikeresség következtében – maguk népesítik be gimnáziumaikat, vonzóbb szakközépiskoláikat, sőt szakmunkásképzőiket. Kívülről csak a kiemelkedően sikeres, tehetséges gyerekek tudnak bejutni a legpreferáltabb iskolákba, de az agglomerációban élőknek általában csak a budapestiek számára már nem vonzó képzési irányokban nyílik lehetőség.

E korlátok mellett léteznek „szubjektív” akadályok is. Mennél távolabb helyezkedik el a község az iskolai, a városi központtól, annál több személyes ráfordítást kíván a családtól gyermekei taníttatása. A személyes ráfordítás megjelenik abban is, hogy a kamaszgyerektől elválni, vele csak hétfőgeken találkozni a családok számára érzelmi megterhelést jelent, de olyan tényezőkben is, mint a taníttatás magasabb anyagi költsége vagy – napi bejárás esetén – az utazással járó fizikai megterhelés. A lakóhely szűkös képzési kínálata tehát többféle értelemben, többféle aspektusból is korlátozza az iskolázási igény szint emelkedését.

Nagykáta és vidéke a képzési kínálat szempontjából igen hátrányos helyzetben van, hiszen egyetlen gimnáziuma, egyetlen szakközépiskolája és egyetlen szakmunkásképzője van, ezek együttesen is a térség nyolcadikosainak csak töredékét tudják „leültetni”. A dabasi térség annyiban kedvezőbb helyzetű, hogy két településen is van gimnázium, van szakközépiskola és szakmunkásképző, továbbá a térség egy része számára Budapest, Kecskemét vagy Nagykőrös könnyebben és gyorsabban megközelíthető.

A különböző képzési irányok egy településen vagy térségben javarészt a helyi gazdaság szükségleteihez alkalmazkodva épülnek ki. A helyben nem hozzáférhető képzettség gyakran helyben nem is konvertálható; azaz a lakóhelytől távol folytatott tanulmányok nyíltan vagy lappangva tartalmazzák az elköltözés szándékát is. A hiányzó iskolakínálat tehát nemcsak itt és most korlátozza az iskolázási igény szint emelkedését, nemcsak itt és most kényszeríti napi vagy heti ingázásra a kamaszlányok és fiúk tömegeit, hanem távlatilag fokozza a legrosszabb helyzetű településekről történő elvándorlást, és pedig éppen a jobban képzett fiatalok elvándorlását.

Az egyes községek gazdasági helyzete, közlekedési lehetőségei, nem utolsósorban a múltból eredeztethető integrációjának mértéke jelentősen befolyásolják azt, hogy a helyi társadalom meg tudja-e tartani a jobban képzett fiatalokat. Czaghányi megfigyelése szerint például a sajátos „hartyáni mentalitású” község viszszahozza saját értelmiségét (ez megjelenik az iskolázási statisztikákban is). Kiváltképpen a pedagógusokra érvényes ez, akik – nemritkán a szakközépiskola elvégzése után pályát változtatva – térnek vissza egykori iskolájukba. Ez a „hartyáni mentalitás” – amit talán lehet úgy értelmezni, mint egy egységes önképpel

bíró helyi társadalom kifejeződését – egy szorgalmas, alapos szakmai képzettségével már a hatvanas évek közepére jó anyagiakat elért falut jellemez. Táborfalva specialitását a helyi katonaság és a tanyai lakosság beköltözéséből eredő népességnövekedés adja. A saját gimnáziummal rendelkező Ócsa helyi értelmiséget nevel ki, s ezt az értelmiséget meg is tudja tartani. A városi rangra pályázó Dabas pedig köztisztviselőknek is köszönhetően ebből a szempontból a legkedvezőbb helyzetben van. Tatárszentgyörgyöt azonban például elvándorlás jellemzi, s a viszonylag iskolázott Újlengyel – amely hagyományosan jómódú és zárt társadalmú község volt – most került olyan helyzetbe, hogy a jól képzett, szorgalmas, ambiciózus fiataljait nem tudja megtartani, mivel hiányzanak számukra a munkahelyek.

A felnőtt lakosság már elért iskolázottsága, gyermekeik aspirációs szintje és továbbtanulási lehetőségei egyes községek társadalmát erősebben integrálják, más községekben viszont ugyanezek az összefüggések arra utalnak, hogy a nemzedékek át kiépült közösségek egyéb – gazdasági, infrastrukturális – adottságok, illetve azok hiánya miatt esetleg lazulnak, sőt felbomlanak.

A nagykátai térségben erősebben jelentkeznek az utóbbi tendenciák. Szinte valamennyi község népessége csökken, illetve a szelektív népességcsere rombolja a helyi társadalmak minőségét. Tápióbicske kis- és középparaszti családjai hagyományosan törekedtek gyermekeik taníttatására. Ez ma arra vezet, hogy a magasabbban képzett fiatalok kirajzanak, helyükre az ország keleti megyéiből költöznek családok. Tápiószentmártonban csak a hatvanas évek végén települt meg némi ipar, de a jelentős elmaradást, s az ennek következtében felgyorsult elvándorlást már nem képes megállítani. A térség kisebb falvai közül egyedül Tápiógyörgye tudott helyi értelmiséget kinevelni és megtartani.

A TOVÁBBTANULÁSI ASPIRÁCIÓK VÁLTOZÁSAI NAGYKÁTA ÉS DABAS TÉRSÉGÉBEN

A magyar népesség iskolázottságának általános emelkedése látványos és nagy sodrású folyamat, külön magyarázatra, külön elemzésre az szorul, ha egyes lakossági csoportok, egyes települések mintegy „kivonják” magukat ez alól. Az iskolázottság emelkedésének lassúbb üteme még lehet szoros összefüggésben egy-egy helyi társadalom történetileg kialakult szociokulturális viszonyaival, s organikusnak lehet tekinteni az olyan fejlődést – s ez jellemző végül is falvaink társadalmára általában –, hogy az általános iskolát befejező gyermekek zöme a szakmunkásiskolát vagy az ezzel nagyjából egyenértékű szakiskolát tűzi ki elérendő célként. Előfordul azonban az is, hogy a tovább nem tanulók aránya stagnál, erősen ingadozik vagy egyenesen növekszik. Előfordul, hogy a középiskolai jelentkezők, a középiskolára irányuló aspirációk már elért szintje hosszabb időn keresztül nem emelkedik tovább, vagy éppen csökkenni kezd. Ezek olyan figyelmeztető jelzések önmaguk is, amelyek okait társadalmi tényezőkre lehet és kell visszavezetni.

A művelődési, iskolázási aspirációk csökkenése ugyanakkor jelentős részben látszat, „statisztikai műtermék”, illetve másfelől az „ágazati racionalitás” (Kozma, 1983) jegyében hozott döntések eredménye. A hetvenes években felgyorsult *iskolakörzetesítés* (és községegyesítés) következtében a korábban osztatlan kiskiskolákat látogató tanyai gyerekek a központi iskolába kerültek, annak „statisztiká-

it rontják”. Egy jelentősen alacsonyabb aspirációs szintű lakossági csoport gyermekei jelentek meg a magasabb igény szintű csoport gyermekei mellett – egyazon statisztikai táblázatban –, a felnőtt lakosság, a szülők azonban szegregáltak. Persze azért a dolog itt sem annyira egyértelmű. Kétségtelenül történeti okai vannak annak, hogy a mai, a tegnapi tanyai lakosság alacsonyabban iskolázott, mint a nagyobb falvak vagy éppen városok lakossága, s ennek következtében gyermekei kevésbé sikeresek az iskolában, s a szülők alacsonyabb szintű iskolai végzettséget terveznek számukra.

A központi iskolába „bekörzetesített” gyerekek gyakran és hosszú időn keresztül lehetnek „idegen test” a magasabb művelődési szintű és aspirációjú közegben. A központi iskolától és annak társadalmától való földrajzi távolságuk, kortársaikétól kényszerűen eltérő életmódjuk erősíti az idegenséget. A idegenség eredete azonban nemegyszer a maig ható múltba vagy régmúltba vezethető vissza. A dabasi térség több falvának majorságaiban, tanyáiban élő lakosság vallása, etnikuma, jogi helyzete tekintetében is eltért a központi településtől. És bár az eredeti lakosság régen elenyészett, a helyi társadalmak közös tudata, önképe megőrzi ezt a – nemritkán a kései utódok magatartásában is fennmaradt – idegenséget.

Nehezen becsülhető, mennyire képes integrálódni egy magasabb szinten szervezett helyi társadalomba egy voltaképpen lenézett, de mindenképpen idegenként kezelt csoport. (Más irányú, más népe sségen végzett vizsgálatok alapján csak sejtjük, hogy igen nehezen, ellentmondásosan, és többnyire nem csoportonként, hanem egyénileg tud asszimilálódni.) Másfelől azonban valószínű, hogy mégis megindul egy ilyen folyamat, s a tanyák gyermekei kissé lemaradva ugyan, de bejárák ugyanazt az utat, mint a központi község népe ssége. Az eredeti lakóhelyüknél társadalmilag heterogénebb környezetbe kerülve a magatartási minták szélesebb skáláját ismerik meg, előbb csak kevesek, majd egyre többük számára került megérthető, átélhető közelségbe a magasabb iskolázottság, szaképzettség, s az ezzel elérhető társadalmi pozíciók.

Vannak olyan tanyás vidékek – a vizsgált térségben például Bugyi ilyen –, ahol a központ képes volt húzóerőt kifejteni, sikerült az iskola „helyi társadalmába” besorolt tanyasiakat statisztikailag mérhető döccenők nélkül integrálni. Az ilyen sikereknek valószínűleg fontos feltétele a központ és a tanyavilág között korábban is meglevő együttműködés.

A községek adminisztratív egyesítése hasonló statisztikákat eredményez. Még ma is ki lehet rajzolni az egységes Dabason belül az eltérően integrált, eltérően művelt, eltérő iskolázási igényű egykori falvakat, mert megtartották iskoláikat. A hajdani falvak iskoláiban egymástól igen eltérő aspirációs szerkezetek rajzolódnak ki. A valódi központ (történelmileg maga is két eltérő hagyományú és társadalmú falu) szinte városias iskolázási aspirációs szerkezettel írható le. A csatolt községek (Sári, Gyón) iskoláinak tanulói ebből a szempontból a rosszabb művelődési helyzetű településekhez állnak közel. Ezt (például Gyón esetében) jórészt az indokolja, hogy a „bekörzetesített” külterületi iskolák tanulói lefelé húzták az átlagokat.

Czagányi (1985) arról ír, hogy a városias infrastruktúra kiépülésére lehetőséget kapott dabasi központ magához vonzza a csatolt településeken – a község szélein – letelepült értelmiségieket. Azaz a volt Gyón és a volt Sári iskolái nem egyszerűen kevésbé modern társadalmi összetételű települések mai képét mutatják, hanem viszonylag lassúbb fejlődésükben annak is szerepe van, hogy a húzó- és

hajtóerőt képviselő családok beljebb húzódnak a kedvezőbb életfeltételeket biztosító központba.

Ez a költözködés, amelyet „rejtett migrációnak” (*Beluszky*) vagy „szelektív vándorlásnak” (*Sikos–Beluszky, 1982*) szoktak nevezni, nagyobb mértékű szelektivitással játszódik le a valódi „végeken”, a térségnek a legrosszabb helyzetű településein.

A nyolcadikosok továbbtanulási szándékairól beszámoló statisztikákban ez a folyamat is megjelenik. Nem arról van tehát szó – és itt vigyázni kell az „ökológiai tévedés” (*Robinson, 1951*) lehetőségére –, hogy ugyanaz a lakosság ma másképpen, például alacsonyabb színvonalon művelődik, iskolázódik, mint tegnap. Hanem arról, hogy a lakosság kicserélődött, és a mai lakosság alacsonyabb szinten tud és akar iskolázódni, mint a tegnapi. A szelektív népességcsere esetenként társadalmilag polarizálja a térséget.

Czagányi (1985) helytörténeti áttekintése alaposan bizonyítja, hogy az előnyök és hátrányok történetileg halmozódnak a térség egyes községeiben. Az egyik póluson az egymással rivalizáló Alsódabas és Ócsa – eltérő tradíciókkal és társadalomszerkezettel ugyan – mindmáig tartják kiemelkedő pozíciójukat az iskolázási magatartások területén is. A másik póluson például Tatárszentgyörgy a kedvezőtlen starthelyzetből még rosszabb körülmények közé került. Az, hogy Tatárszentgyörgynek nincsen vasútja, hogy egyetlen országútja van, egykori társadalmi helyzetéből következett. Nem volt olyan társadalmi csoport, amely a múlt században vagy a század elején érdekelt lett volna jó közlekedési helyzet kihasználásában. Az, hogy ma a katonai lőtér a gyakorlatok idején teljesen elzárja környezetétől, valószínűleg csak részben egyéni balszerencse, főltétlenül hozzájárul, hogy – például konzerválódott elzártága miatt – sosem volt lakossága olyan helyzetben, hogy eredményesen kivédhette volna érdekeinek ilyen mértékű csorbítását. Aki csak teheti, elköltözni törekszik.

A továbbtanulási szándékok tendenciáinak vizsgálatához előre kell bocsátani, hogy nehézséget okoz az összevetett két időszak részleges eltérése, továbbá az ezekben az időszakokban bekövetkezett iskolakörzetesítések, amikor is alacso-

6. sz. táblázat

A nyolcadikosok továbbtanulási szándékai Nagykáta és Dabas térségében (százalékban)

	Gimnáziumba	Szak-közép-iskolába	Szak-munkás-képzőbe	Szak-iskolába	Nem tanult
	jelentkezett				
<i>Nagykátai térség</i>					
1977–1980 (n = 1432)	12	27	48	4	9
1981–1984 (n = 1567)	12	27	49	4	8
<i>Dabasi térség</i>					
1973–1977 (n = 3582)	14	25	45	3	13
1978–1982 (n = 3830)	15	26	48	3	8

nyabban iskolázott csoport (a tanyák, majorságok, aprófalvak lakossága) jelenik meg a központi iskolákban. A két időszak eltéréseivel kapcsolatban pedig azt hangsúlyozom, hogy a nagykováti térség elmaradottsága a dabasihoz viszonyítva feltehetően nagyobb mértékűnek tűnne, hogyha Nagykátáról és vidékéről is a hetvenes évek elejéről állnának rendelkezésemre adatok.

A községek összevont adatai egy közös és lényeges ponton mutatnak fejlődést: csökkent a továbbtanulni nem szándékozók aránya. A dabasi térségben valamivel magasabb és növekvő a gimnáziumba törekvők aránya, ám alacsonyabb, de szintén növekvő a szakközépiskolába készülők. Némileg – ha nem is nagyságrendileg – magasabb szintű iskolázási igényekről, és egyértelműen nagyobb dinamikáról tanúskodnak a dabasi térség adatai a nagykovátihoz viszonyítva. A dabasi térségben mutatkozó stagnálás főként a fiúk iskolázási magatartására vezethető vissza, amely a két periódusban szinte változatlan maradt. Ugyanakkor mind a fiúk, mind a lányok között megnőtt az igényesebben választók aránya is.

7. sz. táblázat

*A nyolcadikos lányok és fiúk továbbtanulási szándékai
Nagykátá és Dabas térségében (százalékban)*

	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szaktanulmányi munkákra való felkészítésre	Szakközépiskolába	Nem tanul
	jelentkezett				
<i>Nagykováti térség</i>					
1977–1980					
lányok	17	24	36	8	15
fiúk	8	23	63	0	6
1981–1984					
lányok	15	35	34	6	10
fiúk	8	24	63	0	5
<i>Dabasi térség</i>					
1973–1977					
lányok	19	28	28	7	18
fiúk	8	21	62	0	9
1978–1982					
lányok	22	29	35	6	8
fiúk	10	22	61	0	7

A nagykováti térségben iskolatípusonként vizsgálva a jelentkezők arányának változásait, először a gimnáziumról szövegek. Jóllehet a járási átlag változatlanságot jelez, valójában a legtöbb községben csökkent a gimnázium iránti érdeklődés. Ez országos jelenség, s mint másutt bizonyítani törekedtem (Forray, 1986), összefügg az ország gazdasági helyzetével, még inkább a gazdasági kilátások megítélésével: a bizonytalan jövő sokakat – a tanulás-továbbtanulás kérdéseiben kevésbé magabiztos társadalmi rétegeket – visszatart attól, hogy gyermeküknek olyan bizonyítványt adjanak a kezébe, amely valódi értelmét további négy-öt évi tanulás után nyerné el. Sok család tartózkodik attól, hogy 8–10 évre előre tervezzen, s a korábbiaknál jobban hajlik a többszörös biztonságot kínáló megoldások (szakközépiskola, szaktanulmányi munkákra való felkészítés) választására. Mindössze két olyan köz-

ség van a nagykátai térségben, ahol jelentős mértékben, nagyobb évenkénti hullámzások nélkül, tehát nagyjából egyenletesen növekedik a gimnázium iránti érdeklődés: Farnos és Tápióbicske (az előbbiben 7 százalékról 20 százalékra, az utóbbiban 12 százalékról 17 százalékra nőtt a gimnáziumot választók aránya). A nagykátai központi iskolában – a helyi értelmiség iskolájában – a két időszakban átlagosan azonosan magas arányban jelentkeztek gimnáziumba (23 százalék), de úgy, hogy a lányok aránya nőtt meg, míg a fiúké csökkent. A másik nagykátai általános iskolában 19 százalékról 14 százalékra csökkent a gimnázium választásának gyakorisága, s a csökkenés itt is a fiúk más irányú érdeklődésével függ össze (a fiúk 13 százaléka helyett a második időszakban már csak 6 százalék jelentkezett gimnáziumba). A szakközépiskola választásának gyakorisága a két időszakban nem változott. (Ez azt is jelenti, hogy az országos tendenciával ellentétesen alakultak az iskolázási igények.)

A szakmunkásképzés és a szakiskolai továbbtanulás iránti érdeklődés alakulása részben a fiúknak a középiskolától való elfordulásával, nagyobbreszt azonban a továbbtanulni nem kívánók arányának csökkenésével függ össze. Ez utóbbi tekintetében a térség szinte valamennyi községében látványos a javulás. De nem mindegyikben.

Ha az iskolázási igények dinamikája szempontjából skálát szerkesztenénk, akkor az egyik, a pozitív póluson Farnos és Tápióbicske lenne elhelyezhető, a negatív póluson viszont több község: Pánd, Tóalmás, Tápiószőlős, Tápióság, Szentlőrinc káta kapna helyet. E községek, ahol az iskolázási magatartást amúgy is a lemaradás jellemzi, a fejlődés tendenciáját tekintve még kedvezőtlenebb képet mutatnak. Ugyanis nemcsak a középiskolába való jelentkezés gyakorisága csökkent, hanem megnőtt a továbbtanulni nem szándékozók aránya is. Hasonló, bár nem ennyire pregnáns hanyatlás jeleit mutatja Tápiószecső, Kóka és Tápiószentmárton.

A *dabasi térségben* – amint ezt az összevont adatok mutatják – kedvezőbb a kép. A térség falvai közül kizárólag Hernádon romlott a továbbtanulási aspirációk szintje, szerkezete: csökkent a szakközépiskolába jelentkezők aránya, és nőtt a tovább nem tanulóké. A változás mértéke azonban egy-két százalékpont, és bizonyára elfogadhatjuk *Czagányi* (1985) érvelését, aki a tanjai iskolák körzetesítésével és a helyi, illetve a beköltözött családok művelődési magatartásával magyarázza ezeket a változásokat. Bugyin együtt jelentkeznek az ellentétes tendenciák: míg egyfelől csökkent a középiskolába jelentkezők aránya, másfelől csökkent azoké is, aki nem tanulnak tovább. Hasonló folyamat zajlott le Újhartyánban is, azzal a különbséggel, hogy itt már az első periódusban is igen kevés volt a továbbtanulni nem szándékozó.

Dabas három iskolájában különbözőképpen alakultak a továbbtanulási szándékok: Dabas központjában (II. kerület) dinamikus emelkedett a gimnáziumba jelentkezők aránya, köztük – ami még feltűnőbb – a fiúké is. A másik időszakban körülbelül ugyanolyan aspirációs szerkezet jellemzi, mint Nagykáta központját. Ezzel szemben a két másik településrész iskolájában ellentétes folyamat zajlott le. Dabas I. kerületében, a volt Sáriban jelentősen csökkent a tovább nem tanulók hányada, de az eredetileg is alacsony szintről tovább csökkent a gimnáziumba jelentkezőké is, és ezt a csökkenést a szakközépiskolába jelentkezők aránya éppen csak kiegyenlítette. Dabas III. kerületének, az egykori Gyónnak az iskolája, úgy tűnik, a két másik kerület „áldozata”. Itt a tovább nem tanulók igen magas hányada csökkent ugyan, de csökkent a középiskolába törekvőké is. Különö-

sen kirívó a gimnáziumot választó fiúk alacsony aránya (4, illetve 3 százalék), de feltűnő a szakközépiskolába készülők alacsony hányada is (a második periódusban 12 százalék). Az öt év átlagában a fiúknak mindössze 15 százaléka akart érettségizni. Ez olyan alacsony arány, amilyenhez hasonló alig van a vizsgált települések között: a dabasi térségben még Tatárszentgyörgy „múlja alul”, s a minden szempontból rosszabb helyzetű nagykatái térségben csak a pándi fiúk választanak hasonlóképpen.

E nagyfokú eltérések egyik magyarázatát a településen belüli költözködésekben találjuk. A központi kerület elszívja az értelmiségieket, akiknek gyermekei a körzeti iskolában tanulhatnak. *Czagányi* (1985) a gyóni iskola tanulóinak aspirációs szerkezetét a helyi lakosság összetételével, a pusztáról betelepült egykori szegényparaszti réteg hagyományosan magas arányával, a helyi cigányság iskolázási magatartásával és az iskolakörzetesítéssel magyarázza (ugyanis ide körzetesítették a korábbi osztatlan tanyai és majorsági kisiskolák tanulóit). Az érdekeiket leginkább érvényesíteni képes családok megtalálják az utat az iskolakörzetek határainak átlépéséhez; ha egy értelmiségi család a központi iskolába akarja járatni a gyermekét, nem kell föltétlenül a körzetbe költöznie.

A pozitív változások dinamikája a térség egyes községeiben természetesen különböző. Az inárcsi gyerekek igény szintjének emelkedése a leglátványosabb, ahol növekedett a középiskola népszerűsége, éspedig nemcsak a lányoknál, hanem a fiúknál is. Gimnáziumot csaknem olyan arányban választottak a második periódusban, mint Dabas központjában (18 százalék), szakközépiskolába a nyolcadikosok 22 százaléka készült, és 5 százalékra csökkent a tovább tanulni nem szándékozók aránya. Az eredetileg igen heterogén és meglehetősen alacsony iskolázottságú lakosság igény szintjével aligha magyarázható a változás gyorsasága és töretlensége: a gimnáziumba iratkozók aránya közel megkétszereződött, míg a tovább nem tanulóké harmadára csökkent. Valószínűleg nagy szerepe van az iskola tevékenységének, amely környezetében képes volt felkelteni és hosszabb időn át életben tartani a magasabb iskolázottság igényét.

A dabasi térség többi községében a továbbtanulási szándékok egyenletes emelkedése a jellemző, jóllehet ez a javulás meglehetősen eltérő szinteken következett be. Ócsán például 44 százalékról 51 százalékra nőtt a középiskolába készülők aránya, a nemek közötti viszonylag csekély eltéréssel. Az, hogy a nyolcadikosoknak több mint a fele középiskolába (közülük csaknem minden második gimnáziumba) készül, magas iskolázási igényekről tanúskodik, s nagyjából a megfelelő időszak városi átlagával esik egybe, s ugyanezt mutatja az a tény, hogy viszonylag csekély a fiúk és a lányok iskolaválasztásának eltérése. Ez megfelel annak a képnek, amit Ócsa múltja, lakosságának iskolázottsága alapján alkothattunk a közösségről.

Egy másik példára hivatkozva Alsónémedin a nyolcadikosoknak közel a fele jelentkezett középiskolába, az előző periódushoz képest néhány százalékpontos növekedést mutatva. Ez az arány is felette van az országos községi átlagnak. Ám Alsónémedi nyolcadikosai mégis „falusiasan” viselkednek, alig harmaduk választ gimnáziumot, közöttük is rendkívül alacsony a fiúk hányada.

Az iskolaválasztást, a középfokú továbbtanulási igényeket a fentiekben úgy értelmeztem, mint a helyi társadalom szerkezetének, „minőségének” egyik mutatóját. Erre az adott – persze csak korlátozott – jogot, hogy az iskolaválasztás olyan lakossági magatartás, amely többszörösen beágyazódik a helyi társadalmak rendszerébe. A konkrét arányok alakulását számos társadalmi tényező befolyá-

solhatja. Vannak községek, ahol szerves fejlődés következményeképpen magas szintű, városiasnak mondható iskolázási igények alakulnak ki, másutt a közelebbi-távolabbi múlt hatása a szakmunkássá válást helyezi előtérbe. És vannak gyors változások – sajnos a vizsgált térségek községeinek többségében a gazdasági-kulturális helyzet romlása következtében –, amelyek nyomán megváltozik a mindenkori helyi lakosság iskolázási magatartása. A település földrajzi fekvése, közlekedési viszonyai nem sorolhatók ugyan a gyors változást előidéző tényezők közé, de hatásuk feltétlenül lemérhető az iskolázási igények alakulásán. Az adminisztratív döntések – legyen szó iskolakörzetesítésről, települések közigazgatási státusának módosulásáról – viszonylag jól követhető változásokhoz vezetnek az iskolázási magatartásokban. És végül nem szabad figyelmen kívül hagyni magukat az iskolákat: egy-egy esetben a község iskolájának kiemelkedő munkája, más esetben egyszerűen a megközelíthető középfokú iskola bizonyosan hozzájárul az iskolázási, a művelődési magatartások színvonalának emelkedéséhez.

IRODALOM

- Bargel, T.–Fauser, F.–Mundt, J. W.* (1981): Soziale und raumliche Bedingungen der Sozialisation von Kindern in verschiedenen Soziotopen. Ergebnisse einer Befragung von Eltern in Landgemeinden und Stadtvierteln Nordhessens. In: H. Walter. 186–260. old.
- Beluszky Pál* (1979): Településformáló folyamatok a falusi térségekben. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. III. köt. 253–281. old.
- Beluszky Pál–Sikos T. Tamás* (1982): Magyarország falutípusai. MTA Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Bourdieu, P.* (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. Szociológiai Figyelő, 1985. 1. sz. 7–22. old.
- Bourdieu, P.* (1985): Sozialer Raum und „Klassen“. Zwei Vorlesungen. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Czagányi László* (1985/a): Pályaorientáció a végzős általános iskolai tanulóknál Dabas és környéke településeggyüttes községeiben. Társadalomtudományi Intézet (kézirat).
- Czagányi László* (1985/b): A helyi társadalmak struktúráinak történelmi fejlődése a Dabas környéki településeggyüttesben. Társadalomtudományi Intézet (kézirat).
- Dusek László* (1985): Pályaorientáció a nagykatái vonzáskörzet településeiben 1976 és 1984 között. Társadalomtudományi Intézet (kézirat).
- Ferge Zsuzsa* (1973): Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (2. kiadás).
- Forray R. Katalin* (1986): Budapesti nyolcadikosok továbbtanulási szándékai. (Szociálológiai esettanulmány). Pedagógiai Szemle, 1986. 3. sz. 217–232. old.
- Forray R. Katalin* (1987): Iskolázási magatartások Komárom megyében. In: *Forray–Kozma* szerk.: Regionális tanulmányok. Komárom megye. Oktatókutató Intézet.
- Gazsó Ferenc* (1976): Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó.
- Gazsó Ferenc és munkatársai* (1979): Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. II. köt. 85–164. old.
- Halsey, A.–Floud, J.–Anderson, C. A.* eds. (1961): Education, Economy and Society. Free Press, New York.
- Härnqvist, K.* (1978): Individual Demand for Education. Analytical Report, OECD, Párizs.
- Kob, J.* (1963): Erziehung in Elternhaus und Schule. Eine soziologische Studie. Enke Verlag, Stuttgart.
- Kozma Tamás* (1975): Hátrányos helyzet. Tankönyvkiadó.
- Kozma Tamás* (1985): Ágazati érdek és helyi társadalom. In: *Böhm Antal–Pál László* szerk.: Helyi társadalom. III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. Társadalomtudományi Intézet, 153–174. old.

- Meulemann, H.* (1981): Lebensplanung und Schullaufbahn. Der Einfluss sozialtypischer und individuell gewählter Orientierungen auf die schulischen Aspirationen von Gymnasiasten des 10. Schuljahres. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1981. 3. sz. 504–532. old.
- Nemes Ferenc-Szelényi Iván* (1967): A lakóhely mint közösség. *Szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó.
- Robinson, W. S.* (1950): Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15.
- Rogoff, N.* (1961): Local Social Structure and Educational Selection. In: Halsey, 241–251. old.
- Pál László* (1985): A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. (Bevezetés) In: *Bóhm Antal–Pál László szerk.: Helyi társadalom. III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. Társadalomtudományi Intézet*, 5–26. old.
- Walter, H.* (ed.) (1981): Region und Sozialisation. Beiträge zur sozialökologischen Präzisierung menschlicher Entwicklungs-voraussetzungen, I–III. *Problemata Fromman-Holzboog*, Stuttgart.
- Zibolen Endre* (1978): Tehetségfejlesztés és iskolahálózat. *Köznevelés*, 1978. 32. sz. 10–11. old.

műhelytanulmányok

MOST JELENT MEG

Balogh István
SZUBJEKTUM
NÉLKÜLI
TÖRTÉNELEM?

EURÓPAI
ALTERNATÍVÁK

Ára: 44,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESOLTOKBAN

BÁNFALVY CSABA

A „be nem sorolható” munka a szocialista vegyes gazdaságban

I. A „BE NEM SOROLHATÓ” MUNKA ÁLTALÁNOS VONÁSAI

Az itt következő írásban a vegyes gazdaságokon belül „be nem sorolható” munkának nevezzük a munkavégzésnek azokat a szféráit, amelyek valamely *társadalomban a domináló gazdasági szférán kívül álló*, attól sok szempontból eltérő *gazdasági tevékenységeket* tartalmazzák. A „be nem sorolható” munka általános jellemzői a következők:

1. A „be nem sorolható” munka a társadalom olyan szelete, amely viszonylag független az alapvető társadalmi-gazdasági karaktert kialakító gazdasági szektoroktól. Dialektikája abban áll, hogy miközben nem tartozik a társadalmi-gazdasági folyamat feltétlen szükségszerűségi körébe, léte éppen ebben az oda nem illésben szükségszerű, „be nem sorolható” munkaként sorolódik be a gazdaságba.

2. A „be nem sorolható” gazdasági tevékenységek jelentőségét elsősorban nem méretük, hanem létezésük adja. Vannak időszakok, amikor nagyobbak, máskor összehúzódnak; a domináns szektornál mindig kisebb kiterjedésűek. Gyakran nyilvánosan működhetnek, máskor rejtetten; mindig kevésbé becsültek, hivatalosan és a közvélemény részéről némileg gyanakvással, lebecsüléssel, máskor nyílt ellenségeséggel kísérten funkcionálnak.

3. Minden gazdaságban léteztek és léteznek, de koronként más formát öltenek.

A három fő gazdasági tevékenységtípus – naturálgazdálkodás, állami redisztribúció, piaci gazdálkodás – közül koronként mindig más tölti be a domináns szerepet és a másik kettő neki alárendelten, „be nem sorolható” munkaként létezik.

4. A „be nem sorolható” tevékenységek nem egymásból fejlődnek ki. Ellenkezőleg: éppen az egyik formáció szempontjából uralkodó tevékenységek válnak a formáció felbomlásakor és egy másik formációvá alakulásakor nem dominánssá. Másrészt, a „be nem sorolható” tevékenységek a forradalmi társadalmi-gazdasági átalakulások eredményeként az újonnan létrejövő formáció domináns alkotó elemeivé válhatnak.

5. „A be nem sorolható” tevékenység nem teljesen ugyanaz, mint a második gazdaság – bár sok a hasonlóság köztük. A második gazdaság alatt általában a „társadalmilag szervezett termelés és elosztás határain kívül eső tevékenységek s

az ezeken alapuló jövedelmek és egyéb előnyök alkotta gazdaságszféra” értendő.¹ A második gazdaság esetében tehát elsősorban – ám nem kizárólag – a nem szervezett jelleg hangsúlyozódik (vizsgálják ezen kívül jogszerűség, integráltság, a jövedelem forrása és egyéb szempontok szerint is), a „be nem sorolható” munka kategóriája viszont azt hangsúlyozza, hogy ezek a tevékenységek az uralkodó, domináns *termelési mód* szempontjából nem adekvátak.

Még abban az esetben is másról van szó a második gazdaság és a „be nem sorolható” munka vizsgálatakor, ha a vizsgálati objektumok megegyeznek. Például a házilagos munka a második gazdaságba tartozó fogalom, és a „be nem sorolható” munka kategóriája is magában foglalja. De míg a második gazdaság vizsgálatakor főleg azt elemezzük, hogy a házilagos tevékenység milyen mértékben egészíti ki a gazdálkodó alanyok fizetését, keresetét, jövedelmét, a „be nem sorolható” munkaként felfogott házilagos tevékenységet mint a termelési viszonyok kialakult sajátos típusát fogjuk fel. Nemcsak mint jövedelemkompenzációs forrást, hanem mint eltérő gazdálkodási módot, termelési viszonyt vizsgáljuk, a benne való részvételt pedig komplex módon, társadalmi előnyt, illetve hátrányt jelentő helyzetként elemezzük.

A „be nem sorolható” munka társadalmilag, a második gazdaság tevékenységi köre pedig szervezetileg nem adekvát. A két fogalomkör által leírt tevékenységeknek lehetnek formálisan közös elemei, de még így sem teljesen azonos tartalmi jelentésű a két halmaz.

Bár a második gazdaságot – a magyar közgazdasági irodalomban a téma legjobb szakértőinek számító *Gábor R. István és Galasi Péter* – a szocialista gazdaság szempontjából úgy definiálják, mint a „munkavégző képességnek a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztáson kívüli újraelosztási folyamatainak összességét”², mégsem a munka társadalmilag nem adekvát rendszerét értik alatta. A tőkés gazdaság esetében ugyanis a második gazdaságot döntően az adekvát tevékenységeken belül jelölik meg: „A *tőkés gazdaságok* úgynevezett második gazdasága voltaképpen az első gazdaság (pontosabban a tőkés gazdaságszektor) része, csak éppen a tőkés állam szemszögéből deviáns, nagyjából a költségvetés kijátszása folytán, kisebbrészt az itt folyó tevékenységek tiltott volta következtében. Működésének feltételei különböznek ugyan, szabályszerűségeit tekintve azonban nem tér el lényegileg a tőkés gazdaság »első«, legális piaci szektorától. (Mindkettő profitorientált, magántőkés szektor.) Ennek következtében a jelenlétével járó ellentmondások is más természetűek (adóbevétel-kiesés; a legális munkaalkalmakat állítólag szűkítő s ezáltal a statisztikailag nyilvántartott munkanélküliséget fokozó hatás; a kormány, a munkáltatók és a munkavállalók képviseleti szervei közötti egyezkedéseket zavaró következmények stb.) és – főképpen – nem olyan mélyre nyúlnak.”³

A „be nem sorolható” munka alatt mi az uralkodó termelési viszonytól eltérő, az uralkodó termelési mód szempontjából nem adekvát munkavégzést értjük. Mindazokat a tevékenységeket, amelyek kívül esnek a domináns termelési módon. Szükségességük oda nem illésükben adott. Oda nem illő, de szükségsszerű jelenlétük okait és következményeit kutatjuk a társadalmi-gazdasági reprodukció folyamatában.

A gazdaságtörténetből ismert esetek közül itt most idézzük fel *Max Weber* – témánk szempontjából alapvető – leírását arról, hogy hogyan illeszkedik be a városi gazdaság „be nem sorolható” munkaként a feudális gazdaság egészébe. Weber

így ír: „A császárok kénytelenek voltak ígéretet tenni a földesuraknak, hogy a városok – hiába próbálják kicsikarni – nem kapnak több privilégiumot, az állandó pénzhiány ugyanakkor mégiscsak rákényszerítette őket, hogy mindig újra megadják az előjogokat. Ebben a hatalmi harcban a városok felvirágoztatásában érdekelt fejedelmek politikai hatalma végül erősebbnek bizonyult a földesurak gazdasági hatalmánál, akiknek az volt az érdekük, hogy megtartsák az úrbéri terhekre kötelezett jobbág্যokat.”⁴ Ez az elemzés egyszerre mutat rá a gazdasági és a politikai alapokra, amelyeken a „be nem sorolható” tevékenységek meggyökereshetnek.

II. A „BE NEM SOROLHATÓ” MUNKA A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A szocialista gazdaságban két kulcsfontosságú területe van – az állami és a szövetkezeti szektoron kívül álló – „be nem sorolható” munkának. Az egyik a kis magántulajdonon alapuló gazdálkodás, a másik a háztartásban és a házilagos tevékenységekben kifejtett munka. A „be nem sorolható” munka szocializmusbeli vizsgálatát ennek a két területnek a vizsgálatán keresztül végezzük el. Az átmeneteket jelentő intézményesült vagy nem intézményesült formák vizsgálatától eltekintünk, mivel *célunk elsősorban a minőségi vonatkozások, s nem a pontos mennyiségi jellemzők tisztázása, nem annyira a részletek fontosak, inkább a nagyságrend és a funkció.*

A *magántulajdon*, mint gazdasági szektor méretei a század folyamán a következőképpen alakultak Magyarországon.

1. sz. táblázat

*Az aktív keresők osztály- és rétegtagozódása Magyarországon
1900–1980 (százalékban)*

Osztály, réteg	1900	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1984*	1985**
Munkásosztály	56,0	51,0	54,0	38,0	49,0	54,0	57,0	55,7	55,4
Szövetkezeti parasztság	–	–	–	0,0	12,0	18,0	12,0	14,0	13,4
Szellemi foglalkozású	4,0	7,0	7,0	8,0	17,0	23,0	28,0	26,3	26,8
Kisárutermelők, kiskereskedők	36,0	37,0	35,0	51,0	21,0	3,0	3,0	4,0	4,4
Tőkés, földbirtokos	4,0	5,0	4,0	2,0	0,0	–	–	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

** Statisztikai Zsebkönyv 1985. KSH 1986.

Forrás: Kepecs József–Klinger András: A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hatvanas években. In: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1979.; Klinger András: Az osztály- és rétegszerkezet változásai. In: Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó 1982.

Mint látható, a szocialista gazdálkodás fejlődése során a korábbi domináns szektorokat alkotó populáció vagy eltűnt, vagy kiterjedése csökkent és átalakult az új gazdasági-társadalmi rendszer szerint. A kisárutermelők, kiskereskedők aránya 1949-hez, de akár 1960-hoz képest is radikálisan csökkent, és a körülbelül

3-4 százalékos arány körül stabilizálódott. Ez a makroértelemben vett stabilitás azonban mikroszinten igen komoly változásokat rejt. Miközben ugyanis makroszinten közömbös, hogy ennek a szektornak a kiterjedése 4,0 vagy 2,7 százalék, az illető szektor szempontjából ez az 1970 és 1985 közötti eltolódás nagyon nagy jelentőségű. 1980-ban a kisárutertermelő, kiskereskedő szektor az 1970-es populációnak 85,4 százalékára csökkent, majd igen jelentős mértékben növekedett a nyolcvanas években, az 1985-ös 4,0 százalékos arányig.

A magántulajdoni szektor összetétele lényeges változáson ment keresztül. 1960 után a mezőgazdaságról a nem mezőgazdasági tevékenység felé tolódott el a súlypont. A mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági tevékenységet űzők aránya a kisárutertermelő, kiskereskedő szektoron belül 1960-ban 19:2, 1970-ben 2:1, 1978-ban már 1:2 volt. A folyamat első szakasza az ötvenes évek iparosítása idején zajlott, amikor a szektor belső arányai először az ipari és szolgáltató szféra felé tolódtak el (az 1949-es 43:8-ról, az 1960-as 19:12-re), az ezt követő kiegyensúlyozottabb gazdaságfejlesztési periódusban, amikor a mezőgazdaságnak jutó fejlesztési lehetőségek jelentősen emelkedtek, bekövetkezett a súlypont-áthelyezés a nem mezőgazdasági tevékenységekre. Az elmúlt években – főleg 1982 óta – emelkedik a szolgáltató tevékenységet végzők aránya a szektoron belül.

2. sz. táblázat

A földterület és a mezőgazdasági termelés gazdálkodó szervezetek szerint (összehasonlító áron, százalékban)

	Földterület				Mezőgazdasági termékek termelése			
	1950	1960	1970	1984	1960	1970	1984	1985
Állami vállalat és költségvetési szerv	27,4	34,0	30,4	30,9	13,3	15,7	15,1	15,3
Szövetkezetek és társulásaik	3,2	45,3	63,6	63,1	53,2	71,7	69,1	68,6
Ebből háztáji	0,2	5,8	10,0	4,8	21,3	26,7	19,3	19,2
Kisegítő és egyéni gazdaságok	69,4	20,7	6,0	6,0	33,5	12,6	15,8	16,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1985. KSH 1986.

A kisegítő és egyéni gazdaságok részesedése a megművelt földterületből radikálisan csökkent és a 6 százalékos arány körül stabilizálódott. A mezőgazdasági termékek termelésében való részarányuk csökkenése is végbement, de sokkal kevésbé. A földterületre vetítve ez ma a legtermelékenyebb mezőgazdasági ágazat, ami persze nem azt jelenti, hogy a magángazdálkodás önmagában véve hatékonyabb, hanem egyfelől azt, hogy a magángazdálkodás eleve főleg a hatékony területeken telepszik meg, rendezkedik be, és még az ilyen értelemben vett hatékonyságnak is igen jelentős a domináns szocialista szektorbeli háttére (fajtanevelés, ellátás és felvásárlás, szakképzés stb.).

A magánszektorban végzett munka egy foglalkoztatottra vetített fajlagos hatékonysága folyamatosan javult az elmúlt 3 évtizedben. A foglalkoztatottak 21 százaléka dolgozott a magánszektorban 1960-ban, 1970-ben arányuk 3,3, 1980-ban pedig 4,4 százalék volt. Ugyanezekben az években a magánszektor a nemzeti jövedelem 9, 2,6 illetve 5,5 százalékát állította elő.⁵

Az egy főre jutó havi *jövedelmek* a magángazdaságban nem voltak alacsonyab-
bak a hetvenes évek elején az egyéb gazdasági szektorokéhoz viszonyítva, növe-
kedésük üteme pedig meghaladja az egyéb szektorokét.

Már erre az időszakra is igaz, de még inkább a hetvenes évek közepe óta eltelt
évtizedre, hogy e jövedelmeken belül számottevő mértékűek a statisztikailag ne-
hezen megjeleníthető jövedelmek. A magánszektornak számos jövedelemelrejtő
lehetősége van, ezért a tényleges jövedelmek valószínűleg gyakran meghaladják
a hivatalosan kimutatott nagyságot.

Ez a probléma rámutat a „be nem sorolható” munka egészének és ezen belül a
magángazdasági szférának az egyik igen lényeges sajátosságára a szocialista
gazdaságban: arra, hogy erősen *informális* működésű, ami ezeknek a munkák-
nak a társadalmilag nem adekvát létéből következik.

Az informális jelleg azokon a területeken is erős, amelyek intézményesültek
(például a magánkisipar); a „be nem sorolható” munka másik fő területére, a csa-
ládi és háziilagos tevékenységekre pedig túlnyomórészt informális vonások a jel-
lemzők. A háziilagos és háztartási munkavégzés leghívebb tükre az időmérlegek
rendszere. Eszerint a háziilagos és a háztartási munka közel az állami és a szövet-
kezeti szektorban végzett munkával egyenlő nagyságú.

3. sz. táblázat

A 15–69 éves népesség átlagos napi időbeosztása 1977-ben és 1986-ban
(átlagos tavaszi nap/perc)

	Férfi		Nő		Összesen	
	1977	1986	1977	1986	1977	1986
<i>Kereső munkára összesen</i>	347	350	226	220	281	281
– főfoglalkozásként	275	237	168	150	217	191
– jövedelemkiegészítő szellemi munka	0	4	0	2	0	3
– jövedelemkiegészítő nem mezőgazdasági fizikai munka	3	14	1	6	2	9
– háztájiban, kisegítő gazdaságban végzett munka	65	90	55	60	60	74
– alkalmi mezőgazdasági munka	2	3	1	1	1	2
– egyéb	2	4	1	1	1	2
<i>Háztartási, karbantartási munka</i>	80	70	230	205	161	142
<i>Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele</i>	12	15	23	26	18	21
<i>Gyermekek ellátása</i>	11	12	27	40	20	27
<i>Egyéb</i>	990	993	934	949	960	969
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440

Forrás: Társadalom Statisztikai Közlemények, Időmérleg KSH 1987.

A társadalmi munkavégzés jelentős területei esnek a gyakran nem formalizált,
nem legalizált tevékenységekre. Ezek jelentős része a háztartásokon belül zajlik,

de a piaci szektor is jóval nagyobb kiterjedésű a hivatalosan nyilvántartottnál. Révész Gábor szerint 3,9 millió azok száma, akik a gazdaság „közvetlenül piaci” szektorában dolgoznak. Az úgynevezett „közvetlenül piaci” szektorban kifejtett tevékenység egyenlő mintegy 1,5 millió fő munkájával a szocialista nagyvállalatok munkahelyein.⁶

A „be nem sorolható” munkán belül ma Magyarországon két szélső pólus van. Az egyik póluson azok a tevékenységek helyezkednek el, amelyek a szocialista szektornál magasabb jövedelmet nyújtanak és/vagy kreatív munkát és kedvező munkakörülményeket biztosítanak az ott dolgozóknak. A másik póluson azok a tevékenységek találhatók, amelyek a szocialista szektornál kedvezőtlenebb munkafeltételekkel, alacsonyabb jövedelemmel (vagy teljes jövedelemhiánnyal) és alacsony kreativitási szintű munkával jellemezhetőek. A két pólus különböző tevékenységeket foglal magába, magángazdaságit és háztartásit egyaránt.

A magángazdaság (ami a nyilvántartásokban gyakran kiskereskedő, kisiparos) olyan piaci szereplőket is tartalmaz, akik maguk választották ezt a szektort, vannak azonban olyanok is, akik kényszerűségből, reális alternatíva híján dolgoznak ebben a szférában. Az ország egyes területein például a helyi munkaerőpiaci kereslet a szocialista szektorban olyan alacsony, hogy a munkát vállalni szándékozók vagy ingázni kénytelenek, vagy a magángazdaságban tevékenykedhetnek. Egészen más tehát azok helyzete, akik a „be nem sorolható” munkának ezt a területét kényszerűségből foglalják el, és más azoké, akik számára a magángazdaságban való részvétel egyike a választható alternatíváknak.

A házi munka és a házilagos tevékenység esetében is megtalálható a fent említett kettősség, ebben a munkatípusban azonban túlnyomóan nők vesznek részt a tradíciókból eredő kényszer következtében, és csak kis százalékban választott alternatíva. *Galbraith* mutat rá többek között arra, hogy a házi munka területén a leglassúbb a technikai korszerűsítés, a modernizáció, aminek az a fő oka, hogy ez a tevékenység jórészt megfizetetlen ingyen munkán alapul, így nincs gazdasági kényszer az eleven munka gépesítéssel való kiváltására.⁷

A második gazdaságnak a szocialista gazdaság modelljében elfoglalt helyét vizsgálva *Gábor R. és Galasi* egyik munkájukban így írnak: „A második gazdaság egységei – szemben a szocialista szektor gazdálkodó egységeivel – nincsenek gazdaságirányító és -szervező központ alá rendelve. Tevékenységi területüket (profiljukat) maguk választják, tevékenységükkel bármikor felhagyhatnak stb; magatartásuk vállalkozói jellegű, rugalmasan igazodik a piaci feltételek változásaihoz.”⁸

A „be nem sorolható” munkának csak egy, valószínűleg kisebb körére igaz ez a kijelentés. Semmiképpen sem áll a házi, a házilagos munkát illetően, de a magángazdaságoknak is csak egy részére vonatkozóan helytálló.

A gazdasági alanyok által végzett tevékenységek nem feltétlenül tisztán racionális választás eredményei, lehetnek kényszerpályák is. Ha például a szocialista szektor nem kínál munkát a vidéki-falusi lakosságnak, akkor a „be nem sorolható” munkában való részvétel nem valódi választás eredménye, hanem kényszerűség (a magángazdálkodás és a háztartási-házilagós munka a falusi-tanyasi népességcsoport esetében a legnagyobb arányú). Ez nem zárja ki az olyan eseteket, amikor a „be nem sorolható” munkát a gazdasági alanyok a szocialista szektornál kedvezőbb alternatívaként ténylegesen választják. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy bár nincs olyan társadalmi csoport, amely valamilyen gazdasági kalkulációt ne végezne, de a gazdasági kalkulációnak – az illető társadalmi csoport-

tok konkrét társadalmi helyzetétől függően – különböző típusai vannak. Nem feladatunk itt a „be nem sorolható” munka részletes szociológiai vizsgálata, azt azonban témánkhoz kapcsolódóan meg kell jegyeznünk, hogy a „be nem sorolható” munka szélső pólusain való gazdasági részvétel korrelációban van a résztvevőknek a társadalom egészen belül betöltött helyével; az egyes tevékenységek végzése szignifikánsan kapcsolódik bizonyos társadalmi csoportokhoz. *Bánlaky Pál* például rámutat, hogy „a gazdaságszerkezet viszonylagos differenciálatlansága olyan határfeltétel, amely a falvak helyben élő és ott maradni akaró lakói csaknem mindegyikének szakma- és munkahelyválasztását kényszerpályára tereli (ami . . . lehet szubjektíve elfogadott, s így nem kényszernek érzett is!), a kisvárosokban pedig, a szakma »tömegességétől-különlegességétől« függően, az egyéneket különböző helyzetbe hozza.”⁹

A „be nem sorolható” munka nemcsak úgy jellemezhető, hogy az adekvát, domináns munkánál alacsonyabb és magasabb jövedelmű két szélső pólusból tevődik össze, hanem úgy is, hogy az ebben a szektorban tevékenykedők az uralkodó termelési viszony margójára is kerülnek. Olyan termelési viszonyok alkotják, amelyek az uralkodó termelési viszonytól eltérőek. A „be nem sorolható” munka ugyanakkor nem alkot az uralkodó termelési viszonytól teljesen független területet. Egyrészt az uralkodó termelési viszonyok működési zavarai rekesztenek kívül embereket a domináns szektorból, illetve teszik lehetővé annak elhagyását. Másrészt a „be nem sorolható” munka összefonódik az uralkodó termelési móddal, ennek a szektornak gyakran ellátó funkciói vannak az uralkodó szektor irányában (például a munkaerő újratermelése); máskor az adekvát szektorokból szerzik be működésük anyagi kellékeit vagy használják az azok által létrehozott infrastruktúrát stb. Kiterjedtségüket befolyásolja, hogy mekkora a szocialista szektor kapacitása, nemcsak anyagi teljesítményt érve ezalatt, hanem hatalmi súlyát is.

A háztartási és a házilagos munka túlnyomórészt a „be nem sorolható” munka alsó pólusához tartozik. A használt eszközök színvonala elmarad a gazdasági fejlettség egészé szempontjából megszokottól. Sok háztartásban olyan szerszámokat is használnak, amelyek generációk óta változatlan formában és funkcióban szerepelnek. Olyan szervezési módok – ennek a területnek a periferikusságát mi sem mutatja jobban, hogy ezeket a kifejezéseket velük kapcsolatban első hallásra erőszakoltnak találjuk –, munkamegosztási elvek uralkodnak, amelyek szöges ellentétben állnak a modern gazdasági követelményekkel. A gazdasági szerepek nemek és kor szerinti – természetadta, biológiai – elkülönülése, amelytől a társadalmi-gazdasági fejlődés már évszázadokkal ezelőtt megkezdte az elszakadást, ma még a házi és a házilagos munkavégzésben szinte klasszikus formákban fellelhető Magyarországon. Az üzemméretet tekintve is hiányoznak a racionális optimalizációs eljárások. Ha a háztartást üzemméretként egyáltalán fel lehet fogni, akkor azt mondhatjuk róla, hogy természetadta üzem (aminek persze nincs több értelme, mint annak, amikor a természetet energiatermelőnek nevezzük – vagyis visszavetített szimbolikus értelemben véve).

A kedvezőbb alternatívaként választott magángazdasági tevékenység viszont minden tekintetben ellentétes tendenciákat mutat. Racionális-optimalizáló gazdasági mentalitás, a leghatékonyabb üzemméret, az egyáltalán elérhető legmagasabb technikai-technológiai szintre való (nem is mindig sikertelen) törekvés, a munkamegosztás modern formái, rugalmas szervezési módszerek kialakítása felé

mutató tendenciák lelhetőek fel a „be nem sorolható” munkának ezen a felső pólusán.

Ha a „be nem sorolható” munkát aszerint is megvizsgáljuk, hogy az egyes szervezettípusokban és gazdasági ágazatokban foglalkoztatottak mekkora havi átlagkeresettel rendelkeznek, akkor az országos adatok szerint a kisvállalatokban és kissozvetkezetekben a foglalkoztatottak keresetének átlaga az országos átlag körüli, sőt néhány ágazatban ez alatt van. Az alábbi táblázat ezeknek az úgynvezett új típusú szervezeteknek a kereseti adatait tartalmazza. Úgy tűnik, hogy e szféra helyzete a kereseteket tekintve nem jobb, inkább kicsit rosszabb, mint az adekvát szféráé vagy az egész gazdaságé.

4. sz. táblázat

Az egyes új típusú szervezetekben és a szocialista szektorban foglalkoztatottak havi átlagkeresete (Ft/hó/fő)

Ipar	Építőipar	Közle- kedés, posta, távközlés	Keres- kedelem	Összes anyag ágak	Összes nem anyag ágak	Összes népgaz- daság	
1982							
Kisvállalat	4853	5241	4175	7375	5163	5525	5219
Kissozvetkezet	4905	6088	—	3503	5197	6633	5299
Szocialista szektor*	4699	4969	5051	4130	4612	4790	4651
1983							
Kisvállalat	4274	5832	4120	4485	4616	6395	4716
Kissozvetkezet	6029	7100	—	3914	6367	6926	6392
Szocialista szektor*	4944	5263	4248	4298	4824	4993	4862

* Statisztikai Évkönyv 1984. KSH. 1985.

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1982., 1983., 1984. KSH 1985.

5. sz. táblázat

A havi átlagkeresetek alakulása a gazdaság egészében és két kisvállalkozási formán belül (Ft/hónap)

	Ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok*	VGM*	Az egész gazdaságban**
1984	3929	2970	5441
1985	4319	3076	5929

Forrás: * Statisztikai Évkönyv 1985.

** Statisztikai Zsebkönyv 1984., 1985.

A „be nem sorolható” munkát differenciálatlanul jellemző globális adatok (átlagok, globális idősorok, teljes összegek) elfedik azt, hogy belsőleg differenciált, sőt polarizált. Olyan két szélső pontja van, amelyek közül az egyik a szocialista szektorhoz képest jobb, a másik pedig ennél rosszabb jövedelmi helyzetet jelöl. Az átlagtól való eltérések oly nagyok a „be nem sorolható” munka szférájában, hogy már-már értelmetlenné teszik az átlagot; az átlag senkit nem jellemez a szektoron belül.

Ugyanakkor nem tükrözi a „be nem sorolható” szektornak, illetve belső pólusainak a szocialista szektorhoz való helyzetét és viszonyát az sem, ha országos adataikat vetjük össze. Az adekvát és a nem adekvát szektorok összevetése *csak lokálisan* ad érdemleges eredményt. Tegyük fel, hogy például kimutathatjuk azt, hogy a magángazdasági szektorban dolgozók átlagos jövedelme országos szinten nem haladja meg a szocialista szektorban dolgozók jövedelmét, amiből az derülne ki, hogy a magángazdaságba nem a magasabb jövedelemszervezés lehetősége vonzza az embereket. Arról van azonban szó, hogy ha minden egyes *lokális* gazdasági körben, ahol az illető tevékenységtípus magángazdálkodás formájában egyáltalán létezik, magasabb jövedelemhez lehet jutni a magángazdasági tevékenység révén, akkor is „kijöhet” az *országos átlagban* jövedelemegyenlőség a szocialista szektor és a magángazdaság között.

A magángazdaság ma Magyarországon legtöbbször akkor és ott működik (eltekintve a „kényszer-magángazdaságtól”), amikor és ahol az elérhető jövedelem *relatív*e magasabb, mint a szocialista szektorban.

A „be nem sorolható” munka másik pólusa viszont, ahova a háztartási és a házilagos munkát végzők nagy részét, továbbá a kényszerből magángazdálkodókat soroltuk, az ellenkező értelemben, de hasonló logikával működik. Ha globálisan nem is mutatkozik előnytelenebb helyzetűnek, mint a szocialista szektor, esetenként lokálisan mégiscsak az.

Lehet, hogy egy falusi kisiparos kevesebbet keres, mint egy városi szakmunkás, de többet, mint a faluban levő szövetkezet szakmunkása. Számára azonban a falu a „tőkebefektetés” reális terepe, éppen ezért a falusi jövedelmekhez viszonyítja a saját tevékenységének jövedelmezőségét. A munkaerőpiac szegmentáltságának máshol már bizonyított tételét kiterjesztve, a szegmentáltságnak ezt az új vonatkozását ismerhetjük meg. A szegment határa ez esetben a földrajzilag, területileg meghatározott egység, például a lakóhely. A gazdasági alanyok csak az adott szegmenten belül maradva képesek a relatíve legjobb munkaerő- és tőkehasznosítási módokat keresni.

A „be nem sorolható” munka alsó pólusán elhelyezkedők is szegmentált gazdaságban tevékenykednek. Számukra sem lehetséges a szegment elhagyása, munkaerő- és tőkehasznosítás szempontjából ezért a szegmensen belüli viszonyok jelentik a reális mércét, és nem a más szegmensekhez való viszony. A budapesti nő, aki háztartást vezet, azért még nem lesz kevésbé aludíjazott, mert könnyebben alkalmaz a házi munkában gépeket, mint egy falusi háziasszony, s ketőjük közül a budapesti nő munkája gazdaságilag termelékenyebb. Mégiscsak azért kénytelen a házimunkát elvégezni, mert ez kevesebb pénzkiadással jár, mintha a szocialista szektor szolgáltatásaként vásárolná meg ugyanazt. A reális viszonyítási körön belül a kényszerből a „be nem sorolható” szektor alsó pólusán végzett munka kevésbé jövedelmező, mint a szocialista szektorban való munkavégzés.

A szegmentáltságnak a fentiek mellett jogi, szakmai, nem szerinti, kor szerinti stb. vetületei is vannak. Általános elvként az a következtetés vonható le, hogy a szegmentáltság legkülönbözőbb formáiban, metszeteiben a „be nem sorolható” munka két pólusa a szocialista szektorban végzett munkától való kétirányú (lefelés és felfelé való) „eltávolodás” egy-egy típusa.

A kérdés persze úgy szokott felvetődni, hogy a „be nem sorolható” munka valamelyik pólusát a szegmentből kiszakítva vetik össze a szocialista szektor egészével. Bizonygatják például, hogy a falusi kiskereskedő jövedelme alacsonyabb

a szocialista vállalatvezetők országos átlagjövedelménél. Ez az összevetés azonban torzít, hiszen az összehasonlítottak nem konkurensei egymásnak, és egyikük sem a másik tevékenységének alternatívájaként választotta az általa végzett munkát. Ugyanígy egyoldalú az az állítás, hogy a házi munka gépesítése növeli ennek a munkának a hatékonyságát. A hatékonyságnak ez a „belső” növekedése ugyanis a relatív elmaradást nem feltétlenül kompenzálja; előfordulhat, hogy ha a házi munka helyett az ember a szakmája szerinti fő munkatevékenységet végezné, akkor ez a munkaerő hatékonyabb befektetését jelentené.

A szegmentált gazdaságban tehát a munkatevékenységek abszolút értelemben vett hatékonyságnövelésével szembekerül a szocialista és a nem szocialista szektorbeli tevékenységek relatív hatékonyságváltozása és jövedelmezősége. A „be nem sorolható” munka két pólusa – bárhogyan is alakuljon az abszolút helyzet – a szegmensen belül relatíve a két szélső ponton helyezkedik el.

III. ÖSSZEGZÉS

Úgy véljük, hogy a Max Webertől idézett sorok helyesen mutatnak rá a „be nem sorolható” munka társadalmi újratermelődésének két fontos aspektusára. Max Weber azt emeli ki, hogy

1. a politikai megfontolások komoly szerepet játszanak a „be nem sorolható” munka működési terének meghatározódásakor; és

2. a „be nem sorolható” tevékenységek a gazdasági racionalitás követelményének teljesülésével épülnek bele a társadalmi gazdaság egészének reprodukciós rendszerébe.

Ezek a sajátosságok azonban főleg „puha” változókkal jellemezhetőek, nehezen és csak nagy hibaszázalékkal számszerűsíthetőek. A két tényező nem független egymástól; a politikai megfontolások között a gazdasági kalkuláció is helyet kap, ugyanakkor a politikai döntések nyomán adódó gazdasági működési tér a racionális gazdálkodás kialakításának gazdaságon kívüli kerete, a lehetséges gazdaságilag hatékony alternatívák a politika által megvont határok között válhatnak megvalósuló gazdálkodási móddá. A politikai és gazdasági szempont egymás határai, de mint ahogy Hegel mondja, egy dologhoz hozzátartozik a határa is, sőt – megszüntetve-megőrizve – még a határon túl levő dolog is.

A gazdaság szocialista szektorán kívül eső tevékenységeket a politika aszerint tolerálta Magyarországon, hogy ezek léte milyen mértékben volt gazdasági szempontból hasznos és indokolt, és hogy milyen társadalmi-politikai veszélyek esetleges kialakulását feltételezte a „nem szocialista” gazdaságban létező eltérő termelési viszonyok alapján.

Miközben a gazdasági megfontolások ma Magyarországon szükségessé teszik a „be nem sorolható” szektorok létrejöttét, eközben a szocialista gazdasági szektort feszítő társadalmi feszültségek kanalizálását is elősegíti a „be nem sorolható” munka két szélső pólusa. Az alsó pólus alkalmas többek között az állami felelősség elhárítására is, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportoknak a szocialista gazdasági szektoron kívülre tolásával. A felső pólus viszont a tisztán gazdasági hatékonyságon alapuló siker illúziójával járó alternatív karrierlehetőséget nyújt azoknak, akik nem részesülhetnek a szocialista szektoron belüli karrier lehetőségéből, ugyanakkor rendelkeznek mindazokkal az anyagi és szellemi feltételekkel, amelyeket a magángazdaságba való belépés igényel.

Előnyös gazdasági és társadalmi funkciói mellett azonban a „be nem sorolható” munka problémát is jelent a domináns szocialista szektor, illetve az ezen a szektoron felépülő társadalmi-politikai érdekek, hatalmak, intézmények számára.

Felerősödnek a „be nem sorolható” szektorban azok az értékek, viselkedés- és életmódminták, amelyek eltérnek az uralkodó mintától, az uralkodó minta szempontjából deviánsak (a „kispolgári” értékek, az „anyagiaság” stb.). Ez a szektor a kormány, a párt, a szakszervezet közvetlen befolyásolási, ellenőrzési övezetén is kívül esik.

Megnehezülhet a gazdasági – főleg a fiskális jellegű – szabályozók működtetése és hatásaik kiszámítása is, hiszen egy bizonyos szabályozó gyakran éppen elmentéses reakciót vált ki a szocialista és az attól eltérő „be nem sorolható” szektorban. Ha például a szocialista szektorban csökkenteni kívánjuk a kiáramló jövedelmeket, akkor ez a szektorban végzett teljesítmény visszafogásához vezet, sőt e szektor elhagyását eredményezi a „be nem sorolható” (ez esetben alternatív) szektor kedvéért, ahol nincs szabályozó korlátja a jövedelemnövelésnek. A munkaerő nemhogy olcsóbbá válna a szocialista szektor számára, hanem még drágul is, hiszen a „be nem sorolható szektorból” a dolgozók csak magas jövedelem biztosításával „csalogathatók” vissza.

JEGYZETEK

¹ Gábor R. István–Galasi Péter: A második gazdaság módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1979.

² Gábor R. István–Galasi Péter: A második gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. 17. old.

³ Ugyanott, 106. old.

⁴ Max Weber: Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 118. old.

⁵ Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

⁶ Révész Gábor: Gazdaságunk közvetlenül piaci szektorának kiterjedéséről és működéséről. Gazdaság, 1985/4. sz.

⁷ J. K. Galbraith: Economics and the public purpose. Deutsch, London 1974.

⁸ Gábor R. István–Galasi Péter: A második gazdaság. 157. old.

⁹ Bánlaky Pál: Társadalmi mozgásterek. In.: Helyi társadalom III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.

A „peresztrojka” és a szovjet társadalomtudományok

(Áttekintés a téma irodalma alapján)

A Szovjetunióban az SZKP Központi Bizottságának 1985. áprilisi ülése és az SZKP 1986-ban tartott XXVII. kongresszusa óta mélyreható változások kezdődtek el, amelyek lépcsőről lépésre átalakítják a társadalmi, gazdasági, politikai és tudományos-kulturális élet addig kialakult gyakorlatát, a tudományos-technikai haladás bázisán meggyorsítják, dinamizálják a társadalmi-gazdasági fejlődést, demokratizálják a társadalmi viszonyokat, a társadalmi igazságosság eszméje jegyében és a szocializmus elosztási elveit érvényesítve lényegesen javítani kívánják az emberek életviszonyait, s reális lehetőséget teremtenek a szocialista életmód további fejlesztéséhez.

E rendkívül összetett, komplex folyamatban *nagy hangsúlyt kap a szovjet társadalomtudományok szemléleti, módszerbeli, irányítási és szervezeti megújításának, átalakításának a feladata is.* Az SZKP XXVII. kongresszusának dokumentumaiban (a Központi Bizottság politikai beszámolójában, a kongresszus határozataiban és az SZKP új szövegezésű programjában) számos megállapítás olvasható a szovjet társadalomtudományok elért

eredményeiről, de a fogyatékokról is. Ezek között legjellemzőbb az a kritikai értékelés, hogy a társadalomtudományok nem mindig tudtak lépést tartani a fejlődéssel, nem tudtak megfelelő választ adni az élet új követelményeire. Ennek okai természetesen nem önmagukban csak a társadalomtudományokban gyökereznek, hanem a kialakult társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban. Ezek gyökeres átalakítása kedvező légkört teremt a társadalomtudományok fejlődéséhez is.

Az SZKP XXVII. kongresszusa világosan meghatározta a párt tudománypolitikájának irányait, a szovjet tudománnyal kapcsolatos elvárásait, s biztosította a tudósokat arról, hogy a párt támogatja a „merész kutatást”, s nagy feladatokat szán a tudománynak a gyorsítás sokrétű feladatainak megoldásában.

A társadalomtudományok új feladatai *további és konkrétabb megvilágítást kaptak* az SZKP KB 1986. augusztusi, a *Kommunyiszt* című folyóiratról szóló határozatában; a társadalomtudományi tanszékek vezetőinek össz-szövetségi konferenciáján (1986. október 1.), ahol *Mihail Gorbacsov* mondott

bevezetőt és Jigor Ligacsov tartott előadást; valamint az SZKP KB 1987. januári és júliusi plénumainak határozataiban. A társadalomtudósok őszinte önvizsgálata és a társadalomtudományok megújulási és átalakítási lehetőségeinek keresése jellemezte a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1986. március 19. és 21. között tartott évi közgyűlését és a társadalomtudósok 1987. április 17-én a SZUTA szervezésében tartott tanácskozását, amelyen A. Jakovlev tartott bevezető előadást *A szovjet társadalom minőségi leg új állapotának elérése és a társadalomtudományok* címen. A szovjet politikai, elméleti és társadalomtudományi folyóiratokban, így többek között a *Kommunizmusban*, az *Obscsesztvennije Naukiban*, a *Voszproszii Filoszofii*ban, a *Voproszsi Isztorii KPSZSZ*-ben, a *Szociologicseszkiye Isszledovanyijában* és más, társadalomtudományi kérdésekkel is foglalkozó napi- és hetilapokban megjelent cikkek sokoldalú képet adnak a szovjet társadalomtudományok helyzetéről, korszerűsítésük lehetőségeiről.

Az alábbi összeállítással szeretnénk ízelítőt adni olvasóinknak a szovjet társadalomtudományokban lejátszódó átalakulási folyamatról.

KRITIKUS HELYZETÉRTÉKELES

A szovjet társadalomtudományok továbbfejlődésének, minőségi átalakulásának szükséges előfeltétele a társadalomtudományok helyzetének kritikus értékelése, a dogmatikus, skolasztikus gondolkodásmód, az élettől való elszakadás leküzdése a kutatásokban és az oktatásban.

Mihail Gorbacsov, az SZKP KB főtitkára a társadalomtudományi tanszékek vezetőinek össz-szövetségi tanácskozásán mondott bevezetőjében¹ hang-

súlyozta, hogy „lényeges haladást kell elérni az elmélet szférájában”, az SZKP Központi Bizottsága „az elméleti tevékenység aktivizálását tekinti legfontosabb feladatnak”, amely stratégiájának „elidegeníthetetlen része, halaszthatatlan és objektív társadalmi szükségyszerűség”. Aláhúzta, hogy „ezen az úton sok mindent el kell vetni és sok mindent újra kell kezdeni”, hiszen „a mai folyamatokat nem lehet hozzáigazítani a régi formulákhoz. Új következtetéseket kell leszűrni, amelyek tükrözik az élet jelenkori dialektikáját”. Az új eszmék megfogalmazásában „bátorságra, kezdeményezőkézségre van szükség”, s mindenkinek el kell sajátítania „az új gondolkodásmódot”, a „dialektikus gondolkodást”, hogy „leküzdjék a kialakult eltávolodást az élet követelményeitől”. Erőteljesen bírálta a társadalomtudományok oktatásának „eddigi elrendezését”, „formáit” és „módszereit”, amelyek „nem kis mértékben elősegítik azt, amit dogmatizmusnak, skolasztikának nevezünk”. Felhívta a figyelmet a tankönyvek megújításának szükségességére. Felvetette a tudományban kialakult „túlzott, rendkívül szűk szakosodás” veszélyeit, és hangsúlyozta, hogy a szovjet társadalom „bonyolult, nagyszabású és hosszú távú szociális-gazdasági fejlesztési programjának megoldása nem lehetséges a társadalomtudományok, a természettudományok és a műszaki tudományok együttműködésének megerősítése nélkül”.

Jigor Ligacsov, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára előadásában² aláhúzta, hogy a szovjet társadalomtudományok kritikus elemzése nem jelenti azoknak az eredményeknek az elvetését és tagadását, amelyeket a filozófiában, a politikai gazdaságtanban és a történettudományban elértek, ám a helyzet „egyelőre semmiképp sem felel meg a kor követelményeinek”. Ezt azzal ér-

keltette, hogy a társadalomtudományi munkákban jellemző „a közismert igazságok unalmas, szüntelen ismételtetése, az újtól való félelem, a dogmatizmus”. A tudományos kollektívákban pedig „gyakran klikkszellem, a kölcsönös magasztalás és dicsekvés légköre uralkodik, elveszítették azt a képességet, hogy kritikailag értékeljék saját helyüket a tudományban”. Ennek leküzdésére a társadalomtudósok kollektíváin belül létre kell hozni a „szellemi nagyfeszültség” és a „kísérletezés övezetét”. Ligacsov szónak tette: a kutatók fejlődését hátráltatja, hogy hiányzik a kutatások tervezésének és koordinálásának megbízható mechanizmusa, a statisztikai rendszer fogyatékos és a levéltári adatokhoz nehéz hozzáférni. Bírálta a kiadókat amiatt, hogy „nem túl szívesen fogadnak el közlésre mérés, problémákban gazdag munkákat. Inkább nem kockáztatnak.” Hangsúlyozta, hogy teret kell adni „az eredeti, friss, az élethez közelálló művek számára”.

Ligacsov behatóan foglalkozott a *felsőoktatási intézményekben folyó társadalomtudományi tárgyak oktatásának tapasztalataival*. Az oktatás átalakításáról szólva nem az oktatás kialakult rendszerének megváltoztatását, hanem „az oktatás minőségének, hatékonyságának radikális növelését” tartotta fontosnak. Az oktatást mindennek előtt közelebb kell hozni az élethez, annak a lenini igazságnak az érvényesítéséhez, hogy „minden jelenséget a maga sokrétűségében kell megragadni”, azaz látni kell a jelenség pozitív és negatív oldalait egyaránt. A lenini igazság „alkotó, konstruktív igazság”, nem a hiányosságokról szóló pusztá eszmefuttatást, hanem a hiányosságok elleni harcot állítja előtérbe. Az átalakítás kulcsfontosságú mozzanata továbbá az oktatás eszmei, elméleti, oktatásmódszertani színvonalának emelése. Aggasztó, hogy a végzett hallgatókban

„nem alakul ki komplex kép a marxista-leninista elméletről”. Ezért erősíteni kell az oktatás interdiszciplináris jellegét. Fontos kérdés az új tankönyvek kidolgozása, mivel a jelenlegiek már elavultak. Pályázatot írnak ki egyetemi tankönyvek megírására a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos kommunizmus tantárgyakból, s pályázat kiírását tervezik az SZKP története tankönyvre is. A társadalomtudományi tantárgyak oktatásában meg kell változtatni a „kérdéssorozat” módszert, a „szent ígék” bemagoltatását. S végül változtatni kell a társadalomtudományi tanszékeken folyó tudományos kutatások rendszerén is, meg kell szüntetni az erők nagyfokú szétforgácsoltságát. A tanszékek tudományos munkájában be kell vezetni a céltervezést.

Határozottan növelni kell a társadalomtudományi tanszékek pártirányításának színvonalát. A Szovjetunióban az a gyakorlat alakult ki, hogy a pártbizottságok minősítik a társadalomtudományi tanszékek oktatóit. A pártirányítás erősítése és a munka koordinálása céljából létrehozták a társadalomtudományi tanszékek egységes pártszervezeteit és tanácsait. Megoldásra vár az oktatók rendszeres továbbképzése is; az ezzel kapcsolatos KB-határozatot nem sikerült teljesen végrehajtaniuk. A társadalomtudományi tanszékeken több mint 39 ezer professzor és más egyetemi oktató dolgozik, több mint 62 százalékuknak van tudományos fokozata, illetve címe, de akad 5000 olyan társadalomtudományi oktató is, akinek nincs egyetemi alapvégzettsége. Ez túrhetetlen már csak azért is – mutatott rá Ligacsov –, mert az országban működő társadalomtudományi tanszékeken végzett hallgatóknak csak a fele tud szakképzettségének megfelelő munkakörben elhelyezkedni.

A. Jakovlev, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizott-

ság titkára a társadalomtudományok képviselőinek tanácskozásán tartott előadásában³ azt állapította meg, hogy „sem a társadalomtudományok gyakorlati eredményeit, sem a társadalomban elfoglalt helyüket, sem magának a tudománynak a helyzetét nem tekinthetjük kielégítőnek a kor követelményei szempontjából”, mivel e területen is érvényesül egy sajátos fékező mechanizmus, amely akadályozza a társadalomtudományok potenciális lehetőségeinek kibontakozását. A társadalomtudósoknak mindenekelőtt vissza kell szerezniük a „jó hírnevüket”, mivel nem túl gyakran léptek fel az új és haladó kérdések előhírnökeiként és védelmezőiként. Jakovlev megemlítette, hogy annak idején a társadalomtudósoknak is részük volt a kibernetika és a genetika lejárátásában, a közgazdaságtudományban pedig majdhogynem tudományellenesnek kiáltották ki a matematikai modellezés módszereit, nevetségessé tették a prognosztikát. Felelősség terheli a társadalomtudományokat a „stagnálás álcázása” és a „konjunkturális értelmezések” miatt is. Egy bizonyos szakaszban nem az elmélet alkotó fejlesztését, hanem a skolasztikát, a marxizmus-leninizmus egyes tételeinek dogmatikus értelmezését részesítették előnyben, a szocializmussal kapcsolatos egyes lenini tételeket leegyszerűsítve értelmezték, megfosztották őket mély elméleti tartalmuktól és jelentőségüktől. Felületes elképzelések, absztrakt általánosítások terjedtek el a szocializmusról és a kommunizmusról. A létező, élő szocializmus tanulmányozása helyett előnyben részesítették a „spekulatív modellek szerkesztését”. Az elmélet egyre inkább tautológiává alakult át. Ezek a tendenciák különösen a hetvenes években váltak érzékelhetővé. A nyolcvanas éveket olyan elméleti tudat birtokában kezdték, amely sok tekintetben még a harmincas évekre emlékeztetett, ami-

kor a szovjet társadalom kialakulásának viszonylag még korai szakaszában volt. Ez a helyzet objektíve elősegítette a dogmatizmust, a skolasztikát, s megnehezítette a mai szocializmus elméleti problémáinak a kidolgozását. Növekedett a társadalomtudományokban a kutatás elől elzárt témák, a tabuk köre.

A társadalomtudományoktól ma azt várják, hogy forradalmi választ adjanak az élet új kérdéseire. A mai helyzetre jellemző, hogy – úgy tűnik – a társadalomtudósok bizonyos „tudathasadásban” szenvednek. Egyfelől vannak társadalomtudósok, akik élesen felvetették az égető társadalmi problémákat (vállalva az ezzel járó „veszélyeket”, a személyüket hátrányosan érintő megítéléseket is); másfelől még mindig nagyfokú tehetetlenség tapasztalható, kísért az az illúzió, hogy a társadalomtudományok jelenlegi állapota lényegében híven tükrözi a szocializmus fejlődésének jelenlegi szakaszát. Fontos – hangsúlyozta Jakovlev –, hogy megszűnjék a társadalomtudósok személyes távolságtartása a jelenlegi nehézségektől. A társadalomtudományok művelői ne féljenek hozzájárulni olyan kérdésekhez, amelyek még nem képezik politikai döntések tárgyát. Ne maradjanak meg csak a politikai határozatok kommentálásának szintjén.

A szovjet társadalomtudósok fontosnak tartják annak a „drámai erejű kérdésnek” a tudatosodását, *hogyan történhetett meg*, hogy miután végrehajtották „a legnagyobb forradalmat, amely gyökeresen átalakította az események menetét az országban és a világon, majd hatalmas gazdasági, tudományos-műszaki és intellektuális potenciált” hoztak létre, ma kénytelenek „bírálatra és önbírálatra foglalkozni, méghozzá ilyen határozott formában”. E kérdésre keresi a választ G. Szmironov, az SZKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet igazgatója *A megújulás forradalmi lényege*

ge című cikkében⁴. Véleménye szerint a válasz megköveteli, hogy feltárják „a konkrét társadalmi-gazdasági jelenségeknek, az emberek egymás közötti viszonyának, magatartási indítékainak a tartalmát”.

Szmirnov méltatja az SZKP KB 1987. januári plenumát, amelyen a pártvezetőség elvi jelentőségű lépést tett az SZKP KB 1985. áprilisi plenumát megelőző történelmi időszak elemzésében. Nyíltan rámutattak arra, hogy az SZKP Központi Bizottsága, az ország vezetősége *elsősorban szubjektív okok folytán* nem volt képes idejében és a maga teljességében felmérni a változások elkerülhetetlenségét, a válságjelenségek növekedésének a veszélyét a társadalomban, és pontos irányvonalat kidolgozni leküzdésükre. Eluralkodtak a konzervatív hangulatok, a tehetetlenségi erő, a törekvés mindannak az elutasítására, ami nem illik bele a megszokott sémába. Mindezek befolyással voltak a társadalmi élet valamennyi szférájára, a politikai gyakorlatra és az elméleti gondolkodásra.

„Mint akiket megbabonáztak, úgy néztük az irányítás, a tervezés harmincas években kialakult, majd részben korszerűsített központi formáit és módszereit, és szélteben-hosszában úgy fogadtuk el azokat, mint a szocialista rendszer lényegi jellemzőinek egyedül helyes és legteljesebb kifejezését” – fogalmazza meg Szmirnov, s gyakorlati példákkal bizonyítja, hogy *a túlcenzalizált irányítás*, a nivelláló jellegű elosztási gyakorlat, az áru- és pénzviszonyokkal, az értéktörvény hatásával kapcsolatban kialakított és hirdetett előítélet hogyan torzította el a szocializmus lényegét. A szubjektív okokból eredő fékezési mechanizmusok azonban „nem objektív szükségszerűséggel épültek be a gazdálkodás szocialista rendszerébe. E fékezés gyökerei ... a szocialista demokrácia működésének komoly fogyatékoságaiban, az elavult

politikai és elméleti irányultságban keresendők” – húzza alá Szmirnov, s rámutat a korábbi vezetés fenti irányvonalának *politikai indítékaira is*, arra, hogy az SZKP KB 1964. októberi ülése utáni pártvezetés intézkedései „lényegében a párt- és államapparátus korábbi, bár nem szisztematikusan, nem céltudatosan végrehajtott demokratizálása ellen irányultak” (például a párt szervezeti szabályzatába felvett néhány demokraticus szabály ellen).

A szovjet társadalomtudományok kedvezőtlen helyzete kialakulásának okait – nem csökkentve a társadalomtudományok felelősségét – *P. Fedoszejev akadémikus*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke *tudományon kívüli tényezőkben*, a társadalmi gyakorlatban, a szó és a tett közötti különbségben, a nyilvánosság hiányában, a konzervatív irányításban, a megszokott sémákhoz való görcsös ragaszkodásban is keresi. A társadalomtudományok területén végbemenő átalakulásokat elemző cikkében⁵ megemlíti, hogy a szovjet tudósok öt-tíz (vagy még több) évvel korábban már kidolgozták javaslataikat a gazdaság-irányítási rendszer korszerűsítésére, a gazdálkodásban a közgazdasági módszerek alkalmazására, a pénz- és hitelrendszer reformjára, a tervszerű árképzés kialakítására, az ágazatközi népgazdasági komplexumok létrehozására. Számos javaslat hangzott el a mezőgazdaság intenzívebbé tételére, a szovjet demokrácia fejlesztésére vonatkozóan is. Sajnos, ezek a javaslatok nem valósulhattak meg a gyakorlatban.

A társadalomtudományok fejlődését hátráltatta (és még ma is hátráltatja) *a tudományos vitakészség, a tudományos kritika gyenge szintje*, a napjainkban is még tapasztalható dogmatikus gondolkodásmód, az egyoldalú adminisztratív-bürokratikus, tekintélyelvű irányítási rendszer, a társadalmi

közvélemény figyelmen kívül hagyása. Az adminisztratív irányítás megnehezítette a természet- és társadalomtudományok közötti harmonikus együttműködés kialakítását. Pedig 1958-ban kedvező feltételek voltak a természet- és társadalomtudósok szövetségének kialakításához, amikor össz-szövetségi tanácskozást tartottak a természettudományok filozófiai problémáiról. A tanácskozás résztvevői nyíltan bírálták egyes filozófusok és közgazdászok beavatkozását a természettudományok elméleti problémáiba. A tanácskozás eredményeként megalakult a tudomány és a technika filozófiai és társadalmi problémáival foglalkozó tanács, rendszeressé váltak a közösen szervezett filozófiai és módszertani szimpóziumok és szemináriumok.

Az utóbbi időben azonban ismét nehézségek támadtak. A genetika ellenzői az 1958. évi össz-szövetségi tanácskozást „micsurinellenesnek” minősítették és diszkreditálták. Folytatódtak a kibernetikaellenes támadások, hosszú ideig tagadták a matematikai módszerek alkalmazásának jogosultságát a közgazdaságtudományban és más társadalomtudományokban is. A szocializmusról kialakult dogmatikus elképzelések negatív hatással voltak a társadalmi-gazdasági gyakorlatra, s ahhoz vezettek, hogy növekedtek a nehézségek és az ellentmondások az egész társadalmi életben, így a társadalomtudományokban is.

AZ ÁTALAKULÁS ÚTJÁN

A Szovjetunióban az élet minden területét érintő átalakításnak szerves részét képezi a társadalomtudományok átalakítása. *Mihail Gorbacsov* az SZKP KB 1987. januári ülésén *felhívással fordult a tudósokhoz és a tudományos munkatársakhoz*: „A tudománynak ahhoz, hogy az átalakítás ak-

tív résztvevője legyen, nagymértékben át kell alakulnia. Az idő nem vár. Aki nem jár élen a tudományban, azt kockáztatja, hogy elmarad minden területen. Így teszi fel a kérdést korunk, a tudományban és a technikában végbe menő olyan mélyreható változások kora, amelyeneket még soha nem élt át az emberiség.” A pártbizottságok, a minisztériumok, a főhatóságok és a gazdasági szervek feladata, hogy „forduljanak arccal a tudomány szükségletei felé, a tudománynak folytonosan éreznie kell az érdemi támogatást”⁶.

A társadalomtudományok átalakulásában a tartalmi-módszerbeli és szemléleti változások összekapcsolódnak szervezeti-intézményi változásokkal. A társadalmi-szemléleti változásokhoz jó támpontot nyújtott az *SZKP KB-nak a Kommunizist című folyóiratról szóló határozata*.⁷ A *Kommunizist*, az SZKP KB elméleti és politikai folyóirata, a publikációs tevékenységét meghatározó pártirányelv azonban útmutatóként szolgál az egész társadalomtudomány, más elméleti és tudományos folyóiratok számára is.

„A *Kommunizist* töltsön be mind hatékonyabb szerepet a kongresszuson felvetett gondolatok továbbfejlesztésében és megvalósításában, a társadalomtudomány új problémakörének további kibontásában, elmélyítésében, s abban, hogy a tudományos kutatások határozott fordulatot hajtsanak végre a gyakorlat szükségletei felé” – hangsúlyozza a határozat, majd a folyóirat feladatairól szólva megállapítja: „A *Kommunizist* hivatott arra, hogy a fejlődő társadalomtudománynak s a tömegek szerezte tapasztalatok általánosításának fóruma legyen, hogy támogasson minden újat, élenjárót, ami az átalakítás folyamán születik, mutassa be az átalakítás sürgető és mélységesen forradalmi jellegét, szálljon szembe kérelmelhetetlenül a renyheséggel és rutin-
nal, az elavult elképzelésekkel és előí-

teletekkel mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban.”

A határozat a *filozófia és a tudományos kommunizmus* területén különösen fontos témának tartja a szocialista társadalom fejlődésének dialektikáját az új történelmi szakaszban; a tudományos-műszaki haladás társadalmi, filozófiai és metodológiai problémáit; az emberi tényező fokozódó szerepét a társadalom előrehaladó fejlődésében. A *szociológiai kutatásokban* központi kérdésként szerepel a társadalmi, a közösségi és az egyéni érdekek egyeztetésének vizsgálata; az emberi tevékenység szükségleteinek és ösztönzőinek elemzése; a szocialista életmód sokoldalú vizsgálata (társadalmi, gazdasági, erkölcsi, politikai alapja; családi-házastársi viszonyokkal stb. összefüggésben); az ember problémáinak tanulmányozása stb. A *közgazdaságtudományban* a gazdasági mechanizmus radikális reformja; a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája; a centralizmus és az öntevékenység; az intenzív típusú bővített újratermelés; az egyesülések önelszámolása, rentabilitása, önfinanszírozása; a szocialista tulajdonviszonyok új szemléletű vizsgálata; az árú- és pénzviszonyok, az árutermelés és értéktörvény érvényesülése; a szociálpolitika, a népiölét alakulásának szüntelen elemzése, az eredmények és problémák nyílt feltárása a feladat.

A *Kommunizmus*ban rendszeresen közzé kell tenni olyan tudományos munkákat, amelyek a társadalom demokratizálásának új tapasztalatait, az irodalom és művészet, a marxista-leninista esztétika, kritika élő problémáit elemzik. A folyóiratban platformot kell kapniuk a békepolitika új filozófiáját és ezek alapján a konkrét tapasztalatokat, a világszocializmus fejlődését, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalmak, a felszabadító és demokratikus mozgalmak helyzetét elemző írásoknak. A *Kommunizmus* sarkalatos fel-

adata feltárni a párt élcsapatszerepét a szovjet társadalom társadalmi-gazdasági fejlődésének felgyorsításában.

A társadalomtudományok közül talán a *filozófiatudománynak* kell a legnagyobb nehézséget leküzdenie megújulása folyamán. *Jegor Ligacsov* értékelése szerint a filozófia az a tudomány, amely „egyes tudósok törekvései révén, jelenleg talán az összes többinél messzebbre távolodott a földi világtól”⁸. Ezzel teljesen egybehangzó értékelést adott a filozófiáról idézett előadásában *A. Jakovlev*, s azzal egészítette ki, hogy a filozófia torzán értelmezte és alkalmazta az igazság megismerésének lenini tanítását, nem kísérte állandó figyelemmel a változó valóságot, megmaradt a teoretizálás szintjén. A második tendencia pedig az empirizmus felé való elhajlás volt, amely abban érzékelhető, hogy a megfigyelt tényekről, az egyes eseményekről azok elméleti feldolgozása nélkül számoltak be. Komoly lemaradás tapasztalható az ember kérdésének komplex tanulmányozása terén.

Nem jobb a helyzet a *tudományos kommunizmus fejlődésében* sem. *Ligacsov* „életerőt, harcos szenvedélyt” vár a tudományág képviselőitől, ehelyett viszont gyakran csak „a gondolat félénkségét”, „az állampolgári bátorság hiányát” tapasztalja. *Jakovlev* azt teszi szóvá, hogy a tudományos kommunizmus kidolgozásában sok még a „fehér folt”, az eddigi viták nagyrészt formálisak voltak, csak egyes kategóriák, egyes – olykor önkényesen kiemelt – szempontok spekulatív vizsgálatára szorítkoztak. A tudományos kommunizmussal foglalkozó munkák többnyire csak másodlagos információkon alapulnak.

A szovjet filozófusok maguk is kritikusan-önkritikusan elemzik a filozófia és a tudományos kommunizmus helyzetét. *P. Fedoszejev* idézett cikkében számos téma és probléma nem megfelf-

lelő kidolgozását említi meg. Így – többek között – elégtelennek tartja a szocialista társadalom fejlődése filozófiai-társadalmi problémáinak, mozgatóerőinek és ellentmondásainak a feltárását; helytelen nézetek alakultak ki a kommunista formáció két szakaszáról, a szocializmus sajátosságairól; a szükségesnél kevesebb erőfeszítést tettek a szocializmus társadalmi-politikai problémáinak tanulmányozására; a dolgozó tömegek kezdeményezéseinek és aktivitásának kutatására; a társadalmi egyenlőség, a szocialista életmód problémáinak vizsgálatára; a nemzetizmus, nemzetiségi kérdés, az internacionalista együttműködés problémáinak feltárása sem volt eléggé mély. E tapasztalatokból le kell vonni a megfelelő következtetéseket, s jobb tervezéssel, az intézmények és kutatók erőinek összpontosításával kutatni kell az említett problémákat.

T. Ojerman akadémikus filozófiai aspektusból értékeli az SZKP XXVII. kongresszusán előterjesztett központi bizottsági beszámoló jelentőségét⁹, amely példát mutat a filozófusoknak abban, hogy korunk bonyolult problémáinak kutatásában hogyan kell alkotó módon alkalmazni a dialektikus-maternalista módszert, legyen szó akár a belső, akár a külső viszonyok elemzéséről. Figyelemre méltónak tartja a KB politikai beszámolójában azt, hogy a világfejlődés és a Szovjetunió konkrét történelmi helyzetének elemzését a belső ellentmondásokra koncentrálva végzi el. A szovjet szocialista társadalom mai szakaszának alapvető ellentmondása abban keresendő, hogy a gazdálkodás és az irányítás elemzett módszerei kibékíthetetlen ellentmondásba kerültek a modern tudománystechnikai fejlődés alapvető tendenciáival, az új társadalmi szükségletekkel. Ebből fakad az SZKP KB-nak az a felismerése, hogy csak részleges javítga-

tásoknak nincs helye, hanem radikális reformra van szükség.

A felhalmozódott és elemzett tapasztalatokból kiindulva Ojerman abban látja a filozófia helyét és szerepét a stratégiai feladatok megoldásában, hogy szorosabbá kell válni a filozófia kapcsolatának a konkrét szaktudományokkal, valamint a gyakorlattal. E kapcsolatban a filozófiának természetesen meg kell őriznie sajátos tudományos karakterét. A filozófiától nem várható el, hogy közvetlenül gyakorlati feladatokat oldjon meg, ám vannak területek, ahol a gyakorlatban jól érezhetően ki tudja fejteni hatását. Így például a tudat formálásában, az állampolgárok helyes morális magatartásának kialakításában, a kommunista eszmékkel ellentétes nézetekkel és magatartással szembeni harcban konkrét gyakorlati szerepe is van. A marxista filozófusoknak vezető szerepük van a burzsoá ideológia leleplezésében, főként azoknak a nézeteknek a bírálatában, amelyek a szocializmus ellen irányulnak, illetve amelyek a világfejlődés irányát tendenciózusan meghamisítva mutatják be.

A *közgazdaságtudományban* nagy erőfeszítésre van szükség a harmincas évekből eredeztethető fékezési mechanizmus leküzdésében. Jakovlev hangsúlyozza, hogy a gazdaság extenzív fejlesztése a szocializmus építésének kezdetén indokolt volt, „megfelelt az akkori idők követelményeinek, és jelentős eredményekkel járt”. Ám ugyanez az út és a vele kapcsolatos irányítási, tervezési, elosztási stb. módszerek „objektíve már akadályozták a fejlődést a következő, magasabb fokon, amikor a minőségi tényezők kezdtek előbbre lépni, amikor szükségessé vált a gazdálkodás intenzív formáira való átmenet”.¹⁰

Hasonlóan látja a szovjet közgazdaságtudomány helyzetét L. Abalkin, a SZUTA levelező tagja, a SZUTA Közgazdasági Intézetének igazgatója a

*Kommuniszt*¹¹ kérdéseire adott válaszában. Szerinte „túlságosan sok skolasztika és konstrukció halmozódott fel benne, túlságosan erős az orientáció a lassú, részleges javulásra ott, ahol minőség, radikális változásokra van szükség”. A közgazdaságtudomány megújulása azon a felismerésen nyugszik, hogy „a tudomány nem fejlődhet kumulatív módon, az ismeretek tervszerű növekedése alapján”, s hangsúlyozza, hogy semmilyen fejlődés nincs ott, ahol mindenfajta új jelenséget mindössze a korábban rögzített tételek „fényes bizonyítékaként” tüntetnek fel.

Az elemzendő kérdések sokasága közül Abalkin az első helyre a tulajdonviszonyok bonyolult struktúrájának, az ehhez kapcsolódó érdekek és a gazdasági megvalósulás sokrétű formáinak vizsgálatát teszi. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a termelési viszonyokat komplex módon, mint *egységes rendszert* kell átalakítani és tökéletesíteni, s a termelési viszonyok korszerűsítése elsősorban a gazdálkodás formáinak, módszereinek és mechanizmusának megváltoztatása révén valósul meg.

„A közgazdaságtudomány, de még a társadalomtudományok egésze sem bizonyult késznek arra, hogy a párt XXVII. kongresszusa és az 1987. évi januári plénum által felvetett kérdésekre, fejlődésünk egész menetét illetően válaszoljon” – állapítja meg A. J. *Anicskin* akadémikus, a SZUTA Közgazdasági és Tudományos-Műszaki Fejlődést Prognosztizáló Intézetének igazgatója ugyancsak a *Kommuniszt* kérdéseire adott válaszában. S ennek több okát látja. Egyik ok az adminisztratív-bürokratikus irányítási módszerekben keresendő, amelyek gátolják az empirikus gazdasági döntések meghozatalát. Ilyen körülmények között a tudományra csak bizonyos „elméleti környezet megteremtése végett” van szükség.

A másik ok az, hogy a szovjet közgazdaságtudomány (és vele együtt a gazdasági gyakorlat is) gyakran olyan ideológiai irányelvekre orientálódott, amelyek a szocialista társadalom fejlődésének reális igényeivel ellentétben voltak (utópisztikus vonások jellemezték). Ez azzal járt, hogy „a tudományos axiómák kategóriájába emeltek számos olyan tézist, amelyek argumentációt, bizonyítást igényeltek volna és nem a priori elismerést”. A harmadik ok abban fogalmazható meg, hogy a közgazdaságtudományt „megosztották a főhatósági korlátok”, így „nagyszámú válaszfal jött létre, amelyek a tudományos eszmék természetes cseréjét gátolják”. A negyedik ok abban érzékelhető, hogy erősen elmaradt a közgazdaságtudomány anyagi-műszaki és információs bázisa, a szovjet közgazdaság csak kevés statisztikai adatra tudnak támaszkodni. Az ötödik ok a közgazdász szakembergárda nem kellő színvonalú felkészítésében rejlik. Ez összefügg az egyetemi-főiskolai képzés problémáival.

A közgazdaságtudomány jelzett problémáinak leküzdésére mind erőteljesebb lépéseket tesznek a szovjet tudományos szervek és intézmények. *Fedoszejev* arról ír már idézett cikkében, hogy aktívabbá vált a SZUTA közgazdasági osztályának, Közgazdasági Intézetének, valamint Központi Gazdasági-Matematikai Intézetének a munkája, s létrehozták a Közgazdasági és Tudományos-Műszaki Fejlődést Prognosztizáló Intézetét. Ezek az intézetek már intenzíven foglalkoznak az új gazdasági mechanizmus teljes koncepciójának kidolgozásával, az egész népgazdasági komplexum tervezésének a korszerűsítésével, amely magába foglalja a központi irányítás és a demokratikus alapokon nyugvó helyi önállóság, az ágazati, ágazatközi és területi fejlesztés elemeit. Jól halad előre a munka az árképzés, a pénz- és hitelrendszer kérdé-

sében is. A kutatások között jelentős helyet foglalnak el a tudomány és az új technika gazdasági, társadalmi és jogi problémáinak feltárásával kapcsolatos vizsgálatok. A statisztikai adatszolgáltatás javítása céljából felvetődött, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájához tartozó közgazdasági intézetek bázisán célszerű lenne létrehozni a Központi Statisztikai Hivatal statisztikai intézetét. A munkaerő tervszerű elosztása és mobilizálása szükségessé teszi a népességalakulás és a munkaerő-utánpótlás kutatását. Megérett a helyzet egy demográfiai és szociális problémákkal foglalkozó intézet létrehozására is a SZUTA intézményhálózatának részeként.

A *szovjet szociológiai kutatások* színvonala ma még alacsony. *Jakovlev* idézett előadásában a szociológiai kutatások gyengeségét abban látja, hogy „széles körben elterjedt a leíró módszer, a társadalmi fejlődés, a közvélemény kérdéseinek leegyszerűsített szemlélete”. Az idő sürgetően veti fel, hogy végre meg kellene már határozni a szociológia helyét a szovjet társadalomtudományok rendszerében. Ezt a kérdést vizsgálja sokoldalúan *Tatjana Zaslavszkaja* akadémikus, a Szovjet Szociológiai Szövetség Elnöke, a SZUTA Szibériai Tagozata Igazgatója és Ipari Üzemszervezési Intézetének osztályvezetője.¹²

A szovjet szociológia jelentős potenciállal rendelkezik. A Szovjet Szociológiai Szövetségnek mintegy 6000 egyéni és 1200 kollektív tagja van, a szociológusok teljes száma körülbelül 15–20 ezer főt tesz ki. A SZUTA Szociológiai Kutatások Intézetén kívül az akadémiai intézményi hálózatban több mint 40 szociológiai osztály működik. A felsőoktatási intézmények számos társadalomtudományi tanszékén alakultak szociológiai profilú kutatócsoportok. Növekszik a jelentősége a járási, városi, területi és köztársasági pártbizott-

ságok mellett működő, szociológiai kutatásokat folytató társadalmi intézményeknek (tanácsoknak, bizottságoknak). Az ipar és más népgazdasági ágazatok szociológiai szolgálataiban – becslések szerint – mintegy 3–4 ezer fő dolgozik.

Az imponáló adatok ellenére azonban Zaslavszkaja kénytelen megállapítani, hogy a szociológia fejlődési üteme az elmúlt 10–15 évben rendkívül alacsony volt. Számos problémával kellett és kell még ma is megküzdniük. Ezek között egyik legsúlyosabb az, hogy mind ez ideig nem tudták kellően megteremteni a szociológia elméleti alapjait, s ez szorosan összekapcsolódik azzal, hogy nem sikerült elérniük a szociológiának mint tudománynak az intézményesítését. Nem tudták megakadályozni a szociológia információs bázisának összeszűkülését, nem tudtak megvédeni egyes szociológusokat a kemény, adminisztratív lépésekkel szemben (például néhány szociológust áthelyeztek más területre, periferikus feladatokkal bízták meg őket).

A szociológiával szemben számos hátrányos megkülönböztetés tapasztalható még ma is. Sok hátrány származik abból, hogy a szociológiát még ma sem ismerik el önálló tudományként. A Szovjetunió egyetlen egyetemén sem működik önálló szociológiai kar, s szociológiai tanszék is csak kevés van. A szociológus foglalkozás nem szerepel a szakmák országos jegyzékében. Az egyetlen tiszta profilú szociológiai folyóirat, a *Szociologiceszkije Issledovanyija* csak igen szűk publikációs teret biztosít a szociológusoknak. A könyvkiadásban ugyancsak szűkösek a művek kiadásának lehetőségei. A Szovjetunióban fejletlen a társadalomstatisztikai adatszolgáltatás, ami arra kényszeríti a kutatókat, hogy maguk kezdjenek hozzá a pénz- és időigényes adatgyűjtéshez. (Példaként Magyarországot említi meg, ahol a társa-

dalomstatisztikai adatszolgáltatást jól sikerült megoldani.)

A szovjet szociológia ellentmondásos helyzete ellenére sem lehet azt állítani, hogy a Szovjetunióban nem folytattak jelentős, a társadalmi-gazdasági fejlesztési programokhoz is felhasználható kutatásokat. Zaszlavszkaja megemlíti, hogy az utóbbi években a Szovjetunió fejlődésének társadalmi mutatóival, a városi és falusi népesség életmódjával, a népesség demográfiai magatartásával kapcsolatban a SZUTA Szociológiai Kutatások Intézete folytatott eredményes kutatást; a munkához kapcsolódó tudati és magatartási értékszempontokat az Ogyesszai Egyetem; a város és falu etnociális kérdéseit a SZUTA Néprajztudományi Intézete; a gazdaságirányítás és az államirányítás társadalmi kérdéseit pedig a SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézete kutatta. Érdekes kutatások folytak a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetében, az SZKP KB Társadalomtudományi Intézetében, az Ufai Repülőtechnikai Egyetemen, a Permi Műszaki Egyetemen és más oktatási intézményekben. Az „alkalmazott szociológia” szakterületén évente 15–20 doktori és 50 kandidátusi értekezést védenek meg. Növekszik a szociológiai témák iránti érdeklődés.

A szovjet szociológia fejlődésével kapcsolatos tennivalókat Zaszlavszkaja az alábbiakban összegzi: az átalakítás menetében mindenekelőtt azt kell elérni, hogy a szociológia mint diszciplina legitimé váljék a társadalomtudományok rendszerében, meg kell oldani a szociológusképzést. Az első lépéseket már megtették, 1989-ben végez majd az első 100 főnyi „hivatásos” szociológus szakembercsoport. A szociológiai kutatásokat a szovjet valóság reális problémái felé kell irányítani, s emelni kell a kutatások színvonalát; meg kell oldani a szociológiai munkák folyóiratokban és könyvekben történő

publikálását és gyakorlati hasznosítását. Zaszlavszkaja reálisan ítéli meg a fejlődés lehetőségeit, tudja, hogy „a szociológia aktivizálásával és gyorsabb fejlődésével kapcsolatban javasolt intézkedések megvalósításához időre és nem kevés erőfeszítésre van szükség”. Számít nehézségekre is, mégis optimista: a nehézségek „össze sem hasonlíthatók azzal a nyereséggel, amelyhez az ország jut azzal, hogy a szociológia magasabb minőségi szintre emelkedik”.

A szovjet társadalom átalakítása szükségszerűen felveti a *múlttal való őszinte szembenézést*. Ez új feladat elé állítja a *szovjet történettudományt*. Az irodalomban és a művészetben már élénk viták alakultak ki a múlt értékeléséről, s a történészek között is tapasztalható az új történelemszemléletre való törekvés. Ez azonban – amint a társadalomtudományokat értékelő művekből ez érzékelhető – még igen ellentmondásos eredményeket hoz fel színre.

Jakovlev a történettudományi kutatásokat értékelve megállapítja, hogy a történészek jelentős része főleg a polgári szerzők áltudományos koncepcióinak leleplezésére „szakosodik”, de nem tanulmányozza önállóan a forrásműveket, „nem vállalkozik tudományos eszmék kidolgozására, az elavult elképzelések bíráló felülvizsgálására”. Másik tendencia az, hogy a történettudományban új alapon feleledt a vulgáris szociologizálás, aminek az a lényege, hogy egyes szerzők a „jelentéktelen témák” kiiktatásának ürügyén csupán arra törekednek, hogy a szociológiai sémákat „történetileg megszerkesztett” tényanyagokkal töltsék meg. Módszertani szempontból számos történész és író felhagyott a történelmi események és személyek „osztályszempontú értékelésével”. Ez – többek között – abban mutatkozik meg, hogy egyesek igyekeznek megszépíteni a forradalom előtti Oroszország képét, más köztársá-

ságok múltját, ezzel akarva-akaratlanul eltompítják azoknak az osztályellentéteknek az élet, melyek fokozódása a három orosz forradalom kirobantásához vezetett. Az utóbbi években olykor halkan, olykor pedig nyíltan bírálják a szocialista forradalmat és a szovjet hatalmat „a nemzeti kultúrával kapcsolatos állítólagos romboló politikáért”. Jakovlev elmarasztalja a kritikát, mivel az nem utasította vissza – érvekkel alátámasztva – „a polgári propaganda koholmányait szajkózó demagógiát”¹³.

Fedoszejev arra hívja fel a figyelmet, hogy *a szovjet történettudománynak vannak olyan kimagasló eredményei, amelyek nemzetközi elismerést is kivívtak*. Ezek a világtörténelem és a hazai történelem nagy alapművei. Sok jogos kritika éri azonban a szovjet történészeket egyes történelmi események és személyiségek szubjektívista és konjunkturális szempontú értékelése miatt. Ő is szóvá teszi a konzervatív hagyományok, a nemzeti korlátoztság idealizálását, a szovjet népek internacionalista együttműködésének nem eléggé árnyalt bemutatását. Szükségesnek tartja egy népszerű, tudományos értékű történelmi folyóirat kiadását, valamint a történelmi dokumentumok és archívumanyagok meghatározott szempontú sajtó alá rendezését. Erőteljesen megnövekedett az igény a történelmi igazság feltárása iránt.

„Komoly problémákkal kell szembenéznünk a *párttörténeti kutatásoknak*” – állapítja meg Jakovlev. Ligacsov ugyanezt a gondolatot veti fel előadásában: „Komoly nyugtalanságot kelt a párttörténeti kutatások jelenlegi állapota.” Mindketten azonos problémákat emelnek ki: a párttörténészek vétettek az igazsággal szemben; megsértették a történetiség elvét; „elszemélytelenítették” a történelmi folyamatot; „fehér foltok” maradtak egész korszakok térképén; sok könyv és cikk nyelve száraz, nem eléggé kifejező,

ezért nem talál széles olvasótáborra. A párttörténetírásért felelős tudományos intézmények, elsősorban az SZKP KB mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet feladata tájékozódni a felhalmozódott problémákról és megtalálni a megfelelő megoldást.

A jelenlegi körülmények között, amikor az igazság, a nyíltság és a nyilvánosság, a kritika és az önkritika széles teret kap, a párttörténeti munkákban nem szabad megelégedezni „a történelem dicsőséges, hősiek oldalairól, becsületesen beszélni kell a keserű tapasztalatokról, tévedésekről és hibákról. Az ilyen megközelítés nélkül nem érvényesülhet a történetírásban a történetiség elve” – hangsúlyozza V. Rjabov, a SZKP KB tudományos és oktatási osztályának osztályvezető-helyetese.¹⁴ Lényegesnek tartja a párttörténet nevelő funkciójának erősítését. A párttörténészek feladatát pedig abban látja, hogy erősítsék a kutatások kritikai-elemző jellegét a párttörténet valamennyi szakaszának vizsgálatában; s dolgozzanak ki a pártnak tudományosan megalapozott javaslatokat arra, hogy miként lehet a leghatékonyabban felhasználni a történelmi tapasztalatokat. Ehhez az szükséges, hogy a kutatók szabadon tanulmányozhassák a pártarchívum anyagait.

Szükség van egy új párttörténeti tankönyv kiadására (nem túlságosan nagy terjedelemben, maximum 30 nyomdai íven). A Szovjetunió felső- és középfokú szakoktatási minisztériuma pályázatot hirdetett új párttörténeti tankönyv megírására. (A pályázati felteteleket a *Voproszi Isztorii KPSZSZ* 1987. 5. számában tették közzé.) A moszkvai pártbizottság szervezésében a párttörténészek szemináriumon megvitatták, hogy milyen legyen az új tankönyv.

Ny. Maszlov, az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadé-

mia párttörténeti tanszékének vezetője előadásában¹⁵ hangsúlyozta, hogy az új tankönyv írásakor különösen négy dogma hatását kell leküzdeni. Az első dogma az, hogy a párt konfliktusmentesen fejlődik. Hosszú éveken át úgy oktatták a párt történetét, mint a győzelmek, a sikerek sorozatát. „A konfliktusmentesség nem egyszerűen a valóság megszépítése, hanem az igazság eltorzítása” – állapítja meg Maszlov. A második dogmát az az elképzelés formálta ki, hogy minden olyan történelmi személyiség, aki valamilyen politikai hibát elkövetett, kezdettől fogva a leninizmus és a szocializmus ellensége. A pártmunkások hibáiról, tévedéseiről beszélni kell, de érdemeikről sem szabad megfeledkezni. A harmadik dogma az a feltételezés, hogy a párt szerepe szakadatlanul, majdhogynem automatikusan növekszik a társadalom életében. Hogyan tartható ez a tétel, amikor a párt a stagnálás állapotában volt és „válságot megelőző állapotok” alakultak ki a társadalomban? – kérdezi Maszlov. A negyedik dogma a párt dokumentumok tévedhetetlenségének, megfellebbezhetetlenségének a dogmája. Maszlov rámutat, hogy egyes korábbi eredetű párt dokumentumok nem feleltek meg az igazságnak. Az új párttörténeti tankönyvet a párt stratégiai irányvonalai alapján kell megalkotni, hogy ebből a szempontból lehessen összesíteni a párt tapasztalatait és megragadni a levonható tanulságokat. A tankönyv mellett szükségesnek tartja egy párttörténeti szöveggyűjtemény kiadását is.

Az SZKP demokratizálási programjának megvalósítása új feladatok elé állítja a *szovjet jogtudományokat*. A jogtudósoknak azt kell tanulmányozniuk, hogy a választási rendszert, az állami vállalatok, kolhozok, az öntevékeny társadalmi szervezetek irányítását miként lehet összhangba hozni a széles

körű demokratizálás és a törvényesség elvének betartásával.

Ezzel kapcsolatban idézzük *Jakovlev* megállapítását: „Elérkezett annak az ideje, hogy megértsük a társadalmi viszonyok jogi formájának tényleges fontosságát, sokoldalúan fejlesszük és hatékonyan használjuk ki a szocialista jogtudományban rejlő humanista és erkölcsi lehetőségeket. A jogtudomány és a jogi gyakorlat rendkívül fontos feladata ma, hogy a törvényt a józan ész irányába fordítsa, abszolút prioritássá tegye az emberi méltóság iránti tiszteletet. S nem kevésbé fontos perspektivikus feladat: a jogtudománynak ki kell dolgoznia a társadalom tevékenységének a társadalom számára szükséges szervezeti formáit, a tevékenység sajátos szerkezetét.”¹⁶

A SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézete ma a jog valamennyi ágazatával foglalkozik, az utóbbi időben azonban oly mértékben megnövekedtek a feladatai, hogy az ott dolgozók kevesebbet tudnak foglalkozni az ugyancsak jelentősen kibővült nemzetközi jogi kérdések tanulmányozásával. Ezért szükségesnek tartják, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézettől különválasszák a nemzetközi jogi kérdések kutatását, a Nemzetközi Jogi Intézet létrehozásával.

Napjainkban minden korábbinál nagyobb jelentőségű a *nemzetközi politika kérdéseinek tudományos tanulmányozása*. Az SZKP XXVII. kongresszusa óta széleskörűen terjed az új politikai gondolkodás mind a belpolitika, mind pedig a nemzetközi politika összefüggésében. *Jakovlev* a társadalomtudósok tanácskozásán részletesen foglalkozott a nemzetközi fejlődés fő kérdéseivel. Rámutatott, hogy a nemzetközi életben ma annyira lényeges és mindenre kiterjedő változások tapasztalhatók, hogy ez „megköveteli a fejlődés valamennyi új tényezőjének és tendenciájának mélyreható vizsgálatát,

komplex értékelését, az elméleti elemzések elmélyítését, a világ sokrétűségének, ellentmondásosságának, ugyanakkor egységének bemutatását". E megállapítás két lényeges elemet tartalmaz. Az egyik az, hogy nem lehet tagadni a két, jelenleg létező társadalmi formáció, termelési mód gyökeres ellentétét, de azt sem, hogy a ma élő emberiség lényegileg egységes, közös érdekei és humanista értékei vannak.

Az egységes, interdependens világ koncepciója szorosan összefügg a környezetvédelem kérdéseivel is. „A műszaki civilizációnak a természet könyörtelen leigázása elvén alapuló fejlődése jelentős mértékben megrendítette a természeti rendszerek önmegújító képességét” – mutatott rá Jakovlev. A marxisták kötelessége, hogy kidolgozzák azt a tudományos stratégiát, amely megmentheti az emberiséget az ökológiai katasztrófától. Feltétlenül át kell térni a politikai és az ökológiai kultúra új fokára. A nemzetközi kapcsolatokban pedig olyan biztonsági rendszer létrehozása a feladat, amely megfelel az egyetemes emberi érdekeknek (atommentes övezetek, az atomfegyverek felszámolása, együttműködés humanisztikus területeken, új politikai filozófia kidolgozása és ennek megfelelő magatartás kialakítása a nemzetközi együttműködésben).

P. Fedoszejev idézett cikkében beszámol arról, hogy a szovjet tudósok a szocialista országok tudósaival és a nem szocialista országok marxista tudósaival közösen tanulmányozzák a világfejlődés és a nemzetközi viszonyok kérdéseit, a két világrendszer problémáit, a szocialista országok fejlődésének közös és sajátos vonásait. Ezzel kapcsolatban nehézséget okoz azoknak a dogmatikus nézeteknek a leküzdése, amelyek a szocialista átalakítással kapcsolatban kialakultak. De nehézséget okoz a közös kutatásokban a szocialista fejlődés közös törvényszerűségei és a

nemzeti sajátosságok dialektikájának nem kellő figyelembevétele is. Többek között ezzel is magyarázható a szocialista világrendszeren belüli ellentétek jelentkezése. Nagy munka folyik a világgazdaság, a globális és regionális problémák tanulmányozása terén is. A szovjet tudósok befejezték a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetével és elméletével foglalkozó alapvető, többkötetes munka kidolgozását. További alaputatásokat kell folytatni még a világproblémák témakörében, hiszen enélkül nem lehet hiteles prognózist készíteni a világ fejlődéséről. Ennek részeként mélyíteni szükséges a kapitalizmus sokoldalú elemzését.

DEMOKRATIKUS IRÁNYÍTÁS ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁ- SOK SZERVEZÉSE

A társadalomtudományok megújulása és átalakulása sokban függ attól, hogy mennyire hatja át a demokratizálás szelleme. *A. Jakovlev a tudományban a demokrácia fejlesztését és a magas fokú tudományetika érvényesülését tartja elsődrendű követelménynek.* „A tudományban érvényesülő demokrácia az ellentmondások civilizált, nem pedig erőszakos megoldásának a gyógyító formája” – írja, s hozzáteszi, hogy ehhez toleranciára, a vitapartner véleményének tiszteletben tartására van szükség.

A nyíltság elve a tudományban is az ellenőrzés nélkülözhetetlen eszköze. A tudományos életben sok probléma halmozódott fel, ami aggodalomra ad okot. Jakovlev sürhetetlennek tartja, hogy „egyesek hivatalból kizárólagos jogot formálnak az igazságra”, s azt, hogy „a hivatalos tekintélyek nyomása széles körben elerjedt”. Szükség van a tudományszervezés formáinak demok-

ratizálására, növelni kell a különböző tanácsokban, tudományos konferenciákon, vitákban részt vevő tudósok szerepét, élénkebbé kell tenni a tudományos kritikát, „a hivatali tekintélyt a szellemi tekintély alá kell rendelni”.

A tudomány csak *konstruktív viták szellemében*, a nézetek ütköztetésével fejlődhet. Olyan vitákra van szükség, amelyeket „az eszmék versenye, az igazság, az új ismeretek megvédésének törekvése hoz létre”. A tudományetika fontos alapelve: „Senki sem formálhat kizárólagos jogot az igazságra.” Jakovlev lényegesnek tartja, hogy a tudományban jobban vegyék figyelembe *a laikusok javaslatait*, hiszen „problémálatásuk gyakran az igazság gyöngyszemeit tartalmazza”. Erősíteni kell a társadalomtudományok kapcsolatát az élettel, a tudományt állandó elemként be kell kapcsolni az állami munka rendszerébe (tudományos szakértői vélemények, konzultációk stb. formájában). *Gyökeresen át kell alakítani a tudományos kutatások tervezési rendszerét*, s demokratizálására van szükség a kiadói munkában is. Nagyobb szerepet kell kapniuk a szerkesztőbizottságoknak és a kiadói tanácsoknak a laptervek és a kiadói tervek kialakításában.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a demokratizálás szellemében hozzákezdett saját szervei és intézményei munkájának továbbfejlesztéséhez. Mindenekelőtt fontosnak tartják egy olyan távlati terv kidolgozását, amely meghatározza a kutatási prioritásokat. A SZUTA Elnökségének határozata alapján minden tudományágban kidolgozzák a tudomány fejlődésének prognózisát. Az akadémiai osztályok 6–10 témát emelnek ki, s eszerint készülnek a prognosztikai tervek.

Nagy munkát végeznek a tudományos kutatások *szervezésének tökéletesítéséért*. Közismert, hogy a SZUTA feladata igen sokrétű: 250 intézménye

van, koordinálnia kell a köztársaságok akadémiáinak a tevékenységét, valamint össze kell fognia az országban folyó alapkutatásokat. Ennek következtében az Elnökség a jövőben elsősorban csak a tudományfejlesztés stratégiai kérdéseivel fog foglalkozni. Ésszerűbbé válik a munkamegosztás az Elnökség és az akadémiai osztályok között. Szélesítik az akadémiai osztályok jogait és lehetőségeit, de növelik felelősségüket is. *Az akadémiai osztályokra nagyobb feladat hárul* a tudományok fejlesztésében (a kutatások irányításában, koordinálásában, a tervezésben, a szervezeti kérdések megoldásában); a nemzetközi kapcsolatok ápolásában; az irányításuk alá tartozó tudományos intézmények káderügyeinek közvetlen irányításában, költségvetésük, jó működési feltételeik stb. biztosításában.

Ezzel együtt jelentős mértékben *növekszik a tudományos kutatóintézetek jogköre is* intézeti struktúrájuk és létszámuk meghatározásában. Új elem a szovjet kutatóintézetekben, hogy 5 éves időtartamra úgynevezett ideiglenes kutatócsoportokat hoznak létre státuson kívüli kutatókból (ez a kutatócsoportok összlétszámának 30 százalékát érheti el) kiemelt kutatási feladatok megoldására. Az intézetek részt vehetnek intézetközi kutatásokban, különböző pályázatokon. Szélesebb jogot fognak kapni a nemzetközi kapcsolatok építésére és az intézeten belüli anyagi érdekeltségi viszonyok erősítésére (a kutatók bérezésében, premizálásában jobban figyelembe veszik majd a kutatási tervek minőségi teljesítését). Demokratikusabbá válik az intézetek vezetése azáltal, hogy az egyszemélyi vezetés felelősségének elvét a széles nyilvánosság jegyében összekapcsolják a tudományos dolgozóknak az irányításban való részvételével.

Az akadémiai osztályok a tudományos kutatások koordinálására akadé-

mikus-osztálytitkárok vezetésével *tudományos tanácsokat* hoznak létre, ezek a SZUTA központi tudományos tanácsának szekcióiként fognak működni (összesen négy ilyen szekció lesz: 1. közgazdasági, 2. filozófiai és jogi, 3. történelmi, 4. irodalmi-nyelvi). A központi tudományos tanács munkájában az egyes osztályok, a köztársasági akadémiák kiemelkedő tudósai, a Pedagógiai Akadémia és a szövetségi köztársasági tudományos intézmények, valamint az SZKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet és a Társadalomtudományi Akadémia képviselői fognak részt venni.

A SZUTA elnöksége javaslatot dolgozott ki a *káderpolitika fejlesztésére*. Célul tűzték ki az akadémia összetételének fiatalítását. Nem csökkentve a kollektív kutatások jelentőségét és fontosságát, a jövőben növelni szeretnék az egyes kutatók egyéni teljesítményének a presztízsét.

A szocialista országok társadalomtudósaival közös kutatásokban az alábbi témákat állítják előtérbe:

- a társadalmi viszonyok és a politikai felépítmény korszerűsítése mint a társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsításának alapja;

- a tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági problémái;

- az emberi tényező aktivizálása, a személyiség mindenoldalú fejlesztése, az emberek kulturális színvonalának és a népjólét növekedésének tanulmányozása, a szocialista ideológia és a szocialista életmód erősítése;

- a nemzetközi együttműködés és a szocialista országok gazdasági és tudományos-technikai integrációjának tapasztalatai és problémái;

- a nemzetközi viszonyok, a munkás- és felszabadító mozgalmak, a békevédelem, a népek biztonságának az imperialista agresszióval szembeni megóvása.

A szovjet társadalomtudományok az első lépéseket már megtették az átalakulás útján. Kritikai szemlélettel vizsgálják eddigi fejlődésüket, jelenlegi helyzetüket, s hozzákezdtek a megújulás programjának kidolgozásához. A legnagyobb tanulság a társadalomtudományok számára is, mint *Mihail Gorbacsov* mondta a társadalomtudományi tanszékek vezetőinek tanácskozásán, hogy „az igazságnak megerősítést kell nyernie az életben, és a tudományban is, amely arra hívott, hogy tanulmányozza az életet, és józan, hatékony megoldásokat találjon az élet problémáira”.¹⁷

JEGYZETEK

¹ Mihail Gorbacsov beszéde. Ucsity po novomu miszlity i gyejsztvovaty. (Vszeszojuznoje szovescsanije zavedujuscsih kafedrami obscsesztvennih nauk) *Recs Tovariscsa Gorbacseva M. Sz. Pravda*, 1986. október 2. 1. old.

² *Jegor Ligacsov* beszédének ismertetése megjelent a *Pravda* 1986. október 2-i számában. Teljes terjedelemben a *Kommunyiszt* 1986. 15. száma közli: Doklad cslena Politbjuro CK KPSZSZ, szekretarja CK KPSZSZ E. K. Ligacseva (8–23. old.)

³ *A. Jakovlev*: Dosztyizsenyije kacsesztvenno novovo szosztojanyija szovjetszkovo

obszcsesztva i obszcsesztvennije nauki. *Kommunyiszt*, 1987. 8. sz. 3–22. old. Az előadás tartalmát és főbb megállapításait az *Obszcsesztvennije Nauki* 1987. 4. száma ismerteti a Szovjetunió Tudományos Akadémiája szervezésében 1987. április 17-én a társadalomtudósok részvételével tartott tudományos tanácskozásról szóló *Tvorcseszkij oszmiszlivatjy processz peresztrojki* című tájékoztató (6–20. old.) részeként (7–12. old.).

⁴ *G. Szmírnov*: Revoljucionnaja szuty obnovlenyija. *Pravda*, 1987. március 13.

⁵ *P. N. Fedoszejev*: O peresztrojke raboti v oblasztyi obszcsesztvennih nauk. *Voproszi Filozofii*, 1987. 5. sz. 2–25. old.

- ⁶ *Mihail Gorbacsov*nak, az SZKP Központi Bizottsága főtitkárának előadói beszéde (1987. január 27.) az átalakításról és a párt káderpolitikájáról. Az SZKP Központi Bizottsága 1987. január 27–28-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1987. 90. old.
- ⁷ V Centralnom Komitetye KPSZSZ. Pravda, 1986. augusztus 22. 1–2. old.
- ⁸ *Jegor Ligacsov*: Id. mű.
- ⁹ *T. I. Ojerman*: Sztrategiája uszkorenyija: filozofszkije i szociologicseskije problemi. Voproszi Filozofii, 1986. 11. sz. 16–34. old.
- ¹⁰ *A. Jakovlev*: Id. mű.
- ¹¹ *Ekonomicseskaja tyeorija i praktika peresztrojki*. (Na voproszi „Kommunyiszta” otvecsajut *L. Abalkin* i *A. Ancsiskin*). Kommunyszizt, 1987. 5. sz. 30–39. old.
- ¹² *T. I. Zaszlavszkaja*: Rol szociologii v uszkorenyii razvityija szovjetszkovo obscsesztva. Szociologicseskije Isszledovanyija, 1987. 2. sz. 3–15. old.
- ¹³ *A. Jakovlev*: Id. mű.
- ¹⁴ *V. V. Rjabov*: Sztrategiája uszkorenyija i voproszi peresztrojki obscsesztvennih nauk. Voproszi Isztorii KPSZSZ, 1987. 3. sz. 3–19. old.
- ¹⁵ Ucsityszja u isztorii, stobi igytyi perjod. Moszkovszkije Novosztyi, 1987. július 19. 10. old.
- ¹⁶ *A. Jakovlev*: Id. mű.
- ¹⁷ Ucsity po novomu miszlity i gyejsztvovaty. (Vszeszozuzmoje szovescsanije zavodujuscsih kafedrami obscsesztvennih nauk.) Recs tovariscsa Gorbacseva M. Sz. Pravda, 1986. október 2. 1. old.

Taksás Imre

ÚJ KIADVÁNYUNK

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEI

16 ív. Ára: 50,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI
KERÜLETI S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS
A KÖNYVESBOLTOKBAN

Társadalomtudományi folyóiratok szerkesztőinek tanácskozása Varsóban

Folyóiratunk múlt évi második számában már bemutattuk olvasóinknak a *Mýsl Marksistowska* (Marxista gondolat) című új lengyel társadalomtudományi folyóiratot, a LEMP Társadalomtudományi Akadémiája kiadványát. A folyóirat 1985-ös indulásakor nyílt szellemi légkört, érveket és polémiát, a világra való nyitottságot ígért olvasóinak. Az eddigi két évfolyamban számos írás bizonyítja, hogy a folyóirat szerkesztői széles körű nemzetközi kitekintésre törekednek. Állandó rovatuk a *marxista gondolat külföldön*. A folyóirat más, mozgékony rovatai (*Konfrontáció és polémiák*, könyv szemle, információ) is számos esetben adnak keretet a szocializmus nemzetközi tapasztalatainak, különböző országokban élő marxisták véleményének, párbeszédének.

Ezeket a kapcsolatokat akarta kölcsönössé és szervezettebbé tenni a *Mýsl Marksistowska* szerkesztősége, amikor találkozót kezdeményezett a pártintézetek elméleti, tudományos folyóiratainak szerkesztőivel, a személyes kapcsolatok felvétele, az együttműködés kialakítása, az ideológiai munka összehangolása céljából. A tanácskozás szervezésében és a konferenciára készülő vitaanyagok kidolgo-

zásában a *Mýsl Marksistowska* szerkesztősége együttműködött a *Voproszi Isztorii KPSZSZ* szerkesztőségével. Mint ahogyan a *Mýsl Marksistowska* felelős szerkesztője, *Stefan Opara* a tanácskozáson elmondta, a két folyóirat között már kialakult intenzívebb kapcsolatok szolgáltattak alapot arra, hogy a többi társfolyóiratot is bekapcsolódásra hívják fel. A szocialista országok tudományos pártintézetei közötti sokrétű együttműködés egy újabb területként kezdeményezték a társadalomtudományi akadémiák, intézetek, illetve főiskolák folyóiratai közötti többoldalú együttműködést. Az egyes országokban eltérő szervezeti formák és megoldások következtében (egyes tudományos pártintézetek bulletineket, kutatási jelentéseket, információs anyagokat adnak ki, de folyóiratuk nincsen) a meghívásra azok a társadalomtudományi folyóiratok válaszoltak, amelyeknek témaköre hasonló — a marxista elmélet és a jelenkori társadalmi folyamatok —, s az együttműködésben érdekeltek.

A LEMP Társadalomtudományi Akadémiája és a *Mýsl Marksistowska* meghívására a Szovjetunióból a *Voproszi Isztorii KPSZSZ* főszerkesztője, *V. I. Kaszjanyenko* és a szerkesztőbi-

zottság tagja, *S. I. Moxin* vett részt a tanácskozáson; *Csehszlovákiából* a *Marxismus a Soucasnost* főszerkesztője, *Stanislav Adam* és a *Teorie Socialismu* főszerkesztője, *Antonin Krakora* jött el, Magyarországról a *Politika-Tudomány* felelős szerkesztője, *Tomori Lajos*; a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztőségét e sorok írója képviselte.

A tanácskozás megnyitásaként a folyóirat-szerkesztőket fogadta *W. Iskra*, a Társadalomtudományi Akadémia rektorhelyettese. A megbeszélés elméleti témájaként a szocialista országok közötti ideológiai együttműködés erősítéséről készített írásos anyagot és tartott előadást *V. I. Kaszjanyenko* és *S. Opara*; az előadásokhoz korreferátumokkal kapcsolódtak a külföldi vendégek és a *Mysl Marksistowska* szerkesztőbizottságának több tagja.

V. I. Kaszjanyenko előadásában arról beszélt, hogy a Szovjetunió történeti fejlődésében új áttörési szakaszhoz érkezett. A kibontakozó átalakítás, a társadalom megújítása, a társadalom egyre több szférájának demokratizálása erőteljesen hat az ideológiai szférára is. Az ideológiai munkát közelebb kell vinni az élethez, s a lakosság aktivitására támaszkodva erősödhet meg a nyilvánosság. A szocialista ideológia befolyásának erősítéséhez szükséges a szocialista világ reális ábrázolása, a szocializmus építésében szerzett nemzetközi tapasztalatok feldolgozása. A szocializmus fejlődésében az általános és a sajátos dialektikáját kívánják bemutatni. A tudományos-elméleti folyóiratok közötti szervezett kapcsolatoktól azt várják, hogy az együttműködés járuljon hozzá az ideológiai munka hatásfokának javításához, közös, egyeztetett fellépéshez az ideológiai harcban, és az összehangolt munka segítse elő a szocialista országok tapasztalatainak mélyebb, árnyaltabb bemutatását, a testvérpártok elméleti tevé-

kenységének, ideológiai munkájuk tapasztalatainak megismertetését.

A szovjet folyóirat szerkesztői a vitában rámutattak, hogy napjainkban a történelmi problémák aktualizálódnak, a nemzetközi érdeklődés előterébe kerül az SZKP és a Szovjetunió története. Elmondták, hogy folyóiratuk hagyományosan az SZKP történetének kérdéseivel foglalkozik, ezt a funkciót a jövőben is betöltik, ugyanakkor egyre inkább előtérbe kerülnek az SZKP jelenlegi politikájának kérdései. Ma problémát jelent, hogy a megváltozóban levő gyakorlat, a gyorsítás folyamata még nem tükröződik eléggé folyóiratukban. A szerzők még keveset írnak a szocializmus ellentmondásairól. Folyóiratukban be akarják mutatni a peresztrojka első tapasztalatait. Nemzetközi nyitottságra és a nemzetközi tapasztalatok megismerésére törekednek.

Stefan Opara bevezetőjében a szocialista országok ideológiai együttműködésének irányát és témáit tekintette át. Kiemelte, hogy az ideológiai együttműködés fokozza a létező szocializmus erejét, az ideológiai integráció emeli minden párt politikai aktivitásának szintjét, elősegíti a társadalomtudományi problémák elmélyültebb tanulmányozását. A megoldások közös keresése, a nemzetközi tapasztalatcsere, a vita és polémia a marxista-leninista ideológia fejlődésének természetes útja.

Stefan Opara rámutatott: az eddigi gyakorlatban sajnálatosan ritkák a szocialista országok marxistái között a dialógusok, a polémiák. Az elméleti folyóiratoknak teret kell biztosítaniuk a marxisták párbeszédéhez. Az a véleményük, hogy a szocialista országok ideológiai offenzívája széttagolt, az erőket egyesíteni kell, s ebben fontos szerepe lehet a folyóiratoknak is.

Majd a vita összegzéseként *Opara* a következő elméleti kérdéseket emelte ki, amelyekről konzultációkat lehetne szervezni, illetve a folyóiratok közötti

együttműködésben különösen figyelembe venni: az ellentmondások problémái, ellentmondások a szocializmusban; a vallás változó funkciója a szocializmusban; globális problémák a mai világban.

A vitában mód nyílt arra, hogy a résztvevők tájékoztatást adjanak folyóiratuk törekvéseiről, terveikről, és véleményyt mondjanak a jövőbeni együttműködés közös témáiról.

A gyakorlati együttműködést illetően egyetértés volt abban, hogy a találkozó hasznos, a jövőben is folytatni kell; a folyóiratok a jövőben rendszeresen ismertetőket, szemléket adnak egymás anyagairól; eredeti cikkek csejéjét is szorgalmazták és szervezik; biztosítják a rendszeres információcsereét a folyamatos munkáról (laptervek, viták, új elképzelések).

A tanácskozásról kiadott közlemény szerint a folyóiratok szerkesztőségei megállapodtak a kapcsolatok szorosabbá tételében, az ideológiai együttműködés elmélyítésében. A szerkesztőségek közötti együttműködés fő irányait a következőkben határozták meg: együttműködés a marxista-leninista elmélet fejlesztése és terjesztése terén; tapasztalatcsere az egyes országok szocialista

építésének elméleti és gyakorlati kérdéseiben; a burzsoá ideológiák és propaganda határozott visszaszorítása. Ezeket a feladatokat folyamatos kétoldalú együttműködés, információcsere útján valósítják meg, s bizonyos időnként kívánatos többoldalú találkozókat szervezni a közös érdeklődésre számot tartó témák megtárgyalása céljából.

A tanácskozás jelentőségét aláhúzta, hogy a résztvevőket fogadta *Henryk Bednarski*, a LEMP KB ideológiai titkára, és tájékoztatót tartott a lengyelországi helyzetről, a reformfolyamat második szakaszának megkezdéséről.

A *Mýsl Marksistowska* szerkesztőségét köszönet illeti azért, hogy kezdeményezték a találkozót, és nagy gonddal és figyelemmel megszervezték azt. Jó légkört teremtettek a szerkesztőségek közötti személyes kapcsolatok kiépítéséhez, és a beszélgetések során számos ötletet, gondolatot vetettek fel a közös munkát illetően. A munkajellegű találkozó ezért nem csak a szerkesztőségek „belügye”, hiszen az együttműködés révén a folyóiratok remélhetőleg szélesebb nemzetközi kitekintést nyújtanak majd olvasóiknak.

Rathmanné Túry Mária

ÚJ KIADVÁNYUNK

Deák Dániel

REDISZTRIBUCIÓ ÉS SZOCIALIZMUS

Ára: 48.– Ft

MŰHELYTANULMÁNY

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Szovjet–magyar eszmecsere a tudományos-technikai haladás meggyorsításáról és a pártirányításról

1987 márciusában az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának delegációja tartózkodott intézetünkben és magyar társadalomkutatókkal tanácskozott a fenti kérdéskörrel. A delegációt Sz. V. Rogacsov, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája Tudományos Intézetének igazgatója vezette. A delegáció tagja volt I. V. Belkin, T. M. Vinogradszkaja és O. V. Znamenszkaja. A szovjet kutatók a megbeszéléseken túl gyakorlati tapasztalatokat is szereztek, megismerve a magyarországi tudományos-technikai fejlődés egyik jelentős mezőgazdasági létesítményét, a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinátot. A megbeszélések során magyar részről a kutatók éppen a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát példáját vették alapul, ahol intézetünk kutatóinak irányításával és koordinálásával szociológiai vizsgálatok folytak 1981 és 1983 között, valamint folytak 1986–1987-ben. E vizsgálatok egyrészt igyekeztek feltárni a bábolnai nagyüzem és környezete társadalmi-gazdasági jellemzőit, másrészt a Bábolnán megvalósuló innováció lényegi elemeit, ennek feltételeit makro- és mikrokörnyezetét. E kérdésekről az intézet kutatói részben publikálták már az összegyűlt tapasztalatokat, és erre a továb-

biakban is sor kerül. Ezért jelen írásban a szovjet kutatók által ismertetett, a hazájukban folyó szociológiai vizsgálat alapján leszűrt tanulságokat adjuk közre.

A szovjet társadalomkutatók beszámoltak arról, hogy az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája – mint most a Szovjetunióban más oktató- és kutatóintézetek is – konkrét párt- vagy állami megbízatások alapján folytatja vizsgálatait. Ezt a követelményt 1986-ban, a társadalomtudományi tanácsékek vezetőinek tanácskozásán J. K. Ligacsov, az SZKP KB tagja, a KB titkára rendkívül hangsúlyozottan fogalmazta meg. Az SZKP XXVII. kongresszusa által kiadott program kimondja: „Az SZKP a gazdaságirányítás tökéletesítését célzó munkában következetesen arra fog törekedni, hogy fejlessze a dolgozók alkotó kezdeményezését, és mind teljesebben bevonja őket a termelés irányításának folyamatába...” A tömegeknek a gazdaság irányításában való részvételét, ennek mértékét L. I. Abalkin, a SZUTA Közgazdasági Intézetének igazgatója a szocialista termelési viszonyok érettsége döntő kritériumaként minősíti. Az SZKP programjában kiemelt helyet

kapott a tudományos-technikai haladás meggyorsítása.

A szovjet Társadalomtudományi Akadémia konkrét megbízás alapján végzett vizsgálatának célja, hogy néhány ipari körzetben feltérképezze azt, hogy hogyan halad a tudományos-technikai gyorsítás, megújulás, milyen szerepet játszik ebben a pártirányítás, illetve hogyan segítik elő azt tevékenységükkel a pártszervezetek? A kérdések további köre arra irányul, hogy a dolgozó kollektívák és egyének milyen módon kapcsolódnak be ebbe a folyamatba, hogyan érvényesül irányító szerepük.

A szociológiai vizsgálat elvégzéséhez a Társadalomtudományi Akadémián komplex kutatócsoportokat hoztak létre, amelyek különböző társadalomtudományi diszciplinák képviselőiből állnak. A módszer részben kérdőíves felmérés, részben interjúk készítése, és természetesen objektív adatok összegyűjtése. A felvétel Novoszibirszk, Gorkij, Moszkva, Belgorod, Sztavropol, Leningrád körzetében folyik az ipari üzemekben.

A szovjet kutatók a már folyó vizsgálat alapján és korábbi vizsgálódásaikat is felhasználva néhány általánosítható tapasztalatot fogalmaztak meg.

A dolgozókkal folytatott beszélgetések már az elmúlt években is azt jelezték, hogy értékeik között a „gazda-szerep” fontos helyet foglal el, s ennek kiterjesztését pozitívan fogadják. Érdekes jelenség volt azonban, hogy amikor a „gazda-szerep” kezdett konkrét formát ölteni, már több volt a kétely a dolgozók körében, hiszen érzékelték ennek nehézségeit, a közvetlen és a szélesebb társadalmi környezettel való bonyolult összefüggéseket. Világossá vált az is, hogy a termelés megújulása a minőségi követelményeket fokozza, és nem a mennyiségeket. Ezt a Szovjetunióban az állami minőségellenőrzés szigorításával is igyekeznek elérni.

Tanulásként fogalmazható meg az is, hogy a jelenlegi fejlődési szakaszban, a tudományos-technikai haladás felgyorsulásával érzékelhetővé vált a termelőerők fejlődése és a felépítményi elemek közötti szoros kapcsolat. A gazdaság és a politika konzisztens együttmozgásban, kölcsönhatásban van.

Rendkívül lényeges a tulajdon szerepe, a tulajdonosi tudat alakulása. Komplex innovációs mechanizmust kell kialakítani, amelyben a különböző szintű kollektívák megtalálják a helyüket, érdekeiket kibontakoztathatják. Fontos, hogy a rövid és hosszú távú érdekek egybehangolása végbemenjen, hiszen a tudományos-műszaki fejlődés gyakran csak hosszú távon érzékelteti eredményeit a kollektívák számára, a rövid távú érdekek esetenként ellene szólnak és hatnak. A szovjet kutatók elmondták: kérdéses, hogy milyen módon lehet biztosítani a tudományos-technikai fejlődés eszközeit. A jelentős célok megvalósításához központi eszközök szükségesek, mivel a vállalatok felhalmozási lehetőségei nem elegendőek, s ez túlságosan elodázná a korszerű technika bevezetésének időpontját. Az egyik leglényegesebb kérdés a dolgozók, a kollektívák mozgósítása a munkavégzésben, a termelési tevékenységben. Megfogalmazták, hogy nem elég csupán jó termelési, érdekeltiségi rendszert kialakítani, hanem az egész életmódot kell átformálni, hogy a munkahelyi magatartás átalakuljon. A munka vonzerejében a munkafeltételek alakulásának – a vizsgálatok eredménye szerint – elsődleges szerepe van. A munkafeltételek körébe nemcsak a technikai feltételek, hanem a vezetés, irányítás milyensége is beleértendő. A kutatók tapasztalják, hogy az átépítés ideje alatt is megfigyelhető még a bürokrácia további burjánzása, a rendelkezések, utasítások számának növekedése. Általában az irányítás bü-

rokráciája komoly problémát jelent a demokratizálás folyamatában. A tudományos-technikai haladás felgyorsulása nem szabadít meg a gondoktól; részben azért, mert a kialakult technikai fejlettségi szint rendkívül vegyes, például egymás mellett jelen van az alacsony gépesítettségi fok, a manuálisan végzett munka és a folyamatos futószalag. A komplex fejlesztés, az azonos technikai színvonalra emelés csak hosszú folyamat eredményeként valósulhat meg. A megfelelő érdekeltség kialakításában különösen a brigádszerű termelési formák a célravezetőek, de továbbra is szerepe van a szocialista versenymozgalomnak, a dolgozók kezdeményezésének – fejtették ki a szovjet kutatók. Nagyon fontos szerepet játszik a munkához való viszony kialakításában a jól, hatékonyan működő oktatási, szakképzési rendszer. Ma még gyakori, hogy az oktatási rendszer által közvetített ismeretek nem hasznosíthatók a konkrét tevékenységben. Biztosítani kell ezen kívül a folyamatos képzést, esetleg átképzést, mert ez a gyorsuló tudományos-technikai fejlődés alapkövetelménye.

Nagy hangsúllyal fogalmazták meg a szovjet kollégák, hogy feltétlenül szükség van a társadalmi szervezetek, köztük a párt tevékenységének, munkastílusának átalakítására is. Felméréseik szerint a társadalmi szervezetek 65 százalékban nem azokkal a kérdésekkel foglalkoznak, amelyek rájuk tartoznak. A gazdasági-társadalmi mechanizmus működésének hiányosságai különösen a pártra rónak nagy terhet, mivel az emberek ügyeik intézésében, gondjaik megoldásában elsősorban itt keresnek orvoslást. Ki kell alakítani a társadalmi szervek közötti

megfelelő munkamegosztást, s ugyanakkor bővíteni kell a különböző kollektívák cselekvésének szféráit. Ez utóbbi különösen a gazdasági tevékenységben alapvető fontosságú.

A tudományos-technikai haladás felgyorsításában fontos szerepe van a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolatnak. A kutatások során megállapítható volt, hogy bár a Szovjetunió hatalmas tudományos potenciállal rendelkezik és a tudományos felfedezések területén élen jár, ennek ellenére a gyakorlat és a tudomány közötti kapcsolat nem jól működik. Gyakran nem eléggé közvetlen, illetve a befogadó közeg nem reagál megfelelően. A vállalatoknál a dolgozók által kezdeményezett újítások is csak a vállalatokon belül hasznosulnak (94 százalékban), s nem kerül sor széles körű népgazdasági elterjesztésre. Gátat szab ennek a folyamatnak a tudományos kutatások gyakorta ágazati jellege, ami nehezíti az ágazatközi hasznosulást és a kutatások interdiszciplináris jellegét. A tudományos kutatások területén részben irányítási változtatásokra van szükség, ami már megkezdődött, részben újfajta szemlélet meghonosítására a tudomány és a gyakorlat kapcsolatában.

A szovjet társadalomtudósok ezekben a megállapításokban összegezték vizsgálataik jelenlegi szakaszának tanulságait; a tovább folytatandó kutatásokban el kívánják mélyíteni az elemzéseket, s ezáltal adalékokat szolgáltatnak ahhoz a szocialista országok számára oly lényeges kérdéshez, hogy milyen módon, módszerekkel teljesíthető ki az innováció társadalmunkban.

Szipirulisz Ildikó

Jugoszláv–magyar kerekasztal-beszélgetés az állam szerepéről és a gazdaságról

Az öngazgatás elméletének és gyakorlatának Edvard Kardelj nevét viselő jugoszláv központjában 1987. május 6. és 9. között kerekasztal-beszélgetésen vett részt Ljubjanában intézetünk 5 tagú delegációja (tagjai voltak: Gombár Csaba, Lengyel László, Macher Ákos, Szoboszlai György és e sorok szerzője), s az állam szerepével kapcsolatos mai gondokról tanácskoztak. Javaslatunknak megfelelően rövid szóbeli előterjesztéseket tartottunk. A képviselői rendszer kérdéseiről jugoszláv részről *Ciril Ribicsics*, egyetemi tanár, a Szlovén KSZ KB tagja, magyar részről *Schmidt Péter* tartott előadást. Az állami szervek társadalmi ellenőrzéséről *Dimitar Mircserv*, a központ osztályvezetője és *Gombár Csaba* beszélt. A politikai szervezetek (párt) befolyását az állami szervekre *Szava Tubics* tudományos munkatárs és *Szoboszlai György* foglalta össze.

Tartalmas beszélgetésre került sor a gazdaság és az állam viszonyáról. Ennek keretében *Marjin Senjur*, a közgazdasági egyetem dékánja az államnak a bővített újratermelésben játszott szerepével, *Ales Vahcsics* egyetemi tanár a terv és a piac szerepével, és *Merta Zoltán* osztályvezető a tulajdonviszonyokkal foglalkozott. Magyar részről ezekhez a témákhoz *Lengyel László* és *Macher Ákos* szólt hozzá.

Külön témaként szerepelt a tanácskozáson *az állam szerepe a technológiai fejlesztésben*. Erről *Emil Milan Puntár*, a Technológiai Fejlesztési Hivatal elnökhelyettese tartott ismertetést, amelyet *Macher Ákos* előadása követett.

Önálló témaként *Savin Jogán*, a kutatási központ igazgatója adott tájékoztatást az állam központi és helyi szerveinek egymáshoz való viszonyáról, amelyet *Szoboszlai György* ismertette se követett. Ezután került sor a záróbeszélgetésre, amelyen rövid értékelések hangzottak el és a további együttműködés lehetőségeiről volt szó.

A résztvevők két csoportra oszlottak. A Központ néhány munkatársa (elsősorban D. Mircsev és még négy munkatárs) minden megbeszélésen jelen volt, a többi felsorolt előadó csak az adott téma megvitatásán vett részt. Ez a megoldás a kutatóközpont jellegével is összefügg. Állandó foglalkoztatottjaik száma mintegy 30 fő, és sok külső munkatársa van. Így az intézet valójában egy központ, amelynek minden köztársaságban vannak külső munkatársai. Ezenkívül Belgrádban egy kihegyezett csoport is működik. Maga a Központ a Szlovén Szocialista Köztársaság szerveként működik, ma már a föderációnak nincsenek állandó kutatóintézetei. A Központban hat szektor

működik: 1. Edvard Kardelj tudományos munkásságát feldolgozó csoport. 2. A tudományos kutatásokat koordináló szektor (amelyet Mircsev vezet). 3. A nemzetközi együttműködés szektora (vezetője Dusanka Vidacsics). 4. A munkaszervezetek öngazgatása (a magyarul is tudó Merta Zoltán vezeti). 5. Információs és dokumentációs osztály (könyvtárral). 6. Szerkesztőség. A felépítés is jelzi, hogy valóban inkább kutatóközpont, mint kutatóintézet.

A beszélgetések nagyon őszinte, nyitott légkörben folytak. Jellemző volt, hogy mindenki *társadalmi folyamatokról* beszélt, különösen a pozitív és negatív *tapasztalatokról* volt szó. Nagyon kis mértékben volt érzékelhető a tanácskozás során az elvont – gyakran üres – ideologikus megközelítés. Jugoszláv részről megemlékeztek az öngazgatás koncepciójáról, de ez nem uralta a tanácskozást. A beszélgetés valós társadalmi folyamatokról, gondokról szólt.

A tanácskozás végén megállapítottuk, hogy a napirendre tűzött téma túl szélesnek bizonyult, s így nem volt alkalmas arra, hogy mélyebb elemzésekbe bocsátkozzunk. Ugyanakkor a téma szélessége lehetővé tette – miután a két intézmény között ez volt az első kétoldalú tanácskozás –, hogy egymást, a gondolkodás közös és eltérő elemeit megismerhessük. Ilyen szempontból különösen a gazdaságra vonatkozó beszélgetések voltak érdekesek és megalapozottak. A politikai rendszert érintő kérdésekben az eltérések, a különböző megközelítések számottevően nagyobbak, elsősorban azért, mert Jugoszláviában ezt a kérdést szorosán összekötik a föderációval, sőt, annak fennmaradását tartják a politikai berendezkedés alapkérdésének. Megítélésük szerint a köztársaságok önállósága olyan méretűvé vált Jugoszláviában, hogy az veszélyezteti a jugoszláv egységet. Ezért törekvéseikből a föderáció megerősítése olvasható ki.

Ennek jegyében készítenek most elő egy új alkotmányt is. Érdekes megfogalmazásként hangsúlyozták, hogy ma az etatizmus elsősorban a köztársasági állami szervek részéről veszélyezteti a társadalmat.

Egyöntetű volt mindkét oldalról az a vélemény, hogy a tanácskozás hasznos volt, és kölcsönösen tudtunk egymásnak új dolgokat mondani. A mélyebb elemzésekhez való eljutás érdekében azonban konkrétabb témák kialakítására vagy kétoldalú kutatások elvégzésére van szükség.

A tanácskozás alapján ilyen témák lehetnek:

1. A technológiai fejlesztés társadalmi feltételei. (Felmerült esetleg egy közös vagy mindkét országban lefolytandó kutatás elvégzése és ez alapján tanácskozás összehívása is. Nehézséget okoz, hogy a jugoszláv központban nincsenek ilyen témával állandó jelleggel foglalkozó kutatók.)

2. Érdemes lenne a szocializmus tulajdoni viszonyairól szóló elemzéseket és vitákat tovább folytatni. Ennek a legegyszerűbb az előkészítése, hiszen mindkét országban az ezzel kapcsolatos irodalmat kellene csak összegyűjteni és kölcsönösen megküldeni. Lehetségesnek látszik, hogy 1988-ban Budapesten jöjjön létre ez a tanácskozás.

3. Harmadik témaként felmerült a központi és helyi szervek viszonyának, ezen belül különösen a községek és városok jogállása problémáinak megvitatása.

4. Felmerült a gazdasági szerkezet átalakításában az állam szerepének további elemzése.

5. Hasonló téma lehet az állam szerepe az infrastruktúra fejlesztésében.

A felvetett témákon tovább gondolkodunk és a közeljövőben véglegesítjük a megállapodásokat az együttműködés további területeit illetően.

Schmidt Péter

Az új technika és társadalmi hatásai

(NSZK–magyar szakértői konferencia)

Intézetünk és a Friedrich Ebert Stiftung együttműködésének egyik formája az évente két alkalommal megrendezésre kerülő szakértői kerekasztal-beszélgetés. A múlt év őszén Budapesten lezajlott tanácskozáson mindkét részről felmerültek javaslatok az együttműködés formáinak a megújítására, azzal a céllal, hogy tovább lehessen fokozni a hagyományosan jó színvonalú találkozókat hatékonyságát és elmélyíteni az egyes országok tapasztalatainak kölcsönös megismerését. Ennek érdekében olyan módosítást hajtottunk végre, hogy ebben az évben mindkét beszélgetés azonos témakört dolgozzon fel. A főcím: *A technika és a társadalom*. Az egyes helyszíneken az adott ország tapasztalatait, sajátosságait mutatják be az előadók, vagyis Bonnban német előadások, Budapesten pedig magyar előadások hangzanak el.

Az eseménysorozat első kerekasztal-megbeszélésére május 11. és 16. között, Bonnban került sor, öttagú magyar delegáció részvételével. A programban kétnapos kerekasztal-konferencia, gyárlátogatás és kiegészítő jellegű konzultáció szerepelt.

Jelen rövid híradás nem tűzte ki célul a rendkívül informatív és gazdag tartalmú konferencia és konzultációk szakmai feldolgozását, ezt a delegáció minden egyes tagja szakterületének

megfelelően teszi meg. Csupán ízelítőül emelnék ki néhány – megítélésem szerint – érdekes megállapítást.

A technológia–társadalom főtémán belül két altéma köré csoportosíthatók a konferencia előadásai. Az első altéma foglalkozik a munkavállalók kvalifikált beleszólási lehetőségeivel az új technológiák alkalmazásánál; a szakszervezetek érdekképviselési szerepével; a vállalati tanácsok feladataival, lehetőségeivel. A munkásbeleszólás, a Mitbestimmung, az NSZK politikai gyakorlatában nagy hagyományokra tekint vissza, a társadalmi közmegegyezés egyik pillérének tekinthető. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a technikai fejlődés felgyorsult szakaszában is központi jelentőségű kérdésként kezelik. Hiszen a legújabb technológiák mind a természeti, mind a társadalmi környezetre más, erőteljesebb hatást fejtenek ki, mint a megelőzőek. Az új technológiákat a társadalomnak „be kell fogadnia”, el kell viselnie a sokszor negatív hatásokat, amelyeket a munkavégző közösségre és az egyénre kifejt (megváltoztatja a munkavégzés feltételeit, feleslegessé teszi a régi ismereteket és készségeket, új ismereteket és készségeket követel meg, amit csak továbbképzéssel lehet megszerezni stb.). Az új technika bevezetésének hatásairól, fogadtatásáról az NSZK-ban ma

már gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek – mint az előadó szakszervezeti képviselőtől megtudtuk. A bielefeldi Társadalomtudományi Iparkutatói Munkaközösség vezetője, *Dr. Braczyk* az érvényben levő szabályozásokról, megállapodásokról, a szakszervezetek követeléseiről és a munkaadók álláspontjáról beszélve kiemelte a technikai fejlődés és a beleszólási jogok közötti összefüggés jelentőségét. Megemlített olyan eseteket, amikor az új technika bevezetésekor nem vették figyelembe a fogadó környezetet, az új technikával dolgozó embereket, ebben az esetben a mégoly korszerű technika sem hozta meg a várt eredményt. Intézetükben az esettanulmányokra épülő kutatások eredményeként tesznek javaslatokat a szakszervezeteknek, többek között javasolják a beleszólási jogok kibővítését és olyan új formáit, amelyek az egyéni és kollektív érdekképviseletet együttesen érvényesítik.

A Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) oberhauseni Technológiai Tanácsadó Szolgálatának munkatársa, *Annermayer* az intézmény létrejöttének okairól és működéséről beszélt. Az NSZK-ban a technológiai tanácsadó szolgálatok egész hálózata működik, amelyek legnagyobb része különféle finanszírozással (szövetségi, illetve tartományi, banki, gazdasági alapítványi) az új technika, technológia bevezetését szorgalmazza, segíti, elsősorban a kis- és középvállalati szférában. A szakszervezeti technológiai tanácsadást éppen az új technika bevezetése hívta életre, az a kihívás, amelyet a modernizáció társadalmi hatásai jelentenek. A szakszervezeti tevékenység új formája a technológiai tanácsadás az üzemi tanácsok részére, részben felvilágosítással, részben szemináriumok, munkástovábbképzés keretében, továbbá segítséget adnak az üzemi tanácsnak ahhoz, hogy az új technológiával kap-

csolatos vitában való álláspontját, magatartását kialakítsa.

Kutatási tapasztalatokról számolt be *Dr. Krieger* kutatásvezető az 1986-os közvélemény-kutatási vizsgálat ismeretésekor. A közvélemény-kutatás nagyszámú minta megkérdezésével az egyes ágazatokban dolgozók szervezeti arányát, szakszervezetekkel kapcsolatos magatartását vizsgálta, és az új technológiák és a szakszervezetek közötti kapcsolatra vonatkozó számos tézist verifikálni akart. A vizsgálat azt mutatta ki, hogy a szakszervezetek szerepét a technikai fejlődés nem gyengíti, a technikai fejlődés nem lesz „a német szakszervezetek sírásója”. A vizsgálat felhívta a figyelmet arra, hogy az üzemi tanácsok jelentősége növekszik a munkavállalók szemében, s a munkások erősíteni akarják az üzemi tanácsok irányító szerepét, beleszólási jogát.

Az első altémáról hallott előadásokat nagyon jól egészítette ki egyrészt a Bayer Műveknél tett látogatás, beszélgetésünk az üzemi tanács egyik tagjával, aki arról a közelmúltban a munkaadók és munkavállalók között létrejött megállapodásról beszélt, amely az NSZK-ban is úttörő jellegűnek, kiemelkedő jelentőségűnek számít; másrészt a Német Szakszervezeti Szövetség düsseldorfi székházában az új technika szakszervezetekre gyakorolt hatásáról folytatott beszélgetés.

A második altéma a technológia, a környezetvédelem és a foglalkoztatás kapcsolatával foglalkozott. A témakörben *Dr. Langkau*, a Friedrich Ebert Stiftung kutatóintézetének tudományos osztályvezetője tartott átfogó, információgazdag előadást. Beszélt arról a változásról, amely a környezetvédelem és a foglalkoztatás kapcsolatát tekintve végbement, s a kialakult új szemlélet már az SPD programjának is része. A hagyományos szemlélet szerint ugyanis a gazdasági növekedés, a

versenyképesség és a környezetvédelem ellentmondásban van egymással. A gyors gazdasági növekedés ugyanis – ami az életszínvonal emelésének feltétele – szükségképpen szennyeződést termel, a környezetvédelem viszont csökkenti a növekedési potenciált és munkahelyeket is megszüntet. Az ökológia hívei ezzel szemben azt képviselik, hogy a növekedés rossz társadalmi hatékonyságú, mivel lerontja az ember és környezete közötti egyensúlyt. Az újabb társadalomkutatások összekapcsolták, vagy legalábbis párhuzamosan vizsgálták a két lényeges célt, a gazdasági növekedést és a környezetvédelmet, és az a felfogás alakult ki, hogy egymás rovására nem lehet, nem szabad őket fejleszteni, valamint az egész problémakört nem lehet különválasztani a foglalkoztatáspolitikától. Ma már elérkeztünk ahhoz a határhoz, hogy már nem is lehet külön környezet- és foglalkoztatáspolitikáról beszélni. A környezetvédelmi kiadások nem egyszerűen nemzeti jövedelmet vonnak el, nemcsak a produktív beruházások korlátozását kell látni bennük, hanem környezetvédelmi beruházásokra is fordítják őket, így munkahelyteremtő hatásuk is van. A környezetvédelem részben arra irányul, hogy a már okozott károkat helyreállítsa, az okozott negatív hatásokat kiküszöbölje, részben – az új, dinamikus környezetvédelmi politika célkitűzéseként – a károkat elkerülni igyekszik. Ennek a programnak szintén nagy a költségigénye, de a célja előremutató, nem csupán kármegszüntető, hanem aktív környezetvédelmet is jelent. (A már okozott károk esetében természetesen a megszüntetés a cél; s forrásként szolgálhat a károkozók megbüntetése.)

A környezetvédelmi politika a foglalkoztatáspolitikát is kedvezően érinti, munkahelyeket teremt. Az előadó úgy vélte: az állami finanszírozást célszerű csökkenteni, a vállalatok részesedését

kell növelni a finanszírozásban, illetve az állami támogatást nem konkrét kármegszüntetésekre indokolt adni, hanem a vállalati kutatásfejlesztés támogatására, amely környezetkímélő be rendezéseket, eljárásokat hoz létre. Az államnak a munkaerő képzését, átképzését is támogatni kell, hogy a létrehozott munkahelyeken a megfelelő kvalifikációjú munkaerő álljon rendelkezésre.

A környezetvédelmi politika konkrét megvalósulási formáiról, intézkedéseiről *Praml*, a hesseni tartományi környezetvédelmi minisztérium munkatársa beszélt. Számunkra is figyelemre méltó az az alapelv, hogy a vállalatok számára a célokat, követelményeket kell előírni, nem az eszközöket; a szükséges eszközök kiválasztását rá kell bízni a gazdasági szereplőkre.

Egy konkrét környezetvédelmi intézkedés, szemét-összegyűjtési rendszerének bevezetési tapasztalatairól beszélt *Damman*, Giessen város tanácsi szakelőadója. Az érdekes előadás legfontosabb tanulsága az volt, hogy egy intézkedés akkor érheti el célját, ha a végrehajtás során figyelembe veszik a közeget, amelyben a változás történik, jelen esetben azokat az embereket, akiket az intézkedés érint. Ha az embereket nem tájékoztatják előre, hogy miért szükséges a továbbiakban három, különböző színű szeméttároló edényt használniuk, miért kell szétválogatva az egyes edényekbe öntenie a szemetet, akkor csak nyűgöt, felesleges megterhelést látnak az egyébként helyes szándékban. Nem helyes kötelezően előírni az új módszert, hanem a szabadon választhatóság fenntartása mellett, különböző formákban tájékoztatni és meggyőzni kell a lakosságot. Ha az emberek belátják egy intézkedés hasznosságát és szükségességét, akkor önként vállalt szabályként fogják kezelni. Ha a lakosság együttműködését nem sikerül megnyerni, akkor a legjobban átgon-

dolt, költséges program is kudarcot vallhat.

A konferencia mindkét napján, mindkét altéma kapcsán elhangzott előadások közös tanulsága a nyíltság, a tájékoztatás, a nyílt társadalmi vita szükségessége. Mind a környezetvédelmi intézkedések, mind az új technika bevezetése csak akkor lehet sikeres, ha figyelembe vesszük azt a társadalmi közeget, ahol mindez megvalósul. Fel-tétlenül szem előtt kell tartani az új technika bevezetésekor mindazokat a változásokat, amelyek az emberek kvalifikációjában, egymáshoz való viszonyában létrejönnek. Ma a technikai fejlődés már nem egy-egy új gép üzembe helyezését jelenti, hanem egy-egy üzemszám-irányításának, vezérlésének új szemléletű átalakítását, új funkciók

megjelenését. Az átalakulás a munkások bevonása, folyamatos tájékoztatása nélkül nem lehetséges.

Mindezek a tapasztalatok fontosak számunkra, mivel hazai gyakorlatunkban még elsősorban csak a technikára figyelünk, a működtető emberre kevésbé, pedig a fejlettebb technikájú országok negatív példáiból tanulva talán sok buktatót elkerülhetnénk.

Az érdekes előadás- és vitaanyag, amely további figyelemre méltó gondolatokat, felvetéseket is tartalmaz, még az őszi konferencia előtt hozzáférhető lesz írásos formában az érdeklődők számára. A képet az akkor elhangzó magyar tapasztalatok fogják teljessé tenni.

Simon Judit

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
NEGVEDIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
IV.

107 oldal, 25,- Ft

Enyedi György

TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Aktualitásokról a településpolitikában

(Tanácskozás Békéscsabán)

Az MTA Regionális Tudományos Bizottsága rendszeressé váló üléseit – nem is leplezett szándékkal – olyan városokban tartja, amelyek aktuálisan vagy tartósan a településhálózat fejlesztésének, a településpolitika „csendes háborújának” harcálláspontjává avatódnak. Például olyan városban, illetve olyan régió, megye központjában, ahonnan egy-egy időszakra jellemző folyamatok, jelenségsorok más térségekhez viszonyítva tisztább vagy áttekinthetőbb formában jutnak a felszínre, s így a kutatás számára könnyebben artikulálódnak témává, kutatási programmá.

A településtudományi, igazgatástudományi szakemberekből, demográfusokból, politológusokból, közgazdászokból – tehát számos szakterületről – verbuvált testület legutóbbi tanácskozását folyó év június 2-án Békéscsabán tartotta. Intézetünkben a „Helyi társadalom” kutatócsoport vezető kutatói meghívást kaptak a konferenciára (a csoport vezetője, Böhm Antal is tagja egyébként a bizottságnak).

A tanácskozás helyének kiválasztása tehát nem véletlen gesztus vagy pusztán hírverés. Békéscsaba kijelölését sokban indokolja az a talán nem mindenki által ismert tény, hogy a város már jó évtizede egyik „szálláshelye” a társadalomföldrajzzal, közelebbről az Alföld

települési viszonyainak alakulásával foglalkozó, a fejlesztési törekvések stratégiáin dolgozó akadémiai kutatórészlegnek. Másrészt – s ez a konferencia programjából is kitetszett – a megújulásban levő településpolitikai s az ehhez igazodó igazgatáspolitikai törekvések realizálása Békés megyében már eddig is figyelemre méltó újszerű képződményeket hozott, s adott készítményt a konfliktusok korszerű kezelési módjainak kidolgozására. Ilyenképpen különösen indokolt volt a szervezők „telephelyválasztása”.

A tanácskozás dr. Enyedi György akadémikus elnöki megnyitóját követően Laczkó László *A településpolitika aktuális gyakorlati és tudományos kérdései* című előadásával kezdődött. Fő mondanivalójában a településpolitikának a társadalompolitikán belüli helyét jelölte ki, és a településfejlesztés, a gazdaságpolitika fogalmainak differenciálására, s ebből következtethető illetékességi körének megvonására törekedett. S hogy ez utóbbi nem afféle fogalmi szörszálhasogatás, barkochba játéka, arra az előadó súlyos bizonyítóanyaggal szolgált: a felsorolt szakterületek dolgozói a hetvenes évek fejlesztő-telepítő eufóriájában éppen az említett érvényességi-illetékességi határokat sértették meg, „előre megfontolt szándékkal”, majd a bekövetkező cső-

döket azután a „szakma zsákjába varr-
ták” ... fogalmazta meg Laczkó Lász-
ló. A józanodás időszakában – az utó-
bi években – már jóval nagyobb súlyt
kapnak *mindenféle* tervezésben az or-
szág egy-egy régiójának, alrégiójának,
városnak, településegységnek vagy
akár csak egy-egy községnek is a leg-
különbözőbb (ökológiai, demográfiai,
természetes és mesterséges környezeti
stb.) adottságai, feltételei: azaz reális
és fejleszthető, továbbépíthető értékei.
Az adottságok tudomásulvétele persze
nem elég, körültekintő elemzések, reá-
lis alternatívák kidolgozása, a prioritá-
sok optimális kijelölése, az érdekeltek-
kel való, meggyőzősen alapuló elfogad-
tatás nélkül a tervezés ma már mit sem
ér. Tehát a szaktudományi tényezők és
a szociogeográfiai „közeg” találkozta-
sa a tervezés szakaszában ma már el-
engedhetetlen. A korszerű fejlesztési
elképzelések realizálása nem nélkülöz-
heti a politizációs folyamattal történő
feldúsítást, s ez a jövőben egyre kevés-
bé lesz megkerülhető, minthogy a „né-
pet egyre kevésbé lehet akarata ellené-
re boldoggá tenni ...” Figyelemre méltó
gondolati tengelye volt még az elő-
adásnak, hogy a helyi, a regionális és
az össztársadalmi „léptékű” érvényes-
ségeket gazdagítani igyekezett további
kategóriákkal (kistáji, alregionális, zo-
nális, településegység), abból a cél-
ból, hogy a fejlesztési stratégiák tartal-
ma még jobban illeszkedjék az adott
térsg feltételeihez. Azaz még jobban
érvényesüljön az ökonomikus elv: a
megvalósításban a szükséges és az
elégletes szempontja legyen a domi-
nans.

Végül az előadó fontosnak tartotta,
hogy a fejlesztési koncepciókat a politi-
ka számára is emészthetővé kell tenni,
ami növelheti az adott – helyi – társa-
dalom fogadóképességét és a tervezés
legitimációját. E legitimációhoz termé-
szetesen hozzátartozik az érdekek kife-
jezése, ütköztetése, a konfliktusok vé-

gigvitele, az ezt követő egyeztető kon-
szensus kialakítása is.

A nyitó előadás után *Böhm Antal* a
Társadalmi struktúra és település cí-
mű átfogóbb igényű vázlatában a
nyolcvanas évekre kialakult társada-
lomszerkezeti változásokat elemezve a
társadalomszerveződés új alakzatait
vette sorra, kiemelte a településnek
mint elsődleges életkeretnek a növek-
vő, meghatározó súlyát, s rámutatott a
lakóhelyi társadalmak problematikájá-
nak előtérbe kerülésére.

Lőrincz Lajos *A helyi területigazga-
tás modernizációjának személyi felté-
telei* című exposéjában az országban
igazgatási apparátusban dolgozó, kö-
rülbelül 35 ezernyi „kormányzó sze-
mélyzet” alkalmasságának mérésére
keresett kritériumokat. Előadásában
már csak a legdöntőbbeket, az iskolá-
zottság és szakképzettség „csoportmi-
nőségre” utaló szintjeit elemezte az
ügyviteli alkalmazottaknál, az ügyinté-
zőknél s a vezető beosztásúaknál. Mi-
után a mindennapi érdemi munka mi-
nősége az ügyintézők al csoportján mú-
lik, ezért kiemelten fontos, hogy közü-
lük 38,5 százaléknak van felsőfokú, 6,6
százaléknak tanácsakadémiai végzett-
sége, de 51,0, illetve 2,7 százaléknak
csak közép-, illetve általános iskolája
van. A felsőfokú végzettségűek erősen
szóródnak a falu és a város között: 15,1
és 65 százalék. A több mint 1400 elnök
20,5 százalékanak nincs felsőfokú vég-
zettsége, míg az általuk irányított in-
tézmenyek vezetőinél ez az arány jóval
alacsonyabb. E sajátos „egyenlőtlen
fejletlenség” gondjai a jövőben még
növekedhetnek az önkormányzat in-
tézmenyesülésével. Az apparátus saját-
os tünete még a fluktuáció, melynek
kedvezőtlen formája, hogy ott, ahol in-
dokoltna lenne a változás (elnökök), in-
kább stabilitás tapasztalható, míg ahol
az állandóság növekedése lenne indo-
kolt (vb-titkárok), ott erősebb a fluktu-
áció.

Becsei József a korszerű társadalom-szerkezet kritériumainak megfogalmazására tett kísérletet (*A településen belüli társadalmi struktúra*), amikor felvázolta a megye településeiben a nem anyagi ágazatokban tevékenykedők arányának növekedését, de kevésbé mutatta ki – s adatokkal sem támasztotta alá – a szolgáltatásban dolgozók gyarapodásának szükségességét. Hasonlóképpen, a szellemi foglalkozások arányainak kedvező változásán belül hiányzott az értelmiség arányainak alakulása különböző nagyságrendű településeken.

Végül *Luczy József* a településpolitika Békés megyére érvényes operacionalizálását mutatta be igen demonstratív s egyben hatásos módon. Bevezettként felvázolta az igazgatás növekvő normativitásából eredő következményeket, csoportosította a pozitív és negatív tendenciákat. Az előbbieket a növekvő szakmai követelményekben, az ügyintézés technikai feltételeinek és működtetésének javulásában jelölte meg. Az utóbbiaknál azonban hozzátette, hogy az ügymenet modellezése, technikai kezelése nem egészen kielégítő. Kedvező jelenség, hogy a *hatalmi típusú közigazgatás* fokozatosan s folyamatosan (nem konfliktusok nélkül!) alakul át szervező típusú igazgatássá. Lényegében arról van szó, hogy a felnötté váló – önszerveződésre képes – lakóhelyi társadalom *partnerévé* válik a közigazgatás.

Kitért azonban a negatív tapasztalatokra is. Elsőként említette a társadalomban végbemenő értékváltozásoknak, zavaroknak és konfliktusoknak az igazgatásban történő lecsapódását. Ide tartozik a kvalifikáció, valamint a gazdasági és szervezői feladatok diszkrepanciája s a belső fegyelem lazaságai. Folyamatban van a tanácsok népképviselési funkciójának rekonstrukciója, s a helyi hatalom kontrollmechanizmusainak intézményesülése is még kibontakozás előtt van. Az előadó a megye településeinek számos példáján illusztrálta is az elmondottakat, ami nem csekély visszhangot váltott ki a résztvevőkből.

Az előadásokat követő kétórányi érdelemi vita, hozzászólások, reflexiók menetében az előadónak is volt még alkalmuk egy-egy homályos vagy kifejtetlen gondolatmenetüket kiegészíteni, pontosabbá tenni.

Enyedi akadémikus zárszavában nem kívánta lezárni a kibontakozó eszmecserét, mint mondotta, „csupán hosszabb szünet következik – a bizottság legközelebbi összejöveteleig”. A jól megszervezett, megkomponált, s egyben igen ökonomikus (egynapos) tanácskozásnak az MSZMP Békés Megyei Oktatási Igazgatósága kitűnő s kellemes keretet biztosított.

Pál László

Kéri László kandidátusi dolgozatának munkahelyi vitájáról

1987. január 19-én mintegy 30 fő részvételével a Társadalomtudományi Intézetben zajlott le Kéri László *Politikai folyamatok szocializációs metszetben* című értekezésének munkahelyi vitája.¹

Az 1980-as évek legelején szerveződött átfogó ifjúságkutatási program keretében került sor a politikai szocializáció folyamatait feltáró munka beindítására, egy – zömmel fiatal kutatókból álló – csoport gondozásában, Kéri László vezetésével.

Jelentősebb hazai kutatási előzmények hiányában számos nehézséggel kellett megküzdeni az első kutatási periódusban. A nehézségek a kutatási előzmények hiányán túl összefüggtek azzal, hogy a politikai szocializáció fogalmával jelzett jelenségek együttes rendkívül nehezen megragadható, illetve csak fényképszerű felvételekkel térképezhető fel. Kéri László kandidátusi disszertációja, tárgyának elemzésén túl, a kutatás során felmerült – az említett problémákból fakadó – dilemmákat is árnyaltan mutatja be.

A szerző – mint a legelső hozzászóló kifejtette – a magyar politológia művelőinek újabb generációjához tartozik. Ez a generáció szakítani igyekszik a „tudományosság” bizonyos tradícióival, s a fogalmi zsonglörködés helyett a

folyamatok elemzésére és a külföldi szakirodalom eredményeinek adaptálására törekszik. Ennek az újonnan felnőtt, politikatudományt művelő gárdának a funkcionista-strukturalista iskolához való kritikai viszonyát jól érzékelteti a dolgozat megközelítési módja is. A politikai folyamatok szocializációs szempontú feldolgozásánál csak korlátozott érvénnyel használható a strukturalista-funkcionista elemzés logikája, hiszen a különböző szinteken és idődimenziókban zajló folyamatok elemzése csak integratív szemléletmóddal történhet. A szerző úgy vélte, hogy az *egyén*, a *struktúra* és a *folyamatok együttes* vizsgálatából nyerhetők csak érdemi információk a problémák leírásához, tudva azt, hogy a vállalt megközelítési mód számos kérdés árnyalt leírására alkalmatlan.

A disszertáció négy fejezetre tagolódik. Az első a külföldi kutatásokból levonható elméleti tanulságokat összegzi. A második részben a politika világában bekövetkezett paradigmaváltást jelző tendenciákról szól, kiemelt figyelmet szentelve az alternatív mozgalmaknak, illetve az ezekben megjelenő posztmaterialista értékvtátsnak. A hazai politikai szocializációs folyamatok elemzése következik ezután. A főként a szocializációt alakító *közvetítőkre*

(család, iskola, ifjúsági szervezet, munkahely, tömegkommunikáció) épülő megközelítésmód egy szocializációs erőtér felrajzolására és az ebben uralkodó mozgástendenciák értelmezésére tesz kísérletet. A záró fejezet – amelyet nem egy hozzászóló a munka legeredetibb hozadékanak minősített – a politikai szocializáció egyik legfontosabb metszetéről, a nemzedéki-generációs különbségekről szól.

Társadalomtudományi berkekben (s nem utolsósorban éppen az intézet falai között) szakmai viták – már-már zavarba ejtő – tömege kínál alkalmat a gondolatok cseréjéhez. S a mai tudományos utánpótlásképzés helyzetéből következően ezen alkalmak egyben a kutatómunkába újoncként bekapcsolódók számára a tanulás, a szakmai szocializáció nem elhanyagolható tényezői. Ebből a nézőpontból tűnt fel nekünk magunknak is a tudományos tárgyú viták legtöbbszörének egy olyan vonása, amitől az itt felidézett összejevel sem volt teljesen mentes. A vita kijelölt tárgya természetesen egy konkrét munka, a résztvevők megnyilatkozásait azonban nem mindig maga a mű, annak minősége, de legalább ilyen mértékben a szerző személyéhez vagy korábbi munkásságához való viszonyulás rendezi el, olykor korlátozza is talán. (Ettől aztán a résztvevők emlékeztetnek egy kissé a szülészet előtt összeverődött rokonságra, akik feltétel nélküli és biztató örömmel fogadják az új jövevényt, legyen az egyelőre bármily kicsi és megviselt, s inkább jókívánságaikat, mint kifogásaikat tolmácsolják, hiszen ők aztán igazán tudják, milyen küzdelmes az út idáig, s ezért már eleve virággal a kezükben érkeznek.)

A dolgozat egyöntetűen elismert értékei mellett a tudományosság kritériumait feszegető – bár egymással is vitázó – észrevételeket váltott ki a válasz-

tott tárgykör felfogásának és tárgyalásának mikéntje.

Egy kandidátusi dolgozat munkahelyi vitájának az előírásokat és szokásokat követve (bár emiatt még nem szükségszerűen) arra kell koncentrálnia, hogy megfelel-e a dolgozat a disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek. Bevetett tradíciók szabják meg a tudományos dolgozatok bizonyos alakíthatóságait is. A vita során megnyilatkozók mindegyike utalt valamilyen formában az írás formai jegyeinek szokatlanságára (terjedelem, hangvétel, a megfogalmazások helyenként publicisztikai jellege). Egybehangzóak voltak a vélemények abban az értelemben, hogy további szerkesztési munkával éppen az írás legfontosabb értékei válnának hangsúlyosabbá. Volt azonban különbség a véleményekben a tekintetben, hogy értéknek vagy inkább fogyatéknak ítéltető a dolgozatnak a szigorú fogalmiság értelmében vett tudományos jellegű kifejtéstől néhol inkább az esszészerű tárgyalásmód felé való elhajlása; a definícióktól való tudatos tartózkodás, illetve a problémák tárgyalásának nem lezárásra törekvő jellege, és az a mód, ahogyan a szerző közel engedi az olvasót gondolatnak formálódási folyamatához. Meglehet: ízlés és értékítélet dolga az állásfoglalás ebben a kérdésben (mint ahogyan meg is fogalmazódott: van, aki éppen ezt a fajta nyitottságot tekinti a dolgozat erényének és újszerű vonásának), ugyanakkor érdemes ennek kapcsán két olyan összefüggésre utalni, amelyek e vonások tünetjellegére világítanak rá.

Az egyik a rendszerközpontú politikafelfogást meghaladni kívánó megközelítésmód még kiforratlan állapotából fakad. A politikai szféra rendszerközpontú megközelítésmódjával szemben a politika szubjektumainak minőségeit alakító folyamatok feltárásához adekvát fogalmak még kidolgozatlanok

vagy éppenséggel hiányoznak, s ez sarkallja a szerzőt saját(os) fogalmak kreálására, illetve e szubjektumközeli kérdések tudományos igényű művekben szokatlannak ható, kevésbé absztrakt tárgyalására. Hogy a dolgozatban megfogalmazott gondolatok, összefüggések mennyire helytállóak, annak – úgy véljük – nem a kifejtés műfaja a mércéje. Érvényes új tudás megszülethet az esszéisztikus megfogalmazás keretei között is. A vitatható megállapítások – s ilyenek is akadtak, mint azt a hozzászólások jelezték – nem eleve a műfajból fakadnak.

A második, s talán legfontosabb, összefüggés a kutatómunka egészét végigkísérő alaplilemmával kapcsolatos. A politikai szocializáció kutatását (is) a kezdetektől végigkísérte egy jellegzetes *szerepkonfliktus*, amelyet maga a dolgozat is jól érzékelhetően megjelenít.

Az elemzés tárgyától távolságot tartó szaktudományos elemzés *igénye* (az ideális „tudósi” szerepkör) és a feltárt problémák érintettjeivel azonosuló, jobb híján társadalomreformerinek nevezhető szerepvállalás *kényszere* feszült egymásnak folyamatosan. Közben egyre inkább tudatosult a kutatást végzők saját szocializációjának – és az ebből fakadó értékválasztásoknak – a munkát is orientáló szerepe.

E szerepvállalási kényszer nem egyszerűen a személyes kutatói alkatból vagy a vizsgált téma sajátosságaiból fakadt. Ezt ösztönözte a kutatás első pillanatától kezdve a „megrendelők” (az ifjúságpolitika alakításában érdekelték, illetve az ifjúsági problémák köntösében megjelenő társadalmi működési zavarok elemzése iránt érdeklődő szakemberek és érdeklődő laikusok) köre is. Az ebből az irányból érezhető felfokozott érdeklődés és várakozás komoly nyomást, s egyúttal folyamatosan létező fogadóközeget jelentett a kutatás minden fázisában. Ez a hely-

zet egyébként mintegy beépült a kutatásba, s vállalt munkamódszerré, a kutatás újabb kérdésfeltevéseit is alakító tényezővé vált, illetve az eredmények egyfajta kontrolljaként is funkcionált.²

A dolgozat a kutatás-módszertani alapproblémák mellett igen behatóan elemzi a külföldi szakirodalom eredményeit. Két fő csoportba sorolja a különböző megközelítésmódokat. Kiindulópontjuk szerint egyénközpontúak vagy politikai rendszer központúak. A külföldi szerzők nézeteinek bemutatásával különösen élesen bírálja a rendszerközpontú szemléletmódot, amely a stabilitást emeli kulcsfogalommal, és a változást problémájára nem tud választ adni. A funkcionalista iskola egyik legnagyobb fogyatéka, hogy a szocializáció alanyait pusztán mint könnyen alakítható tárgyakat kezeli, s nemigen számol a *spontán hatások* szerepével. A szocializáció mint felülről vezérelhető folyamat jelenik meg, a folyamat célja pedig alapvetően a status quo fenntartása. Különösen az amerikai felfogásmód tűnik a hazai kutatások számára használhatatlannak, hiszen a politikai szocializáció egyik kulcsmozzanataként a pártidentifikációt jelöli meg. Mindenesetre a rendkívül tarka képet mutató nyugati megközelítésekből is kiderül, hogy a politikai szocializáció fogalma nehezen definiálható, illetve csak mozaikszerűen áll össze. Mindez összefüggésben van a fogalom által jelölt jelenségek folyamatszerűségével, a befolyásoló tényezők súlyával és az életkori dimenzió nyilvánvaló szerepével.

A vitában a fogalomhasználatot érintő kritikai észrevételek is elhangzottak. A szerző dolgozatában is, a vitában is a vizsgált tárgy sajátosságaira tekintettel, a megközelítésmódok sokfélesége mellett voksolt, elutasítva ezzel egyetlen megközelítésmód abszolutizálását.

A kritikai elemzés tárgyává tett defi-

níciókísérletek bizonyos mozzanatai beépültek a hazai kutatás számára is magyarázó erővel bíró értelmezési keretbe: így például a politikai szocializáció folyamatjellegének hangsúlyozása, mely folyamatban eltérő súlyuk van az egyes közvetítőknek; a politikai kultúra elsajátításában a látens hatások jelentősége; az egymást követő nemzedékeknek a politikai rendszer alapfolyamataira gyakorolt eltérő befolyása stb.

Végül is a definiálási problémák kezelését az jellemzi, hogy a munka során kiérlelődött és fő vonásaiban megfogalmazódott egy konfliktusos-interaktív szemléletű értelmezési keret. E kifejezés sokkal inkább a problémaközelítés komplex jellegét és fő irányát jelöli, mintsem új, normatív erővel bíró fogalomrendszert.

Kéri László a vitában és a dolgozatban egyaránt erőteljesen ellenezte a politikai szocializáció modellszerű felfogását, egyaránt elutasítva a rendszerközpontú és az egyes közvetítők szerepét abszolutizáló megközelítésmódokat. Ezek helyett (mintegy szelektíven kezelve a felfogásmódok termékenynek tűnő mozzanatait) a politikai szocializációs *erőtér* fogalmát használja. Ebben az *erőtér*ben a *közvetítők* domináns szerepre tehetnek szert, de *egyszerre* kell vizsgálni a manifeszt és látens hatásokat, történetileg változó funkcióikat és a korosztályok eltérő viszonyulását a közvetítőkhöz. A politikai szocializációs *erőtér*ben a domináns ágenseken (család, iskola, ifjúsági szervezetek, tömegkommunikáció, kortárs csoportok) kívül kevésbé intézményszerű tényezők is hatnak, s meghatározott történelmi periódusban kiemelkedő lehet a szerepük. Az *erőtér*ben belül vizsgálándó, hogy az egyes közvetítők hierarchiája hogyan rendeződik, illetve az a tény, hogy hatásuk egymással ellentétes, egymást kioltó jellegű is lehet.

A szerző a politikai szocializációs *erőtér* fogalmának explicit kifejtésére nem vállalkozott, de azt kiemelte, hogy az *erőtér*ben belül egy adott tényezőről a funkciója dönti el, hogy közvetítővé avatódik-e a folyamatban. A politikai szocializációs *erőtér*nek és ezáltal e szemléleti keretnek a szelektív nyitottsága adott alkalmat a vitában néhány hozzászólónak, hogy a probléma lehatárolatlanságára felhívja a szerző figyelmét.

Több hozzászólás is foglalkozott a dolgozatnak azzal a részével, amelyet a szerző a szocializációs értelmezési keretet és a hagyományos politikai szerveződési formákat ért radikális társadalmi kihívás politikaelméleti értelmezésének szentelt.

A politikatudomány berkeibe most belépő politológusgeneráció politikaelméleti felfogásmódját jól reprezentáló, mintegy „politikai környezetismeretként” ható blokk önálló egységet képez a dolgozatban belül. Az új részvételi formák, a szervezetellenesség, a civilizációs aggodalmak felerősödése, a kormányozhatatlanság problémája, a helyi konfliktusok átpolitizálódása, a generációs konfliktusok előtérbe kerülése olyan új igényeket fogalmaznak meg a politika számára, amelyek legmarkánsabban az alternatív mozgalmak által reprezentált posztmateriális értékrendben jelennek meg. Ez az értékrend elsősorban Nyugat-Európában és az USA-ban terjed, de hasonló jelenségek és kihívások Magyarországon is tapasztalhatók, elemzésükre mind több figyelmet kell fordítani – hangzott az egyöntetű vélemény.

A dolgozat tehát kettős értelemben is fontos változási tendenciákat, illetve a változások igényét jelzi. Egyfelől tárgyat illetően, amennyiben az elemzés több irányból indított szálai egyaránt azt a felismerést erősítik, hogy a politikai szocializáció máig kialakult működési mechanizmusai egyre inkább elle-

hetetlenülnek és alkalmatlanok a politikához való viszonynak, a politikai rendszerben kívánatosnak ítélt alapmagatartásoknak a fiatalabb korosztályok körében történő újratermelésére. S miközben az új kihívások egyre bomlasztják a meglevő szocializációs szisztémát, még nem körvonalazódtak egy egyre sürgetőbben szükségessé váló új szocializációs paradigma alapvonásai. Csupán az igénye.

S miközben a szerző ezt a valóságos folyamatokban megjelenő változást jelzi, egyidejűleg a politológiában kikristályosodott megközelítésmódok korlátozottságait is megkísérli meghaladni. A magyar politikatudományban – lévén viszonylag rövid múlttal bíró tudományterület – tulajdonképpen még mindig zajlik az angolszász politológiai gondolkodás „recepciója”, elsajátítása, miközben már nyilvánvalóvá is váltak alkalmazhatóságának (egyrészt az eltérő történelmi fejlődésből, a politikai szisztéma gyökeresen eltérő jellegéből, másrészt a megközelítésmód eredendő egyoldalúságaiból adódó) komoly korlátai. A politikai rendszert az alapintézmények rendszerszerű megközelítésével megragadni kívánó gondolkodásmód szükségszerűen nem tudja hová helyezni a politikai folyamatok alanyait, ezért kevésbé alkalmas arra, hogy feltárja az intézményeket érő – éppen a nemzedékváltással összefüggő értékvtáltásokban megjelenő – kihívásokat s az erre adott válaszokat.

Az írás utolsó – a generációs problémákkal foglalkozó – fejezete váltotta ki a jelenlevők legnagyobb tetszését. A magyar társadalomtudományi irodalom által kevésbé elemzett kérdés elméleti igényű kifejtési kísérlete ígéretes kiindulási pontot jelent a generációváltás társadalmi hatásainak megértéséhez. A korosztály – generáció – nemzedék fogalmak megkülönböztetése fontos továbblépés tartalmuk tisztázásához. Különösen aktuálissá teszi az

írásnak ezt a részét az a tény, hogy Magyarországon az 1945 utáni egyetlen nemzedék („fényes szelek”) tagjai ma domináns szerepet töltenek be az ország irányításában, de az évek múlásával egyre elkerülhetlenebb a generációcsere a társadalom vezérlőpultjainál.

A vitában elhangzott észrevételek, érvek fontos és a dolgozat véglegesítése során kamatoztatható tanulságokat jelentettek, elsősorban a szerzőnek (időközben a disszertáció átdolgozott formában benyújtásra került), de bizonyos mértékig a politikai szocializáció kutatásával foglalkozó team egésze számára is. A vitára került disszertáció részben a szerzőnek az ebben a közegben „kihordott” gondolatait összegezve, lezárva ezzel a kutatómunka kezdeti szakaszát, egyben megalapozva az elemzések most induló újabb periódusát.

A résztvevők egyöntetű véleménye szerint igen figyelemreméltó munka született, amely a hazai társadalomtudományi vizsgálatok számára is új nézőpontokat kínáló politikai szocializációkutatás egyik első értékes szintézise.

Stumpf István–Tót Éva

JEGYZETEK

¹ A vitában felszólalt: Andics Jenő, Ágh Attila, Bayer József, Boros László, Csepeli György, Gombár Csaba, Lengyel László, Papp Zsolt, Sándor Péter, Szabó Máté, Szentes Tamás, Szigeti Péter.

² Ha némiképp más hangsúlyokkal, de a nemzetközi irodalomban is van képviselője annak a felfogásnak, amely a politikai szocializáció kutatásának a tudományosságon túllépő funkcióit is megfogalmazza. Clausen szerint például a társadalomalakító humanista gyakorlat, az elidegenedés elleni harc nem elhanyagolható funkciója a tudományos kutatás e területének sem.

Híradás disszertációvédelmekről

GYÖRGYPÁL KATALIN

A szakszervezeti részvétel társadalmunk jelen és jövő folyamatában

1987. június 23-án a Tudományos Minősítő Bizottság nyilvános vitára tűzte ki Györgypál Katalin fenti című kandidátusi értekezését.

A szerző, aki a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézetének munkatársa, aspiránsvezetője, dr. Halay Tibor irányítása mellett a következő kutatási célokat tűzte maga elé: egyrészt mai politikai-társadalmi életünk legfontosabb, meghatározó jelenségeinek és a szakszervezetek jellemző vonásainak elemzését, másrészt ennek alapján a szakszervezetek funkcióinak vizsgálatát politikai rendszerünkben az ezredfordulóig. A legfontosabb kérdésnek azt tekintette, hogy a szakszervezetek mennyiben lesznek képesek megfelelni a társadalmi-politikai folyamatok által támasztott követelményeknek; ennek feltárására törekedett részben a szakszervezetek önfejlődésének, részben a társadalom szakszervezetekre gyakorolt hatásának elemzésével. A kutatási feladat jelentős részét képezték az alternatív prognózisok, mind a társadalom egészére, mind pedig a szakszervezetekre nézve. Ehhez szükség volt a

legfontosabb társadalmi-politikai folyamatok meghatározására, a társadalmi – benne a szakszervezeti – folyamatok egymásra hatásának vizsgálatára, a szakszervezeti tisztségviselők véleményének és jövőképeinek megismerésére.

A kutatás idősíkjá kétszer húsz év: a hetvenes-nyolcvanas évek, valamint az elkövetkező két évtized. A szerző olyan jövőmodellt állít fel, amelyben a társadalmi fejlődési út két-két változatát, s ezekhez kapcsolódva a szakszervezeti részvétel kétféle lehetséges alakulását elemzi. A modell realitásának a megalapozását többirányú, empirikus és elméleti vizsgálatok szolgálták, sajtó- és dokumentumelemzések, esettanulmányok, interjúk, kérdőívek, mátrixszámítások, valamint elméleti kérdések tanulmányozása. A társadalmi folyamatok áttekintését segíti elő a társadalmi folyamatok egymásra hatásának mátrixa, amelyben összesen 45 folyamat szerepel, ezek közül 35 társadalmi (gazdasági, szociális, politikai és művelődési viszonyok) és 11 szakszervezeti. A mátrix, amelynek adatait szakértőgárda segítségével állította össze a szerző, az értékek összefüggéseivel, az arányokkal a társadalmi folyamatok és a szakszervezeti tevékenység közvetlen és közvetett összefüggéseinek elemzhetőségét biztosítja.

Az értékelés olyan társadalmi-szak-

szervezeti mozgások elemzését kíséri meg, amelyek ma még tartalmi-módszertani szempontból kevésbé vizsgált területek. Ezért a módszertani kérdések viszonylag nagy teret kaptak. A módszertani fejezetben foglalkozik a szerző a klasszikusok örökségével a politikai prognosztika terén, a jövőkutatásban jelentős szerepet játszó világmodellekkel, a hosszú távú prognózisok hazai eredményeivel, a társadalmi folyamatok összefüggéseivel, sztochasztikus jellegével.

Külön fejezet ismerteti a téma nemzetközi összefüggéseit, ezen belül a szakszervezetek fejlődését befolyásoló tényezőket. Ezt követően tárgyalja a magyar szakszervezetek viszonyait: a szakszervezetek alapvető jellemzőit, az alapfunkciók kettős jellegét a hatalom szempontjából. Foglalkozik a szakszervezeti részvétel történetével 1945-től napjainkig, majd ebből kiindulva a szakszervezetek mai helyzetével politikai rendszerünkben.

A szerző a társadalmi fejlődés két változatát vázolja fel: a mérsékelt és a dinamikus társadalmi fejlődést. A mérsékelt társadalomfejlesztési alternatíva alapja a mai tendenciák előrevetítése. A dinamikus fejlődés a maitól eltérő, a gazdasági növekedés magasabb ütemével, a műszaki fejlődés meggyorsulásával, a hatékonyság növekedésével jellemezhető. A gazdasági-társadalmi fejlődéshez kapcsolódóan a szakszervezeti magatartás, a szakszervezeti részvétel két lehetséges alternatíváját vázolja fel a szerző: a követő típusú és a kezdeményező típusú részvételt. A társadalmi fejlődés mérsékelt típusához mindkét típusú szakszervezeti részvétel kapcsolódhat, a dinamikus társadalmi fejlődés a kezdeményező szakszervezeti részvételt kívánja meg. A szerző több kritériummal jellemzi az egyes szakszervezeti részvételi típusokat; mindkét alternatíva felvázolása eredeti és újszerű.

Követő típusú a részvétel, ha a szakszervezetek: 1. az állami döntési folyamatok hivatalosan deklarált lépcsőin véleményezik az egyes javaslatokat; 2. a döntések előtt az adott kérdésekben nem sikerül szélesebb körű véleményt gyűjteniük a tagságtól; 3. a többi, főként az alakuló társadalmi szervezetekkel a maguk részéről nem kezdeményeznek együttműködést; 4. a politikai vezetésben a periferikusabb jellegű kérdésekben határozottan kiállnak, de országos szintű, hatalmi jellegű, összefüggő kérdéskörökben háttérben maradnak, nem alakítanak ki önálló véleményt; 5. a politikai és állami szervek állásfoglalásait utólag véleményezik, de a kezdeményezés kevésbé jellemző; 6. az ágazati-iparági szakszervezetek kezdeményezései kevésbé és csak késéssel jutnak érvényre; 7. az érdekvégyesítésre kevés súlyt helyeznek, megelégszenek a vélemények összegzésével, tolmácsolásával, eltérő állásfoglalás esetén visszahúzódnak.

Kezdeményező típusú lehet a részvétel, ha a szakszervezetek: 1. eleve arra törekcszenek, hogy a politikailag súlyponti kérdésekben hallassák szavukat, jelen legyenek a politikai életben; 2. a döntési folyamatokban már a kezdeti pontoktól részt vesznek; 3. maguk is keresik az együttműködést a többi társadalmi szervezettel, önálló elképzelések birtokában; 4. ismerve-felismerve a legfontosabb társadalmi-politikai-gazdasági kérdéseket, idejében kialakítják véleményüket, beleértve a tagság véleményének az ismeretét is; 5. az átfogó kérdésekre koncentrálnak, véleményüket azonban már menet közben közlik; 6. mindez feltételezi a jobb érdekvégyesítést.

A szerző felfogása szerint a követő és a kezdeményező típusú részvétel nem ellentétei egymásnak, hanem eltérő minőségi jellemzőkkel rendelkeznek.

Opponensi véleményében dr. Novák Erzsébet, a közgazdaság-tudo-

mány kandidátusa, értékesnek minősítette a dolgozatot, kiemelve a jelölt témaválasztásának aktualitását és azt a komplex szemléletmódot, amellyel Györgypál Katalin választott témáját feldolgozta. „Az értekezés jelentős adalékot szolgáltat a politikai prognosztika kifejlesztéséhez és megerősítéséhez. A politikai prognosztika művelése még a társadalmi prognosztika művelésénél is összetettebb tevékenységet kíván, hiszen a döntéshozattal és az irányítással összefüggő kutatások és gyakorlati ismeretek, jelzések nélkül az nem lehet eredményes.”

A dolgozat másik kiemelkedő érdeméként jelölte meg az opponens a szakszervezetek jövőbeni részvételének megítélését. „A szakszervezetek szerepének megítélésében a jelölt kiindulópontként tekinti a szakszervezetek kettős funkcióját: a tagság mozgósítását a társadalmi-gazdasági feladatok ellátására, és érdekvédelmük megoldását. Ebből kiindulva nagy ívű áttekintést ad a magyar szakszervezeteknek a társadalomban betöltött helyéről.” Az erre az elemzésre ráépített két szakszervezeti magatartási alternatívával a bíráló egyetért, ezeket jónak tartja, bár a kezdeményező típusú alternatívából merészebb következtetések levonását is megalapozottnak tartaná.

Az értekezés másik opponense, *dr. Szorcsik Sándor*, a közgazdaság-tudomány kandidátusa, a dolgozat egyik fő erényének a társadalmi folyamatok komplex kezelésére irányuló törekvést tartja. „A társadalmi fejlődési folyamatok megragadására három szálon tesz kísérletet: a gondolkodás egyik vonulata a gazdaság, a műszaki fejlődés tendenciáinak elemzése és jövőbeni alakulása, a másik a társadalmi értékváltozások, a kultúra, a társadalmi tudat változásainak tendenciáit feszegeti, a harmadik vonulat a széles értelemben vett társadalomirányítás, a társadalmi mechanizmusok összefüggéseit, fejlődés-

tendenciáit igyekszik megragadni. Önmagában már e problémakörök együttes kezelése is eredményezheti a társadalmi folyamatok komplexebb látásmódját. Ezen túl sikeresnek tekintem, hogy ezek az összefüggések átszűrődnek a társadalmi fejlődéstendenciák olyan dimenzióin is, mint a politikai-hatalmi viszonyok, osztályviszonyok, érdekviszonyok stb., törekedve ezzel a komplexitás olyan szintjére, amelyen már sokkal nagyobb lehetőség rejlik a társadalmi fejlődés más jellegű, minőségi összefüggéseinek felvázolására is.”

Az opponens a disszertáció legértékesebb részének a harmadik fejezetet tartja, amelyben sor kerül műszaki-gazdasági fejlődésünk, illetve a társadalmi értékrend mai jellemzőinek és tendenciáinak felvázolására, szoros összefüggésben a szakszervezetek részvételének bemutatásával, a társadalmi változások egy mérsékelt és egy dinamikusabb fejlődési változatában. Pozitívnak értékeli azoknak a problémáknak és feszültségcöveknek a jelzését, amelyek bármely prognózis-változatnál végigkísérhetik fejlődésünket.

Az opponens a dolgozat kritikájaként említi azt, hogy nem könnyű olvasmány, ami valószínűleg az alkalmazott módszer kiforratlanságával függ össze. Gyengébben sikerültnek tartja a nemzetközi rész illesztését az egész dolgozat szerkezetébe, ezt az elemzést nem sikerült a dolgozat szerves részévé tenni.

Az opponensi vélemények után élénk vita következett. A nemzetközi tapasztalatok elemzésével kapcsolatban merültek fel kritikai megjegyzések; felvetődött az SZKP legutóbbi dokumentumaiban a szakszervezetekkel kapcsolatos állásfoglalások elemzése, valamint a jelenkor sajátos szakszervezeti törekvéseinek kritikai áttekintése. A hozzászólók szerint a téma nemzet-

közi kiszélesítése a magyar szakszervezeti mozgalom lehetőségeinek kritikai elemzéséhez is hozzájárult volna.

Több hozzászóló reflektált a dolgozat tárgyával és a téma kifejezésével, valamint az említett hiányosságokkal kapcsolatban arra, hogy a dolgozatban a felvetett problémákra tudományos eszközökkel történő elemzés alapján megfelelő választ kapunk.

Az élénk, érdekes vita befejezéséként Györgypál Katalin válaszolt a vi-

tában felmerült kérdésekre, valamint reagált az opponensek kritikai megjegyzéseire.

A Bírálóbizottság és az opponensek elfogadták a jelölt válaszát. A Bizottság úgy foglalt állást, hogy javasolja a kandidátusi cím megadását Györgypál Katalinnak, amit a Tudományos Minősítő Bizottság Politikatudományi Szakbizottsága oda is ítél.

Simon Judit

KISSNÉ NOVÁK ÉVA

A lakótelepi munkáscsaládok életmódja

Nagy fába vágta a fejszét *Kissné Novák Éva*, amikor a *lakótelepi munkáscsaládok életmódjának* kutatására és a kutatási eredmények alapján kandidátusi értekezés írására vállalkozott. Ugyanis életmódot kutatni Losonczy Ágnes kutatási eredményei, valamint sok más – többnyire elvetélt – életmódvizsgálat után eleve kockázatos vállalkozás, a lakótelepekről Szelényi Iván és Nemes Ferenc vizsgálatai óta alig van számottevő új eredmény, annál inkább szenvedélyes publicisztika, ami pedig a munkáscsaládokat illeti, ma-napság – enyhén szólva – nem divatos a kutatásuk. Vagyis többszörösen hátrányos helyzetű az a kutató, aki egy ilyen nehéz téma vizsgálatába kezd. Persze e témaválasztás az aspiráns bátorságát és vállalkozó szellemét is jelzi.

Kissné Novák Éva arra keresett választ disszertációjában, hogy a lakótelep mint a társadalom átlagától eltérő tárgyi és szociális környezet *hogyan és mennyire határozza meg a benne élők életmódját*. Miféle emberi kapcsolatok alakulnak ki, s azok milyen társadalmi

rétegspecifikus hatásokat mutatnak, melyek főbb típusaik, s hogyan lehet(ne) őket társadalompolitikai eszközökkel befolyásolni?

A lakótelepet a városi társadalom viszonylag önálló egységnek tekinti, amely tárgyi és társadalmi feltételeivel egyaránt csak hosszabb folyamatokban lesz a város szerves része. Monotonia és térbeli elkülönültség jellemző rá általában, s ez – valamint a viszonylag kicsi alapterületű lakások – nagymértékben a bezártság érzetét keltik a bennük lakókban.

Ami pedig a lakótelepi társadalom struktúráját illeti, a szerző úgy látja, hogy az kezdetben legkedvezőbb a társadalmi átlagnál, ugyanis benne a szakmunkások és a szellemi foglalkozásúak vannak túlsúlyban. Ezen némileg változtatott az a körülmény, hogy a lakótelepek presztízse az utóbbi idő-kben csökkent, s a sokakban kialakult panelfóbia a lakótelepek társadalmi összetételét a társadalmi átlag felé közelítette. Persze ebben a folyamatban arról van szó, hogy a *szegregációs* folyamatok a lakótelepek társadalmát sem hagyták érintetlenül, vagyis viszonylag gyorsan cserélődésnek indul a lakótelepek társadalma. Ez nyilvánvalóan befolyásolja a lakótelep presztízsének alakulását is, hiszen azoknak a szemében, akik nem rendelkeznek

önálló lakással vagy rossz lakáskörül-
mények között élnek, a panellakások
komfortja s infrastruktúrája viszonylag
magas presztízt jelent, amely azonban
a beköltözés utáni években viszonylag
gyorsan merül feledésbe az új igé-
nyek kibontakozásával párhuzamosan.
A vonzás és tasztítás kettőssége így kö-
veti egymást lakótelepeinken.

A lakótelepek társadalmi kapcsolata-
it vizsgálva a szerző úgy látja, hogy az
ott élők között, valamint az ott élők és a
más városrészben élők között is *sok-
rétű emberi kapcsolatok* alakulnak ki,
így nem igazolható az a sztereotípia,
hogy a lakótelepi életmód szétzilálja,
tönkreteszi az emberi kapcsolatokat.

A hazai szociológiai gyakorlatnak
megfelelően Kissné Novák Éva is em-
pirikus vizsgálatokkal egészítette ki
megállapításait. Ebben felhasználta in-
tézetünk *salgótarjáni munkásfelvéte-
lének* adatait. Salgótarjában a *Ko-
vács Ferenc* (a kandidátusjelölt aspi-
ráns vezetője) által irányított szocioló-
giai vizsgálat során 1721 személytől
gyűjtöttek információt, s ezt mélyinter-
júkkal egészítették ki (Salgótarjában
39, a kontrollszerepet játszó Szegeden
23 interjú készült). Felhasználták azt a
267 interjút is, amelyet általános isko-
lás diákokkal készítettek. Az empirikus
felvételeket a vizsgált terepen működő
lakásszövetkezetek dokumentumainak
elemzése, statisztikák feldolgozása és
természetesen a hazai és nemzetközi
szakirodalom felhasználása egészítette
ki.

Salgótarján jó vizsgálati terepnek bi-
zonyult, hiszen itt nagy hagyományai
vannak a lakótelepeknek, amennyiben
a régi munkáskolóniákat a mai lakóte-
lepek előzményeinek tekinthetjük.
A kolóniák természetesen egészen más
komfortszintet és életkereteket jelen-
tettek, azonban a viszonylagos zártság,
a közös érdekek, a közös munkahely

sajátos közösségképződéshez vezetett,
amelyeknek bizonyos kontinuitását fe-
dezi fel Kissné Novák Éva a modern la-
kótelepek társadalmi kapcsolataiban.
A vizsgálatok meggyőzően bizonyítják,
hogy a lakótelep egyáltalán *nem te-
kinthető kapcsolatszegény területnek*,
a lakótelepi kapcsolatok alakulásában
ma leginkább a térbeli közelség, a kö-
zös érdekek s a gyerekek játszanak
meghatározó szerepet, bár a közös mun-
kahely – legalábbis Salgótarjában –
ugyancsak domináns. A szomszédsági
kapcsolatok a lakótelepeken is viszony-
lag gyorsan kialakulnak. A szerző a la-
kótelepi kapcsolatok tipizálására is vál-
lalkozik, s úgy látja, hogy a nagyon la-
za, „felületes szomszédi” kapcsolattól a
jószomszédi, kollektivistikus, haveri
kapcsolaton át vezet az út a „baráti”
kapcsolatig, amely a legmagasabb
szintűnek tekinthető.

A szerző úgy látja, hogy a lakótele-
peken kialakulhatnak a helyi önkor-
mányzat szervei, amelyek hatékony
eszközei lehetnek a lokális érdekképví-
seletnek. Máris megfigyelhetők azok a
lokális közösségi formák, amelyek a fo-
gyasztás, az elosztás, a kommunális el-
látás és a szocializáció eszközei, közve-
títői lehetnek. Persze nem volna sze-
rencsés ezeket túlbecsülni, de megjele-
nésükkkel, jelenlétükkel mindenképpen
számolni kell egy tudatos társadalom-
szervezés folyamataiban.

Kissné Novák Éva disszertációját
Béres Csaba és Szirmai Viktória –
mindketten a szociológiai tudományok
kandidátusai – opponálták. Béres Csa-
ba elsősorban a disszertáció erőseit
hangsúlyozta; kiemelte, hogy „számos
ponton továbbviszi tudományos ismer-
eteinket a középváros kategóriájába
tartozó ipari városokról, az itt élő mun-
kásokról, életmódjuk alakulásáról. Ins-
pirálónak tekintette azt is, ahogy a la-
kókörnyezet magatartást befolyásoló
szerepével, az integrációs folyamatok

közösségteremtő lehetőségeivel foglalkozott a szerző. Továbbá a disszertáció módszertani hozadékát is a pozitívumok közé sorolta.

Szirmai Viktória inkább a disszertáció fogyatékoságaira helyezte a hangsúlyt. Nemzetközi városszociológiai tapasztalatokra hivatkozva megkérdőjelezte például, hogy a publicisztikán túlmenően lehet-e tudományos igénnyel lakótelepi életmódról írni. Véleménye szerint a disszertációban leírt munkás-életmódban is a makrotársadalmi elmentmondásokat ismerhetjük meg leginkább, s nem valamiféle sajátos lakótelepi életmódot.

A vizsgált lakótelepi minta munkás és szellemi foglalkozású rétegeinek összevetése fontos, ám többféle elem-

zési módot is felkínált, amelyekkel a szerző jobban élhetett volna. Több részkérdésben pedig az opponens úgy vélte, hogy Kissné Novák Éva pozitívabbnak látja és láttatja a lakótelepi életmód elemeit, mint amilyenek azok a valóságban.

Véleményét végül is abban összegezte, hogy a szerző teljesítette vállalását, s ezért a disszertáció alkalmas a tudományos fokozat elnyerésére.

A Bírálóbizottság a fenti vélemények, s Kissné Novák Éva válasza alapján a kandidátusi fokozat odaítélését javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

Böhm Antal

VASTAGH PÁL

A szocialista orientációjú állam lényege és szervezete

Az értekezés vitájára az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján került sor Moszkvában (1986. június 19-én). A disszertáns a Szovjet Állam- és Jogépítés Tanszéken készítette el munkáját, G. V. *Atamancsuk* professzor szakmai irányításával.

A szerző olyan témát választott, amely napjainkban elméleti és politikai szempontból egyaránt fontos; összetettségénél fogva egyidejűleg több társadalomtudományi ág vizsgálati tárgya. A szerző az állam- és jogtudományok nézőpontjából tett kísérletet a problematika elemzésére.

A kutatás célja abban összegződött, hogy a szerző a szocialista orientációjú társadalom gazdasági és szerkezeti sajátosságainak figyelembevételével tárja fel az államhatalom tartalmát, az ál-

lami funkciók lényegét, az állam társadalmi szerepét, az államszerkezet kialakulásának folyamatát, annak egyes szervtípusait és intézményeit, valamint az élcspart-párttal kialakított kapcsolatuk tartalmát. A problematika kifejtése során a szerző kritikailag elemezte a témával kapcsolatos jelentősebb polgári nézeteket is.

Az I. fejezet központi kategóriája – egyben elméletileg a legvitatottabb kérdéskör – a szocialista orientáció fogalma, értelmezése. A terminológiát első ízben 1969-ben a kommunista és munkáspártok moszkvai találkozásán használták. Az 1970-es évek végére, a volt portugál gyarmatok függetlenné válását, az etiópiai társadalmi átalakulásokat követően, a fejlődő országok történetének új szakasza kezdődött. Ettől kezdve egyre gyakrabban különítették el a szakirodalomban elméleti igénnyel a fejlődés nem kapitalista útjának fogalmát a szocialista orientációtól.

A szerző munkája során arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a szo-

cialista oreintáció a nem kapitalista fejlődés egyik jelenkori konkrét formája, amely a társadalom általános demokratikus átalakulását és a szocializmus építésének perspektivikus lehetőségeit fejezi ki. Lényegét az átmeneti jellegű társadalmi viszonyok határozzák meg. A szerző véleménye szerint ezt a fejlődési utat célszerűbb és helyesebb szűkebb értelemben csak a népi demokratikus szakaszra értelmezni; a nemzeti demokratikus szakaszt pedig a nem kapitalista fejlődés keretei között kell elhelyezni. A határozottabb különbségtételt az indokolja, hogy a nemzeti demokratikus viszonyok között a szocialista orientáció még nem válik visszafordíthatatlanná, kedvezőtlen külső és belső körülmények hatására megerősödhetnek a reakciós, kapitalista tendenciák, mint ahogyan ez számos országban bekövetkezett a hatvanas években, amikor is a forradalmi folyamat lelassult, vagy helyenként visszafordult.

A társadalomban végbemenő nem szerves fejlődés határozza meg a politikai intézményrendszer helyzetét, ami legáltalánosabban úgy jellemezhető, hogy erőteljes túlsúlya van a társadalomban. Az államhatalom tartalmát meghatározó fő vonásokat a szerző a következőkben látja:

1. A hatalom átmeneti jellegű, általános demokratikus társadalmi alappal rendelkezik. Lényegét az a szövetségi rendszer adja, amely a különböző dolgozó osztályok és rétegek, valamint a társadalom olyan nem dolgozó csoportjai között alakult ki, amelyek elkötelezettek a haladó jellegű átalakulások mellett.

2. Az államhatalom általános demokratikus jellege mellett már magában foglal néhány szocialista vonást is.

3. Mivel a politikai felépítmény nem adekvát gazdasági alapon jött létre, az egyes politikai intézmények, közöttük

az állam viszonylagos önállósága nagymértékű.

Az értekezés II. fejezetében vizsgálja a szerző az állam funkcióinak és szervezetének problematikáját; a társadalom életének főbb szféráit alapul véve az állam gazdasági, politikai és ideológiai funkcióit veszi sorra elemzésében. A fejlődés konkrét körülményeire való tekintettel a legnagyobb figyelmet a gazdasági funkció érvényesítésére fordította, hiszen a politikai tényezők mellett a gazdaság fejlődése nyújthatja a legfontosabb garanciát a progresszív folyamatok visszafordíthatatlanságához. A szocialista országok az állami mechanizmus kiépítésében szakítottak a polgári államszervezeti modellekkel, elutasították a gyarmati közigazgatás szervezeti formáit is. Új államszervezetüket új szervezeti-működési elvek alapján alakítják ki. Ezek sorába tartozik: a párt vezető szerepe, az állami szervek irányítása, a hatalom népi jellege, a demokratikus centralizmus, a forradalmi demokratikus törvényesség. Az elveknek az eddigiekben főként a követelményoldala érvényesült, az állami szervek felépítése és gyakorlata ezekkel nem mindenben esik egybe.

Az elemzésekből leszűrűt következtetések összegzéseként a szerző a szocialista orientációjú állam következő meghatározását alakította ki: az elmaradott gazdasági alapokon és fejletlen osztályszerkezeten kialakuló állam a társadalom gyökeres átalakulásának eredménye és eszköze, a társadalom haladó erőinek, főleg a városi és falusi dolgozó tömegeinek érdekeit kifejező szervezet, amely sajátos belső fejlődésen keresztül átmenetet képez az állam szocialista típusához. Szervezetében és működésében egyre inkább teret nyertek a szocialista államra jellemző szervezeti megoldások.

Az értekezés vitájában, amelyet Ny. V. Csernogolovkin professzor vezetett, elsőként az opponensek fejtették ki vé-

leményüket. *V. E. Csirkin* professzor (a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője) opponensi véleményében kiemelte, hogy a disszertáció a magyar elméletben az első kísérlet a szocialista orientációjú államok sajátosságainak feltárására. Nem fogadta el azonban feltétel nélkül a szerző álláspontját a tekintetben, hogy csak a népi demokratikus fejlődési szakaszban levő állam tekinthető szocialista orientációjúnak. Véleménye szerint, s ez néhány kivételtől eltekintve a szovjet szakirodalomban általánosan elfogadott, a szocialista orientációt szélesebb értelemben kell felfogni, fejlődésében több szakasz különíthető el, és ebben az első periódust a nemzeti demokratikus szakasz jelenti. Felhívta a szerző figyelmét arra, hogy a szocialista orientációjú országok államépítési gyakorlatában csak szűk körben kínálkozik lehetőség a tradicionális közösségi szervezeti formák felhasználására. A vitatott témák azonban véleménye szerint nem teszik kérdésessé a disszertáció értékeit, hiszen ezek a tudományos életben még nem véglegesen kidolgozott témakörök, és így helye van a különböző szempontokat alapul vevő megközelítéseknek.

Balogh András tanszékvezető egyetemi tanár (MSZMP Politikai Főiskola) opponensi véleményében állást foglalt a problematika néhány elméletileg alapvető kérdésében is. Részletesen kitért az élcspárt-párt társadalmi szerepére; egyetértett a szerző azon megállapításaival, miszerint a politikai felépítményen belül a hatalmi centrumot a párt testesíti meg. Felhívta a szerző figyelmét olyan tényezők további elemzésének szükségességére, mint a nemzetközi környezet hatásainak bemutatása, a nemzeti mozzanat jelentősége, a destabilizációs faktorok vizsgálata.

Fontosnak tartotta továbbá a burzsoá nézetek kritikájának erősítését. Elismerően állapította meg, hogy a szerző a tudományosság általános követelményeit messzemenően szem előtt tartotta, hivatkozásai korrektek, a széles körű irodalom felhasználása precízen, pontosan történt meg.

Az értekezéssel kapcsolatosan vezető intézményként, írásban nyilvánított véleményt a moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének Államjogi Tanszéke, valamint *Halász József* tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, és *Bessenyei Zoltán*, az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa. A vélemények egyöntetűen elismerték az értekezés értékeit, s támogatták a dolgozatnak kandidátusi disszertációként való elfogadását.

Az opponensi vélemények ismertetését, illetve azok megválaszolását követően a résztvevők kérdései két problémakört érintettek, a szocialista orientáció fogalmának értelmezési lehetőségeit, annak határait, valamint az állam gazdasági funkciójának belső tartalmát, különböző elemeit.

A disszertáns válaszai után a Bírálóbizottság tagjai titkos szavazás útján bizottság tagjai titkos szavazás útján egyhangúlag megállapították, hogy a disszertáció megfelel a kandidátusi tudományos fokozat elnyerésével szemben támasztott követelményeknek, önálló tudományos kutatási munkának tekinthető, a szocialista orientációjú állam lényege és szervezete aktuális kérdéseinek új megoldását jelenti; ennek alapján a Bizottság javasolta, hogy *Vastagh Pálnak* ítéljék oda az „állam- és jogtudományok kandidátusa” tudományos fokozatot.

Szani Ferenc

Карой Липкович

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

В вводной части научной статьи дается обзор событий полутора десятка лет, предшествовавших XXVII съезду КПСС. В свете статистических данных и публикаций, оглашенных в последнее время, автор констатирует, что в 70-х годах развитие Советского Союза отстало от возможностей и требований. Наслоение проблем поставило вопрос о необходимости изменений в экономических и политических структурах, повышения эффективности управления. Стало ясно, что только при существенной перестройке возможно создание условий для построения подлинно социалистического общества. Автор знакомит с тем, как определился новый курс КПСС в период от ноябрьского совещания ЦК 1982 года, через апрельский пленум 1985 года, XXVII съезд партии вплоть до январского пленума 1987 года.

В статье затем анализируется решение о развитии экономики. Условием успеха экономической реформы является осуществление значительных изменений в общественных и политических отношениях, а также в идеологической сфере. Следует создать социалистическое самоуправление, демократизировать партийную работу. Этому служат и персональные изменения, осуществленные в центрах управления.

Автор сравнивает программу КПСС, принятую в 1961 году, с вновь сформулированной программой. Он знакомит с важнейшими экономическими постановлениями, с изменениями, протекающими в области массовой информации, культуры, общественных организаций, права, а также с запланированными мероприятиями. Он указывает на то, что, – хотя все сферы советского общества пришли в движение, между отдельными сферами наблюдаются расхождения, а ретроградные и противостоящие силы также развернули свою деятельность –, против всего этого следует бороться расширением политической базы общества.

Ласло Дани

ЗАМЕЧАНИЯ К ИЗУЧЕНИЮ ЛЕНИНСКОЙ ТЕОРИИ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА (ГОСУДАРСТВЕННОГО КАПИТАЛИЗМА)

Автор в научной статье делает попытку исторически подойти и реконструировать ленинскую теорию переходного периода. Ленин считает понятие „государственный капитализм“ центральной концепцией экономической и об-

щественно-политической организации большевизма и, наряду с этим, дает определение западного (в первую очередь германского) и русского государственно-монополистического капитализма, сложившегося во время первой мировой войны. Он особо подчеркивает: корни дискуссий в большевистской партии кроются в расхождении взглядов в период, предшествовавший захвату политической власти, прежде всего, в отношении толкования сущности империализма. В статье указывается, что во взглядах Ленина на переходный период с начала 1917 года преобладала теория государственного капитализма. Автор отмечает стремление Ленина ответить на вопросы, вытекающие из „неклассической” сущности тогдашнего развития России и большевистской революции, даже если вынужденный ход первых лет революции (1918–1921 гг.), казалось бы – при помощи псевдомарксистских и прочих аналогий –, поднял на уровень „общих закономерностей” последствия особого развития. Следовательно, автор считает ленинский государственный капитализм таким неклассическим переходным периодом социалистической революции, победившей в неклассических условиях, задачей которого является создать классические предпосылки революции.

Статья, опираясь на богатый материал первоисточников и разработок, вступает в дискуссию с прежним и современным буржуазным, а также марксистским подходом, и отвергает утверждение, что априори мало основы было и есть для предположения о возможности марксизма–ленинизма послужить аффективным средством для модернизации. Революционная волна не распространилась на индустриальный Запад, однако мы можем в ленинском теоретическом наследии обнаружить такой элемент, который подготовил бы большевиков к этому новому и заранее непредвидимому условию.

Галина Чередниченко–Владимир Шубкин ОТ ШКОЛЫ К ТРУДУ (НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ПОВТОРНЫХ ОБСЛЕДОВАНИЙ СОВЕТСКОЙ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ 20 ЛЕТ)

В ходе перестройки социализация молодых поколений, их „включенность” в окружающую социальную жизнь усложняются из-за повышения требований к ним. В ходе лонгитюдного социологического исследования, проводившегося в Сибири в 60–80-е годы, носившегося название „Проект 17-17”, изучались проблемы образования, выбора профессии и трудоустройства молодежи.

В настоящей статье исследователи проверяют ряд гипотез. Как специфика социальной ситуации сказывается на конфликте между субъективным и объективным, между стремлениями и действительностью при переходе разных групп молодежи от школы к труду? Как появилось несоответствие слов и дела, внушаемых молодежи трудовых идеалов и реальных условий профессиональной деятельности, в которых не стимулировался труд по способностям? К чему вело расхождение между пропагандой принципа „Перед молодежью все дороги открыты” и реальным положением в структуре занятости и вакансий. Как выражалось нарастание неравенства шансов отдельных групп молодежи в сфере образования и овладения сложными, интересными и престижными профессиями, возможностью получить рабочее место в соответствии с трудовым потенциалом и деловыми качествами? Как эти и многие другие реаль-

ные факты жизни сказывались на структурном конфликте стремлений, ожиданий молодежи и общественных реалий, характеризующих их удовлетворение.

Ференц Гажо

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КРУГАХ ВЕНГЕРСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Характерные особенности, конфликты и противоречия, свойственные расчленению общества на поколения, влияют на процессы, протекающие в обществе. Исследования прошедшего десятилетия пытались вскрыть влияние на молодежь тех изменений, которые происходят в общественной макросфере, в интересах того, чтобы способствовать соответствующему отношению к возникшим противоречиям.

В первой части научной статьи рассматриваются проблемы материального характера образа жизни молодежи, вопросы заработка, доходов и жилищные условия. Автор констатирует, что заработки в чрезмерной степени зависят от возраста и должности, а в отношении доходов на душу населения отставание молодежи еще более значительное. Весьма неблагоприятное явление, что школьное образование в общем не играет роли в формировании доходов, и это оказывает тормозящее влияние на эффективность труда вместо того, чтобы стимулировать стремление к дальнейшей учебе. Недооценка высшего образования особенно неблагоприятна для молодой интеллигенции. Напряженность, сложившаяся в сфере доходов, усиливается от недостатка квартир как в количественном, так и качественном отношении, что опять же наиболее отрицательно отражается на молодых поколениях.

Вторая часть статьи дает обзор тенденциям мобильности молодежи. В ней отмечаются два явления, вызывающие беспокойство: уменьшение шансов на принадлежность к слою дипломированной молодежи и рост доли подсобных неквалифицированных рабочих, а среди них – чернорабочих второго поколения. Одновременно существует и проблема „чрезмерного обучения“, которую можно разрешить лишь быстрым введением широкой, успешно, конвертируемой специальной подготовки, проведением реформы образования.

Третья часть статьи посвящена неблагоприятным демографическим изменениям и ухудшению состояния здоровья молодежи. В заключение автор указывает на относительную неэффективность деятельности официальных институтов социализации и на причины этого явления.

Károly Lipkovichs

CHANGES IN THE POLICY OF THE COMMUNIST PARTY OF THE SOVIET UNION

The introductory part of the article gives a survey of the most important events of the one and a half decade before the 27th Congress. In the light of the publications and statistical data published lately, it states that in the 1970s the development of the Soviet Union fell behind the possibilities and requirements. The accumulation of problems raised the questions of economic and political structures and of the effectiveness of management as well. It became obvious that the conditions of the building of a really modern socialist society could only be created by purposeful transformations. The author shows how the new guideline of the Communist Party of the Soviet Union took shape from the session of the Central Committee held in November 1982 through the 1985 April plenum and the 27th Congress up to the 1987 January plenum.

Subsequently, the study analyses the resolution on the development of economy. The condition of the success of the economic reform is that important changes should take place in the social and political relations as well as in the ideological sphere, too. One has to develop the socialist self-management, the party work must be democratized. The changes of cadres in the centres of power also serve this aim.

The author compares the program of the Communist Party of the Soviet Union adopted in 1961 with the party program of new wording. It makes known the standpoint of the new program concerning the tasks of socialism, the capitalist system, the relation between the two systems, the new bases of security policy and the present situation of the communist movement.

In the last part of the study, the author deals with the execution of the resolutions of the Congress. He makes known the more important economic regulations, the planned measures and the changes taking place in the field of information, culture, voluntary organizations, foreign policy and law. The author emphasizes that although every field of the Soviet society got in motion, there exist differences among the individual spheres: the forces of restrain and resistance also became active: one must fight against them with the broadening the socialist basis of politics.

László Dányi

REMARKS ON THE INVESTIGATION OF LENIN'S THEORY OF TRANSITIONAL PERIOD (STATE CAPITALISM)

The study makes an attempt at a historical approach and reconstruction of Lenin's theory of the transitional period. Lenin's conception on state capitalism is regarded by the author as the central economico-socio-political and organizational concept of Bolshevism and besides he elucidates the Western (in the first place the German) and the Russian state capitalism which took form during the First World War. The author emphasizes that the roots of disputes within the Bolshevik Party go back to the differences of opinion in the period before seizing power, above all to the different interpretations of imperialism. The study, from the beginning of 1917, demonstrates the domination of the theory of state capitalism in Lenin's concept relating to the transitional period. It describes Lenin's efforts to give answer to the questions arising from the Russian development up till that time and from the non-classical character of the Bolshevik revolution, even if the forced course of the first years of the revolution (1918–1921) seemingly raised the concomitants of the strange development – with the help of quasi-Marxist and other analogies – to the level of „general legitimacies”. The author considers the state capitalism of Lenin a non-classical transitional period of the socialist revolution which was victorious under non-classical conditions and the task of which was the creation of the classical preconditions of the revolution. The study – based on rich source and elaborated materials – argues with the then existing and present-day bourgeois and Marxist approaches respectively and refutes the thesis that from the beginning there were and there are few bases of the supposition according to which Marxism–Leninism can be an efficient instrument of modernization. The revolutionary wave did not spread to the industrialized West, but in Lenin's theoretical legacy one can find no few elements which would have prepared the Bolsheviks for this new and unforeseen challenge.

Galina Cserednicsenko–Vladimir Subkin

FROM SCHOOL TO WORK

(On some results of a twenty-year longitudinal investigation carried out among the Soviet youth)

As a result of „perestroika”, the socialization of the young generation and their adaptation to the social life became more complicated, because the demands on them became greater. During a longitudinal sociological investigation called „Projekt 17-17”, which was carried out in Siberia between 1960 and 1986, the researchers examined the problems of education and the questions relating to the choice of profession and finding a job. In the present study the authors control several hypotheses. In case of the individual groups of youth, during passing from school to work how the characteristics of the social conditions are reflected in the conflict between subjective and objective conditions as well as between the aspirations and reality. How the disharmony appears between words and deeds which influences both the work-ideals and the real conditions of work activity of youth. Where the difference between the reality of employment structure and manpower demand and the „every road is open before the youth” propaganda

policy leads to. How the unequal chance of the individual groups of youth to learn a complicated, interesting and highly prestigious trade during training and to get a job suitable to their abilities and training is expressed. All these and the innumerable other realities of life show up in the structural conflict between the aspirations and expectations of youth and the social reality.

Ferenc Gázsó

SOCIAL PROCESSES AMONG HUNGARIAN YOUTH

The characteristics, conflicts and contradictions of the generational distribution of the society influence the social processes. The investigation in the last decade attempted to explore the effect of changes taking place in the macro-sphere of the society on youth in order to help the satisfactory solution of the emerged contradictions.

The first part of the study discusses the problems of material nature of the way of life of the young people, their wages, incomes and the housing situation. It states that the wages depend strongly on age and assignment and concerning per capita income, the lag of youth is considerable. It is a very unfavourable phenomenon that the educational level generally does not play a role in the increase of income: this fact keeps back the output and does not incite to the continuation of studies. The absence of the recognition of higher qualification is especially disadvantageous to the young intellectuals. The emerged tensions in the field of incomes are increased by the qualitative and quantitative housing shortage which also in the first place affects the young persons.

The second part of the writing gives a survey of the tendency of mobility among young people. Two alarming phenomena are pointed out: The deterioration of chances to obtain access to the stratum of the professional classes and the increase of the stratum of unskilled workers and within this circle, the increase of the proportion of the second generation of unskilled workers. At the same time there exists the problem of overtraining as well, which could only be solved by the quick introduction of an adaptable vocational training based on a wide foundation and by the quick execution of the reform of education.

The third part deals with the unfavourable demographic changes and the deteriorating state of health of the young persons. In the last pages the relative ineffectiveness of the institutions of socialization and its reasons are discussed by the author.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Карой Липкович</i> : Изменения в политике Коммунистической партии Советского Союза	161
<i>Ласло Дани</i> : Замечания к изучению ленинской теории переходного периода (государственно-капитализма)	179
<i>Галина Чередниченко-Владимир Шубкин</i> : От школы к труду (некоторые результаты повторных обследований советской молодежи через 20 лет)	191
<i>Ференц Гажо</i> : Общественные процессы в кругах венгерской молодежи	

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Жолт Папп</i> : План научно-исследовательской работы группы „Социализм” (1986–1990 гг.)	204
<i>Дёрдь Собослаи</i> : План научно-исследовательской работы группы „Политическая система” (1986–1990 гг.)	209
<i>Каталин Форраи Р.</i> : Выбор вида обучения и стремление к дальнейшему образованию в районах Дабаш и Надьката	229
<i>Чаба Банфальви</i> : „Не поддающаяся классификации” работы в смешанной социалистической экономике	

ИНФОРМАЦИЯ

Перестройка общественных в Советском Союзе (обзор темы на основе литературы) (<i>Имре Такшаш</i>)	238
---	-----

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Совещание редакторов общественно-научных журналов в Варшаве (<i>Мария Тури-Ратман</i>)	266
Советско-венгерский обмен мнениями об ускорении научно-технического прогресса и о партийном руководстве (<i>Ильдико Спирулис</i>)	269
Югославно-венгерская беседа за круглым столом о роли государства и об экономике (<i>Петер Шмидт</i>)	
Современная техника и ее общественное влияние (конференция экспертов ФРГ и ВНР) (<i>Юдит Шимон</i>)	293
Об актуальных вопросах политики расселения (совещание в Бекешчаба) (<i>Ласло Пал</i>)	
Об обсуждении кандидатской диссертации Ласло Кэри на месте работы (<i>Иштван Штумпф-Ева Тот</i>)	
Информация о защите диссертаций	

CONTENTS

STUDIES

<i>Károly Lipkovics</i> : Changes in the Policy of the Communist Party of the Soviet Union	150
<i>László Dányi</i> : Remarks on the investigation of Lenin's theory of transitional period (state capitalism)	179
<i>Vladimir Subkin</i> : From School to Work (On some results of a twenty-year longitudinal investigation carried out among the Soviet youth)	191
<i>Ferenc Gazsó</i> : Social processes among Hungarian youth	

WORKSHOP

<i>Zsolt Papp</i> : Research plane of group <i>Socialism</i> (1986–1990)	204
<i>György Szoboszlai</i> : Research plane of group <i>Political System</i> (1986–1990)	209
<i>Katalin R. Forray</i> : Choosing a school and the intentions to continue to study in the region Dabas and Nagykáta	229
<i>Csaba Bánfalvy</i> : „Unclassable work” in the socialist mixed economy	000

INFORMATION

„Perestroika” and the Soviet social sciences (Survey on the basis of the literature of Készült 2500 példányban, 12,7 (A/5) ív terjedelemben)	238
--	-----

REPORTS, NEWS OF THE INSTITUTE

Conference of the editors of periodicals of social sciences in Warsaw (<i>Mária Rathmann Túry</i>)	240
Soviet–Hungarian exchange of views on the acceleration of the scientific-technological development and party guidance (<i>Ildikó Szpirulisz</i>)	253
Jugoslav–Hungarian round-table conference on the role of the state and economy (<i>Péter Schmidt</i>)	255
New technology and its social effects (Conference of West-German and Hungarian experts) (<i>Judit Simon</i>)	
Actualities in settlement policy (Discussion in Békéscsaba) (<i>László Pál</i>)	266
About the debate on László Kéri's dissertation of candidature at the workplace (<i>Isván Stumpf–Éva Tót</i>)	269
Report on defends of dissertations	272
Summaries in foreign languages	293
Content in foreign languages	

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12 ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (87-1341)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,- Ft

316.861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1987 | 4

Társadalom- tudományi Közlemények

1987 · 4

SZELLEMI MEGÚJULÁS—
MAGYARORSZÁG
ÉS A NAGYVILÁG

(Tematikus szám)

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

**Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVII. évf. 1987/4. sz.**

**Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária**

Tartalom

<i>Köszöntő</i>	481	
<i>Almási Miklós</i> : Szellemi megújulás – mint mozgalom (Rapszodikus jegyzetek egy lap-pangó-jelenlevő igényről)	485	✓
<i>Ancsel Éva</i> : A szabadság értelmének visszaperléséért (Széljegyzet a közelmúltról)	489	✓
<i>Andorka Rudolf</i> : A társadalmi rétegződés és mobilitás kutatásai Magyarországon: nyitottság a problémák iránt és hozzájárulás a társadalmi fejlődéshez	492	
<i>Berend T. Iván</i> : Szellemi megújulás – történelmi mozzanatok	499	✓
<i>Cseh-Szombathy László</i> : A megújulás kérdése a családra vonatkozó elképzelések és normák tekintetében	502	
<i>Enyedi György</i> : Szellemi megújulás – a tudomány elterjedése Magyarországon	506	✓
<i>Gazsó Ferenc</i> : Történelem, ifjúság, szocializmus	511	
<i>Hajdú Tibor</i> : Történetírás a konszolidáció korában	516	
<i>Huszár István</i> : Eszmény és valóság. Történelmi utunk tanulságai	520	
<i>Huszár Tibor</i> : A társadalomtudományi kutatások hasznosításáról – reflexiók	528	✓
<i>Kozma Ferenc</i> : Kibontakozási lehetőségek: az alapfeladat külgazdaság-politikai oldal-ról nézve	533	
<i>Lendvai L. Ferenc</i> : Szellemi megújulás? A filozófia lehetőségei	540	
<i>Monigl István</i> : Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon – a 21. század kihívá-sa és kockázata	544	
<i>Nyers Rezső</i> : Szellemi megújulást a gazdasági, a politikai gondolkodásban és az ideoló-giában	552	
<i>Nyitrai Ferencné</i> : Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág (Egy statisztikus szemszögéből)	557	
<i>Pataki Ferenc</i> : Nehéz hűség a változó világban	565	✓
<i>Ránki György</i> : A hazai modernizáció kérdéséhez	570	✓
<i>Szabó Katalin</i> : Az információ hiánygazdasága (Világgazdasági felzárkózásunk egy sa-játos korlátjáról)	576	
<i>Szinetár Miklós</i> : Milyen a „kultúrpolitikus”?	582	
<i>Tőkei Ferenc</i> : Szellemi távlatok	583	✓
<i>Vámos Tibor</i> : A nagy rendszerek elmélete és a társadalom modellhipotézisei	586	✓
<i>Zoltai Dénes</i> : Út a modern filozófia világfogalmához (Adalékok a lukácsi életmű értel-mezéséhez)	593	
<i>Aczél György</i> publikációinak bibliográfiája (Összeállította: Gellén Antalné és Markella Károlyné)	599	
Idegen nyelvű összefoglalók	649	
Idegen nyelvű tartalom	662	

Intézetünk főigazgatója, Aczél György, 70 éves. Úgy gondoltuk, hogy egész egyéniségének, életpályájából kirajzolódó szellemének, és egyben folyóiratunk szellemének is az felel meg legjobban, ha életútja részletes bemutatása, személyes érdemeinek és eredményeinek méltatása helyett azzal köszöntjük Öt születésnapján, hogy az általa oly gyakran alkalmazott (és mindinkább elterjesztett) módszerrel, amely az „Igazság” monopolisztikus birtoklásának önhitt feltételezése helyett a mások véleménye iránti fogékonyság, a sok más eltérő vélemény megismerésének és a politikai döntésekben, állásfoglalásokban való figyelembevételének akarása jegyében született (s amelynek talán a legismertebb példája a Németh Lászlónak általa feltett kérdés: „mit tenne Ön, ha művelődési miniszter lenne”) körkérdéssel fordulunk a hazai társadalomtudományok néhány kiemelkedő személyiségéhez, akik tanácsadóként, szakértőként, baráti támogatóként segítik munkánkat.

A körkérdés, mely folyóiratunk e számának központi témáját adja: „Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág”. Nem tagadjuk, hogy az említett módszer mellett a témaválasztásban is az vezérelt bennünket, hogy azt a szellemi nyitottságot, megújulási folyamatot és a nagyvilághoz való kapcsolatunkat állítsuk középpontba, amelynek szolgálata az általunk köszöntött személy törekvéseit jellemzi.

A körkérdés megfogalmazásán kívül nem adtunk semmiféle konkrét tartalmi vagy műfaji szempontot a választ adóknak. Biztunk benne, hogy ha ki-ki a saját szakterületének és érdeklődési körének megfelelően a megújulás és a nagyvilághoz való kapcsolódásunk más-más problémáját, aktuális kérdését ragadja meg, akár az eddigi fejleményeket, eredményeket és tapasztalatokat számba véve egy-egy tudományterületen, akár a konzervativizmus bosszantó maradványait bírálva, akár a sürgetően megoldandó feladatokat felvázolva stb., az így kialakuló mozaikszerű kép végül is olyan egésszé áll össze, amely olvasóink számára kellően érdekes és tanulságos lesz.

Az írásokban megfogalmazódnak a reform és megújulás alapvető kérdései, felvillannak az egyes tudományágakban régóta folyó viták mozzanatai, a válaszok egyes pontokon egymással is polemizálnak, a társadalomtudósok párbeszédének folyamatába illeszkednek. A válaszadók egy része az itt megfogalmazott gondolatokat természetesen más fórumokon is kifejtette. A régebbi viták és az új gondolati impulzusok alapján remélhetjük, hogy a dialógus folytatódik.

Az írások között egyaránt megtalálható a tudományos veretű, szakfogalmi apparátussal íródott tanulmány és a személyes hangvételű, a maga szubjektivitásában őszinte esszé.

Mi az, ami mégis összekapcsolja az egyes írásokat? Az örök MEGÚJULÁS le-

hetőségének keresése, s tulajdonképpen ezzel jellemezhető leginkább történelmünk legutóbbi három évtizede is.

A reform, a megújulás legalább annyira fontos a szellemi értékek alkotása terén (a tudományokban, a művészetben), mint az anyagi javak termelésében. A társadalomnak ugyanis a maga totalitásában kell változnia adekvát módon.

Az elmúlt három évtized során, a tudományos és a kulturális élet megújításában, fejlesztésében mindvégig kiemelkedő szerepet vállalt a tudomány- és kultúrpolitikus Aczél György (– állapítja meg Szinetár Miklós).

A kötet tanulmányai e szellemi megújulás múltjáról, jelenéről és feladatairól szólnak. Az írások kulcsmondatainak, jellemző gondolatainak füzére kirajzolja ezt a képet.

Az 1956 utáni „fájdalmas, de élményt hozó újrakezdést” (Ancsel Éva), s az ezzel együtt járó szellemi megújulási folyamatot segítette, hogy a politikai vezetés – szakítva a korábbi hagyományokkal – kimondottan igényelte az őszinte tényfeltárást. Ettől kezdve a társadalom jobb önismeretének kialakításához hozzájárult a történettudomány, a maga eszközeivel és a maga határain belül (Hajdu Tibor). A megindult tényfeltárási munka kedvezően hatott magára a társadalomtudományra, annak belső önfejlődésére is (Nyitrai Ferencné). A kutatómunka nagy hozadéka volt, hogy már a hatvanas évek végére kialakul egy egységes magyar társadalomtudományi fogalom- és kategóriarendszer (Andorka Rudolf), amely nemzetközi összehasonlításban is megállja a helyét. A nyolcvanas években új lendületet vettek a nemzettel, nemzetiséggel, a nemzettudat problémáival összefüggő kutatások, a hátrányos helyzettel, a népesedési kérdéssel foglalkozó vizsgálatok (Monigl István).

A gazdasági kibontakozás (mint minden reformkísérlet) akkor igazán eredményes, ha többletforrások után kutat, ha a szükséges területeken képes átcsoportosítani, ha a belső tartalékokat feltárja és racionálisan hasznosítja (Kozma Ferenc).

Gazdaságunkban nem csupán hiány van, hanem ennél sokkal súlyosabb mértékben az információ hiánygazdasága. Hiányzik a friss, hasznos és adekvát információ. Az információk vérkeringés nemcsak lassú, de vérszegény is, sőt az információk elfecsérlése miatt vérzékeny is. A szellemi megújulás kulcskérdése az információáramlás reformja (Szabó Katalin).

Természetesen a tudománynak is megvannak a maga határai; az elemek nagy száma, változékonysága és kölcsönhatása miatt a társadalom viselkedése csak hipotézisként írható le, s ez bizonyos határt szab a tudományon alapuló tervezési és racionális irányításnak is (Vámos Tibor).

A társadalomtudományi kutatásoknak mindig is számolniuk kell a hatalommal (Ránki György). A hazai modernizáció folyamatában kulcskérdés a gazdasági modernizáció igényeinek és a politika intézményes struktúráinak viszonya.

A zavaró jelenségeket meg kell szüntetni, a funkciókat jól el kell egymástól határolni, s vonatkozik ez a tudomány és a politika viszonyára is. A tudomány és a politika határai nincsenek egymástól kellően elkülönítve. A társadalomtudósok igénylik a tudományos munka belső értékrendjének tiszteltetését. Ugyanakkor fejleszteni kell azokat a közvetítő mechanizmusokat, amelyek a tudomány eredményeit a politika felé közvetítik (Huszár Tibor).

A tudományos gondolkodás (például a filozófia) nem válhat a napi propa-

ganda közvetlen kiszolgálójává. Zavarokat okoz, ha bizonyos szakmai kérdések eldöntésébe politikai szempontok keverednek (Lendvai L. Ferenc).

Lukács György is kiemelten hangsúlyozta, hogy a szellemi megújulás lehetősége megvan, és hogy „a dialektikus materializmus értelmében e lehetőségnek valósággá válása csak tudatos munka és erőfeszítés eredménye lehet. Ezt az új korszakot csak a filozófusok, a tudósok és a nép közös tudatos erőfeszítései teremthetik meg.” (Idézi Zoltai Dénes.)

A demokrácia fejlesztése a szellemi megújulás eszköze. A hetvenes években a társadalmi demokratizmus erősödésének több megnyilvánulása volt, így például a társadalomtudományok és a művészet akkor fedezték föl a civil társadalom létezését. Pontosabban a civil társadalom fedezte föl magát, s ez nyert egyre erőteljesebb kifejeződést a tudományos és művészeti életben. A civil társadalom növekvő szerepének fölismerése és elismerése keretet adhat szellemi megújulásunknak, amely így akár mozgalommá is fejlődhet (Almási Miklós).

A demokratizálás másik fontos hatása, hogy meggyorsítja és többirányúvá teszi az értéktermelés folyamatát, segíti a különböző társadalmi rétegek és csoportok (például az ifjúság) szocializációját (Gazsó Ferenc).

Ma hiányzik a családdal kapcsolatos megújító szellemi áramlat, melyre nagy szükségé lenne társadalmunknak (Cseh-Szombathy László).

A demokratizálódás szükségességének térbeli vetülete is van. A főváros túlsúlyossága nemcsak a műszaki innovációt és a szerkezeti átrendeződést fékezi, hanem egyúttal megnehezíti az ország különböző régióiban meglevő tudományos-szellemi kapacitás kihasználását (Enyedi György).

Meg kell keresni a múlt és a jövő összekötő hidjait és választóvonalait, ehhez azonban tudni kell múltban és jövőben is gondolkodni. A megújuláshoz „új mentalitás” szükséges, mely szembe mer nézni történelmünkkel, érényeinkkel és hibáinkkal, hogy merítsen belőlük a jelen s a jövő számára (Huszár István).

Mindehhez olyan „személyes magatartás” szükséges, amely képes „a belülről történő kritikai analízis” vállalására, amely a magyar valóságban gyökerezve az egyetemes haladáshoz kapcsolódik és egyszerre hű a szocialista gondolat történelmi lényegéhez és perspektíváihoz. Az ország szellemi életének legveszedelmesebb ártalma „az örök jelenidejűség” állapota (Pataki Ferenc).

Amennyire vállalni tudjuk saját múltunkat, úgy teljesedik ki az annyira szükséges szellemi megújulás (Berend T. Iván).

A múlt értékeit át kell emelnünk a jövőbe is. A tudomány egyik feladata, hogy megalapozottá tegye ezt az értékek átmentését, a jövőre orientáltság igényét, kérdéseit, választ kereső gesztusait, s ezáltal segítse az emberi szabadság kiteljesedési folyamatát.

Szellemi-ideológiai életünk megújításához azonban fórumokra van szükség, olyan új fórumokra, melyek nem formálisak, hanem szellemi-eszmei kisugárzásukkal mérvadóak, s így döntő szerepük lehet egy komoly és valóban tekintélyes közvélemény kialakításában. „A távlatosabb gondolkodás minden gondolkodó ember legfőbb szüksége ebben az országban” (Tőkei Ferenc).

Nincs még kellően elemezve és tisztázva szocialista történelmünk több fontos korszaka. Például 1947–1948, hogy miért történt a népi demokratikus út föladása, a közvetlen proletárdiktatúrára való átmenet; 1953–1955-ben hogyan álltak egymással szemben az újítók és a dogmatikusok; 1957-ben miért maradt el a tervezett reform; mi volt az 1966–1968-as gazdasági mechanizmus megindulásának szellemi háttere, és mi állt az 1972–1973-as megtorpanás hátterében? Mit

jelentett Hruscsov- és mit a Brezsnyev-korszak az egyes szocialista országok belső fejlődésére nézve? Természetesen tudnunk kell, hogy a múlt kritikája csak szellemi előharca lehet a reformnak, de önmagában még kevés egy következetes reform megvalósulásához. Az intézményi-politikai rendszer reformja nem maradhat el a gazdasági reformtól. Nemcsak az államhoz való viszonyunkat kell újragondolni, hanem egy széles szellemi népfrontot kellene létrehoznunk a reform sikeréért (Nyers Rezső).

A hatalom „lélekvesztélyes állapotának” csak az tud ellenállni, aki nem hiszi, hogy tévedhetetlen, hogy mindenben neki van igaza, aki igényli mások véleményét. Dialógusra, valódi párbeszédre ugyanis csak a töprengő ember képes. „Senki se számlálta meg, hány ezer beszélgetést folytatott az emberekkel Aczél György, akinek mindenkor mindenkire ideje volt, ideje van.” A szabadságeszme 20. századi győzelmét csak megértő és türelmes hatalomgyakorlással lehet segíteni. Aczél György „mindig egész lényével képviselte azt, amit szolgált; ez teszi őt szabad emberré, szabad egyéniséggé és felszabadító-elkötelező nagy kortársunkká” (Ancsel Éva).

Következzenek hát a részletes válaszok a „Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág” körkérdésre.

(Rapszodikus jegyzetek egy lappangó-jelenlevő igényről)

Manapság sokat beszélünk – műhelyekben, egymás között – a pénzről a kultúrában. A „nincs”-ről, az „ennyiből nem lehet”-ről, a „csak ennyire futotta” variációról. Mielőtt belekezdenék e rapszodikus jegyzetekbe, hadd szögezsem le, hogy ezek valóban vészjelzések. Nem értek egyet azzal a felfogással, hogy ma más prioritásokat kell megoldanunk, és majd azután, ha jobban mennek dolgaink, akkor kerülhet több pénz a kultúrára. Úgy érzem, hogy ha a pénzcseppeket takarékokra állítjuk, ha a piaci mechanizmusokat valóban ráeresszük a kultúrára, úgy eközben pótolhatatlan veszteségeket okozunk a kultúrának, a felsőoktatástól a színházon át a könyvkiadásig. Éppen a gazdaság hullámvölgyeiben kellene a tudományra, oktatásra, művészetekre többet költeni, hogy a szellemi képességek fejlesztéséből a későbbi fellendüléshez nyerhessünk eszközöket.

Mégis: úgy érzem, túl sokat beszélünk a pénzről. Normális szellemi élethez valahogy ki kellene kapcsolódni abból a mára már szinte automatizmussá vált reflexünkből, hogy a művészi kérdéseket a „mennyibe kerül”, az „ennyiből nem lehet” latolgatásával tudjuk csak megközelíteni. Az igazi művészi kérdések, a formálás milyensége, az esztétikai érték, a közvetett üzenet filozófiai milyensége, egyáltalán, a mű életképessége vagy elhibázottsága már alig tud beszélgetéseink tárgya lenni. Ha színházi produkcióról, filmtervekről, kiállításokról esik szó – az intézményes kritikán és néhány még működő műhelyen kívül – csak a „jelen gazdasági helyzetben” sztereotípiái járnak körbe. Ezzel azonban rossz helyzetbe lavírozza magát a művészet, eltorzul a szellemi élet, mert hamis mértékegységeket gyárt magának. Pontosabban, nem tud szabadulni egy ráerőltetett szemléletmódtól, nem képes eljutni ahhoz a szinthez, ahol saját kérdései – a művészet és a valóság, az alkotás és értékkeremtés anyagszerű problémái alakulnak.

Hál' istennek nem mindenütt van ez így. Vannak megszállottak, vannak olyan művészek, akik ugyan sóhajtoznak, de járják a saját útjukat. Az is lehet, hogy ők vannak többségben, csak nem tudunk róluk, mert csendben vannak, alkotnak, teszik a dolgukat. Egyre nehezebb feltételek között egyre szigorúbban őrködve a művészi munka minősége felett. Ezért arra gyanakszom, hogy diskurzusainkban valami más helyett esik szó a pénzről. Mire gondolok? Arra, hogy a művészek, a gondolkodók, a kultúrában tevékenykedők ma egy sajátos diaszpórába kerültek: egyfelől a napi konfliktusokban, művészeti-közéleti vitákban társakra és ellenfelekre találhatnak, alakulnak csoportok és ellencsoportok, itt van közeg, melyben magukra találhatnak, másfelől azonban legfontosabb szakmai gondjaikban, valamint a legáltalánosabb társadalmi, művészi problémáikkal magukra hagyatva érzik magukat. Ezeket a problémáikat nincs kivel megbeszélni, közösség csak a napi gondokra adódik. Úgy gondolom, hogy ez a hiányérzet csapódik le abban a jelenségben, hogy a pénzről valami más helyett beszélünk. A hiányérzet jelen van.

Szellemi megújulás. Milyen jó lenne, ha lenne egy ilyen mozgalom, fórum,

klub vagy társulás, ahová el lehet menni és hasonlókkal, ellenfelekkel vitatkozni, beszélgetni, rögeszmét cserélni. Informálódni a legújabb trendekről, más szakmákban történt eseményekről, új jelenségek gondjairól. Annak idején sokat morgolódtam a sok-sok bizottság miatt, amelyekben szinte mindig ugyanazokkal, majdnem ugyanazokkal találkoztunk, egymás levében főve, olykor még vitaprobémáink is ugyanazok voltak, bár az eszmecsere ürügye egészen mást ígért. Ma már másként látom ezt a történetet. Annak idején ez egy iskola is volt, melyben nagyjából azonos véleményen levők, de jelentős kérdésekben különbözőket valók ültek együtt, és a sok-sok téma és vita újra meg újra kikovácsolt egy bizonyos konszenzust, sokszor anélkül, hogy észrevettük volna. Akkor sirattam a sok, feleslegesnek, elpocsékoltnak tűnő órát, amelyekkel fontosabb dolgokat is lehetett volna kezdenem, ma hiányzik a közeg, amelyben érezhetném a közegellenállást, a partnert és ellenfelet, melyben világosabbá válhatnának saját elképzeléseim is. Hiszen az ember önmaga gondolatainak próbáját is csak a másokkal való összemérődésben kaphatja meg: csupán önmagával vitázva nemigen juthat el érvényes konklúziókig. És egyáltalán: valahogy magányosabbak lettünk.

Persze nem köznapi szinten, mint mondtam. Végül is nem élünk barlangban, van baráti társaságunk (egyre kevesebb igazi taggal), vannak fórumok is (napi közéletiharcokra), híreket is kapunk (tudjuk, kit kell megkérdezni egy-egy jó pletykáért), így tehát a magánszférától a közéletig különböző szinten sokféle együttélési formát találhatunk. Ám mégis úgy tűnik, hogy a hatvanas-hetvenes évek szellemi mozgalmaiban volt még valami többlet is: a célra irányultság „fegyelme”, vagy minek nevezzem, ami nemcsak terelte, de generálta is a gondolatokat, problémairányokat, szakmánként másképp, ám mégis valami közös eredő felé. Úgy érzem, ezt a szellemi közösséget kellene más formában, más szinten, levegősebben, dinamikusabban újrat teremteni. Immár a civil társadalom részeként, nem határozati joggal, mintegy a magunk számára, szellemi otthonná.

Mi lehet a célja, célképzete egy ilyen szellemi megújulásnak mint mozgalomnak? Nehéz megragadni, csak sejtem körvonalait. Először is kiemelkedni abból a túlzottan jelencentrikus, köznapi gondokba süppedt látásmódból, amelyben élünk. A máról holnapra való túléléshez ez nélkülözhetetlen, de kevés a gondolati távlathoz vagy a művészi perspektívához, a dolgok történelmi léptékű áttekintéséhez. A társadalomtudomány és a filozófia annyiban rokon a művészetekkel, hogy nem lehet meg múlt- és jövőkép nélkül, nem élhet a szelektív felejtés kellemes bódulatában és a szemellenzős jövőtlenség féltudatával. Ez a jövőkép nem jóslást jelent, inkább a jövőre való nyitottságot, kivívott, értelmezett horizontot. Valamikor ez a jövőkép azonos volt a reménnyel, az utópikus színezetű bizalommal – gondoljunk a frankfurti iskolára – ma erre a jövőképtípusra kissé sötétten tekintünk, elégünk van belőle. Volt idő, mikor a természetes bizalom alkotta ezt a képet, máskor a katasztrófa bizonyossága – mindenképp volt valami, ami túllép a jelen határán, a tespedt *praesens perfectumon*. A művészet küldetése még ennél is több: ehhez a nagyobb ívű túléléshez, a jövőbe menekítéshez kell biztosítania számunkra a lelkiezt, szellemi municiót. A múltképünk is változik, újra meg újra kell fogalmaznunk, nem az eseményeket, hanem az újabb és újabb események fényében kialakuló értelmező foglmainkat. A művészetek és a filozófia közös háttérfeladata ez: megalapozottá tenni az átmentés, a jövőre orientáltság igényét, kérdéseit, válaszkereső gesztusait.

De a művészetnek van még egy másik dimenziója is, a társadalomkritika, ami ugyancsak újragondolást igényel. Több irányban is, mivel ez a fogalom és gya-

korlat ma már ódivatúnak tűnik: a politikai gyakorlat olykor piszkálódásnak veszi analíziseit, a kritika és közönség pedig azt várja a művészettől, hogy létkérdésekkel, léthelyzetekkel foglalkozzék, és ne akarjon politizált művészet lenni (ami lejárátódott ...).

E vita mögött, úgy gondolom, egy mélyreható, történelmi változás áll. És egyben ez a változás kínálja a szellemi megújulás további lehetőségeit is. Korábban a művészetek társadalomkritikai alapállása a politikai társadalom közegével keverte a szövetséget és vitát, akkor is, ha attól olykor rendreutasítást kapott – egy idő után a politikai társadalom visszaigazolta felfedezéseit. A reform jelen szakaszában azonban megjelent a *civil társadalom* önmagára találásának, önkeresésének törekvése (közösségek formálódása, társulások, egyesületek, alulról építkező, demokratikus szervezeti formák és ezeknek kapcsolódásai a politikai társadalomhoz). Úgy vélem, hogy a művészetek társadalomkritikai éle és pátosza ehhez a civil társadalomhoz keres kapcsolódási pontokat, ennek dinamizmusából meríti erejét, problémáit, vagy ennek talál – akár tudtán kívül is – új lehetőségeket. A társadalomkritikai magatartás politikailag leinformálható formái így látszólag elhalványulnak, valójában most is jelen vannak, csak most e magatartás a civil társadalom mozdulásának konfliktusaiból indít, és kerülő úton kapcsolódik a politikai szférához. Így például az irodalomban és filmen egyaránt megjelent az a hőstípus (érett és éretlen, „kísérleti” variánsban egyaránt), aki egyedül akarja megoldani életét, aki mindenkivel harcban áll, aki nem egyszerűen magányos, hanem aki „önző” módon küzd azért, hogy egyedül boldoguljon – és természetesen elbukik, tönkremegy, rémségekbe bonyolódik. Aki magára hagyatottságát valami hiperindividualizmussal akarja kompenzálni, és ebbe rokkán bele. E típus mögött nem nehéz észrevenni a közösségalkítás lehetetlenségét, azt a kritikai látásmódot, mely a civil társadalmon kéri számon, hogy képtelen generálni, irányítani, egyáltalán eltűrni a közösségek születését, egészségesen kialakított harmóniáját az egyéniséggel, képtelen az egyedi sorsokat valaminő közösségi formáció felé terelni. Vagyis ez a félig-meddig kialakult hőstípus a még nem létező, csak kibontakozásra váró civil társadalom jegyében szólal fel, s ezzel válik a társadalomkritikai látásmód második hullámának képviselőjévé. Nem a politikai társadalom vagy a társadalom politikai kritikája ez, hanem a társadalom civil formáinak ébresztése, kritikája a lehetőségek felől.

Ez a törekvés ma még nem találta meg saját nevét, irányzatát, legitimációját. Olykor a magánember lázadásának, az intimszféra emancipációjának tűnik, máskor az individuális etika elemzéseként értelmezhető, megint máskor a lélek és lét végső kérdéseiként fordítódik le. Ha e művészi tendenciát önmagában vizsgáljuk, valóban bizonytalan lesz az értelmezése. Ám ha melléállítjuk a társadalomelméleteknek azokat a törekvéseit, amelyek a civil társadalom és a politikai társadalom viszonyát kutatják, s amelyek ugyanígy a civil társadalom rekonstrukciós lehetőségeit keresik, a különböző szintű és súlyú közösségalkotási törekvések/lehetőségek viszonyát a politikai szféra reformjához, akkor nemcsak a művészi törekvés értelme rajzolódik ki – nevezetesen egy újfajta társadalomkritikai elem kezdetleges iránya –, de egy szinte kikerülhetetlen *szövetség* kínálata is. A művészetek újabb társadalomkritikai törekvése ugyanazt a jelenségcsoportot elemzi, mint a társadalomtudományok egyik legdinamikusabban fejlődő irányzata, a politológia. Vagy másképpen fogalmazva: a civil társadalom felé fordult figyelem az a közös nevező, mely a művészetek társadalomkritikai törekvését és a társadalomtudományok egyik kutatási területét (és reformirányzatát) összeköti. Ez a frissen

felfedezett szegmens szolgálhat – például, többek között – a szellemi megújulás mozgalmának egyik támpontjaként. A civil társadalom természetrajzának felfedezésével, mind a magán, mind a politikai szférához való viszonyának elemzésével foglalkozik – a maga módján – mind a művészet (egyik tendenciája), mind a szociológia/társadalomtudomány egy része, de úgy, hogy egymással alig érintkezik, hogy értetlenül áll olykor saját felfedezésével szemben is. Ha kicserélhetnék felfedezéseik új eredményeit, ha közelebbről is egymásra találhatnának egy szellemi megújulási mozgalomban – talán felgyorsulhatna e folyamatok tudatosítása. Vagyis: magában az életben rajzolódik ki egy ilyen szellemi megújulás kínálókozó lehetősége, célrendszere – csak szerényebbek, netán szkeptikusabbak vagyunk annál, hogy élénk e lehetőséggel.

De a célokat keresve másutt is találhatunk már kikristályosodott, csatlakozásra váró kapcsolódási pontokat. A művészetek gyakorlatában már régóta él egy olyan – igaz, egyelőre perifériára szorult – törekvés, mely az aktívabb, demokratikusabb kultúrafogyasztás lehetőségét tűzte ki céljául. Korábban javarészt csupán a passzív befogadót képeltük el, mint megcélzandó publikumot, azt a közönséget, akinek a kultúra (a művészetek, az intézmények) adják a szellemi táplálékot, és aki csak azzal él, amit nyújtanak neki. A közművelődés különböző szintjein azonban megjelent az a felfogás, melyben a befogadó egyben termelő is lehet: amatőr együttesek, a korai popzenei csoportok olyan mozgalmakat hoztak létre, amelyeknek voltak ugyan intézményes támogatói, amelyek azonban maguk határozták meg tevékenységük tartalmát, maguk hozták létre saját közönségüket, irányzatukat, „kultúrájukat”. Alulról. (Hevenyészett példaként a régi Omega együttest vagy a táncházmozgalmat, színjátszó körök megszállottjait említeném.) Igaz, ezek a törekvések olykor utópikus módon képelték el küldetésüket, azt hívták, hogy mozgalmuk helyettesítheti az intézményes művészeteket. Mégis ezekben a törekvésekben – halványan bár, de – megjelent a közösségalkotó igény, a civil társadalom elemeit formálni képes aktív mozzanat. S bár legtöbbször magukra maradtak, vagy beolvadtak az intézményes hálózatokba, törekvéseikben az a rokonszenves, hogy mozgalmaként szervezik önmaguk és közönségük kapcsolatát. Olyan alakzatban, ahol a kultúra csinálása és fogyasztása nem válik szét mereven egymástól. Közösségformáló igényük nem mindig talál valóságos értékekre, de benne volt és van a kultúrateremtés autonóm, cselekvő mozzanata, az alulról érkezett üzenetek frissessége – ami manapság megbecsülendő érték. A maguk módján ők is a civil társadalom élesztésén fáradoznak. Itt is egy potenciális szövetségest látok, a szellemi megújulás mozgalmának újabb társszerzőit – jöllehet a kultúracsinálás perifériáján. De ne feledjük, lazább, kötetlenebb formában ez a holdudvar alakult ki, ez élteti a Katona József Színház vagy a Kaposvári Színház művészi gyakorlatát, szellemi hatását is. A modell tehát másutt is él. Miért ne élhetnénk vele tudatosabban is?

Egy másik dimenzióból, az elmélet felől ide csatlakozna a modern Marx-kutatás eredménye is. A „civil társadalom” a fiatal Marx számára is megfejtendő kérdés volt, s erre a problémára a hatvanas évek végétől egyre többen figyelnek fel a nyugati marxizmus különböző áramlataiban. Nálunk e problémakör kutatása és továbbgondolása adott lökést a szociológiának, politológiának és a marxizmussal való – kritikai – foglalkozás újabb hullámának is. A problémák már szerteágaznak és nemcsak hazaiak: a nyugati és kelet-európai fejlődés strukturális különbségei, a második társadalom, az alternatív közösségek, egyáltalán a reform társadalomkoncepciójának vitái számos témában érintik ezeket a klasszikus

problémákat. Itt is jelentkezik a szellemi megújulás integratív igénye: már ma is meglevő, jelenlevő szellemi törekvések kívánják a dialógust, a közös gondolkodás, eszmecsere – a szellemi cserefolyamatok – életetőbb fórumait.

Úgy gondolom tehát, hogy a civil társadalom jelenség- és problémahalmaza olyan tengely, amely kínálja a szellemi megújulás mozgalma számára a keretet, célrendszert, az egymással való érintkezés intenzívebb formáit. De úgy látom, ez a problémakör csupán az egyike azoknak az új kérdőjeleknek, melyek választ követelnek, s melyekhez a válaszkísérletek a szellemi élet különböző alrendszereiből érkeznek.

Egy hiányérzetről és a kínálókozó lehetőségekről, az egymásra utaltságról szoltam elsősorban. Hogy a szellemi megújulásból lesz-e, lehet-e mozgalom, rajtunk múlik. Hogy milyen legyen, arról csak ködös elképzeléseket tudnék mondani. Csak ne legyen hivatalos, központi, ne legyen nagyképű, mindent megoldani akaró.

Ancsel Éva

A SZABADSÁG ÉRTELMENEK VISSZAPERLÉSÉÉRT

(Szélgjegyzet a közelmúltról)

Az elbocsátott foglyokkal, akik büntetésüket letöltötték – föltéve, hogy klasszikus börtönről van szó –, elismervényt szottak aláíratni, mely szerint átvették a letartóztatásukkor tőlük elvett és raktárban elhelyezett ruhaneműt és egyéb személyes tárgyakat. Majd közlik velük, hogy szabadok.

Az eljárás némiképp módosul, ha halálra ítélt raboknak megkegyelmeznek és őket bocsátják szabadon. A börtönből vagy a halálos ítélet végrehajtására való várakozásból szabaduló foglyok túl a kapun és túl az őrségen gyöngének szották érezni a lábukat, szédülni szottak a szabad levegőtől, mintha annak alkohol tartalma lenne, és mozdulataik többnyire tétovák, hiszen el kell dönteni, hogy merre irányítsák lépteiket, mi legyen első útjuk odakint. Ez a kérdés akkor is fölmerül, ha van családjuk avagy egyáltalán valakijük. Az ily módon szabadulók olyanok, mint az időtlenségéből érkező tranzitutasok. Túl vannak a börtönkapun, de nincsenek még a másik világban. Ott, ahol másként járnak az órák is. Nem csoda, hogy kínzóan furcsának, érthetetlenül furcsának érzik a „szabad világot”, mely tele van értelmetlen fölösleggel, mindenféle táblákkal, a táblákon jelekkel, az oszlopokon rikító plakátokkal, és járókelőkkel, akiknek feltűnően sietősek a lépteik. Hová sietnek és miért? Hiszen „szabadok”, nem ez az „utolsó útjuk”.

Tíz év után, húsz év után, a váratlan kegyelem, avagy a „bocsánat, tévedés volt” után, meghatározatlan mennyiségű, tehát végtelen idő után az így-úgy viszszaapott „szabadságban” nem könnyű megérteni a sietést és nem könnyű utat találni. Hát még akkor, ha nem „klasszikus” börtönből szabadul az ember és nem klasszikus fogság után.

De mi köze mindennek a szabadság hagyományos és hagyományosan fennkölt fogalmához – kérdezhetné bárki. Aki szabadul, az szabadlábban van. A szó jogi, de ugyanakkor parlagi, már-már érzéki értelmében. Valójában nincs igaza a kérdezőnek, mert a klasszikus gondolkodás ismeri és definiálja is a negatív szabadságot: a valamitől való megszabadulást.

Az emberek koruk által meghatározott történelmi lények, akik gondolkodni sem tudnak egészen szabadon – még a szabadságról sem. Aki a huszadik században gondolkodik erről, az nem felejtethi el a döbbenetes gúnyt, hogy a légerekben a „Szabadság útjának” vagy „Szabadság-ösvénynek” nevezték azt a sávot, amit elsőnek nyírtak a háftlingek hajába a homlok közepétől a tarkóig. És azt sem felejtethik, hogy voltak egész életükben a szabadságért harcolók, akik, miután árulással vádolták őket, hamis tanuként önmaguk ellen, az utolsó szó jogán „szabadon” vallották, hogy mindazt, amit tettek és elkövettek „saját elhatározásból, szabad mérlegelés” (Rajk László és társai a népbíróság előtt. Szikra Könyvkiadó 1949. 243. old.) alapján tették és követték el.

A szabadságnak ezek a megcsúfoltatásai arra szorítják a gondolkodó embert, hogy megkísérelje újragondolni a problémát, föltéve, hogy nem adja meg magát a rezignációnak, lévén az túlságosan is könnyű és érdem nélkül való.

Ha nem is érezzük, mert nem érezhetjük többé olyan magasztosnak a csillagos égboltot felettünk és a szabadságot feltételező erkölcsi törvényt bennünk, ahogy azt még Kant tette és tehette, azt mégis föltételezhetjük – egy nyelvi fordulat erejéig ugyancsak hozzá kötődve –, hogy az ember a szabadságra „mindazonáltal megsem teljességgel képtelen”.

Ez akkor is így van, ha a festők a mi századunkban már nem festhetnek olyan képet a szabadságról, mint valaha Delacroix, a költők nem írhatnak róla úgy, mint Schiller, a filozófusok nem magasztalhatják, mint Fichte. Mindez nem jelenti, nem jelentheti, hogy szabadság-probléma nincs többé, vagy nincs miért feszegetni. Sokkal inkább azt jelenti, hogy perújrafelvételre van szükség ebben a kérdésben is. Ez minden bizonnyal elméletileg sem könnyű, de egész biztosan könnyebb, mint *gyakorlatilag visszaperelni* a szabadság szó, sőt, a szabadság-gondolat értelmét, újrakezdve ennek jegyében egy történelmi munkát. Újrakezdni immár minden mámor nélkül, vakhitektől mentesen, ismerve a lehetőségek kemény korlátait – s megértve a bizalmatlanságot is.

Ebben az újrakezdésben látom a hatvanas évek jelentőségét. Mindannak, ami akkor megindult, az úgymond lelkesítő feladatok helyett egyik feltétele korábbi tévedéseink felülvizsgálata volt – ennek szabadsága és kötelezettsége. Ismét tanúnak kellett állni, igazmondó tanúnak egy perben, amelyben alperesek voltunk mindannyian, akik korábban szabadnak hittük magunkat vagy inkább szabadnak *akartuk* hinni magunkat, s ez vakká tett és vétkekké. Magunk voltunk így a felperesek is.

Az a hamis tudat, amivel szakítani kellett, a maga módján vonzóbb volt az igazságnál, mivel nélkülözte a szembesülés kérlelhetetlenségét – fölmentő és a tudatot tehermentesítő funkciót töltött be. Mégis az akkori, újfajta keserves fölszabadulás megkövetelte a tévedések és vétkek számbavételét. Mindezt pedig úgy, hogy a cselekvést nem lehetett addig felfüggeszteni, míg az emberek rendbe jönnek magukkal és egymással.

Látni a bizalom erejét és konokságát, az újrakezdés vállalását azokban, akiknek legtöbb okuk lett volna a rezignációra: reveláló élmény volt. Dehogys gon-

dolom, hogy a börtönéveknek „köszönhetően”. Azok ellenére. De akik képesek voltak akkor vállalni az újrakezdést, azok kínokban megszerzett tudásuk alapján érteni tudták az értetlenséget is, nem mérték ki a bizalom helyreállításának idejét – nem siettek, nem akartak gyorsan győzni, még kevésbé legyőzni embereket. Tudván tudva, hogy ahol meggyőződésről van szó – a tudatról, a lélekről van szó –, ott minden hatalom hatalma véget ér.

Senkit se lehet kötelezni arra, hogy korábbi tévedéseiből vagy az önigazolások hálójából kiverekedje magát – ebben csak segíteni lehet. Senkire se lehet rákényszeríteni a szabadság legfőbb feltételét, a felelősség belső vállalását – de meg lehet éreztetni, hogy egyedül ez az emberhez méltó út. Út, amelyet végig kell járni, hogy a szabadság szónak újra értelme legyen.

De lehet-e megértő és türelmes a hatalom, nem összeférhetetlen fogalmak-e ezek? Kétségtelen: nehezen összeférhetők. A hatalom lélekvesztélyes állapot, és ennek a veszedelemnek csak az tud ellenállni, aki tudja, hogy nincs az a pozíció, amely őt mások fölé emelné, amely biztosítaná, hogy mindig, mindenben igaza legyen – s ezért szükségtelemmé tehetné, hogy az emberek véleményét, gondolatait fontolóra vegye. De ehhez meg kell maradni a hatalomban is töprengő embernek, ami megint csak összeférhetetlennek látszik. Vajon nem megengedhetetlen fényűzés-e a töprengés annak, akinek nap mint nap döntenie kell, avagy nem magánügy-e, ha olykor dilemmákkal küszködik? Azt hiszem, hogy nem fényűzés és nem magánügy. Mert dialógust folytatni csak azokkal lehet, akiknek vannak megoldatlan kérdéseik, akik kedvelik és nemcsak eltűrik azokat, akik döntéseiket maguk is töprengve fogadják. Ha a párbeszédnek előre megírt forgatókönyve van, amely csak egyféleképpen végződhet, ha a dialógusra meghívottak csak és kizárólag meggyőzve távozhatnak, akkor az nem érdemli meg a párbeszéd nevet.

Senki sem számlálta meg, hogy hány ezer beszélgetést folytatott emberekkel Aczél György, akinek mindenkor, mindenkire ideje volt, ideje van. Nem pusztán bőkezűségből – bár van-e bőkezűbb, mint az, aki mindig ráér –, hanem az érdeklődés szenvedélyétől hajtva.

Marx írja, hogy a szenvedély „az embernek tárgya után energikusan törekvő lényegi ereje”. Ezt a szenvedélyt képviselte ő mindig, funkcióitól függetlenül. Ezért nem hiszem, hogy bárki valaha is nyájasnak látta volna, még kevésbé szenvtelennek. Kíváncsinak, örvendőnek, komornak és haragvónak igen, mert mindig egész lényével képviselte azt, amit szolgált; ezt teszi őt szabad emberré, szabad egyéniséggé és felszabadító-elkötelező nagy kortársunkká.

Andorka Rudolf

A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ÉS MOBILITÁS KUTATÁSAI MAGYARORSZÁGON: NYITOTTSÁG A PROBLÉMÁK IRÁNT ÉS HOZZÁJÁRULÁS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉSHEZ

A szociológia nem tartozott a „szerencsés sorsú” tudományok közé Magyarországon a 20. század első hat évtizedében. Az első világháború előtt a *Huszadik Század* körül olyan szociológiai iskola fejlődött ki, amely elérte a korabeli európai szociológia színvonalát, követni tudta annak új tudományos kérdésfeltevéseit és eredményeit. 1919 után ennek az iskolának a tevékenysége megszűnt hazánkban (többen kivándoroltak az országból, mások elhallgattak, Buday Dezsőt az orgovánai hőhérokként meggyilkolták).

Az 1930-as években jelentkezett a „Magyarország felfedezése” vagy „falukutató” mozgalom, a szociológiához hasonló, de nem teljesen azonos célkitűzésekkel. A felszabadulás után Szalai Sándor szociológiát oktatott a budapesti tudományegyetemen. 1949 körül a szociológiának és a szociográfiának ez az új fellendülése is megszakadt. (Többen külföldre távoztak, sokan évekig nem írtak szociográfiai természetű művet, Szalai Sándor hosszú időre börtönbe került.)

A magyar szociológiának ez a mostoha sorsa, mondhatnánk tragikus története természetesen összefügg az egész magyar nemzet történelmének hányattatásaival. Mégis érdemes figyelni arra az összehasonlító tényre, hogy ugyanezekben az évtizedekben Lengyelországban a szociológiai oktatás és kutatás nem szakadt meg, a mai lengyel szociológusok az előző nemzedékhez tartozó mestereik „vállán állnak”, ezek a mesterek a két világháború közötti időszak szociológusainak tanítványai, ez utóbbiak viszont a századforduló körüli időszak nagy lengyel szociológusainak követői voltak.

A hányatott előtörténet után 1960 után újjászületett magyar szociológiának tehát nehéz feladattal kellett szembenéznie, amikor megpróbált megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak, nevezetesen annak, hogy nyitott szemmel vizsgálja a magyar társadalmat, felismerje és jól magyarázza annak változásait és problémáit, és ezáltal hozzá tudjon járulni a magyar társadalom fejlődéséhez, állandó megújulásához, a változó körülményekhez, kihívásokhoz való alkalmazkodásához.

Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy miért éppen a társadalmi rétegződés tág értelemben vett kérdésköre volt egyike azoknak a témáknak, amelyekkel a magyar szociológia újjászületése után azonnal elkezdett foglalkozni. (A KSH 1963. évi társadalmi rétegződés vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó elemzések tekinthetők a kiindulópontnak.) A társadalom rétegződésének vizsgálatában ugyanis egy adott társadalom egyik legalapvetőbb jellemzőjére, a társadalom tagjainak életkörülményeiben, életmódjában megfigyelhető különbségekre, más szóval az egyenlőtlenségekre próbálunk fényt deríteni. Az egyénnek (és családjának) a rétegződésben elfoglalt helyzete életének számos mozzanatát (például várható átlagos élettartamát, szabadidejének mennyiségét és eltöltésének módját) befolyásolja.

A társadalom rétegződésének leírása és magyarázata nemcsak a társadalom

önismerete számára érdekes és jelentős, hanem a társadalompolitikai döntéseket hozók számára is igen fontos információkat adhat arról, hogy hol szükséges lépéseket tenni egyenlőtlenségek mérsékelésére, mert különben azok a gazdaság és társadalom egészséges működését veszélyeztetik.

Az alábbiakban a magyarországi szociológia rétegződéskutatásának elmúlt 25 évét tekintem át, s annak alapján választ keresek arra a kérdésre, hogy *mennyire volt a magyar szociológia nyitott a társadalomban mutatkozó jelenségek és azok újszerű értelmezése iránt, és mennyire tudott hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar társadalom egészséges irányban fejlődjék.* A rétegződés fogalmát táman használok: beleértem annak „újratermelődési” folyamatait, vagyis a társadalmi mobilitást, továbbá a rétegződési hierarchiában leginkább hátrányos helyzetben levőknek, tehát a szegényeknek vagy depriváltaknak a vizsgálatát is. Nem lehet a rétegződést a társadalmi szerkezettől sem elválasztva tanulmányozni, mert – bár két fogalmat előnyös egymástól megkülönböztetni – a rétegződésben a társadalom mélyebb, alapvetőbb szerkezete tükröződik.

Az 1950-es években a magyar társadalomtudományokban uralkodóvá vált a Sztálin által megfogalmazott „két osztály, egy réteg” modell, vagyis egy olyan társadalomkép, amely szerint a magyar szocialista társadalomban két osztály van, a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság, valamint ezenkívül egy réteg, az értelmiség vagy szellemi foglalkozásúak. A mai fiatal szociológusok számára talán érthetetlennek tűnik, hogyan lehetett ezt a nagyon leegyszerűsített modellt elfogadni. Hiszen Marx és Lenin sokkal differenciáltabb képet alkottak az általuk elemzett korabeli társadalmakról; továbbá, egy ilyen kevésbé differenciált modellel nyilvánvalóan nem lehetett a magyar társadalmon belül ténylegesen meglevő különbségeket leírni. (Jellemző, hogy a Központi Statisztikai Hivatalban, amelytől a kormányzat a reális helyzet leírását várta, mindig lényegesen részletesebb, finomabb társadalmi kategóriákat használtak.) Elegendő arra utalni, hogy e három társadalmi kategória alkalmazása esetén a magyar társadalom már 1960 körül „szép” homogénnek tűnt, hiszen a munkásosztály átlaga, a termelőszövetkezeti parasztság átlaga és a szellemi réteg átlaga között valóban csekélyek voltak és még csekélyebbek lettek azóta a különbségek a jövedelmek vagy az életkörülmények terén.

Az újjászülető magyar szociológia „első nekifutásra” félretette ezt a társadalomképet, és a valóság leírására sokkal használhatóbb rétegződési kategóriákat dolgozott ki. Az 1963. évi rétegződés-adatfelvétel adatainak feldolgozásánál egy hét *munkajelleg-csoportból* álló társadalmi rétegződési modellt használtak, és egyben azt is bizonyították, hogy ez sokkal többet magyaráz meg a tényleges jövedelmi és egyéb társadalmi különbségekből, mint a korábbi háromkategóriás modell (Módné és mások¹). Később Ferge Zsuzsa (1969) részletesebb elméleti magyarázatot adott ehhez az új, úgynevezett „munkajelleg-csoport” modellhez. Eszerint nyolc elméleti dimenziót lehet megkülönböztetni, amelyek mentén a magyar társadalom differenciálódik.² Ezeknek csupán egyike a tulajdonviszonyok jellege, amely a sztálini „két osztály, egy réteg” elképzelés kizárólagos alapját alkotta. Az 1960-as évek elején már nem volt kétséges, hogy a tudásszint, a szakképzettség (Ferge Zsuzsa harmadik dimenziója) erősebb társadalmi különbségeket okoz, például a mérnökök és az adminisztrátorok, vagy az eszteregályos és a segédmunkások között, mint az, hogy az illetők állami vállalatnál alkalmazotti munkaviszonyban dolgoznak, vagy termelőszövetkezeti tagok. Azt hiszem, ma már senki számára sem kétséges, hogy a differenciáltabb társadalmi rétegződés-modell be-

vezetésével a magyar szociológia komolyan hozzájárult a magyar társadalom jobb megismeréséhez. E modell segítségével lehetett egyértelműen kimutatni, hogy a magyar társadalomban lényeges egyenlőtlenségek vannak (de sokkal kisebbek, mint az 1945 előtti tőkés magyar társadalomban), és hogy például a társadalmi mobilitás területén is számottevően különböznek a legelőnyösebb pozíciókba (a vezető és értelmiségi rétegbe) jutás esélyei attól függően, hogy ki milyen társadalmi helyzetű családból származott (de az esélyek közötti különbségek lényegesen szűkültek a tőkés Magyarországon igen merev, zárt társadalmához viszonyítva).

A munkajelleg-csoport modell vagy – ahogy később általában neveztük – a rétegződés-modell körül néhány évig éles *vita* folyt. Egyrészt Hegedűs András (1966) érvelt amellett, hogy a termelőeszközökhöz való viszony, vagyis az osztály jellegű különbségek jelentősége csökken, viszont a munkamegosztásban elfoglalt hely a szocialista társadalom szerkezetének legfontosabb független változójává válik.³ Másrészt néhány filozófus igen élesen bírálta ezt a felfogást, és a termelőeszközökhöz való viszonyt mondta a magyar szocialista társadalomban is a struktúra alapvető meghatározó dimenziójának. Visszatekintve, ez a vita ma már némileg érthetetlennek tűnik, hiszen Lenin is kifejezetten említi a *Nagy kezdeményezés*ben adott sokat idézett definícióban „a munka társadalmi szervezetében játszott szerepet”, továbbá a lengyel szociológiában már régóta elfogadott volt az a tétel (Wesolowski a hatvanas években fejtette ki), hogy a szocialista társadalomban az osztály jellegű különbségek elhalványulnak, viszont a réteg jellegű különbségek fennmaradnak.

Az említett kritikák ellenére a magyar szociológia nem lépett vissza a munkamegosztásban elfoglalt helyen alapuló rétegződés-modell alkalmazásától, több vonatkozásban viszont finomította a magyar társadalom leírására használt képet.

Hangsúlyozni szeretném, hogy nem változott a helyzet az 1974. *márciusi KB-határozat* után sem, amely a *munkásosztály definícióját* adta meg. Ezt a definíciót ugyanis bele lehetett illeszteni a rétegződés-modellbe, illetve a munkásosztály belső rétegzettségét kimutatva össze lehetett illeszteni a munkásosztályról adott definíciót a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján definiált rétegekkel. Ennek köszönhetően jelenleg 20–25 éves időszakra visszatekintően egységes fogalmak és kategóriák szerint rendezett képünk van a legfontosabb társadalmi folyamatokról.

Két speciális társadalmi jelenség vizsgálatán szeretném bemutatni ennek hasznát és egyben azt, hogy a magyar szociológiának sikerült lényegesen hozzájárulnia a magyar társadalom jobb megismeréséhez.

Az első az *egyenlőtlenségek* alakulásának kérdése. Az utóbbi években ezzel különösen sokat foglalkozik a hazai sajtó, sőt a világsajtó is. Hazánkban az érdeklődés fő oka az, hogy mivel az egy keresőre jutó reálbér indexe 1978 óta visszaesett, ebben a helyzetben a lakosság viszonylag nagy része átmenetileg vagy tartósan rosszabb jövedelmi körülmények közé kerül, így érzékenyen reagál arra, hogy mások jövedelmi helyzete javult. A külföldi érdeklődésnek általánosabb háttere van: azt kérdezik, hogy a gazdasági mechanizmus-reformok bevezetése, a piaci viszonyok nagyobb szerepe nem növelte-e a jövedelmek egyenlőtlenségét.

Az 1960-as évek eleje óta rendelkezésre álló idősorok arra engednek következtetni, hogy a *jövedelmi egyenlőtlenség mértéke nem nőtt, viszont nagyon lényeges átrendeződések mentek végbe*, amelyek az ezek során relatíve hátrányosabb helyzetbe kerülőkben azt az érzést alakíthatták ki, hogy miközben ők szegényeb-

bek lettek, mások meggazdagodtak.⁴ Nagyon nagy vonalakban úgy jellemezhetjük a társadalmi hierarchia alsó régióiban bekövetkezett változásokat, hogy lényegesen csökkent a szegénység a paraszti és általában a falusi rétegekben, viszont megnőtt a viszonylag hátrányos helyzetűek aránya a nagyvárosokban, elsősorban a szakképzetlen munkások és az időskorú nyugdíjasok között. Külön említést érdemel az is, hogy a gyermekes családok anyagi helyzete az átlaghoz viszonyítva határozottan romlott. A hierarchia „csúcson” bekövetkezett változásokat kevésbé pontosan tudjuk kimutatni – egyrészt azért, mert az adatfelvételek minthaiban a „csúcson” levők esetszáma szükségszerűen kisebb, másrészt azért, mert éppen a legmagasabb jövedelmeket a legnehezebb ilyen adatfelvételek során pontosan felmérni. Mégis megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy az 1960-as évek eleje óta azoknak a vezető és értelmiségi alrétegeknek a helyzete, amelyeknek jövedelmei nem a piaci viszonyoktól függenek, illetve amelyeknek tagjai nem tudják jövedelmeiket a főmunkaidőn kívüli tevékenységekkel kiegészíteni, némileg romlott, viszont a sikeres gazdasági vezetőké és a lényeges melékkereseti lehetőségekkel rendelkező értelmiségi szakmák helyzete javult. Az utóbbiak mellé „felemelkedett” az önálló kisiparosok és kiskereskedők rétegének egy kisebb része (miközben e réteg többségének jövedelmi helyzete korántsem különösen kedvező). A legfelső és legalsó jövedelmi egytizedrész közötti távolság eközben csupán igen kevésbé változott, és e változás is inkább az egyenlőség irányában történt, mint az egyenlőtlenségek növekedése irányában. Ez persze nem értelmezhető úgy, hogy a magyar társadalomban nincsenek vagy nem okoznak problémát a jövedelem-egyenlőtlenségek. Azt is hozzá kell tenni, hogy az egyenlőtlenség a legtöbb fejlett tőkés országban lényegesen nagyobb (de például Svédországban „a jövedelemadó levonása után” körülbelül akkorára becsülhető, mint nálunk), a többi szocialista országban pedig, amennyire adataink vannak, nagyjából hasonló, de inkább nagyobb, mint nálunk. Alig hiszem, hogy az említett adatfelvételek nélkül (a KSH ötévenkénti jövedelem-felvételeire gondolok, amelyek az 1963. évi rétegződés-felvételt követték), egyszerűen mindennapi impressziók vagy elméleti megfontolások alapján ilyen pontos és jól megalapozott képünk lenne a magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyairól.

Az egyenlőtlenségek kérdéskörének különösen érdekes és fontos része a szegénység, vagy *hátrányos helyzet*, vagy depriváció kiterjedtsége és természete.

Az a felismerés, hogy Magyarországon van egy nem kis létszámú réteg, amelynek jövedelme nem elég a legszükségesebb áruk beszerzésére, emlékeztetem szerint az 1967. évre vonatkozó jövedelemvizsgálat adatainak közzététele után terjedt el a magyar szociológusok közt. Többen említették ezt a tényt előadásokban, publikációkban.⁵ Ez a megállapítás is jelentős ellenállásba ütközött, erős kritikában részesült. Megint azt kell mondani, hogy egy mai fiatal szociológus vagy szociológia szakos egyetemi hallgató szemében elég érthetetlennek tűnik ez a vita a szegénység előfordulása körül, hiszen az 1960-as évek óta a nálunk lényegesen gazdagabb országokban, például Svédországban mint magától értetődő jelenségről beszéltek a szociológusok a szegénység fennmaradásáról, annak okairól és a lehetséges szociálpolitikai orvoslásról.

Miközben ez a vita folyt, a KSH alaposan foglalkozott a problémával. 1968-ra vonatkozóan létminimum-számításokat végeztek, majd ezeket időszakonként „napra készre” átszámították. A Magyar Szociológiai Társaság 1981. áprilisi konferenciája tette azután „közkinccsé” – kétségtelenül elég hosszú időszak eltelte után – a hátrányos helyzetre vonatkozó szociológiai kutatások eredményeit.⁶

A konferencia bevezető előadásában Huszár István a hátrányos helyzetnek hét különböző dimenzióját⁷ jelölte meg, és következtetéseiben – a jövő kutatásai számára – azt a feladatot fogalmazta meg, hogy ezeknek a dimenzióknak az átfedését, a különféle hátrányok halmozódását tárjuk fel.

Ezt a kutatási feladatot a KSH és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete közös 1981–1982. évi rétegződési adatfelvétel-sorozata alapján lehetett elvégezni. Ennek során ugyanis ugyanannak a személynek, illetve családnak az anyagi helyzetére, lakáskörülményeire, munkakörülményeire, életstílusára, egészségi állapotára vonatkozó adatokat gyűjtöttek. Így mindezen dimenziókban mérni lehetett a relatív hátrányokat, és meg lehetett állapítani, hogy kiknél és melyik családokban halmozódnak azok. A kutatásban, amely az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyt, a depriváció fogalmát használták. A deprivációt úgy definiálták, mint a szegénységnek az ipari társadalmakban megjelenő és uralkodóvá váló formáját. A deprivációban már nem az alapvető létszükségleti javak hiánya a domináns jellemző (bár ez is előfordul), hanem az elsődleges szükségleteket kielégítő javakon túli anyagi és szimbolikus javak hozzáférhetetlensége.⁸ Különféle módszerekkel határozták meg a depriváció előfordulási arányát az 1980-as évek eleji magyar társadalomban. Ezek szerint a depriváltak aránya 10–14 százalék, a depriváció által veszélyeztetetté vagy enyhén depriváltaké 8–17 százalék, együttes arányuk 21–30 százalék között mozog.⁹ Nem szükséges bizonyítani, mekkora előrelépés ez ahhoz képest, hogy 1970 körül vita folyt arról, lehet-e egyáltalán a magyar társadalomban szegénységről beszélni. (Hozzáteszem: amikor a vita folyt, a szegények vagy depriváltak aránya nyilvánvalóan nagyobb volt, mint ma.)

A másik jelenség, amelynek példájával a magyar szociológia által kidolgozott rétegződés-modell eredményeit szemléltetni szeretném, a *társadalmi mobilitás vizsgálata*.

Az 1962–1964-ben végzett adatfelvétel kimutatta, hogy a magyar társadalomban igen nagy tömegek társadalmi helyzete változott meg a felszabadulást követő első két évtizedben. Ez szorosan összefüggött nemcsak a gyors iparosítással, hanem az oktatás kiterjesztésével, a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetővé tételével a munkásság és a parasztság tömegei számára.

Érthetően felmerül azonban a kérdés, hogy vajon fennmaradt-e a magyar társadalom nyitottsága a nagy társadalmi és gazdasági változások kora után, amikor az intenzív gazdasági fejlődés feltételeire tértünk át, s a társadalmi konszolidációval együtt a mobilitási folyamatokba való adminisztratív beavatkozás megszűnt, és még inkább akkor, amikor az 1970-es évek második felétől a gazdasági növekedés hirtelen lelassult.

Ezeknek a kérdéseknek tisztázásához a KSH 1973. és 1983. évi újabb társadalmi mobilitás vizsgálatainak lehetőségeit. Ezek szerint történtek ugyan változások a magyar társadalom nyitottságában (amelyet az egymáshoz viszonyított mobilitási esélyekkel mérünk), de ezek egyelőre nem nagyok és nem egy irányba mutatnak. Így miközben a szakképzetlen munkásság önreprodukciója, ennek a hátrányos helyzetnek az átörökítése fokozódott, a parasztság és a többi rétegek közötti mobilitás erősen megnőtt (fiaik egyre inkább szakmunkások lesznek, leányaik pedig irodai dolgozók, amire évtizedekkel ezelőtt alig volt példa). Továbbá miközben a fiatal férfiak között az értelmiségivé válás esélyeinek társadalmi különbségei kissé nőttek, a fiatal nők között éppen az utolsó időszakban emelkedett a munkások és parasztok leányainak beáramlása a felsőfokú iskolákba és ezeken

keresztül az értelmiségi foglalkozásokba. Ezek az adatokon alapuló megállapítások világosan jelzik, hogy nem valamilyen elkerülhetetlen „zártabbá válással” állunk szemben, hanem két nagyon konkrét területen – a szakképzetlen munkásságban és a fiatal férfiak értelmiségivé válása terén – mutatkoznak problematikus tendenciák, amelyek azonban éppen körülhatároltságuk miatt társadalompolitikai eszközökkel kezelhetőek. Az említett szociológiai adatfelvételek nélkül, egyszerűen intuitív alapon aligha lehetett volna ezeknek a változásoknak a pontos természetét kimutatni.

A hatvanas–hetvenes években tehát az újjászületett magyar szociológia nyitott szemmel vizsgálta a magyar társadalom rétegződését, és ennek alapján kialakított egy olyan modellt, amelynek segítségével sok lényegeset tudott mondani erről a társadalomról, annak változásairól. Nyilvánvaló azonban, hogy *ez a rétegződés-modell nem tekinthető végérvényesnek*. Ahogy a magyar gazdaság és társadalom változik, úgy kell fogalmainkat, elméleteinket és módszereinket is továbbfejlesztenünk. A nyolcvanas években a magyar rétegződési kutatások lényeges megújulási képességet mutatnak. Az 1976–1980 kutatási tervidőszak zárótanulmányában¹⁰ már megfogalmazódtak a kutatók részéről a kérdőjelek, majd az 1981–1982-ben végzett említett rétegződési adatfelvétel alapján elindult az elemző munka. Noha ennek első eredményeit a Társadalomtudományi Intézet által megjelentetett *Rétegződés-modell vizsgálat* eddigi nyolc kötete, valamint a KSH több kiadványa¹¹ tette közzé, a rétegződés kérdéseinek új megközelítéséről való tudományos gondolkodás koránt sincs lezárva. Az igen élénk és termékeny tudományos vitáknak három kérdéskörét emelem ki az alábbiakban:

1. *Milyen dimenziókban vizsgáljuk az egyes emberek, családok, társadalmi csoportok, rétegek életkörülményeinek, életmódjának különbségeit?* Többféle megoldást dolgoztak ki e dimenziók elkülönítésére és meghatározására. Az elemzések kimutatták ezek közül a műveltség dimenziójának és a lakóhely-lakókörnyezet dimenziójának fontosságát. Nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy kísérlet történt az érdekérvényesítési dimenzió leírására és mérésére. Ezzel a sokat emlegetett hatalmi dimenzió az elmélet szintjéről az empirikus operacionális szintjére került. A legérdekesebb, de egyben a legtöbbet vitatott kérdések egyike a második gazdaságban való részvételnek – vagy magasabb elméleti szinten és szerintem pontosabban fogalmazva –, a redisztribúciós dimenzióban és a piaci viszonyok dimenziójában elfoglalt helyzetnek a figyelembevétele a rétegződés vizsgálatában.¹² Ez utóbbi két dimenzió a közelmúltban rohamosan változik hazánkban, a bennük elfoglalt pozíció pedig érthetően erősen befolyásolja a társadalom tagjainak érdekeltiségét és ezáltal „hozzáállását” a feltétlenül szükséges további reformokhoz.

2. *Milyen módszereket alkalmazunk az elemzésben?* Az egyes rétegekre jellemző átlagok és százalékos megoszlások összehasonlítása mellett ugyanis az elektronikus számítógépek egyre nagyobb lehetőségeket adnak a többváltozós matematikai módszerek használatára. Ezek lehetővé teszik az olyan nagy adattömegek kezelését, mint amelyet az 1981–1982. évi felvétel adott, de alkalmazásuk előfeltételeit és az eredmények értelmezésének szabályait további alapos vizsgálódásokkal szükséges tisztázni.

3. *Milyen társadalmi kategóriákat különböztessünk meg?* Kolosi Tamás (1984) státuszcsoportoknak nevezte az egyéni, illetve családi adatok többváltozós elemzése (klaszteranalízise) segítségével nyert kategóriákat, és társadalmi rétegeknek a foglalkozási csoportok klaszterezése, majd a klaszterek anyagi helyzet

és lakóhely szerinti osztályozása útján nyert kategóriákat. A KSH-ban először a korábban is használt osztály- és rétegekategóriák további részletezésével alakítottunk ki egy finomabb rétegződés-modellt (KSH, 1984), később Vajda Ágnes és Zelenay Anna (1986) elméleti elemzés alapján munkapiaci csoportokat különböztetett meg.¹³ Ezeket aszerint különböztették meg, hogy valamely szakma birtokában, valamilyen foglalkozású személyek milyen lehetőségekkel rendelkeznek a szocialista szektorban való kedvező elhelyezkedésre (a vágár például csak bányában tudja szakképzettségét hasznosítani, a villanyszerelő viszont a legkülönbélebb munkahelyeken el tud helyezkedni), és milyen jövedelemkiegészítési módok állnak nyitva számukra (a traktoros például csak háztáji gazdálkodással vagy valamilyen segédmunkával tudja munkaideje után jövedelmét kiegészíteni, a közműves viszont szakmáját hasznosíthatja, így magasabb jövedelmet érhet el).

Ezek a kérdések és a rájuk adott különféle válaszok érzékeltethetik, hogy a rétegződést kutató magyar szociológusok nyitottak az új jelenségek, módszerek és elméleti megoldások iránt. Ezért talán nem túlzás azt remélni, hogy a *rétegződés-kutatásnak az 1980-as években indult új szakaszától* a magyar társadalom ismeretének újabb lényeges elmélyülését várhatjuk.

Hozzájárult-e ezzel a szociológia a magyar társadalom fejlődéséhez és különösképpen jelenleg segítséget tud-e nyújtani az új gazdasági és társadalmi feltételekhez való alkalmazkodáshoz szükséges megújuláshoz? Az olvasó remélhetően nem veszi rossz néven, ha mint szociológus, igenlő választ adok erre a kérdésre. Természetesen naivitás lenne a tudomány és a politika közötti viszonyt úgy elképzelni, hogy a tudósok felismerik a tényeket és az összefüggéseket, ennek alapján csalhatatlan javaslatokat dolgoznak ki, a politikusok pedig minden további nélkül elfogadják és megvalósítják azokat. Egyrészt a magyar szociológusok helyzetelemzései és javaslatai sohasem voltak teljesen egységesek és a szociológia fejlődésével párhuzamosan természetesen egyre határozottabban kirajzolódnak az eltérő, sőt ellentétes tudományos álláspontok. Másrészt a politikai döntések meghozatalánál a tudományos megállapításokon kívül számos más szempontot is figyelembe kell venni.

Mégis meg lehet állapítani, hogy a *szociológia tudományos eredményei „átzivárogtak” a politikába*. Ennek nem elsődleges oka, de mindenképpen kerete a tudományos kutatásoknak az az 1970-es évek elején kialakult rendszere, hogy öt évenként az országosan kiemelt társadalomtudományi kutatási témákról összefoglaló jelentések készülnek. A szociológia megállapításai emellett egyre gyakrabban jelennek meg politikusok írásaiban¹⁴, hivatalos politikai dokumentumokban (mint a XIII. kongresszus küldöttei számára készített *Előzetes jelentésben*). Ugyanilyen fontosnak tartom a szociológia szerepét abban, hogy a társadalom reális ismereteket adjon tagjainak arról, hogy milyen változások történnek, milyen problémák vannak a magyar társadalomban. Ezért a szociológusnak nemcsak mint tudósnak, hanem mint állampolgárnak is nagy a felelőssége – a magyar társadalomban talán még inkább, mint más társadalmakban.

JEGYZETEK

¹ *Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István*: Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH, Budapest 1966.

Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH, Budapest 1966.

² *Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

³ *Hegedűs András*: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó 1971.

- ⁴ *Andorka Rudolf*: A valóságos társadalmi egyenlőtlenségek és a közvélemény. Társadalmi Szemle, 1987. 10. sz. 35–47. old.
- ⁵ Lásd többek között *Andorka Rudolf*: Társadalomstatistikai adatok a felnőttkori szociális gondoskodásra szorulóknak jelenlegi és várható számára vonatkozóan. Szociális gondoskodás, 1977. 1. sz. 7–15. old.
- ⁶ *Bóhm Antal*: A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálata. A Magyar Szociológiai Társaság tudományos ülésszaka, 1981. április 23–24. Szociológia, 1981. 3–4. sz. 279–332. old.
- ⁷ *Huszár István*: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 89–99. old.
- ⁸ *Bokor Ágnes*: Szegénység a mai Magyarországon. Magvető Könyvkiadó 1987.
- ⁹ *Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat. III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.; *Bokor Ágnes*: Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat. VI. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.
- ¹⁰ A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Társadalmi Szemle, 1981. 5. sz. 68–92. old.
- ¹¹ Rétegződés, életkörülmények, életmód. KSH, Budapest 1984.; Lakás, lakáskörnyezet, lakásminőség. KSH, Budapest 1985.
- ¹² *Kolosi Tamás*: Strukturális csoportok és reform. Valóság, 1986. 7. sz. 19–31. old.; *Kolosi Tamás*: Tagolt társadalom. Gondolat Könyvkiadó 1987.; *Utasi Ágnes*: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat. V. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.
- ¹³ *Vajda Ágnes-Zelenay Anna*: Rétegződés, életkörülmények, életmód II. KSH, Budapest 1986.
- ¹⁴ Lásd *Aczél György*: Egy elmaradt vita helyett. Magvető Könyvkiadó 1976.

Berend T. Iván

SZELLEMI MEGÚJULÁS – TÖRTÉNELMI MOZZANATOK

Hogy mit jelent számomra az a szellemi megújulás, amelynek – ha nem is visszatesésektől mentes – útját már mintegy negyedszázada járjuk, s amely most a Szovjetunióban elementáris erővel tört utat, azt talán leginkább néhány személyes élmény felelevenítésével illusztrálhatom. 1987. október 28-a, Moszkva. Ülök a szállodám emeleti halljában (valaha ez volt a gyezsurnaja főhadiszállása, de erre már csak egy üresen maradt, elárvult íróasztal emlékeztet, maga az intézmény megszűnt), egy szovjet hetilap fiatal munkatársa interjút kér, s ennek keretében arról faggat, hogy mi a véleményem az 1920-as évek szovjet iparosítási vitájáról, hogy Sztálin később a Trockij vezette „baloldali ellenzék” gazdasági koncepcióját vette-e át, hogy Buharin volt-e az, aki a lenini NEP-vonal következetes képviselőjeként érvelt stb. stb. S hirtelen egy 20 évvel korábbi kép jelenik meg előttem. Ford-ösztöndíjasként a New York-i Columbia Egyetem könyvtárában dolgozom. Bár meghatározott kutatási témámhoz olvasok, az amerikai egyetemi könyvtárak nyitott polcos rendszere révén – ahol is az olvasóterem és a könyvraktár nem válik külön, s az egyes témák könyveit maga az olvasó veszi le a raktári polcról és

az ugyanott található munkaaasztaloknál dolgozhat – véletlenül a húszas évek szovjet iparosítási vitájának kötetekre bukkanok. Kezembe kerül Preobrazsenszkij 1923-ban megjelent könyve a „baloldali ellenzék” gazdasági stratégiájának legteljesebb és -klasszikusabb elméleti megfogalmazása, Buharin válaszkönyve, számos tanulmánykötet, amely a több éven át folyó elméleti-politikai vita különböző irányú hozzászólásait, a témába vágó tanulmányok gazdag anyagát tartalmazza. Ma sem tudom elfelejteni azt a döbbenetet, amellyel rácsodálkoztam erre a különlegesen izgalmas, érdekes és – itthon a hatvanas évek reform-előkészítő munkálatai folytak – magyar vonatkozásban hihetetlenül aktuális vitára. Én már akkor két éve egyetemi tanár voltam, és egyik kurzusom a szocialista gazdaság magyarországi útjának történetét tárgyalta, de mindez teljesen ismeretlen volt számomra. Annyira aktuálisnak éreztem a húszas évek szovjet gazdaságstratégiai vitájának tanulságait, hogy váratlan olvasmányaim összegzését tartalmazó tanulmánnyal érkeztem haza, s azt a *Valóság* 1967-es évfolyamában közzé is tettem. Hogy mindez korábban – beleértve közgazdasági egyetemi és bölcsészkarai tanulmányaimat is – zárva volt előttünk, s itthon nem juthattam hozzá, hogy groteszk módon egy amerikai ösztöndíj és egyetemi könyvtár kellett hozzá, hogy tőlünk több ezer kilométeres távolságra megismerhessem ezt, a félelmetes szellemi bezártság ugyanolyan bizonyítéka volt, amint a szellemi megújulás kilométerkövéként értékelhető, hogy 1967-ben már objektív tanulmányt lehetett publikálni e témáról. A Szovjetunióban azonban a XX. kongresszus után még három évtizednek kellett eltelnie, hogy az előbbieken említett fiatal újságíró feltegye kérdéseit. Most azonban annál nagyobb erővel tör utat a szellemi megújulásra való törekvés. A folyamat, mint az említett dátumok is jelzik, sajnos sokkal lassúbb és hosszadalmasabb, mint kellene. Az okok ugyanúgy érthetőek, mint a türelmetlenkedés.

De hár hol is tartunk? Ennek megítélésében mindig fontos mérce a múlthoz való viszony őszintesége. Ezért e sokrétű témából csakis ezt az egyetlen mozzanatot ragadnám ki: viszonyunkat saját történelmi félműtunkhoz. A szellemi megújulás előrehaladása jól mérhető ezen. A szocialista világban újszólván egyedülálló lehetőség volt, hogy már a hatvanas évek elején beléphettek kutatók a levéltárakba, amelyek az ötvenes évekre vonatkozó iratokat őriztek. (1962-ben írtam meg és 1964-ben jelent meg az első ötéves terv koncepcióját feldolgozó könyvecském, ez év tavaszán pedig a pártlevéltárban 1966 és 1970 közötti iratanyagokat kutathattam.) Ma már eléggé kiterjedt kutatómunkáról adhatunk számot az elmúlt négy évtized gazdasági-társadalmi-politikai folyamatainak vizsgálatában. A kutatás feltételei azonban önmagukban is bizonytalanok, esetlegesek. Nem érvényesül valamiféle egységes, normatív levéltári törvény, amely meghatározott időtávban, általános érvénnyel és mindenki számára szabadít fel irattári állagokat. A Párttörténeti Intézet Archivumában a kutató nem a levéltárakban szokásos kutatókönyvekből választja ki a témához szükséges iratokat, hanem részletesen leírja, hogy milyen témát, témaköröket kíván kutatni, és levéltárosok választják ki számára a betekintésre szánt iratokat anélkül, hogy a kutató tudná, vajon a téma teljes iratanyagát vagy annak csak 10 százalékát látta-e. Mindez formai kérdésnek tűnik, de már egyértelműen utal arra az aggályos óvatosságra, mely az elmúlt évtizedek történetének kutatása kapcsán ma is fennáll. Sajátos ellentmondás: már negyedszázaddal ezelőtt megnyíltak a titkos levéltárak, sőt – egyetlen országban sem létező módon – mindössze egyetlen évtized időtávlátában is kutathatókká váltak az újszólván csak frissiben történelmi dokumentumokká vált

ügyiratok. Ez a szellemi megújulás fontos jelentkezése volt. Az, hogy a levéltárak ma sem nyíltak meg jobban, sőt a személyre szóló döntés furcsa paternalizmusa érvényesül használatukban, ez szellemi megújulásunk belső korlátaira is rávilágít. Mindezt azonban inkább szimbolikus jelentőségűnek tartom. Fontosabb, ami meghúzódik mögötte: mennyire kívánunk szembenézni saját megtett utunkkal, mennyire kívánunk őszinte, objektív analízist. Úgy érzem, változatlanul sok a zavar és a bizonytalanság. Az úgynevezett ötvenes évekről politikusok és történetkutatók, közgazdászok, emlékiratírók és művészek igen sok mindent elmondtak, elmondanak. Mégis, a politika síkján, úgy vélem, túlzott hangsúlyt kap a kontinuitás. E keretek között nyilván lehetetlen lenne e bonyolult történelmi kérdés taglalása. Szükségtelen annak hangsúlyozása, mert nagyon sokszor, sok helyütt leírtuk és elmondtuk már, hogy mit tekintünk pozitív történelmi fordulatként, milyen folyamatok megindulását értékeljük korszakos jelentőségűnek nemzeti történelmünk e korszakában. A torzulások azonban mindent oly mértékben deformáltak, s tettek ellentmondásossá vagy egyenesen súlyos teherképpé történelmi múltunkban, hogy az napjainkig is sok vonatkozásban, sajnos, meghatározó erejű. A túlzottan kiegyenlítésre törekvő mérlegkészítés e korszakról szükségszerűen szépít. Szellemi megújulásunk jelene ismételten felhívja a figyelmet a diszkontinuitás erőteljesebb megfogalmazásának igényére.

S ezen a ponton az elmúlt három évtized történetével is sok a kapcsolódás. Úgy is megfogalmazható ez: mikor, mely területeken és mennyiben szabadultunk meg az ötvenes évek torzulásaitól, mikor és milyen radikális megújulási folyamatok bontakoztak ki gazdasági-társadalmi, kulturális és politikai életünk különböző területein. A megújulás mennyiben formált összefüggő rendszert, illetve fő folyamatait milyen aszinkronitások tarkították. Adósságunk e téren még hatalmas. Nem igazán elemeztük a hatvanas évtized sajátos ellentmondásosságát. Megújulás és folytonosság rendkívül tarka alakzatai keveredtek ekkor. Az intézményrendszer úgyszólván változatlan merevséggel maradt fenn, miközben a radikálisan megújuló politikai vezetés új stílussal és tartalommal igyekezett megtölteni a régi kereteket. Magától értetődő, hogy ez csak részlegesen sikerülhetett. Egy-egy terület nagy megújulása, a szövetségi politika radikális újjáalakítása, a kulturális politika radikális fordulata és a falusi politika gyökeres átalakulása ellenére úgyszólván változatlan maradt a politikai intézményrendszer működése, kevésbé módosult a személyi kiválasztási politika, gyakorlatilag konzerválódott a gazdaságpolitika alaprendelése, és csak késelelemmel került sor az irányítási rendszer – akkor is erőteljes kompromisszumokkal átszőtt – reformjára.

Félénken vagy úgyszólván egyáltalán nem néztünk még szembe a hetvenes-nyolcvanas évek történelmi sorsfordulóin lejátszódott eseményekkel. Nem elemeztük komolyan a hetvenes évek közepének konzervatív fordulatát, vagy a nyolcvanas évtizedben kísértő, bénítóvá vált cselekvéshiányt. Ez utóbbiak ugyanis jócskán ellenpontozták és gyengítették azt a mégis érvényesülő megújulási folyamatot, amely a gazdasági stratégia gyökeres újraértékelésétől a tulajdonformák új szemléletén keresztül a társadalom szerkezetének reális felfogásáig és a politikai működési rendszer reformja szükségességének felismeréséig vezetett.

Saját négy évtizedes múltunkhoz való viszonyunkban tehát még jócskán vannak fehér foltok, bizonytalanságok, elhallgatások. Amilyen mértékben szembe fordulunk ezekkel, amennyire vállalni tudjuk saját múltunkat, úgy teljesedik ki az annyira szükséges további szellemi megújulás.

Cseh-Szombathy László

A MEGÚJULÁS KÉRDÉSE A CSALÁDRA VONATKOZÓ ELKÉPZELÉSEK ÉS VISELKEDÉSI NORMÁK TEKINTETÉBEN

Ritka az olyan korszak, amelyben a szellemi élet képviselői elégedettek lennének a szellemi szféra produkcióival és a népesség nagy tömegeinek e produkciókhoz való kapcsolatával. Visszatekintve, termékeny és széles körű hatást elért korszakokban is állandó volt az igazi fellendülés követelése, amelyhez gyakran kapcsolódott a megújulás igénye: az a kívánság, hogy új alapokra helyeződjék a kreatív munka és a lakosságnak ehhez való viszonya. Így nincs abban semmi különleges, hogy a szellemi megújulás kérdése napjainkban ismét napirendre kerül; a vizsgálendő inkább az, hogy miben hasonló és mennyiben tér el a megújulási igény megfogalmazódása, valamint társadalmi alapja a korábbi idők hasonló törekvéseitől. Nem érzem magam felkészültnek arra, hogy a szellemi élet egészére kiterjedő általánosítási igénnyel foglalkozzam a kérdéssel, csupán a szakterületemhez tartozó témakörben, a családra vonatkozó elképzelések és viselkedési normák tekintetében próbálom vizsgálni, hogy milyen megújulási törekvések vannak elsősorban Magyarországon, de utalnék az ezekhez hasonló külföldi vizsgálatokra is.

Előbb azonban két általános problémát szeretnék felvetni, amelyekkel kapcsolatos állásfoglalásunk a megújulás kérdésének bármelyik szférájában való vizsgálata szempontjából lényeges. Az egyik a megújulási elképzelések *rendszerbe rendeződésének* problémája; a másik pedig a múltbeli idealizált helyzethez való visszatérés, a szó szerinti *reform* ideája.

A múltbeli, új korszakot indító szellemi megújulási mozgalmak egy összefoglaló ideológia vezetésével jöttek létre és váltak dominánssá. Vonatkozik ez a vallási, a filozófiai, társadalompolitikai megközelítés által meghatározott mozgalmakra egyaránt. Az ember képe önmagáról; viszonya a világhoz, társadalomhoz; jogai és kötelességei; mindennapi magatartásának szabályai; mások viselkedésének elbírálása mind levezethetőek voltak az ideológia központi tételeiből. A mai változási törekvésekkel kapcsolatosan az az ember benyomása, hogy eklektikus a megközelítés, még nem tisztázott és nem tudatosan vállalt a sokszor ellentmondásos elemek összeválogatása. Ezt szeretném érzékeltetni a családra vonatkozó nézetek áttekintésével.

A jövőre vonatkozó elképzeléseknél elkerülhetetlenül használnunk kell a múltból vett elemeket. Ezek az elemek történeti távlatból más értelmet kapnak, mint amit az egykori kortársak tulajdonítottak nekik. Rendszerint a ma negatívumaihoz viszonyítjuk a tradicionálisként értelmezett korábbi állapot ezektől eltérő elemeit, közvetve az ezekhez való visszatérést. Igazában véve nincs szó valamiféle reakció, restaurációs törekvésről: a múlt elemeit a közben lezajlott változásokkal létrejött társadalomban kívánjuk felhasználni, azok pozitívumait értékesíteni. Más lapra tartozik az ilyen elgondolások realitása vagy irrealitása: mindenképpen érdemes e jelenséggel részletesebben is foglalkozni.

A családra vonatkozó elképzelések és viselkedési normák tekintetében jelentkező új törekvések szempontjából a család életének négy megnyilvánulását veszem sorra: a gyermekvállalást, a gyermek családi nevelését, a párkapcsolatot-
502

házasságkötést és a házastársi kapcsolat alakulását, a válás kérdését.

Az elmúlt évtizedekben állandóan napirenden levő kérdés a családok gyermekvállalásának alakulása, pontosabban az, hogy a vállalt gyermekek száma nem elegendő a népesség utánpótlására. Figyelembe véve a probléma körüli viták hosszát, meglepő, hogy ezek milyen kevés új elemet hoztak és mennyire a 18. században elindult, az állami érdeket mindennek fölé helyező gondolati irányban haladtak. A népességszám további alakulása szempontjából súlyos jelenlegi magyar helyzetet nemzeti sorskérdésként központba állító írók, tudósok, politikusok egyaránt azt várják az egyénektől, hogy egyéni érdekeiktől függetlenül a nagy nemzeti közösség érdekeinek megfelelően viselkedjenek, és családi életüknek azon alapvető döntésében, hogy hány gyermeket akarnak, a nemzet hosszú távú igényeit fogadják el maguk számára döntőnek. A politika is egyetért ezzel a szemlélettel és a maga feladatát abban látja, hogy a több gyermek vállalásával járó terhek egy részét az állammal átvállaltassa, a szülőknek a gyermekek eltartásából, neveléséből adódó hátrányait csökkentse. A vita a két fél között azon van, hogy elegendő-e az állami támogatás, illetve mekkorára lenne szükség.

A gyermekvállalásra vonatkozó fenti elképzelés és magatartás-követelményi indoklás meglehetősen ellentétes azzal az individualista szemlélettel, amely egyébként a gazdasági és társadalmi életünk megújulására vonatkozó elképzeléseket jellemzi, de nincs összhangban a családról szóló egyéb koncepciókkal, normákkal sem. Mivel e szemlélet hatástalannak bizonyult a több gyermek vállalására való ösztönzés tekintetében, szinte érthetetlen, hogy nem alakult ki a problémának más megközelítése. A tudomány például adós a második világháború utáni baby-boom — a nagy, három-négy gyerekes családok ideáljának több mint egy évtizedig tartó uralma — vizsgálatával, az akkor uralkodó értékek elemzésével. A hivatalos és nem hivatalos politika pedig nem foglalkozott azzal, hogy az intézményes és a spontán szocializálás folyamatában, az átadott értékek struktúrájában milyen változtatásra lenne szükség ahhoz, hogy az emberek számára saját gyermekeik olyan értékke válnanak, amelyért nem jelent szubjektíve veszteséget bizonyos fogyasztási javakról, más vonatkozásban elérhető sikerekről, kényelemről való lemondás. Ilyen jellegű gondolatokkal csak elvétve találkozhatunk; a viták a kitaposott úton mennek továbbra is. Ezt tapasztalva aligha beszélhetünk szellemi megújulás jeleiről a családdal kapcsolatos gondolkodásban és célokban ezen a területen Magyarországon. Nem vigasztaló, de a mai helyzetre jellemző az új gondolatok hiánya más európai országokban is, amelyekben a született gyermekek száma szintén korábban nem tapasztalt alacsony szintre csökkent. A nemzeti sajátosságok ellenére kialakult azonos helyzet nemzetközi tudományos együttműködéssel végzett vizsgálata eddig még csupán a folyamatok pontosabb leírásához, modellezéséhez vezetett; hátravan még a mélyebb okok összehangolt elemzése, amelynek eredményeként tudományosan megalapozott új értékrendek is születhetnének.

A gyermekek családi nevelését tekintve is kritikus a helyzet: az oktatási intézmények, a gyermekvédelem szervei egyaránt azt jelzik, hogy magas és emelkedő azoknak a családoknak száma, amelyek nem megfelelően készítik fel gyermekeiket a társadalomba való beilleszkedésre. Pedig a politika és a gyermekekkel foglalkozó intézmények is elsősorban a családoktól várják a gyermek személyiségének olyan formálását, hogy az később meg tudjon birkózni az életben a különböző problémákkal. Rég elmúlt már annak az illúzióknak a kora, amelyben a társadalom a gyermeknevelés céljaira létrehozott intézményeitől várta a jövő emberé-

nek kifejlődését, s ily módon szándékozott ellensúlyozni a szülők, a család nemkívánatosnak minősített, tradíciókat továbbadó működését.

A családhoz való visszafordulás kétségtelenül felszínre hoz egy sor hagyományos, a múltban ható gondolatot, de a társadalmi fejlődés által átalakított családi szerkezetek működéséhez ezek a nézetek csak nagyon korlátozottan adhatnak útmutatást. Igaz, a gyermekgondozási szabadság bevezetése a gyermek életének első éveiben lehetővé teszi a hagyományos otthoni, anyai gondozást és nevelést, de ezt követően teljes fordulat következik be: az intézményi ellátás válik döntővé, és a hét öt napján a családban fáradt gyermek és fáradt szülők találkoznak, az időtől hajtva. Ilyen körülmények között sok családban nem sikerül megteremteni a szülő és gyermek érintkezésében azt a légkört, amelyben alkalom nyílna a bizalmas közlésekre, jelzésekre és visszajelzésekre, annak a biztonságos kapcsolatnak megteremtésére, fenntartására, amely a személyiség kiegyensúlyozott fejlődésének egyik kelléke.

Sokan a szülői magatartás megváltoztatásában látták a megoldást. A hagyományos tekintélyelvű szülői magatartás helyébe a megengedő, a gyermek kezdeményezéseihez alkalmazkodó viselkedést állították az elmúlt évtizedekben. Ez a felfogás széles körben elterjedt, de érvényesítése akadályokba ütközött és ellentmondásos helyzeteket teremtett. A megengedő, a gyermeki spontaneitás követését előíró szemlélet nagy igényeket támaszt a szülőkkel szemben idő- és energiárfordítást tekintve, hiszen a gyermek szellemi fejlettségéhez alkalmazkodó állandó vitákat, alkukat ír elő. Erre a munkában, közlekedésben, vásárlásban kifáradt szülők jó része már képtelen, amikor gyermekével összekerül, és végül, alkalomról alkalomra, a hirdetett és egyébként a gyermekkel való érintkezésben is bevezetett megengedő-vitakozó magatartás helyett a tekintélyelvű megoldásokat veszi elő, sokszor annak legtöbbet bírált formáját, az erőszak alkalmazását.

Mutatkozik-e ma Magyarországon új családi gyermeknevelési irányzat? Véleményem szerint nincs ilyen, és ennek oka az, hogy a jelenlegi gazdasági struktúra, foglalkoztatási és munkavállalási helyzet kényszerpályát ír elő a gyermek családi nevelését illetően. Ez nem más, mint a tekintélyelvű alapuló nevelés, amit viszont egy demokratikus társadalom kialakítása szempontjából nem fogadhatunk el. Olyan szemléletre lenne szükség, amely a permisszivitás elvi alapjain állna, de kiküszöbölné annak túlzásait, helyet engedne a gyermek bizalmán alapuló szülői tekintélynek is, de óvna az azzal való visszaéléstől, továbbá határozott követeléseket fogalmazna meg a társadalmi folyamatok alakítását illetően olyan értelemben, hogy a társadalom ne csak anyagi erőforrásokat biztosítson a gyerek nevelésére, hanem időt és energiát is. Egy ilyen irányzat összhangban lenne azokkal az elképzelésekkel, amelyek a gyermekvállalást a szülői értékrend alakításával kívánják előmozdítani; ezzel szemben a ma széles körben elterjedt megengedő felfogás és a gyermeket etatista megközelítésben követelő álláspont között határozott ellentmondás állapítható meg.

A párkapcsolatoknál az 1960-as évek végén jelentkeztek olyan elképzelések Európában és Észak-Amerikában, amelyek a monogám kapcsolatok helyébe kollektív, egy időben több partnerrel folytatott együttéléses viszonyt propagáltak. A legnagyobb publicitást a kommunákra vonatkozó elképzelések kapták. A gyakorlatban viszonylag kevés követője akadt e gondolatoknak, és a létrejött kommunák zöme is feloszlott, megszűnt a nyolcvanas évekre; az egész irányzat marginális jelentőségűvé vált. Ezzel szemben rohamosan terjedt a házasságkötés nélküli együttélés, különösen Skandináviában, majd az európai kontinens más or-

szágaiban is – egyebek között a Német Demokratikus Köztársaságban – anélkül, hogy ennek határozott, rendszerezett ideológiája jött volna létre.

A hetvenes évek eleje óta Magyarországon is észlelhető a házasságon kívüli együttélés terjedése, de ezek az esetek mind a mai napig az összes együttéléses párkapcsolatnak – házas és nem házas – csak néhány százalékát alkotják. Jelenlétük nagyobb, ha egy korábbi, felbomlott házasságot követő újráházasodást helyettesítenek; az első házasságokat inkább a még különlakók tartós szexuális és szabadidős kapcsolatai előzik meg.

Új házassági ideológia a hetvenes években született Amerikában, a nyitott házasság elmélete, amely Magyarországon is több apostolra talált. (Miskolczi Miklós ezen elméleteket népszerűsítő műveinek nagy vásárlóközönsége jelzi, hogy a házassággal egyidejűleg fenntartott házasságon kívüli nemi kapcsolatok ideológiai igazolását sokan lelkesen fogadták.) A házassági kapcsolatok változatlanul magas, sőt növekvő instabilitása viszont azt mutatja, hogy a nyitott házasság ideológiája a gyakorlatban nem könnyítette meg a partnerek számára a „harmadikok” és „negyediek” elfogadását családi életükben. A nyitott házasság szélsőségesen individualista szemléletű és semmiképpen sem hozható összhangba egyik gyermekcentrikus családi koncepcióval sem.

A nyolcvanas években nagyobb publicitást kapott és a közvéleményben is terjedni kezdett a párkapcsolat konfliktuselmélete. Ennek lényege az emberi kapcsolatokban bekövetkező érdekellentétek és összeütközések szükségszerű előfordulásának tudomásulvétele, de egyúttal a konfliktusok kezelhetőségébe vetett hit is. Ez a szemlélet radikális szakítást jelent a romantika korszaka óta uralkodó „családi harmónia” elméletekkel és ezekre épülő normarendszerrel és alapjául szolgálhat egy olyan, családi életre való felkészítési programnak, amely a realitások talaján állva némi eredményt is ígérhet. Bár ez az elmélet is az egyéni érdekekből indul ki, mégsem tekinthető egyoldalúan individualistának, mert konklúziói felhívják a figyelmet azokra a párkapcsolatokból, családi viszonyból adódó előnyökre, amelyek miatt érdemes kompromisszumokra törekedni, a konfliktusok megoldásához eredményekkel hozzájárulni.

A magyar társadalompolitika alakítói elfogadták a konfliktuskezelés fontosságát és megindították a családvédelmi központok kialakítását. Az új intézmény körüli viták, az irányító szervezetek időnkénti megnyilatkozásai azonban arra mutatnak, hogy még korántsem rendeződtek rendszerbe a párkapcsolatokkal összefüggő nézetek.

Az új gondolatok és a tradicionális nézetek legélesebb ütközése a válás kérdésében tapasztalható, miközben a válások száma a vitáktól függetlenül nemzetközi összehasonlításban is nagyon magas. A tradicionális nézetek egyik megjelenési formája a katolikus egyház álláspontja, amely dogmatikai tételekből levezetve utasítja el a házasság felbontását. A másik forma az etatista: a legújabb családjogi törvény módosításával kapcsolatban hozott alapvető politikai döntés a válásnak olyan sommás *rosszá* való minősítését fejezte ki, amely ugyancsak dogmatikai jellegű. A válások jogi szabályozással való visszaszorításának követelése abból a kétségtelen igazságból indult ki, hogy a házasság felbomlása az összes érintettek számára sérüléssel, veszteséggel jár, legalábbis rövid távon, viszont figyelmen kívül hagyta, hogy az esetek túlnyomó részében olyan családi viszonyokat szüntet meg, amelyek fenntartása az összes résztvevő számára még súlyosabb következményekkel járhat, mint a válás kimondásáé. A házasságok sorsa igazában nem a bíróságokon dől el, hanem a megelőző időszakban, és a társada-

lom intézményei akkor tudnak eredményesen hozzájárulni a családok fenntartásához, ha a mainál sokkal jobban készítenek fel a családi életre, tanáccsal és anyagiakkal segítségére vannak a problémáit megoldani képtelen családoknak.

A merev, elutasító ideológiák ellentéte az a felfogás, amely mintegy sorozatházasságra való felkészülést tart szükségesnek. A külföldi irodalomban szép számmal vannak hirdetői e nézetnek, és – különösen az Egyesült Államokban – sok a követője is. A családi élet problémáinak egészére figyelemmel levő, átfogó szemléletre azonban sehol sem vált; így például a felbomlott házasságból származó gyermekek nevelését illetően a mai problematikus gyakorlatot fogadta el. Magyarországon a második, harmadik és további válások arányának alakulása azt mutatja, hogy az esetek túlnyomó többségében a válás egyszeri korrekció eszköze: amennyiben az elváltak újrահázasodnak, ez a többségnél már a végleges családi kapcsolat lesz. Viszont növekszik azoknak az aránya, akik kerülnek az újabb házasságot: ezt mutatja az elváltak újrահázasodási gyakoriságának felére csökkentése 1970 és 1986 között, vagy az elváltak népességen belüli arányának közel megkétszereződése. A válások szigorítása feltehetően ezt a tendenciát felerősíti majd az elkövetkező években, ami ellentétben áll azon igénnyel, hogy minél több gyerek szülessen, hiszen a házasságon kívüli együttélések termékenysége nagyon alacsony hazánkban.

Összegezve az elmondottakat, úgy vélem, hogy a családdal kapcsolatos nézeteket tekintve nincs új, átfogó szellemi áramlat ma Magyarországon. Ez részben a problémakör tudományos kutatóinak a terhére írható, de mentségükre felhozható, hogy elkedvetlenítették őket azok a társadalompolitikai beavatkozások, amelyek a hazai kutatási eredmények figyelmen kívül hagyásával születtek meg a családpolitika terén. Másrészt a rendszerbe foglalt új gondolatok hiánya azzal is összefügg, hogy a gazdasági életünk alakulásából következő anyagi és munkaszervezeti problémák – mint a lakáshiány vagy az Európában egyedülállóan magas munkával eltöltött idő – olyan mértékben kihatottak a családok életére, hogy ezek megoldása nélkül öncélú játéknak tűnhetett az új családkoncepciókról való meditatálás.

Enyedi György

SZELLEMI MEGÚJULÁS – A TUDOMÁNY ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

A körkérdés eredeti címe azt sugallja, hogy a hazai szellemi megújulást főleg a nagyvilág impulzusainak befogadásától várjuk. Ha most a szellemi hatásokat a tudományos szférára szűkítjük – amely gazdasági megújulásunknak elsőrendű feltétele –, akkor érdemes feltenni a kérdést: hol vannak hazánkban olyan tudományos szervezetek, kutatóhelyek, amelyek a nemzetközi eredmények befogadására s hazai alkalmazására képesek? Van-e közvetlen földrajzi-területi kapcsolatuk

a gazdasággal? Mennyire van jelen a tudományos kutatás hazánk különböző régióiban?

A válasz nem meglepő: a kutatási kapacitás szélsőségesen koncentrálódik a fővárosban. Ám talán meglepő a koncentráció mértéke (a szorosan vett K + F kapacitás kerekén 70 százaléka), valamint az a tény, hogy 1976 és 1986 között ez a koncentráció valamelyest erősödött.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a koncentráció nem azért aggasztó, mert igazságtalan, mert a vidék ezt sérelmezi stb. A kutatás bizonyos fokig mindig koncentráltan települ, szellemi infrastruktúráját – eltekintve sajátos esetektől, mint például az agrárkutatás – főleg nagyobb városokban találja meg. E szélsőséges koncentráció azonban a fővárost teszi az ország *egyetlen* sokoldalú kutatási központjává, a szellemi megújulás, a gazdasági modernizálódás szívetévé (amelyet csak néhány kis vidéki sziget egészít ki). *Egy ország modernizálása nem korlátozódhat egyetlen szigetre.* Amíg – az 1950-es évekig – Budapest volt a fejlett ipar egyetlen térsége, az ország iparilag fejletlen maradt.

Az aránytalanságot a következő adatsor jól érzékelteti: a K + F kapacitás 70 százalékos arányával szemben az összes diplomás 40 százaléka, az ipari alkalmazottak 22 százaléka dolgozik a fővárosban. Vagyis az ipar és a kutatás területileg alaposan szétszakadt. A diplomások 60 százalékanak (akik vidéken élnek) pedig kevés az esélye – képességétől függetlenül –, hogy tudományos kutatással foglalkozzon.

A főváros túlsúlya nem az egyetlen területi aránytalanság. A vidéki kutatási kapacitás közel kétharmad része 6 megyére koncentrálódik. (A kutatói létszám sorrendjében: Pest*, Csongrád, Hajdú-Bihar, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megye.)

Tulajdonképpen csak három, komplexnek tekinthető vidéki szellemi központtal rendelkezünk, ezek Szeged, Debrecen és Pécs. A további két vidéki „nagyváros” (régió-központ) közül Miskolcon a kutatás egyoldalú, Győr kutatási kapacitása pedig csekély méretű, elmarad például Veszprém vagy Gödöllő mögött is. Ez ismét a kutatás és a fejlesztés területi elkülönülését jelzi. A főhivatású vidéki kutatóhelyek az ország déli és keleti régióiban tömörülnek, a fejlett ipari régiók viszont az ország északi-északnyugati részét foglalják el.

Az északi, iparosodott területeken erősebb a vállalati kutatóhelyek jelenléte, az alapkutatás műhelyei viszont hiányosak. A vállalati kutatórészlegeknek csupán egytizede van egyetemi városban. Így módon az alap- és az alkalmazott kutatás is szétvált területileg, aminek a hátrányai kézenfekvőek. Csupán Debrecen jelent kedvező kivételt, ahol az egyetemi, akadémiai kutatóhelyek és az alkalmazott kutatás egyaránt letelepült, s jó kapcsolatban állnak egymással. A vázolt területi aránytalanság korlátozza az *innovációs parkok* kiépítését, pedig ezeknek nagy szerepet szán az iparpolitika az ipar műszaki megújulásában. Az innovációs parkokban jelentős alap- és alkalmazott kutatási kapacitásnak kell találkoznia technika-intenzív iparágakkal s erre a fővároson kívül kevés helyen van jó lehetőség (Debrecen, Szeged). Pécssett például az egyetemi képzés kizárólagosan társadalomtudományi jellege akadályozza innovációs park telepítését. Győrtől a Közlekedési és Távközlési Főiskola nem tudta megteremteni a megfelelő kapcsolatot kutatásai és a város járműgyártása között. A csúcstechnológia-ipar legjelentősebb vidéki központja, Székesfehérvár, a főváros kutatási kapacitására támaszko-

* Pest megye kutatóhelyei – közülük a gödöllői agrárkutatás emelkedik ki – is szorosan kapcsolódnak a fővároshoz.

dik, a Videoton fejlesztőrészlege is Budapesten működik.

A kutatási kapacitás földrajzi elhelyezkedését tovább vizsgálva megállapítható, hogy az összes kutatóhelynek „csak” 51,3 százaléka működik a fővárosban. A vidéki kutatóhelyek túlnyomó része (több mint 80 százaléka) egyetemi és főiskolai tanszék, általában csekély felszereléssel és létszámmal. Számos múzeum, levéltár, könyvtár is szerepel a vidéki kutatóhelyek között, egyenként néhány kutatóval, szűk kutatási profillal. A főhivatású kutatási intézeteknek viszont közel 80 százalékát, a vállalati kutatóhelyeknek kétharmadát Budapesten találjuk.

Talán meglepő, hogy a fővárosi koncentráció nem enyhült az elmúlt évtizedben, hiszen gyakran hallunk vidéki kutatóhelyek teljesítményéről, új intézmények létesítéséről. 1976 és 1982 között valóban volt némi eltolódás a vidék javára, ami azóta „visszarendeződött”. Ebben a visszarendezésben jelentős szerepet játszott az egyes minisztériumok háttérintézményeinek számbeli s főleg létszámbeli gyarapodása.

Mivel a vidéki kutatás is koncentrált, az ország nagy területén, 12 megyében alig-alig van jelen a kutatás. Kilenc megyében egyáltalán nincs főhivatású kutatóintézet. Két iparosodott megyében, Komáromban és Nógrádban, 4 vállalati kutatórészleg adja a „helyi tudományt”.

A területi egyenlőtlenségek tudományág-csoportonként eltérően jelentkeznek. A főváros túlsúlya a műszaki és főleg a társadalomtudományi kutatásokban jelentkezik. Természettudományos és orvostudományi kutatóhely viszont valamelyest több van vidéken, az agrárkutatóhelyek jelentősebb mértékben vidéken települtek. A vidéki települések többségében csak 1–2 diszciplínát művelnek. Ez hozzájárul a kutatás diszciplínák szerinti merev elkülönüléséhez, s nehezíti a tudományközi kutatásokat, tehát a valóban fontos problémák sokoldalú vizsgálatát.

Sajátosnak ítéltető a társadalomtudományi kutatóhelyek főváros-központúsága, hiszen e kutatóhelyek kis létszámmal és olcsón működtethetőek, tehát elvben a leginkább alkalmasak földrajzilag decentralizált településre. Ezzel szemben a társadalomtudományok fővárosi koncentráltasága még erősebb, mint a természettudományoké vagy műszaki tudományoké. A vidéki kutatóhelyek, néhány közgyűjteményt leszámítva, a vidéki egyetemek bölcsészkarairól, a tanárképző főiskolák néhány tanszékéből s a felsőoktatási intézmények marxizmus-leninizmus tanszékeiből (néhány helyen intézeteiből) tevődnek össze. A Magyar Tudományos Akadémia egyetlen vidéki társadalomtudományi kutatóhelyet működtet (a pécsi székhelyű Regionális Kutatások Központját). Komáromban, Nógrádban és Tolnában egyetlen társadalomtudományi kutatóhely sincsen. Az ország régiói közül az egyébként sokoldalúan fejlett Észak-Dunántúl – társadalomtudományi vákuum. E térségben számos tudományterület művelése ismeretlen.

A vidéki társadalomtudományi kutatások hiánya azt eredményezi, hogy a helyi (városi, megyei stb.) politika az ország túlnyomó részén tudományos támogatás nélkül marad. Ez gyöngíti e politikák tudományos megalapozását, nehezíti a valódi társadalmi folyamatok felismerését. A tudomány és a politikai gyakorlat közötti párbeszéd hiánya a politikai demokratizálódás fejlődése szempontjából is kedvezőtlen.

A kutatás-fejlesztésben alkalmazottak *létszáma* 1976 és 1986 között 6 százalékkal csökkent (a kutatási segédereő különösen nagy mértékben, 20 százalékkal), de ez főleg a fővárosban következett be, több vidéki központban jelentős létszámgyarapodást regisztrálhatunk (Gödöllőn 31, Pécsen 22, Debrecenben 19,7 száza-

lékkal nőtt a K + F-ben dolgozók száma). Feltűnő a Győr-Sopron megyei 11 százalékos csökkenés.

Nyolc megyében alkalmaznak 1000 főnél többet a K + F szektorban (a nagyságrend szerinti sorrend: Pest, Csongrád, Hajdú-Bihar, Fejér, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya és Győr-Sopron). Ezekben dolgozik a vidéki K + F alkalmazottak nyolctizede.*

Végül megemlítem a tudományos minősítéssel rendelkezők területi megoszlását. Az összes minősített 31 százaléka él vidéken (1976: 30 százalék); a kandidátusok 37 százaléka, a tudományok doktorainak 29, és az akadémikusok 26 százaléka – 85–90 százalékból az egyetemi városokban. A vidéki akadémikusok egyharmada szegedi; az elmúlt évtizedben határozottan erősödött a fővárosi túlsúly. Dinamikusan nőtt viszont a vidéki kandidátusok száma és aránya, ami a vidék jövőbeni megerősödő pozíciójával kecsegtet, ha meg is tudja tartani fiatal tudósjelöltjeit.

A fentiekben röviden leírt területi egyenlőtlenségek tehát zavarják az alap- és alkalmazott kutatások, az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, egyes diszciplínák fővárosi (vagy más városbeli) kizárólagossága vagy túlsúlya szakmai monopolhelyzeteket teremt, rossz az esély komplex, multidiszciplináris kutatások vidéki szervezésére, az országterület nagy része pedig egyszerűen kimarad a kutatás hatóköréből. Vajon hogyan változtatható ez a helyzet?

A változtatást a tudománypolitika már régen hirdeti, ennek szükségességéről tehát a politikát nem kell meggyőzni. A megvalósításhoz azonban új utakat kell keresni, amelyek kevésbé számítanak a költségvetés pótlólagos forrásaira (mivel ilyenek nincsenek), és talán mégis az eddigieknél több sikerrel kecsegtetnek (hiszen a pótlólagos forrásokat az erős hatalmi pozícióban levő fővárosi kutatóhelyek mindig lefőlőzték).

Először is le kell szögezni, hogy a főhivatású kutatóhelyeken dolgozók száma egyáltalán nem nagy; káros lenne ésszerűsítési hivatkozásokkal a kiépített kutatási szervezetet lebontani. E sorok írásakor (1987 októberében) határozott veszélyt érzek, hogy a gazdaságra nehezedő túlméretezett bürokratikus irányító apparátus indokolt és szükséges csökkentését ki kívánják terjeszteni a kutatóhelyekre is; jelenleg az úgynevezett háttérintézetek (az egyes szaktárcák kutatóbázisai) kerültek a céltábla közepére. Egy kutatóhely fenntartását, bővítését vagy csökkentését teljesítménye, hasznossága, kutatóinak minősége döntse el, s ne az, hogy „háttérben” vagy „előtérben” van-e. Nem fogadom el ésszerű érvnek a párhuzamos kutatások megszüntetését sem. Az irányításban káros a párhuzamosság; ám a tudományban a monopolhelyzetek károsak.

Abból a feltételezésből indulok ki, hogy nem kezdődik kampány a kutatási kapacitás *általános* csökkentésére – számos politikai nyilatkozat ad erre reményt.

A fő feladat a kutatóintézetek és egyetemek önállóságának fokozása, „reformkonform” fejlődésük. A költségvetési támogatás mellett kapjon nagyobb szerepet önálló vállalkozásuk, gazdálkodásuk, s ez adjon lehetőséget a sikeres kutatóhelyek fejlődésére. Érdeklétté kell tenni a kutatóhelyeket a nekik juttatott erőforrások felhasználásában, tudományos eredményeik megfogalmazásában. Egy dinamikusabb erőforrás-, munkaerő- és információpiac formálhatja az egyes régiókon

* A statisztikai számbavétel módszere – például az, hogy a vállalati kutatóhelyeket a vállalati központ székhelyén veszi számításba – pontatlanságot is okoz. Fejér megye előkelő helye jórészt a székesfehérvári székhelyű Videoton *budapesti* fejlesztő részlegének köszönhető.

belüli tudományos munkamegosztást, egy-egy feladatra társulások létrehozását, s bekapcsolódását a régió belüli alkalmazott kutatásokba vagy fejlesztésekbe is.

A központi támogatás nem általában a működést, hanem fontos alapkutatások fenntartását, új kutatási irányzatok elindítását szolgálná, főleg pályázatok formájában. Egy ilyen versenyszellemű kutatási szférában azután persze kiderülhet, hogy egyes kutatási szervezetek vállalható feladataikhoz mérten túlméretezettek vagy túlzottan kicsinyek; hogy új kutatási irányzatokhoz új kutatóhely szervezése érdemes, míg más szervezet nem tudja létjogosultságát bizonyítani. E változások viszont nem adminisztratív intézkedések nyomán születnének.

Kérdés, hogy ebben a „megreformált” tudományos életben lehetséges lesz-e a fővárosi túlsúly mérséklése. Van-e a vidéki tudományos központokban elegendő szellemi potenciál s szervezeti erély tevékenységük erősítésére? Nos, ezt az esélyt központi támogatással meg kell adni, de tényleges kihasználása már a kutatóhelyeken múlik. Az esély növelésének irányába hat az egyetemek kutatási kapacitásának már elhatározott erősítése, hiszen a vidéki tudományos központok általában egyetemi városokban alakultak ki.

A regionális tudományfejlődésben új, megnövekedett szerep várhat a Magyar Tudományos Akadémia területi bizottságaira. Ezek a tudományos testületek ma fórumot adnak a régiójukban elért tudományos eredmények bemutatásának, nincs azonban kutatásirányító szerepük, hiszen az egyes kutatóhelyek valamelyik tárca hierarchiájába tagolódva függenek a fölérjük rendelt szervezetektől, az eltérő tárcairányítások fel is darabolják a tudományos mezőnyt. A feltételezett kutatóhelyi önállóság azonban kívánatosná tesz majd egy olyan központot – s ezt a szerepet tölthetik be az MTA területi bizottságai –, amely egy regionális tudománypolitika kidolgozásának színtere, regionális érdekképviselőt vállalhat, amely elősegíti a régió belüli tudományos kooperációkat, segít az alkalmazott kutatások gyakorlati bevezetésében, új kutatási irányokat kezdeményezhet, sőt finanszírozhat, tudományos könyvkiadási tevékenységet folytathat, aktív szerepet játszik nemzetközi együttműködések létrehozásában, információs központja a régió kutatóhelyeinek stb.

Ami az ország egyes régióiban központi segítséget kívánó fejlesztési irányokat illeti, ezek röviden a következőkben foglalhatók össze:

1. A már kialakult vagy kialakulóban levő vidéki központok megerősítése, komplexebbé (nem teljes komplexitásúvá) tétele a fő cél, nem új központok tervezete. A megerősített vidéki központok kisugárzó hatása kisebb társzközpontokat kifejleszthet, de ez már legyen a regionális tudománypolitika dolga.

2. Észak-Magyarországon a miskolci egyetem fokozatos fejlesztése (több kar kiépítése) látszik kívánatosnak. A régió főiskoláin ösztönözni kell a tudományos kutatásokat.

3. Észak-Dunántúlon fennmarad a többközpontúság. Veszprém, Sopron, Mosonmagyaróvár kutatási profilja már kialakult. Győrt a kutatási profilt szélesíteni kellene. Gyenge lábon állanak a régió társadalomtudományi kutatásai; ezen a szombathelyi tanárképző főiskola megfelelő megerősítése is változtathat.

4. Dél-Dunántúlon Pécs jelentős kutatási központ (s Kaposvár társzközpont-szerepe is erősödik), ahol viszont a természettudományi kutatások alig kapnak teret, s ez akadályozza a régió gazdaságával való kapcsolatot.

5. A dél-alföldi kutatási kapacitás jól és sokoldalúan kiépített.

6. Észak-Alföldön Debrecen kiemelkedő jelentőségű központ, amelynek

egyelőre saját régiójára – az ország egyik legkevesbé fejlett térségére – csekély a kisugárzó hatása.

7. A főváros és agglomerációja nagy értékű, nemzetközi jelentőségű kutatási kapacitást jelent, amelynek túlsúlyát nem intézmények kitelepítésével és leépítésekkel kívánatos mérsékelni, hanem a vidéki központok fejlődésének ösztönzésével. Érdemes lenne a fővárosra és az agglomerációra vonatkozó kutatások valamiféle tudományos testületi összehangolása, mintegy pótlandó egy budapesti területi akadémiai bizottságot.

A körkérdésre adott válaszom summázata tehát így hangzik:

- szellemi megújulásunknak nemcsak a nagyvilág értékeinek befogadása, hanem ezen értékek (és a hazai szellemi központok értékeinek) országos elterjesztése is feltétele;

- ehhez szükséges a kutatás területi aránytalanságainak mérséklése, részben központi támogatással, de főleg az önállósuló vidéki kutatóhelyeknek egy-egy régió szellemi forrásainak összefogásával kivívott versenyben erősödésével.

Gaszó Ferenc

TÖRTÉNELEM, IFJÚSÁG, SZOCIALIZMUS

Régóta megérlelődött evidencia, hogy történelem és ifjúság szervesen összetartozó, egymástól elválaszthatatlan jelenségek, hiszen a társadalom történeti folytonossága a generációk egymásutánjában nyilvánul meg. Ezért minden társadalom, amely a maga kialakította viszonyok, értékek, magatartásmódok, ideológia fennmaradását és folytatását fontos érdeknek tekinti, rendkívül nagy figyelmet fordít arra, hogy az egymást felváltó nemzedékek miképp tudnak eleget tenni annak a feladatnak, hogy a megtermelt értékeket és a kialakított viszonyokat megőrizték és továbbfejlesszék. Ezért az ifjúság problémája nemcsak a modern társadalmakat foglalkoztató kérdés, hanem lényegében az egész emberiség történetét végigkíséri.

A mai értelemben vett generációs probléma mégis korunk kiélezett jelensége, hiszen főként századunkat jellemzi az, hogy a történeti folytonosságot generációs ellentmondások is nehezítik. A szocializáció alapját képező értékminták, magatartásnormák, ideológiák maguk is változékonyak, képlékenyek, sőt egyszerre többféle és egymástól elütő értékminta kínálja magát követésre. Az ifjúság a kor viszonyaiban akkor képes eligazodni, értékeket megőrizni és továbbfejleszteni, a történeti folytonosságot hordozni, ha olyan szocializálódási folyamaton megy keresztül, amely képessé és alkalmassá teszi a kor ellentmondásos folyamatainak megértésére, a konfliktusok megoldására. És bárhová tekintünk is a világba, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy ennek a feladatnak igen nehéz a mai viszonyok között megfelelni.

Ami minket illet, régóta hurcolunk egy olyan – illúziónak bizonyult – optimista

felfogást, hogy a szocialista típusú társadalomnak csakis szocialista beállítottságú utódnemzedéke lehet. Erről a hosszú időn át evidenciának vélt elképzelésről aztán kiderült, hogy nem helytálló. A szocializmusra is az a jellemző – amint sok más társadalomra is –, hogy minden újabb generációt meg kell nyerni a fennálló társadalmi viszonyok, az értékek befogadására és gyarapítására. Ez ránk is érvényes. Mert a fiatalok beleszületnek ugyan a magyar társadalom adott viszonyai-ba, de nincsen semmiféle olyan automatizmus, amely önmagától biztosítaná, hogy el is fogadják ezeket a viszonyokat s azonosuljanak velük, hogy magukévá tegyék a társadalmilag kívánatos értékrendet.

Valójában a nyolcvanas évek ifjúsága körében sokféle magatartásminta, sokféle beállítódás, ideológiai hatás, sokféle vágy, törekvés érzékelhető, számos olyan is, amely a szocialista társadalom céljaival, érdekeivel nem esik egybe. Ha csak arra utalunk, hogy az úgynevezett deviáns magatartás milyen mértékben felduzzadt az utóbbi egy-másfél évtizedben az ifjúság különböző csoportjainál, akkor már érzékelhetjük, hogy itt semmiféle automatizmusról nem lehet szó.

A társadalom egyik első számú feladata az, hogy a társadalom csaknem 40 százalékát kitevő fiatal nemzedéket megnyerje a fennálló viszonyok elfogadására és a szocialista rend továbbfejlesztésére. Ehhez alapvető érdekek fűződnek. Ezért fordul az utóbbi időben egyre nagyobb figyelem az ifjúság problémái felé. A felnövekvő nemzedék sok tekintetben sajátos társadalmi viszonyokkal találja szemben magát. Ha az ifjúságot meg akarjuk érteni, akkor világosan kell látnunk, hogy a nemzedékek egymástól nemcsak abban különböznek, hogy más-más életkori csoporthoz tartoznak, hanem abban is, hogy eltérőek a társadalmi-történelmi tapasztalataik.

A mostani generáció gyermekkorát a magyar társadalom általánosan növekvő jólétének időszakában élte át, amikor minden társadalmi csoport életszínvonala egyenletesen és folytonosan javult, amikor a társadalom gazdaságának megtorpanását és azokat a kiélezett problémákat, amelyekkel most szembe kell néznünk, tulajdonképpen még kevéssé lehetett érzékelni. Amikor azonban ez az ifjúság az önálló életkezdés feladata elé került, a korábbinál nehezebb feltételeket talált az egzisztencia megalapozásához, az életkezdéshez, sokféle olyan nehézségbe ütközött, amelyekkel a korábban induló nemzedékeknek nem kellett szembe- nézni.

Amíg a korábban felnövekvő nemzedékek hosszú időn át a társadalmi fejlődés, gyarapodás egyenletes menetét tapasztalhatták, addig a mostani új nemzedék a reform kibontakozásának útkereső szakaszával találja magát szemben. Számára az a roppant fontos kérdés, ami egyébként mindannyiunkat foglalkoztat, hogy voltaképpen merrefelé is tart ez a társadalom.

Ehhez hozzá kell tennem: ha az ifjúság problémáit meg akarjuk érteni, szemügyre kell venni azokat a feszültségeket, amelyek egyébként az egész társadalomban érzékelhetők, de elsősorban és kiemelkedően mégis az ifjúságot érintik. Ilyennek tekintendő az, hogy Magyarországon a fiatalok bér- és jövedelmi viszonyai igen hosszú idő óta, mintegy másfél évtizede kedvezőtlenebbül alakulnak, mint a felnőtteké. Az ide vonatkozó adatok, tények igen jól ismertek. Ám elég nagy probléma megmagyarázni a fiataloknak azt, hogy egyrészt mi váltja ki ezt a fajta különbséget, másrészt, hogy azokat az ellentmondásokat, amelyek a fiatalok relatíve kedvezőtlen anyagi viszonyait okozzák, hogyan lehet feloldani. Ezek jelentős, az ifjúság nagy tömegeit foglalkoztató kérdések, a társadalom és az ifjúság között feszülő problémák centrumához tartoznak.

A fiatal keresők bére és bérnövekménye hosszú idő óta elmarad más korosztályokétól. Ez azzal függ össze, hogy a jelenlegi bérrendszer erősen életkor-specifikus. Miközben a bérezésben a teljesítményelvét hirdetjük, valójában az ifjúság azt tapasztalja, hogy azonos munkakörben lényegében azonos produkcióért eltérő bért fizetnek, aszerint, hogy ki milyen életkori csoporthoz tartozik. A probléma talán nem is lenne ennyire kiélezett, ha élne az a – korábbi nemzedékekénél még érvényes – társadalmi gyakorlat, hogy tudniillik az egzisztenciateremtéshez az egyének a társadalom sajátos támogatását élvezhették. A lakáspolitikai megváltozása, a lakásszerzésnek az egyéni szférába utalása azonban egészen sajátos és kiélezett problémát okozott. Hiszen a bérekbe a lakáshoz jutás költségei változatlanul nincsenek beépítve, s az ifjúság mintegy 90 százaléknak saját erejéből kell lakást szereznie. Ez aztán összekapcsolódik azzal az élménnyel, hogy gyakorlatilag nem az egyén erőfeszítéseitől, tehetségétől és teljesítményétől függ, hogy az önálló léthez, családalapításhoz szükséges egzisztenciális feltételeket miként tudja megteremteni, hanem elsősorban a szülők anyagi helyzetétől. Ilyenformán a fiatalok mindennapi élménye az az ellentmondás, hogy társadalmi és biológiai értelemben már felnőttek, a további életvitelhez szükséges anyagi, gazdasági önállósággal azonban nem rendelkeznek. Ezek a nagy feszültségek a nyolcvanas évek magyar társadalmában az ifjúság és társadalom együttműködését és kölcsönviszonyát rendkívül erőteljesen befolyásolják. Ráadásul az anyagi-elosztási viszonyok fentebb említett anomáliáihoz továbbiak is kapcsolódnak.

Az ifjúságtól azt várja el a társadalom, hogy olyan műveltségre és szakképzettségre tegyen szert, amely a kor igényeinek és követelményeinek megfelel. Valójában azonban az a helyzet, hogy a művelődés, tanulás társadalmi indítékrendszere nagyon is labilissá vált, hiszen felnőtt és fiatal egyaránt azt tapasztalja, hogy a magasabb képzettséghez és iskolázottsághoz kötött foglalkozások relatíve kevésbé jövedelmezőek, mint az alacsony képzettséget igénylők, vagy éppen képzettséghez nem kötöttek. Minél tovább tart a munkamegosztásba bekapcsolódásra való felkészítés, minél hosszabb ideig tanul valaki, annál kevesebb esélye van arra, hogy egyhamar utolérje anyagi, jövedelmi tekintetben azokat, akik hamarabb lemondtak a tanulás folytatásáról. Ez nem egyszerűen ifjúsági probléma, általános társadalmi gond. Hiszen ha meginog a tanulás, a művelődés társadalmi indítékrendszere, annak nagyon sajnálatosak a hatásai és következményei, többek között az értelmiségi utánpótlás kiválasztódásában, de általában a szakképzés és művelődés egész rendszerében.

Az ifjúság esetében ez a régóta fennálló helyzet kialakított egy teljesítmény-visszatartó magatartást. Az iskolában ezt lépen-nyomon tapasztalhatjuk. Az iskola alacsony teljesítménye nemcsak a tantervek anomáliáival, az iskolai munka tárgyi, intézményi és személyi feltételeinek kedvezőtlen alakulásával függ össze, hanem azzal is, hogy a fiatalok jelentős része messze elmarad lehetséges teljesítményétől, tehát sokkal többre lenne képes, mint amennyit elér. Másfelől a szakmunkásképzésben óriási gond az, hogy szakmát lehet szerezni rendkívül alacsony műveltséggel és kultúrával, amit elég gyakran tapasztalunk. Ez azt a benyomást erősíti meg, hogy itt különösebb erőfeszítésre nincs is szükség, sőt nem is érdemes különösebben törnie magát az embernek. Azt látjuk tehát, hogy a társadalmi gondok és az ifjúságot foglalkoztató problémák nagyon is összefonódnak. Mert az ifjúság sajátos jellemzőkkel rendelkező társadalmi csoport ugyan, de a társadalom általános viszonyainak jegyeit fejezi ki és ezek a viszonyok határozzák meg magatartását is.

Még egy problémát szeretnék itt említeni. Ez pedig az, hogy míg korábban a felnövekvő generációnak Magyarországon a társadalmi helyváltoztatásra, mobilitásra csaknem korlátlanok voltak az esélyei és lehetőségei – gondoljunk a felszabadulás utáni évtizedekre –, ma ezek a lehetőségek másképpen festenek. A társadalmi mobilitás a gazdaság visszaesésével szükségképpen lelassult, összeszűkült. Ezért ma igen nehéz olyan foglalkozást, szakmát elérni, amely az ifjúság számára kitüntetetten vonzó. Külön is figyelemre méltó, hogy a társadalmi szerkezetben erőteljesen érvényesül egy differenciálódási tendencia, ami az utóbbi évtizedben felerősödött, és egyúttal konzerválódott egy többoldalúan hátrányos helyzetű társadalmi csoport, amely az ifjúságnak mintegy 20 százalékát érinti. Erre a fiatal tömegre az a jellemző, hogy saját erejéből nem képes felemelkedni. Még az alapkola elvégzésére se lenne képes csak saját erejéből, mert az a környezet, amelyben él és nevelkedik, annyiféle hátránnyal sújtja és annyiféle módon befolyásolja kedvezőtlenül az egyének iskolázását, életútját, személyes fejlődését, hogy az önerőből történő kitörés, felemelkedés ebből a közegből igen ritka kivételnek számít. Fenyegét a veszély tehát, hogy konzerválódik a zömötől nagyon leszakadó, rossz helyzetű, felemelkedésre képtelen ifjúsági réteg, amely esélytelen a társadalmi mozgásra és amely a maga esélytelenségét az utódokra is átörökíti. Ebből a közegből kerül ki ma a több mint kétszázezer veszélyeztetett, a növekvő számú bűnöző fiatal nagy része, ide tartoznak azok is, akik semmiféle szakképzettségre nem tudnak, de az esetek nagy részében nem is akarnak szert tenni.

A mai körülmények között, amikor a társadalmi folyamatok megváltoztak, és amikor a korábban elképzelt egyöntetű kiegyenlítődési tendenciákat nagyon sok ponton áttöri a differenciálódás, a társadalom alapvető kötelessége, de egyúttal érdeke is, hogy változtatlanul a társadalompolitika előterében tartsa az önerőből felemelkedni nem képes fiatalok felzárkóztatásának, intézményes támogatásának ügyét. E nagy társadalmi feladatról mintha megfeledkeznénk az utóbbi időben.

Nagyot változott az is, amit az ifjúság legsajátabb jellemzőjének mondunk: a társadalmi életre felkészülés, vagyis a szocializáció. Ennek tartalmában és mechanizmusában egyaránt rendkívül nagymértvű változások zajlanak. Az alapprobléma az, hogy a társadalom ezeket a változásokat még nem dolgozta fel megfelelően és ezért nagyon sokszor a régi módon reagál azokra. Miről van szó? Ma is uralkodó az a – korábban kialakult – felfogás és gyakorlat, hogy az ifjúságot akkor tesszük leginkább a szocialista értékek és ideológia örökösévé, ha a szocialista viszonyokat lehetőleg ellentmondásoktól megtisztítottan közvetítjük számára. Ez a magatartás mélyen beivódott a nevelőintézmények tevékenységébe, és lényegében ma is uralkodik, holott ma már az effajta eljárásrendszer értékét veszítette, az ifjúság pedig látványosan elfordult az olyan társadalomképtől, amely a legtöbb ponton kiáltóan elűt a társadalmi tapasztalatoktól.

A feladat tehát immár nem az, hogy valamilyen tiszta ideált közvetítsünk. Az alapfeladat az – és ebben kellene az ifjúsággal szövetségre jutni –, hogy partnerek legyünk a társadalmi problémákban való eligazodásban. Őszinte partnerek, akik képesek és alkalmasak arra, hogy a mindenki által tapasztalható, az ifjúság által is átélt társadalmi ellentmondásokat a nyíltság és őszinteség szellemében tárgyaljuk és keressük azok megoldásmódjait.

Az ifjúság sokszor úgy éli át a mai helyzetet, hogy számára a követendő út előre kijelölt. Csak hogy az ifjúság nem passzív befogadója a fennálló viszonyoknak, értékeknek és eszméknek, hanem társadalomformáló, társadalomalakító erő. Az ifjúságot a jövővel nem úgy kell összekapcsolni, mint történelmi perspektívával,

hanem úgy, mint olyan társadalmi folyamattal, amelyben az ifjúság nemcsak benne él, hanem maga is alakítja, változtatja a fennálló viszonyokat. A mai korban az ifjúság értéktermelő erő is. Ha az ifjúságról mint jövőt hordozó elemről beszélünk, akkor lehetővé kell tenni azt is, hogy az ifjúság saját jövőjének szuverén alakítója lehessen. A fiatal nemzedék ma is megkísérli kimunkálni azokat a világmagyarázatokat, értékeket, magatartásmintákat, politikai eszméket, ideológiákat, amelyek hozzásegítik ahhoz, hogy képes legyen a világban tájékozódni és cselekedni.

Nem helytálló, hogy az ifjúság apolitikus, hogy a szervezetek, intézmények iránt gyakran tapasztalható közöny a társadalmi tevékenységtől való elfordulás jele volna. Nem erről van szó, hanem arról, hogy az ifjúság másképpen képzei el a maga helyét és szerepét a társadalomban, sőt az egész társadalmat is egy kicsit másképpen látja, mint ahogyan elé vetítik. Egyre türelmetlenebb reformokat tekintve. Kevésbé elégti ki a fiatalokat az ellentmondások, válságjelek pusztá cseleltelése. Ez önmagában nem lelkesítő a világban helyét kereső ember számára. Előszörban az érdekelné őket, hogy ebben a helyzetben merrefelé van a kiút, mitől, hogyan és milyen módon fog a dolog megváltozni. Mivel az ifjúság úgy érzékeli, hogy bizonyos értelemben kiskorúnak minősítetik, hiszen igen kevés ügybe van beleszólása, növekvő passzivitást mutat a hivatalos kezdeményezésekkel, intézményrendszerrel szemben. Ez óriási veszély, hiszen a társadalom generációs folytonossága forog kockán.

A társadalom intézményrendszerétől elforduló, egyre inkább „saját rezsire” szocializálódó ifjúság kiélezett szituációkban könnyen befolyása alá kerülhet olyan politikai eszméknek és mozgalmaknak, amelyek az egész társadalom és az ifjúság jövője szempontjából is veszélyeket hordoznak.

Az ifjúság helyzetének, sajátos érdekeinek és törekvéseinek politikai akceptálása és érvényesítése a társadalompolitika egyik fontos és hangsúlyos feladata. Úgy vélem, reformra szorulnak azok az intézmények is, amelyekben az ifjúság a hosszú szocializációs folyamatot eltölti, tehát amelyekben él és nevelkedik. Mindezekelőtt az iskolára és az ifjúsági szervezetre gondolok. Az iskola és az ifjúsági mozgalom hatása érezhetően meggyengült az ifjúság beállítódásának, értékorientációinak, magatartásának formálásában. Sajnálatos fejlemény, hogy e két intézmény értékvesztése egyszerre következett be, egyazon folyamat különböző oldalaként. Ma az ifjúság körében a spontán hatások nagymérvű felduzzadását és a szituatív magatartás erőteljes terjedését tapasztalhatjuk.

Ugyanakkor végbemegy a generációvá szerveződés folyamata is. A korosztály önmagában nyilvánvalóan nem generáció. Generációról akkor beszélhetünk, ha társadalmi-életkori csoportoknak egy meghatározott köre azonos értékeket, azonos eszméket, magatartásmintákat követ, azonos társadalmi célokat fogad el. A „fényes szellők” nemzedéke ilyen generációvá szerveződött a felszabadulást követő időben; azóta – felfogásom szerint – Magyarországon nem tudtak kialakulni generációk. Hogy miért nem, azt hosszú lenne elemezni. A nyolcvanas évek folyamatai azonban – úgy tűnik – egy újabb generáció szerveződésének a forrásai lehetnek. Mégpedig azért, mert a társadalomban átfogó változások szükségletei érlelődnek meg, és ezek kibontakoztatása szükségképpen igényli az emberek korábitól elűtő társadalmi aktivitását, továbbá a kiállás, a konfliktusvállalás készségét és képességét. És ahogyan ez a folyamat – nagy nehézségek közepette – kibontakozik, egyre inkább számolni lehet azzal, hogy a fiatalok legjobbjai generációvá szerveződnek, s kapcsolódni fognak ehhez az előremutató társadalmi moz-

gáshoz. Megnő az aktivitás igénye, csak ennek teret kell engedni. És az a jó, ha ez nem az intézményeken kívül történik, hanem a társadalom által működtetett intézményrendszer keretei közt kap helyet. Ezért fűződik olyan nagy érdek ahhoz, hogy mind az iskolarendszert, mind az ifjúsági mozgalmat, egyáltalán, az ifjúsággal kapcsolatos politikai tevékenységet hozzáigazítsuk a nyolcvanas évek második felének követelményeihez, azokhoz a társadalmi változásokhoz, amelyek napirenden vannak Magyarországon és a szocialista országokban. E folyamatoknak az ifjúság számára kiváltképp vonzó vonása a társadalom demokratizálódása. A demokratizálódás egy rétegzett társadalomban egyet jelent a sajátos érdekek politikai szintű kifejezésének, képviselésének és érvényesítésének intézményesülésével. Ha ez igazán ki tud bontakozni, akkor az ifjúság sajátos törekvései, érdekei is jobban megjelenhetnek a politikai színtéren. E megújulási folyamat, amely a társadalom minden szféráját átható reformot jelenthet, olyan új nemzedék felnevelődésével kecsegtet, amely a körükben jelentkező sok-sok probléma meghaladásának az esélyét is elének vetíti.

Ma szokás az ifjúságot ilyen vagy olyan előjelekkel illetni, értékelni. Valójában nehéz általánosan érvényes értékítéletet mondani, hiszen az ifjúság nem egységes társadalmi csoport. Nagyon különböző beállítódások, magatartások tapasztalhatók körükben, ugyanúgy, mint a felnőtteknél. Annyi azonban bizonyos, hogy a társadalmi demokratizmus megteremtésével, a reformfolyamatok felgyorsításával, a változó viszonyoknak megfelelő ifjúságpolitika kialakulásával és gyakorlati érvényre juttatásával mód van arra, hogy a társadalom jövőjét összekössük az ifjú nemzedékkel, s e nemzedéket képessé és alkalmassá tegyük a szocializmus értékeinek megőrzésére, továbbfejlesztésére és gyarapítására. E lehetőséget azonban azt figyelembe véve kellene felhasználnunk, hogy az idő ugyanakkor sürget. Mert bár igaz, hogy az ifjúság társadalomhoz való viszonyát nem a szélsőséges szembenállás jellemzi, de ugyanakkor az ifjúság körében a csalódottság, irányvesztés, kiábrándultság jelenségeit is megfigyelhetjük. Alapvető érdek fűződik ahhoz, hogy ne ezek a mozzanatok jussanak túlsúlyra, általános érvényre. A szituációt ma az jellemzi, hogy az ifjúság megnyerésének esélyei adottak, ám nem léteznek olyan automatizmusok, amelyek ennek az adottságnak a megőrzését garantálhatnák. Az ifjúság megnyerése a társadalmi reformfolyamatok átfogó kibontakoztatásával kapcsolódik egybe.

Hajdú Tibor

TÖRTÉNETÍRÁS A KONSZOLIDÁCIÓ KORÁBAN

A felszabadulás utáni első évtized viharait a történetírás kevesebb megrázkódtatással vészelte át, mint a társadalomtudományok többsége. (Talán az irodalomtudomány volt még kedvezőbb helyzetben.) A korszak tanúi bizonyára fejcsoválva olvasnák ezt a megállapítást, hiszen joggal érezhetik úgy, hogy a megrázkódtatásokból bőven kijutott nekik, illetve a szakmának, intézményeinek és tanszékei-

nek. Mégsem tátongett olyan áthághatatlannak tűnő szakadék régi és új történetírás között, mint a filozófiában vagy a közgazdaságtanban, nem is szólna a szociológiáról, amelynek ígéretes kezdet után nemcsak tanszékeit zárták be, de jelentős művelőit is.

Elsősorban a levéltárak és az 1949-ben újjászervezett Történelemtudományi Intézet (amelynek igazgatója 1949-től 1966-ban bekövetkezett haláláig Molnár Erik volt) biztosították a történettudomány művelésének folytonosságát. A jelentős szakemberek többsége, bár gyakran méltatlan körülmények között dolgozott, nem volt elzárva a publikációs lehetőségtől, néhány monográfia mellett mintaszerű forráskiadványok, historiográfiai munkák jelentek meg éppen az ötvenes években. Nagyobb károsodás érte az egyetemi oktatást. Bár bizonyos fiatalításra megérték a történész tanszékek, azok a meggondolatlan, erőszakos és szubjektív módszerek, amelyekkel a tanszemélyzet többségét sokszor indokolatlanul kicserélték, máig éreztetik katasztrofális hatásukat, elsősorban a középkorral foglalkozó fiatal szakemberek képzésében, illetve annak hiányában.

A történetírás anyag- és munkaigényes jellegénél fogva nem kedvez az outsidereknek. A marxista történetírás irányító egyéniségei, Révai József, Andics Erzsébet, Mód Aladár, még a szakmában legtöbbre tartott Molnár Erik is, mindvégig amatőrök maradtak, már csak azért is, mert politikai-közeleti elfoglaltságuk időt sem hagyott az elmélyült munkára, amire Molnár Erikben meg lett volna az igény és képesség, az előbb említettek viszont nem is törekedtek arra, hogy mint kutatók elmélyüljenek egy meghatározott témában. Nem akarom ezzel kétségbe vonni, hogy voltak kitűnő meglátásaik, útmutatásaik, mint például Mód Aladár *Magyar próló* című cikke az 1918-as forradalomról vagy Andics *Munkásosztály és nemzet* című könyvének bizonyos részei. A történettudomány irányítása azonban, egészen az 1960-as évek elejéig, amatőr szinten és módszerekkel folyt.

Révai és Andics a szociáldemokraták vagy Szabó Ervin bizonyos értelemben szektás marxizmusa helyébe kidolgoztak egy hazafias népfrentmarxizmust. A célkitűzés helyes és korszerű elképzeléseken alapult volna, de a megvalósításnak volt néhány alapvető születési hibája. Az egyik, hogy ez a hazafias, sőt kuruckodó történetírás akkor bontakozott ki, mikor a politikában már feloszlatták a Népfrentot, s azok, akik állandóan Kossuthot emlegették (Kossuth-émlékkönyv, 1952), a gyakorlatban éppen nem kossuthi politikát folytattak. A másik, hogy a népfrent-politika jó, de népfrent-ideológia nem létezik: különböző ideológiák képviselői összefoghatnak egy politikai cél érdekében. Ez az eszmei konstrukció alapjaiban és feltűnően hamis volt, s ha húszéves korunkban lelkesedhettünk érte, 22 évesen már gyanakodni kezdtünk. S akik nem marxista alapról indultak, azok rögtön a gyanakvással kezdték. Molnár Erik kezdetűl averzióval viseltetett ezzel a kuruckodással szemben, de őt, hogy úgy mondjam, leszavazták.

A felszabadulás előtti hivatalos történetírás konzervativizmusából fakadt, hogy azt, ami 1849 után történt, még nem tekintette a történelemtudomány tárgyának. Az önkényuralom vagy a kiegyezés korával foglalkozó standard-munkák szerzői (Berzeviczy Albert, Gratz Gusztáv) akadémikusok voltak, de inkább politikusok, mint szaktörténészek. Az ötvenes évek „történész-frontjának” parancsnokai hirdették ugyan, hogy a történelem napjainkig ér, de energiájukat maguk is a 48 előtti századok történetének átírására vagy átírására fordították. Létrejöttek tehát az 1850 és 1945 közötti évszázad történetéről szóló összefoglaló és részmunkák, szinte kivétel nélkül igen fiatal marxisták tollából, akik szakmailag még nem voltak eléggé felkészültek (bár sokszor már felkészültebbek azoknál, akik irányí-

tották őket). Az igazsághoz tartozik, hogy volt a felszabadulás előtti történészek fiatalabb generációjának jó néhány tagja, akik magukévá tették a marxizmust, ezeket azonban szinte kivétel nélkül az 1850 előtti történetírás frontján „vetették be”. Az átszervezett Hadtörténeti Intézet, a jelentős anyagi bázison létrehozott Párttörténeti Intézet vezetői véletlenül odakerült emberek lettek, akik nem is tudhattak feladataikkal megbirkózni. S míg az oktatásban mind nagyobb teret foglalt az utolsó század története, alig volt miből tanítani.

Az 1867-es kiegyezést és a rákövetkező példátlan gazdasági fellendülés évtizedeit jó kuruc-szeftás módra a romlás és nemzetárulás korának kellett tekinteni, noha a magyarság mint nemzet Mátyás király óta soha ilyen kedvező helyzetben nem volt. A munkásmozgalom történetéről egyrészt azt kellett tanítani, hogy az a haladás csúcspontja; másrészt azt, hogy a vezetők, aktivisták 90 százaléka trockista-buharinista-revizionista-szociáldemokrata rendőrspicli volt. A Horthy-rendszer éveiről pedig olyan sematikus képet kellett rajzolni, amit még az akkori huszonévesek személyes emlékezete is megcáfolt. Nem csoda, hogy az 1953-tól kibontakozó eszmei zűrzavar néhány évre a „történészfront” erődítményeit is elárasztotta.

1956 után kiiktatódott a Rákosi–Révai-féle eszmei irányítás, s a történettudomány szerencséjére hasonlóan egyértelmű, egyközpontú ideológiai irányítás nem alakult ki a későbbiekben sem. Az új politikai vezetés által gyakorolt ideológiai ellenőrzés néhány döntő fontosságúnak ítélt tartalmi vagy szerkezeti kérdésre korlátozta magát. Ha nem is pluralisztikus, de a marxizmus keretein belül többközpontú és többszínű szakmai vezetés alakult ki, amely az 56 előttinél jóval nagyobb autonómiával rendelkezett. Ez lehetővé tette a történetírás sokszínűségét, ugyanakkor a különböző irányzatok vitái ellenőrző hatást gyakoroltak egymásra. A viták közül a leglátványosabb az úgynevezett Molnár Erik-vita volt a hatvanas évek első felében.

Vannak, akik azt hiszik, hogy Molnár valamiféle hivatalos megbízatásból indított hadjáratot a nacionalizmus ellen, mert az 56 utáni pártvezetés ezt szükségesnek látta. Alig hihetem, hogy egy ilyen feltételezés helytálló lenne. Maga Molnár 1956 után éppúgy visszavonult a napi politikától, mint fő vitapartnere, Mód Aladár. A vitában mindkét oldalon részt vettek hivatalos posztokat betöltő személyek. Molnár merev, dogmatikus, a nemzeti kérdést nyíltan lebecsülő álláspontját hivatalosan nem tehette magáévá semmiféle közhatalom, mely hivatásának tekintti a hazafias nevelést. Molnár álláspontja nem „győzött”, nem lett folytatása, sikere negatív értelemben volt, amennyiben feltárta az ötvenes évek kuruckodásának hamisságát, gyökértelenségét, a marxizmus szellemétől idegen voltát. Hivatalos lezárása nem volt a vitának, de sok mindent világossá tett, s ennyiben, mint a művek bizonyítják, Molnár ellenfelei éppúgy profitáltak belőle, mint hívei.

Az SZKP XX. kongresszusa felszabadította a párttörténet-írást a kötelező hamisítások béklyóiból. A megrágalmazottak rehabilitálása mellett a legjelentősebb eredmény a kötelező sémák eltűnése lett. A hatvanas évek közepén (Nemes Dezső szerkesztésében) megjelent új párttörténeti tankönyv nagyszerűnek nem mondható, de mindenesetre jobb az elődeinél, s ami ennél fontosabb: nem kötelező vezérfonal mindenki vagy akár az oktatás számára. 1956 után számos jelentős monográfia és dokumentum-publikáció jelent meg a kommunista és a szociáldemokrata munkásmozgalom történetéről, az ellenállás polgári ágairól, továbbá azokról az „útítársokról” (Károlyi Mihály, Madzsar József, Stromfeld Aurél), akiknek segítségét az illegális mozgalom felhasználta, de véleményüket, tanácsai-

kat gyakran semmibe vette. A magyar történetírás mindig kitartott a XX. kongresszus irányvonala mellett. A hatvanas évek közepétől-végétől azonban a szovjet ideológiai életben olyan tendenciák jelentkeztek — káros voltukról a mai szovjet sajtó követésre méltó nyíltsággal ír —, amelyeket igyekeztünk ugyan nem észrevenni, amíg lehetett, de végül is éreztették hatásukat nálunk. Igazán jelentős párttörténeti tárgyú monográfiák utoljára 1979–1980-ban jelentek meg: Bor-sányi György Kun Béla életrajza, illetve Pintér István könyve a szociáldemokrata párt történetéről 1933 és 1944 között. Mint ismeretes, a Kun-életrajz eltűnt a könyvesboltokból, akárcsak néhány évvel korábban Sík Endre *Vihar a levelet* című memoár-kötete. Sík könyve azonban méltóságteljes csöndben tűnt el, a Kun-életrajz olyan jelenségek kíséretében, melyek a párttörténet-írás újabb zsákut-cáját jelzik.

Az 56 utáni évtizedek bizonyára legjelentősebb új eredménye a történetírásban – kezdete az ötvenes évek elejére nyúlik vissza – egy nemzetközileg is elismert modern marxista gazdaságtörténeti iskola kialakulása (Pach, Berend, Ránki és mások). A politikatörténetben nemcsak tudományos szempontból fontos a kiegyezés objektív, reális megítélése (ebben Hanák Péter munkássága úttörő) és a Horthy-korszak reális elemzése. Az agrártörténettől a művelődéstörténetig, számos területen sorolhatnám az elmúlt évtizedek jelentős alkotásait. Dicsekvés nélkül el lehet mondani, hogy a magyar történetírásban az elmúlt negyedszázadban fel sem merült a kérdés: elérjük-e a világszínvonalat. A nemzetközi egyesületekben, konferenciákon elfoglalt helyünk ad erre pozitív választ.

Ha megállapíthatjuk, hogy történetírásunk fénykorát éli, s ebben meghatározó szerepe volt az alkotó munkát támogató tudománypolitikának, ez nem jelenti azt, hogy nem küzdünk problémákkal, de ezek nem is hasonlíthatók az ötvenes vagy az előző évtized nehézségeihez, válságaihoz. A sikerek fő forrása az a politika, mely a hatvanas évektől kezdve minden érdemes kutatót támogat munkájában, tekintet nélkül világ- és történelemfelfogására, származására, múltjára. Ebben a légkörben mindenki, aki dolgozni akar, biztos lehet benne, hogy dolgozhat. Ez a politika az 1956 utáni konszolidációban alakult ki, de éppen nem nehézségek nélkül. 1956 eseményei után bizonyos represszió történelmileg elkerülhetetlen volt, de annak mérvét a történelmi pillanat határozta meg – számos kollégánkat sújtotta állásvesztés, sőt súlyosabb büntetés is az ötvenes évek végén, s e büntetések mérvét utólag nehéz lenne igazolni. Nem az érintettek tekintélyét csökkenti ez a közvélemény szemében.

További probléma az utánpótlás biztosítása. Az említett nehézségek mellett gondot okoz a nyelvoktatás színvonala, a fiatal kutatók, oktatók alacsony fizetése (melynek pótlása elvonja őket az időigényes alapkutatástól), s a levéltárak kutatási szabályai. Sajátos módon ez utóbbiak szigorúbbak és bonyolultabbak, mint akár az ötvenes években, ellentétben politikánk egészével, egyszerűen egy bürokratikus szemlélet elszabadulása miatt. Az a paradox helyzet áll elő, hogy igye-nyeljük a felszabadulás utáni kor történeti feldolgozását, született is újabban számos jelentős eredmény, de a kutatást egyre több megkötés akadályozza, sőt már bizonyos múlt századi (!) iratok is bizalmasnak minősülnek. Reméljük, hogy a szovjet levéltárak felszabadításának hatása, a szovjet párttörténet-írás megújulá-sával együtt begyűri hozzánk is, és megszűnik az a lehetetlen helyzet, hogy csak a szakember nem nyúlhat olyan „kényes” kérdésekhez, melyekről múltju-kat kozmetikázó memoár-írók, fantáziadús regényírók vagy újságírók gátlástala-nul értekezhetnek, hiszen a perdöntő dokumentumok elzártsága számukra nem hátrány, hanem előny.

Van egy alapvető fontosságú témakör, amihez még 8–10 évvel ezelőtt is csak igen óvatosan lehetett közelíteni: a nemzeti kérdés alakulása századunkban, a világháborúk, Trianon, a mai határokon túl élő magyarság története, noha az ő soruk is része a nemzeti történelemnek, nem kevésbé, mintha Miskolcon vagy Soroksáron élneek. Az e téren beállt öröndetes javulás máris olyan nagy jelentőségű munka megjelenését tette lehetővé, mint a háromkötetes *Erdély története*. Tovább lépünk ezen az úton, vitatkozva a tudományos érvekkel, de tekintet nélkül bizonyos előítéletektől sugallt külföldi visszhangokra.

Sejtettük, hogy az *Erdély története* megjelenése s általában a sajtó színesebbé, sokoldalúbbá válása az utóbbi években arra bátorítja a nacionalista történetfelfogás híveit, hogy megkíséreljenek polgárjogot szerezni nézeteik terjesztésének. Megjelennek olyan írások, melyeknek hangja már-már a két világháború előtti évek sovíniszta uszítására emlékeztet, s diszkreditálják a nemzeti öntudat és sajtószabadság politikáját, az objektív tudományos munkákat is. Tisztán tudományos szempontból nem olyan nehéz az ilyen írásokkal vitatkozni, de jó lenne elkerülni ezt a vitát más okokból. Úgy tetszik, nem kerülhetjük el tovább, mert ha még egy évtizeddel ezelőtt is a dogmatizmus maradványai képezték a fő eszmei problémát a történettudomány fejlődésének útján, ma már a nemzeti gyűlölködés hagyományainak felszítását tekinthetjük a legveszélyesebb jelenségnek.

Nemzeti értékeink, történetünk feltárása nem ellentétes az európaiság eszméjével. Régi történetírásunk talán legnagyobb hibája a hungarocentrizmus volt. Eddig is igyekeztünk megismerni és hasznosítani a szocialista és a nyugati országok történetírásának eredményeit, de ennél minőségileg többre van szükség. Arra, hogy hazánk történetét Közép-Európa és egész Európa történetének szerves részeként tudjuk bemutatni; az elmúlt évtizedek eredményei az új látásmódnak előfeltételeit teremtték meg.

Huszár István

ESZMÉNY ÉS VALÓSÁG.

TÖRTÉNELMI UTUNK TANULSÁGAI

A szocialista eszme a humánus és egyenlőséget hordozó társadalomról évszázados története során eszménnyé emelkedett és nemesedett, amelyet újrafogalmaztak az egymást követő nemzedékek. Az eszmény a történelmi fejlődés egy pontján, az októberi forradalommal életre kelt, a gyakorlat színterére lépett, és azóta a világtörténelmi fejlődés az eszmény és valóság gazdag dialektikáját tárja elénk. A szocialista eszme és a valóságos szocialista fejlődés szoros kapcsolata ellenére az eszme és a valóság időről időre eltávolodott egymástól, sőt bizonyos esetekben el is szakadt, szembe is került egymással. Hol az eszme vált túlságosan is eszményivé, túlzottan is nehéz követelménnyé a valóság számára, hiszen az eszmény maga sohasem valósulhat meg eszményi feltételek között; hol a valóság szakadt el az eszményektől és gyakran az eszményekkel nem egyező különutakra tévedt.

Eszmény és valóság összeegyeztetését, az eszmény realitásának és a realitás eszményiségének kettős összefüggését helyesen megtalálni a mindenkori forradalmi mozgalom egyik legfontosabb feladata. Eszmények nélkül a társadalom nem boldogul, hiszen jövőkép kell az emberek mozgósításához, amely túlmutat a napi gondokon

„és szépet, tisztát kell már egyszer
felmutatni az embereknek”

(József Attila: Reggeli),

fogalmazza meg a költő az eszmény állításának követelményét, amely egyszerűsmind eszme, jól, feszesen megfogalmazott gondolat is, amely tartalmaz

„egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt”

(József Attila: Elégia).

I. A szocializmus eszménye

A marxizmus klasszikusai a szocializmust eszményként és eszmeként is világosan megfogalmazták. Eszményként, amely bevilágít évszázadokat, amely nem elvásztja, hanem összeköti a különböző nemzedékeket. Ahogy Marx írja, az előttünk álló forradalomban „nem arról van szó, hogy egy nagy gondolatjelet húzzanak a múlt és a jövő közé, hanem arról, hogy megvalósítsák a múlt gondolatait”. De az eszmény nem jelentheti azt, hogy „doktrinér módon” kell a világ elé lépni egy új elvvel, a kommunizmus elvével, éppen ellenkezőleg: az eszménynek a szigorúan végiggondolt, immanens eszmére kell támaszkodnia, vagyis Marx kijelentheti, hogy „a világ elveiből fejtünk ki a világnak új elveket”. (MEM I. 347., 348.) A modern szocializmus tehát már születése pillanatában a késő nemzedékek számára is tanulságosan megfogalmazza, hogy az eszmény nem torzítható és merevíthető dogmává, nem szakítható el a valóságtól, nem változtatható üres eszménnyé, megkonstruált jövőképpé, amely a 19. századi spekulatív német filozófusok módjára szembeállítható a jelennel, mint a „kellés”, az erkölcsi követelmények és imperatívuszok világa. Marx a szocializmus eszményét megformálva odakiáltja a kor spekulatív filozófusainak: „Mi nem akarjuk dogmatikusan anticipálni a világot”, „a jövőt megkonstruálni és egyszer s mindenkorra elintézni mindent nem a mi dolgunk”. Igaz, Marx markáns figyelmeztetése ellenére a szocializmus és a kommunizmus eszménye sokszor vált „dogmatikus absztrakcióvá” és olyan „kész rendszerré”, amelyet úgymond már csak receptként alkalmazni kell a valóságra (MEM I. 346.), de ez nem Marx gondolati-eszmei öröksége, hanem annak eltorzítása és megcsúfolása volt. Történelmileg szükségszerű, de egyben a kommunista világmozgalom nagy szerencséje, hogy határozott lépésekkel kezdünk megszabadulni e torz felfogástól és gyakorlattól, hogy a szocializmus eszményét megint mozgósító ereje teljében a társadalmunk elé állíthassuk.

Az eszmények dogmatikus burkának levetése és azok dinamizmusának helyreállítása napjaink egyik legaktuálisabb feladata.

A szocialista fejlődés illúziókat görget maga előtt, a korai szocializmus fekete-fehérben fogalmazza meg a világképét, annyira túlfeszíti erőfeszítéseit a múlt meghaladására, hogy az idealizált jövőt belelátja a jelenébe, s ez igen gyakran

előrehaladásának egyik tényleges és lényeges akadályaként jelentkezik. Nevezetesen a történelmi fejlődés bizonyos szakaszaiban egyenesen az idealizált jövőnek a jellennel való azonosítása kerül előtérbe.

Korunk szocializmusa napjainkban arra koncentrálja az erőfeszítéseit, hogy túllépjen a megtorpanáson, s az út csak az eszmények és a valóság szigorú egybevetésén, az eszmények kritikai felülvizsgálatán és megújításán, azaz az összes történelmi tapasztalat mozgósításán keresztül vezet. Sokat tettünk már ebben az irányban az elmúlt években a szellemi megújulás jegyében és érdekében, de még jórészt előttünk áll ez a hatalmas, történelmileg ránk mért feladat.

II. Eszmény és valóság a korai szocializmusban

A szocializmus az emberiség haladó eszméinek folytatója és beteljesítője. Nem véletlenül hangsúlyozta Lenin, hogy Marx szocializmusa nem az európai civilizáció fő fejlődési útjaitól távol jött létre, hanem ellenkezőleg, azok folytatásaként alakult ki és a korábbi eszmény és eszmék megvalósításának ígérétét hordozta magában. Ugyanez vonatkozik az egyes nemzetek fejlődésére is, amelyben a szocializmus méltán tekinti magát a korábbi reformnemzedékek folytatójának és beteljesítőjének, ahogy a szocialista fejlődés mai vonulatai – a ma oly divatos elnevezéssel: a szocialista modernizáció – is voltaképpen a korábban megkezdett világtörténelmi felzárkózás legújabb mozzanata a Közép- és Kelet-Európában élő népek számára. Ebben a kontextusban érthető, hogy csak akkor mozgósíthatók a tömegek a szocialista fejlődés mai és távlatos problémáinak megoldására, ha az nemzeti célként is megjelenik az egymást követő nemzedékek előtt.

Az eszmény és a valóság, a célként feltáruló eszme és mozgósító jövőkép viszonya az átalakítandó valósághoz élénken foglalkoztatta a magyar reformkor, az első nagy reformnemzedék óriásait is, és érveik-vitáik még most is visszacsengenek a késői nemzedékek emlékezetében. A forradalom és a reform viszonyáról szóló oly sok heves vita után, amelynek egyik fejezetére a 19. század közepén véglegesen pontot tett a történelem, a század első és második felének reformmozgalmaikat összekapcsoló nagy teoretikus és politikus, Eötvös József vállalkozott arra, hogy újragondolja a társadalmi reformok reális lehetőségeit, úgy, hogy megjelenjenek az eszméknek és eszményeknek, anélkül, hogy az adott politikai térben túlfeszített, elvont ideálként a dogmák terhével sújtanák a valóságos átalakulást és előrehaladást.

Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra című kétkötetes, grandiózus művében mindmáig megszívlelendően vizsgálja meg az eszmények és a valóság viszonyát a tényleges reformfolyamatban. Könyvében a következő feladatot állítja maga elé: „Feltalálható-e olyan forma, mely által az uralkodó eszmék s a jelen államai között létező ellentétet megszüntethetnék, s milyen módosítások lehetségesek és szükségesek jelen államaink szervezetében és azon formában, melyben uralkodó eszméink felállítatnak, hogy nagyobb államaink szervezete korunk uralkodó eszméjének megfelelően?” S ha megkérdezzük Eötvös nyomán, hogy milyen változások szükségesek korunk gondolkozásában, társadalmunknak az eszmékhez való igazításában, példamutató az az igényes szerénység, amelyben az eszmények és a valóság összhangját keresi egy minden nehézségen keresztültörő reformfolyamat képviselőjében: „A cél, melyet

magamnak kitűztem, egyáltalában nem az: olyan államformát feltalálni, mely az állam eszményének minél tökéletesebben megfeleljen; hanem csak *a jelen kor viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezését keresem.*” Az eszményt az utópiáig fokozó doktrínékkal szemben pedig leszögezi: „Lesznek talán, kik e célt... felettte szerénynek tartják... azoknak megjegyzem, hogy valamint a »jobb ellensége a jónak«, úgy a legeslegjobb – az utópia – a legnagyobb ellensége minden javításnak – a reformnak.” (Eötvös 1981. II. 56. old.) Az eszmények és a valóság elszakítása, az eszmények túlfeszítése elleni tiltakozást tehát megtanulhatjuk a múlt századi nagy reformnemzedéktől, amely a kor nyelvén fogalmazva világosan kimondta Eötvös személyében, hogy az eszmények közvetlenül nem vihetők át a valóságba, sőt dogmává merevítésük egyenesen akadály a valóságos előrehaladásnak: „*a felállított eszmék valószínűsítése nem lehetséges anélkül, hogy összes polgárisodásunknak, amire oly büszkék vagyunk, bomlását ne vonja maga után.*” (I. 466. old.)

A felszabadulás után történelmünk többször is megmutatta ennek a megállapításnak az igazságát, a túlfeszített eszmék és tervek szembekerültek a valósággal, és a csillagos égig való szárnyalás helyett visszaeséshez, a történelmi fejlődés súlyos megtorpanásához vezettek. A nemzetek történetében súlyos ára van az emlékezetvesztésnek, az előző nemzedékek tapasztalatai elvesztegetésének, éppen ezért különös figyelmet kell fordítanunk a szocialista fejlődés negyvenéves hazai és hetvenéves szovjet tapasztalatainak felhasználására, a múlttal való szembenézésre és tanulságai pontos megállapítására.

A szocializmus eszménye és a szocialista valóság viszonyában alapvető töréspontot jelent a húszas évek vége a Lenin utáni fejlődésben. Lenin munkásságának két lényegi mozzanata ekkor kiiktatódott: egyrészt az *Állam és forradalom*ban olyan markánsan kifejtett szocialista demokrácia elve, amely folytatódott a „szövetkezeti szocializmus” különböző tervezeteiben a húszas évek elején, s a gazdasági és politikai demokrácia összekapcsolásával átment a manapság újból sokat emlegetett NEP problematikájába; másrészt a szocialista formáció átmenetiségének elve, amely jelentkezett a szocialista árutermelés, pénz- és piacgazdálkodás realitásának elismerésében és annak hangsúlyozásában, hogy reális közgazdasági feltételek közepette kell távlatos célokért megvalósítani a tervgazdálkodást. Ezzel a társadalmi és gazdasági valósággal szemben a húszas évek végétől kezdve mindinkább olyan túlfeszített eszményként jelentkezett a szocializmus, amely – történelmileg érthető és szükségszerű okból – le akarta rövidíteni az átmenet útját a kommunizmusba, s eközben – ezért – a kommunista társadalom eszményét vetítette bele a valóságba. Az alulról megszerveződő demokratikus társadalom és szocialista tervgazdálkodó piacgazdaság helyett a centralizált, fölülről szervezett és az árutermelést-piacgazdálkodást kiiktató formáció képe jelent meg, nem is eszményként, hanem realitásként, mintegy a fennálló valóság eszményítéséeként. A korai, sőt a legkorábbi szocialista társadalom tehát a konszolidáció rövid időszaka után egy olyan modellt erőltetett magára, amelyet Marx „nyers kommunizmusként” jellemezett és bírált. Ezt a tévút, ez a hamis eszmény újra meg újra visszatért a kommunista világmozgalomban.

Ha végigtekintünk a szocializmusról való gondolkodás történetén, mint a szocializmus eszmetörténetén, vagy – ma használt kifejezéssel – a szocializmusképek történetén, akkor azt kell látnunk, hogy a harmincas években létrejött egy olyan szocializmuskép, amely döntően befolyásolta nemzedékek gondolkodását a nemzetközi munkásmozgalomban, a szocialista országokban, sőt a szocializmus meg-

ítélését, a vele kapcsolatos elvárásokat szerte az egész világon. Ez a „régí” szocializmuskép nem a lenini folytatása, hanem ellentétébe fordítása. (Nevezhetjük sztálini vagy államszocialista eszményképnek aszerint, hogy vezető személyiségét vagy az állami-politikai élet túlcentralizáltsága felőli jellegét akarjuk-e kiemelni.) A „régí” szocializmuskép végletesen leegyszerűsített jövőképet, de még inkább jelenképet tartalmazott, s a jelen minden szűkösségét a közeli, tökéletes jövővel indokolta és legitimálta. A jelennek ez a közvetlen átideologizálása és a jövőkép messianisztikus jellege a legnagyobb kárt talán azzal okozta, hogy megrongálta a hitet az emberekben az eszmény egyáltalában való létezésében, megfogalmazhatóságában és fáradságos-ellentmondásos, de valóságos megközelíthetőségében a történelmi fejlődési folyamatban. Ezért manapság jórészt nem is csupán az eszmények tartalmi újrafogalmazására kell koncentrálnunk erőfeszítéseinket, hanem az eszmény lehetőségének és hitelének helyreállítására, mert a valóságtól elszakadt, hamis eszmények az emberektől, különösen a fiatalabb nemzedékektől azt a hitet vették el, hogy lehet és szabad hinni eszmékben és eszményekben.

A „régí” szocializmuskép megjelent és hivatalos ideológiává vált az egész szocialista világrendszerben a II. világháború után – méghozzá bővítetten újratermelve, és az egyes szocialista országokban az „import”, a mechanikus külső másolás minden hátrányát hordozva. Ezzel együtt a „régí” szocializmuskép alapvetően befolyásolta a közgondolkodást, a hivatalos ideológiát és a marxista társadalomtudományok fejlődését, s ezért most kettős árat fizetünk: nemcsak lelassította, akadályozta és tévútra terelte a valóságos fejlődést, hanem mindmáig alakítja – itt-ott megsabja – az emberek gondolkodását és elvárásait, tehát jelentős nehézségeket okoz a teljesítménycentrikus és nem szélsőségesen egalitáriánus társadalomra való átmenetben, a társadalmi fejlődés realitásaival adekvát értékrend kialakulásában.

Azt hiszem, a kezdet történelmileg sajátos körülményei által is táplált, és még ma is sok szempontból nehézségeket jelentő, túlhaladottnak tartható ideologikus felfogások a következőkkel jellemezhetők:

1. A gazdasági fejlődés szférájában az állandó extenzív növekedés illúziója, a növekedési-beruházási ciklusok kiiktatása, az anyagi termelés abszolutizálása, az emberi-civilizatórikus és az infrastrukturális beruházások elhanyagolása, a termelési szervezetek nagy méreteinek abszolutizálása, a nehézipari, anyag- és energiaigényes ágazatok fejlesztéséhez való szélsőséges kötődés, s ezzel a feldolgozóipari és a fogyasztással kapcsolatos területek negligálása; a centralizált tervgazdálkodás lehetőségeinek és „tökéletesítési” folyamatainak fetisizálása és minden társadalmi vagy gazdasági autonómia, önmozgás spontán-ösztönös jellegrűvé minősítése, károsnak nyilvánítása az általános érdek által közvetlenül vezérelt, központosított társadalomban.

2. A társadalmi fejlődés szférájában a gyors, evolutív, törésmentes és konfliktusmentes fejlődés illúziója; a centralizált állami tulajdon fölényének elve a tulajdon egyéb közösségi és személyi vagy magánformáival szemben; az állami mindenhatóság és mindenüttjelenvalóság elve, az a feltételezés, hogy az általános érdek közvetlenül megjeleníthető s átlátható a politikai szférában a vezetés számára, s ezzel a részérdek mozgásterének és képviselőténak kiiktathatósága; a szocialista iparosításként felfogott fejlődési folyamat következményeként az osztályok-rétegek gyors homogenizációja, a kezdeti gyors társadalmi mobilitás természetessé nyilvánítása és az újratermelődő különbségek tudomásul nem vétele;

a szociális igazságosság és teljes egyenlősítés közvetlen jelenvalóságának meghirdetése és az anyagi-erkölcsi motiváció kiiktatása; s egészében véve a tradícionális bilincseinek végleges levétele a társadalomról, minden ellentmondásnak és elidegenedésnek a megelőző társadalomra való visszavetítése, s ezzel a fennálló ellentmondások maradványként való kezelése, s új ellentmondások létrejöttének elvi tagadása.

3. Az ideológia szférájában a felvilágosító attitűd kizárólagossága és ezzel a szocialista vagy marxista eszmék kampányszerű terjesztésétől várt végleges és gyors világnézeti átalakítás hiedelme, a homogenizálódó társadalom feltételezése mellett a fennmaradó tudati maradványoknak az agitációs és propagandamunka hiányosságaira való visszavezetése, a marxista társadalomtudományoknak a mindennapi ideológiai, vagy helyesebben, agitációs és propagandafeladatok szolgálatába állítása, az eszmények valóságtól való elszakítása és üres általánosságként való kezelése, kötelező ideológiai és társadalomtudományi gyakorlattá változtatása, a stratégiai céloknak és törekvéseknek mindennapos taktikai irányváltoztatások rangjára süllyesztése.

E szocializmusfelfogás és annak mindennapos gyakorlata tehát megfelelkezik Marx intelméről, miszerint „az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire a nép szükségleteit valósítja meg”, amellyel Marx a politikai voluntarizmus kritikáját is előzetesen megadta, mondván, hogy „nem elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie”. (MEM I. 386.) Az eszmények és a valóság kapcsolatának ilyen rövidre zárása ugyanis a politikai gyakorlat oldaláról voluntarizmusként jellemezhető, amely negligálja vagy erőszakosan félresöpri a valóságos társadalmi fejlődés tényeit és adottságait, s csak szubjektív szándékait és elvárásait látja s vetíti bele a valóságba. A voluntarizmus, az eszmékkel és eszményekkel való politikai visszaélés hatásai azonban nem korlátozódnak arra a közvetlen szituációra, amelyben az adott politika hat és dönt, hanem tovább futnak, évekre és évtizedekre. Nagyon is nyilvánvaló ez például a demográfiai hatások esetében, amely a generációk létszámát önkényes és megalapozatlan döntésekkel igyekszik befolyásolni vagy meghatározni, de a szükségképpen bekövetkező visszahatás révén csak „hullámzó generációkat” hoz létre, és ezzel évtizedekre lerontja az optimális oktatási, egészségügyi és szociálpolitika lehetőségeit. Ugyanez azonban elmondható a beruházáspolitikai döntésekről is, amelyek például a „gyári kommunizmus” hamis eszményének nevében évtizedekre meghatározzák a termelési – s vele a települési, foglalkoztatottsági és képzési stb. – szerkezetet, amellyel már úgy találkoznak a következő nemzedékek, mint kikerülhetetlen adottsággal. A politikai voluntarizmus tehát az eszmények eltorzulásának és a velük való visszaélésnek legveszélyesebb és legmesszebbre kiható formája, amely nemcsak a közvetlen helyzetben okoz nehezen helyrehozható károkat, hanem belátható távlaton belül is irreverzibilis negatív folyamatokat indít be.

Az elmélet és a gyakorlat, szavak és tettek, eszmény és valóság viszonyának elemzése nem véletlenül foglal el olyan előkelő helyet a marxista tudományos-ságban, s mégis oly gyakran került sor a nyilvánvaló igazságok és felismert törvényszerűségek negligálására, figyelmen kívül hagyására. Az eszmény nélkülözhetetlen a valóság átalakításában és az embereknek a kiválasztott célok megvalósítására való mozgósításában, de egyben a túlfeszített vagy hamis eszmények el is takarhatják a valóságot, látszatokba burkolhatják azt, amely nem kifejezi, hanem elfedi a lényegét, a voluntarista politika súlyos ellentmondásait, amelyekért

később kell megfizetni az árat. Eszményekre, s az azokat konkrét cselekvési programmá átfordító jövőképekre azonban mindenképpen szükség van, de a marx-i immanens módszer alapján, a valóságból, a valóságos történelmi tendenciákból kiemelve az elveket a valóság megváltoztatására. A korai szocializmus története azt mutatja, hogy az eszmények és a valóság kényes, törekeny és nehezen helyreállítható dialektikáját gyakran megsértette a valóság átalakításának türelmetlen megközelítése, így most számunkra az is komoly kérdésként vetődik fel, hogyan tudunk gazdálkodni a történelmi tanulságokkal, mennyire vagyunk képesek korábbi hibáinkból tanulni.

III. A történelem tudománya mint a történelmi tanulságokkal való gazdálkodás tudománya

Marx állandóan azt hangsúlyozta, hogy a nemzetközi munkásmozgalom a saját tapasztalatai, sikerei és kudarcai alapján folytonosan megújul, akárcsak az elmélet, amely önmaga kritikájaként haladhat előre. Ez az elv a pangás vagy stagnálás korszaka után különösen fontossá vált a szocialista országokban, és nem véletlenül kapott olyan nagy hangsúlyt az SZKP XXVII. kongresszusán a főtitkári beszámolóban. Mihail Gorbacsov kifejtette, hogy „a szocializmus egyik előnye az, hogy képes tanulni. Megtanulni azoknak a problémáknak a megoldását, amelyeket az élet állít elébe.” Mai, a nemzetközi interdependencia sűrű szálaival átszőtt világunkban nagyon fontos ennek a felismerésnek a nemzetközi dimenziója is, ahogy Gorbacsov ugyanezen alkalomkor megfogalmazta, létfontosságúvá váltak „a szocialista építés tapasztalatai kicserélésének csatornái”, vagyis „jelenleg különösen fontos, hogy nem egy, hanem több szocialista ország fejlődése alapján elemezzük a szocialista életmód jellegét, átgondoljuk a demokrácia, az irányítási módszerek, a káderpolitika tökéletesítésének folyamatait. A szocialista világ óriási tartaléka az egymás tapasztalataihoz való figyelmes, tisztelettudó viszony, e tapasztalatok gyakorlati alkalmazása.”

A történelmi tapasztalatok kölcsönös átvétele és gyakorlati alkalmazása azonban nem lehet alkalom a mechanikus másolásra, amelynek rendkívül negatív hatása az egyes szocialista országok fejlődésében maga is a történelmi tapasztalatok közé tartozik, amelyeket figyelembe kell venni.

A nemzetközi és hazai történelmi tapasztalatok felhasználása és a szükséges tanulságok levonása azt jelenti, hogy erősíteni kell az objektív társadalmi folyamatok igényes és elmélyült elemzését. E tekintetben még igen nagy hiányosságok vannak, a kommunista világmozgalom még nem nézett szembe elég kritikusan és alaposan a saját történelmével és még nem hozta létre igazában a saját történettudományát, mint történelmének önkritikus felmérését és a tanulságok levonását. A valóságos történettudomány mint a mozgalom saját története és önmagára eszmélése tudománya tekintetében az a történelmi tapasztalat, hogy a kommunista munkásmozgalom, az egyes kormányzó pártok és egyáltalában a szocialista fejlődés történetét nem lehet a helyes és tévedhetetlen döntések sorozataként felfogni, már csak azért sem, mert akkor nem tudunk a tévedéseinkből tanulni, a hamis eszményekkel leszámolni és a pangás állapotából kiemelkedni. Másként kell megközelítenünk tehát a történelmi tévedéseinket is, nem szégyellni és takargatni kell őket, hanem a tévedések elkerülhetetlenségét elismerni, de

egyben az önkritika és az önkorrekcio szükségességét is hangsúlyozni kell. Új típusú mentalitásra, szellemi megújulásra van tehát szükség a nemzetközi munkásmozgalomban is, amely szembenéz a tévedésekkel, felvállalja azokat a saját történelmének és a saját hibáinak, s tudomásul veszi azt a tényt, hogy a tévedésekből kell és lehet a legjobban tanulni, s ugyanakkor a legnagyobb veszély az, ha nem nézünk szembe a hibáinkkal és tévedéseinkkel.

A történelmi tapasztalatok felhasználásnak, a tévedéseinkből való tanulásnak különös jelentőségét hazánkban manapság aligha kell hangsúlyozni. Pártunkban megvan a határozottság és az eltökéltség, hogy szembenézzon az elmúlt évek hibáival és hiányosságaival, s megújítsa magát a reformfolyamat folytatásán és társadalmi-politikai folyamattá való kiterjesztésén keresztül. Mindamellett rá kell mutatnunk arra is, hogy a társadalomtudományok valóságkritikai funkciója mintha még ma sem kapná meg a célszerű és szükséges támogatást és bátorítást, s így a valós folyamatokkal való igényes szembenézés nem erőssége közgondolkodásunknak, ezért a hazai fejlődésünket illetően sem rendelkezünk igazán a fenti értelemben vett „történelemtudománnyal” mint a saját történelmünkkel való kritikai szembenézés tudományos értékű és rangú feldolgozásával. A komoly erőfeszítések ellenére, amelyek ezen a területen történtek, számos vonatkozásban rosszul sáfárkodtunk történelmünk tanulságaival, nem éltünk eléggé a tanulságok felhasználásával. Nincs kielégítően feldolgozva például a reformfolyamat 20 éves történelme sem, mint a nekibuzdulások és visszaesések története, de ugyanezt mondhatjuk el lényegileg a felszabadulás utáni egész időszak politikai vagy gazdaságtörténetéről, illetve egész társadalomtörténetéről is, nem is beszélve a politikai gondolkodás történetéről vagy akár a szűkebb értelemben vett ideológiatörténetéről.

A nyolcvanas évek végén hazánkban és az egész szocialista világrendszerben a nagy változások korát éljük. A nagy változások kora a nagy összegezőké is. A világfejlődés egyértelműen megköveteli a korábbi tapasztalatainkkal és hibáinkkal való szembenézőt és a rajtuk való túlemelkedés révén történő megújulást. Ennek a megújulásnak szellemi forradalomként, ideológiai megújításként is végbe kell mennie, ki kell alakulni, általánossá kell válni egy új gondolkodásnak a szocializmusról, hogy megtisztult, sok tekintetben új eszmények birtokában nagyobb lehessenek sikereink. És: „Hidat az eszme és a tett között, melyen át nem csak a történelem vonul a jövőbe, fölégetve a visszavonulás útját, ahogy szokta, de az ember örökebb tudásszomja is.” (Orbán Ottó: Oklahoma aranya) Hiszen eszmények nélkül most sem léphet előre a fejlődés:

„s ez össze-vissza kusza szövevénybe,
társadalmunkba, elme kell nagy fénybe’,
mely igazodni magára mutat.”

(József Attila: Flóra)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK HASZNOSÍTÁSÁRÓL — REFLEXIÓK

A téma szerteágazó, s számos vonatkozásáról nincsenek pontos, rendszerezett ismereteink. Megjegyzéseim ezért töredékesek, s elsődlegesen személyes benyomásokon alapulnak.

1. A társadalomtudományi kutatások eredményeinek szervezett, módszeres felhasználása, hasznosítása viszonylag rövid múltra tekint vissza hazánkban.

A polgári állam természetesen Magyarországon is hasznosította a jogalkotásban a jogtudomány eredményeit; különösen a gazdasági válság éveiben kamatoztatták a statisztikai-demográfiai elemzéseket, s a gazdaságtudományok által kidolgozott intervenciós stratégiák is részlegesen bevezetésre kerültek stb.

Ugyanakkor nem voltak – vagy csak részterületekre korlátozódtak – társadalom-lélektani, munkalélektani kutatások. A szociológia nem intézményesült; az állami keretek között működő Szociográfiai Intézet Magyarország községeinek etnikai összetételét adatolta, s a kritikai szociográfia ellenzéki publicisztikának minősült. A szociálpolitika, a hazai közigazgatás korszerűsítésére irányuló kutatások (mindenekelőtt a Magyary Zoltán által vezetett ilyen irányú munkálatok) szervezettebbek és szélesebb körűek voltak, hatásuk azonban korlátozott maradt.

Erőteljesebb volt a humán tudományok, mindenekelőtt a történelemtudományok befolyása. E ténytet nem – vagy nem meghatározóan – a társadalomtudományok e korszakra jellemző sajátos hierarchizáltsága vagy valós eredményei magyarázzák. E diszciplínák ugyanis elsődlegesen *nem* szaktudományi eredményekkel befolyásolták a kormányzati logikát és a közgondolkodást, pontosabban: az értelmiség egyes befolyásos csoportjainak gondolkodását. A valóban orientáló munkák ugyanis *programideológiát megfogalmazó esszék* voltak (lásd például Szekfü Gyula *Három nemzedékét*), amelynek kulcsfogalmai érdemben beépültek a rendszer legitimációs stratégiájába, s megfelelő közvetítésekkel orientálták az állami és társadalmi intézményekben folyó szervezett „nemzetnevelést”. Gondolok itt a Szent István-i állameszmény, a Szentkorona-tan, a politikai nemzetfogalom, a Széchenyi-kultusz szerepére.)

E nézetek befogadását megkönnyítette a kormányzati s az értelmiségi elit *klasszicista és nemzeti-romantikus elemeket ötvöző alpműveltsége*, továbbá az úgynevezett úri középosztály számára felkinált *szerepközlés*.

2. A felszabadulást követő első évek számos pozitív kezdeményezése: az intézményesített közvélemény-kutatás; a közgazdasági szakemberek részvétele a stabilizáció kidolgozásában; új társadalomtudományi tanszékek létesítése; a szociálpolitikai gondoskodást megalapozó társadalompedagógiai és pszichológiai intézményhálózat alapjainak lerakása stb. csak részben teljesezhetett ki.

A fordulat évét követően gyors ütemben – ha nem is egyenletesen – nőtt a felsőfokú képzettséggel rendelkezők száma; korszerűbbé vált e réteg szakmai struktúrája és az Akadémia megújulását követően a kutatóhálózat fejlődése is dinamikusabbá vált; az empirikus társadalomkutatás újonnan kiépített intézményei azonban elsovadtak, illetve diszkreditálódtak. A politikai rendszer eltorzulása

következtében a társadalomtudományok szerepe érdemben a politikailag motívált s ideológiailag szentesített döntések *igazolására* korlátozódott. Igaz, ebben az időszakban is születtek értékes történeti-irodalomtörténeti monográfiák, a társadalmi ellentmondások *jelen idejű* elemzésének azonban nem voltak meg a feltételei. Azok a szaktudományok, amelyek a döntés-előkészítésekben vagy a tapasztalatok „*visszacsatolásában*” játszottak szerepet vagy „kiiktatódtak”, paralizálódtak, vagy eredeti funkciójuktól eltérő feladatok ellátására kényszerültek.

Korlátozta, megbénította továbbá a szaktudományok fejlődését a marxizmus-leninizmus és a társadalomtudományok kapcsolatának hierarchizált, egyoldalú értelmezése. A tudományok rendszerének ilyen értelmezése nemcsak a marxizmust szegényítette – a klasszikusok a legmesszebbmenően építettek saját koruk szaktudományainak eredményeire –, hanem kimondva-kimondatlanul egy olyan feltételezést is szentesített, amely szerint a társadalmi folyamatok elemzésében és vezérlésében a marxizmus az egyedül érvényes *teoretikus* jelentőségű kútforrás, s más társadalomtudományok szerepe akcidentális. A politikai gazdaságtan ilyen megfontolásokra alapozva sajátíthatta ki a közgazdaságtan szerepkörét, helyettesíthette a dialektikus és történelmi materializmust, a szociológiát, a társadalomlélektant stb. A vulgármarxizmus kvázi-teoretikus érvekkel érvénytelenített a valóság empirikus elemzésére irányuló minden kísérletet. Paradox módon, a politika tudományos megalapozásának szükségességét hangsúlyozó elmélet – pontosabban: annak vulgarizált változata – így tette a társadalomtudományokat az uralkodó politika „szolgálóleányává”, s korlátozta nem egy esetben szövegmagyarázó „teológusi” vagy „udvari” értelmiségi szerepre a *szakértelmiségi* szerepkört. (A műszaki tudományok, a természettudományok státusa részben eltérő; a szakértők szerepköre és megbecsültsége is másképpen alakul, a genetika, kibernetika, kvantummechanika történetének tanúsága szerint azonban a határvonalak viszonylagosak.)

3. 1957 tavaszán, a kormányprogram kidolgozását elősegítendő, több szakértői bizottság alakult. E kérészeletű munkacsoportok – különösen a közgazdasági szakemberek javaslatai – jelezték először plasztikusan a társadalomtudományi *szakismeretek módszeresebb felhasználásában* rejlő lehetőségeket. Hasonló törekvések érvényesültek a művelődéspolitikai irányelvek kidolgozásában. Áttörést mégis a *gazdaságirányítás rendszerének 1966. évi előkészítése jelentett* – mind a szakértői munka kiterjedtségét, mind hatását tekintve.

Az MSZMP KB által elfogadott *tudománypolitikai irányelvek* e munkálatok pozitív tapasztalatait mintegy keretbe foglalták. A távlati tervek, átfogóbb igényű állásfoglalások és törvénytervezetek kidolgozásában – legalábbis országos szinten – a szakértői bizottságok eredményeinek figyelembevétele elfogadott gyakorlattá vált. A középtávú kormányzati kutatási-fejlesztési programok, valamint az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága által megrendelt célkutatások e munkálatok *elvi* alapjainak kimunkálását voltak hivatva elősegíteni.

4. Csak a „megrendelt” kutatási jelentések, a szervezeti formák és a recepció folyamatának *módszeres elemzése* nyomán állapítható meg felelősen, hogy az így módon foganatosított társadalomtudományi kutatások, szakértői javaslatok mennyire voltak valóban *célorientáltak, hasznosíthatóak*, s milyen módon *hasznosultak* (ha hasznosultak). Mivel a kutatási eredmények e témakörben nem állnak rendelkezésemre, csak e munkálatokban szerzett személyes tapasztalataimra hagyatkozhatom.

a) A kezdeti időszakban a középtávú kutatásokra vonatkozó párt- és állami

megrendelések különösen ösztönzően hatottak mindazon területekre, amelyek mozgásterét korábban politikailag motivált előítéletek, ideológiai konstrukciók korlátozták. A szociológiai, szociálpszichológiai, munkatudományi, ergonómiai, társadalomstatistikai, demográfiai, tömegkommunikációs kutatások *empirikus eszköztárának* kiépítését, illetve kibővülését, s e kutatások *tartalmi hozadékát* jelentősnek minősíthetjük. Elég, ha példaként a társadalmi rétegződéssel, a mobilitással, a makro- és mikrogazdaság működési mechanizmusával, az értékollíziókkal, a politikai rendszerrel, az életmóddal, a társadalmi beilleszkedési zavarokkal kapcsolatos kutatásokra utalok.

Ugyancsak pozitívan értékelhetők e munkálatok az *értelmiségi szerepfelfogások* újrendeződése szempontjából. A társadalomtudományi műhelyekben 1968-at követően vált érzékelhető feszültségforrássá a *konformista-nonkonformista* magatartás szembeállítása, s megfigyelhető volt – legalábbis a fiatal értelmiségiek egyes csoportjaiban – a *kívülállást* választó értelmiségiek pozitív megítélése. Újra erőre kapott az irodalmi ihletésű messianisztikus szerepfelfogás, a romantikus látásmód.

Az erkölcsi integritást ígérő, ugyanakkor tényleges politikai mozgástérrel s politikai programmal nem rendelkező magatartási módoknak (szubkultúráknak) – úgy tetszett, igazolhatóan – a gazdasági-társadalmi reform s az azt megalapozó munkálatokba való *hatékony bekapcsolódás* az alternatívája. A célirányos és konstruktív jellegű megbízások a meglevő intézményi kereteken belül azok számára is létbiztonságot és mozgásterületet jelentettek, akik ezekben az években kényszerűségből marginalizálódtak, váltak szellemi szabadfoglalkozásúvá.

b) A hetvenes évek közepétől – jóllehet e munkálatokban rejlő pozitív lehetőségek még korántsem merültek ki, s változatlanul folytak jelentős vizsgálatok – erőteljesebbé váltak meghatározott negatív kísérőtünetek. Az okok különböző működési zavarokra, folyamatokra vezethetők vissza; kiküszöbölésük vagy mérseklésük ezért más-más léptékű változtatásokat, korrekciós intézkedéseket feltételez.

Úgy tetszhet, mindenekelőtt a *reformfolyamatok lelassulása, megtorpanása* okozott zavarokat. A társadalomtudományi kutatások vezérlése, művelése szempontjából ez külső ok, ám a hetvenes évek kezdetén nemcsak a társadalomtudományi kutatásokkal szembeni tartalmi elvárások módosultak részlegesen – csak példaként utalok a társadalom osztály- és rétegszerkezetével kapcsolatos *normatív* politikai állásfoglalásokra –, de a befogadói magatartás is. Részben ezzel magyarázható, hogy az 1975-ben lezárult középtávú kutatási eredmények egyes esetekben még vitaanyagként sem kerültek a *megrendelő* testületek elé.

Ugyanakkor újabb és újabb ad hoc bizottságok szerveződtek, s megsokszorozódtak a párhuzamosan folyó kutatások is. A *nem* – vagy nem kellő hatásokkal – hasznosuló, felhalmozódó kutatási eredmények a *társadalmi pazarlás* új, korábban nem ismert változatát hozták létre.

Az Országos Tervhivatal főosztályai, az ágazati és funkcionális minisztériumok, az OMFB stb., jóllehet saját kutatói intézményhálózattal (háttérintézetekkel) rendelkeztek, egyre nagyobb számban tartottak igényt külső szakértők által vezetett kutatásokra, külső szakértői véleményekre. A sokszor egymástól függetlenül kezdeményezett, *párhuzamos* kutatások egyes hatóságok, testületek számára nem-egyszer a *döntések elnapolásának* hivatkozási alapijául szolgáltak.

c) Az anarchia kétségtelenül észlelhető tünete, az argumentációhiány, a részérdekkegyetemesként való igazolására irányuló intézményi stratégiák kialakí-

tották az *alkalmazott kutatások piacát*, amelyben egyes kutatók (intézmények) tudományosan nem bizonyítottan érvényes s megbízhatóan nem igazolt kutatási eredményeiket több helyen is eladhatták, nemegyszer hozzáigazítva „szakértői véleményüket” a megrendelő – általuk pontosan bemért – *érdekérvényesítési stratégiájához*. E magatartás korántsem jellemzi a hazai társadalomtudományi mezőnyt, de a fentebb vázolt szerkezeti és funkcionális zavarok, a szakértői vélemények, célkutatások inflálódása észlelhetően rontják a közérzetet, a közmorált, és – remélhetően átmeneti érvénnyel – gyöngítették a szakértői szerepvállalás *ethosát*. Jóllehet 1978-at követően pozitív változások is tapasztalhatók, az észlelt negatív jelenségekkel szembeni fellépés hatástalansága, a gazdasági-társadalmi reformok megvalósítását célzó intézkedések alacsony hatásfoka következtében a közérzet alapvető módosulásáról nem beszélhetünk.

d) A célkutatások menedzselésével, az eredmények alkalmazásával kapcsolatos feszültségek, zavarok a hazai társadalomtudományi műhelyek történelmileg kialakult működési gyakorlatával, a kutatók attitűdjeivel kapcsolatosak. Ezek részben a politikai és a tudományos intézmények, az elmélet és a gyakorlat viszonyával, „érintkezési pontjaival” vannak összefüggésben.

Az elmúlt két évtized jelentős eredménye, hogy a társadalomtudományi műhelyek *önállókban* jelölik ki feladataikat, saját *szaktudományuk* elméleti, módszertani arzenálját a nemzetközi elvárásokkal összhangban gazdagítják. E pozícióból kiindulva igénylik a tudomány *belső értékrendjének* tiszteletben tartását. Ugyanakkor – paradox módon – továbbbélnek a naiv elképzelések a tudomány eredményeinek a társadalmi gyakorlatban való *közvetlen* alkalmazhatóságáról, és a politikai szféra *öntörvényűsége* sem tudatosult kellőképpen.

A tudomány és a politika intézményeinek *közvetítési mechanizmusai* még korántsem kiépítettek. Ám, ha kiépülnek, akkor sem küszöbölhető ki – s a valóban hatékony együttműködés érdekében nem is küszöbölendő ki – a nézőpontoknak az a különbsége, amely a politikai gondolkodás *instrumentalizmusából*, illetve a tudományos gondolkodás *objektivitásigényéből* következik.

A különbség önmagában *nem* erkölcsi tartalmú, megállapítása nem értékminősítés. A politikusnak a tárgyszerű, szigorúan objektív elemzési eredményeken alapuló, s a logika játékszabályai szerint *végigvitt* megoldási változásokon túl, a döntési variánsokat mérlegelve kell számolnia a biztonság szempontjaival, a közhangulat változásaival, a nemzetközi játéktérben végbemenő folyamatokkal stb. A kutató viszont, amint *tudományos problémává* transzponálja a politikai intézmények által megrendelt feladatot, elemzését *csak* politikai célmeghatározási szempontból *semleges tudományos módszerek* szerint végezheti, s csak így jelölheti ki a szó legszélesebb értelmében vett „kutatás szintjét”, azt, hogy milyen absztrakciók, modellek, fogalmak szükségesek a probléma tudományosan is érvényes megválaszolásához.

E tényből legalábbis két gyakorlati dolog következik. Először: a tudományos, illetve a politikai *döntésváltozatok* optimum-megjelölése tipikusan nem azonos. A kutatónak – s ha tetszik, ez az együttműködés *értékvonzata* – a „megrendelő” számára stilizálás nélkül kell a *feltárt konfliktusokat*, illetve a *tudományos számítások szempontjából legkedvezőbbnek ítélt megoldásokat* megfogalmaznia, s a politikai intézményeknek éppen e *tudományos tárgyszerűséget* kell méltányolnia. Másrészt a kutatóknak, annak érdekében, hogy a döntésfolyamatokban célirányosabban hasznosuljanak eredményeik, a különböző absztrakciós szinteken készült elemzésváltozatokat – tartalmi engedmény nélkül – vissza kell fordítania

az absztrakt tudományos nyelvről a *politikai kommunikációban használt fogalmi nyelvre*, s megfelelően *tömöríteniük* kell. Ha a hazai társadalomtudomány művelői nem tanulják meg kutatási eredményeiket e nemzetközileg érvényes „szabvány” szerint összegezni, nem igényelhetik eredményeik jobb hasznosítását s elveszíthetik megrendelőiket: *a tudomány nyilvánossága s a közélet nyilvánossága másfajta közlési formákat igényel*.

e) Az egyes társadalomtudományi és a különböző interdiszciplináris kutatási témák *ideológiai „érintettsége”* más és más erősségű, noha ideológiai vonatkozások – kinyilvánítottan vagy rejtetten – a legegzaktabb társadalomtudományi kérdésekben is kimutathatók.

A manifeszten ideológiai kérdésekkel kapcsolatos kutatások (megbízások) elméleti és módszertani vonatkozásaiban nyilvánvalóan mások az „illetékesség” határai, s a kapcsolódási pontok is közvetlenebbek.

A kérdés összefügg a marxizmus változó társadalmi státusával, pontosabban a politikai gazdaságtan, a marxista filozófia és a tudományos szocializmus megújulásának tág és igen összetett témakörével. Ám e vonatkozásban a részkérdések jelentősége is nagy. Mindenesetre az elmúlt két évtized – e tekintetben sem kellően nem elemzett – története azt valószínűsíti, hogy a társadalmi gyakorlat által megkérdőjelezett bizonyosságok felülvizsgálatának felemássága, a tulajdonviszonyokkal, az osztály- és rétegszerkezettel, a politikai rendszerrel, az értékrendek kollízióival kapcsolatos kutatási eredmények értelmezése körüli elhúzóódó viták végső soron kapcsolatosak a *szocializmusról a harmincas években kialakított ideológiai konstrukció* megmerevedett mintáival, ideológiailag szentesített tabuival.

E problémakör érdemi elemzése e keretek között nem lehet feladatunk, s meg is haladja lehetőségeinket. Azt azonban szükségesnek tartjuk jelezni, hogy a formációelmélet teoretikus igényű újragondolásában is indokolt egy meghatározott munkamegosztást kialakítani.

Minden társadalmi rendszer működtet egy *legimitációs mechanizmust*, amelynek érvényessége összefügg meghatározott elvek és értékek széles körű elfogadottságával, illetve elfogadtatásával. Ezen alaphelyzetből következően az *ideológiák* alapvető funkciója egyrészt ezen értékek jelen idejű *védelme, igazolása*, másrészt a rendszer *jövőjével* kapcsolatos hitek és bizonyosságok kialakítása és erősítése. Az ideológia – függetlenül attól, hogy érvrendszere transzcendens vagy immanens hivatkozási alappal rendelkezik – akkor tölti be szerepét, ha ezen jellemzői *hatékonyan* érvényesülnek.

A marxi szocializmus azonban nemcsak legitimitást szolgáló ideológia, hanem *tudományos* alapokon nyugvó és *bizonyításra* igényt tartó világnézet. Meghatározott történelmi okokra visszavezethetően a tudományos érvényesség alárendelődött az adott feltételek között elsőbbséget élvező *biztonsági-legimitációs* szempontoknak. A harmincas években a szocializmus attribútumaiként meghirdetett jellemzők s az azokat igazoló ideológiai eszmefuttatások érintetlenül hagyása esetén napjainkban – mint az SZKP és a Kínai Kommunista Párt állásfoglalásai is tanúsítják – *ideológiai-legitimációs* funkcióknak nem tudnak eleget tenni, és a társadalmi gyakorlat tudományos érvényességét is megkérdőjelezzik.

Az MSZMP – utalok az Agitációs és Propaganda Bizottság által megrendelt interdiszciplináris elemzésekre – az elsők között kezdeményezte a szocializmus-kép korszerűsítésével összefüggő kérdések újólagos végiggondolását. Úgy vélem, a politikatörténet összefüggésében is tanulságos annak vizsgálata, hogy milyen

konkrét hatások és ellenhatások nyomán alakult úgy a helyzet, hogy e kutatások eredményeként összegezhető ideológiai dilemmák hosszú ideig még *vitakérdésekként* sem kerültek napvilágra, hogy a megelőző ciklusokban e kutatások zárójelentéseiben összegzett *néhány ideológiai vonzatú következtetés* még vitakérdésként sem került be a párt kongresszusi dokumentumaiba.

E tények ismeretében ezen vonatkozásban is szükséges pontosabban körülhatárolni a társadalomtudományok illetékességét. A kutatási eredményekből adódó ideológiai következtetés „lepárolása” külön művelet, amely ugyanúgy igényli a transzpozíciót, mint a politikai következtetések megfogalmazása, sőt attól függetlenül nem is végezhető el.

Ugyanakkor a történelmi tapasztalatok arra figyelmeztetnek: a szocializmus építésének folyamatában – ha lehet, még hatványozottabban – szükséges „különbséget tenni történelmileg organikus, egy meghatározott alap számára szükségszerű, vagy önkényes, kiagyalt, szándékolt ideológiák között” (Gramsci). Nyilvánvaló, hogy az előbbieknél összhangban kell lenniük a tudományok – különösen a társadalomtudományok – újabb eredményeivel, a társadalmi gyakorlat tapasztalataival, ám „a történelmileg organikus ideológián” alapuló pártstratégia céljait, a nemzeti összefogás programcélkitűzéseit *nem a tudomány műhelyeiben*, hanem a *politika terrénján, a párt ideológiai intézményeiben kell kikristályosítani*. E folyamatokban újul meg a marxizmus, hasznosulhatnak a szaktudományok eredményei.

A vitakérdések tisztázásában állampolgárként, párttagként vagy saját tudományos műhelyek képviselőiként természetesen szerepet kell vállalniuk a tudományok művelőinek is.

Kozma Ferenc

KIBONTAKOZÁSI LEHETŐSÉGEK: AZ ALAPFELADAT KÜLGAZDASÁG-POLITIKAI OLDALRÓL NÉZVE

„Erős az, aki téged a földre sújt:
de te még erősebb vagy, ha föltápáskodsz.”
(Francia közmondás, XII. szd.)

A gazdaság minden vonatkozásban ezer és ezer elemi szálból összefont kötelékkel kapcsolódik külgazdasági környezetéhez. E kapcsolódás legáltalánosabb mutatószáma – az export aránya a bruttó hazai termékhez viszonyítva – is impozáns: két évtizede 40 és 50 százalék közötti értéket mutat. E mutató persze nem mond el mindent az összefonódottság milyenségéről. Közelebb jutunk a dolgok mélyében rejlő igazságokhoz akkor, ha tudjuk, hogy a transzferábilisrubel-import körülbelül kétharmada, a konvertibilisvaluta-import négyötöde hazai *továbbfeldolgozásra* szánt energia, anyag, félkész termék, alkatrész: azaz a mindennapi újratermelés zavartalansága közvetlenül függ a behozataltól; továbbá, hogy az országban felhasznált *energia felét importáljuk*, azaz a behozatal nélkül bénaságra

volna kárhoztatva az országot; továbbá, hogy teljes ipari és élelmiszer-termelési ágazatok működnek, amelyek kibocsátásuk több mint kétharmadát eleve külpiacon szánják (járműipar, gyógyszeripar, baromfitermelés, -feldolgozás, hogy csak néhány példát említsek); vagyis, hogy műszaki fejlődésünk kulcsterületei a külföldi megrendelésektől függenek; hogy a magyar külkereskedelem óriási mértékű *valutakonverziót* hajt végre (transzferábilis rubelért importált anyagokhoz hazai munkát ad hozzá és a termékeket konvertibilis valutáért értékesíti, s viszont: konvertibilis valutáért vásárolt anyagokat, hazai munkáhozadás után transzferábilis rubelért értékesíti), ez viszont azt jelenti, hogy egyszerre két, egymástól erősen különböző természetű piacon kell nagyjából egyformán sikeresen szerepelnie gazdaságunknak ahhoz, hogy a működőképességhez szükséges anyagcsere-folyamatok végbemehessenek. Ezek az adatok, bár példászerűek, kiragadottak, félreérthetetlenül teszik azt, hogy a magyar gazdaság működőképessége igen nagy mértékben függ külpiacon kapcsolódásainak *sikerétől*. Végül is a magyar gazdaság jelentős mennyiségű anyagot szív fel külső környezetétől, ezeket feldolgozva adja tovább, azaz munkaeszközökkel felszerelt hazai munkát – mintegy négytizedében szakképzettség nélküli és betanított, mintegy hattizedében pedig szak- és szellemi munkát (ezen belül nem elhanyagolható mértékben kreatív szellemi munkát) – ad a behozott munkatárgyakhoz. Az aktív lakosság felének abból az értékből kell megélnie, amit *hozzáadott* az exportra szánt termékekhez (az importáltakhoz képest), s ennek a többletértéknek kell fedeznie a felhalmozás felét is. Ha a világpiacon csereviszonyok a hazai feldolgozó munkát teljes értékű teljesítménynek ismerik el, akkor a külkereskedelem rentabilitása kielégítő, s ez az egyik alapforrása a nemzeti jövedelem növekedésének. Ellenkező esetben erőteljesen növekvő volumenű munka- és exportteljesítmények mellett is csökkenhet az ország jövedelme, azaz a felhalmozás és a fogyasztás értékfedeze-
te.

Ezt az alapképletet lényegében csak egy tényező módosítja: a hazai *természeti kincsek* (termőföld, bányák és turisztikai adottságok) hozadékainak hasznosítása a nemzetközi kereskedelemben. Ez a módosítás azonban nem becsülhető jelentősnek. Egyrészt azért, mert a behozatal nyersteérték-tartalmához képest a mégoly jelentős élelmiszer- és alumíniumkivitel nyersteérték-tartalma, plusz az export egészének hazai eredetű energiataralma viszonylag kicsi, másrészt: a jelentősebb hazai természeti javak (élelem, alumínium, szénenergia) világpiacon értékelése tartósan alacsony fokú. Amennyiben érzékelhető a módosító hatás, az sajnos, a hazai munka világpiacon leértékelése felé mutat.

I

Jelenlegi, súlyosan leromlott fizetési helyzetünk alapvető oka is abban keresendő, hogy az anyagbehozatal és a feldolgozott termékek exportja közötti árrés, amely egyben a nemzeti hozzáadott munka nemzetközi piac által elismert termékenységét jelzi, immár másfél évtizede folyamatosan csökken. Feldolgozó tevékenységünk leértékelődött, kitermelő tevékenységeink pedig eleve le vannak értékelve a cserében vásárolt termékekben foglalt kitermelő és feldolgozó munkához képest. Ugyanakkor az import oroszlánrészé – legalábbis a „klasszikus” felfogás szerint – nem helyettesíthető, és az ország erősen ki van szolgáltatva a folya-

matos behozatalnak. A gazdaság működőképességéhez életfontosságú behozatal finanszírozásához szükséges devizát pedig mind több és több hazai költséget tartalmazó áruval lehet csak előteremteni. Ennek fedezetére olyan mértékű árukiszívást kellene a belpiacról eszközölni, ami rövid idő alatt megbénítaná annak működését: csakúgy, mint az import elmaradása. Következésképpen, amíg a nemzeti munka leértékeltsége fennáll, a devizahiányt vagy importfelhasználás-korlátozással, vagy pedig hitelek felvételével kell napról napra megoldani. Az eladósodás azonban valójában csak *elodázza* az alapprobléma – tudniillik a világgpiaci mércével mérve relatíve alacsony termelékenység – nyílt manifesztálódását. Ráadásul a kamatok folyamatosan súlyosbítják a fizetési egyensúlyhelyzetet. Amennyiben ugyanis az ország rendelkezne annyi exporttöbblettel, amennyi a kamatfizetés devizaigényét fedezi (mint 1963 és 1985 között történt), ezt az árutömeget a belpiacról kell elszívnia: ezen árutömeg előállításának összes költségei inflációs nyomásként fognak hatni. Amennyiben nincs exporttöbblet (mint 1974 és 1982 között, illetve 1986 óta), a kamatfizetés céljaira is hiteleket kell felvennie, ami exponenciálisan növeli adósságállományát is és a jövőben esedékes kamatterheket is. Ez még akkor is jelentősen súlyosbítja az eladósodást, ha a reálkamatlábak alacsonyak; ha viszont *nőnek* (mint az utóbbi években!), akkor a külső egyensúly romlása vágtába csaphat át, s a nemzetgazdaság működésének alapvető feltétele is leromolhatja. Itt keletkezhet az a kritikus helyzet, amikor az eladósodott gazdaság kénytelen „átütemezést” kérni hitelezőitől. Ezt megkapván *pillanatnyilag* megszabadul az esedékes kamatfizetések és lejáratok nyomásaitól. Ám a) folyamatos import biztosításához már nem tud újabb hiteleket felvenni, s ez egy munkatárgy-importőr ország esetében a termelőapparátus azonnali (teljes vagy részleges) megbénulását hozza magával; b) ha mégis hozzájut hitelhez, akkor a korábbiaknál jóval súlyosabb feltételekkel (magasabb kamat, rövidebb lejárat, szigorú belgazdasági restriktív követelmények stb. stb.); c) végül az átütemezés sem egyéb a drámai kifejelet időbeli elhalasztásánál, amit az országnak belső gazdasági helyzete fokozott súlyosbodásával kell megfizetnie.

II

Az ilyen örvényszerű szívóhatás ellen kétféle ország *nem* tud sikeresen védekezni: az egyik az igen elesett, amelynek *nincsenek* kiaknázható belső tartalékai; a másik az, amelyik *nem tudja* hasznosítani belső tartalékait. Magyarország semmi esetre sem tartozik az első kategóriába: remélhetőleg a másodikba sem sokáig fog tartozni. Ezért a figyelmet a belső tartalékokra kell összpontosítanunk.

A belső tartalékok ötfélék lehetnek:

a) a munkatárgy-felhasználás (energia, anyag, félkész termék, alkatrész) területén meglevő ésszerűtlenségek kiküszöbölése;

b) a felhalmozás (beruházások, készletezés) túlzott mértékének, valamint pazarlásainak megszüntetése, ésszerűtlenségeinek kiigazítása;

c) a lakossági és közösségi fogyasztás ésszerűtlen elemeinek visszaszorítása, indokolatlan – azaz a termelékenység által nem alátámasztott – mértékének megszüntetése;

d) a rationális (gazdaságos, vagy legalábbis elviselhető költségű) importhelyettesítés;

e) a nemzetgazdaság fajlagos kibocsátási teljesítményszintjének növelése (minőségjavítás, termékmodernizálás, mikroszerkezet adaptálása a keresleti viszonyokhoz, szelektív mezo- és makroszerkezeti fejlesztés, exportpiaci munka javítása stb.).

Szeretném aláhúzni, hogy az a) pont alatt említettek nem azonosak a „klasszikus” értelemben vett „takarékoskodással”, hanem *a tényleges felhasználásnak a műszakilag indokolthoz való közelítését* jelentik; ahogyan a b) alatti sem a beruházások lineáris restrikcióját és a c) alatti sem a leghétköznapiabb értelemben vett „nadrágszj-összehúzást” jelenti: az első *a racionális építést, a technológia célszerű kiválasztását, a beruházás optimális nagyságának megcélózását* stb. jelenti, a második pedig egy *ésszerű, egészséges és kulturált életvitelt*. Az import-helyettesítő fejlesztéseknél (d) is a *racionálison* van a hangsúly, a teljesítménynövelésnél (e) pedig *a fajlagoson*. *A tartalékok megmozgatása tehát minden szempontból minőségi követelményeket támaszt a gazdasággal szemben: ez érvényes az állami szintű gazdaságpolitika cél- és eszközrendszerére éppúgy, mint a bankok és vállalatok fejlesztési, valamint üzletpolitikájára, a vállalatközi kapcsolatokra és még sok minden másra. Amelyik ország ezen ötféle tartalékait képtelen felmérni, mozgásba hozni és e mozgást célirányosan koordinálni, az hiába mozgat meg akár nagy hazai beruházásokat, akár nagy külföldi tőkét. Az extenzív forrástöbbletek rossz és folyamatosan romló hatásfokkal fognak hasznosulni: végeredményben a növekvő erőfeszítések nem kifelé vonszolják a gazdaságot a bajból, hanem gyorsítják a süllyedését.* Amennyiben viszont a gazdaság sikerrel mozditja meg látens tartalékait, olyan gazdasági-társadalmi környezetet, közeget hoz létre a feltárt (a pazarlástól megmentett) és az addicionális források számára, amelyben ezek (energia, anyag, beruházások, deviza, szakértelem stb.) *intenzív* hasznosuláshoz kedvező „légkör” teremthető.

III

Eleve hibásnak lehet ítélni tehát azt a gazdaságpolitikát, amely az elrejtett erőforrások feltárására és befogására irányuló komplex gazdaságpolitika *helyett* akár *többletforrások* után kutat, akár általános (azaz nem szelektív) restrikciót alkalmaz valamely területen azért, hogy *átcsoportosított forráshoz* juthasson egy másik területen. Az így szerzett forrásokat az adott, intenzív elmozdulásra még nem érett környezetben – hangsúlyozom – *csak elfecsérelni* lehet.

Ez a hiba, sajnos, végigkísérte gazdaságpolitikánkat, úgyszólván az egész elmúlt két évtizedben.

A világgazdasági csereviszonyok átrendeződési folyamatának megindulását, kibontakozását követő néhány évben a belső tartalékok gyors mozgósítása *helyett* hitelekkel vettünk fel, s ezekkel finanszíroztuk a nagyfokú pazarlást magában foglaló munkatárgy-felhasználást (benne a megdrágult importot!), az ésszerűtlenségi elemekkel teletűzdelt beruházásokat és a minőségi teljesítményt nem ösztönző, a népgazdasági jóvedelmezőségi szinthez képest *egészében* túlméretezetté vált végfogyasztást. Ennek következtében a racionális belföldi termelési szerkezet kialakulására sem nehezedett belpiaci nyomás, noha ezekben az években a kormányzat már intenzíven dolgozott egy célszerű szerkezetváltási stratégia előkészítésén.

Amikor a felgyülemlett adósság közeledni kezdett egy, az akkori viszonyok között méltán veszélyesnek ítélt mértékhez, a gazdaságpolitika olyan döntésre jutott, amelynek minősítését nehéz egyértelműen elvégezni. A választott politika *lényegévé* egyértelműen a *restrikció* vált, amely

a) az érintett újratermelési fázisok tekintetében *félíg szelektív* volt: a beruházások egyértelmű visszafogását eredményezte, míg a fogyasztást csak félíg korlátozta, annak növekedését igyekezett megakadályozni (általában nem egészen sikeresen!);

b) ugyanakkor, mivel mindkét vonatkozásban nélkülözte a tudatos, előre kiszámított szelektivitást, ennek következménye a spontán *kontraszelekciós* hatás lett. A legnagyobb hatékonysággal működtethető termelőhelyek lettek ugyanis a leginkább megfosztva a továbbfejlődés forrásaitól, s a legjobban húzni képes egyéneknek, rétegeknek növekedett a legkevésbé a reáljövedelme. Ez minőségi teljesítmény-visszatartást eredményezett;

c) végeredményben úgyszólván frontálisan akadályozta a belső tartalékok kibontakoztatását, mivel

- nem kényszerített-ösztönzött a *munkatárgyakkal való racionális gazdálkodásra*, hanem csak *hiánygazdálkodást* hozott létre: ez ugyan lehetővé tette az import csökkentését, de nem hatott szervileg a gazdaság felesleges importigényének kiküszöbölésére és erősen rombolta a belső piac – különösen a vállalatközi piac – amúgy is kevésbé rendezett viszonyait;

- nem szüntette meg a *beruházások irracionális elemeit*, hanem csak csökkentette azok volumenét (főleg az élelmiszer-gazdaságban és a feldolgozóiparban), s ezáltal a *termelőeszköz-park* szelektív modernizálódása helyett annak *általános elöregedéséhez* vezetett;

- nem kapcsolta szorosan a *személyi reáljövedelem*-szerzési lehetőségeket a nemzetgazdaság számára nyújtott *reális teljesítmények* növeléséhez, ezért maradtak a „régí” reflexek: az egyenlősítőtől kezdve a mennyiségi ösztönzésig, és a műszaki fejlesztés, minőségi termelés, kockázatvállalás stb. egyenes ellenöztönzéséig bezárólag;

- mindent összevetve, nem ösztönzött-kényszerített a fajlagos hasznos teljesítmény növelésére: sem a költségekben megbújó irracionális elemek visszaszorítása, sem pedig a kibocsátás minőségi-műszaki szintjének emelése és a termelési szerkezet kereslethez való idomítása útján.

Mindezek folytán a *lineáris restriktív politika lényegében csak annyit használt, amennyi importot meg tudott takarítani a termelési ütem lassítása, a fogyasztási „zéró növekedés” és a nettó beruházások felére csökkentése révén.* A gazdaságpolitikának emellett (a restrikcióval nem túl szoros kapcsolatban) voltak kiegészítő akciói is: az energia- és anyagfelhasználás racionalizálására, a fokozott exportösztönzésre, néhány kulcsterület fokozott fejlesztésére vonatkozóan (gyógyszer-, növényvédőszer-intermedier program, mikroelektronikai program stb.), volt néhány nagyszabású, központilag támogatott kísérlet a devizaszerzés növelésére (külföldi építőipari vállalkozások): ezek egy része mérsékelt sikert hozott, más részük látványos bukással végződött. A népgazdasági *közeg* egészét meghatározó nem szelektív és nem vállalkozásgerjesztő, főként túlkomplikált fiskális eszközzel megvalósított restrikció ugyanis olyan fékeket épített be a belső piac (amúgy sem ideális) mozgásaiba, amelyek úgyszólván isteni csodává tették a számukra rendszeridegen elemként „látatlankodó”, racionalizálási és szelekciós fejlesztési célzatú, vállalkozói indíttatású vállalati törekvéseket.

Hangsúlyozom: a világpiaci környezet spontán és/vagy „művi” rosszabbodása akkor is képes drámai helyzetbe sodorni a sok szempontból kedvezőtlen adottságú, igen erősen sebezhető magyar gazdaságot, ha a gazdaságpolitika egyértelműen és hatékonyan az egész gazdálkodás racionalizálására kényszerít és a minden irányú szelektivitást segíti. Ezt a fokot azonban az eddig alkalmazott magyar gazdaságpolitika még messze nem érte el.

IV

Az ország világ gazdasági helyzetének romlását mindenekelőtt meg kell állítani, a feladatot azonban – az utóbbi évtizedtől eltérően – nem a felületi jelenségekben kell megfogni, hanem *ab ovo* a gyökerénél. Az alapképletet a következőképpen lehet felállítani:

a) A mai importszükséglethez képest az exportteljesítmény *kevés és drága*. A legáltalánosabban megfogalmazott gazdaságpolitikai cél tehát

– *a józan lehetőségeken belül mérsékelni az ország importkiadásait*: azaz közelíteni a fajlagos energia, anyag, féltermék és alkatrész felhasználását a műszakilag indokolthoz; helyettesíteni a konvertibilis importot hazai eredetű termékekkel, illetve rubelért megvásárolható termékekkel mindenütt, ahol a használati érték egyenlő, a költség elviselhető; s végül aktív piaci munkával felkutatni az olcsóbb vásárlási lehetőségeket, illetve alacsonyabb vételárakat érni el;

– *a rendkívül korlátozott felhalmozási források adta lehetőségeken belül növelni az exportált áruk utáni fajlagos devizabevételt*, azaz javítani a kivitt áruk minőségét és a minőségi garanciákat; javítani a kísérő szolgáltatásokat; az árukba beépített szolgáltatások növelésével és variálásával, valamint az azonos technológiával legyártható áruk rugalmas váltogatásával alkalmazkodni a piaci megrendelők igényeihez, a vállalati mikroszerkezetben történő, kisebb és gyorsabban megtérülő beruházások árán foganatosítható módosításokkal növelni a piaci rugalmasságot; s végül: lelkiismeretesebb piaci munkával felkutatni a kedvezőbb eladási lehetőségeket, illetve magasabb eladási árakat érni el.

Ezzel a kettős módszerrel egyidejűleg, komplex módon kell hatni a költségek (és import) mérséklése, valamint az exportbevételek növekedése, s ezen keresztül az exportgazdaságosság növelése irányában.

b) Néhány, jól kiválasztott ponton megkezdeni *a népgazdasági mezoszerkezet átépítését*; gyors és radikális modernizálást hajtani végre azokon a területeken, ahol a) termelési és K + F-feltételeink magas színvonalúak; b) a fejlesztés és termelés gazdaságos méretei nem okoznak torzulást a gazdaság szerkezetében, nem vezetnek „monokulturális” tendenciához, túlzott konjunktúrafüggőséghez; c) a felvevőpiac tágulóban van, az árak hosszabb távon is stabilaknak, illetve emelkedő irányzatúaknak prognosztizálhatók, s a piacot uraló érdekcsoportokkal a meg egyezés megvalósítható. Másfelől *azonnali* leépítésre kell kerülniök azon termelőtevékenységeknek, amelyek – a szabályozók torzításait kiküszöbölő mérce szerint is – fogyasztják az ország jövedelmét, tehát nem termelnek sem országos, sem vállalati felhalmozást, s az ott dolgozó lakosság eltartását is részben a többi termelési területnek kell biztosítania; az ennél jobb jövedelmezőségi helyzetben levő, de – adózás után – nem vagy csak csökkentett mértékben felhalmozóképes vállalatok, ágazatok úgymond „parkolópályára” kerülnének, ahol a türelmi idő

alatt vagy felemelkednek a „reményteljes” szektorba, vagy pedig – egy későbbi időpontban – leépítést szenvednek.

c) A stabilizációs időszakban persze a mezo- és makroszerkezet alakulása nem lehet még gyors ütemű. Noha valamelyest gyorsítani lehet külföldi működőtőke bevonásával, szocialista kooperációkkal és vegyesvállalkozásokkal, lakossági és vállalati források mozgósításával, azonban reálisan csak egy 5-6 éves, viszonylag lassú fejlődést követően számolhatunk a folyamat felgyorsulásával. Ezt a szelekciós programban számításba kell venni: *a legalaposabb kitörési előkészítést azoknak a műszaki-gazdasági kultúráknak kell biztosítani, amelyek 5-10 év múlva válnak „favoritokká” a külpiacra is* (például a biotechnológián alapuló gyártásoknak, a környezetvédelmi berendezéseknek és környezetkímélő technológiáknak, az élelmiszer-termelési berendezéseknek és így tovább).

d) Ügyelni kell arra, hogy az általános „rendcsinálás” – tehát a racionális takarékos gazdálkodás erősítése *az egész gazdaságban* és mind szélesebb mértékben és mind mélyebben kibontakozó szelektív fejlesztés – párhuzamosan, vagyis *mindkét tendenciát egyidejűleg követelő és ösztönző mechanizmusok által* menjen végbe: különben *féloldalas* marad a kibontakozás és a sikerek elsősorban a külpiacra maradnak el: a nem gazdaságos és silány minőségű termékek ugyanis akkor is eladhatatlanok, illetve ráfizetések, ha konstrukciójuk egyébként korszerű lenne, és a gyártó technológia is modern. A hagyományos, elavult – bár kifogástalan minőségű – terméket pedig csak akkor lehet értékesíteni, ha az *igen olcsó*: a tapasztalat szerint árfekvése nemigen viseli el sem a hazai elevenmunka-költségeket, sem pedig a jövedelemcentralizáció kialakult színvonalát.

Mekkora a siker reménye? Igen nehéz jóslni. Az ország jövedelemtermelő képességének radikális javulása három alapvető tényezőtől függ:

a) a nem szocialista *világgazdasági* környezet műszaki, árupiaci és pénzüpiaci fejlődési tendenciáinak alakulásától; ugyanezen környezet konkrét, Magyarországhoz való „vizonyulásától”, beleértve ebbe a velünk kapcsolatban alkalmazott *kereskedelem- és hitelpolitikai* rendszabályokat a liberalizálástól a protekcionizmusig, a diszkriminációk eltörlésétől azok kiterjesztéséig bezárólag; a velünk potenciálisan kapcsolatban levő *vállalatok* attitűdjétől: műszaki lehetőségeink megítélésétől a relatív költségeikig és a piacig bezárólag minden olyan tényezőt, amely befolyásolja pozícióinkat a tőkeszerzési „konkurenciában”;

b) a *szocialista integráció* megújulási folyamatának beindulási időpontjától, haladási sebességétől és jellegétől: ez változatlanul a magyar gazdaság nagy, külső stabilizáló tényezője azokkal a hátrányokkal szemben, amelyekkel a bel- és külpiacra, mint kicsi és közepesen fejlett, szerkezetileg és a cserearányokat tekintve rendkívül sebezhető gazdaságként együtt kell élnie. A szocialista együttműködés stabilizáló szerepe akkor ideális, ha egyben dinamizálni is képes: ha ezt megteszi, nagyságrenddel jobb esélye lesz a gazdaságnak a nyugati piacokon való stabilizálódásra és helytállásra. Ha nem sikerül ide fejlődnie, az ország talpon maradási esélyei hosszabb távon is csökkenhetnek.

c) Mindezek – hangsúlyozom – gyorsító, fékező vagy irányváltztatásra kényszerítő tényezők: a tőkés és a szocialista együttműködési feltételek egyaránt, amelyek alátámaszthatnak jó hazai gazdaságpolitikát, kompenzálhatják a hibás hazai gazdaságpolitika káros következményeit, leronthatják az életképes hazai gazdaságpolitika nyomán kibontakozó sikereket, vagy hatványozhatják a bajokat, ha interferenciába kerülnek hibás gazdasági döntésekkel. Én – mai tudásom

alapján – nem merek számolni olyan világgazdasági fordulattal (se hirtelennel, se lassan kibontakozóval), amely felgyorsíthatná *helyes* irányú és tartalmú hazai erőfeszítéseink nyomán támadt fejlődésünket. Olyan kedvező fordulattal pedig végképpen nem számolok, amely egy gyenge gazdaságpolitika következményeit kompenzálná. Optimálisnak számíthatjuk azt, hogy a nyugati környezet feltétel-rendszere nem keményedik gyorsabban, mint ahogyan utána tudunk loholni, a szocialista környezet pedig megtartja a mai, stabilizáló hatását, és emellett valamelyest javítja a minőségi kínálatát, valamint keresletét. Ennél rosszabb helyzetre is fel kell azonban készülni: akár a világpolitikai hőmérő higanyszála esik le rövidebb-hosszabb időre, akár a – távolról sem lefutott – világgazdasági válság lép ki valahol, valamilyen módon a lappangás állapotából. *Ezek a bizonytalanságok sokat lerombolhatnak legkörültekintőbben felépített gazdaságpolitikáinkból is.* Ami nem azt jelenti, hogy felesleges az emberileg elképzelhető legtökéletesebbre törekedni: egyrészt azért, mert a helyes gazdaságpolitika mindenképpen csökkenti a népgazdaság „sorscsapások” okozta sérüléseit és növeli önkorrekciós, rekonstrukciós erejét; másrészt azért – s ez sem mellékes szempont –, mert a helyesen kialakított gazdaságpolitikát a lakosság magáénak érzi, a politikai vezetés viszont tiszta lelkiismerettel ismerheti el az esetleg *mégis* bekövetkezett veszteségeket, el tudja fogadtatni azok viselését és kezdheti meg a korrekciót.

Lendvai L. Ferenc

SZELLEMI MEGÚJULÁS? A FILOZÓFIA LEHETŐSÉGEI

A legtöbb szocialista országban a filozófiának nincs különösebb szerepe a szellemi vagy éppen a társadalmi életben, Magyarországon azonban némileg más jellegű a helyzet. Ez részben – általában – a magyar pártvezetés reformpolitikájának köszönhető, részben pedig annak a speciális ténynek, hogy Magyarországon élt és alkotott egy ilyesfajta reformpolitikának – világtörténeti értelemben fölfogott – ideológusa, Lukács György. A hatvanas évek közepétől, a gazdasági és részben politikai reform előkészítésének és kibontakoztatásának folyamatával párhuzamosan (ekkor történt meg Lukács párttagságának újbóli elismerése és kezdődött műveinek sorozatos kiadása) ideológiai reformfolyamatok is kibontakoztak Magyarországon, s ebben a filozófiának kezdetől fogva szerepe volt. Persze kisebb mértékben, viszont ugyanolyan következetlenül, mint a gazdasági reformfolyamatok. Így az 1968-as úgynevezett „prágai tavasz”, illetőleg részint valóságos, részint képzelt veszélyei nyomán, de főleg a gazdasági reform első nehézségeinek jelentkezésével és megtorpanásával párhuzamosan, valamint Lukács György halálát követően, 1972-ben egy – ma már szélesebb és hivatalos körökben is jól érzékelhetően és érzékeltlen is – hibás pártállásfogalás, illetőleg szankciók bevezetésére került sor. Mindez közvetlenül érintette a filozófia és a szociológia területét, s ami a filozófiai szakmát illeti, olyan kutatóknak a tudományos életből való kizárásához vezetett, akiknek szakmai tevékenysége nemzetközi színvonalon állott, s ugyanakkor az általuk akkoriban képviselt nézetek. ha nem is lehetett ve-

lük minden vonatkozásban egyetérteni, még nem voltak kifejezetten és nyíltan ellenségesek társadalmi rendszerünkkel szemben. A tudományos életből való kizárásukra, majd részbeni emigrációjukra anélkül került sor, hogy helyteleníthető nézeteik valóban elvi és nyilvános, tudományos bírálatot kaptak volna (ami azután a szankciók nyomán persze már morálisan is lehetetlenné vált), s mindez csak zavarra és dezorientációra vezetett a filozófiai szakmában.

Az utóbbi időben – megint csak párhuzamosan a gazdasági reformfolyamat előrehaladásával – javult a helyzet, azonban még közel sem tekinthető jónak. Ennek egyik alapösszetevője éppen a gazdasági reform sok tekintetben (a szó jó és rossz értelmében egyaránt) practicista volta: az, hogy legalábbis a nyilvánosság előtt nem lettek végiggondolva a reform távlati perspektívái és alapelvei. A marxista filozófiai diszciplínák oktatóinak körében, egyetemeken, főiskolákon, középiskolákban és pártintézményekben egyaránt, mindenki számára szinte kibíratatlan feszültséget okoz a hivatalosan oktatott tananyagok és a valóságos élet diszkrepanciája. A reagálások azonban közel sem egyformák. A jobbak – és nincsenek kevesen – azt kívánják, hogy kíméletlen nyíltsággal és kritikai szellemben gondoljuk végig társadalmi problémáinkat és a belőlük adódó következtetéseket, és pedig ne csak helyi szinten, de a szocializmus mint világrendszer vonatkozásában is. Mások viszont, és sajnos – az oktatási pályákon lezajlott kontraszelekció következtében – inkább ők vannak többségben, a hagyományos dogmatizmus szellemében (részben pozícióikat is féltve) opponálják a reformfolyamatot.

Ez összefügg a lukácsi örökség földolgozásának problémájával is. Mivel Lukács életműve ma már semmiképpen se söpörhető félre, sokan azzal kísérleteznek, hogy valamilyen dogmatikus „dialektikus és történelmi materializmus” alkotórészévé értelmezzék át, ami persze csak azok pozícióit erősítheti, akik egy másik oldalon vonultak oppozícióba a reformmal és általában a szocializmussal szemben, s megnehezíti annak a valóban lukácsi vonalnak a következetes képviselését, amelyet a „nem oppozíció, hanem reform” tétele fejez ki. A legnagyobb veszély itt ugyanis az, hogy a lukácsi ontológiát, vagyis hangsúlyozottan a „társadalmi lét” elméletét valamilyen hagyományos metafizikává, az általában vett lét elméletévé próbálják meg átértelmezni, s ily módon belőle egyfajta szcientista módon „tudományos” filozófiát csinálni: ez az eljárás Lukács művét is holt dogmává merevítené. A másik oldalon viszont Lukács egész életművét túlhaladottnak minősítik azok, akik nem hisznek többé a szocializmus történelmi lehetőségeiben. Szerencsére azonban egyik szélsőségnek sincs – legalábbis tudományosan – igazán komoly befolyása. Bizonyára nem véletlen, hogy Lukács György munkássága mellett – legalábbis véleményem szerint – az elmúlt 15-20 évben igazán jelentős tartalmi hatást csak olyan szerzők művei tettek a magyar filozófiai életre, akik egyrészt ahhoz a vonalhoz kapcsolódnak elméletileg, amely úgy jellemezhető, mint a marxi és lukácsi gondolatvilág újragondolása és részben rekonstrukciója, másrészt azonban nem szolgai ismételés, hanem a kor követelményeire, „kihívásaira” alkotó és kritikai módon adott eredeti válasz. Konkrétan: Tőkei Ferenc művei a marxista antropológia, társadalom- és történetfelfogás, Ancsel Éva írásai ugyancsak a marxista emberkép, művészetfelfogás és etika területén váltak megkerülhetlenné, Lukács József nagyszabású szervező tevékenysége a keresztény-marxista dialógus terén és a nyomán létrejött *valódi* párbeszéd pedig világviszonylatban egyedülálló, s nemcsak magyar, de nemzetközi vonatkozásban is jelentős eredményeket produkált.

A helyzettel azonban közel sem lehetünk elégedettek. A következőkben megkí-

sérlem a fejlődés útjában álló akadályokat a maguk nyers realitásaiban fölvázolni.

Az első, legáltalánosabb jellegű akadály politikai természetű. Habár Magyarországon, amint erről fentebb már volt szó, a politikai vezetés számos ponton életbe léptette a továbbhaladáshoz szükséges reformokat, még mindig sok a visszahúzó erő illetve tényező. Egyértelműen meg kellene fogalmazni és ki kellene mondani, hogy a tudományok (és vegyük ide most a filozófiát is) mindenekelőtt saját törvényszerűségeik szerint fejlődnek, s ezért, bár természetesnek tekinthetjük, hogy a pártnak bizonyos elvárásai vannak velük szemben, fejlődésükben mégis elsődlegesen ezt a belső dinamikát kell hogy kövessék, s csak ennek alapján tudnak eleget tenni (ha ez lehetséges) az említett elvárásoknak is. A politikai állásfoglalásoknak tehát csak a tudományok fejlődésének szervezeti kereteit kellene érinteniük, nem magukat a tartalmi kérdéseket. Mindezen kérdésekben természetesen politikusoknak is joguk van véleményt nyilvánítani, de más kérdés a vélemény nyilvánítás és megint más egy hivatalos párthatározat. Biztosak lehetünk benne, hogy a magyar marxista kutatás elég erős már ahhoz, hogy a helyes álláspontokat nyílt „szakmai” vitákban is érvényre tudja juttatni. Főleg azonban egyszer s mindenkorra le kellene végre számolni azzal, hogy bizonyos tények kimondása, sőt bizonyos témákkal való foglalkozás tabunak számítson – különösen akkor, ha többször is deklaráltuk, hogy tabuk pedig nincsenek.

Egy másik akadály fölszámolásához már nemcsak – mint a fentebb vázolthoz – politikai döntés, de némi pénz is szükséges lenne. Ez az akadály a korábban már említett kontrasztelekción. Hogy a különböző egyetemeken és főiskolákon (vagy legalább az egyetemeken) megfelelő felkészültségű, intézményesen tudományos munkára fogható oktatók legyenek, ehhez nemcsak nagyobb erkölcsi, de nagyobb anyagi megbecsülés is szükséges lenne. Természetesen egy ilyen befektetés nem hozna azonnal és közvetlenül kézzelfogható hasznot. Egyrészt, ahogyan egy-két évtized kellett ahhoz, hogy például iskoláinkat sikeresen lezüllesszük, egy fordított típusú folyamathoz is időre lenne szükség. Másrészt mindez nem hajt „gyakorlati” hasznot – habár a közgazdászok szerint az improduktív munka is előbb-utóbb hatást gyakorol a produktív munkaerő újratermelésére –, de nem nyereség-e egy államnak a jobb társadalmi közérzet és nagyobb nemzetközi presztízs? S nem magának árt-e az az állam, mely elidegeníti magától saját ideológusait? Mindemellett a hangsúlyt mégsem az anyagi, hanem a politikai, ideológiai és szervezeti föltételekre kell tennünk e vonatkozásban is. Mindenütt olyan filozófiaoktatásra van szükség (amennyiben és ahol filozófiaoktatásra csakugyan szükség van), amely valóban *filozófiát* oktat, nem pedig részint hittételeket, részint praktikus recepteket. Radikálisan meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, hogy a filozófia oktatóit közvetlen értelemben tekintik propagandistáknak – hiszen egy átvitt értelemben, egy magasabb szinten miért tiltakoznának ellene, hogy a párt, illetőleg a marxizmus „propagandistái” legyenek. Föltéve persze, hogy egyébként marxisták, amit a marxista filozófia tanításánál nyilván csakugyan föl is kell tételeznünk.

A filozófia – társadalmi, politikai, gazdasági – praxishoz fűződő viszonyának többféle összetevője van, egy azonban egészen bizonyos: e viszony jelenleg nem „kétoldalú”, abban az értelemben tudniillik, hogy a két oldal egyformán figyelne a másikra. Ez a kapcsolat „egyirányú utca”, ahol az információk, kíváncsalmak, elvárások csak a társadalmi-politikai-gazdasági praxis felől áramlanak a filozófia felé, megfordítva azonban nem. Hogy a helyzet mégsem egyszerű, annak magya-

rázata a mindkét oldalon végbement változások, illetve polarizálódások következménye. Mint részben már utaltam rá, a régebbi időszakban Magyarországon is azt várta el a párt- és állami vezetés a filozófiai oktatástól és lényegében a kutatástól is, hogy ideológiailag támassza alá és népszerűsítse a tőle teljesen függetlenül meghozott politikai döntéseket. Ez a helyzet azóta részben megváltozott. Ilyesfajta közvetlen elvárás általában kimondva és minden területen ma már nem érvényesül (legalábbis a magasabb színvonalú, illetőleg ilyenként elismert intézményekkel szemben), más területeken (például kisebb, főleg vidéki egyetemeken, főiskolákon, egyes pártoktatási intézményekben) azonban változatlanul fönáll. (Ilyen helyeken a legutóbbi időig előfordul például, hogy az oktatás normális menetét, teljesen esetleges módon, megszakítják egy-egy pártkongresszus, párthatározat vagy évforduló ügynevezett „elméleti földolgozásának” céljából.) Az oktatók számára ma is kimondott követelmény (amitől helyenként legföljebb hallgatólagosan eltekintenek), hogy szigorúan a hivatalos vonalhoz, dokumentumokhoz és tananyagokhoz tartsák magukat.

Azt mondhatjuk tehát, e vonatkozásban is, hogy a vezetésnek azok a körei, amelyek általában egy új reformstílus mellett vannak, kezdték megszüntetni a korábbi gyakorlatot, míg azok a körök, amelyek ebben az irányban nem mozdultak el, kitartottak a régi módszerek mellett. És ez nem egyszerűen filozófiaoktatási vagy oktatáspolitikai kérdés, ugyanis szoros kihatással van a kutató és alkotó munkára. Ha oktatókat arra szorítanak, sőt utasítanak, hogy ne gondolkodjanak, hanem csak felső döntéseket magyarázzanak meg, akár egyetértenek vele, akár nem – pontosabban mindig egyet is kell érteniük vele –, végül csakugyan le fognak szokni a gondolkodásról, s tudományos kutatásokra így végképp alkalmatlannokká válnak. És itt akkor csakugyan föllép egy sajátos „visszacsatolási mechanizmus”, s ez megmutatkozik a reformhoz való viszonyban. A filozófiaoktatók, tehát a filozófiával egyáltalán foglalkozók nagyobb része – részben egyszerűen társadalmi helyzeténél és anyagi léténél fogva, részben pedig a kanonizált dogmákat már „sikeresen” interiorizálva – a reform ellenzőinek ideológiai háterszágát biztosította és biztosítja ma is. E helyzet a reform kidolgozóira oly módon hatott, hogy a filozófia felől érkező hangokra egyáltalán ne is figyeljenek oda. Ha viszont a reform prakticista jellegű marad, az emberek nem fogják érteni és nem is tudják tudatosítani, hogy mi történik voltaképpen; így nagyon is kérdéses, hogy ilyen módon végig lehet-e *éppen* a reformot egyáltalán csinálni.

A filozófiával foglalkozó oktatók és kutatók között azonban szintén ment végbe polarizálódás. Igenis vannak olyan filozófusok, akiknek eredményeire oda lehetne figyelni, amikor társadalmi fejlődésünk alapkérdéseiről, tendenciáiról és elmentmondásairól van szó. A bennünket körülvevő világ folyamatait és saját cselekedeteinket végül is tudatosítanunk kell, Mégpedig elvi szinten, különben – mint épp elég történelmi példa tanúsítja – maguk e folyamatok sziklanak ki végleg az ellenőrzés lehetősége alól, maguk e cselekedetek kívánt eredményei kerülnek veszélybe. Amit a filozófusok mondanak, alkalmasint kellemetlen tud lenni néha a politikusok és talán még a közgazdászok számára is, hiszen esetleg igencsak kínos ellentmondások meglétére hívják föl a figyelmet – mondjuk morál és közgazdaság, morál és politika között stb.; ámde nem jobb-e, ha tudjuk, hogy ilyen elmentmondások léteznek, s akkor talán valamit még enyhíteni is tudunk hatásukon, mint hogyha nem tudatosítjuk őket, s aztán működésük eredményén csodálkozunk.

Amiben a magyar reformfolyamatnak általában, abban van ugyanis a magyar

filozófiának is a nemzetközi esélye. Remélhető, hogy a Szovjetunióban megkezdődött reformfolyamat és a *glasznosztj* elve előbb-utóbb az ideológiai, közelebb-ről filozófiai életre is áttérjed, és hogy ez pozitív hatással lesz más szocialista országok kutatóira, általában a marxista szellemű kutatásokra is. Jelenleg még nem tartunk itt, egyik vonatkozásban sem; a szovjet filozófia az új szellemet e pillanatban még csak a régi nyelvezettel tudja érvényesíteni. De nekünk mindenesetre szoros kapcsolatot kell tartanunk ezzel a folyamattal, s ha lehet, erőnk szerint együttműködni – a szovjet filozófusokban megvan ehhez a készség. Amilyen mértékben szükséges a további előrehaladás szempontjából tartani a kapcsolatokat a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió kutatóival, ugyanolyan mértékben szükséges ez nyugati vonatkozásban a tájékozódás szempontjából. Emellett azonban a marxista – magyar marxista – filozófiai kutatásnak megvannak a maga sajátos föladatai. Ezt röviden abban jelölhetem meg, hogy őriznünk kell a számunkra elsősorban Lukács György által közvetített *klasszikus marx*i örökséget, illetőleg a Marx által földolgozott *klasszikus filozófiai* örökséget. A jelen válságban vázolt sajátos szituációban a magyar filozófiának nem egyszerűen esélye, de világtörténeti föladata és küldetése, lelkiismereti ügye és kötelessége e munka elvégzése.

Monigl István

NÉPESEDÉS ÉS NÉPESEDÉSPOLITIKA MAGYARORSZÁGON – A 21. SZÁZAD KIHÍVÁSA ÉS KOCKÁZATA

I

A kis népek – talán elkerülhetetlenül – nagyobb affinitással, nagyobb érzékenységgel kapcsolódnak múltjuk, jelenük, jövőjük demográfiai vetületeihez, mint a nagy nemzetek. Ez az érzékenység, affinitás természetesen más azoknál a kis nemzeteknél, amelyek hosszú történelmi korszakokat értek meg veszélyeztettség vagy annak érzése, komoly etnikai instabilitás és demográfiai veszteségek nélkül, és más azoknál, amelyek a magyarsághoz hasonlóan sok évszázad óta buktatókkal, etnikai, állami-politikai létüket veszélyeztető történelmi helyzetekkel együtt élve, fejlődési megrekedésekkel, fel-felragyogó és ködbevesző távlatokkal, nemzeti tragédiákat átélve járkák a történelmi, a nemzeti fejlődés útját. A magyarság Kárpát-medencei történelmének távolabbi szakaszát nem érintve, a Mohács utáni időktől szembetűnő, hogy a történelmi és demográfiai fejlődés milyen látványosan kapcsolódik össze. E kapcsolat legfontosabb közös elemét a veszélyeztetettség, a fejlődés kiegyensúlyozatlansága és instabilitása, a szerves, az önmeghatározott változás-fejlődés hiánya, megszakadása adja.

Itt a nemzet történelmének sorsfordulóihoz szinte mindig demográfiai traumák, veszedelmek, veszteségek kapcsolódnak. A Mohács utáni két évszázadban ez a népesség pusztulását, fogyását jelenti, különösen az ország középső részein.

A török utáni évszázadban pedig a Habsburg-ház telepítései nyomán, különösen a 18. századi Magyarországon, a magyar etnikum kisebbségbe kerülését, a magyar népesség számbeli dominanciájának megszűnését, és ezen keresztül is Európa talán legtarkább etnikai-nemzetiségi térképének létrehozását. Az így alapköveiben megváltozó történelmi Magyarországon ez a kezdete a későbbi nemzetiségi-politikai gondoknak, hibáknak és zavaroknak.

A kiegyezés után végbement állami-nemzeti fejlődésnek ez az etnikai-demográfiai képlet nemcsak egyik jellemzője, hanem fontos alkotóeleme, bizonyos értelemben és tartósan oka is. Az egyik oldalon, a politikában uralkodó nézetekben latens félelmet és ugyanakkor nacionalista hetvenkedést, sokszor önámítást gerjeszt, a másik oldalon hiányérzetet, reményeket, agresszivitást szül. A demográfiai-etnikai arányok és a közjogi állapotok egyensúlytalansága, ellentmondásai az idő előrehaladtával egyre élesebben manifesztálódnak. Ennek a demográfiai-etnikai gyökerekből táplálkozó labilitásnak a szerepét jól mutatja a nemzetiségeknek az 1848-as forradalomhoz való viszonya is.

Ugyanakkor az sem vitatható, hogy a demográfiai viszonyokat alig mérlegelő magyar közjogi-politikai gondolkodás az 1800-as évek második felében – a sajátosan önálló magyar államiság, az osztrák-magyar hatalomosztzkodás, a kiegyezés keretében – a többi magyarországi nép nemzeti fejlődését figyelmen kívül hagyja, önálló államiság felé törekvésüket visszaszorítja. Ebben a történelmi időszakban akarva-akaratlanul a demográfiai kérdések – korábbi fontos szerepükhöz viszonyítva is – ebben a dimenzióban felértékelődnek és egyre inkább politikai köntöst öltenek. Bevonulnak a parlament, a zsurnalisztika, az irodalom világába, és ennek az állapotnak először olykor-olykor, majd egyre gyakrabban csak kárát látja a tudomány. Közép-Kelet-Európa fejlődésének egyik fátumszerű vonása, hogy ehhez a demográfiai-közjogi egyensúlytalansághoz térben és időben társul, erre az időszakra részleteiben és következményeiben nyilvánvalóvá és látványossá válik az európai fejlődés fő újtától való elkanyarodás, a gazdasági fejlődés elmaradottságának kialakulása, a társadalmi viszonyok konzerválódása, a társadalmi-gazdasági rendszer egyes feudális elemeinek anakronisztikus rögzülése és a történelmi progresszivitás elemeinek lassú megjelenése, szerepük törékensége, azaz Közép- és Kelet-Európa sajátos fejlődési útja.

Ez a kelet-európai elmaradás, az önálló államiság hiánya mellett, megoldhatatlanná teszi a hatalom számára a demográfiai veszélyhelyzetet, a demográfiai állapotok korrigálását. A megoldást a politikai szférában lehetne megtalálni: a radikális politikai átalakítás, a nemzetiségi kérdés előremutató, példamutató megoldása, a gazdasági-társadalmi feszültségek feloldása még talán lehetővé tenne egy olyan közös utat, amely minden etnikum számára kedvezőbb lenne, a demográfiai állapotokat nem rontaná. A politikai hatalom azonban erre képtelen volt; nemcsak azért, mert a radikális fordulat, a korszerű fejlődés a hatalom gazdasági alapjait semmisítené meg, hanem azért is, mert a magyarság etnikai-demográfiai veszélyeztetettsége magatartását instabillá tette, történelmi és politikai rövidlátása miatt a nemzetiségekkel szemben agresszívvá vált, és politikai, kultúrpolitikai fellépéseit olykor a hatalmi-nemzeti arrogancia jellemezte; ez következményeiben paradox módon a magyarság nemzeti tudatában demográfiai „válság gondolkodást” teremtett és a politikai-etnikai agresszivitást kölcsönössé tette. Mindez megalapozta és előrevetítette azt a nemzeti-történelmi tragédiát és demográfiai-etnikai sorsfordulót, amit a magyarság számára az első világháború után Trianon igazságtalan, diktált békéje jelentett.

Az eddigiek talán jól mutatják, hogy a népesség és a népesedés számunkra nemzettudatunkban és az egyes magyarok fejében is – a megtett történelmi út és a bizonyos értelemben és más módon ma is létező objektív állapotok természetes következményeként – nem egyszerűen társadalmi-tudományos kérdés, hanem elsősorban a magyarság kvantumához, a népesség szaporodásához és a határok mentén élő magyarság helyzetéhez kapcsolódóan nemzeti-érzelmi attitűddel is telt, fontos, folyamatosan jelenlevő nemzeti-politikai probléma.

Újabb minőségi változást jelentenek a trianoni döntések: Magyarország nemcsak területének kétharmadát és népességének több mint a felét veszti el az új határokkal és a történelmi Magyarország megszűnésével, hanem Európa nemzetiségi-etnikai szempontból korábban legtarkább országa Trianon után etnikailag szinte teljesen egységessé, egyneművé válik. Hasonló fontosságú és gyökeresen új vonás a magyarság történelmében, hogy ettől kezdve a magyar etnikum jelentős hányada, több millió ember – jórészt tömbökben – a szomszéd országok állampolgáraként, Magyarország új határain kívül él.

A nemzetiségi lét önmagából adódóan és elháríthatatlanul veszélyes, veszélyeztetett lét. Ezt a veszélyt csak csökkentheti vagy növelheti az anya- és különösen a befogadó állam nemzetiségi politikájának mibenléte, politikai-állami rendszere, gazdasági fejlettségének szintje, politikai-nemzeti törekvései és céljai. Jól mutatja ezt a burgenlandi, jelentős részeiben színmagyar nemzetiségi népesség asszimilációjának feltűnő előrehaladása az elmúlt 60–70 évben. S mindez úgy következett be, hogy ez a népcsoport kis létszáma s földrajzilag periferikus helyzete miatt semmiféle „veszélyt” sem jelentett az Osztrák Köztársaság fejlődésére, amiért is a vele szembeni állami magatartás hosszú időn át jóindulatúan semleges, más okok miatt és változott körülmények között az utóbbi egy-két évtizedben pedig példamutatóan, kiemelkedően támogató, segítőkész volt.

Szigorúan a demográfia szempontjából szemlélve és az európai fejlődést is szem előtt tartva, az elmúlt 100 évben is voltak a magyar népességfejlődésnek olyan demográfiai szempontból immanensen kedvezőtlen vonásai, a normális fejlődéstől való olyan mértékű eltérései, amelyek nem nemzeti-történelmi-politikai indíttatásból váltak politikai problémává. A fejlett világtól, a normális demográfiai fejlődéstől való eltérés mértéke volt olyan kirívó, amely a jelenséget politikai problémává transzformálta. Ilyen volt a 19. század végén, a 20. század elején a tömeges kivándorlás, a 20. század első évtizedeiben az „egykezés”, az 1960-as években a termékenység nemzetközileg kirívóan alacsony és az 1980-as évektől a halandóság nemzetközileg is kirívóan magas szintje. Mindezekre általánosan az jellemző, hogy korábban és/vagy erőteljesebben jelentkeznek, mint azt gazdasági-társadalmi fejlettségük alapján feltételezhetnénk. Kísért – és csábító! – az a gondolat, hogy ezek a vonások is az oly sokat emlegetett „utolérési effektus” tünetei, a demográfiai magatartásban inkorporálva. Ezek után egy sajátos disztinkció talán nem szükséges, hanem lehet is, bár a szétválasztás nem lehet merev, mert az összefüggések sokrétűek és bonyolultak. Mégis: összefüggően, de mégis elkülönülve-elkülöníthetően léteznek ma számunkra hazai népesedésünknek összességében is a tudományos racionalitás alapján szemlélhető reális folyamatai és gondjai; ezek egyes olyan elemei, amelyek a normális, elérhető fejlődéstől kirívó nagyságú eltérésük miatt közvetlenül politikai jelentőségűvé váltak vagy válhatnak; végül a magyarság egyes csoportjainak az anya-etnikumtól nemzeti határokkal való elkülönítettsége Kelet-Európa környező országokban.

A hazai demográfiai kutatások jövőjét mérlegelve abból kell kiindulni, hogy hazánkban a következő évtizedekben a népesedés nagy fontosságú nemzeti és társadalompolitikai kérdés lesz. Annak érdekében, hogy e kérdés kezelésében ne a rögtönzések, az érzelmek, az indulatok kerekedjenek felül, nemcsak kutatni kell, de köztudottá is kell tenni a népesedési helyzet és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti összefüggéseket, a múlt meghatározó szerepét az előttünk álló évtizedek népességfejlődésében, a korlátokat, amelyeket ezek szabnak, a népesedési adottságok, automatizmusok növekvő erejét. Mai és a távoli jövőben belátható népesedési helyzetünk közvetlenül és tartósan érinti a társadalompolitika formálódását és hatással van az általános politika alakulására is. Ezért a demográfiai kutatások iránti igény az előttünk álló időszakban jelentősen növekszik és jellegében is változik. Ennek megfelelően a demográfiai kutatásnak is egyre inkább túl kell lépnie a demográfiai folyamatok leírásán és demográfiai alapú magyarázatán. Egyre inkább a demográfiai folyamatok társadalmi okainak és hatásainak megértését és magyarázatát kell a kutatás középpontjába állítani. Ennek szükségképpen együtt kell járnia az interdiszciplináris megközelítés, a népesedésméleti elemzés és az elméleti általánosítás térnyerésével is. Mindez nagymértékben növeli és növelheti a tudományág társadalmi-tudományos szerepét és felelősségét.

Sajátos feladatot jelent a demográfiában is az új feladatok megfogalmazása. Ez a sajátosság egyrészt azzal függ össze, hogy a demográfiai folyamatok kibontakozási ideje, átfutási ideje igen hosszú, másrészt pedig azzal, hogy eredményes és nemzetközileg is elfogadtatható kutatásokat ebben a tudományágban csak a világszínvonalon álló metodikával-módszertannal és a nemzetközi, vezető demográfiai központok témaválasztásának, kutatási súlypontjainak ismeretében lehet kitűzni, meghatározni. Hazai kutatásaink döntő fontosságú, mérvadó feladata a magyar népesedési viszonyok kutatása. Emellett azonban ki kell szélesítenünk a vizsgálandó kört.

A tervezett kutatások nagy részét közös láncra fűzi, hogy – részben a közös történelmi múlt következtében – hazánkban és a környező országokban sok hasonló, többé-kevésbé egyidejűleg fellépő, demográfiai folyamat vár kutatásra. Ezek között említhető a halandóság – kelet-európai országokban többé-kevésbé általánosan jellemző – újonnan kialakult vonásainak, a népesség öregedésének, a termékenység alakulásának kutatása, valamint a népesedésméleti és népesedéspolitikai kutatások.

A jövőben új kutatási feladatot jelenthet az országhatárok mentén, a Kárpát-medencében, a mai határokon kívül élő magyarság demográfiai helyzete, fejlődése, s részben ehhez is kapcsolódóan a nemzetközi vándorlás hatásának elemzése népesedési folyamatainkra és szerepére a népesedéspolitikában. Ez csak a szomszédos országokban dolgozó demográfusokkal szoros együttműködésben elvégezhető közös tudományos kutatási feladat. A Kárpát-medencében a népességfejlődés meghatározó vonása volt a Trianont megelőző századokban az itt élő népek szabad, országhatárok által nem vagy alig korlátozott vándorlása. Ennek fő iránya évszázadokon át a központi területekre irányult és így szerves, fontos eleme volt a magyar és a szomszédos népek demográfiai fejlődésének. Trianon óta a zártság szinte teljes; jelentősebb vándorlási hullámok csak politikai nemzeti traumákhoz, háborúkhöz kapcsolódóan jöttek létre. Évszázadokkal ezelőtt erőteljes szívóhatással járt a törökök által okozott pusztulás, embervesztés, majd a ki-

egyezés utáni gyors fejlődés. Közelmúlt történelmünkben ma is nyomasztóan kísért a második világháború utáni, az anyaországba való kényszerű áttelepítés gyökérszagató embertelensége, történelmi tévedése.

Az ország demográfiai zártságának tartós fennmaradása jelentős demográfiai veszéllyel jár más vonatkozásban is; a népességszökkenés körülményei között, igen alacsony termékenységi szint mellett új jelentőséget nyernek a népesség-reprodukció minőségi vonásai, a népesség egészségi-biológiai állapota. Ezek minden bizonnyal a következő évtizedek fontos kutatási témái lesznek. Az utóbbi évtizedek és a belátható jövő népességfejlődése alapján a magyar társadalom fejlődése számára a korábbiaktól lényegesen eltérő demográfiai feltételek jönnek létre; az öregedő, egyben csökkenő népesség, az átalakuló család, a megváltozó családi életciklus és más demográfiai elemek együttes hatására a növekedés-fejlődés demográfiai forrásai kisebbek, a megváltozott demográfiai jellemzőjű népesség reprodukciója során igényelt társadalmi költségek nagyobbak lesznek. A hatásoknak azonban csak egy része a gazdasági hatás; nem kisebbek a társadalomlélektan és a szociológia eszközeivel megragadható, vizsgálható tudati-kulturális változások, átalakulások sem.

Szaporodó jeleit látjuk annak, hogy a fiatal korosztályok házassodási, válási magatartása elveszti korábbi, a kelet-európai házassodási modellt tükröző sajátosságait és érdemlegesen átalakulhat. Nem zárhatjuk ki, hogy az 1990-es évtizedben a házassodás és válás olyan súlyú népesedéspolitikai gondunkká lehet, mint amilyen az 1980-as évtizedben a halandóság. Ezért a házassodás, család, válás jelenségeinek kutatása új prioritást igényel. Nagy jelentőségű új kutatási feladat a népesedéspolitikánkban érvényesült és a jövőben érvényesülő-érvényesítendő értékek elemzése, kutatása. E kutatások eredményei nélkül a népesedéspolitika tudományos megalapozottsága, tudatossága és a társadalompolitikával való stratégiai összehangolása csak hiányos, ösztönös és részleges lehet. Nem szorul bizonyításra, hogy népesedéspolitikai cselekvéseink tudományos megalapozásában milyen fontos szerepe lehet népesedési vitáink tudományos elemzésének, a népesedésre irányuló egyéb politikai döntések mozgatórugói, a döntési mechanizmusok tudományos igényű feltárásának. Végül, de nem utolsósorban: a kulturális-tudati összefüggések kutatásában, a demográfiai magatartás indítékainak, alapjainak elemzésében az elmúlt évtizedekben nem fordítottunk kellő figyelmet a vallás, vallásosság és a mindebből adódó demográfiai hatások elemzésére.

A sort tovább lehetne folytatni, de talán már az eddigi felsorolás is kifejezi a lényegét: demográfiai helyzetünk szükségessé teszi a hazai népesedés széles nemzetközi együttműködésben, vezető nemzetközi színvonalon végzett, kellő időben kezdett, jól ütemezett kutatását, amelynek eredményei a népesedéspolitikai cselekvésben kezdeményezően, idejében felhasználhatók.

Azt mondhatjuk, hogy a hazai demográfiai kutatás már elért nemzetközi pozíciója, a világ demográfusainak érdeklődését általánosan felkeltő demográfiai helyzetünk és politikánk nyitottsága kivételes, egyszeri lehetőséget teremt a tudományág számára. Reális, hogy Magyarországon eredményes kísérletet tegyünk a kis népek demográfiai pályáját leíró és jövőjét megfogalmazó demográfiai elmélet és népesedéspolitikai gyakorlat létrehozására. Ma nagyrészt előttünk álló feladat társadalmunk jövőképeének létrehozása, hiányzik az ehhez illeszkedő demográfiai elmélet, módszertan, valamint ennek népesedéspolitikai elvei, jellemzői, követelményrendszere is. Miért ne lenne ez a két feladat összekapcsolható? Miért ne alapolozhatnánk meg ezt a Közép-Kelet-Európában élő, jórészt közös

történelmi múltú népek jórészt közös demográfiai múltjának együttes kutatásával? Mindezt az is alátámasztja, hogy a magyar népesedés sajátos vonásai és a magyar népesedéspolitika alapján az elmúlt 2–3 évtizedben a hazai demográfia minta volt Kelet-Európában; az 1950-es évek után elsőként és a legteljesebben intézményesült magyar demográfia kutatásai alapján ismertté vált és széles körű elismerést nyert a világ demográfiai-tudományos közvéleménye előtt. Ez az előzők mellett el nem hárítható „regionális” és – az európai szocialista országok kedvezőtlen és a jövőben előreláthatóan még kedvezőtlenebbé váló népesedési viszonyait tekintve – bizonyos mértékben a szocialista népesedéstudományt és népesedéspolitikát is reprezentáló felelősséget ró a hazai tudományra.

A jelentős tudományos teljesítmények legfőbb kovásza és hajtóereje a társadalmi szükséglet, az igény ezekre az eredményekre. Jól mutatja ezt az utóbbi évtizedben a történettudomány hazai felvirágzása és eredményeinek jelentős társadalmi hatása. Ez a szükséglet a demográfia számára is adott Magyarországon; kényszerítő erejű forrása az 1980-as évtizedtől új szakaszába lépett, korábbiaknál kedvezőtlenebb, a nyolcvanas évek második felében így stabilizálódni látszó és ezért is a közelebbi jövőben talán várhatóan tovább romló népesedési helyzetünk.

III

A második világháború után a cselekvővé vált népesedéspolitika három ízben, 1953-ban, 1973-ban és 1984-ben indított átfogó népesedéspolitikai programokat. Az 1953. évi program – elsősorban voluntarizmusa miatt – népesedési, népesedéspolitikai és politikai szempontból is kudarcra végződött. Ebben a népesedéspolitikában sajnálatosan manifesztálódott ezeknek az éveknek irreális, eszközeiben erőszakos, megszorító jellegű, saját lehetőségeit korlátatlannak érző politikai irányvonala és gyakorlata. A „demográfiai hullám” létrehozása mellett legfontosabb, igen hosszú távon ható következménye ennek a kudarcnak, hogy a népesséssel összefüggő cselekvésben óvatossá, habozóvá, passzívvá tette a politikát. A jellemzően visszatérő népesedéspolitikai késedelmek kiegyensúlyozatlanná tették a népesedéspolitikai cselekvést. Ezért a népesedéspolitika gyakorlata az elkerülhetetlenül ciklikusabb volt, hiányzott belőle a folyamatosság.

Az 1973-as népesedéspolitikai határozatot, annak eredményeit a felemáság jellemzi, az eredmények és eredménytelenségek egymás mellett. Legfőbb hatása az, hogy a termékenység sok évtizede érvényesülő csökkenésének további mértéke valószínűleg kisebb lett, ezzel szemben azonban az egyes korosztályok közötti – az 1953-as határozattal indukált – nagy létszámkülönbség, a „demográfiai hullám” reprodukálódott. A kedvezőtlen hatások végső oka minden bizonnyal a korábban is uralkodó mennyiségi szemlélet túlzott érvényesülése, és így a kitűzött célok részbeni irreálitása volt. Az eredménytelenségek okait azonban nem elsősorban a meghirdetett célokban, hanem a cselekvés megválasztásának időpontjában, a meghirdetés és a megvalósítás módjaiban kell keresni.

A népesedés egyes folyamatainak befolyásolása eseti népesedéspolitikai programokkal lehetséges, azonban ez a lehetőség korlátozott. Az elmúlt évtizedek korlátozott eredményei tehát nem könnyítik meg a politika helyzetét. Ugyanakkor általánosan elfogadottá vált – s kedvezőtlen népesedési helyzetünk ezt indo-

kolja –, hogy 1984-ben a politika meghirdette: a népesedés alakulása Magyarországon ma és az előttünk álló évtizedekben az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének politikai jelentőségű, nagy fontosságú, a nemzeti program rangját élvező, reális és racionális megoldásokat igénylő problémája. Más szavakkal: népesedési helyzetünk kihívásaira a politikának elengedhetetlenül aktív, kiegyensúlyozott népesedéspolitikai stratégiát kell megvalósítania, miközben ennek politikai, népesedési kockázata, bizonytalanságai jelentősek, eredményei pedig a politikai gyakorlat számára „kódbe vesző” távlatokban jelentkezhetnek csak.

Népesedési helyzetünk és népesedési perspektívánk kihívásait elsősorban a halandóság alakulása és a népesség öregedése jelenti. A magyar népesség halandóságának mértéke nemzetközi összehasonlításban az 1980-as évek közepén kirívóan kedvezőtlen. Ennek konkrét okai és jellemzői a kutatások nyomán egyre inkább feltárulnak. Összességükben ezek megerősítik, hogy a népesség egészségi állapota – s ebből következően halandósága – végső soron a széles értelemben vett társadalmi-gazdasági környezettől függ. Egyes fejlett országok tapasztalatai egybehangzóan mutatják, hogy a halandóság érdemben csökkenthető erre irányuló programokkal. Ezért azt mondhatjuk, hogy a halandóság hazai szintje és a csökkentésére irányuló lépések – amelyek megtételében késedelmünk már tetemes – közvetlenül is politikai kérdést jelentenek. Más természetű kihívás a népesség öregedése. Ez gazdasági fejlettségünkhöz viszonyítva „korán” következik be, nagyarányú lesz, és hullámzó népességstruktúránk miatt az ezredforduló utáni évtizedekben felgyorsul. Az a népesség, amelyben legalább minden negyedik ember nyugdíjas korú lesz, az elmúlt évtizedekben a megszokottól lényegesen eltérő feltételeket teremt gazdasági és társadalmi fejlődésünk számára. Erre jól felkészülni – és ez nemcsak alkalmazkodást jelent – még van időnk, elvesztegetni való időnk azonban már nincs. Közvetlenül előttünk álló feladat egy „öregségi politika” kidolgozása, amely megalapozhatja mind a társadalom, mind a családok és az egyének felkészülését erre az új korszakra.

Népesedéspolitikánk bizonytalanságai elsősorban a jelenlegi és az előttünk álló népességfejlődési korszak népesedéselméleti megítéléséhez és ahhoz kapcsolódnak, hogy folytatódik-e a magyar népességfejlődés Nyugat- és Kelet-Európa közötti „köztes” jellege, „követő” fejlődési módja. Teljesen más népesedéspolitikai-társadalompolitikai magatartás indokolt akkor, ha a jelenlegi kedvezőtlen népesedési helyzet csak egy – demográfiai értelemben rövidebb – időszakra jellemző, és ismét más akkor, ha ezzel a demográfiai helyzettel és következményeivel igen hosszú távon számolnia kell, együtt kell élnie a magyar társadalomnak. A tudományos válasz a hazai és a nemzetközi demográfiai tudomány mai ismeretszintjén nem lehet végleges, és ez a politika számára kockázatot jelent és rugalmasságot igényel. A „köztes” népességfejlődés ma belátható további, esetleg nagy hatású bizonytalanságai az utóbbi évtizedekben Nyugat-Európában teret nyert vagy általánossá vált kirívóan alacsony termékenységi szintekből, a család szerepének nagyfokú háttérbe szorulásából származnak. Kérdés, hogy a jövőben „át-szivárog-e” ez és milyen mértékben a magyar népesség demográfiai magatartásába. Hatása igen kedvezőtlen lenne, a népességcsökkenést erőteljesebbé tenné; bekövetkezése vagy elmaradása, a közeljövőben való jelentkezése vagy fellépésének a távoli jövőbe történő áthúzódása ma tudományos megalapozottsággal és tiszteséggel megítélhetetlen.

A népességgazdasági meghatározó kockázata Magyarországon ma a közeljövőben és az előttünk álló évtizedben is a cselekvéshez vagy annak elmaradásához

kapcsolódik. Demográfiai közhely, hogy mai népesedéspolitikánk, a mai népesedés jellemzői már az ezredforduló éveinek demográfiai viszonyait határozzák meg. Miután az 1980-as évtized eddig eltelt éveiben az 1984 után tett népesedéspolitikai lépésekkel nem tudtunk tendenciacváltozást, fordulatot elérni a termékenység irányzatában, a halandóság befolyásolásában, szintjének csökkentésében – itt korábbi késedelmes felismerés mellett gyakorlati tetteink elmaradásai is gyűlnek –, elvesztettük azt a demográfiai-potenciális lehetőséget, hogy a népességcsökkenést az ezredforduló körül tartósan megállíthassuk. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert az 1984-ben meghirdetett népesedéspolitikai stratégia tervezett intézkedéseit az utóbbi években – gazdasági nehézségek miatt – nagyjából nem tudtuk megvalósítani. A távolabbi kilátások pedig – mint erre már korábban is utaltunk – attól függenek, hogy a következő 5–10 évben képesek leszünk-e olyan hatékony társadalom-, gazdaság- és természetesen népesedéspolitikát folytatni, amely megalapozhatja a népesség stabilizálását az ezredforduló utáni 2–3 évtizedben. Ha erre nem leszünk képesek, ha népesedéspolitikai stratégiánk megvalósításában újabb, inaktív szakasz alakul ki, már a közeli évtizedek távlatában konkrét és az idő előrehaladtával egyre kevésbé elhárítható veszélyé válik a népesség nagyobb arányú csökkenése.

E helyzet elkerülése ma még reális, nemcsak potenciálisan lehetséges. Az évtized elején kialakult új népesedési helyzetre a politika rendkívül rövid idő alatt reagált; az 1981-es népesedéspolitikai állásfoglalás – az új népesedési helyzettel összhangban – minőségileg új, hosszú távú stratégiát fogadott el. Ennek a népesedéspolitikai stratégiának a jellemzői, céljai, a tudomány, a demográfiai kutatások vezető eredményeire támaszkodtak, azokat ültették át a gyakorlatba, más megközelítésben pedig az MSZMP népesedési ideológiájának alapvetését, körvonalazását végezték el. Hosszú távú népesedéspolitikai stratégia elfogadása és meghirdetése a politika számára nagyfokú felelősségvállalást jelent, a gyakorlatban pedig – általában is, a kedvezőtlen hazai népesedési viszonyok között pedig különösen – e népesedéspolitika folytatásának évtizedeken át el nem hárítható felelősségét. A politika gyakorlati megvalósításában pedig a hosszú távú érdekeltiséget megvalósító kivételes következetességét is igényli. Mindez nagy fontosságot nyer – az előzőeken túlmenően – azért is, mert az előttünk álló évtizedek társadalmi-gazdasági fejlődését a modernizáció, az Európához való legjobb értelmű felzárkózás új szakaszát megvalósítva kell végigjárnunk, és ennek népesedési következményei – a fejlett országok példája nyomán – általában várhatóan kedvezőtlenek, s hozzá e hatások mértéke ma alig mérhető fel.

Nyers Rezső

SZELLEMI MEGÚJULÁST A GAZDASÁGI, A POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN ÉS AZ IDEOLÓGIÁBAN

Ma már axiómának vehetjük, hogy reformokra, sőt reformpolitikára van szükség a szocialista országokban, bár nyitott kérdés még a reformok iránya, tartalma és a megvalósítás módszere; az országok közötti eltérések nem lényegtelenek. A reformok több mint harminc éve kezdődtek, hol ebben, hol abban az országban lobbantak fel a reformlángok. Ahol megindultak, ott szakaszosan mentek végbe, az „előharcok–nekilendülés–megtorpanás–részleges visszarendeződés” szinte cikluszerűen egymást követő időszakaiban.

A tapasztalatokból két tanulság mindenképpen adódik. Az egyik az, hogy a mégoly jelentős részreformok sem tudnak eljutni a végső kifejlődéshez akkor, ha a társadalom a maga totalitásában nem változik adekvát módon. Így „pattantak vissza” a gazdasági és az oktatási reformok egymásról, és mindkettő a politikai, a kulturális és az ideológiai viszonyok merev páncélzatáról.

A másik tanulság pedig az, hogy a reformért folytatott előharcok (zömmel a múlt kritikájában kimerülő) szellemi megújulása pozitív bázis, de önmagában kevés a reformok következetes megvalósulásához. A társadalmi elégedetlenség egy kritikus mennyisége kétségtelenül feltétele a reformok megkezdésének, de hogy milyen karaktere legyen végső formájában a megreformált rendszernek, az csak magában a reformfolyamatban, annak egy bizonyos fázisában határozható meg hozzávetőleges pontossággal. Ennyiben a reformok – legalábbis a gyökerekig hatolók – rokonságot mutatnak a forradalmakkal.

Semmit nem értettek meg a társadalmi változások természetéből azok, akik a reformereket „rejtőzködő magatartásban” marasztalják el azért, mert előre nem tették nyilvánossá későbbi következtetéseiket a kialakítandó rendszer végső karakteréről. Ha ugyanis maradandót akarunk létrehozni, akkor nem hagyatkozhatunk csupán az előzetes elméleti megfontolásokra, hanem az elmélet és gyakorlat egybevetésére van szükség. A szellemi megújulásnak tehát folytatódnia, sőt elmélyülnie kell a reformok menetében. A mostani Magyarországon enélkül nem jutnánk előbbre.

A múlt bevallása és megértése nélkülözhetetlen iránytű a haladásban

Ahogy a magyar politika irányzéka, úgy a szellemi életet meghatározó irányzék sem mutatott még 1957 után sem mindig azonos irányba, a fejlődés sem politikai, sem szellemi téren nem volt mindig egyenes vonalú, ezt be kell vallanunk – nem hibaként említve, hanem tényként, tanulságok forrásaként. A mindig kinyilvánított folyamatosság a rendszer fő ideológiájára: a szocializmus építésének vállalására, a szovjet–magyar barátság állandó megújítására, a politikai kényszer elvetésére, a tömegek politikai megnyerésére vonatkozóan kétségtelenül helytálló. Ez azonban még nem azonosítható a politikai irány változatlanságával, egye-

nes vonalú fejlődésével. A politikában is, a szellemi-ideológiai életben is olyan manőverezések történtek hazánkban 1948 óta, amelyek nem mindenben kaptak világos magyarázatot, ezáltal zavarólag hatnak szocialista nemzeti tudatunkra. A magyarázat és a tárgyilagos elemzés önmagában is szellemi megújulást jelent, ráadásul általános tudattisztázó hatása sokfelé kisugárzik a társadalomban.

Nincs még kellően tisztázva az a politikai fordulat, amely 1947–1948-ban ment végbe hazánkban, az ugyanis, hogy miért és hogyan történt a népi demokratikus fejlődési út feladása, a közvetlen proletárdiktatúrára való áttérés, és mi következett ebből az irányváltozásból.

Nincs kellően elemezve és tisztázva az 1953–1955-ös időszak politikai és szellemi folyamata, az újító és a dogmatikus irányzatok szembekerülésének mélyebb lényege, az újítók bukásának okai és körülményei.

Nincs kellően elemezve és feltárva az, hogy miért nem fogadta el az ország vezetése 1957-ben az átfogó gazdasági reformtervet, miért ment végbe az ipari termelés helyreállítása a korábbi struktúra alapján, milyen szellemi tényezők játszottak közre az illetén döntésben.

Nincs kellően feltárva a magyar politika két pozitív történelemformáló eseménysorozatának, a mezőgazdaság szocialista átalakításának és az 1966–1968-as gazdasági reformnak a szellemi háttere, eszmei mozgatórugói és a fékező szellemi erők működése. Hogyan lett a szovjet kolhoz mintájára indult mezőgazdasági átszervezésből az európai szövetkezeti mozgalomra orientálódó szocialista szövetkezés? Miért és hogyan jött létre Magyarországon átfogó és viszonylag radikális célú gazdasági reform ugyanakkor, amikor a Szovjetunióban csak korlátozott ipari reformot indítottak?

Nincs kellően feltárva és elemezve a hetvenes évek elejének megtorpanása a gazdasági reformban és a szellemi-tudományos életben. Miért, hogyan történt ez és milyen következményekkel járt? Milyen szerepet játszott ebben a politikai kényszerhelyzet és milyen a szellemi élet zavarai, dezorientáltsága? Milyen tanulságok adódnak ebből a mára és a jövőre?

Fehér foltot jelent politikai tudatunkban az, hogy milyen hatások érvényesültek hazánkban a szocialista országok közössége részéről a Hruscsov- és a Brezsnyev-korszakban. Ezek létező és minden bizonnyal jelentős hatások voltak, ezekre reagált politikai és szellemi életünk, alkalmazkodva vagy elzárkózva, esetleg itt-ott ellenállva. Ha nem is tárható még fel sok mindezen ebben a vonatkozásban, ezt a hatótényezőt akkor is számításba kell vennünk a múlt értékelésekor.

Mitől kell elszakadnunk és mit kell újragondolnunk?

A szellemi megújulás nem jelenthet mást, mint elszakadást egy korábbi gondolkodás fontos elemeitől, mint újragondolását a szocializmusnak, mint felvállalását annak, hogy az új jelenségeket integráljuk gondolkodásunkba.

Amitől el kell szakadnunk, az ma sem más, mint a sztálini időszak szellemi öröksége, amely ma is markánsan él és makacsul fenntartja magát nemcsak kommunisták, hanem a szocializmusról gondolkodók széles körében. Újra kell konstruálnunk mai világképünket, a szocialista fejlődés elméletét, a szocialista gazdasági rendszerről, úgyszintén a szocialista politikai rendszerről vallott felfogásunkat.

Amit újonnan kell felvállalnunk, az nem más, mint a személyi szabadságjogok ügye, a természeti környezet intézményes megóvásának és a magyarság világméretű kulturális önmegvalósításának az ügye. Az előbbi kettő általános ügye minden szocializmusnak, a harmadik sajátos magyar ügy.

Miben különbözzön a mai világképünk a korábbitól? Abban, hogy a korábbi, két különálló, öntörvényű részre szakadt világfelfogással szemben egynek kell látnunk a világot, a globális kérdésekben viselt közös felelősség mellett. A tőkés és a szocialista régió társadalmi alternatívája egymásnak, de egymástól kölcsönös függésben léteznek, gazdasági, természeti és kulturális boldogulásuk érdekében együtt is kell működniük, nem elég a békés egymás mellett élést megvalósítani. Nem gondolkodhatunk továbbá abban a sémában, hogy a tőkés világ mindenben a régít, az idejét múltat képviseli, a szocialista világ pedig mindenben az újat, a korszerűt. A tőkés világ sok mindenben megújulóképes, nem pusztuló, bár alapvető ellentmondásokat nem tud megoldani. A szocialista világ egyelőre még nem képes mindenben korszerű új világgá fejlődni, ehhez reformokra van szükség a viszonyokban és lényeges megújulásra a gondolkodásban. Vagyis a verseny történelmileg még eldöntetlen, nincs előjog és történelmi parancs a szocializmus mai formájának végső győzelmére.

Miben különbözzön a szocialista gazdaságról való gondolkodásunk a régítől? Abban, hogy az állam nem irányítja úgynevezett tervparancsokkal a vállalatokat, hanem tervszerűen befolyásolja tevékenységüket. Abban, hogy a piacot elismerjük a gazdaság objektív létezési módjaként, amelynek közvetítésével hat az érték-törvény, a munka szerinti elosztás törvénye és a termelékenység törvénye. Újragondoljuk tehát viszonyunkat az államhoz, amelytől nem követelünk felelősséget a vállalatok egyenkénti vagy akár csoportonkénti teljesítményéért, hanem rajta kérjük számon a népgazdaság összteljesítményét, az infrastruktúra fejlődését és működését, az emberi életkörülményeket. Újragondoljuk viszonyunkat a piachoz is, elismerjük társadalmi szükségletnek a piaci egyensúlyt, nem akadályozzuk vagy keresztezzük adminisztratív-politikai eszközökkel annak megvalósulását. Újragondoljuk viszonyunkat a társadalmi érdekekhez, amelyet társadalmi képződménynek fogunk fel (lényegében az érdekek közös nevezőjeként), nem pedig egyszerűen az államigazgatás által konstituált kategóriának. Ebben a felfogásban társadalmi értékke válik az eredményes vállalkozói munka, a társadalmi tőkét bővítő megtakarítás, a gazdasági versenyben (különösen a nemzetközi szférában) való helytállás.

Mennyiben különbözzön a szocialista társadalomról való gondolkodásunk a korábbitól? Mindenekelőtt annyiban, hogy nem egy megvalósult szocializmust kell tételeznünk, hanem inkább olyan társadalmat, amely a szocializmus felé fejlődik. Helyes lenne, ha a kínai kommunistákhoz hasonlóan mi is a szocialista fejlődés kezdeteként jelölnénk meg a mai szakaszt, miután a szocialista tulajdonviszonyok nem elegendőek a szocializmushoz, a termelőerőnek is fejlettnnek kell lennie, a kultúrának messze túl kell haladnia mai hatókörét. Ezzel kapcsolatban időszzerű szakítani azzal a felfogással, amely szerint a szocializmusból egyenes, közvetlen út vezet a kommunizmushoz azon az alapon, hogy a két formáció között csak fokozati különbség (az egyik az alsó, a másik a felső fok) van. Annál inkább felmerül ennek szükségessége, miután a szocializmust ma már árutermelő társadalomnak fogjuk fel, márpedig akkor lényegesen különbözik a nem árutermelő társadalomként felfogott kommunizmustól. Ki kellene mondanunk, hogy a kommunizmus ma még utópia, ettől nem válik értéktelenebbé. Kétségtelen, hogy a szocia-

lista társadalomkép is óhatatlanul homályosodik azáltal, hogy annak legjobb formáját még keresnünk kell, de hát ez felel meg a valóságnak. Jobban előtérbe kerül viszont a szocializmusért való mozgalom, azok az alapértékek, amelyek megvalósításáért közvetlenül síkraszállunk: a társadalom nyitottsága, az esélyegyenlőség, a gazdasági-kulturális egyenlőtlenség korlátozása, a teljes foglalkoztatottság tendenciális megvalósítása, az emberi szabadságjogok biztosítása, a gazdasági hatalom összpontosulásának megakadályozása. A szocializmus alapértékeinek újragondolása a szellemi megújulás egyik fontos része, úgyszólván a rendeltetése.

Mennyiben különbözzön a szocialista politikai rendszerről való gondolkodásunk a régítől? Először abban, hogy a demokrácia fogalmát nem szűkítjük le a nép érdekének érvényesülésére, hanem összekapcsoljuk azzal, hogy az emberek közvetve vagy közvetlenül ténylegesen beleszólhassanak a politikai döntésekbe, azaz választhassanak a kínáló lehetőségek között. A munkahelyen öngazgató vagy részvételi rendszerben, a lakóhelyen önkormányzati jelleggel, társadalmi méretekben pedig a parlamentáris demokrácia keretei között, továbbá szabad érdekképviselői szerveződéssel. Másodszor abban, hogy az információszerezést demokratikus joggá tesszük, mindinkább megszüntetjük azt a helyzetet, hogy a társadalomban önhibájukon kívül különböző szinteken eltérő mértékben informált embercsoportok legyenek. Társadalmi horderejű kérdésekben a nyíltságot marakdékaltalanul érvényesüljön, mind az állami, mind a gazdasági vezetés a mainál érdemibb társadalmi ellenőrzés mellett, a felelősséget vállalva és viselve működjön. Harmadszor pedig abban, hogy az egész politikai rendszerben vezető erőként ezután is a Magyar Szocialista Munkáspártot kell elismerni, de ne egymaga gyakorolja a vezető funkciót, mert ezzel ellenőrzés nélkül maradván, önmagának is kárt okozna, politikai hivatását sem lenne képes mindig jól gyakorolni. Politikáját olyan politikai szövetség keretében formálja és valósítsa meg, amelyben részt vesznek a szocialista politika fő vonalát vállaló haladó erők, megtartva saját önálló véleményüket mindabban, amiben szükségesnek látják, tehát saját arcuallal rendelkezzenek. Mindez azt jelenti, hogy a korábbi monolit politikai rendszerről vissza kell térni a népfrofrontpolitikára.

Alakuljon-e széles szellemi népfrofront a szocialista megújulásért?

A kérdések sokasága vetődik fel ezzel kapcsolatosan. Először is, van-e szükség egyáltalán ilyesfajta szellemi kezdeményezésre, az erről való eszmecezerére, nem elég-e a közmegegyezés gondolati alapján maradni. Azután van-e szándék ilyesfajta összefogásra a szóba jöhető szférában, egyáltalán, milyen fokú manapság a hazai szellemi életben a társulási képesség és készség? Kiket hívhatunk, milyen célok és elvek mögé sorakozva?

A szükségességet a társadalmi veszélyhelyzet teremti meg, amelynek belátásán alapulhat az összefogás is, meg az egymással kapcsolatos tolerancia is. A veszély nem más, mint a gazdasági, politikai és erkölcsi válság, amely a mai nehéz belső helyzetünkben fenyegeti az országot. Kedvező – minden korábbinál kedvezőbb – külső körülményeink ellenére nagyon sokat veszíthetünk, ha nem sikerülne, de akkor is, ha nem teljesen és idejében valósulna meg a stabilizáció. Lennének-e nyertesei a stabilizáció balsikerének vagy félsikerének? Biztos, hogy min-

den nagyobb társadalmi csoport helyzete nagymértékben és tartósan romolna, körülbelül úgy, ahogyan a lengyel válságban történt; elveszne annak a gazdasági bázisnak egy része is, amelyet már elért az ország, nem is beszélve az erkölcsi-lelki romlásról. A veszély tudata teremti meg egy új szellemi összefogás szükségességét.

De remény is kell az összefogáshoz, nemcsak veszélyérzet. Mi adhat nekünk reményt? Szerintem az, hogy nem egyszerűen helyreállítás jellegű stabilizációt akarunk, hanem a reformpolitika szélesebb kibontakozásával egybefoglalt stabilizációt. Nem azt a gazdasági helyzetet akarjuk visszaállítani, amit elveszítettünk, mert nem volt tartható, hanem jobbra, korszerűbbre törekszünk. Nem azt a politikai intézményrendszert akarjuk időben meghosszabbítani, amely sajnos inkább elfedte, mint felszínre hozta a hetvenes években érlelődő társadalmi problémákat és konfliktushelyzeteket. Ma már felismerjük, hogy a gazdasági reform és a politikai reform ikertestvérek a társadalomban, vagy együtt valósulnak meg, vagy sehogy. Azt is látjuk, hogy egészségügyi-társadalombiztosítási reformra éppen úgy szüksége van a társadalomnak, mint a szociálpolitika elveinek és szerteágazó rendszerének az újragondolására. Tehát a reformok valóságos csomagterve merül fel szükségletként: mi legyen a tartalmuk, milyen legyen az egymáshoz való viszonyuk, miből mennyit igényel már a mai társadalom, és mennyit, milyen sorrendben tudunk megvalósítani, mire futja az erőből. Mindehhez a szellemi megújulás atmoszférája és a megvalósulása adhatja a lökőerőt. Adott-e, fellelhető-e tehát a szellemi megújulást éltető remény?

Milyen nemzetközi kulturális-gazdasági koncepcióra építhető egy viszonylag széles körű szellemi népfront? Nagy vonalakban az alábbiakra:

- Széles körű érintkezésre a nagyvilággal, emellett hangsúlyozott európaiságra, annak vállalásával, hogy egyik szilárd híd legyünk az Európa-közi és általában a kelet-nyugati együttműködésben.

- A szovjet-magyar barátság ápolására és további elmélyítésére, önálló érdekeinket maradéktalanul képviselve, új lehetőségek feltárásával az együttműködésben.

- Kelet-közép-európai különleges érdekelttségünket jobban előtérbe állítva, tevékenyebben igyekezzünk munkálkodni a térség országainak és népeinek mélyebb kapcsolata érdekében, a boldogulás közös módszereinek kialakításával, az elszigetelődés veszélyének tudatos leküzdésével.

- A világban sokfelé szétszórt magyarság nemzeti kultúrájának megőrzését és megújítását elősegíteni hivatott kulturális hídépítést végezni folyamatosan, nem beavatkozva más államok belügyébe.

Végül: kikre terjedhet ki egy ilyesfajta szellemi népfront? Aki vállalja a nemzeti közmegegyezés célját szocialista alapon, s aki a reformokért sikraszáll. Nem lehet feltétel az egyformán gondolkodás, a sokféleség a gondolkodásban hasznos erjesztője lehet a szellemi megújulásnak.

(Egy statisztikus szemszögéből)

Napjainkban, amikor mindenki, politikusok és közgazdászok, szociológusok és statisztikusok, elméleti és gyakorlati szakemberek a *gazdasági megújulás* feltételeit, lehetőségeit vizsgálják, mintha kissé háttérbe szorulna az a kérdés, amit most körkérdésként kaptunk: a *szellemi megújulás* szükségessége. Pedig sokan vagyunk, akik hisszük és valljuk, hogy nem lehet gazdasági kibontakozást, de talán még az elért eredmények stabilizálását sem elképzelni szellemi megújulás nélkül. Szellemi megújulás pedig nincs anélkül, hogy ki ne tekintenénk e középkelet-európai kis országból, és meg ne méretnénk magunkat a világban. A statisztikus (vagy ha úgy tetszik, elemző közgazdász) ezt a témakört két aspektusból vizsgálhatja.

Bemutathatja egyfelől abból a szempontból, hogy a magyar statisztika milyen mértékben kapcsolódik a világ mai áramlataihoz, hiszen a szellemi megújulásnak a gazdasági és társadalmi helyzetet és folyamatokat elemző tevékenység is szerves része.

A másik nézőpont az, hogy vajon mennyiben járultunk hozzá ahhoz – és milyen mértékben vannak adósságaink a tekintetben –, hogy a hazai közvélemény, elsősorban a szakmai közvélemény felismerje valós helyzetünket a világban, s ennek a magyar gazdaságon belüli és kívüli mozgatórugóit.

Az első aspektusból talán könnyebb vizsgálni a kérdést, hiszen a magyar statisztikának évtizedes hagyománya az, hogy kitekint a határokon túlra, részt vesz *nemzetközi összehasonlításokban*, gyakran kezdeményez is ilyeneket, módszer-tanát hozzáigazítja a világ új metodikai megoldásaihoz. Bár kétségkívül vannak korlátaink, ezek elsősorban a hardver, a gépesítés oldaláról jelentenek igen súlyos s a közeli jövőben várhatóan növekvő korlátot. Számítógépesítésünk egyre inkább leszakad a világ élmezőnyétől, s ez óhatatlanul befolyásolja a szemléletet is, legalábbis azzal, hogy közvetlen kapcsolódásunkat egyes nemzetközi adatbázisokhoz csak erősen limitált mértékben teszi lehetővé, így az elemzők nem eléggé széles köre tud rendszeresen és növekvő mértékben hozzájutni a nemzetközi információkhoz. Ez a tény még inkább fokozza a hivatalos statisztikai szolgálat kötelezettségét és felelősségét a tekintetben, hogy hozzájuttassa az érdeklődőket tematikus és népgazdasági ágakra, ágazatokra vonatkozó nemzetközi összehasonlításokhoz, adatgyűjtemények és elemzések formájában egyaránt.

A hatvanas évek közepe óta rendszeressé váló nemzetközi kitekintés gyakorlata az ország átlagos fejlettségi szintjén van, s talán nem vagyok túlzottan elfogult, ha azt mondom, hogy ennél egy kicsit jobb helyzetben is. Az átlagosnál jobb mai helyzet elsősorban annak köszönhető, hogy a magyar statisztika szocialista megújulásának első perce óta az volt a vélemény a KSH vezetői körében – és ezt a véleményt nem kis mértékben Péter György szemléletének és tanításainak köszönhetjük –, hogy kialakított és továbbfejlesztett módszereinket, elemzési tevékenységünk eredményeit sohasem szabad csak hazai tükörből vizsgálni, mert ez esetenként túlságosan rózsaszín képet adhat, hanem mindig hozzá kell mérni a világ

élmezőnyéhez. Megmérettetésünknek pedig az volt a feltétele, hogy a magyar statisztika első percétől kezdve részt vett a megalakuló KGST Statisztikai Állandó Bizottság és a létrejött Európai Statisztikusok Konferenciájának munkájában. S ez a több évtizedes tevékenység egyúttal azt is jelentette, hogy mindig új és új inspirációkat kaptunk, megismertük azt, hogy a nálunk előbbre járó, sok esetben kedvezőbb technikai felkészültségű országok statisztikusai milyen területeket vizsgálnak, milyen módszerekkel és milyen elemző tevékenységgel. Amit lehetett, magunk is átvettünk, természetesen adaptálva a magyar viszonyokra, s nem egy esetben igyekeztünk ezeket tovább formálni, kiegészíteni a hazai igényeknek megfelelően. (Talán a legjobb példa erre a népgazdasági mérlegrendszer közel 20 éve alkalmazott módszere és a nemzetközi összehasonlításban is igen részletes termelői és fogyasztói árstatisztikák összehangolt rendszere.)

A statisztika területén a szellemi megújulás igen fontos periódusa volt a hetvenes évek vége óta lezajlott évtized. Már nagyjából a hatvanas évek végén kialakult az a gyakorlat, amelynek alapján a magyar gazdaságstatisztikát joggal és nyugodtan mérhettük hozzá a külföldi mezőnyhöz, megmérettetésünk általában pozitív eredményekkel járt. Fejlettségi szintünk jó helyezést kapott a nemzetközi mezőnyben a demográfiában is. Ugyanezt azonban nem mondhattuk el a társadalomstatisztika számos ágáról. A legutóbbi évtized azzal a jelentős eredménnyel járt, hogy a társadalomstatisztika, benne a rétegspecifikus vizsgálatok, az élet minősége, az életkörülmények elemzése, felzárkózott a gazdaságstatisztika és a demográfia színvonalához, kiegészült a környezet statisztikájával, s így már nagyjából kiegyenlített a kép. Ezzel korántsem mondom azt, hogy elegendő ismeretanyagunk van akár a magyar gazdaságról, akár a magyar társadalomról a tekintetben, hogy ezeken a területeken milyen tényezők s milyen mértékben hatnak, főként, ha azt a kérdést intézzük önmagunkhoz, hogy milyen kölcsönhatás érvényesül a gazdasági folyamatok és a társadalmi jelenségek és folyamatok között. Ma már rendelkezünk olyan adatbázisrendszerrel, mind a népgazdaság egésze, mind a magyar társadalom vonatkozásában, amelynek alapján vizsgálhatjuk a *kölcsönhatásokat, a folyamatokat erősítő és azokat hátráltató tényezőket*, és vizsgálataink kiterjedhetnek olyan területekre is, amelyek a vállalati körben és a társadalmi szférában a döntésekkel kapcsolatos magatartást elemzik, s a véleményeket is tudakolják. Módunk van arra is, hogy a legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdéseket regionálisan, megyénként és kölcsönhatásaikban is szemügyre vegyük. Vannak és gyarapodnak matematikai modelljeink a törvényszerűségek vizsgálatára. Az elmúlt években adaptáltunk egy háztartás-statisztikai mikroszimulációs modellt, amelynek hazai továbbfejlesztése most folyik. Ez a modell alkalmas arra, hogy a lakosságot érintő hatásokat rétegspecifikusan, viszonylag gyorsan be tudjuk mutatni, várható következményeikkel együtt. A mi szellemi megújulásunkhoz tehát adottak a lehetőségek, és eléggé jól körvonalazhatók azok a kérdések, amelyeket meg kell válaszolnunk az ezredforduló végéig. Úgy vélem azonban, ez csak egyik oldala annak a szellemi megújulásnak, amit az elemző közgazdászoktól a magyar társadalom joggal várhat el.

Fontosabbnak tartom a kérdés megválaszolását a másik aspektusból: eleget tettek-e a hazai statisztika művelői annak az ugyan meg nem fogalmazott, de sokakban meglevő igénynek, hogy helyzetfeltárással elősegítsék az ország szellemi megújulását. Erre a kérdésre korántsem könnyű felelni, s inkább csak példaszzerű utalásokkal szeretném jelezni azt, hogy milyen területen látom eredményesnek a tevékenységünket, és milyen vonatkozásban kell többet tennünk.

Azt a helyzetképet, amelyet az MSZMP KB 1987. júliusi ülésén megfogalmazott kibontakozási programja és a kormány 1987. szeptemberi stabilizációs munka-programja meghatározott, egy sor olyan statisztikai elemzés is megelőzte és alátámasztotta, amely bemutatta azt, hogy hol tartottunk a hatvanas évek végén a gazdasági reform indításakor – a világ középmezőnyében –, milyen területeken, milyen mértékben jutottunk előre, s milyen mértékűek a lemaradásaink. A statisztika érzékeny műszerként folyamatosan nyomon követi helyünket a nagyvilágban, korántsem csak mennyiségi (volumen) mutatók segítségével, hanem a költségárfordítás-arányok vizsgálatával és mindazon minőségi jegyek ismertetésével is, amelyek a mi eszköztárunkban rendelkezésre állnak. Több sokoldalú és számos kétoldalú elemzés birtokában rajzolódott ki az a kép, hogy a magyar gazdaság azon a középmezőnyön belül, amelybe a hatvanas évek végén tartozott, a nyolcvanas évek közepére egy kissé lecsúszott. Szebben fogalmazva: több olyan ország tört elénk, amely korábban mögöttünk volt a sorban. Ez a kép nemcsak az ipari teljesítmények szempontjából rajzolódott ki, hanem számos más népgazdasági szintű mutatószám (például az egy lakosra jutó bruttó hazai termék és tényezői) szempontjából is. Kissé élesebben megvilágítva a képet, arról is ismeretet szereztünk – s közöltük a döntést előkészítő és a döntésekért felelős szervekkel –, hogy egyes területeken korábban megszerzett relatív helyzeti előnyeink ma már apadnak. A magyar mezőgazdaság ugyan volumenben ma is igen kedvező eredményekkel dicsekedhet, de költségárfordításai olyan magasak, hogy hatékonysága nemzetközi összehasonlításban már korántsem olyan kedvező, mint fajlagos volumenmutatói. Elemzéseink – a nemzetközi összehasonlítások fényében – jelezték azt is, hogy a magyar gazdaságnak a nemzetközi versenyképesség szempontjából milyen erősségei és milyen hátrányai vannak. Ez utóbbiak közül főként a kapacitások nem megfelelően összehangolt fejlesztésére, ebből és a fokozatosan avuló termékszerkezetből adódóan a viszonylag alacsony szintű kapacitáskihasználásra, a kiegészítő tevékenységek viszonylagosan magas arányára, a csomagolás színvonalának gyengeségeire, a marketing- és szállítási tevékenység hiányosságaira hívtuk fel a figyelmet, s számos más olyan tényezőre, amelyek együttesen azt jelezték, hogy a magyar gazdaságban potenciálisan lényegesen több van, mint amit a nyolcvanas évek elején alkalmazott restriktív – nem egy esetben kézi vezérlésű és a mechanizmustól eléggé idegen – módszerekkel sikerült kihozni. Jeleztük a nemzetközi versenyképességünk színvonalát, s ezen belül a főbb népgazdasági ágak és ágazatok relatív helyzetét. Témaelemzéseink egyes fontos területekre külön is rávilágítottak, ugyancsak nemzetközi tükörben.

Sokrétű elemzéseink között jelentős szerepet játszanak az *idegenforgalom* helyzetét és fejlesztési lehetőségeit bemutató vizsgálatok, hiszen ez a terület egyike azoknak a tartalék-erőforrásoknak, amelyek relatíve nem sok beruházással, viszonylag gyorsan hozhatnak még a mainál is kedvezőbb eredményeket. Itt már nem annyira mennyiségi, mint inkább minőségi megújulásról van szó, s arról, hogy az ideérkező érdeklődő turistát hosszabb időre tartsuk itt és mint potenciális fogyasztót, jobban lássuk el anyagi és szellemi javakkal egyaránt, mert mindketőnek a fogyasztására van igény az idelátogatók körében.

Mindezek a példaszerűen ismertetett nemzetközi összehasonlítások a dönté-előkészítés folyamatában jól hasznosultak. Nincsen talán a magyar statisztikának egyetlen olyan két- vagy sokoldalú vizsgálata sem, amelyre ne reagált volna

gyorsan a döntésekért felelős politikai vagy kormányzati vezetés. Sőt, inkább arra érdemes utalni, hogy ezeket az elemzéseket nemcsak igényesen értékelték, hanem jól fogadták még azok a területek is, amelyeket az elemzések közvetlenül vagy közvetve elég élesen bíráltak.

Van a mai magyar valóságnak néhány olyan területe, amelyre az ilyen típusú nemzetközi összehasonlításaink még csak kevésbé vonatkoztak, s ez a *társadalom* néhány fontos kérdése. Vannak hagyományaink az *életszínvonal* nemzetközi összehasonlításában, hiszen az ilyen KGST- és ENSZ-munkákban rendszeresen részt veszünk, figyeljük azt, hogy relatív helyzetünk hogyan alakul a szocialista táboron belül, s a szélesebb európai környezetben is. Ezek az adatok azonban inkább a lakossági fogyasztás színvonalára, összetevőire vonatkoztak, mint az élet minőségének más elemeire. Bár az utóbbiak tekintetében is jó néhány lépést tettünk, a következőkben inkább arról szeretnék szólni, ami még előttünk van, s amiről a magyar szellemi megújulás érdekében többet kell vizsgálnunk, s többet kell informálnunk.

Az egyik ilyen kérdéscsoport, amely egyre inkább reflektorfénybe kerül, demográfiai vonatkozású: a lakosság számának, várható összetételének alakulása. Ezt a kérdést a nemzetért felelősséget érző írók is állandóan figyelemmel kísérik. A felmerülő számos probléma alapja az, hogy nemzetközi összehasonlításban a *születéskor várható átlagos élettartam* alapján helyzetünk igen kedvezőtlen. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama Magyarországon 1985-ben 65,6 év volt, 23 európai ország közül a Szovjetunió után ez a második legalacsonyabb adat. A nők esetében sem sokkal jobb a kép, 1985-ben a nők születéskor várható átlagos élettartama 73,6 év volt (ez Románia és a Szovjetunió után a harmadik legrosszabb adat Európában). Felmerül a kérdés: milyen tényezők motiválják ezt a relatíve kedvezőtlen helyzetet. Az első, felszínes vizsgálatok is jelzik a fő tényezőt: az 1000 lakosra jutó *halálozási arány* Magyarországon a legmagasabb az európai országok közül, sőt, szélesebb kitekintésben Japánt, Kínát, az USA-t s néhány latin-amerikai országot megfigyelve is az első, tehát a legrosszabb helyen vagyunk. Az élveszületési arány ugyan nem a legalacsonyabb, de nem olyan magas, hogy ellensúlyozni tudná a halálozás viszonylag nagy mértékét. Hangsúlyozom, hogy itt még csak a felszíni jelenségeket jeleztük. Ha tovább vizsgáljuk a kérdést, akkor számos más olyan tényező van, ami a halálozást, főként egy adott korcsoportban, a 40–60-as férfiak és a 40–55 éves nők körében, jelentősen motiválja. E tényezők közé tartozik a közismerten magas alkoholfogyasztás, egy sor más egészségkárosító szokás, életmódunk egészségtelen volta, s ezek járulékos tényezői is, köztük a viszonylag magas öngyilkossági arány. Hangsúlyozom, hogy ezek a kedvezőtlen helyzet *közvetlen tényezői*, a tényezők egy részét és ennek hátterét mára már feltárták, de korántsem mondhatjuk azt, hogy kirajzolódott volna az a kép, amivel magyarázatot tudunk adni arra, hogyan jutottunk ilyen kedvezőtlen demográfiai helyzetbe. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy egy ország mindenkori demográfiai állapota kétségkívül befolyásolja az ország mai és jövőbeni gazdasági helyzetét is.

Nézetem szerint szellemi megújulás az országban nem képzelhető el anélkül, hogy különböző foglalkozási ágakban dolgozó kutatók összefogott munkával ne vizsgálnák a mai magyar demográfiai helyzet kialakulásának okait és megváltoztatásának lehetséges módszereit. Úgy vélem, hogy a társadalomtudományok különböző szinterein dolgozók együttes erőfeszítései szükségesek ahhoz, hogy a felszíni jelenségek mögött rejlő mélyebb okokat és tényezőket feltárjuk. Nem lehet

belenyugodni abba, hogy olyan magas maradjon az öngyilkossági arány, mint amilyen eddig volt a nyolcvanas években. A legmagasabb szintet 1983-ban érte el, majd csekély mértékű csökkenés következett be. 1986-ban minden 100 000 lakos közül 45-en önkézzükkel vettek véget életüknek. Nem vigasztalhat minket az, hogy mindig is a magas öngyilkossági arányú országok közé tartoztunk Európában. Így volt ez már a húszas években is, s a helyzet nem sokat változott a II. világhábrút követő években sem. Akkor is, ugyanúgy, mint a két világhábró közt, relatív helyzetünket tekintve Ausztria után a második helyen voltunk. Nem vigasztalhat minket, hiszen az öngyilkossági arányszám az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan és számottevően emelkedett. Míg az 1951 és 1960 közötti évtizedben Magyarországon 100 000 lakos közül 22,5 volt az öngyilkosok száma átlagosan, 1974 óta ez az arány meghaladta a százezrenkénti 40 főt. Ami még inkább figyelemre méltó, növekedett a különbség a hazai és a külföldi öngyilkossági adatok között. Ma már az első helyen vagyunk Európában, s a mögöttünk második helyenlevő osztrák arány 100 000 lakosonként 26,9 fő, tehát lényegesen alacsonyabb a hazai adatnál. Elgondolkodtató a korcsoportonkénti gyakoriság, a nemek közötti különbség (a férfiak öngyilkossági gyakorisága több mint 2,5-szerese a nőkének). Ez az egyik olyan példa, ami tulajdonképpen mélyebb okok kutatását igényli, s korántsem csak a statisztika eszközeivel. Ha a felszíni vizsgálatot kiegészítjük gazdaságháttér-vizsgálattal, ez önmagában nem ad kielégítő magyarázatot a viszonylag magas hazai öngyilkossági arányra, hiszen nálunk jóval alacsonyabb életszínvonalon élő országokban ez az arány lényegesen kisebb (s ha azt is figyelembe vesszük, hogy erősen katolikus országokban a bevallás aránya kisebb, mint nálunk, a különbség még akkor is nagy). Nem mondhatjuk azt sem, hogy az urbánus életforma hozta volna magával az öngyilkossági arány növekedését, hiszen Budapesten a nyolcvanas évek eleje óta csökken az öngyilkosok száma, a községekben azonban növekszik. A vizsgálatnak tehát sokkal inkább az életmódra, a szociológiai és pszichikai tényezőkre kell kiterjednie, és pedig korcsoportonként, nemeként és régióként is vizsgálva az okokat.

Másik példaként említem, hogy a *hazai életmód- és egészségkárosító szokások* tekintetében kedvezőtlen a helyzetünk a világban. A főbb okokat, tényezőket ugyan ismerjük, de korántsem kutattuk még ezek háttérét és nem jutottunk el a gyökerekig. Azt már jelezték vizsgálati anyagaink, hogy nemzetközi összehasonlításban testsúlytöbblet, túltápláltság jellemzi a magyar lakosságot, magas a szénhidrátfogyasztás, étkezési szokásaink túlzottan hagyományosak, lehetőségeinkhez képest kevés a zöldség- és gyümölcsfogyasztás. Viszonylag alacsony a rendszeresen sportolók, testedzésben részt vevők vagy akár a rendszeresen gyakorlók, sétálók aránya is. Ugyanakkor a 14 éves és idősebb népesség egyharmada dohányzik, és csaknem fele iszik alkalmoszerűen vagy rendszeresen alkoholt (saját bevallása szerint is). Mindezen okok és tényezők kétségtelenül közrejátszanak abban, hogy a keringési rendszer megbetegedéseinek aránya tekintetében nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlen a helyzetünk, de túlzás lenne azt mondani, hogy csupán ezek az okok, egy részük nyilvánvalóan más okra visszavezethető okozat is. Megint csak azt kell mondanom, hogy a tényezők vizsgálatánál az első lépésekig jutottunk el, és csak más társadalomtudományi kutatókkal együttműködve lehet továbbjutni a valós okok feltárásában. Talán érdemes lenne az életmód néhány szubjektív elemét is szemügyre venni, például azt, hogy milyen mértékben nehezítjük kis és nagyobb közösségeken belül egymás életét, hogy életünk túlszabályozottsága milyen mesterséges korlátokat jelent, hogy so-

kak alacsony toleranciaszintje hogyan teheti tönkre egész környezetük nyugalmát. Bár ezek tipikusan nem „statisztikus” kérdések, megválaszolásuknak – nézetem szerint – szorosan kapcsolódnia kell a tárgyyszerű morbiditási és mortalitás-vizsgálatokhoz.

A nemzetközi összehasonlítással kapcsolatos társadalmi jellegű vizsgálatok sorát befejezve a *rétegspecifikus* vizsgálatok fontosságára utalok. E tekintetben már eddig is értünk el kedvező eredményeket, hiszen a két szélső réteg, az ifjúság, a *pályakezdő fiatalok* (köztük a pályakezdő diplomások) helyzetének, feltételeinek vizsgálatában, s az életszakasz másik végén elhelyezkedő idős korú népesség, a *nyugdíjasok* helyzetének vizsgálatában kétségkívül vannak olyan eredményeink, amelyekre a döntéshozatalban már lehetett támaszkodni. A rétegspecifikus vizsgálatok azonban továbbra sem vesztek jelentőségükből.

Úgy vélem, hogy a stabilizációs időszakban, amikor az ország lakosságának általános életszínvonal-csökkenésével lehet számolni, akkor különösen fontos a két szélső réteg helyzetének vizsgálata. Egyfelől annak elemzése nemzetközi összehasonlításban, hogy mit tudunk adni a pályájuk elején levő fiataloknak, teljesítményüket milyen módon tudja a társadalom honorálni, szociális igényeiket milyen módon tudja kielégíteni, s e tekintetben hol helyezkedünk el a nemzetközi középmezőnyben, ahová tartozunk. Ugyanilyen fontosnak tartom azt, hogy az idősök helyzetét is tovább elemezzük. Ez nem magyar specifikum, hiszen az öregedés problémája ugyancsak fontos kérdés azokban az országokban, ahol a születéskor várható átlagos élettartam lényegesen magasabb, mint nálunk, de a kérdés jelentőségét nem kis mértékben motiválja az, hogy milyen a nyugdíjkorhatár. A viszonylag alacsony nyugdíjkorhatár mellett a nyugdíjas népesség aránya az aktív korúakéhoz képest magas és növekvő, s ennek az inhomogén rétegnek belső alrétegenkénti vizsgálata ugyancsak a közeli jövő feladata. Ennek a rétegnek a megelégedettsége vagy éppen elégedetlensége kisugárzóan hat az aktív korosztályúakra, hiszen többségük családban él, s a nyugdíjas szülők helyzete, annak esetleges romlása nem kis mértékben befolyásolja aktív korosztályú gyermekeik életmódját, életszínvonalát, sőt, sok esetben saját elégedettségüket, nyugalmukat, életszemléletüket is. Végül arról sem szabad megfeledkezni, hogy miközben az életszakasz két szélén elhelyezkedőkkel alaposabban foglalkozunk, közbül van az a réteg, amelynek meg kell termelnie mindazokat a javakat, amelyekből az egész magyar lakosságot el kell tartani, korábban felvett hiteleinket vissza kell fizetni. Az *aktív korosztály* helyzetének vizsgálata rétegspecifikusan ugyancsak fontos eleme a következő időszak vizsgálatainak, s ezen belül nemzetközi összehasonlításainak. Ebből a szempontból az egy-, a két-, a három- és többgyermekes családok helyzetének rendszeres vizsgálatát tartom fontosnak gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt.

Nemzetközi összehasonlító vizsgálatainknak van egy olyan területe, amelyre még nem volt erőnk elég figyelmet fordítani, s ez a *kölcsönhatások vizsgálata*. Ismeretes például az, hogy számos nyugat-európai tőkés országban a strukturális megújulást úgy érték el, hogy viszonylag magas szinten tartották a munkanélküliséget, s ugyanakkor visszaszorították a korábbi jelentős inflációt. Más országokban a foglalkoztatás biztosítását helyezték inkább előtérbe, s emellett eltűrtek nagyobb inflatorikus hatásokat is, de mindkét esetben a *strukturális megújulás* ösztönzése volt a gazdaságpolitika-iparpolitika homlokterében. Érdemes tehát vizsgálni azt a kérdést – ehhez van megfelelő irodalmi háttér –, hogy vajon a hazai strukturális megújulást milyenfajta folyamatok tudják érdemben jól szolgálni.

A magam részéről nem hiszek abban, amivel önmagunkat közel 20 éve fenyegetjük, hogy Magyarországon jelentős munkanélküliség lesz. Emlékezzünk vissza, hogy ezzel ijesztgettük egymást 1968-ban, a hetvenes évek első felében, az új pályára állítás időszakában, a hetvenes évek végén, s valahogy sohasem akart bekövetkezni még csak kismértékű munkanélküliség sem (sőt egyes szakmákban nőtt a munkaerőhiány). Az ilyenfajta ijesztgetésektől ma sem mentes a magyar szakmai sajtó, de még a napi sajtó sem. Ha az ország valamelyik szélső vidékén 30-50, gimnáziumot végzett, érettségizett fiatal lány nem tud adminisztratív állásban elhelyezkedni, akkor sokan hajlamosak ezt „nemzeti katasztrófaként” és a munkanélküliség jeleként értelmezni. Azt hiszem, hogy valós, jelentős volumenű munkanélküliségről az országban mindaddig nincs szó – szerencsére –, amíg van munkaerő-kereslet, ha nem is ugyanabban a városban vagy községben, ahol a munkaerő éppen állást keres vagy nem is pontosan olyan körülírt munkakörben, amit elképzelt magának, de el tud helyezkedni szakképzettségéhez közeli rokonterületen, némi átképzéssel, esetleg egy-két hónapos időtartam alatt. Ezt nem nevezem munkanélküliségnek. Így hát arra nem kell építeni, hogy a strukturális átalakulás nálunk óriási mértékű munkaerő-„felszabadítással” járna együtt, arra viszont igen, hogy ha nem vagyunk hajlandók a feleslegessé vált munkaerő egy részétől legalább megszabadulni, akkor hatékony strukturális átalakulás nem lesz ebben az országban.

Nehezebb ügy a szükséges mértékű strukturális átalakulás és az inflatorikus hatások mértékének vizsgálata. Ebből a szempontból elengedhetetlen az a fajta kölcsönhatás-vizsgálat, amire a korábbiakban utaltam. Az inflatorikus hatás ugyanis egyfelől közvetlenül érinti a társadalmat; másfelől éppen azért, mert az infláció „lecsengéséhez” idő kell (naivitásnak tartom azt az elképzelést, hogy az egy-két évig tartó 15 százalékos körüli inflációt utána gyorsan 3-4 százalékosra lehet leszorítani), s ez az idő óhatatlanul jelentősen hat a leginkább érzékeny rétegekre, köztük is az életkor két szélső peremén elhelyezkedőkre, az aktívak közül pedig a gyermekes családokra. Az inflatorikus hatások vizsgálatában nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy ennek népesedéspolitikai jelentősége van, és hogy a magyar népesedéspolitikában még öt éves távra sem engedhetjük meg azt, hogy bármi is visszavesse azt a viszonylag kedvezően elindult irányzatot, amit a kormány 1984. évi népesedéspolitikai határozata nyomán tapasztaltunk, s ez a gyermekvállalási kedv növekedése egyes rétegekben. Úgy vélem, hogy ebből a szempontból érdemes majd egy-két év múlva szemügyre venni a személyi jövedelemadó hatását, és ha kell – és azt hiszem, szükségesség lesz –, korrigálni ezt az adófajtát, közelítve a népesedés növelése szempontjából kedvezőbb megoldások irányába (konkrétan a családi jövedelemadóra gondolok.)

A kölcsönhatások vizsgálatában a következő években célszerű nagyobb szerepet adni azoknak a *folyamatelemzéseknek*, amelyek feltárják bizonyos gazdasági döntések hatását az egyes rétegekre. Rétegen az adott esetben nemcsak a korcsoportok szerinti megoszlást értem, hanem azt is, hogy foglalkozási ág és munkakör szerint hol helyezkednek el az egyes rétegek. Így különösen figyelemreméltó például az, hogy Magyarországon – ahol nemzetközi összehasonlításban az egyetem-főiskolát végzettek aránya enyhén szólva nem magas – a különböző gazdasági döntések hogyan érintik a diplomás fiatalokat, mennyire kényszerítik őket arra, hogy akár átmenetileg is jobban fizető foglalkozást keressenek, ahol a befektetett szellemi tőkájuk nem fog megtérülni. Azt hiszem, ez a terület a mainál ugyancsak mélyebb vizsgálatokat igényel. Közismert ugyanis az, hogy az egyete-

met-főiskolát végzetek egy része pályát korrigál, ami sok esetben azt jelenti, hogy eleve olyan pályára indultak, amikor felvételüket kérték valamilyen egyetemre vagy főiskolára, amihez nem volt elég affinitásuk, vagy esetleg a szüleik, környezetük döntött helyettük. Ilyen esetben természetesen tekinthető a pályakorrekció. Vannak azonban nem kevesen, akik nem ezért változtatnak pályát, hanem azért, mert az adott pálya – bár igencsak kedvükre való – nem ad olyan kereseti lehetőséget, amivel a családalapításhoz, lakásszerzéshez szükséges anyagi javakat megszereznék. Ilyen esetben határozzák el a fiatalok az átmeneti jellegű pályakorrekciót, ez azonban az esetek tekintélyes hányadában véglegessé válik. S ebben az esetben óhatatlanul megkérdőjelezhető, hogy vajon érdemes volt-e a fiataloknak befektetniük az egyetemen-főiskolán töltött időt, s az országnak ráfordítania azt az erőforrást, amibe az adott szakmára való kiképzésük került. A vizsgálat tehát nemcsak azt igényli, hogy az egyes szakmák, foglalkozási ágak presztízsét elemezzük – amit egyébként már ma megteszünk –, hanem azt is, hogy az egyes foglalkozási ágak, szakmák relatív (egymáshoz mért) anyagi és erkölcsi elismertsége megfelel-e annak, amit a gazdaságban és a társadalomban elfoglalt relatív helyzetük és teljesítményük indokolna. Bár talán bonyolultan hangzik a kérdés, arról van szó, hogy vajon eléggé elismerjük-e a magasabban kvalifikált fizikai munkát a betanított- vagy segédmunkához képest, a magas értékű szellemi munkát az adminisztratív vagy a fizikai munkához képest. Ezek a vizsgálatok ismét csak több nézőpontot igényelnek, hiszen statisztikailag aligha mérhető, hogy mennyivel hasznosabb egy kutatómérnök tevékenysége, mint egy jó képességű esztergályosé, vagy egy hiányszakmát jelentő órásé, javító-szerelő tevékenységet végzőé. S itt el kell szakadnunk attól, hogy mely szakma divatos és mely szakma kevésbé az, hiszen az egyes foglalkozási ágaknak és szakmáknak a fajlagos értéke az ország jövője szempontjából korántsem attól függ, hogy mennyire népszerűek ezek a pályaválasztók között az egyes időszakokban.

A sokak által joggal sürgetett bérreform előkészítése is igényel nemzetközi összehasonlítást, részben szakmánként, döntési szintenként a teljesítmények szerinti szóródások vizsgálatát, részben azt, hogy az elért teljesítményeket, valamint a teljesítménynövekményt más országokban sikeresen alkalmazott bér- és ösztönzési formák hogyan honorálják. Ez a vizsgálat – amely statisztikai tevékenységet is igényel – messze túlmutat a statisztikai elemzés keretén, s ugyancsak több társadalomtudomány kutatóinak együttes munkájával oldható meg.

E rövid áttekintéssel és a felvázolt példákkal mindössze azt kívántam érzékeltetni, hogy milyen feladatai vannak annak az értelmiségi rétegnek, ahová magam is tartozom, az ország szellemi megújulásában. Sok feladatunk van, s talán éppen ez teszi széppé a mi szakmánkat. Van mit tennünk és van miért.

NEHÉZ HŰSÉG A VÁLTOZÓ VILÁGBAN

Nincs veszedelmesebb ártalma egy ország szellemi életének, mint az „örök jelenidejűség” állapota. Ilyenkor a tegnapi lelkesültséget és izgalmat ihlető-tápláló eszmék gyorsan a múltba hullanak, rájuk borul a feledés homálya. A szellemi-kulturális és a tudományos élet az öltözködési divatok ritmusa szerint kap fel vagy hajít el áramlatokat, eszméket, jelszavakat. Divatos „gondolatok” vagy köz-helyek szórják tele a mindennapi tudatot. Hódít a közeli s távoli múlttól elszakadtak „mindentudó” és jól értesült arroganciája: a maga elmaradottsági komplexusaival küszködő provincializmus nem csupán térben, hanem időben is kiterjeszkedik. Valljuk meg, az effajta tünetek nem ismeretlenek a honi szellemi-ideológiai életben sem.

Ezt az állapotot sokfajta hagyomány és számos időszerű fejlemény gerjesztheti. Kettőről érdemes szót ejteni.

Az egyik a „gyorsuló idő” elkoptatott formulájához s a benne sűrűsödő látványhoz és tapasztaláshoz kapcsolódik. S itt főként nem is az oly sokat emlegetett tudományos-technikai haladás lenyűgöző tényeire, a politikai változások váratlan fordulataira vagy a mindennapi létformák gyökeres átalakulásaira gondolok. Ezeket többé-kevésbé ismerjük, s így vagy úgy nyomon is követjük.

Mögöttük azonban egyetemesebb s némiképp általánosabb kollektív tömegélmények is meghúzódnak. Benne élve a változásokban, s egyúttal akarva, nem akarva hordozva és megvalósítva őket, nem mindig eszmélünk rá lassan kibontakozó, hosszú távú hatásaikra és következményeikre. Joggal emlegeti Elias, hogy a geocentrikus világnép megrendülése milyen messzemenő s csupán századok alatt kibontakozó fejleményeket indított útjára: gyökeresen átalakította az embernek a Kozmoszban elfoglalt helyéről alkotott képzetait s egyúttal az ember önreflexióját, pszichikus struktúráit is.

Napjainkban tömegélmény a mindinkább *egységesülő*, bejárható és hozzáférhető *földgolyó* látványa. A még akár csak egy századdal ezelőtt is széttagolt és – a tőkés világpiac létrejötte ellenére is – partikularizált, elszigetelt kultúrákra osztott világunk napjainkra személyes „otthonunk” része lett. Nincs olyan zuga, ahová nem juthatunk el 24 óra alatt; pillanatok alatt szót válthatunk bármely sarkában élő ismerősünkkel. (Hogy telefonjaink olyanok, amilyenek, az ma már csak technikai jellegű, elvben bármikor kiiktatható zavar.) Esténként a tv-híradó is ennek a kicsinnyé vált földgolyónak a látványával kezdődik, hogy azután nap mint nap otthonunkba hozza tájait, eseményeit, embereit.

Mi több, a mi nemzedékünk vehette először szemügyre kívülről és messziről, közös lakhelyünket. Mi szemlélhettük először – ugyan még csak holdtávolságból – a Föld arculatát. Már onnan nézvést is meghökkentően kicsiny és közönséges égitest volt, de még kivehettük a kontinensek ismerős körvonalait. A Marsról már ezek sem lesznek láthatók; onnan csak a Nap kölcsönfényét észlelhetik majd az űrhajósok.

Meglehet, hogy a Szent Jupát utasai azért is a régi módon hajózták körül a Földet, mivel bensőleg tiltakoztak az oly ijesztően egyszerű módon s gyorsan körbe-

járható Föld képzete ellen, s idegenkedtek az elkerülhetetlen elfogadásának gondolatától.

Érthető, hogy a „régikez” (értékekhez, szokásokhoz, eredethez, autókhoz) való ragaszkodás különös *pszichológiai önvédelmet* is szolgál a homályosan kibontakozó újjal, a bizonytalanság fenyegetésével szemben. Régóta tudjuk, hogy a bizonytalanság, az átláthatóság hiánya, az instabilitás jobban megterheli az embert a rossz bizonyosságnál is. Hiszen az utóbbira felkészülhet, küzdhet elhárításaért, de az előbbiekkal szemben tehetetlennek és kiszolgáltatottnak érzi magát.

De korunknak és nemzedékünknek jutott osztályrészül az a feladat is, hogy először nézzen szembe az *emberi nem megsemmisülésének reális esélyével*, az emberi „nembeliség” végleges megszűntének lehetőségével. Erre nézve még alternatívákat is mérlegelhetünk: vagy egy váratlan és hirtelen katasztrófával, egy – az egész Földre kiterjedő – pokoli Csernobillal, vagy – miként Madách jósolta – az elsorvadt s az emberi életet tovább már eltartani képtelen természet „bosszújával” szembesülhetünk. A pusztulás eszközeit is nap mint nap szemügyre vehetjük a képernyőn; mindennapi tudásunk része lett a rakéták elnevezése, a kilotonnák pusztító ereje. De a természet romlásának képei is körbefonnak bennünket.

S ki tudná ma még pontosan megmondani, hogy ezek az – itt csupán vázlatosan ecsetelt – *globális fejlemények* miképpen csapódnak le az emberek *mindennapi élményeiben*, tapasztalásában és tömeges magatartásában?! S hogyan szövődnek össze a „kisedd haza” időszerű gondolataival, mind drámaibb feszültségeivel, rövid és hosszú távú tennivalóival? Napjainkban sokszorosan igaz, hogy *„nincs magyar glóbusz”*, amiként nincs kelet-európai vagy csupán egyik vagy másik „táborra” szűkíthető glóbusz sem. Alighanem e kérdések elemzése-mérlegelése révén juthatunk közelebb a Gorbacsov által kezdeményezett *„új gondolkodásmód” elméleti és történelmi gyökereihez is*.

Egy ezernyi szállal egységessé egybefont és könnyen sebezhető, egységes biztonság után sóvárgó világban többé nem lehet az a tét, hogy melyik *osztály* kerekedik a másik fölé, melyik *politikai áramlat* vagy „rendszer” lesz a világ osztatlan ura. Az új és a valóban sorsdöntő tét immáron az, hogy meg lehet-e teremteni az *emberi nem és az emberi civilizáció túlélésének esélyeit és garanciáit*. Csak ennek háttérén és alapján versenghetnek az elmékért és szívekért a – remélhetőleg – egységes mivoltában is tarka, nemzeti és regionális kultúrákra, versengő eszmei-politikai áramlatokra tagolt világunk erőcsoportjai. Éspedig úgy, hogy e versengés elsősorban a *példa, a teljesítmény, a minőség* – vagyis a meggyőzés – eszközeivel folyjék, és hosszú történelmi korszak kereteiben gondoltassék el.

A minden irányú versengés ténye ellenére is úgy vélem, hogy az emberi nem közös feladata az, amit a *„a jövő visszahódításának”* neveznek. Alighanem korunk egyik jellegzetessége, hogy a jövő szorongatóvá, bizonytalanná és kezelhetetlenné vált. A félelem és a menekülés a jövőtől, a jövő beszűkülése és „elfogyása” – tömegélménynek látszik, s beárnyékolja a kedélyeket és a közhangulatot.

Részben ez gerjeszti a csupán a pillanatnak élő, hedonisztikus színezetű mindennapi pragmatizmust, a privatizálódást, a csak a személyes és családi túlélést szolgáló erőfeszítést, a tágabb érdekű ügyek iránti közönyt. Pedig minden haladó és forradalmi mozgalom, amelyet a nevezetes – sokat dicsért és sokszor elátkozott – 19. század kihordott és századunkra hagyományozott, a jövő nevében és ígézetében született. Kiváltképpen érvényes ez a forradalmi munkásmozgalomra! A *jövőkép* elbizonytalanodása és a *szocializmuskép* sokat emlegetett zavara egy-másra utal, és sok tekintetben közös töről fakad.

S itt vehetjük fel a második fonalat is, amelyről a bevezetőben szót ejtettem, midőn a történetietlen „jelenidejűség” okait firtattam. Alkalmi és töredékes gondolatok ezek a „szocializmus állásáról”. A jelenkori, „létező” szocializmus ma *ketős kihívással* néz szembe: a *változó világ* által teremtet gazdasági, politikai és szellemi-erkölcsi kényszerekkel és tulajdon, immáron több évtizedes *múltjának tapasztalataival*. Csakis ezek világos és objektív elemzésében gyökerezhet a szakadatlan megújulás, a radikális reform s a biztonságosan lehorgonyzott – s nem tétova, divatkövető – nyitottság: *a változásokban is hűséget őrző képesség a dia-lógusra*.

A helyzet végül is „egyszerű”. Amiként annak idején Marx és Engels a „józan ész”, az *elméleti racionalitás* ítélőszéke elé állították s *tulajdon értékdeklará-cióival szembesítették* a világra jött polgári társadalmat és első, utópisztikus bírálót, azonképpen kell a létező szocializmusnak szakadatlanul elvégeznie önnön valóságának, történelmi létrejövési folyamatának alkotó bírálatát.

S mivel ez a jól ismert okok miatt nem történt meg, ma *súlyos történelmi ké-séssel halmozódtak fel* a kritikailag kellően át nem világított s elméletileg elégte-lenül reflektált és általánosított tapasztalatok. A szocializmusnak korunkban kell átlépnie egy különös *önapologetikus korszakából a radikális reformok korszaka-ba*.

Az önapologetikus korszak alighanem szükségszerű „ár” volt azért a hátrá-nyért, aminek Lenin még mélyebb tudatában volt, hogy tudniillik a szocializmus először a *világ fejletlen régióiban* jött létre. Ezért hosszú időn keresztül inkább *eszményeit* és célját mutathatta fel a világnak, semmint *valóságát*. A világ pedig hajlamossá vált arra, hogy az eszményeket tekintse valóságnak.

Néhány évtizeddel ezelőtt még heves viták folytak arról, hogy vajon lehetsé-ges-e prekapitalista fejlődési szintről – elkerülve a tőkés fejlődési utat – közvetle-nül hozzálátni a szocialista formáció létrehozásához. Pedig akkoriban még csak Mongólia volt a paradigmátikus ország, s persze részben az ázsiai szovjet köztár-saságok. Napjainkban azonban már Kambodzsától Kubáig és Etiópiától Angolá-ig, Afganisztántól Zimbabweig terjed az az övezet, amelynek országai elméletileg hasonló kérdéssel néznek szembe.

A hajdani viták idején természetesen módfelett egyszerű és apologetikus vá-lasz született e kérdésre. Fel sem merült az, hogy vajon mekkora „árat” kell majd fizetni bizonyos szükségszerű gazdasági, politikai, szellemi *fejlődési szakaszok hiányaért vagy kiiktatásáért*. Egyebek közt úgy és azáltal is, hogy felettébb he-terogén és zavaros-ellentmondásos *szocializmuskép* rajzolódik ki a világ másik felének egyszerű emberei előtt. Keveset töprengtünk afelett, mekkora is lehet en-nek a képnek (vagy inkább képeknek) a vonzása és példaadó ereje.

Érthető hát, hogy manapság nemcsak ellenséges szándékkal lehet feltenni a kérdést: *hogyan igazolta a történelem a szocialista reményt*, a forradalmi mar-xizmus, a leninizmus teremtette valóságot. Nem kevesen hajlanak arra, hogy ta-gadó választ adjanak. Olykor a történelem tévútjának nyilvánítják a szocializmus eszméjét, máskor jóvátehetetlen „kompromittálódásáról” beszélnek. Itthon is, máshol is! Úgy vélem, nem kell félnünk a kérdés nyílt feltevésétől, mi több, hét évtizednyi „létező szocializmus”-sal a hátunk mögött elébe kell mennünk a kér-dés megválaszolásának. Mindig tudatában kell lennünk, hogy a *szocializmus bí-rálata „kívülről” sohasem végezhető el*, csupán tudatos elméleti önreflexió és ön-korrekciónak eredménye lehet.

S ezt alaposan megkönnyítheti az a körülmény, hogy a *megújulás és a reform*,

a kritikai analízis lenini hagyománya mindig is jelen volt a forradalmi mozgalomban. Olykor háttérbe szorulva, máskor megfélemlítve, ismét máskor felemás módon, mint a népfrontpolitika korszakában. Ma aligha van időszerűbb tennivalónk, mint *ennek a tradíciónak az életre keltése*, tanulságainak mérlegelése és felhasználása.

A létező szocializmus elmúlt évtizedei során – elvben legalábbis – mindig *léteztek alternatív választási és döntési lehetőségek*, még akkor is, ha nem mindegyikük rendelkezett azonos megvalósulási eséllyel. S ez ma sincs másként! Márpedig a meg nem valósult vagy derékba tört alternatívák elemzése is járhat tanulságokkal a jövőre nézve.

A szocializmus szakadatlan kritikai önreflexiója ugyan *internacionális feladat*, de az összmozgás csakis az egyes szocialista országok önálló erőfeszítéseiből állhat elő. Ezért aligha akad manapság időszerűbb elméleti és gyakorlati feladat, mint az, hogy a *gyökeres reformokra törő hazai szocialista erők helyreállítsák tulajdon történeti folytonosságukat*.

A szocialista elmélet és gyakorlat nyitottságának és megújulásának eleven hagyománya tévHITEKET foszlathat, s egyúttal arra is módot ad, hogy ez a megújulás a mozgalom *saját erőforrásaiból merítsen*, önmaga történelmi lehetőségeit aknázza ki, s ne idegen minták, „külső” divatok, alkalmi rögtönzések nyomában ballagon. Különösen *négy csomópont* vizsgálata szolgálhat tanulságos leckékkel: a NEP körüli viták, az 1935 után kibontakozó népfrontpolitika, az 1945 és 1948 közötti időszak, az 1953 nyarával kezdődő s valójában – a törések és tragédiák ellenére – napjainkig ívelő korszak.

Az utóbbiban kivált az 1953 és 1956 s az 1962 és 1968 közötti periódus kezdeményei, újszerű megállapításai, torzóban maradt vállalkozásai érdemelnek megkülönböztetett figyelmet és méltánylást. Az e kritikus fordulópontokon oly gyakran – ámbár jobbra csak óhajként – emlegetett *„alkotó marxizmus” hagyománya és történeti folytonosságának* tudata hozzásegíthet ahhoz, hogy mindenfajta reményteljes megújulás két zsinórmértékét – a *magyar valóság és a szocializmus* egybekapcsolását, illetve ennek révén az *egyetemes gazdasági és szellemi tudományos haladás* fő sodrában való meggyökeredzésünket – gyakorlatilag is érvényesíteni tudjuk.

A reform, a megújulás és a nyitottság a belátható jövő kényszereiből s a múlt tanulságainak levonásából eredő *korparancs*, ám egyúttal a *szocializmus természetes létformája* is. Ha egy társadalom nem képes alkalmazkodni az új és új létfeltételekhez, a maga nehézkességével, „túlsúlyosságával” és alkalmazkodásképtelenségével a dinoszauruszok sorsára juthat.

De végtére is, mi az a nyitottság és készség a megújulásra, a radikális reformálásra? Egyszerűsítsük a dolgokat: megújulás és nyitottság legalábbis kétfajta lehet. Az egyik az *önmaga lényegéhez hűtlenné váló* riadalom a történelem és társadalom „ravaszága”, a haladás „ára” láttán; a meghökkenés, a megtorpanás, a konjunkturális divatszerűség. Az ilyen „megújulás” elfelejti és cserbenhagyja tegnapi önmagát. Nem őrzi meg magát a változásokban, hanem oly képlékennyé és bizonytalan körvonalúvá változik, hogy lényege is légneművé foszlik. A változásokban is megőrizni önmagunkat – értékeinket, tágas és reális történelmi szemléletünket, rugalmas elvszerűségünket – csak *nehéz hűség* árán lehet.

Nem bízom azokban, akik ma is pontosan ugyanúgy gondolkodnak, úgy cselekszenek és úgy tekintenek körül a világban, mint évtizedekkel ezelőtt. A korlátozott, a *valóság elől elzárkózó hűségesek* ők; csak szavaikban őrzik a dolgok lénye-

gét. De azokban sem bízom, akik elfeledik tegnapi önmagukat és hajdani kötelékeiket. Ők csak a változások hullámain lovagolnak: *a pillanat hűségesei*.

E nehéz dilemmák sűrűjében meglegelni – vagy újra meglegelni – és megőrizni a szocializmushoz való nehéz és valódi hűség kötelékeit, megővni a szocializmus benső magabiztosságát és világtörténeti esélyeinek reményét – alighanem a legnehezebb dolgok egyike. A türelem, a tolerancia és a rugalmas elvszerűség, a bizakodó hit és a kegyetlenül józan, illúziótlan valóságlátás, a mély benső azonosulás és a kritikus távolságtartás kizárni látszanak egymást. Pedig új minőségű ötvözésük nélkül nem lehetséges a megújulást szolgáló *személyes magatartás*.

A szocializmus eszméje manapság – hazánkban is – különös óhajok célpontja. „Légy nyitott, toleráns, befogadó . . .” – hangzik újra és újra. S ez természetesen rendben is van; a modern szocializmus *önmagától* is ezt igényli. De gyakorta meghökkenést, hogy a toleranciát, a nyitottságot követelő eszmeáramlatok csupán a marxizmustól kívánják ezt, míg maguk változatlanul őrzik türelmetlen zártságukat, magvuk és lényegük kemény körvonalait, lett légyen szó a neoliberalizmusról vagy a neokonzervativizmusról, vagy akár a spirituális áramlatokról. „Csak te légy nyitott és megújuló” – hangzik el újra és újra a marxista szocializmus címére szánt üzenet, de a „feladók” jöttányit sem változtatnak a cölibátuson, a piaci mindenhatóság hitén, a születésszabályozás tilalmán vagy az elkülönült egyéni boldogulásból összeálló közüdv reményén.

Ilyen körülmények között kiváltképpen fontos *megőrizni a szocialista gondolat szuverenitását és benső határozottságát*, azt a képességét, hogy – miközben határozottan szakít minden túlhaladott elméleti és gyakorlati következtetéssel – eltökélten *megővja önmón túlénelmi lényegét és perspektíváját*.

Minden eszmeáramlat, amely a jövőre irányul, s akár csak vázlatosan is előlegezi a társadalom mozgási tendenciáit, mindig a vállára veszi a tévedés kockázatát s az utópista minősítés esélyét. Hiszen – ma már jól tudjuk – a történelem tökéletesen soha ki nem számítható „ravaszága” miatt a valóság sohasem alakul pontosan úgy, ahogy reméltük és elterveztük.

A szocializmus nem elvont eszmény, hanem a mozgalom mindenkori valóságos állapota. De ebben az éppen adott állapotban mindig benne rejlik a *jövő valamely alternatív lehetősége*, amelyet valóra is kell váltani. Ezért volt igaza Veres Péternek, aki – ugyan az irodalomról szólván – azt mondta, hogy az embert mindig úgy kell szemlélnünk, ahogyan „jön a tegnaptól, és megyen a holnapba”. A mai szocializmus egyik legfontosabb rendeltetése, hogy az embert újra *megbarátkoztassa a jövővel*, hogy szüntelenül ébren tartsa az értelmes jövő lehetőségének képzetét.

Ez hazánkban, a magyar kultúra közegében különösképpen ismerős elszánás. Hiszen a „csakazértis” szívós makacssága s az „*ember küzdj és bízva bízzál*” *parancsa* akár a honi történelem különös kvintesszenciájának is vélhető. Meglehet, talán éppen ezt nem értette meg kellőképpen Lukács a Tragédia nemzeti „üzene-téből”.

A történelem menete s benne a szocializmus sorsa végül is emberi erőfeszítések és cselekvések révén valósul meg. Ezért oly fontos, hogy fogékonyak legyünk ama *személyes teljesítmények, mintául szolgálható egyéni sorsok* iránt, amelyek küszködve-kínlódva újra és újra nekirugaszkodva, tévedve és a tévedésekből okulva hordozzák a nehéz hűség példáját. Németh László írta a maga különös metaforisztikus nyelven: „most az emberbőrbe kötött remekművek korszaka következik”.

Persze rendszerint az irodalomban is az utókor dönti el, melyik alkotás minősül remekműnek. Ezért igyekezzünk szaporítani legalább a remekműgyanús alkotások számát. S ha rájuk bukkanunk, figyelmesen „olvassuk” is el őket!

Ránki György

A HAZAI MODERNIZÁCIÓ KÉRDÉSÉHEZ

A második világháború befejezése után hazánkban minden politikai irányzat egyetértett abban, hogy Magyarországon a gazdasági-társadalmi elmaradottság leküzdése az egyik legfontosabb teendő. Azaz az országot modernizálni kell. Nemcsak gazdasági téren, hanem a társadalom minden szférájában.

Az iparosítás fontosságával minden politikai erő egyetértett (még a Parasztpárt is), az iparosítás tényleges programjával azonban a pártok többsége nem rendelkezett. Pedig azt, hogy egy gazdasági modernizációs program milyen mozgósító erővel rendelkezik, a kommunista párt hároméves, majd ötéves tervének társadalmi fogadtatása bizonyította. A kommunista párt gazdasági modernizációs programja a nehézipar elsődleges fejlesztését állította a középpontba, s ezáltal látta biztosítottak a technikai feltételeket a modernizáció beindulásához és tartós folyamatához.

Sztálin halálát követően a modernizáció első kritikája azonnal jelentkezett. Ebben a szakaszban a Magyarországon alkalmazott szocialista modernizációs modell – abban elsősorban a nehézipar mindent önmaga alá rendelő jellege – fő hibájaként azt vetették fel, hogy mechanikusan átvéve és alkalmazva a szovjet tapasztalatokat, Magyarország nemzeti sajátosságainak (és ebben a földrajzi, a gazdasági, a társadalmi és politikai specifikumok egyaránt értendőek voltak) nem megfelelő modernizációs programot dolgozott ki, illetve a szocializmus meglevő modernizációs programját nem megfelelően alkalmazta. A kritika éle a modernizációs program gazdaságpolitikai célkitűzéseire irányult, és az életszínvonal romlását kárhoztatva arra utalt, hogy a modernizációs folyamat nem öncél, hanem lényege és célja az ember (az a gazdaság, amelyben sok vasat gyártanak, de a lakosság többsége nyomorog, aligha tekinthető modellnek és modernnek). A program egészének, belső mechanizmusának kérdését, azt hogy vajon a túlzások lefaragása után egy kiegyensúlyozottabb gazdaságpolitika alkalmazása mennyiben tartalmazza azokat az elemeket, amelyek az ország teljes gazdasági modernizálását biztosíthatják, még nem vetették fel. Úgy tűnt tehát, hogy a problémák lényege az új vezetés szubjektív hibáira, egy külső, Magyarországra alkalmazatlan vagy legalábbis korlátozottan alkalmas külső modell átvételére vezethető vissza.

A külső modell átvétele, a hazai adottságoknak meg nem felelő elemeinek érvényesítése a kérdésnek csak egyik oldala. Nem volna helyes, ha kizárólag erre koncentrálnánk, hiszen a külső erők és a külső minták mindig jelentős szerepet játszottak a társadalmi változásokban. Nem véletlen, hogy a szocialista gazdasági

modernizációs modell kritikája a későbbiekben nem szorítkozott továbbra is a gazdaságpolitika hibáinak kritizálására, hanem mélyebbre, a gazdasági mechanizmusig hatolt.

Az ide kapcsolódó reformjavaslatok, melyek Magyarországon 1968 elejétől részben elfogadtatást és alkalmazást is nyertek, a hibát a modernizáció egész gazdasági rendszerének minőségében, a hierarchikus tervutasításos rendszerben látták. A gazdasági reform ezeket a hibákat kívánta kiküszöbölni. A szocialista modernizációs modell bármilyen fontos szerepet is tulajdonított a gazdaságnak, távolról sem korlátozódott csupán a gazdaságra.

A gazdasági modernizáció ugyanis – amennyiben folyamata felgyorsul – önmagában is tekintélyes társadalmi átalakulást hoz létre, amelynek szükségszerűen továbbgyűrűztek volna a következményei. Erről a folyamatról nem lehetett feltételezni, hogy konfliktusmentes lesz, hiszen régi társadalmi pozíciókat, érdeket, presztizst veszélyeztet, újakat erősít meg, helyez előtérbe. Hiszen az iparosodás nem csupán a parasztság számbeli csökkenését, illetőleg a városi lakosság megerősödését, de ezen túlmenően az inkább falusi értékekre orientált társadalom gyökeres átorientálódását jelentette. Az ilyen átalakulás felértékelhette vagy tovább értékelhette az ipari, a technikai szaktudást, a szervezőképességet, a gazdasági szakismeretet. Mivel a szakemberhiány szinte végtelen volt, nemcsak megkövetelte az iskolarendszer kiterjesztését és belső társadalmi módosítását, de egyidejűleg az új szakembergárda helyét a régi szakembergárda érdemleges károsítása nélkül viszonylag csekély konfliktussal is biztosíthatta volna. A dinamikus gazdaság inkább enyhített volna a társadalmi konfliktusokon, semmint kiélezte volna azt. A gazdaság igényelte és követelte a társadalom átalakítását, és itt a politika, anélkül, hogy hűtlen lett volna a modernizáció céljához, úgy bábáskodhatott volna az új létrejötténél, hogy nem uralkodott volna felette.

Ismeretes, hogy nem így történt. Az állam a munkaerő- és a szakmberszükségletet felismerve mindent megtett az iskoláztatás kiterjesztésére, a szakképzetek számának új – ha kellett, gyorsított – ütemben történő növelésére is, mint ezt az 1950-es években a tanulási láz, az elszaporodott gyorstalpaló tanfolyamok, az esti iskolák, a szakérettségik is jelezték. A problémát elsősorban az okozta, hogy itt mégsem a modernizáció logikus szükséglete, hanem az ideológiai premisszák játszottak döntő szerepet. A szakismeret helyett a politika uralkodott. De a politika és az ideológia önállósága – tegyük hozzá, irracionális önállósága – végül is úgy alakította át a politikai struktúrát, hogy az egyre kevésbé esett egybe a modernizáció tényleges igényeivel.

A régi államapparátus teljes összeűzása már – mint láttuk – 1945 után megkezdődött. A folyamat azonban úgy vált teljessé, hogy tömegesen váltották le a tisztviselőket, hogy emberek tízezreit bocsátották el állásukból politikai okok miatt – ez messze túlment a modernizálás által szükségeltetett követelményeken. Mi több, az államosított vállalatoknál is jórészt hasonló folyamat indult meg. Az új politikai vezetés a gazdasági élet csúcsán állókat csak mint volt kizsákmányolókat, osztályellenségeket tekintette, és teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy a modern gazdaság élén állók egyidejűleg kettős funkciót töltenek be: nemcsak a tulajdonosi funkciót, hanem a gazdasági, a technikai irányítás funkcióját is. A menedzseri funkciók, melyek a termelés elválaszthatatlan részét képezik, gyakorlatilag nem könnyen pótolhatók a fizikai dolgozók tömeges kiemelésével, a szaktudás figyelmen kívül hagyásával, vagy rövid, inkább politikai, mint szakmai képesséssel; mindez gyakorlatilag a termelés és a forgalom szakszerű ellátását sem

könnyítette meg. A valóságban itt a gazdasági élet megkárosítása történt, ez szintén hozzájárult a gazdaság modernizálása sikerének aláásásához.

E folyamat lényegét úgy foghatjuk fel, hogy a modernizálás igénye hazánkban is megteremthette volna a lehetőségeket az új népi káderek, a „politikailag megbízható” emberek tömeges munkába állítására, úgy, hogy a régi szaktudás is sikeresen felhasználható lett volna. Az uralkodó szempont azonban nem a modernizálás, sem az iparosítás, hanem az osztályharc éleződésének sztálini dogmája volt, melynek jegyében a modernizálásra károsan élezték ki a társadalmi konfliktusokat, mely végül is a társadalmi és emberi problémákon túlmenően az egész modernizálást egyre inkább akadályozó folyamattá vált. A tömeges beiskolázás, a munkás- és parasztkáderek kiemelése és ilyen értelemben a tudás régi monopóliumának megtörése így vagy öncélúvá vált, vagy olykor ellentétébe csapott át, hiszen a régi társadalmi hierarchia eltávolítása nem egy új, rugalmas, innováció felé nyitott társadalmi struktúrát teremtett, hanem csupán egy új hierarchiát. Sőt, a függés, a szaktudás nem kellő jelenléte, a bürokratikus szervezetek még nehezebbé válása miatt még nagyobb lett; látszólag társadalmilag ugyan nyitottabbá – a népből jöttek családi és egyéb kapcsolataikat többségükben fenntartották –, mégis zártabbá vált, hiszen az innovációs hajlam helyett a felsőbbtől való függés lett benne az uralkodó elem.

A folyamat tetetőződött az új közigazgatási rendszer kiépítésével. Ebben az esetben sem lehetett kétséges, hogy az új modell a Szovjetunióból származott – ahol legalábbis történetileg lehetett a tanácsokat népi-forradalmi szervezetnek tekinteni, hiszen gyökereik az 1905-ös orosz forradalomig nyúlnak vissza, bár a sztálini bürokrácia teljesen önállótlan, alsó végrehajtó szerveinek inkább csak szavakban és elnevezésben volt kapcsolata a forradalomban született és abban egész más funkciókat betöltő szervezettel – és alkalmazását semmi más nem indokolta, mint a Szovjetunió valamennyi intézményének par excellence a szocializmussal való azonosítása és az ott kialakult intézményrendszer szolgáló másolása. A tanácsrendszer tényleges népi jellegét, a tömegekhez való kapcsolatát még látszólag biztosíthatta, hogy itt is többnyire kiemelt munkások és parasztok dolgoztak. Ezen túl azonban lényegében az új közigazgatás legalább ugyanannyi hibában szenvedett, mint a régi. A személyi kiválasztódás szakszerűségét azonban a későbbiekben – különösen miután a politika hangsúlyozott elsőbbsége alábbhagyott és a politika a legtöbb állás betöltését nem kötötte párttagsághoz – nyilván erősíteni lehetett, sőt erősítették is.

Az államapparátus működése azonban ma sem mutatja azt a nyitottságot vagy rugalmasságot, melyet a modernizáció megkívánna. (Tartok tőle, hogy a kérdéssel foglalkozó irodalom túlságosan ideáltípusban gondolkodik: nem hiszem, hogy az állami bürokrácia más országokban sokkal rugalmasabb lenne, s hogy ott mégsem gátolja például a gazdasági modernizáció, azt nem magában a szervezetben, hanem a szervezetnek az egész társadalmi és intézményrendszerben elfoglalt helyében és a gazdasághoz való másfajta viszonyában kell keresnünk.)

Az irodalomban két lényeges szempont található: az egyik a szervezet elbürokratizálódását, merevségét, erős centralizáltságot teszi szóvá. A másik – egyes szélsőséges megfogalmazásban – odáig megy, hogy a politikai hatalom túltengését, a politikai hatalom szférájának túlzott kiterjesztését emlegeti, melyben a politika minden szinten ellenőrző osztagokat hozhat létre a bürokrácia felett, a közigazgatási hierarchia minden szintjén beleavatkozik, és így a működés elve nem bürokratikus, hanem politikai hatalmi jellegű.

Magam úgy vélem, hogy a politikai-hatalmi közigazgatás inkább az ötvenes évekre, mintsem napjainkra vonatkozik. Manapság a kettő – ha nem is mindig békésen – megfér egymással, és a magyar közigazgatásban a szakbürokratikus elemeknek (ha nem is mindig a weberi ideáltípus szerint) lényeges súlya van. Léte azonban nem zárja ki, hogy a közigazgatásban a döntő kérdésekben még mindig a politikai-hatalmi szempontok érvényesülnek; annyiban, hogy akár az egyik, akár a másik jelenség – még inkább a kettő együttesen – feltételezi az állam rendkívül erős jelenlétét az egyik oldalon és az önkormányzati elemek teljes vagy erős hiányát a másik oldalon.

A politikai-társadalmi rendszer átalakításának éles belső ellentmondásai következtében ez a rendszer távolról sem bizonyult ideálisnak a modernizáció folyamatának beteljesítéséhez. Nem tudok és nem is kívánok állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon a sztálini iparosítási koncepció a Szovjetunióban megfelelő keretül szolgált-e vagy sem, de miután a modell – mint láttuk – a modernizációt Magyarországon csak rövid átmeneti időre tudta felgyorsítani, és olyan ellenható tényezőket termelt ki, amelyek a sztálini modell magyarországi alkalmazhatóságát nem tették hosszabb ideig lehetővé, gondolom a válasz talán nem is érdekes. Végül is a sztálini gazdasági modell a gazdasági modernizáció érdekében már 1953-ban némi módosításra szorult Magyarországon, ezt 1957-ben egy lényegesebb változtatás követte, mely pár év múlva már szintén nem bizonyult elégségesnek, és az új gazdasági mechanizmus bevezetésével lényegében megtörtént a szovjet modell – ha nem is teljes gyakorlati, de – elvi elvetése.

Az 1968 és 1973 közötti öt esztendő egyike volt a magyar gazdasági fejlődés legvirágzóbb időszakainak. A már-már lelassuló gazdasági fejlődés új lendületet kapott, és a mennyiségi fejlődés és minőségi átalakítás egybefonódott, a nemzeti jövedelem évente 7 százalékkal nőtt, magas volt a főlhalmozás és elég figyelemreméltóan emelkedett az életszínvonal is. Gazdasági szempontból úgy tűnt, Magyarország a helyes útra talált. De alig fél évtized múlva kettős figyelmeztetésben is részesült. Bebizonyosodott, hogy Magyarországnak a nemzetközi folyamatokra való reagálási képessége lassú, nem elég rugalmas, nem rendelkezik a centrumországokra jellemző gazdasági erővel, technológiai felkészültséggel, melyekkel az alkalmazkodási folyamatot gyorsá lehet tenni. Továbbá feléledtek, újra megerősödtek azok a Magyarországon hagyományos reflexiók, amelyek veszélyes vagy nehéz helyzetekben az orvoslást csakis az államban látják, az állami beavatkozás és a centralizáció növelésében keresik a megoldást. Ismeretes és többszörösen szóltak róla – bár tudományosan még távolról sem kutatták ki, dolgozták fel –, miként és főleg miért került sor 1973-ban – részben a külső gazdasági nyomásra hivatkozva, vagy inkább azt ürügyül használva, sokkal inkább azonban ideológiai-hatalmi okokból – a gazdasági reform leállítására. A hetvenes évek közepének „antimodernizációs” folyamatai a gazdasági fejlődést károsító intézkedések egész sorozatát hívták életre, amelyek jó része politikai, ideológiai megfontolásokból származott, beleértve a mezőgazdaság túlzott megadóztatását, a decentralizációs törekvéseket stb.

Negyven év után a modernizáció problémája, ugyan egész más szinten, más történelmi feladatokkal, más történelmi körülmények között és más igények mellett, Magyarországon a következőképpen vetődik fel: a modernizáció részben még mindig csak feladat, jövőkép, jövőprogram, és nem befejezett tény. Plus ça change plus c'est le même chose? Se szeri se száma az idézeteknek a reformkor-

ból. Idézik Széchenyit, Eötvöst, olykor talán Kossuthot is, de a bűvös kört még mindig nem törtük át, sőt bizonyos szinten a jelenségek megismétlődnek. Immár negyedszer az elmúlt másfél évszázad folyamán a modernizáció hívei úgy érzik, hogy a politikai intézményrendszer és társadalmi struktúra az előrehaladás bénítójává vált. Az 1945 utáni fejlődés sikereinek és kudarcainak sajátos kohéziójában ma a kudarckok érzése vált erőteljesebbé. Ha eltekintünk ennek hangulati öngerjesztő és önerősítő elemeitől, a szocialista modell jelentkező válságától és még erősebb válságtudatától, akkor sem hessegethetjük el a kérdés lényegét: mi az azonosság és a különbség a korábban és napjainkban mutatkozó jelenség között. Nevezetesen abban, hogy a gazdasági modernizáció igényei szembekerülnek a politika intézményes struktúrájával, a hatalmi elit látszólagos érdekeivel. Milyen súlyos ez az érdekellentét? Miként ítéltethetjük meg a gazdasági fejlődés lelassulását történeti perspektívában? Vajon nem az országnak a világ gazdasági munkamegosztásban elfoglalt helye hibáztható-e a súlyos nehézségekért; vajon tényleg az intézményrendszer reformálása tekinthető-e annak a döntő láncszemnek, melytől annyi minden várható? Hiszen az adott politikai-intézményes rendszer keretében minden nehézség, ellentmondás ellenére Magyarország gazdasági fejlődése nagyobb léptekkel haladt előre, különösen a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején, mint minden korábbi szakaszban.

Végül is absztrakt követelményrendszer felállítása lehetséges, talán szükséges is, hiszen a történelem menete az ilyen, pillanatnyilag inkább az utópiák birodalmába utalható követelések nélkül talán annyira sem haladna előre, mint amennyire ténylegesen előrehalad. De ha inkább a realitások birodalmában akarunk maradni, mely sokszor ma irreálisnak is látszó követeléseket is magába foglalhat, akkor nem szabad megfeledkezni egyrészt Max Weberről, aki ismételtén figyelmeztetett, hogy a társadalomtudományi kutatás nem sokat ér, ha nem számol a hatalommal, másrészt azzal, hogy a szerves és szervetlen, külső és belső szembeállítás nem örök érvényű stagnáns, hanem inkább egymásra ható, olykor ambivalens jelenségek.

A gazdasági reform és a politika összefüggéseit egyébként szélesebb, teoretikus szinten ismételtén felvetették. Folytak széles körű vizsgálatok 74 úgynevezett harmadik világbeli országra vonatkozóan, hogy milyen korreláció tapasztalható a politikai demokrácia és a gazdasági fejlődés között. A kutatók szerint ténylegesen csak a fejlődési szint és a demokrácia között volt pozitív a korreláció, viszont a fejlődési ütemet, úgy tűnt, nem feltétlenül befolyásolta a politikai demokrácia hiánya. Brus 1975-ben megjelent könyvében a szocialista országok fejlődésére szeléstette ki a vizsgálatot, és azok között volt, akik elsőként ismerték fel, hogy a politikai demokrácia hiánya a gazdasági fejlődés fő akadályává válhat. Nézete szerint mindenekelőtt szükséges megkülönböztetni az állami tulajdont a társadalmi tulajdontól, mivel míg az előbbi az államosítással, azaz törvény útján elérhető, addig a társadalmi tulajdon ugyan feltételezi az állami tulajdont, de annál lényegesen több, mivel feltételezi a politikai demokratizmust. Brus abból indul ki, hogy a marxi utalás a termelőerők és termelési viszonyok ellentétére a szocialista országokban egyrészt a gazdasági szükségletek, valamint az intézményes rendszer, illetve annak működése közötti ellentétben jelentkezik, másrészt az uralkodó elit, illetve a munkások és az értelmiség növekvő érdekellentétében. Mivel a gazdasági hatékonyság nem egyeztethető össze a termelőeszközök nem megfelelő társadalmazásával, a megoldás a rendszeren belül csakis fokozatos demokratizáláson keresztül történhet. Mivel a politikai demokrácia termelési tényezővé

vált, és a rendszer legitimitása részben éppen – vagy elsősorban – a hatékonyságban rejlik, elméletileg nem tekinthető kizártnak, hogy az uralkodó elit felismeri a szükséges lépéseket és – éppen bizonyos fokig hatalma megtartása érdekében – ha nem is áll élére a folyamatnak, de legalábbis bizonyos mértékig lehetővé teszi azt.

Mennyiben van realitása Magyarországon egy radikális, a társadalmi-politikai-gazdasági és kulturális életet átfogó és megváltoztatásukra irányuló tervnek? Igaz, ilyen terv nem is létezik, legfeljebb bizonyos tendenciák tisztázódtak, nevezetesen: milyen irányban kellene a tervnek, pontosabban, a társadalmi-politikai reformnak kibontakoznia. De ha sok bírálat éri a gazdaságban a tervezést, akkor szükség van-e egyáltalán egy ilyen átfogó társadalmi tervre, melyet egyébként elméletileg kidolgozott formájában a gyakorlatban még sohasem valósítottak meg.

Nyilván el kell utasítanunk azt a véleményt, mely szerint Magyarországon nincs is szükség politikai reformra, és el kell fogadni azt az elképzelést, hogy csak politikai reformmal biztosítható a gazdasági reformfolyamat előrehaladása. A politikai élet bizonyos pontjain, az intézményekben is történtek már változások az utóbbi évek során, jóllehet sokáig nem beszéltek róla; nem volt mögötte egy olyan mozgatóerő sem, mint amilyen a gazdasági reform mögött volt. Ma viszont már lehet róla beszélni, vitatkozni, sőt követelni is; már a hatalom is elismeri szükségességét, legalábbis részleges szükségességét. Végül is formailag sohasem vonták kétségbe, hogy van kapcsolat a gazdasági hatékonyság és a politikai demokrácia között. Elméletileg igaz, hogy a demokratikus megoldás mind a reform mélységében, mind társadalmi hatásában, mind bizonyos értelemben tartósságában – biztosítékként is – ideális megoldás lenne. De van-e, lesz-e kellő erő ennek megvalósítására? Talán a reformkori példa alkalmazható, amikor az áttérés azáltal sikerült, hogy a privilégiumok élvezői, a társadalmi hatalmi pozíciókban levők egy része – alulról fenyegetést érezve, saját érdekeik jobb érvényesítését azzal egyeztetve, az ország egészében gondolkoztak – maguk is a reform pionírjaivá váltak. A mostani átalakulás nem lesz könnyű és gyors folyamat. S majdnem reménytelen, ha csak a teljességet fogadjuk el eredménynek. Ha a társadalmi nyilvánosság intézményrendszerének erősödése, az önálló és sokszínű érdekképviselés és a politikai, jogi garanciák párosulnának a gazdasági reform már elhatárolt, de még nem, vagy kezdetlegesen megvalósított lépéseivel, amelyek lényegesen csökkentenék a politikai uralmat a gazdaság felett, akkor a gazdasági modernizáció lényeges mozgástérhez jutna, és a társadalomban is megfelelő innovációs erők szabadulnának fel, hogy újabb nagy lépésekkel lökjék előre az országot a modernizáció útján.

Nyilván nehéz lenne besorolni az 1945 utáni Magyarországot az önfejlesztő vagy stagnáló társadalmak hagyományos rendszerébe. Az utóbbi évek mindenestre az innovációs képesség újabb lelassulását hozták magukkal. Ha a most szükséges első lépéseket meg tudjuk tenni, akkor mindenesetre jobb feltételek teremthetnek a társadalom és a politikai rendszer teljesebb megújulására is. A folyamat, felülről és alulról együttműködve, mégis állandó összeütközés, konfliktusok, konfliktuselhárítások közepette bontakozhat ki. Megvalósítása aligha fog küzdelem nélkül történni, mi több, ha a küzdelem sikeres lesz, igen távol lesz a teljes megvalósítástól, ha egyáltalán a teljesség utópiaja valahol és valaha megvalósítható. De nem hiszem, hogy a küzdelem értelmét csökkentené, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a politika az exigenciák tudománya.

Szabó Katalin

AZ INFORMÁCIÓ HIÁNYGAZDASÁGA

(Világgazdasági felzárkózásunk egy sajátos korlátjáról)

1815. június 20-án hajnalban Nathan Rotschild Folkstone kikötőjében megkapta a hírt, amit Angliában még senki más nem tudott: Napóleon vereséget szenvedett Waterloonál.

Csakhamar a szokott helyén állt a londoni tőzsdén, és kezdte eladni az állam-papírokat. Az alkuszok körében pánik tört ki, hiszen ebből mindenki az angolok vereségére következtetett. A pánik nyomán zuhantak az árfolyamok, és amikor elérték mélypontjukat, Rotschild lázas vásárlásba fogott. (Később kiderült, hogy eredetileg a papírokat a saját ügynökeinek adta el.) A híres-hírhedt dinasztia tagja egyetlen nap lefolyása alatt fantasztikus vagyongyarapodást könyvelhetett el. És ha e vagyonnövekmény *közvetlen* magyarázatát keressük, egyetlen szót találunk rá: *az információt*.

Egy és háromnegyed évszázada ennyit ért a romlatlan, friss gazdasági információ! Ennyit számított a világ dolgairól szerzett adekvát ismeret akkor, amikor a hírek még hajóval keltek át az óceánon, amikor a lóvontatás volt divatban, és se híre, se hamva nem volt Bell találmányának. A múlt század elején senki sem beszélt információgazdaságról, de a napóleoni háborúk korában is élet-halál kérdés volt, hogy Shakespeare-rel szólva „lépteinket a világ ritmusához igazítsuk” (Coriolanus).

Ezt tette Rotschild, és a világ ritmusát a mai szemmel nézve vánszorgó (de ami a lényeg: másokénál gyorsabb) hírek közvetítették hozzá.

A történet felkiáltójele lehet a hazai gazdaságpolitika és a közgazdaságtudomány számára. Miközben mind a politikai vezetés, mind a közgazdászok a kibontakozás és a világcivilizáció fejlődéséhez való felzárkózás útját keresik, azt az utat, amelyen járva a világ ritmusában haladhatunk előre, sajátos paradoxonként úgy tűnik: elszikkad a gazdaság informatizálásának jelenséggöre.

Az információgazdaság kiépülése – ha egyáltalán előkerül – leginkább technikai kérdésként merül fel. Számítógép-kapacitások mérőszámaiban azt számolgatjuk egyre, hogy mekkorára nőtt a rés a legfejlettebb országok és köztünk, miközben rejtve maradnak a mélyebb problémák, mind a vállalati, mind a gazdaságvezetési gyakorlatban jelentkező súlyos gondok az információellátottság körül. Értelemszerűen nem vállalkozhatunk e gondok listába szedésére. Csupán néhány kiragadott példa segítségével jelezzük: gazdaságunkra nem csupán *hiány*, hanem ennél sokkal súlyosabb mértékben *információhiány* jellemző: hasznos-friss-adekvát információk hiánya. E két kritikus – egymástól nem független – jelenséggör összekapcsolódása a magyarázat arra, hogy miért nem tudunk a nagyvilág törekvéseihez, fejleményeihez megfelelően alkalmazkodni, miért válik egyre keservesebbé a világgazdaság szekerén való megkapaszkodásunk.

Az információgazdaság kiépülésének – mint a 20. század végének követelményeihez való alkalmazkodás zálogának – jeleit kutatva, számos kedvezőtlen jelenséget vagyunk kénytelenek tudomásul venni. A magyar gazdaság információs

vérkeringése nem csupán lassú, hanem egyfajta információs „vérszegénység” is gyengíti-sápasztja gazdaságunk szereplőit. Sőt, ha már az orvosi hasonlatnál maradunk, az információk elszívargása, elfecsérlése, egyfajta információs „vérzékenység” is regisztrálható.

Gazdasági jelzések ólomlábakon

A lassúságnak nem csupán, sőt nem is elsősorban technikai okai vannak. Sőt megfordítanám a tételt: azért vagyunk évtizedekkel lemaradva a gazdaság informatizálásában (mind a számítógép, mind a telefonellátás tekintetében), mert a gazdaság eddigi működési rendje igazából nem igényelt a mainál gyorsabb, jobb információáramlást, következőképpen az ezt előmozdító technikai eszközök sem váltak igazán fontossá. (Nem az egyébként valóban kétségbeejtő telefonhelyzetre vezethetők vissza az ólomlábakon járó hírek, hanem elsődlegesen arra, hogy az informatatlanságnak egyelőre csak az egész gazdaságra nézve vannak súlyos következményei, az egyénre és a vállalatokra nem.)

Két példa az életből: Egyik Pest környéki téeszünk gépszínéből szántás idején naponta kiballagnak a gépek (dízelolaj!) a munkaterületre, amely olykor harminc kilométernél is távolabb esik a központtól. Kigurulnak, regisztrálják, hogy a földre nem lehet rámenni, a talaj felázott, majd visszafordulnak. Se CB-rádió, se más alkalmatosság nincs a hírközlésre.

Egy tengeren túli országban rendezett kiállításra az ott működő kereskedelmi kirendeltség jófeje hazai borokat nevezett be. A kiállításra kiküldött palackokon – magyar szokás szerint – csálén voltak felragasztva a címkék. Telex: Küldjete új címkéket! A címkék meg is érkeztek – két hónap elteltével, hajón.

Ellenpélda, ugyancsak az életből ellesve: A japán üzletemberek műhold segítségével küldözgetik oda-vissza az információkat tárgyalás közben, s partnerük bármely furcsa kérdésére két-három percen belül pontos válasz érkezik. A műholdon nemcsak szavakat, de rajzokat is továbbítanak, úgyhogy műszaki kérdésekben is képesek kommunikálni a központtal.

A világgazdaság motorja felpörgött, az óramutató a „japán időszámítás” szerint rója a köröket fáradhatatlanul, alkalmazkodni nem lehet hónapok múltán.

De miért vánszorog nálunk ilyen álmosan az információ a vállalati körben? Mert senki sem érdekelt különösebben a sietségben! A világgazdaság fejleményeire lassan mozduló gazdaságpolitikának éppúgy nincsen közvetlenül érdekelt alanya, mint a hazai gazdasági fejleményekre való lassú reagálásnak, a felvásárlási láz kései érzékelésének, hogy csak a legutóbbi, leghúsbavágóbb példát említsem. (A veszteségek, amelyek ez utóbbi példa esetében a lakosságot érik az értelmetlenül szétszórt, meggondolatlanul kiadott pénz, s a népgazdaságot a pluszimport miatt, valószínűsíthetően milliárdokra rúgnak.)

Információs vérszegénység

Az információáramlás lassúságánál nem kisebb horderejű probléma az információs szegénység vagy inkább információs elszegényedés, amelyre ismét megszámlálhatatlan példa kínálkozik. Bedugulnak, eltömődnek a gazdaság információ-

áramlási csatornái, vagy torzító transzformátorok teszik úgyszólván használhatatlanná a gazdasági információt.

Mind a hiányzó, mind a torz információ alkalmatlan természetesen az adekvát reakciók kiváltására.

A vállalatok közötti horizontális kapcsolatok gyengesége számtalan információtól fosztja meg őket: nem érzékelik a vevők igényét. Ez nemcsak a gazdasági információs rendszer központosításából következik, hanem a szívasos piacon, hiánygazdaságban működő vállalatoknak a partnerek igényei iránti érzéketlenségéből is. A kereslet oldaláról érkező információk iránti közömbösség a fejlődés, a felzárkózás döntő akadály. Ha a gazdaság információs vérkeringése ezeket a hatásokat képtelen közvetíteni, ha épp itt keletkeznek az információáramot megakasztó „vérrögök”, akkor tulajdonképpen fejlődésünk, világgazdasághoz való felzárkózásunk legfontosabb stimulátorai iktatódnak ki. Különösen a KGST-piacokon – ahol kontingensrendszer keretében külkereskedelmi szervezetek végzik a termékek elosztását – jellemző, hogy a felhasználó és a gyártó a legritkábban találkozik szemtől szembe, a fogyasztói igényt a gyártó nem is ismeri. A nyugati piacokon viszont – a szocialista gazdaság központosításával párhuzamosan – a korábban jól kiépített külső információs láncok (vállalati külkereskedelmi apparátusok) semmisültek meg. Az export-import tevékenység külkereskedelmi vállalatok égisze alatt történő monopolizálásával jelentős ismerethalmaz ment veszendőbe. Úgy is mondhatjuk: nemcsak hogy nem halmoztunk fel megfelelő információs tőkét, hanem a meglevőt is elherdáltuk.

A gazdaság információbefogadó és információtranszformáló képessége természetesen nem független az információreceptorok számától. Az információk – első sorban a külpiaci információk – erős központosítását úgy tekinthetjük, mint az információs „jelfogók”, „érzékelők” számának mesterséges leszorítását. A világra irányított, a világgazdaság felé forduló antennák ezreit és tízezreit harminc-negyen külkereskedelmi vállalat információs „vevőapparátusával” kíséreltük meg helyettesíteni, s ez természetesen nem ment. A termelő vállalatok kiiktatása a külgazdasági kapcsolatokból – amit most lassanként próbálunk korrigálni – nem pusztán számukkal arányosan vezet az „információérzékelők” csökkenéséhez, információs elszegényedéshez. A termelő vállalatok *mást* is meglátnak, mint a külkereskedők: a külföldi partnerrel együttműködve ésszerű megoldások, technikai ötletek, szervezési eljárások, viselkedésminták, vállalati kultúra is közvetítődött volna az országba, amelyektől a külkereskedelem és a pénzület erős központosításával mind elestünk. S ez a probléma sajnos még most sem teljesen a múlté.

A belső és a külső árak mesterséges – és mind a mai napig jellemző – elválasztása is fontos jelzéstől fosztotta meg vállalatainkat, de ez már átvezet a gazdasági információk eltorzulásának kérdésköréhez. A KGST-piacok világpiacitól elszakított árai ugyancsak dezorientáló jellegűek, ezért hibás reakciókat váltanak ki.

A gazdaság információs elszegényedése összefügg egyfajta információs „helycserével”: a valódi gazdasági információk és jelzések háttérbe szorultak, kiszorultak a vállalati életből, s politikai-adminisztratív információk helyettesítették azokat. A gazdasági vezetők számára a legértékesebb információk mindmáig nem az objektív műszaki-szervezési-közgazdasági piaci ismeretek, hanem a gazdaságirányítással folytatott alkuban jól használható „szubjektív” információk (a politikai fuvallatokról beszerzett értesülések, a készülő szabályozókról és adórendeletekről kapott „fülesek”, a várható ellenőrzést előre jelző telefonok).

A magyar helyzetre éppúgy vonatkoztatható Nyikolaj Smeljov megállapítása, mint az egyébként a magyartól sokban eltérően működő szovjet gazdaságra: „A bevétel és a kiadás, a nyereség és a veszteség nyugodt, józan összehasonlítása helyett, ráérzés, ügyeskedés, különféle gazdasági »hókuszpókuszok« döntik el ma egy gazdasági vezető sikerét.” (Közgazdasági Szemle, 1987. 11. sz.)

Miről informálnak példának okáért az árak ma, ha azoknál a termékeknél, amelyeknek árindexe az új adórendszerre való áttérés kapcsán az induló árak kialakításakor 100 alatt van, vagyis az érintett vállalatoknak január 1-jével csökkenteniük kell árait, most nagy hirtelen felemelik az árakat, hogy azután legyen miből visszavenniük. A jelenség nem új, de mindig új meg új köntösben lép elő. Kornai János az elsők között írta le a jelenséget, és szemléletesen „tervgazdasági spekulációnak” nevezte.

A vállalati árak – az árakba való bürokratikus beavatkozások, az árakba foglalt költségeket befolyásoló inputokba rejtett támogatások és elvonások zavaros rendszere miatt – teljesen deformáltak.

Kialakult, egy elsősorban bürokratikus, adminisztratív szempontok által vezérelt vállalati információs rendszer, s ebben a tonnák, kapacitások, költségeknek stb. van prioritása, de nincs információ a vállalat marketing-stratégiájáról (lehet, hogy nincs is ilyen), piaciról, vezetéséről, az ügynevezett emberi tényezőkről, pedig a külső hitelezőket ilyen dolgok érdeklik elsősorban, nem az, hogy hány tonna cementet építettek be a létesítmény alapjaiba. A hitelező a mai világban az emberben látja a biztosítékot. Információéhségét tehát elsősorban az ügynevezett „soft” tényezőkre vonatkozó adatokkal elégíthetnének ki. De az ésszerű gazdálkodónak (sőt gazdaságirányítónak) is elsősorban az ilyen jellegű értesülésekre kellene érzékenynek lennie, nem pedig egy hagyományos, piac nélküli tervgazdaság mérőszámaira: a kapacitásmutatókra, termelési részadatokra.

Információs nyelvünk izolációjának hatására egyfajta információs Babel alakult ki. Nem beszéljük, vagy legfeljebb törve beszéljük a világpiac nyelvét. Gazdasági szempontból holt nyelven kommunikálunk, amin csak mások számára irreleváns ismereteket lehet közölni.

A hierarchikus viszonyrendszerben dolgozó vállalatok mai – tág értelemben vett – információs tevékenysége már önmagában is a gazdasági tisztánlátás megakadályozásához vezet. Ha az elsődleges gazdasági információhordozók – köztük az árak – deformálódnak, ha az ár a vállalati ármeghatározók, gazdasági igazgatók ügyességéről és az árhivatal ellenállóképességéről, valamint a gazdaságirányításnak az illető ágazat fontosságáról alkotott elképzeléseiről tájékoztat elsősorban, és kevésbé a valós költségekről, illetve a piac értékítéletéről, akkor alkalmatlan arra, hogy megfelelő impulzusokat adjon a gazdasági alkalmazkodáshoz.

Az objektív közgazdasági információk szubjektív tartalmakkal való keverődése, telítődése nagyban akadályozza a makrofolyamatok áttekinthetőségét is. Ezt erősíti a közismert jelenség: az információk szűrése. Még ha az alsó szinten nagyjából reális jelzés indul is útjára, áthaladva a felfelé vezető információs csatornákon, egyre „finomodik”, s hathatósan akadályozza azt, hogy az irányítók idejében megtegyék a szükséges lépéseket.

De ez az információtorzulás felülről lefelé is működik. Az adatok szépítése, a problémák elkenése a különböző rendű-rangú gazdaságirányítók önigazolásának bevett módszere lett. (Elegendő itt utalni az adósságállomány alakulása körüli titkolózásra, az inflációs ráta kiszámításával kapcsolatos problémákra, vagy az OTP-betétállományról kiadott legutóbbi, nyugtató-csillapító hatásúnak szánt je-

lentésekre.) Mindez nemcsak, sőt nem is elsősorban azért vált ki torz reakciókat, és nem azért futtatja tévutakra az alkalmazkodást, mert a torzított-szépített információkat „elhiszik”, hanem sokkal inkább azért, mert nem hiszik el, és „kiigazítják”. Ha a kormány például 15 százalékos inflációt jelez, akkor mindenki 20-25 százalékra számít. Az inflációnak ez esetben minden egyéb tényezőtől függetlenül is fel kell gyorsulnia, mert aki csak teheti, termékeit, szolgáltatásait már ezen az önkényesen „felfelé kerekített”, magasabb inflációs rátával felszorozott áron adja el. A dolog tehát önmagát beteljesítő jóslatként működik. A „szépített információ” jelentős rombolást visz végbe a gazdaságban, miközben természetesen a legkevésbé sem tölti be az eredetileg neki szánt funkciót: nem önt optimizmust a gazdálkodókba. Sőt ellenkezőleg! Ugyanilyen negatív hatása van az elhallgatott, elzárt információknak is.

A hierarchikus viszonyból fakadó „elvárások” is információtorzító hatásúak. A döntéseket hozók olyan információkat várnak, amelyek koncepciójuk helyességét igazolják. Így a hierarchia alsó szintjén levőknek érdekük, hogy visszatartsák a felsőbb elvárásokat és koncepciókat nem igazoló jelzéseket, s ezzel hathatósan akadályozzák a gazdaságvezetés „tanulási folyamatát”. A tanulás a kísérletek és a tévedések módszerének alkalmazásával történik a gazdasági rendszerben. Ha azonban „blokkolják” azokat az információkat, amelyekből kiderülhet: mely kísérletek bizonyultak tévedésnek, akkor még a saját kárunkon is képtelenek leszünk tanulni.

Információs „vérzékenység”

Az információszegénységnek vagy az információk elszivárgásának egyik sorsdöntő oka gazdaságunkban a tanulás, illetve a tudás „értéke alatti” „beszámítása”, a tudás hordozóinak, az „informauták”-nak a lebecsülése, háttérbe szorítása. A leértékelődés feltehetően összefügg azzal, hogy e tevékenységek jelentős részét (oktatás, kutatás, információs adatbank jellegű intézmények stb.) kivonták az értékmérés, az árugazdaság hatóköréből. Természetes gazdaságpszichológiai reakció: amiért nem fizetünk, azt nem is becsüljük. A szóban forgó területek a költségvetés kenyerén élnek, s ebből a kenyérből – a termeléscentrikus döntési rendszer következtében – a maradékul alapján részesülnek. Ez már önmagában is magyarázza folyamatos értékvesztésüket.

A szocialista országokban az általánosan elterjedt anyagi, termelés-központú szemlélet hatása alatt megszoktuk, hogy csak azért fizetünk, ami kézzelfogható, ami testet ölt, ami tonnában, méterben, literben kifejezhető, az ötleteknek nincs értékük. A marxi munkaérték-elmélet vulgarizálása, amelyen máig sem léptünk igazán túl, arra készítet bennünket, hogy csak a reprodukcióra, a javak tömeges újratermelésére figyeljünk, abban próbáljuk megtalálni a felzárkózás kulcsát, s jóval kevesebbet törődünk az eredeti produkcióval, a szellemi alkotással, a termeléssel, a gondolattal. Mintha elfelejtettük volna a „többet ésszel, mint erővel” évezredek bölcsességét. Az ötlet, a gondolat: az eredeti meglátás és mások ötletének az átvétele (az eredeti és a másodlagos információ egyaránt) ma a leghatékonyabb jövedelemtermelő erő. S miközben ezt unalomig ismétlik a közgazdászok, a gyakorlatban még mindig nem tudunk elszakadni az anyagi ágak középpontba helyezésétől. „Anyagi világképünkkel”, szemléletünkkel és gazdasági gyakor-

latunkkal próbálunk kopogtatni egy informatizálódó, szellemi tartalommal telített termékekkel és szolgáltatásokkal elárasztott világgazdaság ajtaján, és csodálkozunk, hogy egyre kevésbé hallunk invitáló szavakat, s egyre többet kell az „ajtón kívül” rekedtek érzéseit elszenvednünk.

Ha figyelmet szentelünk a külföldről beszerezhető információknak, akkor köztük is a termelési-műszaki jellegűeket részesítjük előnyben, s háttérbe szorítjuk a piaci, vezetési, az emberrel kapcsolatos, oktatási-kulturális stb. információkat.

Az információk és információtermelők lebecsülése, az ezzel kapcsolatban tapasztalható nemtörődömség értékes információk elvesztegetéséhez, elszivárgásához, egyfajta „információs vérzékenység” kórképének a kialakulásához vezet.

A feltalálók, „termelési kedvüket” vesztvén nem találnak fel, az oktatók nem közvetítenek ismereteket, a külpiazi szervezet nem figyeli a külpiacot, vagy mindezt lanyhán, felületesen, lélektelenül teszi.

Ha mégis akadnak – mert persze akadnak – megszállott feltalálók, megszállott külkereskedők, megszállott oktatók, ötleteik, értesüléseik, tudásuk bennük reked, fiókban marad vagy „elfekszik” egy bürokrata íróasztalán, elvész a hivatalok útvesztőiben, megkopik a kicsinyes munkahelyi csatározásokban. Még az értékes, tartalmas, nagy fáradtsággal előállított vagy megszerzett információ sem válik sokszor gazdasági hatóerővé. Haszontalanul elszivárog, elfolyik és végül megromlik.

Gazdasági rendszerünk – ahogyan ma fest – nem információbarát. Háttérbe szorítja az információk előállítóit, romlandóvá teszi, deformálja a meglevő értesüléseket, információs eltompultságában leledzik, lassítja, fékezi az információáramot. Az információ hiánygazdaságának is nevezhetjük – azzal a megkötéssel, hogy szemben az áruk hiánygazdaságával, a tünetek csak makroszinten ütköznek ki igazán, s még ott sem mindig váltják ki az orvosság keresésének sürgető igényét. Az információ hiánygazdaságában az értesülésekért nem állnak sorban, a releváns gazdasági jelzéseknek nincs feláruk, sőt többnyire még áruk sem. Viszont, akárcsak az igazi hiánygazdaságban, a hiány és a felesleg itt is ikertestvérek: miközben hasznavehetetlen, romlott, tartalmatlan információkészletek tömlik el tárolókapacitásainkat, áramlanak a közvetítőcsatornákon, égető hiány van gyors, pontos, releváns, tartalmas gazdasági értesülésekben. Napjainkban az információk a legfejlettebb országokban már információgazdasággá szerveződnek, a fogyasztási cikkek és a termelőeszközök „soft” tartalommal, szellemmel, ötlettel, újítással telítődnek, nálunk e folyamatok még alig indultak meg, mindez hiányzik. És ami igazán aggasztó, az az, hogy nálunk hiányzik, és nem nekünk hiányzik.

Szinetár Miklós

MILYEN A „KULTÚRPOLITIKUS”?

Kultúrpolitika mindig is volt! Már a törzsfőnök, aki megdicsérte a barlangrajzokat, kultúrpolitikusként működött, és az a társa is, aki egy másik barlang faláról lemosta a szerinte túl félelmetes festményeket. Kultúrpolitikus volt az, aki díjakkal ismerte el a görög drámaírókat, és az is, aki befolyásolta a díjak odaítélését. És azok voltak a Mediciék és az volt Gyula pápa, az volt Rómában Maecenas és minden későbbi mecénás, az alapítványtevők s a múzeumlapítók, a popsztárok menedzserei és a totális államok miniszterei egyaránt.

Különböző volt a ható- és hatáskörük, de az évszázadok folyamán kultúrpolitikai tett volt önmagában az is, hogy a hatalom mennyit vont a kultúrából saját hatáskörébe és mennyit engedett át másoknak. Így, mint mindenütt, volt és van kultúrpolitika a szocialista országokban is, de a megelőzőeknél nagyobb igény-nel, azonkívül, ellentétben más társadalmi formációkkal, itt ezt néven nevezik és kultúrpolitikának hívják. Nem szerencsés a megnevezés, s valószínűleg lesz kor, amelyik jobb, találébb, anyanyelvünknek megfelelőbb kifejezéseket fog találni, mint amilyen az agitáció és propaganda, a tömegszervezet, a mozgalmi szerv – és a kultúrpolitika. De ma így hívják, és e néven gondolkodunk felőle.

A kultúrpolitikát kultúrpolitikuskok csinálták és csinálják. Ha végigtekintünk az évszázadokon, de akár a létező szocializmus történetén, vagy hazánk múltján, láthatjuk, mennyiféle ember, milyen különböző indítékokkal és tehetséggel űzte ezt a mesterséget. Mert mesterség ez is, méghozzá művészi mesterség. Leginkább a karmesterhez vagy a rendezőhöz hasonlítanám, mert ahogy a rendező vagy a karmester sem rendelkezik saját művészi kifejező eszközzel, és – ellentétben az íróval, festővel, zeneszerzővel, színésszel – művészetét csak sok-sok társ közreműködésével tudja megvalósítani, így a kultúrpolitikus alkotása is másokon keresztül jön létre és egy általa fémjelzett műhely, intézmény, történelmi periódus művészi eredményeiben testesül meg. És mint minden alkotó esetében, nála sem a szándékok, nem a kinyilatkoztatások, csupán az eredmények számítanak. Hogy milyen volt egy színház valakinek a vezetése alatt? Milyen egy újság, amíg szerkesztette valaki? Milyen volt egy korszak kultúrája, amíg az adott kultúrpolitikus befolyásolta vagy éppen irányította?

És itt megmutatkozik, hogy a kultúrpolitikához ugyanolyan alkotó tehetség kell, mint bármilyen más művészethez. De még emberi tisztesség és humánus lelki alkat is szükségeltetik, mert bár számos zseniális zeneszerzőt, író, költőt ismer a művészettörténet, aki rossz jellemű, irigy vagy egyenesen gonosz volt, de az, aki művészetét úgy valósítja meg, hogy emberek sorsa van a kezében, aki „vezetőművész”, az tehetség, tisztesség és jóakarátú emberszeretet nélkül nem alkothat maradandót. Miből áll ez a tehetség? Elsősorban a vágyak és a lehetőségek összeegyeztetésének képességéből. A kultúrpolitikus nem költő, nem vezérelhetik kizárólag saját vágyai. Olyan művész, akinek a jövő számára is kell építenie, de megvalósítania a jelenben kell. Mindenkor itt és most! Ismernie kell hát a korlátokat, amelyeket a történelem, a tradíció, a pillanatnyi konstellációk állítanak és a korlátokat feszegetve kell művét létrehoznia.

Mint jó rendezőnek, ismernie kell a társulatot, amellyel dolgozik. Kitől mit le-

het várni. Ki minek az elviselésére képes. Ki mennyit ér. Azon kell munkálkodnia, hogy a reá bízott társulat az adott körülmények között a lehető legjobban működjön. És közben neki magának is alakítania kell a körülményeket.

Jó karmesterként egyszerre kell szilárd irányítónak és liberális atyának lennie, mert a karmesternek tudnia kell, hogy a jó zenekarok többsége kiváló szólistákból áll, és ha a karmesteri drill túlzottan rájuk telepszik, úgy elvesz minden egyéniség, alkotókedv és tehetség, de azt is tudnia kell, hogy ha nincs karmester, akinek a mű nagy vonalairól megvan a határozott elképzelése, aki a kényesebb részeknél határozottan összetartja az együttest, akkor az eredmény csak szánalmas lehet.

És a jó kultúrpolitikusnak jut az a szerep, hogy a társadalomban mindig jelenlevő igényt kielégítve, az apaszerepet valamelyest betöltse. Nem atyáskodva, nem úgy, hogy túlzott paternalizmussal infantilizmusba löki a rábízottakat, hanem nagyvonalúan, úgy hogy háttérben marad, ha azt érzi indokoltnak, és mindig jelen van, ha tudja, hogy szükség van a gondoskodására.

Végül megismétlem: a kultúrpolitikus életének, munkájának értelme az eredményeken mérhető. E században átértünk számos kultúrpolitikai korszakot, és úgy hiszem, hogy ez az időszak, amelyet 1957-től számítunk, amelyben egy egész nemzet számára lett kérdőjel nélküli közkincs Illyés Gyula és Bródy Sándor, Németh László és Örkény István, Vasarely és Füst Milán, Déry Tibor és Csontváry, amelyben a magyar film ragyogó korszakát élte meg, amelyben a színházak újabb és újabb megújulási hullámokat éltek át, Bartók és Kodály került a zászlóra, ahol kiteljesült Ferencsik és Nádasy művészete, az, úgy érzem, olyan kultúrpolitikai korszak volt, amire tehetség, humánus és az adott körülmények között kiváló teljesítmény volt jellemző, és amelyre tisztelettel gondolhat minden elkövetkező nemzedék.

Tókei Ferenc

SZELLEMI TÁVLATOK

Szellemi megújulás – ez a kérdés mindenekelőtt értelmezésre szorul. Engedtesék meg, hogy a kérdést ne arra az egyébként korszakos jelentőségű szellemi megújulásra vonatkoztassam, amely az ötvenes évek második felében kezdődött s a hatvanas években bontakozott ki igazán, majd a hetvenes években lendülete megtorpant; míg évtizedünkben a szellemi zűrzavar, eszmei tanácstalanság, erkölcsi és kulturális hanyatlás jelei sokasodnak és jóformán eluralkodni látszanak. A magyar szellemi élet mai állapota arra kényszerít, hogy a kérdést így értsem: mit tehetünk ma a szellemi élet megújulásáért Magyarországon.

Ez a most esedékes szellemi megújulás nélkülözhetetlen, mert ha elmarad, az ország válságos helyzetéből való igazi kibontakozás nem lehetséges. Friss eszmei légáramlat nélkül ugyanis sem a válságkezelés programjának, sem a reform továbbfejlesztésének nincs és nem is lehet tömegbázisa, még a párttagságban sem.

Ahhoz, hogy a társadalom ne csupán elszenvedje, hanem alakítsa is a reformot, hogy a társadalom reformmozgalmat legyen képes világra hozni és életben tartani, elengedhetetlen, hogy a reform problematikáján való gondolkodás ne csak hivatalos politikusok vagy szakkutatók kisebb-nagyobb csoportjainak dolga legyen, hanem társadalmi közüggé váljon; kétségtelenül az ország szellemi, ideológiai életének megújulására van szükség. Minden gondolkodó embernek magának is tudnia kell értelmezni a reform továbbfejlesztésének kérdéseit, de persze nem magára hagyva, azaz a kalandor vagy éppen ellenséges ötletgyárosoknak kiszolgáltatva, hanem valóban pezsgő szellemi életet előfeltételezve, amelyben meg lehet találni a szilárd tájékozódási pontokat, elméleti-ideológiai fogódzókat. Gondoskodnunk kell róla, hogy minden gondolkodó ember a lehető legpontosabban megismerhesse az ország mai helyzetét, a tőkés világgazdaság állapotát, az úgynevezett kibontakozás valódi lehetőségeit, az egyszerűen reformnak nevezett törekvés vagy inkább törekvések lényegét, jellegét és irányát, az elméleti és reális választási lehetőségeket. Ma a reformproblematikáról való komoly gondolkodáshoz nélkülözhetetlen információkkal és tudással még a párttagság sem rendelkezik.

Pedig a magyar sajtóban temérdek cikk szól a tennivalókról, hetilapjaink és folyóirataink minden egyes száma valami szenzációval igyekszik szolgálni olvasóinak, valami feltűnővel, extremitással igyekszik felhívni magára a figyelmet, sőt a szerkesztőségek új meg új vitákat indítanak, interjút készítenek minden ismertebb emberrel, körkérdésekkel ostromolják mindazokat, akik a közügyektől eddig sem akarták s most sem akarják távol tartani magukat. S ugyanez folyik a rádióban és televízióban, reformmal kelünk és reformmal fekszünk. Szaporodnak a szamizdatok és a tőlük alig megkülönböztethető legális kiadványok, amelyek tovább tarkítják a képet, sok könnyen hívót meggyőzve arról, hogy szellemi életünket valódi pezsgés, valódi viták jellemzik. Bizonyos rendezvények hosszú és tömeges panasznapokká válnak, amelyeken mondani ma már mindent lehet, sziporkáznak tehát a vélemények, a sziporkák néha még össze is ütköznek, legtöbbször azonban szépen elrepülnek egymás mellett, majd pedig kihunynak, megsemmisülnek a sötétben, amint annak minden tisztességes tűzijátékban történnie kell.

Máris a kíváncsú szellemi megújulásnak vagyunk tanúi? Éppen a nézeteknek ez a kaleidoszkópja újít meg bennünket szellemileg? Sajnos, minél több reformjavaslatot, kibontakozási ötletet olvasok vagy hallok, annál határozottabban fogalmazódik meg bennem, hogy ez a felszíni mozgalmasság még nem a szellemi megújulás jele, hanem csak tarkabarka lepel, amely alatt elméleti sivárság, eszmei dezorientáltság, kiábrándultság, sőt sokszor cinizmus is meghúzódik. Éppenséggel nem azt állítom, hogy minden, amit reformügyekben olvasunk és hallunk, csupán felelőtlen, végiggondolatlan ötlet, feltűnési viselkedés terméke vagy többé-kevésbé virtuóz játék a szavakkal. Ellenkezőleg. Egyáltalában nem ritka a nagyon komoly hang, az igazán mély, lényegi összefüggéseket érintő vagy figyelmünket arra irányító gondolat, etikus és felelős gondolatmenet sem. A baj éppen az, hogy a komoly hang elvész a hangzavarban, s hatását a közgondolkodásra jórészt megsemmisítik a más pályán futó elmélkedések. Szeretném remélni, hogy ez az állapot átmeneti, valamiképpen csak kibontakozunk belőle. A jelenlegi helyzet összképe azonban — a kép néhány biztató részletével együtt is — tapasztalatom szerint nagyon szomorú, s magától nem fog megváltozni. Azt hiszem, szellemi-ideológiai életünkben változtatásokra van szükség. Meg kellene teremte-

ni például azokat a nem adminisztratív jelleggel, hanem az eszmei erejükkel mérvadó fórumokat, amelyeknek döntő szerepe lehetne egy komoly és valóban tekintélyes közvélemény kialakításában. Legfőbb ideje, hogy legalább eszmeileg megpróbáljunk túljutni az ötletbörze korszakán, s elinduljunk a nagyobb távlatú gondolkodás útján. Meg vagyok győződve róla, hogy a távlatosabb gondolkodás minden gondolkodó ember legfőbb szükséglete ebben az országban.

Sokszor elmondtam és leírtam már, hogy véleményem szerint a reformvitákban sajnálatosan kicsiny szerep jut a filozófiai megalapozásnak, továbbá hogy a vitacikkek sajnálatosan alacsony színvonalú filozófiai kultúráról tanúskodnak, sok szerzőnek egyszerűen nincs érzéke a „logikai” szükségszerűség felismeréséhez, és – hangozzék bármily banálisán, hiszen oly sok összefüggésben mondták már – a szaktudományok sok jeles képviselője teljesen érzéketlen és értetlen a dialektikus módszer iránt. A munkásmozgalom történetében éppúgy, mint a szocializmus építésének során sok bonyodalmat és bajt okozott régebben is, ha metafizikusan, egymást kizáró vagy-vagyokban gondolkodtak a tennivalókról; például egyszerűen igennel vagy nemmel próbálták megválaszolni azt a kérdést, vajon építhető-e a szocializmus „egy országban”, holott már magát a kérdésfeltevés módját is bírálni kellett volna. Ehhez hasonlóan többnyire metafizikus merevséggel állítják ma szembe egymással a tervet és a piacot, és persze van egy teljesen prakticista-eklektikus felfogás is, amely terv és piac között még ellentmondást sem hajlandó látni. Nem bocsátkozom itt bele ebbe a kérdéskörbe, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ezeket a kérdéseket semmiképpen sem egy nemzetgazdasági-népgazdasági, azaz „egy ország” modellről spekulálva lehet értelmesen feltenni, hanem csak a nagy egészből, a világegészből kiindulva. A filozófiát szerintem mindig éppen a világegészben való gondolkodás különböztette meg a szaktudományoktól, s talán mondanom sem kell, ugyanaz a gondolkodásmód jellemzi a marxizmust is a maga eredeti egységében, s épp ezért a marxizmus ebből a szempontból filozófiai jellegű vagy megalapozású. Ha mármost a szocializmus reformjáról a világegész szerkezetéből kiindulva próbálunk gondolkodni, akkor azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy a mai szocializmus minden problémájának legáltalánosabb és gyakorlatilag is döntő valóságos alapja az a történelmi tény, hogy a mai világban nem egyszerűen és közömbösen egymás mellett, hanem bonyolult kölcsönhatásban és bizonyos mértékig kölcsönös függésben él a fejlett és persze fejletlen kapitalizmus és a fejlődésének kezdetleges szakaszában kísérletező szocializmus; következésképpen terv és piac a világ gazdaság valóságában is együtt él, ellentmondásban egymással, mégis jóformán egymáshoz láncolva, a tőkés világban is (ott fejlett formákat hozva létre), a szocialista világban is (itt sokszor elfedve, az adekvát formákat még csak keresgélve). A példa talán mutatja, hogy a marxista filozófia éppenséggel valóságunk alapvető és mindent döntően meghatározó összefüggéseire képes rámutatni, komoly hozzájárulásképpen a kíváncsatos szellemi megújuláshoz.

A NAGY RENDSZEREK ELMÉLETE ÉS A TÁRSADALOM MODELLHIPOTÉZISEI

Ha a külső szemlélő figyeli a Magyarországon az utóbbi 20–30 évben bekövetkezett eseményeket és a gondolkodásmód változásait, úgy különös eredményhez juthat. Megállapíthatja, hogy először a gazdaság irányításának kérdéseivel kezdtek el foglalkozni, ezen belül is a gazdaságnak az élelmiszer-ellátás szempontjából legérzékenyebb részével, a mezőgazdasággal, majd fokozatosan tudatosodott, hogy nem egyszerűen irányítástechnikai módszercserékről kell eszmélkedni, hanem a gazdaság általános létfeltételeinek, mozgásformáinak a kérdéseiről, csak ezután, az utóbbi néhány évben került előtérbe a politikai struktúra, a társadalom szervezetekbe való rendeződésének a vizsgálata, ebben is csak munkamódszereink javítása. A változások és váltások alapvető gondolati mélységei csak most kezdenek érlelődni.

Ezt a menetet könnyű magyarázni. Először a tünetek jelentkeztek, méghozzá a felszíni tünetek. A gondolkodás bátorsága és meggyőző erejű ismerethalmaza csak ezen tünetek részletesebb feltárásával, egyes tünetek időleges megszüntetésével nőtt. Az orvosi gyakorlat is így haladt, először lázat csökkentettek, eret vágtak, hogy pillanatnyi vérnyomáscsökkenést érjenek le, a bakteriális és vírusfertőzések, az immunrendszer és genetika mélyülő, de még mindig messze nem és talán sohasem teljes ismeretanyaga hiányzott. A különbség azonban mégis szembevető egy nagyon is jelentős viszonylatrendszer ellentétesre feltételezett jellegének következtében. Az orvostudományokban és a biológiában általában egy, a természet által létrehozott szisztémát próbálunk megismerni, tudomásul véve azt, hogy ennek a rendszernek a léte, működése akaratunktól nagymértékben független, működési módja egyáltalán nem bizonyosan követi a mi gondolkodásunk által racionálisnak tekintett utakat, a megismerésben és a befolyásolásban néhány veszedelmes kísérlettől eltekintve főleg az alázat vezérelte az embert.

Magától értetődően a társadalom, tehát a saját közvetlen működési területének ügyeiben az ember bizonyos szuverenitást szeretett volna élvezni, és amit kívánunk, azt már a latin közmondás szerint is szívesen elhisszük. A pillanatnyilag helyesnek tartott és elfogadott racionalitások szuverén kezelésének vágya társadalmi utópiák és ideológiák formájában végigkísérte az emberiséget, mindig abból kiindulva, hogy az akaratunktól függetlenül létező objektív természeti világ nem biztos, hogy teljesen alárendelhető ezen vágyracionalizmusunknak, azonban a társadalom és ezen belül a gazdaság mint az emberek egymás közti viszonyainak talán többé-kevésbé jól áttekinthető szövevénye a tudomány eszközeivel és a belátás erejével racionalizálható. Mindazt a szenvedélyt, amit a társadalmi-gazdasági viszonyok irracionálisnak tekinthetett és szenvedésként megélt hatása az emberekben összegyűjtött, a jóra törők egy új racionalitás reményeként igyekeztek magyarázat és gyógyító út formájában hasznossá tenni.

Mai társadalmi rendszerünk legitimitását az azt irányítók és elfogadók számára egyaránt egy ilyen, a tudományos racionalitásra támaszkodó és hivatkozó gondolatrendszer adja meg. Ez a gondolatrendszer, amelyet a nominalizmus (névra-

gasztás a lényegtől elválasztva) durva egyszerűsítésével gyakorlati célokra marxizmusnak nevezzük – Marx, a szigorúan tudományos gondolkodó ma ez ellen a nomenklatura-megoldás ellen még sokkal határozottabban tiltakoznék, mint a maga idejében – egy adott történelmi-gazdasági-társadalmi ellentmondásrendszer feloldásának kísérletével igyekezett általános világmodellt létrehozni, amely modell részben magyarázat, részben irányítási elméleti struktúra is lenne egy idealisztikus módon elgondolt kommunista társadalom felé vezető úton. A modell sohasem volt és nem is lehetett konzisztens, erről két irányból történt gondolkodás; az egyik egy számunkra máig is példamutatóan tanulságos irány, nevezetesen az, hogy Marx önmagát tudományos kutatónak és nem profétának tartotta, a másik ennek ellentettje, hogy nevének későbbi felhasználói egyre inkább profétát igyekeztek formálni a múlt század ezen nagyszerű tudósából. A nem konzisztens társadalmi-gazdasági modell, amely Marx által többször aláhúzottan csak a maga vizsgált viszonyaiban volt igazán érvényes (lásd például Marx zseniális megjegyzéseit a munkaidővel kapcsolatos értékfogalmak változásairól az automatizálás kiteljesedésével), valahogy olyan módon keveredett a későbbi történelem világpolitikai és helyi pragmatikus, helyes és szükséges, helytelennek és szükségtelennek bizonyult döntéseinek magyarázatával, egyes, az elmúlt száz év során változó történelmi körülmények között előtérbe került megoldásokkal, ahogyan a Biblia vált sok ezer év különböző történelmi megítéléseinek és eseményeinek csak ügyvel-bajjal összeilleszthető kódexévé. Így került ellentétbe egymással a jelenségek vizsgálatának és magyarázatának mélyre hatoló tudományos igénye az elmúlt 20–30 év magyarországi pragmatikus eljárásaival, még mindig nem teljesen kilépve abból a csapdából, ami a bibliamagyarázatok hagyományából, a globális társadalmi racionalizmus tudásának legitimitást magyarázó kényszeréből és a valóság tudomásulvételének ijedelmeiből tevődtek össze, miközben a napi bajok állandó napi válaszokat igényeltek és napi csatákat provokáltak.

Ilyen hosszú időszak történelmi tapasztalatai után kötelességünk azokkal szemben, akik ígéreteket kaptak és akiktől egy sokra képes szellemi tulajdon hitelével bizalmat vártunk el, de önmagunkkal szemben is, hogy a tüneti problémákon túl igyekezzünk olyan messzire tekinteni, amennyire képesek vagyunk, és talán még inkább feladatunk definiálni azt, amire jelenleg nem vagyunk képesek és nem ígérhetjük, hogy a jövőben is akár képesek leszünk.

A felismerések menete, illetve a politika tudata a tünetek felől közelített, még hozzá többségében úgy, hogy a tünetek léte is csak akkor vált elismertté, amikor az már a hazai tűréshatárok felé közelített. Ezek a tűréshatárok Kelet-Európában igen különbözők, az országok korábbi történetétől, hagyományos külső kapcsolataitól és a jelen tudatot közvetlenül befolyásoló eseményektől függenek. Magyarországon, különösen 1956 után ez az érzékenységi erő maradt, tűréshatáraink, a közvélemény és a politika illeszkedéseinek és távolságainak összehasonlítása a többi szomszédos országgal külön érdekes tanulmány lehet.

Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy a gazdasági reform és a politikai intézményrendszer reformjának összekapcsolódó igénye már az 1956 utáni hivatalos dokumentumokban is felmerült, ugyanakkor a legutóbbi időkhöz uralkodott és a közvéleményt befolyásolni szándékozott olyan nézet, amely szerint csak némileg jobban kellene tenni azt, amit eddig is tettünk, jobban szervezni, fegyelmeztetebben dolgozni. A gazdasági reformok konzisztens voltát is zavarta a sokrétű tudathasadás. Voltak, akik a körülményektől függetlenül a nemzetközi gyakorlatban kialakult gazdasági fogalmakkal és eszközrendszerekkel dolgoztak, re-

mélve, hogy azok maguk megteremtik környezetüket, mások igyekeztek a vegyes rendszertelenség lehetőségeit napi előnyök érdekében megragadni, így régi struktúrák személyi és szervezeti képviselői jellegzetes NEP-man-ekként működtek, olyan előnyöket biztosítva, melyek a normálisan működő kapitalizmus fair play játékszabályai között nem lennének megengedhetők. A politikai propaganda tükrözte a legjobban a bizonytalanságot, nem tudva, mit dicsérjen, mit szidjon, állandó utóvédharc folyik a fogalmak terén, a gyakorlati intézkedések és a kusza valóság elvinek látszani vágyó, folyton módosuló részmagyarázataival. A közvélemény egy furcsa ideológiai romhalmaz gondolati útvesztőiben botorkál, amelyben megtalálhatók a sztálini időszak legprimitívebb sémái, a korábbi aktualizáló tankönyvek ismeretpótló töredékei, a napi tömegtájékoztató eszközök szenzációértelmezései, szélsőséges illúziók és nosztalgiák, pozitív és negatív irányban eltúlzott számszerű becslések, a tudományos és féltudományos irodalom szellemi fragmensei, divatfogalmak s divatszavak ködös fogalmi háttérrel. Egy ilyen kaotikus helyzetben terjednek leginkább a teljes kiábrándulások és a veszélyes téveszmék.

Az ideológiai zűrzavar nem kevésbé csapda a politika számára, a gyakorlati cselekvést és a retorika meggyőző erejét egyaránt fogva tartja.

Ebben a helyzetben megkíséreltük azt, hogy a nagy rendszerek elméletének néhány tanulságát igyekezzünk viszonyainkra alkalmazni. Ez néhány igen alapvető kérdésben arra kényszerít, hogy korábbi nézeteket ne csak átmeneti jelenség formájában adjunk fel, hanem olyan gyökeresebb módosítások felé is forduljunk, melyek a század jelenségsorozatait konzisztensebb hipotézisek formájában magyarázzák, így e hipotézisekkel hihetőbben nézzünk a jelenre és a jövőre. Előrebocsátjuk, hogy az így összeálló gondolatok a dolog természete miatt sem lehetnek újak, legfeljebb újabb kontextusba foglalhatók, a bírált jelenségek kezdettől fogva gerjesztették az itt is megjelenő válaszok többségét. Ugyancsak erősen kell hangsúlyozni, hogy a következők nem egy korábbi ideológikus építmény helyébe lépő világmagyarázatok, hanem a tudományos gondolkodás mai állása szerint legjobb esetben modellkísérletek egy, a modellenél szokszorosan bonyolultabb valóság leképezésére. Éppen a valóság megfoghatatlan bonyolultsága a gondolatok kiindulópontja és legfontosabb eleme, így kell helyére tennünk a modellekkel való gondolkodás és gyakorlati tevékenység szerepét és lehetőségeit.

Mint mondtuk, a kiindulás a nagy rendszerekkel kapcsolatos bonyolultság, azok modell-leképezésének korlátai. Még ha egy rendszer csak néhány alapelemből épül is föl (a fizika elemi részecskéi, a genetikai kód négy alapjele, a hókristályokat vagy számos más geometriai jellegű vagy geometriai képpel interpretálható alakzatot alkotó elemi ábrák, a fraktálok stb.) és ezek a maguk környezetében néhány igen egyszerűen leírható hatást gyakorolnak, nagyobb számú elem esetén a kölcsönhatások eredménye gyorsan eléri a kiszámíthatatlanság határait. A matematika ezt a jelenséget kombinatorikai robbanásként ismeri, ezért kiszámíthatatlan az abszolút sakk problémája (minden lehetséges játékkombináció). Nincs az a fizikailag elképzelhető (a megvalósításról még nincs is szó) számítógép, amely a kombinatorikai robbanásnak akár a sakkhoz hasonló egyszerű fókán (8×8 -as táblán a játék, egyszerű, figuránként rögzített szabályokkal, hat figurafajtával) elérhetővé tenné a megoldást. A valóság ennél lényegesen bonyolultabb. Az elemek általában időben változók, tulajdonságaik módosulnak. (Mint ha a sakfigurák átváltoznának a játék folyamán.) Furcsa viselkedési formákat öltenek (mintha a figurák alatt a tábla kockái bizonytalanul mozognának) – ezek

a nem lineáris és kaotikus viselkedési formák, amelyeknek bonyolult matematikai leírásából újabb és újabb, az eredeti kombinatorikai robbanáshoz hasonló számú lehetőség támad. Van ebben hozzáadódóan egy további, méreteiben hasonló hatású jelenség. Bár az elemek által kifejtett egyedi hatások – mint feltételeztük – egyszerűen leírhatók, az elemek egy-egy csoportja a többi csoportra már nehezen megközelíthető csoportosíthatást is gyakorol; régi filozófiai igazság, hogy az egész nem egyszerűen összessége a részeknek. Úgy is mondhatjuk, hogy az elemcsoportok nem értik meg egymást, illetőleg a kölcsönös megértés lényeges korlátokba ütközik. Ezt még két azonos korú, kultúrájú ember esetében is napról napra tapasztalhatjuk, minél bonyolultabb két kiválasztott részrendszer, annál nehezebben közelíthető meg a kölcsönös megértés, a kölcsönhatás nyelve (vagy nyelvként értelmezhető információ-hatásátvittele).

Így négy egymásra rakódó, egyenként is a kiszámíthatatlanság felhőjébe ütköző kölcsönhatás-jelenségünk van már, amik a nagy rendszerek viselkedésének megbízható leírását lehetetlenné teszik.

Mindez nem jelenti, hogy a jelenségek megfigyeléséről lemondunk. Egyes jelenségek közelítő modellek alapján, közelítő módon, hipotézisként figyelemmel kísérhetők, s nagyon fontos az, hogy tudjuk, hipotézisekkel s modellekkel dolgozunk, melyek érvényessége körülményektől, időtől függően erősen változik; nem biztos tudás, hanem bizonytalan kísérleti eszköz, amivel dolgozunk.

Ebből viszont sok minden következik, amivel érdemesebb szembenézni, mint utómagarázatokkal bújócskázni. Az első, hogy az a fajta tervszerű, pontos racionalitású gazdálkodás és társadalomirányítás, amiről a múlt századok racionalistái álmodoztak, nem valósítható meg. Az ember sokáig azt hitte, hogy feltárva egyszerű, a fizikaihoz hasonló társadalmi alaptörvényeket, a kiszámíthatóságnak ez a racionalizmusa létrejöhet. Kiderült, hogy a fizikában sem így állnak a dolgok. Ha nincs egyértelmű igazságokat szolgáltató, a világot áttekinthető egységben magyarázó ideológia, a nem a világról alkotott modell-elképzelések változékony eszközrendszerével kísérletezünk, úgy nincs olyan ember vagy embercsoport, amely a végső igazság monopóliumával irányíthatja a többi, jogot formálhat az igazsághoz vezető út kényszereszközeire. Ezt ma már valamilyen szinten egyaránt tudja a hatalom embere és az alárendelt; ez ma csapdáink egyike, ahonnan az okos kiutat keresni kell.

A nagy rendszerek elméletének következő kérdése annak keresése, hogy a kiszámíthatatlanság megismert korlátait elérve mit érdemes tenni. A válaszok eléggé kézenfekvők, már csak azért is, mert a nagy rendszerek legfőbb színterén, a természetben bőven találhatók. Az ember szeretett volna valamilyen, a természetbelinél okosabb rendszert kitalálni, saját képességeit a korábbi istenfogalommal felcserélve.

Közelítő modellünknek három, a szabályozástechnikából kölcsönzött jellegzetességét ismertetjük. Az első a struktúrára vonatkozik, a második az egyes részrendszerek önszabályozására, a harmadik a teljes struktúra és az önszabályozó részrendszerek egymás közti viszonyaira. A struktúra fő jellegzetessége abból vezethető le, hogy a szabályozott rendszer méretét addig kell csökkenteni, amíg az már – ha nem is teljesen, de többé-kevésbé – számíthatóvá válik. Ez a triviális gondolat már korábban is felmerült, mihelyt a gazdaságok és társadalmak kinőttek az egy központból minden cselekedetet meghatározó és minden részletet a központban ismerő rendszerméretet. Az ősi törzsi társadalmak voltak ilyenek, bár azokat még hosszú ideig igyekeztek voluntarista erők utánózni. A recept a

hierarchia volt, egy korábbi, csillagszerű szerkezettel szemben egy fastruktúra, egy központból, csomópontonként, szintenként szerteágazva.

Ez a megoldás ugyan nem tételezett fel tökéletes ismeretet a központban, de globális tudást a rendszer egészéről igen; az utasítás lefelé és az információ felfelé a megfelelő sűrítő-torzító csomópontokon keresztül lényegében egyirányú volt, a struktúra merev, hiszen fő célja önmaga fenntartása volt és csak erőszak kényszeríthette más hasonló struktúrákkal való egyesülésre vagy szétválásra. A vertikális, felülről lefelé építkező struktúra saját működési „tisztasága” érdekében nem engedhette meg a horizontális, azonos szinteket összekötő, természetes együttműködést biztosító szálak kiépülését. Az egységstruktúrát egy kikényszerítve elfogadott egység-célszisztem legitimálta.

A régóta formálódó, a természetben természetes új struktúra hálóformájú. Kooperatív rendszernek nevezzük. Az emberi társadalomban eleve így működnek a piacok, de így a közlekedési és távközlési hálózatok, energiarendszerek hálózatai. A hálózat és hálóforma nem véletlenül cseng össze. A hálózatban együttműködő felek autonómok, magukat irányítják – éppen ez a lényege saját maguk jobb modellezhetőségének –, de ez az autonómia nem anarchia a nagy együttműködő rendszerben. Erről szól a harmadik sajátosság.

A második az önszabályozás módja. Ennek minden rendszer számára legfontosabb feltétele az adaptivitás, alkalmazkodóképesség.

Mivel a rendszer viszonyai, az autonóm rendszerelem környezete változékony és ez a változékonyág alig számítható, csak a változásokhoz való alkalmazkodás lehet a rendszerelem válasza. Ez az alkalmazkodás kedvezőtlen feltételek mellett lehet rossz irányú is, sok példáját láttuk annak, hogy a világ változásaihoz nem alkalmazkodó rendszerek egyes elemei, emberek, csoportok, szervezetek éppen ehhez a nem alkalmazkodó részvilághoz alkalmazkodtak, így tovább rontották a részvilág létfeltételeit. A rossz részalkalmazkodásból származnak a káros értékrendek, így nálunk a pöffeszkedően pazarló kivagyiság, hatalomfitogtatás, a kezdeményezéshiány és megalázkodás mint az előbbiekre válasz és ezek eredményeképpen egy sikerszegénylő, balsikert felmagasztaló erkölcsi értékelés. A bevezetőben vázolt ideologikus diszfunkció és ennek ellenpárja, a gondolkodási zűrzavar is e rosszul működő, önmagához adaptáló struktúrának a szülötte. Az adaptivitást elsősorban az egész rendszer, a számunkra érzékelhető, létünket befolyásoló világ változó viszonyaihoz kötve értelmezzük.

A harmadik jellegzetesség a rendszer belső szabályozása. Ehhez az egyes részek adaptivitása még kevés. Különösen kevés akkor, ha a rendszer valóban szabadon kooperatív, azaz struktúrájában is adaptív, tehát akkor és úgy lép együttműködésbe, olyan hálókkal dolgozik, amelyek feladataira, és nem saját struktúracéljaira alakultak, követik a változó igényeket. Ez a struktúra-szabadság-alkalmazkodás igen fontos követelmény, a természet az egyes egyedekben csak igen korlátozottan tudja megvalósítani, ezért az állandó szülés-pusztítás módszere itt az uralkodó. Azaz, ha egy struktúra nem akar az önpusztulás felé elindulni, akkor önmagát szabadon alakíthatóvá kell tennie. Ez a szabadság persze a másik oldalon bizonyos kötésekkel jár együtt, azaz az együttműködés feltételei olyan módon szabályozandók, hogy az az együttműködést segítse, biztonságot és szabadságot, választási lehetőségeket, a lehetőségeken belül az elérhető legnagyobb kiszámíthatóságot biztosítsa. A szabadság és a megállapodáson alapuló kötöttség együttese lényegesen hatékonyabb rendet biztosít, mint egy hierarchikus rendszer kényszerkötöttsége, amely éppen a diszfunkciót létrehozó kényszerpályák és a kiszá-

míthatatlanságból eredő zavarok miatt a látszatrend mögött állandóan fokozódó anarchiát termel. A piac ennek a megállapodásrendnek is megmutatta őselemeit: a pénz- és mértékrendszer, a csere szabályait, az alku és szerződés rendjét.

A mai, számítógépes hálózatokkal támogatott, igen fejlett kooperatív rendszerek is ezeket az őspéldákat fejlesztik tovább: az előnyök és hátrányok mérlegelésén alapuló alku, az ezt követő megállapodás majdnem minden kooperatív tevékenység menetrendje, ennek ma már erős matematikai metodikája van, főleg az operációkutatás eszközeire támaszkodva. A kooperáció rendjét szabványok biztosítják, ezek mindenféle kapcsolatra kidolgozott úgynevezett protokollok, a kapcsolatfelvétel, -tartás és -bontás bonyolult funkcióit leíró eljárások. Ilyen protokollok szabályozzák a nemzeti pénz-, áru-, személy- és információforgalmat – gondoljunk a repülőjegyek és repülésirányítás egységes szabályrendszerére. A legszebb és legáltalánosabb protokollrendszer természetesen az információs hálózatokra dolgozták ki, ez lehetővé teszi a világ bármely információ-felhasználójának bármely másikkal való együttműködését, adatok, üzenetek, hang és kép cseréjét, számítást máshol kidolgozott számítógépprogramokkal egy harmadik hely számítógépén, programozási, tervezési, gyártási, szállítási együttműködést, egészségügyi-diagnosztikai, pénzügyi, kereskedelmi és gyártórendszerek alkalmi célra társuló kapcsolatait.

A kooperatív rendszert fejlett infrastruktúra támogatja, mondhatjuk azt is, hogy az infrastruktúra feltétele és eredménye a kooperatív tevékenységnek. Nem véletlen, hogy néhány kifejezetten katonai célt szolgáló infrastruktúra kivételével az infrastruktúrák a társadalmak és gazdaságok kooperatívabb jellegű korszakában jöttek létre, a centralizált tevékenységeket támogató, esetleg reprezentatív infrastruktúrák a legtöbb esetben diszfunkcionálisak és elmaradók lettek. Ez a széles értelemben vett infrastruktúra magába foglalja a szokásos elmeket, tehát a közlekedési, távközlési, csatornázási, anyagi és energiatovábbító hálózatokat, az oktatást, egészségügyet, kiterjed azokra a szolgáltató hálózatokra, melyek a korábban nem szolgáltató jellegű tevékenységeket is magukba foglalják (így a számítógépes szellemi szolgáltatásokat, például a gyártmányok tervezését), továbbá a társadalom hatósági jellegű szolgáltatásait, őrködést a minőségen, a környezeten, a közrenden. A kooperatív rendszerben a korábbi hatalmi jellegű tevékenységek közszolgáltatássá válhatnak.

Az innen leszármaztatható politikai-gondolkodásrendszerbeli következtetések szintén alapokat érintenek. A struktúrákra vonatkozó tanulságok egyértelműek: egy adaptív, kornak válaszoló társadalom, de még egy magát tartósabb életre szánó struktúra sem maradhat ma már túlságosan sokáig vertikális, monolitikus, hierarchikus rendben – a társadalom és a gazdaság éppúgy célnak megfelelően szerveződő háló, mint az emberi agytevékenység vagy a nemzetközi információforgalom. Ha nincs egyedül helyes, csak a kiválasztottak számára megvilágított út és tan, akkor nincs egyedi jogos hierarchia – nem Hit és Tan, hanem a változó világ változó, pragmatikus modelljeit, kísérletező változó szerkezetek adaptív, de megállapodottan rendeződő, együttműködő hálója lehet tartósan módosuló megoldás-kísérlet-szövevény.

Mivel mérünk az ilyen rendszerben, hogyan méri az adaptivitás jóságát, a kooperáció előnyeit és hátrányait? Bármilyen meglepő is, de az erre adandó igen laza válaszmegközelítés (hiszen hangsúlyozzuk, nem új tanról, új világmagyarázatról álmodunk, hanem csak egy adekvátabb, jobban közelítő modelltől) választ ad arra a felmerülő kérdésre, hogy a fentiekben tulajdonképpen a tökéletes piac-

gazdaság idealizált – a valóságban sosem létező – modelljét írtuk-e le. A nem teljes választ az optimumkritériumokról szóló következő részben igyekszünk megadni – nem teljesen, hiszen itt akkor szólni kellene az idealizált modellek és realizálódásaik vagy realizálódási kísérleteik kezdeti állásainak viszonyairól és számos más történelmi-gazdasági összefüggésről. A mi válaszuk megmarad rendszerelméleti tanulságaink körében, aláhúзва azt a szemléletünket, hogy a társadalmak fejlődése nem idealizált modellek egymást letörlő egymásutánja, hanem a megtartó-meghaladó mozgások organikus szövevénye.

A szabályozástechnika a rendszerek viselkedését úgynevezett optimumkritériumok alapján állítja be, az adaptivitás is azt szolgálja, hogy a változó feltételek, sőt a rendszer változó viselkedése mellett is az optimumkritérium szerint kedvező legyen a rendszer eredménye. Már az egyszerű technikai feladatok is azt mutatják, hogy ez nem olyan egyszerű. Egy járművet is lehet a leggazdaságosabb üzemre, a leggyorsabb célérésre, a legkényelmesebb menetsebességre optimalizálni. A többlettől eltérő optimumot adhat a legnagyobb biztonság elve. Könnyen követhető, hogy egy nagy gazdasági-társadalmi rendszer optimumkritériumai milyen sokrétűek, bonyolultak lehetnek. Itt visszatér a bonyolultság kiszámíthatatlansági következményeiről mondott minden észrevétel. A számba jöhető értékek sokrétűsége hasonló a hatásokhoz, a kettő szét sem választható – ezért sem lehet tartósan stabil egy egyértékrendű kényszervilág és annak egy értékrenddel kormányzott monolit struktúrája.

A sok kritériumos szabályozás matematikája, tehát modellszámítási absztrakciója kedvelt területe az elméleti kutatásnak. A gazdaságban és sok vonatkozásban a társadalomban is az *áru- és pénzviszonyok* hoztak létre egy tökéletlen, de mégis eddig legjobban működő közös nevezőt az optimalizáláshoz. Tökéletlenségét mindenki érzi, de ennél jobbat nem sikerült kitalálni, ez sem kitalálódott, hanem az emberiség kollektív, adaptív tapasztalata alapján fejlődött ki. Ennek működési viszonyait modellszerűen egy idealizált kapitalizmusmodell mutatja (bár maga a kapitalizmus megnevezés is igen bizonytalan, laza fogalom, egy nevezőre hozza Paraguyt Svédországgal). Ezért tanácsos lenne ezt a – filozófiai-logikai szójárással élve de dictu és nem de re, azaz címkéző és nem tartalmat tekintő – osztályozást egyelőre elhagyni. A modellként leírt viszonyok az emberi történelem fejlődésének egy szükségszerű, eddig túl nem haladott formáját képezik le – éppúgy nem címkézendő eredményként, mint ezen történelmi fejlődés technikai, kulturális és jól kitaposott, de még fejlesztendő hatalomkorlátozó mechanizmusával. A hatalom és infrastruktúra jellegű közszolgáltatás viszonyaira volt egy utalásunk. A hatalom ügye azonban már részben kivezet ennek a tanulmánynak a témaköréből. A szocializmusként jelzett ideál nem ezen történelmi eredmények tagadása és megsemmisítése, hanem annak talaján a már jelzett optimumkritériumok gazdagítása az ember közösségi és egyéni értékeivel, a természet, szerencse által létrehozott egyenlőtlenségek, kínok ésszerű mértékű (és ezért is változó mértékű) enyhítésével.

Kanttól származik a híres megkülönböztetés: a filozófia „iskolás fogalma” (Schulbegriff) semmiképpen sem azonos az érdemi filozofálás lényegével, a nem „diszciplínák” szerint definiált „világfogalommal” (Weltbegriff).

Lukács életművének egyik vezető motívuma kétségtelenül itt keresendő: a századelőn felébredt és marxista korszakában csak elmélyült „transzcendentális honvágyában” egy „nagy filozófia”, egyszersmind az annak eszmei magjából kinövő „nagy kultúra”, annak magasabb rendű szellemi objektívációi – a „nagy művészet” és vele együtt az értelmes életet, az autonóm személyiséget normatívává tevő etika – után. Nem lehet itt feladatunk ennek az alapmotívumnak és fokozatos, bár egyenetlen szimfonikus kiterbélyesedésének részletes előadása; túlfeszítené ez az 1945 utáni pályaszakaszra összpontosuló gondolataink menetét. Csak utalásokkal szeretnénk jelezni a kiindulópontot és a továbblépések néhány fontos szakaszát; legfőképpen az útírányt.

Először is: amilyen fiatalon robbant bele *A lélek és a formák* megkomponált esszéesorának vagy *A modern dráma fejlődésének története* címmel publikált monográfiának szerzője a magyar századelő kulturális életébe, éppannyira tártalan jelenség maradt ő is a „második reformkor” sokszínű szellemi forgatagában, a magyar kultúra nagyszabású modernizációs folyamatában. Eszmei közösségek utáni szüntelen vágya (a Thália-mozgalomtól a háború alatti Vasárnapi Körig vagy a Szellemi Tudományok Szabadiskolájáig), vonzódása a korszak uralkodó pozitívizmussal szemben fellépő német életfilozófiához, előbb Diltheyhez és Simmelhez, majd továbbra is kielégítetlenül Emil Laskhoz és Ernst Blochhoz, vagy a magyar – nem kevésbé elszigetelt – eszmetársakhoz, Zalai Bélához, és Fülöp Lajoshoz: mindmegannyi szövetségkeresés. Meghatározó tényező bennük az akadémikus katedrabölcselet kurrens hazai és nemzetközi irányzatai iránti leküzdhetetlen ellenszenv, a kezdettől fogva ható és a háború alatt baloldali irányban radikalizálódó, gyakran romantikus hangoltságú és antikapitalista végki-csengésű esszéisztikus kultúrakritika, és – kiváltképp a Blochhoz fűződő, feszültségektől ezúttal sem mentes szellemi kapcsolat idején – a remény, hogy a kaotikus, belsőleg elmocsarasodó, a világégés egyetemes emberi-kulturális kataklizmájába torkolló jelenkor számára adott körülmények között is van esély és lehetőség a klasszikus értelemben vett filozofálásra – legalábbis ott, ahol menedéket lel a pusztaság létét és létanalízist transzcendáló „érvény” és érték, a mégoly törekény eljövendőre, az értelmes élet lehetségszférájára kérdező történetfilozófia és etikai-esztétikai értékelmélet. Ahol él még az egyedül lényegesnek ítélt „lélek” és a hazára találást ígérő „forma” – szembeállítva az empirikus-köznapi élet pusztaságának tényyszerűségével; ahol megkonstruálható a hitelesen homogén a kaotikusan heterogénnal, az emberhez méltó komplexitás a darabokra törttel, az elidegenedett-séggel szemben.

A nagy filozófia, egyben a nagy kultúra utáni éhséget a kisszerű élet és a kis-szerű kultúra nyújtotta szellemi eledel visszautasítása keltette fel. Nemcsak a ro-

mantikus-szeccessziós sznobéria, és nem is csak ama légies novalisi honvágy: *ott-honra lelni* – végre, végre – *valahol*. A Lukács megfogalmazta szükséglet a nagy filozófiai kultúrára igazában egy egész generáció reménykedése: kijutni az imaginárius katasztrófák alvilágából, fel a fényre, a Még-Nincs, csak spekulatív tétélezhető, ígéret földjére, elsősorban az etikailag érvényes életvezetés útján. Kezdetben volt a lukácsi magánbibliában Kant, a filozófia „világfogalma” és benne elegyítve a rigorózan, kérlelhetetlenül kategorikus imperativus. A világháború vége felé ugyan már „két etikáról” beszél Lukács. Az első a kanti Sollen, a normatív kötelességmorál, egy „jehovikus” világnézet, a másik egy Dosztojevszkijre hivatkozó paradox emberszeretet, azonosulás a megalázottakkal és megszorítottakkal, a szinte vallásos ateista együttérzés, amellyel adandó alkalommal, „hirtelen hőstettel” az ember magára veheti a „bűnt” is – mint Dmitrij Karamazov, kihallgatása után, gyötrelmes-szép álmában, gyereksírástól, üszkös falak előtt álldogáló parasztasszonyok kísérteties látomásától kínzottan, az önmagát feladó, Szibériába, száműzetésbe menetelt jelentő vallomása előtt.¹

A világkép alapszerkezete mindkét etikában változatlan. Az életvalóságba és az élethazugságokba ütköző lélek vergődik a Kant által leírt antinomisztikus világban; Hegeltől örökli a totalitás, a szubjektum-objektum-azonosság utáni sóvárgást, Dosztojevszkijtől az érzékenységet a rívó kisgyermek jelképezte emberi megnyomorodás iránt. A Lét és a Legyen, a Sein és a Sollen a szerkezet pillérei. Az adottal, a fennállóval paktálni nem tudó, nem is akaró „boldogtalan tudat” hasztalan keresi az áttörést. Lét és „érvény” kettősségének foglya. Egy „istentől elhagyott világ” csak kétértelmű ígéretként adja még a Művet is, a műalkotást, a szubjektum-objektum-azonosságra, a zárt totalitásra emlékeztető jelet, de nem mint valóságos megváltást.

E sorok írója 1946 őszétől Budapesten hallgathatta Lukács egyetemi előadásait. Akkori jegyzeteit lapozgatva most meghökkenve konstatálja: amikor az előadó, még legelső esztétikai tárgyú előadásainak egyikén a pátoszról beszélt, e szó hegeli értelmében, mint a tudományos-filozófiai eszme költői-esztétikai átlényegítésének egyik kulcsfogalmáról, akkor a marxista korszakában tőle igencsak messzire került Babitsot idézte, az *Egy filozófus halálára* című, Emil Lasknak, az első világháború frontján elesett német filozófusnak emlékére állított költői emlékműből:

„Ész! mikor esztelen csatákba teuton örvény elragadt,
vitted-e magaddal a drága heidelbergi dombokat?
(...) az élmény percnit él, de a forma változatlan áll:
nem a *seiend*, hanem a *geltend*, ami örökre *gilt*
(...)
Ó, de hol van a vánkoso már, tépett Ész, a Nyugalom?
Heidelberga nyugalma hol van? (...)”²

Az Ész sorsa és hivatása az apokaliptikus próbáltatásokat ígérő történelmi időkben: itt a gyökere Lukács és Babits korai egymásra figyelésének – és vitájának, részint a *Nyugat* nyilvánossága előtt, részint magánlevelezésükben: annak a vitának, amelynek sohasem hűlt ki a parazsa a hamu alatt, amely újra és újra fellángolt, még az egyként elítélt világháborús lángözönben is, például a magyar nép-jellem megítélésének kérdésében (mert Balázs Béla drámaköltészete – látni fogjuk – ennek az újabb szellemi párbajnak csak ürügyül szolgált), majd Lukácsnál

a második világháború alatt és után, *Az írástudók felelőssége* nagy tanulmányától a kései Bartók-írásig. De hol is váltak külön az utak? Csak a személyes lét szférájában? Csak a sérülékenységi és a kölcsönös ressentiment síkján? Babits, aki pályakezdekéskor maga is hezitált: filozófus legyen-e vagy költő, tudvalevőleg eléggé csipős hangú recenziót írt 1910-ben *A lélek és a formákról*, Lukács korai esszéinek frissen megjelent gyűjteményéről. A pályatárs esszéista stílusának gyakran képtelenül modoros vonásait tűzte tollhegyre, aligha teljesen alaptalanul, bár bántóan éles felhangokkal: „... ezek a gondolatok a legteljesebb mértékben németek. Írójuk bámulja azt a ködös és sokszor magvatlan modern metafizikát, amit a legújabb német írók a magas kritikába vittek, és ezeknek a köde az ő gondolataiba is beszivárgott. Majdnem idegesen fél attól, hogy valahol is nevén nevezze a gyermekét. Inkább ragaszkodik ahhoz a modern, kissé affektált német terminológiához, amely iránt mi – bevalljuk – leküzdhetetlen ellenszenvvel vagyunk. Annyira finom, hogy sokszor homályos; a gondolatok mélyülnek nála és elmosódnak.”³

Bergson magyar híve írja ezt, ne feledjük. Ámbár a modern magyar kultúrát fenyegető germán vagy gall veszély dilemmája Babits és Lukács most kibontakozódó szellemi asszójában: igencsak álprobléma. Lukács ríposztja a *Nyugatban* egy pontos mégis neuralgikus gócot tapintott ki s irodalmon túli diagnózisával jobb ügyet, teljesebb igazságot védelmezett: amikor keserűen szóvá tette az őnála inkriminált „homály” hazai felpanaszolásának nem ritka okát: az elmélettelen és elméletellenes, a komforthoz szokott, szoktatott „modern” olvasó berzenkedését a legsajátabb közegben mozgó filozófiai gondolat „absztraktsága” ellen, amelyet – láthatóan – nemcsak a konzervatív körökben ápoló nemzetkarakterológia állított szembe megvetően a mitizált magyar jellem feltételezett „józsanságával”, „realizmusával”, a „méréséklettel”. Lukács jól sejtette: a magyar konzervativizmus és a *Nyugatban* szóhoz jutó modernizmust itt egymáshoz közelíti a közös érdek: elfeledni és elfeledtetni azt a magyar gondolati kultúrát, amelyet Erdélyi János még a spekulatív filozófiában tisztelt és amelynek szókimondását szerette volna a genuin nemzeti műveltség szerves részévé tenni: „Az ilyen népet, ha lehetséges, erővel is neki kellene verni a gondolkodásnak (. . .), hogy ne csak disztिंगváljon mindig, hanem spekuláljon. De mi azt tesszük, hogy népszerű okoskodásokkal a felületesség rózsaleveleire csaljuk az értelmiséget, . . .” Az Erdélyi készítette látélet időszerűsége tekintetében Lukács aligha tévedett nagyot: „... a magyar filozófiai kultúra hiányának nem utolsósorban egy, a nagy filozófiához szükséges erőfeszítéstől való beteges irtózás az oka.” A mélyebb okok persze további analízist kívánnának; ezeknek elvégzésére 1910-ben még nem álltak a fiatal filozófus számára megfelelő eszközök. A védekező Babitsnak még kevésbé. A válaszhoz kapcsolódó rövid válaszában Babits udvarias gesztussal láthatólag kitér az érdemi vita továbbfolytatása elől: „A dolog itt annyira elmélyült, annyira a legáltalánosabb kérdésekre ment vissza, hogy ennek megvitatása egyáltalán nem tartozhatik pusztán irodalmi fórum elé. A kérdés az lesz: mi az igazi filozófia, és mily filozófiát lehet az irodalmi jelenségekre termékenyen »alkalmazni«.”⁴

A „nagy filozófia” utáni honvágy persze a fiatal Lukácsnál aligha elégülhetett ki az ilyenfajta háborgásban. Egykorú esszéi végső soron mélyen átélte antinómiatudatba torkollnak s inkább csak a fennálló késő polgári társadalom kultúrája elleni tiltakozás és a „magyar ugar” filozófiaellenes provincializmusának elutasítását dokumentálják. A fenti – végül is kölcsönösen békülékeny gesztusokkal záruló – szellemi párbaj már említett mozzanata tünetjelző: Lukács nemcsak a mar-

xista szándékú védelmet utasította vissza mint elégtelent és intencióival ellentétet, hanem olyan elvet is deklarált, amellyel vitapartnere valószínűleg mélyen egyetértett. Babitsnak adott válaszában ugyanis az Ész szigorú fogalmát érvényre juttató „nagy filozófiát” *elvileg* a kevesek ügyének nyilvánította: a szellemi elit ügyének. Amely ténymegállapításból praktikusán nála is csak egy gondolati *odi profanum vulgus* értékelméleti arisztokratizmusa következhetett. Egyik vitacikke átdolgozott változatában éppenséggel a „spekulatív” Hegel is szóhoz jut (a forrás megjelölése nélkül): Lukács a következő passzust idézi a *Kritisches Journal der Philosophie* legelső számának (1802) programadó tanulmányából: „A filozófia a maga természetéből következően ezoterikus valami; magáért véve nem a csöcselék számára készült, és nem is tehető a csöcselék számára fogyaszthatóvá; csakis azáltal lesz igazán filozófia, hogy éppenséggel szembeszegül az értelemmel, még inkább az egészséges emberi értelemmel, amin az emberek egy nemének lokális és temporális korlátoltságát értik; ehhez viszonyítva a filozófia világa – egy visszajára fordított világ.”⁶

Az a filozófia, amelynek szükségletét Hegel 1802-ben, még Schellinggel együttműködve, e tanulmányban megfogalmazta, valóban hadüzenet volt a kanti transzcendentális filozófia iskolás popularizációjának, a transzcendentális idealizmus új, egységes világnézeti alapon történő – akkor még Schellingtől remélt – továbbfejlesztése védelmében: „A filozófia csakis Egyetlen, s hogy csak Egyetlen Filozófia van, ez azon alapul, hogy csak Egyetlen Ész létezik, s amennyire nincs többféle, egymástól különböző ész, éppannyira nem lehet falat húzni az ész és ennek önmegismerése között.”⁶ És lévén „az ész igazsága (. . .) egyetlen, azért lehetséges a kritika mint objektív megítélés”, és ezért lehetséges, tehetjük hozzá, az egységes filozófia ama „világfogalma”, amely Kant szerint elvileg mindenkit érdekel; ugyanezen okból tartja a schellingi transzcendentális idealizmust védelmező Hegel szükségesnek, hogy ez a filozófia „magához emelje a népet, anélkül, hogy a néphez lealacsonyodna”.⁷ Ilyen felemelés követelményének a korai Lukácsnál nehéz nyomára lelmi, a csöcselékhez való viszony leszűkül a méltán megvetett lealacsonyodásra.

Csak Lukács érett marxista korszakának kiemelkedően jelentékeny filozófiatörténeti monográfiája, *A fiatal Hegel* (1938, évekig kéziratban) helyesbít ezen a vonalon. A konkrét anyag fölényes ismeretében rekonstruálja Hegel fejlődését Jénába érkezésétől, *A szellem fenomenológiájáig* (1807), Schellinggel való együttműködésétől a saját rendszere fokozatos kiépítéséig: ez a fejlődés vezette el Hegelt a dialektika olyan értelmezéséig, amelyben az a filozófáló szubjektum számára egyfajta „önnevelési módszer, amelynek alkalmazásával a gondolkodó elsajátítja a tényleges ismeretanyagot s képessé válik ennek az anyagnak a valóságos feltárására”⁸, egyszersmind a történelmi haladás eszméjében akkumulált fogalom elsajátítása, s e fogalom középpontjában a munkafolyamat szerint modellált emberi önteremtés áll. Így az imént idézett tanulmány (a *Kritisches Journal der Philosophie* nyitánya „a filozófiai kritika lényegéről”) a nagy filozófia szükségletét élesen és határozottan szembeállítja ugyan a felvilágosodás dialektikátlan racionalizmusával, ám *A fiatal Hegel* kimutatja a Schellinget túlhaladó, a „világfilozófia” iránti korszükségletet mélyebben megértő Hegel önkorrekcióját is: „Az ész értelem nélkül semmi, az értelem ész nélkül mégiscsak valami.”⁹ „A filozófia mint az ész tudománya, léte általános módjánál fogva, éppen természete szerint *mindenki* számára van. Nem jut el hozzá mindenki, de nem erről van szó (. . .) Abban, hogy egyesek mások fölött állnak, egyedül az a *felháborító*, ha úgy állít-

ják be, mintha ezek a természetnél fogva különbözőek, *másfajta lények* volnának.”¹⁰

Az érett Lukács azt a hegeli álláspontot emeli ki majd, mint egy lehetséges „demokratikus világnézet” alapvetését, amellyel (nemegyszer túlságosan is élesen) szembeállítja Schelling filozófiáját, főként az úgynevezett intellektuális szemlélet ezoterikus jellege okán, mint egy „arisztokratikus” ismeretelmélet őseredeti polgári formáját.

A fiatal Hegel zárópasszusa összefoglalóan így fogalmaz: „Hegel a Kant utáni korszak egyetlen olyan filozófusa, aki a szó legmélyebb értelmében eredeti módon közeledik a kor problémáihoz (...) [aki] szembenézett a kor két világtörténeti tényével, a francia forradalommal és az angol ipari forradalommal. (...) Schellingnek saját szellemfilozófiájáról mondott szellemes kifejezése, amely szerint a filozófia a szellem hazatérése, a szellem Odüsszeája sokkal inkább ráillik a Fönménológiára, mint Schelling bármelyik művére.”¹¹

Csaknem három évtized kemény munkájára volt szükség, hogy Lukács túljonson a filozófia „ezoterizmusát” és „mélységét” azonosító koncepciókon, és a Schellingnél csírázó irracionalizmust meghaladva felismerje a hegeli gondolati tradíció kivételes jelentőségét egy végre lehetségesé vált *marxista* filozófia „világfogalma” számára. *E filozófiai „világfogalom” csak a klasszikus német idealizmus egészének produktív-kritikai elsajátítása után vált megközelíthetővé*, miután felszínre került a marxi gondolat mélyrétege, az osztálytársadalmak és a bennük végigharcolt osztályharcok roppant kerülő útján kiküzdhető valóságos nembeli emancipáció eszméje, a valóságos megszabadulás a kizsákmányolás, elnyomatás és elidegenedés valóságos igájából, s fogalmi alakot öltött a mindenkor konkrét korproblémák ideológiai tudatosítása. Semmi kétség: ez volt a legnagyobb hatású újság, melyet Lukács, tizenkét évi szovjetunióbeli emigrációjából hazahozott. „Azáltal, hogy a filozófiában tudatossá válnak az emberiség fejlődésének összes lényegbevágó általános kérdései, azáltal, hogy a filozófia szervesen összekapcsolódik az élet összes fontos problémáival, megváltozik a filozófia egész társadalmi helyzete. (...) Ez az újtípusú filozófia többé nem valami szűk körű »szellemi arisztokrácia«, valamely keskeny »beavatott« réteg előjoga és titka. (...) Ellenkezőleg: beleviszi a lét, az élet, a tudományos, a társadalmi haladás igazi nagy kérdései iránti érdeklődést a nép minél szélesebb tömegeibe. (...) Ezzel az emberiség gondolkodása számára új korszak *lehetősége* nyílt meg. De a dialektikus materializmus értelmében e lehetőségnek valósággá válása csak tudatos munka és erőfeszítés eredménye lehet. Ezt az új korszakot csak a filozófusok, a tudósok és a nép közös tudatos erőfeszítései teremthetik meg.”¹²

A tanulmány, amelynek végzavait idéztük, szemmel láthatóan szélesebb olvasórétegnek szánt összefoglalása az újkori dialektika fejlődéstörténetének. Alighanem *A polgári filozófia válsága* című filozófiai tanulmánykötet számára vagy egyetemi előadások anyagának készült; újraközlését vagy idegen nyelven való közreadását Lukács maga valószínűleg feleslegesnek vélte. Pedig nem az: példás koncentrátsággal fogja össze az újkori fejlődés filozófiai alaptendenciáit, s bizonyítja, mennyire komolyan vette a hazatérő marxista gondolkodó a magyar filozófiai kultúra megteremtésének régi programját.

JEGYZETEK

¹ Georg Lukács: Dostojewski – Notizen und Entwürfe. Hg. von J. C. Nyiri. Budapest 1985. 172. old.

² Rába György szép elemzése kimutatta: a deklamálva patetikus Babits-vers, miközben „biztosan és fejlődésükben ragadja meg” „Lask filozófiájának (...) lényegi problémáit”, egyben a világháborúban szintúgy értelmetlenül elpusztult, sokat ígérő magyar filozófus, Zalai Béla „álarcos siratóéneke” is, és a háborúellenes nagy Babits-költemények vonulatába sorolható: „a krónikás gyászbeszéddel összhangban Lask sorsában a háborútól szenvedő emberiség szükségszerű tragédiáját mutatja meg”. (*Rába György*: Babits Mihály költészete 1903–1920. Budapest 1981. 523. old.)

³ *Babits Mihály*: A lélek és a formák. Nyugat, 1910. nov. 1. Utolsó újraközlés *Babits Mihály*: Esszék, tanulmányok. Összegyűjtötte: Belia György. Budapest 1978. I. köt. 158. old.

⁴ *Lukács György*: Arról a bizonyos homályosságról. Babits cím nélküli megjegyzésével. Nyugat, 1910. dec. 1. Újraközlése *Lukács György*: Ifjúkori művek 1902–1918. Szerk.: Timár Árpád, Budapest 1977. 578. old.; illetve *Babits Mihály*: Esszék, tanulmányok. Id. kiad. I. köt. 787. old.

⁵ *Hegel*: Über das Wesen der philosophischen Kritik überhaupt... Legutóbbi újranyomása: RUB, Leipzig 1981. 16. old. – (A Hegel-tanulmány első magyar fordítása különben *A Szellem* 1911. 2. számában jelent meg; a fordítással Lukács javaslatára a fiatal Mannheim Károlyt bízta meg a szerkesztő, Fülep Lajos.)

⁶ Az imént idézett tanulmányból; id. újrakiad. 7–8. old.

⁷ Ugyanott, 17. old.

⁸ *Lukács György*: A fiatal Hegel. A dialektika és az ökönmia összefüggéseiről. Kossuth Könyvkiadó, Akadémiai Kiadó 1976. 289 old.

⁹ Ugyanott, 435. old.

¹⁰ Ugyanott, 437. old.

¹¹ Ugyanott, 566. old.

¹² *Lukács György*: Adalékok a modern dialektika történetéhez. (1947?) In: A polgári filozófia válsága. Hungária Kiadó, Budapest 1947. II. kiad. 1949. 69. old.

Aczél György publikációinak bibliográfiája

Az itt közreadott bibliográfia tartalmazza Aczél György 1947. és 1987. november 1-je között megjelent műveit, a vele készült interjúkat, beszédeit, cikkeit, felszólalásait, tanulmányait.

Az anyaggyűjtést a Magyarországon hozzáférhető források alapján végeztük. Menet közben értesültünk arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtár hasonló jellegű bibliográfiát adott ki, Ferenczy Endréné összeállításában. E gondos munka jó összehasonlítási alap volt számunkra. Gyűjtésünk a megyei napilapokra nem terjedt ki, kivéve a Baranya megyei Dunántúli Naplóban és a Zempléni Népújságban megjelent cikkeket, amelyekből szerény válogatást közlünk, abból az időszakból, amikor Aczél György az említett megyékben a megyei pártbizottság titkáráként tevékenykedett. Köszönetet mondunk a Baranya Megyei Könyvtár vezetőjének dr. Román Lászlónénak és munkatársának, Horváth Eszternek, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár sátoraljaújhelyi Fióklevéltár igazgatójának dr. Hőgye Istvánnak, akik munkánkat gondos, precíz összeállítással segítették.

A bibliográfiát 3 részre tagoltuk:

I. Önálló kiadványként megjelent művek

II. Interjúk

III. Beszédek, cikkek, felszólalások, tanulmányok

Az interjúk külön részbe tagolásával az volt a szándékunk, hogy ha nem is teljes, de reprezentatív képet adjunk az általa képviselt gondolatok, törekvések hazai és nemzetközi hatásáról is. Az idegen nyelven megjelent írásokat külön tételeként vettük fel. Ugyanazon írás, azonos nyelven, de különböző forrásokban – esetleg más címen – megjelent változatait vagy részleteit egy tételbe foglaltuk, kivéve az önállóan megjelent kiadványokban szereplő írásokat. Az eligazodást az egyes címváltozatokban a címmutató szolgálja, amelyben minden változatot (a gyűjteményes kötetekben szereplő írások címeit is beleértve) szerepeltetünk. A konkrét címre a fő tétele számmal utalunk. Lásd még alatt soroljuk fel azokat a tétele számokat, amelyek az azonos írások különböző változataira utalnak.

Az egyes tételekben szereplő magyar és idegen személynevekről névmutató készült.

I. ÖNÁLLÓ KIADVÁNYKÉNT MEGJELENT MŰVEK

1. Cultura e democrazia socialista. Pref. di Giorgio Napolitano. Roma, 1972, Riuniti. 270 p.
/Argomenti 16./
(2. ed.) Roma, 1975, Riuniti. XII, 335 p.
2. Culture and socialist democracy. (Articles, speeches and studies. Transl. Gyula Gulyás. Transl. of poema: Laura Schiff.) Bp. 1975, Corvina. 268 p.
ua. Bp. Corvina – London, Laurence and Wishart, 1975. 268 p.
3. Culture et démocratie socialiste, sur la politique culturelle hongroise. Paris, Ed. Sociales – Bp. Corvina, (1971.) 367 p.
/Socialisme 1./
Részletek: France Nouvelle, 1972. No. 4. (25–31. janvier.) 32 p.
Ismertetés:
= L'Humanité, 1972. No. 8526.
4. Elvtársunk Lukács György. Bp. 1987, Akad. K. 127 p.
/Kérdőjel./
5. Eszménk erejével. [Cikkek, beszédek, tanulmányok.]
(Bp.) 1970, Kossuth K. 271 [5] p.
2. bőv. kiad. (Bp.) 1971, Kossuth K. 347 [5] p.
Ismertetések:
BIMBÓ Mihály = Alföld, 1971. 4. sz. 71–73. p.
DARVAS József = Nagyvilág, 1971. 5. sz. 760–763. p.
ERKI Edit: Marxizmus = a gyakorlat filozófiája.
= Új Írás, 1971. 8. sz. 104–109. p.
FÜLEKI József = Társadalmi Szemle, 1971. 6. sz.
101–106. p.
GYERTYÁN Ervin: A mai kulturális politika elveinek összefoglalása = Filmkultúra, 1971. 4. sz. 69–73. p.
ua. = GYERTYÁN Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Bp. (1973), Szépirod. K.
381–391. p.
GYURKÓ László: Eszme és elmélet = Valóság, 1971. 2. sz. 98–102. p.
HAVAS Zoltán = Tiszatáj, 1972. 3. sz. 104–105. p.
ILLÉS László: Realizmus a művelődéspolitikában.
= Kortárs, 1971. 7. sz. 1107–1109. p.
KÖVÉR Árpád: Összegezés és előremutatás = Napjaink, 1971. 5. sz. 11 p.
MESTERHÁZI Lajos: Célok, elvek, gyakorlat = Népszabadság, 1971. 14. sz. (jan. 17.) vasárnapi mell. 7 p.
NYIRŐ József, S.: Elviség és gyakorlat = Világosság, 1971. 8-9. sz. 536–539. p.
PAMLÉNYI Ervin = Magyar Nemzet, 1971. 8. sz. (jan. 10.) 5 p.
PAPP Antal = Magyar Hírlap, 1970. dec. 19. IV. p.
SIMON István = Népszava, 1971. 44. sz. (febr. 21.) 9 p.
SÓTÉR István: A közművelődés új távlatai = Kritika, 1971. 4. sz. 1–5. p.
6. Folytatás és megújulás. Válogatott kultúrpolitikai írások. Bp. 1980, Gondolat. 497 p.

Ismertetések:

ANCSEL Éva = Új Tükör, 1980. 16. sz. 9 p.

BALÁZS Mihály = Köznevelés, 1980. 25. sz. 7–8. p.

BÁNYAI Gábor: Egy évtizednyi művelődéspolitikai.

= Irodalomtörténet, 1982. 3. sz. 684–689. p.

BÉNYEI Miklós: Művelődéspolitikánk demokratizmusa.

= Alföld, 1981. 4. sz. 92–95. p.

HAHN István: Reflexiók Aczél György tanulmánykötetéhez. = Világosság, 1981. 5. sz. 316–318. p.

JOVÁNOVICS Miklós = Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. 74–77. p.

KÉRY László = Kritika, 1980. 7. sz. 27–28. p.

LÖKÖS Zoltán = Dunántúli Napló, 1980. máj. 18. 6 p.

SÁNDOR László, N.: Türelmes türelmetlenség. = Magyar Hírek, 1980. márc. 23. 10 p.

SZERDAHELYI István: A tisztesség „t”-je = Nagyvilág, 1981. 1. sz. 131–133. p.

ZAY László = Könyvvilág, 1980. 5. sz. 13 p.

ua. [német nyelven] = Bücher aus Ungarn, 1980. No. 4. 33–34. p.

ua. [francia nyelven] = Continuation et renouveau. = Le Livre Hongrois, 1980. No. 4. 33–34. p.

ZSADÁNYI Oszkár = Új Élet, 1980. 18. sz. 5 p.

7. La funzione della scuola oggi e domani. Roma, 1972, Ambasciata della Repubblica Popolare Ungherese. 32 p.

/Quaderni de documentazione 21./

8. Haula ed-daur el-kijádij lilmárkszija fisszijaszat isz-szakáfija. Madzsmúa dirásza. Tar-dzsama Musztafa Abúd. [Beirut? 1985?] Markaz elibhász vaddirászat elistirákija fi 'l'álem ilarabi. 110 p.

Címford. A marxizmus vezető szerepe a kulturális politikában.

9. La Hongrie, hier, aujourd'hui. Paris, Genève, 1987, Nagel. 284 [4] p.

Ismertetés:

Aczél György új könyve franciául = Képes 7, 1987. 43. sz. 8 p.

10 Jövőt mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből. (Sajtó alá rend. Szigeti Györgyné.) Bp. 1986. Gondolat. 227 [5] p.

Ismertetések:

ALMÁSI Miklós: Radikális párbeszéd – múlttal, jövőről. = Élet és Irodalom, 1987. 10. sz. 11 p.

BODOR Pál: Bevallani a jelent. = Magyar Nemzet, 1987. 97. sz. (ápr. 25.) 9 p.

FODOR Gábor: Portrék – retus nélkül. = Magyar Hírlap, 1987. 23. sz. (jan. 28.) 3 p.

HEGYI Béla = Kritika, 1987. 3. sz. 36 p.

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil: Jövőt mutató elődök – Két kultúrpolitika. = Könyvvilág, 1987. 3. sz. 3 p.

SZABÓ Magda = Kortárs, 1987. 7. sz. 114–117. p.

11. Kanonasz tész eleutheris. Athena, 1982, Ekdozeis Sughronē Epohn. 123 [5] p.
Címford. A szabadság rendjéért.

12. Kontynuacja i odnawianie sie. (Red. Stanisław Radziszewski. Przełożył: Tomasz Kulisi-ewicz.) Warszawa, 1984, Książka i Wiedza. 286 [2] p.

13. Konzultációs előadás. Országos agitációs és propaganda tanácskozás. Kézirat. [Bp. 1969.], Kossuth K. Soks. 66 p.
Gyorsírói jegyzet alapján.

Szerkesztett változata: Kulturális politikánk néhány kérdése. (Bp.) 1970, Kossuth K. 46 [2] p.

14. A kor amelyben élünk. [Beszéddek, cikkek, interjúk.] (Bp.) 1979, Kossuth K. 165 [3] p.

Ismertetések:

ALMÁSI Miklós = Kritika, 1979. 7. sz. 30–31. p.

ANCSEL Éva = Társadalmi Szemle, 1979. 7–8. sz. 139–141. p.

- BATA Imre: Politika, művészet, alkotás. = Új Írás, 1980. 1. sz. 3–6. p.
- BERTHA Bulcsú = Népszabadság, 1979. 133. sz. (jún. 9.) 8 p.
- BESSENYEI György = Népszava, 1979. 140. sz. (jún. 17.) 8 p.
- ERKI Edit = Új Tükör, 1979. 23. sz. 23 p.
- FÁBIÁN Zoltán = Könyvvilág, 1979. 6. sz. 1 p.
- FENYŐ István: Egy politikai gondolkodás természetrajza. = Irodalomtörténet, 1979. 1. sz. 217–223. p.
- GÁLI Sándor = Pestmegyei Hírlap, 1979. jún. 9. 3 p.
- K. B.: Gondolatok Aczél György új könyvéről. = Mecskei Bányász, 1979. aug. 7.
- KOVÁCS Sándor Iván = Világosság, 1979. 10. sz. 625–628. p.
- ua. Poetry and politics. = The New Hungarian Quarterly, 1979. No. 76. 169–174. p.
- LUKÁCSY András = Magyar Hírlap, 1979. 151. sz. (jún. 3.) 9 p.
- SZALONTAY Mihály = Dunántúli Napló, 1979. júl. 1. 5 p.
- VARJAS Endre: A jelen árnyalatai. = Élet és Irodalom, 1979. 24. sz. 5 p.
- VÁRKONYI Tibor = Magyar Nemzet, 1979. 140. sz. (jún. 17.) 5 p.
- VÖRÖS László = Tiszatáj, 1979. 10. sz. 77–79. p.
- ZOLTAI Dénes = Nagyvilág, 1979. 12. sz. 1884–1886. p.
- ZSADÁNYI [Oszkár] = Új Élet, 1979. 13. sz. 3 p.
15. Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése. (Bp.) 1968, Kossuth K. 62 p.
(Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája.)
16. Mit der Kraft unserer Idee. Reden und Aufsätze zur Kulturpolitik der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei. (Artikel, Reden, Aufsätze. Übers. „Intertext“. Fremdsprachendienst der DDR.) Berlin, 1973, Dietz. 244 p.
17. Művészetpolitikánk időszerű kérdései. /Az 1984. október 31-én elhangzott előadás bővített szövege./ (Bp.) 1985, Kossuth K. 59 [5] p.
/Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája./
Részletek: A művészet erejével címen. = Népszabadság, 1984. 259. sz. (nov. 3.) 5–6. p.
Hegemonia és nyitottság címen. = Új Tükör, 1984. 47. sz. 5 p.
18. Prod'ženie i obnovlenie. Izbrani statii po v'prosite na kulturnata politika. Prev. Űliá Dimitrova, Bojko Pangelov. Sofiá, 1982, Nauka i iskustvo. 527 p.
Ismertetés:
RADEV, Stoán: Marksistsko-leninsko izsledvane za kulturata i izkustvoto v Ungarskata Narodna Republika. = Narodna Kultura, 1984. No. 1. 7 p.
19. Questioni attuali della nostra vita culturale e ideologica. Conferenza tenuta all'Accademia Politica del PSOU. Roma, 1968, Ambasciata della Repubblica Popolare Ungherese. 16 p.
/Quaderni di documentazione 8./
20. La ricerca scientifica in Ungheria. Roma, 1969, Ambasciata della Repubblica Popolare Ungherese. 62 p.
/Quaderni di documentazione 12./
21. Socialism and the freedom of culture. (Transl. by Julianna Parti.) Bp. 1984, Corvina. 485 p.
/Corvina books./
Ismertetés:
SAWTELL, Jeff: Marxism needs renewal not fashionable revising. = Morning Star, 1985. 14. March.
22. Sozialismus – die Freiheit der Kultur. Deutsch von Tilda Alpári, Erzsébet Pogány, Miklós Pogány. Bp. 1981, Corvina. 500 p.
/Corvina-Bücher./
23. Sozialistische Demokratie und Kultur. (Übertr. Tilda [Alpári], Paul Alpári, Liane Dira.) Frankfurt a. M. Marxistische Blätter – Bp. Corvina, 1975. 285 p.

ua. Frankfurt a. M. Marxistische Blätter – Bp. Corvina, 1975. 285 p.
/Marxistische Taschenbücher. Marxismus aktuell 78./

24. A szabadság jelene, jövője a szocializmus. [Beszéddek, cikkek, interjú.] (Bp.) 1977, Kossuth K. 271 [5] p.

Ismertetések:

ALMÁSI Miklós: A kultúra, mint politika. = Valóság, 1977. 10. sz. 107–109. p.

ANCSEL Éva = Hungarian Review, 1977. Nr. 9. 25 p.

BOLDIZSÁR Iván: Aczél György a szabadságról és a szocializmusról. = Kortárs, 1978. 2. sz. 249–252. p.

CS. L. = Petőfi Népe, 1977. júl. 19. 5 p.

CSÁK Gyula: Amiért érdemes élni. = Új Írás, 1978. 7. sz. 3–6. p.

CSÁSZTVAY István = Magyar Hírlap, 1977. máj. 29. 8 p.

FODOR Gábor = Pártélet, 1977. 7. sz. 90–93. p.

GARAI Gábor: A jelent formálva a jövő hitében. = Kritika, 1977. 7. sz. 21–22. p.

ua. = GARAI Gábor: A vizsályokon át. Bp. 1979, Szépirod. K. 149–155. p.

JOVÁNOVICS Miklós: Vitairatok a szocializmusról, a szocializmusért. = Népszabadság, 1977. 256. sz. (okt. 30.) 11 p.

LÁZÁR István = Új Tükör, 1977. 28. sz. 5 p.

LÖKÖS Zoltán = Pestmegyei Hírlap, 1977. jún. 14. 3 p.

NAGY Péter: Szabadság – szocializmus. = Nagyvilág, 1977. 12. sz. 1882–1884. p.

NEMESKÜRTY István: Türelem, felelősség, vita. = Élet és Irodalom, 1977. 49. sz. 3 p.

PETHŐ Tibor = Könyvvilág, 1977. 6. sz. 1 p.

SZALÁNCZAY György = Nógrádi Szemle, 1977. 3. sz. 106–111. p.

SZÁNTÓ Miklós = Magyar Hírek, 1977. 19. sz. 3 p.

TÓTH Dezső = Társadalmi Szemle, 1977. 7–8. sz. 142–145. p.

VÁRKONYI Tibor: Rigolyák nélkül. = Magyar Nemzet, 1977. 125. sz. (máj. 29.) 5 p.

ZSADÁNYI Oszkár = Új Élet, 1977. 12. sz. 3 p.

25. A szabadság rendjéért. Ideológiai és kulturális életünk időszerű kérdései. (Az MSZMP KB Politikai Akadémiáján 1979. V. 21-én megtartott előadás bővített szövege.)

[Bp.] 1979, Kossuth K. 86 [2] p.

/Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája./

Részletek: A kultúra növekvő lehetősége és jelentősége címen. = Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977–1983. (Szerk. Agárdi Péter. Bp.) 1984. Kossuth K. 189–226. p.

A kultúra növekvő felelőssége címen. = Népszabadság, 1979. 140. sz. (jún. 17.) 7 p.

Ismertetés:

BATA Imre: Politika, művészet, alkotás. = Új Írás, 1980. 1. sz. 3–6. p.

26. Szocialista kultúra – közösségi ember. [Bp.] 1974., Kossuth K. 357 [3] p.

ua. 2. bőv. kiad. [Bp.] 1975, Kossuth K. 414 [4] p.

Ismertetések:

ALEXA Károly: Iránytűnk a szocialista embereszmény = Magyar Hírlap, 1974. 169. sz. (júl. 21.) 8 p.

ALMÁSI Miklós = Kritika, 1974. 8. sz. 21–22. p.

ua. = Látóhatár, 1974. okt. 205–211. p.

ua. A szocialista kultúra politikája címen = ALMÁSI Miklós: Kényszerpályán. Esszék, tanulmányok. Bp. (1977), Magvető. 354–361. p.

DOBOZY Imre: Merre tartson az ember? = Kortárs, 1975. 4. sz. 639–640. p.

FEKETE Gyula: Egy fontos könyv ürügyén. = Irodalomtörténet, 1975. 2. sz. 360–369. p.

FÜLEKI József = Népművelés, 1974. 9. sz. 20–21. p.

GARAI Gábor: A szocialista életformáról. = Nagyvilág, 1974. 12. sz. 1905–1906. p.

HÁMOS György: Kultúrpolitika és politikai kultúra. = Filmkultúra, 1974. 5. sz.

82–85. p.

HEGYI Béla: A közösségi ember és kultúrája. = Vigilia, 1974. 12. sz. 833–842. p.

KERESZTURY Dezső = Élet és Irodalom, 1974. 31. sz. 5 p. *

KULCSÁR Kálmán = Szociológia, 1974. 3. sz. 472–475. p.

MÁTRAI László: Szocializmus és kultúra. = Világosság, 1974. 10. sz. 642–643. p.

MÁTRAI-BETEGH Béla: Ember és műveltség. = Magyar Nemzet, 1974. 169. sz. (júl. 21.) 11 p.

MÁRK György = Népszabadság, 1974. 163. sz. (júl. 14.) vasárnapi mell. 7 p.

ÓNODY Miklós: A szocialista építés útján. = Könyvtáros, 1974. 9. sz. 516–519. p.

ORTUTAY Gyula: A szocialista közösség alkotó kultúrája. = Új Írás, 1975. 2. sz. 67–70. p.

PINTÉR Zoltán: Együtt a történelemmel. = Jelenkor, 1976. 1. sz. 78–83. p.

POZSGAY Imre = Valóság, 1974. 9. sz. 106–108. p.

RAJK András = Népszava, 1974. 198. sz. (aug. 25.) 9 p.

RÉNYI Péter: Komolyan kell venni a fiatalokat. = Ifjú Kommunista, 1974. 11. sz. 58–59. p.

ua. = RÉNYI Péter: Vita és szövetség. Bp. 1980, Szépirod. K. 173–178. p.

SÓTÉR István = Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. 103–105. p.

27. Szocializmus és nemzeti kérdés. (Az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én elhangzott előadás.) Bp. 1987. Kossuth K. 59 [4] p.

/Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája./

28. Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról.

/1979–1985./ (Bp.) 1985, Kossuth K. 419 p.

Ismertetések:

AGÁRDI Péter: A 80-as évtized alternatívája. = Mozgó Világ, 1985. 10. sz. 120–128. p.

ALMÁSI Miklós = Kritika, 1985. 5. sz. 26 p.

BALOGH Ernő: A politikus humanizmusa. = Valóság, 1986. 4. sz. 106–110. p.

BÉNYEI Miklós = Alföld, 1985. 11. sz. 92–94. p.

FEHÉR Pál, E.: Szocializmus és kultúra. = Pártélet, 1985. 10. sz. 44–47. p.

FODOR Gábor = Magyar Hírlap, 1985. 45. sz. (febr. 23.) 7 p.

= Politika – Tudomány, 1985. 1. sz. 165–169. p.

LUKÁCS József: Kihívás és sürgetés. Gondolatok Aczél György könyvének olvasása közben = Világosság, 1985. 12. sz. 746–751. p.

NEMESKÜRTY István: A szép szó: testet öltött érv. = Magyar Nemzet, 1985. 109. sz. (máj. 11.) 9 p.

RÉNYI Péter: Egy könyv ürügyén. = Köznevelés, 1985. 25. sz. 7–9. p.

RÓNAY László: Mérték a cselekvő ember. = Népszava, 1985. 88. sz. (ápr. 16.) 3 p.

SZÁNTÓ Miklós: Szocializmus, nemzet, kultúra. Aczél György kötete. = Magyar Hírek, 1986. 2. sz. 11 p.

SZÁRAZ György: Hit és realizmus. = Népszabadság, 1985. 115. sz. (máj. 18.) 15–16. p.

SZERDAHELYI István: A marxizmus hegemoniája. = Nagyvilág, 1985. 7. sz. 1087–1089. p.

TÓTHPÁL József: Cselekvő felelősség. = Könyvvilág, 1985. 4. sz. 2 p.

ZOLTAI Dénes = Társadalmi Szemle, 1985. 6. sz. 95–98. p.

29. Történelmi tapasztalatátadás. Részlet a Folytatás és megújulás c. írásból. Aczél György elvtárs hatvanadik születésnapja alkalmából összeáll. a Tájékoztatási Hivatal. (Bp. 1977, Zrínyi ny.) 39 p.

II. INTERJÚK

30. A conversation with György Aczél on the post-Helsinki period. Interview by Otto Schulmeister. = The New Hungarian Quarterly, 1977. No. 67. 117–125. p.
31. Aczél György évoque la Hongrie d'aujourd'hui. Un entretien avec le premier vice-président du Conseil ministres. Réalisé par Claude Cabanes, Arnaud Spire. = L'Humanité, 1982. No. 11718 (118.) (28. avril.) 11 p.
32. Beszélgetés Bernard Frédérickkel, a l'Humanité munkatársával. = Magyarország, 1984. 30. sz. 14–15. p.
33. Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról. Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire. [Franciából] (ford. Karakai Imre.) Bp. (1982), Kossuth K.–Magvető. 405 [3] p.
2. kiad. Bp. 1982. Kossuth K.–Magvető. 405 [3] p.
3. kiad. [Bp.] 1983. Magvető–Kossuth K. 405 [3] p.
- Ismertetések:*
- Aczél György párizsi nyilatkozata a magyar kultúráról. = Nagyvilág, 1982. 7. sz. 1080 p.
- ALMÁSI Miklós: Tanuljuk a demokráciát. = Élet és Irodalom, 1983. 3. sz. 4 p.
- ANCSEL Éva: Töprengés és bizonyosság. = Tükör, 1982. 52–53 sz.
- BATA Imre: Aczél György válaszol. = Kortárs, 1983. 5. sz. 821–823. p.
- BÉNYEI József: Jelenről a jelennek. = Alföld, 1983. 3. sz. 90–93. p.
- BERECZ Miklós: Mérkőzés nyolc menetben. = Magyar Papírpár, 1983. febr. 12.
- D. D. = Economie et Politique, 1982. juillet–aout. 2 p.
- DARVAS István = Pártélet, 1983. 3. sz. 45–49. p.
- Est – Qest! L'intermédiaire hongrois címen = La Croix, 1982. 29. avril.
- FEKETE Sándor: Das ungarische Experiment. = Europäische Rundschau, 1983. 2. sz. 133–140. p.
- GARAI: Rólunk szólva. = Hétfői Hírek, 1982. nov. 21. 4 p.
- H. K. E.: Egy kötet franciáknak – és magyaroknak = Petőfi Népe, 1982. dec. 21.
- IVÁN Géza = Propagandista, 1983. 2. sz. 153–159. p.
- Livres en vrac et en tous genres. = La Marseillaise, 1982. 21. avril.
- MOLNÁR Pál: Nyolc beszélgetés múltból, jelenről, jövőről = Nógrád, 1983. febr. 8. 5 p.
- NAGY Kázmér = Kritika, 1983. 1. sz. 28 p.
- NEMESKÜRTY István: Európának – Európáról. = Magyar Nemzet, 1982. 302. sz. (dec. 24.) 13 p.
- PAPP István Géza = Tiszatáj, 1983. 7. sz. 106–108. p.
- PRÉVOST, Claude: Pas „le” mais „un” socialisme Hongrie 80. = Revolution, 1982. 9. avril. 55 p.
- RÓZSA László: Vitában – önmagunkról = Népszabadság, 1982. 285. sz. (dec. 4.) 4 p.
- SIMÓ Tibor: A szocializmus felépítéséhez az egész népre szükség van. = Népszava, 1982. 280. sz. (nov. 28.) 5 p.
- SZABÓ B. István = Jelenkor, 1983. 3. sz. 262–264. p.
- SZÁNTÓ Miklós: Minőségi élet és történelmi optimizmus. = Magyar Hírek, 1983. 2. sz. 2 p.
- SZÁSZ Péter: Vértben és lírában. = Esti Hírlap, 1982. 273. sz. (nov. 19.) 2 p.
- SZUKA László: Érveink erejével. = Napjaink, 1983. 4. sz. 32–33. p.
- TÓTH László: Ajánlok egy könyvet. = Köznevelés, 1982. 42. sz. 5 p.
- Un socialisme au microscope. = Nouveau Clarte, 1982. mai.
- WURMSER, André: Les socialismes et le socialisme. = L'Humanité, 1982. 23. Juin.
34. A demokrácia: nehéz iskola. Alceste Santini interjúja (1984 végén).
= Valóság, 1985. 3. sz. 1–17. p.
= Reflektor, 1985. 3. sz. 97–140. p.

35. The difficult school of democracy. Part of an interview given to the Italian journalist Alceste Santini.
= The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 99. 7–16. p.
A cikk megjegyzése szerint megjelent még: Ungheria 40 anni dopo. Roma, 1985, Borla.
36. Egy elmaradt vita helyett. Jacques de Bonis (France Nouvelle) kérdez – Aczél György válaszol. (Előszó: Roland Leroy, Jacques de Bonis.) Bp. 1975, Kossuth K. 190 [6] p.
ua. Bp. (1976), Magvető. 235 p.
/Gyorsuló idő./
- Ismertetések:*
ALMÁSI Miklós = Kritika, 1976. 2. sz. 21 p.
ua. A szocialista kultúra politikája címen = ALMÁSI Miklós: Kényszerpályán. Esszék, tanulmányok. Bp. (1977), Magvető. 362–368. p.
BENCZÉDI Miklós = Nouvelles Études Hongroises, Vol. 14. 1979. 167–168 p.
MESTERHÁZI Lajos = Nagyvilág, 1976. 3. sz. 456–458. p.
RÉNYI Péter = Könyvtáros, 1976. 8. sz. 489–490. p.
ua. = RÉNYI Péter: Vita és szövetség. Bp. 1980, Szépirod. K. 178–182. p.
TUBA Imre = Napjaink, 1976. 6. sz. 9 p.
V. T. = Magyar Nemzet, 1975. 240. sz. (okt. 12.) 13 p.
= Notizie Ungherese, 1976. No. 78. (Dicembre.)
37. Az elkerülhető végzet. Részlet. 1. beszélgetés a [Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról c.] kötet megjelenése előtt.
= Új Tükör, 1981. 52. sz. 4–5. p.
38. En direct avec un dirigeant hongrois: György Aczél. [Par] Jacques de Bonis. Préface de Roland Leroy. (Avant-propos: Jacques de Bonis.) Paris, (1975), Edition Sociales. 183 [3] p.
/Socialisme 13./
Kivonatok: Au nom des libertés. Extrait du livre de J. de Bonis „En direct avec un dirigeant hongrois: György Aczél”.
= France Nouvelle, 1975. No. 1550. (28. juillet.) 14–15. p.
39. Entretiens avec György Aczél sur un socialisme. [Par] Francis Cohen. (Paris, 1982), Edition Sociales. 283 [8] p.
/Notre temps – Monde./
Részletek angolul: The stages and crisis of socialism. Conversation with Francis Cohen.
= The New Hungarian Quarterly, 1982. No. 87. 7–19. p.
40. Eszményünk a sokoldalúan képzett, önállóan gondolkodó szocialista ember. Nyilatkozat a l'École et la Nationban, . . . [a lap] főszerkesztőjének, Maurice Perche-nek.
= Köznevelés, 1974. 26. sz. 3–6. p.
Részletek: Mit jelent ma művelt és szabad embernek lenni?
= Budapesti KISZ-Élet, 1974. 10. sz. 42–44. p.
41. Evropa stala inoj. (Beseda s korrespondentom TASS [s Evgenijem Popovom]).
= Izvestiâ, 1976. No. 185. (7 avgusta.) 4 p.
42. Face to face with a Hungarian leader: György Aczél. [Interview by] Jacques de Bonis.
= The New Hungarian Quarterly, 1975. No. 60. 25–47. p.
43. Francia sajtóvita az elmaradt tv-vitáról. (Aczél György, az MSZMP KB titkára és Alain Peyrefitte, az UDR /gaulleista párt/ főtítkárának elmaradt eszmecserejéről.) = Népszabadság, 1973. 94. sz. (ápr. 22.) vasárnapi mell. 3 p.
44. Freedom is the present and the future of socialism. [Interview by Bernard Feron.]
= History in the present. Hungarian politicians, academicians and writers on the past and present. (Ed. by Tibor Zádor.) Bp. 1979, Lapk. 165–174. p.
A kötet megjelent még német, francia, orosz és spanyol nyelven.
45. Glebami optimistično na badešteto. [Intervú ot Sztoána Radeva.]
= Otečestvo, 1983. No. 11. (14. úni.) 32–33. p.

46. A helsinki alapelvek egységes és kölcsönös végrehajtásáért munkálkodunk. Nyilatkozat a TASZSZ-nak, a biztonsági értekezlet évfordulóján. (A TASZSZ budapesti tudóstója Evgenij Popov.)
= Népszabadság, 1976. 185. sz. (aug. 6.) 3 p.
47. Hongrie: Débats et expériences. Un reportage de Leyrac Serge. Citations de György Aczél
= L'Humanité, 1973. No. 9063. (2. octobre.) 2 p.; No. 9064. (3. octobre.) 2 p.
48. Hudožestvennoe tvorčestvo i mirovozzrenie. (Interv'ü Ūriâ Guseva.)
= Inostrannaâ Literatura, 1979. No. 4. 221–225. p.
49. The Hungarian perspective: problems of building socialism. Mainstream interviews György Aczél.
= Mainstream /New Delhi/, 1979. No. 29. (March. 17.) 11–22. p.
= News from Hungary, 1979. No. 11. 7–10. p.
50. Il n'y a pas de liberté fondée sur le principe de la non-intervention de l'État. Nous déclarer M. Aczél, dirigeant du Parti Communiste. (Interview par Bernard Margueritte.)
= Le Monde, 1972. No. 8435. (26. févr.) 2 p.
51. Instead of a cancelled debate. Paris asks – Budapest answers. Jacques de Bonis interviews György Aczél. (Transl. Károly Ravasz.) Bp. 1978, Corvina Pr. 203 p.
/Corvina books./
52. Interjú a Rinascitában.
= Kritika, 1973. 2. sz. 16–17. p.
Ismertetés:
= Hazai Tudósítások, 1973. márc. 1. 2–3. p.
53. [Interjú a Rizopasztosznak.]
= Rizopasztosz, 1980. febr. 24.
54. Inervista sul socialismo ungherese. A cura di Jacques de Bonis. Roma, 1976, Riuniti. VII, 184 p.
/Il punto 182./
55. Keskusteluja Unkarista. György Aczél ja Francis Cohen keskusteleivat. Toim. Jekka Firon, Helvi Ollikainen. [Helsinki], 1984, KSL.-TSL. 304 p.
Cimford. Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról.
Ismertetés:
HUOTARI, Tauno: Mielenkintoisia keskusteluja címen.
= Suomi-Unkari, Julkaisija: Suomi-Unkari Seura, (2. toukokuu.) 1984. 4 p.
56. Kultur und Sozialismus. Interview in Le Monde.
= Budapester Rundschau, 1972. Nr. 19. (8. Mai.) 1, 6 p.
57. A kultúra szabadsága és az állam. Bernard Margueritte interjúja.
= Kritika, 1972. 2. sz. 3–4. p.
58. A lengyel válságról és a magyar reformról. [A Spiegel munkatársa Klaus Reinhardt és Inge Cyrus kérdéseire adott válaszok.]
= Magyarország, 1981. 27. sz. 14–16. p.
59. „La liberté est le présent et l'avenir du socialisme”. Un entretien avec le viceprésident du gouvernement hongrois. Nous déclarer M. György Aczél. Propos recueillis par Bernard Feron.
= Le Monde, 1975. No. 9572. (31. octobre.) 4 p.
60. Literaturata i izkustvoto v služba na naroda [Intervú. Report'op]: (Stoân Radev.)
= Literaturen Front /Sofiâ/, 1973. No. 51. sz. 1., 6–8. p.
61. A mai magyar társadalomról. Paul Lendvai interjúja.
= Valóság, 1980. 12. sz. 1–26. p.
Ismertetés:

[SZIGETI Jenő] -i.-ő.: Számadás az útról. = Theológiai Szemle, 1981. 2. sz. 110–113. p.

62. Nach einer nicht stattgefundenen Diskussion. Paris fragt – Budapest antwortet. [Jacques] de Bonis im Gespräch mit György Aczél. [Übers.] (Miklós Pogány. Vorw. Roland Leroy.) Bp. 1977, Corvina. 231 p.
/Corvina Bücher./
63. Otkrytaâ kniga Vengrii. [Beseda sz D'erdem Acelom.]
= Literaturnaâ Gazeta, 1977. No. 3. (19. ân.) 15 p.
64. Patrzyć na rzeczywistość. Z György Aczelem: członkiem Biura Politycznego KC WSPR rozmawia Daniel Passent.
= Polityka, 1985. Nr. 18–19. 1, 8 p.
Címford. A valóságra tekinteni.
65. Le pluralisme politique parlons-en. [Interview par Leon Max.]
= L'Humanité, 1979. No. 10704. (25. janvier.) 6–7. p.
66. Die Polen müssen ihre Probleme selbst lösen. Der ungarische Vizepremier György Aczél über die polnische Krise und die ungarische Reform. (Spiegel-Gespräch im ungarischen Parlament mit Redakteuren Klaus Reinhardt und Inge Cyrus.)
= Der Spiegel, 1981. Nr. 27. 106–111., 114–117. p.
67. Qu'est-ce que le socialisme en Hongrie? Un entretien avec György Aczél membre du Bureau Politique du Parti socialiste ouvrier Hongrois. [Par] Léon Max.
= L'Humanité, 1972. No. 8584. (29. mars.) 2 p.
68. Les reformas de Gorbachov favorecen a la izquierda en Europa. Entrevista con el principal ideólogo del régimen húngaro. [Por] Andrés Ortega.
= El Pais, 1987. N. 3617. (4. marzo.) 4 p.
69. Riforma economica e politica culturale in Ungheria. Intervista a „Rinascita” di György Aczél.
= Rinascita, 1973. N. 3. 16–17. p.
70. Die „rote Bourgeoisie”.
= Weg und Ziel, 1976. Nr. 1. 36–37. p.
Részlet „Egy elmaradt vita helyett. Jacques de Bonis kérdez – Aczél György válaszol” c. interjúból.
71. Le socialisme dans sa diversité. György Aczél membre du Bureau Politique du Parti socialiste ouvrier Hongrois répond aux questions de „l'Humanité”. Propos recueillis par Bernard Fréderick.
= L'Humanité, 1984. No. 12406. (12. juillet.) 7–8. p.
72. „El socialismo debe significar más democracia.” Entrevista [por] Nelson Marra.
= Mundo Obrero, 1987. No. 428. (12 de marzo.) 48–49. p.
73. Socialističeskaâ demokratiâ i sovremennaâ vengerskaâ kul'tura. Voprosy Literaturnoj Gazety [zadaval] Ű. Surovcev.
= Literaturnaâ Gazeta, 1969. No. 34. 14 p.
74. Der Sozialismus in seiner Vielfalt. (Interview . . . von Bernard Fréderick . . . in l'Humanité.) [Teil 1]-2.
= Budapester Rundschau, 1984. Nr. 32. 2–3. p.; Nr. 33. 2–3. p.
75. Sozialistische Demokratie und Gegenwartskultur in Ungarn. György Aczél's Antworten auf Fragen der Literaturnaja Gaseta.
= Budapester Rundschau, 1969. Nr. 47. (21. Nov.) 5, 8 p.
76. Suomi vastaan Unkari. Televisionvälttely. [Selostaja]: Jan Magnus Jansson.
= Yleisradion Julkaisusarja /Helsinki/, 1982. No. 75. 1–20. p.
Címford. Finnország–Magyarország, egymással szemben. Tv-vita.
77. „A szabadság, a szocializmus jelene és jövője”. Interjú a Le Monde-ban, Bernard Ferronnal.

- = Magyarország, 1975. 45. sz. 14–15. p.
Ismertetés:
 = Népszabadság, 1975. 258. sz. (nov. 2.) 5 p.
 = Népszava, 1975. 258. sz. (nov. 2.) 2 p.
78. [A színházról.] A Népszabadság interjúja . . . a művelődési miniszter első helyettesével.
 = Népszabadság, 1964. 162. sz. (júl. 12.) 7 p.
79. A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra. Válasz a Literaturnaja Gazeta külön tudósítója Ju. Szurovcev kérdéseire.
 = Társadalmi Szemle, 1969. 10. sz. 33–39. p.
Ismertetés és részletek: = Új Szó /Bratislava/, 1969. 261. sz. (nov. 6.) 5 p.
80. Szocialista életmód – szocialista kultúra. Beszélgetés . . . művelődéspolitikánk időszerű kérdéseiről.
 = Népszava, 1971. 304. sz. (dec. 25.) 5 p.
81. Tam, gde pravít narod. Interv'ú korrespondentu „Sovetskoj Kul'tury” B. Kozlovu.
 = Sovetskaâ Kul'tura, 1979. No. 43. (29 máj.) 7 p.
82. Társadalomtudomány és tudománypolitika. Interjú. (Készítette: a Valóság szerkesztősége.)
 = Valóság, 1969. 11. sz. 1–5. p.
83. Többfelől egy irányba. Válaszok Nikhil Chakravartty-nak, az Új-Delhiben megjelenő Mainstream főszerkesztőjének kérdéseire.
 = Valóság, 1979. 5. sz. 1–12. p.
84. Tudománypolitikánk irányelvei. Interjú. (Készítette a Pártélet szerkesztősége.)
 = Pártélet, 1969. 9. sz. 3–6. p.
85. Une interview de György Aczél, Vice-Président du Conseil des Ministres par Maurice Perche.
 = L'École et la Nation /Paris/, 1974. No. 240. (Juin.) 41–48. p.
- 85/A. Über Politik in Ungarn. Ein Gespräch mit Paul Lendvai.
 = Europäische Rundschau, 1980. 4. sz. 3–38. p.
Kivonat: Politik in Ungarn címen.
 = Budapesti Rundschau, 1981. 1. sz. 2–3. p.
Ismertetés:
 [SZIGETI Jenő] -i.-ő.: Számadás az útról. = Theológiai Szemle, 1981. 2. sz. 110–113. p.
86. Válasz a párizsi l'Humanité kérdéseire. (Interjú Max Leonnal.)
 = Magyarország, 1979. 5. sz. 14–15. p.
87. A valóságra tekinteni. Aczél Györggyel, az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjával beszélget Daniel Passent, a varsói Polityka szerkesztője.
 = Kortárs, 1985. 8. sz. 79–91. p.
88. Das vermeidbare Verhängnis. [Teil] /1–3./
 = Budapesti Rundschau, 1982. Nr. 2. 2–3. p.; Nr. 3. 2–3. p.; Nr. 4. 2–3. p.

III. BESZÉDEK, CIKKEK, FELSZÓLALÁSOK, TANULMÁNYOK

89. A new system of values.
 = The New Hungarian Quarterly, 1980. No. 77. 10–20. p.
 /Kiny. Bp. 1980. Kossuth K. 11 p./
90. Access to and participation in culture in a socialist community.
 = The New Hungarian Quarterly, 1974. No. 56. 22–40. p.
 = Modern Hungary. Readings from The New Hungarian Quarterly. Ed. by Denis Sinor. Bloomington-London, (1977), Indiana Univ. Pr. 205–223. p.

91. Ahhoz, hogy jobb legyen az életünk, vállalnunk kell a nehézségeket. Beszéd a nyíregyházi aktívaülésén. Kivonat.
= Kelet-Magyarország, 1987. 158. sz. (júl. 8.) 1–4. p.
92. Az Akadémia és a felsőoktatás.
= Felsőoktatási Szemle, 1974. 10. sz. 577–582. p.
93. Aki a jólét, a szabadság és a béke mellett van, az a Népfontra szavaz. (Beszéd a vajszlói nagygyűlésén, 1949. május 1-jén.)
= Dunántúli Napló, 1949. 101. sz. (máj. 3.) 3 p.
94. Alkotó elégedetlenség. A Magyar Írók Szövetsége 1976. május 17–18-i közgyűlésén elhangzott felszólalás.
= Új Írás, 1976. 10. sz. 3–11. p.
= Ifjúkommunista, 1976. 12. sz. 24–29. p.
95. Az állami oktatás helyzetéről. Előadói beszéd a Központi Bizottság 1972. június 14-i ülésén. – Zárszó az MSZMP KB június 15-i ülésén.
= Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Az MSZMP KB 1972. június 14–15-i ülése. Bp. 1972, Kossuth K. 14–70. p.
= Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Szerk. Kálmán Gyula.) Bp. 1972, Tankönyvk. 15–51. p.
Az előadói beszéd megjelent még:
= Köznevelés, 1972. 14. sz. 6–16. p.
= Társadalmi Szemle, 1972. 7–8. sz. 3–19. p.
A zárszó megjelent még: Az oktatásügy fontos társadalmi, politikai kérdés címen.
= Pártélet, 1972. 8. sz. 3–13. p.
= Köznevelés, 1972. 15. sz. 5–10. p.
96. Anyagi javak és kulturális javak. 1–2. r.
= Új Szó /Toronto/, 1972. jan. 22. 4 p.; 1972. jan. 29. 4 p.
97. Anyanyelvünk. [Hozzászólás a magyar nyelv hete alkalmából rendezett vitán.]
= Élet és Irodalom, 1971. 18. sz. 3–4. p.
98. Aspects of cultural policy.
= The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 97. 14–32. p.
99. (Avatóbeszéd a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán.)
= Felsőoktatási Szemle, 1975. 12. sz. 706–709. p.
100. Avatóbeszéd (a Szombathelyi Képtár avatóünnepségén. 1985. február 20.)
= Vasi Szemle, 1985. 3. sz. 348–358. p.
ua. A művészet az otthonos hazáért címen.
= Új Tükör, 1985. 9. sz. 5–7. p.
Vállalnunk kell korunkat címen. Részletek.
= Népszabadság, 1985. 45. sz. (febr. 23.) 13 p.
101. Bartók útjai.
= ÚJFALUSSY József–ACZÉL György: Bartók Béla. (Elhangzott a Bartók Emlékbi-zottság ünnepi estjén. 1981. március 25. Bp.) 1981, Kossuth K. 15–27. p.
102. [Begrüßungsansprache an den XI. Parteitag der SED.]
= Protokoll der Verhandlungen des XI. Parteitages der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, ... in Berlin 17. bis 21. April 1986. Berlin, 1986, Dietz. 239–241. p.
103. A béke biztosítására van esélyünk és lehetőségünk. (Beszéd a Nemzetközi Vöröskereszt Liga európai regionális konferenciáján. 1981. május 4.)
= Magyar Vöröskereszt Mozgalmi Értesítő, 1981. 3. sz. 28–30. p.
104. A béke ünnepe.
= Népszabadság, 1956. 42. sz. (dec. 25.) 1 p.
105. Beszámoló a Magyar Kommunista Párt Zemplén megyei szervezetének II. konferenciáján. [Kivonat.]
= Zempléni Népujság, 1947. 9. sz. (márc. 2.) 2–4. p.

106. [Beszéd a Függetlenségi Népfront baranyai kongresszusán. 1949. március 13.]
= Dunántúli Napló, 1949. 62. sz. (márc. 15.) 3 p.
107. [Beszéd a győri Kisfaludy Színházban tartott politikai aktívaülésen.] Kivonatos ismer-
tetés.
= Kisalföld, 1982. 4. sz. (jan. 6.) 1, 3 p.
108. Beszéd a választási nagygyűlésen Pécsen (1958. október 26.)
= Dunántúli Napló, 1958. 254. sz. (okt. 28.) 1–2. p.
109. Beszéd [az Olasz Kommunista Párt XV. kongresszusa keretében rendezett nagygyűl-
ésen, Bresciában.]
= Az Olasz Kommunista Párt XV. kongresszusa. 1979. március 30.–április 3. (Bp.)
1979, Kossuth K. 116–124. p.
110. Beszéd az Ormánság ünnepén. (Sellye, 1957. november 17.)
= Dunántúli Napló, 1957. 272. sz. (nov. 19.) 1–2. p.
111. Bevezető előadás. – Zárszó.
= Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás. 1983. január
11–12. (Bp.) 1983, Kossuth K. 5–59., 69–90. p.
ua. (Bp.) 1983, Kossuth K. 9–51. p., 181–196. p.
Gyorsírói jegyzőkönyv alapján szerkesztett szöveg.
Részletek a bevezető előadásból:
= Együtt a nemzetiségekkel. Nemzetiségi politika a mai Magyarországon. (Összeáll.
szerk. Fodor Péter, Kővágó László.) Bp. 1984, Kossuth K. 52–59. p.
= Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977–1983. (Szerk. Agárdi Pé-
ter. Bp.) 1984, Kossuth K. 493–522. p.
Az aktívabb ideológiai munkáért címen.
= Népszabadság, 1983. 12. sz. (jan. 15.) 5–6. p.
Elméleti igényesség – tudatosabb tevékenység címen:
= Pártélet, 1983. 2. sz. 8–15. p.
Erkölc, ifjúság, művészet. Három fejezet az ideológiai értekezés bevezető előadásából
címen.
= Új Tükör, 1983. 5. sz. 5–7. p.
Szilárdabb eszmeiséget, pezsgő szellemi életet címen.
= Társadalmi Szemle, 1983. 2. sz. 3–17. p.
A szocializmus jövője nagymértékben függ attól, hogyan, milyen úton jutnak el a felnö-
vekvő nemzedékek a szocializmushoz címen.
= Köznevelés, 1983. 5. sz. 3–6. p.
112. Bilan de la politique culturelle. /1958–1978/
= Nouvelles Études Hongroises, Vol. 14. 1979. 141–158. p.
113. Bizalom az emberben, az ember nevelhetőségében. Megnyitó előadás a Magyar
Gyógypedagógusok Egyesülete VIII. országos konferenciáján. Pécs, 1979. június
21–23.
= Köznevelés, 1979. 27. sz. 3–5. p.
114. Bizalom, felelősség. Felszólalás a Művészeti Szakszervezetek Szövetségének [IX.]
kongresszusán. [1980. október 6-án.]
= Új Tükör, 1980. 42. sz. 5–7. p.
= Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977–1983. (Szerk. Agárdi Pé-
ter.) Bp. 1984, Kossuth K. 254–263. p.
= A művészeti szakszervezetek IX. kongresszusa. (Összeáll. és szerk. Varga Imre.
Bp.) 1981, Táncsics K. 94–103. p.
115. A bőség kosara teljes egészében a dolgozó népé legyen. (Újévi nyilatkozat.)
= Zempléni Népújság, 1948. 1. sz. (jan. 4.) 1 p.
116. The challenge of our age and the response of socialism.
= The New Hungarian Quarterly, 1983. No. 90. 14–33. p.
Rövidített változata az 1983-as aktívaértekezleten elmondottaknak.

117. Communauté socialiste diffusion socialiste de la culture.
= Nouvelles Études Hongroises; Vol. 10. 1975. 5–24. p.
118. Creative discontents.
= The New Hungarian Quarterly, 1976. No. 63. 16–26. p.
119. Cselekvő türelmetlenség. (Hozzászólás a közművelődési tanácskozáson, 1984. október 5-én. Rövidített szöveg.)
= Pártélet, 1984. 11. sz. 23–24. p.
ua. Országos közművelődési tanácskozás 1984. (Összeáll. és szerk. Fodor Péter, Kormos Sándor. Bp. 1985), Műzsák. 100–110. p.
Kivonat: Cselekvő türelmetlenséget! címen. = Népszabadság, 1984. 235. sz. (okt. 6.) 13 p.
120. Cultural policy and changing reality.
= The New Hungarian Quarterly, 1972. No. 46. 9–28. p.
121. Cultural policy and social progress.
= The New Hungarian Quarterly, 1973. No. 52. 69–94. p.
122. La culture dans la société socialiste hongroise.
= La Nouvelle Critique, 1972. No. 53. 64–72. p.
123. De végül is föl kell már nőni.
= BENJÁMIN László—ACZÉL György: József Attila. (Elhangzott a József Attila Emlékbizottság ünnepi estjén. 1980. április 10. Bp.) 1980, Kossuth K. 11–29. p.
ua. József Attila születésének 75. évfordulóján.
= Látóhatár, 1980. június. 10–21. p.
Ma valóban egész népét tanítja címen.
= Népszabadság, 1980. 84. sz. (ápr. 11.) 3–4. p.
124. The dimensions of social change. Forty years after liberation.
= The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 100. 24–33. p.
125. Dobrye plody. [Po slučau] (prem'ery opery Bely Bartoka „Zamok gercoga Sinââ Boro-da”).
= Sovetskaâ Kul'tura, 1978. No. 39. (16 maâ.) 4 p.
126. Egyre teljesebb szocialista nemzeti egység.
= Magyar Nemzet, 1978. 13. sz. (jan. 15.) 3 p.
127. Együtt a gyermekekért. Felszólalás „A gyermekek védelme és jogainak érvényesülése hazánkban” c. 1979. február 22–23-án tartott konferencián.
= A gyermekek védelme és jogai hazánkban. Kiad. a Magyar Országos Béketanács Tudományos Bizottsága. Bp. 1979. 29–37. p.
/Tudósok – korunkról 4./
128. Együtt a színvonalasabb oktató-nevelő munkáért.
= Fővárosi Pedagógiai Tanácskozás, [7.] Budapest, 1973, [május 22–24. Bp. 1973.] 5–26. p.
Részlet: = Retorika. Olvasókönyv. (Szerk. Wacha Imre. Bp.) 1987, Kossuth K. 106–109. p.
129. Elengedhetetlen a váltás, a megújulás. Beszéd a gödöllői Agrártudományi Egyetemen.
= Népszava, 1986. 10. sz. (jan. 13.) 1, 3 p.
130. Elfogulatlan nemzedék. (Beszéd a KISZ megalakulásának 25. évfordulóján.)
= A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség zászlóbontásának 25. évfordulója. Elméleti tanácskozás. 1982. március 24. [Bp.] 1982, Ifj. Lapk. 7–38. p.
Részletek: = Magyar Ifjúság, 1982. 14. sz. 8–9. p.
Ismeretetés:
= Magyar Nemzet, 1982. 71. sz. (márc. 25.) 3 p.
= Népszabadság, 1982. 71. sz. (márc. 25.) 3 p.
131. Előadói beszéd. – Zárzó.

- = Országos közművelődéspolitikai aktíva. 1974. szeptember 25. Az MSZMP KB 1974. március 20-i, a közművelődés helyzetéről és fejlesztéséről szóló határozatával kapcsolatos feladatokról. Bp. 1974, Kossuth K. 9–47., 81–88. p.
Részletek: A pártszervezetek feladatai a közművelődési határozatok végrehajtásában címen. = Pártélet, 1974. 11. sz. 57–61. p.
 A zárászó megjelent még: = Népművelés, 1975. 1. sz. 9–11. p.
132. Előadói beszéd. Zárászó.
 = A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19-i ülése. Bp. 1970, Kossuth K. 3–27., 37–44. p.
133. Előászó.
 = ILKU Pál: Korszerű műveltség – szocialista ember. /Válogatott beszédek és cikkek./ Bp. 1977, Tankönyvk. 5–8. p.
 ua. Élete szolgálat volt címen.
 = Köznevelés, 1977. 4. sz. 3 p.
134. Előászó.
 = Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949. (Főszerk. Kardos László.) Bp. 1977, Akad. K. 7–11. p.
 ua. A NÉKOSZ-mozgalomról címen.
 = Élet és Irodalom, 1976. 52. sz. 3 p.
135. Előászó [a „Culture et démocratie socialiste sur la politique culturelle hongroise” /Paris, 1971, Ed. Sociales./ c. kötethez.]
 = Nagyvilág, 1972. 2. sz. 271–274. p.
136. Elvtársunk Lukács György. Aczél Györgynek a Lukács Emlékbizottság elnökének levele a konferencia résztvevőihez.
 = Az élő Lukács. Bp. 1986, Kossuth K. 7–9. p.
 = Élet és Irodalom, 1985. 17. sz. 1 p.
Ismertetés:
 = Népszabadság, 1985. 90. sz. (ápr. 18.) 5 p.
137. Emberség, munka, nevelés.
 = Magyar Pszichológiai Szemle, 1980. 2. sz. 99–113. p.
 ua. Klny. Bp. 1980, Akad. ny.
138. En palestra internacional de las ideas.
 = Boletín de Información de la CC del Partido Obrero Socialista Hungaro, [1974]. No. 2. 114–155. p.
139. Építészlet és kultúra. [Bevezető előadás az Országos Műemléki Konferencián. Pécs, 1987. augusztus 28.]
 = Magyar Nemzet, 1987. 203. sz. (aug. 29.) 9 p.
140. Ergebnisse und Fragen der ungarischen Kulturpolitik.
 = Budapesti Rundschau, 1968. Nr. 19. 3 p.
 A politikai akadémiai előadás rövidített szövege.
141. Erkölc, ifjúság, művészet.
 = Új Tükör, 1983. 5. sz. 5–7. p.
142. Erschwerte Bedingungen erfordern Erweiterung der Demokratie. (Ausschnitte) [aus dem Referat von György Aczél.]
 = Budapesti Rundschau, 1983. Nr. 5. 2 p.
 = Das Beste aus der Budapesti Rundschau 1983. (Eine Gemeinschaftsausgabe des Ungarischen Pressebüro Wien und der Wochenzeitung „Budapesti Rundschau“.) Wien–Bp. 1984. 41–46. p.
143. Értékörzés és -megújulás. (Beszéd időszzerű ideológiai és kulturális kérdésekről az 1980. dec. 1-jei budapesti pártaktíván.)
 = Budapesti Fórum, 1981. 3. sz. 3–30. p.

144. Az értékörző és értékteremtő színház. (Elhangzott 1986. október 10-én, a felújított Pécsi Nemzeti Színház avatóünnepségén.)
 = Új Tükör, 1986. 42. sz. 18–19. p.
 = Jelenkor, 1986. 12. sz. 1102–1108. p.
Részletek: = Dunántúli Napló, 1986. 287. sz. (okt. 18.) Hétvége 3 p.
145. Az értelmes közösségi életért. (Felszólalás a [IV. Országos] Diáktalálkozó 1972. november 29-i ülésén.)
 = Köznevelés, 1973. 4. sz. 3–6. p.
 = Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Szerk. Kálmán Gyula.) Bp. 1973, Tankönyvk. 369–379. p.
Részletek a felszólalásból: = Magyar Ifjúság, 1972. 49. sz. 1, 4 p.
146. Az értelmiség útja, a szocializmus útja.
 = Magyar Nemzet, 1979. 100. sz. (ápr. 3.) 3 p.
 = Látóhatár, 1979. június. 119–128. p.
147. Az értől az érig. (Illyés Gyuláról. Elhangzott Ozorán, 1985. október 31-én, az iskola avatóünnepségén. Rövidített szöveg.)
 = Új Tükör, 1985. 45. sz. 18–19. p.
 = Látóhatár, 1986. február. 28–37. p.
 ua. Messzebbre nyílt szemhatár címen.
 = Délsziget Almanach, 5. [köt.] 1986. 3–7. p.
 = Ozorai füzet. 1935–1985. (Szerk. Vadas Ferenc.) Szekszárd, 1986. 62–69. p.
 /Múzeumi füzetek./
148. Eszméi a mát és a holnapot szolgálják. Georgi Dimitrov születésének 100. évfordulójára.
 = Népszabadság, 1982. 142. sz. (jún. 19.) 7 p.
149. Eszméink érvényesítése.
 = Népszabadság, 1977. 196. sz. (aug. 20.) 3–4. p.
 = Látóhatár, 1977. október. 71–82. p.
150. Az eszmék nemzetközi küzdőterén.
 = Társadalmi Szemle, 1974. 2. sz. 3–17. p.
Részletek: = Népszabadság, 1974. 40. sz. (febr. 17.) Vasárnapi mell. 5 p.
151. Expériences du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois.
 = Nouvelles Études Hongroises, Vol 14. 1979. 111–139. p.
152. A fejlett szocializmus építésének néhány kérdéséről.
 = Béke és Szocializmus, 1976. 3. sz. 12–20. p.
153. Felszólalás a Baranya megyei pártértekezleten.
 = Dunántúli Napló, 1975. 67. sz. (márc. 9.) 4–5. p.
 = Népszabadság, 1975. 58. sz. (márc. 9.) 3 p.
154. [Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésének nyilvános záróülésén. Kivonat.]
 = Magyar Tudomány, 1970. 3. sz. 170–176. p.
Ismertetések:
 = Népszabadság, 1970. 31. sz. (febr. 6.) 5 p.
 Beszéd az Akadémia közgyűlésén címen.
 = Népszava, 1970. 31. sz. (febr. 6.) 1 p.
 Az irányelvek máris hatnak címen.
 = Magyar Nemzet, 1970. 31. sz. (febr. 6.) 5 p.
155. Felszólalás a TIT [V. országos] küldöttgyűlésén. [1968. október 11-én. Kivonat.]
 = Valóság, 1969. 1. sz. 1–5. p.
156. Felszólalás [Ausztria Kommunista Pártja XXI. kongresszusán].
 = Népszabadság, 1970. 126. sz. (máj. 31.) 3 p.

157. Felszólalás Ausztria Kommunista Pártja XXV. kongresszusán.
= Ausztria Kommunista Pártja XXV. kongresszusa. 1984. január 13–15. (Bp.) 1984, Kossuth K. 93–96. p.
158. Felszólalás az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom /MPLA/ I. kongresszusán.
= Az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom /MPLA/ I. kongresszusa. 1977. december 4–10. (Bp.) 1978, Kossuth K. 74–81. p.
159. Folytatás és megújulás. Történelmi tapasztalatok átadása.
= Népszabadság, 1977. 101. sz. (máj. 1.) 5 p.
160. Für das moderne und kultivierte Ungarn.
= Osteuropa Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostes, 1985. Nr. 10. A538–539. p.
161. Geltendmachung unserer Ideen. [Teil] 1–2.
= Budapester Rundschau, 1977. Nr. 36. 4 p.; Nr. 37. 4 p.
162. A gondolkodás és a cselekvés kényszerében. Ideológiai és kulturális életünk néhány kérdése.
= Pártélet, 1979. 9. sz. 29–44. p.
163. A gondolkodó, kulturált közösségi emberért. (Beszéd az V. Nevelésügyi Kongresszuson. 1970. szeptember 30.)
= Köznevelés, 1970. 20. sz. 17–25. p.
Részletek: „A nevelőmunkában türelemre, szívósságra van szükség” címen. = Pedagógusok Lapja, 1970. 18. sz. 3 p.
Ismertetés:
= Népszabadság, 1970. 230. sz. (okt. 1.) 10 p.
Kivonat: Eszménk erejével. Bp. 1970. 257–271. p.
2. bőv. kiad. Bp. 1971. 320–335. p.
164. Les grandes tendances de l'enseignement.
= Nouvelles Études Hungroises, Vol. 8. 1973. 3–22. p.
165. Guiding principles of Hungarian science policy. [Abbreviated text.]
= The New Hungarian Quarterly, 1969. No. 36. 3–24. p.
ua. = Marxism Today, 1970. No. 5. 142–152. p.
166. Gyermekeink és jövőnk. (Megnyitó és zárszó a nemzetközi gyermekév budapesti nemzetközi fórumán, 1979. június 2-án és 7-én.)
= Világosság, 1979. 12. sz. 721–726. p.
= Látóhatár, 1980. február. 116–130. p.
Gyorsírási jegyzőkönyv alapján készült szöveg.
Üdvözlőbeszéd címen.
= Nemzetközi együttműködés a gyermekek boldogabb és biztonságosabb jövője érdekében. Nemzetközi fórum. Budapest, 1979 június 2–7. (Bp. 1980, Áll. Ifj. Biz.) 116–126. p.
167. Győzelemről győzelemre. (Beszéd a nagy októberi szocialista forradalom évfordulóján.)
= Dunántúli Napló, 1948. 256. sz. (nov. 7.) 1 p.
168. Harc a békességért.
= Dunántúli Napló, 1948. 297. sz. (dec. 25.) 1 p.
169. Hasznosítva társadalmi rendünk történelmi előnyeit. Beszéd a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén. Ismertetés.
= Népszabadság, 1978. 13. sz. (jan. 15.) 3 p.
170. A határozat végrehajtása – közös feladat. (Előadói beszéd és vitázó az országos közoktatáspolitikai aktíván. 1972. szept. 20.)
= Országos közoktatáspolitikai aktíva. [Budapest], 1972. szeptember 20. Az MSZMP KB 1972. június 15-i – az állami oktatásról szóló – határozatával kapcsolatos feladatokról. Bp. 1972. Kossuth K. 3–66. p.

= Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Szerk. Kálmán Gyula.) Bp. 1973, Tankönyvk. 233–271. p.

= Köznevelés, 1972. 21. sz. 3–16. p.

Részletek: = Pártélet, 1972. 10. sz. 7–12. p.

Ismertetések:

Felelősséggel élő, kötelességtudó közösségi embereket akarunk nevelni címen.

= Népszabadság, 1972. 223. sz. (szept. 21.) 3–4. p.

Az oktatáspolitikai határozatot egységben kell ismertetni címen. = Népszava, 1972. 223. sz. (szept. 21.) 1, 3 p.

A köznevelés társadalmi ügy címen. = Magyar Nemzet, 1972. 223. sz. (szept. 21.) 3 p.

171. Haula ed-daur el-kijádij lilmarkszija fisszijaszat a isz-szakáfijja. Tardzsama va taalik: Musztafa Abúd.

= Al-Nahdzs, /Tuszdiru an Markaz el-ibhász va eddirászat el-istirakijja fi 'láleam il-ara-bi/ 1984. subát. 264–298. p.

/Dafátir al-markszija-al-lininijja fi 'láleam il-arabi 3./

Címford. A marxizmus vezető szerepe a kulturális politikában.

172. Hauptfragen der Kulturpolitik. (Rövidítve.)

= Budapester Rundschau, 1969. Nr. 5. 5 p.

173. Hazafinak lenni ma annyit jelent, mint részt venni a szocializmus építésében. (Választási beszéd Pécssett.)

= Népszabadság, 1973. 80. sz. (ápr. 6.) 3 p.

174. Hegemonia és nyitottság. (Részlet az MSZMP Politikai Akadémiáján elhangzott 1984. október 31-i előadás befejezéséből.)

= Új Tükör, 1984. 47. sz. 5 p.

175. Historical contemporaries of the present. (Extract) from „Transmission of historical experiences” a essay under preparation.)

= The New Hungarian Quarterly, 1979. No. 73. 8–15. p.

176. Hogyan tovább?

= Népszabadság, 1983. 303. sz. (dec. 24.) 5 p.

= Reflektor, 1984. 2. sz. 95–106. p.

177. Hogyan válaszoljunk a gazdasági kihívásra? (Beszélgetés a KFKI kutatóival.) Ismerteti Beke Margit.

= KFKI Híradó, 1981. 12. sz. 1–6. p.

178. Hozzászólás a Központi Bizottság kongresszusi beszámolójához, Kádár János elvtárs előadói beszédéhez.

= Társadalmi Szemle, 1970. 12. sz. 74–84. p.

= A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28. (Bp.) 1971, Kossuth K. 364–378. p.

Ismertetések és részletek:

Fejlesszük tovább a szocialista kultúrát művészetpolitikánk következetes végrehajtásával címen. = Népszabadság, 1970. 278. sz. (nov. 27.) 7–8. p.

Biztosítsuk és erősítsük eszméink befolyását a közgondolkodásban, a kultúrában címen. = Népszava, 1970. 278. sz. (nov. 27.) 5–6. p.

Útját kell állni minden fellazítási kísérletnek címen. = Magyar Nemzet, 1970. 278. sz. (nov. 27.) 3–4. p.

179. Hungarian cultural policy and the hegemony of marxism.

= The New Hungarian Quarterly, 1971. No. 42. 3–22. p.

= Modern Hungary. Readings from The New Hungarian Quarterly. Ed. by Denis Sinor. Bloomington-London, (1977), Indiana Univ. Pr. 185–204. p.

180. Hungary: Scientific freedom. The social sciences and science policy.

= Science Policy News, 1971. No. 5. 55–57. p.

- Az 1969. június 26-án, az MSZMP KB ülésen tartott előadói beszéd részletes ismertetése.
181. Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése. [Beszéd és] (részletek a zárószókból.)
= Országos agitációs, propaganda- és művelődési tanácskozás. 1973. január 24–25. Bp. 1973, Kossuth K. 3–65. p., 91–111. p.
Részletek: = Magyar Sajtó, 1973. 4. sz. 107–112. p.
 182. Ideológiai és kulturális életünk időszerű kérdéseiről. Beszéd a budapesti kommunista aktíván.
= Népszabadság, 1980. 283. sz. (dec. 3.) 5 p.
Tovább lépés nélkül nem tudjuk megőrizni vívmányainkat címen. = Magyar Nemzet, 1980. 283. sz. (dec. 3.) 5 p.
 183. Ideológiéskaâ deâtel'nost' VSRP posle ee X s"ezda.
= Voprosy Istorii KPSS, 1973. No. 11. 55–67. p.
 184. In der international en Arena der Ideen.
= Budapester Rundschau, 1974. Nr. 10. 3–4. p.
 185. Ingadozás nélkül, kemény harcban az ideológiai elhajlások ellen diadalra visszük a dolgozó nép ügyét. Beszéd az MDP baranyai oktatási konferenciáján. [Kivonat.]
= Dunántúli Napló, 1948. 228. sz. (okt. 5.) 1 p.
 186. L'intellectuale tra professione e ruolo.
= Ungheria d'Oggi, 1980. No. 15. 16–21. p.
 187. Intellectuals in socialist society.
= The New Hungarian Quarterly, 1979. No. 75. 32–40. p.
= Mainstream, 1980. No. 21. 9–10., 31–32. p.
 188. Irodalmunk – feladataink. (Felszólalás a Magyar Írók Szövetsége közgyűlésén, 1970. május 26-án. Kivonat gyorsírói jegyzőkönyv alapján.)
= Élet és Irodalom, 1970. 24. sz. 3–4. p.
Rövid ismertetése:
= Élet és Irodalom, 1970. 22. sz. 6 p.
Ismertetés:
= Népszava, 1970. 122. sz. (máj. 27.) 2 p.
 189. Istoriâ potverždaet: buduše za socializmom.
= Sovetskaâ Kul'tura, 1985. No. 41. (4. áprél.) 7 p.
 190. A jó vita gazdagít. (Elhangzott a Magyar Írók Szövetségének 1981. december 12–13-i közgyűlésén.)
= Élet és Irodalom, 1981. 51–52. sz. 5–6. p.
= Reflektor, 1982. 2. sz. 403–415. p.
= Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977–1983. (Szerk. Agárdi Péter.) Bp. 1984, Kossuth K. 359–366. p.
Ismertetés:
Az irodalom a népnek segítsen címen. = Népszabadság, 1981. 301. sz. (dec. 24.) 17 p.
 - 190/A. Két emberöltő.
= Magyarország, 1987. 45. sz. 14–15. p.
 191. A kommunisták és az egyház viszonya. Közös munka a nép érdekében.
= Zempléni Népújság, 1947. 29. sz. (júl. 13.) 1 p.
 192. A kor, amelyben élünk. (Részlet a Történelmi tapasztalatátadás című készülő tanulmányból.)
= Kritika, 1978. 6. sz. 3–4. p.
 193. Köszönet és köszöntés. [A Szovjet Irodalom c. folyóirat indulásának 5. évfordulójára.]
= Szovjet Irodalom, 1980. 4. sz. 13–15. p.

194. Kraft der Kunst. (Auszüge aus einem Vortrag ... am 31. Oktober 1984 an der Politischen Akademie der Partei.) [Teil] 1–2.
= Budapesti Rundscha, 1984. Nr. 47. 2–3. p.; Nr. 48. 4. p.
195. Kultur und Verantwortung. Bibliothekseinweihung in Szeged.
= Budapesti Rundscha, 1984. Nr. 26. 4 p.
196. Kultúra, demokrácia, értelmiség. (Hozzászólás a Központi Bizottság beszámolójához [az MSZMP XIII. kongresszusán.]
= Társadalmi Szemle, 1985. 4. sz. 44–50. p.
= A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1985. március 25–28. (Bp.) 1985, Kossuth K. 322–331. p.
Ismertetés:
A korszerű és kulturált szocialista Magyarorszáért címen. = Népszabadság, 1985. 72. sz. (márc. 27.) 8 p.
197. Kultúra és felelősség. [Avatóbeszéd a szegedi Somogyi-könyvtár új épülete átadásakor.]
= Népszabadság, 1984. 134. sz. (jún. 9.) 13 p.
198. Kultúra és szocialista demokrácia.
= Nagyvilág, 1972. 2. sz. 271–274. p.
199. A kultúra szerepe.
= Köznevelés, 1975. 43. sz. 3–5. p.
200. Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése. Kivonat a Politikai Akadémián mondott előadásból.)
= Népszabadság, 1968. 98. sz. (ápr. 27.) 4–5. p.
Részletek: Nihilizmus és dekadencia címen. = Nagyvilág, 1968. 8. sz. 1220–1222. p.
201. Kulturpolitikánk és a változó valóság.
= Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz. 3–17. p.
202. Leninin kulttuuripoliittiset periaatteet. Unkarin kokemuksia.
= Kommunisti /Helsinki/, 1979. No. 12. 962–968. p.
203. Lenin's cultural-policy principles. /HSWP experience./
= World Marxist Review, 1979. No. 11. 35–43. p.
A lenini kultúrpolitika elvei. Magyar tapasztalatok.
204. Die Leninschen Prinzipien der Kulturpolitik. Aus den Erfahrungen der USAP.
= Probleme des Friedens und des Sozialismus, 1979. Nr. 11. 1480–1487. p.
205. Lukács's timeliness.
= The New Hungarian Quarterly, 1987. No. 105. 43–52. p.
206. Magántulajdon a papíron és a valóságban.
= Zempléni Népújság, 1947. 33. sz. (aug. 10.) 3 p.
207. A magyar dolgozók legfőbb feladata a munka termelékenységének emelése. (Beszéd a pécsi és baranyai üzemi funkcionáriusok értekeztetén.)
= Dunántúli Napló, 1949. 19. sz. (jan. 23.) 3 p.
208. A magyar tudomány társadalmi felelősségéről.
= Magyar Tudomány, 1980. 3. sz. 161–176. p.
= Látóhatár, 1980. május. 131–158. p.
209. Mai fiatalok, mai feladatok.
= Népszabadság, 1970. 114. sz. (Máj. 17.) Vasárnapi mell. 1–2. p.
210. Le marxisme et les sciences sociales.
= La Nouvelle Critique, 1969. No. 28. 59–60. p.
211. Oktábr'skaâ revolúciâ načalo novogo vremâisčisleniâ.
= Partijnâ Žizn', 1987. No. 20. 68–72. p.
212. A megélt történelem. A Lukács György emlékévé tapasztalatairól.

- = Valóság, 1986. 9. sz. 1–22. p.
- = Reflektor, 1987. 1. sz. 309–341. p.
- 213. Megérdemlik a tiszteletet. (Beszéd az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet fennállásának 75 éves jubileumán.)
 - = Egészségügyi Dolgozó, 1976. 12. sz. 1 p.
 - = A gyógyítás világa. Bp. 1980, Medicina. 75–78. p.
- 214. Megnyílt a kapu, amelyen keresztül parasztságunk fokozott termeléssel a jómódba lép. (Beszéd a zempléni kommunisták 3. konferenciáján.)
 - = Zempléni Népújság, 1948. 4. sz. (jan. 25.) 4–6. p.
- 215. Megújulás és műszaki fejlődés. (Beszéd a MTESZ közgyűlésén. 1981. október 3.)
 - = Műszaki Élet, 1981. 21. sz. 3–4. p.
- 216. Méltók leszünk szeretett népünk bizalmára. (Országgyűlési képviselői nyilatkozat.)
 - = Zempléni Népújság, 1947. 39. sz. (szept. 7.) 1 p.
- 217. Minden változásban, minden korszerűsítésben érdekeltté kell tenni a nevelőket.
 - = Köznevelés, 1983. 10. sz. 3–6. p.
- 218. Mindenki munkájára szükség van ... (Látogatás az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ismertetés.)
 - = Egyetemi Lapok, 1983. 9–10. sz. (jún. 27.) 1, 3 p.
- 219. Mindennapok és távlatok. /A Hazafias Népfront Országos Tanácsának 1978. január 13-i ülésén elhangzott hozzászólás./
 - = Népfront. Mozgalmi Folyóirat, 1978. Különszám. 20 p.
- 220. Mivé lehet az ember?
 - = Népszabadság, 1975. 302. sz. (dec. 25.) 11 p.
 - = Látóhatár, 1976. február. 81–90. p.
 - = A szocialista életmódról. Szemelvénygyűjtemény a KISZ-szervezetek, politikai képzési körök életmódváltáihoz. 1. köt. (Összeáll. Muzslay Júlia.) [Bp.] 1978, [! 1979], Ifj. Lapk. 9–15. p.
- 221. Az MSZMP ideológiai tevékenysége a X. kongresszus után.
 - = Párttörténeti Közlemények, 1974. 1. sz. 3–20. p.
- 222. [A munkásosztály felelősségéről a szocializmus építésében. Beszéd a komlói bányászgyűlésen.]
 - = Dunántúli Napló, 1949. 32. sz. (febr. 8.) 3 p.
- 223. A munkásőrség a fegyelem és a demokrácia iskolája is. (Beszéd a pécsi Landler Jenő Munkásőregység kitüntetése alkalmából.)
 - = Parancsnoki Tájékoztató, 1987. 1. sz. 16–19. p.
- 224. A művelődéspolitikai lenini elvei. Az MSZMP tapasztalataiból.
 - = Béke és Szocializmus, 1979. 11. sz. 40–47. p.
 - = Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977–1983. (Szerk. Agárdi Péter. Bp.) 1984, Kossuth K. 13–23. p.
- 225. Művelődéspolitikánk a marxizmus hegemoniájáért.
 - = Társadalmi Szemle, 1970. 11. sz. 9–24. p.
- 226. Művészet, közönség, közösség.
 - = Kritika, 1984. 12. sz. 2–3. p.
- 227. Na podstupah k razvitomu socializmu.
 - = Problemy teorii i praktiki razvitogo socializma. Praga, 1977, Mir i szocializm. 181–196. p.
- 228. Napjaink időszerű kérdéseiről. (Látogatás 1973. december 11-én a Bolyai János Kollégiumban. Beszéd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tett látogatáskor, 1973. december 13-án. Ismertetés.)
 - = Egyetemi Lapok, 1974. 1. sz. (jan. 26.) 1 p.
- 229. Nasza polityka kulturalna w walce o hegemonie marksizmu.

- = Z problematyki ideologii i polityki WSPR. [Wyd.] Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu–Leninizmu Komitetu Centralnego PZPR. Warszawa, 1983. 109–121. p.
230. National minority rights: the law of socialism.
= The New Hungarian Quarterly, 1984. No. 95. 6–10. p.
231. Nationalitäten erfüllen wichtige Mission. [Beitrag an dem 6.] (Kongress des Demokratischen Verbandes der Ungarndeutschen, in Budapest am 3. und 4. Dezember 1983.)
= Das Beste aus der Budapester Rundschau 1983. (Eine Gemeinschaftsausgabe des Ungarischen Pressebüros Wien und der Wochenzeitung „Budapester Rundschau“. Wien–Budapest, 1984. 227–232. p.
232. Az NDK fejlődése mindenütt elismerést vált ki. Felszólalás az NSZEP kongresszusán.
= Népszabadság, 1986. 93. sz. (ápr. 21.) 3 p.
= A Német Szocialista Egységpárt XI. kongresszusa. Bp. 1986, Kossuth K. 92–94. p.
233. Néhány ideológiai kérdésről. (Részletek az országos agitációs és propagandatánácskozáson mondott konzultációs előadásból.)
= Honvédelem, 1970. 3. sz. 3–11. p.
234. Nemzeti egységünk elvi alapon kovácsolódik ki. Felszólalás az Írószövetség közgyűlésén. Ismertetés.
= Magyar Nemzet, 1970. 122. sz. (máj. 27.) 5 p.
235. Nemzeti programunk, amelyet az iskola ügyének távlati fejlesztésére elhatároztunk, elősegíti szocialista hazánk fejlődését, kulturáltabbá, demokratikusabbá válását. Beszéd a bajai Tanítóképző Főiskola névadó ünnepségén. 1984. november 13.
= Köznevelés, 1984. 40. sz. 3–6. p.
Az iskolareform nemzeti ügy címen.
= Forrás, 1985. 3. sz. 3–11. p.
236. A nemzetiségi jogegyenlőség – törvény a szocializmusban. Részletek a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége VI. kongresszusán 1983. dec. 3-án elhangzott felszólalásból.)
= Kritika, 1984. 3. sz. 3 p.
Részlet: = Magyar Hírek, 1984. 5–6. sz. (márc. 15.) 26–27. p.
Ismertetés:
= Népszabadság, 1983. 286. sz. (dec. 4.) 3 p.
237. Népművelés a szocialista társadalomban. (Előadás a népművelési konferencián. 1970. május 15.)
= Valóság, 1970. 7. sz. 1–8. p.
= Munkásművelődés – szocialista kultúra. (Bp.) 1976, Kossuth K. 7–20. p.
Hozzászólás az országos népművelési konferencián címen.
= Népművelés, 1970. 8. sz. 3–7. p.
Ismertetés:
= Népszabadság, 1970. 113. sz. (máj. 16.) 4 p.
238. Népünk magasrendű alkotásokat vár a kultúra munkásaitól. Beszéd a mohácsi választási gyűlésen. Részletek.
= Magyar Nemzet, 1963. 28. sz. (febr. 3.) 3 p.
239. New aspects of the battle of ideas.
= New Hungary, 1968. No. 143. 4–5. p.
240. Nie tylko konieczne, ale i możliwe nie tylko możliwe, ale i konieczne.
= Człowiek i Światopogląd, 1978. Nr. 5. 5–23. p.
Címford. Nemcsak szükségszerű, hanem lehetséges is – nemcsak lehetséges hanem szükségszerű is.
241. [Nineteen fifty six] 1956: only an episode on road to justice.
= The Times, 1986. No. 62607. (5. Nov.) 16 p.
242. Nuancen im ungarischen Reformkurs.
= Neue Zürcher Zeitung, 1983. Nr. 204. (23–24. Jan.) 6 p.

243. Az oktatás nemzeti ügy.
= Magyar Hírlap, 1983. 129. sz. (jún. 2.) 4 p.
244. Október győzelme a béke győzelme. (Ünnepi rádió- és tévébeszéd a nagy októberi szocialista forradalom 56. évfordulója alkalmából.)
= Népszabadság, 1973. 261. sz. (nov. 7.) 1-2. p.
A szocializmus és a magyarság, a hazafiság és az internacionalizmus elválaszthatatlanul egybeforrt címen.
= Népszava, 1973. 261. sz. (nov. 7.) 1, 3 p.
Ünnepi köszöntő címen.
= Magyar Nemzet, 1973. 261. sz. (nov. 7.) 1 p.
Részlet: = Retorika. Olvasókönyv. (Szerk. Wacha Imre. Bp.) 1987, Kossuth K. 109-115. p.
245. Ötvenéves a Magyar Rádió.
= Kritika, 1975. 12. sz. 20 p.
246. Peaceful coexistence and ideological confrontation.
= The New Hungarian Quarterly, 1974. No. 54. 28-43. p.
247. Peaceful coexistence and ideological struggle.
= The New Hungarian Quarterly, 1973. No. 51. 21-50. p.
248. The people and the intellectuals.
= The New Hungarian Quarterly, 1969. No. 35. 3-10. p.
249. Petőfis Träume werden Wirklichkeit.
= Budapesti Rundschau, 1973. Nr. 11. 1, 4 p.
250. Poet and revolutionary.
= The New Hungarian Quarterly, 1973. No. 50. 90-99. p.
The poet and the revolution címen.
= Petőfi. 1823-1973. Tribute to Sándor Petőfi on the 150th anniversary of his birth ... [Bp.] (1973), Corvina. 23-33. p.
ua. uo. franciául: 57-68. p.; németül: 93-104. p.; oroszul: 127-138. p.
251. Politica arte creazione. Valori estetici e società socialista in vent'anni di politica culturale.
= Ungheria d'Oggi, 1979. No. 13-14. 89-104. p.
252. Politica culturale e progresso sociale.
= Ungheria d'Oggi, 1974. No. 3. 6-25. p.
253. La politica del partito ungherese per lo sviluppo della ricerca scientifica.
= Critica Marxista, 1969. No. 4-5. 314-333. p.
254. The political and social significance of education.
= The New Hungarian Quarterly, 1973. No. 49. 34-53. p.
Offpr. Bp. [1973], Lapk. 22 p.
255. Politika és közgazdaság. (A Magyar Közgazdasági Társaság 1980. június 18-i, Szegeden megrendezett XIX. vándorgyűlésén elhangzott előadás nyomán.)
= Gazdaság, 1980. 2. sz. 5-14. p.
256. Politika, művészet, alkotás.
= Társadalmi Szemle, 1978. 8-9. sz. 3-18. p.
= Látóhatár, 1978. november. 112-139. p.
257. Politika VSRP v oblasti nauki i zadači obšestvennyh nauk v stroitel'stve socializma.
= Voprosy Filosofii, 1975. 9. sz. 17-33. p.
258. Pour le développement de la recherche scientifique.
= Synthèses, 1970. No. 287. 25-33. p.
259. Les principes léninistes de la politique culturelle. Aperçu de l'expérience du PSOH.
= La Nouvelle Revue Internationale, 1979. No. 11. 59-71. p.

260. Probleme der zeitgenossischen Kunst in Ungarn.
= Weg und Ziel, 1970. Nr. 1. 29–30. p.
261. Problèmes de la culture en Hongrie.
= La Nouvelle Critique, 1969. No. 25.
262. Questioni ideologiche e culturali.
= Ungheria d'Oggi, 1974. No. 1–2. 7–38. p.
263. Rapporti tra stato e chiesa in Ungheria.
= Notizie Ungheresi, 1976. No. 78. 10–21. p.
264. Il rapporto della musica con le messe.
= Ungheria d'Oggi, 1982. No. 1–2. 12–19. p.
265. Reális életre felkészített, közösségi embereket kell nevelni. (Felszólalás az Úttörővezetők V. Országos Konferenciáján 1973. április 12-én.)
= Köznevelés, 1973. 21. sz. 3–7. p.
Részletek: = Úttörővezető, 1973. 6. sz. 10–12. p.
Ismertetés:
= Népszabadság, 1973. 87. sz. (ápr. 14.) 3 p.
= Népszava, 1973. 87. sz. (ápr. 14.) 3 p.
= Magyar Nemzet, 1973. 87. sz. (ápr. 14.) 5 p.
266. Reckoning with reality.
= The New Hungarian Quarterly, 1976. No. 62. 42–64. p.
267. Les relations entre l'État et les Églises en Hongrie. /Extract de l'étude qui a paru dans „Ensemble pour une bonne cause . . .” Bp. 1978, Corvina./
= Conscience et Liberté /Organe officiel de l'Association Internationale pour la Défense de la Liberté Religieuse/, 1984. No. 28. 81–87. p.
268. The responsibility of the mass media.
= The New Hungarian Quarterly, 1981. No. 84. 9–18. p.
269. Science policy and management. [Abbreviated text.]
= The New Hungarian Quarterly, 1976. No. 64. 28–41. p.
270. The social responsibility of Hungarian science.
= The New Hungarian Quarterly, 1980. No. 78. 31–48. p.
271. Socialist democracy and contemporary Hungarian culture. Answers by György Aczél to questions put by Literaturnaya Gazeta.
= The New Hungarian Quarterly, 1970. No. 37. 151–160. p.
272. The socialist state and the churches in Hungary.
= The New Hungarian Quarterly, 1977. No. 66. 49–62. p.
= Mainstream, 1978. No. 32. 23–27., 34 p.
- Kivonat:* The relationship between the socialist state and the churches in Hungary. = Power, liberty, democracy. Speeches and articles of leading Hungarian politicians. 1974–1977. [Bp. 1978], Corvina. 30–45. p.
A kötet megjelent még francia, német, spanyol, portugál nyelven is.
273. Some questions of the building of developed socialism.
= Power, liberty, democracy. Speeches and articles of leading Hungarian politicians. 1974–1977. [Bp. 1978], Corvina. 19–29. p.
A kötet megjelent még francia, német, spanyol és portugál nyelven is.
274. Sorsfordulók korában.
= Népszabadság, 1986. 302. sz. (dec. 24.) 1–2. p.
275. Sozialismus und nationale Frage. Vortrag am 15. Juli an der Politischen Akademie der Partei. Auszüge.
= Budapesti Rundschau, 1987. No. 34. 2–3. p.
276. Der sozialistische Staat und die Kirchen in Ungarn.
= Staat und Kirchen in Ungarn. Ein Auswahl aus einschlägigen Reden, Artikeln und

Dokumenten. Zusammengestellt und hrsg. vom Ungarischen Pressebüro. Wien, (1977). 39–53. p.

277. Számolhatunk társadalmunk szocialista összefogásával. Rádió- és televízióbeszéd (április 3-án, felszabadulásunk évfordulójának előestéjén).
= Népszabadság, 1982. 80. sz. (ápr. 6.) 2 p.
ua. Felszabadulásunk évfordulóját ünnepeltük. Aczél György beszéde címen.
= Magyar Nemzet, 1982. 80. sz. (ápr. 6.) 3 p.
Amit elértünk, azt megbecsüljük címen.
= Népszava, 1982. 80. sz. (ápr. 6.) 1 p.
Aczél György ünnepi beszéde címen.
= Esti Hírlap, 1982. 80. sz. (ápr. 5.) 5 p.
278. Számvetés után, munka közben.
= Valóság, 1976. 1. sz. 1–15. p.
= Látóhatár, 1976. május. 112–143. p.
279. Széchenyi példája. (Kecskeméten 1982. augusztus 18-án a Széchenyi-szobor leleplezése alkalmából mondott beszéd.)
= Forrás, 1982. 11. sz. 3–15. p.
= Reflektor, 1983. 1. sz. 359–386. p.
Részletek: = Népszabadság, 1982. 195. sz. (aug. 20.) 9 p.
280. A szó hatalma. (A magyar nyelv hete alkalmából, 1980. április 14-én, Kecskeméten elhangzott megnyitó beszéd.)
= Kritika, 1980. 6. sz. 5–7. p.
= Magyar Nyelvőr, 1980. 4. sz. 385–395. p.
ua. /Politikai Vitakör Kiskönyvtára. 1980. 13. sz./
Részletek: Demokrácia és nyelvművelés címen.
= Édes Anyanyelvünk, 1980. 3. sz. 1 p.
281. A szocialista állam és az egyházak Magyarországon.
= Világosság, 1976. 10. sz. 601–607. p.
282. Szocialista közösség – szocialista közművelődés. Előadói beszéd. – Zárszó.
= A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19–20-i ülésének a közművelődéssel foglalkozó napirendi pontja. Bp. 1974. Kossuth K. 28–57. p.
Az előadói beszéd megjelent még:
= Társadalmi Szemle, 1974. 4. sz. 3–15. p.
= Népművelés, 1974. 5. sz. 3–9. p.
= Szöveggyűjtemény. A tömegpolitikai munkát irányítók módszertani tanfolyamához. (Bp.) 1976, Kossuth K. 392–412. p.
Részletek: = Kritika, 1974. 4. sz. 3 p.
283. Szocialista színház, szocialista műsorpolitika. [Részletek az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösség ülésén elmondott felszólalásból.]
= Színház, 1971. 12. sz. 1–4. p.
ua. = Esménk erejével. 2. bőv. kiad. Bp. 1971. 205–214. p.
284. Szocializmus, életforma. (A Szakszervezetek Országos Tanácsa 1973. június 29-i ülésén elhangzott felszólalás.)
= Népszava, 1973. 181. sz. (aug. 4.) Szép Szó mell. 5–6. p.
= Látóhatár, 1973. szeptember. 173–183. p.
285. Szocializmus és nemzeti kérdés. (Részletek az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én elhangzott előadásából.)
= Népszabadság, 1987. 168. sz. (júl. 18.) 13 p.
Szocializmus és nemzet címen. (Újabb részletek.)
= Új Tükör, 1987. 30. sz. 6–8. p.

286. Tegnap – ma – holnap. (Az országos művelődéspolitikai tanácskozáson 1983. december 15-én elhangzott felszólalás.)
 = Világosság, 1984. 10. sz. 601–612. p.
 = Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás. Budapest, 1983. december 15–16. [Bp.] 1984, Kossuth K. 87–108. p.
287. Több kultúrát a munkába, több munkát a kultúrába. Választási beszéd Pécsen.
 = Népszabadság, 1985. 126. sz. (máj. 31.) 3 p.
288. Tudomány és felelősség. Beszéd az Akadémia közgyűlésén. [1974. május 6.]
 = Valóság, 1974. 7. sz. 1–6. p.
 = Látóhatár, 1974. december. 110–121. p.
 ua. Üdvözlőbeszéd az Akadémia közgyűlésén címen.
 = Magyar Tudomány, 1974. 6. sz. 351–357. p.
289. Tudomány és politika. Vázlat a Magyar Rádió „A tudományos közélet fóruma” c. kerekasztal-beszélgetéshez, 1971. január.
 = Valóság, 1971. 12. sz. 1–9. p.
290. Tudományos életünk néhány problémája.
 = Természet Világa, 1969. 9. sz. 386–389. p.
291. A tudományos közélet néhány időszerű kérdése. (Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlésének zárt ülésén, május 7-én.)
 = Magyar Tudomány, 1976. 9. sz. 521–532. p.
292. Tudományos közéletünk néhány kérdéséről. (Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémia 1974. évi közgyűlésén – május 9-én.)
 = Magyar Tudomány, 1974. 10. sz. 613–621. p.
 = Látóhatár, 1974. december. 121–135. p.
293. Tudománypolitikai irányelveink néhány kérdése. (Részletek az MTA 1969. évi július 9-i összes-ülésén elhangzott beszédből.)
 = Magyar Tudomány, 1969. 9. sz. 560–570. p.
294. Tudománypolitikánk és a társadalomtudományok néhány kérdése.
 = Szovjet Irodalom, 1975. 9. sz. 139–153. p.
295. Tudománypolitikánk irányelveiről. Előadói beszéd a Központi Bizottság 1969. június 26-i ülésén.
 = Társadalmi Szemle, 1969. 7–8. sz. 32–46. p.
 ua. + Zárzó
 = Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei. (Bp.) 1969, Kossuth K. 7–36. p.
296. Učitsá, ubeždat'.
 = Komszomolskaja Pravda, 1972. No. 153. (1. iúl.) 3 p.
297. Az új ember nevelése.
 = Béke és Szocializmus, 1973. 7. sz. 32–41. p.
 ua. Szocialista kultúra, közösségi ember. Bp. 1974. 139–152. p.
 2. bőv. kiad. Bp. 1975. 139–152. p.
298. Új értelmet kapott a közművelődés. (Részletek „A falusi művelődési munka kérdéséről” c. tanácskozáson /1961. november 15–16./ elmondott beszédből.)
 = Népművelés, 1962. 1. sz. 3–5. p.
 ua. Eszménk erejével. Bp. 1970. 221–223. p.
 2. bőv. kiad. Bp. 1971. 283–285. p.
299. Új módon. (Felszólalás az Akadémia 1980. évi közgyűlésének május 5-i megnyitó ülésén.)
 = Magyar Tudomány, 1980. 7. sz. 509–517. p.
300. Az újságírás megnövekedett szerepe és jelentősége. (Elhangzott az MTI jubileumi ünnepségén.)
 = Magyar Sajtó, 1980. 12. sz. 353–359. p.

Ismertetés:

[SZIGETI Jenő]-i-ő: Számadás az útról. = Theológiai Szemle, 1981. 2. sz. 110–113. p.

301. Unentwegter Bildungsprozess.
= Budapester Rundschau, 1975. Nr. 4. 1–2. p.
302. Über die Richtlinien unserer Wissenschaftspolitik.
= Budapester Rundschau, 1969. Nr. 29. 1, 5 p.
303. Üdvözlő beszéd (a Magyar Tudományos Akadémia 1974. évi közgyűlésén, május 6-án.)
= Magyar Tudomány, 1974. 6. sz. 351–357. p.
304. Ünnepi beszéd. [Petőfi Sándor születésének 150. évfordulóján.]
= Az élő Petőfi. Megemlékezés Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójáról. (Bp.) 1973, Kossuth K. 31–47. p.
A mi rendszerünk előfutára címen.
= Magyar Nemzet, 1972. 307. sz. (dec. 31.) 2–3. p.
Petőfi műve a népi Magyarország mellett érvel címen.
= Népszabadság, 1972. 307. sz. (dec. 31.) 3–4. p.
A teljes Petőfit tekintjük eszményünknek címen.
= Népszava, 1972. 307. sz. (dec. 31.) 2–4. p.
Petőfi a forradalmárok példaképe címen.
= Ifjú Kommunista, 1973. 3. sz. 2–5. p.
305. Ünnepi beszéd Pécsen, 1957. május 1-jén.
= Dunántúli Napló, 1957. 102. sz. (máj. 3.) 1–2. p.
306. Weg der Intelligenz – Weg des Sozialismus. [Teil] 1–2.
= Budapester Rundschau, 1979. Nr. 20. 2–3. p.; Nr. 21. 2–3. p.
307. Wie weiter? (Gedanken zum Jahresende 1983 . . . in Népszabadság.) [Teil 1]–2.
= Budapester Rundschau, 1984. Nr. 2. 2–3. p.; Nr. 3. 2–3. p.
308. Wissenschaft und Verantwortung.
= Budapester Rundschau, 1974. Nr. 34. 1 p.
309. Workdays and prospects.
= The New Hungarian Quarterly, 1978. No. 71. 19–35. p.
310. Zárszó (a pártintézmények vezetőinek tanácskozásán. Balatonaliga, 1985. szeptember 9–14.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 520–526. p.
311. Zemplén Vármegye a földreform előtt és után.
= Kossuth Kalendárium, 1948. (Kiad. Zemplén Vármegye Szabadművelődési Tanácsa.) 31–34. p.
312. Zene és műveltség.
= Muzsika, 1970. 5. sz. 1–5. p.
Részlet: = Retorika. Olvasókönyv. (Szerk. Wacha Imre. Bp.) 1987, Kossuth K. 105–106. p.

CÍMMUTATÓ

- A conversation with György Aczél on the post Helsinki period 30.
A few topical questions of our cultural and ideological life 2.
Ld. még 1., 3., 5., 15., 16., 23., 200.
- A la jeunesse 3.
Ld. még 1., 2., 5., 23., 209.
- A new system of values 89.
- A propos des principes directeurs de notre politique scientifique 3.
Ld. még 1., 5., 23., 295.
- Access to and participation in culture in a socialist community 90.
Ld. még 6., 18., 26., 117., 282.
- Aczél, György évoque la Hongrie d'aujourd'hui 31.
- Aczél György ünnepi beszéde (felszabadulásunk évfordulóján 1982. ápr.) 277.
Ld. még 9., 28.
- Ahhoz, hogy jobb legyen az életünk, vállalnunk kell a nehézségeket 91.
- Ai giovani 1.
Ld. még 2., 3., 5., 23., 209.
- Az Akadémia és a felsőoktatás 92.
- Aki a jólét, a szabadság és a béke mellett van, az a Népfrontra szavaz 93.
- Az aktívabb ideológiai munkáért 111.
Ld. még 12., 116., 141., 142.
- Alcuni problemi attuali della vita ideologica e culturale 1.
Ld. még 2., 3., 5., 6., 15., 21., 200.
- Alcuni problemi della nostra politica culturale 1.
Ld. még 3., 5., 13.
- Alkotó elégedetlenség 6., 24., 94.
Ld. még 12., 18., 21., 22., 118.
- Az állami oktatás helyzetéről 26., 95.
Ld. még 2., 7., 23.
- Alltage und Perspektiven 22.
Ld. még 6., 14., 219., 309.
- Amit elértünk, azt megbecsüljük 277.
Ld. még 9., 28.
- Angola a társadalmi haladás útján 14.
Ld. még 158.
- Anyagi javak és kulturális javak 96.
- Anyanyelvünk 5., 97.
- Art et société 9.
Ld. még 17., 28.
- Aspects of cultural policy 98.

The assertion of our ideas 21.
 Ld. még 6., 14., 18., 22., 149., 161.

Au nom des libertés 38.
 Ld. még 12., 24., 36., 42., 51., 54., 62., 70.

Avatóbeszéd a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán 99.
 Ld. még 24.

Avatóbeszéd (a Szombathelyi Képtár avatóünnepségén) 100.
 Ld. még 10.

Bartók útjai 10., 28., 101.
 Ld. még 9., 12.

Begrüßungsansprache an den XI. Parteitag der SED 102.
 Ld. még 232.

A béke biztosítására van esélyünk és lehetőségünk 103.
 Ld. még 9., 28.

A béke ünnepe 104.

Beszámoló a Magyar Kommunista Párt Zemplén megyei szervezetének II. konferenciáján 105.

Beszéd a Függetlenségi Népfront baranyai kongresszusán 106.

Beszéd a győri Kisfaludy Színházban tartott politikai aktívaülésen 107.

Beszéd a komlói bányászgyűlésen 222.

Beszéd a mohácsi választási gyűlésen (1963) 238.

Beszéd a pécsi Landler Jenő munkásőregység kitüntetése alkalmából 223.

Beszéd a választási nagygyűlésen Pécsen 108.

Beszéd az Akadémia 1969. évi július 9-i összes-ülésén 293.

Beszéd az Akadémia közgyűlésén (1970) 154.
 Ld. még 5.

Beszéd az Akadémia közgyűlésén (1974. május 6.) 288.
 Ld. még 26., 303., 308.

Beszéd az Akadémia közgyűlésén (1980. május 5.) 299.

Beszéd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tett látogatáskor 228.

Beszéd az Olasz Kommunista Párt XV. kongresszusa keretében rendezett nagygyűlésen 109.

Beszéd az Ormánság ünnepén 110.

Beszélgetés Bernard Fréderickkel, a L'Humanité munkatársával 32.
 Ld. még 71., 74.

Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról 33.
 Ld. még 28., 37., 39., 55., 88.

Bevezető előadás. – Zárszó 111.
 Ld. még 12., 116., 142.

Bilan de la politique culturelle 112.
 Ld. még 14., 256.

Bizalom az emberben, az ember nevelhetőségében 113.

Bizalom (és) felelősség 28., 114.
 Ld. még 9.

Biztosítsuk és erősítsük eszméink befolyását a közgondolkodásban, a kultúrában 179.
 Ld. még 5., 16.

A bőség kosara teljes egészében a dolgozó népé legyen 115.

The challenge of our age and the response of socialism 116.
 Ld. még 12., 111., 141., 142.

Comment continuer? 9.

- Ld. még 28., 176., 307.
- Communauté socialiste diffusion socialiste de la culture 117.
Ld. még 6., 18., 26., 90., 282.
- Confiance et responsabilité 9.
Ld. még 28., 114.
- Creative discontents 118.
Ld. még 6., 18., 21., 22., 24., 94.
- Creative dissatisfaction 21.
Ld. még 6., 18., 22., 24., 94., 118.
- Cselekvő türelmetlenség(et) 119.
- Cultura e democrazia socialista 1.
Ld. még 2., 3., 5., 12., 13., 15., 16., 23., 163., 200., 295.
- La cultura popolare nella società socialista 1.
Ld. még 3., 5., 16., 163.
- Cultural policy and changing reality 120.
Ld. még 5., 16., 201.
- Cultural policy and social progress 121.
Ld. még 6., 18., 26., 181., 252., 262.
- Culture and socialist democracy 2.
Ld. még 1., 3., 5., 8., 12., 15., 16., 23., 26., 50., 57., 95., 171., 188., 200., 225., 249., 250., 304.
- La culture dans la société socialiste hongroise 122.
- Culture et démocratie socialiste, sur la politique culturelle hongroise 3.
Ld. még 1., 5., 12., 13., 15., 16., 23., 135., 163., 198., 200., 295.
- Culture et responsabilité 9.
Ld. még 28., 195., 197.
- La culture populaire dans la société socialiste 3.
Ld. még 1., 5., 16., 163.
- Day-to-day life and longer view 21.
Ld. még 6., 14., 18., 22., 219., 309.
- The days we live in 21.
Ld. még 6., 18., 22., 24., 220.
- De végül is föl kell már nőni 28., 123.
Ld. még 10., 21., 22.
- Demokrácia és nyelvművelés 280.
Ld. még 9., 28.
- A demokrácia: nehéz iskola 34.
Ld. még 28., 35.
- Derkovits – a szocialista művészet egyetemessége 10.
Ld. még 100.
- The difficult school of democracy 35.
Ld. még 28., 34.
- The dimensions of social change 124.
- Discorso di chiusura 1.
Ld. még 3., 5.
- Discours de clôture 3.
Ld. még 1.
- Diskussionsbeitrag auf dem X. Parteitag der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei 16.
Ld. még 5., 178.
- Dobrye plody 125.
- Drogi Béli Bartóka 12.
Ld. még 9., 28., 101.
- D'une nouvelle manière 9.

- Ld. még 28., 299.
- L'égalité en droit des nationalités 9.
- Ld. még 28., 230., 231., 236.
- Egy elmaradt vita helyett. Aczél György válaszol Jacques De Bonis kérdéseire 24., 36.
- Ld. még 12., 38., 42., 43., 47., 51., 54., 62., 70.
- Egyetlen alternatíva – a béke 28.
- Ld. még 9., 103.
- Egyre teljesebb szocialista nemzeti egység 126.
- Egység – sokszínűség 14.
- Ld. még 21., 22., 65., 86.
- Együtt a gyermekekért 127.
- Együtt a színvonalasabb oktató-nevelő munkáért 26., 128.
- Einheit und Mannigfaltigkeit 22.
- Ld. még 14., 65., 86.
- Elengedhetetlen a váltás, a megújulás 129.
- Élete szolgálat volt (Ilku Pál) 133.
- Elfogulatlan nemzedék 28., 130.
- Ld. még 9.
- Az elkerülhető végzet 37.
- Ld. még 33., 39., 55., 88.
- Elméleti igényesség, tudatosabb tevékenység 111.
- Ld. még 12., 116., 141., 142.
- Az élő Petőfi 6., 10., 26.
- Ld. még 2., 18., 249., 250., 304.
- Előadói beszéd. – Zárszó (MSZMP KB 1970. febr. 18–19-i ülése. Ifjúságpolitika) 132.
- Előadói beszéd. – Zárszó. Országos Közművelődéspolitikai Aktíva 131.
- Ld. még 26.
- Előszó (Ilku Pál) 133.
- Előszó (NÉKOSZ) 134.
- Ld. még 24.
- Előszó a „Culture et démocratie socialiste sur la politique culturelle hongroise” c. kötethez 135.
- Ld. még 3., 26., 198.
- Előszó helyett 28.
- Ld. még 33., 37., 39., 55., 88.
- Elvi politika 26.
- Ld. még 52., 69.
- Eltársunk Lukács György 4., 136.
- Ld. még 10., 212.
- Emberség, munka, nevelés 28., 137.
- Ld. még 9.
- En direct avec un dirigeant hongrois: György Aczél 38.
- Ld. még 12., 24., 36., 42., 43., 47., 51., 54., 62., 70.
- „Én, József Attila, itt vagyok!” 10.
- Ld. még 21., 22., 28., 123.
- En palestra internacional de las ideas 138.
- Ld. még 26., 150., 184., 246.
- Entretiens avec György Aczél sur un socialisme. Interview: Francis Cohen 39.
- Ld. még 28., 33., 37., 55., 88.
- Eötvös öröksége 10.
- Ld. még 9., 28., 235.

- Építészet és kultúra 139.
- Ergebnisse und Fragen der ungarischen Kulturpolitik 140.
Ld. még 1., 2., 3., 4., 5., 6., 8., 12., 15., 21., 23., 171., 200.
- Erkölc, ifjúság, művészet 111., 141.
Ld. még 12., 116., 142.
- Erschwerte Bedingungen erfordern Erweiterung der Demokratie 142.
Ld. még 12., 111., 116., 141.
- Értéktörzés és megújulás 143.
Ld. még 182.
- Az értéktörző és értéktéremtő színház 144.
- Értelmes hittel, meggyőződéssel 26.
Ld. még 296.
- Az értelmes közösségi életért 26., 145.
- Az értelmiség útja a szocializmus útja 146.
Ld. még 187., 306.
- Az értől az érig 10., 147.
- Eszméi a márt és a holnapot szolgálják (Dimitrov) 148.
- Eszméink érvényesítése 6., 14., 149.
Ld. még 12., 18., 21., 22., 161.
- Az eszmék nemzetközi küzdőterén 26., 150.
Ld. még 138., 184., 246.
- Eszmének erejével 5.
Ld. még 1., 2., 3., 4., 6., 8., 12., 13., 15., 16., 18., 21., 23., 73., 78., 79., 82., 84., 120., 154., 155., 163., 171., 178., 188., 200., 201., 225., 237., 271., 283., 289., 295., 298., 312.
- Eszményünk a sokoldalúan képzett önállóan gondolkodó szocialista ember 40.
Ld. még 85.
- Evropa stala inoj 41.
Ld. még 46.
- L'exemple de Széchenyi 9.
Ld. még 28., 279.
- Expériences du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois 151.
- Ežednevie i perspektivi 18.
Ld. még 6., 14., 22., 219., 309.
- Face to face with a Hungarian leader: György Aczél 42.
Ld. még 12., 24., 36., 38., 43., 47., 51., 54., 62., 70.
- Fejlesszük tovább a szocialista kultúrát művészetpolitikánk következetes végrehajtásával 179.
Ld. még 5., 16.
- A fejlett szocializmus építésének néhány kérdéséről 24., 152.
Ld. még 273.
- Felelősséggel élő, kötelességtudó közösségi embereket akarunk nevelni 170.
Ld. még 26., 254.
- Felszabadulásunk évfordulóját ünnepeltük 277.
Ld. még 9., 28.
- Fel szólalás a Baranya megyei pártértekezleten 153.
- Fel szólalás a Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésének nyilvános záróülésén 154.
Ld. még 5.
- Fel szólalás a Szakszervezetek Országos Tanácsa 1973. június 29-i ülésén 284.
Ld. még 26.
- Fel szólalás a TIT V. országos küldöttgyűlésén 155.
Ld. még 1., 3., 5., 172., 248.

Felszólalás Ausztria Kommunista Pártja XXI. kongresszusán 156.
 Felszólalás Ausztria Kommunista Pártja XXV. kongresszusán 157.
 Felszólalás az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom (MPLA) I. kongresszusán 158.
 Ld. még 14.
 Felszólalás az Írószövetség közgyűlésén (1970) 234.
 Felszólalás az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösség ülésén 5., 283.
 Felszólalás az Országos Művelődéspolitikai Tanácskozáson (1983. dec. 15.) 286.
 Ld. még 9., 28.
 Felszólalás az Úttörővezetők V. országos konferenciáján (1973) 26., 265.
 Folytatás és megújulás 6., 14., 159.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 8., 10., 12., 13., 14., 15., 16., 18., 21., 22., 23., 24., 25., 26., 29., 90., 94., 112., 118., 121., 161., 171., 175., 181., 188., 192., 200., 219., 220., 225., 237., 244., 249., 250., 252., 256., 262., 282., 304., 309.
 Francia sajtóvita az elmaradt tv-vitáról 43.
 Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 47., 51., 54., 62., 70.
 Freedom is the present and the future of socialism 44.
 Ld. még 24., 59., 77.
 The freedom of culture and the state 2.
 Ld. még 23., 26., 50., 56., 57.
 Die Freiheit der Kultur und der Staat 23.
 Ld. még 2., 26., 50., 56., 57.
 La funzione della scuola oggi e domani 7.
 Ld. még 2., 23., 26., 95.
 Für das moderne und kultivierte Ungarn 160.
 Ld. még 196.
 Für den denkenden, kulturvollen Menschen der sozialistischen Gesellschaft 16., 23.
 Ld. még 1., 3., 5., 163.
 Für die Ordnung der Freiheit 22.
 Ld. még 6., 11., 18., 21., 25.
 Geltendmachung unserer Ideen 161.
 Ld. még 6., 14., 18., 21., 22., 149.
 Génération sans préjugés 9.
 Ld. még 28., 130.
 Die Geschichte bewusst gestalten 22.
 Ld. még 25.
 Gesellschaft – Jugend – Ideale 23.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 209.
 Glebami optimistično na báděsteto 45.
 A gondolkodás és a cselekvés kényszerében 162.
 A gondolkodó, kulturált közösségi emberért 5., 163.
 Ld. még 1., 3., 16., 23.
 Les grandes tendances de l'enseignement 164.
 Guiding principles of Hungarian science policy 165.
 Ld. még 1., 3., 5., 16., 20., 23., 180., 253., 295., 302.
 Gyermekünk és jövőnk 28., 166.
 Győzelemről győzelemre 167.
 Harc a békességért 168.
 Hasznosítva társadalmi rendünk történelmi előnyeit 169.
 A határozat végrehajtása – közös feladat 26., 170.
 Ld. még 254.
 Haula ed-daur elkijádij lilmarkszija fisszijaszat isz-szakáfija 8., 171.

- Ld. még 1., 3., 5., 6., 16., 18., 21., 22., 23., 225.
- Hauptfragen der Kulturpolitik 172.
- Ld. még 1., 3., 5., 155., 248.
- Hazafinak lenni ma annyit jelent, mint részt venni a szocializmus építésében 173.
- Hegemónia és nyitottság 174.
- Ld. még 9., 17., 28., 194.
- A helsinki alapelvek egységes és kölcsönös végrehajtásáért munkálkodunk 46.
- Ld. még 41.
- Hier, aujourd'hui, demain 9.
- Ld. még 28., 286.
- Historical contemporaries of the present 175.
- Ld. még 14., 192.
- Hogyan tovább? 28., 176.
- Ld. még 9., 307.
- Hogyan válaszoljunk a gazdasági kihívásra? 177.
- Hongrie: Débats et expériences 47.
- Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 43., 51., 54., 62., 70.
- La Hongrie, hier, aujourd'hui 9.
- Ld. még 10., 12., 17., 28., 101., 103., 130., 137., 144., 176., 190., 195., 197., 208., 215., 217., 230., 231., 236., 255., 268., 270., 277., 279., 280., 286., 299., 300., 307.
- Hozzászólás a Központi Bizottság kongresszusi beszámolójához 178.
- Ld. még 5., 16.
- Hozzászólás az MSZMP X. kongresszusán 5.
- Ld. még 16., 178.
- Hozzászólás az Országos közművelődési tanácskozáson 1984. okt. 5-én 119.
- Hozzászólás az Országos népművelési konferencián 237.
- Ld. még 1., 3., 5., 6., 16., 18.
- Hudožestvennoe tvorčestvo i mirovozzrenie 48.
- Humanité, travail, éducation 9.
- Ld. még 28., 137.
- Hungarian cultural policy and the hegemony of marxism 179.
- Ld. még 1., 3., 5., 6., 8., 12., 16., 18., 21., 22., 23., 171., 225.
- Hungarian cultural policy and the leading role of marxism 2.
- Ld. még 1., 3., 5., 8., 23., 171., 225.
- Hungarian cultural policy and the predominance of marxism 21.
- Ld. még 1., 3., 5., 6., 8., 16., 18., 21., 22., 23., 171., 225.
- Hungarian cultural policy – continuity and discontinuity 21.
- Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 12., 15., 23., 200.
- The Hungarian perspective: problems of building socialism 49.
- Ld. még 14., 21., 22., 83.
- Hungary: Scientific freedom 180.
- Ld. még 1., 3., 5., 16., 20., 23., 165., 253., 295., 302.
- Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése 26., 181.
- Ld. még 6., 18., 121., 252., 262.
- Ideológiai és kulturális életünk időszerű kérdéseiről 182.
- Ld. még 143.
- Ideologičeskaâ deâtelnost' VSRP posle ee X s'ezda 183.
- Ld. még 26., 221.
- Il n'y a pas de liberté fondée sur la principe de la non-intervention de l'État 50.
- Ld. még 2., 23., 26., 56., 57.
- Ilku Pál 133.

- Illyés Gyula – az értől az érig 10., 147.
 In der internationalen Arena der Ideen 184.
 Ld. még 26., 138., 150., 246.
 In one direction from several 21.
 Ld. még 14., 22., 49., 83.
 Ingadozás nélkül, kemény harcban az ideológiai elhajlások ellen diadalra visszük a dolgozó nép ügyét 185.
 Instead of a cancelled debate 51.
 Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 43., 47., 54., 62., 70.
 L'intellectuale tra professione e ruolo 186.
 Intellectuals in socialist society 187.
 Ld. még 146., 306.
 Intéresser les éducateurs au changement et a la modernization 9.
 Ld. még 28., 217.
 Interjú a Rinascitában 52.
 Ld. még 26., 69.
 Interjú a Rizopasztosznak 53.
 Interjú a színházpolitikáról 5.
 Ld. még 78.
 Intervista sul socialismo ungherese 54.
 Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 43., 47., 51., 62., 70.
 Az irányelvek máris hatnak 154.
 Ld. még 5.
 Irodalmunk – feladataink 5., 6., 188.
 Ld. még 2., 16., 18.
 Az irodalom a népnek segítsen 190.
 Ld. még 9., 28.
 Az irodalom és a művészet a nép szolgálatában 26.
 Ld. még 60.
 Az iskolareform – nemzeti ügy 28., 235.
 Ld. még 9., 10.
 Ismeretterjesztés és értelmiség 5.
 Ld. még 1., 3., 155.
 Istoriâ potverždaet: buduše e za socializmom 189.
 A jó vita gazdagít 28., 190.
 Ld. még 9.
 József Attila születésének 75. évfordulóján 123.
 Ld. még 10., 21., 22., 28.
 Jövőt mutató elődök. Arképvázlatok a magyar kultúra történetéből 10.
 Ld. még 2., 4., 6., 9., 12., 18., 21., 22., 26., 28., 100., 101., 123., 136., 147., 195., 197., 212., 235., 249., 250., 279., 304.
 Kak'v može da b'de čovek't 18.
 Ld. még 6., 14., 21., 22., 24., 220.
 Kanonaş tēs eleutheriaş Athena 11.
 Ld. még 6., 18., 21., 22., 25.
 Keskusteluja Unkarista. György Aczél ja Francis Cohen keskustelewat 55.
 Ld. még 28., 33., 37., 39., 88.
 Két emberöltő 190/A.
 Ld. még 211.
 A kommunisták és az egyház viszonya 191.
 Die konstanten und die veränderlichen Züge unserer Kulturpolitik 22.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 15., 23., 200.

- Kontynuacja i odnawianie się 12.
 Ld. még 5., 6., 10., 14., 28., 36., 101., 111.
- Konzultációs előadás. Országos agitációs- és propaganda tanácskozás 13.
 Ld. még 1., 3., 5., 6., 12., 16., 18., 233.
- A kor, amelyben élünk 6., 14., 192.
 Ld. még 12., 18., 21., 22., 49., 65., 83., 86., 112., 149., 158., 175., 219.
- A korszerű és kulturált szocialista Magyarországért 196.
 Ld. még 160.
- Köszönet és köszöntés 193.
- A köznevelés társadalmi ügy 170.
 Ld. még 26., 254.
- Kraft der Kunst 194.
 Ld. még 9., 17., 28., 174.
- Kultur und Sozialismus 56.
 Ld. még 2., 23., 26., 50., 57.
- Kultur und Verantwortung 195.
 Ld. még 9., 10., 28., 197.
- Kultúra, demokrácia, értelmiség 196.
 Ld. még 160.
- Kultúra és felelősség 10., 28., 197.
 Ld. még 9., 195.
- Kultúra és szocialista demokrácia 26., 198.
 Ld. még 3., 135.
- A kultúra növekvő felelőssége 25.
- A kultúra növekvő lehetősége és felelőssége 25.
- A kultúra szabadsága és az állam 26., 57.
 Ld. még 2., 23., 50., 56.
- A kultúra szerepe 199.
- Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése 5., 15., 200.
 Ld. még 1., 2., 3., 4., 5., 8., 12., 19., 21., 23., 140., 171.
- Kulturális politikánk és a változó valóság 5., 201.
 Ld. még 16., 120.
- Kulturális politikánk – folytonosság és megszakítottság 6.
 Ld. még 1., 2., 3., 6., 12., 15., 21., 23., 200.
- Kulturális politikánk néhány kérdése 5., 6., 13.
 Ld. még 1., 3., 12., 16., 18., 23., 229.
- A lengyel válságról és a magyar reformról 58.
 Ld. még 28., 66.
- Leninin kulttuuripoliittiset periaatteet 202.
 Ld. még 203., 204., 224., 259.
- Lenin's cultural-policy principles 203.
 Ld. még 202., 204., 224., 259.
- Die Leninschen Prinzipien der Kulturpolitik 204.
 Ld. még 202., 203., 224., 259.
- La liberté est le présent et l'avenir du socialisme 59.
 Ld. még 24., 44., 77.
- Literaturata i izkustvoto v služba na naroda 60.
 Ld. még 26.
- Lukács's timeliness 205.
- Ma valóban egész népét tanítja 123.
 Ld. még 22., 28.

Magántulajdon a papíron és a valóságban 206.

A magyar dolgozók legfőbb feladata a munka termelékenységének emelése 207.

Magyar kultúra – szovjet kultúra 5.
Ld. még 16.

A magyar tudomány társadalmi felelősségéről 28., 208.
Ld. még 9., 270.

Magyarország nyitott könyve 24.
Ld. még 63.

Mai fiatalok, mai feladatok 209.
Ld. még 1., 2., 3., 5., 23.

A mai magyar társadalomról 28., 61.
Ld. még 21., 22., 85/A.

Marksizm: o dialektyce rozwoju społecznego 12.
Ld. még 6., 14., 18., 21., 22., 175., 192.

Le marxisme et les sciences sociales 210.

A marxizmus hegemoniájának erősítéséért 6.
Ld. még 18., 26., 121., 181., 252., 262.

A megélt történelem. A Lukács György-emlékév tapasztalatairól 10., 212.
Ld. még 4., 136.

Megérdemlik a tiszteletet 24., 213.

Megjegyzések a művészeti kritikáról 5.

Megnyílt a kapu, amelyen keresztül parasztságunk fokozott termeléssel a jómódba lép 214.

Megújulás és műszaki fejlődés 28., 215.
Ld. még 9.

Méltók leszünk szeretett népünk bizalmára 216.

Messzebre nyílt szemhatár 147.
Ld. még 10.

A mi rendszerünk előfutára 304.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 250.

Minden változásban, minden korszerűsítésben érdekeltté kell tenni a nevelőket 28., 217.
Ld. még 9.

Mindenki munkájára szükség van . . . 218.

Mindennapok és távlatok 14., 219.
Ld. még 6., 18., 21., 22., 309.

Mit der Kraft unserer Idee. Reden und Aufsätze zur Kulturpolitik der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei 16.
Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 8., 13., 15., 22., 23., 120., 163., 171., 178., 188., 200., 201., 225., 237., 295.

Mit jelent ma művelt és szabad embernek lenni? 40.
Ld. még 85.

Mivé lehet az ember? 6., 24., 220.
Ld. még 14., 18., 21., 22.

Az MSZMP ideológiai tevékenysége a X. kongresszus után 221.
Ld. még 26., 183.

A munkásosztály felelősségéről a szocializmus építésében 222.

A munkásdiszciplína a fegyelem és a demokrácia iskolája is 223.

A művelődéspolitika lenini elvei 224.
Ld. még 202., 203., 204., 259.

Művelődéspolitikánk a marxizmus hegemoniájáért 56., 225.
Ld. még 1., 3., 8., 12., 16., 18., 21., 22., 23., 171., 179.

Művelődéspolitikánk és a marxizmus hegemoniája 5.

Ld. még 3., 6., 8., 16., 171., 225.

A művészet az otthonos hazáért 100.

Ld. még 10.

A művészet erejével 17.

Ld. még 9., 28., 174., 194.

Művészet és társadalom 28.

Ld. még 9., 17.

Művészet, közönség, közösség 226.

Művészetpolitikánk időszzerű kérdései 17.

Ld. még 9., 28., 174., 194.

Na podstupah k razvitomu socializmu 227.

Nach einer nicht stattgefundenen Diskussion 62.

Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 43., 47., 51., 54., 70.

Nâkoi v'prosi na nasata kulturna politika 18.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 13., 16.

Napjaink időszzerű kérdéseiről 228.

Narodnata prosveta i socialističeskoto obšestvo 18.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 16., 237.

Našata kulturna politika – neprek'snatost i prek'snatost 18.

Ld. még 1., 2., 3., 5., 15., 23., 200.

Našata kulturna politika za hegemoniâta na marksizma 18.

Ld. még 3., 5., 6., 8., 16., 22., 171., 225.

Našata literatura – našite zadači 18.

Ld. még 2., 5., 6., 16., 188.

Nasza polityka kulturalna a walka na dwa fronty 12.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 13., 16., 18.

Nasza polityka kulturalna – ciągłość i nieciągłość 12.

Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 12., 15., 21., 23., 200.

Nasza polityka kulturalna w walce o hegemonię marksizmu 12.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 13., 16., 18., 23., 229.

National minority rights: the law of socialism 230.

Ld. még 9., 28., 231., 236.

Nationalitäten erfüllen wichtige Mission 231.

Ld. még 9., 28., 230., 236.

Az NDK fejlődése mindenütt elismerést vált ki 232.

Ld. még 102.

Néhány ideológiai kérdésről 233.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 12., 13., 16., 18., 23., 229.

A NĚKOSZ-mozgalomról 24., 134.

Nemzeti egységünk elvi alapon kovácsolódik ki 234.

Nemzeti programunk, amelyet az iskola ügyének fejlesztésére elhatároztunk . . . 235.

Ld. még 9., 10., 28.

A nemzetiségi jogegyenlőség – törvény a szocializmusban 28., 236.

Ld. még 9., 230., 231.

A nép nem a szocializmusból ábrándult ki . . . 28.

Ld. még 58., 66.

Népművelés a szocialista társadalomban 5., 6., 237.

Ld. még 1., 3., 16., 18.

Népünk magasrendű alkotásokat vár a kultúra munkásaitól 238.

A nevelőmunkában türelemre, szívósságra van szükség 163.

Ld. még 5.

- New aspects of the battle of ideas 239.
- Nie tylko konieczne, ale i możliwe nie tylko możliwe, ale i konieczne 240.
- Nihilizmus és dekadencia 200.
Ld. még 5., 6., 15.
- [Nineteen fifty six] 1956: only an episode on road to justice 241.
- La nostra politica culturale e l'egemonia del marxismo 1.
Ld. még 3., 5., 6., 8., 16., 18., 21., 22., 23., 171., 225.
- Notre politique culturelle pour l'hegemonie du marxisme 3.
Ld. még 1., 5., 6., 8., 16., 18., 21., 22., 23., 171., 225.
- Nous pouvons compter avec la cohesion de notre société 9.
Ld. még 28., 277.
- Nuancen im ungarischen Reformkurs 242.
- O nową hierarchię wartości 12.
Ld. még 11.
- Oktábr'skázá revolúciá – načalo novogo vremâisčisleniâ 211.
Ld. még 190/A
- Az oktatás nemzeti ügy 243.
- Az oktatáspolitikai határozatot egységesen kell ismertetni 170.
Ld. még 26., 254.
- Az oktatásügy fontos társadalmi, politikai kérdés 95.
Ld. még 2., 7., 23., 26.
- Október győzelme a béke győzelme 6., 26., 244.
Ld. még 18.
- Order born of freedom 21.
Ld. még 6., 18., 22., 25.
- Os'šestvávaneto na našite idei 18.
Ld. még 6., 14., 22., 149., 161.
- Otkrytaâ kniga Vengrii 63.
Ld. még 24.
- Our literature – our tasks 2.
Ld. még 5., 16., 188.
- Ötvenéves a Magyar Rádió 245.
- A pártszervezetek feladatai a közművelődési határozat végrehajtásában 131.
Ld. még 26.
- Patrzeć na rzeczywistość 64.
Ld. még 87.
- Peaceful coexistence and ideological confrontation 246.
Ld. még 26., 138., 150., 184.
- Peaceful coexistence and ideological struggle 247.
- The people and the intellectuals 248.
Ld. még 1., 3., 5., 155., 172., 248.
- Per un uomo collettivo e intelligente 1.
Ld. még 3., 5., 16., 23., 163.
- Petőfi a forradalmárok példaképe 304.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 250.
- Petőfi műve a népi Magyarország mellett érvel 304.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 250.
- Petőfi, Sándor – poet and revolutionary 2.
Ld. még 6., 18., 26., 249., 250., 304.
- Petőfis Träume werden Wirklichkeit 249.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 250., 304.

- Le pluralisme politique parlons-en 65.
Ld. még 14., 86.
- Pobedata na Oktomvri – pobeda na mira 18.
Ld. még 6., 26., 244.
- Poet and revolutionary 250.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 304.
- The poet and the revolution 250.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 304.
- Die Polen müssen ihre Probleme selbst lösen 66.
Ld. még 28., 58.
- Policy in Hungary 21.
Ld. még 22., 28., 61., 85/A.
- Politica arte creazione 251.
- Politica culturale e progresso sociale 252.
Ld. még 6., 18., 26., 121., 181., 262.
- La politica del partito ungherese per lo sviluppo della ricerca scientifica 253.
Ld. még 1., 3., 5., 16., 20., 23., 165., 180., 295., 302.
- The political and social significance of education 254.
Ld. még 26., 170.
- Politics, the arts and creativity 21.
Ld. még 6., 14., 18., 22., 112., 256.
- Politik in Ungarn 22.
Ld. még 21., 28., 61., 85/A.
- Politik, Kunst, Werk 22.
Ld. még 6., 14., 18., 21., 112., 256.
- Politika és közgazdaság 28., 255.
Ld. még 9.
- Politika, izkustvo, tvorčestvo 18.
Ld. még 6., 14., 21., 22., 112., 256.
- Politika, művészet, alkotás 6., 14., 256.
Ld. még 18., 21., 22., 112.
- Politika VSRP v oblasti nauki i zadači obšestvennyh nauk v stroitel'stve socializma 257.
Ld. még 24., 294.
- Politique et économie 9.
Ld. még 28., 255.
- Pour le développement de la recherche scientifique 258.
- Pour un homme cultivé et intelligent 3.
Ld. még 1., 5., 16., 23., 163.
- Le pouvoir du mot 9.
Ld. még 28., 280.
- Les principes léninistes de la politique culturelle 259.
Ld. még 202., 203., 204., 224., 259.
- Prinzipien und Methoden der Kulturpolitik der USAP 22.
Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 15., 23., 200.
- Probleme der zeitgenossischen Kunst in Ungarn 260.
- Problèmes de la culture en Hongrie 261.
- Problemi attuali della nostra vita culturale e ideologica 1.
Ld. még 2., 3., 5., 8., 15., 23., 200.
- Prod'ženie i obnovenie 18.
Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 13., 14., 15., 16., 23., 26., 90., 121., 159., 181., 188., 200., 237., 249., 250., 252., 262., 282., 304.

- Quelques problèmes de notre politique culturelle 3.
 Ld. még 5., 13.
- Quest-ce que le socialisme en Hongrie? 67.
- Questioni attuali della nostra vita culturale e ideologica 19.
 Ld. még 1., 2., 3., 4., 5., 6., 8., 12., 15., 21., 23., 140., 171., 200.
- Questioni ideologiche e culturali 262.
 Ld. még 6., 18., 26., 121., 181., 252.
- Rádió- és televízióbeszéd 1982. április 3-án, felszabadulásunk évfordulóján 277.
 Ld. még 9., 28.
- Rapporti tra stato e chiesa in Ungheria 263.
 Ld. még 24., 267., 272., 276., 281.
- Il rapporto della musica con le masse 264.
- Reális életre felkészített, közösségi embereket kell nevelni 26., 265.
- Reckoning with reality 266.
 Ld. még 24., 278.
- Rede anlässlich des 75. Geburtstages von Attila József 22.
 Ld. még 21., 28., 123.
- Les reformas de Gorbachov favorecen a la izquierda en Europa 68.
- La réforme scolaire: une cause nationale 9.
 Ld. még 28., 235.
- Les relations entre l'État et les Eglises en Hongrie 267.
 Ld. még 24., 263., 272., 281.
- The relationship between the socialist state and the churches in Hungary 272.
 Ld. még 24., 263., 267., 281.
- Renouveau et développement technique 9.
 Ld. még 28., 215.
- Responsabilité sociale de la science 9.
 Ld. még 28., 208., 270.
- The responsibility of the mass media 268.
 Ld. még 9., 28., 300.
- La ricerca scientifica in Ungheria 20.
 Ld. még 1., 3., 5., 16., 23., 165., 180., 253., 295., 302.
- Riforma economica e politica culturale in Ungheria 69.
 Ld. még 26., 52.
- Rôle et responsabilité accrues du journalisme 9.
 Ld. még 28., 268., 300.
- Die „rote Bourgeoisie“ 70.
 Ld. még 12., 24., 36., 38., 42., 43., 47., 51., 54., 62.
- Schöpferische Unzufriedenheit 22.
 Ld. még 6., 24., 94., 118.
- Science policy and management 269.
 Ld. még 24., 291.
- The situation of state education 2.
 Ld. még 23., 26., 95.
- The social responsibility of Hungarian science 270.
 Ld. még 9., 28., 208.
- Socialism, and the freedom of culture 21.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 8., 12., 14., 15., 16., 18., 21., 22., 23., 24., 25., 28., 49., 61., 65., 83., 85/A., 86., 94., 112., 118., 123., 149., 161., 171., 192., 200., 219., 220., 225., 256.
- Le socialisme dans sa diversité 71.
 Ld. még 32., 74.

- El socialismo debe significar más democracia 72.
 Socialist democracy and contemporary Hungarian culture 271.
 Ld. még 5., 73., 75., 79.
- The socialist state and the churches in Hungary 272.
 Ld. még 24., 263., 267., 276., 281.
- Socialističeska obšnost – socialističeska prosveta 18.
 Ld. még 6., 26., 90., 282.
- Socialističeskaâ demokratiâ i sovremennaâ vengerskaâ kul'tura 73.
 Ld. még 5., 75., 79., 271.
- Society – youth – ideals 2.
 Ld. még 1., 3., 5., 23., 209.
- Some questions of the building of developed socialism 273.
 Ld. még 24., 152.
- Some topical questions in Hungary's cultural and ideological life 21.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 15., 23., 200.
- Somogyi kanonok, a könyvtáralapító 10., 28., 197.
 Ld. még 9., 195.
- Sorsfordulók korában 274.
- Sozialismus – die Freiheit der Kultur 22.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 8., 13., 14., 15., 16., 18., 19., 21., 23., 24., 25., 28., 49., 61., 65., 83., 85/A., 86., 94., 112., 118., 123., 149., 158., 161., 171., 175., 192., 200., 219., 220., 225., 256., 309.
- Der Sozialismus in seiner Vielfalt 74.
 Ld. még 32., 71.
- Sozialismus und nationale Frage 275.
 Ld. még 27., 285.
- Sozialistische Demokratie und Gegenwartskultur in Ungarn 75.
 Ld. még 5., 73., 79., 271.
- Sozialistische Demokratie und Kultur 23.
 Ld. még 1., 2., 3., 5., 8., 13., 15., 16., 26., 95., 117., 163., 200., 225., 289., 295.
- Der sozialistische Staat und die Kirchen in Ungarn 276.
 Ld. még 24., 263., 267., 272., 281.
- Speech on the 75th anniversary of Attila József's birth 21.
 Ld. még 22., 28., 123.
- The stages and crisis of socialism 39.
 Ld. még 28., 33., 37., 55., 88.
- Sui principi direttivi della nostra politica scientifica 1.
 Ld. még 3., 5., 23., 295.
- Suomi vastaan Unkari 76.
- Sur les traces de Bartók 9.
 Ld. még 28., 101.
- Sur quelques problèmes actuels de notre vie culturelle et ideologique 3.
 Ld. még 1., 2., 5., 6., 15., 21., 23., 200.
- A szabadság a szocializmus jelene és jövője 24., 77.
 Ld. még 44., 59.
- A szabadság jelene, jövője a szocializmus 24.
 Ld. még 36., 44., 59., 63., 77., 94., 99., 134., 148., 152., 213., 220., 257., 263., 266., 269., 272., 273., 278., 281., 291., 294.
- A szabadság rendjéért 6., 25.
 Ld. még 11., 18., 21., 22.
- A szakma: hivatás 24.
 Ld. még 99.

- Számolhatunk társadalmunk szocialista összefogásával 28., 277.
 Ld. még 9.
- Számvetés után, munka közben 24., 278.
 Ld. még 266.
- Széchenyi példája 10., 28., 279.
 Ld. még 9.
- Szilárdabb eszmeiséget, pezsgő szellemi életet 111.
 Ld. még 12., 116., 141., 142.
- A színházról 78.
 Ld. még 5.
- A szó hatalma 28., 280.
 Ld. még 9.
- Szocialista állam és az egyházak Magyarországon 24., 281.
 Ld. még 263., 267., 272., 276.
- A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra 5., 79.
 Ld. még 73., 75., 271.
- Szocialista életmód – szocialista kultúra 26., 80.
- Szocialista közművelődés 26.
 Ld. még 292., 303.
- Szocialista közösség – szocialista közművelődés 6., 26., 282.
 Ld. még 18., 90., 117.
- Szocialista kultúra, közösségi ember 26.
 Ld. még 3., 23., 52., 57., 60., 69., 80., 90., 95., 121., 128., 131., 135., 138., 145., 150., 170., 181., 183., 184., 198., 221., 244., 246., 249., 250., 252., 262., 265., 282., 284., 292., 296., 297., 303., 304.
- Szocialista színház, szocialista műsorpolitika 5., 283.
- Szocializmus, életforma 26., 284.
- A szocializmus és a magyarság, a hazafiság és az internacionalizmus elválaszthatatlanul egybeforrt 244.
 Ld. még 26.
- Szocializmus és demokrácia 28.
 Ld. még 34., 35.
- Szocializmus és nemzet 285.
 Ld. még 27., 275.
- Szocializmus és nemzeti kérdés 27., 285.
 Ld. még 275.
- A szocializmus jövője nagymértékben függ attól, hogyan, milyen úton jutnak el a felnövekvő nemzedékek a szocializmushoz 111.
 Ld. még 12., 116., 141., 142.
- Szocializmus, nemzet, kultúra 28.
 Ld. még 9., 10., 12., 17., 21., 22., 28., 34., 35., 58., 61., 66., 85/A., 101., 103., 123., 130., 137., 144., 166., 176., 190., 195., 197., 208., 215., 217., 230., 231., 235., 236., 255., 268., 270., 277., 279., 280., 286., 299., 300., 307.
- A szocializmus teljes felépítéséért 26.
 Ld. még 183., 221.
- Tam, gde pravit narod 81.
- Társadalom – ifjúság – eszmények 5.
 Ld. még 1., 2., 3., 23.
- Társadalomtudomány és tudománypolitika 5., 82.
- Tegnap – ma – holnap 28., 286.
 Ld. még 9.
- Tam, gde pravit narod 81.

A teljes Petőfit tekintjük eszményünknek 304.
 Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 250.

Továbbblépés nélkül nem tudjuk megőrizni vívmányainkat 182.
 Ld. még 143.

Több kultúrát a munkába, több munkát a kultúrába 287.

Többfelől – egy irányba 14., 83.
 Ld. még 21., 22., 49.

Történelmi tapasztalatátadás 29.
 Ld. még 6., 14., 159.

Tudomány és felelősség 288.
 Ld. még 26., 303., 308.

Tudomány és közélet 26.
 Ld. még 131.

Tudomány és politika 5., 289.
 Ld. még 23.

Tudományos életünk néhány problémája 290.

A tudományos közélet néhány időszerű kérdése 24., 291.
 Ld. még 269.

Tudományos közéletünk néhány kérdéséről 292.
 Ld. még 26.

Tudománypolitikai irányelveink néhány kérdése 293.

A tudománypolitikai irányelvek és az Akadémia reformja 5., 154.

Tudománypolitikánk elvei 5.
 Ld. még 84.

Tudománypolitikánk és a társadalomtudományok néhány kérdése 24., 294.
 Ld. még 257.

Tudománypolitikánk irányelvei 84.
 Ld. még 5.

Tudománypolitikánk irányelveiről 5., 295.
 Ld. még 1., 3., 16., 20., 23., 165., 180., 253., 302.

Tvorčeska neudovletvorenost 18.
 Ld. még 6., 22., 24., 94., 118.

Twórczy niepokój 12.
 Ld. még 6., 18., 21., 22., 24., 94., 118.

Učitsâ, ubeždat' 296.
 Ld. még 26.

Az új ember nevelése 26., 297.

Új értelmet kapott a falusi közművelődés 5., 298.

Új értelmet kapott a közművelődés 298.
 Ld. még 5.

Új módon 28., 299.
 Ld. még 9.

Az újságírás megnövekedett szerepe és felelőssége 28., 300.
 Ld. még 9., 268.

Un seul choix: la paix 9.
 Ld. még 28., 103.

Une bonne discussion enrichit 9.
 Ld. még 28., 190.

Une interview de György Aczél . . . 85.
 Ld. még 40.

Unentwegter Bildungsprozess 301.

- Ungarische Kultur – sowjetische Kultur 16.
Ld. még 5.
- Die ungarische Literatur und ihre Aufgaben 16.
Ld. még 2., 5., 188.
- Unity and variety 21.
Ld. még 14., 22., 65., 86.
- Unsere Kulturpolitik ist für die Hegemonie des Marxismus 16., 22., 23.
Ld. még 1., 3., 5., 6., 8., 18., 21., 171., 225.
- Unsere Kulturpolitik – Kontinuität und Diskontinuität 22.
Ld. még 13., 23.
- Unsere Kulturpolitik und die sich verändernde Wirklichkeit 16.
Ld. még 5., 23., 120., 201.
- Urzeczywistnianie naszych idei 12.
Ld. még 6., 14., 18., 21., 22., 149., 161.
- Útját kell éllni minden fellazítási kísérletnek 178.
Ld. még 5., 16.
- Über die Grundsätze der ungarischen Wissenschaftspolitik 16., 23.
Ld. még 1., 3., 5., 295.
- Über die Richtlinien unserer Wissenschaftspolitik 302.
Ld. még 1., 3., 5., 16., 20., 23., 165., 180., 253., 295.
- Über die Situation im staatlichen Unterrichtswesen 23.
Ld. még 2., 26., 95.
- Über politik in Ungarn 85/A.
Ld. még 21., 22., 28., 61.
- Über unsere Diskussionen 22., 161.
Ld. még 14., 149.
- Üdvözlő beszéd (Gyermekeink) 28., 166.
- Üdvözlő beszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1974. évi közgyűlésén 303.
Ld. még 26., 288., 308.
- Ünnepi beszéd (Petőfi Sándor . . .) 304.
Ld. még 2., 6., 18., 26., 249., 250.
- Ünnepi beszéd Pécssett, 1957. május 1-jén 305.
- Ünnepi köszöntő 244.
Ld. még 26.
- Válasz a párizsi l'Humanité kérdéseire 86.
Ld. még 14., 65.
- Választási beszéd Pécssett (1985. máj.) 287.
- Vállalnunk kell korunkat 100.
Ld. még 10.
- A valóságra tekinteni 87.
Ld. még 64.
- Das vermeidbare Verhängnis 88.
Ld. még 28., 33., 37., 39., 55.
- Die Volksbildung in der sozialistischen Gesellschaft 16.
Ld. még 1., 3., 5., 237.
- Von mehreren Seiten in eine Richtung 22.
Ld. még 14., 21., 49., 83.
- Vremeneto, v koeto živoem 18.
Ld. még 6., 14., 22., 175., 192.
- W imię wolności 12.
Ld. még 24., 36., 38., 42., 51., 54., 62.

Was kann ein Mensch werden? 22.

Ld. még 6., 14., 18., 21., 24., 220.

Weg der Intelligenz – Weg des Sozialismus 306.

Ld. még 146., 187.

What man may become? 21.

Ld. még 6., 14., 18., 22., 192.

Wie weiter? 307.

Ld. még 9., 28., 176.

Wissenschaft und Politik 23.

Ld. még 5., 289.

Wissenschaft und Verantwortung 308.

Ld. még 26., 288., 303.

Workdays and prospects 309.

Ld. még 6., 14., 18., 21., 22., 219.

Za stroâ na svobodata 18.

Ld. még 6., 21., 22., 25.

Za ukrepane hegemoniâta na marksizma 18.

Ld. még 1., 3., 5., 6., 8., 16., 21., 22., 23., 171., 225.

Zárszó (MSZMP KB 1970. február 18–19.) 132.

Zárszó (Orsz. agit-prop. és műv. pol. tanácskozás 1983. január.) 111.

Zárszó (Országos közművelődéspolitikai aktíva 1974. szeptember 25.) 131.

Ld. még 26.

Zárszó a pártintézmények vezetőinek tanácskozásán (Balatonaliga, 1985. szeptember 9–14.) 310.

Die Zeit, in der wir leben 22.

Ld. még 6., 14., 19., 49., 65., 83., 86., 112., 149., 158., 161., 175., 192., 256., 309.

Zemplén Vármegye a földreform előtt és után 311.

Zene és műveltség 5., 312.

Živiât Pet'ofi 18.

Ld. még 2., 6., 26., 249., 250., 304.

Zu einigen aktuellen Fragen des ideologischen und kulturellen Leben 23.

Ld. még 1., 2., 3., 5., 6., 15., 21., 200.

Zu einigen Fragen unserer Kultur und Ideologie 23.

Ld. még 1., 2., 3., 5., 15., 200.

Zu einigen Fragen unserer Kulturpolitik 16.

Ld. még 1., 3., 5., 13.

NÉVMUTATÓ

- ABÚD Musztafa 8., 171.
 AGÁRDI Péter 25., 28., 111., 114., 190.
 ALEXA Károly 26.
 ALMÁSI Miklós 10., 14., 24., 26., 28., 33., 36.
 ALPÁRI, Paul 23.
 ALPÁRI, Tilda 22., 23.
 ANCEL Éva 6., 14., 24., 33.
 BALÁZS MIHÁLY 6.
 BALOGH Ernő 28.
 BÁNYAI Gábor 6.
 BARTÓK Béla 101., 125.
 BATA Imre 14., 25., 33.
 BEKE Margit 177.
 BENCZÉDI M. 36.
 BENJÁMIN László 123.
 BÉNYEI Miklós 6., 28., 33.
 BEREZ Miklós 33.
 BERTHA Bulcsú 14.
 BESSENYEI György 14.
 BIMBÓ Mihály 5.
 BODOR Pál 10.
 BOLDIZSÁR Iván 24.
 BONIS, Jacques de 36., 38., 42., 51., 54., 62., 70.
 CABANES, Claude 31.
 CHAKRAVARTTY, Nikhil 83.
 COHEN, Francis 33., 39., 55.
 CS. L. 24.
 CSÁSZTVAY István 24.
 CYRUS, Inge 58., 66.
 D. D. 33.
 DARVAS József 5.
 DARVASI István 33.
 DIMITROV, Georgi 38.
 DIMITROVA, Ůliá 18.
 DIRA, Liane 23.
 DOBOZY Imre 26.
 ERKI Edit 5., 14.
 FÁBIÁN Zoltán 14.
 FEHÉR Pál, E. 28.
 FEKETE Gyula 26.
 FEKETE Sándor 33.
 FENYŐ István 14.
 FERON, Bernard 44., 59., 77.
 FIRON, Jekka 55.
 FODOR Gábor 10., 24., 28.
 FODOR Péter 111., 119.
 FRÉDÉRIC, Bernard 32., 71., 74.
 FÜLEKI József 5., 26.
 GÁLI Sándor 14.
 GARAI Gábor 24., 26.
 GORBAČEV, Mihail Sergeevič 68.
 GORBACHOV ld. GORBAČEV, Mihail Sergeevič
 GULYÁS Gyula 2.
 GUSEV, Ůrij 48.
 GYERTYÁN Ervin 5.
 GYURKÓ László 5.
 H. K. E. 33.
 HAHN István 6.
 HÁMOS György 26.
 HAVAS Zoltán 5.
 HEGYI Béla 10., 26.
 HUOTARI, Tauno 55.
 -i. -ő. ld. SZIGETI Jenő
 ILKU Pál 133.
 ILLÉS László 5.
 ILLYÉS Gyula 147.
 IVÁN Géza 33.
 JANSSON, Jan Magnus 76.
 JOVÁNOVICS Miklós 6., 24.
 JÓZSEF Attila 123.
 K. B. 14.
 KÁDÁR János 178.

KÁLMÁN Gyula 95., 145., 170.
 KARAKAI Imre 33.
 KARDOS László 134.
 KERESZTURY DEZSŐ 26.
 KÉRY László 6.
 KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil 10.
 KORMOS Sándor 119.
 KOVÁCS Sándor Iván 14.
 KOZLOV, B. 81.
 KÖVÁGÓ László 111.
 KÖVÉR Árpád 5.
 KULCSÁR Kálmán 26.
 KULISIEWICZ, Tomasz 12.
 LÁZÁR István 24.
 LENDVAI, Paul 61., 85/A.
 LEROY, Roland 36., 38., 62.
 LÖKÖS Zoltán 6., 24.
 LUKÁCS György 4., 136., 205., 212.
 LUKÁCS József 28.
 LUKÁCSY András 14.
 MARGUERITTE, Bernard 50., 57.
 MARRA, Nelson 72.
 MARX György 26.
 MÁTRAI László 26.
 MÁTRAI-BETEGH Béla 26.
 MAX, Léon 65., 67., 86.
 MESTERHÁZI Lajos 5., 36.
 MOLNÁR Pál 33.
 MUZSLAY Júlia 220.
 NAGY Kázmér 33.
 NAGY Péter 24.
 NAPOLITANO, Giorgio 1.
 NEMESKÜRTY István 24., 28., 33.
 NYÍRŐ József 5.
 OLLIKAINEN, Helvi 55.
 ÓNODY Miklós 26.
 ORTEGA, Andrés 68.
 ORTUTAY Gyula 26.
 PAMLÉNYI Ervin 5.
 PANGELOV, Bojko 18.
 PAPP Antal 5.
 PAPP István 33.
 PASSENT, Daniel 64., 87.
 PERCHE, Maurice 40., 85.
 PETHŐ Tibor 24.
 PETŐFI Sándor 249., 250., 304.
 PEYREFITTE, Alain 43.
 PINTÉR Zoltán 26.
 POGÁNY Erzsébet 22.

POGÁNY Miklós 22., 62.
 POPOV, Evgenij 41., 46.
 POZSGAY Imre 26.
 PRÉVOST, Claude 33.
 RADEV, Stoân 18., 45., 60.
 RADZISZEWSKI, Stanisław 12.
 RAJK András 26.
 RAVASZ Károly 51.
 REINHARDT, Klaus 58., 66.
 RÉNYI Péter 26., 28., 33.
 RÓNAY László 28.
 RÓZSA László 33.
 SÁNDOR László 6.
 SANTINI, Alceste 34., 35.
 SAWTELL, Jeff 21.
 SCHIFF, Laura 2.
 SCHULMEISTER, Otto 30.
 SERGE, Leyrac 47.
 SIMÓ Tibor 33.
 SIMON István 5.
 SINOR, Denis 90., 179.
 SÓTÉR István 5., 26.
 SPIRE, Arnaud 31.
 SUROVCEV, Ű. 73., 79.
 SZABÓ B. István 33.
 SZABÓ Magda 10.
 SZALÁNCZAY György 24.
 SZALONTAY Mihály 14.
 SZÁNTÓ Miklós 24., 28., 33.
 SZÁRAZ György 28.
 SZÁSZ Péter 33.
 SZÉCHENYI István 279.
 SZERDAHELYI István 6., 28.
 SZIGETI Györgyné 10.
 SZIGETI Jenő 61., 85/A., 300.
 SZUKA László 33.
 SZUROVCEV, Ju. ld. SUROVCEV, Ű.
 TÓTH Dezső 24.
 TÓTH László 33.
 TÓTHPÁL József 28.
 TUBA Imre 33.
 ÚJFALUSSY József 101.
 V. T. 33.
 VADAS Ferenc 147.
 VARGA Imre 114.
 VARJAS Endre 14.
 VÁRKONYI Tibor 14., 24.
 VÖRÖS László 14.
 WACHA Imre 128., 244., 312.

WURMSER, André 33.
ZÁDOR Tibor 44.
ZAY László 6.
ZOLTAI Dénes 14., 28.
ZSADÁNYI Oszkár 6., 14., 24.

Összeállította:
Gellén Antalné
Markella Károlyné

Редакция журнала совершила опрос известных учёных обществоведов, стоящих в тесной связи с Институтом Общественных Наук, по вопросам *Духовное обновление – Венгрия и мир*. Просили изложить свою точку зрения – и со стороны своей области науки в связи вопросом. Из ответов составили тематический номер служащий почестью по случаю со дня рождения Дёрдя Ацэла, главного директора института.

Миклош Алмаши в статье *Духовное обновление как движение* отмечает: в нашем обществе существует реальная потребность в превращении духовного обновления в движение – проводятся форумы, создаются коллективные формы обсуждения культурных, общественных, научных проблем, создания новых произведений, культурных ценностей. Одна из целей обновления духовной жизни – сохранением ценностей прошлого дать ориентацию на будущее. Современная общественно-критическая функция искусств и общественно-аналитическая работа мастерских науки свидетельствует о том, что на современном этапе реформы появились новые элементы – самопознание общества, признание растущей роли коллективных демократических форм, и это может стать стимулятором духовного обновления, которое может превратиться и в движение.

Ева Анчел в субъективной по настрою работе *За восстановление смысла свободы (Заметки к недалекому прошлому)* размышляет над историческими фiasco идеи свободы в XX веке, о сложных задачах возрождения идеи. С этой точки зрения 60-ые годы – эпоха отбрасывания фальшивого сознания свободы, болезненное, но богатое впечатлениями начало, начало новой свободы. Политическая гарантия этого процесса – только понимающая и терпеливая практика управления страной, осуществление которой возможно только готовыми к диалогу, размышляя и терзая себя принимающими решения, преданными делу руководителями.

Рудольф Андорка в своей работе *Исследование стратификации и мобильности в Венгрии: восприимчивость к проблемам и вклад в общественное развитие* подчеркивает: социологическое исследование проблематики общественной структуры имеет принципиальное значение для лучшего общественного самопознания и подготовки социальных и политических решений. Автор рассматривает исследования по образованию и развитию общественных прослоек за последние 25 лет. В результате проделанной работы сложились единые термины, социальные категории, на основе которых разработано научно обоснованное представление об отдельных наиболее важных общественных процессах. Автор выделяет и детально анализирует два примера: вопрос

появления социального неравенства и проблематику социальной мобильности. Примеры показывают, что венгерская социология способствует более глубокому изучению общества и тем самым вносит вклад в правильную трактовку и решение социальных проблем, в лучшее приспособление к новым условиям.

Иван Беренд Т. в свете опыта своих исследований пишет об этапах духовного обновления за истекшие четверть века, воспроизводит в памяти уроки дискуссий двадцатых годов в Советском Союзе и анализирует их с точки зрения венгерской реформы. Ключевым вопросом духовного обновления автор считает откровенные и последовательные исследования и поднимает вопрос отношения к нашей собственной истории. В этой связи ученый подчеркивает, что ограничивающие исследовательскую работу отдельные неблагоприятные условия проведения исследований (ограниченность работы в архивах, недостаточная проработка отдельных эпох, течений, направлений) могут стать препятствием объективного анализа, а значит и дальнейшего развития духовного обновления.

Тема статьи *Ласло Чэх-Сомбаи – Проблематика обновления в аспекте соотношений и норм поведения относительно семьи*. В минувшее десятилетие вопросы воспитания детей, рождаемости и разводов оказались в центре внимания общественности, ибо это ключевые вопросы демографического положения страны. Автор дает обзор связанных с этим теорий и констатирует, что в социологии семьи духовное обновление либо протекает противоречиво, либо опаздывает: с одной стороны недостает важных исследований, с другой – быстро распространяются перенятые из-за рубежа поверхностные идеологии. Для обновления социологии семьи необходимы:

1. основанная на результатах исследований теоретическая система,
2. лучшее сотрудничество между общественной политикой и общественно-научными исследованиями.

Дьёрдь Энеди в статье *Духовное обновление – распространение науки в Венгрии* рассматривает вопрос о наличии в Венгрии таких научных учреждений, которые, адаптировав научные импульсы окружающего мира, способны стать движущими силами духовного обновления. Анализируя региональное распределение исследовательских мощностей, автор отмечает, что преобладание столицы и другие региональные и структурные диспропорции тормозят научное обновление и техническую новацию. Поэтому автор торопит расширение научно-исследовательских и проектно-конструкторских работ, организацию более эффективного финансирования научной жизни, региональное развитие науки, лучшее использование духовных ресурсов в отдельных районах страны.

Ференц Гажо с точки зрения отношений между отдельными поколениями анализирует возможности обновления в статье *История, молодежь, социализм*. Автор указывает, что в современную эпоху историческая преемственность затрудняется возрастными разногласиями и противоречиями. Молодежь, выросшая при социализме, не отождествляется автоматически с ценностями современного общества. В то же время молодежь наших дней сталкива-

ется с такими материальными и ценностными проблемами, влияние которых порождает пассивность к официальным институтам и инициативам. Одна из предпосылок обновления – удастся ли заручиться поддержкой молодежи, через демократизацию общества и определение облика учреждений, воздействующих на социализацию молодежи. Так можно воспитать такую молодежь, которая способна сохранить и обогатить ценности социализма, духовно обновить общество.

Тибор Хайду, размышляя над историей историографии в статье *Историография в эпохе консолидации* констатирует, что прямое идейно-политическое руководство – особенно в исследовании отдельных исторических эпох – оказало пагубное влияние, однако в целом историческая наука находилась в благоприятном положении и достигла значительных результатов, особенно с 1956 года. (Выделяется автором создание современной венгерской марксистской историко-экономической школы). Политическое руководство нуждалось в исследовательной и аналитической работе историографии, обеспечивало возможности и предоставляло помощь для всех, того заслуживающих исследований. Прогрессу препятствуют еще определенные факторы (например, определенные исторические первоисточники и документы труднодоступны), а с точки зрения взглядов и подхода реальной угрозой является вновь поднимающее голову националистическое понимание истории, с которым историки дискутируют. Для обновления историографии история Венгрии должна отражаться в качестве органической части истории Европы.

Иштван Хусар в работе *Идеал и реальность: опыты нашего исторического пути* анализирует историю связей между идеей социализма и реальным социализмом. Автор подчеркивает, что развитие требует извлечения выводов из накопленного опыта, откровенного вскрытия ошибок и переосмысливания картины будущего. Для трактовки отношений между идеалом и реальностью определенный задел дает и история эпохи реформ XIX века в Венгрии. Затем И. Хусар напоминает и о тех периодах, в которые нарушилась связь между социалистическими идеалами и действительностью – от двадцатых годов до недавнего прошлого. – Автор констатирует, что в экономической, общественной, идеологической сфере пришлось приступить к борьбе против волюнтаризма, вредное воздействие которого можно искоренить только по истечении продолжительного периода времени. Главное условие обновления – такой новый менталитет, который способен умело использовать отечественный и международный опыт. Обновление должно пройти как духовная революция, идеологическое обновление.

Тибор Хусар в статье *Использование результатов исследований общественных наук – рефлексии* анализирует роль общественных наук в духовном обновлении общества. На основе анализа использования результатов исследований общественных наук (от эпохи буржуазного развития до наших дней) и в этой связи – связи работников общественных наук с руководителями всего общественного развития, автор констатирует: одно из условий духовного обновления науки – точно определить рамки ее компетенции. Работники специализированных наук сами определяют свои научные задачи и сами вырабатывают методику, требуют уважения внутреннего ценностного порядка науки.

Исходя из закономерных различий между наукой и политикой, достижения науки необходимо передавать политическому руководству для использования на практике.

Ференц Козма в статье *Возможности развёртывания: основная задача со стороны внешней экономики* анализирует отношение экономики и мирохозяйственных связей и с этой точки зрения трактует задачи и возможности экономической политики, шансы экономического развития. Автор констатирует, что для обновления необходима комплексная экономическая политика, усилия которой направлены не только на изыскание дополнительных ресурсов или на перераспределение средств, но и на раскрытие и рациональное использование внутренних резервов. Линеарная политика экономических ограничений оказалась ошибочной. По мнению автора, улучшение экономического положения страны зависит от контактов с мирохозяйственным окружением, от разработки правильной экономической политики, которая пользуется одобрением и поддержкой населения.

Ференц Л. Лендваи, отвечая на вопрос анкеты, подчеркивает, что с середины 60-ых годов развитие реформы экономики и идеологии наложило ощутимый отпечаток на философскую жизнь, научные достижения и судьбы отдельных ученых, исследователей. Мешает развитию, когда от философии ждут решения прямых пропагандистских задач, когда в решение вопросов профессионального характера вмешиваются аспекты политики, когда свобода исследований и публикаций ограничивается, или из-за отсутствия материального признания и действия всех перечисленных выше факторов среди преподавателей проявляется контрселекция. Для духовного обновления необходимо освободиться от этих отрицательных явлений. Необходимо плодотворная связь между философами социалистических и западных стран. Задачи венгерских марксистских философских исследований – творческое сохранение классического наследия Маркса и наследия Лукача.

Иштван Монигл в труде *Демография и демографическая политика в Венгрии – вызов и риск XXI века* рассматривает вопрос народонаселения, который по мнению автора в наши дни выдвинут на передний план – отчасти на основе международных сравнительных анализов, ибо растет потребность в том, чтобы получить ясную картину о месте венгров в Европе и мире, отчасти в связи с публикацией данных о вызывающих тревогу демографических явлениях – растущее число разводов, низкая рождаемость, высокая смертность, старение населения. В свете этих тенденций венгерское демографическое развитие – средний тип развития, где-то между восточноевропейским и западноевропейским. Положение и показатели демографии – вопрос большой политической важности, в Венгрии он связан и с проблематикой национального сознания. Демографические исследования должны быть направлены на то, чтобы раскрыть демографическую ситуацию в сравнении с соседними странами и в сотрудничестве с демографами этих стран.

Режё Нерш: *Духовное обновление в экономическом, политическом мышлении и в идеологии*. Автор обобщает уроки периода реформ в социалистических стран и приходит к выводу, что реформы отдельных сфер неэффективны,

если не происходит изменение во всем обществе. Понимание прошлого – необходимый компас для прогресса в будущем. В процессе духовного обновления необходимо оторваться от прежних, устаревших, догматических представлений о социализме: необходимо исходить не из предположения о готовом социализме, а из анализа реального общественного прогресса к социализму, реализации главных ценностей социализма, новых черт социалистического товарного хозяйства, опирающейся на самоуправление политической системы. Автор поднимает следующий вопрос: нужен ли широкий духовный фронт народа за социалистическое обновление? – и сам же дает утвердительный ответ, обосновывая его тем, что в сложной ситуации ликвидации кризиса и разработка всеобъемляющей реформы отвезает интересам всего общества.

Вера Нитрай в статье *Духовное обновление – Венгрия и мир (с точки зрения статистика)* выражает согласие с тем, что для решения актуальной задачи – экономического обновления – необходимо и обновление духовное, с позиций экономиста–аналитика рассматривает место Венгрии в мире. Одно из главных направлений – международное сравнение, аттестация места, достижений и задач венгерской экономики и общества предоставление на этой основе соответствующей информации для венгерской общественности. Венгерская статистика разработала для этого современные методы. Другое направление, развитие которого необходимо для духовного обновления страны – общественная статистика. Статистическими и междисциплинарными средствами необходимо анализировать процессы структурного обновления и их взаимное влияние, причины демографического положения, необходимо проведение специфических исследований по прослойкам.

Ференц Патаки в индивидуальной по тону статье *Тяжелая верность в меняющемся мире* ищет причины господствующей в современной культурной, научной, духовной жизни и в сознании людей ностальгии, бегства от будущего, приватизации и безразличия к проблемам общества. Автор подробнее останавливается на анализе трещин в картине будущего, в тесной связи с ощущаемыми сегодня аномалиями картины социализма. Автор в этой связи считает коллективной задачей „завоевание, покорение будущего”. Он подчеркивает, что путь к духовному обновлению – критический анализ изнутри достижений социализма в интересах реформы и обновления. Для решения этой задачи нужны такие нормы личного поведения, которые коренятся в венгерской действительности, связаны с общечеловеческим прогрессом, верны и исторической сути социалистической мысли и ее перспективам.

Дьердь Ранки в статье *К вопросу о венгерской модернизации* анализирует шансы модернизации и реформы, рассматривает историю венгерской экономики после 1945 года с точки зрения модернизации: обращает внимание на ошибку в адаптации сталинской модели, на коррекцию после 1953 года, выделяет период подъема 1968–1973 гг., и последовавшие после спада „антимодернизационные” устремления с их политическим и идеологическим зарядом. Рассматривая связь между политической системой и экономикой, автор считает, что условие экономической модернизации – укрепление институтов общественной гласности, с созданием соответствующих институтов по выполнению защитных функций, политических и правовых гарантий; другое усло-

вие – экономическая реформа, которая сократила бы доминирующую роль политики над экономикой.

Каталин Сабо в статье „Дефицитное хозяйство” информации (о специфическом барьере примыкания к мировой экономике) констатирует: Одна из главных предпосылок духовного обновления – создание современного информационного хозяйства, однако настоятельная необходимость в решении этой задачи все еще не утвердилась в общественном сознании, нет прямой заинтересованности. В результате информационной бедности, вызванной отсутствием связей между предприятиями, безразличия к рыночной информации, неудовлетворительной функции цен по передаче информации, неуважения „духовного производства” информация часто в экономико-политическом отношении irrelevantна. Все эти явления мешают в ликвидации отставания от мировой экономики. Ключевой вопрос духовного обновления – реформа перетока информации.

Миклош Синетар начинает свою статью *Какова личность „культурной политики”?* с того, что культурная политика – поддержка искусств, их признание – всегда существовала и в прошлом, хотя и не всегда так называлась. В Венгрии с 1957 года ведется счет такой эпохи в культурной политике, когда произведения многих замечательных – ранее оттесненных на задний план – писателей и поэтов стали всеобщим достоянием, искусство Бартока и Кодая заняло свое достойное место в венгерской культуре, начался замечательный период в истории венгерского кино, театр переживал период обновления. Эти достижения отражает работу того, кто управляет культурную политику.

Ференц Текен в статье *Духовные перспективы* рассматривает процесс духовного развития начиная с 50-х годов и приходит к выводу, что в этом процессе в наши дни обнаруживается застой. Автор при виде дезориентированности и поверхностных идей реформы считает жизненно важным духовное обновление общественного мышления, ибо без этого не может сложиться общественная база реформы. С другой стороны, как подчеркивает автор, необходимо отбросить наконец метафизический образ мышления; как показывают выводы дискуссий о реформе, многие представители специальных направлений науки невосприимчивы к диалектическому методу, механически, предлагая исключаящие друг друга варианты вносят продления чисто практицистского склада об очередных задачах. Задачи и возможности реформы необходимо обдумать в системе сложных взаимодействий, размышляя категориями всего окружающего мира; в этом марксистская философия способна указать на принципиальные и определяющие зависимости современной действительности.

—

Тибор Вамош в статье *Теория крупных систем и модельные гипотезы общества* трактует функционирование общества с позиции теории систем. Обновляющееся политическое мышление должно принять во внимание сложность общества как крупной системы. Из-за сложностей моделирования, связанных с большим числом элементов, их сложным взаимным влиянием, изменчивостью, поведение общества может быть описано лишь в виде гипотезы, приблизительно, а значит и рациональное и планомерное управление возможно толь-

ко в этих пределах. Автор описывает главные характеристики приближенной модели – систему кооперации в структуре, саморегулирование автономных субсистем и внутреннее регулирование системы. В заключении автор останавливается на теоретических и практических трудностях определения критериев оптимума.

Денеш Золтаи в статье *Путь к „пониманию мироздания” современной философии (К трактовке творческого наследия Лукача)* знакомит со стремлением Дьердя Лукача к „большой философии”, раскрывая, как в теоретических, политических дискуссиях, под воздействием исторического опыта сложилось „всемирное понятие” философии. Лукач отрицает ангиофилософский провинциализм, стимулирует к усилиям ради „большой философии”, что он считал принципиально важным условием модернизации культуры. Если молодой Лукач объявил „большую философию” делом узкой духовной элиты, в работах после 1945 года вернувшийся на родину великий мыслитель-марксист изложил свои тезисы об изменившемся общественном положении философии: новая философия доносит до широких народных масс интерес к вопросам социального прогресса. Программа Лукача по созданию венгерской философской культуры и раскрытая им возможность „мирового понятия” марксистской философии дают непосредственно применимые выводы для настоящего.

The editors of the quarterly conducted an all-round inquiry under the title „Intellectual Revival – Hungary and the World” among well-known scholars of social sciences, who are in contact with the Institute for Social Sciences, requesting them to propound their opinion of the above issue – also in respect of their branch of learning. A thematical volume was compiled on the basis of their answers that has been a respect to György Aczél, director general of the Institute, on the occasion of his 70. birthday.

Miklós Almási – in his writing *Intellectual Revival – as a Movement*, points out: the establishment of intellectual revival as a movement is an existing demand of our society – debate forums, community forms are emerging for the evaluation of cultural, public and scientific issues, for the purpose of common value-establishment. One purpose of intellectual revival is to orient people to the future by preserving the values of the past. The social-critical function of art and the society-analyzing function of sciences show, that in the present reform period civil society began to find itself, the growing role of democratic community forms are becoming acknowledged. All these can encourage intellectual revival which might develop into a movement.

Éva Ancsel – in her subjective writing *Suing Back the Interpretation of Freedom* (Comments on the Recent Past) – is thinking over the historical defeats and the hard task of reestablishment of the freedom-theory. From this point the era of the 60s was a break-away from the false interpretation of freedom and was the painful, experience-bringing beginning of a new freedom. The political guarantee of this process can only be an understanding, tolerant practice of power, which can be carried out by politicians who are ready for dialogues, pensively decide and are devoted.

Rudolf Andorka – in his study *Research on Social Stratification and Mobility in Hungary: Openness to Problems and Contribution to Social Development*, expresses: the sociologic survey of social stratification issues has an essential importance concerning the deeper self-knowledge of society and the preparation of social-political decision making. The author reviews the results of stratification-researches of the past 25 years. Today, as a consequence of these researches, we have a picture arranged according to homogenous definitions and categories concerning the most important social processes. He underlines and analyzes two examples in detail: the issue of social inequalities' formation and the survey of social mobility. The examples illustrate that Hungarian sociology serves the better cognition of society, thus contributes to the management of social problems and to the better adaptation to new conditions.

Based on his personal research experiences, *Iván T. Berend* in his paper *Intellectual Revival – Historical Aspects*, writes about the stages of intellectual revival in the past 25 years, recites the lessons obtained from the Soviet debates of the 20s from the points of Hungarian economic reforms. According to him the key issue of intellectual revival is the sincere and consequent research work. He also deals with the question concerning the relation to our history and recent past. He points out that certain unfavourable research conditions (like the limited use of archives, or the defective or ambiguous analysis of certain eras, areas or tendencies) can block objective analysis and thus intellectual revival itself.

The subject of *László Cseh-Szombathy's* study is: *The Issue of Revival Concerning the Theories on Family and Behavioural Norms*. In the past decades the issues of child birth, the bringing up of children and divorce fell in the focus of public interest – since these are the key problems of the demographic situation. After reviewing these theories the author determines that intellectual revival in family-sociology is contradictory; or is retarded: on one hand important researches are missing, on the other hand shallow ideologies adopted from abroad are spreading. The revival of this scientific branch demands theoretical systems based on researches and the better cooperation of social-research and social-politics.

In *György Enyedi's* contribution *Intellectual Revival – Prevalence of Science in Hungary* the author describes those scientific institutions of Hungary which are able to adapt themselves to the scientific impulses of the world and can become the motors of intellectual revival. By analyzing the regional allocation of scientific capacity he points to the fact that the predomination of the city and other territorial and structural disproportions hinder scientific revival as well as technical innovation. Thus, he is calling for the extension of research and development, for the more efficient financing of scientific life, for regional science development and for the better utilization of intellectual resources in the country's different regions.

Ferenc Gázsó, in his writing *History, Youth, Socialism*, analyzes the chances of revival from the point of view of generational problem. He points out that the historical continuity has been impeded even by generational conflicts. The young people grown up in a socialist society do not identify themselves with the values of this society automatically. At the same time, the youth of our days struggle against such existential and value problems, in consequence of which an increasing passivity is manifested against the official institutions, initiatives. A precondition of revival, among others, is to win over the youth through the democratization of the society and by means of reforms of institutions influencing the socialization of youth. Hereby the young generation can become fit for retaining, enriching the values of socialism and for reforming the society spiritually.

Tibor Hajdu, thinking of the history of historiography, in his writing *Historiography in the Time of Consolidation* proves that direct ideological-political guidance has always had a harmful effect – especially on examination of some periods –, nevertheless, the historical science has been in a relatively favourable position in general, and succeeded in producing considerable results, especially

since 1956. (He points out the development of modern Hungarian Marxist school of economic history.) The political management demanded the work of historiography to reveal and to analyze the facts, every worthy research was given the chance and assistance. There have still been some obstacles to pass on (e.g. certain historical sources can hardly been accessed), and an other danger of the way of looking is the reviving nationalist approach of history, that is disputed by the historians. In order to revive historiography, Hungarian history must be presented as an organic part of European history.

In *István Huszár's* writing *Ideal and Reality. Lessons of our Historical Way* he analyzes the history of socialist theory's and real socialism's relation. He points out that development demands the conclusions of earlier experiences, the facing of mistakes and the recomposition of future concept. Concerning the interpretation of theory and reality we may look for historical experiences in the 19th century reform-age in Hungary. Then the author reminds us of periods where the concordance of socialist theory and reality loosened – from the 1920s until the recent past. He declares, the voluntarism had to be fought in the spheres of economy, society and ideology. The elimination of harmful effects needs a long period of time. The precondition of revival is a new mentality, which is able to apply adequately national and international historical experiences. Revival also has to take place as an intellectual revolution, as an ideologic revival.

Tibor Huszár in his writing *Reflections on the Utilization of Social Science Research*, is analyzing the role of social sciences in the process of intellectual revival. After reviewing the utilization of social sciences and the relation of scientists, professional intelligentsia to those guiding society he determines: one condition of scientific revival is the precise definition of limits concerning its competence. Scientists determine their own scientific tasks and form their own methods, they request the respect for the inner values of science. As a result of the necessary difference between the spheres of science and politics, scientific achievements should be transmitted for political leadership in order to achieve their utilization in practice.

Ferenc Kozma in his study *Possibilities of Evolvement: the Basic Task from the Point of International Economic Policy*, analyzes the relations of economy and foreign economy and discusses the tasks and possibilities of economic policies including the chances of economic evolvement. He states that revival needs complex economic policy which does not search exclusively for extra resources or redistributes existing resources, but also looks for the rational discovery of inner reserves and their proper use. The so far applied linear, restrictive policy proved to be a failure. According to his opinion the improvement of the nation's economic position depends on the proper relations established with its world-economic environment and on an economic policy that is accepted and supported by the citizens.

By answering the question *Ferenc Lendvai L.* expresses in his writing *Intellectual Revival? The Possibilities of Philosophy*, that the formation of ideologic and economic processes starting in the mid-sixties strongly affected philosophy, scientific results, researchers and teachers. Revival is hindered if direct propa-

ganda is demanded from philosophy, if political points are mixed in professional decision-making, if the freedom of research and publication is limited, and if because of these and the lack of financial acknowledgement contraselection is manifested among teachers. For the sake of intellectual revival these phenomena should be demolished. Fertile relations are requested between the Western and socialist countries' philosophers. The task of Hungarian Marxist philosophy is the creative preservation of the classic Marxist heritage and the oeuvre of Lukács.

In *István Monigl's study Population and Demographical Policy in Hungary – the Challenge and Risk of the 21th Century* the author expresses that: the issue of population growth is a primary question of our days, partially because of international comparisons – since there is a growing demand for the exploration of Hungarians' place, their situation in Europe and in the world –, and partially because of the worrying demographic phenomena – the growing number of divorces, low fertility rate, high mortality rate, the ageing of population –. Concerning these tendencies the Hungarian population development shows an *in-between* character compared to the East-European and West-European types. The situation of population growth is a very important social-political issue, and is connected to the problems of national conscience in Hungary. The situation of national population should be explored by demographic researches in a comparative method together with the researchers of neighbouring countries.

Rezső Nyers, in his study *The Need of Intellectual Revival in Economic, Political Thought and in Ideology* summarizes the conclusions of socialist countries' reform-periods by saying that partial reforms are inefficient unless the society as a whole is not changing. Understanding the past is an indispensable compass in development. In the course of intellectual revival we must drift away from previous, dogmatic understanding of socialism. We must reconsider the theory of socialist development: we should not postulate an established socialism, but we must analyze real social movements heading toward socialism, the establishment of basic socialist values, the new features of commodity producing socialist economy and of the political system based partially on self-governments. The author asks: should a broad intellectual people's front be organized for socialist revival? – he says yes because in the difficult position of the country the prevention of crisis and the demand of comprehensive reforms are of common interest.

Ferencné Nyitrai, in her study *Intellectual revival – Hungary and the World (From the Point of View of a Statistician)*, by expressing her agreement concerning the fact that there is no economic revival without intellectual revival, reviews Hungary's place in the world from the point of an analyzing economist. She is dealing with international comparison, the qualification of Hungarian economy's and society's place, achievements and tasks, and the information of the public. For this purpose Hungarian statisticians worked out modern methods. The other area that should be developed for the sake of revival is social-statistics. It is necessary to survey with statistical and interdisciplinary means the processes and interactions of structural revival, the causes of the demographic situation, and there is a need for strata-specific surveys, too.

Ferenc Pataki – using a personal tone – in his writing *Difficult Faithfulness in a*

Changing World is searching for reasons that caused the spread of nostalgia in intellectual-cultural and scientific life and in everyday thought, the escape from future, privatization and unconcern in public affairs. He analyzes in detail the obscurity of future concept connected to the disturbances concerning the socialism-image – we experience today. In his opinion the „reconquest of future” is our common task. He points out that intellectual revival for the sake of reforms and development can be done through the internal, critical analysis of socialism’s results. To complete this work a personal behaviour is necessary that is rooted in Hungarian reality, is connected to world progress and is simultaneously faithful to the historical essence of socialist thought and perspectives.

In his study *To the Issue of National Modernization*, György Ránki is analyzing the chances of modernization and reforms. He reviews the history of Hungarian economy from 1945, from the point of modernization: the deficiency of the imported Stalinist model, the corrections after 1953, the period of upheaval between 1968 and 1973, and the ideologic-political „antimodernization” of the following depression period. By examining the relations of the political system and economy he comes to the conclusion that the conditions of economic modernization are the strengthening of institutions of social publicity together with interest-representation and legal guarantees, and the economic reform that would decrease the dominance of politics in economy.

In her study *The Economy of Lack of Information (On a Special Limit Concerning Our Falling behind World Economy)* Katalin Szabó determines: a basic condition of intellectual revival could be the establishment of a modern information-economy. It is not really present in public conscience, yet, and direct interest is also missing. As a result of the information-poverty coming from the lack of relations between companies, the indifference to market-information, the insufficient information-reflection of prices, the improper acknowledgement of „intellectual production” the carried information are often irrelevant from the point of economy and politics. These phenomena hinder us in catching up to modern world economy. The key issue of intellectual revival is the reform of information-flow.

Miklós Szinetár starts his writing *What the Cultural-Politician is Like* with the fact that cultural politics – the acknowledgement and financing of art – always existed, although it had a different name. We can determine the beginning of a cultural-political era in Hungary from 1957 from when the works of famous writers became public property, Bartók and Kodály received their worthy evaluation, the outstanding era of Hungarian film arrived and there was also the revival of theaters. These reflect the activity of cultural-political guidance.

In Ferenc Tőkei’s study *Intellectual Perspectives*, the author reviews the intellectual revival which started at the end of the fifties and which came to a standstill in our days. The author by seeing desorientation and superficial reform-ideas considers intellectual revival essentially important in order to establish the mass-basis of reforms. On the other hand he points out that: it is necessary to go beyond metaphysical thinking; the reform-debates reflect the fact that many representatives of science are insensible to the dialectic method and offer pragmatist proposals which exclude each other. We should consider reform-tasks and oppor-

tunities within the complex system of interaction, within the world as a whole; within this context Marxist philosophy is able to point out the basic and determining interactions of our reality.

In his study on *The Theory of Large Systems and the Model-Hypotheses of Society* Tibor Vámos approaches society's functioning from the point of systems theory. Renewing political thinking has to take into consideration the complexity of society as a big system. Because of modeling difficulties rooted in the large number of elements, their interrelation and variability, society's behaviour can be described only as a hypothesis. As a consequence planned and rational guidance of society is possible only within these boundaries. He outlines the main features of the approaching model – cooperative system within the structure, the self regulation of autonomous partial systems and the inner regulation of the system –, finally the author refers to the theoretical and practical difficulties concerning the determination of optimum-criteria.

In Dénes Zoltai's study *Way to the World-Definition of Modern Philosophy (Contribution to the Interpretation of the Lukács Oeuvre)* the author introduces György Lukács' striving for the „great philosophy” by exploring how the „world-definition” (Weltbegriff) of philosophy formed as a result of theoretical-political debates and of historical experiences. Lukács rejected anti-philosophic provincialism, he encouraged conation demanded by the „great philosophy” which he considered essential in the modernization process of culture. While the young Lukács considered „great philosophy” the issue of intellectual elite, after 1945, when he returned to Hungary, he expressed the changed social position of philosophy; new philosophy takes the interest in the issues of social development to the people. Lukács' program concerning the establishment of Hungarian philosophic culture and the perspectives of his Marxist philosophy's „world-definition” give direct experiences for our days.

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравление	481
<i>Миклош Алмаши</i> : Духовное обновление, как движение	485
<i>Ева Анчэл</i> : За восстановление смысла свободы (Заметки к недалекому прошлому) .	489
<i>Рудольф Андорка</i> : Исследования стратификации и мобильности в Венгрии: вос- приимчивость к проблемам и вклад в общественное развитие	492
<i>Иван Беренд Т</i> : Духовное обновление – исторические аспекты	499
<i>Ласло Чэх-Сомбаи</i> : Проблематика обновления в аспекте соображений и норм по- ведения относительно семьи	502
<i>Дёрдь Энеди</i> : Духовное обновление – распространение науки в Венгрии	506
<i>Ференц Гажо</i> : История, молодёжь, социализм	511
<i>Тибор Хайду</i> : Историография в эпохе консолидации	516
<i>Иштван Хусар</i> : Идеал и реальность: опыты нашего исторического пути	520
<i>Тибор Хусар</i> : Об использовании результатов исследований общественных наук – рефлексии	528
<i>Ференц Козма</i> : Возможности развёртывания: основная задача со стороны внешней экономики	533
<i>Ференц Лендвай Л.</i> : Духовное обновление – возможности философии	540
<i>Иштван Монигл</i> : Демография и демографическая политика в Венгрии-вызов и риск XXI-ого века	544
<i>Режё Нерш</i> : Духовное обновление в экономическом, политическом мышлении и в идеологии	552
<i>Вера Нитрай</i> : Духовное обновление – Венгрия и мир (С точки зрения статистика) ..	557
<i>Ференц Патаки</i> : Тяжёлая верность в меняющемся мире	565
<i>Дёрдь Ранки</i> : К вопросу венгерской модернизации	570
<i>Каталин Сабо</i> : „Дефицитное хозяйство” информации (О специфическом барьере примыкания к мировой экономике)	576
<i>Миклош Синетар</i> : Какова личность „культурного политика”	582
<i>Ференц Тэкеи</i> : Духовные перспективы	583
<i>Тибор Вамош</i> : Теория крупных систем и модельные гипотезы общества	586
<i>Дэнэш Золтаи</i> : Путь к „пониманию мироздания” современной философии (К трак- товке творческого наследия Лукача)	593
<i>Дёрдь Ацел</i> : – библиография публикаций (Составили: Илона Геллэн и Анико Мар- келла)	599
Резюме	649

87/1918

CONTENTS

<i>Congratulations</i>	481
<i>Almási Miklós: Intellectual Revival – As a Movement (Rhapsodic Notes on a Latent-Present Demand)</i>	485
<i>Ancsel Éva: Suing Back the Interpretation of Freedom (Comments on the Recent Past)</i>	489
<i>Andorka Rudolf: Research on Social Stratification and Mobility in Hungary: Openness to Problems and Contribution to Social Development</i>	492
<i>Berend T. Iván: Intellectual Revival – Historical Aspects</i>	499
<i>Cseh-Szombathy László: The Issue of Revival Concerning the Theories on Family and Behavioural Norms</i>	502
<i>Enyedi György: Intellectual Revival – Prevalence of Science in Hungary</i>	506
<i>Gazsó Ferenc: History, Youth, Socialism</i>	511
<i>Hajdú Tibor: Historiography in the Time of Consolidation</i>	516
<i>Huszár István: Ideal and Reality. Lessons of our Historical Way</i>	520
<i>Huszár Tibor: Reflections on the Utilization of Social Science Research</i>	528
<i>Kozma Ferenc: Possibilities of Evolvment: The Basic Task from the Point of International Economic Policy</i>	533
<i>Lendvai L. Ferenc: Intellectual Revival? The Possibilities of Philosophy</i>	540
<i>Monigl István: Population and Demographical Policy in Hungary. The Challenge and Risk of the 21th. Century</i>	544
<i>Nyers Rezső: The Need of Intellectual Revival in Economic, Political Thoughtand in Ideology</i>	552
<i>Nyitrai Ferencné: Intellectual Revival – Hungary and the World (From the Point of View of a Statistician)</i>	557
<i>Pataki Ferenc: Difficult Faithfulness in a Changing World</i>	565
<i>Ránki György: To the Issue of National Modernization</i>	570
<i>Szabó Katalin: The Economy of Lack of Information (On a Special Limit Concerning our Falling behind World Economy)</i>	576
<i>Szinetár Miklós: What the Cultural-Politician is Like</i>	582
<i>Tőkei Ferenc: Intellectual Perspectives</i>	583
<i>Vámos Tibor: Theory of Large Systems and Model-Hypotheses of Society</i>	586
<i>Zoltai Dénes: Way to the World-Definition of Modern Philosophy (Contributions to the Interpretation of Lukács Oeuvre)</i>	593
<i>Bibliography of György Aczél's publications (Compiled by Mrs. Ilona Gellén and Mrs. Anikó Markella)</i>	599
<i>Summaries in Foreign Languages</i>	649

Tájékoztatjuk Olvasóinkat,
hogy az 1987. évi összesített tartalomjegyzéket
az 1988. évi 1. számban közöljük.

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12 ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (87-1993)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,- Ft